द्वंद्वानिशीतोष्णादीनि ॥ अहंकारेणसेनापतिनाअनुपालिताम् ॥ ३८ ॥ शरीरलक्षणस्यनगरस्यसीमांतिपुगतामाक्रम्यस्थिताम् ॥ ३९ ॥ मत्तस्यैरावणदंतिनऐरावतस्य ॥ करटस्यकुंभस्योद्भेदोविदारणम् ॥ ४० ॥ सत्वस्यधैर्यस्य ॥ श्रियोविश्रांतिसंपदः ॥ इंद्रियाणामाक्रमणंजयः ॥ सीमांतोऽवधिःपराकाष्ठेतियावत् ॥ महतांतत्त्वविदामपि ॥ ४१ ॥ उत्तमतांमान्यताम् ॥ ४२ ॥४३॥ यत्नउपायश्चेदस्तितर्हिजयामि ॥ ४४ ॥ एकएवोपायोमयाज्ञातोस्तीत्याह ॥ इंद्रियेति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इतःप्रभृतितुल्यैर्विशेषणैःपल्व

द्वंद्वजालरथ्यात्तामहंकारानुपालिताम् ॥ चेष्टातुरंगमाकीर्णांकामकोलाहलाकुलाम् ॥ ३८ ॥ शरीरसीमांतगतांदुरिंद्रियपताकिनीम् ॥ येजेतुमुत्थितास्तातएवेहहिसद्भटाः ॥ ३९ ॥ सुसाध्यःकरटोद्भेदोमत्तैरावणदंतिनः ॥ नोत्पथप्रतिपन्नानांस्वेंद्रियाणांविनिग्रहः ॥ ४० ॥ पौरुषस्यमहत्त्वस्यसत्वस्यमहतःश्रियः ॥ इंद्रियाक्रमणंसाधोसीमांतामहतामपि ॥ ४१ ॥ तावदुत्तमतामेतिपुमानपिदिवौकसाम् ॥ कृपणैरिंद्रियैर्यावत्तृणवन्नापकृष्यते ॥४२॥ जितेंद्रियामहासत्वायेतएवनराभुवि ॥ शेषानहमिमान्मन्येमांसयंत्रगणांश्चलान् ॥ ४३ ॥ मनःसेनापतेरसेनामिमामिंद्रियपंचकम् ॥ जेतुंचेदस्तिमेयत्नोजयामितदलंमुने ॥ ४४ ॥ इंद्रियोत्तमरोगाणांभोगाशावर्जनादृते ॥ नौषधानिनतीर्थानिनचमंत्राश्चशांतये ॥४५॥ नीतोस्मिपरमंखेदमभिधावद्भिरिंद्रियैः ॥ एकएवमहारण्येतस्करैःपथिकोयथा ॥ ४६ ॥पंकवंत्यप्रसन्नानिमहादौर्भाग्यवंतिच ॥ गंधिशैवलतुच्छानिपल्वलानींद्रियाणिच ॥४७॥ दुरतिक्रमणीयानिनीहारगहनानिच ॥ जनितातंकजालानिजंगलानींद्रियाणिच ॥४८॥ पंकजानिसरंध्राणिसुदुर्लक्ष्यगुणानिच ॥ ग्रंथिमंतिजडांगानिमृणालानींद्रियाणिच ॥ ४९ ॥ रूक्षाणिरत्नलुब्धानिकल्लोलवलितानिच ॥ दुर्ग्रहग्राहघोराणिक्षारांबूनींद्रियाणिच ॥ ५० ॥ बांधवोद्वेगदायीनिदेहांतरकराणिच ॥ करुणाक्रंदकारीणिमरणानींद्रियाणिच ॥ ५१ ॥ अविवेकिष्वमित्राणिमित्राणिचविवेकिषु ॥ गहनानंतशून्यानिकाननानींद्रियाणिच ॥ ५२ ॥

लादिसाम्येनेंद्रियाणिवर्णयति ॥ पंकवंतीत्यादिना ॥ गंधिभिःशैवलतुल्यैर्मालिन्यैस्तुच्छानिकुत्सितानि ॥ ४७ ॥ नीहारैर्जाड्यैर्हिमैश्चगहनानि ॥ आतंकोभयम् ॥ ४८ ॥ पंकान्मलाज्जातानि ॥ गुणावासनास्तंतवश्चसूक्ष्मतमत्वात्सुदुर्लक्ष्याः ॥ जडांगानिजडदेहावयवप्रायाणि ॥ लडयोरभेदाज्जलांगानिच ॥ ४९ ॥ निष्ठुरत्वादसुखस्पर्शत्वाच्च रूक्षाणि ॥ कल्लोलैःवहूर्मिभिरूर्मिभिश्च ॥ क्षारांबूनिसमुद्रजलानि ॥५०॥५१॥ गहनानिदुरवगाहानि ॥ अनंतानिनिरवधीनि जनविश्रांतिशून्यानिच ॥ ५२ ॥

घनाआस्फोटाभुजास्फालनगर्जनशब्दायेभ्यः ॥ विद्युदिवक्षणसुखप्रकाशानि ॥ पक्षांतरेस्पष्टम् ॥ ५३॥ क्षुद्रैस्तुच्छसुखासक्तैःकीटादिभिश्चपरिगृहीतानि ॥ अवटानिगर्त्ता
त्करस्थलानि ॥५४॥ श्वभ्राग्राणिजीर्णश्वभ्रमुखानि ॥५५॥५६॥ दुर्दारूणिजीर्णवंशादिकाष्ठानि ॥५७॥ घनैर्मोहैश्चौर्यकलहद्यूतादिदुर्व्यसनप्रबंधनशीलानि ॥ कुपुराणिअ
सज्जननगराणि ॥५८॥ चक्रकाणिकुलालचक्राणि ॥५९॥ हेआपन्नोद्धरणशीलएवंवर्णितप्रकारेंद्रियप्रयुक्तापत्सागरनिमग्नमकिंचनंत्यक्तसर्वस्वमिमंशरणागतंमांदयोदयेनक
पोत्थेनतत्त्वोपदेशेनोद्धर ॥ यतःकारणाज्जगतियेयेप्रसिद्धास्त्वादृशाःकेचनसंतस्तत्त्वज्ञादयालवोजयंतिसर्वोत्कर्षेणवर्त्तंतेतेषांसंगमंशरणागतिपरमशोकहरंवदंतिसर्वशास्त्राणिस
र्वजनाश्चेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०रा०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउ०षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ब्रह्मैवनजगद्दुःखमज्ञानंजगदाततम् ॥ अहंवीजाल

घनास्फोटान्यसाराणिमलिनानिजडानिच ॥ विद्युत्प्रकाशान्येतानिभीमाभ्राणींद्रियाणिच ॥ ५३ ॥ क्षुद्रप्राणिगृहीतानिवर्जितानिक्ष
तात्मभिः ॥ रजस्तमोभिभूतानिस्वेंद्रियाण्यवटानिच ॥ ५४ ॥ पातनैकांतदक्षाणिदोषाशीविषवंतिच ॥ रूक्षकंटकलक्षाणिश्वभ्राग्राणीं
द्रियाणिच ॥ ५५ ॥ आत्मंभरीण्यनार्याणिसाहसैकरतानिच ॥ अंधकारविहारीणिरक्षांसिस्वेंद्रियाणिच ॥५६॥ अंतःशून्यान्यसाराणि
वक्राणिग्रंथिमंतिच ॥ दहनैकार्थयोग्यानिदुर्दारूणींद्रियाणिच ॥ ५७ ॥ घनमोहप्रबंधीनिदुष्कूपगहनानिच ॥ महावकरतुच्छानिकुपु
राणींद्रियाणिच ॥ ५८ ॥ अनंतेषुपदार्थेषुकारणानिघटादिषु ॥ सभ्रमाणिसपंकानिचक्रकाणींद्रियाणिच ॥ ५९ ॥ आपन्निमग्नमिम
मेवमकिंचनंत्वंमामुद्धरोद्धरणशीलदयोदयेन ॥ येनामकेचनजगत्सुजयंतिसंतस्तत्संगमंपरमशोकहरंवदंति ॥ ६० ॥ ॥ इ०वा०
म०वा०दे०मो०नि०उ०विद्याधरोपा०वैराग्यवर्णनंनामषष्ठःसर्गः ॥६॥ ॥ ७ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ ततस्तस्यमयाब्रह्मंस्त
च्छ्रुत्वापावनंवचः ॥ इदमुक्तंयथापृष्टंसुस्पष्टपदयागिरा ॥ १ ॥ साधुविद्याधराधीशदिष्ट्याबुद्धोसिभूतये ॥ भवांधकूपकुहराच्चिरेणोत्था
नामिच्छसि ॥ २ ॥ पावनीयंतवमतीराजतेघनरूपिणी ॥ विवेकेनानलेनेवकनकद्रवसंततिः ॥ ३ ॥ उपदेशगिरामर्थमादत्तेहारिहेल
या ॥ मुकुरेनिर्मलेद्रव्यमयत्नेनैवविंबति ॥ ४ ॥ यदिदंवच्मितत्सर्वमोमित्यादातुमर्हसि ॥ अस्माभिश्चिरमन्विष्टंनात्रकार्याविचारणा
॥ ५ ॥ यत्किंचित्त्वदतेऽतस्तेबुध्यस्वाबोधमुत्सृजन् ॥ नासित्वंचिरमप्यंतःप्रेक्षितोपिनलभ्यसे ॥ ६ ॥

रूढोहिजगद्वृक्षोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ तस्यविद्याधरस्य ॥ इदंवक्ष्यमाणमुत्तरम् ॥ १ ॥ दिष्ट्याभाग्योदयात् ॥ २ ॥ विवेकेनघनरूपिणीनिविडंव्याप्ता ॥ यथाअनलेनव्याप्ताकन
कद्रवसंततिःकांत्यतिशयेनविराजतेतद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥ अतएवतेमतिर्मदुपदेशगिरामर्थमादत्तेअवश्यमादास्यति ॥ हेलयाअप्रयत्नेन ॥ ४ ॥ ओमित्यंगीकारबुद्ध्या ॥ ५ ॥ त
त्रादौसर्वदृश्यविवेकेसाक्षिस्वरूपमेवशुद्धंब्रह्मेतिसर्ववेदांतरहस्यंसंक्षिप्योपदिशति ॥ यत्किंचिदिति ॥ यत्किंचिदहंकारादितेअंतर्लंदित्वदतेदृश्यतयाप्रथतेतत्सर्वंत्वंनासि ॥ दृश्य
वर्गेष्वेवकश्चिदात्मास्तिसमयान्विष्यलब्धव्यइतिचिरमप्यंतःप्रेक्षितोऽन्विष्टस्त्वमात्मानलभ्यसे अतोदृश्यमात्रलक्षणमबोधमुत्सृजन्संस्तत्साक्षिणमात्मानंबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥

नहिदृष्टदृश्यलक्षणसर्वदृश्यत्यागेशून्यतापत्तिः किंतुसुखदुःखवैषम्यप्रयोजककल्पितदोषांशनिवृत्त्यावास्तवपरमकल्याणब्रह्मभावेनपूर्णतयासर्वमस्त्येवेत्याशयेनाह ॥ नाह
मिति ॥ ७ ॥ दृश्यमात्रस्यअवोधरूपत्वमुक्तमुपपादयति ॥ किमिति ॥ किंतुपुनःप्रसिद्धादज्ञानादहंकारादिभावेनघनीभूताज्जायत्स्वमलक्षणंजगज्जातमथवाजतुकाठिन्या
दिवविलीनाज्जायदादिलक्षणाज्जगतःसौपुप्तीअज्ञताजाताइतिविचार्यापिविनिगमकाभावात्कार्यकारणभावव्यवस्थानोविघ्नः ॥ अतःकाठिन्यद्रवावस्थयोर्घृतस्यैवैकत्वात्त
स्याज्ञानमात्रत्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तस्यविवर्त्ततादर्शनमेवत्यागः बाधितस्यजगतस्तुच्छताविभावनेनकिंचिद्ब्रह्मअधिष्ठानरूपतापत्तिविभावनेतुसर्वमेवब्रह्मेत्याह ॥ मृगतृष्णेति
॥ ९ ॥ उक्तमाशयंविशदयंस्तत्प्रतिभासमपिनिराचष्टे ॥ मृगतृष्णेति ॥ तदभावात्प्रतिभासस्याभावात् ॥ नहिघटाभावेप्रकाशसत्त्वेपिघटप्रकाशशब्दार्थोस्तीतिभावः ॥ १० ॥
अनंतरूपस्यजगतःप्रातिस्विकरूपेणनिरसितुमशक्यत्वाद्बीजदाहेनैवनिरासइतिवक्तुमहंकारंबीजत्वेनजगत्तत्त्वभवतरुत्वेनवर्णयति ॥ विश्वेत्यादिना ॥ ११ ॥ इंद्रियरसोविष

नाहंत्वमस्तिनजगदितिनिश्चयिनस्तव ॥ सर्वमस्तिशिवंतच्चनदुःखायसुखायते ॥ ७ ॥ किमज्ञत्वाज्जगज्जातंजगतोथकिमज्ञता ॥ वि
चार्यापीतिनोविघ्नएकत्वादलमेतयोः ॥ ८ ॥ मृगतृष्णांबुवद्विश्वमवस्तुत्वात्सदप्यसत् ॥ यच्चेदंभातितद्ब्रह्मनकिंचित्किंचिदेववा ॥ ९ ॥
मृगतृष्णांबुवद्विश्वंनास्तित्वमथवास्तिच ॥ प्रतिभासोपिनास्त्यत्रतदभावादतःशिवम् ॥ १० ॥ विश्वबीजमहंत्वंत्वंविद्धितस्माद्विजायते ॥
साद्र्यब्ध्युर्वीनदीशादिजगज्जरठपादपः ॥ ११ ॥ अहंत्वबीजादणुतोजायतेसौजगद्द्रुमः ॥ तस्येंद्रियरसाढ्यानिमूलानिभुवनानिहि ॥ १२ ॥
तारकाजालकलिकाऋक्षौघःकोरकोत्करः ॥ वासनागुच्छविसराःपूर्णचंद्रःफलालयः ॥ १३ ॥ स्वर्गादयोबृहद्वर्गामहाविटपकोटराः ॥
मेरुमंदरसह्यादिगिरयःपत्रराजयः ॥ १४ ॥ सप्ताब्धयोग्रसुतयःपातालंमूलकोटरम् ॥ युगानिघुणवृंदानिपर्वाणिगुणपंक्तयः ॥ १५ ॥
अज्ञानमुत्पत्तिमहीनराविहगकोटयः ॥ उपलंभोबृहत्स्तंभोदवोनिर्वाणनिर्वृतिः ॥ १६ ॥ रूपालोकमनस्काराविविधामोदवृत्तयः ॥ व
नंविपुलमाकाशंशुक्तिजालंमुखत्वचः ॥ १७ ॥

यासंगस्तदाढ्यानिअधोभुवनानितस्यद्रुमस्यमूलानि ॥ १२ ॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतितारकाजालंतस्यप्रधानकलिका ॥ तदन्यऋक्षौघःसूक्ष्मकोरकोत्करः ॥ प्राणिनांधर्मादि
वासनापुष्पगुच्छसमूहाः ॥ फलालयःफलगुच्छाः ॥ १३ ॥ स्वर्गादयःस्वर्महर्जनतपःसत्यलोकाख्याबृहतांलोकानांवर्गामहांतोविटपकोटराःशाखावलयगर्भदेशाः ॥ १४ ॥
अग्रसुतयःआलवालपरिखाः ॥ युगानिकृतादीन्युत्तरोत्तरंधर्मविटक्षरणाद्घुणवृंदानि ॥ तत्तयुगवत्सरायनर्तुमासादिगुणपंक्तयोवृक्षस्यशाखामूलाद्यूर्ध्ववपर्वाणि ॥ १५ ॥ न
राजीवाः ॥ उपलंभोभ्रांतिज्ञानमेवबृहत्स्तंभःसर्वविटपाधारमध्यभागः ॥ तस्यतत्त्वबोधाग्निर्वाणंनिर्वृतिरेवदवोवनहुताशनः ॥ १६ ॥ इंद्रियैरर्थोपलंभारूपालोकाःमनसात
द्गोचरसंकल्पविकल्पामनस्काराश्चतस्यद्रुमस्यविविधाआमोदवृत्तयःसुगंधप्रसराः ॥ आकाशमव्याकृताकाशंतस्यविपुलंवनम् ॥ मुखत्वचोनेत्रपुटानिउत्तराधरोष्ठाश्चनेत्रहा
स्यमुक्तोद्भेदशुक्तिजालमिवपुष्पोद्भेदनंप्रसवबंधनमितियावत् ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ मज्जनोन्मज्जनेप्रत्यहमुद्यास्तमयौतदुन्मुखाश्चंद्रार्कौरुचयस्त
तस्यात्मसंविदेवजीवनहेतूरसप्रवाहः ॥ सूर्यचंद्राग्न्यादीनांसंवर्गेणनिवर्त्तनः सूत्रात्मैवतस्यवातस्पंदः ॥ १८ ॥ मज्जनोन्मज्जनेप्रत्यहमुद्यास्तमयौतदुन्मुखाश्चंद्रार्कौरुचयस्त
स्यरम्याःकुसुममंजर्यः ॥ सूर्येणसहभ्रमत्तिमिरमंधकारएवभ्रमराणांभ्रमणंभ्रमरभ्रमोभ्रमंतोभ्रमराइतियावत् ॥ १९ ॥ ईदृशोयंसंसारवृक्षःपातालंमूलतोमध्यतआशागणंदि
क्समूहमग्रतोंतरिक्षंचापूर्यवस्तुतोऽसदेवभ्रांतिरूपंसद्वत्तिष्ठति ॥ तस्यअहमर्थरूपेबीजेअनहंतालक्षणेनाग्निनाहतेभर्जितेसतिजीवन्मुक्तिभोगाययावत्तद्देहपातंप्रतिभासमात्रेण
सतोप्यस्यसंसारवृक्षस्यपुनर्जन्मादिनारोहःप्ररोहोनास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ इतिवासिष्ठम०रा०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउ०सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥
वर्णितंसंसारवृक्षमनुवदति ॥ विद्याधरेति ॥ हेविद्याधरअधस्तनसप्तलोकसहिताधराआधा
दहसंसारवृक्षस्यज्ञानादुच्छेदईर्यते ॥ संकल्पमंडपप्रायःसंसारउपवर्ण्यते ॥ १ ॥ वर्णितंसंसारवृक्षमनुवदति ॥ विद्याधरेति ॥ हेविद्याधरअधस्तनसप्तलोकसहिताधराआधा
रोमूलदेशोयस्य ॥ लोकालोकांतगिरीणांकंदराणिअंतरालभागामंदिरंसालवालावेदिर्यस्य ॥ दशादिगंतरेअंबरेचआचारेणतिर्यग्विटपविस्तारेणचारेणऊर्ध्वविटपप्रसारेणत

रोमूलदेशोयस्य ॥ चंद्रार्करुचयोलोलामज्जनोन्मज्जनोन्मुखाः॥
विचित्रशाखाकृतवउपशाखादिशोदश ॥ संविद्रसमहापूरोवातस्पंदोनिवर्त्तनः ॥ १८ ॥ चंद्रार्करुचयोलोलामज्जनोन्मज्जनोन्मुखाः॥
रम्याःकुसुममंजर्यस्तिमिरंभ्रमरभ्रमः ॥ १९ ॥ पातालमाशागणमंतरिक्षमापूर्यतिष्ठत्यसदेवसद्वत् ॥ तस्यानहंताग्निहतेहमर्थबीजेपुन
र्नास्तिसतोपिरोहः ॥ २० ॥ ॥ इ०वा०म०वा०दे०मो०नि०उ०विद्याधरो०जगद्वृक्षबीजवर्णनंनामसप्तमःसर्गः ॥ ७॥ ॥ ७ ॥
भुशुंडउवाच ॥ ॥ विद्याधरधराधारोगिरिकंदरमंदिरः ॥ दिगंतरांबराचारचारसंचारचंचुरः ॥ १ ॥ ईदृशोयंजगद्वृक्षोजायतेहंत्वबीज
तः ॥ बीजेज्ञानाग्निनिर्दग्धेनैवकिंचनजायते ॥ २ ॥ प्रेक्ष्यमाणंचतन्नास्तिकिलाहंत्वंकदाचन ॥ एतावदेवतज्ज्ञानमनेनैवप्रदह्यते ॥३॥
अहंत्वभावाच्चाहंत्वमस्तिसंसारबीजकम् ॥ नाहंत्वभावान्नाहंत्वमस्तीतिज्ञानमुत्तमम् ॥ ४ ॥ सर्गादावेवसर्गस्यकिलास्याभावयोग
तः ॥ कुतोहंत्वंकुतस्त्वंत्वं कुतोद्वित्वैक्यविभ्रमः ॥५॥ समाकर्ण्यगुरोर्वाक्यंयतंतेयेस्वयत्नतः ॥ संकल्पत्यागमामूलंपदप्राप्तौजयंतिते ॥६॥
रंधनाज्जयमाप्नोतिस्वशास्त्रेसूपकृत्कृते ॥ विवेकीस्वविवेकित्वंयतनादेवनान्यथा ॥ ७॥

॥ तदहंत्वम ॥ ३ ॥४ ॥ उत्पत्तिरेवयस्या
त्रतत्रप्राणिसंचारेणचचंचुरोऽतिचंचलः ॥ १॥२॥ प्रेक्ष्यमाणंतत्त्वतःकिमिदंस्यादितिरलपरीक्षावद्विमृश्यब्रह्ममात्रतयावधार्यमाणम् ॥ तदहंत्वम ॥ ३ ॥४ ॥ उत्पत्तिरेवयस्या
सतःसतोवानसंभवतितस्यस्थितिर्दूरनिरस्तेत्याह ॥ सर्गादावेवेति ॥५॥ संसारःकालत्रयेपिनास्त्येवेत्युक्तार्थस्यदृढीकरणायसंकल्पद्यूतमंडपंवर्णयिष्यन्भूमिकांरचयति ॥ समा
कर्ण्येत्यादिना ॥ वक्ष्यमाणंप्राग्बहुशोवर्णितंचआमूलंसमूलंसंकल्पत्यागंकर्त्तुंगुरोस्तदुपायक्रमवेदकंवाक्यंसमाकर्ण्यतदुक्तक्रमेणस्वप्रयत्नतोयेयतंतेतेतत्त्वबोधप्राप्तौसत्यामसं
कल्पंतत्पदंकैवल्याख्यंजयंति ॥ ६ ॥ यथासूपकृत्सूपकारःस्वशास्त्रेसूपकारविद्याविशेषेकृतेसम्यगभ्यस्तेतदुक्तप्रकारेणैवनानाभक्ष्यभोज्यनानारसायनानांरंधनात्पाकेननि
ष्पादनात्क्षुत्तृडामयजरादिजयंराजसन्मानाद्युत्कर्षंचाप्नोतितद्वद्विवेकीअधिकारीगुरुशास्त्रोक्तमार्गेणयतनादेवस्वविवेकित्वंकैवल्यपर्यंतंजयतिनान्यथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यतोयंसंसारःसमेंद्रजालादिवदज्ञातचिच्चमत्कारमात्रमतोनचितोबहिरस्तीत्याह ॥ चिदिति ॥ ८ ॥ चिच्चमत्कारमात्रतामुपपादयति ॥ संकल्पेति ॥ चित्रकृतश्चित्रकारस्यचि त्तेकल्पितंयच्चित्रंतद्वत् ॥ ९ ॥ जगतःसंकल्पमात्रतांद्रढयितुंसंकल्पघूतमंडपाकारतांकल्पयति ॥ मंडपइत्यादिना ॥ १० ॥ अपेअधोमुखंप्रोतोमेरुरिवोर्ध्वगुग्गुलुर्यस्यतथावि धेनमणिस्तंभसहस्रेणवृतः ॥ अतएवक्वचिदिंद्रायुधसहस्राढ्यदवक्वचित्कल्पसंध्याभ्राणीवसुंदरः ॥ ११ ॥ यत्रयस्मिन्मंडपेवास्तव्यानांनिवसतांस्त्रीबालपुरुषादीनांक्रीडार्थं लोकांतराणिपातालस्वर्गादीनितदाकाराःसमुद्गकाःसंपुटकास्तत्रतत्रस्थापिताः ॥ कीदृशास्ते ॥ अंतरेनानानदीपर्वतवनहस्त्यश्वदेवतिर्यङ्नरादिनानारचनयायुक्ताः ॥ १२ ॥ क्वचित्तमोभिःक्वचित्प्रकाशै भूतानिप्राणिनस्तल्लक्षणैर्बीजैःपरैस्तदुपभोग्यैश्चआपूर्णाः ॥ तमसांरिपुभिर्घातकैर्मणिप्रदीपसूर्यचंद्रादिभिर्व्यवहारप्रवृत्त्यासघुंघुमाःसशब्दाः ॥

चिच्चमत्कारमात्रंत्वंजगद्विद्धीहनेतरत् ॥ नाशासुनबहिर्नांतरेतत्क्वचनविद्यते ॥ ८ ॥ संकल्पोन्मेषमात्रेणजगच्चित्रंविलोक्यते ॥ तदनु न्मेषविलयिचित्रकृच्चित्तचित्रवत् ॥ ९ ॥ मंडपोस्तिमहास्तंभोमुक्तामणिविनिर्मितः ॥ बहुयोजनलक्षाणिकांतकांचनचित्रितः ॥ १० ॥ मणिस्तंभसहस्रेणवृतोग्रेप्रोतमेरुणा ॥ इंद्रायुधसहस्राढ्यकल्पसंध्याभ्रसुंदरः ॥ ११ ॥ स्त्रीबालपुरुषादीनांवास्तव्यानामितस्ततः ॥ क्री डार्थंस्थापितायत्रनानारचनयांतरे ॥ १२ ॥ भूतबीजपरापूर्णास्तमोरिपुसघुंघुमाः ॥ तमःप्रकाशचित्राख्यालोकांतरसमुद्गकाः ॥ १३ ॥ आमोदसुभगालोलजलदावलिपल्लवाः ॥ लीलापद्माकरेस्त्रीणांविलूनाःकल्पपादपाः ॥ १४ ॥ बालनिःश्वासचलिताःकंदुकानिकुला चलाः ॥ संध्यांबुदाःकर्णपूराश्चामराःशरदंबुदाः ॥ १५ ॥ कल्पांतकालजलदास्तालवृंतपदंगताः ॥ भूतलंघूतफलकंवितानंतारकांबरम् ॥ १६ ॥ भूतशारपरावर्त्तेघूतेक्षाःशशिभानवः ॥ व्योमाजिरेजगद्भासपणेगृहनिवासिनाम् ॥ १७ ॥ इतिसंकल्पएवांतश्चिरभावनया यथा ॥ अग्रस्थदृश्योपमयासत्यतामिवगच्छति ॥ १८ ॥ तथैवायंजगद्रूपःसंकल्पैस्सुसमुत्थितः ॥ चिच्चमत्कारमात्रात्माचित्रकृच्चि त्तचित्रवत् ॥ १९ ॥

श्चित्राआख्याअभिख्यायेषाम् ॥ १३ ॥ लीलापद्मायाःक्रीडालक्ष्म्याआकरेयस्मिन्मंडपेस्त्रीणांमंडनायविलूनालवनेनगृहीताआकल्पाःकर्णपूराद्यलंकारायेभ्यस्तथावि धाःकल्पपादपाःकृताः ॥ १४ ॥ बालानांनिःश्वासेनापिचलिताअतिलघीयांसइतियावत् ॥ ईदृशाःकुलाचलायत्रअर्थाद्बालानामेवक्रीडाकंदुकानिकृताः ॥ संध्यांबुदा दिवधूनांकर्णपूराःकृताः ॥ शरदंबुदाश्चतासांहस्तेचामराःकृताः ॥ १५ ॥ यत्रमंडपेभूतलंसंपूर्णंघूतफलकंकृतम् ॥ तारकासहितमंबरंवितानंकृतम् ॥ १६ ॥ यत्रमंडपेव्योमलक्ष णेअजिरेचत्वरेजगतांभासआविर्भावतिरोभावादिरूपत्ययएवपणोयस्मिन्घूतेक्रीडतांगृहनिवासिनांमंडपस्वामिनांब्रह्मादीनांतत्रभूतसाराणांचतुर्विधभूतग्रामाणांशारिफलानां- पुनःपुनर्जन्ममरणादिनाभ्रमणंपरावर्त्तस्तल्लक्षणेघूतेशशिभान्वादिनवग्रहाअक्षाःकृताः ॥ १७ ॥ इतिईदृशोमंडपोस्तीतिसंकल्पयितुःसंकल्पएवअग्रस्थदृश्योपमयायथासत्यता

प्रतिभासतोऽस्तिपरमार्थतोनास्तिच ॥ कुतोपिसमुत्थितोमायाहस्त्यादिरिव ॥ २० ॥ संसारउदरकोटरेयस्यतथाविधश्चिच्चमत्कारएव ॥ २१ ॥ तथाचेच्छिकैर्विकल्पैनैरविक
ल्पनैश्चाविर्भावयितुंतिरोभावयितुंचतत्त्वविदामत्यंतमेवस्वायत्तइतियथेच्छसितथाकुर्वित्यर्थः ॥ अन्नपानादिरैहिकभोगसामग्रीदानयज्ञादिरामुष्मिकभोगसामग्रीउभयत्रा
प्यनादरंफलानभिसंधिम् ॥ २२ ॥ विवेकप्राप्त्यैवतेमुक्तिरवश्यभाविन्यनुमीयतइतिपुनर्जन्मादिसंभावनाभीतंतमाश्वासयति ॥ प्राप्तइति ॥ हेपावनात्मन्शुद्धबुद्धेत्वंपातहेत्वा वि
वेकपदव्यपेक्षयाद्वितीयांपवित्रितजगत्त्रितयांविवेकपदवींप्राप्तोसि ॥ अतोऽमुनामनसानअधःपतिष्यसीतिजानामिअनुमिनोमि ॥ अतस्त्वंमौनंवाङ्मनसचेष्टाशून्यममलंचिन्मा
त्रपदमवलंब्यमनआदिदृश्यजातमुत्सृजेत्यर्थः ॥२३॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ०म०रा०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेअष्टमःसर्गः ॥८॥ ॥ ९ ॥ ॥ चिदधीनोदयध्वं
ससत्तास्फूर्तिविवर्त्तनम् ॥ इहचित्कचनंविश्वंचिन्मात्रमितिवर्ण्यते ॥१॥ हेम्नीवकटकादित्वंसंसारोदरकोटरः ॥ चिच्चमत्कारएवायमविकल्पनसंक्षयइतियदुक्तंतदुभयमनुभाव
यिष्यन्विकल्पनप्रकारंप्रथममुपदिशति॥अबुध्यमानइति ॥ चेत्यंतद्गतक्रियागुणदोषादितद्व्यावृत्तंतदवभासकं चिद्रूपमपिविभाजकविकल्पकमनसोबाधादबुध्यमानोनिर्मला

असत्यमेवस्फुरतिसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ असदुत्थितएवायंकुतोपीवसमुत्थितः ॥ २० ॥ हेम्नीवकटकादित्वंसंसारोदरकोटरः ॥ चिच्चम
त्कारएवायमविकल्पनसंक्षयः ॥ २१ ॥ अत्यंतमेवस्वायत्तोयथेच्छसितथाकुरु ॥ यश्चान्नपानादानादावनादरमुपेयिवान् ॥ तस्येदंपश्चि
मंजन्मनसकर्मसमुज्झति ॥ २२ ॥ प्राप्तोविवेकपदवीमसिपावनात्मन्पुण्यांपवित्रितजगत्त्रितयांद्वितीयाम् ॥ नाधःपतिष्यसिपुनर्मन
सामुनेतिजानामिमौनममलंपदमुत्सृजत्वम् ॥ २३ ॥ ॥ इ०वाम०वा०दे०मो०नि०उ०वि०मायामंडपवर्णनंनामअष्टमःसर्गः ॥८॥
भुशुंडउवाच ॥ ॥ अबुध्यमानश्चेत्यादिचिद्रूपमयिचानघ ॥ शांतचिद्घनएवास्वनिर्मलाप्स्वंतरंशुवत् ॥ १ ॥ अचेतनंचेतनांतश्चेतनादं
शोपिसदृशंपयोराशौयथानलः ॥ २ ॥ सचेतनाचेतनयोर्हेतुश्चित्त्वात्तथैवचित् ॥ विनाशोत्पादयोर्वह्निज्वालायाः
पवनोयथा ॥ ३ ॥ नाहमस्तीतिचिद्रूपंचितिविश्रांतिरस्तुते ॥ ततोयथायादृशेनभूयतेतादृशोभव ॥ ४ ॥
वविद्यते ॥ स्वेऽसादृश्ये

सुअप्सुप्रविष्टाअंशवःसूर्यकिरणाइवप्रशांततापःप्रकाशमात्रावशेषआस्व ॥ सेयमपिकल्पस्थितिर्जगद्विकल्पक्षयहेतुरित्यर्थः ॥१॥ संसारोदरकोटरश्चिच्चमत्कारएवायमित्येतद
विसोपपत्तिकमनुभावयति ॥ अचेतनमित्यादिना ॥ अचेतनंदृश्यंस्वेस्वीयेजाड्यदुःखपरिणामित्वादिलक्षणेचिदसादृश्येसत्यपिचेतनायाश्चितोंतरेविद्यतेनान्यत्र तत्कुतः चेतना
देव ॥ नह्यन्यत्रविद्यमानंतदसंबद्धयाचेतनयाचेतितुंशक्यम् ॥ नचाचेत्यमानंकिंचित्सिद्ध्यति ॥ नापिचेतनासक्रियायेनगत्वाचेतयेत् ॥ सायदिसर्वगतातर्हिसिद्धैवप्रतिज्ञेत्यर्थः
॥ २ ॥ एवंदेशतःसर्वदृश्यस्यचिदंतःस्थितिंप्रसाध्यकालतोपितांसूचयंश्चित्कार्यतांसाधयति ॥ सचेतनेति ॥ सचेतनाअहंवृत्तिविषयाः अचेतनाइदंकारविषयाः ॥ तथापूर्ववदे
वकारणंविवर्त्तोपादानम् ॥ चिद्विवर्त्ततैवचिच्चमत्कारइतिभावः ॥३॥ तत्राहमितिसचेतनांशनिरासेनैवोभयनिरासासिद्ध्याचिन्मात्रावस्थितिसिद्धिरित्याह ॥ नाहमिति ॥ नाहम
स्तीत्यहंकारास्पदांशबाधेनप्रत्यक्चिद्रूपंपरिशेष्यविकल्पहेतुक्षयादेवेदंविकल्पनिर्मुक्तपूर्णचितिविश्रांतिरस्त्वित्यर्थः ॥ एवंविश्रांतेनत्वया ॥ ततःप्रारब्धशेषक्षयोत्तरम् ॥ ४ ॥

१ मूलस्थसचेतनेत्यादेःफलितार्थकथनम् ॥

॥ चिद्रूपइतिद्वाभ्याम् ॥ ५ ॥ प्रत्यक्चिद्रूपंब्रह्मचितौलग्नमखंडैक्यंप्राप्तंचेत् ॥ ६ ॥ यथासुरासु
अंबुव्यापिनःक्षीरस्यांबुक्षयेविपरिशेषवद्ब्रह्मरूपमेवानुपमंतेपरिशिष्यतइत्याह
रैःसहवर्त्तमानंपातालभूत्रिविष्टपमिवस्थितम् ॥ प्रीतिहर्षक्रोधयुद्धजयपराजयादिनानाभावैःपलायनानुधावनाद्याजवीभावैस्तत्तदनुरूपक्रियाकालमिवआकुलमपिरंगम
पिरंगमयंचित्रलिखितजगत्कुड्येकुड्यात्मनामौनंमुनिशरीरमिवनिर्व्यापारमेवस्थिततथामायाशबलचिच्चित्रकचितंजगदपिशुद्धचिदाकाशलक्षणेकुड्येनिर्विकाराद्वयतदात्म
नैवसस्थितंनजगद्भावेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अचेतनमनृतजगद्रूपम् चेतनंपरमार्थसद्ब्रह्मरूपवायदेवचितिस्वत स्वरसतःकचितंतेनैवभूयते ॥ एवंस्वायत्तयोरुभयोर्व्युत्थानेनस
माधिनावायदेवेच्छसितत्कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ एतावांस्त्वज्ञेभ्यस्तत्त्वविदांविशेषः यथामरुभूमौमहानद्यात्मनादृश्यमानाअर्कांशवोमज्जनमरणादिभयजननात्तरणोपायादर्शना
च्चाज्ञानामर्वाक्कूलेनिरोधकानमरुभूमितत्त्वज्ञानाम् तद्वदेकविज्ञानेनतत्त्वतःसर्वविज्ञानाद्विदितवेदिनातत्त्वविदाजगद्रूपाश्चिच्चमत्कृतयोप्यनिरोधिन्यइत्यर्थः ॥ उपपादितंचेदंली

चिद्रूपःसर्वभावानामंतर्बहिरसिस्थितः॥ प्रसन्नांबुभरस्यांतर्बहिश्चैवयथापयः॥५॥ नाहमस्तीतिचिद्रूपंचितौचेल्लग्नमंगते॥ नचान्यच्चे
तितंब्रह्मरूपंकेनोपमीयते॥ ६ ॥ ससुरासुरपातालभूविष्टपमिवोपितम्॥ नानाभावाजवीभावक्रियाकालमिवाकुलम्॥७॥ यथारंग
मयंकुड्येजगन्मौनमिवास्थितम्॥ तथाचिच्चित्रकचितंखेकुड्येचात्मसंस्थितम् ॥८॥ तेनैवभूयतेभूरियच्चित्तंकचितंस्वतः॥ अचेतनंचे
तनंवायथेच्छसितथाकुरु ॥ ९ ॥ चिच्चमत्कृतयोव्योम्निस्फुरंत्येताजगत्तया॥ अर्कांशुवदरोधिन्यःस्वच्छाविदितवेदिनाम्॥ १० ॥ ति
मिराक्रांतदृष्टीनांयथाकेशोंड्रकादिखे ॥ स्फुरत्येवंजगद्रूपमनात्मन्येवतिष्ठताम् ॥ ११ ॥ एवंजगत्त्वमहमित्यवबोधरूपमाभासमात्र
मुदितंनचनोदितंच॥ अर्कांशुजालरचनानगराभमत्रकुड्यादिसत्यमिदमस्तिनखेलतेव॥ १२॥ ॥इ० वा० म० वा० दे० मो० नि०
उ० वि० चित्कचनयोगोपदेशोनामनवमःसर्गः॥ ९॥ ॥ ९ ॥ ॥ भुशुंडउवाच॥ ॥ विद्धित्वंचेतनादेवचेतनेतरचेतन
म्॥ जलेऽग्निरिवचिज्जाड्येनातोभिन्नेमनागपि॥ १ ॥

लोपाख्यानेविस्तरेण ॥ १० ॥ अज्ञानानुनिरोधिन्यएवेत्याशयेनाह ॥ तिमिरेति ॥ अनात्मनिसंसारेएवतिष्ठतामज्ञानाम् ॥ ११ ॥ अर्कांशुवदितिदृष्टांतंप्रकारांतरेणापिवर्ण
यन्नुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ आभासमात्रवर्णितचिच्चमत्कारमात्रमतोऽज्ञदृशोदितंतत्त्वदृशानोदितम् ॥ चकारौविकारांतराणामपिसमुच्चयप्रतिषेधार्थौ ॥ अर्कांशुजालैरेवर
चनानिर्माणयस्यतथाविधंयद्गंधर्वनगरंतदाभमत्रव्यवहारभूमौकुड्यादिजगत् तच्चजगद्रूपेणखेलतेवसत्यंनास्ति अतोनचिन्निरोधकमित्यपरिच्छेदश्चितःसिद्धइत्यर्थः ॥ १२ ॥
॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ९॥ ॥ यथाभूतंस्थितंब्रह्मनिर्विकारमकारणम् ॥ नासीदेवजगत्क्वापिकदापीत्यु
पवर्ण्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मणिजगदपलापसिद्धयेतज्जाड्यमपलपितुजडत्वेनाभिमतस्यचिद्भावमनुभावयति ॥ विद्धीत्यादिना ॥ हेविद्याधरत्वंचेतनेतरत्वेनाभिमतस्यजगतश्चेतनादे
वचेतनस्फारांविद्धि ॥ स्फारइत्यमेवहिचेतनत्वम् ॥ तद्यदिजगद्रूपस्फरतितर्हिचेतनमेवनचेतनेतरदिति ॥ जलेप्रतिबिंबितोऽग्निरिवजलान्नचेतनाद्वस्त्वंतरमस्ति ॥ अतोजलरौ

जाड्यमात्रापलापेनैवजगदपलापसिद्ध्यानिर्विक्षेपंस्थीयतामित्याह ॥ तदिति॥यंत्रणंयंत्रंपरिच्छेदस्तद्रहितंयथास्यात्तथा ॥ चित्रकचित्तचित्रस्थतज्ज्ञप्तिवत् गंधर्वनगराधिष्ठा
नव्योममध्यवच्च ॥ २ ॥ येतुप्रलयेपिब्रह्मणिअचिद्रूपंजगत्सूक्ष्मरूपेणास्त्येवेतिश्रुतिस्मृतिवादास्तेमायाशबलस्यसर्वशक्तित्वादसत्त्वपिब्रह्मसत्तारोपदृष्ट्याभाविफेनलवेसांप्र
तिकजलसत्तयासत्ताव्यवहारवदित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ ३ ॥ वास्तवदृष्ट्यातुमायायाएवासत्वादद्वितीयेनिर्विकारेक्षोभतद्धेत्वोरेवासंभवाज्जडसर्गादेरुदयएवनसंभवती
त्याह ॥ नेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनवधारितविशेषसर्वानुगतसत्तासामान्यरूपत्वात्किंचित् ॥ विशेषबाधेतदनुगतस्यसामान्यरूपतायाअपिनिवृत्तैरेकरू
प्यावधारणाच्चन्नकिंचित् ॥ चेतनावृद्धिस्तच्चिदाभासश्चनविद्यतेयत्र ॥ ९ ॥ प्रयोजनापेक्षाभावादपिसर्गोनास्तीत्याह ॥ नित्यानंदतयेति ॥ कारणंक्रियानिमित्तंफलम्॥१०॥

तद्वेदनावेदनयोरभेदात्स्वस्थमास्यताम् ॥ निर्यंत्रमेवचित्रस्थज्ञप्तिवद्व्योममध्यवत् ॥२॥ ब्रह्मण्यशेषशक्तित्वादचित्त्वंविद्यतेतथा ॥ अक्षु
ब्धेविमलेतोयेभाविफेनलवोयथा ॥३॥ नकारणंविनोदेतिजलात्फेनलवोयथा ॥ नकारणंविनोदेतिसर्गादिब्रह्मणस्तथा ॥४॥ नचकार
णमस्त्यत्रसर्गवृत्तावकारणे ॥ नातःसंजायतेकिंचिज्जगदादिर्ननश्यति ॥५॥ अत्यंतकारणाभावान्नकिंचिज्जायतेजगत् ॥ मरावंबिव
नास्त्येवदृष्टमप्यग्रतोजगत् ॥६॥ ब्रह्मानंतमजंशांतमतोस्तीदंनसर्गधीः ॥ कारणाभावतस्तेनब्रह्मैवेदमखंडितम् ॥७॥ अतःशिलोदराभोऽ
सिव्योमकोशोपमोपिच ॥ ब्रह्मैकघनरूपत्वादजोनवयवोसिच ॥८॥ ज्ञोसिकिंचिन्नकिंचिद्वानिःशंकमलमास्यताम् ॥ अचेतनाच्चिदाभा
सेशाम्यतामात्मनात्मनि ॥९॥ नित्यानंदतयाजस्यकारणंनास्तिकार्यकृत् ॥ सर्गाद्यसंभवेतस्माद्यदस्तितदजंशिवम् ॥१०॥ अजोयेषांतु
चिद्रूपोनास्तिमौर्ख्यविलासिनाम् ॥ सर्गनाशेसमुत्पन्नेकिंतेषांप्रविचार्यते ॥ ११ ॥ यत्रयत्रपरंब्रह्मतत्रसंतिजगंतिहि ॥ जगच्छब्दार्थरू
पेणमुक्तान्येवंविधानिच ॥ १२ ॥ तृणकाष्ठेजलेकुड्येसर्वत्रैवपरंस्थितम् ॥ सर्वत्रैवचसर्गौघःपरिप्रोतः[2]स्थितोमिथः ॥ १३ ॥ ब्रह्मणःकः
स्वभावोसावितिवक्तुंनयुज्यते ॥ अनंतेपरमेतत्त्वेस्वत्वास्वत्वात्यसंभवात् ॥ १४ ॥ अभावसव्यपक्षस्यभावस्यासंभवादपि ॥ पदंव
ध्वंतिनानंतेस्वभावाद्याद्युरुक्तयः ॥ १५ ॥ अस्वत्वाभावयोर्नित्येनंतेत्यंतमसंभवात् ॥ स्वत्वभावेषुसिद्धेषुस्वभावोक्तिर्नतिष्ठति ॥ १६ ॥

एवंतत्त्वदृशानित्यमुक्ततासिद्धिमुपपाद्यतदनभ्युपगमेनित्यबद्धताप्रसक्तिर्मूर्खाणांस्यादित्याह ॥ अजइति ॥ तेषामनिर्मोक्षदोषानिवृत्तेःकिंप्रविचार्यते ॥ निष्फलामोक्षोपाय
चिंतेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अर्द्धप्रबुद्धदृष्ट्यायादृशीस्थितिस्तामाह ॥ यत्रयत्रेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ तर्हिमिथ्यासर्गस्वभावमेवास्तुब्रह्मणेत्याह ॥ ब्रह्मणइति ॥ स्वःस्वीयोभावोव्याव
र्त्तकधर्मोहिस्वभावस्तस्यचधर्मताअस्वभावव्यावर्त्तकतयावाच्या ॥ अद्वयेतुब्रह्मणिस्वत्वास्वत्वयोरत्यंतासंभवान्नस्वभावोन्योनिरूपयितुंशक्यइत्यर्थः ॥ १४ ॥ व्यावर्त्तके
स्वशब्दासंघटनमुक्त्वाभावशब्दासंघटनमपिदर्शयति ॥ अभावेति ॥ १५ ॥ व्यावर्त्याप्रसिद्धेरपिपदद्वयस्यापितत्राघटनमित्याह ॥ अस्वत्वेति ॥ कालांतरेदेशांतरेवातत्प्रसि
द्धिशंकावारणायविशिनष्टि ॥ नित्येनंतेइति ॥ स्वतःसिद्धेष्वव्यावर्त्तकेषुस्वत्वेषुभावेषुचलोकेस्वभावोक्तिःस्वभावशब्दप्रयोगोनतिष्ठतिअप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ १६ ॥

१ दृश्यमित्यपिक्वचित्पाठः
२ स्थिरइत्यपिक्वचित्पाठः

यथाब्रह्मणिसर्गादिर्नसिद्धातील्वद्वयताएवंप्रतीच्यप्यहंत्वादिरपील्युभयशोधेअखंडतासिद्धेत्याशयेनाह ॥ नाहंत्वमिति ॥१७॥ प्रेक्ष्यमाणंरत्नतत्त्ववच्छास्त्राचार्यानुभवैःपरीक्ष्य
तत्त्वदृशादृश्यमानम ॥ १८ ॥ अनयादृशाजाड्यंचित्स्वभावतामिवजीवजगद्भेदोप्यभेदात्मतामेवापन्नइतिप्रदर्शनायप्राक्तनाहेमकटकाभेददृष्टांताःपर्यवसन्नाइत्याशयेनोपसं
हरति ॥ भेदइति ॥ संकल्पोराहोःशिरइतिव्यपदेशवद्विकल्पमात्रंविद्वद्भिःकथितः ॥ कटकत्वंकटकाकारः॥१९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठ०म०तात्पर्यप्रकाशेनि०उत्तरार्द्धेदशमःसर्गः
॥ १०॥ ॥ इहेंद्रियजयात्पूर्णेनिर्विकारमनःस्थितिः ॥ देहादिदृश्यादृष्टिश्चदृढीकार्येतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ निरंबरेवस्त्राच्छादनाद्दतेअंगेस्वदेहेलग्नानिशस्त्राणिदयितायास्तरुण्यास्तनाद्यं
गानिचबुध्यमानःसाक्षादनुभवन्नपिकामदुःखभयादिविकारानुदयाद्यःसुसमःस्यात्सपरस्मिन्पदेस्थितः ॥ तादृशास्थितिसिद्धिपर्यंतमिंद्रियजयात्मनिष्ठेदृढीकार्येइत्यर्थः ॥ १ ॥

नाहंत्वंलभ्यतेसाधोबुद्ध्यालोकेनिरीक्षितम् ॥ असदेवकुतोप्येतद्बालयक्षइवोदितम् ॥१७॥ मुक्तंत्वहंत्वशब्दार्थैर्लभ्यतेयच्चतत्परम् ॥ यु
क्त्वहंत्वशब्दार्थैःप्रेक्ष्यमाणंविलीयते ॥ १८ ॥ भेदोजगद्ब्रह्मदृशोरभेदःपर्यायशब्दार्थविलासतुल्यः ॥ संकल्पमात्रंकथितोनसत्योय
थानयोर्वैकटकत्वहेम्नोः॥१९॥ ॥इ०वा०म०वा०दे०मो०नि०उ०विद्या०सर्गापवर्गप्रतिपत्तियोगोपदेशोनामदशमःसर्गः॥१०॥
भुशुंडउवाच॥ ॥शस्त्राणिदयितांगानिलग्नान्यंगेनिरंबरे ॥ योबुध्यमानःसुसमःसपरस्मिन्पदेस्थितः ॥ १ ॥ तावत्पुरुषयत्नेनधैर्येणा
भ्यासमाहरेत् ॥ यावत्सुपुप्ततोदेतिपदार्थोदयनंप्रति ॥ २ ॥ यथाभूतार्थतत्त्वज्ञमाधयोग्रगताअपि ॥ नमनागपिलिंपंतिपयांसीवसरो
रुहम् ॥ ३ ॥ शस्त्रांगनानभांस्यंगलग्नान्यलमसंविदम् ॥ अलग्नानीवशांतात्मायःपश्यतिसपश्यति ॥ ४ ॥ विपंयथास्वांतरेवद्घुणीभ
वतिस्वयम् ॥ नचद्घुणतानामविषादन्यास्तिकाचन ॥ ५ ॥ स्वरूपमजहत्त्वेवंजीवतामधितिष्ठति ॥ तथात्मातत्परिज्ञानमात्रैकप्रवि
लापिनीम् ॥ ६ ॥

अमुमेवार्थंस्पष्टमाह ॥ तावदिति ॥ शस्त्रकांतादिबाह्यपदार्थेभ्योविकारोदयनंमिथ्यात्वबुद्ध्याप्रतिक्षिप्यस्वात्मसुखमात्रविश्रांतिलक्षणासुषुप्ततायावदुदेतितावत् ॥ २ ॥ तत्त्व
ज्ञानप्रतिष्ठायाआध्यसंस्पर्शएवलक्षणमित्याह ॥ यथेति ॥ नहिशुक्तिबाधेतद्रजतलाभापहारयोराधिर्दृश्यतइतिभावः ॥ ३ ॥ नभोग्रहणंदृष्टांतार्थम् ॥ सपश्यतिससाक्षात्का
रज्ञानवानितिलक्षणेनबोध्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ नभ्रांतिकल्पितेनजीवभावेनास्यवास्तवनिर्विकारस्वभावोऽपगतइतितद्बाधमात्रेणतल्लाभोयुक्तएवेत्येतदुपपादनायदृष्टांतमाह ॥
नचेति ॥ यथाविषंविषस्वभावादप्रच्युतमेवघुणकीटादिविकारंगतमितिघुणताविषादन्यान तथाआत्माब्रह्मापिस्वतत्त्वपरिज्ञानमात्रैकबाध्यांजीवतांजीवाकारविवर्त्तमधिति

अमरणस्वभावमेवजडंविषंस्वस्वभावमत्यजदेवयथामरणस्वभावकीटजीवोभवतितथाब्रह्मचिदपिमरणस्वभावंजडंरूपमृच्छतीतिवैपरित्यांशेपिदृष्टांतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवव जगदपिघुणवदेवोत्थितमित्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ ८ ॥ कृमौविषस्वभावदृष्ट्यायथाजन्ममरणेनस्तोदेहिस्वभावदृष्ट्यातुस्तस्तथाजीवेपिब्रह्मस्वभावदृष्ट्यानस्तोजीवस्वभावदृष्ट्या तुस्तइत्याह ॥ विषमितिद्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ देहेंद्रियविषयपदार्थेष्वहंममतासक्त्याअमग्नरूपिणाअतिरोहितस्वरूपेण श्रवणादिप्रयत्ननिष्पादितत्वसाक्षात्कारसंवित्स्यांजनभूतेन स्वेनैवतीर्यतेनतुदैवंमांताररयिष्यतीतिप्रयत्नोपेक्षयेत्यर्थः ॥ १० ॥ सर्वदृश्यभाववाधपरिशिष्टेएकात्मस्वभावेपरमदरिद्रेनविश्रांतिसंभावनेतिप्रसक्तामवहेलनांवारयति ॥ सर्वेति॥ सर्वेषांप्रियतमभावानामांतरीसारसुखरूपाअवस्थासर्वतापनिवृत्त्याअंतःशीतलतायस्मिन्पूर्णात्मस्वभावे ॥ ११ ॥ जीवस्यमनोहंकारादिकलंकनिवृत्तावुपायमाह ॥ जग

ब्रह्मण्यनन्योप्यन्याभोदुर्घुणःक्वचिदुत्थितः॥ जीवोभवतिदुर्घूणोऽमृत्यात्मैवयथातथा॥ अत्यजंतीनिजंरूपंचिज्जडंरूपमृच्छति॥७॥ नजायतेनम्रियतेम्रियतेपिचजायते॥९॥ विषंविषत्वमजहद्यथास्वांतःकृमिःक्रमात्॥ सर्वभावांतरावस्थासर्वभावातिशायिनी॥ अंतः तत्स्थःसएवासइवाप्यतत्स्थइवसर्गकः॥८॥ स्वेनैवसंविदर्थेनपदार्थामग्नरूपिणा॥ तीर्यतेगोष्पदमिवनतुदैवाद्भवार्णवः॥१०॥ मनोहंकारबुद्ध्यादिकःकलंकोमलात्मनि शीतलतायस्मिंस्तस्मिन्किमिवहेलनम्॥ ११ ॥ जगत्पदार्थसत्तांतःसामान्येनाशुभाविते॥ जगत्पदार्थसार्थौघमनोबुद्ध्यादिसंस्थि ॥ १२ ॥ यथाघटपटाद्यर्थान्पश्यस्येवंशरीरकम्॥ तथाहंत्वमनोबुद्धिवेदनाद्यपिपश्यहो॥१३॥ सुखेनदुःखेनभवाभवे तम्॥ ज्ञएवासंविदंस्तिष्ठपरिनिष्ठितनिष्ठया ॥ १४ ॥ नकेनचित्कस्यचिदेवकश्चिद्दोषोनचैवेहगुणःकदाचित्॥ ननचास्तिभोक्तानचकर्तृताच॥ १५ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेविद्याधरो० यथाभूतार्थवेदनंनामै कादशःसर्गः॥ ११ ॥

॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

दिति ॥ सामान्येनसन्मात्रब्रह्मरूपेण ॥ १२ ॥ यथाघटपटाद्यर्थांस्तटस्थतयापश्यसितथाप्रथमंतटस्थतयाशरीरंपश्यनाहंत्वाद्यभिमानेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तदनंतरंज्ञःसर्वसा क्षिरूपएववहिर्जगत्पदार्थसार्थौघमंतर्मनोबुद्ध्यादिचअसंविदन्ज्ञप्तिमात्ररूपःपरिनिष्ठितनिष्ठयास्वाभाविकस्थित्यातिष्ठ ॥ १४ ॥ तस्यांस्थितौसर्वगुणदोषादिविक्षेपहेतूपरम सिद्धिरित्याह ॥ नकेनचिदिति ॥ तस्यांस्थितौभवाभवेनसंपदाविपदातत्प्रयुक्तसुखेनदुःखेनचकेनचिद्धेतुनाकस्यचित्कदाचिदपिदोषोगुणश्चनास्ति ॥ यतःकर्तृतानास्त्यतोभो क्ताचनास्ति ॥ यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ०म०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

---

१ दीर्घत्वमार्षम्

भ्रांतिमात्रमहंभावश्चिद्विवर्त्तोजगद्भ्रमः ॥ तस्यमूलमविद्येतितत्क्षयक्रमदर्श्यते ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणक्रमेणसहोच्छेदसिद्धयेअविद्यायाएवाहंभावलक्षणसूक्ष्मप्रपंचभावस्तस्यैव
स्थूलप्रपंचरूपतेतिसर्वकल्पनानांचिद्विवर्त्तमात्रतयैकतांदर्शयति ॥ खएवेत्यादिना ॥ यथाखेव्योम्न्येवापरंव्योमसंपन्नमुत्पन्नमितिमनसासंकल्पनमेकस्यैवव्योम्नोभेदभ्रांति
मात्रंतथाअज्ञातेआत्मनिसूक्ष्मप्रपंचात्मनोऽहंभावस्यभावनंकल्पनमित्यर्थः ॥ १ ॥ ननुदृष्टांतेकल्पयितापुरुषस्तृतीयोस्ति तत्रकस्तृतीयस्तमाह ॥ खेखमिति ॥ निर्व्यपदेशि
अविद्यापिहितत्वादसदिवाततमतएवशब्दादिनाअव्यवहार्यमात्मरूपंसद्वस्त्वस्तितृतीयंकल्पकमित्यर्थः ॥२ ॥ दृष्टांतेयथाखेअद्वयःखात्मैवास्तिद्वितीयंतुखंकल्पकपुरुषस्यसंक
ल्पावच्छिन्नचिद्रूपंस्वकंसंकल्पात्मकंवपुरेवतथाकल्पयित्वाबुध्यते तथाययस्मादविद्योपहितचिदात्मास्वकंवपुरविद्यामेवाहमिदमित्यभिमंत्रभिमंतव्यरूपेणकल्पयित्वाभास
तेततोनाहंनामाज्ञानादन्यदस्तिनाप्यनहंप्रपंचरूपमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अतएवतत्परमसूक्ष्मंसर्वस्थूलकल्पनाधिष्ठानंब्रह्मास्तीतिपरिचेयमित्याह ॥ ततइति ॥ तस्यसंवित्तिःकल्पना॥

भुशुंडउवाच॥ ॥ खएवव्योमसंपन्नमितिसंकल्पनंयथा॥ भ्रांतिमात्रमसद्रूपंतथाहंभावभावनम् ॥ १ ॥ खेखंजातमितिभ्रांतेरहंक
ल्पयितायथा ॥ तथानिर्व्यपदेश्यात्मसदस्त्यसदिवाततम् ॥ २ ॥ खेखात्मैवास्तिचिद्रूपंतत्स्वकंबुध्यतेवपुः ॥ भासतेयदिदंत्वेननाहम
स्मिनचानहम् ॥ ३ ॥ ततश्चिद्रूपमस्तीदृग्यत्रस्थूलंखमप्यलम् ॥ अणाविवमहामेरुस्तत्संवित्तिर्हिखादिता ॥ ४ ॥ घनस्ततोऽचिदाभासः
खादप्यतितरामणुः ॥ जानातियत्स्वभावंतदेतत्सर्गतयास्थितम् ॥ ५ ॥ अहंताखादिताद्यात्मविदःप्रसरणंजगत् ॥ अंभोद्रवप्रसरणंय
थावर्त्तादिवेष्टनम् ॥ ६ ॥ अचित्प्रसरणंशांतमस्पंदीवजलद्रवः ॥ निःस्पंदपवनाकारमाकाशहृदयोपमम् ॥ ७ ॥ नदेशकालादिजगत्
प्रसरेपुचयुज्यते ॥ घनाच्छून्यान्निराभासाच्चिन्मात्रविसरादृते ॥ ८ ॥ चिन्मात्रेप्रसृतेकालेव्योम्निनाविजलेस्थले ॥ निद्रायांजाग्रतिस्व
प्नेभवेज्जगदिवोदितम् ॥ ९ ॥ प्रसरणाप्रसरणेनचसंभवतोविदः ॥ खादप्यत्यंतस्वच्छत्वादक्षोभादेःसदैवहि ॥ १० ॥

खादाकाशादप्यतितरामणुरचिदाभासोऽज्ञानलक्षणोऽनादिविवर्त्तस्ततआत्मचितेःसका
खादिताआकाशादिजगद्रूपता ॥ ४ ॥ परमसौक्ष्म्यंतस्योक्तमुपपादयति ॥ घनइति ॥ खादाकाशादप्यतितरामणुरचिदाभासोऽज्ञानलक्षणोऽनादिविवर्त्तस्ततआत्मचितेःसका
शात्घनःस्थूलएव तत्तादृशंपरमसूक्ष्मंचैतन्यमनाद्यहमिदमाकारवासनयोत्तरोत्तरस्थूलस्वभावकल्पनयाजानाति ॥ एतदेवसर्गतयाआभासान्निरूढमित्यर्थः ॥ ५ ॥ आत्मवि
दश्चात्मचैतन्यस्याऽध्यात्ममहंताद्यधिलोकंतुखादितापंचभूततातदादिप्रसरणंविवर्त्तविस्तारोजगत्सर्गः ॥ ६ ॥ चित्प्रसरणस्याभावःअचित्प्रसरणंशांतंजगदुपरमःप्रलयइतिया
वत् ॥ ७ ॥ एवंसिद्धस्यदेशकालादिजगतोऽवांतरकार्यसहस्रलक्षणेषुप्रसरेष्वपिचिन्मात्रप्रसरादृतेअन्यत्पारमार्थिकंरूपंनयुज्यतेनोपपद्यते ॥ ८ ॥ तत्रोपपत्तिंदर्शयति ॥ चि
न्मात्रेइति ॥ निद्रायांप्रसिद्धस्वप्नेजाग्रतिप्रसिद्धेमनोराज्यादिस्वप्नेच ॥ ९ ॥ चितोजगदाकारपरिणामलक्षणोवास्तवःप्रसरएवांकिनस्यात्तत्राह ॥ प्रसरणेति ॥ क्षोभःसंचलनं

ननुसुखदुःखभोगाद्यनुभवरूपादेहाद्यहंभावरूपाश्चविकाराश्चिदात्मनिदृश्यंतेतत्राह ॥ ॥२॥ ॥ परेकूटस्थस्वभावे ॥ तथाचचिदाभासस्यैवभोगादिविभ्रमानकूटस्थात्मनइति
भावः॥ ११ ॥ उक्तेऽर्थेसंकल्पादिमनोवृत्त्यन्वयव्यतिरेकदर्शनंप्रमाणमित्याह ॥ धीरिति ॥ धीश्चितात्मकमनोवृत्तिः॥ श्रीःसंपदभिमानलक्षणाहर्षात्मकमनोवृत्तिः॥ कीर्त्तिः
स्वगुणख्यातिश्रवणजन्यातादृशवृत्तिः ॥ कांतिरिच्छा ॥ सर्वत्रमनोवृत्तिबोधकैःपदैस्तद्वृत्तवोवास्यविषयालक्ष्यंते ॥ १२ ॥ ब्रह्मलक्षणादिंदुबिंबात्स्फुरितायाजीवचिदाभासल
क्षणज्योत्स्नातदंशचाक्षुषादिज्ञानरूपंयदमृतंतदधीनसिद्धिकत्वात्तद्द्रवप्रायःसर्गईश्वराद्ब्रह्मणोनातिरिच्यते ॥ कुतः ॥ तदाधारयोर्दिक्कालयोर्निरवयवेनिष्क्रियेचब्रह्मण्यसंभवा
त् ॥ सत्यांहिदिशिमूर्त्तद्रव्यस्यक्रिययासर्गकालःकल्प्येत नचसाप्रागस्ति एवंसतिकालेदिगाद्युत्पत्तिःकल्प्येत नचप्रलयेसोस्ति क्रियातिरिक्तस्यतत्साधकस्याभावात् पूर्णेकू
टस्थेक्रियाऽयोगात् नचतयोरसतोःकस्यचिदन्यस्यावकाशोस्तीतिनब्रह्मव्यतिरिक्तसिद्धिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ परेपरमेश्वरेएवंवर्णितदिशास्वाभिन्नजगदाकारेभासुरंयथास्यात्त

ज्ञश्चेततिनभोगादिनचैवात्मन्यसावहम् ॥ द्रवत्वमंभसीवांतरद्वितीयःपरेस्थितः ॥ ११ ॥ धीर्ह्रीःश्रीर्भीःस्मृतिःकीर्त्तिःकांतिरित्यादिकं
गणम् ॥ नपश्यतिविसंकल्पस्तमसीवपदान्यहः॥१२॥ ब्रह्मेंदुबिंबस्फुरितचिज्ज्योत्स्नांशामृतद्रवः॥ दिक्कालासंभवात्सर्गोनेश्वरादतिरि
च्यते॥ १३ ॥ आधिमान्यःस्फुरत्येवंपरेस्फुरतिभासुरम् ॥ जगदाद्यात्मकंचित्तंचक्रौघत्वमिवांभसि ॥ १४ ॥ मज्जनोन्मज्जनावैविव
र्त्तावर्त्तवेष्टनैः॥ अच्छिन्नानुपदंक्षीणाभातिसर्गसरिच्चिरम् ॥ १५॥ यथावर्त्तैःपयोभातिधूम्रोभातियथाघनः ॥ तथाजडात्मकतयात
तीयःसर्गएतयोः॥ १६ ॥ दारुणिक्रकचच्छेदेयथावर्त्तादिकंतथा॥ अदिगादौपरेसर्गस्तदतद्रूपवानयम् ॥ १७॥ संसारकदलीस्तंभा
द्विनासंकल्पपल्लवम् ॥ मृदुनोपिदृषत्क्रूरान्नकिंचिल्लभतेंतरम् ॥ १८ ॥ सहस्रखुरमूर्द्धाक्षिकरवक्रैहितोहितम् ॥ नानाद्रितनुदिग्देशस
रित्प्रादेशमात्रकम् ॥ १९ ॥

थासर्वसाधारणसच्चिदानंदात्मनास्फुरतिसतिकचिदेवदेहादौविशेषाभिमानेनतदनुकूलप्रतिकूलेषुहेयोपादेयतादिकल्पनेनआधिमान्योऽहंकारात्माअन्यइवस्फुरतितत्सर्वंजग
ज्जीवबंधमोक्षादिकल्पनात्मकमंभसिचक्रावर्त्तौघइवकल्पितंभ्रांतंचित्तमेवनाणुमात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकेरूपकेणैकीकृत्योपपादयति ॥ मज्जनेनि ॥
अनुपदंसद्यस्तत्त्वसाक्षात्कारात्क्षीणासर्गलक्षणामरीचिसरित् ॥ १५ ॥ दूराद्धूमराशिर्यथाघनोनिबिडोमेघोवाभाति ॥ एतयोर्ब्रह्ममनसोस्तृतीयःसर्गोविषयत्वाज्जडात्मकत
यासत्यतयास्फुरणादजडात्मकतयाचभातीतिशेषः ॥ १६ ॥ तदतद्रूपवान्जडाजडरूपवान् ॥ १७ ॥ स्वतोमिथ्यात्वान्मृदुनोप्यधिष्ठानसत्तयादृषदिवक्रूराद्दृढात्स्फटिकशि
लाप्रतिबिंबितकदलीस्तंभादंतरमसाम्यंनकिंचिद्विवेकदृशालभ्यते ॥ संकल्पकल्पितपल्लववैलक्षण्यकृतमेववैसादृश्यंनान्यदित्यर्थः ॥ १८ ॥ इदानींजगत्पटलिखितचित्रग
ज्यसादृश्येनवर्णयति ॥ सहस्रेत्यादिचतुर्भिः ॥ सहस्रसंख्यानिकरादिवक्रांतानितदीहितानितर्दिगितानिचऊहितानिवितर्कितानियत्र ॥ नानाविधाअद्रयस्तनवश्चतुर्विधशरी
राणिदिशोदेशाःसरितश्चप्रादेशमात्रमिवपरिच्छिन्नायत्र ॥ १९ ॥

विरागोवैराग्यंविरुद्धवर्णमार्जनद्रव्यंचतद्विहितमार्जनामात्रमेवतर्जनंनिरासोयस्य॥२०॥
अंतःशून्यमवस्तु आंतरावयवशून्यंच ॥बहुभिःरागैःकामैरंजकद्रव्यैश्चोपरंजितम् ॥ विरागोवैराग्यंविरुद्धवर्णमार्जनद्रव्यंचतद्विहितमार्जनामात्रमेवतर्जनंनिरासोयस्य॥२०॥ ... जडात्मनापवनेनसूत्रात्मनाप्रसिद्धवायुनाचस्पंदनशीलम् ॥ परेणब्रह्मचेतनेनद्रष्टृचेतनेनचचेतितम् ॥२१॥ परामर्शोविचारःपरेणआमर्शउपमर्दश्चतदसहम ॥२२॥ विकल्पांशे विकल्पवृत्तौमनसिप्रतिबिंबभावेनपतिताअर्थशून्यत्वाद्बाध्यत्वाच्चासत्यरूपिणि ॥२३॥ कथंप्रसरतितदाह ॥ हृल्लेखेति ॥ हृदयंमनोलिखंतिक्षोभयंतीतिहृल्लेखाःकामवासना स्तल्लक्षणस्यजालस्यानायस्यविसरैःसमूहैर्निबद्धा ॥ पुत्रकलत्रादिषुविसरतास्नेहेनसंमिश्रंयथास्यात्तथाजडामिथ्यात्वादनुदयाअनुत्पन्नाएवयेशब्दस्पर्शादयोर्थास्तेपांचर्वणै रास्वादनैःप्रसरतिसएवचित्रमहाराज्यत्वेनवर्णितःसंसारइत्यर्थः ॥२४॥ एवंरीत्याएपाआद्यचित्अहमितिविकल्पेनोन्मुखीबहिर्मुखीजीवभावमिवापन्नासत्यपिनपरात्परमात्म नोव्यतिरिक्ता ॥ भेदकोपाधीनांविकल्पमात्रत्वेजीवपरशब्दयोर्जलतोयशब्दवदेकार्थपर्यवसानादितिभावः ॥२५॥ उपाध्यनुप्रवेशेननामरूपव्याकर्तुरहमर्थजीवस्यब्रह्मा त्वेतद्भोग्यसर्गशब्दार्थोपिब्रह्ममात्रंसंपन्नइत्याह ॥ चिदादित्यइति ॥२६॥ जगतोराहुशिरोवच्चिद्विकल्पमात्रतामविद्यामात्रतापर्यवसानायदृष्टांतेनोपपादयति ॥ स्पंदात्मिका यामिति ॥ जलंस्पंदतेइत्यत्रविचार्यताम् किंजलमेवस्पंदात्मनाआस्तेउतान्यत् ॥ नद्वितीयः ॥ अन्यस्यानुपलंभात् अन्यएवस्पंदतइतिहितदास्यात्स्पंदस्यजलापेक्षानियमा

अंतःशून्यमसारात्मबहुरागोपरंजितम्॥ स्फुरद्विरागविहितमार्जनामात्रतर्जनम् ॥ २० ॥ ससुरासुरगंधर्वविद्याधरमहोरगम् ॥ ज
डात्मपवनस्पंदिपरचेतनचेतितम्॥ २१ ॥ पटेचित्रमहाराज्यमिवभासुरसुंदरम् ॥ परामर्शासहंचारुविकल्पस्फूर्जितंजगत् ॥ २२ ॥
स्पंदात्मनिविकल्पांशेपतिताऽसत्यरूपिणि॥ संविस्प्रसरतिभ्रांतौतैलबिंदुरिवांभसि॥ २३ ॥ हृल्लेखाजालविसरैःसर्वावर्तविवर्तनैः ॥
विसरत्स्नेहसंमिश्रजडानुदयचर्वणैः॥२४॥ अहमित्यादिचिद्रूपेविकल्पेनोन्मुखीसती॥ नपराद्व्यतिरिक्तैपाजलत्वादिवतोयता॥ २५॥
चिदादित्यःस्वआत्मैवसर्गइत्यभिधीयते॥ भूत्वाहमितितेनान्योनसर्गोस्तिनसर्जकः॥२६॥स्पंदात्मिकायांसत्तायांयथास्पंदोजलद्रवः॥
तथाचिदात्माव्योमत्वेनव्योमत्वादिवेत्तिहि॥२७॥देशकालादिनिर्माणपूर्वकंवेदनंविदः॥ सर्गात्मकत्वात्तेनांबुद्रवसाम्यंनदूरगम्॥२८

भावप्रसंगाच्च ॥ नचसमवायात्तन्नियमस्तस्यसंबंधानवस्थयाअसिद्धेः ॥ आद्येतुकल्पेजलस्यस्पंदकर्तृत्वानुपपत्तिः ॥ नहिस्पंदात्मास्पंदंकरोति स्पंदस्यापिकर्तृत्वापत्तेः ॥ त स्माज्जलद्रवोयथास्पंदात्मिकायांस्वसत्तायामस्पंदएवेतिस्पंदप्रत्ययोविकल्पमात्रंतथाचिदात्माव्योमादिप्रपंचनिर्माणेपिनव्योमत्वेस्थितोनव्योमकर्त्तेतिनस्वस्यान्यस्यवाव्यो मभावादिकवेदितुंशक्नोतीतिजलद्रवभेदविकल्पवद्विकल्पमात्रमेवतदित्यर्थः ॥२७॥ ननुजलद्रवभेदविकल्पेदेशकालभेदोनियामकोस्ति पूर्वकालेपूर्वदेशेस्थितंजलमुत्तरकाले परदेशेउपलभ्यते ॥ उत्तरदेशप्राप्तिस्तुक्रियापूर्विकैवशरादौक्लृप्तेतिजलेपिद्रवणक्रियाभेदःकल्प्यते ॥ ब्रह्मणित्वद्वयेनदेशकालभेदोस्तीतिनवियदादिभेदविकल्पेनिमित्तमस्ती त्यंबुद्रवसाम्यंदूरापास्तमितिशंकांसमाधत्ते ॥ देशेति ॥ किमयंवियदादिसर्गविकल्पासंभवःसर्गात्मकत्वदशायामाक्षिप्यतेउतब्रह्मदशायाम् ॥ द्वितीयेइष्टापत्तिः ॥ नहिवयंब्रह्म भावेकैचिद्विकल्पमंगीकुर्मः ॥ सर्गात्मकत्वदशायांतुअयंसर्गकालःप्राक्प्रलयकालइतिकालविभागंसंसारासंसारदेशभेदंचकल्पनयानिर्मायतत्रविदभिवदात्मनोवियदादिविक
[illegible] ॥ २८ ॥

देशकालभेदनिर्माणस्यापिदेशकालांतरसापेक्षत्वादनवस्था एवंविकल्पानांमनोहंभाववुद्ध्यादिसाध्यत्वाद्वियदादिसर्गभेदविकल्पकालेतेषामसिद्धत्वात्कथंनिकल्पनेत्याशं
काअविअनुपपत्त्यादिदोषसहस्रभाजनाविद्यामात्रत्वाभ्युपगमादेवपरिहर्त्तव्याइत्याशयेनाह ॥ मनइति ॥ २९ ॥ केनकेनपौरुषेणकियतीसानश्यतितिनदाह ॥ अर्द्धमिति ॥वि
नयप्रणतिदानसन्मानादिवशीकृतैस्तत्त्वविद्भिःसहसंकथनात्प्रथमभूमिकाप्रतिष्ठापर्यंतमभ्यस्तयोत्कटवैराग्यादिसाधनचतुष्टयसिद्ध्यापुत्रदारधनादिषुममताध्यासहेतुभूतमर्द्धन
श्यतीत्यर्थः ॥ शास्त्रविचारणैःश्रवणादिभिःप्रमाणप्रमेयासंभावनादिरूपोदेहादिष्वहंतारूपश्चाविद्यायाविक्षेपशक्तिरूपोभागश्चतुर्थांशोनश्यति ॥ आत्मप्रत्ययतोब्रह्मात्मभाव

मनोहंभाववुद्ध्यादिर्यत्किंचिन्नामवेदनम् ॥ अविद्यांविद्धियत्नेनपौरुषेणाशुनश्यति ॥ २९ ॥ अर्द्धंमिथःसंकथयाभागःशास्त्रविचार
णैः॥आत्मप्रत्ययतःशिष्टमविद्यायानिवर्त्तते ॥ ३० ॥ चतुर्भागात्मनिकृतेइत्यविद्याक्षयेक्रमात् ॥ समकालाच्चयच्छिष्टंतदनामार्थस
न्मयम् ॥ ३१ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ अर्द्धंमिथःसंकथयाभागःशास्त्रविचारणैः॥ आत्मप्रत्ययतोभागःकथंतस्यानिवर्त्तते ॥ ३२ ॥
समकालेक्रमाच्चेतिमुनिनाथकिमुच्यते ॥ तदनामार्थसच्चेतिसच्चासच्चेतिकिंवद ॥ ३३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥सुजनेनविरक्तेन
संसारोत्तरणार्थिना ॥ सहचाप्यात्मविदुपासंसृतिंप्रविचारयेत् ॥ ३४ ॥ यतःकुतश्चिदन्विष्यसविरागममत्सरम् ॥ जनंसज्जनमात्मज्ञं
यत्नेनाराधयेद्बुधः ॥ ३५ ॥ संपन्नेसंगमेसाधोरविद्यार्धंक्षयंगतम् ॥ विद्धिवेद्यविदांश्रेष्ठज्येष्ठश्रेष्ठदशोदयात् ॥ ३६ ॥

साक्षात्काराच्चतुर्थभूमिकामारभ्योत्तरोत्तरमुपचीयमानात्शिष्टआवरणशक्तिरूपश्चतुर्थभागश्चारुणोदयोत्तरंतमइवक्रमान्निवर्त्ततइत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिप्राग्दर्शितप्रकाराद्भू
मिकाभ्याससमकालात्क्रमादविद्याक्षयेकृतेसतियच्छिष्टंतन्नामरूपरहितंसन्मात्रमेवपरमपुरुषार्थइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ संक्षेपोक्तंविस्तरेणजिज्ञासूरामःपृच्छति ॥ अर्द्धमित्यादिना
॥ ३२ ॥ अनामार्थसन्मयमित्यत्रसयदाअसदंशस्यापिक्रोडीकारात्सच्चासच्चेत्युक्तम् ॥ तत्रासदंशःकितद्वदेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रश्नक्रमाद्वसिष्ठउत्तरमाह ॥ सुजनेनेति ॥ आत्म
विदुषासहचशब्दादपिशब्दाच्चान्येनापिमुमुक्षुणासहस्वबुद्ध्याचसंसृतिःकेयंकिंपर्यवसानाकिंमूलाकिंसाराकथमुत्तरणीयेतिचप्रविचारयेत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतरभूमिकाभ्यो
ज्येष्ठासाधनचतुष्टयसंपत्त्याचश्रेष्ठायाप्रथमभूमिकाप्रतिष्ठादशातदुदयादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

चतुर्भागंचतुर्थभागम् ॥ स्वयत्नतोनाशयेदितिशेषः ॥ ३७॥ तत्राद्यमुपपादयति ॥ एकइति ॥ एकउत्कटमुमुक्षालक्षणोभिलापउत्पन्नश्चेदयंपुरुषोवैराग्यादिसंपदाभोगेभ्यस्त त्साधनेभ्यश्चनिवार्यते ॥ अवश्यंनिर्ममः संन्यस्यतीत्यर्थः ॥ ३८॥ युगपत्सामौतुल्यकालम् ॥क्रमात्सामौक्रमादपि ॥ ३९ ॥ पंचमप्रश्नस्याप्युत्तरमाह ॥ यदिति ॥ अर्थक्रियाव्यवहारानर्हत्वादसत् अबाध्यपरमपुपार्थत्वात्सच्चेत्यर्थः ॥ ४० ॥ हेरामइदंपरिशिष्टवस्तुआनंदैकघनंजरादिविकारशून्यंब्रह्मैवजीवजगद्रूपंतुसंकल्पोविकल्पस्तत्स्फुरणमात्रमित्यविद्यमानमेव ॥ त्वमेवमात्मानात्मतत्त्वंबुद्धाव्यपगतमानादित्रिपुटीमोहःसन्निर्वाणंब्रह्मैवभूत्वानिरतिशयबृहत्त्वादेवपरितोव्याप्त्याविहरन्सन्विशोकमास्वतिष्ठेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०उ०द्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥मायाकार्यैनेदशोदरपेक्षेत्यत्रवर्ण्यते ॥ इंद्रस्याणूदरेराज्यकल्पनाख्यानविस्तरः ॥ १ ॥ देशकालादिनिर्माणपूर्वकंवेदनंविदः सर्गात्मकत्वादितियदुक्तंतस्योपपादनायेंद्रत्रसरेण्वाख्यानंवक्तुंभूमिकांरचयति ॥ जगदित्यादिना ॥ देशकालादिनिर्माणपूर्वकंवेदन

अर्द्धसज्जनसंपर्कादविद्यायाविनश्यति ॥चतुर्भागस्तुशास्त्रार्थैश्चतुर्भागंस्वयत्नतः॥३७॥एकोभिलापउत्पन्नोभोगेभ्यश्चनिवार्यते ॥ तत्क्षयेयात्यविद्यायाश्चतुर्थांशःस्वयत्नतः ॥ ३८ ॥ साधुसंगमशास्त्रार्थस्वयत्नैःक्षीयतेमलम् ॥ एकैकेनाथसर्वैश्चतुल्यकालंक्रमादपि ॥३९॥ यदविद्याक्षयेकात्मनकिंचित्किंचिदेवच ॥ शिष्यतेतत्परंप्राहुरनामार्थमसच्चसत् ॥ ४० ॥ ब्रह्मेदंघनमजराद्यनंतमेकंसंकल्पस्फुरणमविद्यमानमेव ॥ बुद्धैवंव्यपगतमानमेयमोहोनिर्वाणंपरिविहरन्विशोकमास्व ॥४१॥ ॥इ० वा० म० वा० दे० मो० नि० उ० विद्या० संकल्पसर्गयोरैक्यप्रतिपत्तिर्नामद्वादशःसर्गः॥१२॥ ॥ ५ ॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥जगत्प्रसररूपस्यनदेशउपयुज्यते॥ नकालोधारणेस्तंभआलोकस्यांबरेयथा॥१॥ मनोमनननिर्माणमात्रमेतज्जगत्त्रयम् ॥ शांतंतनुलघुस्वच्छंवातांतःसौरभादपि॥२॥ चिच्चमत्कृतिमात्रस्यसाधोजगदणोःकिल॥वातांतःसौरभंमेरुरन्यानुभवयोगतः॥३॥ यंप्रत्युदेतिसर्गोयंसएवैनंहिचेतति॥पदार्थःसन्निवेशंस्वमिवस्वप्नंपुमानिव॥४॥अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम्॥ यद्वृत्तंदेवराजस्यत्रसरेणूदरेपुरा ॥५॥

मित्यंगीकृत्यवादः वस्तुतस्तुदृष्टसृष्ट्यायुगपदेवसहदेशकालाभ्यांजगत्प्रसररूपस्यमायिकसर्गस्यधारणेनप्राक्सिद्धोदेशउपयुज्यते यथाअंबरेयुगपत्प्रसृतस्यालोकस्यधारणेस्तंभोनोपयुज्यतेतद्वदित्यर्थः ॥१॥ वातांतःप्रसृतमतिसूक्ष्मत्वाद्वातेनापिधारयितुंकपयितुंचाशक्यंयत्सौरभंज्योतिःसौरभंसौगंध्यंचतस्मादपिशांततिरोभूतंतनुसूक्ष्मंलघुअगुरुस्वच्छंचेत्यर्थः ॥ २ ॥ हेसाधोचिच्चमत्कृतिमात्रत्वेनदृष्टस्यजगदणोरपेक्षयावातांतर्गतसौरभमपिमेरुरिवस्थूलंकिल ॥ अन्यानुभवयोगतःअन्यैरपिचक्षुर्घ्राणादिसंयोगिनानुभूयमानत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥ दृष्टसृष्टिरूपस्यप्रपंचस्यतुनस्वकल्पकदृगन्यगोचरतेत्यसाधारणत्वात्परमसौक्ष्म्यमित्याह ॥ यंप्रतीति॥यथामानोरथिकपदार्थःस्वसन्निवेशंस्वसाक्षिणास्वय

कश्चिच्चासौकल्पद्रुमश्चकिंचित्कल्पद्रुमस्तस्मिन्सर्वकल्पनाफलाधारेमायाशबलेब्रह्मणीतियावत् ॥ युगशाखायांशाखाद्वयसंधौ ॥ जगद्ब्रह्मांडस्तद्रूपमुदुंबरफलम् ॥६॥ तद्वर्णयंति ॥ ससुरासुरेत्यादिना ॥ शैलैः कीलस्थानीयैर्मांसलानिदृढानिपातालादिलोकत्रयलक्षणानिदुर्याणिदुराधर्षाणिकपाटानियत्र॥यद्यप्युदुंबररूपकेतःकपाटवर्णनमनुपयुक्तं तथापिकल्पवृक्षफलोदुंबरफलकल्पकमनोवृत्त्यनुसारित्वेनप्रसिद्धवैलक्षण्यकल्पनयाकथंचिद्योज्यम् ॥७॥ चितश्चमत्कृत्यारचनाशक्तिवैचित्र्येणचारु ॥ उच्चैर्बृहत् ॥८॥बृहन्प्राग्वर्णितोयोब्रह्मतरुरुदुंबरस्तस्मिन्प्रौढाआविर्भूतायाःसूक्ष्मजगत्सत्ताव्रततिकोटयस्तदंतर्गतम्॥समआलोकःसाक्षिचित्तेनसमुज्वलम् ॥ ९ ॥ मोक्षद्वारंज्ञानमेवविकासिआस्यंमुखंयस्य ॥ मात्रास्तन्मात्राणि ॥ तरंतिऊर्ध्वंप्लवमानानितारकाण्येवसीकरारसकणानीहारकणावायत्र ॥ १० ॥ महाकल्पावसानेजरठंपक्वंपातोन्मुखम् अथतदनंतरंका

क्वचित्कदाचित्कस्मिंश्चित्किंचित्कल्पद्रुमेभवत् ॥ कस्यांचिद्युगशाखायांफलंजगदुदुंबरम् ॥ ६ ॥ ससुरासुरभूतौघमशकाहितघुंघुमम् ॥ शैलमांसलपातालद्युभूम्युग्रकपाटकम् ॥ ७ ॥ चिच्चमत्कृतिचारूच्चैर्वासनारसपीवरम् ॥ विविधानुभवामोदंचित्तास्वादमनोहरम् ॥ ८ ॥ बृहद्ब्रह्मतरुप्रौढसत्ताव्रततिकोटिगम् ॥ अहंकारमहावृंतंसमालोकसमुज्वलम् ॥ ९ ॥ मोक्षद्वारविकास्यास्यंसरिदब्धिशिरावृतम् ॥ मात्रापंचककोशस्थंतरत्तारकसीकरम् ॥ १० ॥ कल्पावसानजरठंकाककोकिलगाम्यथ ॥ पतितंशांतिमायातंक्वाप्यंतावासनंगतम् ॥ ११ ॥ तत्राभूदमराधीशःशक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ क्षौद्रकुंभनिषण्णानांक्षुद्राणामिवनायकः ॥ १२ ॥ गुरूपदेशस्वाभ्यासात्सक्षीणावरणोभवत् ॥ महात्माभावितांतात्मापूर्वापरविदांवरः ॥ १३ ॥ नारायणादिषुततःकदाचिद्वीर्यशालिषु ॥ क्वचिद्देवनिलीनेषुसत्स्वेकस्सुराधिपः ॥ १४ ॥ शस्त्रज्वालानलोद्गारैरयुध्यतमहासुरैः ॥ विजितस्तैर्महावीर्यैरतोव्यद्रवदाद्रुतम् ॥ १५ ॥ दिशोदशसुवेगेनदुद्रावाभिद्रुतोरिभिः ॥ नविश्रमास्पदंप्रापपरलोकइवाधमः ॥ १६ ॥ तद्भ्रांतदृष्टिष्वरिपुमनाकृछिद्रमवाप्यसः ॥ प्रशमंकायसंकल्पंनीत्वास्वंस्वांतरेबहिः ॥ १७ ॥ कमप्यर्कांशुकोशस्थंत्रसरेणुंविवेशसः ॥ संविद्रूपतयापद्मकोशंमधुकरोयथा ॥ १८ ॥

कगामिकोकिलगामिवा ॥ यथाप्रसिद्धोदुंबरमंतेकाकैःकोकिलैर्वाभक्ष्यतेतद्वदसच्छास्त्रकटुरवानुसारिण्याअविद्याकाक्याशास्त्रमधुररवानुसारिण्याविद्याकोकिलयावायस्यमानंक्वापिअंतंवासनामात्रशेषलक्षणंनाशमवासनंब्रह्मभावंवाआगतंभविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रतस्मिन्नुदुंबरे ॥ क्षुद्राणांमधुमशकानाम् ॥ १२ ॥ भावितःअंतःसर्वकल्पनावधिरात्मायेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ शस्त्रज्वालानलानुद्गिरंतीतिशस्त्रज्वालानलोद्गाराः ॥कर्मण्यण् ॥ क्वद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणादुपपदसमासः॥आसमंताद्द्रुतंशीघ्रम्॥ ॥ १५ ॥ सुवेगेनअतिजवेन ॥ अधमःपापकृत ॥ १६ ॥ अरिषुमनाग्भ्रांतदृष्टिषुसत्सु ॥ तत्तदा॥छिद्रंनिलयनावसरं॥कायाकारंस्थूलाकारसंकल्पंस्वांतरेभूतसूक्ष्मेप्रशमंनीत्वाविलाप्याणुतरोभूत्वाबहिःकमपित्रसरेणुंविवेशेतिपरेणान्वयः॥ १७ ॥ तदंतःप्रवेशसंकल्पसंविद्रूपतया ॥ १८ ॥

निर्वात्तवहिर्गमनाभावम् ॥ अनिवृत्तिमितिवाछेदः ॥ १९ ॥ पद्मांतिपद्मासनमध्ये ॥ स्वेस्वलोकप्रसिद्धेविष्टरेसिंहासनइव ॥ २० ॥ २१ ॥ गोवाटाव्रजाः ॥ २२ ॥ तादृग्यति
स्तादृशसंकल्पोपहितः ॥ भुवनंभूलोकम् ॥ नद्यःईशाराजानःअंतास्तत्तद्देशसीमास्तैस्सहवर्त्तमानम् ॥ २३ ॥ अथतत्रसुरेशत्वेअतिष्ठदित्यपकृष्यान्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

सतत्राशुविशश्रामचिरादाश्वासमाययौ ॥ अथविस्मृतसंग्रामोनिर्वृत्तिसमुपागमत् ॥ १९ ॥ कल्पितंसद्मतत्राथसक्षणादनुभूतवान्
॥ तस्मिन्सद्मनिपद्मांतेरमेस्वइवविष्टरे ॥ २० ॥ गृहस्थःसददर्शाथकल्पितंनगरंहरिः ॥ मणिमुक्ताप्रवालादिकृतप्राकारमंदिरम् ॥ २१ ॥
नगरांतर्गतोपश्यत्ततोजनपदंहरिः ॥ नानाद्रिग्रामगोवाटपत्तनारण्यराजितम् ॥ २२ ॥ तादृग्प्रतिश्चेतितवान्सशक्रोभुवनंततः ॥ सा
द्र्यब्ध्युर्वीनदीशांतंसक्रियाकालकल्पनम् ॥ २३ ॥ तादृग्प्रतिश्चेतितवान्सशक्रस्त्रिजगत्ततः ॥ सपातालमहीव्योमविष्टपार्कादिपर्वतम्
॥ २४ ॥ तत्रातिष्ठत्सुरेशत्वेसभोगभरभूषितः ॥ पुत्रोबभूवतस्याथकुंदोनामाथवीर्यवान् ॥ २५ ॥ ततोजीवितपर्यंतेत्यक्त्वादेहमनिंदितः
॥ निर्वाणमाययौशक्रोनिःस्नेहइवदीपकः ॥ २६ ॥ कुंदस्त्रैलोक्यराजोभूज्जनयित्वासुतंनिजम् ॥ कालेनजीवितस्यांतेजगामपरमंप
दम् ॥ २७ ॥ तत्पुत्रोपितथैवाथकृत्वाराज्येसुतंनिजम् ॥ जगामजीवितस्यांतेपावनंपरमंपदम् ॥ २८ ॥ एवंपौत्रसहस्राणिसमतीता
निसुंदर ॥ तत्राद्यापिसुरेशस्ययेपांराज्येस्थितोंशकः ॥ २९ ॥ इत्यद्ययावदमरेश्वरवंशएवसंकल्पितेजगतिशक्रपदंविधत्ते ॥ तस्मिन्क्ष
तेपिगलितेपिहतेपिनष्टेक्वाप्यंबरेदिनकरातपपावनाणौ ॥ ३० ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० उ० विद्याधरोपाख्यानांतर्गतेंद्रो
पाख्यानेत्रसरेण्वंतरसर्गसंघवर्णनंनामत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तस्यसुरेशस्यपौत्रसहस्राणियेपांराज्येअद्याप्यंशकोनामराजास्थितः ॥ २९ ॥ इतिवर्णितदिशाअद्ययावत्अद्यतनकालपर्यंतंतत्संकल्पितेत्रसरेण्वंतरेज
गतितद्वंशएवअमरेशपदंशक्रराज्यंविधत्तेपालयति ॥ क्वाप्यंबरप्रदेशेतस्मिन्दिनकरातपपावनेअणौत्रसरेणौक्षतेअपचितेगलितेनष्टेपिहितद्राज्यंनगलितमित्यर्थः ॥ ३० ॥
इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

तत्कुलोत्पन्नशक्रस्यबिसतंतौजगद्यथा ॥ तत्रोच्यतेब्रह्मदृष्टौसर्वदृष्ट्याखशक्रता ॥ १ ॥ तस्यप्रागुक्तस्यशक्रस्यकुलजोवंशोद्भवः ॥ १ ॥ तस्यतत्रबृहस्पतेःस्वगुरोरुपदेशगिरा उदिताप्रतिभानंप्रतिभाआत्मतत्त्वसाक्षात्कारस्तद्रूपज्ञानसंप्राप्तिर्बभूवेतिशेषः ॥२॥ आज्यपानांदेवानाम् ॥ ३ ॥ यज्ञानामश्वमेधानाम् ॥ तस्यहिफलंतस्यवक्ष्यमाणाबिसतंता वेतद्ब्रह्मांडेचशक्रताप्राप्तिरितिभावः ॥४॥ बिसस्यपद्मनालस्यबालतंतुस्तदंतरे ॥ तत्रबिसतंतौकल्पितेब्रह्मांडेराज्ययुद्धजयपराजयादीन्यन्यान्यपिवृत्तांतशतान्यनुबभूवहकिल ॥ ५ ॥ ब्रह्मतत्त्वंमायाशबलब्रह्मस्वभावम् ॥ ६ ॥ प्रणिधानेनसमाधिना ॥ अशेषाणांविक्षेपकारणानांत्यागेनशांतधीः ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रुतिमत्श्रोत्रेंद्रियवत् ॥ ९ ॥ सर्वेंद्रिया

भुशुंडउवाच ॥ ॥ तस्यशक्रस्यकुलजःकश्चिदासीत्सुराधिपः ॥ तत्रोत्तमगुणःश्रीमान्पाश्चात्यायस्यसातनुः ॥ १ ॥ अथेंद्रकुलपुत्रस्य तस्यतत्रबभूवह ॥ प्रतिभाज्ञानसंप्राप्तिर्बृहस्पतिगिरोदिता ॥ २ ॥ ततोविदितवेद्योसौयथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ॥ चकारजगतांराज्यमा ज्यपानामधीश्वरः ॥ ३ ॥ युयुधेदानवैःसार्द्धमजयत्सर्वशात्रवान् ॥ शतंचकारयज्ञानामज्ञानोत्तीर्णमानसः ॥ ४ ॥ उवासकार्यवशतो बिसबालांतरेचिरम् ॥ अन्यान्यपिचवृत्तांतशतान्यनुबभूवह ॥ ५ ॥ कदाचिदासीत्तस्येच्छाप्रबोधबलशालिनः ॥ ब्रह्मतत्त्वमवेक्षेहंय थावद्ध्यानवानिति ॥ ६ ॥ सोपश्यत्प्रणिधानेनततएकांतसंस्थितः ॥ सबाह्याभ्यंतरेऽशेषकारणत्यागशांतधीः ॥ ७ ॥ सर्वशक्तिपरंब्रह्म सर्ववस्तुमयंततम् ॥ सर्वथासर्वदासर्वंसर्वैःसर्वत्रसर्वगम् ॥ ८ ॥ सर्वतःपाणिपादांतंसर्वतोक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्व मावृत्त्यसंस्थितम् ॥ ९ ॥ सर्वेंद्रियगुणैर्मुक्तंसर्वेंद्रियगुणान्वितम् ॥ असक्तंसर्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच ॥ १० ॥ बहिरंतश्चभूतानाम चरंचरमेवच ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् ॥ ११ ॥ सर्वत्रचंद्रार्कमयंसर्वत्रैवधरामयम् ॥ सर्वत्रपर्वतमयंसर्वत्राब्धिमयं तथा ॥ १२ ॥ सर्वत्रसारगुरुकंसर्वत्रैवनभोमयम् ॥ सर्वत्रसंसृतिमयंसर्वत्रैवजगन्मयम् ॥ १३ ॥ सर्वत्रैवचमोक्षात्मसर्वत्रैवाद्यचि न्मयम् ॥ सर्वत्रसर्वार्थमयंसर्वतःसर्ववर्जितम् ॥ १४ ॥ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेतथा ॥ धाम्निव्योम्नितरावद्रावनिलेसलिलेनले ॥ १५ ॥ नानाचारविचाराणिविविधावृत्तिमंतिच ॥ परमाण्वंशमात्रेपित्रिजगंतिददर्शसः ॥ १६ ॥ मरिचस्यांतरेतैक्ष्ण्यंशून्यत्वमिव चांबरे ॥ त्रिजगत्सत्यसतिचविद्यतेचिन्मयात्मनि ॥ १७ ॥

णांगुणैरूपादिग्रहणशक्तिभिरन्वितम् ॥ परमार्थतःअसक्तंव्यवहारतस्तुसर्वभृत् ॥ एवमग्रेपि ॥ १० ॥ ११ ॥ प्राचुर्येमयटः ॥ १२ ॥ भ्रमप्राधान्येनसंसृतिर्भावविकारप्राधा न्येनजगदितिभेदव्यपदेशः ॥ १३ ॥ १४ ॥ धाम्नितेजसिगृहेच ॥ सःत्रिजगंतिददर्शेतिपरेणान्वयः ॥ १५ ॥ नानाविधाःप्राणिनामाचाराःशारीराविचारामानसाश्चक्रियाभे दायेषु ॥ आवृत्तयःस्वर्गनरकादेःपुनरागमनानि ॥ परमाणोरंशाऊर्ध्वाधोमध्यादिभागास्तन्मात्रेपि ॥ १६ ॥ सतिआविर्भावकालात्मनि असतितिरोभावकालात्मनिच ॥ १७ ॥

१ नरेइत्यपिक्वचित्पाठः

भावयन्पश्यन् ॥ मुक्तोभावोजीवभावोयया ॥ तेनप्राग्वासनाकल्पितेनैवशक्रदेहेनशक्रोनतुसमाध्यनुभूयमानसर्वात्मभावेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ एकत्रमायाशबलब्रह्मणि ॥ इम मस्मदीयंत्वयामयाचानुभूयमानंसर्गंब्रह्मांडम् ॥ १९ ॥ ततस्तदनंतरमस्मिन्सर्गेपातालभूम्यादिलोकदर्शनक्रमेणशक्रलोकांतमनसाविचरन्संस्तत्रशक्रदर्शनेनशक्रोहंभावसं स्कारोद्बोधात्प्राक्तनाश्वमेधशतादृष्टफलावश्यंभावाच्चशक्रतांगतः ॥ राजतांप्रजारंजकताम् ॥ राज्यंराजकर्मकरादानपरिपालनादिचकार ॥ २० ॥ हेविद्याधरकुलाधीशइ तिअनयारीत्यातस्यत्रसरेण्वंतर्गतस्येंद्रस्यकुलेउत्पन्नस्सोऽद्यास्मिन्ब्रह्मांडेपिदेवराड्भूत्वातिष्ठतीतिविद्धि ॥ २१ ॥ ततएतदिंद्रभावानंतरंहृदयेबीजमिवसंस्काररूपेणस्थितस्यप्रा क्तनस्यमुख्यस्यज्ञानयोगाभ्यासस्ययोगतोयथास्थितंप्राक्तनंबिसतंतुनिवासादिस्ववृत्तांतमनुभूतवान्सस्मारेत्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वशक्तौब्रह्मणिसर्वत्रसर्वसद्भावादीदृशाशक्रसह

इत्येवंभावयन्मुक्तभावयाशुद्धसंविदा॥ शक्रःक्रमेणतेनैवतथैवध्यानवानभूत्॥ १८॥ ध्यानेनसर्वमेकत्रपश्यंश्चिरमुदारधीः॥ ददर्श ममसौसर्गमस्मदीयंमहामतिः॥ १९॥ ततोस्मिन्विचरन्सर्गेशक्रांतिशक्रतांगतः ॥ चकारजगतांराज्यंवृत्तांतशतशोभितम्॥ २० ॥ विद्याधरकुलाधीशइत्यद्यैवसदेवराट्॥ तस्येंद्रस्यकुलोत्पन्नइतिविद्धियथास्थितम् ॥ २१ ॥ ततोहृदयबीजस्यप्राङ्मुख्याभ्यासयोग तः॥ बिसबालनिवासादिवृत्तांतमनुभूतवान्॥ २२॥ यथैषशक्रःकथितस्त्रसरेणूदरास्पदः॥ बिसबालास्पदश्चैतत्कुलजःकांतिमानथ ॥ २३॥ तथाशतसहस्राणितत्रेतश्चान्यतश्चखे॥ तादृशव्यवहाराणिसमतीतानिसंतिच ॥ २४ ॥ वहतीयमविच्छिन्नाचिरायैवंतरंगि णी॥ तावद्दृश्यसरित्प्रौढारूढारूढेचतत्पदे॥ २५॥ इतिमायेयमादीर्घाप्रसृताप्रत्ययोन्मुखी ॥ सत्यावलोकमात्रातिविलयैकविलासि नी॥ २६॥ यतःकुतश्चिन्मायेयंयत्रक्वचनवानघ॥ यथाकथंचित्संपन्नमात्रैवपरिदृश्यते॥ २७॥ अहंभावचमत्कारमात्राद्दृष्टिरिवांबु दात्॥ जायतेमिहिकेवाशुप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥२८॥ येनायताभिमतदर्शनद्रष्टृदृश्यमुक्तस्वभावमवभासनमात्मतत्त्वम्॥ सर्वार्थशू न्यमतएवचशून्यरूपमेकंखमात्रमिवमात्रविकल्पमेव॥ २९॥ ॥इ० वा० महारामायणेवा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेउ० वि द्याधरोपाख्यानांतर्गतेंद्राण्वाख्यानेसर्गसंकल्पयोरैक्यप्रतिपादनंनामचतुर्दशःसर्गः॥ १४॥

स्राण्यपिसर्वत्रसंतीतिसंभावयेत्याह ॥ यथेतिद्वाभ्याम्॥ अप्यर्थेथशब्दः ॥ २३ ॥ २४ ॥ चतुर्थ्यादिषष्ठयंतभूमिकास्वर्द्धरूढेअर्धमरूढेचतस्मिन्ब्रह्मपदेसतिइयंमायादृतिप्र त्ययोऽनुभवस्तदुन्मुखीभवतीतिपरेणान्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ मायात्वादेवनवैचित्र्येहेतुविशेषाश्रित्यात्याह ॥ यतःकुतश्चिदिति ॥ त्रिभिर्यद्वृत्ते.किंवृत्तैश्चहेतुकालदेशक्रिया प्रकारनियमानावश्यकतासूच्यते ॥ २७ ॥ अथवाएकएवाहंकाराध्यासएतद्वैचित्र्येनियतोहेतुरित्याह ॥ अहंभावेति ॥ मिहिकानीहारधूमद्वेतिनाशेदृष्टांतः ॥ २८ ॥ ये नहेतुनामात्सर्वसाक्षिब्रह्मरूपमविकल्पंसर्वविकल्परहितमेवपरमार्थतः अतएवअहंकारवशादायतानिविस्तीर्णानियानिअभिमतानिमानसविकल्पाःदर्शनानित्रिपुटीलक्षणेंद्रि यकविकल्पाश्चतैर्मुक्तस्वभावंजाग्रदवस्थाशून्यमितियावत् ॥ अतएववासनामयत्वात्सर्वार्थशून्यमतएवचप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यासर्वशून्यतालक्षणेनसौषुप्ताज्ञानेनचशून्यंखमात्र मिवपूर्णमवभासनंचिद्रूपमात्मतत्त्वंपरिशिष्टमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ० म० रा० तात्पर्यप्रकाशेनि० प्रकरणेउ० चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥

अहंभावोजगद्भातेर्बीजंरूपंचवर्ण्यते ॥ तन्मार्ज्जनाज्जगन्मृष्ट्याशुद्धशेषात्कृतार्थता ॥ १ ॥ अहंभावचमत्कारमात्रा ।हृ।८।२।३।५ ।
इंद्राणवाख्यायिकांयोजयति ॥ यत्रेति ॥ अभिनवेपिस्वमप्रपंचेपूर्वसिद्धमेवजगत्पश्यामीतिसर्वानुभवात्पूर्वमागत्यतिष्ठतीत्युक्तिः ॥ १ ॥ २ ॥ व्योमअव्याकृताकाशस्तल्लक्ष
णेविपिनेऽरण्ये ॥ ३ ॥ विलीनामेघमिहिकावनप्रच्छन्नाअचलाःपर्वताःपल्लवायस्य ॥ सरित्सारागंगाद्याः ॥ वासनाएवसाराद्दृढाबीजांशायेषुतथाविधास्तेभोगाःफलानि
यस्य ॥ ४ ॥ इदानीमहंकारंमहाजलतयाजगच्चतत्कार्यतरंगादितयावर्णयति ॥अहंत्वेत्यादिपंचभिः ॥ इदंजगत्अहंत्वसलिलस्यस्पंदोविलासः॥चितश्चमत्करणंवैषयिकसुखं
स्वादुमाधुर्यंयत्र ॥ ५ ॥ नभसाआकाशेनअनंतनिखातवान्अपरिच्छेद्यकुक्षिकुहरवान् ॥ भावाःसंपदःअभावाविपदश्चमहांतआवर्त्तायत्र ॥ ६ ॥ त्रिलोकीपदेनतद्गतजनाल

भुशुंडउवाच ॥ ॥ यत्राहंत्वंजगत्तत्रपूर्वमागत्यतिष्ठति ॥ पराण्वंतरपींद्रस्यत्रसरेणूदरेयथा ॥ १ ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याका
शवर्णवत् ॥ अहंभावोभिमंतात्मामूलमाद्यमुदाहृतम् ॥ २ ॥ वासनारससंसिक्तादहंबीजकणादयम् ॥ ब्रह्माद्रौव्योमविपिनेजायतेत्रि
जगद्द्रुमः ॥ ३ ॥ तारकापुष्पनिकरोविलीनाचलपल्लवः ॥ सरित्सारशिरापूरोवासनासारतत्फलः ॥ ४ ॥ अहंत्वसलिलस्येदंजगत्स्पंदउदाहृ
तः ॥ चिच्चमत्करणस्वादुर्वासनाविसरद्रवः ॥ ५ ॥ तारकासीकरासारोनभोनंतनिखातवान् ॥ भावाभावमहावर्त्तोनानागिरितरंगकः
॥ ६ ॥ त्रिलोकीविलिखल्लेखोविलोलालोकफेनिलः ॥ ब्रह्मांडबुद्बुदोद्भेदःकवाटापीडपीवरः ॥ ७ ॥ भूपीठदृढडिंडीरपिंडश्चिद्घनमद्रुमान् ॥
चित्राजवंजवीभावमज्जनोन्मज्जनात्मकः ॥ ८ ॥ जरामरणमोहादिवीचीचयचमत्कृतिः ॥ उत्पन्नध्वंसिदेहादिबिंदुवृंदैकबंधुरः ॥ ९ ॥
अहंत्वपवनस्पंदोजगदित्यवगम्यताम् ॥ अहंत्वपद्मसौगंध्यंजगदित्यवबुध्यताम् ॥ १० ॥ नाहंत्वजगतीभिन्नेपवनस्पंदवत्सदा ॥ प
योद्रवत्वमिवच्चवह्नेरौष्ण्यमिवापिच ॥ ११ ॥ जगदस्त्यहमर्थेंतरहमस्तिजगद्धृदि ॥ अन्योन्यभाविनीत्वेतेआधाराधेयवत्स्थिते ॥ १२ ॥
जगद्बीजमहंत्वंयोमार्ष्टिबोधादवेदनात् ॥ अलंचित्रंजलेनेवतेनधौतंजगन्मलम् ॥ १३ ॥ अहंत्वंनामतत्किंचिद्विद्याधरनविद्यते ॥ अ
कारणमवस्तुत्वाच्छशशृंगमिवोदितम् ॥ १४ ॥

क्ष्यते तएवविलिखंत्यश्चित्रलेख्यवदाविर्भवंत्योलेखारेखायत्र ॥ विलोलैःसूर्यचंद्राद्यालोकैःफेनिलःफेनवान् ॥ ब्रह्मांडाएवबुद्बुदोद्भेदायत्र ॥ कपाटमिवआपीडयतिनिरुण
द्धिमोक्षप्रवेशमितिकपाटापीडोमोहसेतुस्तेनपीवरोऽभिवृद्धः ॥ ७ ॥ भूपीठमेवघनोडिंडीरपिंडोयत्र ॥ चिद्घनैश्चिदाभासैर्जीवैर्मद्गुमान्जलकाकवान् ॥ तेषांचित्रैराजवंजवीभा
वैरूर्ध्वाधस्तिर्यग्भ्रमणैर्मज्जनोन्मज्जनात्मकः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रकारांतराभ्यांजगद्वर्णयति ॥ अहंत्वेति ॥ १० ॥ इत्थंवर्णनेफलितमाह ॥ नेति ॥ ११ ॥ परस्परबीजतामाह ॥ ज
गदिति ॥ अन्योन्यस्माद्भाविनीआविर्भावशीलेअन्योन्याधीनस्थितिकेच ॥ १२ ॥ अतएवाहंकारमार्जनाज्जगन्मार्जनसिद्धिरित्याह ॥ जगदिति ॥ १३ ॥ अहंत्वस्यतत्त्व
दृष्ट्याअसत्त्वदर्शनमेवमार्जनमित्याह ॥ अहंत्वमिति ॥ १४ ॥

तत्कुतस्तत्राह ॥ ब्रह्मणीति ॥ १५ ॥ संभवदपिकारणंलोकेअवस्तुनिनैतिनव्याम्रियते ॥ प्रकृतेतुसर्गादौकारणंनसंभवतितत्संभवोपिनास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ निर्वाणंकैवल्यलक्षणंचित्त्वंचिन्मात्रंशिष्टम् ॥ १७ ॥ एवमुपपत्तिप्रतिष्ठिताज्जगदहंत्वयोरभावात् ॥ बाह्यारूपालोकादयःसंसाराआंतरामनस्कारलक्षणाःसंसाराश्चशांताः ॥ नचइतरत्तदुभयव्यतिरिक्तंहेयंदुःखमस्तिअतःशांतमास्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ शांतंनिर्दुःखविक्षेपम् ॥ १९ ॥ व्यपगतोबाह्याभ्यंतरदृश्यकलनालक्षणःकलंकोयस्यअतएवशुद्धः ॥ अध्यारोपेखंशून्यमपिपर्वतोपमानंभवतिअपवादेतुजगद्ब्रह्मांडमपिवापरमाणुरूपमाकाशतुल्यमेवभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ० म० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेपंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुत्वाविद्याधरस्यात्रसमाधिरुपवर्ण्यते ॥ कथाशेषोपसंहारोनहंभावप्रशंसया ॥ १ ॥ संशांतादृश्यसंवित्तिर्यस्यसमाधिलक्षणोयश्चि

ब्रह्मण्यतितनेऽनंतेसंकल्पोल्लेखवर्जिते ॥ अहंत्वकारणाभावान्नकदाचनसन्मयम् ॥ १५ ॥ अवस्तुन्येतिसर्गादौनसंभवतिकारणम् ॥ अतोहंत्वादिनास्त्येववंध्यासुतइवक्वचित् ॥ १६ ॥ तदभावाज्जगन्नास्तिचित्त्वंजगदभावतः ॥ शिष्टंनिर्वाणमेवातःशांतमास्वयथासुखम् ॥ १७ ॥ अभावादुपपत्तिस्थादेवंजगदहंत्वयोः ॥ रूपालोकमनस्काराःशांतास्तवनचेतरत् ॥ १८ ॥ यन्नास्तितत्तुनास्त्येवशेषंशांतमसिध्रुवम् ॥ संप्रबुद्धोसिमाभूयोनिर्मूलांभ्रांतिमाहर ॥ १९ ॥ व्यपगतकलनाकलंकशुद्धःशिवमसिशांतमसीश्वरोसिनित्यः ॥ खमपिभवतिपर्वतोपमानंजगदपिवापरमाणुरूपमेव ॥ २० ॥ ॥ इ० वा० महारामायणेवा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणेउ० वि० विद्याधरनिर्वाणंनामपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ कथयत्येवमप्येवंसविद्याधरनायकः ॥ आसीत्संशांतसंवित्तिःसमाधिपरिणामवान् ॥ १ ॥ प्रबोध्यमानोपिमयाभूयोभूयस्ततस्ततः ॥ नपपातपुरोदृश्येपरंनिर्वाणमागतः ॥ २ ॥ सप्रापपरमंस्थानंतावन्मात्रप्रबोधवान् ॥ केनचिन्नाधिकेनांगयत्नेनातिशयैपिणा ॥ ३ ॥ अतउक्तंमयारामयदिशुद्धेहिचेतसि ॥ उपदेशःप्रसरतितैलबिंदुरिवांभसि ॥ ४ ॥ नाहमित्यस्तितेनांतर्मैनंभावयशांतये ॥ एतावदुपदेशोक्तिःपरमानेतरास्तिहि ॥ ५ ॥ एषैवाभव्यमनसिपतिताप्रविलीयते ॥ उत्तानेमस्णादर्शेमुक्ताफलमिवामलम् ॥ ६ ॥ भव्येतुशांतमनसिलगत्यभ्येत्यविच्युतिम् ॥ प्रविश्यांतर्विचाराख्यामर्चिरर्कमणौयथा ॥ ७ ॥

त्तस्यक्षीरोदकवच्चिदेकरस्येनपरिणामस्तद्वान् ॥ १ ॥ पुरोगतेदृश्येशब्दादिविषयेनपपात ॥ २ ॥ मुख्याधिकारित्वात्तावन्मात्रेणमदुपदेशेनप्रबोधवान् ॥ श्रवणादत्तिमननिदिध्यासनातिशयैपिणान ॥ अंगेतिवसिष्ठसंबोधनम् ॥ ३ ॥ इदानींवसिष्ठःप्राक्स्वोक्तेर्थेविद्याधरचित्तमुदाहरणमितिवर्णनत्वरयाभुशुंडोक्तिमुत्क्रम्यरामंप्रत्याह ॥ अतइत्यादि ॥ ४ ॥ कोसावुपदेशस्तमाह ॥ नाहमिति ॥ तेअंतःप्रत्यगात्मनिचिदेकरसेअहमित्यंशोनास्ति अतोऽसंतमेनंमाभावयइत्येतावत्एतावत्येवोपदेशोक्तिःपरमासारसंग्रहभूता ॥ ५ ॥ ६ ॥ अविच्युतिअभ्येति ॥ अंतःप्रविश्यविचाराख्यांसर्वमोहारण्यदाहक्षमामग्निशिखांचजगतीतिशेषः ॥ यथा अर्कमणौ सूर्यकांतेप्रविष्टंसूर्यार्चिरग्निशिखांजनयतितद्वत् ॥ ७ ॥

रंयतोरागादिशाखाप्रसरस्यकारणमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तदेवाह ॥ अहमिति ॥ आदौबीजावस्थायां
तद्वदहंभावनवदेवममेदंभावनंसंसारवृक्षस्यमूलादर॥ ८ ॥ सुचिरायाभ्यासेनांतःशुद्धमनस्कायेतेपरंपदंज्ञानम् ॥ एवंविधाइति ॥ दीर्घायुष्यस्यका
स्थाने ॥इच्छाशाखास्थानेप्रवर्त्तते ॥ ९ ॥ एवंप्रागुक्तंप्रकृतसंमत्यासमर्थ्यवसिष्ठःपुनर्भुशुंडोक्तिकथामेवानुसरन्विद्याधरकथामुपसंहरति ॥ अंतरिति ॥ सुचिरायाभ्यासेनांतःशुद्धमनस्कायेतेपरंपदंज्ञानम् ॥
रणंतत्त्वज्ञानमेवेतीतिशेषः ॥ १० ॥ अंतःशुद्धेस्तुचिराभ्यासएवज्ञानकारणमितिनियमोऽस्त्येवेत्याशयेनाह ॥ १२ ॥ प्रथमंतंसिद्धंभुशुंडमापृच्छ्यअथोविद्याधरंगत्वातदुक्तिसंवा
॥ ११ ॥ विहगाधिपोभुशुंडः ॥ ऋष्यमूकेगिरौमतंगाश्रमेमतंगशापभयान्मूकामेघानगर्जंतीतिप्रसिद्धिः ॥ १२ ॥ हेराममयालघुशीघ्रमेवबोधनेनोत्थमुत्पन्नंविद्याधरस्योपशमनंबलिभुजःकाकस्यभुशुंडस्यकथयाउक्तं
दायपुनस्तमप्यापृच्छ्यनिश्चितार्थोहम् ॥ आस्पदंस्वाश्रमम ॥ १३ ॥

अहमादौममेत्यंतस्ततइच्छाप्रवर्त्तते॥ इदमर्थं
अहंभावनमेवोच्चैर्बीजंदुःखाख्यशाल्मलेः॥ममेदंतद्वदादीतिशाखाप्रसरकारणम्॥८॥ भवंत्यनियमोह्यंगदीर्घायुष्यस्यकारणम्॥ १० ॥ अंतः
शतानर्थकारिणीभवभारिणी ॥९॥ एवंविधामुनिश्रेष्ठमूढाअपिचिरायुषः॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ मेरुमूर्द्धनिमामेवमुक्त्वा
शुद्धमनस्कायेसुचिरायाभयप्रदम्॥ मनागप्युपदिष्टास्तेप्राप्नुवंतिपरंपदम्॥ ११॥ ॥प्राप्तआत्मास्पदंराममुनि
सविहगाधिपः॥ तूष्णींबभूवमुक्तात्माऋष्यमूकइवांबुदः॥ १२॥ अहमापृच्छ्यतंसिद्धंविद्याधरमथोपुनः॥ अस्मिन्भुशुंडविहगेंद्रसमागमेमेचै
मंडलमंडितम्॥ १३ ॥ एतत्तवाद्यकथितंबलिभुक्कथोक्तंविद्याधरोपशमनंलघुबोधनोत्थम्॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०उ०विद्याधरोपाख्यानेविद्याधरनिर्वाणंनामषोडशःसर्गः॥१६॥
कादशेहहिगतानिमहायुगानि॥ १४॥ अनहंवेदनाभ्यासात्सम
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अनहंवेदनादेवंशुभाशुभफलप्रदा ॥ संसारफलिनीनूनमिच्छांतरुपशाम्यति ॥ १ ॥ अहमित्यर्थपाषाणोनजानेका
लोष्टाश्मकांचनः॥ भूत्वाशांतभवापीडोननरःपरिताम्यति॥ २ ॥ अहंतापुटकोड्डीनपरबोधबलेरितः॥ अहमित्यर्थपाषाणोनजानेक्का
शुगच्छति॥ ३ ॥

॥ इतिश्रीवासिष्ठ०म०तात्प
तवाद्यकथितम् ॥ अस्मिन्वर्णितेभुशुंडविहगेंद्रसमागमेमेजातेतदनंतरमिहअस्मिन्कल्पेएकादशमहायुगानिदिव्ययुगानिगतानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ सर्वसंस्तेः
र्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अत्राहंबीजनिर्दाहादनहंभाववह्निना ॥ देहादिसंस्तेःसम्यग्बाधेऽलीकत्वमीर्यते ॥ १ ॥ साधनवतो
कामूलत्वादनहंभावनप्रथमंतन्निवृत्तिमाह ॥ अनहमिति ॥ १ ॥ कामोपरमेलोभादिदोषक्षयाद्वैराग्यादिसंपदासर्वमानसदुःखक्षयइत्याह ॥ अनहमिति ॥ २ ॥ साधनवतो
ऽवश्यश्रवणादिनाज्ञानोदयेब्रह्मव्यतिरिक्ताहमर्थस्यबाधेनालीकत्वमेवपर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ अहंतेति ॥ श्रवणादिनाज्ञाननिर्मथनाभ्यासेनअहंतालक्षणात्प्रमातृयंत्रपुट
कादेवह्निज्वालावदुड्डीनआविर्भूतोयःपरब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणोबोधस्तद्बलेनईरितःक्षिप्तोनिरस्तइतियावत् ॥ अहमादिदृश्यार्थपाषाणोऽग्नियंत्रक्षिप्तपाषाणइवाशुक्कगच्छ
तिनजाने । तुच्छत्वमेवापद्यतइतिभावः ॥ ३ ॥

---

१ अयमर्थोमूलस्थदुःखाख्येत्यादेः ॥ २ उत्तरार्धस्थादीत्यस्यायमर्थः ॥

तत्कृतस्तत्राह ॥ ब्रह्मणीति ॥ १५ ॥ संभवदपिकारणंलोकेअवस्तुनिनैतिनव्याप्रियते ॥ प्रकृतेतुसर्गादौकारणंनसंभवतितत्संभवोपिनास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ निर्वाणंकैवल्यलक्षणंचित्त्वंचिन्मात्रंशिष्टम् ॥ १७ ॥ एवमुपपत्तिप्रतिष्ठिताज्जगदहंत्वयोरभावात् ॥ बाह्यारूपालोकादयःसंसाराआंतरामनस्कारलक्षणाःसंसाराश्चशांताः ॥ नचइतरत्तदुभयव्यतिरिक्तंहेयंदुःखमस्तिअतःशांतमास्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ शांतंनिर्दुःखविक्षेपम ॥ १९ ॥ व्यपगतोबाह्याभ्यंतरदृश्यकलनालक्षणःकलंकोयस्यअतएवशुद्धः ॥ अध्यारोपेखंशून्यमपिपर्वतोपमानंभवतिअपवादेतुजगद्ब्रह्मांडमपिवापरमाणुरूपमाकाशतुल्यमेवभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ०म०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेपंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुत्वाविद्याधरस्यात्रसमाधिरुपवर्ण्यते ॥ कथाशेषोपसंहारोनहंभावप्रशंसया ॥ १ ॥ संशांतादृश्यसंवित्तिर्यस्यसमाधिलक्षणोयश्चि

ब्रह्मण्यतितनेऽनंतेसंकल्पोल्लेखवर्जिते ॥ अहंत्वकारणाभावान्नकदाचनसन्मयम् ॥ १५ ॥ अवस्तुन्येतिसर्गादौनसंभवतिकारणम् ॥ अतोहंत्वादिनास्त्येववंध्यासुतइवक्वचित् ॥ १६ ॥ तदभावाज्जगन्नास्तिचित्त्वंजगदभावतः ॥ शिष्टंनिर्वाणमेवातःशांतमास्वयथासुखम् ॥ १७ ॥ अभावादुपपत्तिस्यादेवंजगदहंत्वयोः ॥ रूपालोकमनस्काराःशांतास्तवनचेतरत् ॥ १८ ॥ यन्नास्तितत्तुनास्त्येवशेषंशांतमसिध्रुवम ॥ संप्रबुद्धोसिमाभूयोनिर्मूलांभ्रांतिमाहर ॥ १९ ॥ व्यपगतकलनाकलंकशुद्धःशिवमसिशांतमसीश्वरोसिनित्यः ॥ खमपि भवतिपर्वतोपमानंजगदपिवापरमाणुरूपमेव ॥ २० ॥ ॥ इ०वा०महारामायणेवा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणेउ०वि०विद्याधरनिर्वाणंनामपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ कथयत्येवमप्येवंसविद्याधरनायकः ॥ आसीत्संशांतसंवित्तिःसमाधिपरिणामवान् ॥ १ ॥ प्रबोध्यमानोपिमयाभूयोभूयस्ततस्ततः ॥ नपपातपुरोदृश्येपरंनिर्वाणमागतः ॥ २ ॥ सप्रापपरमंस्थानंतावन्मात्रप्रबोधवान् ॥ केनचिन्नाधिकेनांगयत्नेनातिशयैषिणा ॥ ३ ॥ अतउक्तंमयारामयदिशुद्धेहिचेतसि ॥ उपदेशःप्रसरतितैलबिंदुरिवांभसि ॥ ४ ॥ नाहमित्यस्तितेनांतर्मैनंभावयशांतये ॥ एतावदुपदेशोक्तिःपरमानेतरास्तिहि ॥ ५ ॥ एषैवाभव्यमनसिपतिताप्रविलीयते ॥ उत्तानेमस्तृणादर्शेमुक्ताफलमिवामलम् ॥ ६ ॥ भव्येतुशांतमनसिलगत्यभ्येत्यविच्युतिम् ॥ प्रविश्यांतर्विचाराख्यामचिरंकर्मणौयथा ॥ ७ ॥

तस्यक्षीरोदकवच्चिदेकरस्येनपरिणामस्तद्वान् ॥ १ ॥ पुरोगतेदृश्येशब्दादिविषयेनपपात ॥ २ ॥ मुख्याधिकारित्वात्तावन्मात्रेणमदुपदेशेनप्रबोधवान् ॥ श्रवणावृत्तिमनननिदिध्यासनाद्यतिशयैषिणान ॥ अंगेतिवसिष्ठसंबोधनम् ॥ ३ ॥ इदानींवसिष्ठःप्राकृत्योक्तेर्थेविद्याधरचित्तमुदाहरणमितिवर्णनत्वरयाभुशुंडोक्तिमुल्लंघ्यरामंप्रत्याह ॥ अतइत्यादि ॥ ४ ॥ कोसावुपदेशस्तमाह ॥ नाहमिति ॥ तेअंतःप्रत्यगात्मनिचिदेकरसेअहमित्यंशोनास्ति अतोऽसंतमेनंमाभावयइत्येतावत्एतावत्येवोपदेशोक्तिःपरमासारसंग्रहभूता ॥ ५ ॥ ६ ॥ अविच्युतिमभ्येति ॥ अंतःप्रविश्यविचाराख्यांसर्वमोहारण्यदाहक्षमामग्निशिखांचजनयतीतिशेषः ॥ यथाअर्कमणौसूर्यकांतेप्रविष्टंसूर्यांशुरग्निशिखांजनयतितद्वत् ॥ ७ ॥

तद्ददहंभावनवदेवममेदंभावनंसंसारवृक्षस्यमूलादिशरीरंयतोरागादिशाखाप्रसरस्यकारणमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तदेवाह ॥ अहमिति ॥ आदावाजीवस्य

स्थाने ॥इच्छाशाखास्थानेप्रवर्त्तते ॥ ९ ॥ एवंप्रागुक्तंप्रकृतसंमत्यासमर्थ्यवसिष्ठःपुनर्भुशुंडोक्तिकथामेवानुसरन्विद्याधरकथामुपसंहरति ॥ एवंविधाइति ॥ दीर्घायुष्यस्यका

रणंतत्त्वज्ञानमेवेतीतिशेषः ॥ १० ॥ अंतःशुद्धेस्तुचिराभ्यासएवज्ञानकारणमितिनियमोस्त्येवेत्याशयेनाह ॥ अंतरिति ॥ सुचिरायाभ्यासेनांतःशुद्धमनस्कायेतेपरंपदंज्ञानम् ॥

॥ ११ ॥ विहगाधिपोभुशुंडः ॥ ऋष्यमूकेगिरौमतंगाश्रमेमतंगशापभयान्मूकामेघानगर्जंतीतिप्रसिद्धिः ॥ १२ ॥ प्रथमंतंसिद्धंभुशुंडमापृच्छ्यअथोविद्याधरंगत्वातदुक्तिसंवा

दायपुनस्तमप्यापृच्छ्यनिश्चितार्थोहम् ॥ आस्पदंस्वाश्रमम ॥ १३ ॥ हेराममयालघुशीघ्रमेवबोधनेनोत्थमुत्पन्नंविद्याधरस्योपशमनंबलिभुजःकाकस्यभुशुंडस्यकथयाउक्तं

अहंभावनमेवोच्चैर्बीजंदुःखाख्यशाल्मलेः॥ममेदंतद्ददादीतिशाखाप्रसरकारणम् ॥८॥अहमादौममेत्यंतस्ततइच्छाप्रवर्त्तते॥इदमर्थ

शतानर्थकारिणीभवभारिणी ॥९॥ एवंविधामुनिश्रेष्ठमूढाअपिचिरायुषः॥भवंत्यनियमोह्यंगदीर्घायुष्यस्यकारणम् ॥ १० ॥ अंतः

शुद्धमनस्कायेसुचिरायाभयप्रदम्॥मनागप्युपदिष्टास्तेप्राप्नुवंतिपरंपदम् ॥११॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥मेरुमूर्द्धनिमामेवमुक्त्वा

सविहगाधिपः॥तूष्णींबभूवमुक्तात्माऋष्यमूकइवांबुदः ॥१२॥ अहमापृच्छ्यतंसिद्धंविद्याधरमथोपुनः॥प्राप्तआत्मास्पदंराममुनि

मंडलमंडितम् ॥ १३ ॥ एतत्तवाद्यकथितंबलिभुक्कथोक्तंविद्याधरोपशमनंलघुबोधनोत्थम् ॥ अस्मिन्भुशुंडविहगेंद्रसमागमेमेचै

कादशेहहिगतानिमहायुगानि ॥१४॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०उ०विद्याधरोपाख्यानेविद्याधरनिर्वाणंनामषोडशःसर्गः॥१६॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अनहंवेदनादेवंशुभाशुभफलप्रदा ॥ संसारफलिनीनूनमिच्छांतरुपशाम्यति ॥ १ ॥ अनहंवेदनाभ्यासात्सम

लोष्टाश्मकांचनः॥भूत्वाशांतभवापीडोननरःपरिताम्यति॥ २ ॥ अहंतापुटकोड्डीनपरबोधबलेरितः॥अहमित्यर्थपाषाणोनजानेक्वा

शुगच्छति॥ ३ ॥

तवाद्यकथितम् ॥ अस्मिन्वर्णितेभुशुंडविहगेंद्रसमागमेमेजातेतदनंतरमिहअस्मिन्कल्पेएकादशमहायुगानिदिव्ययुगानिगतानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ०म०तात्प

र्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अत्राहंबीजनिर्दाहादनहंभाववह्निना ॥ देहादिसंसृतेःसम्यग्बाधेऽलीकत्वमीर्यते ॥ १ ॥ सर्वसंसृतेः

काममूलत्वादनहंभावेनप्रथमंतन्निवृत्तिमाह ॥ अनहमिति ॥ १ ॥ कामोपरमेलोभादिदोषक्षयाद्वैराग्यादिसंपदासर्वमानसदुःखक्षयइत्याह ॥ अनहमिति ॥ २ ॥ साधनवतो

ऽवश्यश्रवणादिनाज्ञानोदयेब्रह्मव्यतिरिक्ताहमर्थस्यबाधेनालीकत्वमेवपर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ अहंतेति ॥ श्रवणादिनाज्ञाननिर्मथनाभ्यासेनअहंतालक्षणात्स्वमातृयंत्रपुट

कादेववह्निज्वालावदुड्डीनआविर्भूतोयःपरब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणोबोधस्तद्बलेनईरितःक्षिप्तोनिरस्तइतियावत् ॥ अहमादिदृश्यार्थपाषाणोऽग्नियंत्रक्षिप्तपाषाणइवाशुक्वगच्छ

तिनजाने । तुच्छत्वमेवापद्यतइतिभावः ॥ ३ ॥

१ अयमर्थोमूलस्थदुःखाख्येत्यादेः ॥ २ उत्तरार्धस्थादीत्यस्यायमर्थः ॥

चरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढंब्रह्मैवाज्ञानाहंकारादिनिरासमर्थमित्याशयेनाह ॥ अहंनेति॥ अज्ञानाहंकारयोरिवस्थूलदेहस्यापिव्यष्टिसमष्टिरूपस्यतादृशंब्रह्मैवनिवर्त्तकमित्या शयेनाह ॥ अहंनेति ॥४॥ ब्रह्मैववीरोविक्रांतस्तद्वलेरितः ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्चेतिसमानाधिकरणसमासेवीरशब्दपरनिपातश्छांदसः ॥५॥ अनहंताभावनावृत्तिप्रतिफलितचितैवाहंतानाशइतिपक्षोवास्त्वित्याशयेनाह ॥ अहमर्थेतिद्वाभ्याम् ॥६॥ उद्वर्णान्निब्रह्मविद्याधिकारिब्राह्मणायुत्कृष्टवर्णात्परिपाकपांडुराच्च ॥७॥ अथवानबाधिताहंतादेःशून्यताकिंतुब्रह्मतैवेत्याशयेनाह ॥ शरीरेति ॥ अनहंतालक्षणेनार्करश्मिमार्गेणपरतांब्रह्मतांस्वकारणसूक्ष्मजलात्मतांच॥ ८ ॥ तत्त्वज्ञानंविनातुनक्कापिकदापिकस्यांचिदवस्थायांदेहस्याहंकारस्यवाआत्यंतिकोच्छेदस्तयोःपरस्परबीजतयापरस्परांतःसत्वेनजगद्भावेनसर्वत्रोद्भवावर्जनादित्याह ॥ शयनेइत्यादिना ॥ शयनेशय्यायांस्थूलादिद्वादशावस्थाप्रमाशयनादिस्थानसमकेयत्रतत्रस्थितापिशरीरलक्षणावटधानाअंतःस्थितउद्भूतोऽहंत्वनवांकुरोयस्यास्तथाविधासतीक्षणादिदंसंसाराख्यमाशु

अहंतापुटकोड्डीनब्रह्मवीरवलेरितः॥ अहमित्यर्थपापाणोनजानेक्काशुगच्छति॥ ४॥ अहंतापुटकोड्डीनोब्रह्मवीरबलेरितः॥शरीरयंत्रपापाणोनजानेक्काशुगच्छति ॥ ५ ॥ अहमर्थहिमंत्वंतरनहंताचिदर्चिषा॥ उड्डीयेवविलीनंसन्नजानेक्काशुगच्छति॥ ६॥ अहंरसोविलीनोंतरनहंताचिदर्चिषा॥ शरीरपर्णाद्वृद्वर्णान्नजानेक्काशुगच्छति॥ ७॥ शरीरपर्णान्निष्पीतस्त्वहंभावरसासवः॥ अनहंतार्कमार्गेणपरतामधिगच्छति॥ ८ ॥ शयनेकर्दमेशैलेगृहेव्योम्निस्थलेजले॥ स्थूलासूक्ष्मानिराकारारूपांतरगतापिच॥ ९॥ यत्रतत्रस्थितासुमाप्रबुद्धाभस्मतांगता॥ धृतानीतानिमग्नाचदूरस्थानिकटासती ॥ १०॥ शरीरवटधानांतःस्थिताहंत्वनवांकुरा॥ शाखाजालंतनोत्याशुसंसाराख्यमिदंक्षणात्॥ ११ ॥ अहंत्ववटधानांतःस्थितदेहबृहद्द्रुमः॥ संसारशाखानिवहंयत्रतत्रतनोत्यलम्॥ १२॥ शाखाशतेद्धदलपुष्पफलद्रुमोस्तिबीजोदरेननुदृशापरिदृश्यतेसौ॥ देहोस्त्यहंत्वकणिकांतरशेषदृश्यसंवित्परीतइतिबुद्धिदृशैवदृष्टम्॥ १३॥ देहादहंत्वमनवाप्तवतोविचारैश्चिद्व्योममात्रवपुषोवपुषोऽथवोच्चैः ॥ नाहंत्वबीजजठरादसतोभ्युदेतिसंसारवृक्षइहबोधमहाग्निदग्धात्॥ १४॥

इ०वा०वा०दे०मो०नि०उ०अहंत्वासत्तायोगोपदेशोनामसप्तदशःसर्गः॥ १७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

सर्वदिग्व्यापनशीलंशाखाजालंतनोतीतितृतीयेनान्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ एवमहंत्वलक्षणवटधानांतःस्थितोदेहमहाद्रुमोपिबोध्यइत्याह ॥ अहंत्वेति ॥१२॥ उक्तमर्थंवटादिबीजदृष्टांतेनैवानुभावयति ॥ शाखेति ॥ यथाबीजोदरेशाखाशतेद्धानिविराजमानानिदलानिपुष्पाणिफलानिचयस्यतथाविधोद्रुमोऽस्तियतोऽसौसत्वादेववीजपुटंभित्त्वांकुरादिक्रमेणनिर्गच्छन्नत्यक्षंसर्वजनैःपरिदृश्यते ॥ नन्वितिप्रसिद्धौ ॥ तथाअहंत्वलक्षणायाकणिकासूक्ष्मबीजंतदंतरशेषदृश्यसंवीतोदेहोस्तीतिसूक्ष्मबुद्धिलक्षणयादृशैवविद्वद्भिर्दृष्टमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवमविचारफलंसर्वत्रानिर्मोक्षमुक्त्वाविचारफलंमोक्षमाह ॥ देहादिति ॥ विचारैःश्रवणादिभिस्तत्त्वबोधाच्चिद्व्योममात्रंवपुःस्वरूपंयस्यतथाविधस्यजीवन्मुक्तस्यविद्यमानादपिदेहादहंत्वंतत्तादात्म्याभिमानमनवाप्तवतःअथवाअदेहयतोविदेहमुक्तस्योच्चैर्निरतिशयानंदेप्रतिष्ठितस्यपुंसोयोबोधमहाग्निदग्धादहंत्वबीजजठरात्संसारवृक्षोनाभ्युदेति ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ०म०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउ०सप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥

... जगंतिहि ॥ १ ॥ देहोस्य हत्वकाणकीतरशषदृश्य ... मरणमितिपामरामन्यते ॥ तथा
उत्समानान्यनंतानिपवनैःसर्वतोंबरे ॥ मृतजीवमनःस्थानिवर्ण्यंतेत्रजगंतिहि ॥ १ ॥ ... भूमिकांरचयति ॥ मरणमिति ॥ मनोबुद्ध्यहंकारादिसर्वनाशात्मकंमरणमितिपामरामन्यते ॥ ... जकक्कर्मोद्भवेतदनुरूपस्वसं
दृशीसावुद्धिदृगितितदुभयंमृतजीववासनामयानंतजगदुत्पादनेनसमर्थयितुंभूमिकांरचयति ॥ ... तिरोभावेदेत्रादिशरीराहंभावादिभोजककर्मोद्भवेतदनुरूपसंकल्पतिरोभावेदेहादिशरीराहंभावादिभोजक ... संकल्पकलिपतजगरस्थामंदर
तुकदाचिदपिनविद्यते कृतहानादिदोषप्रसंगात् ॥ किंतुमनुष्यादिशरीरात्मभावभोजकप्रारब्धक्षयेतदनुरूपसंकल्पतिरोभावेदेहादिशरीराहंभावादिभोजक ... ॥ पश्येति ॥ एवंचतत्तज्जीवसंकल्पकलिपतजगरस्थामंदर
कल्पांतरस्यतद्भोजकादृष्टक्षयपर्यंतस्थैर्यंपूर्वभावविस्मृतिमपेक्ष्यमृतिरित्यभिधीयतइत्यर्थः ॥ १ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ पश्येति ॥ एवंचतत्तज्जीवसंकल्पकलिपतजगरस्थामंदर ... एकीभावेनमिलिता अन्ये
मेरुप्रभृतयोदिक्षुवातैःसर्वत्रउह्यंतेप्रवाह्यंतइवमयादृश्यंतेत्वमपिपश्येत्यर्थः ॥ २ ॥ उपर्युपरिबहिर्बहिःयावतांजीवानांभोजकादृष्टसाम्यंतावतांश्लिष्टाएकीभावेनमिलिता अन्ये

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ मरणंसर्वनाशात्मनकदाचनविद्यते ॥ स्वसंकल्पांतरस्थैर्यंमृतिरित्यभिधीयते ॥ १ ॥ पश्येमेपुरउह्यंतइवमंदरमे
रवः ॥ अरूढाअपिदिग्वातैःसरिद्भिर्वितशैलवत् ॥ २ ॥ उपर्युपर्यंतरंतःकदलीदलपीठवत् ॥ श्लिष्टाश्लिष्टस्वरूपाःखेमिथःसंस्मृतयःस्थि
ताः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ पश्येमेपुरउह्यंतइतिवाक्यार्थमक्षतम् ॥ नकिंचिदवगच्छामियथावन्मुनिनायक ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसि
ष्ठउवाच ॥ ॥ प्राणस्याभ्यंतरेचित्तंचित्तस्याभ्यंतरेजगत् ॥ विद्यतेविविधाकारंबीजस्यांतरिवद्रुमः ॥ ५ ॥ मृतेपुंसिनभोवातैर्मिलंतिप्रा
णवायवः ॥ सरिज्जलैरिवांभोधिजलान्यात्मद्रुतानिहि ॥ ६ ॥ इतश्चेतश्चयांतीवतेषामंतर्जगंत्यलम् ॥ व्योमवातविनुन्नानांसंकल्पैका
त्मकान्यपि ॥ ७ ॥ सप्राणवातैःपवनैःस्फुरत्संकल्पगर्भितैः ॥ सर्वाएवदिशःपूर्णाःपश्यामीमाःसमंततः ॥ ८ ॥ अत्रैतेपश्यपश्यामिसंकल्प
जगतांगणे ॥ बुद्धिदृष्ट्यासमुह्यंतेपुरोमंदरमेरवः ॥ ९ ॥ खवातेंतर्मृतप्राणाःप्राणानामंतरेमनः ॥ मनसोंतर्जगद्विद्धितिलेतैलमिवस्थित
म् ॥ १० ॥ खवातैःखसमाःप्राणायथोह्यंतेमनोमयाः ॥ उह्यंतेवैतथैतानितदंगानिजगंत्यपि ॥ ११ ॥ सभूतान्यंबरोर्व्यादिद्वंद्वानित्रिज
गंत्यपि ॥ उह्यंतेचाप्यरूढानिपुरःसर्वत्रगंधवत् ॥ १२ ॥

षामश्लिष्टस्वरूपाः ॥ ३ ॥ उक्तमर्थमसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ पश्येति ॥ यथावत्कथयेतिशेषः ॥ ४ ॥ मृतानांपुरुषाणांप्राणास्तावन्नभस्युत्क्रामंतीतिलोकवेदप्रसिद्धम् ॥
तयदिप्राणाःसंतितर्हिप्राणस्याभ्यंतरेचित्तंचित्तस्याभ्यंतरेजगदपिविद्यतइतिसंभावयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ संतुनामतथापिदिग्वातैःकथंप्रवाह्यंतेतत्राह ॥ मृतेइति ॥ पुंसिमृतेसतितत्तउ
त्क्रांताःप्राणवायवोबाह्यनभसिपूर्णैर्वातैःसहमिलंति ॥ यतस्तान्यप्यात्मनिद्रुतानिद्रवस्वभावानि अतःसमस्वभावानांमिलनेएकतैवभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतोव्योमवातैर्विशेषेणनु
न्नानामाकृष्टानांतेषांप्राणानामंतर्गतानिजगंत्यपिइतश्चेतश्चयांतीवेत्युह्यंतइवेत्युक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अहंपश्यामित्वमपिबुद्धिदृष्ट्यापश्य ॥ ९ ॥ खेविद्यमानेवातेंतर्मृतानां
प्राणाः ॥ १० ॥ ननुगुरूणिजगंतिकथंवातैरुह्यंतेतत्राह ॥ खवातैरिति ॥ तथाप्राणवदेवतदंगानिजगंत्यपिखसमानिलघूनीत्युह्यंतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ सभूतानिचतुर्विधप्राणिसहि
तानि ॥ अरूढानिअदृढानि अप्रतिष्ठितानीतियावत् ॥ १२ ॥

दृष्ट्याचक्षुरादिनास्वीयस्वमदृष्टपुरवत्तादृशपूरवद्वातादृशपुरांतर्गतनदीपूरवद्वा ॥ १३ ॥ उह्यंतइवेतियदुक्तम् तत्रइवकारार्थसमर्थनायाह ॥ कल्पनामात्रसारत्वादिति ॥१४॥ यद्यपितानिकल्पनामात्रत्वान्नसंत्येवेतिनोह्यंते तथापितान्येवतेपुतत्तज्जीवभोग्येपुस्वेपुस्वर्गनरकभूम्यादिलोकेपुतेपांदृढभावत्वात्सुखदुःखभोगार्थक्रियासमर्थतयासत्यान्येव तत्सत्यतासंपादकस्याधिष्ठानचिदंशस्यसर्वगत्वात् यथाभवानस्मदृष्ट्याश्रवणधारणाद्यर्थक्रियासमर्थःपुरोवर्त्तीसत्यस्तद्वदेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अरूढानिवासनामात्रत्वादनाविर्भूतानिरूढान्याविर्भूतानिचेत्थमुह्यंतेनैवचोह्यते ॥ १६ ॥ सौक्ष्म्येवहनेचसौरभसाम्यप्रागुक्तमित्याह ॥ सौरभाणीति ॥ १७ ॥ अतएवत्रिजगद्भ्रमात्मनाचित्तस्यस्पंदभेदयोरपि नात्मनस्ताविल्याह ॥ कुंभेइति ॥ तथैवात्मनिनान्यतेतिशेपः ॥ १८ ॥ यथामृतानांजगत्संकल्पमात्रत्वादसदित्थेतेतत्रापिजगदसत् ॥ भ्रांतिरेवकेवलमुदितेव ॥ साभ्रांतिरपिप

तानिबुद्ध्यैवदृश्यंतेनदृष्ट्यारघुनंदन ॥ पुरःसंकल्परूपाणिस्वस्वप्नपुरपूरवत् ॥ १३ ॥ सर्वत्रसर्वदासंतिसुसूक्ष्माण्येवखादपि ॥ कल्पनामात्रसारत्वान्नचोह्यंतेमनागपि ॥ १४ ॥ तान्येवदृढभावत्वात्स्वेपुलोकेपुतेष्वलम् ॥ सत्यान्येवचिदंशस्यसर्वगत्वाद्भवानिव ॥ १५ ॥ प्रतिबिंबंपुराणीवपुरःप्राणसरिद्रये ॥ अरूढान्यपिचोह्यंतेरूढान्यपिचनैवच ॥ १६ ॥ सौरभाणिसमुह्यंतेवातांगस्यानिराघव ॥ जगंतिप्राणसंस्थानिव्योमात्मकमयानितु ॥ १७ ॥ कुंभेदेशांतरंनीतेयथांतर्व्योम्निनान्यता ॥ स्पंदनादिमयेचित्तेतथैवत्रिजगद्भ्रमे ॥ १८ ॥ इत्थंनसज्जगद्भ्रांतिरसत्यैवोदितेवते ॥ नविनश्यतिनोदेतिकेवलंब्रह्मरूपिणी ॥ १९ ॥ यदिवाप्युदितेवातैस्तत्तदस्यानलक्ष्यते ॥ तदंतःसंस्थितैःस्पंदोनाविकोशगतैरिव ॥ २० ॥ यथास्पंदोगलग्नायांनाव्यंतःसंस्थितैरपि ॥ नलक्ष्यतेतथापृथ्व्यांतत्संस्थैस्तन्मयैरपि ॥ २१ ॥ यथायोजनविस्तीर्णलघौसद्मानुभूयते ॥ यत्तस्यपादपस्तंभेपरमाणौयथाजगत् ॥ २२ ॥

रमार्थतोनविनश्यतिनोदेतीतितत्त्वदृष्ट्याब्रह्मरूपिण्येवेत्यर्थः ॥१९॥ ननुयदिव्यवहारदृशाजगत्तद्भ्रांतीवाप्यंतःप्रवहमानेउदितेतर्हिवयंपृथिवीनिश्चलतयाकथंपश्यामस्तत्राह ॥ यदिवेति ॥ नोदितेएव यदिवाउदितेइतिपक्षस्तथापिवातैःकृतंतत्तद्भ्रमणपरिवर्त्तनादिकमस्याःपृथिव्यास्तदंतःसंस्थितैरस्माभिर्नलक्ष्यते ॥ यथानाविजायमानःस्पंदस्तदंतःकोशगतैर्नरैर्नलक्ष्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ यथेति ॥ यथानाविअंतः संस्थितैरपिशब्दात्तन्मयैरपिकीलाद्यैर्नौस्पंदोनलक्ष्यतेतद्वत्पृथिवीसंस्थैःपार्थिवदेहादिमयैरप्यस्माभिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ इत्थंपश्येमेपुरउह्यंतइवमंदरमेरवइतिस्वोक्तिंरामायोपपाद्यउपर्युपर्यंतरंतःकदलीदलपीठवदित्युक्तावप्यल्पेबृहतःसमावेशंप्रथमंबृहतोल्पत्वकल्पनयादर्शयति ॥ यथेति ॥ यथायोजनविस्तीर्णमपिसद्मलघौपादपस्तंभेचित्रनिर्व्यूहरचनादिनारचयितुंयत्तस्ययतमानस्यशिल्पिनोबुद्ध्याअल्पत्वकल्पनयातत्रानुभूयतेतथाअंतरंतःसूक्ष्मतमेपिपरमाणौजगद्बुद्धिकल्पनयाऽनुभूयतइत्यर्थः ॥ २२ ॥

परमाण्वादेर्बृहत्त्वमल्पकल्पयानवात्रबृहतोजगतःसमावेशोनुभवितव्यइत्याशयेनाह ॥ वस्त्विति ॥ तद्यथारत्नकोशागारप्रविष्टा... न्यर्तेकित्वंजलिमात्रमितमपिधान्यद्रव्यमेवतत्रदैवाल्लब्धंबहुमन्यते यथावाअर्भकाबहुमूल्यान्यपिस्वाभरणानिनित्यमनुभूयमानानिनबहुमन्यंतेकिंतुनवमपूर्वंमृगपक्ष्याका रवर्णकादिपरिष्कृतंपंकमृत्पिंडमेवक्रीडनायबहुमन्यते येनतद्दानेनवंचिताःस्वाभरणान्यपिविनिमयेनप्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ किंचवास्तवोल्पेवृहतःसमावेशोनसंभवतुनाम भ्रांत्यातुसंभवत्येवेत्याशयेनाह ॥ असत्येवेति ॥ विदःअज्ञानाद्वृतचितोजगदाख्येभ्रमेअसत्येवार्थेकेवलंजीवतोऽयंलोकोमृतस्यलोकांतराणितत्रचधर्माधर्मफलानीत्यादिमयी बृहंगस्यबृंहणंगच्छतश्चित्तस्यसासंकल्परूपाभावनैव ॥ नचभावनांवस्त्वन्यथाभावोनिरुणद्धीत्यर्थः ॥ बृंहधातोर्घञर्थेकविधानमितिभावेकः ॥ ततोऽन्येष्वपिदृश्यतइतिनिगमे डः ॥ बाहुलकान्नुम् ॥ २४ ॥ ननुमूढानामस्त्वंतरंतर्जगद्भ्रमभावनासर्वज्ञानांभवदादीनांकथमंतरंतर्जगदंतरमस्तीतिभांतिस्तत्राह ॥ इदमिति ॥ सर्वज्ञस्यापिभवायव्यवहार

मूषिकाःस्वांजलिद्रव्यंनवपंकमिवार्भकाः॥२३॥ असत्येवस्वरूपेस्मिन्जगदाख्येविदोभ्रमे॥ वस्त्वल्पमप्यतिबृहल्लघुसत्वोहिमन्यते॥ लोकांतराधर्ममयीसाबृहंगस्यभावना॥ २४॥ इदंहेयमुपादेयमिदमित्यंतरज्ञता॥ यस्यतस्यभवायास्तिसर्वज्ञस्यापिमूढता॥ २५॥ संविदात्मपराकाशमनंतमजमव्ययम्॥ व्योम्नीव स्वांतेरवततंजीवस्त्रिजगद्बुध्यतेतथा॥२६॥ सचेतनोह्यवयवीचेतत्यवयवान्यथा॥ सचेतनोयःपिंडोंतःक्षुरसूच्यादिकंयथा॥ बुध्यतेबुध्यतेतद्वज्जीवोऽस्त्रिजगद्भ्रमम्॥ २८॥ यवरूपाणितस्येशानिजगंतिभोः॥ २७॥ चिदचिद्वांकुरोदेहवृक्षत्वंमन्यतेयथा॥ अचिन्हिद्वापिमृत्पिंडःशरावोदंचनादिकम्॥ यथांगमनुतेजीवस्तथांगमनुतेजगत्॥ २९॥ वृक्षशब्दार्थरहितंब्रह्मेदंत्रिजगत्तथा॥ ३०॥

संभवाययावत्प्रारब्धक्षयंलेशतोनुवर्त्तमानामूढताऽस्त्येवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अतएवसर्वज्ञस्यापिसमष्टिजीवस्यहिरण्यगर्भस्यावयववत्स्वांतेरवत्रिजगद्दर्शनमित्याह ॥ सचेतनः ति ॥ अवयर्वादेहालालौकिकपुरुषः ॥ जीवःसमष्टिजीवः ॥ २६ ॥ मायोपहितईश्वरस्त्वेवंपश्यतीत्याह ॥ संविदात्मेति ॥ भोइतिसंबोधनेनरामस्तरस्मार्यते ॥ २७ ॥ ईश्वरः प्रलयकालेकथंस्वांतर्गतंजगत्पश्यतितत्राह ॥ सचेतनइतिचतुर्भिः ॥ अयःपिंडोयदिसचेतनःस्यात्तर्हियथास्वांतःसूक्ष्मरूपेणस्थितंक्षुरसूच्यादिभाविस्वविकारंपश्येत्तद्वदित्यर्थः॥ जीवःस्वलीनसर्वसंस्कारोपहितःसन् ॥ २८ ॥ अधिष्ठानसद्रूपप्राधान्येनचित्आरोपितमृदादिरूपप्राधान्यविवक्षयाअचिद्वा ॥ तात्पर्यंपूर्ववदेव ॥ २९ ॥ उपहितप्राधान्येन चित्आरोपितमृदादिरूपप्राधान्येनाचिद्वांकुरः ॥ एतावांस्तुविशेषः ॥ जीवसंस्कारोपहितरूपेणवृक्षशब्दार्थसहितंबुध्यतेतदनुपहितेश्वररूपेणतुतद्रहितमनादिसिद्धयाविद्यया वाबाधितरूपमितियावत् ॥ शेषंप्राग्वत् ॥ ३० ॥

१ मूलस्थाधर्मपदमुपलक्षणंधर्मस्येत्यर्थः ॥

प मेद्रामनवैत्म्भण्यमाह ॥ अभीराणंवेति ॥१०८॥ अहार्यगकशरिभिरपहनुमशक्यम ॥ आभासअभिव्यक्तिम् ॥ १०९ ॥ रजनस्यव्यासाअभिव्यजकम ॥११०॥१११॥
मारात्याध्यारापदशाअविलमह ससगाध्यारोपदशानुमर्मसर्व अपवादशानुअहत्वारोपनिमित्तमहंकारोपिमाहं इतरत्तुसुतरांनाइत्यध्यारोपापवादभ्यांतत्त्वविदितवतो
ममजग रूतेरुभिममायामपवाअस्तुअथवास्थिरमरूभिममालैवबास्तुउभयथाप्यहगतज्वरोऽभवामीत्यर्थ ॥ ११२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि पू ए
कादश सर्ग ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ नहिर्नीरागनि सगामत स्वच्छात्मभास्वराम् ॥ जनकादिस्थितिरामोगुरुप्रोक्तामिहापदीत ॥ १ ॥ तेजनकादयोजीवन्मुक्ताअत सत्येपदे

जनताजीवनोपायंचिदात्मानमुपागत ॥ अक्षीरार्णवसंभूतमशशांकमुपस्थितम् ॥ १०८ ॥ अहार्यमनृतंसत्यंचिदात्मानमुपास्महे ॥
शब्दरूपरसस्पर्शगंधैराभासमागतम् ॥ १०९ ॥ तैरेवरहितंशांतंचिदात्मानमुपागत ॥ आकाशकोशविशदंसर्वलोकस्यरंजनम् ॥ ११० ॥
नरंजनंचाकाशंचिदात्मानमुपागत ॥ महामहिमासहितंरहितंसर्वभूतिभि ॥ कर्तृत्वेवाप्यकर्त्तारंचिदात्मानमुपागत ॥ १११ ॥ अखि
लमिदमहममेवसर्वंत्वहमपिनाहमथेतरन्नाहम् ॥ इतिविदितवतोजगत्कृतमेस्थिरमथवास्तुगतज्वरोऽभवामि ॥ ११२ ॥ ॥ इ० वा०
वा० दे० मो० नि० पू० जीवन्मुक्तनिश्चययोगोपदेशोनामएकादश सर्ग ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिनिश्चयवत
स्तेमहांतोविगतैनस ॥ सत्या सत्येपदेशांतेममेसुखमवस्थिता ॥ १ ॥ इतिपूर्णधियोधीरा समनीरागचेतस ॥ ननिंदतिननंदतिजी
वितमरणतया ॥ २ ॥ इत्यलक्ष्यचमत्कारानारायणभुजाइव ॥ ऋजव स्वलिताकाराअपराइवमेरव ॥ ३ ॥ रेमिरेवनखंडेषुद्वीपेषुनगरे
षु ॥ देवोपवनमालासुस्वर्गेषुचसुराइव ॥ ४ ॥ प्रेमु कुसुमपूर्णासुदोलांदोलचलासुच ॥ विचित्रवनलेखासुमेरुशृंगशिखासुच ॥ ५ ॥
चक्रुर्विजितशत्रूणिचामरच्छत्रवंतिच ॥ विचित्राणिराज्यानिचित्राचारमयानिच ॥ ६ ॥ अनुजग्मुरिमान्सर्वान्नानाचारविचेष्टि
तान् ॥ श्रुतिस्मृत्युदितारंभामितिकर्तव्यतामिति ॥ ७ ॥ ईदृशीरमणीयेषुललनाहास्यहारिषु ॥ विहाराहाररम्येषुभोगाभोगेषुभूपिता ॥ ८ ॥

गाधितनतत्पदार्थेष्ववस्थिता ॥ १ ॥ वहि पूर्णाधी शोधितत्वपदार्थोयेषाम् ॥ अतएवांतर्बहिश्चसमनीरागचेतस ॥ २ ॥ अलक्ष्येसूक्ष्मतमेपिलक्ष्यवेधनचमत्कारोयेषाम् ॥ अ
तएवनारायणभुजाइवस्थिता ॥ स्वलिताकारानमत्स्वभावा अपरामेरवइवस्थिरा ॥ ३ ॥ तेषांसमदृष्ट्याविहारप्रपंचयति ॥ रेमिरेइत्यादिना ॥ ४ ॥ दोलानामांदोलनैश्च
लासु ॥ ५ ॥ विचित्राअथवासिवर्गयिपुतानि ॥ ६ ॥ नानाचारावहुविधशिष्टाचारास्तैर्विचेष्टितानमनुष्ठितान्धर्माननुजग्मु ॥ स्वयमप्यनुष्ठितवंतइत्यर्थ ॥ इतिइत्यमेवश्रुतिस्मृ
त्युदिताआरंभा यमप्रायस्यालयाविधामितिकर्तव्यतासामयागादीनियावत ॥ अनुजग्मु ॥ ७ ॥ ईदृशीविर्दरवदत्ताधमरूपत्रि रमणीयेषुभोगाभोगेषुभूपिताच ॥ ८ ॥

विविशुर्निर्विविशु. ॥ ९ ॥ चराचरभूतैः सहितेषुसर्वभुवनेषु विश्रांता सुखिताअखिलाजंतवोयैस्तथाविधेषुयज्ञक्रियाकलापेषुगार्हस्थ्येषुच ॥ अथवाआत्मासर्वेषांभूतानालो क ॥ यथैवक्षुधिताबालामातरपर्युपासते एवंसर्वाणिभूतान्यग्निहोत्रमुपासतेइत्यादिश्रुतेरितिभाव ॥ १० ॥ तेरुर्निस्तेरु. ॥ ११ ॥ परुषाणिक्रूराणिक्लेशसहानिचित्तानियासु त्वतवित्तैः शत्रुभिरुद्धतासुपरिभूतासु द्वद्वरीतिषुविपत्स्वितियावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ महदपिऐश्वर्यमितिशेष. ॥ कुलशैलाहिमवदादय. ॥१४॥ जलराशिरितिव्यतिरेकेदृष्टांतः ॥

विविशुश्चारुचूतासुमंदारवलितासुच ॥ अप्सरोगीतपूर्णासुनंदनोद्यानभूमिषु ॥ ९ ॥ सचराचरभूतेषुविश्रांताखिलजंतुषु ॥ यज्ञक्रिया कलापेषुगार्हस्थ्येषुयथाक्रमम् ॥ १० ॥ तेरुर्हतगजेंद्रासुभ्रांतभूरिशिवासुच ॥ भेरीभांकारभीमासुसंग्रामार्णववीथिषु ॥ ११ ॥ तस्थुःप रुषचित्तासुत्वतवित्तोद्धतासुच ॥ संरंभक्षोभरौद्रीषुसर्वासुद्वंद्वरीतिषु ॥ १२ ॥ मनस्तेषांतुनीरागमनुपाधिगतभ्रमम् ॥ असक्तंमुक्तमाशां तंनरंसत्वपदंगतम् ॥ १३ ॥ नममज्जुःक्वचिदपिसंकटेषुमहत्स्वपि ॥ महदप्युपयातेषुकुलशैलाःसरःस्विव ॥ १४ ॥ नोल्लुलासविलासि न्याश्रियापरमकांतया ॥ परिपूर्णेंदुलक्ष्म्येवजलराशीरघूद्वह ॥ १५ ॥ नमम्लौदुःखशोकेनग्रीष्मेणेववनस्थलम् ॥ जहर्षचनभोगौघै रवश्यायैरिवौषधी ॥ १६ ॥ तेहिकेवलमव्यग्राःकुर्वंतःकाममंजरीः ॥ इष्टानिष्टफलंरामनाभिलेपुर्नतत्यजुः ॥ १७ ॥ नोदगुःकार्यसंपत्ता वाक्रांतानास्तमाययुः ॥ जल्पुर्नसुखप्राप्तौमम्लुर्नैवचसंकटे ॥ १८ ॥ मुमुहुर्नविमोहेषुनममज्जुर्विपत्क्रमैः ॥ नजहर्षुःशुभैःशोकैरुरुदु र्नभवानिव ॥ १९ ॥ प्राकृताचारसंप्राप्तेकुर्वंतःकर्मकेवलम् ॥ स्थिताविगतसंरंभमपराइवमेरवः ॥ २० ॥ तांत्वंदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघ विनाशिनीम् ॥ अनहंकृत्यहंकारोविहरस्वयथाक्रमम् ॥ २१ ॥ यथाभूतामिमामेवपश्यन्सर्गपरंपराम् ॥ मेरुस्थितोब्धिगंभीरःसममास्व गतभ्रमः ॥ २२ ॥ चिन्मात्रंसर्वमेवेदमित्थमाभासतांगतम् ॥ नेहसत्यमसत्यंवाक्वचिदस्तिनकिंचन ॥ २३ ॥ महत्तामलमालंब्यत्यक्त्वेद मवहेलया ॥ असक्तबुद्धिःसर्वत्रभवभव्यभवक्षयी ॥ २४ ॥ किंरोदिषिघनोद्वेगंमूढवच्चानुशोचसि ॥ भ्रमस्युद्भ्रांतचित्तश्चसौम्यावर्त्ते तृणंयथा ॥ २५ ॥

द्रलोपेइतिदीर्घ. ॥ १५ ॥ १६ ॥ अव्यग्राःकर्तृत्वाभिनिवेशरहिताः ॥ काम्यतइतिकामाभोगास्तल्लक्षणामंजरी कुर्वंतोऽनुभवंत. ॥ १७ ॥ शत्रुजयादिकार्यसंपत्तौसत्यांनउद गुरुत्कर्षंप्रापुः ॥ शत्रुभिराक्रांताश्चअस्तमपकर्षनाययुः ॥ १८ ॥ विमोहेषुविमोहहेतुषुकृच्छ्रेषु ॥ विपदाक्रमैराक्रमणैः ॥ १९ ॥ प्रकृतएवप्राकृतःस्वस्ववर्णोचितआचारस्ते नसंप्राप्तेविषये ॥ २० ॥ अनहंकृत्यअहंकारनिष्कृष्टशुद्धचिन्मात्रेअहंकारआत्मबुद्धिर्यस्यतथाविधःसन् ॥ २१ ॥ यथाभूतायथास्थिताम् ॥ मेरुरिवस्थितःस्थिरः ॥ २२ ॥ कीदृशंतद्यथाभूतदर्शनंतदाह ॥ चिन्मात्रमिति ॥ २३ ॥ महत्ताब्रह्मताम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

गमरा स्यानिस्सटानि ॥ २६ ॥ २७ ॥ नत्रिपतमुखयस्मात्तस्सुखबद्धात्मताभ्रमम् ॥ एकांतयुध्यानिश्चितयुध्यायतद्दहअस्मिन्उपदिटार्थविपयेदार्ढ्यसाधनअभ्यद्वाराज्यप
रिरात्मनादिरत्तम्यनयावदसितनभविशंकरिष्ये ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेद्वादश सर्ग ॥ १२ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ वर्णितस्तत्त्व
वापनवासनाविलयक्रम ॥ प्राणरोधेननवकृपीठिकाभोपरच्यते ॥ १ ॥ उपशमप्रकरणेवर्णितयोर्वासनाक्षयहेत्वोर्ज्ञानयोगक्रमयोमध्येउत्तमाधिकारिविपयेणज्ञानविलासेन
वासनाविलपरस्याप्यरुनार्योपिरामोमेदमध्यमाधिकारिणामुपकारायपोगक्रमेणापिवासनानाराप्रकारजिज्ञासमान पृच्छति ॥ सम्यगितिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ पृष्टस्योत्त

श्रीरामउवाच॥ ॥ अहोनुभगवन्नूनसम्यग्जातमलक्षय ॥ त्वत्प्रसादात्प्रबुद्धोस्मिसूर्यसगादिवांबुजम् ॥२६॥ भ्रांतिरस्तंगतानूनमि
हिकागरदीवमे॥ संशांताखिलसंदेह करिष्येवचनतव ॥ २७ ॥ व्यपगतमदमोहोमानमात्सर्यमुक्तश्चिरतरमुदितात्माशांतशोकश्चिरे
ण॥ पुनरनुगमगच्छन्स्वच्छयैकांतयुध्यायदिहवदसिसाधोतत्करिष्येविशंकम् ॥२८॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० जीवन्मुक्तस
गयनिरूपणनामद्वादश सर्ग ॥ १२॥ ॥९॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥सम्यग्ज्ञानविलासेनवासनाविलयोदये॥ जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्नू
नविश्रांतवानहम्॥ १॥ प्राणस्पंदनिरोधेनवासनाविलयोदये॥ जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्वदविश्रम्यतेकथम्॥ २॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥
संसारोत्तरणेयुक्तिर्योगशब्देनकथ्यते॥ ताविद्धिद्विप्रकारांत्वंचित्तोपशमधर्मिणीम्॥ ३॥ आत्मज्ञानप्रकारोस्याएक प्रकटितोभुवि॥
द्वितीय प्राणसरोध शृणुयोयंमयोच्यते॥४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥सुलभत्वाददु खत्वात्कतर शोभनोनयो ॥ येनावगतमात्रेणभूय
क्षोभोनबाधते॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥प्रकारौद्वावपिप्रोक्तौयोगशब्देनयद्यपि॥ तथापिरूढिमायात प्राणयुक्तावसौभृशम्॥६
एकोयोगस्तथाज्ञानसमारोत्तरणक्रमे॥ समावुपायौद्वावेवप्रोक्तावेकफलप्रदौ॥७॥ असाध्य कस्यचिद्योग कस्यचिज्ज्ञाननिश्चय॥
ममत्वभिमत साधोसुसाध्योज्ञाननिश्चय ॥८॥ अज्ञानपुनरज्ञातस्वप्नेप्यपिनत द्रवेत्॥ ज्ञानसर्वास्ववस्थासुनित्यमेवप्रवर्त्तते॥९॥

रमकुर सद्रोपिउपशमप्रकरणोक्तमेपराजयोगहठयोगप्रकारद्वयस्मारयन्प्रतिजानीते ॥ संसारेतिद्वाभ्याम् ॥ ३ ॥४॥ तयोर्प्रयमतयो कतरस्यसुकरत्वमितिविशेषपृच्छति॥सुल
भत्वादिति ॥ क्षोभोविक्षेप ॥ ५ ॥ प्राणयुक्तौप्राणनिरोधे ॥ असौयोगशब्द ॥ ६ ॥ ७॥ कस्यचित्सुकुमारचित्तस्यप्राणसरोधदु खासहिष्णोर्हठयोगोऽसाध्य ॥ कठोरचि
त्तस्यविचाराकुशलस्यज्ञाननिश्चयोऽसाध्य ॥ ममगुरूपदिष्टस्यविचारकुशलस्यज्ञाननिश्चय सुसाध्योऽभिमतइत्यर्थ ॥ ८ ॥ विचाराकुशलताद्विज्ञानाज्ञानस्वरूपविवेकासा
मर्थ्यात् तत्प्रमाणकुशलस्यस्वप्नेप्यसभावितमित्याशयेनाह ॥ अज्ञानमिति ॥ प्रवर्त्ततेस्वतएवप्रथते ॥ तथाचाज्ञानस्यसर्वेषसाक्षिणाप्रसिद्धत्वाज्ज्ञानस्यचस्वप्रकाशतया
भान प्रतिबंधस्यचानुभवारेवसिद्धेर्विवेकसभवाज्ज्ञानसुकरयोगस्तुननयतिदुष्करइतिभाव ॥ ९ ॥

प्रशस्तदेशकालविषयादिबाह्यहेतुसापेक्षत्वादपियोगोदुष्करइत्याह ॥ धारणेति ॥ धारणादेशोबाह्योगिरिकूटचंद्रतारादिर्हृदयकंठतालुमूलभ्रूमध्यादिश्च ॥ आसनदेशस्तु समेशुचौशर्करवह्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः ॥ मनोनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहानिरुद्धाश्रयणेप्रयोजयेदितिश्रुतिस्मृतिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्साध्यत्वेनयोगःसुसाध्यतां नायाति ॥ निरुत्साहानामदमतीनामूर्खाणांपुरुषापसदानामिवनधीरस्यसमर्थस्ययतमानस्याधिकारिणःशास्त्रीयेसाधनेसुसाध्यत्वकष्टसाध्यत्वविकल्पचितायुक्तेत्याह ॥ अथवेति ॥ १० ॥ एवमवातरप्रश्ननिरस्यपूर्वप्रश्नोत्तरंवक्तुमुपक्रमते ॥ द्वावित्यादिना ॥ ११ ॥ प्राणापानतयाप्राणापानयो.समतासंपत्तिरूपेणरूढःप्रसिद्धःसिद्धिकामानांखेचरत्वाद्यनतसिद्धिदः ॥ ज्ञानकामानातुबुद्धिदःसाक्षात्कारहेतुः ॥ अतस्तंश्रृण्वित्यर्थः ॥ १२ ॥ तमेवसमाधिसुखविश्रातिफलकीर्तनेनापिप्ररोचयन्नाह ॥ मुखेति ॥ हेनृपसुतत्वंचेतसाउद्युक्तचित्तेनमुखानिलस्यप्राणस्ययत्स्फुरणसचरणतन्निरोधेनसभवतिसिद्ध्यतितथाविधास्थितिप्रतिष्ठागतःसन्निहप्रत्यग्रूपेअक्षयेपरेपदेयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तद

धारणासनदेशादिसाध्यत्वेनसुसाध्यताम्॥ नायातियोगोत्यथवाविकल्पोनैवशोभनः ॥ १० ॥ द्वावेवकिलशास्त्रोक्तौज्ञानयोगौरघूद्वह॥तत्रोक्तंभवतेज्ञानमंतस्थंज्ञेयनिर्मलम्॥११॥प्राणापानतयारूढोदृढदेहगुहाशयः॥अनंतसिद्धिदःसाधोयोगोयंबुद्धिदःश्रृणु॥१२॥ मुखानिलस्फुरणनिरोधसंभवस्थितिंगतोनृपसुतचेतसाक्षये॥समाहितस्थितिरिहयोगयुक्तितःपरेपदेप्रगलितगीर्निवत्स्यसि॥१३॥

इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० ज्ञानविचारयोगोपदेशोनामत्रयोदशःसर्गः॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥

अस्तितावदनंतस्यतस्यक्वचिद्यंकिल ॥ जगद्रूपःपरिस्पंदोमृगतृष्णामराविव ॥ १ ॥ तत्रकारणतांयातोब्रह्माकमलसंभवः॥ स्थितःपितामहत्वेनस्रष्टभूतभरभ्रमः॥ २ ॥ तस्याहंमानसःपुत्रोवसिष्ठःश्रेष्ठचेष्टितः॥ ऋक्षचक्रेध्रुवधृतेनिवसामियुगंप्रति॥ ३॥ सोहंकदाचिदास्थानेस्वर्गेतिष्ठञ्छतक्रतोः॥ श्रुतवान्नारदादिभ्यःकथांसुचिरजीविनाम् ॥ ४ ॥ कथाप्रसंगेकस्मिंश्चिदथतत्राभ्युवाचह॥शातातपोनाममुनिर्मौनीमानीमहामतिः॥५॥ मेरोरीशानकोणस्थेपद्मरागमयेदिवि ॥ अस्तिकल्पतरुःश्रीमाञ्छृंगेचूतइतिश्रुतः॥६॥

भ्यासयुक्तित.समाहितस्थिति सन्विगलितगीर्वाग्गोचरनिरतिशयानदरूपोभूत्वानिवत्स्यसिस्थास्यसि ॥ १३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० त्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सुरसद्मस्थितस्यात्रभुशुंडस्यदिदृक्षया ॥ वसिष्ठगमनमेरुस्तच्छृंगंचात्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ प्रस्तुतंप्राणायामादियोगक्रमभुशुंडोक्तिप्रपंचनेनविस्तराद्वर्णयिष्यन्भुशुंडाख्यायिकामारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ तस्ययोगिविश्रांतिस्थानत्वेनवर्णितस्यपरमपदस्यक्वचिदविद्याव्वृतप्रदेशेपादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेर्जगद्रूपोब्रह्माडाकारःपरिस्पदोविवर्त्तः ॥ १ ॥ तत्रब्रह्माडेमनुप्रजापतिप्रभृतीनांकारणतांयातः ॥ २॥ ऋक्षचक्रेनक्षत्रचक्रेसप्तर्षिलोके ॥ युगशब्देनयुगसमूहोवैवस्वतमन्वतरंलक्ष्यते ॥ ३ ॥ शतक्रतोरिंद्रस्यआस्थानेसभायाम् ॥ ४ ॥ मौनीअल्पभाषिता ॥ मानीमाननार्हःप्रमाणकुशलश्च ॥ ५ ॥ यदुवाचतदाह ॥ मेरोरित्यादिना ॥ पद्मरागमयेश्रृंगेदिविनभोदेशेचूतइतिश्रुतोविश्रुतःकल्पतरुरस्ति ॥ ६ ॥

कल्पांतदेमह्यप्येतन्मयीभि कस्पल्तानाभि पाते ॥ ७।८॥९॥ यतोविश्रांतमतिरतएवशांत ॥ १० ॥ तत्तथापिधदीर्घजीविससाधनदशायांपुण्यंफलदशायामुदयपरमपुरुषाया ष्पुरपयुक्तयजवेन् ॥ संभावनायांलिङ् ॥ ११ ॥ भूयोपिमयापृष्टेनतेनशातातपेनइतिउक्तप्रकारेणैवभुशुंडोवर्णित ॥ तदुक्तेभ्रशासामात्यशकोपारयति ॥ सत्यमुक्तवानिति ॥ १२॥१३॥१४॥ तस्वर्णंगवर्णयति ॥ रत्नेत्यादिना ॥ रत्नैर्गैरिकैश्चकांतिन ॥ मध्वासवमयुक्तेनरसेनमदेनेवककुभांदिशांगणरञ्जयन्लोहितीकुर्वन् ॥ क्षीबाहिलोहितायमानाभ्र सिद्धा ॥१५॥ कल्पांतज्वलनाद्भूतानांज्वालानांपिंडएवाद्रि सपन्नइवेत्युत्प्रेक्षा॥ संचितरोमोपचितम् ॥ इंद्रनीलानांशिखाइवऊर्ध्वप्रसृता प्रभाएवधूमायस्येत्युत्प्रेक्षायामुप

तस्यकल्पतरोर्मूर्ध्निदक्षिणस्कंधकोटरे॥ फलधौतलताप्रोतेविद्यतेविहगालय ॥ ७॥ तस्मिन्निवसतिश्रीमान्भुशुंडोनामवायस ॥ वी तरागोधृहृत्कोशेवशेवनिजपंकजे॥ ८॥ सययाजगतांकोशेजीवतीहसुराश्चिरम्॥ चिरजीवीतथास्वर्गेनभूतोनभविष्यति॥ ९॥ सदी घायु सनीराग सश्रीमान्समहामति ॥ सविश्रांतमतिश्शांत सकात कालकोविद ॥ १० ॥ सययाजीवतिखगस्तयेहयदिजीव्यते॥ त द्भवेज्जीवितपुण्यदीर्घंचोदयमेवच॥ ११॥ इतितेनभुशुंडोसौभूय पृष्टेनवर्णित ॥ यथावद्देवदेवानांसभायांसत्यमुक्तवान्॥ १२॥ कथाव सरसशातातपयातेसुरव्रजे॥ भुशुंडविहगद्रष्टुमहंयात कुतूहलात्॥ १३ ॥ भुशुंड संस्थितोयत्रमेरो शृंगतदुत्तमम्॥ सप्रासवान्क्षणे नाहपद्मरागमयंबृहत्॥ १४॥ रत्नगैरिककांतेनतेजसावह्निवर्चसा ॥ मध्वासवरसेनेवरञ्जयत्ककुभांगणम् ॥ १५ ॥ कल्पांतज्वलनो ज्वालापिंडाद्रिमिवसंचितम्॥ इंद्रनीलशिखाधूममालोकारुणितांबरम्॥ १६ ॥ सर्वेषामेवरागाणांराशिमद्राविवस्थितम्॥ सर्वसं ध्याभ्रजालानांघनमेकमिवाकरम्॥ १७॥ उत्क्रांतिंकुर्वतोमेरोर्ब्रह्मनाड्येवनिर्गतम्॥ मूर्धानमागतकांतवाडवंजठरानलम् ॥ १८ ॥ सुमेरुघनदेव्येवनवालक्तकरंजितम्॥ लीलयादातुमिंदुखेनीतहस्तशिखांगुलिम्॥ १९॥ ज्वालाभिरिवमालाभिररुणाभि पयोमुखम्॥ खगंतुमिवसस्पंदंशैलस्थमिववाडवम्॥ २० ॥

पत्ति ॥ १६ ॥ सर्वेषांरागाणांलौहित्यानांसर्वेषांमाणिनांरागाणांदर्शनेच्छामोवा ॥ १७ ॥ ब्रह्मनाड्याब्रह्मपुरपयाउत्क्रांतियोमेनब्रह्मरंध्रभित्त्वानिर्गमनंकुर्वतश्चिकीर्षतोमेरोर्जठ राग्निगतंमूर्धनिशिरप्रदेशमागतंवाडवंवडवाग्निकस्यजठरानलमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा ॥ १८ ॥ सुमेरुघनदेव्यालीलयाक्रीडाकौतुकेनइंदुमादातुपदीनुखेनीतप्रसारितमलक्तकर सरंजितंहस्तस्यशिखावत्सहमंगुलिजातमिव ॥ १९ ॥ मालाभिरिवपंक्तिताभिर्ज्वालाभि खंमतुमिवसस्पदचलितमतएवशैलस्थंपर्वतगतंवाडवमग्निंव्याहृत्यावनिशोभायाङ्गि पयोमुखेपस्यतथाविधंवाडवंवाअमनसंबंधिनमभ्रमिमिवस्थितम् ॥ संमपक्षेपयोनिर्झरोपकमुखेअपगामेयस्य ॥ २० ॥

कचद्दलांशुनखाग्राभिस्त्रिभि श्र्गाग्रांगुलिभिस्ताराअश्विन्यादी स्प्रष्टुंस्पृष्ट्वागणयितुमिवआकाशंपरिचुंबत्यामुवदिवउन्नतम् ॥ २१ ॥ मुरजावाद्यभेदाः ॥ भुवावनभूम्याभृ
तानापुष्टानात्वनलक्ष्मीणान्नृत्यमडपमिवस्थितम ॥ ध्वनत्षट्पदपेटकभ्रमरसमूहोयस्मिन् ॥ २२ ॥ दंतपंक्तिवद्विकसत्यातालपत्राणामावल्ल्यापंक्त्या ॥ उदारोमदमन्मथौसर्वश्रा
णिनायस्मिन् ॥ २३ ॥ तापसत्वेनोत्प्रेक्षते ॥ वरेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पारऊर्ध्वावधिम् ॥ २७ ॥ सितहरितादिवर्णैर्वनकुसुमराशिलक्षणे प्रतिदिननवैरंगैरजकद्रव्यैर्दिवि व्योम्नि
विहितानिलिखितानीवअमलानिचित्राणियेनतथाविधममरयुवतिवर्गस्यलीलाचलक्रीडापर्वतभूतमेरुशिखर श्र्गमहत्प्रामत्वानितिप्राक्तनचतुर्दशश्लोकेसर्वेषामन्वयः ॥ २८ ॥

ताराःस्प्रष्टुमिवाकाशमंगुलीभिरिवत्रिभिः॥ कचदंशुनखाग्राभिःपरिचुंबदिवोन्नतम् ॥ २१ ॥ गर्जज्जीमूतमुरजंभूभृतानांतुमंडपम् ॥ ह
सत्कुसुमगुच्छाढ्यंध्वनत्षट्पदपेटकम् ॥ २२ ॥ दंततालदलावल्ल्यापरिहासादिवस्फुरत् ॥ दोलालोलाप्सरोवृंदमुदारमदमन्मथम् ॥ २३ ॥
शिलाविश्रांतविबुधमिथुनाश्रितकंदरम ॥ वरांबराजिनंशुभ्रगंगायज्ञोपवीतिच ॥ २४ ॥ तापसंपिंगलमिववेणुदंडधरंस्थितम् ॥ गंगा
निर्झरनिर्ह्रादिलतागृहगतामरम् ॥ २५ ॥ गंधर्वगीतसुभगमामोदमधुरानिलम् ॥ फुल्लहेमांबुजोत्तंसंताराररत्नविभूपितम् ॥ २६ ॥ व्यो
म्नःपारमिवप्राप्तंपिंगलंमेरवंशिरः ॥ २७ ॥ सितहरितपीतपाटलधवलैर्वनकुसुमराशिनवरंगैः ॥ दिविविहितामलचित्रंलीलाचलममर
युवतिवर्गस्य ॥ २८ ॥   ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० भुशुंडोपाख्यानेमेरुशिखरवर्णनंनामचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥   ॥ श्रीवसिष्ठउ
वाच ॥   ॥ कुसुमापूर्णकल्पाभ्रकुंतलेतस्यमूर्द्धनि ॥ कल्पांगमहमद्राक्षंशाखाचक्रमिवस्थितम् ॥ १ ॥ पुष्परेणवभ्रवलितंरत्नस्तवकदंतु
रम् ॥ उत्सेधनिर्जिताकाशंश्रृंगेश्रृंगमिवार्पितम् ॥ २ ॥ ताराद्विगुणपुष्पौघंमेघद्विगुणपल्लवम् ॥ रश्मिद्विगुणरेण्वभ्रंतडिद्द्विगुणमंजरीम्
॥ ३ ॥ स्कंधेपुकिन्नरीगीतद्विगुणभ्रमरस्वनम् ॥ दोलालोलाप्सरोलोकद्विगुणीकृतपल्लवम् ॥ ४ ॥

इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० चतुर्दशःसर्ग. ॥ १४ ॥   ॥ ७ ॥   ॥ श्र्गेकल्पतरुश्चूतःपुष्पपक्ष्यादिसंपद ॥ स्कंधेकाककुलंतत्रभुशुंडश्चेहवर्ण्यते ॥ १ ॥
कुसुमापूर्णानिकल्पाभ्राण्येवकुंतलाःकेशाग्रस्सिस्तथाविधेतस्यश्र्गस्यमूर्धनिशिरोदेशेप्राणिनामभिलषितार्थपूरणायकल्पंतइतिकल्पान्यंगानिशाखाग्रवयववायस्यतथाविधप
रितःसमप्रसृतशाखापंक्तित्वाच्छाखाचक्रमिवस्थितम् परवैचित्र्यमागतमित्यंतद्वादशश्लोकोक्तविशेपणविशिष्टमर्थात्शातातपोक्तचूततरुमहमद्राक्षमितिसंबंधः ॥ १ ॥ पुष्परे
णुलक्षणैरभ्रैर्वलितंव्याप्तम् ॥ उत्सेधऔन्नत्यम् ॥ श्र्गेप्राग्वर्णितमेरुश्र्गे ॥ २ ॥ नकेवलमुत्सेधेनैवनिर्जिताकाशंकिंतुताराादिद्विगुणपुष्पौघादिनापीत्याह ॥ तारेति ॥ तडिद्द्वि
गुणमजरीमितिनपुंसकत्वेतिकपिनकपीतिह्रस्वनिषेधश्छांदसःकपोलोपः ॥ ३ ॥ दोलालोलाप्सरोलोकानामोष्ठकरपदपल्लवैर्द्विगुणीकृतपल्लवम् ॥ ४ ॥

कामकूरत्वात्शरीरविहारार्थकृतविहगमवपे सिद्धगधपसपातैर्द्विगुणयथास्यात्तथाउत्थानिष्पन्नाविहगमायस्मिन् ॥ रत्नकांतिलक्षणयाअच्छनीहारद्विगुणयात्वचावृतांशुकपरि
हितवर्गमिवस्थितम् ॥ ५ ॥ औत्पत्यातिशयेनचंद्रबिंबसमाश्लेषादनंतरसपूर्ववद्द्विगुणांगानिअतएवबृहंतिफलानियस्य ॥ स्कंधमूलेषुसल्लीनैःकल्पाभ्रैर्द्विगुणीकृतानीवपर्वाणि
यस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ अप्सरोलक्षणभ्रमरीभिर्वलयस्वने कटककणितैर्भृंगानुत्साद्यगृहीता कुसुमानामांतरामकरंदा यस्य ॥ चकार प्राक्तनविशेषणरस्यसमुच्चयार्थ ॥ ८ ॥ ज
गज्जालमिवातंगमिरभ्यितम ॥ अनंतानामनवधीनांदशानामाशानांदिशांपरिपूरकम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अंशुकैर्दिव्यवस्त्रैरभिष्याकथमिवार्थिकाममपूरकम् ॥ लतानांविलसन

सिद्धगधवसघातद्विगुणोत्थविहगमम् ॥ रत्नकांत्यच्छनीहारद्विगुणत्वग्वृतांशुकम् ॥ ५ ॥ चंद्रबिंबसमाश्लेषद्विगुणांगबृहत्फलम् ॥ मू
लमेलीनकल्पाभ्रद्विगुणीकृतपर्वकम् ॥ ६ ॥ सुरसंवलितस्कंधपत्रविश्रांतकिन्नरम् ॥ निकुंजकुंजजीमूतकच्छसुमसुरादिकम् ॥ ७ ॥
स्वाकारविपुलभृंगानुत्सायवलयस्वने ॥ अप्सरोभ्रमरीभिश्चगृहीतकुसुमांतरम् ॥ ८ ॥ सुरकिंनरगंधर्वविद्याधरवरान्वितम् ॥ जगज्जा
लमिवानंतदशाशाकाशपूरकम् ॥ ९ ॥ नीरंध्रकलिकाजालंनीरंध्रमृदुपल्लवम् ॥ नीरंध्रविकसत्पुष्पंनीरंध्रवनमालितम् ॥ १० ॥ नीरंध्रम
जरीपुंजनीरंध्रमणिगुच्छकम् ॥ नीरंध्रांशुकरत्नाढ्यलताविलसनाकुलम् ॥ ११ ॥ सर्वत्रकुसुमापूरे सर्वत्रफलपल्लवे ॥ सर्वामोदरज पु
जे परवेनिष्यमागतम् ॥ १२ ॥ तस्यकक्षेपुकुंजेपुलतापत्रेपुपर्वसु ॥ पुष्पेष्वालयसंलीनान्विहगान्दृष्टवानहम् ॥ १३ ॥ निशानाथक
लाखंडमृणालशकलैधितान् ॥ अर्जुनांभोजिनीकंदकवलान्ब्रह्मसारसान् ॥ १४ ॥ विरंचेरयहंसानांपोतकान्सामगायिन ॥ ॐकार
वेदसुब्द्रोब्रह्मविद्यानुशासनान् ॥ १५ ॥ उद्गीर्णमंत्रनिचयान्स्वाहाकारनिभस्वनान् ॥ अस्थिनैकतडित्पुंजनीलमेघसमोपमान् ॥ १६ ॥
दर्वानिरीक्षितान्नित्ययज्ञवेदिलतादलान् ॥ शुकान्काशांनवाञ्छ्यामाञ्छिश्नूंछिखिशिखाशिखान् ॥ १७ ॥ गौरीरक्षितबर्हौघान्कौ
मारान्वरबर्हिण ॥ स्कंदोपन्यस्तनिःशेषशैवविज्ञानकोविदान् ॥ १८ ॥

लास्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कक्षेपुस्कंधशाखासंधिपु ॥ कुंजेपुलतावनशाखापेपु ॥ १३ ॥ विहंगेपुविशेषमाह ॥ निशानाथेति ॥ निशाकरकलानांखंडामृणालशकलानीव
तैरेधितान्वर्धितान् तथाअर्जुना शुभ्रा अंभोजिनीकंदा अपिकवलानिग्रासायेषांतथाविधान् ब्रह्मवाहनभूतान्सारसान्हंसान् ॥ १४ ॥ ॐकारस्यवेदानांचरहस्यार्थालोचनस
हायत्वात्सुब्द्रोमित्रभूतान्परापरब्रह्मविद्यास्वनुशासनगुरुमुखाद्विधिनाध्ययनयेषाम् ॥ १५ ॥ अग्निवाहनशुकांस्तथवर्णयति ॥ उद्गीर्णेत्यादिना ॥ अस्थिशास्त्र नैकाग्न्यनेका
नितडन्नागनीलमेघाम्बरणेन समाउपमायेषाम ॥ १६ ॥ यज्ञवेदिपुआसीर्णानांहरितकुशलतानांदलानीवश्यामानहरितान्कशानुर्ग्निवाहनभूतान्शुकानवर्णयति
स्कंदवाहनभूतान्वर्णयति ॥ मयूरपोतान्वर्णयति ॥ गौरीत्यादिना ॥ शिखिन अग्नेःशिखेवभास्वरा शिखायेषाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

व्योम्न्येवजातानांतत्रैवनष्टानांमरणपर्यंतभूमावनवतरताअतएवबलाधिक्यान्महतामतएवव्योमपक्षिनाम्नाप्रसिद्धानांपक्षिजातिभेदानांनित्यंक्रीडासहायत्वाद्बंधून् आबद्धनि लयान्कृतनीडान् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भूतौघप्राणिजातम् ॥ तत्रतस्मिन्वृक्षे ॥ २२ ॥ पुष्टानिघनानिपत्राणियस्याः ॥ २३ ॥ कालेदक्षिणशाखादर्शनानंतरकालेकाकोलाद्रोणकाकाख्याःकाकजातिभेदास्तेषांवलयमंडलम् ॥ कल्पाभ्राणिसंवर्तमेघास्तदोघमिवस्थितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुण्यकृतांजनानांयोषिताभोग्यानामप्सरसांस्वर्गैरतिसुखभोगयोग्येस्कंधकोटरेइतिपूर्वेणान्वयः ॥ शाल्यादिगुणशालित्वादपरिक्षुभिताकाराः ॥ २६ ॥ मेघावातेनवायुनासमेनसमभागेनविभेद्यच्छित्त्वाअपसारिताःकोटरेप्रवेशि

व्योम्नैवजातनष्टानांमहतांव्योमपक्षिणाम् ॥ बंधूनाबद्धनिलयाञ्छरदभ्रसमाकृतीन् ॥ १९ ॥ विरंचिहंसजानन्यानन्यानग्निशुकोद्भवान् ॥ कौमारबर्हिजानन्यानन्यानंबरपक्षिजान् ॥ २० ॥ द्वितुंडांश्चभरद्वाजान्हेमचूडान्विहंगमान् ॥ कलविंकबलान्गृध्रान्कोकिलान्क्रौंचकुक्कुटान् ॥ २१ ॥ भासचाषबलाकादीन्बहूनन्यांश्चराघव ॥ भूतौघंजगतीवाहंदृष्टवांस्तत्रपक्षिणः ॥ २२ ॥ दक्षिणस्कंधशाखायांस्थितायांवैदवीयसि ॥ अथाहंदृष्टवान्पुष्टपत्रायामंबरस्थितः ॥ २३ ॥ कालेकाकोलवलयंमंजरीजालमालितम् ॥ लोकालोकाचलेरण्येकल्पाभ्रौघमिवस्थितम् ॥ २४ ॥ तत्रपश्याम्यहंयावदेकांतेस्कंधकोटरे ॥ विचित्रकुसुमास्तीर्णेविविधामोदशालिनि ॥ २५ ॥ पुण्यकृद्योषितांस्वर्गेप्रियस्तबकवासिताः ॥ अपरिक्षुभिताकाराःसभायांवायसाःस्थिताः ॥ २६ ॥ विभेद्यमेघावातेनसमेनेवापसारिताः ॥ तेषांमध्येस्थितःश्रीमान्भुशुंडःप्रोन्नताकृतिः ॥ २७ ॥ मध्येचकाचखंडानामिंद्रनीलइवोन्नतः ॥ परिपूर्णमनामानीसमःसर्वांगसुंदरः ॥ २८ ॥ प्राणस्पंदावधानेननित्यमंतर्मुखःसुखी ॥ चिरजीवीतिविख्यातश्चिरजीवितयातया ॥ २९ ॥ जगद्विदितदीर्घायुर्भुशुंडइतिविश्रुतः ॥ युगागमापायदशादर्शनप्रौढमानसः ॥ ३० ॥ प्रतिकल्पंचगणयन्खिन्नश्चक्रपरंपराम् ॥ जन्मनांलोकपालानांशर्वशक्रमरुत्वताम् ॥ ३१ ॥ संस्मर्तासमतीतानांसुरासुरमहीभृताम् ॥ प्रसन्नगंभीरमनाःपेशलःस्निग्धमुग्धवाक् ॥ ३२ ॥ अव्यक्तवक्ताविज्ञातानिर्ममोनिरहंकृतिः ॥ सुहृद्बंधुस्तथामित्रंभृत्युपुत्रोगुरुप्रभुः ॥ सर्वदासर्वथासत्यंसर्वसर्वस्यसंस्तवे ॥ ३३ ॥

ताइव ॥ २७ ॥ मानीमान्यः ॥ २८ ॥ प्राणस्पंदस्याऽवधानेननिरोधेन ॥ तयाप्रसिद्धतमया ॥ २९ ॥ ३० ॥ लोकपालप्रायपाठात्शर्वाईशानाःशक्राइंद्राःमरुत्वंतोमरुत्सखाअग्नयस्तेषांजन्मनांचक्रपरंपरागणयन्खिन्नोनिर्विण्णः ॥ ३१ ॥ पेशलश्चतुरः ॥ ३२ ॥ अव्यक्तानामस्फुटानांसूक्ष्मतमार्थानांस्फुटीकृत्यवक्ता ॥ यतस्तेषांविज्ञातामृत्योःपुत्रइवपरमप्रियः ॥ बुद्ध्यागुरोर्बृहस्पतेरपिप्रभुःसमर्थः ॥ कुतोयंसर्वेषांसुहृदादिस्तत्राह ॥ सर्वदेति ॥ यतोयंसर्वस्यप्राणिजातस्यसर्वारोपाधिष्ठानत्वात्सर्वथासर्वप्रकारेणापिसर्वदासत्यंसर्वस्यसंस्तवेवर्णनप्रसंगेचसर्वमतइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पक्ष्मपविविशरणानिलघटानि ॥ हृत्पुंडरीकस्यकुहरंदहराकाशरूपमित्यर्थ ॥ तस्यभूताकाशशंकावारणायाह ॥ व्यवहारवेत्तेति ॥ सरःपक्षेहृदिमध्येपुंडरीकाणामाधारभूतंकु
हरंनिम्नस्थानंयस्य ॥ वयःपक्षिणस्तेषामवहारोविश्रांतिस्तद्वेत्ता ॥ निर्मलतमत्वाच्छकटाशयश्री ॥३४॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०पंचदश सर्गः॥१५॥
पुरः वामवसिष्ठनपूजितनासनादिभि ॥ भुशुंडजन्मकर्मादि कृतःप्रश्नोऽत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथअहंतस्यभुशुंडस्यपुरःखात्अपतेनक्षणमिवअपतअपातरम ॥ १ ॥ किंचिद्विक्षो
भितमभ्रदस्येतद्विवृणोति ॥ क्षुब्धोभेति ॥ वायसानामास्थानसभा ॥ २ ॥ अशंकितमचिंतितासंभावितागमनमपिमांप्राप्तम ॥ अथभुंडस्त्रिकालदर्शित्वादेवेतिभाव ॥ ३ ॥

सौम्य प्रसन्नमधुरोरसवान्महात्मात्वद्य सरोवरइवातरखहशैत्य ॥ हृत्पुंडरीककुहरव्यवहारवेत्तागांभीर्यमच्छमजहत्प्रकटाशयश्री
॥३८॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०भुशुंडोपाख्यानेभुशुंडदर्शननामपंचदश सर्ग ॥१५॥ ॥९॥ ॥श्रीवसिष्ठउ
वाच॥ ॥अथतस्याहमपतंदीप्यमानवपु पुर ॥ किंचिद्विक्षोभितसभ खान्नक्षत्रमिवाचले॥ १ ॥ चुक्षोभवायसास्थाननीलोत्पलस
र ममम॥मत्पातमंदवातेनभूकंपेनेवसागर ॥२॥अशंकितमपिप्राप्तदर्शनान्मामनंतरम्॥भुशुंडस्तुवसिष्ठोयप्राप्तइत्यवबुद्धवान्॥३॥
पत्रपुंजात्समुत्तस्थौमेघशावइवाचलात्॥हेमुनेस्वागतमितिप्रोवाचमधुराक्षरम्॥४॥संकल्पमात्रजाताभ्यांकराभ्यांकुसुमांजलिम्॥
मत्यमाशुतंदवादान्मेघोहेममिवोल्करम्॥५॥इदमासनमित्युक्त्वानवकल्पतरुच्छदम्॥उपानीतवतित्यक्तभृत्येवायसनायके ॥६॥
भुशुंडउत्थितस्वीयकलापक्षेपुपक्षिपु॥ उपविष्टमुनिंद्रस्वास्वासनोन्मुखदृष्टिपु॥७॥ समंतात्खगवृंदेनभुशुंडेनसमंतत ॥ तस्मिन्कल्पल
तापुंजेत्युपविष्टोहमासने॥८॥ अर्घ्यपाद्यादिसंपाद्यभुशुंडस्तुष्टमानस ॥ मामुवाचमहातेजा सौहृदान्मधुराक्षरम्॥९॥ ॥भुशुंडउ
वाच॥ ॥अहोभगवतास्माकंप्रसादोदर्शितश्चिरात्॥दर्शनामृतसेकेनयत्सिक्ता सद्रुमावयम्॥ १० ॥ मत्पुण्यचिरसंभारप्रेरितेनत्व
याधुना॥मुनेमान्यैकमान्येनकुतश्चागमनकृतम्॥११॥ कच्चिदस्मिन्महामोहेचिरविहरतस्तव॥अस्खलितेवसमतास्थितास्वेतसिपाव
ने॥१२॥ किमर्थंमयागमनक्लेशेनात्माकदर्थित ॥ वचनश्रवणोत्कानामाज्ञांनोवक्तुमर्हसि॥ १३॥

मेघशाव मम्मोमेघश्चवतियावत् ॥ ४ ॥ तदेवस्वागतोक्तिकाल एव ॥ हिममेवहेमशिशिरमासारोत्करमिव ॥ ५ ॥ स्वस्त भृत्येभृत्यद्वाराआसनानयनमकृत्वास्वयमेवासनमा
नीय ॥ ६ ॥ उत्थितातपूर्वास्विपि ॥ स्वीयाःकलाःकतिपयस्वपसरतःपक्षायेपांतथाविधेषुपक्षिपुतत्सभावायसेपु ॥ ७ ॥ ततस्तदनंतरमहंभुशुंडेनसममुपविष्ट
॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रसादोनुग्रहः ॥ सद्रुमाःपुण्यवृक्षायमाणा कल्पवृक्षसदृशावा ॥ वयमितिमिकूटजातितापोतनायकास्यात्स्याद्याविमिवद्रुमवनम ॥ १० ॥ कृत कस्मात्वेगात
॥ ११ ॥ महामोहमूलाद्वामकार्यंअगति ॥ १२ ॥ आज्ञापनवचनमवयेउत्कानामस्माकमाज्ञा ॥ आज्ञाज्ञाप्यमर्थम् ॥ १३ ॥

मृष्टानिशाणोल्लेखनेनमणिवच्छोधितानि ॥ अतएवमालाद्याकारेणघटितानि ॥ देहेषुकांतानिमनोरमाणिब्रह्मादिशरीराणितन्मयानितद्विकारभूतानीत्यर्थः ॥ ७ ॥ निलानीर दामेघाएवपल्लवानिदशायस्य ॥ अंबरमाकाशदिशइतियावत् ॥ अंबरवस्त्रम् ॥ ८ ॥ भ्रमतीभिः शिवांगनाभिःक्रोष्ट्रीभिः पक्वैर्महामांसैर्नरामिषैर्बल्योदनैश्च आकुलम् ॥ माम नगरादिभ्योबहिर्भूतम् ॥ भ्रमतीभिः शिवाभिः कल्याणवेषाभिरंगनाभिः पक्वैर्महद्भिर्मृष्टतमत्वात्प्रशस्यैर्मांसौदनादिभोज्यैश्चाकुलव्याप्तसर्वदोषेभ्योबहिर्भूतमित्यपिश्लेषादारोप्य ते ॥ ९॥ मातरोवक्ष्यमाणाः प्रेम्णाबध्नंतीतिबंधवः सदाक्रीडासहाया. ॥ १० ॥ चरतःपर्यायेणतत्तदंगभूषणायप्रसर्पंतः ॥ मत्तृणागकाःस्निग्धसर्वांगा ॥ दीप्यमानस्वर्णकांतयः ॥ ११ ॥ यस्यभैरवभीषणमाचरितचरित्रम् ॥ तदेवावयुत्योदाहरति दृक्पातेत्यादिविशेषणैः ॥ १२ ॥ सत्यसंकल्पत्वात्कल्याणचिंतनेनैवस्वस्थीकृतजगज्जातंयेनतथाविधमत एवस्वव्यापार.समाधिस्तत्स्थचेतोयस्यतथाविधस्ययस्ययदृच्छयासमाधिभंगेयःकरस्पंदःसोप्यासुराणिपुराणिक्षिणोत्यसुरैस्सहनाशयतीत्यासुरपुरक्षयस्तथाविधोभवतीतिवि

निर्मलानिजितेंदूनिमृष्टानिघटितानिच ॥ यस्यास्थीन्येवरत्नानिदेहकांतमयानिच ॥७॥ सुधाकरसुधाधौतंनीलनीरदपल्लवम् ॥ तारका बिंदुशबलंयस्यचांबरमंबरम् ॥८॥ भ्रमच्छिवांगनापक्वमहामांसोदनाकुलम् ॥ बहिर्भूतंगृहंयस्यश्मशानंहिमपांडुरम् ॥ ९ ॥ कपा लमालाभरणाःपीतरक्तवसासवाः ॥ आंत्रस्रग्दामवलिताबंधवोयस्यमातरः ॥ १० ॥ प्रस्फुरन्मूर्धमणयश्चरंतोमसृणांगकाः ॥ भुज गावलयायस्यप्रकचत्कनकत्विषः ॥ ११ ॥ दृक्पातदग्धशैलेंद्रंजगत्कवललालसम् ॥ भैरवाचरितंयस्यलीलासंत्रासितासुरम् ॥ १२॥ स्वस्थीकृतजगज्जातस्वव्यापारस्थचेतसः ॥ यदृच्छयाकरस्पंदोयस्यासुरपुरक्षयः ॥ १३ ॥ एकाग्रमूर्त्तयःस्नेहरागद्वेषविवर्जिताः ॥ स्वश नायस्यतेशैलाःसरसाअपिनीरसाः ॥ १४ ॥ शिरःखुराःखुरकराःकरदंतमुखोदराः ॥ ऋक्षोष्ट्राजाहिवक्त्राश्चप्रमथायस्यलालकाः ॥ १५॥ तस्यनेत्रत्रयोद्भासिवदनस्यामलप्रभाः ॥ यथागणास्तथैवान्याःपरिवारोहिमातरः ॥ १६ ॥ नृत्यंतिमातरस्तस्यपुरोभूतगणानताः ॥ चतुर्दशविधानंतभूतजातैकभोजनाः ॥ १७॥

शेषः ॥ १३ ॥ यस्यसमाधिकालेप्रसिद्धमैकाग्र्यपृथिवीशैलरूपतन्मूर्त्तिषुप्रत्यक्षदृश्यतइत्याशयेनाह ॥ एकाग्रेति ॥ स्नेहरागद्वेषादिसर्वदोषविवर्जिता.रसापृथिवीरसोजलंचतत्सहिताइतिसरसाअपिस्वशना.शोभनाशनतृप्ताइवनीरसाअशनायापिपासादितृष्णाशून्यास्तेप्रसिद्धामेरुहिमवदादयः शैलायस्यहरस्यएकाग्रभूताध्यानमूर्त्तयःप्रसिद्धाइत्यर्थः ॥ १४ ॥ इदानींतस्यगणान्सर्वांगेषुसर्वशक्तिमतोवर्णयति ॥ शिरइति ॥ शिरासिखुराधावनखडनादिखुरशक्तिमतियेषाम् ॥ तथाखुराश्चकराविचित्रशिल्पादिकरशक्तिमंतोयेषाम् ॥ तथाकराश्चदंतमुखोदरचर्वणभक्षणावपनादिशक्तिमतोयेषाम् ऋक्षाभल्लूकाउष्ट्राअजाअहय.सर्पास्तेषामिववक्त्राणियेषांतथाविधाः प्रमथायस्यलालकाःक्रीडासहायाइत्यर्थः ॥ यथागणास्तथैवसर्वांगेषुसर्वशक्तिमत्योनानाकाराननाश्चमातरस्तस्यपरिवारः ॥ १६ ॥ भुवनसंख्ययाचतुर्दशविधानिस्वसंख्ययाअनंतानिभूतजातान्येकंमुख्यभोजनमन्नयासाम ॥ १७ ॥

वादि न'(विश्रांतधी अत परमानंदपूर्णत ॥ समारेजन्मयपातथाविधानांसवस्तूनामाविर्भावतिरोभावौतत्तन्निमित्तमायातस्यमात्मतस्त्वं च जानातीति आविर्भावतिरोभावत ज्ञ ॥ ५ ॥ वियमधुरंमधवणोचितंवीणागानमिवद्धवयस्यस्य साक्षात्कारमात्रात्सकलभयापहरंत्वयमवेवजगदुद्धारायनवशरीरमाश्रित अतएवसहृज्ञानवप्रहर्षयुक्तो भुशुंड अथास्तकथनायसरभसेनसायागेनवदननाभिरामरूप सन्निदमादेतिपरेणान्वय ॥ ६ ॥ स भुशुंडोमामांप्रतिशुद्धममृतमखिलनिजस्वरूपमनुज्झितसंभ्रमेणात्यक्तवि नयादरगाम्भीर्यात्कारणकमवणकथयितुममलगिरादवक्ष्यमाणवर्त्तांतमाह ॥ यथामुग्ध मुदरोमेघ स्तनितेनस्वगर्जितरवेणमधुपमकरंदपानरसिकंभ्रमरप्रतितवेवाहृतद्व न ॥ नथाचरागवयमुद्रप्रत्यानररसिकमयितदुक्तिनोपदेश कित्वनुवादमात्रमितिभाव ॥ ७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य० निर्वा०पू०सप्तदश सर्ग ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥

स्व जन्मपरंपरामपारोहरलक्षणमानृका ॥ तासांपानोत्सवम्भारा भुशुंडेनाभवर्णिता ॥ १ ॥ तत्रकस्मिन्कुलेऽयमजातइतिप्रथममस्योत्तरवक्तुभूमिकारचयति ॥ अस्तीत्या

परिविश्रांतधी शांत परमानंदघूर्णित ॥ आविर्भावतिरोभावतज्ज्ञ संसारजन्मनाम् ॥ ५ ॥ सरभसवदनाभिरामरूप प्रियमधुरोचित गानदपवाश्य ॥ स्वयमिवनवमाश्रित शरीरमकलभयापहरंप्रहर्षयुक्त ॥ ६ ॥ इदममलगिरासमाहशुद्धममृतमनुज्झितसंभ्रमक्रमेण ॥ कथयितुमखिलनिजंस्वरूपंमधुपमिवस्तनितेनमुग्धमेघ ॥ ७ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० भुशुंडोपाख्यानेभुशुंडस्वरूपवर्णनंनामसप्तदश सर्ग ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ अस्त्यस्मिञ्जगतिश्रेष्ठ सर्वनाकनिवासिनाम् ॥ देवदेवोहरोनामदेवदेवाभिवंदित ॥ १ ॥ पदपदश्रेणिनयनायस्योत्तमस्तयकलनी ॥ विलासिनीशरीरार्धेलताचूततरोरिव ॥ २ ॥ हिमहारसितायस्यलहरीस्तबकोभिता ॥ आवेष्टितजटाजूटागंगाकुसुममालिका ॥ ३ ॥ क्षीरसागरसंभूत प्रस्रुतामृतनिर्झर ॥ प्रतिबिंबकर श्रीमान्यस्यचूडामणिशशी ॥ ४ ॥ अनारतशिरश्चंद्रप्रस्रवेणामृतीकृत ॥ यस्येंद्रनीलवत्कालकूट कंठेविभूषणम् ॥ ५ ॥ धूलिलेखामहावर्त्तस्वच्छपावकसंभवम् ॥ परमाणुमयंभस्मयस्यज्ञानजलंसितम् ॥ ६ ॥

रिना ॥ सर्वेषांनाकनिवासिनामध्यश्रेष्ठत्वेस्वयमखिलारिगुणैरुत्कृष्टतमाश्रयानामपिदेवदत्यपउपास्यत्वदेवानामपिवंद्यैविभिरप्यभित सर्वत सदाप्रणवितोनमस्कृतस्तुतश्चेतिभि त्रिभिर्गपणै सर्वाशापिनत्वैसोत्कर्षपरमार्थत्वमितिदर्शितम ॥ अनेनाथाह्वक्ष्यमाणप्रश्नविचारेमंगलमपिसूचितंबोध्यम ॥ १ ॥ पदूपदानांश्रेणिरिवनयनानियस्या ॥ २ ॥ हि मिरहारदवच्छमितालहरीलक्षणलक्षणैभिनापूरितागंगाफिनेतियावत् ॥ ३ ॥ प्रतिबिंबकरोदर्पणभूतश्चूडामणि ॥ ४ ॥ अनारतशिरश्चंद्रस्यामृतप्रस्रवेण निरस्तविषशक्तिरा हिनमजीवनशक्तिमत्त्वमर्तीकृत ॥ ५ ॥ तथायस्यस्वच्छास्ताक्षिपावकाजगत्प्रलयहेतो समभवतीतितथाविधंधूलिलेखाधूलिश्रेणिरूपामहांतप्रलयवात्यावर्तायस्मात्तथावि धे स्थूलभूतानांसूक्ष्ममात्रशेषकमेणपरमसूक्ष्मास्यक्तमायपरिशेषात्परमाणुमय सितशुभ्र तत्ताविच्चिन्मात्रस्वरूपमजलपूर्णितत्वाज्ज्ञानजलंमायालक्षणं तत्त्वयस्यभावयास वलनादिभूषणमित्यनुषज्यते ॥ इद मसुम्पनसमनिभसितोद्धूलनविधिमितिसमवसावा ॥ ६ ॥

ध्वनंतःशैलागृहाश्चयस्मिन्कर्मणितथथाभवतितथा ॥ चद्रोदयरागेणरजतूरववत्ध्वनञ्चसमुद्रवारीवजगर्जुः ॥ ३४ ॥ चंदनादिनारक्तवसासवादिनावाचर्चितान्यनुलिप्तानिपु
ष्टान्यगानिशिरआदिखुरपर्यंतानियथास्युस्तथापानपपुः ॥ ३५ ॥ तासामुन्मत्तवृत्तान्येवकानिचिदभिलपन्नुपसंहरति ॥ पपुरिति ॥ पपु पेयानि ॥ अपुःपरस्पररक्षुः ॥ पर
स्परमुखेअग्नौवाअहौषु. ॥ अपवृत्तंपरिवृत्तस्वाचारशिक्षयाअपगतसद्वृत्तंवा ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥
ब्राह्मीहस्त्यांचडयोगात्स्वजन्मभ्रातृभिःसह ॥ ब्राह्म्याःप्रसादाज्ज्ञानाप्तिःपितुःस्थानाप्तिरुच्यते ॥ १ ॥ तासांमातृणाम् ॥ वाहावाहनभूताश्वडादयः ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्नुत्सवे

अन्याजगुर्ध्वनच्छैलगृहमापानतोषिताः ॥ वारीवरववद्रंजज्जगन्मंडलकोटरे ॥ ३४ ॥ अन्याःपानंपपुःपुष्टचर्चितांगशिरःखुरम् ॥ ली
लाघुरघुरारावरणदाकाशकोटरे ॥ ३५ ॥ पपुरुदगुरथोच्चैःसत्वराजग्मुरूचुर्जहसुरपुरहौषुःपेतुरुच्चैर्ववल्गुः ॥ ननृतुरनिशमादुःस्वादुमां
संचदेव्यस्त्रिभुवनमपवृत्तंचक्रुरुन्मत्तवृत्ताः ॥ ३६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०भु०मातृव्यवहारवर्णनंनामाष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥
भुशुंडउवाच ॥ ॥ इत्युत्सवेवर्त्तमानेतासांवाहास्तउत्तमाः ॥ तथैवमत्ताजहसुर्ननृतुःपपुरप्यस्तृक् ॥ १ ॥ तत्रैकत्रासवोन्मत्ताःकाश्चिन्न
नृतुरंबरे ॥ रथहंस्यःस्थिताब्राह्म्यःकाकश्चालंबुसारथः ॥ २ ॥ नृत्यंतीनांचहंसीनांपिबंतीनामथासवम् ॥ तलेचाब्धितटानांतुरतिःसम्य
गजायत ॥ ३ ॥ संजातरतयोमत्ताःसर्वाहंस्यःक्रमेणताः ॥ रेमिरेसहकाकेनाप्यथमत्तास्तदाकिल ॥ ४ ॥ समानांकुलहंसीनांदयितोवा
यसस्त्वसौ ॥ क्रमेणारमतैकत्रयावदन्योन्यमीप्सितम् ॥ ५ ॥ अथतागर्भधारिण्योबभूवुरतितोषिताः ॥ देव्यश्चकृतनृत्यास्ताःसुप्रशां
तमथाययुः ॥ ६ ॥ ददुरोदनतांयातामीश्वरायप्रियामुमाम् ॥ भोजनायमहामायादेव्यस्ताःशूलपाणये ॥ ७ ॥ प्रियामेभोजनेदत्तेत्येवं
चशशिशेखरः ॥ बुद्ध्वाबभूवरुषितोयदामातृगणंप्रति ॥ ८ ॥ तदातास्तांसमुत्पाद्यस्वांगदानेनवैपुनः ॥ ददुर्भूयोविवाहेनपार्वतीमिंदुमौ
लये ॥ ९ ॥ ततोदेव्योहरश्चैवपरिवारस्तथैतयोः ॥ सर्वेसंतुष्टमनसःस्वांस्वामुपययुर्दिशम् ॥ १० ॥

ब्राह्म्योब्रह्माणीसबधिन्योरथहंस्यःअलंबुसायारथोवाहनभूतश्चडाख्यःकाकश्चएकत्रस्थितानन्तुः ॥ २ ॥ अब्धितटानांवेलानांतलेसमभूप्रदेशेइतिउद्दीपनविभावोक्तिः ॥
रतिरनुराग. ॥ ३ ॥ मत्तत्वादेवोत्कृष्टजातीनामपिहंसीनांनिकृष्टजातीयेनापिकाकेनसहरतिरनुचितापिसपन्नेतिसूचनायापिशब्दः ॥ ४ ॥ एकत्रेतिवीप्सितम् ॥ एकैकस्यांह
स्त्यांयावदन्योन्यमीप्सितमिच्छापूर्त्तिस्तावदरमतेत्यर्थः ॥ अथकृतोत्सवकृत्यास्तादेव्योमातरश्चस्वमायाचेष्टाऽविमर्शात्सुप्रशातमकृव्यंतरुद्रयमु ॥ ६ ॥ अतएवओदनतांया
तामुमांतस्मैईश्वरायभोजनायददुः ॥ ७ ॥ यदाशशिशेखरोमेप्रियाभोजनेदत्तेतिबुद्ध्वामातृगणंप्रतिरुषितोबभूवतदातामातरस्तांपार्वतींस्वांगदानेनस्वस्वांगैःशिरआद्येकैकाव
यवकल्पनेनपुनरुत्पाद्यभूयोविवाहेनपाणिग्रहणविधिनाददुरितिद्वयोरन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एतयोर्देवीहरयोः ॥ मातृणांदेव्यंशत्वेनैकीकारादेकशेषेद्विवचनम् ॥ १० ॥

रक्तमेदोवसाश्चासवइवसरापेयायासाम् ॥ शरीरावयवा शवहस्तपादावयवश्रजोयासाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्कस्मस्थानांतासोनामाम्याह ॥ जयाचेत्यादिना ॥ देवतामातृ
देभ्यः ॥ २० ॥ मनुशतकोटयस्तुषामुखाइत्यादिषड्सस्यत्वेतासांप्रसिद्धेकथमदाविस्तुष्यतेतमाह ॥ सर्वासामेवेति ॥२१ ॥ तासामध्येसप्तमीयाविपतेतस्यास्तुवाहनपदारण्य
काकोपिपतइतिपरेणान्वय ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिउक्तलक्षणामातर ॥ केनापिविहारहेतुना ॥ २४ ॥ चित्तिकाप्यद्वारासमाधौपरमार्थभूतस्वात्मतत्त्वप्रकाशकपानोत्सवम्॥
वामस्रोतोवाममार्गेणपरशक्त्याराधनप्रकारस्तद्वतास्तुंडुरुनामानंरुद्रमूर्त्तिभेदमाराध्यत्वेनाश्रिता ॥ तुंबुरुरुद्रंवामस्रोतोवामभागस्तद्वताःसत्यआश्रिताइतिवा ॥ २५ ॥ २६ ॥

स्वरोष्ट्राकारवदनारक्तमेदोवसासवा ॥ दिगंतरविहारिण्यःशरीरावयवस्रज ॥ १८ ॥ वसतगिरिकूटेषुव्योम्निलोकांतरेषुच ॥ अवटेषु
श्मशानेषुशरीरेषुचदेहिनाम् ॥ १९ ॥ जयाचविजयाचैवजयतीचापराजिता ॥ सिद्धारक्तालंबुसाचउत्पलाचेतिदेवता ॥ २० ॥ सर्वा
सामेवमातृणामथवेतास्तुनायिका ॥ आसामनुगतास्त्वन्यास्तासामनुगताःपरा ॥ २१ ॥ तासांमध्येमहार्हाणांमातृणांमुनिनायक॥
अलंबुसेतिविख्यातामातामानदविपते॥ २२॥ वज्रास्थितुंडभ्रंडास्यइंद्रनीलाचलोपम ॥ तस्यास्तुवाहनंकाकोवेण्यागरुडायया
॥२३॥ इत्यष्टैश्वर्ययुक्तास्तामातरोरौद्रचेष्टिता ॥ कदाचिन्मिलिताव्योम्निसर्वा केनापिहेतुना॥ २४॥ उत्सवंपरमचक्रु परमार्थप्रकाश
कम् ॥ वामस्रोतोगताएतास्तुंबुरुंरुद्रमाश्रिता ॥ २५॥ पूजयित्वाजगत्पूज्यौदेवौतुंबुरुभैरवौ ॥ विचित्राया कथाश्चक्रुर्मदिरामदतो
पिता ॥ २६ ॥ अथेयमाययौतासांकथावसरत कथा ॥ अस्मानुमापतिर्देव किंपश्यत्यवहेलया ॥ २७॥ प्रभावंदर्शयामोस्यपुनर्ना
स्मांस्त्वसौयया॥ दृष्टमात्रमहाशक्तिं करिष्यत्यवधीरणम्॥ २८॥ इतिनिश्चित्यतादेव्योविवर्णवदनांगिकाम्॥ उमामेववशीकृत्यप्रो
क्षयामासुरादृता ॥ २९ ॥ माययापहृतांभर्त्तुरग्राग्रमुपागताम् ॥ तामालोलकचदिव्यःशेपुरोदनतांगताम्॥ ३० ॥ पार्वतीप्रोक्षण
दिनेतस्मिंस्तत्रमहोत्सव ॥ बभूवतासांसर्वासांनृत्यगेयमनोहर ॥ ३१ ॥ अत्यानदमनुद्दामरवमेवांबरयशौ॥ दीर्घावयवविक्षेपवि
कासिजघनोदरा ॥ ३२ ॥ अन्याजहसुरुद्दामतालक्ष्वेडाघनारवम् ॥ लसदंगविकारचध्वनत्सगिरिकानना ॥ ३३ ॥

कथावसरत परस्परसंवादकथाप्रयुक्तश्रकृतमाप्रवहेलनप्रसंगेनकथाप्रसक्ताययौ ॥ तामेवदर्शयति ॥ अस्मानिति ॥ २७ ॥ अयासौउमापतिर्दृष्टमात्रमहतीशक्तिरस्मत्
शापोपेनतयाभूत सन्अस्मानुदिश्यपयापुन अवधीरणमवहेलनांनकरिष्यतितथाअस्यप्रभावंदर्शयामइत्यन्वय ॥ २८ ॥ उमांरुद्रशक्तिंवशीकृत्यस्वमूर्त्यंतरत्वात्स्वाधीनांकृ
त्वापशुपशुविषसमयेणांगसाप्रोक्षयामासु ॥ विवर्णवदनांगिकामित्यनेनवदनादेर्मामाणवर्णांतरापादनेनसहसापत्याउमाप्रोक्षितेतिपरिज्ञातुमशक्यत्वापादनंसूच्यते ॥ २९ ॥
ऐंमात्मप्रकलमप्यम ॥ ओदनतांगतांकर्पूरोपुरिव ॥ मातृणामुमामूर्त्यंतरत्वेनस्वात्मनिमुख्यतापायोमासरिहासकीदात्मायनस्वमूर्त्यवहेलनापोपेति ॥ ओदनतां ओदनादि
सर्वप्रत्ययोप्यत्रेवतेयामनामतांकर्तुमितिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तालःकरतालःक्ष्वेडासिंहनादस्ताभ्यांघनमत्युच्चरवयथास्यात्तथाजहसुः ॥ ३३ ॥

तमेवराजत्वेनवर्णयति ॥ वृत्तइत्यादिभिः ॥ जम्बूद्वीपलक्षणेआसनेसिंहासनेराजाशैलानामितिशेष ॥ अतएवशैलसंसदिचंद्रार्कलक्षणेनयनेभ्रमयन् ॥२९॥ तारौघाएवमालतीमाल्यानियस्य ॥ दिशएवदशायस्यतथाविधमेकमबरमाकाशमेवाबरवस्त्रयस्य ॥ नागशब्दार्थभूतस्यसर्पगजजातिद्वयस्यआधारः ॥ नाकनायकाइंद्रादयएवभूषणानियस्य ॥ ३० ॥ घनामेघास्तल्लक्षणैर्नीलश्वेतादिचामरैः ॥३१॥३२॥ पूज्यतेसेव्यते ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षयोदेवर्षयोराजर्षयोदेवाःपितरोगंधर्वाःकिन्नराअप्सरसोविद्याधरायक्षारक्षासिप्रमथागुह्यकानागाश्चेतिचतुर्दशविधानिभूतान्यतिविस्तीर्णत्वान्मिथोनदृष्टानिपुराणिआस्पदानिस्थानानिचयत्रतद्यथास्यात्तथाउपजीवंति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिखरलक्षणेवि

वृतःकुलाद्रिसामंतैर्जंबूद्वीपासनेस्थितः॥ राजाचंद्रार्कनयनेभ्रमयञ्छैलसंसदि ॥२९॥ तारौघमालतीमाल्योदिग्दशैकांबरांबरः॥ नागजातिद्वयस्थात्मानाकनायकभूषणः॥३०॥ दिगंगनाभिरभितोरम्याभिःपुरभूषणैः॥ एषनिस्यंदिभिःशीतैर्वीजितोघनचामरैः॥३१॥ षोडशास्यसहस्राणियोजनानामधःक्षितौ॥ स्थिताःपादाःप्रपूज्यंतेनागासुरमहोरगैः॥ ३२ ॥ अशीतिश्चसहस्राणिदेहोस्याकेंदुलोचनः॥ पूज्यतेनाकसदनेसुरगंधर्वकिन्नरैः॥३३॥ चतुर्दशविधान्येनंगृहस्थमिवबांधवाः॥उपजीवंतिभूतानिमिथोदृष्टपुरास्पदम् ॥३४॥ अस्यत्वीशानदिग्भागेपद्मरागमयंबृहत् ॥ विद्यतेश्रृंगमपरोदिवाकरइवोदितः॥३५॥ अस्यास्तिपृष्ठेभूतौघवृतःकल्पतरुर्महान्॥जगतःशिखरादर्शेप्रतिबिंबमिवस्थितः॥ ३६ ॥ तस्यास्तिदक्षिणस्कंधेशाखाकनकपल्लवा॥ रत्नस्तबकनीरंध्राचंद्रबिंबोल्लसत्फला॥ ३७ ॥ तत्रपूर्वंमयानीडंकृतमासीत्स्फुरन्मणि॥ देव्यांध्याननिषण्णायांयस्मिन्किलरमेसुताः॥ ३८ ॥ रत्नपुष्पदलच्छन्नंरसायनफलान्वितम्॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहितालिंदसंस्थिति॥३९॥बुद्धिपूर्वसमाचारैःसंपूर्णकाकपुत्रकैः॥शीतलाभ्यंतरंरम्यंपूरितंकुसुमोत्करैः॥४०॥ तद्गच्छतसुतानीडंदुर्गंनाकवतामपि॥भोगंमोक्षंचतत्रस्थानिर्विघ्नमलमाप्स्यथ॥४१॥ इत्युक्त्वास्मान्पितातत्रचुचुंबाभ्यालिलिंगच॥ ददौदेव्यायदानीतमस्मभ्यंचतदामिषम्॥४२॥ तद्भुक्त्वाचरणौदेव्याःपितुश्चैवाभिवाद्यच॥ विंध्यकच्छाद्वयंतस्मात्स्थानादालंबुसात्पुताः॥ ४३॥ क्रमेणाकाशमुल्लंघ्यनिर्गत्यांबुदकोटरैः॥ पवनस्कंधमासाद्यवंदितव्योमचारिणः॥ ४४ ॥

द्रुमादर्शेजगतःप्रतिबिंबमिवस्थित कल्पतरु ॥ ३६ ॥ चंद्रबिंबानीवोल्लसंतिफलानियस्याम् ॥ ३७ ॥ स्फुरतोमणयोयस्मिंस्तथाविधंनीडम् ॥ ३८ ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहिताअलिंदसंस्थितिर्बहिर्द्वारप्रकोष्ठरचनायस्मिन् ॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ॥४०॥ नाकवतादेवानामपिदुर्गम् ॥ ४१ ॥ आमिषमांसम् ॥४२॥ आलंबुसादलंबुसानिवासात् ॥ ४३ ॥ वंदिताव्योमचारिणोदेवायैः ॥ ४४ ॥

१ नागजातिद्वयस्यस्थाःस्थितिर्यस्मिन्नेवंविधआत्मास्वरूपयस्यतिसमासेफलितोयमर्थः ॥ स्थाइत्यत्रभावेक्विप्

अतवरम्पोगर्भिण्य ॥११॥ यत्तयत्योगर्भिण्य ॥१२॥ इतिउक्तातवनुपहायससारविहायनिर्विकल्पास्येसमाधानेसमाधौ ॥१३॥अजस्यविष्णोर्नाभिसरोजस्यतिमूलेर्वारिष
स्यकमलस्याकरउत्पत्तिस्थानेविषरु ॥१४॥ नाभिकमलस्यपल्लवेकिसलयप्रदेशे ॥१५॥ गर्भाकात्यापरिपक्वगअपायविक्षेपेणद्विधाजग्मु अभिघत ॥ यथासारवत्सारवति ॥
प्यस्ययेनेम यमनम् ॥ प्रसोमामिस्वणरजनखपराभ्यामभियंननवम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ज्ञातज्ञय कथमवानित्यस्यप्रश्नस्योत्तरवक्तुमुपक्रमते ॥ मातृभिरितिमातृभिः स
हचिरमागधिताअस्माभिरितिशेष ॥ १९ ॥ तयातादृशनतत्त्वसाक्षात्कारफलेनअनुगृहीता स्म ॥ २० ॥ तिष्ठाम स्यास्यामइतिनिश्चित्यपितुःपार्श्वेविष्यकच्छे ॥ २१ ॥ पू

अंतसव्योग्रमूवुस्ताब्राह्म्याहस्योमुनीश्वर॥ वृत्तांतकथयामासुब्राह्म्यादेव्यायथास्थितम्॥११॥ ॥ब्राह्म्युवाच॥ ॥हेवत्स्य सांप्रत
वत्सवत्योमेरयक्रमणि॥ नममर्योभवत्योहिस्वैरचरतसांप्रतम्॥ १२॥ इतिगभालसाहमीरुक्तादेवीदयापरा ॥ निर्विकल्पसमाधाने
व्याक्षीतम्यौययासुखम्॥ १३॥ अजनाभिसरोजातवैरिंचकमलाकरे॥ गभालसाविचेरुस्ताराजहस्योमुनीश्वर॥ १४॥ एवविपधग
भास्तानाभिकमलपल्लवे॥ सुवतेस्मत्वदूत्यंडान्ययवस्यइवांकुरान्॥ १५॥ तानिकालेसमासाद्यततोंडान्येकविंशति ॥ गर्भाक्रांत्याद्वि
धाजग्मुर्ब्रह्मांडानावसारवत्॥ १६॥ अंडभ्यस्तेभ्यएवद्विजातावयमिमेमुने॥ भ्रातरश्चबहुतनयावायसाएकविंशति ॥ १७॥ तेसंजा
तागतार्द्धितस्मिन्कमलपल्लवे॥ संजातपक्षा संपन्नागगनोड्डयनेक्षमा ॥ १८॥ मातृभिः सहहसीभिर्ब्राह्मीभगवतीतत ॥ चिरमारा
धितामम्यक्समाधिविरतामती॥ १९ ॥ प्रसादपरयाकालेभगवत्यातत स्वयम्॥ तयांगानुगृहीता स्मोयेनमुक्तावयस्थिता ॥ २० ॥
सशांतमनम शांताएकांतेध्यानसस्थितौ॥ तिष्ठामइतिनिश्चित्यपितुःपार्श्वेवयंगता ॥ २१॥ आलिंगितास्तत पित्रापूजितालघुसावय
म्॥ तयादृष्टा प्रसादेनसस्थितास्तप्रसयता ॥ २२॥ ॥चंडउवाच॥ ॥पुत्रा कच्चिदपर्यंतवासनाततुगुंठितात्॥ भवंतोनिर्गतानूनम
स्मात्ससारजालकात्॥२३॥ नोचेद्धयभगवतींतदिमांभृत्यवत्सलाम्॥प्रार्थयामोययायूयभवयज्ञानपारगा ॥२४॥ ॥काकाऊचु॥
तातज्ञातमलंज्ञेयंब्राह्म्यादेव्या प्रसादत ॥ किंत्वेकांतस्थितेस्थानमभिवांछामउत्तमम्॥ २५॥ ॥चंडउवाच॥ ॥सर्वरत्नगणाधार
समस्तसुरसश्रय ॥ अस्त्यित्येवमहोत्सेधोमेरुर्नाममहीधर ॥ २६॥ लसच्चंद्रार्कदीपस्यभूतवृंदकलत्रिण ॥ ब्रह्मांडमंडपस्यांतस्तभ क
नकनिर्मित ॥ २७॥ सौवर्णचक्रपीठास्योरम्याकर्यशिखरांगुलि ॥ ध्वनद्वीपाब्धिवलयोभुवेवोन्नमितोभुज ॥ २८॥

जिताअलघुसाये ॥ संपना विनयादिगुणर्पभिता ॥ २२ ॥ ससारलक्षणाज्जालकात्पक्षिबधनानायान्निर्गता कच्चिदितीष्टमश्ने ॥२३॥ तत्तदर्थम् ॥ भवयभविष्यथ ॥२४॥
एकांतस्थिनरखस्थानस्ययोग्यस्थाननिवासमभिवांछाम ॥ २५ ॥ २६ ॥ मेरुमेववर्णयति ॥ लसदित्यादिना ॥ भूतवृंदैःप्राणिसमूहैःकलत्रिणःकुटुंबिनोब्रह्मांडलक्षणस्यमंडप
स्यगृहस्यमत स्तभोमध्यस्तंभ ॥ २७ ॥ सौवर्णेनचक्राकारेणपीठेनमूलबंधांमसदृशेनांकिपुरुषाविवर्षमवेमसमास्य सपञ्चभरतमर्यैरगुलीर्थकरावया शिखराण्येवांगुलयोयस्य
यस्मेविपापाब्धयपमवलयायस्य ॥ ईदृशोबाहुबाहुमन्निभकुर्वन्नोमसमुन्नस्थित ॥ २८ ॥

तमेवराजत्वेनवर्णयति ॥ वृतइत्यादिभिः ॥ जम्बूद्वीपलक्षणेआसनेसिंहासनेराजाशैलानामितिशेषः ॥ अतएवशैलससदिचंद्रार्कलक्षणेनयनेभ्रमयन् ॥२९॥ तारौघाएवमालतीमाल्यानियस्य ॥ दिशएवदशायस्यतथाविधमेकमंबरमाकाशमेवांबरवस्त्रंयस्य ॥ नागशब्दार्थभूतस्यसर्पगजजातिद्वयस्यआधारः ॥ नाकनायकाइंद्रादयएवभूषणानियस्य ॥ ३० ॥ घनामेघास्तल्लक्षणैर्नीलश्वेतादिचामरैः ॥३१॥३२॥ पूज्यतेसेव्यते ॥ ३३ ॥ ब्रह्मर्षयोदेवर्षयोराजर्षयोदेवाःपितरोगंधर्वाःकिन्नराअप्सरसोविद्याधरायक्षारक्षांसिप्रमथागुह्यकानागाश्चेतिचतुर्दशविधानिभूतान्यतिविस्तीर्णत्वान्मिथोनदृष्टानिपुराणिआस्पदानिस्थानानिचयत्रतद्यथास्यात्तथाउपजीवंति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिखरलक्षणेवि

वृतःकुलाद्रिसामंतैर्जंबूद्वीपासनेस्थितः ॥ राजाचंद्रार्कनयनेभ्रमयञ्छैलसंसदि ॥२९॥ तारौघमालतीमाल्योदिग्दशैकांबरांबरः ॥ नागजातिद्वयस्थात्मानाकनायकभूषणः ॥३०॥ दिगंगनाभिरभितोरम्याभिःपुरभूषणैः ॥ एषनित्यंदिभिःशीतैर्वीजितोघनचामरैः ॥३१॥ षोडशास्यसहस्राणियोजनानामधःक्षितौ ॥ स्थिताःपादाःप्रपूज्यंतेनागासुरमहोरगैः ॥ ३२ ॥ अशीतिश्चसहस्राणिदेहोस्यार्केंदुलोचनः ॥ पूज्यतेनाकसदनेसुरगंधर्वकिन्नरैः ॥३३॥ चतुर्दशविधान्येनंगृहस्थमिवबांधवाः ॥ उपजीवंतिभूतानिमिथोदृष्टपुरास्पदम् ॥३४॥ अस्यत्वीशानदिग्भागेपद्मरागमयंबृहत् ॥ विद्यतेशृंगमपरोदिवाकरइवोदितः ॥३५॥ अस्यास्तिपृष्ठेभूतौघवृतःकल्पतरुर्महान् ॥ जगतःशिखरादर्शेप्रतिबिंबमिवस्थितः ॥ ३६ ॥ तस्यास्तिदक्षिणस्कंधेशाखाकनकपल्लवा ॥ रत्नस्तबकनीरंध्राचंद्रबिंबोल्लसत्फला ॥ ३७ ॥ तत्रपूर्वमयानीडंकृतमासीत्स्फुरन्मणि ॥ देव्यांध्याननिषण्णायांयस्मिन्किलरमेसुताः ॥ ३८ ॥ रत्नपुष्पदलच्छन्नंरसायनफलान्वितम् ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहितालिंदसंस्थिति ॥३९॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैःसंपूर्णकाकपुत्रकैः ॥ शीतलाभ्यंतरंस्वद्यंपूरितंकुसुमोत्करैः ॥४०॥ तद्गच्छतसुतानीडंदुर्गंनाकवतामपि ॥ भोगंमोक्षंचतत्रस्थानिर्विघ्नमलमाप्स्यथ ॥४१॥ इत्युक्त्वास्मान्पितातत्रचुचुंबाभ्यालिलिंगच ॥ ददौदेव्यायदानीतमस्मभ्यंचतदामिषम् ॥४२॥ तद्भुक्त्वाचरणौदेव्याःपितुश्चैवाभिवाद्यच ॥ विंध्यकच्छाद्वयंतस्मात्स्थानादालंबुसात्पुताः ॥ ४३ ॥ क्रमेणाकाशमुल्लंघ्यनिर्गत्यांबुदकोटरैः ॥ पवनस्कंधमासाद्यवंदितव्योमचारिणः ॥ ४४ ॥

द्रुमादर्शेजगतःप्रतिबिंबमिवस्थितः कल्पतरुः ॥ ३६ ॥ चंद्रबिंबानीवोल्लसंतिफलानियस्याम् ॥ ३७ ॥ स्फुरंतोमणयोयस्मिंस्तथाविधंनीडम् ॥ ३८ ॥ चिंतामणिशलाकाभिर्विहिताअलिंदसंस्थितिर्बहिर्द्वारप्रकोष्ठरचनायस्मिन् ॥ ३९ ॥ बुद्धिपूर्वसमाचारैर्विचारपूर्वव्यवहारशीलैः ॥४०॥ नाकवतांदेवानामपिदुर्गम् ॥ ४१ ॥ आमिषमांसम् ॥४२॥ आलंबुसादलंबुसानिवासात् ॥ ४३ ॥ वंदिताव्योमचारिणोदेवायैः ॥ ४४ ॥

१ नागजातिद्वयस्यस्थाःस्थितिर्यस्मिन्नेवंविधआत्मास्वरूपयस्यतिसमासेफलितोयमर्थः ॥ स्थाइत्यत्रभावेक्विप्

अस्माल्लोकाल्लोकांतरंस्वर्गस्तसुरममरावतीम् ॥ ४५॥ तत्रग्रहलोके ॥४६॥ गच्छेतिआज्ञयाआज्ञावानेनाशिषाचएधितावर्धिता ॥४७॥ तपनवद्भास्वरा ॥४८॥ मौनयथा स्यात्तथाअवस्थिता सदासमाधिपराइतियावत् ॥ ४९ ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ जाताइति ॥ हेमहानुभाववयजाता ॥ यथावयथावद्बोधसंप्राप्यस्थितिमेतत्स्थाननिवासमाग ताश्चेत्येतत्त्वश्चमयात्तरसयमविस्वंइयथास्यात्तथातेतुभ्यमुक्तम् ॥ अतःपरशेषेणावशिष्टेनकियतापुश्चतेसाधोवृत्तस्मरसिकिंचवेतिप्रश्नद्वयोत्तरेणान्येनवक्तव्यनिमित्तेनमासम्य गनुशाधिआज्ञापयतइपितुभ्यवदिष्यामीत्यर्थ ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० एकोनविंशतितम सर्ग ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रतिकल्प जगत्साम्यंभातॄणांनिधनतया ॥ मलयेपिभुशुंडोभवत्वविस्तस्थैर्यमुक्तवान् ॥ १॥ तत्रवृत्तस्मरसिकिंचवेतिप्रश्नस्यविस्तरेणोत्तरवक्तुकामोवक्ष्यमाणबहुकल्पस्वजीवनोत्केरिमक

परिहृत्यदिनाधीशलोकांतरपुरगता ॥ स्वर्गमुल्लंघ्ययाता स्मोब्रह्मलोकमुनीश्वर ॥ ४५ ॥ प्रणामपूर्वतत्रैतद्यथावत्तत्पितुर्वचः ॥ मात्रेच भगवत्यैचब्राह्म्यैचाशुनिवेदितम् ॥४६॥ ताभ्यांसस्नेहमालिंग्यगच्छतेत्याज्ञयैधिता ॥ वयंकृतनमस्काराब्रह्मलोकाद्विनिर्गता ॥४७॥ उल्लंघ्यलोकपालानांपुरीस्तपनभास्वरा ॥ आकाशगामिनोलोलाःपवनस्कंधचारिण ॥ ४८॥ इमंकल्पतरुप्राप्यनिजनीडंप्रविश्यच ॥ दूरस्थबाधास्तिष्ठामोमुनेमौनमवस्थिता ॥ ४९ ॥ जातायथावयमिमेस्थितिमागताश्चसंप्राप्ययोधमुपशांतधियोयथावत् ॥ एतत्तदु क्तमखिलंहमलमयातेशेषेणमांसमनुशाधिमहानुभाव ॥५०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० भु० आलयलाभोनामएकोनविंशति तमःसर्ग ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ आसीत्किंचित्पुराकल्पेजगद्यच्चिरमास्थितम् ॥ सन्निवेशेनचैतद्धद्यापिचन दूरगम् ॥ १ ॥ तदेतद्वृत्तमभ्यासाद्वर्तमानंनवर्णितम् ॥ मयामुनींद्रबोधायप्राग्जन्ममाम्यदर्शिना ॥ २ ॥ अयमेफलितपुण्यैश्चिरकालो पसंभृते ॥ निर्विघ्नमेवपश्यामियद्भवतमुनेतत ॥ ३ ॥ इदंनीडमिमांशाखामहंपायमयंद्रुम ॥ अग्रपावनतांप्राप्तान्येतानितवदर्शनात् ॥ ४ ॥ इदमघ्यमिदंपाद्यगृहीत्वाविहगार्पितम् ॥ नूनपावनतांनीत्वाशेषेणाद्दिशचाद्य्भो ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इदमर्घ्यंचपा द्यंचभृयांदत्तवतिस्वयम् ॥ भुशुंडविहगेतस्मिन्निदरामाहमुक्तवान् ॥ ६ ॥

स्मरुप्राप्यनिजनीडमविरमचेत्यापुक्तश्चपूर्वोत्तरविरोधाशंकामाभूदितिकल्पस्क्षमेर्वादीनांप्रतिकल्पसस्थानसाम्यादैक्यवावदत्याशयदर्शयति ॥ आसीदित्यादिना ॥ पुरा असमज्जन्महेतौकल्पेयत्किंचिज्जगत्पदार्थस्वचिरमास्थितंतत्सन्निवेशेनअवयवसंस्थानाकृत्यादिनाएतद्वत्एतत्कल्पीयपदार्थवदेवआसीत् ॥ अतस्तद्यापिमवूरगअत्रैवारोपा स्थितदिनमेवेतिबुध्यात्मकस्यतरुमित्यादिनिर्देशइत्यर्थ ॥ १ ॥ तत्तस्माद्वृत्तमतीतमपिजगद्बोस्यभ्यासाद्वर्तमानेनजगताऐक्येनवर्णितम् ॥ २ ॥ तत्रदीपकथामस्तावेपूजादि लक्षोमाभूदितिप्रथमंपूजास्वीकारमार्थयितुस्तुत्याअभिमुखीकरोति ॥ अयेतिद्वाभ्याम ॥ ३ ॥ इमांशाखामनुगतमिदंनीडम् ॥ एतानीतिनपुंसकमनपुंसकेनेतिनपुंस्कत्वशेष ॥ ४ ॥ शेषेणावशिष्टसेवाविषयेणनिमित्तेनआविशमश्यामसनुमित्यर्थ ॥ ५ ॥ भूयःद्वितीयवारम् ॥ उक्तवानुक्तवान् ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ तनू शरीराणि ॥ ९ ॥ अकलितात्मनाअलक्षितस्वरूपेण ॥ १० ॥ स्कंधेषुमालेवव्यूढाअर्कोद्वादशादित्याःशशिनश्चयैस्तथाविधेषुवातस्कंधप्रवहादिमरुदति
क्रामिषुप्रलयवायुभेदेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥ पाषाणवद्घनीकृतानिवारीणियैस्तथाविधैरिदो करैरासन्नप्रलयाबुदकरकापातैश्च ॥ १३ ॥ इहमेरुशिखरेविश्रांतैःपरशूनपिच्छिदति
क्षतधारान्कुर्वतिशिलीभूतानीहारायेभ्यस्तैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कृच्छ्रकालेषुमहतामपिखेदःसभावित किंपुनर्विहगाधमयोनिजातस्यममतथापिविवेकप्रभावान्नखेदप्रसक्तिरि
तिवक्तुस्वयोनिर्जीविकायाइतरजीविकापेक्षयाफल्गुतामाह ॥ निरालंबेति ॥ निरालंबआकाशस्तदास्पदा ॥ १६ ॥ ईदृशेषुफल्गुष्वपिभूतेषुयोनिषु ॥ धात्राआस्थयाप्रीत्या

भ्रातरस्तेविहंगेशतादृक्सत्वामहाधियः ॥ इहकस्मान्नदृश्यंतेत्वमेवैकोहिदृश्यसे ॥ ७॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ तिष्ठतामिहनःकालोमहा
नतिगतोमुने ॥ युगानांपंक्तयःक्षीणादिवसानामिवानघ ॥ ८ ॥ एतावताथकालेनसर्वएवममानुजाः ॥ तनूस्तृणमिवत्यक्त्वाशिवेपरि
णताःपदे ॥ ९ ॥ दीर्घायुषोमहांतोपिसंतोपिबलिनोपिच ॥ सर्वएवनिगीर्यंतेकालेनाकलितात्मना ॥ १० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥
स्कंधव्यूढार्कशशिषुवहत्स्वविरतंजवात् ॥ वातस्कंधातिवातेषुकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ ११ ॥ दग्धोदयास्तशैलेंद्रवनव्यूहैरवेःकरैः ॥ चिरम
त्यंतमासन्नैःकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १२ ॥ इंदोरथकरैःशीतैःपाषाणीकृतवारिभिः ॥ आसन्नकरकापातैःकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १३ ॥ अज
स्रमिहविश्रांतैःकल्पजीमूतमंडलैः ॥ परशुच्छेदनीहारैःकच्चित्तातनखिद्यसे ॥ १४ ॥ विषमैर्जागतैःक्षोभैरुच्चैस्तरपदस्थितः ॥ कथंनक्षो
भमायातिकल्पवृक्षोयमुन्नतः ॥ १५ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ निरालंबास्पदाब्रह्मन्सर्वलोकावहेलिता ॥ तुच्छेयंसर्वभूतानांमध्येविहग
जीविका ॥ १६ ॥ ईदृशेषुचभूतेषुनिर्जरेषुवनेषुच ॥ कल्पितास्थास्थितिर्धात्राशून्येवाव्योमवर्त्मनि ॥ १७ ॥ कथमस्यांप्रभोजातोजात
स्यचिरजीविनः ॥ आशापाशनिबद्धस्यविहगस्यविशोकिता ॥ १८ ॥ वयंतुभगवन्नित्यमात्मसंतोषमास्थिताः ॥ नकदाचननीरूपेमु
त्यामोजातविभ्रमैः ॥ १९ ॥ स्वभावमात्रसंतुष्टाःकष्टैर्मुक्ताविचेष्टितैः ॥ क्षिपामःकेवलंकालमस्मिन्ब्रह्मन्निजालये ॥ २० ॥ नजीविता
न्नमरणात्कर्मदेहस्यरोधनम् ॥ यथास्थितेनतिष्ठामस्तथैवास्तंगतेहिताः ॥ २१ ॥ आलोकितालोकदशादृष्टादृष्टांतदृष्टयः ॥ नूनंसंत्यक्तम
स्माकंमनसाचंचलंवपुः ॥ २२ ॥ अनारतनिजालोकेनित्यंचापरितापिनि ॥ कल्पागस्योपरिसदावेद्मिकालकलागतिम् ॥ २३ ॥

स्थितिर्जीविकाकल्पितातच्चित्रमित्यर्थः ॥ इवार्थेवाशब्द ॥ १७ ॥ १८ ॥ नीरूपेनि स्वरूपे ॥ १९ ॥ कष्टैःक्लेशफलैः परपीडादिविचेष्टितैर्मुक्ताः ॥ २० ॥ जीविताज्जीवनात् ॥
देहस्यकर्मऐहिकामुष्मिकफलार्थांक्रियाम् ॥ नापिमरणाद्देहस्यरोधननाशवाछामेत्युभयत्रशेषः ॥ यथाइदानींस्थितेननित्यसिद्धनिरतिशयानदात्मस्वभावेनतिष्ठामस्तथैवाये
पितेनैवास्तगतेहिता पूर्णकामाःस्थास्यामइत्यर्थः ॥ २१ ॥ लोकानादशाजन्ममरणाद्यनर्थदशा ॥ मिथ्यात्वनिर्णायिकाःस्वमादिदृष्टांतदृष्टयोदृष्टाः ॥ २२ ॥ तत्रतावत्कल्पा
तपर्यंतकल्पवृक्षप्रभावादेवनास्माकंखेदप्रसक्तिरित्याह ॥ आनारतेत्यादिना ॥ कल्पागस्यकल्पवृक्षस्य ॥ २३ ॥

१ जीर्णपुस्तकेनिर्जनेष्वित्यपिपाठोदृश्यतेअयमेवयुक्तइतिभाति

प्रकारासद्भूत्वात्दिवसपदिनरात्रिविभागेप्रकर्षकालस्कलागतिवेत्सितमाह ॥ रत्नेति ॥ प्राणापानप्रवाहेणस्वरोदयशास्त्रप्रसिद्धोपायेनेत्यर्थ ॥ १४ ॥ २५ ॥ मन स्थैर्यबलाद पिनमत्वस्यसक्तिरित्याशयनाह ॥ सारेति ॥ २६ ॥ उद्गारस्यनिमायैरस्यध्वनिभिश्राक्तो भूकाकस्वनाहेवैवरस्यअर्पव्रजामि ॥ २७॥ धीरत्वादपिनास्माकखेदप्रसक्ति रित्याह॥ परेति ॥ २८ ॥ दशाक्रममनुसृत्यभीमास्वपिदशासुसप्रामासुविनिर्मलोपल स्फटिकाविलसाकारास्तत्सदृशा ॥ २९ ॥ अगत्तत्त्वस्यभूयोविमर्शबलादपिनखेदप्रसक्तिरित्याह॥ इयमिति ॥३०॥ जातस्यहिध्रुवोमृत्युध्रुवजन्ममृतस्यचतिभगवद्दर्शितदिशासर्वसाधारणेषु खेदपरिहायतानिश्चयाद्भानभयप्रसक्तिरित्याह ॥ सर्वाणीति ॥ चाअथवानचास्मया

रत्नगुच्छप्रकाशाढ्येकल्पलतागृहे ॥ प्राणापानप्रवाहेणवेद्मिकल्पमखण्डितम् ॥ २४ ॥ अविज्ञातदिवारात्रौत्यस्मिन्नुच्चै शिलोच्चये ॥ जानामिनिजयायुद्यालोककालक्रमस्थितिम् ॥ २५ ॥ सारासारपरिच्छेदिबोधाद्विश्रांतिमागतम् ॥ निरस्तचापलशांतंसुस्थिरंमे मुनेमन ॥ २६ ॥ समारब्धवहारोस्थैराशापाशैरसन्मयै ॥ उद्गारैरिवभूकाकोनवेवश्वव्रजाम्यहम् ॥ २७ ॥ परोपशमधर्मिण्यावयमालोकशीतया ॥ पश्यतोजागतींमायांधियाधैर्यमुपागता ॥ २८ ॥ भीमास्वपिमहामुद्वेदशास्वचलबुद्धय ॥ विनिर्मलोपलाकारा सप्राप्तासुयथाक्रमम् ॥ २९ ॥ इयमारभसुभगातरलाजागतीस्थिति ॥ भूयोभूय परामृष्टानचर्किचनबाधते ॥ ३० ॥ सर्वाण्येवप्रयांत्येव समायांतिचवानवा ॥ भगवन्भूतजालानिभयमस्माकमत्रकिम् ॥ ३१ ॥ भूतजालतरंगिण्याविशत्या कालसागरे ॥ वयसंसारसरितस्तस्याअप्यनादृता ॥ ३२ ॥ नाज्ञामोनचगृह्णीमस्तिष्ठामोनेहचास्थिता ॥ मृदुपादादृशाकूरावयमस्मिन्द्रुमेस्थिता ॥ ३३ ॥ वीतशोकभयायामस्त्वादृशे पुरुषोत्तमे ॥ तुष्टैरनुगृहीता स्म सस्थिताविगतामया ॥ ३४ ॥ ततस्ततश्चपर्यस्तलुठितनचवृत्तिषु ॥ नापराभूतत्त्वार्थमस्माकभगवन्मन ॥ ३५ ॥ निर्विकारंगतलोभेचालमन्युपशमंगते ॥ चित्तरंगा प्रमुग्धास्म पर्वणीवमहाब्धय ॥ ३६ ॥ भवदागमनाद्ब्रह्मन्निदानींमुदिताशया ॥ मंदरोद्धृतसर्वांगक्षीरोदोयेनतन्यते ॥ ३७ ॥ नात परतरंकिंचिन्मन्येकुशलमात्मन ॥ सतायदनुगम्यंतेसंत्यक्तसकलैषणा ॥ ३८ ॥

निवासमवाप्नोतिपरमाप्यदशोत्यर्थ ॥३१॥तस्यज्ञस्यस्वस्यतटस्थनयासर्वभूतसंसारप्रवृत्तावस्तभावाभावाभ्यामभयप्रसक्तिरित्याह ॥ भूतेति ॥३२॥ व्यवहारमात्रसिद्धयेसकटकगर्भावसावधानतयासंसारेक्रमणाम्मृदुपादा ॥ तत्त्वदृशासंसारोच्छेदित्वात्क्रूरा ॥ ३३ ॥ महतामनुग्रहादपिनभयखेदप्रसक्तिरित्याह ॥ वीतेति ॥ ३४ ॥ व्यवहारमात्रसिद्धयततस्ततःपयस्तपरागादिवृत्तिपुनलुठितम ॥ ३५ ॥ चित सवतोब्रह्माकारवृत्तिचरोदयाद्विसबोधाएवतरंगायपातथाविधा संत ॥ पर्वणिमहाब्धयइवप्रमुग्धाःस्मः ॥ ३६ ॥ भवदागमनाद्भवदागमनाद्धेतो ॥ येनाहेरोनक्षीरोदक्षीरसागरोमंदरोद्धृतसर्वांगानिर्मथ्यमानस्तम्येतेनाम्नैनमुदिताशया संपन्नाइत्यर्थ ॥ एवमनहनिपातोभ्यवहार्ये मध्यमपदलोपीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सर्वसारज्ञानम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ भवदवलोकनेनशांतदुष्कृतंदुष्टप्रारब्धयस्यतथाविधस्यममजन्मअद्यसफलंनिरतिशयानंदफलयुक्तमभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०विंशतितम.सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ६ ॥ ॥ कल्पवृक्षस्यमाहात्म्यप्रलयेधारणास्थितिः ॥ नियतिर्भूरिचित्रार्थस्तुतिश्चात्रोपवर्ण्यते ॥१॥ यद्यपि स्वाश्रयकल्पवृक्षमाहात्म्योपवर्णनेयुगांतोत्पातादिषुस्वस्यखेदाप्रसक्तिप्रपचनमुखेनवृत्तस्मरसिकिंचवेतिप्रश्नोत्तरंवक्तुमुपक्रमते ॥ युगक्षोभेष्वित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ यद्यपि धरयासहकल्पवृक्षस्यापिहरणविद्यतएवतथापिदिव्यप्रभावबलान्नाकंपतेत्याशयः ॥ ३ ॥ सर्वतोदत्ताःसाम्यायस्तंभोपष्टंभशिलावदद्रयोयस्यतथाविधोऽमरपर्वतः ॥ अर्थाद्वराहेणपुनर्भूमिप्रतिष्ठापनदशायामितिगम्यते ॥ ४ ॥ भुजेति ॥ अत्रापिचतुर्भुजोद्वाभ्यांभुजाभ्यांमेरुमवष्टभ्येतराभ्यांमंदरंप्रोद्दधारेतिगम्यते ॥ ५ ॥ सुरासुरयोःक्षोभस्तीव्रसंग्रामस्तेनपतच्चंद्रार्कमंडलम् ॥६॥७॥ क्षीराब्धौलोलस्यमंदराद्रेःकंदरानिलैरिवकंपिताः ॥ ८ ॥ कालनेमिभुजांतरेप्रकंपितस्तारकामयेसंग्रामेप्रसिद्धः ॥ ९ ॥ अमृताक्रांतिरमृताहरणतदर्थेसगरे ॥ पततःसिद्धायेभ्यः ॥ १० ॥ गरुडस्यजातमात्रस्यसर्वेलोकाःप्रकंपिताः प्रकंपितामहीसर्वासप्तद्वीपाश्चकंपिताः तदुत्पातान्निमज्जंतींभुवंनावमिवाभसि दधौसहस्रैःशिरसांसंकर्षणवपुर्हरइतिकथामनुसृत्याह ॥ यदेति ॥ रुद्रःसंकर्षणरुद्रः ॥ अद्यापिनससमाप्तएकंभूमिधारणलक्षणंचेष्टितचरित्रंयस्यास्तथाविधांशेषाकृतियदाययौ यदा चोत्प्लुत्यगरुत्मान्ब्रह्मांडंययौतदापिनाकंपतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

आपातमात्ररम्येभ्योभोगेभ्यःकिमवाप्यते ॥ सत्संगचिंतामणितःसर्वसारमवाप्यते ॥ ३९ ॥ स्निग्धगंभीरमसृणमधुरोदारधीरवाक् ॥ त्रैलोक्यपद्मकोशेऽस्मिंस्त्वमेकःषट्पदायसे ॥ ४० ॥ अधिगतपरमात्मनोपिमन्येभवदवलोकनशांतदुष्कृतस्य ॥ ममसफलमिहाद्यजन्मसाधोसकलभयापहरोहिसाधुसंगः ॥ ४१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वा०पू०भु०भुशुंडस्वरूपनिरूपणंनामविंशतितमःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ६ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ युगक्षोभेषुघोरेषुवात्यासुविषमासुच ॥ सुस्थिरःकल्पवृक्षोयंनकदाचनकंपते ॥ १ ॥ अगम्योयंसमग्राणांलोकांतरविहारिणाम् ॥ भूतानांतेनतिष्ठामइहसाधोसुखेनवै ॥ २ ॥ हिरण्याक्षोधरापीठंद्वीपसप्तकवेष्टितम् ॥ यदाजहारतरसानाकंपततदातरुः ॥ ३ ॥ यदालोलायितवपुर्बभूवामरपर्वतः ॥ सर्वतोदत्तसाम्याद्रिस्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ४ ॥ भुजावष्टंभविनमन्मेरुर्नारायणोयदा ॥ मंदरंप्रोद्दधाराद्रिंतदानाकंपतद्रुमः ॥ ५ ॥ यदासुरासुरक्षोभपतच्चंद्रार्कमंडलम् ॥ आसीज्जगदतिक्षुब्धंतदानाकंपतद्रुमः ॥ ६ ॥ उन्मूलिताद्रींद्रशिलायदोत्पातानिलाववुः ॥ आधूतमेरुतरवस्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ७ ॥ यदाक्षीरोदलोलाद्रिकंदरानिलकंपिताः ॥ कल्पाभ्रपंक्तयश्चेरुस्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ८ ॥ यदासमंततोमेरुःकालनेमिभुजांतरे ॥ किंचिदुन्मूलितोतिष्ठत्तदानाकंपतद्रुमः ॥ ९ ॥ पक्षीशपक्षपवनाअमृताक्रांतिसंगरे ॥ यदाववुःपतत्सिद्धास्तदायंनापतद्रुमः ॥ १० ॥ यदाशेषाकृतिंरुद्रोनसमाप्तैकचेष्टिताम् ॥ ययौगरुत्मान्ब्रह्मांडंतदानाकंपतद्रुमः ॥ ११ ॥

शैलानामब्धीनांसकलानांमाणिनांचोल्वणाःशुष्काःकल्पानलशिखाः फणाभिर्मुखैलत्याजउज्जगार ॥ सकपणमुखाग्निनैषांमलयस्यपुराणेपुपसिद्धेः ॥ १२ ॥ वौस्थित्ये नष्टस्थाननिवासन ॥ १२ ॥ इवीभेपुनक्षेपेप्वर्केषुचमपतत्सु ॥ तथाचतदानींप्रलयेभूलोकांतस्यवाह्यान्मेरुकल्पवृक्षादिविनिर्माणभस्माशेतिभाव ॥ १४ ॥ कल्पातिसहस्रम हायुगपर्यंते ॥ १५ ॥ लब्धप्रकृतीनिनिम्भलस्वभावानिसर्वांगानियस्य ॥ १६ ॥ सामान्यतउक्तामाकाशेस्थितिधारणाभेदैर्विशिष्यप्रपंचयति ॥ प्रतपतीति ॥ अस्यतरीतल सर्वदिग्मण्डलव्याप्यपरिच्छेदजलालापरूपएवाहमस्मीतिचित्तेनिरंतरधारणावारुणीधारणेत्युच्यते ॥ तयाहिवरुणमात्मानंसवामन्यतइति ॥ पार्थिव्यादिधारणाअप्येवमेवोह्या ॥ पृथिव्यादिपंचभूतधारणाप्रकारंचसिद्ध स्वयमेवोत्तरार्धेविस्तरेणवक्ष्यति ॥ १७ ॥ अचलमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १८ ॥ चलेषापावेवात्मधीर्यस्यतयाविधस्तन्नूनमसिसइ

यदाकल्पानलशिखा शैलाब्धिसकलोल्वण ॥ शेप फणाभिस्त्यजतढानाकपतद्द्रुम ॥ १२ ॥ एवंरूपेद्रुमवरेतिष्ठतामापद कुत ॥
अस्माकमुनिशार्दूलदौस्थित्येनकिलापद ॥ १३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥कल्पांतेषुमहाक्षुब्धेवहत्सूत्पातवायुषु॥ प्रपतत्स्विदुनार्के
पुकथंतिष्ठसिविज्वर ॥१४॥ ॥श्रीभुशुंडउवाच ॥ ॥ यदापपातकल्पांतेव्यवहारोजगत्स्थितौ॥ कृतघ्नइवसन्मित्रंतदानींढंत्यजाम्य
हम्॥ १५॥ आकाशएवतिष्ठामिविगताखिलकल्पन ॥ लब्धप्रकृतिसर्वांगोमनोनिर्वासनयथा ॥ १६॥ प्रतपंतियदादित्या शकली
कृतभूधरा ॥ वारुणींधारणांबध्वातदातिष्ठामिधीरधी ॥१७॥ यदाशकलिताद्रींद्रावातिप्रलयवायव ॥पार्वतींधारणांबध्वाखेतिष्ठा
म्यचलंतदा ॥१८॥ जगद्गलितमेवादियात्येकाणवतांयदा॥ वायवींधारणांबध्वासप्लवेऽचलधीस्तदा॥१९॥ब्रह्माण्डपारमासाद्यतत्त्वां
तेविमलेपदे॥ सुषुप्तावस्थयातावत्तिष्ठाम्यचलरूपया॥ २०॥ यावत्पुन कमलज सृष्टिकर्मणितिष्ठति ॥ तत्रप्रविश्यब्रह्माण्डंतिष्ठामिवि
हगालये॥२१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥यथातिष्ठसिपक्षीन्द्रधारणाभिरखंडित ॥कल्पांतेषुतथाकस्मान्नान्येतिष्ठंतियोगिन ॥२२॥
॥भुशुंडउवाच॥ ॥ब्रह्मन्नियतिरेषाहिदुर्लंघ्यापारमेश्वरी॥ मयेदृशेनवैभाव्यंभाव्यमन्यैस्तुतादृशै ॥२३॥ नशक्यतेतोलयितुमवश्यभा
वितव्यता॥ ययथातत्तथैतद्धिस्वभावस्यैषनिश्चय ॥२४॥

बे ॥ १९ ॥ कियत्कालंतथासुप्तस्सेतमाह ॥ ब्रह्माण्डेति ॥ ब्रह्माण्डस्यस्थूलसूक्ष्मसमष्टेःपारपरमावधिभूतमव्याकृतमासाद्यतस्यानांचतुर्विंशतीनांषड्विंशतीनांषट्त्रिंशतांवाना माविभाव्यांतानांवाअंतेभूमास्येपदेसुषुप्तमवदेकरसनिर्विकल्पसमाध्यवस्थया ॥ २० ॥ कियत्कालंतादृशसमाधौस्थितिरितिचेत्तमाह ॥ यावदिति ॥ तत्रपुन सृष्टिकर्मणिविहगा नामस्माकमालयेएतत्कल्पतरुस्थानापन्नेतिष्ठामि ॥ २१ ॥ अन्येपियोगिनस्तथाकस्मान्नतिष्ठंतिकिमर्थमाधिकारिकशरीरांतरमुक्तिमागच्छंतितेनैवशरीरेणत्वामवकुलोमनि ष्ठंतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अथतत्प्रबलप्रारब्धानुसारिणीसत्यसंकल्पपरमेश्वरनियतिरेवव्यवस्थाहेतुर्नान्येत्याह ॥ ब्रह्मन्निति ॥ २३ ॥ नोकयितुमवश्यमेवेतितुल्यापरिच्छे द्यम् ॥ यथायादृक्प्रारब्धोपनतंतत्तथैव ॥ स्वभावस्यनियते ॥ २४ ॥

प्रतिकल्पमेतत्तरुनिर्माणेपिभोजकादृष्टमूलभूतमत्संकल्पएवनिमित्तमित्याह ॥ मदिति ॥ २५ ॥ मोक्षइवदीर्घमपरिच्छेद्यमायुर्यस्यमोक्षेणजीवन्मुक्त्यावाउपलक्षितंदीर्घमा
युर्यस्य अतएवचिरतनार्थानांनिर्देशविषयेनायकः श्रेष्ठः ॥ २६ ॥ दृष्टा प्रत्येकमनेकविधाअनल्पाबहवःसर्गाणांसर्गास्थितयोगमाःप्रलयाआगमाउत्पत्तयश्चयेन ॥ अत्रास्मि
स्त्वद्दृष्टेजगत्क्रमेचित्रमाश्चर्यभूतंकिंकिंस्मरसितद्वदेत्यर्थः ॥ २७ ॥ हेबृहत्तर ॥ मेरोरधः ॥ २८ ॥ २९ ॥ दिवाधीशःसूर्यःमेरुप्रभाभिरविभक्तःअपृथग्भूतःपृथगसन्निति यावत्
त् ॥ दिवालोकोदिनहेतुःप्रकाशः॥३०॥ अर्धंप्रकटंसप्रकाशंकोटरयस्यअतएवलोकालोकमिवस्थितम् ॥ आढ्याःकचित्प्रकाशसपन्नाअद्रयोयस्मिंस्तथाविधंभुवनम्॥३१॥

मत्संकल्पवशेनैवकल्पेकल्पेपुनःपुनः॥ अस्मिन्नेवगिरेःश्रृंगेतरुरित्थंभवत्ययम्॥ २५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्यंतमोक्षदीर्घायु
र्भवान्निर्देशनायकः॥ज्ञानविज्ञानवान्धीरोयोगयोग्यमनोगतिः॥२६॥ दृष्टानेकविधानल्पसर्गसंगगमागमः॥ किंकिंस्मरसिकल्या
णचित्रमस्मिञ्जगत्क्रमे॥ २७॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥बृहत्तराशिलावृक्षामजाततृणवीरुधम्॥ अशैलवनवृक्षौघांस्मरामीमांधरा
मधः॥ २८॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥भस्मसारभरापूर्णांसंस्मरामिधरामधः॥ २९ ॥ अनुत्पन्नदिवाधीशामज्ञातशशि
मंडलाम्॥ अविभक्तदिवालोकांसंस्मरामिधरामधः॥ ३० ॥ मेरुरत्नतलोद्योतैरर्धप्रकटकोटरम् ॥ लोकालोकमिवाढ्याद्रिभुवनंसं
स्मराम्यहम्॥ ३१ ॥ प्रवृद्धासुरसंग्रामेक्षीयमाणांतरामिह॥पलायमानामभितःसंस्मरामिधरामिमाम् ॥ ३२ ॥ चतुर्युगानिचाक्रां
तामसुरैर्मत्तकाशिभिः ॥ दैत्यांतःपुरतांप्राप्तांसंस्मरामिधरामिमाम् ॥ ३३ ॥ अत्यंतांतरितांतांतसमस्तापरमंडलाम् ॥ अजदेवत्रयी
शेषांसंस्मरामिजगत्कुटीम्॥ ३४॥ चतुर्युगार्धमपरंनीरंध्रांवनपादपैः॥ अदृष्टेतरनिर्माणांसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३५॥ एवंचतुर्युगं
साग्रंनीरंध्रैरचलैर्वृताम्॥ अप्रवृत्तजनाचारांसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३६ ॥दशवर्षसहस्राणिमृतदैत्यास्थिपर्वतैः॥ आकीर्णांपरितः
पूर्णांसंस्मरामिधरामिमाम्॥ ३७॥ भयादंतर्हिताशेषवैमानिकनभश्चराम्॥ द्यांचनिर्वृक्षनिःशेषांसंस्मरामितमोमयीम्॥ ३८ ॥ अ
नगस्यामगस्त्याशामेकपर्वततांगताम्॥ मत्तेविंध्यमहाशैलेसंस्मरामिजगत्कुटीम्॥ ३९॥

पलायमानालक्षणयापलायमानजनाकीर्णाम् ॥ ३२ ॥ चतुर्युगानीतिकालवाचित्वादत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥३३॥ अत्यंतमतरितानिसमुद्रेणाच्छादितान्यंतांतक्रमेणसमस्तान्य
परमंडलानिमेर्वतिरिक्तदेशायस्याम् ॥ मेरौचअजाब्रह्मविष्णुरुद्राख्यादेवत्रयीशिष्यतइतिशेषोयस्याम् ॥ ३४ ॥ चतुर्युगानामर्धंयुगद्वयपर्यतंनदृष्टंवृक्षेतरनिर्माणंयस्याम्
॥ ३५ ॥ साग्रचतुर्थांशाधिकचतुर्युगनीरंध्रैर्निबिडैरचलैःपर्वतैर्वृताम् ॥ पृथुचक्रवर्तिनाहिधनुष्कोट्यापर्वतानुत्सार्यपश्चाद्भूमिःसमीकृतेतिपुराणेषुप्रसिद्धम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
द्यांअंतरिक्षादिलोकान्चकाराद्धरांचनिर्वृक्षनिःशेषाम्॥ निर्ऋक्षेतिपाठेदिवएवविशेषणम ॥ ऋक्षाणितारा: ॥ तमोमयीतमःप्रचुरामित्यप्युभयविशेषणम् ॥ ३८ ॥ मलय
दर्दुरसह्याद्रिविभाजकाभावादेकपर्वततांगताम ॥ मत्तेमेरुस्पर्धयाअभिवृद्धेसति ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ सर्वे प्रभावातिशयेन बहूनाम् ॥ ४१ ॥ आश्चर्यांतरमाह ॥ एकमेवेति ॥ यदा विराड्ब्रह्माण्डशरीर उत्पन्नमात्र स्वात्मतत्त्वपर्यालोचयितुं कंचित्कालसमाहितचित्तो भूत्वावस्थामोप्पन्ने ॥ पुरुषे सुरादिभिरसुरैश्चवर्जितम् ॥ आलोकानां प्रकाशस्वभावानां नैजसानामेकनिचयसमष्टिघनत्वात्मकब्रह्माण्डम् ॥ ४२ ॥ कलियुगसर्गस्थितिस्मरन्नाह ॥ सुरापत्नेति ॥ सुरापानामाप्रणायस्मिन् ॥ निषिद्धा निवृत्ता सुरा देवा यैस्तथाविधा शूद्रका असच्छूद्रा यस्मिन् ॥ बहुनाथा अनेकभर्तृका सत्यः स्त्रियो यस्मिन् ॥ ४३ ॥ आश्चर्यांतरमाह ॥ क्ष्मेति ॥ समुद्रनिर्माणं प्रियव्रतस्योत्पत्ते प्रागवस्थायामिदं प्रसिद्धम् ॥ स्त्रीपुंससर्गं विना मानस्यापत्यस्य स्वयमेवसजाता भूम्यादिपुरुषा यस्मिन् ॥ ४४ ॥ भूमिजलेमप्राप्यौषधिन लोकादिप्रकाशबहुलोकम्प्यवहारमात्रोपलक्षितकालयास्थितिस्तांस्मरन्नाह ॥ अपर्वतमिति ॥ व्योमस्था अमरा देवा मानवा योगसिद्धाश्च यस्मिन् ॥ ४५ ॥ न विद्यते मध्यस्थाअध

एतांश्चान्यांश्चवृत्तांतान्मस्मरामिबहूनपि ॥ किंतेनबहुनोक्तेनसारंसंक्षेपतःशृणु ॥ ४० ॥ असंख्यातान्मनून्ब्रह्मन्स्मरामिशतशोगतान् ॥ सर्वान्संरंभयबहुलांश्चतुर्युगशतानिच ॥ ४१ ॥ एकमेवस्वयंशुद्धंपुरुषासुरवर्जितम् ॥ आलोकनिचयंचैकंकंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ॥ ४२ ॥ सुरापत्राक्षणंमत्तनिषिद्धसुरशूद्रकम् ॥ बहुनाथसतीकंचकंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ॥ ४३ ॥ वृक्षनीरध्रभूपीठमकल्पितमहार्णवम् ॥ स्वयंमजातपुरुषंकंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ॥ ४४ ॥ अपर्वतमभूमिंचव्योमस्थामरमानवम् ॥ अचंद्रार्कप्रकाशाढ्यंकंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ॥ ४५ ॥ अनिंद्रममहीपालममध्यस्थाधमोत्तमम् ॥ सममंधककुप्चक्रंकंचित्सर्गंस्मराम्यहम् ॥ ४६ ॥ सर्गप्रारंभकलनाविभागोभुवनत्रये ॥ कुलपर्वतसंस्थानंजंबुद्वीपपृथक्स्थितम् ॥ ४७ ॥ वर्णधर्मधियांसृष्टिविभागोमंडलावने ॥ ऋक्षचक्रकसंस्थानध्रुवनिर्माणमेवच ॥ ४८ ॥ जन्मेंदुभास्करादीनामिंद्रोपेंद्रव्यवस्थितिम् ॥ हिरण्याक्षापहरणंवराहोद्धरणंक्षिते ॥ ४९ ॥ कल्पनपार्थिवानांचवेदानयनमेवच ॥ मंदरोन्मूलनंचाब्धेरमृतार्थंचमंथनम् ॥ ५० ॥ अजातपक्षोगरुड सागराणांचसंभव ॥ इत्यादिकायास्मृतयस्त्वत्यातीतजगत्क्रमा ॥ थालैरपिहितास्तातस्मर्यंतेतासुकोग्रह ॥ ५१ ॥

माउत्तमाश्चयस्मिन् ॥ अतएवसमअधानिककुभादिशाचक्राणियस्मिन्नितिपूर्वकल्पांत्यमन्वंतरातवरोपलक्षितजगत्स्थित्युक्ति ॥ ४६ ॥ एतत्कल्पवृत्तांतस्मरणंतुएतत्कल्पाद्यावबूनामस्तीतिप्रपंचयन्नाह ॥ सर्गप्रारंभेत्यादिना ॥ सर्वेषांप्रथमांतपदानांपंचश्लोकस्थेपालैरपिहितास्तातस्मर्यंतेइत्यनेनान्वय ॥ आदौसर्गप्रारंभार्थकलनासृष्टिसंकल्पस्ततोभुवनत्रयद्वीपपर्वतादिप्रदेशभेदानांविभजनविभागस्ततःकुलपर्वतानांसंस्थानयथायोग्यप्रदेशकल्पनंततःपृथक्स्थितंजंबूद्वीपप्रभृतिस्ततोब्राह्मणादिवर्णानांतद्धर्माणांधियांतत्त्वबोधविद्याभेदानांचसृष्टिरितियथायोग्यंक्रमोबोध्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्षितेवराहेणोद्धरणम् ॥ ४९ ॥ देवदानवमनुष्यादिपुमस्येकपार्थिवानांकल्पनम् ॥ मत्स्यावतारेवेदानयनम् ॥ ५० ॥ स्मर्यंतइतिलसप भवत्यस्मर्तव्यार्थाःमद्दृष्टानेककल्पापेक्षयाएतत्कल्पमात्रमनित्यमत्वात्स्वल्पाअतीतजगत्क्रमा ॥ थालैर्मदपेक्षयाअल्पवयस्कैरेतत्कल्पभैरपिस्मर्यंतइत्यर्थ ॥ ५१ ॥

कल्पांतरेषुस्वदृष्टान्याश्चर्यांतराण्यपिवदन्नुपसंहरति ॥ गरुडवाहनमिति ॥ कलितंप्राप्तंजीवितदीर्घायुर्येनतथाविधःअहएतत्कल्पेप्रसिद्धगरुडवाहनंविहगोविहगोत्तमोहंसस्त
द्वाहनचतुर्मुखीभूयदेवदैत्यादिसर्गाधिकारनिष्पादयतकलितवान्दृष्टवान् ॥ तथाविहगवाहनब्रह्माणवृषभवाहनरुद्रीभूयसंहाराधिकारकुर्वाणकल्पितवान् ॥ एववृषभवाहनंरु
द्रचगरुडवाहनविष्णुशरीरधृत्वापालनाधिकारकुर्वाणकलितवानितिमहदाश्चर्यरहस्यमेतदित्यर्थ. ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पूर्वा०एकविंश.
सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वसिष्ठस्याष्टजन्मादिसमार्धसमसर्गका' ॥ क्षीरोदमथनाद्याश्चभूयोदृष्टाइहोदिता' ॥ १ ॥ ततस्तदनंतरंकिंचिद्दूरेष्वतीतकालेषुतथाअद्यतनसर्गे
षुजातेषुयुष्मदादिषुभगीरथशुकाद्यतेषुस्मरणेकैवगणनेतिसप्तमेसर्वेषासप्तम्यतानासवधः ॥ १ ॥ सनत्कुमारातेपुब्रह्मर्षिषु भृग्वंगिर प्रभृतिपुसिद्धर्षिपु ॥ स्कंदेभवदनादिषुशिव

गरुडवाहनंविहगवाहनंविहगवाहनंवृषभवाहनम् ॥ वृषभवाहनंगरुडवाहनंकलितवानहंकलितजीवितः॥ ५२ ॥ ॥ इ०वा०वा०
दे०मो०नि०पू०भु०चिरजीवितवृत्तांतकथनंनामएकविंशःसर्गः॥ २१ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ ततोजगतिजातेषुभगवन्युष्मदादिषु ॥
भरद्वाजपुलस्त्यात्रिनारदेंद्रमरीचिषु ॥ १ ॥ पुलहोद्दालकाद्येषुक्रतुभृग्वंगिरस्सुच ॥ सनत्कुमारभृंगीशस्कंदेभवदनादिषु ॥ २ ॥ गौरीस
रस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यासुभूरिषु ॥ मेरुमंदरकैलासहिमवद्दर्दुरादिषु ॥ ३ ॥ हयग्रीवहिरण्याक्षकालनेमिबलादिषु ॥ हिरण्यकशिपुक्रा
थबलिप्रह्लादकादिषु ॥ ४ ॥ शिबिन्यंकुपृथूलाख्यवैन्यनाभागकेलिषु ॥ नलमांधातृसगरदिलीपनहुषादिषु ॥ ५ ॥ आत्रेयव्यासवाल्मी
किशुकवात्स्यायनादिषु ॥ उपमन्युमणीमंकीभगीरथशुकादिषु ॥ ६ ॥ अल्पकातीतकालेषुकिंचिद्दूरेषुकेषुचित् ॥ तथाद्यतनसर्गेषुस्मर
णेगणनैवका ॥ ७ ॥ मुनेतेब्रह्मपुत्रस्यजन्माष्टकमिदंकिल ॥ संस्मराम्यष्टमेसर्गेतस्मिंस्त्वंममसंगतः ॥ ८ ॥ कदाचिज्जायसेव्योम्नःकदा
चिज्जायसेजलात् ॥ कदाचिद्वायुतःशैलात्कदाचिज्जायसेऽनलात् ॥ ९ ॥ यादृशोयादृशाचारोयादृक्संस्थानदिग्गणः ॥ सर्गोयंतादृशाने
वत्रीन्सर्गान्संस्मराम्यहम् ॥ १० ॥ एकरूपाखिलाचारसन्निवेशधरामरान् ॥ समकालान्स्थिरस्थैर्यान्दशसर्गान्स्मराम्यहम् ॥ ११ ॥
अंतर्धानंगताधात्रीवारपंचकमुद्धृता ॥ मुनेपंचसुसर्गेषुकूर्मेणैवपयोनिधेः ॥ १२ ॥ मंदराकर्पणावेगपर्याकुलसुरासुरम् ॥ स्मरामिद्वा
दशंचेदममृतांभोधिमंथनम् ॥ १३ ॥

पार्षदेषु ॥ २ ॥ गौर्यादिषुतच्छक्तिषु ॥ मेर्वादिषुगिरिषु ॥ ३ ॥ हयग्रीवादिषुदानवेषु ॥ हिरण्याक्षादिषुदैत्येषु
॥ ४ ॥ शिबिप्रभृतिषुराजसु ॥ ५ ॥ आत्रेयादिषुमुनिषु ॥ ६ ॥ गणनैवकेतिनतत्रविस्मरसंभावनाप्यस्तीतिभाव. ॥ ७ ॥ अष्टमेसर्गेजन्मनिकल्पेवाममसंगतोमयासहमिलितः
अभूः ॥ ८ ॥ किमष्टस्वपिजन्मसुब्रह्मपुत्रएवनेत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ ९ ॥ सर्वेषुकल्पेषुतत्तदधिकारिपुरुषाणांसमाननामरूपत्वेपिनसर्वेषांपदार्थानांसर्वसन्निवेशाचारसाम्य
नियमःकिंतुकाकतालीयन्यायेनकदाचित्साम्यमित्याशयेनाह ॥ यादृशइति ॥ १० ॥ समकालान्तुल्यायुषः ॥ स्थिराणिअसुरैरविचालितानिस्थैर्याणिनियतकालतत्तत्पदाव
स्थानानिदेवानायेषु ॥ ११ ॥ आचारसाम्यमुक्त्वातद्वैषम्यमाह ॥ अतर्धानमिति ॥ अतर्धानजलेनिमज्जनेनतिरोधानम् ॥ धात्रीभू. ॥ कूर्मेणैवनवराहेण ॥ १२ ॥ १३ ॥

रिव मगाद्दत्त्कारगत्वानी निबलिपाद्द करदीकृतसर्वरेवमणइ तियावत् ॥ अध पातालम् ॥ १४॥ मधुभिः परशुरामावतारयुन्थी सर्गैरतरेणाम्यमप्रधानेनापि ॥ १५ ॥ शौकः कीक
दरेशविशेषस्तद्राजतयागुद्धोरनाम्यतद्राजपृभतयेतियावत् ॥ १६ ॥ मिशास्तुकस्येपुमिरास्तस्याकांक्षिपुराणांविक्षोभान्दाहाम् ॥ प्रतिकल्पंस्वायंभुवेंतरेचास्तुपेषप्रसिद्धौ
दौरक्षाप्यरमक्षयौ ॥ दशामाराक्षाणांचंद्रमौले कृतापराधानांपरायप्यम्यगिरिगुहासुनिरोधलक्षणाम्सवप्रभुजस्तंभलक्षणान्वाविघातान्दशान् ॥ १७ ॥ ज्वराणांमाहेश्व
रवैष्णवाख्यस्मरभेदानांप्रमथानांप्रमथकान्आमयपितृशीर्योत्साहजननेनप्रवर्तकानितियावत् ॥ क्षुरप्रमथमंत्रकानितिपाठेक्षुरप्रान्बाणविशेषाम्मर्मतिर्छिवतीतिक्षुरमम

सर्वौषधिरसोपेतां नलिग्राहस्तदादिव ॥ वारत्रयहिरण्याक्षोनीतवान्वसुधामघ ॥ १४ ॥ रेणुकात्मजतांगत्वापष्ठवारमिमहरि ॥ यद्ध
सर्गांतरेणापिचकारक्षत्रियक्षयम् ॥ १५ ॥ शतंकलियुगानांचहरेर्बुद्धदशागतम् ॥ शौकराजतयैवासस्मरामिमुनिनायक ॥ १६ ॥ त्रि
शत्रिपुरविक्षोभानक्षोदक्षाध्वरसक्षयौ ॥ दशशक्रविघातांश्चचंद्रमौले स्मराम्यहम् ॥ १७ ॥ बाणार्थमष्टौसंग्रामान्ज्वरप्रमथमंत्रका
न् ॥ विक्षोभितसुरानीकान्स्मरामिहरिशर्वयो ॥ १८ ॥ युगंप्रतिधियापुंसांन्यूनाधिकतयामुने ॥ क्रियांगपाठवैचित्र्ययुक्तान्वेदान्स्मरा
म्यहम् ॥ १९ ॥ एकार्थानिममग्राणियद्बुपाठानिमेनघ ॥ पुराणानिप्रवर्तंतेप्रस्तुतानियुगंप्रति ॥ २० ॥ पुनस्तानेवतानेवमन्यानपियुगे
युगे ॥ वेदादिविरचितानितिहासान्स्मराम्यहम् ॥ २१ ॥ इतिहासमहाश्चयमन्यरामायणाभिधम् ॥ ग्रंथलक्षप्रमाणंचज्ञानशास्त्रंस्म
राम्यहम् ॥ २२ ॥ रामवद्भवहर्तव्यनरावणविलासवत् ॥ इतियत्रधियांज्ञानहस्तेफलमिवार्पितम् ॥ २३ ॥ कृतवाल्मीकिनाचैतदधुना
यत्करिष्यति ॥ अन्यच्चप्रकटलोकेस्थितज्ञास्यसिकालत ॥ २४ ॥ वाल्मीकिनाप्राजीवेनतेनैवान्येनवाकृतम् ॥ एतच्चद्वादशवारंक्रिय
तेविस्मृतिगतम् ॥ २५ ॥ द्वितीयमेतस्यसमभारतंनामनामत ॥ स्मरामिप्राक्तनव्यासकृतंजगतिविस्मृतम् ॥ २६ ॥ व्यासाभिधेनजी
वेनतेनैवान्येनवाकृतम् ॥ एतत्तुमप्तमवारंक्रियतेविस्मृतिगतम् ॥ २७ ॥

घातयावविधामप्रकामप्रमाणियप्वित्यथ ॥ १८ ॥ युगमतियुगेयुगे ॥ कर्मप्रवचनीयेनप्रतिनावीप्सायोत्यते ॥ पुंसामप्येतपुरुषाणांधियांबुद्धीनांन्यूनाधिकतयाब्रह्मचर्यगुरु
शुश्रूषाभूमिशयनादिक्रियाणांशिक्षायगानांसावधानस्वरवर्णायुच्चारणलक्षणपाठानांचन्यूनाधिकताकृतप्रभाववैचित्र्यैर्युक्तान् ॥ १९ ॥ प्रतिष्ठापरीतनिर्माणभेदाद्बहुपाठानि
॥ २० ॥ वेदादिविरचितव्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिःप्ररचितान्पुन पुनस्तानेवभारतरामायणादीनितिहासान् ॥ २१ ॥ महारामायणाभिधंब्रह्मणावसिष्ठविश्वामित्रादिभ्यउपदिष्ट
ज्ञानशास्त्रम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदप्यवसिष्ठरामसंवादरूपमहारामायणशास्त्रमिदानींसहस्रमितंकरिष्यतितदपिदिव्यज्ञानबलात्पूर्वानुभूतंस्मरामित्वमपिकालतोज्ञास्यसि ॥ २४ ॥ एतद्
[illegible] ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ अधुनासनिहितत्रेतायुगे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अधुनाएतच्चतुर्युगातर्गतद्वापराते ॥ ३२ ॥ बहिरिदंजायतइतिभ्रांतिरेवेत्याशयेनाह ॥ जगन्मयीति ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥ प्रतिसर्गलोकादीनासन्निवेशादिसाम्यनियमोप्यौत्सर्गिकइत्याह ॥ समेति ॥ ३५ ॥ मन्वाद्यधिकारिपुरुषसन्निवेशचारित्र्यादिष्वपिसाम्यमौत्सर्गिकमेवेत्याह ॥ ता
न्येवेति ॥ ३६ ॥ सश्रुतेप्रख्याते ॥ ३७ ॥ अन्यएवसमाश्रयानिवासाः ॥ ३८ ॥ समाश्रयभेदमेवप्रपचयति ॥ कदाचिदित्यादिना ॥ ३९ ॥ मलयेअचल·स्थिरः ॥ ४० ॥ प्रा

विचित्रसंनिवेशानिसंस्मरामिमुनीश्वर ॥ २८ ॥ भूयस्तान्येवतान्येवतथान्यानियुगेयु
आख्यानकानिशास्त्राणिनिवृत्तानियुगंप्रति ॥ विचित्रसंनिवेशानिसंस्मरामिमुनीश्वर ॥ २८ ॥ भूयस्तान्येवतान्येवतथान्यानियुगेयु
गे॥ साधोपदार्थजालानिप्रपश्यामिस्मरामिवै ॥ २९ ॥ राक्षसक्षतयेविष्णोर्महीमवतरिष्यतः ॥ अधुनैकादशंजन्मरामनाम्नोभविष्य
ति ॥ ३० ॥ नारसिंहेनवपुषाहिरण्यकशिपुंहरिः ॥ जघानवारत्रितयंमृगेंद्रइववारणम् ॥ ३१ ॥ वसुदेवगृहेविष्णोर्भुवोभारनिवृत्तये ॥ अ
धुनाषोडशंजन्मभविष्यतिमुनीश्वर ॥ ३२ ॥ जगन्मयीभ्रांतिरियंनकदाचनविद्यते ॥ विद्यतेतुकदाचिच्चजलबुद्बुदवत्स्थिता ॥ ३३ ॥ द
श्यभ्रांतिरनित्येयमंतस्थासंविदात्मनि ॥ जायतेलीयतेचाशुलोलावीचिरिवांभसि ॥ ३४ ॥ समैकसन्निवेशानिबहूनिविपमाणिच ॥ त
थार्धसमरूपाणित्रिजगंतिस्मराम्यहम् ॥ ३५ ॥ तान्येवतादृक्कर्माणितथान्याचरणानिच ॥ तत्कर्माणितथान्यानिभूतानीहस्मराम्यहम्
॥ ३६ ॥ प्रतिमन्वंतरंब्रह्मन्विपर्यस्तेजगत्क्रमे ॥ सन्निवेशेन्यथाजातेप्रयातेसंश्रुतेजने ॥ ३७ ॥ ममान्यान्येवमित्राणिअन्यएवचबंधवः ॥
अन्यएवनवाभृत्यास्त्वन्यएवसमाश्रयाः ॥ ३८ ॥ कदाचिदहमेकांतेविंध्यकच्छकृतालयः ॥ कदाचित्सह्यनिलयःकदाचिद्दर्दुरालयः ॥ ३९ ॥
कदाचिद्धिमवद्वासीकदाचिन्मलयाचलः ॥ कदाचित्प्राक्तनेनैवसन्निवेशेनभूधरम् ॥ ४० ॥ चूतवृक्षेचशाखायांप्राप्यनीडंकरोम्यहम् ॥
अनाद्यंतेषुयातेषुयुगेषुमुनिनायक ॥ ४१ ॥ प्राक्तनेनैवजातोयंसन्निवेशेनपादपः ॥ देहंत्यक्त्वासुखंसाधोनातःपरिणतिंगतः ॥ ४२ ॥
तदीयेनैवजातोयंसन्निवेशेनपादपः ॥ तातेजीवतियैवाभूच्छोभास्यसुतरोस्तथा ॥ ४३ ॥ कृतप्राक्सन्निवेशोयमहंस्थितिमिहागतः ॥
नेहाभूदुत्तरापूर्वककुब्नायंचभूधरः ॥ ४४ ॥ दिगुत्तराभूदन्येयंपूर्वमेवमहीधरः ॥ एकैकदेहसंस्थानवीतब्रह्मनिशागमः ॥ ४५ ॥

प्येत्यस्यप्राक्तनेनभूधरमित्यनेनान्वयः ॥ अनाद्यंतेषुअसंख्येयेषु ॥ ४१ ॥ अत.प्राक्तनसन्निवेशात्परिणतिसन्निवेशातरनगत. ॥ तर्हित्वमिवपादपोपिकिंचिरजीवीनेत्याह ॥
देहत्यक्त्वेति ॥ ४२ ॥ एवचनपादपजीवैक्येपितात्पर्यंकिंतुशोभासन्निवेशसाम्यादभेदोपचारइतिसूचयन्नाह ॥ तदीयेनेति ॥ तातेचडे ॥ ४३ ॥ एवदिग्भूधरयोरैक्यप्रत्यभि
ज्ञापिसन्निवेशसाम्यादेवेत्याह ॥ नेहेति ॥ ४४ ॥ पूर्वउत्तरादिक्अन्यैवाभूदियमन्या ॥ एवभूधरोप्यन्यएवाभूदित्यावृत्तिविपरिणामाभ्यामन्वयः ॥ तर्हितथैवत्वमपिप्रतिक
ल्पमन्यःसमानसन्निवेशश्चकिंनस्यास्तत्राह ॥ एकेति ॥ अहएकश्चासौएकेनैवदेहसस्थानेनवीतब्रह्मनिशागमायस्यतथाविध. ॥ ४५ ॥

तत्कुतस्तमाह ॥ ध्यानांतइति ॥ यत कस्मतिप्रागुक्तधारणापूर्वकस्थिरीकृतस्य ध्यानस्य निर्विकल्पकसमाधेरतेअवसानेपुनर्जातमेनसर्गमालोक्यसएवायंमेरुः सएवायमपावप
इतिमस्य भिज्ञायमानेतस्वेएवएनसर्गवैयि ॥ ययहमम्य स्यांतसावगाहिनीमत्यभिज्ञैवमनस्याविनिभाव ॥ एवपूर्वसस्थानादन्यथासस्थानतापन्नत्वादपितद्दुर्मननाशइत्याश
यगर्भीरिगुत्तराणूस्येयमित्युक्तिमुपपादयति ॥ अर्कादिरिति ॥ विशःप्राच्यादय अर्कसोमादर्क्षाणांनक्षत्राणामुदयास्तमया विनियतसंचारास्त्र नियतोत्तरविक्स्थितमेर्वा वि
स्थानका प्रसिद्धाति ॥ ४६ ॥ सर्गांतरेतुताविशास्तस्मिन्मेरावेवान्यथामकारांतरणस्थितेसतिचित्रपटलिखितमेवाधधीनादिशस्तत्परिवर्त्तनइव अन्यथासस्थानव्यत्यस्तस्थिति
यांतीत्यय ॥ एवंदिशामनियतस्थित्यामिथ्यात्वेतदनुसारिनियताववयवसन्निवेशघटितस्यसर्वस्यापिजगतोऽनिर्वचनीयतालक्षणंमिथ्यात्वंप्रतिभातीत्याह ॥ नसदित्यादिना ॥
॥ ४७ ॥ आत्मन स्वंदचमत्कारोमायिकविक्षेपशक्तिस्तद्विभव ॥ जागतेपुपदार्थेपुविभ्रकृतव्यवस्थाव्यत्यासइवकालकृतव्यवस्थाव्यत्यासोपिदृश्यतइत्येतव्यपचयन्दर्शयति ॥

ध्यानांतेतत्त्वएवेनसर्गमालोक्यवेस्म्यहम् ॥ अर्कादिऋक्षसंचारान्मेर्वादिस्थानकादिश ॥ ४६ ॥ सस्थानमन्यथातस्मिन्स्थितेयांतिदि
शोन्यथा ॥ नसन्नासज्जगन्मन्येभ्रमयन्केवलधिय ॥ ४७ ॥ आत्मस्पंदचमत्कारविभवोयविजृंभते ॥ पुत्र पितृत्वमायातिमित्रंयात्यरि
तांतया ॥ ४८ ॥ स्त्रीत्वंचशतशोयातान्पुंसश्चैवस्मराम्यहम् ॥ कलौकृतयुगाचारान्कृतेकलियुगस्थितिम् ॥ ४९ ॥ त्रेतायांद्वापरेचैवसस्मरा
मिमुनीश्वर ॥ अदृष्टवेदवेदार्थान्स्वसंकेतविहारिण ॥ ५० ॥ सर्गान्निरगलाचारान्कांश्चित्कांश्चित्स्मराम्यहम् ॥ ध्यातरिब्रह्मणोब्रह्मन्ससु
रासुरमानुषम् ॥ ५१ ॥ चतुर्युगसहस्रांतेजगच्छून्यंस्मराम्यहम् ॥ मनोमनननिर्माणान्पार्थिवाकारवर्जितान् ॥ ध्यातान्वायुमयैर्भूतैर्द
शसर्गान्स्मराम्यहम् ॥ ५२ ॥ विचित्रसस्थानविशेषदेशान्विचित्रकार्याकुलभूतकोशान् ॥ विचित्रविन्यासविलासवेषान्स्मराम्यहंब्रह्म
दिनेष्वशेषान् ॥ ५३ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०भु०चिरजीवितवर्णननामद्वाविंश सर्ग ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्री
वसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथासौवायसश्रेष्ठोजिज्ञासार्थमिदंमया ॥ भूय पृष्टोमहायाहोकल्पवृक्षलताग्रके ॥ १ ॥ चरताजगत कोशेव्यव
हारवतामपि ॥ कथंविहगराजेंद्रदेहंमृत्युर्नबाधते ॥ २ ॥

पुत्रइत्यादिना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ त्रेतायांद्वापरेचकृतयुगाचारान्कलियुगस्थितिचेत्यनुकृष्यान्वय ॥ कलियुगस्थितिमेवसंक्षिप्यविवृणोति ॥ अदृष्टेति ॥ ५० ॥ कश्चित्कृतयु
गाद्यपि ॥ तथाहि ॥ कृतयुगेपिपुष्करेणनलस्यनिकृत्याधूतेजयोविनापराधमेकवस्त्रेणसभार्यस्यनिर्वासनप्रसिद्धम् ॥ ५१ ॥ हेब्रह्मन् चतुर्युगसहस्रस्यांतेअवसानेवेधसिज
गदुपसंहारकमेणाप्सुशयित्वायोगनिद्राच्छलेनब्रह्मणःपरमात्मनोध्यातरिसतिससुरासुरमानुषजगच्छून्यमसत्तामिवापन्नंस्मरामीत्यर्थ ॥ एवमलीनेपिजगत्येवमनोमनननिर्मा
णान्प्रागुक्तान्वातमयैर्वायुप्रायैर्भूतैःप्राणिभिर्ध्यातान् ॥ ५२ ॥ उक्तसर्वसंक्षिप्योपसंहरति ॥ विचित्रेति ॥ अहंब्रह्मदिनेषुकल्पेषुविचित्रसस्थानविशेषयुक्तादेशायेषुतथावि
धान्विचित्रकार्याकुलभूतानांकोशभूतानशेषान्सर्वान्सर्गान्स्मरामीत्यर्थ ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशेमि०पू० द्वाविंशतितम सर्ग ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥
व्यवहारेष्वपि ॥ पुनरस्मत्पूर्णबाध्यते ॥ यस्तरंचमन कार्यतस्वमिहकीर्त्यते ॥ १ ॥ पूर्वव्याख्यान ॥ पञ्चदशौ कर्मविपाक ॥ १ ॥ कथमिहवायसस्यानमृत्युरित्यत्र ॥

वाचालयतिमुखरयतिभृत्यवाक्पटुतांप्रश्नमुखेनख्यापयतीतियावत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्रसर्वदोषाधारवासनान.शएवमुख्योमृत्युतरणोपायइत्याह ॥ दोषति ॥ यथात्यक्तहारा द्याभरणचोरानजिघांसतितद्वदित्यर्थाद्गम्यते ॥ ५॥ नि.श्वासलक्षणादेहवृक्षच्छेदना ककचायेभ्यः सर्वासादेहलतानादेहवृक्षशाखाभूतहस्तपादादीनांघुणाःकाष्ठकीटभूता आ धयोमनोव्यथा ॥ ६ ॥ शरीरतरो कोटरस्थसर्पौघभूता अतएवचिंतालक्षणाअर्पिता शिरसिफणायै. ॥ नदहंतिअर्थात्स्वविषाग्निना ॥ ७ ॥ नभुक्तेनदशति ॥ ८ ॥ शरीरां भोधेर्वाडवोवडवाग्निभूतः ॥ अतएवपीताशेषविवेकाबु. ॥ ९ ॥ आकुलव्यग्रम् ॥ तिलानाराशिकर्मयन्त्रकर्त्रिवउपमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥ ब्रह्मात्मविश्रांतिरेवात्यं

भुशुंडउवाच ॥ ॥ जानन्नपिहिसर्वज्ञब्रह्मन्जिज्ञासयेवमाम् ॥ पृच्छसिप्रभवोनित्यंभृत्यंवाचालयंतिहि ॥ ३ ॥ तथापियत्पृच्छसिमांत त्तेप्रकथयाम्यहम् ॥ आज्ञाचरणमेवाहुर्मुख्यमाराधनंसताम् ॥ ४ ॥ दोषमुक्ताफलप्रोतावासनातंतुसंततिः ॥ हृदिनग्रथितायस्यमृत्युस्तं नजिघांसति ॥ ५ ॥ निःश्वासवृक्षक्रकचाःसर्वदेहलताघुणाः ॥ आधयोयंनभिंदंतिमृत्युस्तंनजिघांसति ॥ ६ ॥ शरीरतरुसर्पौघाश्चितार्पि तशिरःफणाः ॥ आशायंनदहंत्यंतर्मृत्युस्तंनजिघांसति ॥ ७ ॥ रागद्वेषविषापूरःस्वमनोबिलमंदिरः ॥ लोभव्यालोनभुंक्तेयंमृत्युस्तंनजि घांसति ॥ ८ ॥ पीताशेषविवेकांबुःशरीरांभोधिवाडवः ॥ ननिर्दहतियंकोपस्तंमृत्युर्नजिघांसति ॥ ९ ॥ यंत्रंतिलानांकठिनंराशिमुग्रमि वाकुलम् ॥ यंपीडयतिनानंगस्तंमृत्युर्नजिघांसति ॥ १० ॥ एकस्मिन्निर्मलेयेनपदेपरमपावने ॥ संश्रिताचित्तविश्रांतिस्तंमृत्युर्नजिघां सति ॥ ११ ॥ वपुःखंडाभिपतितंशाखामृगमिवोदितम् ॥ नचंचलंमनोयस्यतंमृत्युर्नजिघांसति ॥ १२ ॥ एतेब्रह्मन्महादोषाःसंसारव्या धिहेतवः ॥ मनागपिनलुंपंतिचित्तमेकंसमाहितम् ॥ १३ ॥ आधिव्याधिसमुत्थानिचलितानिमहाभ्रमैः ॥ नविलुंपंतिदुःखानिचित्तमेकं समाहितम् ॥ १४ ॥ नास्तमेतिनचोदेतिनसंस्मृतिर्नविस्मृतिः ॥ नसुप्तंनचजाग्रत्स्याच्चित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १५ ॥ अंधीकृतदृदाका शाःकामकोपविकारजाः ॥ चिंतानपरिहिंसंतिचित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १६ ॥ नददातिनचादत्तेनजहातिनयाचते ॥ कुर्वदेवचकार्याणि चित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १७ ॥ येदुरर्थादुरारंभादुर्गुणादुरुदाहृताः ॥ दुष्क्रमास्तेनकृंततिचित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १८ ॥ आभांतिविपुला र्थानिमहांतिगुणवंतिच ॥ सर्वाण्येवानुधावंतिचित्तंयस्यसमाहितम् ॥ १९ ॥

तिकमृत्युजयोपायइत्याशयेनाह ॥ एकस्मिन्निति ॥ ११ ॥ वपुर्लक्षणेपुष्पितवनखंडेअभिपतितःशाखामृगइवउदितमूर्जितम ॥ छादसंक्लीबत्वम् ॥ १२ ॥ दोषानुपसंहरंस्त ज्जयहेतुगुणान्वक्तुप्रथमसमाधानमेवमुख्योगुणइत्याशयेनतप्रशंसति ॥ एतेइत्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कर्माणिकुर्वत्यथाशास्त्रव्यवहरदपि ॥ १७ ॥ दुष्टा अर्थाअर्जनीयधनादय आरभ्यतइत्यारभा.कृषिगृहधनादयः ॥ गुणारागद्वेषादय उदाहृतामर्मप्रकाशनोक्तयः क्रमानीतयः नकृततिदुष्टफलेननपरितापयति ॥ १८ ॥ आभातिप्रकाशमानानिविपुलार्थानिबहुलाभानिसर्वाण्येवसुखानीतिशेषः ॥ अनुधावतिअनुसरति ॥ १९ ॥

उर्कअीत्तरंकालिकसुसंतसंहितम् ॥ दुरीहितदशाभोगाभिलापदस्याउन्मुक्तस्वात्मलाभलक्षणतत्परम ॥२०॥ चित्तस्यवैधुर्यपुरुषार्थविधुरतातद्दायिना ॥ अनेकत्वभेददृटि
स्तद्धक्षणपिशाचेनयत्तीरप्यनदृष्टतत्परम ॥ २१ ॥ आदौचारुसुखारंभमध्येअथपरिपाकेपिमधुरम् अनेपथ्यसखदु स्वनिवर्तकज्ञानतत्परम् ॥ २२ ॥ आद्यंतमध्यगसर्वावस्था
स्वनुगतमात्मसुखम् ॥ २३ ॥ नविद्यतेउत्तमयस्मात्तथाविधसौभाग्यनित्यनिरतिशयानंदत्वम् ॥ २४ ॥ अनुत्तमसौभाग्यत्वमेवेतरसुखानित्यताविप्रपचनेनसाधयति ॥ सा
मरत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ एवलोकत्रयस्याशुभतामुक्त्वातद्व्यतिजगतएवतत्वाह ॥ सस्वगइति ॥ २८ ॥ क्रियाशब्देनतत्फलानिलक्ष्यंते ॥ २९ ॥ चितापदमपिमा
नसक्रियामात्रपरंतत्फलोपलक्षकम् ॥ ३० ॥ दुग्धमनलक्षणस्यक्षीरोदकस्यसंस्पर्शक्षोभणेमदरायमाणेषु ॥ इवमानसक्रियामात्रोपलक्षणम् ॥ ३१ ॥ अतिविभाकारासुभ

यदुदर्कहितसत्यमनपायिगतभ्रमम् ॥ दुरीहितदशोन्मुक्ततत्परंकारयेन्मन ॥ २० ॥ यददृष्टमशुद्धेनचित्तवैधुर्यदायिना ॥ अनेकत्वपि
शाचेनतत्परंकारयेन्मन ॥ २१ ॥ आदौमध्येतथांतेचचिरायपरमोचितम् ॥ यच्चारुमधुरपथ्यंतत्परंकारयेन्मन ॥ २२ ॥ यदनंतमन प
य्यतय्यमाद्यंतमध्यगम् ॥ समस्तसाधुभिर्जुष्टंतत्परंकारयेन्मन ॥ २३ ॥ यद्बुद्धे परमालोकमाद्यंयदमृतपरम् ॥ यदनुत्तमसौभाग्यंतत्प
रंकारयेन्मन ॥ २४ ॥ सामरासुरगंधर्वेसविद्याधरकिन्नरे ॥ ससुरस्त्रीगणेस्वर्गेनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ २५ ॥ सतरौसनराधीशेसपर्व
तपुरव्रजे ॥ सांबुधौभूतलेतातनकिंचिच्छोभनस्थिरम् ॥ २६ ॥ सनागेसासुरव्यूहेसासुरस्त्रीगणेतथा ॥ समस्तएवपातालेनकिंचिच्छो
भनस्थिरम् ॥ २७ ॥ सस्वर्गससुरालोकेसपातालेसदिक्तटे ॥ जगत्यस्मिन्सुसर्वस्मिन्नकिंचिच्छोभनस्थिरम् ॥ २८ ॥ आधिव्याधिविलो
लासुदुःखौघवलितासुच ॥ क्रियासुनित्यतुच्छासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ २९ ॥ तरलीकृतचित्तासुद्वंद्वयानंदिनीषुच ॥ चिंतासुधीवि
कारासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ ३० ॥ दुग्धक्षीरोदकसस्पंदमंदरेषुचलेष्वपि ॥ स्वसंकल्पविकल्पेषुनकिंचित्सुस्थिरंशिवम् ॥ ३१ ॥ अनार
तागमापायपरास्वसिशिरास्वति ॥ चित्राकारासुचेष्टासुनकिंचित्सुस्थिरंशुभम् ॥ ३२ ॥ नवरमेकमहीतलराजतानचवरंविबुधामर
रूपता ॥ नचवरधरणीतलनागतास्थितिमुपैतिहियत्रसतांमन ॥ ३३ ॥ नवरमाकुलशास्त्रविचारणनचवरपरकार्यविवेचनम् ॥ नवर
मम्यकथाक्रमवर्णनंस्थितिमुपैतिहियत्रसतांमन ॥ ३४ ॥

त्यसुतासु अतएवासिशिरास्वसिधाराप्रायासुइंद्रियादिचेष्टासु ॥ ३२ ॥ एवमशाश्वतत्वासुच्छ
त्वाच्चनजागतकिमपिसुखविषेकिभिःस्पृहणीयमित्याह ॥ नवरमित्यादिना ॥ एकाअनन्यराजतासमहीतलराजतानवरम् ॥ एवंविबुधाअभिमतमायेअमरासदस्पुरस्यावय
स्तद्रूपतास्वर्गराज्याख्यपीप्रियायत ॥ धरण्यास्तलेपातालेसर्वधरणीधारणसमर्थाशेषनागतापातालराज्यमपीतियावत् ॥ यमसता विवेकिनामन स्थितिपूर्णकामतया विश्रांतिमु
पैतितयाविधंकिमपिनभवतीत्यर्थ ॥ ३३ ॥ एवंगुरूदत्ताद्विस्तृतत्वाच्चाकुलताहेतुनानाशास्त्राणांचतुर्दशविद्यास्थानानांविचारणंनिष्कर्षसामर्थ्यलक्षणपांडित्यमपिनवरम् ॥ एवं
परेषांकार्याणांबुद्धिदशाबलादिकार्यविवेचनसामर्थ्यलक्षणंलोकानुरंजनसामर्थ्यमपिनवरम् ॥ अन्यापोनाराणादिकथानांक्रमस्यवर्णनाविशामर्थ्यंनपिनवरमितिपूर्ववत् ॥ ३४ ॥

यदिआधिप्रचुरत्वाज्जीवितनवरतर्हिसर्वाधिनिवृत्तिमत्वान्मरणंवरंस्यात्तत्राह ॥ दृढमूढतेति ॥ सर्वदुःखनिदानमूढतादार्ढ्यात्तदपिनवरमित्यर्थः ॥ तर्हिभोगेनसर्वदुःखक्षयकर त्वान्नरकोवरमस्त्वितिचेन्नेत्याह ॥ नचेति ॥ नरकस्यापिपुनःपापजन्मावसानत्वात्तत्रापिसर्वदुःखक्षयइतिभाव ॥ विष्टपंसर्वभुवनाधिपत्यम् ॥ ३५ ॥ नरस्यविवेकिनःपुरु षस्यइतिअनेनप्रकारेणविचार्यमाणाविविधजगत्क्रमाःसमस्ताःसर्वेपिनरम्याः ॥ हियस्माद्धेतोस्तेजगत्क्रमाश्चलतरकलनयाअशाश्वतत्वबुद्ध्याआहितेगृहीतेपदार्थेमहांतःकथ चिरस्थितिमात्यंतिकविश्रांतियातीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०त्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ देहनाडीक्रमोपेताषट्चक्रस्थ दयान्विता ॥ प्राणस्पंदविभागाढ्याप्राणचिंतेहवर्ण्यते ॥ १॥ यदिजगतिनकिंचिच्छोभनस्थिरंतर्हिकितच्छोभनंस्थिरंचयत्रविवेकिनश्चित्तविश्रांतिस्तदाह ॥ एकैवेत्यादिना ॥

नवरमाधिमयंचिरजीवितंनचवरंमरणंदृढमूढता॥ नचवरंनरकोनचविष्टपंस्थितिमुपैतिहिनक्वचिदाशयः॥३५॥ इतिविविधजगत्क्र माःसमस्ताःखलुमतिमूढतयानरस्यरम्याः॥ चलतरकलनाहितेपदार्थेकथमुपयांतिचिरस्थितिंमहांतः॥३६॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो० नि०पू०भुशुंडोपाख्यानेसमाधानसंकल्पनिराकरणंनामत्रयोविंशःसर्गः॥२३॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥एकैवकेवलादृष्टिर्निरपाया गतभ्रमा॥ विद्यतेसर्ववित्त्वेषुसर्वश्रेष्ठासमुन्नता॥१॥ आत्मचिंतासमस्तानांदुःखानामंतकारिणी॥ चिरसंभृतदुःस्वप्नसंसारभ्रमहारि णी॥२॥ निष्कलंकमनोमार्गविपुलांगणचारिणी॥ तथासमस्तदुःखानांचितानर्थविनाशिनी॥३॥ ज्योत्स्नयेवांधकाराणामलमंतःप्र जायते॥ सास्वात्मचिंताभगवन्सर्वसंकल्पवर्जिता॥४॥ युष्मदादिपुसुप्रापादुष्प्रापैवास्मदादिषु॥ समस्तकलनातीतंपरांकोटिमुपागत म्॥५॥ पदमासादयंत्येतत्कथंसामान्यबुद्धयः॥ आत्मचिंताविलासिन्यास्तस्याःसख्योमहामुने॥६॥ किंचित्साम्यमुपायाताविज्ञानश शिशीतलाः॥ आत्मचिंतासमानानांविविधानांमुनीश्वर॥७॥ आत्मचिंतावयस्यानांमध्यादेकतमामया॥ सर्वदुःखक्षयकरीसर्वसौ भाग्यवर्धिनी॥८॥ कारणंजीवितस्येहप्राणचिंतासमाश्रिता॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवंतंविहगंभुशुंडंपुनरप्यहम्॥ जानन्न पीदमव्यग्रःपृष्टवान्क्रीडयामुनिम्॥९॥ सर्वसंशयविच्छेदिन्नत्यंतचिरजीवित॥ यथार्थंब्रूहिमेसाधोप्राणचिंताकिमुच्यते॥१०॥

सर्वेपुवित्त्वेषुज्ञानेषुमध्येसर्वांशेश्रेष्ठासमुन्नतासहसादुरारोहेतियावत् ॥ १ ॥ आत्मचिंतासाक्षात्कारपर्यंतआत्मविचारः ॥ चिरमनादिकालादारभ्यकामकर्मवासनासंभृतस्य दुःस्वप्नकल्पस्यसंसारभ्रमस्यहरणशीला ॥ २ ॥ निरस्तमायादिकलंका प्रत्यक्प्रवणमनएवमार्गोयत्रतथाविधेमनसोप्यमार्गेअगम्येवानिरतिशयभूमानंदलक्षणेप्रत्यगात्मा गणेसंचरणशीला ॥ तथाउपस्थितसर्वदुःखानाभाविदुःखानुसंधानप्रयुक्तचितादिसर्वानर्थानांचविनाशिनी ॥ ३ ॥ अंधकाराणांतत्कार्यभ्रांतिभिःसहपरिगणनाद्बहुवचनम् ॥ अलमत्यंतमंतोनाशस्तयेतिशेषः ॥ ४ ॥ दुष्प्रापैवेत्यवधारणेहेतुमाह ॥ समस्तेत्यादिना ॥ ५ ॥ सामान्यबुद्धयःअविशुद्धप्राकृतबुद्धयः ॥ तर्हिसातवकथंसुलभाजातेतिचेत्त त्सखीसमाश्रयणादित्याशयेनप्राणचिंतांवर्णयितुंपीठिकारचयति ॥ आत्मचितेत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्रीडयाकौतुकेन ॥ ९ ॥ किंकीदृशी ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ भवतां पूज्यानां पूज्यवर्वानां संनिधाने स्वप्रश्नपरिशिक्षितुं विशेषतः परिज्ञातुं पुनः प्रत्युत्तराणि त्वया श्रस्य मत्युत्तरवदानि लोकोत्तम ॥ १२ ॥ देहगेहवर्णनक्रमेण वक्ष्यमाणम् ॥ १३ ॥ वातपित्तकफलक्षणमिश्रकारा महांत स्थूणा यस्य ॥ १४ ॥ पुर्यष्टकमाख्याख्यातम् ॥ तत्पर्यष्टकमाभस्त्र जनाबाधयाश्रयस्य ॥ १५ ॥ अत साक्षित्वात्मपावण्यमानदेहगेहपरस्य सिसाक्षाद्नुभवसि ॥ सत्यौ कर्णशष्कुलीद्वयलक्षणे चंद्रशालिके शिरोगृहे यस्मिन् ॥ शिरोरुहैः केशैराच्छादनवत् ॥ १६ ॥ भुजौ पार्श्वे च उपमंदिराणि यस्य ॥ दंतालिर्दंतपंक्तिलक्षणकेसरमालाभिर्भूषितप्रधानद्वारबिलं यस्य ॥ १७ ॥ रूपरसग्रहणस्वबाह्यविषयोमलक्षणम् ॥ तानुस्पर्शयति अंतर्निवेदयति यानि तानेंद्रियाणि तल्लक्षणद्वारपालवत् ॥ तमत्वच सर्वांगव्याप्यास्य द्वारपालत्वमिति अधोद्वारयोरपि तद्बोध्यम् ॥ सर्वेमसकुलेन लिंगवृषणाभ्यामिद्वाराभ्यामेन आलालोकेन तत्स्पर्शाम ॥ विशेषतश्च जागरेतारअक्ष्णा कनीनिकेतल्लक्षणयोरालिवयोः कृष्णतमद्वारनकोष्ठयो कृतास्वामिस्थितिर्यस्मिन् ॥ इधोद्वैनामैपयोयदक्षिणेक्षणरूप नेमस्य

भुशुंडउवाच ॥ ॥ सर्ववेदांतवेत्तासि सर्वसंशयनाशक ॥ मामतत्परिहासार्थं मुने पृच्छसि वायसम् ॥ ११ ॥ अथवा भवतामेव भगवन्परिशिक्षितुम् ॥ पुनः प्रत्युत्तराणीदं कामेक्षतिरुपस्थिता ॥ १२ ॥ भुशुंडजीवितकरं भुशुंडस्वात्मलाभदम् ॥ शृणु प्राण समाधानं वक्ष्यमाणमिदं मया ॥ १३ ॥ पश्येदं भगवन्सर्वं देहगेहमनोरमम् ॥ त्रिप्रकारमहास्थूणं नवद्वारसमावृतम् ॥ १४ ॥ पुर्यष्टककलत्रेण तन्मात्रस्वजनेन च ॥ अहंकारगृहस्थेन सर्वत परिपालितम् ॥ १५ ॥ अत पश्यसि सत्कर्णशष्कुलीचंद्रशालिकम् ॥ शिरोरुहाच्छादनवद्विपुलाक्षिगवाक्षकम् ॥ १६ ॥ आस्यप्रधानसुद्वारभुजपार्श्वोपमंदिरम् ॥ दंतालिकेसरस्रग्भिर्भूषितद्वारकोटरम् ॥ १७ ॥ अनारतं रूपरसस्पर्शनद्वारपालवत् ॥ सकुलालोकवलिततारालिंदकृतस्थिति ॥ १८ ॥ रक्तमांसवसादिग्धस्नायुसंततिवेष्टितम् ॥ स्थूलास्थिकाष्ठसंयुक्तमसुमसमाहितम् ॥ १९ ॥ इडा च पिंगला चास्य देहस्य मुनिनायक ॥ सुस्थिते कोमले मध्ये पार्श्वकोष्ठनिमीलिते ॥ २० ॥ पद्मयुग्मत्रयं यत्र मस्थिमांसमयं मृदु ॥ ऊर्ध्वाधोनालमन्योन्यमिलत्कोमलसद्दलम् ॥ २१ ॥ सेकेन विकसत्पत्रं सकलाकाशचारिणा ॥ चलतितस्य पत्राणि मृदुव्यापानिवायुना ॥ २२ ॥

जापन विपादिनिश्रुतेरितिभाव ॥ १८ ॥ रक्तमांसवसाभिर्धारिमद्रोमयैरिवदिग्धमुपलेपेनोपचितम् ॥ स्नायव शिरास्तत्संततिभिर्वेष्टितरुद्धम् अतएवसुकुड्यम ॥ १९ ॥ अस्य देहस्य मध्यदेशे इडा पिंगला च तिष्ठे कोमलसूक्ष्मनाड्यो वामदक्षिणपार्श्वकाष्ठनिमीलिते अनभिव्यक्ते नासापुटयोः प्राणसंचारलिंगेनाभिव्यक्तसुस्थिते ॥ २० ॥ तत्र सर्वप्राणशक्तीनामाश्रयभूतहृत्पद्मनाभिसहस्रमप्याकनाडीमभेदमूलजालकपुरीतन्नामकसंपुटिनसनालपद्मयुग्मभयाकारत्वस्यत्रयमभ्यर्यंत्रशायति ॥ पद्मयुग्मेति ॥ अस्थिपहणाद्ब्रह्मसंधिकीलनोष्णनास्त्रागम्यते ॥ अन्योन्यसंपुटीभावेन मिलत्कोमलसद्दलमतएवयभ्रमत्पक्षपद्माकारम् ॥ २१ ॥ नासापार्श्विवातसकलदेहाकाशचारिणा चद्वाभ्यामपानवायुभ्यामनसेकेन पत्रमनिगिदलानि यस्य तत् ॥ एवप्राणसंचारेण पत्राणि दूपलकुर्वतीत्यथाद्रम्यते ॥ अतएवतस्यपत्रस्य पद्माणि प्राणापानवायुनाभ्यामाभिसंततिमृदु चलंतिमृदुव्याप्ता नि श्वासमाचकंकुर्वंतिविकसंतिचेत्यर्थ ॥ २२ ॥

कितंतसत्राह॥चलत्स्विति ॥ परिवर्धतेपरितःप्रसारात्पुरीतत्संबद्धसर्वनाडीच्छिद्रेषुप्रविश्यबहुलीभवतीत्यर्थः॥ यथाबहिररण्यादौलतापत्रजालेवातेनाहतेसतिवायुःपरित·प्रसरतितद्वदित्यर्थ· ॥ २३ ॥ एवंवृद्धिंनीत सत्हृदयपायुनाभिकंठसर्वांगलक्षणमनेकधास्थानंकृत्वाकल्पयित्वाप्राणादिपंचसंज्ञ·सन्ऊर्ध्वाधोवर्त्तमानासुद्विसप्ततिसहस्रप्रतिशाखासुएकोत्तरशतनाडीषुप्रविश्यदेहेप्रसरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तदेवाह ॥ प्राणेति ॥ २५ ॥ तैःप्राणैःसहप्राणशक्तीनामपिसर्वांगेप्रसरंदर्शयति ॥ हृत्पद्मेति ॥ २६ ॥ तासामन्नरसस्यदेहव्यापनायनाडीषुव्यापारमाह ॥ यातीति ॥ २७ ॥ हृदयमेवमुख्यस्थानप्राणस्यैवमुख्यताअन्येतद्वृत्तिभेदास्तद्द्वारेणप्राणएवसर्वशरीरेंद्रियादिचेष्टा शक्तिभेदैः करोतीत्याह ॥ सएषइत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ यत्रेहाप्रतिमादियंत्रस्यनृत्यादिचेष्टाम् ॥ यांत्रिकोयंत्रसूत्रधार· ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वगमनमधोगमनमितिद्विविधसंकेतवतौ ॥ ३१ ॥ एवंसर्वमौपो

चलत्सुतेषुपत्रेषुसमरुत्परिवर्धते॥ वाताहतेलतापत्रजालेबहिरिवाभितः॥ २३ ॥ वृद्धिंनीतःसनाडीषुकृत्वास्थानमनेकधा॥ ऊर्ध्वाधोवर्तमानासुदेहेस्मिन्प्रसरत्यथ॥ २४ ॥ प्राणापानसमानाद्यैस्ततःसहृदयानिलः॥ संकेतैःप्रोच्यतेतज्ज्ञैर्विचित्राचारचेष्टितैः॥ २५॥ हृत्पद्मयंत्रत्रितयेसमस्ताःप्राणशक्तयः॥ ऊर्ध्वाधःप्रसृतादेहेचंद्रबिंबादिवांशवः॥ २६ ॥ यांत्यायांतिविकर्षंतिहरंतिविहरंतिच॥ उत्पतंतिपतंत्याशुताएताःप्राणशक्तयः॥ २७ ॥ सएषहृत्पद्मगतःप्राणइत्युच्यतेबुधैः॥ अस्यकाचिन्मुनेशक्तिःप्रस्पंदयतिलोचने ॥ २८ ॥ काचित्स्पर्शमुपादत्तेकाचिद्वहतिनासया ॥ काचिदन्नंजरयतिकाचिद्वक्तिवचांसिच॥ २९ ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनसर्वमेवशरीरके॥ करोतिभगवान्वायुर्यंत्रेहामिवयांत्रिकः॥३०॥ तत्रोर्ध्वाधोद्विसंकेतौप्रसृतावनिलौमुने॥ प्राणापानावितिख्यातौप्रकटौद्वौवरानिलौ॥३१॥ तयोरनुसरन्नित्यंमुनेगतिमहंस्थितः॥ शीतोष्णवपुषोर्नित्यंनित्यमंबरपांथयोः॥ ३२॥ कलेवरमहायंत्रवाहयोःश्रमहीनयोः॥ हृदाकाशार्कशशिनोस्त्वग्नीषोमस्वरूपयोः॥ ३३ ॥ शरीरपुरपालस्यमनसोरथचक्रयोः॥ अहंकारनृपस्यास्यप्रशस्येष्टतुरंगयोः॥ ३४ ॥

ह्यातिकमुपवर्ण्यस्वयक्रियमाणांप्राणचितादर्शयति ॥ तयोरिति ॥ तयोर्गत्यनुसरणत्वाध्यात्मिकपरिच्छेदत्यागेनाधिदैविकसूत्रात्मरूपतदात्मभावधारणयाआसंगपाप्मदूषितसर्वेंद्रियव्रतपरित्यागेनतन्मात्रव्रताचरणवागादीद्रियाणाहिवचनादिस्वस्वविषयव्यसनिताव्रतंतच्चासगपाप्मदूषितमितिश्रमलक्षणेनमृत्युनाभग्नम् ॥ प्राणस्यतुमुखनासिकादिस्थानेषुसचरणमेवव्रततच्चनविषयासगदूषितमितिनश्रमात्मनाभज्यतइतिप्राणएवैकोव्रतभंगशून्योमृत्युनानग्रस्यते अतस्तदात्मताधारणतद्व्रतमात्राचरणलक्षणात्प्राणचितनात्स्वस्यजितमृत्युतेत्याशयः॥ इयंचप्राणचिताप्राणव्रतधारणसहिताबृहदारण्यकेअथातोव्रतमीमांसेत्यादिनातस्मादेकमेवव्रतचरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्चनेत्पाप्मामृत्युरामुवदितियद्विचरेत्समापिपयिषेत्तेनोएतस्यैदेवतायैसायुज्यसलोकताजयतीत्यतेनग्रंथेनप्रपचितााततएवावगंतव्या ॥ तयोरुपासनीयगुणांतराण्यप्याह ॥ शीतोष्णवपुषोरित्यादिना ॥ ३२ ॥ श्रमहीनयोरिति ॥ तानिमृत्यु·श्रमोभूत्वोपयेमेअथेममेवनाप्नोद्योयमध्यमःप्राणइतिश्रुतेरितिभावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

आशरीरंयावज्जीवमरुद्वयोरविच्छिन्नोपासनयो ॥ तथासप्राक्श्रुतिरुद्दालकायपुत्रेरेत्समापिपयिषेदिति ॥ नविच्छिद्यादितिहितदर्थ ॥ ३५ ॥ समरूपयोरिति ॥ अभ्यासा
तिशापनवहिरन्तश्चद्वादशषोडशांगुलप्रदेशमात्रपरिमितसंचारयोरित्यर्थ ॥ ३६ ॥ प्राणायामाभ्यासात्तयो सूक्ष्मतमत्वापादनाद्वनोत्क्रमणाविमसक्तिरित्याशयेनाह ॥ सहस्रेति ॥
अथवानात्मन सचारोनयोमुखनासिकासंचारस्वकृतोनलक्ष्यनेतथाह ॥ सहस्रेति ॥ यथाकेश सहस्रधाभिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठतीतिश्रुतेनाडीनामेषातिसूक्ष्मत्वादुर्लक्षत्वेतदंत
रनयोगति सुतरांदुर्लक्षेत्याशय ॥ ३७ ॥ वर्णितांप्राणापानगतिंवर्णयिष्यमाणप्रकारप्रश्नस्यावसरंसूचयन्नुपसंहरति ॥ अविरतेति ॥ हृदिहृदयादिस्थानेष्वविरतगतसंचारोययो
स्तयोमरुतो प्राणापानयोश्वादितांनानाश्रुतिपुनस्तदुपास्तिप्रकरणेअनेकधाविहितांनिर्दोषत्वगतश्रमत्वाजमप्रतत्वससर्गापनेकगुणविशिष्टांगतिमनुसृत्यवक्ष्यमाणप्रकारेणो

तयोममानुस्मरत प्राणापानाभिधानयो ॥ गतिंशरीरमरुतोराशरीरमरुद्वयो ॥ ३५ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुसदैवसमरूपयो ॥ सुषुप्तस
स्थितस्येवब्रह्मन्गच्छतिवासरा ॥ ३६ ॥ सहस्रविनिकृत्तांगाद्विसततुलवादपि ॥ दुर्लक्ष्याविद्यमानापिगति सूक्ष्मतरानयो ॥ ३७ ॥ अ
विरतगतयोगतिंविदित्वाहृदिमरुतोरनुसृत्यचोदितांताम् ॥ नपुनरिहहिजायतेमहात्मन्मुदितमना पुरुष प्रणष्टपाश ॥ ३८ ॥ ॥ इ०
वा० वा० दे० मो० नि० पू० भु० प्राणविचारणंनामचतुर्विंशतितम सर्ग ॥ २४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्यसकथयन्पक्षीपृ
ष्टस्त्वंपुनर्मया ॥ कीदृशीप्राणवातस्यगतिरित्येवराघव ॥ १ ॥ ॥ भुशुंडउवाच ॥ ॥ जानन्नपिमुनेसर्वंकिंमांपृच्छसिलीलया ॥ यथा
पृष्टमहंवच्मिशृणुतत्रापिमद्वच ॥ २ ॥ प्राणोयमनिशंब्रह्मन्स्पंदशक्ति सदागति ॥ सबाह्याभ्यंतरेदेहेप्राणोयमुपरिस्थित ॥ ३ ॥ अ
पानोप्यनिशंब्रह्मन्स्पंदशक्ति सदागति ॥ सबाह्याभ्यंतरेदेहेत्वपानोयमवाक्स्थित ॥ ४ ॥ जाग्रत स्वपनश्चैवप्राणायामोयमुत्तम ॥
प्रवर्ततेयतस्तज्ज्ञतत्तावच्छ्रेयसेशृणु ॥ ५ ॥ बाह्योन्मुखत्वंप्राणानांयद्धृद्बुजकोटरात् ॥ स्वरसेनास्तयमानांतंधीरारेचकंविदु ॥ ६ ॥
द्वादशांगुलपर्यंतंबाह्यमाक्रमतामध ॥ प्राणानामंगसंस्पर्शोय सपूरकउच्यते ॥ ७ ॥

पास्यप्रणष्टमन्यपाश सपुरुषस्तज्ज्ञानेनजीवन्मुक्तोभूत्वाइहसंसारेपुनर्नजायनइत्यर्थ ॥ हिशब्द प्राणायुपास्तीनामपिनिष्कामानुष्ठितानांज्ञानद्वारामुक्तिहेतुत्वश्रुतिपुप्रसि
द्धमितिद्योतनाय ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुर्विंशतितम सर्ग ॥ २४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्राणापानगतिप्रश्नरेचकादिप्रकल्पनम् ॥
प्राणापानोसंपल्यस्थानंब्रह्मसंवर्ण्यते ॥ १ ॥ प्रश्नावसरप्रदानसूचितांश्चितनीयप्राणगतिप्रकारभेदांमयापृष्टइत्याह ॥ इत्थमिति ॥ १ ॥ २ ॥ एक प्राणशब्दोरूढ अपरस्तुप्राग
तिनीनिर्यौगिकस्तल्लक्षणपर ॥ लक्षणानुसारेणैवोभयस्थानमभिनीयदर्शयति ॥ अयमुपरिस्थितइति ॥ ३ ॥ एवमपानपदमप्येकयौगिकपूर्ववत्सर्वम ॥ ४ ॥ एवलक्षणतोभेदप
दर्शनतद्गतिप्रयत्नसंदेवप्राणायामत्वसिद्धिंचिंतनंदर्शयति ॥ जाग्रतइत्यादिना ॥ ५ ॥ तथहृदयाम्भूधपर्यंतमश्वासगत्यधमांतररेचकत्वेनचिंतनीयम ॥ मूर्धाविबहिर्द्वादशांगुल
पर्यंतत्वर्धश्वासपूरकत्वेनेस्यात ॥ बाह्येनिशाभ्याम ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ विनिभक्तोमाद्दस्यपिकाधिस्याठ

एवबाह्याद्देशादपानेअतं परापतति प्रविशति योनासाग्रादिमूर्धपर्यंतोयश्चमूर्धादिहृदयपर्यंतोवायो.स्पर्शस्तंद्विविधमप्यंतःपूरकविदुरित्यर्थः ॥८ ॥ इदानीमंत·कुंभककल्पिताक
ल्पितसाधारण्येनलक्षयति ॥ अपानेइति ॥ अस्तगतेप्रशांतेसति॥९॥बहिरपिचरेचकादीन्दर्शयितुमुपक्रमते॥ रेचकइत्यादिना॥ अपानस्योदयस्थानेनासाग्राद्बहिर्द्वादशांगुलप
र्यंते ॥ १० ॥ स्वतएवभवतीतिस्वभावायेरेचकादयःप्रोक्ताः ॥ ११ ॥ अभ्युदित·अभिमुखंस्थितः ॥ तस्यवातस्यतत्रबाह्यप्रदेशएववाह्यपूरकादयश्चिंतनीयाइतिशेष· ॥१२ ॥
तत्रबाह्यवाभ्यंतरपानस्यैकीभावेननिश्चलप्रायांस्थितिंकुंभकत्वेनकल्पयति ॥ मृदंतरस्थेतिसार्धेन ॥ १३॥ तस्यपूर्वप्राणभावेनहृदयादारभ्यनासाग्रपर्यंतायागतिस्तांबाह्यपूरक

बाह्यात्परापतत्यंतरपानेयत्नवर्जितः॥ योयंप्रपूरणःस्पर्शोविदुस्तमपिपूरकम्॥ ८ ॥ अपानेऽस्तंगतेप्राणोयावन्नाभ्युदितोहृदि॥ ताव
त्साकुंभकावस्थायोगिभिर्यानुभूयते॥ ९ ॥ रेचकःकुंभकश्चैवपूरकश्चत्रिधास्थितः॥ अपानस्योदयस्थानेद्वादशांतादधोबहिः ॥ १०॥
स्वभावाःसर्वकालस्थाःसम्यग्यत्नविवर्जिताः॥ येप्रोक्ताःस्फारमतिभिस्ताञ्छृणुत्वंमहामते॥ ११ ॥ द्वादशांगुलपर्यंताद्बाह्यादभ्युदितः
प्रभो॥ योवातस्तस्यतत्रैवस्वभावात्पूरकादयः ॥ १२ ॥ मृदंतरस्थानिष्पन्नघटवद्यास्थितिर्बहिः॥ द्वादशांगुलपर्यंतेनासाग्रसमसंमुखे
॥ १३ ॥ व्योम्निनित्यमपानस्यतंविदुःकुंभकंबुधाः॥ बाह्योन्मुखस्यवायोर्यानासिकाग्रावधिर्गतिः ॥ १४॥ तंबाह्यपूरकंत्वाद्यंविदुर्यो
गविदोजनाः॥ नासाग्रादपिनिर्गत्यद्वादशांतावधिर्गतिः॥१५॥यावायोस्तंविदुर्धीरा अपरंबाह्यपूरकम्॥ बहिरस्तंगतेप्राणेयावन्नापा
नउद्गतः॥ १६॥ तावत्पूर्णसमावस्थंबहिष्ठंकुंभकंविदुः॥ यत्तदंतर्मुखत्वंस्यादपानस्योदयंविना॥ १७॥ तंबाह्यरेचकंविद्याच्चिंत्यमानं
विमुक्तिदम्॥ द्वादशांताद्यदुत्थायरूपपीवरतापरा ॥ १८॥ अपानस्यबहिष्ठंतमपरंपूरकंविदुः ॥ बाह्यानाभ्यंतरांश्चैतान्कुंभकादीनना
रतम्॥ १९॥ प्राणापानस्वभावांस्तान्बुध्वाभूयोनजायते॥ अष्टावेतेमहाबुद्धेरात्रिंदिवमनुस्मृताः॥ २० ॥ स्वभावादेहवायूनांकथि
तामुक्तिदामया॥ गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा॥ २१ ॥

त्वेनापिकल्पयेदित्याह ॥ बाह्योन्मुखस्येति ॥ १४ ॥ ततोबहिर्गतिबाह्यपूरकांतरतयाकल्पयति ॥ नासाग्रादिति ॥ १५ ॥ बहिरित्यादि पूर्वोक्तानुवादः ॥ १६ ॥ बाह्यरेचकद्व
यकल्पनप्रकारमाह ॥ यत्तदिति ॥ उदयप्रस्पदविना ॥ तथाचप्रस्पंदपूर्वक्षणेयदंतर्मुखत्वंप्रस्पंदोन्मुखत्वंतमित्यर्थ. ॥ १७ ॥ द्वादशाताद्बाह्यद्वादशांगुलचरमभागात् ॥ नासा
ग्रपर्यंतमपानस्यचलनेनस्वरूपाभिव्यक्त्यापीवरता ॥ १८ ॥ १९ ॥ बुध्वाउपास्यभूयोनजायतइत्यवश्यभाविज्ञानफलेनस्तुतिः ॥ अष्टाविति ॥ यद्यपिबहिरंतश्चरेचकपूरक
यो.प्रत्येकंद्वैविध्यकथनात्कुंभकाभ्यांसहदशभवंतितथापिकुंभकयो प्राधान्यादष्टकाभिप्रायेणेयमुक्तिः ॥ २० ॥ एतदभ्यासात्प्राणनिरोधोपिकालेभवतीत्याह ॥ गच्छ
तइति ॥ २१ ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानोप्यनेनननश्यतीत्याशयेनाह ॥ यत्करोतीति ॥ २२ ॥ बाह्यदृष्टिपरित्यागादंतरात्मदर्शनोदयेनपरमपदप्राप्तिरप्यनेनसिध्यतीत्याह ॥ अव्यग्रमिति ॥ अ
स्मिन्प्राणार्थितनव्यापारेससक्तमतएवबाह्यसमर्थेपरिजहत्त्यजत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ श्वदृतीश्चर्मभस्त्रायांतद्वत्क्षीरादावितियावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्राणापानयोरनुसरणमनुसा
रश्चिंतनंतेनयामप्राधवतांपुंसांसंशांतमलमोहेनचित्तेनअंतर्हृदयस्थेब्रह्मस्वगात्मनि ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्राणस्याभ्युदयश्चास्यादि पूर्वोक्तानुवाद ॥ २९ ॥ ३० ॥ हृदयसंस्थि

ऐतेनिरोधमायांतिप्ररुत्यातिचलानिला ॥ यत्करोतियदश्नातियुध्येवालमनुस्मरन् ॥ २२ ॥ कुंभकादीन्नरःस्वांतस्तत्रकर्तानकिंचन ॥ अव्यग्रमस्मिन्व्यापारेबाह्यपरिजहन्मन ॥ २३ ॥ दिनै कतिपयैरेवपदमाप्नोतिकेवलम् ॥ एनदभ्यसत पुंसोबाह्येविपयवृत्तिपु ॥ २४ ॥ नयभातिरतिंचेत श्वदृतौब्राह्मणोयथा ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्ययेस्थिता कृतबुद्धय ॥ २५ ॥ प्राप्तप्राप्तव्यमखिलैतेरखिन्नास्तएवहि ॥ तिष्ठता गच्छतानित्यस्वपताजाग्रतातथा ॥ २६ ॥ एपाचेद्वेक्ष्यतेदृष्टिस्तन्नयधनमाप्यते ॥ प्राणापानानुसरणप्राप्तबोधवतामलम् ॥ २७ ॥ सं शांतमलमोहेनस्वस्थेनांतरिहोष्यते ॥ सर्वारंभान्सदास्वच्छ कुर्वन्वापिबुधोजन ॥ २८ ॥ प्राणापानगतिंप्राप्यसुखस्य सुखमेधते ॥ प्रा णस्याभ्युदयोब्रह्मन्पद्मपत्राद्धृदिस्थितात् ॥ २९ ॥ द्वादशांगुलपर्यंतेप्राणोस्तंयात्ययबहिः ॥ अपानस्योदयोबाह्याद्द्वादशांतान्महामुने ॥ ३० ॥ अस्तंगतिरयांभोजमध्येहृदयसंस्थिते ॥ प्राणोयत्रसमायातिद्वादशांतेनभ पदे ॥ ३१ ॥ पदात्तस्मादपानोयखादेतिसमनंतरम् यात्याकाशोन्मुख प्राणोवहत्यग्निशिखायथा ॥ ३२ ॥ हृदाकाशोन्मुखोपानोनिम्नंवहतिवारिवत् ॥ अपानश्चंद्रमादेहमाप्याययतिबा ह्यत ॥ ३३ ॥ प्राण सूर्योग्निरथवापचत्यंतरिदंवपु ॥ प्राणोहिहृदयाकाशंतापयित्वाप्रतिक्षणम् ॥ ३४ ॥ मुखाग्रगगनपश्चात्तापयत्यु त्तमोरवि ॥ अपानेंदुर्मुखाग्रंतुप्लावयित्वाहृदंबरम् ॥ ३५ ॥ पश्चादाप्याययत्येपनिमेपसमनंतरम् ॥ अपानशशिनोतस्याकलाप्राण विवस्वता ॥ ३६ ॥ यत्रग्रस्तातदासाद्यपदंभूयोनशोच्यते ॥ प्राणार्कस्यतथांतस्यायत्रापानसितांशुना ॥ ३७ ॥ ग्रस्तातत्पदमासाद्यन भूयोजन्मभाग्भर ॥ प्राणएवार्कतांयातिसबाह्याभ्यंतरेंबरे ॥ ३८ ॥ आप्यायनकरींपश्चाच्छशितामधितिष्ठति ॥ प्राणएवेंदुतांत्यक्त्वा शरीराप्यायकारिणीम् ॥ ३९ ॥

तेअंभोजमध्येअस्तगतिरपानस्यविशेष ॥ प्राणोयमयस्मिन्नभःपदेसमायातिसमाप्यते ॥ ३० ॥ तस्मात्खात्पदात्अपानएतिउद्गच्छति ॥ प्राणापानयोरग्नीषोमात्मकत्वंप
पुनरग्नीषोमीयत्वाद्वाधोमुखत्वमदर्शनेनोपपादयति ॥ बाह्येत्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तयो सूर्यचंद्रात्मकत्वात्बाह्यत्वेत्याशयेनतान्युपपादयति ॥ प्राणइत्यादिना ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ कलाचरमोभाग ॥ यत्रयस्मिन्हार्दब्रह्मणिस्थित्वापश्चात्तद्ब्रह्मासाद्य ॥ ३६ ॥ यत्रयस्मिन्द्वादशांगुलपर्यंतबाह्याकाशेचलविलीनंब्रह्मनिर्विघ्नमानेनापानेनपश्चात्तद्ब्रह्म
पदमासाद्यत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एकस्यैववायोःपर्यायेणरात्रिदिवयोरग्नीषोमीयत्वमाह ॥ प्राणएवेत्यादिना ॥ ३८ ॥ आप्यायनकर्त्र्याप्यायकत्वम् ॥ ३९ ॥

तत्रबहिर्द्वादशांगुलपर्यंतेप्रसृत प्राणोयावदर्कतामौष्ण्यपरित्यज्य चद्रताशत्यनगत'सप्राणापानयो संव्यवस्थातस्यांवेहाद्वहि.प्राणलयादात्मनो निर्देहत्वनिष्क्रियत्वनिर्मनस्त्वादयो वास्तवस्वभावा सभावयितुशक्यत्वाद्विचार्यते ॥ तत्रवाह्यकुभकेदेहादिदेशपरिच्छेदाभावाच्चद्रसूर्यात्मकप्राणापानक्रियाप्रयुक्तायु.कालपरिच्छेदाभावाच्चादेशकालेस्वात्मनि प्रतिष्ठितेनयोगिनानशोच्यतेइत्यर्थ ॥४०॥ एवमत कुभकेपिहृदिप्राणापानसंधौप्रतिष्ठितस्यमनसोनिजाधिष्ठानपरमात्मतत्त्वबोधावश्यभावान्नजन्मादिप्रसक्तिरित्याह ॥ हृदी ति ॥४१॥ आत्मनोमनस आधारमधिष्ठानपरमात्मानम् ॥ अथवाहृदयस्थ.स्वात्मैवप्राणसूर्य'सएवापानात्मकचद्रतयाउदयास्तमयनद्ररश्मिभूतव्यानादिवृत्तिभेदाद्यात्मनावि वर्त्ततेनतद्व्यतिरिक्त कश्चिदस्तीत्युपासनस्वात्मदर्शनेहेतुरित्याह ॥ सोदयास्तमयमिति ॥४२॥ ननुकिहृद्यात्मसाक्षात्कारेणवाह्यनमसावहिरेवापरिच्छिन्नस्यात्मनआवृतत्वात्तत्क्ष यायवाह्यज्योतिरेवकिनान्विष्यतेतत्राह ॥ नेति ॥४३॥ हार्देत्विति ॥ वाह्यध्वातकल्पनापिहार्दध्वातवशादेवेतितत्क्षयेतत्क्षयोर्थसिद्धइतिभाव' ॥ वाह्यज्योतिषावाह्यतमःक्षपणं

क्षणादायातिसूर्यत्वंसंशोपणकरंपदम् ॥ अर्कतांसंपरित्यज्यनयावच्चंद्रतांगतः ॥४०॥ प्राणस्तावद्विचार्यतेऽदेशकालेनशोच्यते ॥ हृदि चंद्रार्कयोर्ज्ञात्वानित्यमस्तमयोदयम् ॥४१॥ आत्मनोनिजमाधारंनभूयोजायतेमनः ॥ सोदयास्तमयंसेंदुंसरश्मिंसगमागमम् ॥४२॥ हृदयेभास्करंदेवंयःपश्यतिसपश्यति ॥ नक्षीणंनापरिक्षीणंबहिष्ठंसिद्धयतमः ॥४३॥ हार्दंतुक्षपयेद्ध्वांतंयत्क्षयेसिद्धिरुत्तमा ॥ बाह्येतम सिसंक्षीणेलोकालोकःप्रजायते ॥ ४४ ॥ हार्देतुतमसिक्षीणेस्वालोकोजायतेमुने ॥ हार्दांधकारक्षयदंपरिज्ञातंविमुक्तिदम् ॥ ४५ ॥ सो दयास्तमयंयत्नात्प्राणार्कमवलोकयेत् ॥ अपानेंदुःप्रयात्यस्तंयत्रहृत्पद्मकोटरे ॥ ४६ ॥ पदात्तस्मादुदेत्यंतःप्राणार्कोबहिरुन्मुखः ॥ अ पानेस्तंगतेप्राणःसमुदेतिहृदंबुजात् ॥ ४७ ॥ छायायांगलितांगायांतत्रैवाशुयथातपः ॥ प्राणेत्वस्तंगतेबाह्यादपानःप्रोदितःक्षणात् ॥ ४८ ॥ आतपेपरितोनष्टेछायेवानुपदंतथा ॥ प्राणजन्मावनौनष्टमपानंविद्धिसन्मते ॥ ४९ ॥ अपानजन्मभूमौचप्राणंनष्टमवेहिहि ॥ अस्तंगतवतिप्राणेत्वपानेभ्युदयोन्मुखे ॥ ५० ॥ बहिःकुंभकमालंब्यचिरंभूयोनशोच्यते ॥ अपानेस्तंगतेप्राणेकिंचिदभ्युदयोन्मुखे ॥ ५१ ॥ अंतःकुंभकमालंब्यचिरंभूयोनशोच्यते ॥ प्राणरेचकमालंब्यअपानाद्दूरकोटिगम् ॥ ५२ ॥ स्वच्छंकुंभकमभ्यस्यनभूयःपरितप्यते ॥ अपानेरेचकाधारंप्राणपूरांतरस्थितम् ॥ ५३ ॥ स्वसंस्थंपूरकंदृष्ट्वानभूयोजायतेनरः ॥ प्राणापानावुभावंतर्यत्रैतौविलयंगतौ ॥ ५४ ॥ तदालंब्यपदंशांतमात्मानंनानुतप्यते ॥ प्राणभक्षोन्मुखेपानेदेशंकालंचनिष्कलम् ॥ ५५ ॥

तुरूपादिदर्शनहेतुरेवनबहिरात्मदर्शनेहेतुरित्या शयेनाह ॥ बाह्येइति ॥ लोक्यतइतिलोकोजगद्रूपम् ॥ ४४ ॥ ४५॥ उक्तेबाह्यात कुभकप्रतिष्ठप्ररोचनायप्रपचयिष्यन्भूमिकारचयति ॥ अपानेंदुरित्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उदयोन्मुखतैवनिरोद्धव्येत्याशयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अपानादपानोदयस्थानाद्द्वादशागुलस्थानाद्दूरकोटिगषोडशागुलभागप्रसारिणमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ निःशे षत्रायुरेचनात्स्वच्छम् ॥ नासाविवरेणातःप्रविशत्यपानेवाह्यरेचकाधारप्राणस्यपूरणप्राणपूरस्तदर्थमतःआस्थितप्रविष्टस्वसस्थदेहातर्गतपूरकंदृष्ट्वाउपास्य ॥ ५३ ॥ यत्रहार्देब्र ह्मणि ॥ ५४ ॥ इदानीमर्कतासपरित्यज्यनयावच्चद्रतागतइत्यत्रअदेशकालेनशोच्यतेइतियदुक्तंतद्विवृण्वनबाह्यकुभकोक्तस्यदेशकालबाधस्यातकुभकेप्यनुकर्षदर्शयति ॥प्राण भक्षोन्मुखइत्यादिना ॥ बहि प्राणलयाधिष्ठानचितिअतःप्राणनिर्गमापादानचितिवाबाधेनदेशकालचात्तदतर्वर्तिवस्तुजातचनिष्कलं [illegible]

॥५६॥ ५१॥ हृत्कालीमाणापानास्योर्मध्येवनिर्गीणाविनिवश्येत्यथ ॥ तादृशावस्थाप्राणापानसधिश्वणेसर्वप्राणिनामप्यस्तियोगिनस्तुतद्विज्ञानाधिकेत्याह ॥ क्षणमित्यादिना
॥ ५८ ॥ रिवु पागिन निगेर ॥ ५९ ॥ ६ ॥ एवंक्रियाभेदभिन्नप्राणापानाप्रकारमुक्तातन्निरुद्धयनन्तरप्राणापानापातरतदधिष्ठानचिदात्मोपासनकर्तव्यमित्याशयेनाह ॥
पुष्पस्यान्तर्गन्धइवेना ॥ सक्रियाप्राणादिरूपेणाभासस्यानेत्याह ॥ नमप्राणमिति ॥ तर्हिक्रियाणल्पोपलक्षितोऽपानात्मासनेत्याह ॥ नवापानमिति ॥ तथाचतत्परिचयार्थप्राण
स्यान्तर्वधिनमिन्यन्तनरूपामनापाधितयमिमाव ॥ ६१ ॥ आस्वादनइत्यास्वादोमाधुर्यमिव ॥ सप्राणसजीवम ॥ अप्राणनिर्जीवम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्राणस्येति ॥ सउभा

विनाययदिरनवानगृप परिशोष्यते ॥ अपानमस्तणपरेप्राणेत्दहितयानहि ॥५६॥ देशकालचसप्रेक्ष्यनभूयोजायतेमनः ॥ यत्रप्राणोत्यपानेनप्राणेनापानएवच ॥५७॥ निगीर्णौबहिरतश्चदेशकालौचपश्यतो ॥ क्षणमस्तगतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥५८॥ अयत्नमिद्धयात्यस्यंकुम्भकतत्पदंविदुः ॥ अयत्नसिद्धोत्यतस्यकुम्भकपरमंपदम् ॥५९॥ एतत्तदात्मनोरूपशुद्धेपापरमैवचित् ॥ एतत्तत्त्स दाभासमेतत्प्राप्यनशोच्यते ॥ ६० ॥ पुष्पस्यांतरिवामोदःप्राणस्यांतरवस्थितम् ॥ नसप्राणंनवापानंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६१ ॥ जलस्यांतरिवास्वादमपानस्यांतरस्थितम् ॥ नसप्राणनवाप्राणचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६२ ॥ प्राणक्षयस्योपांतस्यमपानक्षयकोटिगम् ॥ अपानप्राणयोर्मध्यचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६३ ॥ प्राणस्यप्राणनंप्रोक्तं परजीवस्यजीवनम् ॥ देहस्यधारणधुर्यंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६४ ॥ मननमोमननमत्युद्धेरकावबोधनम ॥ अहंकृतेरहंकारंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६५ ॥ यस्मिन्सर्वंयत सर्वंयत्सर्वंसवतश्चयत् ॥ यत्सर्वमयंनित्यतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६६ ॥ आलोकालोकनपुण्यसवपावनपावनम् ॥ नचभावनमन्नूनंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६७ ॥ (अपानात्मगतोयत्रप्राणोनाभ्युदित क्षणम् ॥ कलाकलकरहिततच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ १ ॥) नापानोऽभ्युदितोयत्रप्राणश्चांतमुपागत ॥ नासाग्रगगनावर्त्ततच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६८ ॥ यत्रप्राणास्तमायातियत्रापानोस्तमेतिच ॥ यत्रद्वावप्यनुत्पन्नौतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६९ ॥ प्राणापानाद्वयस्यानेयात्याभ्यतरमास्थिते ॥ यद्वयोगिपदाधारस्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७० ॥

पाम्पवाममुत्पार्श्वस्तुन ॥ प्राणनादिव्यापारेनिमित्तमितिसत्पयायाथ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ आलोकालोकनज्योतिषोज्योति ॥ भावमनोवृत्त्यादिविकारैनमत्नचीतमपम्
पूर्णभावानवस्तुगतनष ॥ नूनमितिनिश्चय ॥ ६७ ॥ नासापोपलक्षितद्वादशांगुलपर्यन्तगगनआवर्त्तप्राणापानप्रवाहसधियस्य ॥ विरुद्धप्रवाहद्वयसधौसावर्त्ताभवति॥ ६८ ॥
हृदर्नाडामीनचरणाधिमतपहाय यत्रश्चादेनिमूर्धोस्तपयमगच्छति मदेवाम्वक्रिदेधर्मसण्णायसउभ्वर्णैदिरिनिश्रुत्यर्थमनसिकृत्वाह ॥ यत्प्राणइति ॥ ६९ ॥ येद्वेप्राणापा
नाद्यस्यानयायोगिभि पयनगम्यतेद्वतियस्तदाधारस्तदधिष्ठानयचित्तत्त्वमित्यथ ॥ ७० ॥

१ अयंश्लोक काश्मीरस्थपुस्तके विद्यते

यत्प्राणापानोपाधिरथारूढमनाततपरिच्छिन्नसत्प्राणापानसमाहार प्राणनापाननशक्तिर्भवतिएवंकरणांतरशक्तीनामपियच्छक्तिरूपंभवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ प्राणापानकुंभक भावेनतद्विसर्गरेचकादिभावेनचतदेवविवर्त्ततइतितदेवोपास्यमित्याह ॥ हृदिति ॥ ७२॥ प्राणापानयोः परामर्शश्चालनतस्मिन्निमित्तभूततत्सत्तावोधरूपचेत्यर्थ ॥ एवंप्राणोपा स्तिफलमपितदेवेत्युपास्यमित्याह ॥ यत्प्राप्यमिति ॥ ७३ ॥ इंद्रियाणांविषयप्रदेशोपसर्पणस्पंदस्तदुपभोगश्चानंदस्तयोः कारणम् ॥ ७४ ॥ अखिलकलनाकलंकहीनपरमा र्थतः ॥ आपातदर्शिदृशातुसदाजीवोपाधिभूतेनप्राणादिषोडशकलागणेनपरिवलितवेष्टितम् ॥ सम्यगनुभव स्वनुभवः सएवविभवोनिरतिशयैश्वर्यंयस्यतथाविधपरमात्मपदमु

प्राणापानरथारूढंप्राणापानमनाततम्॥यच्छक्तिरूपंशक्तीनांतच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७१ ॥हृत्प्राणकुंभकंदेवंबहिश्चापानकुंभकम्॥ पूर कांशविसृष्टंयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७२ ॥प्राणापानपरामर्शसत्ताबोधंविरूपकम्॥यत्प्राप्यंप्राणमननात्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥७३॥य त्प्राणपवनस्पंदोयत्स्पंदानंदकारकम्॥कारणंकारणानांयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥७४॥यदखिलकलनाकलंकहीनंपरिवलितंचसदाकला गणेन॥स्वनुभवविभवंपदंतदग्र्यंसकलसुरप्रणतंपरंप्रपद्ये॥७५॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० भुशुंडोपाख्यानेसमाधिवर्ण नंनामपंचविंशःसर्गः॥ २५॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥एषाहिचित्तविश्रांतिर्मयाप्राणसमाधिना॥ क्रमेणानेनसंप्राप्तास्वयमात्मनिनिर्म ले॥ १ ॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यसंस्थितोस्मिमहामुने॥ नचलामिनिमेषांशमपिमेरुविचालतः॥ २ ॥गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतो पिवा॥स्वप्नेपिनचलत्येपसुसमाधिर्ममात्मनि ॥ ३ ॥ नित्यानित्यासुलोलासुजगत्स्थितिषुसुस्थितः॥ अंतर्मुखोस्मितिष्ठामिस्वकामे नात्मनात्मनि॥ ४ ॥ अपिसंरुद्ध्यतेवायुरपिवासलिलंगते॥ नैतस्मात्सुसमाधानाद्विरुद्धंसंस्मराम्यहम्॥ ५ ॥ प्राणापानानुसरणात्पर मात्मावलोकनात्॥ अशोकमनुजातोस्मिपदमाद्यंमहातपः॥ ६॥ आमहाप्रलयाद्ब्रह्मन्नुन्मज्जननिमज्जनम्॥ अहमद्यापिभूतानांप श्यञ्जीवामिधीरधीः॥ ७॥ नभूतंनभविष्यंचचिंतयामिकदाचन॥ दृष्टिमालंब्यतिष्ठामिवर्त्तमानामिहात्मना॥८॥ यथाप्राप्तेपुकार्येषुप रित्यक्तफलैषणः॥ सुषुप्तसमयाबुध्यापरितिष्ठामिकेवलम्॥ ९॥

क्तप्रकारेणप्रपद्येउपासेइत्यर्थ. ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पंचविंशतितमःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ इत्थंस्वस्यात्मविज्ञानंनि रूप्यप्राणचिंतया ॥ भुशुंडेनात्रकथ्यतेचिरजीवितहेतवः ॥ १ ॥ अनेनोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ मेरोर्विचलनविचालस्तस्मादपि ॥ २ ॥ ३ ॥ जगत्स्थितिषुइष्टानिष्टलक्षणासुसु स्थितोनिर्विक्षेपः ॥ स्वकामेनस्वच्छंदेन ॥ ४ ॥ वायु प्रवहाख्योज्योतिश्चक्राधारः ॥ सलिलमहानदीनाम् ॥ गतेः प्रवहणात्संरुद्ध्यतेसरुद्ध्येतापीत्यर्थ. ॥ विरुद्धव्युत्थापकंवि षयजातम् ॥ ५ ॥ हेमहातपः ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्तमानानित्यवर्तमानस्वभावासाक्षिदृष्टिम् ॥ आत्मनामनसा ॥ ८ ॥ निरभिमानत्वेनसुषुप्तसमया ॥ ९ ॥

॥५६॥ ५७॥ देशकालौप्राणापानाभ्यांसहैवनिगीर्णावितिपश्यतेत्यर्थः ॥ तादृशावस्थाप्राणापानसंधिक्षणेसर्वप्राणिनामप्यस्तियोगिनस्तुतद्विदुर्नान्येइत्याह ॥ क्षणमित्यादिना
॥ ५८ ॥ विदुःयोगिनइतिशेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ एवंक्रियाभेदभिन्नप्राणापानाभ्यांकारमुक्त्वातन्निरूपणानन्तरप्राणापानायोतरतदधिष्ठानचिदात्मोपासनकर्तव्यमित्याशयेनाह ॥
पुष्पस्यांतरित्यादिना ॥ सकिंप्राणोपहितएवोपास्योनेत्याह ॥ नसप्राणमिति ॥ तर्हिकिंप्राणलयोपलक्षितोऽपानात्मासनेत्याह ॥ नवापानमिति ॥ तयोश्चतत्परिपयार्धप्राण
स्यांतरवस्थितमित्युक्तेननूपासनापाधितयेतिभाव ॥ ६१ ॥ आस्वादइत्यास्वादोमाधुर्यमिव ॥ सप्राणसजीवम् ॥ अप्राणनिर्जीवम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्राणस्येति ॥ सउप्रा

विचाययहिरतर्वानभूयःपरिशोष्यते ॥ अपानभक्षणपरेप्राणेह्यदितयायहि ॥५६॥ देशकालचसंप्रेक्ष्यनभूयोजायतेमन ॥ यत्रप्रा
णोत्यपानेनप्राणेनापानएवच ॥५७॥ निगीर्णौयहिरतश्चदेशकालौपपश्यतौ ॥ क्षणमस्तगतप्राणमपानोदयवर्जितम् ॥५८॥ अय
त्नसिद्धयात्यस्यंकुंभकंतत्पदंविदु ॥ अयत्नसिद्धोत्यतस्यकुंभकःपरमपदम् ॥५९॥ एतत्तदात्मनोरूपशुद्धंपापरमैवचित् ॥ एतत्तत्तस्
दाभासमेतदाप्यनशोच्यते ॥ ६० ॥ पुष्पस्यांतरिवामोदःप्राणस्यांतरवस्थितम् ॥ नसप्राणंनवापानंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६१ ॥ जल
स्यांतरिवास्वादमपानस्यांतरस्थितम् ॥ नसप्राणंनवाप्राणंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६२ ॥ प्राणक्षयस्योपांतस्थमपानक्षयकोटिगम् ॥
अपानप्राणयोर्मध्यंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६३ ॥ प्राणस्यप्राणनंप्रोच्चैः परजीवस्यजीवनम् ॥ देहस्यधारणधुर्यंचिदात्मानमुपास्महे
॥६४॥ मनसोमननंसत्यंबुद्धेरेकावबोधनम् ॥ अहंकृतेरहंकारंचिदात्मानमुपास्महे ॥ ६५॥ यस्मिन्सर्वंयत सर्वंयत्सर्वंसर्वतश्चयत् ॥
यच्चमवमयंनित्यतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६६ ॥ आलोकालोकनपुण्यसर्वपावनपावनम् ॥ नचभावनमन्नूनंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६७॥
(अपानास्तगतोयत्रप्राणोनाभ्युदित क्षणम् ॥ कलाकलंकरहितंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ १ ॥) नापानोऽभ्युदितोयत्रप्राणश्चांतमुपाग
त ॥ नासाग्रगगनावर्तंतच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ६८ ॥ यत्रप्राणोस्तमायातियत्रापानोस्तमेतिच ॥ यत्रद्वावप्यनुत्पन्नौतच्चित्तत्त्वमुपास्म
हे ॥ ६९ ॥ प्राणापानोद्भवस्थानेयात्याभ्यतरमास्थिते ॥ येद्वेयोगिपदाधारस्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे ॥ ७० ॥

मस्यमापइत्यादिश्रुते ॥ प्राणनादिव्यापारेनिमित्तमितिसर्वपर्यायार्थ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ आलोकालोकनज्योतिषोज्योतिः ॥ भावेमनोबुद्ध्यादिविकारेनमत्नमीभवन्
पूर्वस्यभावान्तरस्यवचनम ॥ नूनमितिनिश्चय ॥६७॥ नासापोपलक्षितद्वादशांगुलप्रदेशगगनआसन्नःप्राणापानप्रवाहसंधियस्य ॥ विरुद्धप्रवाहद्वयसंधीसावर्त्तीभवति॥६८॥
इसानीयासोन्त्रदशोपाधिभेदमपहाय यतश्चादेतिसूर्योस्तयत्रचगच्छति तदेवाश्वकिरेधर्मसएवाद्यसउश्वएतद्वेदितिश्रुत्यर्थमनसिकृत्वाह ॥ यत्रप्राणइति ॥६९॥येद्वेप्राणापा
नोद्भवस्थानेयोगिभि पथतेगम्यतेइतिपदंतदाधारस्तदधिष्ठानयच्चित्तस्वतदित्यर्थः ॥ ७० ॥

१ अयंश्लोकः काश्मीरस्थपुस्तकेऽधिकोदृष्टः

यत्प्राणापानोपाधिरथारूढमनाततपरिच्छिन्नंसत्प्राणापानसमाहार.प्राणनापाननशक्तिर्भवतिएवंकरणांतरशक्तीनामपियच्छक्तिरूपभवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ प्राणापानकुंभक भावेनतद्विसर्गेरेचकादिभावेनचतदेवविवर्त्ततइतितदेवोपास्यमित्याह ॥ हृदिति ॥ ७२॥ प्राणापानयो'परामर्शश्चालनतस्मिन्निमित्तभूततत्सत्तावोधरूपचेत्यर्थ. ॥ एवंप्राणोपा स्तिफलमपितदेवेत्युपास्यमित्याह ॥ यत्प्राप्यमिति ॥ ७३ ॥ इद्रियाणांविषयप्रदेशोपसर्पणस्पदस्तदुपभोगश्चानदस्तयोःकारणम् ॥ ७४ ॥ अखिलकलनाकलकहीनपरमा र्थत' ॥ आपातदर्शिदृशातुसदाजीवोपाधिभूतेनप्राणादिषोडशकलागणेनपरिवलितवेष्टितम् ॥ सम्यगनुभव.स्वनुभव'सएवविभवोनिरतिशयैश्वर्यंयस्यतथाविधंपरमात्मपदमु

प्राणापानरथारूढंप्राणापानमनाततम्॥यच्छक्तिरूपंशक्तीनांतच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७१ ॥हृत्प्राणकुंभकंदेवंबहिश्चापानकुंभकम्॥ पूरकांशविसृष्टंयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥ ७२ ॥प्राणापानपरामर्शसत्तावोधंविरूपकम्॥यत्प्राप्यंप्राणमननात्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥७३॥यत्प्राणपवनस्पंदोयत्स्पंदानंदकारकम्॥कारणंकारणानांयत्तच्चित्तत्त्वमुपास्महे॥७४॥यदखिलकलनाकलंकहीनंपरिवलितंचसदाकलागणेन॥स्वनुभवविभवंपदंतदग्र्यंसकलसुरप्रणतंपरंप्रपद्ये॥७५॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि० पू० भुशुंडोपाख्यानेसमाधिवर्णनंनामपंचविंशःसर्गः॥ २५॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥एषाहिचित्तविश्रांतिर्मयाप्राणसमाधिना॥ क्रमेणानेनसंप्राप्तास्वयमात्मनिनिर्मले॥ १ ॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यसंस्थितोस्मिमहामुने॥ नचलामिनिमेषांशमपिमेरुविचालतः ॥ २ ॥ गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा॥स्वप्नेपिनचलत्येषसुसमाधिर्ममात्मनि ॥ ३ ॥ नित्यानित्यासुलोलासुजगत्स्थितिषुसुस्थितः ॥ अंतर्मुखोस्मितिष्ठामिस्वकामेनात्मनात्मनि॥ ४ ॥ अपिसंरुध्यतेवायुरपिवासलिलंगते॥ नैतस्मात्सुसमाधानाद्विरुद्धंसंस्मराम्यहम् ॥ ५ ॥ प्राणापानानुसरणात्परमात्मावलोकनात्॥ अशोकमनुजातोस्मिपदमाद्यंमहातपः॥ ६॥ आमहाप्रलयाद्ब्रह्मन्नुन्मज्जननिमज्जनम् ॥ अहमद्यापिभूतानांपश्यञ्जीवामिधीरधीः॥ ७॥ नभूतंनभविष्यंचचिंतयामिकदाचन॥ दृष्टिमालंब्यतिष्ठामिवर्त्तमानामिहात्मना॥८॥ यथाप्राप्तेषुकार्येषुपरित्यक्तफलैषणः॥ सुषुप्तसमयाबुद्ध्यापरितिष्ठामिकेवलम्॥ ९ ॥

क्तप्रकारेणप्रपद्येउपासेइत्यर्थः॥ ७५॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०पंचविंशतितमःसर्ग' ॥ २५॥ ॥ ९ ॥ ॥ इत्थंस्वस्यात्मविज्ञानंनिरूप्यप्राणचिंतया ॥ भुशुंडेनात्रकथ्यतेचिरजीवितहेतव' ॥ १ ॥ अनेनोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ मेरोर्विचलनंविचालस्तस्मादपि ॥ २ ॥ ३ ॥ जगत्स्थितिषुइष्टानिष्टलक्षणासुसुस्थितोनिर्विक्षेपः ॥ स्वकामेनस्वच्छंदेन ॥ ४ ॥ वायु'प्रवहाख्योज्योतिश्चक्राधारः ॥ सलिलमहानदीनाम् ॥ गतेःप्रवहणात्संरुध्यतेसरुद्ध्योतापीत्यर्थः॥ विरुद्धंव्युत्थापकंविषयजातम् ॥ ५ ॥ हेमहातप. ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्तमानानित्यवर्तमानस्वभावासाक्षिदृष्टिम् ॥ आत्मनामनसा ॥ ८ ॥ निरभिमानत्वेनसुषुप्तसमया ॥ ९ ॥

विमृश्यपहेयतयानिश्चित्य ॥ तेनचिरजीवामि ॥ १० ॥ समायोग सधिस्तस्समयतश्च विभातमसेतियावत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ आत्मन स्वस्याम्यस्यवाचटितमितिशेष ॥ शुभम
स्नाचाज्जीवनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ परसर्वद्वैतबाधलक्षणत्यागम् ॥ जीवितजीवनाभिनिवेशास्तथावि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सपर्न्नभानम ॥ १८ ॥ १९ ॥ अन्यत अन्यस्य
॥ २ ॥ सर्वचिदेव ॥ सर्वपरनानात्वस्तिबाधभासतश्इतिसर्वपराभासम ॥ २१ ॥ आहरन्आस्वान ॥ २२ ॥ ससारभवसांसारमारंभकार्यम् ॥ २३ ॥ यथाकालमारभ्योप

भावाभावमयींचिंतामोहितानीहितान्विताम् ॥ विमृश्यात्मनितिष्ठामिचिरजीवाम्यनामय ॥ १० ॥ प्राणापानसमायोगसमयसमनु
स्मरन् ॥ स्वयमात्मनितुष्यामिचिरंजीवाम्यनामय ॥ ११ ॥ इदमघमयालब्धमिदप्राप्स्यामिसुदरम् ॥ इतिचिंतानमेतेनचिरजीवाम्यना
मय ॥ १२ ॥ नस्तौमिनचनिंदामिकंचित्किंचित्कदाचन ॥ आत्मनोन्यस्यवासाधोतेनाहशुभमागत ॥ १३ ॥ नतुष्यतिशुभप्राप्तौनाशु
भेप्वपिखिद्यते ॥ मनोममसमनित्यंतेनाहशुभमागत ॥ १४ ॥ परमत्यागमालब्ध्यसर्वमेवसदेवहि ॥ जीविताद्दिमयात्यक्तंतेनाहशुभ
मागत ॥ १५ ॥ प्रशांतचापलंवीतशोकस्वस्थंसमाहितम् ॥ मनोममुनेशांततेनजीवाम्यनामय ॥ १६ ॥ काष्ठविलासिनींशैलतृण
मग्निहिमनभ ॥ समंसर्वत्रपश्यामितेनजीवाम्यनामय ॥ १७ ॥ किमद्यममसपन्नप्रातर्वाभवितापुन ॥ इतिचिंताज्वरोनास्तितेन
जीवाम्यनामय ॥ १८ ॥ जरामरणदुःखेपुराज्यलाभसुखेपुच ॥ नबिभेमिनवाञ्छामितेनजीवाम्यनामय ॥ १९ ॥ अयबधु परश्चाय
ममायमयमन्यत ॥ इतिब्रह्मन्नजानामितेनजीवाम्यनामय ॥ २० ॥ सर्वसर्वपदाभासमनायतमनामयम् ॥ अहंचिदितिजानामिते
नजीवाम्यनामय ॥ २१ ॥ आहरन्विहरस्तिष्ठन्नुत्तिष्ठन्नुच्छ्वसन्स्वपन् ॥ देहोहमितिनोवेद्मितेनास्मिचिरजीवित ॥ २२ ॥ इमसांसारमा
रभसुपुनपदवत्स्थित ॥ असंतमिवजानामितेनजीवाम्यनामय ॥ २३ ॥ यथाकालमुपायातावर्थानर्थौसमौमम ॥ हस्ताविवशरीरस्थौ
तेनजीवाम्यनामय ॥ २४ ॥ अपरिचलयाशक्त्यासुदृशास्निग्धमुग्धया ॥ ऋजुपश्यामिसर्वत्रतेनजीवाम्यनामय ॥ २५ ॥ आपादम
स्तकांतेस्मिन्नदेहेममतामम ॥ त्यक्ताहंकारपकस्यतेनजीवाम्यनामय ॥ २६ ॥ यत्करोमियदश्नामितत्त्यक्तातद्गतोपिमे ॥ मनोनैष्कर्म्य
मादत्तेतेनजीवाम्यनामय ॥ २७ ॥ यदायदामुनेकिंचिद्विजानामितदातदा ॥ मतिरायातिनौद्धत्यतेनजीवाम्यनामय ॥ २८ ॥

स्थापितभोगकालानुसारेणोपायातौप्राप्तौ ॥ २४ ॥ स्वरूपान्नपरिचलतीत्यपरिचलयामन स्थैर्यशक्त्या ॥ सुदृशासर्वभूतेष्वात्मौपम्यदृष्ट्या ॥ ऋजुमकुटिलम् ॥ तथाचोक्त
भारते ॥ सर्वजिह्ममृत्युपदमार्जवब्रह्मण पदम् ॥ एतावाञ्ज्ञानविषय प्रलाप किंकरिष्यतीति ॥ २५ ॥ २६ ॥ ततनखभिमानस्पष्टाशरीरेप्यतद्गतोपिमेमनोनै ष्कर्म्यमकर्तृत्वो
कृत्वभावनामादत्तस्वीकरोति ॥ २७ ॥ औद्धत्यमविनीततामायाति ॥ २८ ॥

ईश·परेषामाक्रमणसमर्थोप्याक्रांतिपरिभवंनकरोमि ॥ एवंपरकृतेपरितापेसहनशीलत्वान्नखेदवान् ॥ २९ ॥ पश्यद्रूपेचेतनप्रायेअस्मिन्शरीरेभासमानेप्यहंचिदास्पदश्चि न्मात्रदर्शी ॥ एवचचिदात्मन सर्वभूतेषुसाम्यात्सर्वभूतस्थात्मासन्भूतवृंदस्वशरीरमिवपश्यामीत्यध्याहृत्ययोज्यम ॥ ३० ॥ सर्वदासमाहित·सन्आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृ त्ते·अतर्ह्दिमस्पर्शप्रवेशनददामि ॥ ३१ ॥ बाह्यदृष्टिविषयेसुप्त सन्जगत·असत्तापश्यामिअतस्तुप्रबुद्ध सन्आत्मन सत्ताकरबिल्ववत्पश्यामीत्यन्वय· ॥ ३२ ॥ श्लथंशिथि लावयव क्षीणकृशाग क्षुब्धव्यापृतावयवक्षुण्णसचूर्णितावयव सर्वमतीतानागतवर्त्तमानवस्तुनित्यनिर्विकारात्ममात्रत्वदृशानववत्पश्यामि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भावा:कला नामिवविताादीनामुपचयाअभावास्तत्क्षयाश्चतेषुनैवाभिनिविष्टोस्मि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ किंसर्वत्रजाड्यमनपोह्यैवाहबुद्धिस्तेनेत्याह ॥ घटइति ॥ ३८ ॥ उपसहरति ॥

करोमीशोपिनाक्रांतिंपरितापेनखेदवान्॥ दरिद्रोपिनवांछामितेनजीवाम्यनामयः ॥ २९॥ पश्यद्रूपेशरीरेस्मिन्भूतस्थात्माचिदास्प दः॥ भूतवृंदमहंसाम्यात्तेनजीवाम्यनामयः॥ ३०॥ आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृत्तेःसमाहितः॥ संस्पर्शंनददाम्यंतस्तेनजीवाम्यना मयः॥ ३१॥ असत्तांजगतःसत्तामात्मनःकरबिल्ववत्॥ सुप्तःप्रबुद्धःपश्यामितेनास्मिचिरजीवितः॥ ३२॥ जीर्णंभिन्नंश्लथंक्षीणंक्षु ब्धंक्षुण्णंक्षयंगतम्॥ पश्यामिनववत्सर्वंतेनजीवाम्यनामयः॥ ३३॥ सुखितोस्मिसुखापन्नेदुःखितोदुःखितेजने॥ सर्वस्यप्रियमित्रंच तेनजीवाम्यनामयः॥ ३४॥ आपद्यचलधीरोस्मिजगन्मित्रंचसंपदि॥ भावाभावेषुनैवास्मितेनजीवाम्यनामयः॥ ३५॥ नाहमस्मि नचान्योमेनाहमन्यस्यकस्यचित्॥ इतिमेभावितंचित्तंतेनजीवाम्यनामयः॥ ३६॥ अहंजगदहंव्योमदेशकालक्रमावहम्॥ अहंक्रिये तिमेबुद्धिस्तेनजीवाम्यनामयः॥३७॥ घटश्चित्पटश्चित्खंचिद्वनंशकटंचचित्॥ चित्सर्वमितिमेभावस्तेनजीवाम्यनामयः३८॥इत्य हंमुनिशार्दूलत्रिलोककमलालिकः॥ भुशुंडोनामकाकोलःकथितश्चिरजीवितः॥ ३९॥ब्रह्मार्णवेविलुलितंत्रिजगत्तरंगमुत्पादनाद्य भिभवेनविभिन्नरूपम्॥ आलीनमुन्नमितमाकुलदृश्यदृश्यमालोकयन्प्रकलयंश्चचिरंस्थितोस्मि॥४०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो क्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भुशुंडोपाख्यानेचिरजीवितहेतुकथनंनामषड्विंशःसर्गः॥ २६॥ ॥ ६१॥ ॥भुशुंडउवाच॥ ॥एतत्ते कथितंब्रह्मन्यथास्मियदिहास्मिच॥ त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थंधार्ष्ट्येनज्ञानपारग॥ १॥

इतीति ॥ मेरुकर्णिकावासित्वात्श्यामत्वाच्चत्रिलोककमलस्यअलिरिवअलिक. ॥ ३९ ॥ उत्पादनानिसर्गा आदिपदाद्वृद्धिविपरिणामापक्षयास्तल्लक्षणेनाभिभवेनपरस्परप्र तिघातेनविभिन्नानिवैचित्र्यप्राप्तानिरूपाणियस्यतत् ॥ एवरीत्यापुन·पुनरुन्नमितमालीनचाकुलपरिभ्रमत्साक्षिदृश्यबुद्धिमनइंद्रियाणांदृश्यजगद्व्युत्थानकालेआलोकयन्समा धिकालेप्रकलयन्विलापयश्चचिरस्थितोस्मीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवा०तात्पर्य०नि०पू०षड्विंशःसर्गः ॥२६॥ ॥ ६१ ॥ ॥ भुशुडस्यप्रशसात्रयियासोस्तेनपूजनम् ॥ व सिष्ठस्यनभोगत्यास्वलोकाप्तिश्चवर्ण्यते ॥१॥ यथायेनप्रकारेणअस्मिचिरजीवामि ॥ परमार्थतदृहकार्यकरणसघातेयदस्मितच्चकथितमित्यर्थः ॥ धार्ष्ट्येनवैयात्येन ॥१॥

आत्मोदत सुवृत्तांत ॥२॥३॥ येभवतप्रपश्यतितेपादृशोधन्या ॥ यावदधेतिस्वदृशोभिरस्थितिसार्थक्यामिप्रायम ॥४॥ विषुधानदिवानांविद्युर्पाषभूतयोज्ञानैश्वर्यसपवोदृष्टा ॥ ५ ॥ भीतायमनचिरमम्विप्याविमहांस्तस्वभोजनःकथंचिप्राप्यततमापिभवानिषनसुलभ ॥ ६ ॥ वशस्वंडेवेणुवने ॥ वेणूनामप्यष्टसुमुक्ताकारेपुपरिगणनात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ मध्याह्नपदनमाध्याह्निककर्मलक्ष्यत ॥ सुरमंदिरसमर्पितलोकस्वगृहम् ॥ ९ ॥ १० ॥ मौक्तिकलक्षणेनार्घ्येण अर्घार्थजलेन ॥ ११ ॥ त्रिनेत्रमिवेत्युपमानान्नित्यशिवपूजा

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अहोनुचित्रभगवन्भवताभूषणश्रुते ॥ आत्मोदंत प्रकथित परविस्मयकारणम् ॥ २ ॥ धन्यास्तेयेमहात्मानम त्यंतंचिरजीवनम्॥ भवतंपरिपश्यतिद्वितीयमिवपद्मजम्॥ ३ ॥ यावदद्यदृशोधन्या स्वात्मोदतमखंडितम् ॥ यथावत्पावनबुद्धे सर्वंक थितवानसि॥ ४ ॥ प्रभ्रांतदिक्षुसर्वासुदृष्टाविबुधभूतय ॥ भवानिवजगत्यस्मिन्नमहानवलोकित ॥ ५ ॥ कथंचित्प्राप्यतेकश्चिद्धात्वे हहिमहाजन ॥ नत्तवानिवभव्यात्मासुलभोजगतिक्वचित् ॥ ६ ॥ वंशखंडेहिकस्मिंश्चिज्जायतेमौक्तिकयथा ॥ जगत्खंडेहिकस्मिंश्चिद्दृ श्यतेत्वादृशस्तथा ॥ ७ ॥ मयातुसुमहत्कार्यमद्यसपादितंशुभम् ॥ पुण्यदेहविमुक्तात्मायद्भवानवलोकित ॥ ८ ॥ तदस्तुतवकल्याणप्रवि शात्मगुहांशुभाम् ॥ मध्याह्नसमयोयन्मेव्रजामिसुरमंदिरम् ॥ ९ ॥ इत्याकर्ण्यभुशुंडोसौजग्राहोत्थायपादपात् ॥ सकल्पिताभ्याहस्ता भ्यामुपात्तहेमपल्लवम् ॥ १० ॥ कल्पवृक्षलतापुष्पकेसरेणहिमत्विषा ॥ तत्पात्रंमौक्तिकार्घ्येणपूरयामासपूर्णधी ॥ ११ ॥ तेनार्घ्यपाद्य पुष्पेणत्रिनेत्रमिवमामसौ ॥ आपादमस्तकंभक्त्यापूजयामासपूर्वज ॥ १२ ॥ अनुब्रज्याकदर्थनस्वर्गेंद्रालमितिब्रुवन् ॥ विष्टरादह मुत्थायतत खगवदाप्लुत ॥ १३ ॥ व्योम्नियोजनमात्रंतुमदनुव्रज्ययागत ॥ करकरेणावष्टभ्यबलात्सरोधित खग ॥ १४ ॥ मयियाते क्षणेनैवगगनाध्वन्यदृश्यताम् ॥ निवृत्तोसौविहंगेंद्रोदुस्त्यजासगति सताम् ॥ १५ ॥ अन्योन्यमपिकस्मिंश्चित्तरगकइवांबुधौ ॥ व्योम न्यदृश्यतांयातोस्वगस्मृत्वामुनीनहम् ॥ १६ ॥ सप्तर्षिमंडलप्राप्यजाययापरिपूजित ॥ याते कृतयुगस्यादौपुरावर्षशतद्वये ॥ १७ ॥ स गतोहंभुशुंडनमेरो शृंगद्रुमेभवम् ॥ अद्यरामकृतेक्षीणेत्रेतासप्रतिवर्त्तते ॥ १८ ॥ मध्येत्रेतायुगस्यास्यजातस्त्वरिपुमर्दन ॥ पुनरद्याष्ट मेवर्षतत्रैवोपरिभूभृत ॥ १९ ॥

परतापितस्यगम्यते ॥ पूषसभ्चिरतन ॥ १२ ॥ हेस्वर्गेंद्र अनुब्रज्यालक्षणेनकदर्थनश्रमेण अलमितिब्रुवन्नहमाप्लुतउड्डीन ॥ १३ ॥ सरोधितोनिवर्तित ॥ १४ ॥ १५ ॥ आ वामन्योन्यमप्यदृश्यतांयातौ ॥ तत अहसमस्यभुशुंडस्यस्मृत्याअविच्छिन्नस्मरणेनोपलक्षित सप्तर्षिमंडलप्राप्यमुनीन्दृष्ट्वामितिशेष ॥ १६ ॥ जायया अरुंधत्या ॥ उ कायाभुशुंडसमते कालमाह ॥ यातेइति ॥ १७ ॥ १८ ॥ भूभृत मेरो ॥ १९ ॥

उपसंहरति ॥ इतीति ॥ २० ॥ इतीति ॥ इतिइमांसुमतेर्भुशुंडस्यसत्कथांय प्रविचारयिष्यतिसइहास्मिन्नेवशरीरेभवाजन्मादयस्तद्भयैर्बहुलाअतएवाकुलायेजीवास्तैरास्थि ताइतिइमाप्रसिद्धामसत्सरितमायानदीतरिष्यति ॥ प्रसभमितिपौरुषप्राधान्यद्योतनार्थम् ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०सप्तविंशतितमः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आख्यायिकाभिसंबधोदेहानियतिवर्णनम् ॥ आपातभातिमात्रत्वंदेहादेश्चात्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ वर्णितायाभुशुंडाख्यायिकायाः प्रकृतोपदेशगव धदर्शयति ॥ एवमित्यादिना ॥ १ ॥ प्राणाभ्यासोत्रप्राणस्यनिरोधउपास्तिर्वातत्पूर्विकाम् ॥ महार्णवइतिविपुल ससारोनिगीर्या व्यवसितः ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राणापानावलोकि

मिलितोभूद्भुशुंडोमेतथैवाजररूपवान् ॥ इतिसंकथितंचित्रंभुशुंडोदंतमुत्तमम् ॥ श्रुत्वाविचार्यचैवांतर्यद्युक्तंतत्समाचर ॥ २० ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिसुमतिभुशुंडसत्कथांयोविमलमतिःप्रविचारयिष्यतीह ॥ भवभयबहुलाकुलास्थितांसप्रसभमसत्सरितंतरिष्यतीति ॥ २१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनि०पू०भुशुंडोपाख्यानसमाप्तिर्नामसप्तविंशतितमः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंभुशुंडवृत्तांतःकथितस्तेमयानघ ॥ अनयाप्रज्ञयातीर्णोभुशुंडोमोहसंकटात् ॥ १ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यस्वप्राणाभ्यासपूर्विकाम् ॥ भुशुंडवन्महाबाहोभवतीर्णमहार्णवः ॥ २ ॥ यथाज्ञानेनयोगेनसंतताभ्यासजन्मना ॥ भुशुंडःप्राप्तवान्प्राप्यंतथासादयतत्पदम् ॥ ३ ॥ असक्तबुद्धयःसर्वेभुशुंडवदवस्थितिम् ॥ प्राप्नुवंतिपरेतत्त्वेप्राणापानावलोकिनः ॥ ४ ॥ एताविचित्राभवताश्रुताविज्ञानदृष्टयः ॥ इदानींधियमालंब्ययथेच्छसितथाकुरु ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्भवताभूमिभास्वताज्ञानरश्मिभिः ॥ हार्दमुद्दामदौरात्म्यंप्रमृष्टमखिलंतमः ॥ ६ ॥ प्रबुद्धाःस्मःप्रहृष्टाःस्मःप्रविष्टाःस्मःस्वमास्पदम् ॥ स्थिताःस्मोज्ञातविज्ञेयाभवंतोह्यपराइव ॥ ७ ॥ अहोभुशुंडचरितंपरंविस्मयकारकम् ॥ भगवन्भवताप्रोक्तमुत्तमार्थावबोधनम् ॥ ८ ॥ भुशुंडचरितेब्रह्मन्नेतस्मिन्कथितेत्वया ॥ यच्छरीरगृहंप्रोक्तंमांसचर्मास्थिनिर्मितम् ॥ ९ ॥ तत्केननामरचितंकुतोवातत्समुत्थितम् ॥ कथंवास्थितिमायातंकोवातत्रावतिष्ठते ॥ १० ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ परमार्थावबोधायदोषापाकरणायच ॥ शृणुराघवतत्त्वेनवक्ष्यमाणमिदंमया ॥ ११ ॥ अस्थिस्थूणंनवद्वारंरक्तमांसावलेपनम् ॥ शरीरसदनंरामनकेनचिदिदंकृतम् ॥ १२ ॥

नःउक्तोपास्तिशीलाः ॥ ४ ॥ यथेच्छसियोगपूर्विकामुपास्तिपूर्विकावाद्यात्मप्रतिष्ठांतथाकुरु ॥ ५ ॥ त्वायोगोपास्तीत्वदुपदेशश्रवणादेवस्वस्यतत्त्वबोधःसिद्धइतिसूचयन् राम कथाप्रसंजितदेहगेहस्वरूपमेवजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ भगवन्नित्यादिना ॥ भूमिभास्वताभूमाववतीर्णेनसूर्येण ॥ उद्दामानिदौरात्म्यानिअनात्मस्वात्मत्वदर्शनानितत्प्रयुक्तदुश्चेष्टितानिचयस्मात्तथाविधहार्दंतमः ॥ ६ ॥ अपराद्वितीयाभवतइव ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कर्तुर्निमित्तस्यस्थितिप्रकारस्यतदंतःस्थस्यस्वामिनश्चप्रश्नाः ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्रायस्योत्तरमाह ॥ अस्थीति ॥ १२ ॥

नश्वीश्वरोस्यदेहस्यनिमाताश्रुतिपुराणाख्यायिकाप्रसिद्ध जीवस्तुस्वकर्मोपभोगायास्यनिमापकस्तौकथमपलप्येतेतत्राह ॥ आभासमात्रमिति ॥ इत्यमेवविनैवनिर्मातारमि
स्यय।नहिजलेचन्द्राभासोनिमातारमपेक्षतेनापितैमिरिककल्पितद्वितीयचन्द्रबिम्बमसत्त्वादित्यर्थ ॥ ईश्वरस्यनिर्मातृत्वतुश्रौतनमुख्यम् ॥ पुरुषनि श्वसितदृष्टांतदर्शनात् ॥ जीव
स्यनिमापयितृत्वमपितया अबुद्धिपूर्वत्वादनिष्टनिमापणायोगाच्चेतिभाव ॥१३॥ देहस्यमिथ्यात्वतुप्रतीतिकालमात्रस्थितिकत्वाच्चद्रद्वित्ववदेवसिद्धमित्याह ॥ द्विचंद्रेति।चन्द्र
द्वित्वद्विचन्द्रदर्शनस्यविधौसत्येवभवतिनान्यदा देहोपिहियस्मात्तथैव वस्तुतस्तुसदैवसेक एवेंदुरित्यन्वय ॥१४॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ देहेति ॥ परमार्थसदधिष्ठानकतयाउपचा
रात्सत् ॥ १५ ॥ असत सत्त्वभाति कदृष्टांतमाह ॥ स्वप्नइति ॥ मुधामिथ्यैव ॥ बुद्बुदविधौबुद्बुदप्रतीतिसत्त्वे ॥ इतरद्विधौशुद्धात्मदर्शनसत्ये ॥ जलमृगतृष्णिकोदकम ॥ १७ ॥

आभासमात्रमेवेदमित्यमेवावभासते॥ द्विचंद्रविभ्रमाकारसदसच्चव्यवस्थितम्॥ १३ ॥ द्विचद्रदर्शनविधौचद्रद्वित्वसदेवहि॥ वस्तुत
श्चैकएवेंदु स्थितादेहस्तथैवहि॥ १४ ॥ देहप्रत्ययकालेहिदेहोयसमवस्थित ॥ असन्नेवचसत्तस्मात्प्रोक्त सदसदात्मक ॥ १५ ॥ स्वप्न
स्वप्नावबोध संस्त्वन्यदासमुधैवहि॥ बुद्बुदोबुद्बुदविधौसत्योमिथ्यैवचान्यदा॥ १६ ॥ देहोदेहविधौसत्योत्यसत्यइतरद्विधौ॥ प्रतिभास
विधौतावज्जलसदसदन्यदा॥ १७॥ प्रतिभासविधौदेह सन्नसश्चान्यदास्मृत ॥ आभासमात्रमेवेदमित्थंसप्रतिभासते॥ १८ ॥ अय
नामाहमित्यंतगृहीतमननंस्थितम्॥ मासास्थिमयनिमाणदेहोहमितिविभ्रमम्॥१९॥ त्यजसकल्पनिर्माणदेहा मतिसहस्रश॥ सुख
तल्पगतोयेनस्वप्नदेहेनदिक्तटान्॥ २० ॥ परिभ्रमसिहेरामसदेहस्तेक्कसास्थित ॥ जागरायांमनोराज्येयेनस्वर्गपुरांतरम्॥ २१ ॥ परिभ्र
मसिमेरुवासदेहस्तेक्कसस्थित ॥ स्वप्नेप्वपिचय स्वप्नस्त्वत्रयेनमहीतटान् ॥ २२ ॥ परिभ्रमसिहेरामसदेहस्तेक्कसस्थित ॥ मनोराज्यम
नोराज्येमहद्विभवभूमिषु॥ २३॥ परिभ्रमसियेनेहसदेहस्तेक्कसस्थित ॥ गतैर्देहैर्मनोराज्येयाविचित्राजगत्क्रिया ॥ २४॥ प्रकरोपिम
हाबाहोतेदेहास्तेक्कसस्थिता ॥ विलासिन्यानुरागिण्यायेनसकल्पकांतया॥ २५॥ निर्वर्तितयामिदेहेनसदेहस्तेक्कसस्थिन ॥ एतेरामयथा
देहामनस सदसन्मया ॥ २६॥

प्रतिभासविधाविनिप्रसाधितार्थनिगमनत्वान्नपौनरुक्त्यम ॥ १८ ॥ आभासमात्रतामुपपाद्यपत्नवभिमानत्याजयति ॥ अयमिति ॥ प्राग्गृहीतदेहाकारमननमेवसस्कारदा
र्ढ्यात्पुन पुनर्देहाकारेणस्थितम ॥ १९ ॥ त्यजतिपूर्वाम्यघि ॥ सकल्पनिर्माणदेहानेवोदाहृत्यतेपामसत्यतांदर्शयति ॥ सुखतल्पगतइत्यादिना ॥ २० ॥ जागरायांजागरे ॥ छां
दसमसीत्वम ॥ २१ ॥ २२ ॥ मनोराज्यांत कल्पितेमनोराज्यांतरेमहतीपुविभवभूमिषु ॥ आम्महत समानाधिकरणजातीययोरित्यात्वेकर्मध्येमद्रभावश्छांदस ॥ महतामिद्रत्व
ादीनांवाविभवभूमिषु ॥ २३ ॥ गतै कल्पनाविलयमनुविलीनै ॥ २४ ॥ २५ ॥ निर्वर्तितसभोगसुखसंध्यासीतियोग्यतयावर्तमानकालोक्ति ॥ एवमतिविप्यरस्तममनोराज्यदेहा
अप्युदाहाया ॥ तेषुमिथ्यात्वसांकल्पिकत्वादेवनिश्चितत्वाद्वस्तुतदेहेपितयात्वसाधयति ॥ एतेइति॥ २६ ॥

अहताध्यासविषयेदेहेदर्शितोन्यायोममताध्यासगोचरेधनादावपिसमइत्याशयेनाह ॥ इदंधनमिति ॥ २७ ॥ यानुदेहादौस्वामादिविधर्म्यबुद्धिः साचिरानुवृत्तिमात्रान्ननुसत्य
त्वासाकल्पिकत्वादिप्रयुक्तेत्याशयेनाह ॥ दीर्घेति ॥ २८ ॥ अतएवास्यतत्त्वज्ञानेनबाध्यत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ प्रबोधमिति ॥ २९ ॥ सम्यक्आत्ममात्रपरिशेषेणद्रक्ष्य
सि ॥ यथाअर्कोदयेप्रबुद्धःस्वाप्नार्थान्पश्यतितद्वत ॥ ३० ॥ काचिदनिर्वचनीयामिथ्यैवेत्यर्थः ॥ उक्तेर्थेचप्रागुत्पत्तिप्रकरणेविस्तरोक्तंस्मारयति ॥ यथेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एँ

तथैवतादृशाचारोदेहोयंमनसःस्मृतः ॥ इदंधनमयंदेहोदेशोयमितिविभ्रमः ॥ २७ ॥ तत्सर्वंचित्तवीर्यस्यसंकल्पस्यविजृंभितम् ॥ दीर्घ
स्वप्नमिमंविद्धिदीर्घंवाचित्तविभ्रमम् ॥ २८ ॥ दीर्घंवापिमनोराज्यंसंसारंरघुनंदन ॥ प्रबोधमेष्यसियदापरमात्मेच्छयात्वया ॥ २९ ॥
द्रक्ष्यसित्वंतदास्म्यगिदमर्कोदयेयथा ॥ स्वप्नसंकल्पजालेनयथान्यैवजगत्स्थितिः ॥ ३० ॥ तथैवेयंहिसंकल्पकलनाकाचिदेवहि ॥ यथा
पूर्वमयोत्पत्तिःप्रोक्ताकमलजन्मनः ॥ ३१ ॥ मनसःस्वयमेवांतःसंकल्पकलनोद्भवा ॥ विचित्ररचनोपेतंमनस्त्वचात्तविभ्रमम् ॥ ३२ ॥
संकल्पकलनामात्रंतथेदमवभासनम् ॥ यथाकल्पितआभासोमनसोत्रजनांगनः ॥ ३३ ॥ देहादिचिनितोदेहःस्थितोन्यस्तद्वदेवहि ॥
प्राक्प्रवाहचिराभ्यस्तोवासनातिशयेनयः ॥ ३४ ॥ तथैवदृश्यतेदेहस्तथाकल्पदयेनमः ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंकल्पोत्थयमेवचित् ॥ ३५ ॥
अन्यथाभाव्यतेरामभूयतेतदिहान्यथा ॥ अयंसोहंममायंचसंसारइतिभाविते ॥ ३६ ॥ सत्योयोभाव्यतेरामभावनादार्ढ्यसंभवः ॥
भावितंतीव्रवेगेनयदेवाशुतदेवहि ॥ ३७ ॥ सर्वंचदृश्यतेरामकांतेवात्यंतवल्लभा ॥ अदृष्टाव्युत्तिरभ्यस्ताचथाम्बनेपुदृश्यते ॥ ३८ ॥ तथा
यंभावनाभ्यस्तःसंसारोप्यवलोक्यते ॥ यथास्वप्नावनौक्षिप्रमहर्यदवभासने ॥ ३९ ॥ नथेदमन्यकालस्थमपिसंलक्ष्यतेस्थिरम् ॥ व्योम
न्येवयथानापतमेसंदृश्यतेसरित ॥ ४० ॥ धराप्यविद्यमानापिसंकल्पाद्दृश्यतेतथा ॥ दृश्यतेदृष्टिवैरूप्याद्यथाव्योमनिपिच्छिका ॥ ४१ ॥
तथैवेयजगल्लक्ष्मीर्दुर्ज्ञानादवभासते ॥ दृश्यतेसमयादृष्ट्यानयथाव्योम्निपिच्छिका ॥ ४२ ॥

दृष्टोपाख्यानोक्तमपिस्मर्तव्यमित्याह ॥ यथाकल्पितइति ॥ ३३ ॥ पूर्वदेहादुत्पातिकालेविचिंतितोयोदेहः ॥ ३४ ॥ तथाकल्पदयेनतादृशसंस्थानसंपन्ना ॥ पौरुषेणप्रयत्ने
नमन प्रत्यगुर्वीकृत्यस्वात्मदर्शनेअयंदेहजगदाकार.सकल्पःछिदेतेत्यन्वय. ॥ ३५ ॥ अन्यथाभाव्यतेयदीतिशेष. ॥ तत्तदिअन्यथाभूयते ॥ इतिभावितेतथैवानुभूयतइति
शेष ॥ ३६ ॥ तदेवहिदृश्यतेइतिपरेणान्वय ॥ ३७ ॥ अदृष्टाव्युत्तिर्व्याप्तिर्यथाभ्यस्ता ॥ ३८ ॥ क्षिप्रंशीघ्रमुपर्यासीक्षणादिःअहर्दिनंगंधर्वादिकार्यंदेवोवभासते ॥ ३९ ॥ स्थि
रताश्वनम ॥ व्योमनिमरुभूम्याकाशे ॥ सरिन्मृगतृष्णानदी ॥ ४० ॥ धराभू अपिशब्दादंतरिक्षत्रिलोकीच ॥ पिच्छिकाचर्ममुष्टिः ॥ ४१ ॥ दुर्ज्ञानात्भ्रमात् ॥ ४२ ॥

भीरुरपिस्वसंकल्पेपुसमनोराज्यकल्पितइत्तिभ्याभादिषु ॥ सभ्रमभयम् ॥ ४३ ॥ स्वभाव आत्मा ॥ सप्रतिबद्दिमुखवशायाम ॥ ४४ ॥ यद्विभेतितदपिभयर्किनार्किचिस्त्वा
त्मव्यतिरिक्तमस्तीत्यर्थ ॥ य बिभेतिसएवर्किचित्सशोध्योविवेचनीय ॥ ४५ ॥ अयभयादिलक्षणामोह अद्वयशुद्धात्मनिदृस्यते ॥ तथाचश्रुति ॥ यस्मदन्यस्यास्तिकस्मा
न्नुबिभेमीति ॥ ततएवास्यभयंवीयाय कस्माद्ध्यभेष्यत् द्वितीयाद्वैभयंभवतीति ॥ केनतर्ह्युपायेनास्मात्शुद्ध्यतितमाह ॥ सम्यमिति ॥ स्वभावआत्मा ॥ ४६ ॥ पुनरशुद्धिभाभि
शंकांवारयति ॥ नेति ॥ स्वभावत कोपनमोस्यातामतयायद्दीर्ततापादिनास्वरूपाभिव्यक्तौपुनस्तामत्वमिवेत्यर्थः ॥ कुतोस्यदर्शनमात्राच्छुद्धिरितिचेद्दृश्यमलस्याभासमात्रत्वा
दित्याह ॥ आभासमात्रमेवेति ॥ ४७ ॥ इतिअस्माद्धेतो सम्यगालोकनमेवान्यकलनायास्त्यागोनिवृत्तिरितिविदुरितिपूर्वेणान्वय ॥ सम्यगीक्षणंनाहिकीदृसतत्राह ॥ मरण

सम्यग्दृष्ट्याजगल्लक्ष्मीस्तयेयंनावभासते ॥ भीरुरभ्येतिनयथास्वसंकल्पेपुसंभ्रमम् ॥ ४३ ॥ स्वसंकल्पेहिमसारेनतयैतिभयंसुधी ॥ स्व
एवहिस्वभावोयमित्यसप्रतिभासते ॥ ४४ ॥ संसारसरणिस्थित्यांकस्मात्कोत्रविभेतिकिम् ॥ सएवकिंचित्सशोध्यःशुद्ध्याविमलताग
ते ॥ ४५ ॥ तस्मिन्नदृश्यतेराममोहोयंजगत स्थित ॥ सम्यगालोकमात्रेणस्वभावःशुद्धिमृच्छति ॥ ४६ ॥ नगृह्णातिमलभूयस्ताम्रताभि
वर्कांचनम् ॥ आभासमात्रमेवेदनसन्नासज्जगभ्रयम् ॥ ४७ ॥ इत्यन्यकलनात्याग सम्यगालोकनंविदु ॥ मरणजीवितंस्वर्गोज्ञानम
ज्ञानमेवच ॥ ४८ ॥ चिदाभासादृतेनास्तीत्येकतासम्यगीक्षणम् ॥ त्वमहंतादिससारइतिमेनदिशोदश ॥ ४९ ॥ सर्वस्वाभासमेवेतिस
म्यगालोकनंविदु ॥ सदसन्मयसंसारेयथाभूतार्थदर्शनात् ॥ ५० ॥ नात्ममेतिनषोढेतिसम्यगालोकनात्मन ॥ निर्णयिसवभावानाम
सत्त्वसत्वमेवच ॥ ५१ ॥ निष्कामंशांतिमभ्येतिसम्यगालोकनात्मन ॥ ननिंदतिनचस्तौतिनहृष्यतिनशोचति ॥ ५२ ॥ शीतलांसत्यता
मेतिसम्यगालोकनात्मन ॥ अवश्यमेवमर्त्तव्यंसर्वैरेवहियधुभि ॥ ५३ ॥ इतिबंधुवियोगेपुकिंत्वयापरितप्यसे ॥ अवश्यमेवचमयाम
र्तव्यमितिनिश्चय ॥ ५४ ॥ इत्यात्ममरणप्राप्तौकिंमुधापरितप्यसे ॥ अवश्यमेवजातेनकिंचित्सुविभवादिकम् ॥ ५५ ॥

मित्यादिना ॥ ४८ ॥ चिदाभासाच्चित्प्रकाशादृतेविनापृथङ्नास्तीत्येकताचिन्मात्रपरिशेषःफलत सम्यगीक्षणमित्यर्थ ॥ त्वमास्वातिरिक्तचेतनता ॥ अहंतास्वदेहमात्रपरि
च्छिन्नचेतनता ॥ आदिपदास्त्वताइनाभिमानविषयआध्यात्मिककार्यकारणकलाप संसारयत्यात्मानंलोकांतरेषुविषयेषुचभ्रमयतीतिससारोविषयकलापस्तदाधारादशवि
शश्चेतिसर्वदृश्यजातयमेमत्सवधिनपृथङ्नसतिकिंनुस्वाभासस्वप्रकाशात्मस्वरूपमेवास्तीत्यन्वय ॥ ४९ ॥ सम्यगालोकनफलमाह ॥ सदसन्मयेति ॥ सद्रूपअसतीमायात
द्रूपयोपादानके ॥ ५० ॥ असत्त्वंबाधम् ॥ सत्त्वमधिष्ठानसन्मात्रपरिशेषम ॥ ५१ ॥ निष्कामआप्तकामत्वादकामम ॥ ५२ ॥ शीतलामपरांततापभयाम् ॥ स्वस्यमुक्तावपि
बंधुजनानांबंधानिवृत्तेस्तर्वायमरणादिदर्शनजसतापोदुर्वारस्तत्राह ॥ अवश्यमेवेत्यादिना ॥ ५३ ॥ अज्ञानदशायांस्वमरणाशंकातापोप्यनेनोपायेनपरिहर्तुंशक्यइत्याशये
नाह ॥ अवश्यमेवेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ आपन्दारिद्र्यदुर्दशाया ॥ अर्थादेवआयाताभवत्वेव ॥ बृहतिवर्धते ॥ ५७ ॥ असदपिसदेवअसदेवनकदाचित्सत्वमापन्नमितिमायाविक्रियावैचित्र्यमात्रात्मकेप्र
पंचेकिमन्यदस्तियत्परिदेव्यतेइत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अहअहंकारात्मानास्मि ॥५८॥ चित्रात्कामकर्मवासनाविद्यादोषादुत्थ. ॥ चिदाभासश्चित्प्रकाशः ॥अंगेतिकोमलामंत्रणे ॥
॥ ६० ॥ येनिष्ठेउदर्कफलेनिमित्तभूतेयस्मिन्परितापेइतिक्रियाविशेषणम् ॥ ६१ ॥ अनुत्तमपदेस्थितोब्रह्मवित्सर्वभावेषुनाशाताबाधपरिशिष्टांपरतांब्रह्मतामेवआदत्तेस्वीक
रोतिनप्रतीतिकालिकीखरताम् ॥ यथातित्तिरीनीडनिर्माणायतृणानांमूलतःखरभागान्परित्यज्यमृद्वीतृणकोटिमेवादत्तेतद्वदित्यर्थः ॥६२॥ एतदर्थंससारस्यखरभागपरिहारार्थं

प्राप्तव्यंपुरुषेणेतिहर्षस्यावसरोहिकः ॥ सर्वस्यैवहिसंसारेनरस्यव्यवहारिणः ॥ ५६ ॥ अर्थायाताभवत्यापच्छोकस्यावसरोहिकः ॥ बृंहत्युदेतिस्फुरतिबुद्बुदौघइवार्णवे ॥ ५७ ॥ इदंहिजगतांजालंकिमत्रपरिदेवना ॥ सत्सदेवसदैवैतदसदेवासदेवहि ॥ ५८ ॥ क्रियावैचित्र्यमात्रेतुकिमन्यत्परिदेव्यते ॥ नाहमस्मिनचाभूवंभविष्यामिनसोधुना ॥ ५९ ॥ देहोयंचित्रदोषोत्थःकिमन्यत्परिदेव्यते ॥ देहाच्चेदन्यएवाहंचिदाभासस्तदंगहे ॥ ६० ॥ कौतौमेसदसद्भावौयन्निष्ठंपरितप्यते ॥ इतिनिश्चयवत्स्वांतंसम्यग्ज्ञानात्मनोमुनेः ॥६१॥ नास्तमेतिनचोदेतिनशांतंपरितप्यते ॥ परतामेवनाशांतामनुत्तमपदेस्थितः ॥ ६२ ॥ आदत्तेतित्तिरीमृद्वींतृणकोटिमिवामलाम् ॥ एतदर्थमसत्येस्मिन्नास्थाकार्यामनागपि ॥ ६३ ॥ सुरज्ज्वेवबलीवर्दोबध्यतेजंतुरास्थया ॥ अतस्त्वयादृढमिदमितिनिर्णीयबुद्धितः ॥ ६४ ॥ आस्थारहितयाबुद्ध्याविहर्तव्यमिहानघ ॥ कर्त्तव्यमेवकर्त्तव्यमकर्त्तव्यमुपेक्ष्यते ॥६५॥ आस्थानास्थेपरित्यज्यलीलयैवमहाधिया ॥ आभासमात्रमेवेदयस्यचप्रतिभासते ॥ ६६ ॥ सोऽतःशीतलतामेतिदिनांतेभुवनंयथा ॥ प्रतिभासंपरित्यज्यपदार्थपटलव्रजे ॥ ६७ ॥ आभासमात्रसामान्यमिदमालोकयानघ ॥ आभासमात्रकंरामचित्तामर्शकलंकितम् ॥ ६८ ॥ ततस्तदपिसंत्यज्यनिराभासोभवोत्तम ॥ चिदाकाशमयोनित्यंसर्वगःसर्ववर्जितः ॥ ६९ ॥ आभासस्यपरित्यागेभवस्येकांतनिर्मलः ॥ नाहमस्मिनमेभोगाःसत्याइत्यभिभाविते ॥ ७० ॥ नेदमाडंबरंव्यर्थमनर्थायावभासते ॥ अहमेवहिवासर्वंचिदित्येवंविभाविते ॥ ७१ ॥ नेदमाडंबरंव्यर्थमनर्थायावभासते ॥ दर्शनद्वयमप्येतत्सत्यमत्यंतसिद्धिदम् ॥ ७२ ॥

म ॥६३॥ इदमपभूतब्रह्मइतिउक्तयुक्त्यानिर्णीय ॥६४॥ तर्हिकिमास्थापरित्यज्ययथेष्टाचरणकर्त्तव्यंनेत्याह ॥ कर्त्तव्यमेवेति ॥ विहितमेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ लीलयाअश्रमेण
॥६६॥ दिनांतेसौरतापोपरमे ॥ सर्वानुगतसन्मात्रदर्शनेउपायमाह ॥ प्रतिभासमिति ॥ विशेषाकारमित्यर्थः ॥ पदार्थानांपंचभूतानापटलंसमूहस्तदात्मकेघटपटादिविषयव्रजे
॥६७॥ चित्तस्यआमर्शेनविशेषकल्पनेनकलंकितमभूदितिशेषः ॥६८॥ तत्सन्मात्ररूपमाभासमपिसत्यज्यस्वात्मव्यतिरेकबुद्ध्यात्यक्त्वानिराभासस्त्रिपुटीशून्य.सर्वगःपूर्ण.॥६९॥
निराभासतासिद्ध्युपायभूतंचिंतनद्वयमाह ॥ नाहमित्यादिना ॥ अभितोभाविते चितिनेसति ॥ ७० ॥ चितिसर्वबाधचिंतनंसर्वस्यचिदात्मभावचिंतनवेतिद्वेचिंतने ॥७१॥७२॥

ऐच्छिकसमुच्चयेप्यनयोर्नविरोधः फलतएकरूप्यादित्याशयेनाह ॥ द्वाभ्यामिति ॥ ७३ ॥ रागादिक्षोपक्षयवत्येवर्धितमद्वयसफलनाम्यस्मिन्नित्याह ॥ कुर्विस्यादिना ॥ रागा रिक्षयमेवमधामफलं सौमि ॥ यत्किंचिदिति॥७४॥७५ ॥ ७६ ॥ पदस्थितिम् ॥ ७७ ॥ किनामदु स्वफलमितिशेषः ॥ शास्त्रशालिनोपिमूत्वेतिशेषः ॥ ७८ ॥ तेअना ॥ ते अरण्यप्रसिद्धाजनुकाः ॥ एवार्थेवैराग्यं ॥ रागद्वेषक्रमसमूलमाह॥ मद्धनमिति॥ अम्यत अम्यस्माद्वरपपासधनममासास्यक्तम् ॥ ७९॥ इतिइत्यलब्धनष्टधनादिविषयेअ भिनिवेशात्तद्वृद्ध्यार्थबधबंधनादिसंव्यवहारेहासलक्षणारागद्वेषयोः क्रमा केयुच्छाइत्यर्थः॥ कुतस्तुच्छासभाह ॥धनानीत्यादिना ॥८०॥ प्रियविषयभावेनअप्रियाभावेनचभव

यदेकमेतयोर्नास्तिरम्यंतद्वामसंश्रय ॥ द्वाभ्यामेवायवैताभ्यांदर्शनाभ्यामिहानघ ॥ ७३ ॥ विहरन्कुरुकल्याणरागद्वेषपरिक्षयम् ॥ य त्किंचिदुदितंलोकेयत्नमस्यथवादिवि ॥७४॥ तत्सर्वंप्राप्यतेरामरागद्वेषपरिक्षयात् ॥ रागादिहतयाबुद्ध्यायादग्रामविचेष्टितम् ॥ ७५॥ तत्तदेवप्रयात्याशुमूढानांविपरीतताम् ॥ द्वेषदोषोर्मिरुद्धासुनगुणाश्चित्तवृत्तिषु ॥ ७६ ॥ पदंकुर्वंतिदग्धासुस्थलीषुहरिणाइव ॥ रागोद्वे पश्चसर्पौद्वौनविलीनौमनोबिले॥ ७७॥ यस्यकल्पतरोस्तस्मात्किनामांगनलभ्यते॥ येहिप्राज्ञा स्वनियताविदग्धा.शास्त्रशालिन ॥७८॥ रागद्वेषमयास्तेवैजनुकास्तेधिगस्तुतान् ॥ मद्धनभुक्तमन्येनधनत्यक्तमयान्यत ॥ ७९ ॥ इतिसव्यवहारेहा केरागद्वेषयोः क्रमा ॥ धना निधवोमित्रपुनरायांतियातिच ॥ ८० ॥ किमेतपुनरःप्राज्ञोरज्यतेवाविरज्यते ॥ भावाभावभवाभोगामायेयंपारमेश्वरी ॥ ८१ ॥ स साररचनामवासिसक्तपातयत्यलम् ॥ नधननजनानात्मासत्यराघववस्तुत ॥ ८२ ॥ मिथ्यैवमिथ्यावसितमितीदपरिलक्ष्यते ॥ आद्यं तयोःभवममन्मध्येप्यस्थिरमाधिमत् ॥ ८३ ॥ क्वभातिरतिप्राज्ञोत्यन्यकल्पितखद्रुमे ॥ एकेनकल्पितास्वस्त्रीभुक्तेतादूरगोपर ॥ ८४ ॥ इतीयमगमंसाररचनातेनमाभ्रम ॥ मृताजर्वजवीभावमिममाततमाकुलम् ॥ ८५ ॥ गंधर्वपुरनिर्माणविलासेनसमविदु ॥ स्वप्न संकल्पपुरवदसदेवेदमुत्थितम् ॥ ८६ ॥ सर्वत्रसंस्थमेवेदसुप्तमिवविच्युतम् ॥ परिपश्यसिससारदीर्घस्वप्नपुरद्रुमम् ॥ ८७ ॥ अज्ञान निद्रालुठनस्वभावात्मकमच्युतम् ॥ ससारस्वप्नसंभ्रांतोभवानयमिहस्थित ॥८८॥ तदेनांविततांनिद्रांघनाज्ञानमयात्मिकाम् ॥ त्यजा लक्ष्मीमिवावासनिधानःपुरुषोत्तम ॥८९॥

स्याभोगोयस्याम् ॥ ८१ ॥ ससक्तलपटम् ॥८२ ॥ इतिवक्ष्यमाणयुक्त्यामिथ्येत्यवसितमिथ्यैवपरिलक्ष्यते ॥ तांयत्तिमाह ॥ आपतयोरिति ॥आपतयो पूर्वोत्तरकालयो ॥ अस्थिरमसरात्तरभावविकारपसम् ॥ ८३ ॥ तुच्छेससारइतिबंधयोग्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ अम्पेस्यादिना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ पिदु माक्षा ॥ ८६ ॥ कल्पनाया सबमसमभावधिता नषिस्वद्राबाध्यसवभसम्यम ॥ निच्यनस्वमाविभावापन्नसुप्तमिव ॥८७॥ अच्युतमजस्रानुस्यूतम् पूर्णान्वयि ॥ भवानप्युभयास्त्वं एनां निद्रां त्यजेत्युत्तरान्वयि ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

१ पाठ्यापिनियतादिति क्वचित्पाठ

चिदाभासंचित्प्रकाशम ॥ १० ॥ ११ ॥ मयामेघस्थानीयेन ॥ सुशब्दपदंश्लेषाद्गर्जनमप्याह ॥ १२ ॥ अत्रैवप्रकृष्टोबोधोयस्यतथाविध'सन्सत्यस्वतत्त्वमालोकय ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ उपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ सुसारसुषुममिवसौम्यानिर्विक्षेपादृष्टिर्यस्यतथाविधस्त्वददनित्यापरोक्षमतिविततब्रह्मैवासिअत सुशुद्धयेसमुपशमात्मनितस्मिन्नेवसमाहितस्तिष्ठेत्यर्थ' ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टाविंश.सर्ग. ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्यत्रोधाद्विश्रांतिःपुनरुक्तार्थविस्तर' ॥ कैलासेप्राक्शिवेनेत्थत्स्वोपदेशश्चकीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्थसानुमहश्रीवसिष्ठेनोपदेशचमत्कारैः प्रतिबोधितस्यश्रीरामस्यअन्येषाचश्रोतॄणातत्त्वसाक्षात्कारोदयेनमुहूर्तार्धस्वरू

प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा॥ निर्विकल्पंचिदाभासंप्रातःपद्मंरविंयथा ॥ १० ॥ प्रबुध्यस्वप्रबुध्यस्वपुनःपुनरयंमया॥ प्रबोद्धसेमहाबाहोपश्यात्मार्कमनामयम्॥११॥ मयैतेनाभिवृष्टेनशीतेनज्ञानवारिणा॥ सुशब्दशालिनारामत्वंननैवासिबोधितः॥१२॥ बोधमासादयपरंप्रबोधोद्यैवराघव॥ सत्यमालोकयालीकंत्यक्त्वेमंजागतंभ्रमम्॥१३॥ नतजन्मनतेदुःखंनदोषास्तेनतेभ्रमाः॥ सर्वसंकल्पमुत्सृज्यतिष्ठात्मनिसुसंस्थितः॥१४॥ परिगलितविकल्पदोषजालस्त्वमसिसुसारसुषुमसौम्यदृष्टिः॥ अतिविततमिदंसुशुद्धयेत्वंसमुपशमात्मनितिष्ठहेमहात्मन्॥१५॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०परमार्थयोगोपदेशोनामाष्टाविंशतितमःसर्गः॥२८॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्याकर्णयतिस्वस्थसमचेतसिराघवे॥ विश्रांतेस्वात्मनिस्वैरंपरमानंदमागते॥१॥ तत्रस्थेषुचसर्वेषुतेषूपशमशालिषु॥ राघवस्यात्मविश्रांतेःस्थित्यर्थंवचनामृतम्॥२॥ विरराममुनेर्वारिसस्येष्वंबुधरादिव॥ अथयातेमुहूर्तार्धेराघवेप्रतिबोधिते॥३॥ पुनराहतमेवार्थंवसिष्ठोवदतांवरः॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामसम्यक्प्रबुद्धोसिस्वात्मानमसिलब्धवान्॥४॥ एवमेवावलंब्यार्थंतिष्ठनेहपदंकुथाः॥ इदंसंसारचक्रंहिनाभौसंकल्पमात्रके॥५॥ संरोधितायांवहनाद्रघुनंदनरुध्यते॥ क्षोभितायांमनोनाभ्यामिदंसंसारचक्रकम्॥६॥ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः॥ परंपौरुषमास्थायबलंप्रज्ञांचयुक्तितः॥७॥ नाभिंसंसारचक्रस्यचित्तमेवनिरोधयेत्॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंवलितेनच॥८॥ पौरुषेणनयत्प्राप्तंनतत्क्वचनलभ्यते॥ दैवैकपरतांत्यक्त्वाबालबोधोपकल्पिताम्॥९॥ निजंप्रयत्नमाश्रित्यचित्तमादौनिरोधयेत्॥ आविरिंचात्प्रवृत्तेनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा॥१०॥

पविश्रांतिसमाधिनानिष्कंपस्थितिश्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतीत्यादिसार्धेन॥१॥तत्रस्थेषुत्वालनिविश्रांतेष्विति विभक्तिविपरिणामेनयोज्यम ॥ मुनेर्वचनामृतंविररामेतिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ यथावृष्टितर्पितेषुसस्येषुअंबुधराद्वारिविरमतितद्वद्बोधितेसमाधेर्व्युत्थापितेअर्थाद्वसिष्ठेनैवेतिगम्यते ॥ ३ ॥ पुनस्तमेवार्थंदृढीकारायाहेत्यर्थ. ॥ ४ ॥ अर्थंपरमार्थमात्मतत्त्वम ॥ इहमसारेपदस्थितिमाकुथाः ॥ तत्रोपायमाह ॥ इदमिति ॥ ५ ॥ क्षोभितायांरागद्वेषादिनाविक्षेपप्रापितायाम् ॥ ६ ॥ पौरुषअभ्यासवैराग्यदार्ढ्यलक्षणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

एच्छिकममप्रमेयेप्यनयोर्नविरोधः फलतऐक्यमेवेत्याशयेनाह ॥ द्वाभ्यामिति ॥ ७२ ॥ रागादिदोषप्रशमसत्येवाचितमद्वयसफलनाम्यस्मिन्निस्याह ॥ कुर्वित्यादिना ॥ रागा
विक्षयमवप्रधानफलं सौति ॥ यत्किंचिदिति॥७४॥७५ ॥ ७६ ॥ पदमित्यतिम् ॥ ७७ ॥ किनामकु स्वफलमितिशेषः ॥ शास्त्रशालिनोपिमूलेतिशेषः ॥ ७८ ॥ तेजना ॥ ते
अरण्यप्रसिद्धासमुक्ता ॥ एवार्थेवैराग्यं ॥ रागद्वेषकर्मप्रमूलमाह॥ मज्जनमिति॥ अम्पत अम्यस्मादवस्यपाप्तधनममादास्यकम् ॥ ७९॥ इतिवृत्यलब्धनष्टधनादिविषयेअ
भिनिवेशात्तद्रक्षणार्थमधवधनाविसम्यवहारेहालक्षणारागद्वेषयोःक्रमा केनुच्छाइस्यय ॥ कुलसुच्छासमाह ॥धनानीत्यादिना ॥८०॥ प्रियविषयभावेनअप्रियाभावेनचजव

यदेकमेतयोर्नेत्सिरम्यतत्रामसश्रय॥ द्वाभ्यामेवायवैताभ्यांदर्शनाभ्यामिहानघ ॥ ७३ ॥ विहरन्कुरुकल्याणरागद्वेषपरिक्षयम्॥ य
त्किंचिदुदितलोकेयन्नभस्ययवादिवि ॥ ७४॥ तत्सर्वंप्राप्यतेरामरागद्वेषपरिक्षयात्॥ रागादिहतयाबुद्ध्यायादग्रामविचेष्टितम्॥ ७५॥
तत्तदेवप्रयात्याशुमूढानांविपरीतताम्॥ द्वेषदोषोर्मिरुद्धासुनगुणाश्चित्तवृत्तिषु ॥ ७६ ॥ पदकुर्वंतिदग्धासुस्थलीषुहरिणाइव॥ रागोद्वे
षश्वसर्पौद्वौनविलीनौमनोबिले॥ ७७॥यस्यकल्पतरोस्तस्मात्किनामांगनलभ्यते॥येहिप्राज्ञा स्वनियताविदग्धाःशास्त्रशालिन ॥७८॥
रागद्वेषमयास्तेवैजम्बुकास्तेधिगस्तुतान्॥ मज्जनभुक्तमन्येनधनत्यक्तमयान्यत ॥ ७९ ॥ इतिसव्यवहारेहा केरागद्वेषयो क्रमा ॥ धना
निधवोमित्रपुनरायांतियांतिच ॥ ८० ॥ किमेतपुनर प्राज्ञोरज्यतेवाविरज्यते॥ भावाभावभवाभोगा मायेयपारमेश्वरी ॥ ८१ ॥ स
साररचनामर्त्यांमिसक्तपातयत्यलम्॥ नधननजनानात्मासत्यराघववस्तुत ॥ ८२ ॥ मिथ्यैवमिथ्यावसितमितीदपरिलक्ष्यते॥ आद्य
तयो सवममन्मध्येप्यस्थिरमाधिमत्॥ ८३ ॥ क्वभातिरतिप्राज्ञोत्यन्यकल्पितखद्रुमे॥ एकेनकल्पिताखश्रीभुक्तेनादूरगोपर ॥ ८४ ॥
इतीयमगमसाररचनातेनमाश्रम ॥ मृगाजवंजवीभावमिममाततमाकुलम् ॥ ८५ ॥ गधवपुरनिर्माणविलासेनसमविदु ॥ स्वप्न
सकल्पपुरवदसदवेदमुत्थितम्॥ ८६ ॥ सर्वत्रसस्यमेवेदसुपुप्तमिवविच्युतम्॥ परिपश्यसिससारदीर्घस्वप्नपुरद्रुमम् ॥ ८७ ॥ अज्ञान
निद्रालुठनस्वभावात्मकमच्युतम्॥ ससारस्वप्नसभ्रांतोभवानयमिहस्थित ॥८८॥ तदेनांवितता निद्राघनाज्ञानमयात्मिकाम्॥ त्यजा
लक्ष्मीमिवावातनिधान पुरुषोत्तम ॥८९॥

स्याभोगायम्याम् ॥ ८१ ॥ ससक्तलपटम् ॥८२ ॥ इतिवक्ष्यमाणयुक्त्यामिथ्येत्यवसितमिथ्यैवपरिलक्ष्यते ॥ तांयुक्तिमाह ॥ आद्यतयोरिति ॥आद्यतयो पूर्वोत्तरकालयो ॥
अस्थिरमुत्तरात्तरभावविकारपरम् ॥ ८३ ॥ तुच्छेसंसारइतिवधयोम्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ अम्येत्यादिना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ विदु माह्या ॥ ८६ ॥ कल्पनाया सवमसभवावधिता
नचिसभ्रावाद्यमसमसस्यम ॥ विच्युतस्वभाविभावापन्नंसुपुप्तमिव ॥८७॥ अच्युतमअज्ञानुस्यूतम पूर्वान्वयि ॥ भवाभ्रगुभवास्वप्नोनिद्रास्पअस्पूसरान्वयि ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

१ प्राज्ञाविनियताइतिकचित्पाठ

चिदाभासंचित्प्रकाशम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मयामेघस्थानीयेन ॥ सुशब्दपदंश्लेषाद्गर्जनमप्याह ॥ १२ ॥ अथैवप्रकटोबोधोयस्यतथाविधःसन्सत्यंस्वतत्त्वमालोकय ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ उपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ सुसारसुषुप्तमिवसौम्यानिर्विक्षेपादृष्टिर्यस्यतथाविधस्त्वइदंनित्यापरोक्षमतिविततब्रह्मैवासिअतःसुशुद्धयेसमुपशमात्मनितस्मिन्नेवसमाहितस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० अष्टाविंशःसर्ग. ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्यत्रोधाद्विश्रांति.पुनरुक्तार्थविस्तर ॥ कैलासेशाकूशिवेनेत्थस्वोपदेशश्चकीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्थसानुमहश्रीवसिष्ठेनोपदेशचमत्कारे प्रतिबोधितस्यश्रीरामस्यअन्येषांचश्रोतॄणातत्त्वसाक्षात्कारोदयेनमुहूर्तार्धस्वरू

प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा॥ निर्विकल्पंचिदाभासंप्रातःपद्मंरविंयथा ॥ १० ॥ प्रबुध्यस्वप्रबुध्यस्वपुनःपुनरयंमया॥ प्रबोध्यसेमहाबाहोपश्यात्मार्कमनामयम्॥११॥ मयैतेनाभिवृष्टेनशीतेनज्ञानवारिणा॥ सुशब्दशालिनारामत्यनेनैवासिबोधितः॥१२॥ बोधमासादयपरंप्रबोधोधैवराघव॥ सत्यमालोकयालीकंत्यक्त्वेमंजागतंभ्रमम् ॥ १३ ॥ नतेजन्मनतेदुःखंनदोपास्तेनतेभ्रमाः॥ सर्वसंकल्पमुत्सृज्यतिष्ठात्मनिसुसंस्थितः॥१४॥ परिगलितविकल्पदोपजालस्त्वमसिसुसारसुपुप्तसौम्यदृष्टिः॥ अतिविततमिदंसुशुद्धये त्वंसमुपशमात्मनितिष्ठहेमहात्मन्॥१५॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०परमार्थयोगोपदेशोनामाष्टाविंशतितमःसर्गः॥ २८॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्याकर्णयतिस्वस्थसमचेतसिराघवे॥ विश्रांतेस्वात्मनिस्वैरंपरमानंदमागते॥ १॥ तत्रस्थेपुचसर्वेपुतेपूपशमशालिषु॥ राघवस्यात्मविश्रांतेःस्थित्यर्थंवचनामृतम् ॥ २॥ विरराममुनेर्वारिसस्येष्वंबुधरादिव॥ अथयातेमुहूर्तार्धेराघवेप्रतिबोधिते॥ ३॥ पुनराहतमेवार्थंवसिष्ठोवदतांवरः॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामसम्यक्प्रबुद्धोसिस्वात्मानमसिलब्धवान्॥ ४॥ एवमेवावलंब्यार्थंतिष्ठनेहपदंकुरुथाः॥ इदंसंसारचक्रंहिनाभौसंकल्पमात्रके॥५॥ संरोधितायांवहनाद्रघुनंदनरुध्यते॥ क्षोभितायांमनोनाभ्यामिदंसंसारचक्रकम् ॥६ ॥ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः ॥ परंपौरुपमास्थायबलंप्रज्ञांचयुक्तितः ॥ ७॥ नाभिंसंसारचक्रस्य चित्तमेवनिरोधयेत्॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंवलितेनच॥८॥ पौरुपेणनयत्प्राप्तंनतत्क्वचनलभ्यते॥ दैवैकपरतांत्यक्त्वाबालबोधोपकल्पिताम् ॥ ९॥ निजंप्रयत्नमाश्रित्यचित्तमादौनिरोधयेत् ॥ आविरिंचात्प्रवृत्तेनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा॥ १० ॥

पविश्रांतिसमाधिनानिष्कंपस्थितिश्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतीत्यादिसार्धेन॥१॥तत्रस्थेपुस्वात्मनिविश्रांतेष्विति विभक्तिविपरिणामेनयोज्यम ॥ मुनेर्वचनामृतविररामेतिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ यथावृष्टितर्पितेषुसस्येषुअंबुधराद्वारिविरमतितद्वद्बोधितेसमाधेर्व्युत्थापितेअर्थाद्वसिष्ठेनैवेतिगम्यते ॥ ३ ॥ पुनस्तमेवार्थंदृढीकारायाहेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अर्थंपरमार्थमात्मतत्त्वम् ॥ इहससारेपदस्थितिमाकुथाः ॥ तत्रोपायमाह ॥ इदमिति ॥ ५ ॥ क्षोभितायारागद्वेपादिनाविक्षेपप्रापितायाम् ॥ ६ ॥ पौरुपअभ्यासवैराग्यदार्ढ्यलक्षणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

[illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ नवदे
[illegible] ॥ ३३ [illegible] ॥ [illegible] ॥ २० [illegible] ॥ नवदे

[illegible] ॥ ११ ॥ इनंदंमब्रननोम्नवंवनान्तिमुत्पिना ॥ नक
[illegible] ॥ दुष्वम्प्तानमुन्वडीब्रमत्नानकिवजिनान ॥ १३ ॥
[illegible] ॥ १४ ॥ ननयाम्पिग्नांढंचित्रपुनोयथाकिल ॥
[illegible] ॥ १५ ॥ अवम्नागोनोमा मान्वयंदंविनम्यनि ॥ पालिनमुम्पिगगोमामाढत्तेचित्रमा
नव ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ ननश्रपृथिवंदंडोनायनक यंदंहर ॥ १७ ॥ यंगुणाश्रिवंदंहृननमकल्पंदंकृक ॥
[illegible] ॥ १८ ॥ नम्पि मामयंदंक्य याम्याभावनानर ॥ दांनेसरम्पंदंडायनम्मित्राम्यामहामनं ॥ १९
[illegible] ॥ अयमंथ यजांदधिंमुगद्यंनगन्यनं ॥ २० ॥ दोर्घमकल्यजश्रायदोर्घदु खनद्र खित ॥
[illegible] ॥ २१ ॥ क्य वमंनदंथंदिमृदायंकग भाजनम ॥ यथाचित्रमयंपुमिम्यतंक्षणिनतत्क्षति ॥ २२ ॥
[illegible] ॥ यथामनंाग यमयंम्यनंथाणनन्यनि ॥ २३ ॥ यथाह्निर्नायगगिनिक्षतंक्षणिनतत्क्षति ॥ य
[illegible] ॥ २४ ॥ यथानयानय जल्म्यनंथाणननत्यति ॥ मरयमात्रग्चिनंप्रम्यवचनाग्गिनि ॥ २५ ॥ त
[illegible] ॥ दीयमत्रमयंत्यम्मिश्रितमंथ यरम्पिनं ॥ २६ ॥ मृपिनंदूपितंदंहनद्दिकिंचिच्चित क्षतम् ॥ न
[illegible] ॥ २७ ॥ नयम्रचिम्निंयातिथि यांदहत्यंयम्यनम् ॥ श्रमचकोपरिप्रोहिपवंचक्रोपचकवत् ॥ २८ ॥
[illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible] ॥ २० ॥ इदानीम्नामनानारथिकदंदेम्योप्यम्यनुष्क्तताताह ॥ स्वमत्यादिसार्धेन ॥ २० ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ २१ ॥ अनन्त्रिमादिदेष्वतिरिक्तनाम्याविश्रति शोष्येत्याह ॥ यथेति ॥ तस्यात्मम क्षनि
[illegible] ॥ २२ ॥ [illegible] ॥ २३ ॥ [illegible] ॥ २४ ॥ [illegible] ॥ २५ ॥ [illegible] ॥ २६ ॥ [illegible] ॥ २७ ॥ [illegible] ॥ स्वचकविपरी
[illegible] ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ तत्रस्थेनमिथ्याज्ञानचक्रस्थेनजीवेन ॥ ३० ॥ देहचक्रकंदेहपरपराचक्रम् ॥ ३१ ॥ प्रतीतित सन्नपिपरमार्थत असन् ॥ असत्येनाज्ञानादिनाकृतयस्माद्धेतोः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत्कृतनैवोच्यतेयदेतिशेष. ॥ चेतनवज्जडेअपराधारोपादर्शनादित्यर्थ· ॥ ३४ ॥ इच्छातोहिकर्तृत्वस्यात्मातुनजडेदेहेनिर्विकारेआत्मनिवासभवतीत्याह ॥ निरीहइति ॥ ३५ ॥ अकर्त्रात्मनिश्चयफलमाह ॥ यथेति ॥ ३६ ॥ तर्हिकथराज्यसस्थितिसिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ ३७ ॥ देहसत्यतादर्शनेतुतदभिमानलक्षणाहकारस्या

भ्रमितं यथापश्यतिदिक्चक्रंभ्रमदत्यंतमोहितः॥ अकस्मादेवरूढेनमिथ्याज्ञानेनवल्गता॥ २९॥ तत्रस्थेनतथैवेदंदृश्यतेदेहचक्रकम्॥ संकल्पेन चभ्रमद्रूपंपतद्रूपंप्रपातितम् ॥ ३० ॥ हतंचहन्यमानंचदृश्यतेदेहचक्रकम्॥ धीरतामलमालंब्यघनभ्रममिमंत्यजेत्॥३१ ॥ असत्याकृतोदेहोमिथ्याज्ञानेनसन्नसन्॥ असत्येनकृतंयस्मान्नतत्सत्यंकदाचन॥ ३२॥ असदभ्युत्थितोदेहोरज्ज्वामिवभुजंगधीः॥ निरीहो मेवसत्यांचकरोत्यपिजगत्क्रियाम्॥ ३३॥ जडेनरामक्रियतेयन्नतत्कृतमुच्यते॥ कुर्वन्नपितदादेहोनकर्ताक्वचिदेवहि॥ ३४॥ निरीहो हिजडोदेहोनात्मनोस्याभिवांछितम्॥ कर्तानकश्चिदेवातोद्रष्टाकेवलमस्यसः॥ ३५॥ यथादीपोनिवातस्थःस्वात्मन्येवावतिष्ठते॥ साक्षिवत्सर्वभावेषुतथातिष्ठेज्जगत्स्थितौ॥ ३६॥ यथादिवसकर्माणिभास्करःखंस्थएवसन्॥ करोत्येवमिमांरामकुरुपार्थिवसंस्थितिम् ॥ ३७॥ अस्मिन्नसन्मयेदेहगृहेशून्येसमुत्थिते॥ सत्तामुपगतेमिथ्याबालकल्पितयक्षवत्॥ ३८॥ कुतोप्यागत्यनिःसारःसर्वसज्जनवर्जितः॥ अहंकारःकुवेतालःप्रविष्टश्चित्तनामकः ॥ ३९॥ अस्यमाभृत्यतांगच्छत्वमहंकारदुर्मतेः ॥ अस्यभृत्यतयारामनिरयःप्राप्यते फलम्॥ ४०॥ स्वसंकल्पविलासेनदेहगेहेदुराकृतिः॥ उन्मत्तचित्तवेतालःपरिवल्गतिलीलया ॥ ४१ ॥ शून्यंदेहगृहंप्राप्यचित्तयक्षेण तत्कृतम्॥ भीतायेनमहांतोपिसमाधिनियताःस्थिताः॥ ४२॥ चित्तवेतालमुद्धास्यस्वशरीरकमंदिरात्॥ संसारशून्यनगरेनबिभेतिकदाचन॥ ४३॥ चित्तभूताभिभूतेस्मिन्येशरीरगृहेरताः॥ चित्रमद्यापितेकस्माद्घटिताआत्मवत्स्थिताः ॥ ४४ ॥ ग्रस्तेचित्तपिशाचेनदेहसद्मनियेमृताः॥ पिशाचस्येवयाबुद्धिर्नापिशाचस्यराघव॥ ४५॥

वर्जनात्तद्भृत्यतास्यादेवेत्याह ॥ अस्मिन्नित्यादिना ॥ ३८ ॥ प्रविष्टःस्यादितिशेष ॥ ३९ ॥४० ॥ सत्यहकारेअनर्थांतरमप्याह॥ स्वसकल्पेत्यादिना ॥४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ देहगृहेरताआसक्तास्तेअनतकोटिदेहेपुनष्टेपुअद्यापिदेहेनआत्मवत्तादात्म्येनघटिताःकस्मात्स्थिताः ॥ सदैवतद्घटनदुःखेअनुभूयमानेपितद्विघटनेयत्ननकुर्वंतितच्चित्रमित्यर्थ· ॥ ४४ ॥ येमृतास्तेषामितिशेष. ॥ ४५ ॥

१ स्वच्छइत्यपिपाठ.

र्दैशतापभयषड्गिरगधेशरीरकेआस्थयाविहरन्नापुरुष पिशाचएवेतिविभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते ॥ तम्रास्थाकुतोनयुक्तातमाह ॥ नत्विति ॥ ४६ ॥ न्रयममहंकारस्यानु
मरतांमृत्यतात्यक्त्वाततोयोगभूमिकाभ्यासावहकारस्यअस्मृतिआत्यंतिकविस्मृतिंप्राप्य ॥ ४७ ॥ नमिम्राणीति ॥ अहंकारिणाविनयवीर्लम्यादौद्धत्यायस्यमाधाच्चनकश्चि
त्मिसतीतिभाव ॥ ४८ ॥ फलकष्टहजनवैरादितपमतएवमरणात्मकम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तस्यपरलोकेपिदु खमेवेत्याह ॥ अहंकारेति ॥ ५१ ॥ यस्यस्वदेहपादपस्यकोठरे

अहंकारग्रहग्रस्तगृहेदग्धशरीरके ॥ विहरन्नास्थयासाधोनतुवेतत्किलस्थिरम् ॥४६ ॥ अहंकारानुचरतांत्यक्त्वावितत्तयाधिया ॥ अहं
कारास्मृतिंप्राप्यस्वात्मैवावलव्यताम् ॥ ४७॥ अहंकारपिशाचेनग्रस्तायेनिरयैपिण ॥ तेषांमोहमदांधानानमित्राणिनबांधवा ॥
॥४८॥अहंकारोपहतयादुध्यायाक्रियतेक्रिया॥विषवल्ल्याइवफलतस्या स्यान्मरणात्मकम्॥ ४९॥विवेकधैर्यहीनेनस्वाहंकारमहोत्स
व ॥मूर्खेणालम्बितोयेननष्टमेवाशुविद्धितम्॥५०॥अहंकारपिशाचेनवराकायेवशीकृता ॥ तएतेनरकाग्नीनांराघवेंधनतांगता ॥५१॥
अहंकारोरगोयस्यपरिस्फूर्जतिकोटरे॥स्वदेहपादपोऽधैरैरचिरेणनिपात्यते॥५२ ॥अहंकारपिशाचोस्मिन्देहेतिष्ठतुयातुवा॥त्वमेनमा
लोकयमामनसामहतांवर॥५३॥ अवधूतोत्यवज्ञातश्चेतसैवतिरस्कृत ॥अहंकारपिशाचस्तेनेहकिंचित्करिष्यति॥५४॥ देहालयेस्फुर
त्यस्मिन्रामचित्तपिशाचके॥ अस्यानंतविलासस्यकिमिवागतमात्मन ॥ ५५॥ चित्तयक्षाभिभूतानांयापुंसांविततापद ॥ शक्यते
परिसंख्यातुनतावर्षशतैरपि ॥ ५६ ॥ हाहाम्रतोस्मिदग्धोस्मीत्येतावेंदु खवृत्तय ॥ अहंकारपिशाचस्यशक्त्योन्यस्यनानघ॥ ५७॥ स
र्वगोपियथाकाश सबधोनेहकेनचित् ॥ सर्वगोपितथैवात्मानाहंकारेणसंगत ॥ ५८॥ यत्करोतियदादत्तेदेहयन्त्रमिदंचलम् ॥वातरज्जु
युतंरामतदहंकारचेष्टितम्॥५९॥

न्दविसस्वदेहपादप ॥ बहुधेकस्वनंजात्येस्यात ॥ अधीरैरिति॥ छेद्य ॥ ५२ ॥ मामालोकय ॥ ५३ ॥ अनवलोकनमात्रेणार्किस्यात्तमाह ॥ अवधूतइति ॥ ५४ ॥ आत्म
नस्तदनुसरणादेवानर्थ उपेक्षितस्तस्मिन्नोप्यर्किचित्करइत्याह ॥ देहालयेइति ॥ ५५ ॥ चित्तेतिमस्ताहंकारस्यैवबहुरूपंतरेष्वनर्थकारितास्यानायमिदेशः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
अहंभिमानिवानुगुणनहितिनैयायिकादीनांमतिवारयति ॥ सर्वगइति ॥ सबध्यतइतिसंबंधस्तस्मिन्सहसर्व ॥ ५८ ॥ वातरज्जुःसूत्रात्मावायुः ॥ ५९ ॥

यद्यहंकारएवसर्वचेष्टानिमित्तंनात्मातर्हिकेनेषितंपततिप्रेषितंमनः केनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तः ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति मध्येवामनमासीनंविश्वेदेवाउपासतेइत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्राह ॥ वृक्षोत्पत्ताविति ॥ आत्मसंस्थःस्वेमहिम्निप्रतिष्ठितःकारणश्रुतिभिरुपचर्यतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ उपचारेमनआदीनामत्तास्फूर्तिप्रदत्वमेवनिमित्तमित्याह ॥ आत्मेति ॥ आत्तवपुर्लब्धसत्ताककल्पितस्थूलदेहंच ॥ ६१ ॥ प्रकटाधयोश्चिज्जडयोः ॥ ६२ ॥ नन्वसबधेमनआदेःसत्तास्फूर्त्यसिद्धिः सबधेत्वात्मासगत्वासिद्धिरित्याशक्याह ॥चपलेति॥ चपलस्पंदनानीरयतिप्रेरयतीतिचपलस्पंदनेरास्तथाविधाभिरात्मनःप्राणस्यशक्तिभिरावृतवशीकृतचित्ततादात्म्याध्यासलक्षणेनमौर्ख्येणाज्ञानेनदृश्यतेनवस्तुत

वृक्षोत्पत्तौयथाहेतुरकर्त्रपिकिलांबरम् ॥ आत्मसंस्थस्तथेहात्माचित्तचेष्टासुकारणम् ॥ ६० ॥ आत्मसन्निधिमात्रेणस्फुरत्यात्तवपुर्मनः ॥ दीपसन्निधिमात्रेणकुड्यरूपमिवामलम् ॥ ६१ ॥ अपिविश्लिष्टयोरामनित्यमेवात्मचित्तयोः॥ द्यावापृथिव्योरिवकःसंबंधःप्रकटांधयोः॥ ६२॥ चपलस्पंदनेराभिरात्मशक्तिभिरावृतम्॥ चित्तमात्मेतिमौर्ख्येणदृश्यतेरघुनंदन॥ ६३॥ आत्माप्रकाशरूपोहिनित्यःसर्वगतोविभुः॥ चित्तंशठमहंकारंविद्धिहार्दंबृहत्तमः ॥ ६४ ॥ आत्मासिवस्तुतस्त्वंहिसर्वज्ञोनमनोभ्रशम्॥ दूरेकुरुमनोमोहंकिमेतेनाभिसंगतः॥ ६५॥ पिशाचोपिमनोरामशून्यदेहगृहेस्थितः॥ भावयत्येषदुष्टात्मामौनमुत्तमसंस्पृशन् ॥ ६६ ॥ भवप्रदमकल्याणंधैर्यसर्वस्वहारिणम्॥ मनःपिशाचमुत्सृज्ययोसिसत्वंस्थिरोभव॥ ६७॥ चित्तयक्षदृढाक्रांतंनशास्त्राणिनबांधवाः॥ शक्नुवंतिपरित्रातुंगुरवोनचमानवम्॥६८॥संशांतचित्तवेतालंगुरुशास्त्रार्थबांधवाः॥ शक्नुवंतिसमुद्धर्तुंस्वल्पपंकान्मृगंयथा॥६९॥अस्मिञ्जगच्छून्यपुरेसर्वमेवप्रदूषितम्॥ देहगेहंप्रमत्तेनचित्तयक्षेणवल्गता ॥ ७० ॥ चित्तवेतालवलितासमस्तादेहखंडजा॥ इयंजगदरण्यानीशून्याकस्यनभीतये॥ ७१ ॥ जगन्नगर्यामस्यांतुशांतचित्तपिशाचकम्॥ देहगेहंकतिपयैःसेव्यतेसद्भिरेवयत्॥ ७२ ॥ इहसंश्रूयतेयायादिक्सैवरघुनंदन॥ प्रमत्तमोहवेतालैःपूर्णादेहश्मशानकैः॥ ७३ ॥ अस्यांजगदरण्यान्यांमुह्यंतंमुग्धबालवत्॥ स्वयमाराध्यधैर्यांशमात्मनात्मानमुद्धरेत्॥ ७४ ॥ जगज्जरदरण्येस्मिञ्श्वरद्भूतमृगव्रजे॥ धृतिंतृणरसैराममागच्छमृगपोतवत् ॥ ७५ ॥ अस्मिन्महीतलारण्येचरंतिमृगपोतकाः॥ त्वमज्ञानगजंभुक्त्वासैंहींवृत्तिमुपाश्रय॥ ७६ ॥

तेनेत्यर्थः ॥ नाभिरितिपाठेचित्तविशेषणम् ॥ ६३ ॥ असगत्वोपपादनायविरुद्धत्वमेवप्रपंचयति ॥ आत्मेति ॥ शठंवंचकम् ॥६४॥ ६५ ॥ हेउत्तममनःपिशाचआत्मानमसंस्पृशन्नपिमौनतूष्णीमेवस्वसंस्पृष्टंभावयतीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ सशातेति ॥ शुद्धचित्तमितियावत् ॥ मृगमृगसदृशंवत्सम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ देहलक्षणेखंडेपरिच्छिन्नभागेजाता ॥ ७१ ॥ समस्तेत्युत्सर्गःक्वचिदन्यथात्वमपियतोदृष्टमित्याह ॥ जगदिति ॥ यत्यतः ॥ ७२ ॥ अतएवाज्ञदेहाःश्मशानतुल्याइतिनिंदति ॥ इहेति ॥ ७३ ॥ धैर्यांशमाराध्यदृढमवलंब्य ॥ ७४ ॥ तृणसदृशैरसारैर्विषयरसैर्धृतिकृतार्थताबुद्धिम् ॥ ७५ ॥ मृगपोतकसदृशाअन्येमूढाविषयतृणानिचरंतिचेच्चरंतुनाम ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ननुबधुजनै समानशीलतयासंबाबस्थानसुखदृटतभकोरावस्तमाह ॥ अत्यस्येति ॥ विशेषणान्युभयपयोज्यानि ॥७८॥७९॥ नमक्तम्यमासक्तिकरमेदतिशेष ॥ पतस्तम्ममर्यादालक्षणापडीकोपनासुराष्णाराक्षसीस्वादतीत्यर्थ ॥ ८० ॥ अन्येनकमणा ॥ यक्षेणाइकारेण ॥ अम्यस्यमनस ॥ अन्योजीव ॥ मौढ्यस्यपक्षिकापरि वतमानापरपराविभाआम्नर्यरूपेत्यर्थ ॥८१॥ सेवकपनत्वादपिनात्मनिवु स्वतमोगमोक्तृशरीरादिरूपान्तरावकाशइत्याशयेनाह ॥ यथेत्यादिभिभि ॥ इतरस्यसद्रूपेतररूपस्य सदितरत्वस्यैव असद्दलीकादिपदैर्प्रसिद्धरितिभाव ॥ ८२ ॥ यथाउपलस्यघनताकाठिन्यनोपलात्पृथक्सतीतयामानससमष्टिव्यष्टिमन समूह आदिपदात्तत्कार्यस्थूलप्रपञ्च

अन्येनरम्हगामुग्धाजंबूद्वीपेस्वजगले ॥ विहरंतियथारामतथामाविहरानघ ॥ ७७ ॥ अत्यल्पकालशिशिरेकर्दमालेपदायिनि ॥ नमक्त
व्यंयधुरूपेमहिषणेवपल्वले ॥ ७८ ॥ भोगाभोगाघद्दिष्कायांआयस्यानुसरेत्पदम् ॥ प्रविचार्यमहार्थस्वमेकमात्मानमाश्रयेत् ॥ ७९ ॥
अपविन्नस्यतुच्छस्यदुर्भगस्यकुराकृते ॥ देहस्यार्थेनमंतव्यचिंताचहीसुदारुणा ॥ ८० ॥ अन्येनरचितोदेहोयक्षेणान्येनसश्रित ॥ दु
खमन्यस्यभोक्तान्यश्चित्रेयंमौढ्यचक्रिका ॥ ८१ ॥ यथैकरूपापनतादपठोस्यात्मनस्तथा ॥ सत्तामात्रैकसामान्यादितरस्याप्यसंभ
वात् ॥ ८२ ॥ यथोपलस्यघनतामानसादितथात्मन ॥ सत्तामात्रादभिन्नत्वादभावादस्यसस्थिते ॥ ८३ ॥ यथोपलस्योपलताघटस्य
घटतायथा ॥ सत्तामात्रादभिन्नैवमानसादितथात्मन ॥ ८४ ॥ अत्रेमामपरांदृष्टिंमहामोहविनाशिनीम् ॥ शृणुयाकथितापूर्वममकै
लासकंदरे ॥ ८५ ॥ संसारदु खशांत्यर्थंदेवेनार्धेंदुमौलिना ॥ अस्तींदुकरसंभारभासुरंपारगोदिव ॥ ८६ ॥ कैलासोनामशैलेंद्रोगौरी
रमणमंदिरम् ॥ तत्रास्तेभगवान्देवोहरश्चंद्रकलाधर ॥ ८७ ॥ तंपूजयन्महादेवंतस्मिन्नेवगिरौपुरा ॥ कदाचिदवसंगंगातटेविरचिता
श्रम ॥ ८८ ॥ तपोर्थेतापसाचारेचिरायरचितस्थिति ॥ सिद्धसंघातवलितश्रुतशास्त्रार्थसंग्रह ॥ ८९ ॥ पुष्पार्थस्यूतपुटिक पुस्तकव्यूह
संग्रही ॥ एवंगुणविशिष्टस्यकैलासवनकुंजके ॥ ९० ॥ तप प्रचरतोराममकालोत्यवतत ॥ अथैकदाकदाचित्तुबहुलस्याष्टमेदिने ॥ ९१ ॥

च ॥ तदुक्त ॥ सत्तामात्रस्वभावादभिन्नत्वात्पृथक्अस्यमानसादे सस्थितेरभावादित्यर्थ ॥ ८३ ॥ अथघम्यायभ्रस्येकघटतन्मानसवस्थादिष्वपियोष्यइतिसदद्वैतमेवप्रसि द्धमित्याह ॥ यथेति ॥ ८४ ॥ अथास्मिन्नर्थेइमांवक्ष्यमाणमानसशिवपूजालक्षणांदृष्टिंशृणु ॥ ८५ ॥ तभार्दकैलासवर्णनमुखेनकथाप्रस्तौति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ इंदुकराणां संभार सपानइवभासुर ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ तापसैराचयनइतितापसाचार कृच्छ्रचांद्रायणादिसस्मिन्नियतास्थितिर्यस्यतथाविध सन् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ बहुलस्यकृष्णस्य श्रावणपक्षस्याष्टमेदिने ॥ ९१ ॥

रात्रस्येमुखेप्रदोषेपूजाजपध्यानादिनाक्षयमागतेसति ॥ प्राणिसंचारायुपरमात्संशांतरूपासुदिक्षुकरादिचेष्टयाप्यर्थानिवेदनंकाष्ठमौनव्रततत्रस्थितास्त्विव ॥ १२ ॥ गहनेषुवने
षु ॥ १३ ॥ तनुतांईषद्बहिःप्रवणतामितियावत् ॥ १४ ॥ स्मयात्विस्मयात् ॥ १५ ॥ बहिर्दृष्ट्या अवलोकितमतविचारितमित्यर्थः ॥ विचार्यचयावत्तपुरस्थसानुंप्रस्थदेशपश्यामिताव
त्तत्रप्राप्तइत्यर्थः ॥ १६ ॥ सुसयत सावधानः ॥ १७ ॥ सुमनाःसतुष्टमनाः ॥ पुर पुरोदेशम् ॥ १८ ॥ सम्यक्सा ष्टांगप्रणम्याभिवदित.स्तुत ॥ स्वभाग्यमहोदयस्वस्मिंस्तदनुमह

गतेश्रावणपक्षस्यरात्र्यग्रेक्षयमागते ॥ दिक्षुसंशांतरूपासुकाष्ठमौनास्थितास्त्विव ॥ १२ ॥ खद्गच्छेद्यांधकारेषुकुंजेषुगहनेषुच ॥ एतस्मि
न्नंतरेतत्रयामार्धेप्रथमेगते ॥ १३ ॥ समाधितनुतांनीत्वास्थितोहंबाह्यमग्नदृक् ॥ अपश्यंकाननेतेजोझटित्येवसमुत्थितम् ॥ १४ ॥ शु
भ्राभ्रशतसंकाशंचंद्रबिंबगणोपमम् ॥ प्रकटीकृतदिक्कुंजंतदालोक्यमयास्मयात् ॥ १५ ॥ अंतःप्रकाशशालिन्याबुद्धिदृष्ट्यावलोकित
म् ॥ यावत्पश्यामितंसानुंप्राप्तश्चंद्रकलाधरः ॥ १६ ॥ गौरीकरार्पितकरोनंदिप्रोत्सारिताग्रगः ॥ शिष्यान्संबोध्यतत्रस्थान्गृहीत्वार्घ्यंसु
संयतः ॥ १७ ॥ अगमंसुमनास्तस्यदृष्टिपूतमहंपुरः ॥ तत्रपुष्पांजलिंदत्वादूरादेवत्रिलोचनः ॥ १८ ॥ दत्तार्घ्येणमयादेवःसंप्रणम्याभिवं
दितः ॥ ततश्चंद्रप्रभासख्याकृज्ज्याशीतलयातया ॥ ९९ ॥ दृशासर्वार्तिहारिण्याचिरमस्म्यास्पदीकृतः ॥ पुष्पसानूपविष्टायतस्मैत्रैलोक्य
साक्षिणे ॥ १०० ॥ अर्घ्यंपुष्पंतथापाद्यमभ्युपेत्यार्पितंमया ॥ मंदारपुष्पांजलयोविकीर्णाबहवःपुरः ॥ १०१ ॥ नानाविधैर्नमस्कारैःस्तो
त्रैश्चाभ्यर्चितःशिवः ॥ ततोभगवतीगौरीतादृश्यैवसपर्यया ॥ २ ॥ संपूजितासखीयुक्तागणमंडलिकातथा ॥ पूजांतेपूर्णशीतांशुरश्मिशी
तलयागिरा ॥ ३ ॥ तत्रोपविष्टंप्रोवाचमामर्द्धेंदुकलाधरः ॥ ब्रह्मन्प्रशमशालिन्यःप्राप्तविश्रांतयःपरे ॥ ४ ॥ कच्चित्कल्याणकारिण्यःसंवि
दस्तेस्थिताःपदे ॥ कच्चित्तपस्तेनिर्विघ्नंकल्याणमनुवर्त्तते ॥ ५ ॥ कच्चित्प्राप्यमनुप्राप्तंकच्चिच्छाम्यंतिभीतयः ॥ एवंवादिनिदेवेशेसर्वलो
कैककारिणि ॥ ६ ॥ गिरानुनयशालिन्यामयोक्तंरघुनंदन ॥ त्र्यक्षानुस्मृतिकल्याणवतामिहमहेश्वर ॥ ७ ॥ नकिंचिदपिदुष्प्रापंनचकाश्च
नभीतयः ॥ त्वदनुस्मरणानंदपरिघूर्णितचेतसाम् ॥ ८ ॥ नतेसंतिजगत्कोशेप्रणमंतिनयेषुनः ॥ तेदेशास्तेजनपदास्तादिशस्तेचपर्वताः ॥ ९ ॥

दृष्टिपातवर्णयति ॥ ततइति ॥ तयास्वानुभूतालौकिकनिरतिशयानंदाविर्भावचमत्कारकारिण्या ॥ ९९ ॥ १०० ॥ अभ्युपेत्यअभिमुखंसमीपेगत्वा ॥ १०१ ॥ तादृश्याशि
वपूजासदृश्यासपर्ययापूजया ॥ २ ॥ ३ ॥ तदाज्ञयातत्रसानावुपविष्टंमाम् ॥ तत्रकुशलप्रश्नेकर्त्तव्येसर्वकौशल्यपरमकाष्ठापरमात्मनिचित्तविश्रांतिमेवभगवान्प्रथममनुजिघृक्ष
यापृच्छति ॥ ब्रह्मन्निति ॥ ४ ॥ संविदश्चित्तवृत्तयः ॥ पदेपरमात्मवस्तुनि ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुनयोविनयस्तच्छालिन्या ॥ ७ ॥ ८ ॥ जगत्कोशेतेप्राणिनोनसंतियेनप्रणमंति ॥ सर्वे
पिप्रणमत्येवेत्यर्थः ॥ तेदेशाःप्रशस्ततमाइत्यर्थः ॥ अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यःपशवोगोअश्वाइतिवत्प्राशस्त्यलाभः ॥ ९ ॥

भूतस्यप्राक्तसंचितस्यपुण्यस्यरक्षस्थानीयस्यफलंतनोतिअनंतकोटिगुणतयाविस्तारयति ॥ वर्तमानस्यैतद्देहारभ्यस्यसेचनममृतसेकेनेवाभिवर्धनंतनोति ॥ ११० ॥ एष्यत
श्चरिष्यमाणस्यस्वर्थबीजंतनोति ॥ ११ ॥ १२ ॥ सर्वासांवर्तमानानामेष्यंतीनांच ॥ १३ ॥ पूर्णाद्दिष्टार्थैरितिशेषः ॥ १४ ॥ त्यक्ताउद्वेगाभ्विसक्षोभहेतवोयस्मिंस्तथावि
धेऽसाननविधानंमूर्द्धानिपरणाम्यच ॥ १५ ॥ १६ ॥ पूर्णमिंसकलादिशइत्युक्तत्याथसिद्धस्यविषयभोगाभिलाषशून्यतायोतनात्सर्वपापक्षयकरसर्वकल्याणवर्धनमितिविशेष
णाभ्यांपसवानपनिरस्युपलक्षितनिरतिशयानंदरूपमोक्षसाधनविषयएवायमप्रश्नइतिनिश्चितवान्सर्वज्ञःपरमकारुणिकईश्वरः सर्वभावेनप्रपन्नायवसिष्ठायपरमपुरुषार्थसाधन
रहस्यानमेवमरेवार्चनपरमरहस्यभूतमुपदेष्टुकामःप्रतिजानीते ॥ शृण्विति ॥ १७ ॥प्रवक्ष्यमाणदेवार्चनानुरूपमलौकिकदेवस्वरूपमुपदेष्टुंशिष्यस्यतद्बुभुत्साजनयन्पृच्छति ॥

त्वदनुस्मरणैकांतधियोयन्नस्थिताजना ॥ फलंभूतस्यपुण्यस्यवर्तमानस्यसेचनम् ॥ ११० ॥ तनोतिचैष्यतोबीजंत्वदनुस्मरणंप्रभो ॥
ज्ञानामृतैकरुलशोधृतिज्योत्स्नानिशाकर ॥ ११ ॥ अपवर्गपुरद्वारंत्वदनुस्मरणंप्रभो ॥ त्वदनुस्मरणोदारचिंतामणिमतामया ॥ १२ ॥
सर्वासामापदांमूर्ध्निदत्तमृतपतेपदम् ॥ इत्युक्त्वासुप्रसन्नंतंभगवंतंमहेश्वरम् ॥ १३ ॥ अवोचंप्रणतोभूत्वायन्नामतदिदंशृणु ॥ भगवं
स्त्वत्प्रसादेनपूर्णोऽस्मिसकलादिश ॥ १४ ॥ किंतुपृच्छामिदेवेशसंदेहंतन्निर्णयम् ॥ ब्रूहिप्रसन्नयाबुद्ध्यात्यक्तोद्वेगमनामयम् ॥ १५ ॥
सर्वपापक्षयकरंसर्वकल्याणवर्धनम् ॥ देवार्चनविधानंतत्कीदृशंभवतिप्रभो ॥ १६ ॥ ॥ ईश्वरउवाच ॥ ॥ शृणुब्रह्मविदांश्रेष्ठदेवार्च
नमनुत्तमम् ॥ वदामिमुच्यतेयेनकृतेनसकृदेवहि ॥ १७ ॥ कच्चिद्वेत्सिमहाबाहोदेवः कः स्यादितिद्विज ॥ नदेवः पुंडरीकाक्षोनचदेवस्त्रि
लोचन ॥ १८ ॥ नदेवः कमलोद्भवोनदेवस्त्रिदशेश्वर ॥ नदेवःपवनोनार्कोनानलोननिशाकर ॥ १९ ॥ नब्राह्मणोनावनिपोनाहंनत्वंहि
जोत्तम ॥ नदेवोदेहरूपोहिनदेवश्चित्तरूपधृक् ॥ १२० ॥

कच्चिदिति ॥ महाबाहोनिरंतरदेवार्चनसफलीकृतबाहोइतिबाहुसापेक्षबाह्यपूजाभ्रमरतायोतनायसंबोधनम् ॥ ननुप्रसिद्धाएवपुंडरीकाक्षत्रिलोचनादयोदेवाः किमेतावस्यपि
विषयेऽस्मान्प्रश्नसंशयंनयतीतिमन्यमानस्यवसिष्ठस्यपरिच्छिन्नेपुप्रसिद्धाज्ञाभ्रममपनेतुमाह ॥ नदेवइत्यादिना ॥ १८ ॥ कमलोद्भवोब्रह्मा ॥ त्रिदशेश्वरइंद्र ॥ नि
शाकरपदंगणतत्कलाधीनशरीरकपर्यासिताकोटिदेवदेहोपलक्षणम् ॥ १९ ॥ पुनर्नाहंनत्वमितिमिथोऽन्यवसिष्ठयोस्तत्प्रश्नोक्तंततस्मात्सुगम ॥ यद्यहंवसिष्ठोऽस्मितत्त्वंवसिष्ठोऽसी
त्यादिमुनिमुक्तसमस्तप्रमाणतान्नसिद्धेकनमएकोदेवइतिप्रमाणइतिप्रमाणस्यैवसर्वदेवात्मकत्वमुनेःप्रमाणत्वेनमामदेवतात्वनिवारणार्थम् ॥ एवंनेनदेवाआमुम्पूर्वमर्शविस्यादि
भ्यश्चिदाध्यात्मिकेषुचसुरादिषुदेवशब्दार्थानाम् तचेत्वाहाहाग्नेयमम्य त्वाहाइत्यादिवल्लिनादेहाध्यात्मिकत्वाभावानपिप्रसक्तदेवतात्वंवारयति ॥ देहरूपइति ॥ १२ ॥

आध्यात्मिकप्रस्तावात्कमलाद्यदेहादिशोभा ॥ मतिग्रहणसर्वाध्यात्मिकभावोपलक्षणार्थम् ॥ तत्तुल्यन्यायादाधिभौतिकेष्वपिसर्वभावेष्वदेवत्वमुक्तंबोध्यम ॥ कस्तर्हिदेवस्त माह॥अकृत्रिममिति ॥ कृकृत्रोद्भितःकिं कर्मभ्मित्यमितिमप्॥ कृत्रिमक्रियासाध्यतद्विलक्षणपरमार्थदेवननिरतिशयप्रमोदश्चित्प्रकाशोदेवइत्यर्थः ॥ पुंडरीकाक्षादिमत्यता हिचित्प्रकाशाधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तस्मिन्नध्यस्तास्तेषांचित्प्रकाशात्पृथक्करणेस्वरूपसिद्धिरेवदुर्लभादूरेदेवत्वमितितेष्वपिसत्ताप्रकाशएवानावृतःस्फुरन्सर्वत्रैकोदेवस्तदभिव्य क्त्यतिशयादेवपुंडरीकाक्षादयोपिअभिभूतजाड्यत्वाद्वह्निशब्देनज्वलदंगारादयइवदेवाउच्यन्तइतिनश्रुतिस्मृत्यादिवादविरोधोपीतिभाव ॥ २१ ॥ आकारादिनादेशतोवस्तुतश्चपरि च्छिन्नेमितेकालतःपरिच्छिन्नेतत्देवनकुतः ॥ अयभावः ॥ दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिष्वितिदशस्वर्थेषुप्रसिद्धाद्दीव्यते पचाद्यचिदेवशब्दव्यु

नदेवःकमलारूपीनापिदेवोभवेन्मतिः॥ अकृत्रिममनाद्यंतंदेवनंदेवउच्यते॥ १२१॥ आकारादिपरिच्छिन्नेमितेवस्तुनितत्कुतः॥ अकृ त्रिममनाद्यंतंदेवनंचिच्छिवंविदुः॥ २२ ॥ तदेवदेवशब्देनकथ्यतेतत्प्रपूजयेत् ॥ तदेवास्तियतःसर्वसत्तासत्तात्मरूपधृक्॥ २३ ॥ अज्ञा तशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनंकृतम्॥ योजनाध्वन्यशक्तस्यक्रोशाध्वापरिकल्प्यते॥ २४॥ इयत्तादिपरिच्छिन्नंरुद्रादेःप्राप्यतेफलम्॥ अकृत्रिममनाद्यंतंफलमानंदआत्मनः॥ २५ ॥ अकृत्रिमफलंत्यक्त्वायःकृत्रिमफलंव्रजेत् ॥ त्यक्त्वासमंदारवनंकारंजंयातिकाननम् ॥ १२६ ॥ बोधःसाम्यंशमइतिपुष्पाण्यग्राणितत्रच ॥ शिवंचिन्मात्रममलंपूज्यंपूज्यविदोविदुः ॥ २७॥ शमबोधादिभिःपुष्पैर्देवआ त्मायदर्च्यते ॥ तत्तुदेवार्चनंविद्धिनाकारार्चनमर्चनम् ॥ २८ ॥ आत्मसंवित्तिरूपंतुत्यक्त्वादेवार्चनंजनाः॥ कृत्रिमार्चासुयेसक्ताश्चिरं क्लेशंभजंतिते॥ २९ ॥ज्ञातज्ञेयाहियेसंतोबालक्रीडोपमंचते॥ आत्मध्यानाद्दतेब्रह्मन्कुर्वंतोदेवपूजनम्॥ १३० ॥ आत्मैवदेवोभग वाञ्छिवःपरमकारणम्॥ ज्ञानार्चनेनाविरतंपूजनीयःससर्वदा॥ १३१ ॥

त्पादनासकोचेमानाभावान्मायिकनिरंकुशैश्वर्यस्वच्छंदक्रीडाविजिगीषाव्यवहारस्तुतीनामाविषयकमदस्वप्नेच्छागतीनांचनिर्वाहकत्वाद्दशस्वर्थेषुद्युतिमोदावेवमुख्यावर्थौतौ चनित्यनिरतिशयानंदस्वप्रकाशेब्रह्मण्येवसंभवतोनपरिच्छिन्नेपुजडेष्विति ॥ अत.अकृत्रिमचिच्छिवमेवदेवंतत्त्वतोविदुरित्यर्थ.॥२२॥ यत.सर्वजगज्जीवतत्संसाररूपंतत्सत्तयै वसत्तात्मरूपधृक्नस्वतइतितदेवास्तिनान्यदित्यर्थ ॥ २३ ॥ तर्हिकिंपुंडरीकाक्षाद्याकारार्चनविधिर्व्यर्थएव नेत्याह ॥ अज्ञातेति ॥ कृतंविहितम ॥ २४ ॥ आत्मनस्तत्वत.सा क्षात्कारात्पूजनेनप्रसन्नादित्यर्थ. ॥ २५ ॥ कृत्रिमकामभोगानात्मपूजनात्सिद्धांतीतितदर्थंकृत्रिमपूजैवकार्यातत्राह ॥ अकृत्रिमेति ॥ २६ ॥ अकृत्रिमपूजनेतर्हिकासामग्री तामाह ॥ बोधइति ॥ साम्यसर्वत्रात्मौपम्येनदर्शनम ॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ ज्ञातज्ञेयायेकदाचिदात्मध्यानाद्व्युत्थिताःसंतःसाकारदेवपूजनंकुर्वंतश्चेद्दृश्यतेतत्तेबालक्रीडोपम कुर्वंतिनकृत्रिमभोगाशयेत्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

त्वमीवस्वभावमकृत्रिमअव्ययचेतनाकाशचिदाकाशब्रह्मविद्धिनत्वन्य अनात्मापूज्योयतोज्ञानलक्षणमात्मपूजनमेवमुख्यपूजानान्येत्यर्थ ॥ यथाहुः ॥ देहोदेवालय प्रोक्तो जीवादेवस्सदाशिव ॥ त्यजेदज्ञाननिर्माल्यसोहंभावेनपूजयेदिति ॥ ३२ ॥ तदेवास्तियत सर्वसत्तासत्तात्मरूपचिमितिब्रह्मणएवजगज्जीवतत्ससरणसत्तास्मनावस्थानमुक्तंभो पर्वतिजिज्ञासुर्वसिष्ठ पृच्छति ॥ चेतनेति ॥ ३३ ॥ तत्रचित्सत्तायाश्चेत्यानधीनत्वतावत्सर्वचेत्यप्रलयेप्यनपायात्प्रसिद्धमितितदधीनभानस्यचेत्यस्यभानांतरमिवनसत्तांतरम पियुक्तमित्युपपत्तिमाह ॥ चिद्व्योमेति ॥ सर्वचेतिपूर्वार्धान्वयि ॥ यद्यस्माद्धेतो ॥ अथवाचिद्व्योमसर्वभसर्गकालेपिअसभवच्चेत्यपारादिपरिच्छेदशून्यत्वात्प्रलयकालवदित्यनु मानलक्षणाप्रोपपत्तिर्दर्शिताबोध्या ॥ ३४ ॥ कथतर्हिजगद्रूपप्रतिभासस्तत्राह ॥ यद्यदिति ॥ तस्यापरिच्छिन्नत्वादेवमायावरणात असंमानान्मायिकवासनादिमार्गेणय त्स्वंदितंस्पंदनमिवप्रसिद्धतेनइदजगदितिप्रसभाति ॥ तथाहि ॥ यद्यत्सूर्यचंद्रप्रदीपेंद्रियमनआदिस्वयप्रकचतिचद्दलीभूतप्रकाशभवतितस्यस्वकचनस्यस्वविवेअसमानात्त्वय

त्वमेतच्चेतनाकाशमात्मानजीवमव्ययम् ॥ स्वभावंविद्धिनत्वन्य पूज्य पूजात्मपूजनम् ॥ १३२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ चेतनाकाश मात्रात्मयाजगदिदंप्रभो ॥ यथातच्चेतनस्यैवजीवादित्वंतदुच्यताम् ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ चिद्व्योमैवकिलास्तीहपारा वारविवर्जितम् ॥ सर्वत्रासभवच्चेत्ययत्कल्पांतेवशिष्यते ॥ ३४ ॥ यद्यत्स्वयंप्रकचतितस्यस्वकचनस्यतु ॥ स्वयंयत्स्पंदितनामतेनेद जगदित्यलम् ॥ ३५ ॥ इत्येवंस्वप्नपुरवज्जगद्भातिचिदात्मकम् ॥ एवंचिद्व्योममात्रात्मजगदच्छंनभित्तिमत् ॥ ३६ ॥ अत्यंतासंभवाच्चे त्यंदृश्यंचिद्व्योममात्रकम् ॥ चित्त्वात्कचतिसर्गादौयत्तज्जगदितिस्मृतम् ॥ ३७ ॥ तस्मात्स्वप्नपुराकारयदिदंभासतेजगत् ॥ तत्रचिद्व्योम मात्रात्मन्यन्यतानामकाकुत ॥ ३८ ॥ चिन्मात्रमेवगिरयश्चिन्मात्रंजगदवरम् ॥ चिन्मात्रमात्माजीवश्चचिन्मात्रभूतसतति ॥ १३९॥ चिद्व्योममात्रादितरत्सर्गादौसवेदने ॥ भिन्नस्वर्गेपुरेवापिकिंसंभवतिकथ्यताम् ॥ १४० ॥

पद्दिवदहि प्रभाकारेयस्पंदितस्पंदनंनामप्रसिद्धंतदेवनीलपीतादितद्विषयरूपजगदित्यलमत्यन्तप्रसिद्धमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ इतिउक्तरीत्याएवविचित्ररूपजगच्चिदात्मकमेवसत्स्व मपुरवत्चिरिवभातिभ्रात्या ॥ एवमदुक्तरीत्यापरमार्थतोविमृष्टतुजगन्नभित्तिमत्अमूर्तमच्छचिद्व्योममात्रात्मैवेत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तर्हिकिंचिदेवचेत्याकारेणपरिणतत्वपश्यतिने त्याह ॥ अत्यतेति ॥ अपरिणामित्वादद्वयत्वाच्चात्यंतासंभवाच्चेत्यमप्यात्मचित्त्वभावादन्ययाकचतिमथतेतदेवदृश्यजगदित्यर्थ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अतएवारोपितरूपबाधे न चिन्मात्रस्वरूपदृष्टव्यमित्याह ॥ चिन्मात्रमेवेत्यादिना ॥ ३९ ॥ स्वर्गेऊर्ध्वलोकेपुपुरेस्वप्नगरेवाअपिशब्दात्पातालेपुवाचिद्भिन्नंकिंसंभवतितत्कथ्यतांनिरूपणकुशलैरपि न च्चत सतास्फूर्तिमत्वेअचित्त्वव्याघातातद्भावेअलीकत्वादलीकस्यचिताप्युज्जीवनादर्शनाच्चितोऽसंगत्वेनाचित्त्वधायपोगात्साधकांतरस्याप्रसिद्धेरितिभाव ॥ १४० ॥

१ मायावरणासंभवादितिकचित्पाठः

ननुयजतिददातिजुहोतीत्यादिशब्दांनरात्कर्मभेदद्वचित्आकाशजगदित्यादिनामांतराद्भेदोस्त्विति चेत्तत्राह ॥ आकाशमिति ॥ भूताकाशाव्याकृताकाशार्थत्रयपरत्वेनाभि
प्रेतानात्रयाणामप्याकाशशब्दानांकाश्दीप्तावितिधात्वर्थानुगमेनचिन्मात्रवचनत्वसंभवाद्गमेरपियेगत्यर्थास्तेज्ञानार्था इत्यनुशासनाद्वर्त्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिक्विपि
द्वित्वादिनिपातनेपिज्ञानार्थत्वानपायाच्चित्पर्यायनामतोपपत्तेरितिभावः ॥ ४१ ॥ तदेतिदर्शनाद्यदेत्यध्याहार्यम् ॥ एवरीत्याद्वौद्वैतस्वमादिभिःसमयदानुभूयतेतत्त्वदृशातदेत्यर्थ.
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ द्वितीयएवशब्दोऽपिशब्दार्थे ॥ ४४ ॥ अखिलचित्तसचेत्यमपिजगत्अचेत्यसन्मात्रमेवस्थितम् ॥ ४५ ॥ परमाकाशस्यब्रह्मणःकलनवद्धस्याप्रजायेयेति
श्रुतिदर्शितआद्यसकल्पएवत्रिजगद्भूत्वास्वयमुत्थितद्वैतवत्द्वैतवाद्यभिमतसत्यवस्तुवदित्यर्थः ॥ ४६॥ जगत्सामान्येउक्तन्यायघटपटादिविशेषेपिदर्शयति ॥ यथेत्यादिना ॥ स

आकाशंपरमाकाशंब्रह्माकाशंजगच्चितिः ॥ इतिपर्यायनामानितत्रपादपवृक्षवत् ॥ १४१ ॥ एवंद्वौस्वप्नसंकल्पमायाभिःस्वनुभूयते ॥ त
दाकिलचिदाकाशमेवभातिजगत्तया ॥ ४२ ॥ यथैतत्संविदाकाशंस्वप्नेभातिजगद्वपुः ॥ तथेदंजाग्रदाख्येपिस्वप्नेभातितदेवनः ॥ ४३ ॥
यथास्वप्नपुरेचित्त्वंवर्जयित्वेतरत्क्वचित् ॥ नाकिंचित्संभवत्येवंजाग्रत्येवंमहाचितः ॥ ४४ ॥ यतोनसंभवत्यन्यच्चेत्यंकिंचित्ततोखिलम् ॥
चित्तंसंचेत्यमप्येतदचेत्यंसज्जगत्स्थितम् ॥ ४५ ॥ परमाकाशकलनंत्रिजगत्स्वयमुत्थितम् ॥ स्वप्नवद्विद्धिचिद्व्योम्निनत्वेतद्द्वैतवत्स्थितम्
॥ ४६ ॥ यथाचिद्व्योममात्रात्मस्वप्नेघटपटादिकम् ॥ सर्गादावेवसर्गोयंतथाचिद्व्योममात्रकम् ॥ ४७ ॥ शुद्धसंवित्तिमात्रत्वादृतेन्यत्स्वप्न
पत्तने ॥ यथानविद्यतेकिंचित्तथास्मिन्भुवनत्रये ॥ ४८ ॥ याःकाश्चनदृशोयेयेभावाभावास्त्रिकालगाः ॥ सदेशकालचित्तास्तत्सर्वंचि
द्व्योममात्रकम् ॥ ४९ ॥ सएषदेवःकथितोयःपरःपरमार्थतः ॥ यस्त्वंसोहमशेषंवाजगदेवचयोखिलः ॥ १५० ॥ सर्वस्यवस्तुजातस्यजग
तोन्यस्यतेमम ॥ देहोहिचेतनाकाशंपरमात्मैवनेतरत् ॥ ५१ ॥ संकल्पनेस्वप्नपुरेशरीरंचिद्व्योमतोन्यन्नयथास्तिकिंचित् ॥ तथेहसर्गेप्रथ
मैकसर्गान्मुनेप्रभृत्यस्तिनरूपमन्यत् ॥ १५२ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० जगतःपरमात्ममयत्ववर्णनंनामएकोनत्रिंशत्तमः
सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ एवंसर्वमिदंविश्वंपरमात्मैवकेवलम् ॥ ब्रह्मैवपरमाकाशमेषदेवःपरःस्मृतः ॥ १ ॥

गौघटपटादिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सज्ज्ञानेनपूज्योदेवःप्रथमप्रश्नोत्तरत्वेनकथितः ॥ १५० ॥ देहःपारमार्थिकस्वरूपम् ॥ १५१ ॥ उक्तमनूद्योपसहरति ॥ संकल्पनइति ॥
प्रथमादेकस्यहिरण्यगर्भस्यसर्गात्प्रभृतिप्रवृत्तेइहास्मिन्सर्गेतथासंकल्पनस्वप्नपुरशरीरादिवदेवान्यद्रूपंनास्ति ॥ १५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र० पू०
एकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चित.सर्वात्मतासर्वभोक्तृभावेनसंस्थितिः ॥ यथाजीवदशाप्राप्ताचित्तच्चाप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चेतनाकाशमात्रात्मयथास
र्वमिदप्रभोइतियत्त्वयापृष्टतस्येदमुत्तरवर्णितमित्याह ॥ एवमिति ॥ कच्चिद्वेत्सिमहाबाहोदेव.क.स्यादितिद्विजेतिमयात्वत्पृष्टदेवार्चनविधानमूलरहस्यंयत्त्वांप्रतिपृष्टंतदप्येतदेवे
त्याह ॥ एषदेवइति ॥ १ ॥

परिच्छिन्नदेशाधनपरिच्छिन्नफलमेतदर्चनमुसर्वकामावसानभूमिभूमानवप्राप्तिफलमितिसर्वोत्कृष्टमित्याह ॥ तदेतदिति ॥ सर्गभू सर्वजगत्सर्गारोपाधिष्ठानम् ॥ २ ॥ तत्प्रवस्तु
वित्तव्ययायाससाध्यताशंकांपरिहरति ॥ अबहिरिति ॥ अबहि साधनयतदसाध्यचेतिमिपह ॥ ३ ॥ प्रबुद्धोविवेकीमुख्याधिकारीतियावत् ॥ अतिशयितोदेव अतिदेवस्त
दर्चने ॥ ४ ॥ मुख्यादितरपदेशार्चनेतार्हिकःअधिकारिणस्तानाह ॥ अभ्युत्पन्नेति ॥ अतएवतदनुरूपमेवकृत्रिमप्रतिमादितत्त्वामपीषेत्याह ॥ कृत्रिमेति ॥ अथाप्रतिमातत्पुरम् ॥
॥ ५ ॥ तत्परात्पादनालाभेकोप्रवाशनमिवेत्याह ॥ शमेति ॥ ६ ॥ अर्चनकृत्वार्तसंतोषमायातिप्रामुवति ॥ ७ ॥ यत कुतश्चिरत्वमप्रायविमानापरप्रभृतिसाधनान्मिथ्यात्म
कमेवस्वर्गादिफलमासादयतीतिमुधेत्यस्योपपत्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥ यथआदि कारणयस्यसोऽस्मदादिरस्मत्कल्पितप्रपंचांतगत असौचसुरादिरस्यमूर्त्तिरूपोदेव कश्चिदनिर्वचनी

तदेतत्पूजनंश्रेयस्तस्मात्सवमवाप्यते॥तदेवसर्गभूःसर्वमिदंतस्मिन्व्यवस्थितम्॥२॥अकृत्रिममनाद्यंतमद्वितीयमखंडितम्॥अबहि
साधनासाध्यसुखतस्मादवाप्यते॥३॥प्रबुद्धस्त्वमुनिश्रेष्ठतेनेदंतवकथ्यते॥नातिदेवार्चनेयोग्यःपुष्पधूपचयोमहान्॥४॥ अभ्युत्पन्नधि
योयेहिबालपेलवचेतस॥कृत्रिमार्चामयंतेषांदेवार्चनमुदाहृतम्॥५॥शमनोधाद्यभावेहिपुष्पाद्यैर्वार्चयंतिहि॥मिथ्यैवकल्पितैरेवमा
कारेकल्पितात्मके॥६॥स्वसंकल्पकृते कृत्वाक्रमैरर्चनमादृता॥याता संतोषमायांतिपुष्पधूपलवार्चने ॥७॥ स्वसंकल्पकृतेरर्थैःकृ
त्वादेवार्चनमुधा॥यत कुतश्चिन्मिथ्यात्मफलमात्रनयतिते॥८॥पुष्पधूपार्चनंब्रह्मन्कल्पितंबालबुद्धिषु॥यत्स्याद्भवादृशांयोग्यमर्चन
स्यनातिग॥सर्वसंकल्पवलितोनसर्वोनचसर्वक॥११॥दिक्कालाद्यनवच्छिन्न सर्वारंभप्रकाशकृत्॥चिन्मात्रमूर्त्तिरमलोदेवइत्युच्य
तद्ददाम्यहम्॥९॥अस्मदादिस्त्वसौकश्चिद्देवोमतिमतांवर॥ देवस्त्रिभुवनाधार परमात्मैवनेतरत्॥१०॥शिवस्सर्वपदातीत सर्वसंक
तेमुने॥१२॥संवित्सर्वकलातीतासवभावांतरस्थिता॥सर्वसत्ताप्रदादेवीसर्वसत्तापहारिणी॥१३॥ब्रह्मब्रह्मन्सदसतोर्मध्यंतद्देवउच्यते॥
परमात्मपरास्मिस्यतत्सदोमित्युदाहृतम्॥१४॥महासत्तास्वभावेनसर्वत्रसमतांगतम्॥ महाचिदितिसंप्रोक्तपरमार्थइतिश्रुतम्॥१५॥

योमायामयएवेत्यथ ॥ कस्तर्हिपारमार्थिकोदेवस्तमाह ॥ देवइति ॥ १० ॥ सर्वेभ्याब्रह्मविष्णुरुद्रादिदेवेभ्योप्यतीत संकल्पनामनोदृश्यस्तदतिग ॥ यतोवाचोनिवर्तंतअप्रा
प्यमनसासहेतिश्रुते ॥ यत्तुसर्वैर्विषयभोगसंकल्पैर्वलितोवेष्टितोब्रह्मविष्ण्वादिपदरूप सनसाधनतोपिसर्वोनफलतोपिसर्वैकभोगसुखयस्मिंस्तथाविध ॥ स्वस्वकर्मोपासनतार
तम्यानुसारेणभोगसामग्र्यासत्फलसुखस्यस्यषतमलाभादित्यर्थ ॥ ११ ॥ आत्मदेवस्तुपूजनदशायांफलदशायांचनित्यनिरतिशयपरमार्थसत्यपूर्णानंदैकस्वभावएवे
तिसएवदेवइत्यस्तियोग्यइत्याह ॥ दिक्कालेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ सदसतोर्भावाभावयोवर्तमानतदन्यकालयोर्मूर्तामूर्तयो कारणकार्ययोर्व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्वाभात
रात्विकसाक्षिचिन्मात्ररूपत्वादंतःस्थामस्वाद्धामध्यम ॥ परमसूक्ष्मब्रह्माभिकरणज्योतिभ्यउत्कृष्टआत्मैवपरासवावयोतनसमा अभिरव्याभकाशोयस्यतत्पाविधसत्रोमितिप
देनमुनिभिर्विराडादिपादमयालकसर्वमयंचमविलापनेनशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यतेसआत्मासविज्ञेयइत्युपाख्यानमित्यर्थ ॥ १४ ॥ १५ ॥

व्यवहारेसर्वत्रानुगमात्सत्तासामान्यरूपेण ॥ सर्वबाधेतुमहासत्तात्मना ॥१६॥ तस्यैवसर्वैषादेवतादीनामात्मत्वादपिमुख्यंदेवत्वमित्याह॥ यदित्यादिना ॥१७॥१८ ॥ तस्यैवविमर्शेसर्वदेवतासारत्वाद्देवत्वमित्याह ॥ पादेति ॥ किसार.सदतिशेष· ॥ १९ ॥ ससर्वःपूर्णोदेवएवाहनपरिच्छिन्नइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ सएवसर्वकर्त्तासर्वभोक्ताचेत्याह ॥ सकरोतीत्यादिना ॥ २२ ॥ पुर्यामास्ते ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यइतिश्रुतेरितिभावः ॥ २३ ॥ शरीरमावसथोमहागृहंयस्यास्तथाविधायाम् गहनादुर्विवेकाअन्नमया

स्थितंसर्वत्रसर्वंतुलतास्वंतर्यथारसः ॥ सत्तासामान्यरूपेणमहासत्तात्मनापिच ॥ १६ ॥ यच्चित्तत्त्वमरुंधत्यायच्चित्तत्त्वंतवानघ ॥ यच्चित्तत्त्वंचपार्वत्यायच्चित्तत्त्वंगणेषुच ॥ १७॥ चित्तत्त्वंयन्ममेदंचचित्तत्त्वंयज्जगत्त्रये ॥ तद्देवइतिनत्त्वज्ञाविदुरुत्तमबुद्धयः ॥ १८ ॥ पादपाण्यादिमानन्योयोवादेवःप्रकल्प्यते ॥ संविन्मात्राद्दतेब्रह्मन्किंसारःकिलकथ्यताम् ॥ १९ ॥ चिन्मात्रमेवसंसारसारःसकलसारताम् ॥ गतःसदेवःसर्वोहंतस्मात्सर्वमवाप्यते ॥ २० ॥ नसदूरेस्थितोब्रह्मन्नदुष्प्रापःसकस्यचित् ॥ संस्थितःससदादेहेसर्वत्रैवचखेतथा ॥ २१॥ सकरोतिसचाश्नातिसबिभर्त्तिप्रयातिच ॥ सनिःश्वसितिसंवेत्तासोंगान्यंगानिवेत्तिच ॥ २१ ॥ सोस्यांविचित्रचेष्टायांप्रकाशिन्यांचतद्वशात् ॥ तत्स्वरूपनिबद्धायांपुर्यामास्तेमुनीश्वर ॥ २३ ॥ शरीरावसथायांचचलायांतत्प्रसादतः॥ सोस्यांगहनकोशायांहृद्गुहायांगुहेश्वरः ॥ २४ ॥ मनःषष्ठेंद्रियाचारसत्तातीतामलात्मनः ॥ तस्यसंव्यवहारार्थसंज्ञाचिदितिकल्पिता ॥ २५ ॥ सएपचिन्मयःसूक्ष्मःसर्वव्यापीनिरंजनः ॥ इमंभास्वरमाभासंकरोतिनकरोतिच ॥२६॥ साचिदत्यंतविमलाजगदर्थंजगत्क्रियाम् ॥ इमांरंजयतिप्राज्ञरसेनेवमधुर्लताम् ॥ २७॥ चारवोयेचमत्काराश्चितश्चितियथास्थितम् ॥ चमत्कुर्वंतिकिलतेतेनकेचिन्नभोभिधाः ॥ २८ ॥ केचिज्जीवाभिधानाश्चकेचिच्चित्ताभिधानकाः ॥ केचित्कलाभिधानाश्चकेचिद्देशाभिधानकाः ॥ २९ ॥ केचित्क्रियाभिधानाश्चकेचिद्द्रव्याभिधानकाः ॥ केचिद्भावविकारादिजात्यौचित्याभिधानकाः ॥ ३० ॥ प्रकाशाभिधानाःकेचित्केचिद्धैलतमोभिधाः ॥ अर्केंद्राद्यभिधाःकेचित्केचिद्यक्षाभिधानकाः ॥ ३१ ॥

दिव्हि'कोशायस्यास्तथाविधायाम् हृद्गुद्धिःसैवगूहतीतिगुहातस्याम् आनंदमयकोशगुहेश्वरः ॥ २४ ॥ उपदेशसंव्यवहारार्थम ॥ २५ ॥भास्यारोपेकरोतीव तदपवादेनकरोति ॥ नित्यभानस्यकृतत्वाभावादित्यर्थः ॥२६ ॥ रजयतिशोभयति ॥ मधुर्वसतः ॥ २७ ॥ चमत्काराआरोप्येसत्तास्फूर्तिप्रदानरूपाः ॥ चितिमायाशबलेयंस्थितपूर्वकामकर्मवासनानुसारेणनियतचमत्कुर्वंत्याविर्भावयति॥ तांश्चित्त्वमत्कारानेवनामकल्पनयाव्यपदिशति ॥ केचिदित्यादिना॥ सर्गभेदेननभोबहुत्वोक्तिः ॥२८॥२९ ॥ भावविकाराजायतेऽस्तिवर्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतीतियास्कोक्ताः॥आदिपदाद्गुणभेदास्तेषांजात्यावैचित्र्येणऔचित्येनचविचित्राभिधानकाः॥३०॥तानेवप्रपचयति॥प्रकाशेति॥३१॥

चित किंस्वभोगेच्छयाजगत्स्थितिर्नेत्याह ॥ निरिच्छेति ॥ तथाचोक्तंश्रीमद्गौडपादाचार्यैः ॥ भोगार्थंसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोऽयमाप्तकामस्यकास्पृ
हेति ॥ नचैवंसोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतिविरोध अस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुत्यंतरेणेच्छाप्रयत्नापनपेक्षनिश्वसितमायत्वात्केवलवैष
म्यबहुस्यांप्रजायेयेतिसमानतात्पर्यकश्रुत्यंतरानुमण्यायचाकामयतेत्युक्तेरचेतनप्रधानादिकर्तृकत्वाशंकावारणमात्रतात्पर्यकत्वात् ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम् ॥ कामा
च्चनानुमानापेक्षेति ॥ ३२ ॥ त्रैलोक्यलक्षणानामंभोधीनांसंस्थाभूताचिकस्थितिपुचिचार्यमाणासुचिदेवशरीरचास्तवतत्त्वतद्रूपाजलजालिकाजलसमूहस्थानीयानाम्पचि
त्यथ ॥ ३३ ॥ तस्यामनःसंकल्परूपभोक्ता विविधपुटीप्रकाशकत्वमेवभोक्तृविवेकाद्भोक्तृत्वमितिकल्प्यतइत्याशयेनाह ॥ शरीरेति ॥ ईश्वरीस्वारोपितसर्वावभासनसमर्था

निरिच्छस्वस्वभावेनवसंतेनयथांकुर ॥ तन्यतेतद्वदेवेयजगल्लक्ष्मीश्चिदात्मना ॥ ३२ ॥ चिदेवासुसमग्रासुसर्वदेवेकिंकेवहि ॥ त्रैलोक्यां
भोधिसंस्थासुशरीरजलजालिका ॥ ३३ ॥ शरीरपंकजभ्रांतमनोभ्रमरसंभृताम् ॥ आस्वादयतिसंकल्पमधुसत्तांचिदीश्वरी ॥ ३४ ॥
ससुरासुरगंधर्वसशैलार्णवकंजगत् ॥ चितिस्थिनप्रवहतिजलावर्त्तंजलययथा ॥ ३५ ॥ यथचित्तमयाचारचारुचचुरचक्रिकम् ॥ संसार
चक्रंचिच्चक्रेभ्राम्यतिभ्रमभाजनम् ॥ ३६ ॥ चिच्चतुर्भुजरूपेणजघानासुरमंडलम् ॥ कालोजलदखंडेनसायुधेनयथातपम् ॥ ३७ ॥
चिद्भिन्नेत्रतयाप्रसन्नवपशीतांशुचिह्नया ॥ गौरीकमलिनीवक्त्रपद्मपदपदतांगता ॥ ३८ ॥ विष्णो पद्मालितामेत्यचिद्ध्यानाधीनमानसा ॥
प्रयीनलिन्या सरसींधत्तेपैतामहींस्थितिम् ॥ ३९ ॥ चितोब्रह्मन्विचित्राणिशरीराणीहभूरिश ॥ पत्राणीवतरोर्हंसिकेयूरादिक्रियेवच
॥ ४० ॥ चित्समस्तसुरानीकपरिवंदितपादया ॥ त्रैलोक्यचूडामणितांधत्तेवासवलीलया ॥ ४१ ॥ चित्सुभासुरतामेत्यत्रैलोक्योदरह
यरे ॥ पतत्युदेतिसंयातिस्वात्मन्येवाब्धिवारिवत् ॥ ४२ ॥ चिच्चंद्रिकाचतुर्दिक्षुअवभासवितन्वती ॥ विकासयतिनिःशेषभूतसत्ताकुमुद्व
तीम् ॥ ४३ ॥ चिद्दर्पणमहालक्ष्मीस्त्रिजगत्प्रतिबिंबितम् ॥ गृह्णात्यनुग्रहेणांतःस्वगर्भमिवगर्भिणी ॥ ४४ ॥

॥ ३४ ॥ एवंकर्तृत्वमपितस्याःस्वाध्यारोपितकारकपरिभ्रमणप्रयानिमित्तत्वमेवेत्याशयेनाह ॥ ससुरासुरेति ॥ प्रवहतिपरिवर्त्तते ॥ ३५ ॥ यथातीतिवधलयाचिचोयश्चित्त
मय कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपआचारस्तेनचारवश्चचुराश्चपलाश्चव्यष्टिजीवसंसरणचक्रिकायस्मिंस्तथाविधजीवसमष्टिसंसारचक्रमायाशबलेचिच्चक्रेभ्राम्यति ॥ ३६ ॥ चर्णितल
क्षणचितएवमर्वकर्तृभोक्तृत्वविशिष्यवर्णयति ॥ चिदित्यादिना ॥ कालोयमतु सायुधेनेंद्रधनुर्वज्रयुक्तेनजलदखंडवेषेणातपमिव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विष्णोर्नाभिपद्मेअलितांभ्र
मरत्वमिवएत्यप्राप्य ॥ प्रयीवेदास्तल्लक्षणायानलिन्या सरसींमहासरोभूतांस्थितिमूर्त्तिम् ॥ ३९ ॥ केयूरादीनांक्रियानिर्मितिरिव ॥ ४० ॥ चूडामणितांवपतामितियावत्
॥ ४१ ॥ सुभासुरतांसूर्यादितेजोरूपताम् ॥ ४२ ॥ साक्षादपितस्याआकारमयानिमित्ततामाह ॥ चिच्चंद्रिकेति ॥ ४३ ॥ महतीलक्ष्मी स्वच्छतास्वरसतालक्षणाशोभायैष्णवी
मायाचा ॥ ४४ ॥

चतुर्दशभुवनस्थानांभूतानाम् ॥ भूतीकरोतिसत्तांसंपादयति ॥ यथावारिश्री रसशक्ति अंबुधिर्जलसमूहरूपासतीसमुद्रस्वंसमुद्रस्वरूपसत्तांसंपादयतितद्वत् ॥ ४५ ॥ इदानींता मेवचितलतात्वेनरूपयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ व्योमात्रमायाकाशस्तल्लक्षणायाकेदारिकायाक्षेत्रभक्तौरूढाहिरण्यगर्भात्मनाअंकुरिता ॥ सत्तौघा सर्वपदार्थसत्यतास्तल्लक्ष णफलदायिनी ॥ ४६ ॥ संवेदनानिसविकल्पज्ञानानि ॥ चित्तेहाश्चित्तवृत्तयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ जडाःशैलादयएवगुल्मकामूलप्ररोहायस्याः ॥ विग्रहाश्चतुर्विधशरीराण्येवग्र थयस्तैर्वलिता ॥ आमूलाग्रप्रवृत्तिप्रतानैं परिवर्त्तितावेष्टिता ॥ ४९ ॥ पेलवमित्यादिविशेषणविशिष्टदृश्यकुसुमअनयाजन्यतइतिपरेणान्वयः ॥ सदसद्वपुरित्यस्यपरामर्शासहमित्युपपत्ति ॥ ५० ॥ छायाचंद्रादिकातिरिवाच्छंस्फुटदृश्यकुसुमम् ॥ मन्यतेअभिमानविषयीक्रियते ॥ तन्यतेविस्तार्यते ॥ ५१ ॥ तस्याश्चित.सत्सत्यंचित्चेतनम् ॥ ज

चिच्चतुर्दशभूतानांमंडलानिमहांतिच ॥ भूतीकरोतिवारिश्रीःसमुद्रत्वमिवांबुधिः ॥ ४५ ॥ विचित्रालोककुसुमाघनसंकल्पपल्लवा ॥ व्योमकेदारिकारूढासत्तौघफलशालिनी ॥ ४६ ॥ जीवजालरजःपुंजवासनारसरंजिता ॥ संवेदनत्वग्वलिताचित्तेहाकलिकाकुला ॥ ४७ ॥ अतीतासंख्यत्रिजगत्केसरोज्ज्वलरूपिणी ॥ अनारतस्पंदमहाविलासोल्लासहासिनी ॥ ४८ ॥ सर्वर्तुपर्वपरुषाजडशैलादिगुल्मका ॥ विग्रहग्रंथिवलितामूलाग्रपरिवर्त्तिता ॥ ४९ ॥ चिल्लतेयंविकसितापेलवंसदसद्वपुः ॥ विचित्रंदृश्यकुसुमंपरामर्शासहंबहु ॥ ५० ॥ अनयेहहिसर्वत्रच्छायाच्छमिवजन्यते ॥ मन्यतेतन्यतेवस्तुगीयतेक्रियतेपिच ॥ ५१ ॥ महाचितानयानित्यंभासंतेभास्करादयः ॥ देहाःस्वदंतेचमिथस्तत्सच्चिज्जडविभ्रमैः ॥ ५२ ॥ चिताचावर्त्तवर्त्तिन्यासिद्धान्येवप्रनृत्यति ॥ जगज्जालरजोलेखातत्सत्तादृश्यदेहिनी ॥ ५३ ॥ चित्सर्वजगदारंभमिमंप्रकटयत्यलम् ॥ त्रैलोक्यदीपकशिखादीपोवर्णाश्रयंयथा ॥ ५४ ॥ चिच्चंद्रबिंबेविमलेशशवत्प्राप्यसंगमम् ॥ सर्वत्रलक्ष्यतामेतिपदार्थश्रीर्जगद्गता ॥ ५५ ॥ चिद्रसायनसेकेनपदार्थपटलावली ॥ रूपमेतिफलंचैवप्रावृट्सिक्तेवसल्लता ॥ ५६ ॥ चिच्छाययैवसर्वस्यजाड्यंसम्युदेतिच ॥ सर्वस्यास्यशरीरस्यगृहस्येवतमस्त्विह ॥ ५७ ॥

इचेत्यविवेकप्रयुक्तैर्भोक्तृभोग्यताविभ्रमैर्दंपत्योर्देहावस्तुतोऽमंगलरूपाअपिमिथ स्वदतेप्रीतिविषयाभवति ॥ ५२ ॥ आवर्त्तोवाल्यावर्त्तस्तद्वर्त्तिन्याचितैवसिद्धातत्सत्तयैवदृश्यदेहिनीदर्शनयोग्याकारवतीजगज्जालरजोलेखाअन्याचिद्यतिरिक्तेवभूत्वाप्रनृत्यति ॥ ५३ ॥ त्रैलोक्यप्रकाशनदीपकशिखाभूताचित् ॥ दीप प्रसिद्धोवर्णाश्रयरूपवद्द्रव्य यथाप्रकटयतितद्वत् ॥ ५४ ॥ चिदधीनप्रकाशतामेवजगत.प्रपचयति ॥ चिच्चंद्रबिंबेइत्यादिना ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ननुचिद्यदिरसायनमिवपदार्थपटलावलीसर्वतोव्याप्यस्फुरतितर्हितत्रजाड्यनस्यात् ॥ नहिसर्वतोरसार्द्रेशुष्कताया.प्रसक्तिरस्तीतितत्राह ॥ चिच्छाययैवेति ॥ यथापचीकरणेनगृहस्यापिसर्वतस्तेजोव्याप्तिसत्वात्तदतस्तमःप्रसक्त्यभावेपितैजसभास्वरतायाभूतांतरभागैरभिभवाद्बहिरभिव्यक्तसौरालोकव्याप्तौतत्प्रयुक्तच्छाययाअतस्तमउदेति ॥ तथाघटाद्यधिष्ठानचिद्भास्वरतायाअप्यध्यस्तेनाभिभवाद्बहिश्चाक्षुषवृत्त्याद्यभिव्यक्तचिद्याप्त्यास्फुरणेतच्छाययाअतर्जाड्यमुदेतीत्यर्थ ॥ ५७ ॥

१ टीकानुरोधेनात्रफलदायिनीतिपाठापेक्षितइतिभाति

तथाचयथार्थरामासाकम्रायच्चघटमासाराद्याकृतिर्व चिम्यसिद्धिस्तथादेहांतरमि्यक्तरमा नृसिंहमस्कृतिपशादेवगवाश्वघटपटाद्याकृतिर्वै चिन्यसिद्धिर्नान्यथेत्याह ॥ चि
घमाश्नयइति ॥ त्रैलोक्यदेहास्य तस्यांतर्गता साकारपदार्था एतेछायाआदर्शेत्यप्रकाआकृतिमाकारमपिनस्पृशेयु साधकांतराभावादित्यर्थ ॥ ५८ ॥ क्रियाविहितनिषिद्धे
पुनवर्त्ति सैवकुलवधू ॥ ५९ ॥ उक्तमर्थमनुभावयितुंव्यतिरेकमुखेनापिप्रसिद्धोदाहरणेपुसमर्थयति ॥ चिदालोकमितिद्वाभ्याम ॥ स्फुरन्नसचलन्नप्यामुखन्नपिप्रकटनाएतिय
गृहट ॥ किंतत्तभयपक्षपकारकालदेशानांनिरास ॥ ६० ॥ स्वांगानिशाखा यस्य ॥ कुंतलालि केशसमूहोल्लतायस्मिन् ॥ चिन्मज्जनंविनाइमिविना ॥ ६१ ॥ एवंचचिदधी
नजन्मरक्षादिसवभावत्वाजगज्जलाधीनसर्वभावतरंगादिजलमिवचिदवपरमार्थतइतिसिद्धमित्यपसंहरति ॥ वर्द्धतइति ॥ ६२॥६३॥ यद्यकाचिदेवास्तितर्हिइतरात्मक अ
पैरहानिशमूर्छामरणपुनस्कारादस्यांतरचअवनिस्कारमर्थामनुष्यपुरमूनविकारशून्याअधानेभादिहामाभित्तिरिवनचततिनत्कथमित्यर्थ ॥६४॥ नदेवस्पष्टंपुनराह ॥ अयमिति॥

चिच्चमत्कृतयोदेहेनभवेयुरिमायदि॥ त्रैलोक्यदेहास्यकैतेनस्पृशेयु किलाकृतिम्॥ ५८॥ चिदाकाशप्रकाशोस्मिन्संकल्पशिशुधारि
णी॥ क्रियाकुलवधूर्देहगृहेस्फुरतिचंचला॥५९॥ चिदालोकविनाकस्यरसनाग्रेस्फुरन्नपि॥ कथंकदाप्रकटतामेतिदृष्टंकवारस ॥६०॥
शृण्वंगस्वांगशाखापिकुंतलालिलताप्यलम्॥ चिन्मज्जनविनादेहवृक्ष कइवराजते ॥ ६१ ॥ वर्द्धतेविलुठत्यत्तिचिच्चराचरकारिणी॥
चिदेवास्तीतरन्नास्तिचिन्मात्रमिदमुत्थितम्॥ ६२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवांस्तदाप्यक्ष सुधांशु स्वच्छयागिरा॥ पुन पृष्टो
मयारामसुधांशुस्वच्छयागिरा॥ ६३॥ यदिसर्वगतादेवचिदस्त्येकातदात्मक॥ तदयंचावनिस्कारमयांधेवनचेतति॥ ६४॥ अयन्त्वि
त्यान्पुराभूत्वाचिद्धीनमप्रतिस्थित ॥इतीयंकल्पनालोकेप्रत्यक्षानुभवाकथम्॥ ६५॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥ शृण्वेतदखिलब्रह्म
न्यदाशर्र्ववदामिते॥ महानयत्वयाप्रश्न कृतोब्रह्मविदांवर॥६६॥चिदस्तिहिशरीरेहसर्वभूतमयात्मिका॥ चलोन्मुखात्मिकैकातुनिर्विक
ल्पापरास्मृता॥६७॥ संकल्पमुद्धासैवात स्वयमन्येवसास्थिता॥ संकल्पितेतरवरादौ शील्यस्त्रीयथागता॥ ६८॥ सएवहिपुमान्कोपाय
येहान्यद्रवस्पणात्॥ भवत्येवंविकल्पांकाचित्स्वरूपान्यतांगता॥ ६९॥

अयंदेहादिपुरादस्यभावात्पूर्वंजीवनदशायांचचिस्त्वाभूत्चेतनावान् ॥
तसीमतयइतिगत्वाजभ्रताभाव ॥ भूत्वासम्प्रतिदस्यमरणादिदशायांचिद्धीन स्थितइतीयंकल्पनाकथंचितोऽविनाशिस्वभावत्वादपरिणामित्वाच्चकथमपिजाड्यायोगादिति
प्रश्नार्थ ॥ ६५ ॥ यथाब्रह्मणस्यैवजीवादित्वतद्गुप्यतामितिभावनमश्नास्तरममुत्सैवप्रश्नांतरेवसिष्ठेनकृतेतपोरप्युत्तरंसौहृदचतुष्कामईश्वरउवाच ॥ शृण्विति ॥ अखिल
मास्तनभ्योत्तरसहितंसर्वम ॥६६॥ वक्ष्यमाणोपादानमयथर्मविवप्रतिविवविवेचिप्यदेहेदर्शयति ॥ चिदिति ॥ इकिल चलायांव्यष्टिसमष्टिबुद्धौउन्मुखात्मिकाआसक्तस्व
भावा ॥ विज्ञानमयशब्दवाच्यकर्तृभोक्तृत्वभावेत्यर्थ ॥ पराकूटस्थचितूनिर्विकल्पा ॥ ६७॥ तस्याश्चलस्वभावत्वमिवभेदोप्युपाधिकृतएवेत्याशयेनाह ॥ संकल्पेति ॥ इ
नाहमिनास्मिसारेवनाअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिर्दर्शितसंकल्पनस्वात्मानमेवजीवात्मनाप्रुद्धावुद्धवती ॥ आदिकर्मणिक्तकर्तरिचेतिकर्तरिक्तः॥
यथापुर्वोक्तिवरांतसत्तसंकल्पितइतरोवरउपपतिर्यस्यातयाविधासतीदी शील्यंगतासतीहितायेवसपत्नाभवन् ॥ ६८ ॥ पुमान्मनुष्यःभस्योराक्षसद्वकरूरोगवतिनदन् ॥ ६९ ॥

एवरीत्यास्वरूपात्परिच्युताचित्क्रमाज्जाड्यजडतादात्म्यभावयतीसतीकलनाया'सविकल्पबुद्धे पदंविषयतांप्रयातिस्वकल्पनयैवेत्यर्थ ॥७०॥ आकाशसहितानिपरमाणूनिसू क्ष्मभूतानितद्भावरूपाशब्दस्पर्शरूपरसगंधरूपभोग्यानाबीजात्मिकाचेत्यतामायोपलक्षितचिद्विषयताएतिपश्चाद्भातंतन्मात्रसमष्टिप्राणभावस्तद्गामिनीभवति ॥ ७१ ॥ तथाभूतायास्तस्या'पंचीकरणप्रयुक्तस्थूलभूतात्मकसमष्टिव्यष्टिस्थूलदेहभावंतदंतर्लिंगदेहेजीवभावतत्रबुध्यादिभावचदर्शयति ॥ देशेति ॥ तन्मात्रै.सूक्ष्मभूतै पंचीकरणेनवलितासंवलितासतीसप्तद्वीपचतुर्दशलोकात्मकदेशविभागातानिमेषादिद्विपरार्धावधिकालविभागाताचक्रमाद्भवति ततस्तत्रप्राणधारणाज्जीवोभूत्वाबुद्धिरहंकारोमन'अर्थाच्चित्तचभवतीत्यर्थः॥७२॥७३॥ ब्रह्मचिदेवअप्रबोधेनाज्ञानेनशबलरूपमासाद्यदेहजीवाकारेणसकल्पितासतीतत्प्रयुक्तजाड्येनअविश्वप्रबोधिनीअसर्वज्ञाभूत्वापुनःपुनर्भोगसंकल्पादनारत

विकल्पकल्पिताब्रह्मंश्चित्स्वरूपपरिच्युता॥ जाड्यंक्रमाद्भावयंतीप्रयातिकलनापदम् ॥ ७० ॥ चित्स्वयंचेत्यतामेतिसाकाशपरमाणुताम्॥ शब्दबीजात्मिकांपश्चाद्भातंतन्मात्रगामिनी॥७१॥ देशकालविभागांतातन्मात्रवलिताक्रमात्॥ जीवोभूत्वाभवत्याशुबुद्धिःपश्चादहंमनः॥ ७२ ॥ मनस्त्वंसमुपायातासंसारमवलंबते॥ चंडालोस्मीतिमननाच्चंडालत्वमिवद्विजः॥७३॥ संकल्पिताप्रबोधेनजाड्याविश्वप्रबोधिनी॥ शबलंरूपमासाद्यसंकल्पाद्यात्यनारतम्॥७४॥ अनंतसंकल्पमयीजाड्यसंकल्पपीवरा॥ चिज्जाड्यान्मोहमायातिपयःपाषाणतामिव॥७५॥ ततश्चित्तंमनोमोहोमायेतिविहिताभिधा॥ जाड्यंनिपुणमाश्रित्यसंसारेजायतेमुने॥७६॥ मोहमांद्यमुपायातातृष्णानिगडपीडिता॥ कामक्रोधभयोपेताभावाभावातिपातिनी॥ ७७ ॥ त्यक्तानंतनिजाभोगाव्यवच्छेदविकारिणी ॥ दुःखदावानलातप्ताशोकाशिवकृशाशया॥ ७८ ॥ इयमस्मीतिभावेनशून्येनविकलीकृता ॥ देहमात्रगृहीतास्थापरंदैन्यमुपागता॥ ७९ ॥ मग्नामोहमहापंकेजीर्णेववनदंतिनी॥ भावाभावलतादोलापरिलोलशरीरका॥८०॥ असारापारसंसारविकारव्यवहारिणी॥ तापोपतप्तव्हृदयारागतेजोनुरंजिता॥ ८१ ॥ निजयूथपरिभ्रष्टामृगीवावशतांगता॥ आविर्भावोदिताकारातिरोभावेस्तमागता॥८२॥ स्वसंकल्पोपयातासुभीतासंभ्रमदृष्टिपु॥ पलायतेवाप्यन्यासुवेतालेष्विवबालिका॥८३॥ उष्ट्रीवमधुरंबिंदुंवांछतेभावितंसुखम्॥ अवांतरपरिभ्रष्टादोपाद्दोपंपतत्यधः॥८४॥

यातिससरति ॥ ७४ ॥ पयोजलपाषाणताकरकात्वमिवमोहजीवताभ्रममायाति ॥ ७५॥७६॥ भावोविभवः ॥ अभावोदारिन्द्यतदनुपातिनी ॥ ७७ ॥ व्यवच्छेदेषुभार्यापुत्रादिवियोगेषुशोकादिविकारिणी ॥ शोकैरशिवैश्वकृशाशयाकृपणा ॥ ७८ ॥ इयप्रत्यक्षदुःखमोहादिस्वभावैवाहमस्मीतिभावेनभ्रमेण ॥७९॥८०॥ रागेणतेजसाक्रोधेनचानुरंजिता ॥८१॥ विभवानाभूतमात्राणावाआविर्भावेउदिताकारात्दृष्टाअभिव्यक्तावा ॥ अस्तंदैन्यंतिरोभाववा ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ यथाउष्ट्रीकटकनिंबपत्रादिषुचर्व्यमाणेषुस्ववासनाभावितबिंदुमल्पतरमधुरंरसंकांक्षतेतद्वद्दुःखबहुलेषुविषयेषुसुखकांक्षतइत्यर्थः॥ अथवायथाउष्ट्रीविषमप्रांशुवप्रप्ररूढवृक्षाग्रसंबद्धमधुपटलप्रस्तमधुबिंदुलेहनवांछयावृक्षमारुरुक्षुर्युगपत्पुर.पादोन्नयनमात्रात्स्वदेहभारेणावांतरपरिभ्रष्टाप्रधोविषमदेशेपततितद्वत्पततीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

॥८५॥ नरकादिभूमिपुकटात्कष्टमनुमाप्ता॥८६॥ क्रमाम्मानुष्यलाभेपिबाल्यात्प्रभृतिव्यवहारकौशलाभ्यासवैदग्ध्यात्कौशलाद्वैदग्ध्यांगकाव्यनाटकलकाभ्यासमुपागता
सतीविचित्रस्यस्वस्यधस्यधनपुत्रक्षेत्रपरिवारादेर्निर्माणेयःपराक्रमस्तत्पदमेवगतानमोक्षोपयोगिविवेकपदमित्यर्थ ॥८७॥ एवकमेणवय पारप्राप्यप्राणात्ययमुपागतासतीसप
तोभीतारांकले ॥ विवर्त्तनभूमीलुठनतत्परायणा ॥ ८८ ॥ संक्षेपोक्तमपपयति ॥ बाल्येइति ॥ विवशापराधीनासर्वेअर्थाभोगायस्या ॥ चितयाचित्तविपयादिपितयाऽऽवा
वृतापिहितविवेका ॥ ८९ ॥ कर्मगतीरेवप्रपचयति ॥ जायतइत्यादिना ॥ ९० ॥ कुलपर्वतेहिमवदादी ॥ ९१ ॥ देवगिरीमेरौ ॥ वीरुद्गुल्मिनी ॥ ९२ ॥ नारायणादीनाम
पिजीवगतिप्रपंचन परमेश्वरहितन्नित्यमनित्यापदिन स्मृमाइत्यादिशिष्टपुराणानुरोधात् ॥ नारायणादिसारूप्यमुक्तजीवविपयेवायोज्यम ॥ अथपाइतआरम्यनजीवगतय
परवैपम्यमायातिसकम्मात्सकष्टगता॥ दुःस्वादुःस्वनिपतिताविपदोविपदिस्थिता ॥८५॥ नानानर्थगणोपेताचेष्टापरवशाशया ॥ क
ष्टात्कष्टमनुप्राप्तापरितापानुतापिनी॥८६॥ क्रमादासाद्यवैदग्ध्याद्वैदग्ध्यांगमुपागता॥ विचित्रयधनिर्माणपराक्रमपदंगता ॥ ८७॥
सवत शंकतेभीताप्राणात्ययमुपागता॥ क्षीणतोयेवशफरीविवर्त्तनपरायणा ॥८८॥ बाल्येविवशसर्वार्थायौवनेचितयावृता॥ वा
र्धक्येप्यतिदुःस्वार्त्तान्ताकर्मवशीकृता॥८९॥ जायतेस्वर्गनगरेनागीपातालकोटरे॥ आसुरीदैत्यविवरेनरस्त्रीवसुधातले॥ ९०॥ राक्ष
सीरालसाधारेवानरीवनकोटरे॥ सिंहीगिरींद्रशिखरेकिन्नरीकुलपर्वते ॥ ९१ ॥ विद्याधरीदेवगिरौव्यालीपवनगर्त्तके ॥ लतातरौस्व
गीनीदेवीरुत्सानौवनस्रगी॥ ९२॥ शेतेनारायणोभोयौध्यानीब्रह्मपुरेब्जज ॥ कांतागतोहरःशैलेस्वर्गेसुरवरोहरि ॥९३॥ दिनकरोति
तीक्ष्णांशुर्वर्पत्यंबुधरोजलम्॥ करोतिश्वसनसविस्सपर्वतमहोदधिम्॥९४॥ ऋतुचक्रप्रवहतिसहसाकालमंडलम्॥ दिनरात्रितयोपे
तितेजस्तिमिरताक्रमात्॥ ९५॥ क्वचिद्बीजरसोल्लासात्क्वचित्पापाणमौनिनी॥ क्वचिन्नदीरसवतीक्वचित्कुमुदविस्तृति ॥९६॥ क्वचित्फ
लावलीपाके क्वचित्काष्ठानलादिभि ॥ क्वचिच्छैत्यहिमहारि क्वचित्खादिनकिंचन ॥ ९७॥ क्वचिदुज्वलिताकाराक्वचित्कष्टाशिलाक्व
चित्॥ क्वचिन्नीलायहरिताक्वचिदग्निःक्वचिन्मही ॥ ९८॥सवात्मत्वात्सर्वगत्वात्सर्वशक्तित्वयोगत ॥ सर्वात्वादेवरूपैवखादप्यच्छैव
सापरा॥ ९९॥ चिच्चिनोतियथात्मानंयेनयत्रयदायदा॥ ततयानुभवत्यंबुस्पदाद्वीप्यादितांयया॥ १००॥
प्रपच्यनैर्विकुंचित सर्वव्यापारकस्तैवस्पदोप ॥ कांतयागत अर्धांमसंगत ॥ ९३ ॥ श्वसनादिपर्वेवाश्वादिव्यापारालक्ष्यते ॥ ९४ ॥ ऋतुघटितसंवत्सरचक्रम् ॥ कालमंडल
पूगमन्वंतरादि ॥ ९५ ॥ क्वचिद्वृक्षादौवीजात्मकस्तत्परतादेर्नूरसात्मकश्वोल्लासोयस्या ॥ पापाणेमौनिनीनिश्चला ॥ ९६ ॥ तृतीयांतपदद्वयानंतरमुपलक्षितेत्यध्याहार्य
म ॥ शैत्येनहिमभिषाचरत्हिमत्वारिजलंयस्या ॥ सआकाशआदिपदाद्वायुश्चअप्यन्नाकिंचन ॥ ९७ ॥ कष्टाकुशाकंटकादिदुर्गमा ॥ ९८ ॥ सर्वशक्तित्वमायातद्योगत ॥
सर्वात्वादेवरूपाजमहूपैव ॥ सर्वनाशोत्पत्तिमाभपुंस्त्वभावश्छांदसत्वान्नकृत ॥ परमार्थतसुखादप्यच्छैवसाचिदित्यर्थ ॥ ९९ ॥ चिन्आत्मानस्वयेनभावनप्रभययाचिनोति
विवर्त्तनापचयनपतितयातभावमनुभवतीत्यर्थ ॥ १०० ॥

तानूभावान्पुन प्रपचयति ॥ हसीत्यादिना ॥ पुनर्वकीग्रहणमतिदीर्घपादचचुजात्यतरसग्रहार्थम् ॥ एवंबलाकाग्रहणमप्यतिधवलतूलकठजातिग्रहणाय ॥ १०१ ॥ वटीकाद
तानूभावान्पुन प्रपचयति ॥ हसीत्यादिना ॥ पुनर्वकीग्रहणमतिदीर्घपादचचुजात्यतरसमहार्थम् ॥ एवंबलाकाग्रहणमप्यतिधवलतूलकठजातिग्रहणाय ॥ १०१ ॥ वटीकाद य पक्षिजातिभेदा. ॥ शालीशारिका ॥ प्रीतीरतिरितिद्वलोपेदीर्घ ॥ शवरीमाया ॥२ ॥ योनिषुदेहभेदेषु ॥ ३ ॥ अवलादुर्बला ॥४॥५॥ कर्मात्माकर्मानुसारस्वभावा ॥ तथा चश्रुति ॥ यथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापो भवतिपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपाप पापेनेति ॥६॥ अनन्ययास्वातिरिक्तसत्तास्फूर्तिशून्यया अविद्ययाअव्यवस्थितमनियतम् ॥७॥ भर्तृहीनानायिकेवानाथास्थितेतिशेष ॥१०८॥ हेरामत्वजडगतेरविद्याया शक्ततासामर्थ्यमवलोकयययस्माद्धेतोर्यापूर्णब्रह्मस्वभावा पिचितुअरघट्टस्यघटीयन्त्रस्यघटीषुप्रविष्टघनपीठमाकाशस्तेनतुल्यतद्वत् ॥ निजस्यनिरतिशयानदपूर्णभावस्यघनसमुद्रादिसकलजलोपलक्षितसर्वजगदनभाविनसामर्थ्यस्यच

हंसीक्रौंचीबकीकाकीसारसीतुरगीचकी॥ बकीबलाकाहरिणीवानरीकिन्नरीशुनी ॥ १०१ ॥ वटीकापिंगलीशालीमक्षिकाभ्रमरीशु
की॥ धीःश्रीर्ह्रीःप्रीतीरतिश्चशंबरीशर्वरीशशी ॥ २ ॥ एतास्वन्यासुचान्यासुपरिभ्रमतियोनिषु॥ विवर्तमानसंसारजलावर्त्तंतृणंयथा
॥ ३ ॥ बिभेत्यथस्वसंकल्पात्स्वशब्दादिवगर्दभी॥ नानयासदृगन्यास्तिमुग्धावालाचलाऽवला॥ ४॥ एपासाकथितातुभ्यंजीवशक्तिर्म
हामुने॥ प्राकृताचारविवशावराकीपशुधर्मिणी ॥ ५ ॥ कर्मात्मेत्यभिधांप्राप्तशोच्यास्यपरमात्मनः॥ अनंतदुःखबहुलंस्वयंविभ्रममा
श्रिता ॥ ६ ॥ असदेवानयाक्रांतंविनाशिसहजंमलम् ॥ तंडुलेनेवकंचूकमनन्ययाऽव्यवस्थितम् ॥ ७॥ अनंतविभवभ्रष्टादौर्भाग्यपरि
तापिनी॥ शोचंतीप्राप्यजीवत्वंभर्तृहीनेवनायिका ॥ ८ ॥ जडगतेरवलोकयशक्ततांनिजपदस्मरणेनविनेहचित्॥ व्रजतिकष्टमधःपत
नाययायदरघट्टघटीघनपीठवत् ॥ १०९॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०शिवपूजोपाख्यानेचेत्योन्मुखचिद्विचारोनामत्रिंशः
सर्गः॥३०॥ ॥७॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥चिनोत्यलीकमेवैवंसदुःखास्मीतिभावनात्॥चिन्स्वप्नक्षीवतामोहपतितासंभ्रमेयथा॥१॥
अमृतापिमृतास्मीतिविपर्यस्तमतिर्वधूः॥यथारोदित्यनष्टैवनष्टास्मीतितथैवचित्॥२॥अकारणंविपर्यस्तामतिर्भ्रांतमपिस्थिरम्॥यथा
जगत्पश्यतीदंतथाहंताभ्रमाच्चिति॥३॥ चित्तंहिकारणंत्वस्याःसंसारानुभवेचितेः॥ नचतत्कारणंकिंचिच्चित्त्वान्यत्वात्यसंभवात्॥४॥

स्मरणेनविनादेहमात्रपरिच्छिन्नाहघटीमात्रपरिच्छिन्नमहभोगनिमित्तपुण्यव्ययेअल्पजलक्षरणेचममरिक्तैवसपन्नेतिमन्यमानापुन पुन.स्वपतनायअधोधोव्रजतितत्कष्टमि त्यर्थ ॥ १०९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०त्रिंशत्तम सर्ग ॥ ३० ॥ ॥७॥ ॥ जीवतादिनिषेधेनसाशुद्धाचित्प्रदर्श्यते ॥ मन प्राणेंद्रियद्वा राबहिरत प्रथायया ॥ १ ॥ एववर्णितप्रकारजीवजगद्भावमलीकमसदेवाज्ञानाच्चिनोतिआरोपेणसचिनोति ॥ स्वमेक्षीवतामदिरामदस्तत्कृतेसमोहेपतिता ॥ १ ॥ वधूर्मुग्धा ॥ भ्रातकुलालचक्रादियथास्थिरनिश्चलपश्यतितथाजगदपिस्थिरपश्यति ॥ २ ॥ तच्चित्तंकिंचिद्वस्तुन ॥ कुत ॥ चित्त्वस्यतदन्यत्वस्यचअत्यतमसभवात् ॥ अचित्त्वेजगदंतःपा तेनतत्कल्पनाहेतुत्वायोगादित्यर्थ ॥ ४ ॥

---

१ आर्षोदीर्घं.

चित्तासत्त्वादेवतच्चेत्यजगतोप्यसत्त्वसिद्धमित्याह ॥ एवमिति ॥ यथाचिताचित्तयन्नतश्चेत्यते असौचित्चित्ततदधीनचेत्यचर्नांकिन्तुशुद्धैवेत्यर्थ ॥ ५ ॥ चित्तनिषेधादेवचितिच
क्षुरादियुक्तदृश्यदर्शनद्रष्टृरूपत्रिपुटीनिषेधोपिसिद्धइत्याह ॥ नेत्याविना ॥ दृशिश्चिति ॥ ६ ॥ चिच्चित्तवृत्तिश्चेतनस्तदाश्रयश्चेत्यानितद्विषया ॥ आदिपदात्मतमतिमतव्यबुद्धि
बोधृबोद्धव्याअहंकर्तृअहंकाराहंकार्याणिगृह्यते ॥ ७ ॥ तत्त्वपरोक्षवस्तुतरत्वम् ॥ आदिपदात्तदाश्रयतद्व्याप्यतत्सबधागृह्यते ॥ ८ ॥ नानाजीवभेदाअनानापतिदेहमात्माभेदा
व्यासाव्यापिन ॥ अणीअत सुमेरवदव ॥ शब्दानामानिअर्थारूपाणितेषांशब्दश्री कथापिनास्ति ॥ ९ ॥ अथातआदेशोनेतिनेतीत्यादय शास्त्रीयसर्वदृश्यनिषेधाअपितस्व
प्रशानपर्यंतमेव दृष्टेनुचितस्वमतियोग्यप्रसिद्धस्तेपिनसंभवन्तीत्याह ॥ नेतीति ॥ वस्त्वतिरिक्तावस्तुताऽवस्तुतास्य धर्माअपिनस्त ॥ १० ॥ शिलायाःकोशोगर्भे ॥ खेयथाप्रसि

एवंहिकारणाभावाच्चेत्यस्याप्रसंभवादिति॥ नासौचित्तंततश्चेत्ययन्नतश्चेत्यतेयया॥५॥नदृश्यदर्शनद्रष्टृरूपतैलमिवोपले॥ नकर्तृकर्मक
रणदर्शीदाविवकृष्णता॥६॥ नमातृमेयमानानिनभसीववनवांकुर ॥ नचित्त्चेतनचेत्यादिनदनेखदिरोयथा॥७॥ नाहत्वत्वतत्त्वादिप
वंतत्वमिवांबरे॥ सदेहत्वान्यदेहत्वेशत्वमिवकज्जले॥८॥ नानानानानचाप्यतरणाविवसुमेरव ॥नचशब्दार्थशब्दश्रीमहोपरलताय
था॥९॥ नेतिनेतिनचैवार्कमण्डलेरजनीयथा॥ नवस्तुतावस्तुतेचतुपारेतुययोष्णता॥१०॥ नशून्यताशून्यतेवाशिलाकोशइवद्रुम ॥ शू
न्यताशून्यतानाममहतीखइवाखता॥११॥ केवलकेवलीभावस्वच्छतैवावशिष्यते॥ नचित्तात्कस्यचिद्दोषाज्जातयैतदवाप्यते॥१२॥
तत्सर्वभावनामात्रेणानय प्रकृत स्थित ॥ तज्ज्ञेप्यभावनामात्रेणानर्थउपशाम्यति॥१३॥ तज्ज्ञेप्यभावनामात्रादृतेन्यत्रोपयुज्यते॥
नतृणंनचत्रैलोक्यमितिस्वायत्ततात्रया॥१४॥ स्वायत्तएवचैषोर्थोदुःसाध्योभावनास्थित ॥ यद्यन्नसाध्यतेपुंसातत्कथंकेवलभ्यते॥
॥१५॥ निर्विकल्पाद्वितीयाचिद्यासौसकलगासती॥ परमैकापरासाच्छादीपिकातेजसामपि॥१६॥ सैषावभासनकरीसर्वगानित्यनि
र्मला॥नित्योदितानिर्मनस्कानिर्विकारानिरंजना॥१७॥ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेखरे॥ असुरेसागरेभूतेनरेनागेचसंस्थिता॥१८॥

द्यामहतीशून्यताअशून्यताचकेवलकेवलीभावलक्षणास्वरूपस्वच्छतैवविमर्शोअवशिष्यतेनाणुमात्रमपिभिन्नातथाचित्यपीतिपरेणान्वय ॥ ११ ॥ ननुतर्हिहिरण्यगर्भात्मकं
समष्टिचित्तमेवास्याश्चित संसारानर्थहेतुर्दोष यस्मात्ततएवनिमित्ताच्चतुर्विधशरीरेषुजातयाअनयाएतत्ससारदुःखमवाप्यते नचतदस्माभिरुच्छेत्तुशक्यमित्याशंक्याह ॥ नचि
त्तादिति ॥ चिद्रूपाच्चितोदोषभूतात्कस्यहिरण्यगर्भस्यचित्ताभिमिताज्जातयाएतदुःखमवाप्यतइतिनकिन्तुतेनसृष्टायेवहेंप्रियविषयास्तेपुसर्वेष्वहंममेतिसत्याइतिचभावना
मात्रेणायप्रकृत संसारलक्षणानर्थ स्थितइत्यर्थ ॥ १२ ॥ अतएवतत्त्वज्ञे अभावनामात्रादुपशाम्यतीत्याह ॥ तज्ज्ञेपीति ॥ १३ ॥ अतएवतृणमिषापचवितुंशक्योपिभैलोक्यपरा
योभावनावष्टंभादेवातत्त्वविदांदुःसाध्य स्थितइत्याह ॥ नतृणमिति ॥ १४ ॥ नन्वतिसुलभोभावनात्यागः स्वतएवकुतोनसिध्यतितत्राह ॥ यद्यदिति ॥ तृणमात्रस्यापिकरप्रसा
रणयत्नविनालाभादर्शनादितिभाव ॥ १५ ॥ भावनामात्रत्यागेपरमपुरुषार्थरूपापरमार्थचित्सर्वप्रसुलभेत्याशयेनतांवर्णयति ॥ निर्विकल्पेत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यथादीपःपदार्थप्रकाशनायस्वरूपस्थित्यैवप्रभवतिनतुकांचनक्रियांकरोतितद्वच्चिदपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एषाएवंप्रभावापिसाचित्अमुनादेहादिभावनेनैवामलिनापिमलिनासंप
न्ना एवमविकल्पाढ्यापिविकल्पिनीतिसर्वत्रयोज्यम् ॥२०॥ इदानींसर्वगतायाःसूक्ष्मतमायाश्चितएकैकस्मिन्देहएवआनखाग्रविशेषव्याप्तिलक्षणेउपचयेयुक्तिमाह ॥ निर्वि
कल्पेति ॥ निर्विकल्पाविशेषाभिमानादिविकल्पास्पर्शिनीपरासर्वगतासूक्ष्माचित्वातेप्राणप्रधानेलिंगदेहेआवाताप्रतिबिंबभावेनानुगतासतीअंगानिहस्तपादादीनिमर्माणिहृद
यादिस्थानानिआदिपदाद्विसप्ततिसहस्रनाडीभेदंचव्याप्यसर्वगतास्वसंविदंतावन्मात्रेआकृष्येवचिनोतिउपचयंनयति ॥ यथादीर्घसूक्ष्मकौशेयादितंतुस्तर्कुयंत्रादिसूचीवेष्टनेअ
तिदीर्घमपिस्वतावन्मात्रेउपसंहृत्यबदराद्याकारमुपचयंनयतितद्वदित्यर्थः ॥२१॥ अतएवजाग्रतःपुरुषस्यचिद्बहीरूपाद्यालोकैनैरंतर्मनस्कारैश्चवलितासतीबोधतोबोधपक्षेभव
ति ॥ निद्रायतोगच्छतस्तुस्वमेवासनामयरूपालोकमनस्कारवलितासतीअतर्बोधतोबहिस्त्वबोधतइतिपक्षद्वयेपिभवति ॥ सुषुप्तौत्वज्ञानमात्रसाक्षित्वान्नकिंचिदवेदिषमित्युत्थि

साक्षिवत्तिष्ठतिसतीस्पंदतेनचकुत्रचित् ॥ दीपःप्रकाशनायेवकरोतिनपुनःक्रियाम् ॥ १९ ॥ मलिनाप्यमुनैषासाविकल्पाढ्याविकल्पि
नी ॥ जडेवाप्यजडाभासानसर्वासर्वगैवच ॥ २० ॥ निर्विकल्पापरासूक्ष्माचिच्चिनोतिस्वसंविदम् ॥ वातावातांगमर्मादियथायंत्रादिवे
ष्टने ॥ २१ ॥ रूपालोकमनस्कारावलिताचिदबोधतः ॥ बोधतश्चैवभवतिनिद्रांसदसतीयतः ॥ २२ ॥ सापरैवचिदत्यच्छाचिंतामाया
तिचेतनात् ॥ साधुरेवयथासाधुर्भावितेदुर्जनैषणाः ॥ २३ ॥ मलेनस्वर्णमायातिताम्रतांमलमार्जनात् ॥ पुनःकनकतामेतियथाचित्प
रमातथा ॥ २४ ॥ स्वारोपशांत्यास्वादर्शोयथैतिप्रतिमास्थितिम् ॥ तथासर्गमिवागम्यबोधात्स्वंयातितत्पदम् ॥ २५ ॥ अभाववेदनाद
स्याःसंसारःसंप्रवर्त्तते ॥ स्वभाववेदनादेषत्वसदेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥ यदाचित्वाच्चिनोत्यंतरन्यतामसतींतदा ॥ अहंतामिवसंप्राप्य
नश्यतीवाप्यनाशिनी ॥ २७ ॥ ईषत्स्पंदादधोयातिभृगुप्रांतात्तरोःफलम् ॥ यथातथैवसंवित्तेरधःपातोमहानिव ॥ २८ ॥ रूपादीनांतुसत्तै
पाचितएवामलैवचित् ॥ द्वित्वैकत्वेत्वबोधोत्थेबोधेनविलयंगते ॥ २९ ॥ सत्तामात्रेणचित्तस्यबोधश्चित्तेंद्रियादिपु ॥ आलोकसत्तामा
त्रेणव्यवहारःक्रियास्विव ॥ ३० ॥

तस्यपरामर्शाच्चसदसतीसत्यप्यसत्प्रायाअबोधपक्षएवभवतीत्यर्थः ॥२२॥ साअत्यच्छाब्रह्मचिदेवदेहाद्यात्मताचेतनातदनुकू
लप्रतिकूलप्राप्तिपरिहारचिंतामायाति यथासाधुरेवदुर्जनसंगत्याचिरचित्तेभावितेसंस्कृतेसतिदुर्जनैषणाःप्राप्यअसाधुर्भवतितद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥ अतएवपुनर्ब्रह्मात्मताभाविते
चित्तेसब्रह्मैवभवतीत्याशयेनदृष्टांतमाह ॥ मलेनेति ॥२४॥ यथाशोभनआदर्शोदर्पणःस्वारोपितमलस्यमार्जनेनशांत्याप्रतिमास्थितिपुनःपुनःप्रतिबिंबाभिव्यक्तियोग्यांस्थितिंस्व
च्छतामेतितद्वच्चिदप्यज्ञानाज्जडजीवभावादिसर्गमिवागम्य ॥ वाल्पपीत्यनुनासिकलोपविकल्पः ॥ आगत्यस्थितातत्त्वबोधात्तत्कैवल्यपदंयातीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अभावःअसद
ज्ञानंतद्वेदनात् ॥२६॥ अन्यताभेदम् ॥ उदरमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतीतिश्रुतेरितिभावः ॥२७॥ ईषत्स्पंदाद्वृंतवियोजकप्रच्युतिमात्रात् ॥ भृगुर्गिरितटतत्प्रांतात् ॥ एषजीव
भाव ॥२८॥ चितएवेति ॥ अध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तसत्वाभावादितिभावः ॥ द्वित्वैकत्वेभेदाभेदाध्यासौ ॥ २९ ॥ चित्तस्यचित्तसाक्षिणः ॥ ३० ॥

१ चित्पदमित्यपिपाठः

सामान्येनोक्तविशिष्यचक्षुरादिपुटिभज्योपपादयन्नितएवसवभफलीभावदर्शयति ॥ वातावित्यादिना ॥ चित्तनिधिप्रेरितात्वातात्स्पानवायोर्निमित्तात्चक्षु कनीनिकयो स्पंदो
भवतितस्यांस्थितादीमिरतीअसमिंद्रियदृष्टिश्चक्षुरित्युच्यते ॥ तयाकुल्याद्वाराजलमिवबाह्यंबहिःप्रापणीयपरत करणतदुनितधान्नेपटादौतद्रूपस्यतत्समानाकारस्यरूपस्यनील
पीतादेपटाद्याकारस्यचयोबोध सत्ताभपासापराचिद्देवेत्यर्थ ॥१९॥ एवस्पार्शनभिपुटीस्पष्टयितत्वड्मारुतौजडौतुच्छौस्तत सत्तास्फूर्तिशून्यौ अतश्चिदधीनसत्तास्फूर्तिबला
देवतयोःसंगःस्पर्शेंद्रियकस्पनानिमित्तत्वात्स्पर्शउच्यते ॥ तदुपरातत्संयुक्तशीतोष्णादिसम्येपुमननतदाकारामनोवृत्तिः स्पर्शसंवित्तिरित्युच्यते ॥ तत्सविसित्तवच्छिन्नाचिपयान
चिपुटीभयातुपरासाक्षिचिदेवेत्यर्थ ॥२२॥एवघ्राणेंद्रियात्मनागंधात्मनाचविभक्तस्यगंधतन्मात्रस्यनासाश्वेरिपवनेनकृत संबंधोगंधसंविदाधाकारांत करणवृत्तीनांनिमित्त
त्वाद्बंधसंविद ॥ आसांत्रिपुटीनांमनसाहीनविविक्तयत्रयात्क्षणवेदनसापरमासाक्षिचिदेवेत्यर्थ ॥२३॥ एवशब्दतन्मात्रस्यश्रवणेंद्रियस्यप्राणवातस्यचसंगादुत्पन्नामनोव

वातात्कनीनिकास्पंदात्सदीसिदृष्टिरुच्यते ॥ तदात्ववतितद्रूपरूपबोधस्तुचित्परा ॥ ३१ ॥ त्वड्मारुतौजडौतुच्छौतत्संगस्पर्शउच्यते ॥ मन
नंस्पर्शसंवित्तिस्तत्संवित्तिस्तुचित्परा ॥ ३२ ॥ गंधतन्मात्रपवनसंबंधोगंधसंविद ॥ आसांतुमनसाहीनवेदनपरमेवचित् ॥ ३३ ॥ श
ब्दतन्मात्रश्रवणवातसंगान्मनोविना ॥ सुषुप्तसदृशीसंवित्परमाचिदुदाहृता ॥ ३४ ॥ क्रियोन्मुखत्वसंकल्पात्संकल्पोमननक्रमः ॥ मन
॥३६॥ अद्वितीयाद्धानेर्धविकारादिविवर्जितम् ॥ नास्तमेतिनचोदेतिस्पंदतेनोनवर्द्धते ॥ ३७ ॥ संकल्पाज्जीवतामेत्यनिःसंकल्पात्मनात्म
नचित्तकालुष्यमात्माचिन्निर्मलाभवेत् ॥ ३५ ॥ चित्प्रकाशात्मिकानित्यास्वात्मन्येवावसंस्थिता ॥ इदमंतर्जगद्धत्तेसन्निवेशंयथाशिला
ना ॥ चिज्जडंनोजडंभावभावयतीस्वसंस्थिता ॥ ३८ ॥ रथस्त्वस्याश्चितेर्जीवोजीवस्याहंकृतीरथ ॥ अहंकृतेरथोबुद्धिस्ततोबुद्धेर्मनोरथ
॥३९॥ मनसस्तुरथः प्राणःप्राणस्याक्षगणोरथ ॥ अक्षौघस्यरथोदेहोदेहस्यस्पंदनोरथ ॥४०॥ स्पंदनकर्मसंसारेजरामरणपंजरम् ॥ एवं
प्रवर्त्तितंचक्रमिदमादिविभूतिजम् ॥४१॥ प्रतिभासतएवात्मन्यसत्त्वभ्रइवाततं ॥ मनागपिनसत्यात्ममृगतृष्णांबुवत्स्थितम् ॥ ४२ ॥

स्य शब्दसंवित्तस्याश्चमनोरांचिनामिदायसुषुप्तसदृशीनिर्विकारायासाक्षित्वसिसापरमाचित ॥ एवरासनत्रिपुटीसाक्षिचिदपिचिविष्यद्रष्टव्येतिभाव ॥ २४ ॥ एवकर्मेंद्रिय
प्रवृत्तिनिमित्तसंकल्पात्मकमनोवृत्तिस्तस्याश्चिन्यसाक्षितयाव्याप्तात्मचित्तद्विशेषनीयेत्याह ॥ क्रियोन्मुखत्वमिति ॥ २५ ॥ एवंचात्र्यंतर्बहिश्चसर्वद्वैतस्फूर्तेः साक्षिचिन्मात्रात्मकत्वेसर्व
द्वैतस्याभेदाध्यस्तचिन्निष्कलितमित्याह ॥ चिदिति ॥ यथास्फाटिकशिलास्वांतर्गतवनगिरिनद्यादिप्रतिबिंबसन्निवेशंधत्तेतद्वत् ॥ २६ ॥ विकारादिविवर्जितमितिक्रियाविशेष
णम् ॥ अधिष्ठानतस्यात्मनाविकारादिविवर्जितमितिभावः ॥२७॥ चिन्जडजगत् नोजडमजडवास्तवभावभावयतीसतीस्वयस्वरूपेस्थितासवतीत्यर्थ ॥ २८ ॥ इदानींचितोव
हिःसंसरणेरथपरंपराकल्पयन्नाह ॥ रथइतिद्वाभ्याम ॥ २९ ॥ स्पंदन कर्मेंद्रियगण ॥ ४० ॥ सर्वेषामपिरथानांसंसारेस्पंदनभ्रमणमेवकर्मसाध्यमित्यर्थ ॥ जरामरणोपल
क्षितादेहाएवपंजराणियस्मिन्यथाविधजीवसंपरोलाभक्तआद्यमूलकारणस्येश्वरस्यविभूत्यामायैश्वर्येणजातम् ॥ ४१ ॥ मायिकत्वमेवोपपादयति ॥ प्रतिभासतइति ॥ ४२ ॥

मनसस्तुरथःप्राणइतियदुक्तंतत्रवक्ष्यमाणार्थोपयुक्तविशेषवक्तुमुपपत्तिमाह ॥ रथइति ॥ कल्पनायामानसकल्पनायानिमित्तत्वादितिशेष ॥ तदेवदर्शयति ॥ यत्रेत्यादिना ॥ ४३ ॥ बलीसूत्ररूपत्वात्सर्वधारणचालनसमर्थः ॥ ४४ ॥ एवमनसोपिप्राणक्रियानिमित्तत्वमस्तीतिव्यतिरेकमुखेनाह ॥ मनसीति ॥ आकाशेहार्दाकाशेसंलीनेसति ॥ ४५ ॥ रूपयथानराजतेतद्वदित्यर्थः ॥ एवप्राणनिरोधादपिमनोनिरुध्यतइत्याह ॥ प्राणेइति ॥ ४६ ॥ अतएवतस्यतद्रथत्वमुक्तमित्याह ॥ यत्रेति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्षेपणयत्रविशेष ॥ अन्यथाप्राणनिरोधेमनःक्षयिर्क्षीयतइत्यर्थ. ॥ ४९ ॥ प्राण समष्टिव्यष्टिरूपः ॥ इदुश्चद्रस्तदशभूतंमनश्च ॥ छविश्चद्रिकामनोवृत्तयश्च ॥ अतएवचाक्षुषादि

रथस्त्वत्रस्मृतःप्राणःकल्पनायामुनीश्वर॥ यत्रप्राणमरुत्तत्रमननंपरितिष्ठति ॥ ४३ ॥ आलोकश्रीःस्थितायत्ररूपंतत्रैवराजते॥ प्राणोबलीस्थितोयत्रतदेवपरिवेपति॥ ४४॥ यत्रयातिवनंवात्यातदेवपरिघूर्णते॥ मनस्याकाशसंलीनेनप्राणःपरिवेपति ॥ ४५॥ तेजस्यसत्तामायातेनरूपमिवराजते॥ प्राणेप्रशांतेमरुतिमनोंतर्नमनागपि॥ ४६ ॥ वात्यायामुपशांतायांरजोनपरिकंपते ॥ यत्रप्राणोमरुद्यातिमनस्तत्रैवतिष्ठति॥ ४७॥ यत्रयत्रानुसरतिरथस्तत्रैवसारथिः॥ प्राणसंप्रेरितंचित्तंयातिदेशांतरेक्षणात् ॥ ४८ ॥ क्षेपणोन्मुक्तपाषाणइवतत्रान्यथाक्षयि॥ यत्रपुष्पंतत्रगंधोयत्राग्निस्तत्रसोष्णता ॥४९॥ यत्रप्राणोमरुद्यातियत्रेंदुस्तत्रतच्छविः॥ संवित्तिःपवनस्पंदान्नाडीसंस्पर्शनश्वसः॥ ५० ॥ संवित्तिस्फारताचित्तंमनस्तत्प्राणकोटरे॥ सर्वत्रविद्यतेसंविद्व्योमस्वच्छाजडाजडे॥ ५१ ॥ क्षुभ्यंतीवतुसाप्राणस्पंदादित्यनुभूयते॥ सत्तामात्रस्वरूपेणजडेपुसमवस्थिता॥ ५२ ॥ प्राणसंबोधितावेत्तिवेदनात्मतयाजडे॥ नानास्फारसमुल्लासैर्यःपूर्वंपरिवल्गति॥ ५३ ॥ प्राणेतीतेत्वमननःसएवाशुनवेपति॥ पुर्यष्टकेचित्परमास्वेमुनेप्रतिबिंबति ॥ ५४ ॥ आदर्शएवप्रतिमादृश्यतेनोपलादिषु॥ मनःपुर्यष्टकंविद्धिसर्वकार्यैककारणम्॥ तदेवभेदैःकथितमन्यैःस्वाशयकल्पितैः॥ ५५ ॥

सवित्तिषुप्रत्येकवायोरपिनिमित्तताप्राक्प्रयोपदर्शितेत्याशयेनाह ॥ सवित्तिरिति ॥ सर्वांगेष्वन्नरसप्रवेशार्थसर्वनाडीसस्पर्शनश्वसपवन ॥५० ॥ चित्तमनोघटितलिंगशरीरात्मकेतस्मिन्प्राणकोटरेचितोविबप्रतिबिबभावेनद्विगुणीकरणेनस्फारतापितत्तस्मादेवोपपन्नेत्याह ॥ सवित्तीति ॥५१॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ क्षुभ्यतीवेति ॥ स्फुटाभिव्यक्त्यासंचलंतीवयतोलिंगेचिदनुभूयतेइत्यर्थः ॥ ५२ ॥ जडेपिदेहेप्राणसबोधितासतीसर्गादिवेदनात्मतयाआध्यासिकचित्तादात्म्यबलेनवेत्ति ॥ योदेहःपूर्वंजीवनदशायापरिवल्गति व्यवहरति ॥ ५३ ॥ सएवनवेपतिनकपते ॥ भूतातःकरणप्राणज्ञानकर्मेंद्रियैर्युतम् ॥ अविद्याकामकर्माढ्यलिंगपुर्यष्टकविदुः ॥ तस्मिन्पुर्यष्टके ॥ ५४ ॥ ननुप्राणनिमित्तोमनसिचित्प्रतिबिबउक्तइदानीतुपुर्यष्टकेसउच्यतेतत्कथनविरोधस्तत्राह ॥ मनइति ॥ अन्यैराचार्यैः स्वाशयकल्पितैःशिष्यबोधनोपायैः ॥ ५५ ॥

---

१ पुस्तकातरेप्राणसबोधितोवेत्तिवेदनात्मतयाजड इतिमूलपाठस्तदनुरूपोजडोपिदेहःप्राणसबोधितःसन्नित्यादिटीकापाठश्चोपलभ्यते

इदानींजीवतदुपाधितद्योग्यलक्षणस्यविश्वस्योत्पत्तिस्थितिलयेषुचिद्रकरससम्माअमप्राधानत्वात्परमात्मनोमनसैवतदित्यनुभावयन्नुपसंहरति ॥ यस्मादिति ॥ यस्माद्धतोस्तम मिस्येवोदेति ॥ यचयस्मात्तमैवस्थितमत् चकारात्तमैवलीयते यस्माद्धेतोमनएवदेहदृश्याविपरिवर्ततिभ्रमति ॥ छांदसपरस्मैपदम् ॥ तत्तस्माद्विश्वपरमवस्तुमनएवनाम्यदितिवि द्धीत्यर्थं ॥ ५६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰एकत्रिंश सर्ग ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विचेष्टयतिदेहादियथापुर्यष्टकगता ॥ मयावेद्दांतरयातितत्स्वमिहवर्ण्य त ॥ १ ॥ परमाचित्पागुक्तरीत्यापुंसांनपुर्यष्टकंचरतीमधिष्टासतीकथंकथारीत्याकार्याणिऐहिकपारलौकिककर्माणिकरोतितच्छीला कथंचतदनुकूलचेष्टाविस्पंदशालिनीस तीअभिधामचलति स्नाति भुंक्ते यजते प्राप्नोति क्षपियोदेवदत्तइत्याविशब्दाभिलापयोग्यतांउपैतितत्सर्वंकथयाभिश्रण्मित्यर्थ ॥ १ ॥ देहस्यदेचिव्यतीवमजीवचलनहेतुस्त चलनेचतदुपाधिपुर्यष्टकत्वमनस्तयापरिणतायास्तच्चित्स्वभावतिरोधायीमायाशक्तिर्हेतुस्तस्यामनोरूपेणपरिणतौपूर्वपूर्वदेहांतपरिणामसंचितकर्मराशिरेवहेतु ॥ नैवकारणच के कर्मईश्वरपूर्वत्तु कर्मैवतत्परारागुरितिमहातिपहरूपबंधहेतुत्वस्यकमत्वसम्यवस्थापनादित्याशयेनाह ॥ प्राक्तनैरित्यादिना ॥ शक्तिरनादिमायारूपाप्रसशक्ति स्वावरणश

यस्मादुदेतिकलनाकुलदृश्यजालंयत्तत्रचस्थितवदित्यनुभूतमुच्चैः ॥ यस्मान्मनोविपरिवर्त्ततिदेहदृश्यासर्वंतुतत्परमवस्त्वितिविद्धिवि
श्वम् ॥ ५६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰मन प्राणैक्यप्रतिपादननामैकत्रिंश सर्ग ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीईश्वर
उवाच ॥ ॥ मुनेशृणुकथंकार्यंकारिणीस्पंदशालिनी ॥ चरतीचतनुंपुंसामुपैतिपरमाभिधाम् ॥ १ ॥ प्राक्तनैस्तैर्निहत्येवस्वमनोमननेहि
ते ॥ कर्मव्रातैर्विचित्रैर्हैःपरिपीवरतांगते ॥ २ ॥ मनस्तयागताशक्ति सज्जडेवागताचिते ॥ सास्फुरत्यनयाब्रह्मन्नुचिताशक्तिभूतया
॥ ३ ॥ अस्या प्रसादादिहसाचित्कलकवतीमुने ॥ जगद्गंधर्वनगरंकरोतिनकरोतिच ॥ ४ ॥ चित्ताधसत्तयादेहोमूकस्तिष्ठतिकुड्यवत् ॥
तत्सत्तयाप्रस्फुरतिनभ संप्रेरिताश्मवत् ॥ ५ ॥ ययास्फुरत्यतिजडमयोयस्कांतसन्निधौ ॥ तयास्फुरतिजीवोयंसतिसर्वगतेपरे ॥ ६ ॥

क्यात्स्वाश्रयप्रसन्निहत्येवनास्तिनभातीतिमतीतियोग्यतांनीत्वाप्राक्तनैरनादिकालादारभ्यसंचयात्परिपीवरतामतिपुष्टतांगतैर्विचित्रैर्हैर्बहुविधकामवासनान्वितैर्मननैस्तैर्मानसैरी हिते ॥ कायवाक्कटाक्षैपिसंवलितनिषिद्धकर्मव्रातैर्मिमिसैर्मनस्तयापुर्यष्टकात्मकमनोभावेनगतापरिणतासतीचिते स्वाधिष्ठानचित्स्वातंत्र्यविवस्वस्वभावबलाज्जडेवमिथ्याभा वमापन्नागूत्याज्ञानकर्मम्यवहारोचितासतीस्वशक्तिभूतयाअनयाज्ञानकर्मेंद्रियादिमण्याध्यासामायाशक्तिरेषद्रष्टृदर्शनदृश्यादिनवविधससाररूपेणस्फुरतिमृत्यतिनाम्यात्किंचि दितिद्वयोरर्थं ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्यामायाशक्तेःअविचारलक्षणाद्विचारलक्षणाच्चप्रसादात्क्रमात्करोतिनकरोतिचेतिसंबंध ॥ ४ ॥ यदिब्रह्मचित्सन्निधानाद्देहएवसर्वंकरोतुकिं चित्तादिकल्पनयातत्राह ॥ चित्तादीति ॥ आदिपदान्मनोबुद्ध्यहंकारपरिग्रह ॥ ५ ॥ जीवस्यप्राणकर्मेंद्रियव्यापारप्रवृत्तसंनिधिमात्रेणसाधारणनिमित्तमित्याह ॥ ययेति ॥ ६ ॥

---

१ पंचमाध्यायद्वितीयेब्राह्मणे ॥ १ तत्तद्विचारावस्थायामेकांतस्थित्वाकर्महेयाश्रयंपुन पुन कार्यकरणोपादानहेतुभूतत्तु ॥ नकेवलभूचतुरयापितुकालेश्वरा पम्युपपन्नेपुयथीमयथासतु कर्मदैवतत्परायसतुरिति ॥ २ पद्दा प्राणजिह्वावाक्चक्षु श्रोत्रमनोहस्तत्वच ॥ अतिपद्दाअपानरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शसंज्ञा

बुद्ध्यादिप्रथायांज्ञानेंद्रियप्रयोजनेषुचप्रतिबिंबार्पणेनासाधारणनिमित्तमित्याशयेनाह ॥ सर्वस्थयेति ॥ आत्मरूपयाचिच्छक्त्यैवस्फुरतिस्वपरप्रथासमर्थोभवति ॥ ननुभौतिकत्वाद्द्रव्यस्वभावेस्थितजीवोपाधिभूतलिंगमद्रव्यस्वभावाद्ब्रह्मण सकाशात्कथंप्रतिबिंबमादत्तेद्रव्येद्रव्यस्यैवप्रतिबिंबननियमदर्शनादितिचेत्तत्राह ॥ मुकुरइति ॥ मुकुरेणद्रव्यस्वभावेअस्थितादपिगुणक्रियाजात्यादेःप्रतिबिंबादानदर्शनान्नद्रव्यादेवप्रतिबिंबोमास्त्विइतिनियमइत्यर्थः ॥७॥ यदिब्रह्मप्रतिबिंबोजीवस्तर्हिकथंतस्यअज्ञाननिद्रालस्यादिजाड्यानुभवः नहिसूर्यप्रतिबिंबेअभास्वरतासंभवइत्याशंक्याह ॥ प्रविस्मृतेति ॥८॥ चित्तत्वंचित्तधर्मजाड्यमालिन्यादि ॥ सुमहान्नृगाधिलवणहरिश्चंद्रादिरिव ॥९॥ चित्ततादात्म्याध्यासाच्चित्तधर्मदैन्यादिप्रामिवत्प्राणतादात्म्याध्यासात्तद्धर्मदेहसचलनहेतुत्वमप्यस्याःसिद्धमित्याह ॥ जडयेति ॥ वातशक्तिःप्राणस्तत्तादात्म्यापत्त्यातत्समानतया ॥१०॥ कर्मात्मनाउक्तरीत्याक्रियास्वभावत्वमापन्नेनमनसामननशक्तिमता ॥ उपाधिपारवश्याद्वराकेणात्यंतदीनेन ॥ यथानौकास्तंभनिबद्धदीर्घपटाद्युपाधिपरवशेनवायुनानौकास्थाः

सर्वस्थयात्मशक्त्यैवजीवएषस्फुरत्यलम् ॥ मुकुरोबिंबमादत्तेद्रव्यात्मन्यस्थितादपि ॥ ७॥ प्रविस्मृतस्वभावत्वाज्जीवोयंजडतांगतः ॥ मोहाद्विस्मृतभावत्वाच्छूद्रतामिवसद्द्विजः ॥ ८॥ प्रविस्मृतस्वभावाहिचिच्चित्तत्वमुपागता ॥ मोहापहतचित्तत्वात्सुमहानिवदीनताम् ॥ ९॥ जडयावशयादेहोवातशक्तिसमानया ॥ संचाल्यतेतदनयावारीववीचिमालया ॥ १० ॥ कर्मात्मनावराकेणजीवेनमनसामुना ॥ चाल्यंतेदेहयंत्राणिपाषाणाइववायुना ॥ ११ ॥ शरीरशकटानांहिकर्षणेपरमात्मना ॥ मनःप्राणोदयौब्रह्मन्कृतौकर्मकृतौदृढौ ॥ १२ ॥ चिज्जडंतूररीकृत्यरूपंजीवत्वमेत्यच ॥ मनोरथमुपारुह्यवहत्प्राणतुरंगमम् ॥ १३ ॥ क्वचिज्जातपदार्थत्वंक्वचिन्नष्टपदार्थताम् ॥ क्वचिद्बहुपदार्थत्वंक्वचिदेकपदार्थताम् ॥ १४ ॥ गतेवभिन्नेवास्त्येवमत्यजंतीनिजंपदम् ॥ जलतेवतरंगत्वंसैवासदसदोदिता ॥ १५ ॥ उपजीव्यात्मनोरूपंपरंस्फुरतिवृत्तिषु ॥ आलोकमुपजीव्येमंरूपश्रीर्दृश्यगायथा ॥ १६ ॥ परमात्मनिचित्तत्त्वेस्थितेसतिनिरामये ॥ जीवोजीवतिसालोकंदीपेसतिगृहंयथा ॥ १७ ॥ आधयोव्याधयश्चैवप्रयांत्यस्यप्रपीनताम् ॥ अपामिवतरंगत्वंवीचित्वस्येवफेनता ॥ १८ ॥

पाषाणाअभिमतंदेशंप्रतिचाल्यंतेतद्वत ॥ ११ ॥ मनःप्राणोदयौमन प्राणशक्तिकर्मकृतौभृत्यौबलीवर्दौवा ॥ १२ ॥ स्वामव्यवहारसाधारण्यायमनसएवरथत्वकल्पमुख्यामुख्यप्राणानांतुतुरंगमत्वमित्याशयेनाह ॥ चिदिति ॥ १३ ॥ क्वचित्जाग्रत्स्वप्नयोर्जातपदार्थत्वमाविर्भूतपदार्थत्वबहुपदार्थत्वंच ॥ क्वचित्सुषुप्तेनष्टपदार्थतांतिरोभूतसर्वपदार्थतांअविद्यैकपदार्थताचगतेवेतिपरेणान्वयः ॥ १४ ॥ किंतादुग्धंदधिभावेनेवजीवजगद्भावेनपरिणामान्नष्टानेत्याह ॥ अस्तीति ॥ एवंपरिणतापिनिजपारमार्थिकवपुःस्वरूपमत्यजंतीसतीतत्त्वदृशाअसज्जाग्रदिवव्यवहारदृशाप्यसत्स्वमइवचआउदिताईषद्विकसितेत्यर्थः ॥ १५ ॥ आत्मन्यध्यस्तत्वादेवात्मसत्तामेवोपजीव्यमनोवृत्तिप्रतिफलितात्मचिद्बलेनैवमनोरूपजीवजगत्प्रथतइत्याह ॥ उपजीव्येति ॥ १६ ॥ चिदेवतत्त्वंपारमार्थिकरूपंयस्यतथाविधे ॥ १७ ॥ एवंदेहचेष्टाहेतुताचित्तउपपादिताइदानींतस्यादेहांतरप्राप्तिप्रकारंवक्तुंवैराग्यायचदेहनिमित्तदुःखानिप्रपंचयति ॥ आधयइत्यादिना ॥ १८ ॥

१ अत्रटीकानुरोधेन (वपुः) इतिपाठोपेक्षितइतिभाति

वैषम्यंदैन्यदु खादि ॥ १९ ॥ अथरहे ॥ यथासूर्योदीप्ते स्वप्रकाशितरश्मिंदेर्मेघैस्तिरोधानम्लानिस्वचितत्वाद्विवेचश्यदष्टदृस्याएतितद्वत् ॥ २० ॥ व्यवतीज्ञानानधिकृतयोनि
प्यनतर्ती ॥ श्यद्रूपनोरितिनुमोभावश्छोरस ॥ यथाघनेनमविराविमवजाड्येनपराभूत पुरुष स्वज्ञाविनास्वांगावदलननविदतिनानुसधसतद्वत् ॥ २१ ॥ कथातर्हिप्रचितोमोहो
नश्यतिनराह ॥ प्राप्येति ॥ यथामदाविघनमोहरतोजतु कालेनस्वकर्मस्मरणप्राप्यनिर्मोहोभवतितद्वत् ॥ २२ ॥ इदानींदेहत्यागप्रकारवक्तुमुपक्रमते ॥ यदेति ॥ यदावातस्य
प्राणस्यस्पंदशक्ति अगसविदांआनखापाद्लिगोपाधिद्वाराप्रविष्टजीवसविदोदर्दिलिगस्योपसहारेणप्रमोषतोनिमित्ताद्धस्तपादादेरनुसधाननकरोति ॥ यथाकुष्ठीगलितानामगु
ल्यादीनांस्पर्शरणनकरोतितद्वत् ॥ तदाद देस्थितभुशुडापास्यानेवर्णितपद्मपत्रप्रमाणसचारानुकूलतयानस्फुरतिनकपतेइतिपरेणान्वय ॥ २३ ॥ यथायष्टोमरुत्विगूभिरपरामृष्ट

आधिव्याधिभिराकीर्णशरीराभोजषट्पद ॥ जीवोवैषम्यमायातितरगत्वेयथापय ॥ १९ ॥ चिच्छक्ति सर्वशक्तित्वान्नाहचिदितिभा
वनात् ॥ अन्नमेवेतिवैवस्समूर्यादीमेरिवांबुदे ॥ २० ॥ वैवश्याज्जवतीमौढ्यान्नविदत्यात्मसविदम् ॥ घनजाड्यपराभूत स्वांगावदलन
यया ॥ २१ ॥ प्राप्यचाप्यनुसधानमस्यामोहोविनश्यति ॥ घनमोहरतोजंतु स्वकार्यस्मरणयथा ॥ २२ ॥ यदागसविदांवातस्पदशक्ति
प्रमोषत ॥ नकरोत्यनुसंधानकुष्ठीस्पर्देपणयथा ॥ २३ ॥ असवित्स्पदतोदेहेपद्मपत्रंदृढस्थितम् ॥ नस्फुरत्यपराम्पृष्टदारुपात्रंयथाव
हि ॥ २४ ॥ नि स्पदपद्मपत्रेंत प्राणा शांतिप्रयांत्यमी ॥ तालवृंतेयथाऽस्पदेयहिपवनशक्तय ॥ २५ ॥ प्राणशांतेतेरस्पर्शेजीवोनिष्पूर्ण
मूकनाम् ॥ यानिशांतिनमोवायोनद्दस्सत्वययारज ॥ २६ ॥ विरजविगताधारमनोहिशिष्यतेमुने ॥ तिष्ठत्यात्मपदलब्ध्वाजलादितरुबी
जवत् ॥ २७ ॥ इतिवैकल्यमायाते कारणौघे समतत ॥ पुर्यष्टकेशमयातेदेह पततिनिश्चल ॥ २८ ॥ चिच्चेत्यचेतनान्मोहात्स्पदमायाति
वामना ॥ तदीरितास्मरत्यंतरन्यद्विस्मरतिस्वयम् ॥ २९ ॥ हृत्पद्मपत्रस्फुरणात्स्फुटपुर्यष्टकभवेत् ॥ हृत्पद्मयत्रेवहनाद्बुद्धेपुर्यष्टकस्थयि
॥ ३० ॥ देहेपुर्यष्टकयावदस्तितावत्सजीवति ॥ शांतेपुर्यष्टकेदेहोमृतइत्युच्यतेद्विज ॥ ३१ ॥

दाम्पापनस्पदतेतद्वत् ॥ २४ ॥ शांतितेजसिविलयम् ॥ मनःप्राणेप्राणास्तेजसीतिश्रुते ॥ २५ ॥ रूपोपाधिविलयान्निरर्गलपूर्णोनामोपाधिविलयान्मूकश्चय कारणात्मात
ज्ञांयाति ॥ २६ ॥ रजोगुणप्रधानस्वाधारमाप्योपरमावेशविरजत्रिगताधारश्चमनोपिसदेहप्रमाणेनकारणात्मपदलब्ध्वातद्भावेनैवशिष्यते ॥ तर्हिकिसर्वथागतनेत्याह ॥ तिष्ठ
तीति ॥ जलादिभूतमात्रापष्टम्यपार्थिवतरुबीजवत्पुनर्देहाविर्भावोन्मुखतिष्ठतीत्यर्थ ॥ २७ ॥ सएवास्यादेहत्यागइत्याह ॥ इतीति ॥ २८ ॥ पुर्यष्टकस्यतर्हिकेनहेतुनोद्भवइ
तिषजुत्पत्यस्पदात्तत्स्पदमपूर्वपूर्वभोक्तादिभावस्तने ॥ साचवासनास्ववाह्यासनास्ववेषस्वरूपाज्ञानकृतंचितश्चेत्याकारचेतनहेतुरितितस्योन्मुखत्वायचितश्चेस्याकारताप्रतिप
त्तिलक्षणाबहिर्मुखंतिप्रथमवीरुपपनेननिरोद्धव्येत्याशयेनाह ॥ चिच्चेत्यचेतनादिति ॥ २९ ॥ वहनात्चलमात्बुद्धेनिश्चलेसतीतिमावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ शांतितरस्पर्शादिम्पिपाठ

॥ अभ्यंतरेदेहमध्ये ॥ ३२ ॥ वातयंत्रेव्यज
परस्परविरुद्धानांवातपित्तकफाख्यानांमलानांरागद्वेषादिवासनामलानांचसंबोवातप्रकोपात् शस्त्रादिकृतदेहच्छेदभेदादिवशाच्च ॥ ३४ ॥ अतएवभोगवासना
नाडी ॥ ३३ ॥ स्वस्यसंवित्ति सकल्पस्तद्वशात् ॥ वैवश्यमरणादिदु खसहस्रम् ॥ सर्वैकान्यकियत्तर कालेदाप्रत्ययविधानान्नित्यदेतिच्छादसम् ॥ ३४ ॥ अतएवभोगवासना
शून्येषुतत्सकल्पाभावान्नमृत्युवश्यतेत्याह ॥ वासनेति ॥ विमलारागादिमलरहिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ व्योममरुतिलद्व्योमवायौप्राणे ॥३७॥ एवलीनस्यमनस पुन स्वर्गनरका
दिभोजकादृष्टप्रबोधितस्यहार्दाकाशेएवचक्षुष्टोवामूर्ध्नीवाअन्येभ्योवाशरीरदेशेभ्योनिर्गमनयमलोकादिगमनस्वर्गनरकभोगादिकस्यकल्पनैवनतुवहि स्वर्गादयोनामान्येसर्ता
त्याशयेनाह ॥ सुचिरेति ॥ सुचिरमनादिकालादभ्यस्तस्तत्तद्भोगयोग्यशरीरादिभावोयेन ॥ यत्रतत्रेतिस्वर्गादेर्नियतदेशसत्त्वनिराकरणार्थम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्यादेहातरग

विरुद्धमलसंबोधाच्छेदभेददशावशात् ॥ नप्रस्फुरतिहृत्पद्मयंत्रमभ्यंतरेयदा ॥ ३२ ॥ तदापुर्यष्टकंशांतिमुपैतिगगनेशनैः ॥ संरोधिते वातयंत्रेयथापवनसततिः ॥ ३३ ॥ स्वसंवित्तिवशाज्जीवोवैवश्यमुपगच्छति ॥ पद्मयंत्रंशरीरस्थंप्रवाहंयातिनित्यदा ॥ ३४ ॥ वासना विमलायेषांहृदयान्नापसर्पति ॥ स्थिरैकरूपजीवास्तेजीवन्मुक्ताश्चिरायुपः ॥ ३५ ॥ संरुद्धेपद्मयंत्रेहिप्राणेशांतिमुपागते ॥ देहःपतत्य धैर्योयंकाष्ठलोष्टसमःक्षितौ ॥ ३६ ॥ यथैवव्योममरुतिलीनंपुर्यष्टकंभवेत् ॥ तथैवतत्रैवतदालयमेतिमनोमुने ॥ ३७ ॥ सुचिराभ्यस्तभा वंतुवासनाखचितंमनः ॥ यत्रतत्रभ्रमत्स्वर्गनरकादिप्रपश्यति ॥ ३८ ॥ शरीरंशवतामेतिमनोमारुतवर्जितम् ॥ गतेगृहजनेदूरंगृहंसंशू न्यतामिव ॥ ३९ ॥ सर्वगाचिच्चेतनतोजीवीभूयमनःस्थिता ॥ पुर्यष्टकवपुर्भूत्वासातिवाहिकदेहिनी ॥ ४० ॥ तन्मात्रपंचकंचित्तंक्रोडी कृत्यव्यवस्थिता ॥ स्वप्नभ्रमवदाकारंभावात्स्थूलंप्रपश्यति ॥ ४१ ॥ दृढभावनयापश्चात्तत्रैवरसशालिनी ॥ आतिवाहिकदेहत्वंविस्मर त्यखिलंक्षणात् ॥ ४२ ॥ असत्येवशरीरेस्मिन्कृतकृत्रिमभावना ॥ नयत्यसत्यंसत्यत्वंसत्यंचासत्यतामपि ॥ ४३ ॥ सर्वगाहिचिदंशेनजी वीभूयाभवन्मनः ॥ मनःपुर्यष्टकरथमाक्रामतिततोजगत् ॥ ४४ ॥ पुर्यष्टकवातमयंदेहमुत्थापयत्यलम् ॥ हृत्स्पंदिवेतालइवजीवतीत्यु च्यतेतदा ॥ ४५ ॥ क्षीणेपुर्यष्टकेचित्तंयदाव्योमनिलीयते ॥ तदास्फुरतिदेहोयंमृतइत्युच्यतेपिच ॥ ४६ ॥ स्वभाववशतोजीवोविस्मृत्या शक्तिमृच्छति ॥ वैवश्यात्कालवशतःपर्णजर्जरतामिव ॥ ४७ ॥

हणक्रममाह ॥ सर्वगेति ॥ सर्वगाब्रह्मचिदेव ॥ अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तचेत्याकारानुप्रवेशाचेतनत ॥ ४० ॥ तन्मात्राणिसूक्ष्मभूतानितेपापं
चानासघातात्मकचित्तमातिवाहिकदेहाख्यपुर्यष्टकम् ॥ भावात्सकल्पनात् ॥ ४१ ॥ रसशालिनीअहंताशक्तिमती ॥ ४२ ॥ अस्मिनउक्तलक्षणेस्थूलदेहे ॥ असत्यजगत्सत्य
त्वनयतिआरोपेणप्रापयति ॥ सत्यंसत्यंब्रह्मभावअसत्यतानास्तिनभातीतिस्वप्रतीतियोग्यताम ॥ ४३ ॥ चित्तससरणेक्रममाह ॥ सर्वगेति ॥ अशेनवृद्धिप्रतिबिंबिताशेन
॥ ४४ ॥ वातमयसूत्रभूतप्राणप्रचुरम् ॥ यदाउत्थापयतितदाहृदिप्रविश्यस्पंदीस्पंदनशीलोवेतालोयस्यतथाविध शवइवजीवतीत्युच्यतेजनैरित्यर्थ. ॥ ४५ ॥ व्योमनिहार्दा
काशेब्रह्मणि ॥ स्फुरतिकाष्ठलोष्टादिवदचेतनःस्फुटोभवति ॥ ४६ ॥ स्वस्याजरामरब्रह्मरूपताविस्मृत्यजरठदेहगतामशक्तिस्वयमृच्छतिप्राप्नोति ॥ ४७ ॥

तत पूर्वम्मियतद्दस्याह ॥ जीवशक्त्येति ॥ जीवस्य धिष्ण्यप्राणस्य शक्त्या अपरामृष्टे अतएव बलमान्निरुद्धे सति ॥ ४८॥ पुन पुननानाशरीरग्रहणं नमससरणजरामरणांत मेवव्याप्यमित्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ नृणांजीवानाम ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ उक्तमेवोपसंहरन्नुमनुवदति ॥ सर्वगेति ॥५२॥ परितोवितते पूर्णे चिदमलनभसि प्रयनरूपा पूर्वतन स्वीयशुभाशुभप्रयत्नपरिणतिरूपा अतएवसुखदुःखफलभोगेहास्यरोदनादिकलकलै कोलाहलैर्मुखरा तत्तन्मयाश्चिदचिन्मयपुरजीवजगद्रूपा कल्पना स्फुटाभिरामा आपा तरमणीयाविविधै शरीरैर्जननमरणादिभिर्भास्या आत्मविमोहतापनाय स्फुरतिप्रतिभासत इत्यर्थ ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० प्रक० पू० द्वात्रिंश सर्ग ॥ ३२ ॥

यथा जीवजगद्भ्रमो द्वैतकलङ्कस्त्विना ॥ विचारैर्वस्तुसाम्यात्तथा तर्कैरिहोच्यते ॥१॥ सर्वगापिचिदेतस्मिन्श्वेतसि प्रतिनियतीतियदुक्तं यच्चद्दृढभावनया पश्चात्सभेदरसशालिनी त्यापृक्तत्वभोगमप्राप्यनुपपत्तिर्वक्तुमशक्ते ॥ चन्द्रार्धेतिद्वाभ्याम ॥ धरतीतिधरचन्द्रार्धस्यशेखरे धरचन्द्रार्धशेखरधर ॥ अर्धशब्दस्य पोडशतमभागनिष्ठत्वेनसमांशवाचित्वा भावनानपुंसकत्वाद्र्धनपसक मित्यस्याप्रवृत्ते पष्ठीतत्पुरुष ॥ अनंतस्यदिक्कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्यएकरूपस्य सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्य चिल्लक्षणस्यतत्त्वस्य

जीवशक्त्यापरामृष्टेनिरुद्धेपवनत्रके। प्राणेसरोधमायातेम्रियतेमानवोमुने॥४८॥यथाजातानिजातानिचान्यान्यन्यानिकालत ॥वृ क्षात्पर्णानिशीर्यंतशरीराणितथानृणाम्॥४९॥जायतेचम्रियतेचशरीराणिशरीरिणाम् ॥ पादपानांचपर्णानिकातत्रपरिदेवना॥५०॥ चिद्युर्धोस्फुरत्येतादेहबुद्बुदपंक्तय ॥ इतश्चान्याइतश्चान्याएतास्वास्थानधीमत ॥५१॥ सर्वगापिचिदेतस्मिन्श्चेतसिप्रतिर्नियति॥ पदा यमंतरादत्तेनान्योहिमुकुरादृते॥ ५२ ॥ चिदमलनभसिप्रयत्नरूपा परिविततेतदतन्मया स्फुरंति॥ कलकलमुखरा स्फुटाभिरामाविवि धशरीरविमोहतापनाय॥५३॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० देहपातविचारोनामद्वात्रिंशत्तम सर्ग ॥ ३२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवा च॥ ॥चंद्रार्धशेखरधरचित्तत्त्वस्यमहात्मन ॥ अनंतस्यैकरूपस्यद्वित्वंकथमुपागतम् ॥ १ ॥ कथंचतन्महादेवरूद्रपर्यायसकुलम् ॥ भ वेद्दुखोपघातायप्रज्ञयाविनिवारितम् ॥ २ ॥

सजातीयजीवरूपविजातीयजडजगद्रूपचद्वित्वंकथमुपागतम ॥ किंस्वतउतपरत ॥ नाद्य ॥ अविकारत्वा दनवयवत्वाच्च नापिद्वितीय द्वितीयस्यैवाप्रसिद्धेरितिभाव ॥ १ ॥ यदिनुनिर्निमित्तमेवतदागतमितिब्रूषे तर्हि सकोपेमानामाबादनंतकोटिभिस्तत्पर्यायैर्बंधने सकुलम्याप्तंचिरा नुवस्थाकटंनदुखप्रयातस्वबोधनैकत्वागनुकत्वाभ्यांदुर्बलतमनकथविनिवारितसत्आत्यंतिकदुखोपघाताय भवेत् ॥ निर्निमित्तस्यैकस्याप्युच्छेदाप्रसिद्धे ॥कथंचिदेकस्योच्छे देऽप्यन्येषामनतानांतादृशबंधानांपरिशेषासुम पुनरप्यान्यनिर्निमित्तबंधोत्पत्तदुर्वारत्वाच्च ॥ भगवानुक्तप्रकाराक्किंमायानिमित्तमिथ्यागतमेवतदितिमकश्चिद्दोषइतियुक्तम् ॥ सा सामनुकीयास्यात्सहजाया ॥ आद्येपिस्वतउतपरतबंधाधेपेनिर्विमर्शेअनिर्मोक्षानवस्थादिदोषापत्ते ॥ सहजायाअप्यानीत्यशक्तिवस्तुतिश्रमत्यपनेतुमशक्यास्यानिर्मो
क्षतादवस्थ्यात ॥ ऐकरस्यश्रुतिवैरस्यप्रसंगाच्च ॥ किंचमायाशक्तेर्मिथ्यात्वेप्यसत्वाद्रक्षनकार्योत्पादकत्वायोगात्सएवसमुत्थितोनिर्हेतुकेन्नोत्सारवार ॥ सत्यत्वेक्कानेनभि
8. दस्यपोभावनेर्मोक्षदोषानिर्मोक्षप्रसगस्यापारज ॥ नचनिष्कर्षेतस्यासस्याभिरिकानुनीयाविभाकेनचिद्वस्यापापिनुशक्या ॥ तथैवविभयाज्ञानोत्तरमपितस्याभिवार्य त्वात् ॥ नहितृतीयाशब्देमयनाहितीयावार्मृशक्या ज्ञानस्याकारकत्वारम्यस्याप्यानमतायोगात्स्वरूपविरस्यपर्यानानुकस्य मरणारके पूर्वाचाभिचारणाविशिष्ट॥१॥

नन्वयजीवजगदादिद्वैतप्रमाणैरुपपादयितुंप्रवृत्ताःकिंतुमोहादनादिकालादारभ्य भ्रांत्याप्रसक्तंतदध्यारोपापवादन्यायमाश्रित्यापवदितुम् तत्राध्यारोपेसर्गादौयत्कामकर्मवास नादिनिमित्तकारणानाम्ब्रह्मविद्याद्युपादानकारणानांवियदादिक्रमस्यव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मादिविभागकोशभेदादीनांकल्पनंतन्नूसर्वंस्वयमसत्यमपिसत्यवस्तुपरिचयोपायत याश्रुत्याकल्पितपरमार्थसत्यप्रयोजनाविसंवादितयाइतरवादिकल्पनापेक्षयाउत्कृष्टमितिश्रोतॄणांविश्वासजननायलोकदृष्टैर्वोपपत्तिभिःशास्त्रेषुसमर्थ्यंते॥ परिचितेतुसर्वात्मके सर्वप्रतीचितस्याद्वितीयताबोधनायपरमार्थदृष्टिमेवावलम्ब्यापोद्यतएवेतितस्मिन्नेकत्वमभ्युपेत्यतद्विरुद्धद्वित्वासंभवोद्भावनंतवस्वाभ्युपगतविरुद्धंसिद्धांतविरुद्धंचेतिकथनपश्य सीत्याशयेनश्रीभगवान्समाधत्ते ॥ सर्वशक्तीत्यादिना ॥ यदाब्रह्मव्यवहारदृशासर्वशक्तिपरमार्थदृशातुएकसदेवविद्यतइतिव्यवस्थितंदृष्टिद्वयमंगीकृतंतदाद्वित्वैकत्वलक्षणायाः कलाया.सर्वशक्त्येकदेशादुदयोयस्यतथाविधस्तदाक्षेपोनिर्मूलएव ॥ हियस्माद्व्यवहारदृशाअध्यारोप.परमात्मदृशाऽपवाद ॥ नतावद्व्यवहारदृष्ट्या ॥ य सर्वज्ञःससर्वविद्यस्य ज्ञानमयतपइतिश्रुत्योपपादितात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तिमतोजीवजगद्द्वैतागमोनुपपन्नः ॥ धर्मिग्राहकमानेनतस्यतत्स्वभावस्यैवनिर्णयात् ॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम् ॥ यत्र नान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमेतिश्रुतिदर्शितपरमार्थदृष्टिगम्येतुनकदाचिदपिद्वित्वतद्विरोध्येकत्ववाप्रसक्तमितितत्रतदनुपपत्त्युद्भावननिर्मूलमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥ सर्वशक्तिहितद्ब्रह्मसदेकंविद्यतेयदा॥ तदानिर्मूलएवायंद्वित्वैकत्वकलोदयः॥ ३॥ सतिद्वित्वेकिलैकंस्यात्सत्येकत्वेद्विरूपता॥ कलेद्वेअपिचिद्रूपेचिद्रूपत्वात्तदप्यसत्॥ ४॥ एकाभावादभावोत्रएकत्वद्वित्वयोर्द्वयोः॥ एकंविनानद्वितीयंनद्वितीयंविनैकता॥ ५॥ कार्यकारणयोरेकसारत्वादेकरूपता॥ फलांतस्यापिबीजादेर्विकारादिहकल्पना॥ ६॥ चित्त्वंचेत्यविकल्पेनस्वयंस्फुरतितन्मयम्॥ विकारादितदेवांतस्तत्सारत्वान्नभिद्यते॥ ७॥

ननुनेहनानास्तिकिंचन नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तम् विभुचिदानंदमरूपमद्भुतमित्यादिश्रुतिभिर्द्वित्वमेवनिषिध्यतेनैकत्वमित्यविरुद्धमेकत्वंकथंद्वित्वतुल्यकक्षतयानिषिध्यतेतत्राह ॥ सतीति ॥ सतिप्रसिद्धेद्वित्वेतद्व्यावृत्तयेएकत्वकल्प्यते सतिचैकत्वेतदेवैकत्वांतरसहितद्वित्वमितिकल्प्यतइतिपरस्परसापेक्षकल्पनत्वात्तुल्यकक्षेएवते ॥ तत्रैकत्वलक्षणधर्मस्यापितदतिरिक्तस्यकल्पनेचिदेकरस्यव्याघातप्रसंगात्तदप्यसदेवेत्यर्थः ॥४॥ ५ ॥ इदानींव्यवहारपरमार्थदृष्ट्योरुपदेशादिव्यवहारायमिश्रणेपिसत्ताद्वैविध्यकल्पनान्नपरमार्थसतिव्यावहारिकसत्तयाजीवजगद्द्वैतविरोधइत्याह ॥कार्येति॥ बीजादेःपुन.फलांतस्ययथासएवायमितिप्रत्यभिज्ञायमानैकस्वभावेअनुगतद्रव्येविकारान्नानात्वकल्पनातद्वदुपपत्तेरित्यर्थः॥६॥ यदितुसर्वविकाराणांपरमार्थसत्ताव्यतिरिक्ताव्यावहारिकसत्तानाभ्युपेयतेतदासुतरांद्वैतंचिद्विकल्पएवफलितइतिराहुशिरोद्वैतविरोधोद्भावनतुल्यत्वदाक्षेपइत्याशयेनाह ॥ चित्त्वमिति ॥ अतस्सएवसारःपरमार्थोयस्यतत्त्वात् ॥ एवंचमायातत्कार्याणांपृथक्सत्त्वपक्षःअपृथक्सत्वपक्षःअसत्वपक्षस्तृतीयविधापक्षोवानानावादिकल्पितप्रधानपरमाणुक्षणिकाक्षणिकविज्ञानशून्यतादिपक्षोवाय.कश्चित्त्वयाभ्युपगम्यतातथाप्यसंगाद्वयचिन्माभासस्पर्शीससर्वोपिचिदधीनसिद्धिकश्चिद्विकल्पमात्रमितिचित.कदापिबंधप्रसक्तिरेवयत्रदुर्लभातत्रानिर्मोक्षोद्भावनदूरनिरस्तमेवेतिभावः ॥ ७ ॥

तस्मात्त्वमवापसारयत ॥ विकारादीति ॥ यतोयवत्प्रागविकारलक्षणसत्त्वाश्रयघटादिलक्षणश्चविकल्पस्तत सद्वस्तुन सकाशादेवोत्थायआविर्भूयजलाहरणाद्यर्थक्रियाका रणतादिभि सार्थकोभोगपवर्गानयाति ॥ भोगश्चपिरवसानेतेवेतितस्मात्प्रसारतेत्यर्थ ॥ ८ ॥ एवजगतोविकल्पनामात्वेकेचिअस्तरगादयोप्यावहारिका मरुमरी चिकापनरमा नानिभासिका वंध्यापुत्रशशशृंगादयस्त्वत्यतासतइत्यवातरवैलक्षण्यविकल्पोप्यसस्यैवेत्याह ॥ तरगाइति ॥ यस्यतत्त्वविद शशाद्युक्तिम्नोव्रीहियवादंकुरोपि प्रभवतिसत्यसत्यस्यपेसलिलत्वसिद्धास्तरंगास्तेशैलस्यमूर्धिकम्पिनेतायेयेतरगास्ते समा सशैलोपिशशशृंगसम स्ततोसत्यस्यप्रसत्तयासत्यकल्पनस्यच भिन्नपिसाम्याद्विस्मय ॥ ९ ॥ यत्तपजगत्यबोधरूप सवपदार्थानांपरस्परव्यावृत्तिलक्षणोव्यवच्छेदस्तवस्तुबोधस्तत्स्वसाक्षात्कारएवसधत्तेस्फुटितशकलानिसधानेनैवैकतामयति ॥ तथ्यईदृशोविष येद्विगिरवर्णनेपुनयुक्त्याहि अलसाव्यनास्ति ॥ यत अनपगतेअज्ञानस्बोधाव्याप्तिसहस्रावपिअपरोक्षममसिद्धव्यवच्छेदादिर्दिनदुरुच्छेयमित्यर्थ ॥ १० ॥ तत्त्वदृशाद

विकारादिविकल्पोयंततउत्थायवस्तुषु ॥ यातिसार्थकतांनानाकार्यकारणतादिभि ॥ ८ ॥ तरंगा सलिलेयेपितोयेशैलस्यतेसमा ॥ श शशृंगसम मोपियस्यसत्य शशांकुर ॥ ९ ॥ वस्तुबोधोत्रसंधत्तेतत्रालवाग्विकल्पने ॥ व्यवच्छेदादिदुश्छेद्यवस्बोधाव्याप्तिकिलद्विज ॥ १० ॥ ब्रह्मण सर्वशक्तित्वतत्त्वतोनविभिद्यते ॥ तरगकणकल्लोलजलौघइववारिण ॥ ११ ॥ पुष्पपल्लवपत्रादिलतायानेतरद्यथा ॥ द्वित्वैकत्वजगत्त्वादित्वंत्वाहत्वतथाचिते ॥ १२ ॥ देशकालविकारादि कुतोभेदश्चितस्तुय ॥ तच्चिदंतदसद्योक्तनप्रश्नोत्रतवोचित ॥ १३ ॥ देशकालक्रियासत्तानियत्याद्याश्चशक्तय ॥ चिदात्मिकाएवचित सत्वात्सपतिता स्वत ॥ १४ ॥ चित्तत्त्वंचित्तचेत्यंहचिद्ब्रह्माद्य भिधास्मृता ॥ ययावीच्यादयभिधार्हंस्थितमनुतरगकम् ॥ १५ ॥ असंभवत्तरंगस्यचिद्विलासमहांबुधे ॥ तरगितत्वमिवयत्तत्तावद्वेत्य संगिता ॥ १६ ॥ तदेतत्परमब्रह्मसत्येश्वरशिवादिभि ॥ शून्यैरूपरमात्मादिनामभिर्परिगीयते ॥ १७ ॥ एवरूपपदातीतंयद्रूपपरमात्म न ॥ यत्तुनामाहममलविषयोनगिरांचतत् ॥ १८ ॥

शनतुग्रहण सर्वशक्तित्वमर्वजगदाकारमायिकरूपसम्भामनस्वतोनविभिद्यतेतवैवनिरोभवतीत्यर्थ ॥ ११ ॥ तथाच अपागादमेरभित्सवाचारंभणविकारोनामधेयमीणिरू पार्णीत्येवसत्यमितिश्रुतिदर्शितन्यायेनलतायैक्यदर्शनितदीयपुष्पपल्लवादिभेदानामिवतत्स्वदर्शनिजगद्भेदानामप्यमृतत्वेत्सवभ्रमोनिरालम्बनइत्याह ॥ पुष्पेत्यादिना ॥ १२ ॥ यो भर एतत्तन्मध्यन्चित्तचेत्यं त्वमेवनास्तितर्हित्वकथमुपागतमित्येतत्स्वयाअसत्योक्तम् ॥ अथअसद्विषयेतवप्रश्नानोचितइत्यर्थ ॥ १३ ॥ यतश्चितरसस्यावेससपतिता सप यसत्ताकाअर्गाधराात्मिकाएव ॥ १४ ॥ चित्सत्यतरीहाश्चतेपांसमाहाराक्षरूपमपचश्चित्तस्सवमेव ॥ एवंभासादिसर्वपर्यंताअभिधानामपवोपिचिदेवस्मृता ॥ अनुतरगक अनुतरगानुगतरससामान्यंयथावीच्यादयभिधार्हंस्थिततद्वत् ॥ १५ ॥ तरंगितत्वमिवयद्विषतनंतरेवचेत्यसबधइत्यर्थ ॥ १६ ॥ शून्यपदेनअसद्वादसमयआसीदितिश्रुतिस्थमस त्सर्वलस्पने ॥ १७ ॥ तत्तस्वपरमार्थनसरेवेत्याह ॥ एवमिति ॥ रूपाण्यपदानिनामानिचतदतीतयत अहम ॥ तुशब्द पुरोदस्यनामसाकाररूपव्यावृत्त्यर्थ ॥ तत्गिरांवाचा वाच्यनत्वाचनविषय ॥ १८ ॥

यदिदंदृश्यते जगत्तत्तस्याश्चितेश्चिल्लक्षणायालतायाः फलपल्लवपुष्पादीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ यदि तु अनृतमेव जीवजगद्भावविवेकाय पृच्छसि तदा शृणु सा चितमहती अविद्याउप नयनविचित्रवर्णरजितोपनेत्रयस्यास्तथाविधा यदा भवति तदा जीवत्वेन अभिधीयत इत्यभिधा तथाविधासती द्वीद्वित्वस्ववाह्यत्ववाह्यजीवजगद्भावपश्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्या अब्रह्माचिद्रूपास्मि ॥ २१ ॥ अकलङ्केनैवरूपेण स्थितापि सकलङ्कवद्यत्पुर्यष्टकरूपकल्पितं तेन संसारसरितप्राप्य औपाधिक चेतनेनैव चेतति न निष्कलङ्कचेतनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एतेन पुर्यष्टकेन एकतातादात्म्याध्यासलक्षणा जीवना एति ॥ तन्मयश्चित्प्रचुरः सन् जीवति प्राणनादिक्रियालभते ॥ २३ ॥ इत्थं सर्वगापि चिदेतस्मिन्श्च तस्मिन्प्रति विवर्तीत्येतदाक्षेपा शसमाधायदृढभावनयापश्चात्तत्रैवरसशालिनीत्येतदाक्षेपाशसमाधानुतम्य स्थूलदेहप्राप्तिक्रममाह ॥ आतिवाहिकेति ॥ भावनापञ्चकं चभौतिकस्थूलदेहसंस्कारात्मक ॥ भूत्वा देहलाभाय व्रीहियवतिलमाषादिद्रव्यमहंसंपन्नमस्मीति वेत्ति ॥ तदहर्व्रीहियवास्तिलमाषा इति जायत इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ श्रुतौ इतिशब्दो भाविदेहानुकूलद्रव्यमात्रोपलक्ष

यदिदंदृश्यते तस्यास्तल्लतायामहाचितेः ॥ फलपल्लवपुष्पादिनभिन्नं तन्मयं यतः ॥ १९ ॥ महाविद्योपनयनाच्चिद्भवत्यभिधासती ॥ साजी
वत्वेन बाह्यत्वं तदा द्वीद्विव पश्यति ॥ २० ॥ स्वयमन्यैवमस्मीति भावयित्वा स्वभावतः ॥ अन्यतामिव संयाति स्वविकल्पात्मिकां स्वतः ॥ २१ ॥
॥ २१ ॥ अकलङ्केन रूपेण रूपं यत्सकलङ्कवत् ॥ संसारसरितं प्राप्य चेतनेनैव चेतति ॥ २२ ॥ चिद्वपुः स्वयमेतेन त्वेकतामेति जीवताम् ॥
चित्तत्त्वस्यावभासेन जीवो जीवति तन्मयः ॥ २३ ॥ आतिवाहिकदेहोपि जीवतां समुपागतः ॥ भावनापञ्चकं भूत्वा द्रव्यमस्मीति वेत्त्यलम्
॥ २४ ॥ तद्द्रव्यं प्राणिना भुक्तमाशु गच्छति वीर्यताम् ॥ ततोहं प्राणवान् जातो वेत्तीत्यनुभवात्मकम् ॥ २५ ॥ अहंतादिक्रमेणाशु पञ्चका
नुभवभ्रमात् ॥ स्थावरं जङ्गमं सर्वं वेत्ति तत्तद्भवत्यलम् ॥ २६ ॥ काकतालीययोगेन दृढाभ्यासक्षयेण च ॥ वासनान्तरसंश्लेषात्सूक्ष्ममा
कारमुज्झति ॥ २७ ॥ द्वित्वस्वसंविदाद्वित्वमेकस्यैव प्रवर्त्तते ॥ पुंसो वेतालसंकल्पाद्वेताल इव भासुरः ॥ २८ ॥

णार्थः ॥ तेन स्थावरस्वेदजादिदेहप्राप्तिस्थले तत्तद्बीजानुकूलजलादिद्रव्यभावोप्यस्य भवतीति द्योतनाय द्रव्यमस्मीति वेत्तीति सामान्योक्तिः ॥ २४ ॥ वीर्यतां गतस्त्वदृक्षादौ तु बीजभावम् ॥ तत स्त्रियां निषेकक्रमेणाहं प्राणवान् स्थूलदेहो जातोस्मीति वेत्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अनुभवात्मकब्रह्मैव उक्तेनाहंतादिक्रमेण पञ्चात्मा सघ पञ्चकस्थूलदेहस्तदनुभव भ्रमाच्चक्षुरादिद्वारा बाह्यस्थावरजङ्गमं च वेत्ति पुनस्तद्वासनया स्वयमपि तत्तद्भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु पूर्वमशकादिदेहत्यागे तद्देहाकारवासनात्मना सूक्ष्मतया स्थितस्य पुर्यष्टकस्य दृढाभ्यस्तमशकाकारस्य सौक्ष्म्यस्य च कथं निवृत्तिर्हस्त्याकारस्य स्थौल्यस्य चानभ्यस्तस्य कथं लाभस्तत्राह ॥ काकतालीयेति ॥ यथा आकस्मिके काकतालसंवधे काकमरण प्रयोजककर्मैव निमित्तं नान्यत्तथा दृढाभ्यस्तवासनाभिभवे चिरव्यवहितहस्त्याद्यहंभाववासनोद्भवे च कर्मैव निमित्तम् ॥ उद्भूतहस्तिवासनान्तरसंश्लेषात्तु चिराभ्यस्तमपि सूक्ष्मम शकाकारमुज्झतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ विरोधिवासनोद्भवेन पूर्ववासनोपमर्दे उत्तरस्याभ्यासेन दार्ढ्यं च दृष्टान्तानाह ॥ द्वित्वेत्यादिना ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ अनेकस्यजगतोपि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ असकल्पात्क्षयोयस्यतथाविधम् ॥ द्विभसिद्धम ॥ ३२ ॥ किपत्यर्थेनयाशब्द ॥ सकल्पनेमानसमयमेनरचनेक्लेश श्रमास्ति
नमकल्पस्यविनाशने ॥ औदासीन्यमात्रेणस्वतएवतत्सिद्धेः ॥ प्रसिद्धश्चायमर्थइत्याह ॥ सकल्पयक्षइति ॥ गधर्वोभ्रमनस्ततपुर्यामनोरथरचितपुर्या स्पष्टीसकल्पएवासभा
विनरचनासमर्थत्वायक्षोदिव्यशिल्पीप्रसिद्धोनतुतत्क्षयइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ कदर्थनाक्लेश ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उर्ध्व सर्वगुणात्कृटेनदनोयानेस्थितोपीतिशेष ॥ नपरिक्षीणक्लेशो

अद्वित्ववेदनाद्वित्वमात्मनोपिनिवर्त्तते ॥ नकरोमीतिसकल्पात्पुरुपस्यैवकर्तृता ॥ २९॥ द्वित्वसकल्पतोद्वित्वमेकस्यैवप्रवर्त्तते ॥ अद्वित्व
सविदाद्वित्वमनकस्यापिनस्यति ॥ ३० ॥ परमात्मनयाद्वित्वनकिलात्मनिविद्यते ॥ अविकारादिमत्त्वेनमर्वगत्वेनसर्वदा ॥ ३१ ॥ यत्स्व
सकल्परचितमसकल्पक्षयहितन् ॥ यथामुनेमनोराज्यंगधर्वनगरयथा ॥ ३२॥ तथासकल्पनेक्लेशोनसकल्पविनाशने ॥ सकल्पयक्षो
गधर्वपुर्या स्पष्टोनतुक्षये ॥ ३३ ॥ पुष्टमकल्पमात्रेणयदिदद्गु खमागतम् ॥ तदसंकल्पमात्रेणक्षयिकात्रकदर्थना ॥ ३४॥ यत्किंचिदपि
मकल्प्यनरोदु खनिमज्जति ॥ नकिंचिदपिसकल्प्यसुखमव्ययमश्नुते ॥३५॥ मकल्पव्यालनिर्मुक्तानयदातवचेतना ॥ नतदानदनोधा
नेत्वमुच्चैः परिराजसे ॥ ३६ ॥ स्वविवेकानिले रुत्वामकल्पजलदक्षयम् ॥ परांनिर्मलतामेहिशरदीवनभोंतरम् ॥ ३७ ॥ सकल्पसरित
मत्तांमणिमन्त्रेणशोषय ॥ तत्रोह्यमानमात्मानंसमाश्वास्यभवामना ॥ ३८ ॥ सकल्पानिलनिर्धूतभ्रांतपर्णतृणाशवत् ॥ भूताकाशे
चिदात्मानमवलंब्यविलोकय ॥ ३९॥ स्वसकल्पनकालुष्यविनिवार्यात्मनात्मन ॥ परप्रसादमासाद्यपरमानदवान्भव ॥४०॥ सर्वश
क्तिमयोत्यात्मायथाभावयत्यलम् ॥ तत्तयापश्यतितदास्वसकल्पविजृम्भितम् ॥ ४१॥ संकल्पमात्रमेवेदजगन्मिथ्यात्वमुत्थितम् ॥ अ
संकल्पनमात्रेणक्षणक्वापिविलीयते ॥४२॥ संकल्पवातवलितजन्मजालकदवकम् ॥ असकल्पानिलस्पर्शाद्विश्राम्यतिपरपदे ॥४३॥ तृ
ष्णाकरजलतिकामिमांरूढिमुपागताम् ॥ सकल्पमूलोद्धरणात्परिशोषवतींकुरु ॥४४॥ प्रतिभाससमुत्थानंप्रतिभासपरिक्षयम् ॥ यथाग
धर्वनगरतथासस्मृतिविभ्रम ॥४५॥ प्रभुरस्मीतिविस्मृत्यतावच्छोचतिभूमिप ॥ भूमिपोस्मीतिसंजातायावन्नास्यदृढस्मृति ॥४६॥

राजसे ॥ ३६ ॥ संकल्पनाशनेतर्हिकउपायस्तमाह ॥ स्वविवेकेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पर्णतृणस्यअशा स्वडास्तद्वत्भ्रांतम् ॥ भूताकाशेसर्वभूतस्थाकाशे ॥ ३९ ॥ ४ ॥ य
द्वस्तुब्रह्माकारणभोग्याकारेणवायथाभावयतितथापश्यति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सकल्पलक्षणेनपुरोवातेनवलितंवलितअम्भस्क्षणानांआलानांजलधराणांकदवकअसकल्पल
क्षणस्यवायोस्पर्शात्परब्रह्माकाशविश्राम्यतिविलीयतइतियावत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अविद्याकामसंकल्पनाशेपियदिजगदाभासेततर्हितत्प्रतिभासमात्रमितिजीव
न्मुक्तानुभवसिद्धदृष्टान्तपक्षपरिशिष्यनइत्याशयेनाह ॥ प्रतिभासेति ॥ ४५ ॥ यावदज्ञानतावदेवजगत्प्रतिभासशोकादेर्नमनुत्तरकालमित्याशयेनाह ॥ प्रभुरिति ॥ ४६ ॥

ज्योतिर्भिः सूर्यचंद्राग्निवाक्करणरूपैस्तमोभिरंधकाराज्ञानतत्कार्यैश्वमुक्ता ॥ १३ ॥ तस्याःपूर्वापेक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ घनेति ॥ सर्वेषापरापरिणतिमित्युत्तरत्रोपमानतयास बधः ॥ १४ ॥ यदापूर्वभूमिकैवाभ्यासवशाद्घनसौषुमादिवत्परापरिणतियातितदाआकाशेविद्यमानाशून्यशक्तिःपरमाकाशचिदेकघनब्रह्माकाशभावमागतेवभूत्वाचेत्याशो न्मुखतात्यजतीतिपरेणान्वयः ॥ स्वतोऽव्युत्थानशून्यताभवतीत्ययपूर्वापेक्षयाफलतोपिविशेषइतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रियाहिकालस्यकला परिच्छिन्नमवकाशसापेक्ष वस्त्वाकाशस्यकलाताभ्यासकलेकालताकाशतेतत्परित्यागादेवत्यक्त्वा सकलदृश्यमात्रनकलयतीतिसकलाकला व्यावर्त्तनीयजडाभावान्नाजडा अनामिकाशब्दाभिला पायोग्यावक्ष्यमाणविशेषणासत्ताधत्ते ॥ १७ ॥ जाग्रत्स्वमसुषुप्तिभ्यस्तुर्योयोविराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतेभ्यस्तुर्योशस्तेनकलिताप्रथमानाम् ॥ १८ ॥ अतएवसर्वनिमित्तक

एषैवमनसोन्मुक्ताचिच्छक्तिःशांतिशालिनी ॥ सर्वज्योतिस्तमोमुक्तावितताकाशसुंदरी ॥ १३ ॥ घनसौषुप्तलेखावच्छिलांतःसन्निवेशवत् ॥ सैंधवांतस्थरसवद्वातांतःस्पंदशक्तिवत् ॥ १४ ॥ कालेनयत्रतत्रैवपरांपरिणतिंयदा ॥ शून्यशक्तिरिवाकाशेपरमाकाशगातदा ॥ १५ ॥ चेत्यांशोन्मुखतांनूनंत्यजत्यब्धिवचापलम् ॥ वातलेखेवचलनंपुष्पलेखेवसौरभम् ॥ १६ ॥ कालताकाशतेत्यक्त्वासकलेसकलाकला ॥ नजडानाजडास्फाराधत्तेसत्तामनामिकाम् ॥ १७ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमहासत्तापदंगताम् ॥ तुर्यतुर्यांशकलितामकलंकामनामयाम् ॥ १८ ॥ कांचिदेवविशालाक्षसाक्षिवत्समवस्थिताम् ॥ सर्वतःसर्वदासर्वप्रकाशस्वाद्वुतत्पराम् ॥ १९ ॥ एषाद्वितीयापदताकथितातवसुव्रत ॥ तृतीयंशृणुवक्ष्यामिपदंपदविदांवर ॥ २० ॥ एषादृक्चेत्यवलनादनामार्थापदंगता ॥ ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दार्थादतीतोदेतिकेवला ॥ २१ ॥ स्थैर्येणकालतःस्वस्थानिष्कलंकापरात्मना ॥ तुर्यातीतादिनामत्वादपियातिपरंपदम् ॥ २२ ॥ सापरापरमाकाष्ठाप्रधानंशिवभावतः ॥ चित्यैकानिरवच्छेदात्तृतीयापावनीस्थितिः ॥ २३ ॥

सार्वकालिकसर्ववस्तुगोचरेभ्यःप्रकाशेभ्य.प्रथाभ्यःस्वादुभ्यश्वानदेभ्यश्वतत्परांतादृशोत्कर्षवतीस्पृहणीयतरांच ॥ १९ ॥ उक्तांतुर्याख्यांद्वितीयभूमिकामुपसंहृत्यतृतीयामवतारयति ॥ एषेति ॥ पदभूमिकाम ॥ २० ॥ तस्यापूर्वापेक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ एषेत्यादिना ॥ दृक्ब्रह्माकाराअखण्डवृत्तिश्चेत्यतद्यामब्रह्मतयोर्वलनात्क्षीरोदकवदेकीभावान्नमयतिगोचरयतीतिनामप्राहकाशःअर्थ्यतेगम्यतेइत्यर्थोपाप्नाशस्तदुभयशून्यतापदंगता ॥ अतएवब्रह्मात्मेत्यादिपदवाक्यार्थादतीता ॥ तथाचसंप्रज्ञातसमाधिगम्यैवपूर्वाभूमिकाइयत्वसंप्रज्ञातसमाधिप्रतिष्ठागम्येतिविशेषइतिभावः ॥ २१ ॥ स्थैर्येणषड्भावविकाररहित्येनकालतोपिस्वस्थास्थिरा तमसोपिपरेणआत्मनास्वेनैवनिरस्तकलंका ॥ याअतिशयितपरंपदपरमपुरुषार्थइत्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वेषांपराणांपरापरमाकाष्ठाअवधिः ॥ शिवभावत.परममंगलत्वात्सर्वेभ्योमंगलेभ्य.प्रधानम् ॥ एकामुख्यानिरवच्छेदाविच्छित्तिरहिताचितिस्थितिस्तृतीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अकलकस्थितिमाह ॥ शुद्धेति॥ सत्यावाअसत्यावाइत्येवमादिभिर्विकल्पनामशब्दार्थैः सर्वैर्विमुक्ताव्यवहारेसवनामरूपात्मिकापिखंशून्यस्वभावासेत्यर्थ ॥ ५ ॥ उक्तनि ष्कलकस्थितिप्रमित्यर्थंसुषुप्तादिभूमिकाभेदान्दर्शयितुमुपक्रमते ॥ सर्वमिति ॥ सर्वंपूर्णंनिरुपममनिशमाकाशमिवमयमविकसतीत्याकाशविकासातथाविधयास्वमायाश क्त्याजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणैः सृष्टिस्थितिसंहारलक्षणैरध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणैर्वात्रिभिर्मार्गैः प्रवृत्तजगन्मनसैवजृंभितम् ॥ ६ ॥ अतोमनश्छेदेनैवास्यच्छेदइत्याह ॥ म नसेति ॥ सत्यस्यालोकात्साक्षात्कारात् ॥७॥ एवतत्त्वबोधेनकल्पनाभि सहमनसिच्छिन्नेप्रथमयस्यांभूमिकायांजीवन्मुक्तस्यस्थितिर्भवतितांलक्षणेनाप्यावदर्शयति ॥ सृष्टबी जापमेत्यादिना ॥ इतिनामिका जुष्टयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकइतिश्वेताश्वतरकाठकश्रुत्योः श्रुत्योर्बोध्येस्वपितिनाममनिर्वचनेस्वअपिइतीतिविभागेपइति पदेनव्यवहृतत्वादितिनामिकेत्यर्थः ॥ यद्यप्यत्रसुषुप्तावपिस्वपितिनामास्तितथापितत्त्वबोधेनाज्ञानलिंगाविद्याधाधस्योपाधेर्यस्यामविद्यायांलयस्तयोरभावावप्ययमबोधक

शुद्धानिरशासत्यावासत्यावेत्येवमादिभि ॥ विमुक्तानामशब्दार्थैः सर्वैः सर्वात्मिकापिखम् ॥ ५॥ सर्वनिरुपमंशांतमनसैतन्त्रिमार्गग म्॥ प्रसेदंसृष्टितंब्रह्मशक्त्याकाशविकासया ॥ ६॥ मनसामनसिच्छिन्नेसेंद्रियावयवात्मनि ॥ सत्यालोकाज्जगज्जालेप्रच्छन्नेविल यगते ॥ ७॥ छिद्यतेशीर्णससारकलनाकल्पनात्मिका ॥ सृष्टबीजोपमासत्ताजीवस्यइतिनामिका ॥ ८ ॥ पश्यतीनामकलितांसृजती चेत्यचर्वणाम् ॥ मनोमोहाभ्रनिर्मुक्ताशरदाकाशकोशवत् ॥ ९ ॥ शुद्धाचिद्भावमात्रस्याचेत्यचिद्धापलगता ॥ समस्तसामान्यवती भवतीर्णभवार्णवा ॥ १० ॥ अपुनर्भवसौषुप्तपदप्राप्त्यपीवरी ॥ परमासाप्रविश्रांताविश्रांतावितते पदे ॥ ११ ॥ एतत्तेमनसिक्षीणे प्रथमकथितपदम् ॥ द्वितीयंशृणुविप्रेंद्रशक्तेरस्या सुपावनम् ॥ १२ ॥

स्यापिशब्दस्यनियतौस्वरूपमात्र्यर्थकइतिशब्दएवावशिष्टस्तन्नामसप्रयतइतिभाव ॥८॥ एवसर्वदृश्यबाधेनापरोक्षदृश्यमपरिशेषात्पश्यतीदृश्यपितस्यानामांतरमित्याह ॥ पश्यतीति ॥ चेत्यस्यचित्तविषयस्यचर्वणांपुनःपुनःप्रीत्यानुस्मरणउत्सृजतीत्यजती ॥ ९ ॥ प्राक्केत्यचित्त्वापलगतापिसांप्रतचित्त्वभावमात्रस्यासमस्तस्यसामान्यसत्तातद्वती तन्मात्रेणपरिशिष्टेतियावत् ॥ भवेजीवदशायामेवतीर्णोभवार्णवोयस्याम ॥ १० ॥ सौषुप्तमितिपदस्यसुषुप्तिर्निरतिशयानंदात्मकसुषुप्तंस्वलाभरूपमितिच्छांदोग्यश्रुत्युक्तस्यस्वयनु भवंयत्सौख्यंपंचाशात्सजन्यज्ञानंतांइतन्नाम पतितस्तस्यभाव पौष्टित्ययमर्थो भियोऽवृजिनोऽकामहतइतिश्रुत्युपवर्णितलक्षणविदनुभवसिद्धसयोमनुष्याणाराद्धइत्यादि मानानुपानरादिहैरण्यगर्भानंदांतशतशतगुणोत्तरोत्तरोत्कृष्टविषयानंदसीकरमहार्णवायितत्वेनश्रुतिदर्शितनिरतिशयानंदरूपतेनपीवरीअतिमहती ॥ अथवासौषुप्तपदस्यसौषुप्त स्थानस्ययत्सौख्यनिरस्तसर्वविषयामौल्यचिदेकघनपूर्णानंदस्वप्रकाशस्वरूपतेनपीवरी ॥ अतएवनामस्यागलक्षणयामहासुषुप्तपदनामिकापिसेतिभाव ॥ ११ ॥ उत्तरस्याम वमपिव्यवहितत्वमस्यानुपपत्तिरिति ॥ एतदिति ॥ शक्तेरिच्छाशक्तेर्दीकाराद्या ॥ १२ ॥

भक्तवात्सल्यातिशयान्ममविकासेप्रबोधनेउन्मुखोमद्भाग्योदयेनप्रेरितःसन्बहिर्विकासनेत्रो
ब्रह्मविष्णुहरादीनामत्रयःपरमःपिता ॥ महादेवःपरात्मासौपूज्यसीमातईर्यते ॥१॥ भक्तवात्सल्यातिशयान्ममविकासेप्रबोधनेउन्मुखोमद्भाग्योदयेनप्रेरितःसन्बहिर्विकासनेत्रो
न्मीलनआददेस्वीचकार ॥ १ ॥ हरस्यमुखलक्षणेनिर्मलत्वात्त्रिपुण्ड्रशरदभ्ररेखाकितत्वाच्चाकाशतलेउदितोदृशाचंद्रसूर्याग्निलक्षणनेत्राणांचयोबोधसमाधेःप्रबुद्धतांद्योतयामा
स ॥ यथासमुद्रकान्मेघसंपुटकाद्यावाभूमिसंपुटाद्वाउद्गतःअशुनाराशिरर्कोऽहर्द्योतयतितद्वदित्यर्थः ॥ अर्कअंशुराशिरित्युत्वविषयेयत्वछादसम् ॥२॥ तत्रभगवांस्तत्त्वबोधो
पयोगितयाउपायोपेयसारौप्रथममाह ॥ मुनेइति ॥ हेमुनेत्वयाप्रथममननविचारमाहूयसन्निधाप्यस्वस्यप्रतीच सत्तापारमार्थिकरूपमेवाशुमीयताप्रमाणैर्निर्धार्यताम् ॥ तत्र
प्रतीचिअनर्थवहिर्मुखत्वापादनेनसर्वानर्थमूलत्वमर्थयुष्मत्प्रत्यययोग्यमचिदशमाआहर ॥ यथाअचलमेवाकाशपवनःस्पंदतानयस्तापरजोजाड्यादिभाजंकरोतितादृशमि
तिवमर्थोपमा ॥ ३ ॥ ननुत्वमर्थेष्वपिद्रष्टव्यहेयमुपादेयंचबह्वस्तितत्कुतोनादर्त्तव्यंतत्राह ॥ द्रष्टव्यमिति ॥ येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातंभवतीत्यादिश्रुतेरात्मद
र्शनेनैवसर्वद्रष्टव्यानांतत्त्वतोदृष्टत्वाद्दृष्टैरदृष्टैर्वाभ्रमैःसमसहकिंप्रयोजनम् ॥ तद्विदस्तत्त्वविदः ॥ इहभातिविषये ॥ ४ ॥ उपात्ताइष्टार्थाः प्रहीणाअनिष्टाश्चचित्ताश्वासनहे

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ ततोमुहूर्त्तेनहरोगौरीकमलिनीसरः ॥ मद्विकासोन्मुखःस्वैरंविकासंवहिराददे ॥ १ ॥ दृक्क्रयोद्योतयामासमुखा
काशतलोदितः ॥ बोधंसमुद्रकादर्कअंशुराशिरिवोद्गतः ॥२॥ ॥श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ मुनेमननमाहूयस्वसत्तैवाशुनीयताम् ॥ त्वमर्थं
माहरानर्थंपवनःस्पंदतामिव ॥ ३ ॥ द्रष्टव्यमिहयत्किंचित्तद्दृष्टंकिंसमंभ्रमैः ॥ नहिहेयमुपादेयंचेहपश्यामितद्विदः ॥ ४ ॥ शांत्यशांतिमया
नेतान्विकल्पान्दलयन्नसिः ॥ धीरोसिनान्यथास्थित्वात्वमेवभवचात्मदृक् ॥ ५ ॥ इमांदृश्यदशामाशुबाह्यबोधायवापुनः ॥ समाश्रि
त्यमदुक्तंत्वंशृणुतूष्णींस्थितेनकिम् ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वाबाह्यबोधस्त्वंमाभवेतित्रिशूलधृक् ॥ प्राणेनेदंदेहगेहंपरिस्फुरतियंत्रवत् ॥ ७ ॥ प्राण
हीनंपरिस्पंदंत्यक्त्वातिष्ठतिमूकवत् ॥ चालनीपावनीशक्तिःशक्तिःसंवेदनीचितिः ॥ ८ ॥

तुत्वाच्छांतिमयास्तएवविपरीताविक्षेपहेतुत्वादशांतिमयास्तानेतान्विकल्पान्दलयस्त्वमेवधीर असिरसिअन्यथातुनधीरोसि ॥ अतःआस्थित्वाआस्थाविधायआत्मदृक्चाद्वी
रश्चभव ॥ तथाचदृश्याकारानास्कंदितचिदात्मस्वभावावस्थितिरेवमुख्यःकल्पइतिभावः ॥ ५ ॥ तत्रचेत्त्वमसमर्थस्तर्हितत्प्राप्त्यर्थंकंचित्कालंश्रवणाद्यनुकूलांकतिपयामेवबा
ह्यदृष्टिमवलम्ब्यनिरंतरतत्त्वप्राप्त्यर्थयतस्वनकदाचिदपिप्रमादादुपरमस्वेत्याह ॥ इमामिति ॥ बाह्यबोधाय सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥ एकस्तथा
सर्वभूतांतरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यइतिश्रुतौअलेपकत्वसमर्थनायसर्वप्रपंचबाह्यत्वेनदर्शितस्यात्मनोबोधायतूष्णीमात्मलाभप्रयत्नविनास्थितेनावस्थितेनकिंकःपुरुषा
र्थइत्यर्थः ॥ ६ ॥ बाह्याकारदर्शनानामध्येदेहात्मतादर्शनमेवमहाननर्थःसर्वानर्थबीजंचेतितदेवममत्याजयितुंभगवान्प्रवृत्तइतिवसिष्ठआह ॥ इत्युक्त्वेति ॥ त्रिशूलधृगिति
प्रागुक्तकल्पांतरमुक्त्वात्वंबाह्यदेहादावात्मबोधोयस्यतथाविधोमाभवेत्याशयेनवक्ष्यमाणदेहात्मताभ्रमनिरासोपायमाहेतिपूरयित्वाव्याख्येयम् ॥ त्रुटितोवायंथोत्रान्वेष्यः ॥
तत्रदेहस्यक्रियाशक्तिरिवचेतनशक्तिरपिपरायत्तेतिनात्मप्रसक्तिरित्याशयेनप्राणाधीनादेहचेष्टेत्याह ॥ प्राणेनेति ॥ ७ ॥ देहस्यचालनीचलनानुकूलाक्रियाशक्तिःपावनीपवन
प्रयुक्ता ॥ संवेदनीशक्तिस्तुआत्मचितिरेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अस्यांप्रतिष्ठायांभूमिकायांस्थितिःसासर्वेभ्यः शैवशास्त्रप्रसिद्धपदेभ्यश्च श्रुतिप्रसिद्धधूमार्चिरादिपथ्यभ्यस्तदध्वगेभ्यस्तैरभ्यभिरुपास्तिफलभूम्यलोकभेदप्रापकेभ्यश्चदूरगा अतोहे
अगमप्राप्यवचसांगोचरविषयतांनसमायातिकिंतुस्वयमेवानुभूयतइत्यर्थः ॥ २४ ॥ त्रिभ्योजाग्रदादिमार्गेभ्यः कल्पनायास्तत्सापेक्षतुर्यत्वसंख्यायाश्चातीतइतिएवंरूपोदेव
सनातनोनित्योनाम्य ॥ अतोन्यदार्त्तमितिश्रुतेरितिभावः ॥ २५॥ तन्मयवेदनात्तदुपादानकत्वदर्शनात्एतन्मयम् ॥ उपादानातीताद्वितीयसत्यसंवेदनात्तुइदंनैवच ॥ द्विविध
विकल्पातीतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ नेदमिति ॥ स्वस्यकोशवद्वरतत्वत् ॥ २७ ॥ कुतस्तत्समेभ्योपिसमाभासतत्रहेतुमाह ॥ अद्वैतैक्यादितिद्वाभ्याम् ॥ प्रलयाब्धि
वद्वैतैक्याभावेपिस्वात्मनिसक्षोभः स्यान्नेत्याह ॥ असंक्षोभादिति ॥ कुतोनसंक्षोभस्तत्राह ॥ घनचेतनयेति ॥ घनेपिसैंधवखण्डद्रवत्वादिविकारस्तत्रसएवदृष्टस्तद्वत्किनस्यात्त
त्राह ॥ अविकारादिमत्वादिति ॥ आदिपदाद्विपत्तपरिग्रहः ॥ चिरनित्याअपिकालाकाशादयोनित्यायस्मात्तादृशतया ॥ २८ ॥ सतामसतामपिशिशुकस्यितनभः शिलाको

चिरमस्याप्रतिष्ठायांमवांध्वाध्वगदूरगा॥ साममाप्यगवचसांनसमायातिगोचरम् ॥ २४॥ त्रिमार्गकलनातीतमितितेकथितमुने॥
तिष्ठतस्मिन्पदेनित्यमितिदेवःसनातन ॥ २५॥ एतन्मयमिदंविश्वंमुनेतन्मयवेदनात् ॥ सत्यसंवेदनान्नेदनचनेदंमुनीश्वर॥ २६॥ नेदं
प्रवर्त्ततेकिंचिन्नेदंकिंचिन्निवर्त्तते॥शांतसमसमाभासप्रयंतस्वस्यकोशवत्॥२७॥ अद्वैतैक्यादसंक्षोभाद्घनचेतनयातया॥ अविकारा
दिमत्वाच्चनित्यानित्यतयाचिरम्॥२८॥ चिद्घनत्वाच्छिशुशिलाकोशानांजगतामपि॥ मनागपिनभेदोस्तिसतामप्यसतामपि॥२९॥
समस्तंसुशिवंशांतमतीतंवाग्विलासत ॥ ओमित्यस्यचतन्मात्रातुर्यासापरमागति ॥३०॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्त्वा
नमलदृश्यपरिणामतोस्मिन्पारेपदेसमुपशांतरवाभिधाने॥ तूष्णीमतिष्ठदमुनामुनिनाचसार्धविश्रांतवृत्तिरथतत्रमुहूर्त्तमीशः ॥३१॥
इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०श्रीपरमेश्वरोपदेशोनामचतुस्त्रिंश सर्ग ॥३४॥ ॥७॥

शानांजगतामपिचिद्घनत्वान्नमनागपिभेदोस्तीतिसमसमाभासमितिसूक्तमितिभावः ॥ २९ ॥ उक्तमेवतुर्यातीतत्वमुपपादयन्नुपसंहरति ॥ समस्तमिति ॥ ओमित्यस्याक्षर
स्यविराडादिभिरकारादिमात्राभेदेनकल्पितैश्चतुर्भिःपादैःप्रविभक्तस्ययानादबिंदुशक्तिशांताख्यास्तस्याअर्धमात्रायामाभास्तास्तुतुर्याशांताख्यासापरमागति ॥ तस्याहिओ
तानुज्ञात्रनुज्ञा विकल्पाख्यासुस्थितिषुअविकल्पाख्यातुरीयतुरीयातापनीयश्रुतीपरमागतिभ्यस्ताश्चेतिभावः ॥ ३० ॥ ईश शिवइतिवर्णितप्रकारेणोक्तवानुपदिष्टवान्सन्अ
यमनामसिद्धनमुनिनाचावश्यैः स्फुरनपादिभिश्चसार्द्धंसम्यगुपशांतोरवःप्रणवार्धमात्राचरमभागोयस्मिन्तस्याशांतरवाभिधानेअस्मिन्सर्वसंसारपारेतुरीयतुरीयपदेअम
लापादृग्भूमानदृश्यमर्त्विकरस्येनपरिणामनोविश्रांतावृत्तियस्यतथाविधःसन्तमवसिष्ठाश्रमेमुहूर्त्तंतूष्णींनिश्चेष्टएवातिष्ठत ॥ मनसःपरमपदविश्रांतीतद्धीमसर्वेंद्रियचेष्टानांकु
ण्ठीभावादितिभावः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि पू०चतुस्त्रिंश सम ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वेदावेदार्था सर्गादिमक्रमा सांगोपांगक्रियाकलापाउपासनभेदाब्रह्मतत्त्वव्युत्पादनोपायभेदाश्चतदधिकारिणोजीवास्तेपांकामकर्मग्रामनाजननमरणाद्यनर्थजटाश्चेत्येतेषामा वलीपंक्तिरूपाअविद्येतिपूर्वत्रान्वय ॥ अविद्याविलासभेदास्त्वानन्त्याद्वक्तुमशक्याइत्याह ॥ ततइति ॥२०॥ वर्णनासुक पुरुष.क्रमतइतिक्रम समर्थं स्यात्नकश्चिदित्यर्थ. ॥ अथवाक्रम्यतइतिक्रम प्रयोजनम किंप्रयोजनस्यान्नकिंचिदित्यर्थ ॥यतोब्रह्मविष्ण्वादयोपितदधीनशरीरोपाधिपरिग्रहाअत अयंचिदात्मामहादेवस्तेषामपिपितेत्यर्थ ॥तथा चाथर्वशिर श्रुति ॥ ध्यायीतेशानप्रध्यायितव्यम् सर्वमिदब्रह्मविष्णुरुद्रेद्रास्तेसप्रसूयन्तेसर्वाणिचेंद्रियाणिसहभूतै नकारणंकारणानाधाताध्याताकारणंतुध्येय सर्वैश्वर्येणसप न सर्वेश्वरश्वशंभुराकाशमध्येइति ॥पुराणेष्वप्युक्तम् ॥त्रयस्तेकारणात्मानोजाताःसाक्षान्महेश्वरात् ॥ तपसातोषयित्वातपितरंपरमेश्वरम् ॥ परस्परस्माज्जायतेपरस्परजयैषि

वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली ॥ ततस्तस्या अनंतायाःप्रस्तुतायाःपुनःपुनः ॥ २० ॥ संपन्नदेशकालायाःक्रमःस्याद्वर्णनासुकः ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयंपरमःपिता ॥ २१ ॥ मूलबीजंमहादेवःपल्लवानामिवद्रुमः ॥ सर्वसत्वाभिधःसर्वःसर्वसंवेदनैककृत् ॥ २२ ॥ सर्वसत्ताप्रदोभास्वान्वंद्योभ्यर्च्यश्चतद्विदः ॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयःसर्वत्रैवसदोदितः ॥ २३ ॥ संवेदनात्मकतयागतयासर्वगोचरम् ॥ नतस्याह्वानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते ॥ २४ ॥ नित्याहूतःससर्वस्योलभ्यतेसर्वतःस्वचित् ॥ यांयांवस्तुदशांयातितततएवमुनेशिवम् ॥ २५ ॥ स्वरूपंसमवाप्नोतिरूपालोकमनोदृशाम् ॥ आद्यंपूज्यंनमस्कार्यंस्तुत्यमर्घ्यंसुरेश्वरम् ॥ २६ ॥ एनंतंविद्धिवेद्यानांसीमांतंमहतामपि ॥ एतमात्मानमालोक्यजराशोकभयापहम् ॥ संभृष्टबीजवज्जंतुर्नभूयःपरिरोहति ॥ २७ ॥ सकलजंतुषुयत्त्वभयप्रदंविदितमाद्यमुपास्यमयत्नतः ॥ त्वमजमात्मगतंपरमंपदंभवसिकिंपरिमुह्यसिदृष्टिषु ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० महादेवस्यपूज्यसीमांतत्वकथनंनामपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

णइति ॥२१॥ महत्यपरिच्छिन्नेआत्मज्ञानयोगैश्वर्येमहीयतेपूज्यतेसर्वोत्कर्षेणवर्ततइतिमहादेवः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ य सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्येमहतिमहीयतेतस्मादुच्यतेमहादेवइति ॥ सर्वेषांसत्वानांबलानिअभिधाश्चयस्य ॥ २२ ॥ तद्विदस्तपरिचितवत पुंसःप्रत्यक्षमतींद्रियप्रतिवस्तुचस्फुरद्रूपत्वात्सएवविषयोनान्य ॥ २३ ॥ सन्निधानार्थमाह्वानप्रकाशनार्थंचमंत्राउपयुज्यते ॥ सर्वगतेसदास्फूर्तिरूपेतुतस्मिन्नाह्वानमंत्रयो प्रयोजनमस्तीतिभाव ॥ आदिपदात् तत्स्थापनावगुंठनावरोधनादिपरिग्रह ॥२४॥ ततएवलभ्यते ॥ २५ ॥ रूपाणांतदालोकनानांतन्मननलक्षणानामनसांतत्साक्षिदृशश्चस्वरूपंस्वयमेवआप्नोतिधत्तेनान्यदित्यर्थ ॥ अतस्तमेवसर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्यंदुरस्फूर्तिकदेवपूजादियोग्यंविद्धि ॥ २६ ॥ एवंवेद्यानामप्ययमेवसीमेत्याह ॥ एनमिति ॥२७॥ यत्सकलजंतुषुविदितंसत्अभयप्रदंयत्त्वंतस्मादाद्यंयत्अयत्नतउपास्यतदजंपदंत्वमेवभवसिअतःकिंबाह्यदृष्टिषुपरिमुह्यसीत्यर्थः ॥ ॥ इ० वा० म० ता० नि० पू० पंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

तथ क्रियागम मूलमाश्रयम विनश्यत चिच्छक्तिस्तु न विनश्यतीत्याह ॥ विनश्यतइति ॥ ९ ॥ कुतो न विनश्यतितत्रोपपत्तिमाह ॥ मन प्राणमयेइति ॥ लिङ्गदेहसंश्लिष्टेइतिया वत् ॥ पर्जायपेनैरायरणमभिव्यज्यते ॥ १० ॥ स्थूलदेहमात्रस्य तु न चिदभिव्यक्तिसमर्थतामलिनत्वादितिदृष्टान्तेनोपपादयति ॥ सदपीत्यादिसार्धेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ अत एवमर्वगतापिचिन्मायाकल्कात्वात्लिङ्गदेहारम्यभवासक्रियासुखतत्त्वबोधेषासमर्थालिङ्गदेहे अनादत्वात्तद्वृत्तिद्वारा तदुभयसमर्थेत्याह ॥ सर्वगेति ॥ भासाकारेणोन्छूना द्वाधादृद्धिरन्तेनिमित्ताडेहपटस्पदादिकमतिसमर्था ॥ प्रभाकारबोधात्तु मायाकल्कविमलास्वयमेवपरमशिवपरमकल्याणैकरूप्यास्व्यवतिष्ठतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ अतएवा भिव्यक्ताविशेषसत्तास्फूर्तिनिमित्तत्वादीव्यतिपातनदतिव्युत्पत्त्या देवइतिविद्वत्पक्षइत्याह ॥ विदुरिति ॥ तस्या आभासनमभिव्यक्तरूपम् ॥ तदभिव्यक्त्युत्कर्षविवहरिहरा

मामृतात्खादपिस्वच्छासत्त्वैवात्रकारणम् ॥ विनश्यत प्राणदेहौवियोगान्मरुदेवच ॥ ९ ॥ चिदात्माखादपिस्वच्छोनविनश्यतिकिं भ्रमे ॥ मन प्राणमयेदेहेचित्तत्त्वपरिजायते ॥ १० ॥ मुकुरेत्यमलाभासेप्रतिबिंबप्रवर्त्तते ॥ सदप्यग्रगतवस्तुप्रतिबिंबक्रियांविना ॥ ११ ॥ यथानास्तिमलोपेतेमुकुरेमुनिनायक ॥ तथानास्तिगतप्राणेविद्यमानेपिदेहके ॥ १२ ॥ सर्वगापिचिद्रुच्छूनयोधात्स्पंदादिक प्रति ॥ बोधात्कलकविमलाचिदेवपरमंशिवम् ॥ १३ ॥ विदुर्देवंतदाभासंसर्वसत्तार्थदतया ॥ सहरि सशिव सोज सब्रह्मासमुरेश्वर ॥ १४ ॥ अनिलानलचन्द्राकवपुस्सपरमेश्वर ॥ सएपसवगोत्यात्माचित्स्वनिश्चेतन स्मृत ॥ १५ ॥ देवेशोदेवभृद्धातादेवदेवोदिव पति ॥ महान्वित समुल्लासमुद्यतीवनकेचन ॥ १६ ॥ येनामतेजगत्त्येतेब्रह्मविष्णुहरादय ॥ परस्मात्परिनिर्यातास्रह्मविष्णुहरादयः ॥ १७ ॥ कणात्समायसइववारिधेरिवबिंदव ॥ तेष्विवभ्रमभूतेपुजातेष्विवपरात्पदात् ॥ १८ ॥ स्थितेपुभ्रमबीजेपुकल्पनाजालकत्वपु ॥ सहस्र शतशाखेयमवियोढेतिपीवरी ॥ १९ ॥

रिरेखानामप्युत्कृष्टदेवत्वमित्याशयेनाह ॥ सहरिरिति ॥ अजोहिरण्यगर्भ ॥ ब्रह्माचतुर्मुख ॥ १४ ॥ चित्स्वनि सर्वचेतन्याकर ॥ १५ ॥ येनामकेचनमहान्वित समुल्लासनि रतिशयानभिव्यक्तिमाप्यनमृतेनीवमिथ्यामोहपरवशानभवंतितेएतेजगतिब्रह्मविष्णुहरादय परमेशा प्रसिद्धाइत्यर्थ ॥ १६ ॥ वस्तुपरब्रह्मैवस्वस्वदृष्टयागुणैकदेशाभिमानेन एतेपरत्वादिकायायमाविर्भूता विस्फुलिङ्गन्यायालक्ष्यन्तइत्याशयेनाह ॥ परस्मादिति ॥ १७ ॥ उपाध्युपहितभाधाम्याभ्यांक्रमाद्दृष्टान्तौ ॥ इदंचाराशाखीयप्यवहारदशोत्कर्षम र्यादयाभ्रमतामीनामप्याविर्भावसर्गादिनेटानुपयोपदेशाभावाधिपस्यतिरोभावोनाअपिव्यवहाराअविद्याकृतभ्रान्तिरेवभावासवीत्याह ॥ तेष्विवेत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ कल्कविहायविमलत्वर्थः

वेदावेदार्था सर्गादिमक्रमा सांगोपांगक्रियाकलापाउपासनभेदाब्रह्मतत्त्वव्युत्पादनोपायभेदाश्चतदधिकारिणोजीवास्तेपांकामकर्मवासनाजननमरणाद्यनर्थजटाश्चेत्येतेषामा
वलीपंक्तिरूपाअविद्येतिपूर्वेणान्वय ॥ अविद्याविलासभेदास्त्वानन्त्याद्दुक्रमशक्याइत्याह ॥ ततइति ॥२०॥ वर्णनासुक पुरुष.क्रमतइतिक्रम समर्थ स्यात्नकश्चिदित्यर्थ ॥
अथवाक्रम्यतइतिक्रम प्रयोजनम किंप्रयोजनस्यान्नकिंचिदित्यर्थ ॥यतोब्रह्मविष्ण्वादयोपितदधीनशरीरोपाधिपरिग्रहाअत.अयंचिदात्मामहादेवस्तेषामपिपितेत्यर्थ ॥तथा
चाथर्वशिर श्रुति ॥ ध्यायीतेशानप्रध्यायितव्यम् सर्वमिदब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रास्तेसप्रसूयतेसर्वाणिचेंद्रियाणिसहभूतै नकारणकारणानांधाताध्याताकारणतुध्येय सर्वैश्वर्येणसप
न्न सर्वेश्वरश्वशभुराकाशमध्येइति ॥पुराणेष्वप्युक्तम ॥त्रयस्तेकारणात्मानोजाताःसाक्षान्महेश्वरात् ॥ तपसातोषयित्वातपितरंपरमेश्वरम ॥ परस्परस्माज्जायतेपरस्परजयैषि

वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली ॥ ततस्तस्याअनंतायाःप्रस्तुतायाःपुनःपुनः ॥ २० ॥ संपन्नदेशकालायाःक्रमःस्याद्वर्णनासुकः ॥
ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयंपरमःपिता ॥ २१ ॥ मूलबीजंमहादेवःपल्लवानामिवद्रुमः ॥ सर्वसत्वाभिधःसर्वःसर्वसंवेदनैककृत् ॥ २२ ॥ सर्व
सत्ताप्रदोभास्वान्वंद्योभ्यर्च्यश्चतद्विदः ॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयःसर्वत्रैवसदोदितः ॥ २३ ॥ संवेदनात्मकतयागतयासर्वगोचरम् ॥ नतस्या
ह्वानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते ॥ २४ ॥ नित्याहूतःससर्वस्योलभ्यतेसर्वतःस्वचित् ॥ यांयांवस्तुदशांयातितततएवमुनेशिवम् ॥ २५ ॥ स्व
रूपंसमवाप्नोतिरूपालोकमनोदृशाम् ॥ आद्यंपूज्यंनमस्कार्यंस्तुत्यमर्घ्यंसुरेश्वरम् ॥ २६ ॥ एनंतंविद्धिवेद्यानांसीमांतंमहतामपि ॥ ए
तमात्मानमालोक्यजराशोकभयापहम् ॥ संभ्रष्टबीजवज्जंतुर्नभूयःपरिरोहति ॥ २७ ॥ सकलजंतुपुयत्त्वभयप्रदंविदितमाद्यमुपास्य
मयत्नतः ॥ त्वमजमात्मगतंपरमंपदंभवसिकिंपरिमुह्यसिदृष्टिषु ॥ २८ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०महादेवस्यपूज्यसीमांतत्व
कथनंनामपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

णइति ॥२१॥महत्त्वपरिच्छिन्नेआत्मज्ञानयोगैश्वर्यैर्महीयतेपूज्यतेसर्वोत्कर्षेणवर्ततइतिमहादेवः ॥ तथाचश्रुति ॥ य सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्यैर्महतिमहीयतेतस्मा
दुच्यतेमहादेवइति ॥ सर्वेषांसत्वानांबलानिअभिधाश्चयस्य ॥ २२ ॥ तद्विदस्तपरिचितवत पुसःप्रत्यक्षप्रतीद्रियप्रतिवस्तुचस्फुरद्रूपत्वात्सएवविपयोनान्य ॥ २३ ॥ सन्निधा
नार्थमाह्वानप्रकाशनार्थंचमत्राउपयुज्यते ॥ सर्वगतेसदास्फूर्तिरूपेतुतस्मिन्नाह्वानमत्रयो प्रयोजनमस्तीतिभाव ॥ आदिपदात्स्थापनावगुठनावरोधनादिपरिग्रह ॥२४॥ तत
एवलभ्यते ॥ २५ ॥ रूपाणातदालोकनानातन्मननलक्षणानामनसातत्साक्षिदृशश्चस्वरूपस्वयमेवआप्नोतिधत्तेनान्यदित्यर्थ ॥ अतस्तमेवसर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्यउर
स्फूर्तिकदेवपूजादियोग्यंविद्धि ॥ २६ ॥ एववेद्यानामप्ययमेवसीमेत्याह ॥ एनमिति ॥२७॥ यत्सकलजतुषुविदितसत्अभयप्रदंयत्सर्वस्माद्द्यद्यत्अयत्नतउपास्यतदजपदत्व
मेवभवसिअतःकिबाह्यदृष्टिषुपरिमुह्यसीत्यर्थः ॥ ॥इ०वा०म०ता०नि०पू०पंचत्रिंश सर्गः ॥ ३५ ॥

मव चिन्मात्रत्वात्तस्यसर्वाकारणत्वस्थितेः ॥ सर्वात्मत्वाद्विशुद्धेश्वरसर्वैश्वर्यमपपद्यते ॥ १ ॥ यतएतमात्मानमालोक्यनभूय परिरोहतिततोहेतोर्दृष्टमात्र संसाररुजद्रावयनीतिरु
द्र मचार्सांद्रटेसर्वस्यजगतईतीश्वर स्वामीतमिद्रुत्सत्तचिव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सदृष्टोमृत्युयातिन ॥ ध्रुवाअस्मिन्गोपतौस्यातेति ॥ १ ॥ चिद्धातुचित्सारम् ॥ २ ॥ क्रियाशक्त्या
चारणम ॥ स्वसत्तयासर्वभावानांभावनसत्ताप्रदम् ॥ परमार्थतस्तुअकारणमभाव्यमभवात्मकच ॥ ३ ॥ चेतनौघानांसमबुद्धिवृत्तीनांचेतनप्रकाशक चेतनात्मनिर्जीवेप्यत
सात्मत्वचननचिद्रूपं ॥ स्वचेत्यभूतचेत्यानांचासर्वेषानामपिचेतनंबुद्धिवृत्तिभ्यामिकृताभिव्यक्त्याप्रथयितारं चेत्यानांपरममधिष्ठानतत्त्वभूत भूरिभावनआत्मानमेवमायया
बहुत्वनभावितवंतम ॥ ४ ॥ आलोकानांचक्षुरादीनामादित्यादीनांचालोकप्रकाशकम ॥ तच्छुभ्रज्योतिषांज्योतिरितिश्रुतेः ॥ अनालोक्यचक्षुरूपाद्यप्रकाश्यम् ॥ अलोक
ममलौकिकम ॥ आलोकप्रकाशम ॥ एकमसर्वबीजर्बीजभावेनास्थितम ॥ ५ ॥ नचिचनेसत्पृथिव्यप्रस्त्यद्वाय्वाकाशमयम ॥ सत्यनव्यावहारिकणासत्येनप्रातिभासि

॥ श्रीइश्वरउवाच ॥ ॥ ततश्चिद्रूपमेवैकमर्वमत्तांतरास्थितम् ॥ स्वानुभूतिमयंशुद्धदेवंरुद्रेश्वरविद्धु ॥ १ ॥ बीजंसमस्तबीजानांसार
ससारमस्तते ॥ कमणांपरमकर्मचिद्धातुविद्धिनिमलम् ॥ २ ॥ कारणकारणौघानामकारणमनाविलम् ॥ भावनभावनौघानामभा
व्यमभवात्मकम् ॥ ३ ॥ चेतनचेतनौघानांचेतनात्मनिचेतनम् ॥ स्वचेत्यचेतनंचेत्यपरमभूरिभावनम् ॥ ४ ॥ आलोकालोकममलम
नालोक्यमलोकजम् ॥ आलोकंबीजबीजौघंचिद्घनविमलविद्धु ॥५॥ असत्यसन्मयशांतंसत्यासत्यविवर्जितम् ॥ महासत्तादिमत्तां
तेचिन्मात्रंविद्धिनतरत् ॥ ६ ॥ स्वयंभवतिरागात्मारजकोरजनंरज ॥ स्वयमाकाशमप्याशुकुड्यंभवतिमहितम् ॥ ७॥ अस्मिंश्चिच्चेत
मिस्फारेजगन्मरुमरीचय ॥ स्फुरिता प्रस्फुरिष्यतिप्रस्फुरतिचकोटय ॥८॥ स्वसत्तामात्रसपन्नपदमस्मिन्स्वतेजसि ॥ नकिंचनचर्स
पन्नमन्यद्रौण्याठिवानले ॥ ९ ॥ गर्भीकृतमहामेरुपरमाणुसमविद्धु ॥ आच्छादितमहामेरुपरमाणुसमंविद्धु ॥ १० ॥ गर्भीकृतमहा
कल्पोनिमपोमाबुदाद्धन ॥ आक्रांतकल्पेनानेननमत्यक्तानिमेषता ॥ ११ ॥ वालाग्रकादप्यणुनाव्याप्तानेनाखिलामही ॥ ससाब्धि
वर्मेनाप्युर्वीनास्यांतमधिगच्छति ॥ १२ ॥ अकुर्वन्नेवसंसाररचनांकठतांगत ॥ कुर्वन्नेवमहाकर्मनकरोत्येवकिंचन ॥ १३ ॥

केनचावस्थात्रयपणविवर्जितम ॥ महासत्ताजगत्सत्ताआदिसत्ताकारणाव्याकृतसत्तातयोरनेवाधेनत्साक्षियच्चिन्मात्रतदेवविद्धीत्यर्थ ॥ ६ ॥ रजनबीजावस्थायोरागात्मा वि
षयम्गौचित्तभोभक्त्वाद्रंजक विषयसंबंधेरजमम ॥ तद्वियोगचित्तमालिन्यहेतुत्वाद्रज आकाशअमूर्तरूपोपिकुड्यमूर्तविभादिरंजितभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्मिन्स्वतेज
सिस्वप्रकाशेस्वसत्तामात्रेणजगत्स्वसपन्नमपिकिंचननमपन्नवस्तुतराभावाद्यथाअनलेज्वालांगारविस्फुलिंगभावाविविधविरुद्धसपन्नमपिऔष्ण्यैकस्वभावाद्वैरम्यपन्नतद्विन्य
थैनचाख्यानम ॥ ९ ॥ कात्स्न्योव्यस्मिर्दृष्टमसौक्ष्म्यमविरुद्धमित्याह ॥ गर्भीकृतेति ॥ गर्भीकरणगौणमितिशंकावारणायाच्छादितेत्य
॥ ११ ॥ उक्तमर्थप्रपंच ॥ वालाग्रेत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ आक्रांत सर्वतोव्याप्त कल्पोद्विपरार्धांतकालोयेन ॥ अथापिमाग्ररपीनरुत्पन् ॥

१ चक्रमार्गीनिर्णयसार

महाकायोब्रह्मांडशरीरः ॥ १४ ॥ अद्यशब्दवाच्यषष्टिघटिकात्मकोपिप्रातःआद्यत्रिमुहूर्त्तमात्रात्मा ॥ परमार्थतस्तुनवाआद्यंमुहूर्त्तेनवाअद्यनापिप्रात. ॥ अद्यप्रातरादिश ब्दानायदितत्तदधिष्ठानचितिलक्षणात्तदासैदेवसतत्तच्छब्दयोग्यइत्यर्थ. ॥ १५ ॥ एवमुन्मत्तबालादिप्रलपितनिरर्थकापशब्दजालमपिसएवेतितेषुकांश्चिदनुकृत्यदर्शयति ॥ भिंडिमिति ॥ १६ ॥ तथासत्यसार्थकवेदशास्त्रादिशब्दजालमपिसएव ॥ उक्तसर्वापिंडीकृत्यव्यतिरेकमुखेनाप्याह॥नतदस्तीति ॥१७॥ अयमेवप्रह्लादेनापिप्राग्दृष्टःप्रणतइति स्मारयन्नुपसहरति ॥ यस्मिन्निति ॥ १८ ॥ यत्रारोपादसतोपिसत्ताभवतीतियदुक्तंसत्सभावनाययथायत्रानर्थकाअपिश्लोका सार्थकाभवतीतिदृष्टांतप्रदर्शनमभिप्रेत्यानर्थ कश्लोकमुदाहरति ॥ यत्रेति ॥ यत्रइत्यादिकानांशब्दानामर्थश्री.सत्यरूपिणीतिउत्तरसर्गाद्येनान्वयस्तत्रैतद्व्याख्यास्यामः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि र्वाण०पू०षट्त्रिंश सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सद्योगादसतांसत्ताशिवस्यानतशक्तयः ॥ प्रधानशक्तेर्नियतेर्नृत्यचात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ यस्मिन्नीश्वरेइत्यादिकानांसर्गा तोदाहृतश्लोकप्रभृतीनांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणीसत्यप्रायाभवतितस्मिन्सर्वजगत्सत्तालक्षणस्यमणे.समुद्गकेसपुटप्रायेमायाशबलेसर्वेश्वरेकाविमलाभासाःशक्तयोनक चतीतिपरेणान्वय ॥ तस्यश्लोकस्यलोकत परमार्थतश्चयथासत्यार्थतातथावर्ण्यते ॥ तत्रलोकतस्तावत्कश्चिद्वृक्षोनेनवर्ण्यते ॥ पल्लवैःकिसलयैर्दलैर्हरितपत्रैश्चामलैरम्ला

द्रव्यमप्येषनिर्द्रव्योनिर्द्रव्योपिहिद्रव्यवान्॥ अकायोपिमहाकायोमहाकायोप्यकायवान् ॥ १४ ॥ अद्याप्येषसदाप्रातःप्रातरप्यद्यतां गतः ॥ नवाद्यमद्यनप्रातस्त्वद्यप्रातश्चवासदा ॥ १५ ॥ भिंडिभिंडिखिलेमत्तापुरुपिच्छिलिसालघम् ॥ विविच्चलित्सदालोकालासोगु लुगुलुःशिली ॥ १६ ॥ इत्याद्यनर्थकंवाक्यंतथासत्यंसएवच ॥ नतदस्तिनयत्सत्यंनतदस्तिनयत्त्वसौ ॥ १७ ॥ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वं सर्वतश्चयः ॥ यश्चसर्वमयोनित्यंतस्मैसर्वात्मनेनमः ॥ १८ ॥ यत्रांतरालगहनेनविलासवत्याहेलाविलोलघनसर्जितयामलेन ॥ मल्लेन पल्लवदलामलमालितानांलक्ष्मीलताविरलितावलितेवमुष्टिः ॥ १९ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०परमेश्वरवर्णनंनामषट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ इत्यादिकानांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणी ॥ तस्मिन्सर्वेश्वरेसर्वसत्तामणिसमुद्गके ॥ १ ॥

नैर्मालितानालतानामल्लेनकांतेन सर्वतोलताभिरालिंगितेनेतियावत् ॥ अतएवांतरालेषुस्कंधकोटरशाखांतरालेषुगहनेनदुष्प्रवेशेनदुरारोहेणेतियावत् ॥ स्वयंचामलेनअम्ला नेनानेनतरुणापुष्पफलपल्लवभ्रमरखगादिसमृद्ध्याविलासवत्याहेलयाअवहेलनेनविलोलानितरलितानिघनानामेघानाविद्युत्स्वलनस्निग्धशिशिरश्यामतासौंदर्यातिशयविभ्र मसर्जितानियया ॥ गर्जितयेतिपाठेसौंदर्यातिशयाभिमानप्रयुक्तगर्जनानियययेतियोज्यम् ॥ तथाविधयास्वलक्ष्म्यावृक्षांतरेषुवनांतरेषुसर्वजगतिवाप्रसिद्धालक्ष्मीलतास्वात्मन्ये वोपसर्पहाद्वलितासकोचितामुष्टिरिवाऽविरलिताघनीकृत्वेत्यर्थ. ॥ अथवाभगवान्विष्णुरत्रवर्ण्यते ॥ पल्लवैर्दलैश्चामलयावनमालयामालितानांपुरुषाणांमध्येमल्लेनश्रेष्ठेनाम लेनपरमार्थतोवसनभूषणादिनाचनिर्मलेन अंतरालेजठरेचतुर्दशभुवनभरितत्वाद्गहनेनविष्णुनाजगन्मोहनसौंदर्यविलासवत्याप्राग्वदेवहेलाविलोलघनगर्जितयास्वदेहलक्ष्म्या स्वमालिंगतीलक्ष्मीलक्षणाललनापिवलितामुष्टिरिवाविरलिताअपृथक्कृतेत्यर्थ ॥ परमार्थतोप्यंतरालेविचित्रकामकर्मवासनागहनेनाज्ञानलक्षणेनमलेनपल्लवप्राये.सूक्ष्म भूतैस्तत्कार्यैर्दलप्राये.स्थूलभूतैर्भुवनमदैश्चमालितानाजगतायालक्ष्मीलतासाहेलयालीलयानभसिविलोलानाघनानागर्जितमिवगर्जितंयस्यास्तथाविधयामहावाक्यश्रुत्या

१ नयन्त्वेषेतिक्वचित्पाठः २ भुवनामोदैरित्यपिक्वचित्पुस्तकेपाठ. ॥ इदंपाठद्वयमपिमूलाननुगुणत्वाद्विचारणीयम्

विलसनविलासलसद्दृश्यामलविपाकरिण्यामङ्केनप्रतिमछलाङ्छनायत्तलितामुटिरिवअविरलिताविवेकघनीकृता ॥ एवमर्थांतराण्यप्यस्यश्लोकस्यसुधीभिरूह्यानि ॥ इत्यादि कानामिस्यप्रआदिपवादनर्थकत्वेनप्रसिद्धतमानिजरद्रवशवाडिमाविषाख्यानिगद्यते ॥ अरद्रव कवलपादुकाभ्यांद्वारिस्थितोगायतिमद्रकाणि ॥ मद्राह्मणीपृच्छतिपुत्रकामा राजपुत्रमायालशुनस्यकाय ॥ अस्यापिलौकिक पारमार्थिकोवार्थोप्रसत्तत्त्वैवकल्पयितुशक्यते ॥ तथाहि ॥ लौकिकस्तावत् ॥ कश्चि मद्रदेशाज कवलपादुकाभ्यामुपल क्षितोजरद्रवसादृश्याज्जरद्रवोवाईीक स्वयद्वारिस्थित सम्मद्रकाणिमद्रदेशप्रसिद्धगीतानिगायतितिमकाचिल्लशुनविमिस्स्यरोगयुक्तेनपुत्रेणसह्लवणाकरप्रतिकेनचिदावश्यक नकार्येणगमिष्यतीतमपुत्रजीवनकामाब्राह्मणीलवणाकरादयमागतइतिलोकेभ्य श्रुत्वाहेराजन्निति सबहुमानसवाक्यरुमायालवणाकरेलशुनस्यकोऽघ किंसमर्घलशुनमुतम हघमितिपृच्छतीत्यथ ॥ पारमार्थिकोपि ॥ कवलसदृश्याअविषयापादुकामायेणलिंगदेहेनचक्षुरादिद्वारिविषयभोगार्थस्थितोजरद्रवसदृशोजीवोवैषयिकाण्येवमद्रका णितीपुत्रादिमगलगीतानिबहिर्मुखागायतिनमनागपिस्वतत्त्वविदक्षेतेनमतादृशमुपलभ्यपुनाभ संसारनरकात्त्रायतइतिपुत्रोब्रह्मात्मताबोधस्तत्कामाब्राह्मणीवब्राह्मणीश्रुति पृ च्छति हेराजन्स्वयज्योतिष्ट्वेनविराजमानस्वचैतन्येनसर्वजगद्रञ्जयश्चहेआत्मपुरुमायासर्वाविपाकामकर्मबीजविनाशकत्वाल्लवणाकरापरमायेत्स्वरूपेपरमशुद्धेअत्यताप विभत्वाद्ब्राह्मणाभोग्यलशुनतुल्यस्यभोग्यस्यकोऽर्थोमौल्यविचारस्तव ॥ तस्मात्परित्यज्यबाह्यदृष्टिस्वात्मारामोभवेत्याशयेनकोयमात्मेतिविषयमपास्महे कनर सआत्मासांकिका रणप्रश्नकृत स्वजातात्याविपृच्छतीत्यर्थ ॥एवबशदाडिमाविषाख्येप्यर्थसत्ताऊहा ॥ भिर्भिर्भिडिमितिश्लोकस्यतुबालमत्तावव्यक्तजल्पितानुकरणस्यानुकार्येरेवार्थैरर्थ

कानामविमलाभासास्मिन्परमचिन्मणौ ॥ नकचंतिविचिन्वतिविचित्राणिजगतिया ॥२॥ एषाबीजकणातस्याचित्सत्तास्ववपुर्म यम् ॥ लब्ध्वाम्रुत्कालवार्यादिकरोत्यंकुरमोदनम् ॥ ३॥ फेनावर्तविवर्त्तांतवर्त्तिनीरसरूपिणी॥कठिनेंद्रियसंबंधेकरोतिस्पदमभसाम् ॥४॥ एषाकुसुमगुच्छेपुरसरूपेणसस्थिता ॥ कचतिघ्राणरंध्रेपुकरोतिपरिफुल्लताम् ॥५॥शिलांगस्याशिलांगाभामसतींसत्यतापदम्॥ सगाधारदशांधत्तेगिरींद्र स्थितिलीलया॥६॥पवनस्पदकोशात्मरूपिणीत्वगिंद्रियम्॥ससाधयत्यात्मसुतपितेवात्मतयातया॥७॥

मत्ता ॥ अनुकार्यस्यत्वव्यक्तत्वादेवनवाच्येति ॥ १ ॥ याबीजशक्तयोजगतिविचिन्वतिआरोपयतिता शक्तय कानामविमलाभासास्फुटाभूत्वानकचतिनाविभवति ॥ २ ॥ ता शक्तीरवयुक्त्योदाहरति ॥ एषत्यादिना ॥ मीसाविबीजकणातस्याएषाएश्वरीचित्सत्ताक्षेप्रेपरिष्कृतमृत्कालवायादिसहकारिकारणानिलब्ध्वाप्रथममकुरकरोतिक्रमेणतंडु लीभूयसाक्षात्पुरुषभोज्यमोदनकरोतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ फना आवर्ता विवर्त्ताश्चअतर्वर्तिनोयस्या तेष्वंतर्वतिनीअनुगतावारससामान्यरूपिणीऐश्वरशक्ति कठिनशिलातलादि संबंधेनिम्नदेशोपसर्पणलक्षणजिह्वेंद्रियसयोगेनूरोपसर्पणरूपस्पदकरोति ॥ ४ ॥ रसरूपेणमकरंदसवलितगंधरूपेण ॥ नासापुटयो परिफुल्लताम् ॥ ५ ॥ शिलांगाप्रतिमात मादिकायाणिधत्तेतद्दरित्यर्थ ॥ ६ ॥ एवपवनलक्षणोय स्पदानासर्वक्रियाणांकोशस्तवात्मस्वरूपात्वगिंद्रियस्पर्शोपग्रहणायससाधयत्यनुकूलयति ॥ यथापिताआत्मसुतस्व कार्येप्रवर्त्तयतितद्वत् ॥ अनयारीत्यादृष्टियांतरेष्वपिप्रवृत्तिशक्तयोबोध्याइत्यर्थ ॥ ७ ॥

१ चिन्सत्तानुशिलांगाभामितिपाठ पुस्तकद्वयेउपलभ्य ॥ मूलस्थपाठेतुचिन्सत्तेतिविशेष्यमुपक्रमलभ्यंबोध्यम्

यथाप्रवृत्तिशक्त्यासंसरतितथानिवृत्तिशक्त्याअशेषस्यजगत साराणासत्तानासपिंडएकघनमात्मानमधिकृत्यश्रवणमननाद्युपायै स्वसिद्धयेमोक्षायभावयित्वानेतिनेतीतिस
र्वप्रतिषेधेननकिंचित्त्वशून्यत्वमिवसर्वस्यकरोति ॥ ८ ॥ ९ ॥ सर्वशक्तिभेदानेकीकृत्यतत्कार्थैयत्तामवधारयति ॥ आमहेति ॥ ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चईश्वरश्चसदाशिवइत्युक्त
र्वपरंपरायापंचममीशानसदाशिवमभिव्याप्यनियति सर्वकार्यव्यवस्थापिकामूलशक्ति. ॥१०॥ कथतन्नियति स्वयभवतीतिचेन्नियमेनतथाहेतुत्वादित्याह॥ साक्षिणीति॥
स्फारेऽपरिच्छिन्ने ॥ आभासेज्योतिषि ॥ ११ ॥ आकाशनगरगंधर्वपुरतत्रत्यनाट्यमंडपभूमिप्रायजाग्रदादिषु ॥ १२ ॥ काइतिसामान्यविषयभागप्रश्नः ॥ कथमितिप्राति
स्विकप्रकारभेदप्रश्न ॥ १३ ॥ १४ ॥ सोकामयतबहुस्यामितिश्रुते.प्रथममिच्छासत्ताभिव्यक्तातततोव्योमाभिव्यक्तौतत्सत्तातत्रकालात्मन सूत्रस्याभिव्यक्तौकालसत्तासतो

अशेषसारसंपिंडमध्यात्मानंस्वसिद्धये॥ भावयित्वानकिंचित्त्वमिवखत्वंकरोत्यलम्॥ ८॥स्वसत्ताप्रतिबिंबाभमाकाशमुकुरोदरे॥ ध
त्तेकल्पनिमेषांकंकालाख्यममलंवपुः ॥ ९ ॥ आमहापंचमेशानंपरिणाममयाइमे ॥ इदमित्थमिदंनेतिनियतिर्भवतिस्वयम्॥ १०॥
साक्षिणिस्फारआभासेगृहेदीपइवक्रियाः॥ सत्येतस्मिन्प्रकाशंतेजगच्चित्रपरंपराः॥ ११ ॥ परमाकाशनगरनाट्यमंडपभूमिषु॥ स्वश
क्तिवृत्तंसंसारंपश्यंतीसाक्षिवत्स्थिता॥१२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शिवस्यास्यजगन्नाथशक्तयःकाःकथंस्थिताः॥ साक्षिताकाच
किंतासांवृत्तंस्यात्किंयदेवतत्॥१३॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥अप्रमेयस्यशांतस्यशिवस्यपरमात्मनः॥सौम्यचिन्मात्ररूपस्यसर्वस्याना
कृतेरपि॥१४॥ इच्छासत्ताव्योमसत्ताकालसत्तातथैवच॥ तथानियतिसत्ताचमहासत्ताचसुव्रत॥१५॥ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिःकर्तृ
ताकर्तृतापिच॥ इत्यादिकानांशक्तीनामंतोनास्तिशिवात्मनः॥ १६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शक्तयःकुतएवैताबद्रुत्वंकथमासुच॥
उदयश्चकथंदेवभेदाभेदश्चकीदृशः॥ १७॥

नियतसस्थानभूतभौतिकाविर्भावेनियतिसत्ताभिव्यज्यतेतासुसर्वास्वनुगतामहासत्तेतिभावः॥ १५॥ ऐश्वरानसाधारणशक्तिभेदानुक्त्वाजीवसाधारणांस्तानाह ॥ ज्ञानशक्ति
रिति ॥ कर्तृताप्रवृत्तिशक्तिरकर्तृतानिवृत्तिशक्तिश्चक्रियाशक्तेरवांतरभेदौ ॥ यद्यपीच्छाशक्तिरपिजीवेस्तितथापिज्ञानेश्वरवत्क्रियाविनास्वविषयसाधयतीतिक्रियाशक्तिपर
वशातत्रैवांतर्भूतेतिभाव. ॥ इतिसामान्येनपरिगणिताअपिप्रातिस्विकरूपेणगणयितुमशक्याइत्याह ॥ इत्यादिकानामिति ॥ एतेनचतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तमेव ॥ १६ ॥ अ
द्वितीयेशक्तिशक्तिमत्त्वभेदेएवनिमित्तदुर्वचदूरेशक्त्यवांतरभेदवैचित्र्यादीतिमन्यमानोवसिष्ठआक्षिपति ॥ शक्तयइति ॥ शक्तितद्वतोर्भेदोभेदश्चविरुद्धःकीदृशःकिमुपपत्ति
कइत्यर्थः॥ १७॥

मायिकविकल्पकल्पनामपुक्तचिद्रेवाएवशक्तयइत्युच्यतेतेवस्तुत शिवावभिन्नाएवेतिमकश्चिद्विरोधइत्याशयनेश्वर समाधत्ते ॥ शिवस्येति ॥ अनंतरूपस्येति ॥ मायाद्दिस्व रूपताऽनंतंशिवगुणत शक्तिनःकार्यतश्चानंतकुर्वाणातस्यामत्यवर्धयतीवनतुभिद्दतीतिभाव ॥ मनागपिविकल्पनाद्भिन्नानवस्तुतइत्यर्थ ॥ १९ ॥ विभावनाद्विकल्पनात् ॥ तर गाविभेदविकल्पैबहुउरकमिषबहुरकम ॥ १९ ॥ ऋतुमासाविकालनियतिकमेणपरिशिक्षितानटाइव ॥ २० ॥ पराभिधानापरार्धद्वयकाला ॥ अपराभिधानाअवांतरकल्प तवनपकरूपा ॥ सार्वेश्वरस्यक्रियेतिरुतिर्यमइतिअथवाइच्छेतिकामवादिन कल्पयतुअस्माभिःकलनामात्रत्वात्काल कल्पनात्कल्पइति विकल्पपर्यायनामभिरेवकृताभिधे त्यर्थ ॥ २१ ॥ तस्यांकालशक्तौनियतिपरष्युत्पादयति ॥ आमहेति ॥ द्विविधोहिनियमः ॥ इवमित्थसस्थानमित्याकारनियमोविकारनियमश्च ॥ तथाचआवृणआमहारु

श्रीइश्वरउवाच॥ ॥शिवस्यानंतरूपस्यएपाचिन्मात्रतात्मन ॥एपाहिशक्तिरित्युक्तातस्माद्भिन्नामनागपि॥ १८॥ ज्ञत्व कर्तृत्वभोक्तृत्व साक्षित्वादिविभावनात् ॥शक्तयोविविधरूपधारयतिबहुदकम् ॥१९॥ एवंजगतिनृत्यतिब्रह्मांडेनृत्यमडपे॥ कालेननर्त्तकेनेवक्रमेण परिशिक्षिता ॥ २०॥ यैपापरापराभासासैपानियतिरुच्यते॥ क्रियाथकृतिरिच्छावाकालेत्यादिकृताभिधा ॥ २१ ॥ आमहारुद्रपर्यंत मिदमित्यमितिस्थिते ॥ आवृणापद्मजस्पदंनियमान्नियति स्मृता॥ २२॥ नियतिर्नित्यमुद्वेगवर्जितापरिमार्जिता॥एपानृत्यतिवैनृत्य जगज्जालकनाटकम्॥ २३ ॥ नानारसविलासाढ्यंविवर्ताभिनयान्वितम्॥ कल्पक्षणहतानेकपुष्करावर्त्तघर्घरम् ॥ २४ ॥ सर्वर्तुकुसु माकीर्णधारागोलकमदिरम्॥ भूयोभूय पतद्रूपभूरिस्वेदजलोत्करम् ॥ २५ ॥ पयोदपल्लवालोलनीलांबरकृतभ्रमम्॥ पूर्णसप्तसमुद्रस माग्निरत्नौघवलयाकुलम्॥ २६ ॥ यामपक्षदिनप्रेक्षाकटाक्षोद्भासितांबरम्॥ मज्जनोन्मज्जनव्यग्रकुलाद्रिकुलशेखरम्॥ २७॥ भ्रम च्छशिमणिप्रोतगंगामुक्ताफलत्रयम्॥ सदृष्टादृष्टसंध्याभ्रविलोलकरपल्लवम् ॥ २८॥ अनारतरणल्लोललोकालंकारकोमलम् ॥ भू रिभूतलपातालनभस्तलपदक्रमम्॥२९॥

द्रपर्यंतंद्वितीयस्त्वातृणमापद्मजस्यंवमित्युभययानियमनान्नियतिशब्दवाच्येत्यर्थ ॥ २२ ॥ यावत्तत्त्वबोधेनापरिमार्जितातावन्नृत्यतीत्यर्थ ॥ २३ ॥ तन्नृत्येनाटकलक्षणानि दर्शयति ॥ नानेत्यादिना ॥ कल्पःप्रलयस्तल्लक्षणेनाद्योपरमक्षणेहृताविघुवाघातघाविताअनेकेपुष्करावर्त्ताख्यामेघास्तघघरावाद्यभेदायम ॥ २४ ॥ धारावपधारालयुक्त ब्रह्मांडगोलकमेवमहानाट्यमदिरंयस्य ॥ २५ ॥ पयोदामेघास्तपल्लवादशाग्रांतासैरालोलंयन्नीलमंबरमाकाशतदेवश्लेषान्नीलवस्त्रतेनकृताविनराख्याविमानावेषममायम सप्तद्वीपनिर्मितैःसमाभिलक्षणे रत्नौघसंचितवलयैराकुलम ॥ २६ ॥ मज्जनंबलयसिरोधानं उन्मज्जनमुद्भावनताभ्यांव्यग्रपाणिकुलाद्रिकुलान्येवशेखराणिशिरोपाणियस्य ॥ २७ ॥ मुक्ताफलत्रयपदेनहारमयंलक्ष्यते ॥ २८ ॥ लोकाजनाभुवनानिवातल्लक्षणैरलंकारैःकोमलंमंजुलम ॥ पदैःकल्पांतइतिपदकमानटीपादविन्यासस्थानभेदाः ॥ २९॥

मग्नाअस्तमिताउन्मग्नाउदिताश्चमहत्योभास्वरास्ताराएवधर्मकणोत्कराःस्वेदबिंदुसमूहायत्र ॥ चंद्रार्ककुंडलयोःस्पंदैःस्मितैरीषद्धास्यैःस्फुटंव्यक्तीकृतंनभोलक्षणंनटीमुखयत्र ॥ ३० ॥ ब्रह्मांडपदेनतद्भित्तयोलक्ष्यते ॥ ताएवकपाटकानीववितानकानितिरस्करिण्योयत्र ॥ लुठत.असुरव्याकुलीकृताऊर्ध्वाधोलोकातरव्यूहाएवध्वनतःमुक्तागुफितदशाउत्तरीयातरीयपटपल्लवायत्र ॥ सुखदु.खयोराविर्भावादिदशास्तन्निमित्तदोषाश्चभावा.स्थायिभावाअभावास्तद्भिन्नाविभावा सचारिभावारसांतराणिशृंगारादिरसभेदाश्चयेत्र ॥ स्थायिभावानामेवविभावादिभिर्व्यज्यमानानारसत्वमित्यालकारिकसिद्धातादितिभाव ॥ ३१ ॥ एवनाटकवर्णयित्वातद्द्रष्टारविमर्शैस्वमात्रपरिशेषपरमात्मानदर्शयति ॥ अस्मिन्निति ॥ विकारै.प्रसिद्धैर्नाट्यशास्त्रप्रसिद्धस्वेदस्तभरोमाचादिविकारैश्चवलितेनियतेर्नट्याअस्मिन्ससारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारेविलासेसाक्षीसाक्षाद्द्रष्टाप्रभु

मग्नोन्मग्नमहानेकताराघर्मकणोत्करम् ॥ चंद्रार्ककुंडलस्पंदस्मितस्फुटनभोमुखम् ॥ ३० ॥ कल्पितानेकब्रह्मांडकपाटकवितानकम् ॥ लुठल्लोकांतरव्यूहध्वनन्मुक्तांकपल्लवम् ॥ सुखदुःखदशादोषभावाभावरसांतरम् ॥ ३१ ॥ अस्मिन्विकारवलितेनियतेर्विलासेसंसारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारे ॥ साक्षीसदोदितवपुःपरमेश्वरोयमेकःस्थितोनचतयानचतेनभिन्नः ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० नियतिनृत्यंनामसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ एषदेवःसपरमःपूज्यएपसदासताम् ॥ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः ॥ १ ॥ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेस्थितः ॥ शिवोहरोहरिर्ब्रह्माशक्रोवैश्रवणोयमः ॥ २ ॥ बहिरंतश्चसर्वात्मासदास्वात्मासुबुद्धिभिः ॥ विविधेनक्रमेणैषभगवान्परिपूज्यते ॥ ३ ॥ बहिस्तावन्महाबुद्धेक्रमेणपरिपूज्यते ॥ येनतच्छृणुतत्त्वज्ञश्रोष्यस्यंतःक्रमंततः ॥ ४ ॥ पूजाक्रमेषुसर्वेषुदेहगेहंपवित्रकम् ॥ त्याज्यंदेहावबोधात्मपरंयत्नात्पवित्रकम् ॥ ५ ॥ पूजनंध्यानमेवांतर्नान्यदस्त्यस्यपूजनम् ॥ तस्मात्त्रिभुवनाधारंनित्यंध्यानेनपूजयेत् ॥ ६ ॥

स्थानीयःअयमत्यपूपःपरमेश्वरएकएवस्थितःसचतयानट्यातेननाट्येनचनपरमार्थतोभिन्नइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ शिवस्यानंतचिन्मूर्तेर्बहिर्ध्यानेनपूजनम ॥ ज्ञानेनचमहापुण्यविमुक्तिफलमीर्यते ॥ १ ॥ सएषनियतिनाटकसाक्षीचिदात्मैवपरमोदेवः ॥ १ ॥ तस्यवक्ष्यमाणप्रकारेणपूजनेसर्वदेवपूजनमतर्भवतीत्याशयेनतस्यसर्वात्मतामाह ॥ घटेइति ॥ २ ॥ विविधेनवक्ष्यमाणबाह्याभ्यतरभेदेनक्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ शास्त्रोक्तसस्कारैःस्नानाचमनादिभिश्चपवित्रकमपिदेहगेहंयत्नात्त्याज्यम ॥ देहस्यावबोधःसाक्षिचित्प्रकाशस्तद्रूपंपरपवित्रकंयत्नात्परिशोध्यमात्ममितिशेषः ॥ ५ ॥ पूजनसाधनक्रियाचध्यानमेव ॥ ६ ॥

१ विशिष्टादर्शआद्यचिद्दफलितम् ॥

समस्तानामाभासानांस्वपादितेजसांबुद्धिवृत्तीनांचभासनम् ॥ अहंतापा सारंशोधितमंतस्यचिव्प्रकाशम् ॥ ७ ॥ आकाशावपिविपुलाभोगाकधराकंठादूर्ध्वभागोयस्य ॥ अनंतोयःअधस्तनाकाशकोश सपादसरोरुहेयस्य ॥ ८ ॥ नानाविधेषुपरितोब्रह्मांडेषुयसत्यादयोमहांतोलोकास्तदिग्भुजगृहीतानिपरमायुधानियस्य ॥ ९ ॥ तर्हिनेर्किब्रह्मां डाद्यासानेत्याह ॥ तत्कारति ॥ प्रकाशरूपपरमाकाशात्तमस पारग स्वयमपारोविग्रह स्वरूपंयस्य ॥ १० ॥ इयमप्यधस्तनाविब्रह्मांडभेदेनब्रह्मेंद्रादिभेदाद्युपपाद्यम् ॥ ११ ॥ भूतश्रियंसर्वविधभूतशोभाम् ॥ त्रिजगद्गतसर्वपदार्थचेष्टनायरचितायभरअनर्दयइच्छाद्या शक्तयस्तस्यशरीरगानाड्यश्चिंतनीया ॥१२॥ १३ ॥१४ ॥ रूपभेदैरनमानापदा

चिद्रूपसूर्यलक्षाभसमस्ताभासभासनम् ॥ अतस्यचिव्प्रकाशस्वमहंतासारमाश्रयेत् ॥ ७ ॥ अपारपरमाकाशविपुलाभोगकंधरम् ॥
अनंताधस्तनाकाशकोशपादसरोरुहम् ॥ ८ ॥ अनंतदिक्तटाभोगभुजमंडलमंडितम् ॥ नानाविधमहालोकगृहीतपरमायुधम् ॥ ९ ॥
ब्रह्मकोशकोणविश्रांतब्रह्मांडौघपरंपरम् ॥ प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहम् ॥ १० ॥ अधऊर्ध्वंचतुर्दिक्षुविदिक्षुचनिरंतरम् ॥
ब्रह्मेंद्रहरिरुद्रेशप्रमुखामरमंडितम् ॥ ११ ॥ इमांभूतश्रियतस्यरोमालिंप्रविचिंतयेत् ॥ विविधारंभकारिण्यस्त्रिजगद्यंत्ररज्जव ॥१२॥
इच्छाद्या शक्तयस्तस्यचिंतनीया शरीरगा ॥ एषदेव सपरम पूज्यएषसदासताम् ॥ १३ ॥ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मासर्वग सर्वसंश्रय ॥
घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेस्थित ॥ १४ ॥ शिवोहरोहरिब्रह्माशक्रोवैश्रवणोयम ॥ अनंतैकपदाधारसत्तामात्रैकविग्रह ॥ १५ ॥ वि
वर्तितजगज्जाल कालोस्यद्वारपालक ॥ सशैलभुवनाभोगमिदंब्रह्मांडमंडलम् ॥ १६ ॥ देहकोणोस्यकस्मिंश्चित्स्वांगावयवतांगतम् ॥
विचिंतयेन्महादेवंसहस्रश्रवणेक्षणम् ॥ १७ ॥ सहस्रशिरसशांतसहस्रभुजभूषणम् ॥ सर्वत्रेक्षणशक्त्याढ्यंसर्वतोघ्राणशक्तिकम् ॥ १८ ॥
सर्वत स्पर्शनमयंसर्वतोरसनान्वितम् ॥ सर्वत्रश्रवणाकीर्णंसर्वत्रमननान्वितम् ॥ १९ ॥ सर्वतोमननातीतसर्वत परमंशिवम् ॥ सर्व
दासर्वकर्त्तारंसर्वसंकल्पितार्थदम् ॥ २० ॥ सर्वभूतांतरावस्थंसर्वसर्वैकसाधनम् ॥ इतिसंचिंत्यदेवेशमर्चयेद्विधिवत्तत ॥ २१ ॥ वि
धानमर्चनस्यैदंशृणुब्रह्मविदांवर ॥ स्वसंविदाख्यादेवोयंनोपहारेणपूज्यते ॥ २२ ॥

नामाधारोवाप्यस्तस्यैवपरिस्यागेएकपदस्याधारोलक्ष्यायासत्तामात्रैकविग्रह ॥ १५ ॥ द्वारपालक अविशुद्धिकालेमनसोंतःप्रवेशनिरोधकोविशुद्धौतुप्रवेशानुकूलइति ॥ ॥ १६ ॥ स्वांगमायाशबलरूपेअवयवतामेकदेशताम ॥ अथवासर्वप्राणिनांश्रवणेक्षणशिर पाण्याद्यवयवास्तस्यैवेतिविश्वरूपंचिंतनीयमित्याह ॥ विचिंतयेदित्यादिना ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तथाचिंतनेप्यसंभावनाप्रसक्तस्तस्यपरिच्छिन्नत्वंप्येस्याह ॥ सर्वतइति ॥ २० ॥ सर्वस्यएकसाधनंसत्तास्फूर्तिप्रदम ॥ इतिउक्तप्रकारेण ॥ २१ ॥ उपहियमान स्तुपहारोगंधपुष्पादिस्तेन ॥ २२ ॥

तदेवप्रपंचयति ॥ नेति ॥ २३ ॥ इतरैश्छत्रचामरदर्पणाद्यर्पणैः ॥२४॥ अखण्डसाक्षात्कारवृत्तिधारारूढेनस्वेनस्वात्मकेनबोधेन ॥ पूर्वोक्तंचिंतनमप्येतदगमितीयमेवसर्वपूजा भ्य प्रधानेत्याशयेनाह ॥ एतदेवेति ॥ २५ ॥ अस्या.कालनियमोपिनास्तीतिसैवदैवकार्येत्याह ॥ पश्यन्निति ॥ २६ ॥ उक्तज्ञानधारात्मनाध्यानामृतेन ॥ २७ ॥ परमास्वाद युक्तेनेति ॥ अयभाव. ॥ पुष्पादिविषयार्पणहिदेवस्यनसाक्षादविच्छिन्नसुखार्पणकिंतुपरपरयाल्पतरतदीयसुखाभिव्यंजनक्षुधितस्यव्रीहिमुष्ट्यर्पणमिवनतथाप्रीतयेभवति ॥ ददतुप्रतीचःस्वयमेवशोधनेननिरतिशयानंदरूपतामाविर्भाव्यतस्यनित्यनिरतिशयस्यात्यंतैकरस्येनशिवायार्पणरूपपूजनपरमास्वादनयुक्तमितितदेवतादृशदेवस्यानुरूपपूजन

नदीपेननधूपेननपुष्पविभवार्पणैः॥ नान्नदानादिदानेननचंदनविलेपनैः॥ २३॥ नचकुंकुमकर्पूरभोगैश्चित्रैर्नचेतरैः॥ नित्यमक्लेशलभ्येनशीतलेनाविनाशिना॥२४॥ एकेनैवामृतेनैषबोधेनस्वेनपूज्यते॥ एतदेवपरंध्यानंपूजैषैवपरास्मृता॥ २५॥ यदनारतमंतस्थशुद्धचिन्मात्रवेदनम्॥ पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन्॥ २६॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्शुद्धसंविन्मयोभवेत्॥ ध्यानामृतेनसंपूज्यस्वयमात्मानमीश्वरम्॥ २७॥ परमास्वादयुक्तेनमुक्तेनकुसुमेहितैः॥ ध्यानोपहारएवात्मध्यानंत्वस्यसमीहितम्॥ २८॥ ध्यानमर्घ्यंचपाद्यंचशुद्धसंवेदनात्मकम्॥ ध्यानसंवेदनपुष्पसर्वंध्यानपरंविदुः॥ २९॥ विनातेनेतरेणायमात्मालभ्यतएवनो॥ ध्यानात्प्रसादमायातिसर्वभोगसुखश्रियः॥ ३०॥ अयमात्मामुनेभुंक्तेदेहरूपोगृहेयथा॥ ध्यानेनानेनसुमतेनिमेषांस्तुत्रयोदश॥ ३१॥ मूढोपिपूजयित्वेशंगोप्रदानफलंलभेत्॥ पूजयित्वानिमेषाणांशतमेकमितिप्रभुम्॥ ३२॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः॥ पूजयित्वास्वमात्मानंघटिकार्धमितिप्रभुम्॥ ३३॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोतिमानवः॥ ध्यानबल्युपहारेणस्वयमात्मानमात्मना॥ ३४॥

समीहितनपुष्पादीत्यर्थ. ॥२८॥ अतएवोक्तलक्षणध्यानेनैवसर्वोपचारसिद्धिरित्याह ॥ ध्यानमिति॥ध्यानाभिव्यक्तसंवेदनचैतन्यंपुष्पप्रयोजनरूपत्वात्पुष्पम् ॥ एवसर्वमुपचारसवेदनमेवविदु. ॥ असविदितोपचारभोगाप्रसिद्धेरिति ॥ २९ ॥ प्रसादस्वरूपाभिव्यक्तिम् ॥ किंततस्तत्राह ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषामनुष्यादिहिरण्यगर्भांतानांभोगसुखश्रियः ॥ अयप्रसन्नआत्माभुंक्तेइतिपरेणान्वय. ॥ योवेदनिहितगुहायापरमेव्योमन्॥ सोश्नुतेसर्वान्कामान्त्सहेतिश्रुते ॥ ३० ॥ यथादेहरूपोदेहाभिमानीस्वगृहेभोगान्भुंक्तेतद्वत् ॥ तेनापिविषयसस्पर्शजन्यवृत्त्यभिव्यक्तात्मसुखस्यैवानुभवात् ॥ ब्रह्मात्मसुखेसर्वसुखानामतर्भावादितिभाव. ॥ इदानींतत्त्वसाक्षात्काराभावेपियथोक्तध्यानमात्रेणापितदुत्कर्षानुसारिफलोत्कर्षमाह ॥ ध्यानेनेत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ननुघटिकार्धध्यानेअश्वमेधसहस्रफलचेद्घटिकाध्यानेततोप्यधिकफलसाध्यम् ॥ तत्कथमेकराजसूयफलकीर्त्तनम ॥ नसश्वमेधाद्राजसूयस्यफलमधिकम् ॥ बृहदारण्यकेगु रुप्रश्नकमश्वमेधयाजिनोगच्छन्तीतिद्वात्रिंशतंवैदेवरथाह्न्यान्ययलोकइत्यादिनापृथिवीसमुद्रादिपरिमाणमुक्त्वातत परतस्तावतीक्षुरस्यधारायावद्वामक्षिकाया पत्रतावा नेनरणाकाराद्वत्मिप्रह्लादस्वपरद्वयसधिमुक्त्वातानिन्द्र सुपर्णोभूत्वावायवेप्रायच्छत्साम्वायुरात्मनिस्थितत्वात्मागमयत्प्राश्वमेधयाजिनोभवन्नित्यश्वमेधयाजिनांप्रह्लादस्वपरस विहारायायुनावर्हिनि सायसवकमफलोत्कर्षस्थानप्रापणश्रवणविरोधात् ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यांनपरपुण्यपापयोरितिप्रसिद्धे ॥पूर्वरामायणेइल्लोपाख्याने नाश्वमेधात्परोय ज्ञ प्रियश्चैवमहात्मनइतिश्रीरामवचनविरोधाच्छारीरकशतरकर्मिणां धूमादिमार्गेणचन्द्रमण्डलप्राप्तिरेवाश्वमेधयाजिनएकस्यत्वर्चिरादिमार्गेणब्रह्मलोकावाप्तिरितिसिद्धान्ता धि करणान्नाश्वमधस्यराजसूयापेक्षयाफलाधिक्यस्यसिद्धत्वादितिचेत् ॥ नैषदोष ॥ परस्परमविरोधेनावाधकत्वावेशोपपत्ते ॥ यमघटिका र्धपूजनेनाश्वमेधसहस्रफलतग्रघटि कामात्रपूजननतस्यद्वैगुण्यप्राप्तमेवतमराजसूयफलस्वाराज्यलक्षणमूयमाणमितरयामश्वमेधयाजिनांस्वाराज्येपयवस्यतीतिप्रजाभ्योराजसूयमहाभूयोगोत्कर्षोघटिकापूज

घटिकांपूजयेद्यस्तुराजसूयलभेतम ॥ मध्याह्नपूजनादिष्टंराजसूयैकलक्षभाक् ॥ ३५ ॥ दिवसपूजयित्वैवपरेद्यास्विवसेन्नर ॥ एषो सोपरमोयोगएषासापरमाक्रिया ॥ धात्यसपूजनप्रोक्तमेतदुत्तममात्मन ॥ ३६ ॥ एतत्पवित्रमखिलाघविघातहेतुयस्त्वाचरिष्यतिन र क्षणमप्यखिन्न ॥ तंवदयिष्यतिसुरासुरलोकपूग प्राप्तास्पदंजगतिमामिवमुक्तमात्मन् ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० वात्यपूजननामाऽष्टत्रिंश सर्ग ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ पावनपावनानायपत्सर्वंतमसांक्षय ॥ तदिदानींप्र वक्ष्येहमत पूजनमात्मन ॥ १ ॥ गच्छतस्तिष्ठतश्चैवजाग्रत स्वपतोपिच ॥ सर्वाचारगतापूजानित्यंध्यानात्मिकात्वियम् ॥ २ ॥ नित्यमेव शरीरस्यमिमध्यायेत्परंशिवम् ॥ सर्वप्रत्ययकर्त्तारंस्वयमात्मानमात्मना ॥ ३ ॥

कस्यसिद्ध्यति ॥ नचाम्रतक्रकौण्डिन्यन्यायाश्रयणयुक्तम ॥ वाक्यभेदप्रसङ्गात् ॥ तथाचेद्दशेविषयेमहाभाष्येउक्तम् ॥ असतिखल्वपिसंभवेबाधनभवतिअस्तिचसंभवो यदुभयस्याविति ॥ नाप्यभावच्छेदाधिकरणन्यायावसरः ॥ अवक्षिणत्वसर्वैवसदक्षिणत्वयोरिवब्रह्मलोकस्वाराज्यफलयोर्विरोधाभावादितिविशेषद्योतनायतुशब्द ॥ ३५ ॥ दिवसमिति ॥ चिरकाभ्यासानोदयावश्यभावादितिभाव ॥ ३६ ॥ उक्तांबाह्यपूजांप्रशसन्नुपसंहरति ॥ एतदिति ॥ हेआत्मन्इतिप्रेमातिशयेनप्रसिद्धसंबोधनम् ॥ एतदुक्तल क्षणपूजनयस्तुनर अखिन्नोविक्षेपखेदशून्य सन्क्षणमप्याचरिष्यतितस्मात्सर्वबंधमुक्तमतएवप्राप्तास्पदसुरासुरलोकपूगोजगतिमामिवचंदयिष्यतिअभिवादनस्तुत्यादिनापूज यिष्यतीत्यर्थ ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टत्रिंश सर्ग ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ शब्दादिविषयैःप्राप्तैरमत्यगभासितु ॥ मत्यगात्मशि वस्याप्रसंतं पूजोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्वेषांतमसामज्ञानानांक्षयहेतुत्वात्क्षय ॥ १ ॥ सर्वेष्वाचारेषुव्यवहारेषुगताअनुमता ॥ २ ॥ सर्वेषांप्रत्ययानांकर्त्तारंसन्निधिमात्रेणअनयि तारंचार्थयितारंच ॥ ३ ॥

स्पृश्यस्पर्शादिविषयस्पृशंतभुंजानम् ॥ अथवाउद्वेगात्त्यजंतम् ॥ ४ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ भुंजानमिति ॥ बाह्यार्थानांजाग्रदादिविषयाणांपरिकर्त्तारंस्वाध्यारोपेणनिर्मातारम् ॥ सर्वेषांकार्याणांस्वरूपदस्वसत्ताप्रदम् ॥ ५ ॥ स्वदेहलक्षणेषुलिंगेषु ॥ तथाहि ॥ पद्माद्यासनस्थःपुरःप्रसारितपाणिर्बद्धाजलिर्देहःशिवलिंगाकारोभवतीतिप्रसिद्धम् ॥ अतएव त्यक्तमृद्दारुशिलादिलिंगांतरआदिपदात्प्रतिमांतरंचयत्र ॥ शांतेनिर्विक्षेपस्वभावेस्थितबोधलिंगम् ॥ ६ ॥ प्रारब्धप्रवाहपतितेष्वर्थेषुभोगेषुस्थितः ॥ प्रसक्ताशुद्धिरपिपुनःपुन रसगविशुद्धात्मबोधलक्षणेनस्नानेनसदाशुद्धिमान् ॥ ७ ॥ तादृशपूजनेयदिमनस्तमसिमज्जतितदातर्बहिश्चसर्वनभःपरिपूर्णमखंडितमद्वयमादित्यमंडलस्वभावयेद्यदिनुपरितापे निमज्जतितदातादृशचंद्रमंडलतयाउदितंस्वभावयेदित्याह ॥ आदित्येति ॥ आदित्यात्मनाभावनात्कल्पितेनाभोगेनविस्तृतस्वसंस्थानेनभावितेपूर्णेहार्द्दवाह्यावरेभास्वरम् ॥ ८ ॥

शयानमुत्थितंचैवव्रजंतमथवास्थितम् ॥ स्पृशंतमभितःस्पृश्यंत्यजंतमथवाभितः ॥ ४ ॥ भुंजानंसंत्यजंतंचभोगानाभोगपीवरान् ॥ बाह्यार्थपरिकर्त्तारंसर्वकार्यस्वरूपदम् ॥ ५ ॥ देहलिंगेषुशांतस्थंत्यक्तलिंगांतरादिकम् ॥ यथाप्राप्तार्थसंवित्त्याबोधलिंगंप्रपूजयेत् ॥ ६ ॥ प्रवाहपतितार्थस्थःस्वबोधस्नानशुद्धिमान् ॥ नित्यावबोधार्हणयाबोधलिंगंप्रपूजयेत् ॥ ७ ॥ आदित्यभावनाभोगभावितांवरभास्वरम् ॥ शशांकभावनाभोगभावितेंदुतयोदितम् ॥ ८ ॥ प्रतिभासपदार्थौघनित्यावगतसंविदम् ॥ द्वारैर्वहंतंशारीरैर्मुखेप्राणस्वरूपिणम् ॥ ९ ॥ रसीकृत्यरसंप्राणस्वांतोदात्ततुरंगमम् ॥ प्राणापानरथारूढंगूढमंतर्गुहाशयम् ॥ १० ॥ ज्ञातारंज्ञेयदृष्टीनांकर्त्तारंसर्वकर्मणाम् ॥ भोक्तारंसर्वभोज्यानांस्मर्तारंसर्वसंविदाम् ॥ ११ ॥ सम्यक्संविदितांगौघंभावाभावनभावितम् ॥ आभासभास्वरंभूरिसर्वगंचिंतयेच्छिवम् ॥ १२ ॥ निष्कलंसकलंचैवदेहस्थंव्योमचारिणम् ॥ अरंजितंरंजितंचनित्यमंगांगसंविदम् ॥ १३ ॥ मनोमननशक्तिस्थंप्राणापानांतरोदितम् ॥ हृत्कंठतालुमध्यस्थंभ्रूनासापुटपीठगम् ॥ १४ ॥

बाह्यांतरबुद्धिवृत्तिप्रतिभासेषुतद्भासितपदार्थौघेषुचानुस्यूतायानित्यावगतरूपासंवित्तद्रूपम् ॥ वहंतंस्वाभासान्बहिर्विषयदेशेप्रापयतम् ॥ ९ ॥ रस्यतइतिरसःशब्दादिविषयस्तंस्वानंदरसेनैवरसीकृत्यमधुरीकृत्यआस्वादयंतमिवेतिशेषः ॥ प्राणस्वांतलक्षणौउदात्तौउत्कृष्टौतुरगमौयस्य ॥ १० ॥ ११ ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतीतिभगवदुक्तरीत्यासम्यक्संविदितसर्वांगौघम् ॥ भावैर्विषयभावनैरभावनैश्चभावितलक्षितम् ॥ आभासेभ्यःसर्वप्रकाशेभ्योपिभूरिभास्वरम् ॥ विशेष्यस्यसापेक्षत्वेसामर्थ्याविघातात्समास. ॥ १२ ॥ निष्कर्षेनिष्कलमन्यथासकलम् ॥ व्योम्निहृदयाकाशेचरणशीलम् ॥ अगांगसंविदंप्रत्यंगव्यापिबोधरूपम् ॥ १३ ॥ तदेव विवृणोति ॥ मनोमननेति ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि शेषाण्यतिक्रम्य षट्त्रिंशतत्त्वानितेषां परमस्थानस्थम् ॥ कालीरौद्रीकलविकरणीत्यादिशक्तिविभागे उन्मन्यामनोन्मन्या अतवशामप्यतिगतम् ॥ शिवयोगप सिद्धावाउन्मन्यनरशामर्रीजसमाधिरूपानरतिगतम ॥ बोधयतभेरयतम ॥१५॥ व्यवहारविकल्पिनि निर्वीजसमाधिमोक्षयोरविकल्पे चवाच्यलक्षरूपेवाक्यथे ॥१६ ॥ कला नगीभूतमायाभि ॥ स्थूलरहात्मनापरिणतं कठिनमूर्तीश ॥ १७ ॥ कलाकलनानामभ्यासविकल्पानोकल्पनमधिष्ठानम् ॥ अधिकरणेल्युट् ॥ १८ ॥ पुन स्वस्वरूपविस्मर

षट्त्रिंशत्पदकोऽस्म्यमुन्मन्यंतदशातिगम् ॥ कुर्वतमत.शब्दादीश्चोदयतमन खगम् ॥ १५ ॥ विकल्पिन्यविकल्पेचद्विविधेवाक्यथेस्थितम् ॥ निलतलमिवांगपुमर्वश्चवांतरस्थितम् ॥ १६ ॥ कलाकलरुरहितकठिनचकलागणे ॥ एकदेशेसुत्त्पद्येसर्वदेहेचसंस्थितम् ॥१७॥ चिन्मात्रममलाजामकलाकलनकल्पनम् ॥ प्रत्यक्षतस्सर्वत्रस्वानुभूतिमयात्मकम् ॥ १८ ॥ प्रत्यक्तनमात्मीयमर्थित्वेनपुनश्चिनम् ॥ परयानामुपेत्याशुक्षणाद्दित्वमिवागतम् ॥ १९ ॥ सहस्रपादावयव सकेशनखदंतक ॥ स्वदेहसंविदाभासोदेवोयमिति भावयेत् ॥ २० ॥ विचित्रा शक्तयोमह्योनानाधारामनोदृशाम् ॥ उपासतेमामनिशपत्य कातमिवोत्तमम् ॥ २१ ॥ मनोमेद्वारपालोयनिरुंढितजगत्त्रय ॥ चिंतयमेप्रतीहारीद्वारस्याशुद्धरूपिणी ॥ २२ ॥ शक्तिर्ममात्मिकाबुद्धि क्रियाचैववरागना ॥ ज्ञानानिचविचित्राणिभूषणान्यगगानिमे ॥ २३ ॥ कर्मेंद्रियाणिद्वाराणिबुद्धींद्रियगणो मह ॥ अयसोहमनंतात्माव्यवच्छेदोज्झिताकृति ॥ २४ ॥ तिष्ठामि शरीरेकाल्पापूण मवावपृष्क ॥ इतिदेवीमुपाश्रित्यस्वच्छामात्मचमत्कृतिम् ॥ २५ ॥ देवत्वपरिपूर्णोतरदीनात्मावतिष्ठते ॥ नास्तमेति नचारितनिनुष्यतिनकुप्यति ॥ २६ ॥ नवामनस्तुधयातिनाभिवाञ्छतिनोज्झति ॥ सम समसमाचार समाभास ममाकृति ॥ २७ ॥ मौ न्यनामलमायात मर्मंताम्बुदराशय ॥ आदेहमेवएवामावच्युच्छिन्नमहामति ॥ २८ ॥ देवार्चनकरोत्येवदीर्घदीर्घमहर्निशम् ॥ चित्तत्त्वचलितादहादयोस्यममुदाहृत ॥ २९ ॥

णाद्भागादित्वनस्थितम् ॥ मातिरिन्त्परायानविपस्तयमेपोपेत्यआशुक्षणात्स्वसकलादेवद्वित्वमागतमिवस्थितम् ॥ १९ ॥ स्वदेहसंविदआभासा परिपायिकायस्य ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ मम्मापगापरत्याशुद्धरूपिणी ॥ २२ ॥ आत्मिका आत्मपरप्रतीतिविषयीकृताबुद्धिर्ज्ञानशक्ति ॥ क्रियामाणशक्ति ॥ विविधाणिशास्त्रीयाणिलौकिकानिपक्षामा निभपगानि ॥ २३ ॥ २४ ॥ देवीमर्दं । चित्कीमात्मचमत्कृतिप्रत्यक्तत्त्वपरिषयम ॥ २५ ॥ तादृशपूजापरिपाकफलाम्याह ॥ नास्तमेतीत्यादिना ॥ २६ ॥ अंत सम ॥ बहिश्चमवैर्जीरम्कं ममआधारोयस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ कोम्यदेव कथमाहेमर्षयतीतितमाह ॥ चित्तत्त्वेत्यादिना ॥ २९ ॥

वस्तुनात्रिपुटीरूपेण ॥ देवचिद्व्यऐंद्रियकवृत्तिप्रतिबिंबचिद्व्य परंतद्बिंबभूतम् ॥ ३० ॥ सर्वेणार्थेनबाह्याभ्यंतरवस्तुना ॥ अपूर्ववस्तुनिगंधपुष्पाद्युपचारवस्तुनि ॥ ३१ ॥ प्राप्त देहतयाप्राप्तब्राह्मणक्षत्रियादिस्वशरीरोचितयायथाशास्त्रमर्थक्रिययाव्यवहारेण ॥ काम्यतइतिकामादेहधारणमात्रनिमित्तान्नपानादयस्तेषांससेवनेन ॥ ३२॥ तदेवस्पष्टमा ह ॥ भक्ष्येति ॥ ३३ ॥ सबुध्यतत्त्वतोज्ञात्वा ॥ तथाचयावत्तदज्ञानतावद्विषयसुखोपभोगेनप्रसजितव्यमितिभाव. ॥ ३४ ॥ एवंयथाप्राप्तदुःखभोगेपिपूजाबुद्धिरेवकार्या

यथाप्राप्तेनसर्वेणतमर्चयतिवस्तुना ॥ समयासर्वयाबुद्ध्याचिन्मात्रंदेवचित्परम् ॥ ३० ॥ यथाप्राप्तक्रमोत्थेनसर्वार्थेनसमर्चयेत् ॥ म नागपिनकर्तव्योयत्नोत्रापूर्ववस्तुनि ॥ ३१ ॥ प्राप्तदेहतयानित्यंतथार्थक्रिययानया ॥ कामसंसेवनेनाथपूजयेच्छोभनंविभुम् ॥ ३२ ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानेननानाविभवशालिना ॥ शयनासनयानेनयथाप्तेनार्चयेच्छिवम् ॥ ३३ ॥ कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविला सिना ॥ सुखेनसर्वरूपेणसंबुद्ध्यात्मानमर्चयेत् ॥ ३४ ॥ आधिव्याधिपरीतेनमोहसंरंभशालिना ॥ सर्वोपद्रवदुःखेनप्राप्तेनात्मानमर्च येत् ॥ ३५ ॥ समस्तैश्चसमस्तानांचेष्टानांजगतःस्थितेः ॥ मृतिजीवितस्वप्नाद्यैःप्राप्तैरात्मानमर्चयेत् ॥ ३६ ॥ दारिद्र्येणाथराज्येनप्रवाहप तितात्मना ॥ विचित्रचेष्टापुष्पेणशुद्धात्मानंसमर्चयेत् ॥ ३७ ॥ नानाकलहकल्लोलललनोल्लासशालिना ॥ रागद्वेषविलासेनसौम्यमात्मा नमर्चयेत् ॥ ३८ ॥ सतांहृदयगामिन्यारूढयाशशिशीतया ॥ मैत्र्यामाधुर्यधर्मिण्याहृत्स्थमात्मानमर्चयेत् ॥ ३९ ॥ उपेक्षयाकरुण यासदामुदितयाहृदि ॥ शुद्धयाशक्तिपद्धत्याबोधेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४० ॥ आकस्मिकोपयातेनस्थितेनानियतेनच ॥ भोगाभोगैकभो गेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४१ ॥ भोगानामनिषिद्धानांनिषिद्धानांचसर्वदा ॥ त्यागेनवातिरागेणस्वात्मानंशुद्धमर्चयेत् ॥ ४२ ॥ ईहिता नीहितौघेनयुक्तायुक्तमयात्मना ॥ त्यक्तेनात्तेनचार्थेनत्र्यर्थानामीशमर्चयेत् ॥ ४३ ॥ नष्टंनष्टमुपेक्षेतप्राप्तंप्राप्तमुपाहरेत् ॥ निर्विकारतयै तद्धिपरमार्चनमात्मनः ॥ ४४ ॥ सर्वदैवसमग्रासुचेष्टानिष्टासुदृष्टिषु ॥ परमंसाम्यमाधायनित्यात्मार्चाव्रतंचरेत् ॥ ४५ ॥

नोद्वेगइत्याह ॥ आधीति ॥ ३५ ॥ जगत.स्थिते.सबधिनासमस्तानाचेष्टानांफलैरितिशेष ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तर्हिकिकलहादिपरेणापिभाव्यनेत्याह ॥ सतामिति ॥ ३९ ॥ कलहाद्यप्रसक्तावुपायमाह ॥ उपेक्षयेति ॥ शक्ति.क्रोधादिनिग्रहसामर्थ्यंतत्पद्धत्या ॥ ४० ॥ एवंभोगलंपटेनापिनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ आकस्मिकेति ॥ भोगाभोगेषुभोग समूहेष्वेकस्यकस्यचित्कदाचिद्भोगेन ॥ ४१ ॥ अनिषिद्धानानिषिद्धानाचसर्वदात्यागेनेतिमुख्यःकल्पः ॥ अथवाक्वचिदनिषिद्धानारागेणेतिगौणः ॥ ४२ ॥ अयुक्तमयात्मना त्यक्तेनयुक्तमयात्मनाआत्तेनेतिव्युत्क्रमेणान्वयः ॥ अर्थानामीशभोक्तारम् ॥ ४३ ॥ इदानींमुख्यार्चनसारमाह ॥ नष्टमित्यादिना ॥ उपेक्षेतनानुशोचेत् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

मलिव निद्स्यासर्वशुभमयतिविदेतग्रहीयात् ॥ ममसंवलितमायामयत्वदृस्यात्सुसर्वशुभाशुभसमिश्रमितिविधात् ॥ उभयथापिसाम्येनवैषम्यदर्शननिमित्ताभावादात्मैवात्मम यमितिवाआत्मरूपुरमात्ममयमितिवाकुर्यात्पश्येत् ॥ ४६ ॥ उक्तरीत्यासुसमनुत्वा ॥ ४७ ॥ इतिविभागभेदम् ॥ ४८ ॥ सर्वदाप्रामेनसर्वाकारविकारिणासर्वप्रकारेणसर्वरू पेणनाम्नाचसर्वसर्वात्मकमात्मानमर्चयेत् ॥ ४९ ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्यापरित्यज्यसत्यात्मभावनाबुद्ध्याउभयोराश्रयणेनस्वीकारेणापि ॥ ५ ॥ भोगभूमय सुखदु स्वहेतवोविषया ॥ ५१ ॥ तुच्छासुअपमानादिदृष्टिपुअतुच्छासुधनधनसर्वस्वनाशादिदृष्टिपुपतितआपतित भसक्त उद्वेगोनानुगतम्य ॥ पतितेष्वितिपाठेआपतितेपुचिरमाततेष्वनुवृत्तेपुभाजु

सर्वं विदेतसुशुभमसर्वं विधाद्धुभाशुभम् ॥ सर्वमात्ममयंकुर्यान्नित्यात्माचांव्रतचरेत् ॥४६॥ आपातरमणीययच्चापातसुदु सहम् ॥ तत्सर्वसुसमनुत्वानित्यात्माचाव्रतचरेत् ॥४७॥ अयसोहमयनाहविभागमितिसंत्यजेत् ॥ सर्वब्रह्मेतिनिश्चित्यनित्यात्माचांव्रतचरेत् ॥ ४८ ॥ सर्वदामवरूपेणसर्वाकारविकारिणा ॥ सर्वसर्वप्रकारेणप्रामेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४९ ॥ अनीहितपरित्यज्यपरित्यज्यतयेहितम् ॥ उभयाश्रयणेनापिनित्यमात्मानमर्चयेत् ॥ ५० ॥ नवांछतानत्यजतादैवप्राप्ता स्वभावत ॥ सरित सागरेणेव भोक्तव्याभोगभूमय ॥५१॥ उद्वेगोनानुगतस्यतुच्छातुच्छासुदृष्टिपु ॥ ज्योभाचित्रपदार्थेपुपतितोत्स्यात्ततेष्विव ॥५२॥ देशकालक्रियायोगाद्युपेतिशुभाशुभम् ॥ अविकारंगृहीतेनतेनैवात्मानमर्चयेत् ॥५३॥ आत्मार्चनविधानेस्मिन्प्रोक्ताद्रव्यश्रियस्तुया ॥ एकेनैवसमेनैतारसेनपरिभाविता ॥५४॥ नाम्लानकद्रव्योनोतिक्तानकपायाश्चकाश्चन ॥ चित्रैरपिरसैर्दिग्धामधुराएवता किल ॥५५॥ समतामधुरारस्योरसशक्तिरतींद्रिया ॥ तयायद्भावितंचेत्यमभृततत्क्षणाद्भवेत् ॥ ५६ ॥ समतामृतरूपेणयद्यन्नामविभाव्यते ॥ तत्तद्यातिमाधुर्यपरमिंदोरिवच्युतम् ॥५७॥

चकरोतिवादादिचित्रपदार्थेपुज्योभवेतिदृष्टतियोज्यम ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ननुविचित्रदु स्वरागद्वेपादिविकारहेतव शुद्ध्यशुद्धिकटुतिक्तादिविपमरसाभोग्यद्रव्यश्रिय कथमविकारपहीतुंशक्याइतिचेदेकरसमरसमसर्वेपादिपम्यनिरासेनमधुरीकरणादित्याशयेनाह ॥ आत्मार्चनेति ॥ परिभाविताआप्लाविता सत्योनअम्लानकद्रव्य किंतुमधुरैकरसावतीतिपरेणान्वय ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ आनंदैकरसविचत्वेनसमतादर्शनाह्लातासामविकारेणग्रहणसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ समतेति ॥ रसशक्ति रसोवैसइतिश्रुतिदर्शितआत्मा ॥ ॥ ५६ ॥ इंदाश्च्युतममृतमिव ॥ ५७ ॥

१ रम्यतिक्तचित्पाठ.

ब्रह्मैक्यदर्शनलक्षणयासमतयास्वयमाकाशवद्भूत्वालीनमानसंयथास्यात्तथायदवस्थानंतदेवमुख्यमर्चनमित्यर्थः ॥५८॥ उपलरूपिणास्फटिकशिलावन्निर्मलदृढेन ॥ ५९ ॥ ईदृशोज्ञस्तत्त्वविदेवउपासकोमुख्योमत्पूजकइत्यर्थः ॥६०॥ नदृष्टोल्लेदयंलिखतीतिल्लेखःकामोविद्युदादिश्चयस्मिन् ॥ ज्ञस्तत्त्वविदेवशरद्व्योम ॥६१॥ आनदामृतपरिपूर्णत्वा त्सोमएवसन्निष्कलकस्तप्रकाशातिशयादर्कस्तथाविध अस्तमितानिमानसमनोवृत्तिर्मातामेयचयत्रतथाभूतं सद्यःप्रसूतस्यशिशोर्वेदनवद्धितानंविगतविकल्पविस्तारचेतनस्य चिदाभासस्यचित्तस्यचबीजमूलभूतस्वात्मशिवप्रशातमतियथास्यात्तथापश्यन्सन्त्वमनुत्तमेजीवन्मुक्तपदेस्थितस्तद्भावेनैवतिष्ठसैवपरापूजेत्यर्थः ॥६२ ॥ विस्तरोक्तसक्षिप्योपसहरति ॥ देशेति ॥ शातासकलाईहामनोरथायस्यास्तथाविधयाधियास्वात्मनितिष्ठ ॥ सैवमुख्याशिवपूजेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०ए

समताकाशवद्भूत्वायत्तुस्याल्लीनमानसम् ॥ अविकारमनायासंतदेवार्चनमुच्यते ॥ ५८ ॥ पूर्णेदुनेवपूर्णेनभाव्यंसमसमत्विषा ॥ स्वच्छेनचिह्नैकेनज्ञेनाप्युपलरूपिणा ॥ ५९ ॥ अंतराकाशविशदोबहिःप्रकृतकार्यकृत् ॥ रंजनामिहिकामुक्तःसंपूर्णोज्ञउपासकः ॥ ६० ॥ स्वप्नेप्यदृष्टल्लेखमज्ञानाभ्रपरिक्षये ॥ शांताहंतादिमिहिकंज्ञःशरद्व्योमराजते ॥ ६१ ॥ सोमार्कमस्तमितमानसमात्रमेयंसद्यःप्रसूतशिशुवेदनवद्धितानम् ॥ पश्यन्प्रशांतमतिचेतनचित्तबीजंजीवन्ननुत्तमपदस्थितएवतिष्ठ ॥ ६२ ॥ देशकालकरणक्रमोदितैःसर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः ॥ नित्यमर्चयशरीरनायकंतिष्ठशांतसकलेहयाधिया ॥ ६३ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०देवार्चनविधिर्नामएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ यथाकालंयथारंभंनकरोषिकरोषियत् ॥ चिन्मात्रस्यशिवस्यांतस्तदेवार्चनमात्मनः ॥ १ ॥ तेनैवाह्लादमायातियातिप्रकटतांतथा ॥ तथास्थितेनरूपेणस्वेनैवस्वयमीश्वरः ॥ २ ॥ रागद्वेषादिशब्दार्थानात्मन्यन्यतयामले ॥ संभवंतिपृथग्रूपावह्नौवह्निकणाइव ॥३॥ यद्यद्राजत्वदीनत्वसुखदुःखादिवेदनम् ॥ आत्मीयंपरकीयंचतत्तदर्चनमात्मनः ॥ ४ ॥

कोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूज्यपूजकपूजादिविकल्परहितःशिवः ॥ परिशुद्धचिदात्मैवदेवतातत्त्वमीर्यते ॥ १॥ आत्मविदःकृताकृतंसर्वमपिकर्मशिवार्चनमेवेत्याह ॥ यथाकालमिति ॥ यथारंभयथाशक्ति ॥ १ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ तेनैवेति ॥ तेनतादृशपूजनेनैवतथास्थितेनपारमार्थिकेनस्वरूपेणआह्लादंनिरतिशयानदस्वरूपाभिव्यक्तिम् ॥ प्रकटतामावरणभगमायाति ॥ २ ॥ ननुस्वाभाविकचेष्टासर्वापिरागद्वेषमूलतयानर्थहेतुःसाकथपूजनस्यादितिचेत्स्वात्मव्यतिरेकेणरागद्वेषविकल्पादर्शनादेवेत्याह ॥ रागेति ॥३॥ राजत्वसपत् ॥ दीनत्वदारिद्र्यम् ॥ आदिपदादशनायापिपासादयोगृह्यंते ॥ तेषांवेदनमध्यारोपणम् ॥ देवेपुष्पपत्राद्यारोपणस्यैवपूजात्वप्रसिद्धेरितिभावः ॥४॥

१ पुस्तकातरेजीवमितिमूलपाठोजीवजीवभूतमितिटीकापाठश्चोपलभ्यते ॥

तयाचनित्यस्यशिवस्यआत्मनःप्रतीषश्चवियदादिलक्षणस्यजापदादिलक्षणस्यचविश्वस्यसंवित्तिरारोपएवाभा ॥ यथावियदादिक्रमेणब्रह्मघटाद्यात्मतयालंक्रियतेस्वयमत्यगात्मातथैवजापदादिक्रमणघटाद्यात्मतयैवालंक्रियतइत्यर्थः ॥५॥ एवंचैकेशिवरूपमत्यगात्मरूपवाजगत्त्ययवदागतमिवसर्वंतद्भासाभास्वरतरस्थित्यास्थितमित्यर्थः ॥६॥ एवंविमर्शेप्रत्यगात्मैवस्वातंविस्मृतिमानिवभूत्वाजीवादिस्वस्वभावःअन्यद्घटादिजगद्रूपणस्थितनान्यत्किंचिदित्यर्थः ॥७॥ एवतस्वतादर्शनेपूज्यपूजकादित्रिपुटीसर्वापिबाधिताभवतीत्याह ॥ सर्वात्मकस्येति ॥ अत परिच्छेदरूपत्रिपुटीविभ्रम कुत असन्नेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ यश्मयस्यानियताकारतायांपूज्यपूजाविभ्रम क्रम सकल्प्यतसानियताकारता

विश्वसंवित्तिरेवार्थानित्यस्यात्मनएवच ॥ घटाद्यात्मतयाब्रह्मस्वयमात्मातथैवच ॥ ५ ॥ शिवशांतमनाभासमेकभास्वरमागतम् ॥ जगत्त्ययवत्सर्वमात्मरूपमिदंस्थितम् ॥६॥ अहोनुचित्रमात्मैवघटाद्यन्यतयावस्थितम् ॥ जीवादिस्वस्वभावोंतर्नूनंविस्मृतिमानिव ॥७॥ सर्वात्मकस्यानंतस्यशिवस्यांत किलात्मन ॥ पूज्यपूजकपूजाख्योविभ्रम प्रोदित कुत ॥ ८ ॥ नियताकारताशांतेनचसभवतीश्वरे ॥ यत्रसकल्प्यतेब्रह्मन्पूज्यपूजामय क्रम ॥ ९ ॥ पूज्यपूजापवच्छिन्नोदेवोनित्यामलात्मन ॥ सर्वशक्तेरनंतस्यनेश्वरत्वस्यभाजनम् ॥ ॥१०॥ त्रिजगत्यस्तंताच्छाच्छसंविद्रूपस्यचात्मन ॥ नेश्वरस्याक्रतेब्रह्मन्व्यपदेशोहियुज्यते ॥११॥ देशकालपरिच्छिन्नोयेषास्यात्परमेश्वर ॥ अस्माकमुपदेशास्तेनविपश्चिद्धिपश्चिताम् ॥ १२ ॥ तदीयांदृष्टिमुत्सृज्यतथेमामवलम्ब्यच ॥ समःस्वच्छमना शांतोवीतरागोनिरामय ॥ १३ ॥ कामोपहारैरभितोयथाप्राप्तैरखिन्नधी ॥ आत्मानमर्चयस्तिष्ठसुखदु खशुभाशुभै ॥ १४ ॥ अधिगतवतिसाधौचैकमेवानुरूपंत्वयितरलितजीवेजन्मदु खादिकिंचित् ॥ नलगतिपरिशून्येसर्वत स्फाटिकागेनवसदनइवांकेनिष्कलंकेकलंक ॥ १५ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० देवतातत्त्वविचारोनामचत्वारिंश सर्ग ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

परिच्छिन्नस्यानंतानसंभवति ॥ ९ ॥ नित्यामलात्मनइतिहेतुगर्भमीश्वरत्वविशेषणम् ॥ १ ॥ ईश्वरस्यआक्रतेरितिव्यधिकरणेषष्ठयौ ॥ व्यपदेशोवाचाभिलापोपिनयुज्यते ॥ ११ ॥ इत्थिपश्चिदितिसंबोधनम् ॥ विपश्चिद्धिपोपिविपश्चितामितिवा ॥ १२ ॥ इमांमदुक्तामपरिच्छिन्नदृष्टिमवलम्ब्यकामोपभोगैरर्चयस्तिष्ठेतिपरेणान्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ तरलित शोधनेनदेहात्पृथक्कृतोजीवोयेनतथाविधेसाधौअमानित्वादिगुणवत्यतएवानुरूपमेकत्वतस्मुक्तपूज्यपूजकादितत्त्वविमर्शेनाधिगतवति अतएवनिरस्तमायाकलंकेपरितस्तत्कार्यप्रपंचशून्येचत्वयिजन्मदु खादिकिंचिन्नलगति ॥ यथास्फाटिकशिलासर्वाययवकेअंकेसमीपेपरितानीलरक्तादिवस्त्वंतरशून्येनवसदनेलेपत प्रतिबिंबतोवान्यादिरंजनकलंकोनलगतितद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० ता० निर्वाण० पू० चत्वारिंश सर्ग ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥

१ प्रकृतात्पच्छेतिकांचत्पाठः

यदुक्तंनेश्वरस्याकृतेर्ब्रह्मन्व्यपदेशोहियुज्यतइत्यादिनापूज्यतत्त्वमरूपकमव्यपदे
शास्त्राचार्यादिसाफल्यनामभेदप्रकल्पनम ॥ अध्यारोपक्रम पश्चादपवादःप्रदर्श्यते ॥ १ ॥ यदुक्तंनेश्वरस्याकृतेर्ब्रह्मन्व्यपदेशोहियुज्यतइत्यादिनापूज्यतत्त्वमरूपकमव्यपदे शिवइतिकिनिमित्तमुच्यते ॥ एवपर
श्यतस्यशिवादिशब्दैरपिकथंव्यपदेशइत्याशयेनपृच्छति ॥ शिवइति ॥ यदिशिवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तककचिदपिधर्मतन्नस्पृशतितर्हिशिवइतिकिनिमित्तमुच्यते ॥ एवपर
ब्रह्मेत्याद्यपिकिनिमित्तमुच्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥ ओतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविध.स्मृतइत्यादिव्यपदेशेपुभिनत्तीतिभेद परस्परव्यावर्त्तकप्रवृत्तिनिमित्तकनामविशेष किनिमि
त्तमुच्यतइत्यर्थ. ॥ २ ॥ पृष्टेषुनामसुसदितिनाम्नस्तावत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्यन्नवाच्यम् तदर्थेव्यावर्त्यस्याप्रसिद्धेर्व्यावृत्त्यनपेक्षणात् स्वतएवासद्व्यावृत्तत्वेनप्रवृत्तिनिमित्तता
कृततद्व्यावृत्तिकत्वाभावाच्च ॥ अन्यथातत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यसत.सद्व्यावर्तकत्वायोगात्सत्वेवश्यवक्तव्येतुल्यन्यायेनतत्रापिसच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेववाच्यमेवतत्रतत्रा
पीत्यनवस्थापातात्॥ एवंकिंचिन्नकिंचिच्छब्दयोरपिइंद्रियावेद्यत्वेनतद्वेद्यधर्मैर्निर्देष्टुमशक्यत्वाद्व्यावृत्तिनिरपेक्षतयैवतत्रप्रवृत्तिसंभवः ॥ नन्वव्यावृत्तव्यावर्त्तकधर्मशून्यवा
शब्दानबोधयत्येवेतिशक्यंवक्तुम् अव्यावृत्तनिर्द्धर्मकादिशब्दानांबोधकत्वस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् ॥ नहिनिर्द्धर्मकत्वंधर्मः अव्यावृत्तत्वंव्यावृत्तेभ्योव्यावृत्तमितिवक्तुंशक्य
म् ॥ स्वमातावंध्येतिवद्व्याहतत्वात् ॥ एवंचशिवादिशब्दानामपिनिर्दोपनिरतिशयानंदस्वरूपमात्रेनिमित्तनिरपेक्षैवप्रवृत्तिस्तुल्यन्यायादुपपन्ना तत्स्वरूपप्रयुक्तैववाशिवेदु

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शिवःकिमुच्यतेदेवपरंब्रह्मकिमुच्यते॥आत्माकिमुच्यतेनाथपरमात्माकिमुच्यते ॥ १ ॥ तत्सत्किंचिन्नकिंचिच्च
शून्यंविज्ञानमेवच॥इत्यादिभेदाभगवंस्त्रिलोकेशकिमुच्यते॥ २॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥अनाद्यंतमनाभासंसत्किंचिदिहविद्यते॥
इंद्रियाणामगम्यत्वाद्यन्नकिंचिदिवस्थितम्॥ ३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यदिंद्रियाणांबुद्ध्यादियुक्तानामप्यदृश्यताम् ॥ गतंतत्क
थमीशानत्वशंकेनोपगम्यते॥ ४॥ ॥श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ योमुमुक्षुरविद्यांशःकेवलोनामसात्विकः॥ सात्विकैरेवसोविद्याभागैः
शास्त्रादिनामभिः॥ ५॥ अविद्यांश्रेष्ठयाश्रेष्ठांक्षालयन्निहतिष्ठति॥ मलंमलेनापहरन्युक्तिज्ञोरजकोयथा॥ ६ ॥

स्वादिव्यावृत्तिरपीतिननामभेदानुपपत्तिरित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अनाद्यंतमिति ॥ अनाद्यंतमाद्यंतपरिच्छेदाभ्यास्वतोव्यावृत्तम् ॥ अनाभासमाभासांतरनिरपेक्षस्वयंज्योति ॥
ईदृशसद्वस्तुइहस्वेमहिम्निस्वतएवविद्यतेनदेशकालधर्मज्योतिरादिपरापेक्षसत्तयापराधीनव्यावृत्त्याचेत्यर्थ ॥ इवकारस्तत्रकिंचित्त्वादेरपिमिथ्यात्वद्योतनार्थः ॥ ३ ॥ मनो
बुद्ध्यहंकारचित्तानामिंद्रियगृहीतार्थमात्रगोचरसंकल्पविकल्पाध्यवसायाभिमानस्मरणहेतुत्वादिंद्रियागम्यत्वोक्त्याबुद्ध्याद्यगम्यत्वमप्यर्थादुक्तमेव ॥ नचबुद्ध्याप्यगम्यस्यवो
धेकश्चिदुपाय संभवतीतिसतोपितस्यबोधोपायासंभवात्अशक्नेनउपायासंभवशंकारहितेनाधिकारिणातद्ब्रह्मकथमुपगम्यतेअधिगम्यतेसाक्षात्क्रियतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रमाण
जन्ययाशुद्धसात्विकभागपरिणामरूपयाब्रह्माकारवृत्त्याअविद्यावरणमपनीयते आवरणापगमेतुब्रह्मस्वप्रकाशत्वादेवतत्त्वतोभाति सएवास्यसाक्षात्कारोनबुद्धिवृत्त्यभिव्य
क्तचिद्याभिरूपोमुमुक्षुर्मोक्षेच्छुर्मनोलक्षणःशमदमादिसाधनपरिशुद्धत्वात्केवल.सात्विकोऽविद्यांशःसच्छास्त्रसद्गुरुसत्संगादिनामभि सात्विकैरेवाविद्याभागैःसंपादितयाश्रेष्ठ
याश्रवणमननिदिध्यासनसाक्षात्कारात्स्ववृत्तिपरंपरयाबहुतरजन्मसंचितयज्ञदानादिसुकृतसंभृतत्वाच्छ्रेष्ठासकार्याविद्यांक्षालयन्नेवचिरंतिष्ठति ॥ ५ ॥ ६ ॥

किततलभाह ॥ काकेति ॥ ततश्चिराभ्यासात्काकतालीयन्यायेनभाग्यपरिपाकादुत्थितयापूर्णब्रह्माकारवृत्त्याअविद्यायाः क्षयनिःशेषोच्छेदेआगतेसतिअनावरणआत्माआ त्मनैवात्मानमपश्यतिवास्तवस्वभावयास्वभावएवावतिष्ठतइत्यर्थः ॥ आत्मस्वभावस्यएषउक्तस्वप्रकाशस्वरूपपरिशेषएवनिश्चयः ॥ असंदिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्कारोनान्यादृग इत्यर्थः ॥ अथवाअविद्यास्वभावस्यैषउक्तप्रकारएवक्षयनिश्चयोनान्यादृशइत्यर्थः ॥ ७ ॥ अविद्याशेनैवाविद्याक्षयेआत्मनैवात्मनैर्मल्यसिद्धौदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ शिशुर्बालोद्वेअंगारेगृहीत्वापरस्परनिघर्षणक्रीडाव्यसनीअंगारयोःक्षपाक्षालितेपिहस्तेपुनःपुनस्तन्निघर्षणेनकरनैर्मल्यमाप्नोति निघर्षणोपजनितरेणुपरंपरालक्षणकार्ष्ण्ये नांगारयोःक्षयेनुक्षालयन्पुनरंगारालाभात्करस्यस्वतःसिद्धमेवनैर्मल्यसौंदर्यस्वतएवप्राप्नोतियथातथासात्विकस्तामसश्चाविद्याभागःशास्त्रार्थस्वभागांतरसहायेयथाकथंचि

काकतालीयवत्पश्चादविद्याक्षयआगते ॥ प्रपश्यत्यात्मनैवात्मास्वभावस्यैषनिश्चय ॥७॥ यथाकथंचिदंगारेनिघृष्यक्षालयञ्छिशु ॥ करनैर्मल्यमाप्नोतिकार्ष्ण्यांगारक्षयेयथा ॥८॥ यथाकथंचिच्छास्त्रार्थभागंभागंविचारयेत् ॥ सात्विकस्तामसोभागोद्वयोरात्मोदयस्त या ॥९॥ पश्यत्यात्मानमात्मैवविचारयतिचात्मना ॥ आत्मैवेहास्तिनाविद्याइत्यविद्याक्षयविद् ॥१०॥ यावत्किंचिदिदंवस्तुनानाना त्मावगम्यताम् ॥ क्रमागुरूपदेशाद्यानात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ ११ ॥ गुरुहींद्रियवृत्तात्माब्रह्मसर्वेंद्रियक्षयात् ॥ यद्वस्तुयत्क्षयेप्राप्यतत्त स्मिन्सतिनाप्यते ॥ १२ ॥ अकारणान्यपिप्रायाभृशंकारणतांद्विज ॥ क्रमागुरूपदेशाद्याआत्मज्ञानस्यसिद्धये ॥ १३ ॥ क्रमेगुरूपदेशा नांप्रवृत्तेशिष्यबोधत ॥ अनिर्देश्योप्यदृश्योपिस्वयमात्माप्रसीदति ॥ १४ ॥ शास्त्रार्थैर्बुध्यतेनात्मागुरोर्वचनतोनच ॥ बुध्यतेस्वयमेवैष स्वबोधवशतस्तत ॥ १५ ॥ गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विनाचात्मानबुध्यते ॥ एतत्संयोगसत्तैवस्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ १६ ॥ गुरुशास्त्रार्थ शिष्याणांचिरसंयोगसत्तया ॥ अहनीवजनाचारआत्मज्ञानंप्रवर्तते ॥ १७ ॥

त्त्मानविचारयेत्तयोरपिभागयोर्नाशोनिर्मलात्मोदयश्चसिध्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ननुशुद्धाआत्माविद्यायनिधायतेतत्कुतोनशुद्धिदृश्यतात्मनइतिचेन्नशुद्धेअविद्याविचा राविस्वात्मन्यकित्वात्मैवशुद्धाशुपायैर्विचाराविना विद्याबाधितस्वात्स्वयप्रयतइत्याह ॥ पश्यतीति ॥ १० ॥ अतएवगुरुशास्त्रादिनानाभेदानआत्मानाप्यात्मज्ञानहेतव आत्मस्व रूपस्यतज्ज्ञानस्यसाधनानपेक्षत्वादित्याशयेनाह ॥ यावदिति ॥ ११ ॥ तथोपपत्त्यन्तरमाह ॥ गुरुरिति ॥ इंद्रियैर्वृत्तपरिच्छिन्नपटक्षरात्मा ॥ १२ ॥ तर्हिकिंगुरुशास्त्रयोरुप योरिति ॥ अकारणानीति ॥ सिद्धयविस्मृतकंठचामीकरवल्लाभाय ॥ १३ ॥ प्रसीदतिअभिव्यक्तोभवति ॥ १४ ॥ एवमावश्यकत्वेकथमकारणत्वोक्तिस्तत्राह ॥ शास्त्रा र्थैरिति ॥ १५ ॥ प्रकाशिनीअभिव्यंजिका ॥ १६ ॥ १७ ॥

अतएवबोधनिरस्तसर्वामंगल·परमानंदात्मास्वतएवशिवशब्दार्होनप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षइत्युक्तमित्याह ॥ कर्मेति ॥ १८ ॥ इदंजगत्बाधेनास्ति आरोपेचास्ति ॥ तदधिष्ठान तत्त्वअस्तिहिअस्त्येव ॥ व्यावहारिकसद्वैलक्षण्यात्सदिव ॥ १९॥ शिवब्रह्मसदादिनामकल्पनापिजीवन्मुक्तानामधिकारिप्रबोधनार्थैवेत्याह ॥ अविश्रांतेत्यादिना ॥ मुमुक्षुभि रधिकारिमोचनेच्छुभिर्विचित्रस्यजगत·शुद्धस्यतत्त्वस्यचमननतल्लक्षणोय·शुद्धात्मनिकलंकस्तद्युक्तआत्मामनोयेषाम् ॥ २० ॥ परमार्थस्यअदूरेसंनिहितेजीवन्मुक्तस्यदृक्प थेतिष्ठद्भि· ॥ मोक्षायस्त्वोपासकायेभक्तास्तेपांबोधायशास्त्रार्थस्यतत्त्वतज्ज्ञाननतदुपायानारचनायसम्यगुपपादनाय ॥ २१ ॥ पुराणानांवेदानांसिद्धांतानांबादरायणसूत्रादीनां

कर्मबुद्धींद्रियाद्यंतसुखदुःखादिसंक्षये॥ शिवआत्मेतिकथितस्तत्सदित्यादिनामभिः॥१८॥ यत्रेदमखिलंनास्तितद्रूपेणैवचास्तिवा॥ तदाकाशादच्छतरमनंतंसदिवास्तिहि॥ १९॥ अविश्रांततयायत्रतनुविद्यैर्मुमुक्षुभिः॥ विचित्रशुद्धमननकलंककलितात्मभिः॥२०॥ अदूरएवतिष्ठद्भिर्जीवन्मुक्तस्यदृक्पथे॥ मोक्षोपासकबोधायशास्त्रार्थरचनायच॥ २१ ॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रप्रमुखैर्लोकपालैःसुपंडितैः॥ पुराण वेदसिद्धांतसिद्धयेभावितात्मभिः॥ २२ ॥ चिद्ब्रह्मशिवआत्मेशपरमात्मेश्वरादिका॥ एतस्मिन्कल्पितासंज्ञानिःसंज्ञेपृथगीश्वरे॥२३॥ एवमेतज्जगत्तत्त्वंस्वंतत्त्वंशिवनामकम्॥ सर्वथासर्वदासर्वसर्वंयत्सुखमास्वभो॥ २४ ॥ शिवआत्मापरंब्रह्मेत्यादिशब्दैस्तुभिन्नता॥ पुरातनैर्विरचितातस्यभेदोनवस्तुतः॥ २५॥ एवंदेवार्चनंनित्यंज्ञःकुर्वन्मुनिनायक॥ यत्रास्मदादयोभृत्यास्तत्प्रयांतिपरंपदम्॥ २६॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अविद्यमानमेवेदंविद्यमानमिवस्थितम्॥ यथातन्मेसमासेनभगवन्वक्तुमर्हसि॥ २७॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच॥ योसौब्रह्मादिशब्दार्थःसंविदंविद्धिकेवलम्॥ स्वच्छमाकाशमप्यस्यस्थूलंमेरुरणोरिव॥ २८॥ सावेद्यमिहगच्छंतीयातिचिन्नामयो ग्यताम्॥ अप्यवेद्यवतीनूनमुन्मन्यंतपदस्थिता॥ २९॥

सिद्धयेसार्थक्याय ॥ २२ ॥ पृथक्संज्ञाकल्पिता ॥ २३ ॥ भोवसिष्ठवियदादिजगदारोपाधिष्ठानत्वाज्जगत्तत्त्वम् ॥ अवस्थात्रयारोपाधिष्ठानत्वात्स्वंतत्त्वंचयत्सर्वदासर्वप्रका रे·सर्ववस्तूनासर्वभावनिर्वाहकतत्केवलब्रह्मसुखमेवनाणुमात्रमप्यन्यदस्तीतिनिश्चित्यत्वमास्व ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्थितिरूपदेवार्चनम् ॥ यत्रयस्मिन्परमशिवपदेअस्म दादयएकैकगुणाभिमानिनोभृत्याइवसृष्ट्यादिकर्मनियताः ॥ २६ ॥ इदानींवसिष्ठ·शुद्धचितिजीवभावतत्संसरणारोपक्रमजिज्ञासु·पृच्छति ॥ अविद्यमानमिति ॥ २७॥ उत्त रोत्तरारोपेस्थौल्योपचयंवक्तुंपरमसूक्ष्मरूपमूलदर्शयति ॥ योसाविति ॥ मेरुरणोरिवेति ॥ चित्सौक्ष्म्यस्यजडसौक्ष्म्यस्यचस्पष्टमेवांतरमितिभावः ॥ २८ ॥ साचिद्वेद्यगोचरस स्फारोद्रोधाद्वेद्यकल्पनोन्मुखीयदाभवतितदाचेतनाच्चिदितिक्रियानामयोग्याभवतीत्यर्थ· ॥ उन्मन्यंतपदेनिर्विकल्पसमाधिप्रसिद्धचिदानंदैकरसस्वभावेस्थितापि ॥ २९ ॥

१ आकाशमपिमध्यस्थमित्यपिपाठः

॥ २० ॥ इयत्तापीवीपयायमाहनादेशताकालतावगता कम्पना सपद्यतेताश्चाहताया सत्यदस्पुक्षेशा ॥ २१ ॥ ताभिर्देशकालकल्पनाभि सवलितासाअहतास्पदगोच
स्कारोद्बोधात्स्वविज्ञानासतीपवनस्यलेखिकेर्यात भाणस्पदासतीजीवाभिधानिकाभवति ॥ जीवमाणधारणेइतिधात्वर्थानुगमादित्यर्थ ॥ २२ ॥ एवनिश्चयसंस्कारोद्बो
दुस्यादिशाब्दाय्यापिभवतीत्याह ॥ जीवेति ॥ २३ ॥ ततोवाचिककायिकमानसिकव्यवहारसंस्कारोद्बोधाच्छब्दादिशक्त्याअहतानुगम्यते नमदर्शितमत्यतपिहितास्वि
मात्मरूपया ॥ २४ ॥ २५ ॥ अंतस्थयाअनावृतसाक्षिरूपयाप्रसरशक्त्याप्यामआनातीतिप्रहृतिममावृद्धरूपसपद्यते ॥ तथात्मन स्वप्रकाशतावलावेवेत्याह ॥ आत्मदृगि
॥ २६ ॥ एवमत कल्पनावासदस्यसत्ताकल्पनायांहेतुरित्याह ॥ सपद्यमानाइति ॥ ताभवस्यमाणा ॥ २७ ॥ तेजःसत्तायाप्रकाशिनीवस्तु सत्ता ॥ २८ ॥ रसयतीतिरसोर

क्षणाद्भावितवेद्यत्वादहतामनुगच्छति ॥ पुरुषत्वात्पुमान्स्वप्नेवनवारणतामिव ॥ ३० ॥ अस्याहतादिरूपायादेशताकालतागता ॥ स
पद्यतेततःशून्यरूपिण्यसत्त्यएवता ॥ ३१ ॥ ताभिःसंवलितासैवसत्ताजीवाभिधानिका ॥ भवतिस्पदविज्ञानापवनस्येवलेखिका
॥३२॥ जीवशक्तिस्तयाभूतानिश्चयैकविलासिनी ॥ बुद्धितामनुयातासाभवत्यहपदेस्थिता ॥ ३३ ॥ शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानश
त्त्यानुगम्यते ॥ प्रत्येकप्रस्फुरत्यंतरप्रदर्शितरूपया ॥ ३४ ॥ मिलित्वैषगण क्षिप्रंस्मृतिंसमनुकूलयन् ॥ मनोभवतिभूतात्मबीजसकल्प
शाखिन ॥ ३५ ॥ आतिवाहिकदेहोक्तिभाजनतद्विदुर्बुधा ॥ अंतस्थयाब्रह्मशक्त्याज्ञरूपस्वात्मनात्मदृक् ॥ ३६ ॥ संपद्यमानाएवास्मिंश्चे
तसीमाहिशक्तय ॥ पश्चाद्धियक्षिप्रास्ताउद्यत्यनुदिताअपि ॥ ३७ ॥ वातसत्तास्पंदसत्तास्पर्शसत्तातथैवच ॥ त्वक्सत्तातेजसासत्तातया
सत्ताप्रकाशिनी ॥ ३८ ॥ रूपसत्ताजलसत्तास्वादुसत्तातथैवच ॥ तथैवरससत्ताचगंधसत्तातथैवच ॥ ३९ ॥ भूसत्ताहेमसत्ताचपिंडस
त्ताचपीवरी ॥ देशसत्ताकालसत्तासर्वाकाराकारवर्जिता ॥ ४० ॥ सर्वसत्तागणश्चैतत्क्रोडीकृत्यस्वरूपवत् ॥ स्फुरत्याश्रित्यपत्राद्दिबीजं
बीजादितांगतम् ॥ ४१ ॥ एतत्पुर्यष्टकंविद्धिदेहोयश्चातिवाहिक ॥ अपारबोधमेतत्तुस्फुरत्यगविभागवत् ॥ ४२ ॥ एवमाद्यगसपन्नस
पन्नंनचकिंचन ॥ नज्ञाननचतद्रूपनविदाचितचेतनम् ॥ ४३ ॥

नैंद्रियतत्सत्ता ॥ ११ ॥ हेमशब्देनरजतस्वर्णमयेभ्रमांशस्यपरैमासे ॥ पीवरीअतिमहतीब्रह्माण्डपिंडसत्ता ॥ ४० ॥ स्वरूपवत्तादात्म्येनक्रोडीकृत्यसगस ॥ यथाबीजमुत्तरोत्त
रपरिणामेनबीजादिशांमनभकुरकांडशाखापत्राविक्रोडीकृत्य स्फुरतितद्वत् ॥ बीजाद्दीकांकिताभितिपाठेबीजमितउत्तरोत्तरबीजानियेभ्यस्तादृशानामंकुरकांडादिपरंपराणामावि
र्भावनिदानतांगतम् ॥ ४१ ॥ एतदुक्तसर्वसत्ताक्रोडीकृतस्वरूपपुर्यष्टकस्थूलाविदेहमयात्मकम् ॥ अयममवासनात्मनाआतिवाहिकोदेह ॥ अपारोपरिच्छिन्नोबोधश्चिदात्मक
पयस्यतथाविधप्रसिद्धएतत्उक्तविभागवत्स्फुरतिनाम्यविस्पर्थ ॥ ४२ ॥ एवमारोपक्रममपव्यापवादवर्शयति ॥ एवमादीति ॥ ...
तत्पुर्यष्टकरूपम ॥ चिदातमतत्रचिदाभासेनाचितचेतनमपिन ॥ ४३ ॥

जलपीठस्यजलाधारस्यसमुद्रस्येतियावत् ॥४४॥ कथमिदविज्ञातंतत्राह ॥ सविदिति ॥ यतोदृश्यजातंसविदेवेतिसवेदनेएकात्मक सविद पृथक्कृततुअचेतनंभासकशून्यमित्यु भयथापिनजीवतीत्यर्थ. ॥४५॥ किंचेदज्ञातसद्वास्तवस्यादज्ञातवानोभयथापीत्याह ॥ सवेदनादिति॥ सवेदनादित्यस्यव्याख्यापरिज्ञानादिति ॥४६॥ अथयदिकश्चिद्भूयास्त्व तश्चिन्मात्रस्वभावमपिएनद्वस्तुवद्धस्याप्रजायेयेतिसकल्पात्स्वातरेवदृश्याशनाविदतेइतितर्हिसकल्पकल्पितस्यमिथ्यात्वात्तस्याणोःपरमसूक्ष्मस्यात्मनस्तन्मात्रस्वभावेनसत्ताप्र थमकल्पितेदेहकेसूक्ष्मदेहेएवचिराभ्यासात्स्थूलतापश्यति ॥४७॥ स्थूलदेहगबधाश्चसर्वमातरकोशचतुष्टयवाह्यविषयजातचस्थूलत्वमापन्नतद्भत्तैवस्वकल्पनयापश्यति ॥ बा

परंपरेप्रस्फुरितंकेवलंकेवलात्मसत् ॥ जलपीठस्यजठरेजलद्रवविलासवत् ॥ ४४ ॥ संवित्संवेदनैकात्मपृथगेतदचेतनम् ॥ संपद्यतेप रिज्ञातंसंकल्पनगरोपमम् ॥ ४५ ॥ संवेदनात्परिज्ञानाच्छिवतामेवगच्छति ॥ अज्ञातमेववायत्तत्कथंगच्छतिवस्तुताम् ॥ ४६ ॥ अथै तद्दिदतेस्वांतःसंकल्पादंशतांस्वतः ॥ तन्मात्रसत्तातस्याणोरेतांपश्यतिदेहके ॥ ४७ ॥ सर्वस्थूलत्वमापन्नंतदेवाशुप्रपश्यति ॥ तस्यतन्मा त्ररंध्राणियथादेशंप्रपश्यति ॥ ४८ ॥ ततःपुरुषरूपैकभावनात्पुरुषाकृतिम् ॥ काकनालीयवद्दृष्ट्वातुष्टंपुष्टंभवत्यलम् ॥ ४९ ॥ जीवदेत दवस्थाकंस्थितंपश्यतिदेहकम् ॥ असंतमेवगंधर्वपुरंस्वप्ननरंयथा ॥ ५० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ गंधर्वनगराकारमपिस्वप्ननरोप मम् ॥ जगद्दुःखायदुःखस्यकात्रयुक्तिःपरिक्षये ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ वासनावशतोदुःखंविद्यमानेचसाभवेत् ॥ अविद्य मानंचजगन्मृगतृष्णांबुभंगवत् ॥ ५२ ॥ अतःकिंवास्यतेकेनकस्यवावासनाकुतः ॥ कथंस्वप्ननरेणांगमृगतृष्णांबुपीयते ॥ ५३ ॥ स द्रष्टरितुसाहंतेसमनोमननादिके ॥ अविद्यमानेजगतियत्सत्तत्परिदृश्यते ॥ ५४ ॥ यत्रनोवासनानैववासकोनैववास्यता ॥ केवलंकेव लीभावःसंशांतकलनभ्रमः ॥ ५५ ॥ यस्यसत्योप्यसत्योवाशून्यएवहियक्षकः ॥ विलीनस्तस्यकैवल्यात्किमन्यदवशिष्यते ॥ ५६ ॥

स्वरूपादिदर्शनेचतस्यदेहस्यचक्षुरादिलक्षणानितन्मात्रद्वाराणियथाविषयव्यवस्थितानिप्रपश्यति ॥ ४८ ॥ ततोहस्तपादाद्यवयवसघातेआंतरकोशेषुचपुरुषाकारेणैकत्वभाव नात्पुरुषाकृतिपश्यति तेनचाकस्माद्व्यवहारक्षमतादृष्ट्वातुष्टपुष्टचभवति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मिथ्येतिज्ञातमपिजगद्दुःखजनयत्येवअतोदु.खचिकित्सामिथ्यात्वज्ञानादन्यैववाच्ये तिमन्यमानोवसिष्ठ पृच्छति ॥ गंधर्वेति ॥ ५१ ॥ वासनाक्षयपर्यंतदृढतरमिथ्यात्वनिश्चयएवदु खनिवृत्त्युपायोनापाततइत्याशयेनोत्तरमाह ॥ वासनेति ॥ ५२ ॥ अत्यतास त्त्वदृढनिश्चयेआश्रयविषयाद्यभावादेववासनानुदयसिद्धिरित्याह ॥ अतइति ॥ ५३ ॥ द्रष्ट्रादिसहितेजगत्यविद्यमानेसतियद्ब्रह्मात्रसत्तदेववाशिष्यते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सत्यो व्यावहारिक.असत्य.प्रातिभासिकोवायक्षकोयस्यप्रौढस्यदृशाशून्यत्वान्नित्यविलीनः ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥५८॥ कृतोनोपदेश्यत्वमाह ॥ जीवमिति ॥ तम्ना स्पना सपथमेताश्वाहताया संस्पदस्युपेक्षा ॥ ३१ ॥ तान्निर्देशकालकस्पनाभि सवलितासाअहतास्वगोचरस
तमसद्वाय भिमानित्वादसन्मयबालय अस्मिशास्ति उपदिशा सतीजीवाभिधानिकाभवति ॥ जीवप्राणधारणेइतिधात्वर्थानुगमादित्यर्थ ॥ ३२ ॥ एवनिश्चयसंस्कारोद्बोधा
तात्पर्यप्रकारोनिर्वाणप्रकरणेपू एकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ चिककायिकमानसिकव्यवहारसंस्कारोद्बोधाच्छम्मादिशत्त्याअहतानुगम्यते नपदर्शितमस्यतपिहितत्वात्त्विक
मवेतवस्याकस्थितपश्यतिदेहकमित्यतेयोध्यारोपउक्तस्तच्छेपविभ्रमशक्त्याभ्याभजानातीतिश्रइतिप्रमाणुरूपसपद्यते ॥ तथात्मन स्वप्रकाशताबलादेवेत्याह ॥ आत्मदृगिति
मजीव स्वमनरोयथासूक्ष्मतमनाडीपुविस्तृततमप्रसादपश्यतितत्तुल्यप्रमानाइति ॥ ता वक्ष्यमाणा ॥ ३७ ॥ तेज सत्तायाःप्रकाशिनीचक्षु सत्ता ॥ ३८ ॥ रसयतीतिरसोरस
शून्यएवहिवेतालइवेत्थंचित्तवासना ॥ उदितेयज पुमान्स्वप्रेवनवारणतामिव ॥ ३० ॥ अस्याहंतादिरूपायादेशतांकालतांगता ॥ स
स्यत्तधिग्घतनरनोपदेश्यस्त्वसाविति ॥ ५८ ॥ जीवं सवलितासैवसत्ताजीवाभिधानिका ॥ भवतिस्पदविज्ञानापवनस्येवलेखिका
किलय कनकावदातांसस्वप्नदृष्टपुरुपायसुतांददाति ॥ प्रश्रितामनुयातासाभवत्यन्नपदेस्थिता ॥ ३३ ॥ शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानश
रिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ४ ॥ मिलित्वैपगण क्षिप्रस्मृतिंसमनुकूलयन् ॥ मनोभवतिभूतात्मबीजसकल्प
मुपैतिहि ॥ १ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ परस्मात्परमेष्ठ्या ॥ अतस्थयाब्रह्मशक्त्याज्ञरूपस्वात्मनात्मदृक् ॥ ३६ ॥ संपद्यमानाएवास्मिंश्च
चिद्घनस्यकार्यस्वप्ननरोपिहि ॥ यथाकरोत्याशुतयाजीव पि ॥ ३७ ॥ वातसत्तास्पदसत्तास्पर्शसत्तातथैवच ॥ त्वक्सत्तातेजसांसत्तातथा
नितेनाशुप्रथम प्रथित पुमान् ॥ ४ ॥ एवससर्गैकस्मिंश्च यैवच ॥ तथैवरससत्ताचगंधसत्तातथैवच ॥ ३९ ॥ भूसत्ताहेमसत्ताचपिंडस
तामह सकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपिचेतर ॥ सचसकल्पपु ॥ ४० ॥ सर्वसत्तागणचैतत्क्रोडीकृत्यस्वरूपवत् ॥ स्फुरत्याश्रित्यपत्रादिबीजं
यद्यथाकल्पयत्याशुतत्तथानुभवत्यलम् ॥ ७ ॥ तत्त्वसद्रूप हिक ॥ अपारबोधमेतत्तुस्फुरत्यगविभागवत् ॥ ४२ ॥ एवमाद्यगसपन्नसं
मवेशोपिसवशक्तिमत सत्वादितिभाव ॥ कार्यप्रसादयथाकरोतितयाअथ ३ ॥
मुपुष्पनामभेदमपिकथयतीत्याह ॥ सनातनइति ॥ ४ ॥ तस्यैवसात्त्विकरा अतिमहतीप्रमाणापिब्रसत्ता ॥ ४० ॥ स्वरूपसत्तावास्येनक्रोडीकृत्यसयस ॥ यथाबीजमुत्तरोत्त
शमभवोप्रसतिपूर्वरामायणोक्तेनाभ्युत्पत्तिनियम पितामहस्यनास्तीत्याशठे बीजाद्वीआविताभितिपाठेबीजानिउत्तरोत्तरबीजानियेभ्यस्ताद्दशानामंकुरकांडादिपरंपराणामावि
दिशागेपुप्रमापुत्रवद्गुत्वमसिद्धे ॥ सउक्त सदाशिवादिपुरुप सकल्पमय ॥ विदेहप्रयात्मकम् ॥ अयमेवप्रासनात्मनाआतिवाहिकोदेहः ॥ अपारोपरिच्छिन्नोबोधश्चिरत्वस्य
प्रसतत्कालसमष्टिव्यष्टिमनोरूपमास्थितोहिरण्यगर्भविरूप समुपद्भुवनप्र मारोपक्रममपच्यापचावदर्शयति ॥ एवमादीति ॥ सपन्नमह्यदृशा तत्त्वदृशातुर्नकिंचनसंपन्नम् ।
नुसद्रूपसत्यमिवभाति ॥ ८ ॥

एवमुक्तरीत्यायआदिपुरुषःस्वसृष्टस्यद्रष्टासंपद्यतेसनिमेषंप्रतिनिमेषलक्ष्यकालेपिस्वरूपपर्यालोचनमात्रेणव्योमचिदाकाशमात्रंसमुदेति॥ अथस्वरूप।वस्मरण...
अनतमपारंचससारप्रतिनीयते ॥९॥ कल्प कल्पनासमर्थ. ॥ प्रतिभासस्यविपर्यास पराकूप्रवणतातन्मात्रेण ॥१०॥ व्योम्निसूचीछिद्राद्याकाशेपि ॥११॥ तेचसर्गभेदायावतां
जीवानातुल्यकालतुल्यगोचरवासनोद्भवस्तावतामिथोदर्शनादिव्यवहारसवादिन. अन्येषातच्छून्याइत्यैदवोपाख्यानन्यायमाश्रित्याह ॥ दृश्यतइति॥ अदर्शनचकल्पितरूपा
शे अधिष्ठानाशेनुसर्वेषानित्यापरोक्षतैवेत्याह ॥ दृष्टेनेति ॥ १२ ॥ तत्रयुक्तिमाह ॥ सर्गाइति॥ यतःसर्गेणसर्गात्मनास्थितेनजीवेनसभाव्यमानाःसतएवसर्गाःसंभवंतिनतुतेशिवे
परमार्थस्वभावेपरमेव्योम्नि ॥ तत्रतेपाव्योमरूपत्वस्यैवपर्यवसानादित्यर्थः ॥ १३ ॥ ननुसर्गाब्रह्मसत्तानिरपेक्षा.स्वसत्तयावादेशकालसबधबललब्धसत्तयावासतुतत्राह ॥ स्व
यचेति ॥ सदसद्रूपानैकतरनियतस्वभावाः एवदेशःकालश्चसर्गैःप्राङ्नाक्रांतः तयोरपिसर्गांतर्गतत्वात्सर्गसापेक्षरूपत्वेनसर्गाधीनकल्पनत्वाच्चेत्यर्थ.॥ तर्हिसर्गएवस्वस्यकाला

द्रष्टादिपुरुषस्त्वेवंस्वयंसंपद्यतेहियः॥ सनिमेषंप्रतिव्योमसमुदेत्यथनीयते॥ ९॥ निमेषएवकल्पोयोमहाकल्पपरंपराम्॥ प्रतिभासवि
पर्यासमात्रेणानुभवत्यलम्॥ १०॥ परमाणौपरमाणौव्योम्निव्योम्निक्षणेक्षणे॥ सर्गकल्पमहाकल्पभावाभावाभवंतिते॥ ११॥ दृश्यं
तेकेचिदन्योन्यंसाधर्म्याद्वासनागतेः॥ मिथःकेचिन्नदृश्यंतेदृष्टेनाथसदात्मना॥ १२॥ सर्गाःसर्गेणसर्वत्रसंभवंतिनतेशिवे॥ भवंतिपर
मेव्योम्निव्योमरूपाइतिस्वयम्॥ १३॥ स्वयंचसदसद्रूपालीयंतेस्वप्नशैलवत्॥ सर्गैर्नदेशआक्रांतोनचकालोनकर्तृता॥ १४॥ नचैते
सत्स्वरूपावानकल्प्यंनापिचक्षणः॥ नचेदंजायतेकिंचिन्नचकिंचननश्यति॥ १५॥ सर्वंसंकल्परूपेणचिच्चमत्कुरुतेचिति॥ स्वप्नप
त्तननिर्माणपातोत्पातनवज्जगत्॥ १६॥ नदेशकालक्रमणंकरोतिचमनागपि॥ यथासंकल्पशैलेनदेशकालाद्यनंतकम्॥ १७॥ आ
क्रांतमपिनाक्रांतंतथैवजगतासता॥ अथनाक्रांतमक्रांतमिवसंकल्पमेरुणा॥ १८॥

दिसबधरूपमन्यादृशंवासत्वकरोतुतत्राह ॥ नकर्तृतेति ॥ सर्गाणामितिविपरिणामेनानुषगः ॥ १४ ॥ तर्हिसर्गाःस्वयमेवयावत्प्रलयंसत्स्वरूपाःसतुतत्राह ॥ नचैतेइति ॥ सर्गस
त्पदयोःपर्यायत्वापत्तेर्नाशानापत्तेः ॥ नाभावोविद्यतेसतइतिभगवत्सिद्धातादितिभावः ॥ तर्हिसर्गेसत्त्वमध्यस्तमेवास्तुतत्राह ॥ नकल्प्यमिति ॥ असतःसत्त्वाध्यासाधिष्ठान
त्वासभवादितिभावः ॥ तर्हिवैनाशिकमतवत्तत्क्षणरूपमेवसत्त्वधारयानुगतमस्तुतत्राह ॥ नापीति ॥ क्षणरूपस्यसत्त्वस्यप्रतीतिकालपर्यतमनवस्थितेरत्यताप्रतीतस्यसत्त्वेअ
लीकस्यापितदापत्तेरितिभावः ॥ एतेनआद्यतक्षणसबधलक्षणौजन्मनाशावपिसर्गस्यनिरस्तावित्याशयेनाह ॥ नचेदमिति ॥ १५॥ एवंचास्मत्सिद्धातएवशरणमित्याशयेनप्रा
गुक्तस्मारयति ॥ सर्वमिति ॥ १६ ॥ कथतर्हिदेशकालाक्रातताप्रत्ययस्तत्राह ॥ यथेत्यादिना ॥ १७॥ यथाउच्चैःस्थितेनसकल्पमेरुणानाक्रांतमेवअथापिसकल्पकालेआ
क्रातमिवप्रतिभासतेतद्वदितिपरेणान्वयः ॥ १८ ॥

१ अप्यनाक्रांतमित्यपिपाठः

॥ ५० ॥५८॥ कुतोनोपदेश्यत्वमाह ॥ जीवमिति ॥ तत्त्वज्ञोआत्मज्ञाविवेकिनश्चामाधिकारिविशेषणमुपदिशतिनत्वश्चामाधिकारत्वाद्बुद्धमनर्हुतरश्चांतिशालिनमार्यैर्मुक्तमुपेक्षि
तमसद्दृशापशिमानित्वावसन्मयबालय अत्रनशास्तिउपदिशनिसकनकवदवातांसुवर्णीस्वमुनांस्वमदृष्टपुरुषायददातिसोपिमूर्खएवेतियावत् ॥ ५९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०
तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० एकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ समष्टिव्यष्टिससारकुमिरीशादिपूर्विका ॥ मायैवेत्युपविश्याभराशु स्वनिलययौ ॥ १॥ जी
वेनस्वस्याकस्थितंपश्यतिदेहकमित्यतेयोध्यारोपउक्तस्तच्छेपसिद्धासुवसिष्ठ पृच्छति ॥ ततइति ॥ आदिसर्गेकस्यायध्यासक्रमे ॥ उक्तानुवाद पूर्वानुसधानार्थं ॥ १ ॥ स
मजीव स्वमनरोपयासक्स्तमनाशपुविस्तृततमप्रसांडपश्यतितद्वत्सरमसूक्ष्मेपिवाकारोपिपश्यतीत्यर्थ ॥ २ ॥ उक्तमेवदृष्टांताशयविवृणोति ॥ सर्वगत्वादिति ॥ नार्थाच्छिन्नत

शून्यएवहिवेतालइवेत्यं चित्तवासना ॥ उदितेयजगन्नाम्नीतच्छांतौशांतिरक्षता ॥५७॥ अहृतायांजगतिचमृगतृष्णाजलेचय ॥ सा
स्यस्तंधिग्पतनरनोपदेश्यस्त्वसाविति ॥५८॥ जीवंविवेकिनमिहोपदिशतितज्ज्ञानोबालमुद्धममसन्मयमार्यमुक्तम् ॥ अत्रप्रशास्ति
किलय कनकावदातांसस्वप्नदृष्टपुरुषायसुताददाति ॥५९॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादननामैकचत्वा
रिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तत सजीवोभगवन्दृष्टवान्देहसभ्रमम् ॥ आदिसर्गेनत्त संस्य कामवस्था
मुपैतिहि ॥ १॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥परस्मात्परमेव्योम्निपूर्वोक्तक्रमतोवपु ॥जीव पश्यतिसपन्नसचस्वप्ननरोयथा ॥२॥ सर्वगत्वा
च्चिद्घनस्यकार्यस्वप्ननरोपिहि ॥ यथाकरोत्याशुतयाजीवोयापिशरीरधृक् ॥ ३॥ सनातनोहमव्यक्त पुमानित्यभिधातत ॥ करोत्यात्म
नितेनाशुप्रथम प्रथित पुमान् ॥ ४॥ एवससर्गेकस्मिंश्चिद्ब्रह्मयमोयसदाशिव ॥ कस्मिंश्चिद्विष्णुरित्युक्तोनाभ्युत्पन्न पितामह ॥ ५॥ पि
तामह सकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपिचेतर ॥ सचसंकल्पपुरुष सकल्पान्मूर्तिमास्थित ॥ ६॥ पुष्ट प्रथमसकल्प स्तांमनोमूर्तिमास्थित ॥
यद्यथाकल्पयत्याशुतत्तयानुभवत्यलम् ॥ ७॥ तत्त्वसद्रूपमखिलशून्यवेतालकोयथा ॥ भ्रमदृष्ट्यातुसद्रूपमित्यहृताजगद्गति ॥ ८॥

मवेशेपिसमशान्तिमत सत्वादितिभाव ॥ कार्यप्रसांडयथाकरोतितथाअयापिसर्वेषामसिद्धमित्यर्थ ॥ २ ॥ सएवादिसर्गेसमष्ट्युपाधिकोहिरण्यगर्भाख्य स्वात्मनिवासव
मुपचनामभेदमपिकथयतीत्याह ॥ सनातनइति ॥ ३ ॥ तस्यैवसात्त्विकराजसतामसकल्पेपुसदाशिवादिमूर्तित्रयम्येनेतरकल्पकत्वनियतमित्याह ॥ एवमिति ॥ ५ ॥ आका
शात्तथोब्रह्मतिपूर्वरामायणोक्तेनाभ्युत्पत्तिनियम पितामहस्यनास्तीत्याशयेनाह ॥ पितामहइति ॥ इतरोरुद्रगणेशविनायकादि ॥ तेषामपितत्तन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराणा
दिभागेपुब्रह्मापुत्रत्वश्रुत्वप्रसिद्धे ॥ सउक्त सदाशिवादिपुरुष सकल्पमय सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुत्युक्तमायिकसकल्परूप ॥६॥ प्रथमसकल्पएवसदस्मभूतसगद्वाराप
७ सस्तत्कालसमष्टिव्यष्टिमनोरूपमास्थितोहिरण्यगर्भादिरूप सन्यस्सुचनप्रजासर्गादियथाकल्पयतितत्तथाप्यसहारक्षममनुभवतीत्यथ ॥ ७ ॥ तस्मदृष्ट्याअसद्रूपंचमदृष्ट्या
तुसद्रूपसत्यमिवभाति ॥ ८ ॥

ततारपुष्पेत्रे ॥ ३१॥ पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपदिष्टंनित्यापरोक्षदेवार्चनंनवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधियामयानुष्ठेयत्वेनांगीकृत तयाक्तनजडदेवार्चनजिहासितंचेत्यर्थः ॥३२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विचत्वारिंश सर्गः ॥४२॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहश्रुत्वासवैराग्यराम स्वात्मशिवार्च नम् ॥ प्रबुद्ध कृतकृत्यस्वतत्रतिष्ठमवर्णयत् ॥ १ ॥ ईश्वरोपदिष्टतत्त्वदर्शनपर्यवसितस्वात्मशिवार्चनश्रीरामस्यश्रद्धातिशयसिद्धयेप्रशसन्स्वयमपितदेवपुनरुपदिशति ॥ एतदि त्यादिना ॥ परसर्वोत्कृष्टम् ॥ इदजगत्तत्त्वम् ॥१॥ यत्रमायायाअलीकेभ्रमेअलीकोपाधिघटितत्वादलीकेनजीवनअलीकमसदेवजगद्विलोक्यते ॥ २ ॥ तत्रकविकल्पितेनमे रुत्वेनराजादेर्वर्णनेतथानुभवोदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ विविधकल्पयतीतिविकल्पेनयेनकविनायस्मिन्राजादौमेर्वादिविविधभावकल्पनयद्विकल्पस्तेनकाव्यरचनयायथाय

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वानीलकंठोसौत्यक्तपुष्पांजलौमयि॥ततारपरिवारेणसममंबरकोटरम्॥ ३१॥ तस्मिन्गतेत्रिभुवनाधि पतावुमेशेस्थित्वाक्षणंतदनुसंस्मृतिपूर्वमेव॥ अंगीकृतंनवपवित्रधियामयात्मदेवार्चनंशमवतेवजिहासितंतत्॥३२॥ ॥इ०वा० वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०परमात्माभिधानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः॥ ४२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एतदुक्तंपरंतेनस्वयमे वचवेद्म्यहम्॥रामत्वमपिजानीषेयथेदंसमवस्थितम्॥ १॥ यत्रालीकमलीकेनकिलालीकेविलोक्यते॥तस्यांसंसारमायायांकिंस त्यंकिमसन्मयम् ॥ २॥ यथायेनविकल्पेनयद्विकल्पेनकथ्यते॥ तथातेनात्मकल्पेननगताप्यनुभूयते॥३॥ यथाद्रवत्वंपयसियथास्पं दोनभस्वति॥ यथानभसिशून्यत्वंतथासर्गत्वमात्मनि ॥ ४ ॥ ततःप्रभृतितेनैवक्रमेणार्चनमात्मनः॥ अद्ययावद्गतव्यग्रःकुर्वन्नहमव स्थितः॥५॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमेरामवासराः॥अखिन्नेनातिवाह्यंतेव्यवहारपराअपि॥६॥ यथाप्राप्तैःक्रियाचारकुसुमैरात्मनो र्चनम्॥व्युच्छिन्नमपिव्युच्छिन्नंनकदाचिदहर्निशम्॥७॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधेसामान्येसर्वदेहिनाम् ॥ योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्च नमात्मनः॥८॥दृष्ट्यानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसे ॥९॥ दुःखेमहतिसंप्राप्तेधनबंधुवियो गजे॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारंकुरुसुव्रत ॥१०॥

थाकथ्यतेतथातथाश्रुत्वाआत्मानकल्पयतीत्यात्मकल्पोराजादिस्तेनस्वस्मिन्नगतामेरुताकल्पवृक्षताचाप्यनुभूयते कथमन्यथाकाव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्यबहुवित्त लाभमानादिकचकवेःस्यादितिभाव ॥३॥ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मनःस्वभावएवेत्याशयेनदृष्टांतांतराण्याह ॥ यथेति ॥४॥ एवस्वाभाविकस्यैवविकल्पाध्यारोपस्यार्च नत्वचिंतनतदाप्रभृत्यद्यपर्यंतकुर्वन्नेवस्थितइत्याह ॥ ततइति ॥५॥६॥ सुषुप्तिकालेव्युच्छिन्नमपिकदापिनव्युच्छिन्नम् ॥ तदापिसुखमहमस्वाप्सनकिंचिदवेदिषमित्युत्थितप्रति सधानहेत्वविद्यावृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादितिभाव.॥७॥ तत्त्वज्ञानामपितादृशशिवार्चनसदैवास्तीतिकस्तवतेभ्योविशेषस्तत्राह ॥ ग्राह्येति ॥ सावधानत्वविशेषइत्यर्थ. ॥८॥ साचसावधानताआसंगत्यागएवेतिदर्शयन्नर्चनेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेनरामप्रवर्तयति ॥ दृष्ट्येति ॥९॥ त्यक्तस्यासंगस्यपुनरनुत्पादेविचारदार्ढ्यहेतुरित्याह॥दुःखेइति ॥१०॥

अतएवसकस्यानुसारेणैवपुरुषकीटस्थावरादिजन्मवैचित्र्यमित्याह ॥ संपद्यतइति ॥ सर्वकारक ऐहिकामुष्मिकसर्वक्रियासमर्थ ॥ १९॥ तस्युपास्थावराणांयोनिरपिसंपद्य ते ॥ एवमेवअण्डजादिचतुर्विधजातय उपपद्यतइत्यर्थ ॥ २ ॥ क्षणप्रतिमायाधिष्ठातु सकल्पक्षणेएव ॥ वासनासौक्ष्म्यात्परमाणूपमाईषत्स्थूलाःसेत्रसरेणूपमा सर्गाःसोभतस ति ॥ २१ ॥ वर्तमानसर्गवदेवातीतानागतानामपिक्रमोबोध्यइत्याह ॥ एषएवेति ॥ तेषांरुद्रादितृणांतानाम् ॥ कथतर्हिसर्गोपरमस्तत्राह ॥ अस्याइति ॥ एवंभूतस्यपरमार्थ तत्वस्यभावनात्साक्षात्कारात् ॥ २२ ॥ क्षणलेशमात्रमपिचिदात्मनोबहिर्मुखत्वेकल्पकोटिविस्तृतानर्थोदयइत्याह ॥ निमेषेति ॥ २३ ॥ लुठिताप्रच्युता ॥ चित स्वरूपप्रति ष्ठैवब्रह्मतेत्याह ॥ सेति ॥ सास्वचित्तेनरूप्यतेअनुभूयतइतिस्वरूपा ॥ २४ ॥ अभिमानस्वभावयथायथासर्गमौर्णिगच्छतितथातथाचिदात्मविद्योतनप्रकाश परिच्छेदाधिक्यप्र युक्ताआत्मन स्थूलतावेत्याह ॥ अस्मिन्निति ॥ २५ ॥ सर्गतैरसत्यैर्दिग्देशकालकृतैरंशै परिच्छेदै परमामर्शकयुक्तिकावता अणुताक्षुद्रताचात्मनइतिशेष ॥ परमाणुनेतिपाठेतु

ययोर्च्चैर्देशकालादितथैवजगतासता ॥ संपद्यतेयथायोसौपुरुष सर्वकारक ॥ १९॥ अनेनैवक्रमेणहकीट संपद्यतेक्षणात् ॥ तस्युपास्थे वमेवेहजातयोहिचतुर्विधा ॥२०॥ रुद्राद्यास्तृणपर्यंता संपद्यंतेक्षणंप्रति ॥ परमाणूपमा सतितथाकेचिदणूपमा ॥२१॥ एषएवक्रम स्तेषांसतिवासतिसर्गके ॥ अस्या ससारमायायाएवंभूतार्थभावनात् ॥ २२ ॥ भेदोपशांतावभ्यासाद्भवत्युपगत शिव ॥ निमेषशत भागार्धमात्रमेवपराचिति ॥ २३ ॥ स्वरूपतश्चेल्लुठितासैषोदेत्यनवस्थिति ॥ साह्नरूपाशिलाकाशइवचित्स्वात्मनिस्थिता ॥ २४ ॥ तदनाद्यवभासात्मब्रह्मशब्देनगीयते ॥ अस्मिन्नौढिगतेसर्गेमहाचिद्योतनंनच ॥ २५ ॥ सर्गतासत्यदिग्देशकालांशपरमाणुता ॥ जी वतामागताभूततन्मात्रवलनाक्रमात् ॥ २६ ॥ भवत्यगनगीवीरुत्कीटदेवासुरादिकम् ॥ यस्मिन्नित्येततेर्नतद्द्वैतंसर्गवतिष्ठति ॥ २७॥ सदसद्व्यर्पितंविश्वंविश्वगेविश्वकर्मणि ॥ नतद्दूरेननिकटेनोर्ध्वेनाधोनतेनमे ॥ नपूर्वंनापनप्रातर्नंसन्नासन्नमध्यमम् ॥ २८ ॥ अनु भवकलनामृतेस्यमाताभवतिनसर्वविकल्पनेष्वसत्सु ॥ फलद्रुविभवाप्रमाणमालास्थितिमुपयातिनवारिणीववह्नि ॥ २९ ॥ यथा पृष्टंमुनेप्रोक्तंत्वयिकल्याणमस्तुते ॥ दिशाप्रयामोभिमतामागच्छोत्तिष्ठपार्वति ॥ ३० ॥

परमेणाणुनालिंगोपाधिनाप्रत्यचिज्जीवतामागतासतीभूततन्मात्रशब्दितदेहेंद्रियादिवलनाक्रमात्मेअगनगीवीरुत्कीटदेवासुरादिकसाभवतीतिपरेणान्वय ॥ २६ ॥ अत एवदद्यश्लेषसर्गविश्वसदसद्व्यर्पितंतिष्ठतीत्याह ॥ यस्मिन्निति ॥ २७ ॥ विश्वेकेतुतस्सर्वदिक्कालादिपरिच्छेदनिर्मुक्तमेवेत्याह ॥ नतदिति ॥ तेत्वदीयन मेमदीयमन ॥ मध्यमसदसत्प क्षांतरालिकमनिर्वचनीयम ॥२८॥ अतएवस्वानुभवमात्रमेवतत्प्रमाननतुलौकिकमानुमानादितिभक्त्यमतइत्याह ॥ अनुभवेति ॥ एवंसर्वविकल्पनेष्वसत्सुअस्यस्वानुभवरूपाक लनांस्वप्रकाशचैतन्यमृतेविनाअन्योमाताअनुभवितानभवति ॥ यानुलौकिकीफलस्वरूपोभ्यवहारविभवायस्या सकाशात्तथाविधाप्रमाणमालासावारिणिवह्निरिवतत्रस्थि तिमोपयाति ॥ तत्रभिपुटीमात्रस्यबाधादित्यर्थ ॥२९॥उपदेशपात्रतापरिशोधनार्थमीश्वर स्वोपदिष्टार्थमाशिष्यापिवसिष्ठमनुयतसोपदेशमुपसंहृत्योत्तस्थावित्याह ॥ यथेति ॥३०

ततारपुष्ठे ॥ ३१॥ पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपदिष्टंनित्यापरोक्षदेवार्चनंनवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधियामयानुष्ठेयत्वेनांगीकृत तत्प्राक्तनजडदेवार्चनंजिहासितंचेत्यर्थ ॥३२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू० द्विचत्वारिंश सर्गः ॥४२॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहश्रुत्वासवैराग्यराम स्वात्मशिवार्चनम् ॥ प्रबुद्ध कृतकृत्यस्वतत्प्रतिष्ठमवर्णयत् ॥ १ ॥ ईश्वरोपदिष्टतत्त्वदर्शनपर्यवसितस्वात्मशिवार्चनंश्रीरामस्यश्रद्धातिशयसिद्धयेप्रशंसन्स्वयमपितदेवपुनरुपदिशति ॥ एतदित्यादिना ॥ परसर्वोत्कृष्टम् ॥ इदंजगत्तत्त्वम् ॥१॥ यत्रमायायाअलीकेभ्रमेअलीकोपाधिघटितत्वादलीकेनजीवेनअलीकमसदेवजगद्विलोक्यते ॥ २ ॥ तत्रकविकल्पितेनमेरुत्वेनराजादेर्वर्णनेतथानुभवोदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ विविधकल्पयतीतिविकल्पेनयेनकविनायस्मिन्राजादौमेर्वादिविविधभावकल्पनयद्विकल्पस्तेनकाव्यरचनयायथाय

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वानीलकंठोसौत्यक्तपुष्पांजलौमयि॥ततारपरिवारेणसममंवरकोटरम्॥ ३१॥ तस्मिन्गतेत्रिभुवनाधिपतावुमेशेस्थित्वाक्षणंतदनुसंस्मृतिपूर्वमेव॥ अंगीकृतंनवपवित्रधियामयात्मदेवार्चनंशमवतैवजिहासितंतत्॥३२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०परमात्माभिधानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः॥ ४२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एतदुक्तंपरंतेनस्वयमेवचवेद्म्यहम्॥रामत्वमपिजानीषेयथेदंसमवस्थितम्॥ १॥ यत्रालीकमलीकेनकिलालीकेविलोक्यते॥ तस्यांसंसारमायायांकिंसत्यंकिमसन्मयम् ॥ २॥ यथायेनविकल्पेनयद्विकल्पेनकथ्यते ॥ तथातेनात्मकल्पेननगताप्यनुभूयते॥३॥ यथाद्रवत्वंपयसियथास्पंदोनभस्वति॥यथानभसिशून्यत्वंतथासर्गत्वमात्मनि ॥ ४ ॥ ततःप्रभृतितेनैवक्रमेणार्चनमात्मनः ॥ अद्ययावद्गतव्यग्रःकुर्वन्नहमवस्थितः॥५॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमेरामवासराः॥अखिन्नेनातिवाह्यंतेव्यवहारपराअपि॥६॥ यथाप्राप्तैःक्रियाचारकुसुमैरात्मनोर्चनम्॥व्युच्छिन्नमपिव्युच्छिन्नंनकदाचिदहर्निशम्॥७॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधेसामान्येसर्वदेहिनाम् ॥ योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्चनमात्मनः॥८॥ दृष्ट्यानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसे ॥ ९॥ दुःखेमहतिसंप्राप्तेधनबंधुवियोगजे॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारंकुरुसुव्रत ॥१०॥

थाकथ्यतेतथातथाश्रुत्वाआत्मानकल्पयतीत्यात्मकल्पोराजादिस्तेनस्वस्मिन्नगतामेरुताकल्पत्क्षतावाप्यनुभूयते कथमन्यथाकाव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्यबहुवित्तलाभमानादिकचकवे स्यादितिभाव ॥३॥ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मनःस्वभावएवेत्याशयेनदृष्टांतांतराण्याह ॥ यथेति ॥४॥ एवंस्वाभाविकस्यैवविकल्पाध्यारोपस्यार्चनत्वचिंतनंतदाप्रभृत्यद्यपर्यंतकुर्वन्नेवस्थितइत्याह ॥ ततइति ॥५॥६॥ सुषुप्तिकालेव्युच्छिन्नमपिकदापिनव्युच्छिन्नम ॥ तदापिसुखमहमस्वाप्सनकिंचिदवेदिषमित्युत्थितप्रतिसंधानहेतुविद्यावृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादितिभाव ॥७॥ तर्ह्यज्ञानामपितादृशशिवार्चनसदैवास्तीतिकस्तवतेभ्योविशेषस्तत्राह ॥ ग्राह्येति ॥ सावधानत्वविशेषइत्यर्थः ॥८॥ साचसावधानताआसंगत्यागएवेतिदर्शयन्नर्चनेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेनरामप्रवर्तयति ॥ दृष्ट्येति ॥९॥ त्यक्तस्यासंगस्यपुनरनुत्पादेविचारदार्ढ्यहेतुरित्याह॥दुःखेइति ॥१०॥

सुखदु खेहर्षविषादौ ॥ एवंप्रायार्दशानश्वराएव ॥११॥ प्रथममायांतितत्तोयांति ॥ खम्पसनासंगेनपुरुषपरिभवतिष ॥१२॥ अविचारितैरतर्कितै ॥१३॥ हेनिमल ताजग
क्रियास्तवांतर्नतासांत्वमतर्नकिंचित्तुच्छमेव ॥ १४ ॥ यविन जगतस्तुच्छतनिच्छसितसालैवजगदितिपरय तयादर्शनिपतितवबधाविवियोगेस्वायपयपरिसत्तनद्दवनहर्षशोकमस
क्तिरित्याह ॥ त्वमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिउक्तरीत्याचिद्रूपेजगस्वकषायमन्ये ॥ १७ ॥ उक्तार्थनस्यपरमकाष्ठायांरामस्यापयति ॥ चिदेकताननामिति ॥ १८ ॥ स्वयसम

सुखदु खेनकर्त्तव्येधनवधूदयक्षये॥एवंप्रायाएवसर्वानित्यंससारदृष्टय ॥ ११ ॥ जानास्येवगतिंचित्रांविषयाणांप्रमाथिनीम् ॥ य
यायांतिययायांतियथापरिभवतिच ॥१२॥ एवमेवप्रवर्तंतेप्रमाणिचधनानिच॥ एवमेवावहीयतनिमित्तैरविचारितै ॥१३॥ नतास्त
वनतासांत्वनिर्मलातजगत्क्रिया ॥ इदमित्थजगत्किंचित्किमुधापरितप्यसे ॥१४॥ त्वमिहासिजगद्रूपचिन्मात्रविततारुते॥ निजावय
वकावत्तौक क्रमाहर्षशोकयो ॥१५॥ तातचिन्मात्ररूपोसिनतेभिन्नमिदंजगत्॥ अतस्तव कयकुत्रहेयोपादेयकल्पना॥१६॥ इतिचि
न्न रूपांचल्येचिन्मयेजगदंबुधौ॥ तरंगजालेचांभोधौक क्रमोहर्षशोकयो ॥१७॥ चिदेकताननामेत्यसौपुनीमागत स्थितिम्॥ अद्य
प्रभृतिरामत्वतुयावस्यात्मकोभव॥१८॥ सम समसमाभासोभास्वद्वपुरुदारधी ॥ तिष्ठात्माचारतोनित्यपरिपूर्णइवार्णव ॥१९॥ एत
त्त्वंश्रुतवान्सर्वंस्थितस्त्वंपरिपूर्णधी ॥ यदिच्छसीतरत्पृष्टुंतत्पृच्छरघुनंदन॥ २० ॥ यत्पृष्टप्रथमेकल्पेनदद्यपरिचोदय॥ ॥श्रीरामउवा
च॥ ॥इदानींसंशयोन्नस्नान्विनिवृत्तोविशेषत ॥ २१ ॥ ज्ञातंज्ञातव्यमखिलजाताटमिरकृत्रिमा ॥ नमुनेस्तिमलंद्वित्वनचेत्यनचकल्प
नम्॥ २२ ॥ तदाममाभूदज्ञानप्रशांतमधुनातुतत्॥ कलंकआत्मनोस्तीतितदज्ञानवशेनया॥ २३ ॥ भ्रांतिरासादिदानींसानिवृत्तात्व
त्प्रसादत ॥ नजायतेनम्रियतेनचैवात्माकलंकित ॥ २४ ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्ममयमित्युदितोरम्यलम्॥ प्रश्नेभ्य संशयेभ्यश्चवांछितेभ्य
श्चसर्वत ॥२५॥ शुद्धंमेनिर्मलंचेतस्त्वष्टायत्नभ्रमादिव॥ सदाचारोपदेशेपुप्राप्तप्रोक्तेपुसाधुभि ॥ २६॥ निराकांक्षीस्थितोरम्यत सुमे
रुकनकेष्विव ॥नतदस्यस्तियत्राशानतदस्तियदीप्सितम्॥ २७॥

सर्ववैषम्यनिर्मुक्तः ॥ समेनब्रह्मणासमाऐकरस्यापन्नाअगवाभासायस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रथमेकल्पेविचारारंभेवैराग्यप्रकरणेत्वयायत्पृष्टयेप्रश्ना कृतास्तेपुअर्वाकिंचिदव
शिष्टचेदस्तितर्हितत्‌ रघोदयपृच्छ ॥ २१ ॥ मलमज्ञानम्॥ द्वित्वजीवब्रह्मभेद ॥ कल्प्यतेयेनतत्कल्पनमन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सर्वंब्रह्ममयब्रह्मविवर्तोवा ॥ वांछि
तेभ्यश्चनिवृत्तमितिशेष ॥ २५ ॥ त्वष्टायभेआरोप्यभ्रमणभ्रमसाक्षुक्षिततक्षणतस्मात्सूर्यबिंबमिवशुद्धभास्वरम ॥ साधुभि प्राप्तेभ्यउपगतेभ्य शिष्येभ्यःप्रोक्तेपुसर्वेषामाचा
राणांसाधनानामुपदेशेपुनिराकांक्षी ॥ २६ ॥ चिरलभ्येआशा अनुपलभ्येइप्सेतिभेद ॥ २७ ॥

मध्यमुपेक्ष्यम् ॥ २८ ॥ रौरवनरकविशेषचापिनद्वेष्मि ॥ २९ ॥ कणशःपरमाणुशोविभज्यकीर्णानिविक्षिप्तानिविनाशितानीतियावत् ॥ त्रिजगंतियेनतथाविधस्यक्षीरसाग रस्यसस्रुति सर्वतोव्याप्तिरिवव्याप्तिर्यस्य ॥ औत्प्रेक्षिकमेतत् ॥ अथवाकणश प्रसृतैर्यश.क्षीरलवैःकीर्णानिसिक्तानित्रिजगतिययातथाविधामनुवशर्क्षीरसागरेससृतिर्व्यवहा रोयस्यतथाविधश्चिरसभ्रातोरामलक्षणोमदराचलोबोधामृतोत्पत्त्याकृतार्थ साप्रतविश्रातउपरतभ्रमोवृत्तइतिपरेणान्वय· ॥ ३० ॥ इदजगत्इत्थयथादृष्टप्रकारमेवनान्यत्त त्त्वमस्तीतियेनमूढेनज्ञाततस्यत्त्वदिकुसदेहजालेनज्वलितेवअधिकसतापिनीइदवस्तुइदमवस्तुइतिकलनाअलमस्तिहेमुनीश्वरत्वमितिमदुक्तार्थस्वानुभवसवादायपश्येतिपरेणा

नतदस्तियदादेयंहेयंमध्यंचराचरे ॥ इदंहेयमुपादेयमिदंसदिदमप्यसत् ॥ २८ ॥ इतिचिंताभ्रमःशांतोनिपुणंपरमोमुने ॥ नस्वर्गमभि वांछामिद्वेष्मिवापिनरौरवम् ॥ २९ ॥ आत्मन्येवहितिष्ठामिमंदराद्रिरिवाभ्रमः ॥ कणशःकीर्णत्रिजगत्क्षीरसागरसंस्रुतिः ॥ ३० ॥ वि श्रांतश्चिरसंभ्रांतोनिर्भ्रमोराममंदरः ॥ अवस्त्विदमिदंवस्तुपश्येतिकलनास्त्यलम् ॥ ३१ ॥ त्वदितस्यकुसंदेहजालेनज्वलिताधिकम् ॥ इदमित्थंजगदितिज्ञातंयेनमुनीश्वर ॥ ३२ ॥ सयत्रयातिकार्पण्यंजगतस्तन्नलभ्यते ॥ विचित्राकुलकल्लोलाज्जडाद्वृत्तिविवर्जितात् ॥ ॥ ३३ ॥ त्वत्प्रसादेनभगवंस्तीर्णाःस्मोभवसागरात् ॥ संपदामवधिर्ज्ञातोदृष्टःसीमांतआपदाम् ॥ ३४ ॥ सर्वसारेप्यदीनाःस्मःपूर्णाःस्मः परमेश्वर ॥ ययावभेद्यामपरैर्दलिताशामतंगजम् ॥ संसारसागरेसम्यग्वीरतामागतंमनः ॥ ३५ ॥ परिगलितविकल्पतामुपेतंप्रग लितवांछमदीनसारसत्त्वम् ॥ त्रिजगतियदतिप्रसन्नरूपंप्रमुदितमंतरनुत्तमंमनोमे ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विश्रां तिवर्णनंनामत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

न्वय· ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सतादृशमूढपुरुषोयत्रयस्मिन्धनादिविषयेकार्पण्ययातिजगतःसवधितद्वस्तुतत्त्वदृशानलभ्यतेऽस्माभिरितिशेषः ॥ यतोवयविचित्राअशनायादिलक्षणा आकुला·कल्लोलाःषडूर्मयोयस्मिंस्तथाविधाच्छुद्धचिदाकारवृत्तिविवर्जिताज्जडाद्भवसागरात्त्वत्प्रसादेनतीर्णाःस्मइतिपरेणान्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सर्वसारेभूमानंदविषयेपि नित्यलब्धत्वाददीनाःस्मः ॥ अस्मन्मनःससारलक्षणेसमरेदलितःआशामतंगजोयेनतथाविधंसत्परैरभेद्यांसम्यग्वीरतांययौ ॥ ३५ ॥ पूर्णामनःस्थितिमेववर्णयन्नुपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ अदीनसारमकार्पण्यदृढसत्वस्थैर्ययस्य ॥ त्रिजगतिप्रसिद्धानिपूर्णचंद्रक्षीरसागरशरदाकाशादीनियानिप्रसन्नरूपाणितान्यतिक्रांतमतिप्रसन्नरूपम् ॥ सापेक्ष समासश्छादसः ॥ अंतःप्रमुदितमतएवानुत्तममेमनःस्थितमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ छ ॥

द्वासगक्षयोपायावांछात्यागस्तयपुन ॥ मन क्षयांतागुरुणाज्ञानवाक्यार्थमीरिता ॥ १ ॥ रामेणस्वस्यतत्त्वबोधविश्रांतौवर्णितायामपितत्परिपाकात्प्राक्प्रच्युतिर्माभूदिति शिलानिखातस्थूणादार्ढ्यायसंधिकीलपरंपरामिवजीवन्मुक्तलक्षणभूतांप्रागुक्तसाधनपरंपरामेवप्रतिष्ठापयिष्यन्श्रीवसिष्ठःप्रागुक्तेयथाप्राप्तमप्यवहारोपभोगादिलक्षणेशिवा र्चनेपि सर्वारंभाहितोपेपधूमनाग्निरिवावृतास्तिन्न्यायेनममाहंताद्धिसापरानिष्टाविप्रसक्तेरवर्जनात्प्रोगस्यानर्थहेतुत्वात्तस्यादेवपुनर्जननायनर्थइत्याशंकांवारयन्नाह ॥ केवलेने ति ॥ केवलेनरागादिरहितेनअतएवअसंगमेनकर्तृत्वाभिमानलक्षणक्रियासंगमशून्येन ॥ १ ॥ ननुविषयाणांतुष्टिजनकत्वनियमात्कथंतेपुरागस्त्यक्तुंशक्यइत्याशंक्याह ॥ यथेति ॥ प्राप्तिक्षणातिरिक्तपूर्वोत्तरकालयोस्तेषुतुष्टिहेतुत्वव्यभिचारान्नायंनियमइतिभावः ॥ २ ॥ अतएवचिरानर्थैःक्षणिकसुखेष्वासंगोपिनयुक्तइत्याह ॥ वांछेति ॥ वां

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥केवलेनेंद्रियैः सार्द्धंवर्त्तमानार्थवर्त्तिना॥ असंगमेनमनसायत्करोपिनतत्कृतम्॥ १ ॥ यथाप्राप्तिक्षणेवस्तुप्रय मेतुष्टयेतथा॥ नप्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमितिकोनानुभूतवान्॥ २॥ वांछाकालेयथावस्तुतुष्टयेनान्यदातथा॥ तस्मात्क्षणसुखेसक्तिर्बालो ग्रभातिनेतर ॥ ३॥ वांछाकालेतुष्टयेयत्तत्रवांछैवकारणम् ॥ तुष्टिस्त्वतुष्टिपर्यंतातस्माद्वांछांपरित्यज॥ ४ ॥ यदितत्पदमाप्तोसिकदा चित्कालपर्यंयात्॥ तदहंभावनारूपेनमक्तव्यंत्वयापुन ॥ ५॥ आत्मज्ञानाचलस्याग्रेरामविश्रांतवानसि ॥ अहंभावमहाश्वभ्रेनपुन पातमर्हसि॥ ६॥ यत्स्मृतानलसंदृष्टेज्ञत्वमेरुशिर स्थिते ॥पुनर्गर्भानुकारात पातालेपतनकुत ॥ ७॥ दृश्यतेनेस्वभावोयममतासत्य तामय ॥ मन्येक्षीणविकल्पोसिजातोसिहतकालिक ॥ ८ ॥स्वभावेसंस्थितोरामइत्यावेदयतीवमे॥ सौम्यपूर्णार्णवप्रख्यासमतानि र्मलातव॥ ९॥ आशायातुनिराशत्वमभावयातुभावनम्॥ अमनस्त्वमनोयातुतवासंगेनजीवत ॥ १० ॥ यांयांवस्तुदशायासितस्यां तस्यामवस्थितम्॥ सत्तासामान्यरूपेणब्रह्मबृंहितचिद्घनम् ॥ ११ ॥

छापरेनलाभोलक्ष्यते ॥ ३॥ यदापत्सुलाभक्रम क्षणिकोपिवांछानिरोध सुखहेतुस्तदाआत्यंतिकवांछोच्छेदोनिरतिशयानंदहेतुरित्यर्थादागतम् तथाचवांछैवानर्थइत्याशयेना ह ॥ वांछाकालेइति ॥ तुष्टिरानंद अतुष्टिस्तुष्टिविरोधिवांछैवपर्यंतोविच्छेदोयस्यास्तथाविधा ॥ ४ ॥ ननुपूर्णानंदपदमाप्तोहतस्मैमयंपुनर्विषयवांछात्यागोपदेशस्तेकिमयस्त माह ॥ यदीति ॥ पुनःकालांतरेप्यहंभावपंकेनिमज्जनंमाभूदितितत्रवस्थितिदार्ढ्यार्थं पुनरुपदेशइत्यर्थ ॥५॥६॥ सत्यपिदार्ढ्येपुनर्मज्जनंकिनाशंक्यतेतमाह ॥ यदिति ॥ यत्र स्मादेतोः ॥ गर्भोमातृकुक्षिगत पिंडस्तमनुसृत्यकरोतिजन्मापनर्यमितिगर्भानुकारोहंभावस्तद्रूपेण पाताले ॥ दृढीभूतज्ञानस्यापरमविपानर्थबीजोच्छेदित्वादितिभाव ॥ ७ ॥ अप्येषामुपकारायवामयेवमुक्तेस्वत्वज्ञाननष्टमितिमयासमताविलिमैर्लक्षितमेवेत्याशयेनाह ॥ दृश्यतइति ॥ कालिकाअविद्या ॥ ८ ॥ ९ ॥ नसजनमसंगस्तेमजीव

यत्रेति ॥ वस्तुभोगसुखम् ॥ यथागतंप्रारब्धोपनीतदु खमपि ॥ १३ ॥ खवत्आ
बलात्मननादिदार्ढ्यात् ॥ १२ ॥ इदानींनिर्वासनत्वस्यस्वानुभवगम्यलक्षणमाह ॥ यत्रेति ॥ वस्तुभोगसुखम् ॥ यथागतंप्रारब्धोपनीतदु खमपि ॥ १३ ॥ खवत्आ
काशवत् ॥ १४ ॥ अभव्यंदुःखाद्यपित्रिपुट्येकीकारेणात्मतयाअनुभव ॥ तेनतस्यप्रतिकूलताशाम्यतीतिभाव ॥ १५ ॥ दु खादौप्रातिकूल्यविकल्पनमनःकृतमितितदेववाभु
शुडोक्तयुक्त्यानिरोद्धव्यमित्याशयेनाह ॥ चित्तेति ॥१६॥१७॥ अज्ञानमेववाप्रवृत्तिद्वारानर्थनिदानमितितदेवज्ञानदार्ढ्येननिरसनीयमित्याह ॥ मौर्ख्येति ॥ १८ ॥ चित्तोन्मे
षनिमेषाभ्यामितियदुक्तदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाखमाकाशवातस्यरजसाचसगात्स्पदाच्चमलिनचलनादिस्वभाववेदनसपन्नतथाचितश्चित्तलक्षणात्स्पदा
च्चेत्यतयाइदमनर्थजातमुपस्थितमित्यर्थ ॥ १९ ॥ उक्तेर्थेअन्वयव्यतिरेकौदर्शयति ॥ दृश्येतिद्वाभ्याम् ॥ नानाच्छिद्रप्रविष्टसौरालोककुड्यसबधजाचित्रवर्णधीरिव ॥ २० ॥

अज्ञातात्मानिबद्धोसिविज्ञातात्मानबध्यसे ॥ रामत्वंस्वात्मनात्मानंबोधयस्वबलादतः ॥ १२ ॥ यत्रनस्वदतेवस्तुस्वदतेचयथागतम् ॥
अवासनत्वंतद्विद्धिसाम्यमाकाशकोमलम् ॥ १३ ॥ वासनारहितैरंतरिंद्रियैराहरक्रियाः ॥ नविक्रियामवाप्नोषिखवत्क्षोभशतैरपि
॥ १४ ॥ ज्ञाताज्ञानंतथाज्ञेयंत्रयमेकतयात्मनि ॥ शांतात्मानुभवाभव्यंनभूयोभवभागसि ॥ १५ ॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसारप्रल
योदयौ ॥ वासनाप्राणसंरोधादनिमेषंमनःकुरु ॥ १६ ॥ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसृतेःप्रलयोदयौ ॥ तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहि
तंकुरु ॥ १७ ॥ मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यांकर्मणांप्रलयोदयौ ॥ तद्विलीनंकुरुबलाद्गुरुशास्त्रार्थसंयमैः ॥ १८ ॥ यथावातरजःसंगस्पंदात्खं
भाववेदनम् ॥ तथाचितश्चेत्यतयास्पंदादिदमुपस्थितम् ॥ १९ ॥ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदेनेयंजगद्गतिः ॥ स्फुरत्यालोककुड्यादिसंगजा
वर्णधीरिव ॥ २० ॥ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदाभावेनजायते ॥ वेदनाभवदाभासाचित्रपुंसामिवाशये ॥ २१ ॥ चित्तस्पंदोत्थितामायातद
भावेविलीयते ॥ पयःस्पंदोत्थितावीचिस्तदभावेविनश्यति ॥ २२ ॥ त्यागेनवासनांशस्यबोधाद्वाप्राणरोधनात् ॥ चित्तेनिस्पंदतांयाते
कुतःस्पंदस्यसंभवः ॥ २३ ॥ असंवित्स्पंदमात्रेणयातिचित्तमचित्तताम् ॥ प्राणानांवानिरोधेनतदेवचपरंपदम् ॥ २४ ॥ दृश्यदर्शनसंबं
धेयत्सुखंपारमार्थिकम् ॥ तदंतैकांतसंवित्त्याब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयः ॥ २५ ॥ यत्रनाभ्युदितंचित्तंतत्तत्सुखमकृत्रिमम् ॥ नस्वर्गादौसंभव
तिमरौहिमगृहंयथा ॥ २६ ॥

भवतीतिभवज्जगत्तदाभासा ॥ यथाचित्रलिखितपुंसामाशयेहृदिभावनैवनजायतेतद्वत् ॥ २१ ॥ २२ ॥
स्पदस्यकौटस्थ्यच्युतिरूपस्य ॥ २३ ॥ वार्थेचशब्दः ॥ २४ ॥ बोधाद्वाइतिमध्यमोपायमुक्तविवृणोति ॥ दृश्येति ॥ विषयेंद्रियसबधेयत्सुखप्रसिद्धतत्परमार्थतोब्रह्मसुखमे
व ॥ एतस्यैवानदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः ॥ अतस्तस्यातःपरमावधिर्मानुषानदमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षेणश्रुत्यादर्शितोयतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमन
सासह आनदब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकदाचनेति तदेकांततन्मात्रपूर्णतातत्संवित्तिरूपयाब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयःसिद्ध्यतीत्यर्थ ॥ २५ ॥ तत्तत्सुखब्रह्मसुखतच्चस्वर्गादिभोगभूमौन
सभवति ॥ तत्रचित्तस्यकामासूयादिकलुषत्वादित्यर्थः ॥ हिमशिशिरजलतस्यगृहसरः ॥ २६ ॥

नराप्यं रनुमगस्यरगानुभवकगम्यमित्यर्थ ॥२७॥ चित्तस्यानोनाश ॥ यतोदुर्बोधाद्भ्रांतिवशादेवचित्तवेदिता चित्तसद्भावप्रतीतिर्बोधेनतुभ्रांतिर्नश्यतीतियुक्तश्चित्तनाशइति
भाव ॥ बालकल्पितवेतालवत् ॥ तेनदुर्बोधेन॥२८॥ननुज्ञानिनामपिव्यवहारदर्शनाच्चित्तमस्त्येवतत्कथंज्ञानेननष्ट सत्त्वनष्टत्वयोर्युगपदेकत्रविरोधात्तत्राह॥विद्यमानमपीति॥
॥२९॥ नामतः पृथग्भाव्यत्वप्रसक्त्यन्यत्वभाक् ॥ ३० ॥ भ्रांतिबीजस्यैवचित्तस्यचित्ततासाबाधेनप्रविलीयतइत्यर्थः ॥ घटादिनाशेपिकपालाद्यात्मनापरिशेषदर्शना
न्ननमृद्घटनाशकाष्ठवत्सिद्धपत्याह॥नाभावइति ॥ ३१ ॥ वस्तुबोधस्यात्रस्तुकल्पिताशमात्रबाधकत्वप्रसिद्धेरपिनसत्यांशबाधकत्वप्रसक्तिरित्याह ॥ अवस्त्वेवेति ॥ चि
त्तांशमर्वतन्मात्रमाधिकस्यात्मनोविवतइतिशेष ॥ ३२ ॥ तर्हिकिंजीवन्मुक्तचित्तस्यव्यवहारक्षमावस्थावासम्भ्येत्र नेत्याह ॥ चित्तमिति ॥ विहारसमाधिसाक्षात्कारपर्यंता

चित्तोपशमजस्फारमवाप्यव्रजमासुखम् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तंनोदेतिनचशाम्यति ॥ २७॥ योधाद्भवतिचित्तांतोदुर्बोधाच्चित्तवेदिता ॥ बालवेतालवत्तेनमोहश्रीघनतांगता ॥ २८ ॥ विद्यमानमपिस्त्येतच्चित्तबोधाद्विलीयते ॥ सदप्यसदिवाभातितामेहेमीकृतयथा ॥ २९ ॥अन्यच्चित्तनचित्तात्त्यज्ञचित्तमत्त्वमुच्यते॥नामार्थान्यत्वभाक्चित्तं बोधात्ताम्रसुवर्णवत् ॥ ३० ॥ नसंभवतिचित्तत्वंतेनतत्प्रविलीयते ॥ भ्रमःशाम्यतिबोधेननाभावोविद्यतेमल ॥ ३१ ॥ अवस्त्वेवविकल्पात्मचित्तादिशशशृंगवत् ॥ सर्वंतदात्मनस्तस्मात्तद्विबोधाद्विलीयते॥ ३२ ॥ चित्तसत्त्वसमायातकिंचित्कालंजगत्स्थितौ ॥ विद्धत्यतुर्यावस्थायांतुर्यातीतप्रवल्यत ॥ ३३ ॥ ब्रह्मैवभूरिभुवनभ्रमविभ्रमोर्मिरित्थंस्थितंममनेकतयैकमेव ॥ भवात्मसंभवतिनेतरदंगकिंचिच्चित्तादिकंघनलद्वीवहिसन्निवेश ॥ ३४ ॥ ॥इ० वा० वा० द० मो० नि० पू० चित्तसत्तासूचननामचतुश्चत्वारिंश सर्गः ॥४४॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्रेमामत्रबोधायविस्मयोल्लासकारिणीम् ॥ अपूर्वांचैवसंक्षेपाद्रामरम्यांकथांशृणु॥ १ ॥ योजनानांसहस्राणिविपुलंविमलस्फुटम् ॥ युगैरप्यजरद्रूपमस्तिबिल्वफलंमहत्॥ २॥ अविनाशरसाधारसुधामधुरसारवत्॥पुराणमपिबालेंदुदलमार्दवसुंदरम्॥ ३॥

सद्रस्पानबालवीक्रिनयारभ्यवनिवज्ञापिपालशकृतवाधिनानुवृत्ति विदेहकैवल्याविर्भूततुर्यातीतावस्थैवतस्यवास्तवीतिभाव ॥ ३३ ॥ तत्तुर्यातीतब्रह्मयावन्नज्ञातंतावच्चि
तत्रमगदादिविध्यावेशणस्थितंसशात्मकत्वतिनचित्तादिकनामकिंचिविनरव्रस्त्वनरमस्ती निज्ञानमात्रेणतन्मात्रभस्वभावपरिशेषश्चित्तादेर्युक्तएवेत्याशयेनाह ॥ ब्रह्मैवेति ॥ यथा
न रेमनारपपरिकल्पितवामारोपवनवाप्यादिसन्निवेशस्तत्पासमावेशादेवनास्तितद्वत्परमसूक्ष्मअच्छिद्रचिदेकरसघनेब्रह्मण्यपिजगदसमावेशादेवनास्तीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ ॥ इ
तिर्वाणमिवम॰भाग्यपत्रकाशेनिर्वाण॰पू॰चतुश्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४४ ॥ ॥५॥ ॥ स्वानंदरससंपूर्णत्रिजगत्कल्पमास्त्रम ॥ इहबिल्वफलत्वेनपरब्रह्मोपवर्ण्यते ॥ १ ॥
रूपाविल्वाख्यानाख्याम ॥ १ ॥ नभ्रार्थमहत्यजरद्रूपस्य भावोपस्य ॥२॥ सुधेवसुधा रेक्षपाकाअतिमधुरसारवत् ॥ बालेंदोरंकुरमायात्पतिदिनमुपचीयमानानिर्मलानीवमा
कलास्तासांमार्दवमतःकनयनसुखस्पर्शप्रियामुंदरम् ॥ ३ ॥

भुवनव्यूहमध्यगतमहामेरुरिवमेढीभूतम् ॥ मंदराद्रिरिवाचलंदृढम् ॥ ४ ॥ प्रागुक्तंसहस्रपदमसंख्यपरमितिव्याचष्टे ॥ योजनेति ॥ जगतःस्थितेर्विधारणस्यनियमनस्यचमूलम् ॥ ५ ॥ हरतिवहति ॥ राजिकासूक्ष्मसर्षपास्तत्कणानापद्धतेःपक्केः ॥ ६ ॥ षड्रस.षडिंद्रियभोग्यब्रह्मलोकांतसुखलव.प्रसिद्धोवा ॥ ७ ॥ तेनतादृशरसयुक्तेनापिपाकेनयत्पा तपतननसमेति ॥ तर्हिकिस्वस्थानएवजीर्यतिनेत्याह ॥ सदैवेति ॥ ८ ॥ जरठाश्चिरायुष. ॥ ९ ॥ १० ॥ विततमतिविस्तीर्णयत्स्थौल्यबृहत्तातच्छालिनः ॥ ११ ॥ समस्तेषुफ लेषुपुरुषार्थेषुचसारस्यश्रेष्ठस्य॥अष्ठिर्बीजनास्ति॥१२॥शिलायाअत.प्रदेशइवनीरंध्रोघनः॥विज्ञानघनएवेतिश्रुतेः ॥ स्यंदमानेंदुबिंबवत्स्वसंविदामृतमिवास्वाद्यनिरतिशयानंद

व्यूहमध्यमहामेरुंमंदराद्रिरिवाचलम् ॥ महाकल्पांतवात्यायाअपिवेगैरचालितम् ॥ ४ ॥ योजनायुतकोटीनांकोटिलक्षशतैरपि ॥ वैपुल्येनापरिच्छेद्यंमूलमाद्यंजगत्स्थितेः ॥ ५॥यस्यबिल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्मांडानिसमीपतः॥ हरंतिलीलांशैलाधोराजिकाकणपद्धतेः॥६॥ स्यंदमानरसापूरांस्वाद्वींरसचमत्कृतिम्॥ यस्यातिशेतेनोकश्चिदपिराघवषड्रसः॥ ७॥ नकदाचनपाकेनपातंतेनसमेतियत्॥ सदैवप क्कमप्यंगजरसायन्नबाध्यते ॥८॥ ब्रह्मविष्णिंद्ररुद्राद्याजरठाःकेचिदेवन॥ यस्योत्पत्तिंविजानंतिमूलंवाग्रंतमेवच॥९॥ अदृष्टांकुरवृ क्षस्यत्वदृष्टकुसुमाकृतेः॥ अस्तंभमूलशाखस्यफलस्यास्यमहाकृतेः॥ १० ॥एकपिंडघनाकारविततस्थौल्यशालिनः॥ यस्योत्पत्तिवि कारादिपरिणामोनदृश्यते॥ ११ ॥ समस्तफलसारस्यफलस्यास्यमहाकृतेः॥ नमज्जनाष्ठिविततोनिर्विकारोनिरंजनः॥ १२॥ शिलांत रिवनीरंध्रःस्यंदमानेंदुबिंबवत् ॥ रसंस्वसंविदास्वाद्यंस्यंदमानइवामृतम् ॥ १३ ॥ कोशस्सकलसौख्यानांशीतलालोककारकः॥ शैला भोमृतपिंडाभोमज्जाआत्मफलस्थितेः ॥ १४ ॥ तस्मात्परममज्जातुयासौस्वात्मचमत्कृतिः॥ अनंतरक्षितोनित्यमनन्यःश्रीफलंगतः ॥ १५॥स्वसंनिवेशवैचित्र्यमन्यत्वफलतांगताम् ॥ अत्यजंत्यातयातन्व्यास्थूलयाप्यतिबालया॥ १६॥

रसंस्यदमानः ॥ १३ ॥ कोशइति ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः ॥ आत्मनोमानुषानंदादिहैरण्यगर्भानंदांतकर्मफलस्थितेर्मज्जासारः ॥ १४ ॥ त स्माद्धैरण्यगर्भानंदफलादपिपरमस्याव्यक्तस्यमज्जा ॥ अनंतेनत्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वभावेनैवरक्षित ॥ स्वात्मकमेवश्रीफलबिल्वगतःसचानन्यःअद्वयएवेत्यर्थः ॥ १५॥ अ नन्यत्वमेवोपपादयितुचमत्कृतिपदस्वारस्यप्रकटयति ॥ स्वसनिवेशेत्यादिना ॥ यतस्तयास्वात्मचमत्कृत्यास्वाध्यस्तस्यान्यत्वस्यभेदजातस्यफलतापरमप्रयोजनतांगतचिदेक रसमज्जारूपपारमार्थिकस्वसनिवेशवैलक्षण्यमत्यजत्यैवइदभेदादिस्वयमुत्पाद्यभावितमितिपरेणान्वयः ॥ प्रकारातरैरपितस्याश्चमत्कृतित्वोपपादनायतन्व्येत्यादिविरुद्धविशेष णानि ॥ अणोरणीयस्त्वात्तन्व्या महतोमहीयस्त्वात्स्थूलया चिरतनत्वेपिवृद्धयादिविकाराभावादतिबालया ॥ १६ ॥

असमोपिभेदस्योत्पादनेकोहेतुस्तमाह ॥ इयमिति ॥ इयमहमस्मीतिअनिदमिदन्ताभ्यासएवतद्धेतुरित्यर्थः ॥ अभ्यतापृथक्कृतवापारकमलमविद्यामेवभूतभुवनभेदाविरूपेणो त्पादयेत्यर्थः ॥ असम्भवदित्यनेनस्वप्रकाशचिदेकरसेमलस्यैपसम्भवोनास्तिसुतरांतत्कार्यभेदस्येतिद्योत्यते ॥ १७ ॥ स्वोत्पादितेभूतभुवनाविभेदैसहतोत्पादनद्वाराआभिमानिकस म्बलनंसाहंकृतइत्याह ॥ अहमिति ॥ अहंकलाअहंकारस्तस्या समुदयोव्यष्टिसमष्टिरूपेणोद्भवस्तत्समनंतरम् ॥ आकाशशब्दगुणःशब्दभ्रमिश्रव्यगुणैकदेशीयेपांतयाविधैर्वलो क्योपलक्षितव्यष्टिसमष्टिशरीरपरमाणुभिः ॥ १८ ॥ स्वस्वरूपापरित्यागेनैवरूपापत्तिरेवास्यामहतीआत्मचमत्कृतिरित्यमयावर्णितेत्युपसंहरति ॥ इतीति ॥ शक्तिर्म्यवधूस्तसमर्थ तातत्स्वरूपताम् ॥ १९ ॥ समेनिर्विकारेनिजेरूपेएवदृश्यंजगदाकारादक्संप्रसारिता ॥ २० ॥ इत्यवस्थियदादिसर्वमियमेवनाभ्यदस्याः किंचिदितिदृष्टव्यमित्याह ॥ इदमित्या

इयमस्मीतिकलनादसदप्यन्यतामलम् ॥ भेदापसंभवदिदंस्वयमुत्पाद्यभावितम् ॥ १७ ॥ अहंकलासमुदयसमनंतरमेवसा ॥ वलि ताकाशशब्दांगत्रैलोक्यपरमाणुभिः ॥ १८ ॥ इत्यनुक्रमतोयातासचिच्छक्तिस्वरूपताम् ॥ मज्जाप्राक्सन्निवेशंस्वतमेवाप्यसमुज्झती ॥ १९ ॥ संविच्छक्त्यातयातन्नततस्तरलरूपया ॥ निजएवसमेरूपेदृगित्यसंप्रसारिता ॥ २० ॥ इदंव्योममहानंतमियंकालमयीकला ॥ इयंनियतिरित्युक्ताक्रियेयस्पंदरूपिणी ॥ २१ ॥ अयंसकल्पविस्तारस्त्वयमाशांतरभ्रम ॥ रागद्वेषास्थितिरियंहेयोपादेयधीरियम् ॥ ॥ २२ ॥ इयत्वत्तात्वियमत्तातत्तेयसंस्थितास्वयम् ॥ ब्रह्मांडौघोयमूर्ध्वस्य स्वयमंगोर्ध्वमप्यध ॥ २३ ॥ अयंपुरःपार्श्वतोयंपश्चाद्दाराद्दवीयसी ॥ इदंभूतंवतमानभविष्यत्त्विदमित्यपि ॥ २४ ॥ इदमंत स्थितानल्पकल्पनाभोरुहालयम् ॥ ब्रह्मांडमंडपापीडक्रीडामंडपमंडलम् ॥ २५ ॥ अनंतकलनातत्त्वपरिपल्लविताहरे ॥ रुद्रजकर्णिकाचेयंलोकपद्माक्षमालिका ॥ २६ ॥ इयंकीर्णमहारुद्रगणापूरितकोटरा ॥ दीर्घाभ्रसरणिर्भ्रांतिध्वंसनेभ्य प्रभाविनी ॥ २७ ॥ इयंमेरु ककुभ्यत्रजगत्पंकजकर्णिका ॥ स्फुरद्द्रुमधूल्लासलंपटामरषट्पदा ॥ २८ ॥ इयमुद्दामसौगंध्यस्वर्गश्रीपुष्पमंजरी ॥ जगज्जरठवृक्षस्यरजोनरकमूलिन ॥ २९ ॥

दिना ॥ २१ ॥ आध्यात्मिकार्थाअपीयमेवेत्याह ॥ अयमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ लिंगभेद आत्मात्मस्मेत्याविविशेष्यपरमध्यासत्पयोज्य ॥ दवीयसीदूरतरा ॥ २४ ॥ अंत स्थिताअनंता कल्पनांभोरुहाणामालयाजीवायस्मिंसथाविधम् ॥ २५ ॥ अनंते कलनातत्त्वे रचनरहस्ये परित पल्लविता ॥ २६ ॥ कीर्णे सर्वतोव्याप्तेमहारुद्रगणे पूरितको टरा मध्यसरणिराकाशपद्धती ॥ अस्मिन्महत्यर्णवेंतरिक्षे गमाअधि ॥ नीलग्रीवा शितिकंठा शर्वाइतिश्रुतेरितिभाव ॥ भ्रांताविषयलंपटा स्वर्गिणस्तेषांध्वंसनेभ्य अधःपतने भ्यानिमित्तेभ्यःप्रभाविनीप्रतापवतीप्रकाशवतीवा ॥ नक्षत्रपातेनतःपथेप्रभानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थ ॥ २७ ॥ अथअस्यामुत्तरस्यांककुभिदिशि इत्युलक्षणस्यमधुनउल्लासेभ्र मममकरंदलंपटा अमरलक्षणा षट्पदायस्याम् ॥ २८ ॥ रजोगुणकार्यरागादिनानरकेषु सेध्यमूलिनोमूलवतोजगज्जरठवृक्षस्यउद्दामसौगंध्यास्वर्गश्रीलक्षणापुष्पमंजरीइयमे वेत्यर्थ ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वमपारापरितश्चापारपर्यंता व्योमलीलाव्योमाकारासरोजिनीकमलिनीसरसीवाइयमेवेत्यर्थः ॥३० ॥ क्रिया कर्माण्येवपरितोग्राहायस्याम् ॥ तरंगाइवतरलामासत्वाव लीयस्याम् ॥ सर्ग प्रजोत्पादनतल्लक्षणेआवर्त्तनाविधानेकार्येतिष्ठतीतितत्स्थाभूरिभूतपरंपरायस्याम् ॥ ३१ ॥ इयत्तयाप्राण्यायु.परिमाणेनप्रसरिणीविस्तृता तेजोभिरग्न्या दित्यचंद्रादिभि केसरिणी ॥ व्योमैवपंकजंयस्यास्तथाविधाकालनलिनीइयमेव ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिवर्णितप्रकाराःसर्वैसानिजमज्जाचमत्कृतिरेव ॥ एवंप्रकारैर्व्यष्टिसमष्टि सकल्पसन्निवेशस्यात.कृतसंस्थिति. ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ बिल्वाख्यायिकासमाप्यस्वरूपेणैवचितिवर्णयन्नुपसंहरति ॥ एषेति ॥ एकत्वसंख्यायाअपिद्वैतापादकत्वान्नैकात्मिका

इयंचताराकिंजल्काब्रह्मार्णवतटस्थिता ॥ अपारापारपर्यंताव्योमलीलासरोजिनी ॥ ३० ॥ इयंक्रियापरिग्राहातरंगतरलावली ॥ सर्गावर्त्तविधानस्थभूरिभूतपरंपरा ॥ ३१ ॥ इयत्तयाप्रसरिणीक्षणकल्पादिपल्लवा ॥ तेजःकेसरिणीकालनलिनीव्योमपंकजा ॥ ३२ ॥ इमाभावविकाराढ्याजरामृतिविषूचिकाः ॥ विद्याविद्याविलासाढ्याइमाःशास्त्रार्थदृष्टयः ॥ ३३ ॥ इतिसातस्यबिल्वस्यनिजमज्जाचमत्कृतिः ॥ संकल्पसन्निवेशांतरेवैवकृतसंस्थितिः ॥ ३४ ॥ शांतास्वस्थानिराबाधासौम्याभावनयोज्झिता ॥ कर्तृत्वमप्यकर्तृत्वंकृत्वाकृत्वेवसंस्थिता ॥ ३५ ॥ एषैकिकैवविविधेवविभाव्यमानानैकात्मिकानविविधाननुसैवसैव ॥ सत्यास्थितासकलशांतिसमैकरूपा सर्वात्मिकातिमहतीचितिरूपशक्तिः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०बिल्वोपाख्यानेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वसारज्ञत्वयैषाबिल्वरूपिणी ॥ महाचिद्घनसत्तेहकथितेतिमतिर्मम ॥ १ ॥ चिन्मज्जारूपमखिलमहंतादीदमाततम् ॥ नमनागपिभेदोस्तिद्वैतैक्यकलनात्मकः ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यथाब्रह्मांडकूश्मांडमज्जामेवादिसंस्थितिः ॥ तथाचिद्बिल्वमज्जेयंब्रह्मांडादिजगत्स्थितिः ॥ ३ ॥

नापिविविधाकितुसैवएकत्वसैवैका ॥ वीप्सयासजातीयविजातीयनिवृत्तिर्वा ॥ सकलस्यद्वैतविकल्पस्यशांत्यात्समैकरूपा ॥ अनेनस्वगतभेदस्यापिव्यावृत्तिः ॥ अतिमहती ब्रह्मशब्दलक्ष्याचितिरूपाशक्तिरेवेत्यथ्युत्पादितेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०पंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥छ॥ ॥ इह शिलिमनोदृष्टपद्मिनीखंडमंडितम् ॥ शिलोदरमिवब्रह्मप्रपंचाभासमीर्यते ॥ १ ॥ श्रीरामःस्वस्यबिल्वाख्यानतात्पर्यबोधंदर्शयति ॥ भगवन्नितिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ नाहंतादिमात्रचिद्बिल्वमज्जाकितुब्रह्मांडादिसर्वमपीतिनिस्संकोचबोध्यमित्याशयेनवसिष्ठउवाच ॥ यथेत्यादिना ॥ ३ ॥

चिद्बिल्वस्यमज्जेयुक्तेअतःप्रदेशस्यावयवानांरसघन परिणामविशेषइतिकस्यचिद्भ्रांतिमारयति ॥ स्वष्टिरिति ॥ यथाबिल्वस्वपरमज्जायाआधारस्तथास्वष्टिलक्षणमज्जायाआधयाया स्वाधारस्यस्वपरस्यानीयस्याम्यत्वसंभवेतद्वत् परिणामरूपामज्जास्यात् तथसर्वगस्यास्यचिदात्मनःप्रकारत्र्यैनैकदेशेनसापरिणामित्वेविनाशोदुर्वारः ॥ नचैतन्निरवयवेमध्योंशःप्रदेशःपरिणामोवासंभवतीतिनमज्जाराम्भःपरिणामपरइत्यर्थः ॥ ४ ॥ तर्हिकिंपरइतिचेच्चित्सलक्षणचमत्कारपरइत्याशयेनाह ॥ चितेरिति ॥ शिलांत शिल्पिमनःकल्पितपद्मवनसन्निवेशवदित्यर्थः ॥ ५॥ दृष्टांतविवरीतुमसशिलाख्यायिकामस्तौति ॥ अत्रेति ॥ ६॥ ७ ॥ मनःकल्पनानामानत्यावनंतानि ॥ ८॥ उपनिगूढानिसंश्लिष्टानि ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ दृष्टवैपरीत्येनापिमन कल्पनसंभवादाह ॥ कर्णिकेति ॥ कर्णिकाजालेषुमूलानियेषाम् ॥ इतराणिकानिचिन्मूलानिच ॥ ११ ॥ शखा पद्ममुकुलवत्सन्निवेशिनः॥

स्वष्टिश्चिद्बिल्वमज्जास्यात्स्वाधारान्यत्वसंभवे॥ विनाश सर्वगस्यास्यनचैतत्संभवत्यलम्॥ ४ ॥ चितेर्मरीचबीजस्यजगदाख्याचमत्कृति ॥ स्थितासौपुनसौम्यांत शिलांत सन्निवेशवत्॥ ५ ॥ अत्रेमामिंदुवदनचित्रांविस्मयकारिणीम्॥ वर्ण्यमानामयारम्यामन्यामाख्यायिकांशृणु ॥ ६ ॥ स्निग्धास्पष्टामृदुस्पर्शामहाविस्तारशालिनी ॥ निबिडानित्यमक्षुब्धाक्वचिदस्तिमहाशिला ॥ ७ ॥ तस्यामतःप्रफुल्लानिपद्मानिसुबहून्यपि॥ सरस्यामिवरम्याणितान्यनंतानिसतिवै ॥ ८॥ अन्योन्यप्रोतपत्राणिमियोविघटितानिच॥ मिथश्चोपनिगूढानिगूढानिप्रकटानिच॥ ९ ॥ अधोमुखान्यूर्ध्वमुखान्यपितिर्यङ्मुखानिच॥ मिथोमिलितमूलानिमिथ प्रोतमुखान्यपि॥ १० ॥ कर्णिकाजालमूलानिमूलांत कर्णिकानिच॥ ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणिच॥ ११ ॥ तपांचनिकटेसंतिशखा शतसहस्रश ॥ चकौघाश्चमहाकारा पद्मवत्सन्निवेशिन ॥ १२॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥ सत्यमेतन्मयादृष्टातादृशीसामहाशिला॥ शालग्रामेहरेर्ध्रांशिविधृतेपरिवारिणी॥ १३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एवमेतद्द्विजानासिदृष्टवानसितांशिलाम्॥ योयश्चतत्रवैप्राण समस्तादृगनतर॥ १४॥ मयात्वियमपूर्वैवशिलेहकथितातव॥ यस्यामंतर्महाकुक्षौसर्वमस्तिचनास्तिच॥ १५॥

चकौघास्तुविकसितपद्मवत्सन्निवेशिनइत्ययाद्भ्यते ॥ १२ ॥ स्वयतीर्थयामायांशालग्रामक्षेत्रेदृष्टांशिलांगुरुवाक्यात्स्मरन्राम सैवाभगवताजगत्कल्पनासहितप्रदर्शितेनोदाहृतेतिमन्यमानआह ॥ सत्यमेतदिति ॥ परिवारिणीपद्मवनलांछनपरिवृता ॥ १३ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकसंबंधस्त्वयासम्यगुद्धइत्यनुमोदमानोवसिष्ठआह ॥ एवमेतदिति ॥ तांदृष्टांतभूतांशिलांदृष्टवानसीतिविजानासियश्चतादृग्दार्ष्टांतिकभूतश्चिद्बालायोयादृशस्तमाप ॥ अनंतरोनिरवकाशाचिद्घन समःप्राणस्यापिप्राणोनिरतिशयानवद्यपरमतस्मिन्नपिविपर्ययेदृष्टवानसीतिविजानासि ॥ १४ ॥ मयातुनत्वदृष्टशिलादृष्टांतत्वेनाभिप्रेता किंत्वपूर्वाप्रसिद्धैवशिलात्वेनपरिकल्प्यबिल्वमिवोपम्यस्तेतिउपायेतात्पर्यविचारेपिनोपेयेविसंवादइत्याशयेनाह ॥ मयात्विति ॥ १५ ॥

चिदात्मनिगौण्याशिलाशब्दप्रयोगनिमित्तानूगुणान्दर्शयति ॥ घनत्वेति ॥ आदिपदादभेद्यत्वैकरसत्वकूटस्थत्वादिपरिग्रहः ॥१६॥ अपिशब्दाभ्यांसूचितोविरोधोमाययापरिहर्तव्य ॥१७॥१८॥ जगदेवमयातत्रपद्मवनत्वेनोत्प्रेक्षितमित्याह ॥ अस्यामेवेति ॥ तच्चजगदन्यदिवभातमपिवस्तुतोनान्यत्शुद्धचिदात्मकचवानकिंतुमायैवेत्यर्थः ॥१९॥ तेषाचनिकटेसतिशखाःशतसहस्रशइतियदुक्तंतत्तात्पर्यमाह ॥ शखेति ॥ लोक्यतइतिलोकचित्रलिख्यतेशिल्पिमन कल्पनयायथातथाभूतभव्यसर्वंजगत् तत्रशालभजिकावस्तुतोयथावास्तवीवअस्तीतिपरेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदत्तेस्वीकरोतितथाएषाचिदपिघनाएकिकांएकपिंडतास्वीकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्स्वरूपादभिन्नोपिवपुर्मय परिच्छिन्नाकारइवभातीत्यर्थः ॥ सुषुप्तावस्थयाटकच्छेदात्प्रागनभिव्यक्तयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सतोःशिलामरिचयोर्नोदेतिनास्तमायातितथेत्यर्थः ॥ पुरध्र्यासुचरित्रायास्त्रि

चिच्छिलैषामयोक्तातेयस्यामंतर्जगंतिवै ॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषाशिलैवचित् ॥१६॥ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि॥ विघ्नेंतर्जगद्वृंदंव्योम्नीवविपुलानिलः॥ १७॥ द्यौःक्ष्मावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलायांचसुषिरंनमनागपि॥ ॥ १८ ॥ अस्यामेवघनांगात्मजगत्पद्मंविजृंभते॥ एतस्माद्वस्तुतोनान्यदन्यच्छुद्धात्मकंचवा ॥१९॥ शंखपद्मादिकंलोकंपाषाणेलिख्यतेयथा॥ भूतंभवद्भविष्यच्चशिलायांशालभंजिका॥ २० ॥ तथास्तितत्रतत्सर्वंसंस्थानंवस्तुतोयथा॥ उपलांतःसन्निवेशोनानात्माप्येकपिंडताम्॥ २१ ॥ यथादत्तेतथैषाचित्पिंडाकारैकिकांघनाम् ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ॥ २२ ॥ तथासर्गश्चितोरूपादभिन्नोपिवपुर्मयः॥ सुषुप्तावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे ॥२३॥ यथास्थिताश्चितेरंतस्तथेयंजगदावली॥ शिलांतःपद्मलेखाली मरिचांतश्चमत्कृतिः॥ २४॥ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ॥ यथापुरंध्र्यांमर्त्यौतर्मज्जावाबिल्वगायथा॥ २५॥ तथानंतविकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली॥ विकारादितदेवेतिमुधैवोक्तिरनर्थिका ॥ २६ ॥ तत्तांसमुपयात्याशुजलंबिंदुरिवांभसि॥ अनंतत्वाच्चितेरेतद्विकारादिचितेरिति॥२७॥ उत्त्यासंपद्यतेयच्चतल्लयेनविलीयते॥ ब्रह्मैवेदंविकारादिविकाराद्यर्थवर्जितम्॥२८॥ वर्जनावर्जनेर्थस्यब्रह्मैवानंततावशात्॥ ब्रह्मस्थितंविकारादिब्रह्मैवोत्पादितंक्रमात् ॥ २९ ॥

यामतर्मनसिमर्त्यस्तत्कांतःसदैवास्ति ॥ २५ ॥ यदाविकारिणांब्रह्मांडानांचिन्मात्रत्वतदातद्विकारभुवनशरीरादिभेदानाचिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमितितदुक्तिरर्थशून्यत्वान्मुधानिष्फलैव ॥ २६ ॥ कुतोर्थशून्यातत्राह ॥ तत्तामिति ॥ यतएतद्विकारादिआशुब्रह्माद्यानांचिन्मात्रतादर्शनक्षणएवतत्तांचिन्मात्रतासमुपयातिनपृथगणुमात्रमप्यवशिष्यतइतिहेतोः ॥ २७ ॥ कविवर्णितगंधर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपितस्यप्रत्येतृचिन्मात्रत्वमित्याह ॥ उत्त्येति ॥ सभूरितिव्याहरत् भुवमसृजत एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमितिमनुष्यानिंदवइतिपितॄनित्यादिश्रुत्याभुवनादिसर्गस्यनामपूर्वकत्वोक्तेरेवनामलयेनलयोप्यूह्यः॥२८॥विकाराद्यर्थवर्जनमपिनवस्त्वंतरमित्याह ॥ वर्जनेति॥२९॥

पुष्पफलपर्यंतस्वकार्यबीजवत्सर्वप्रपंचस्तत्तानुदर्शितदशमावपिसर्वचिदेवेत्याह ॥ बीजेत्यादिना ॥ ३० ॥ अंकुरादिपूर्वपूर्वविकारैरुभवतीविषमानैमाथउत्तरकालफांडशाखा पल्लवादियाति ॥ ३१ ॥ द्वैतस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वावप्यकल्पितचिन्मात्रंतत्त्वमित्याह ॥ एकत्वमिति ॥ एतयोर्बीजतत्कार्ययो ॥ अन्यप्रपंचव्यतिरिक्तजात्मकल्पना नधीनात्पृति ॥ नचिद्रूपंतुकदाचिदपिदृश्याज्ञातत्त्वसार्थनसंभवतीत्यर्थ ॥ ३२ ॥ तदेवस्फुटयन्प्रकृतेयोजयति ॥ चिदिति ॥ ३३ ॥ मज्जादिविल्वेऽइतिशेष ॥ ३४ ॥ एक प्रत्यइतिप्रसिद्धजगद्रूपेणदृश्यते ॥ सुपुप्तकशिल्पिवासनामात्रम ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ जगत्कर्तृजीवेश्वरतत्पर्यंतवीयकर्तृत्वादिजगत्चचिदितिश्चिदेव ॥ प्रयाभवाभाविर्भावतिरोभावा

अत्रान्यार्थमिदंविद्धिम्तगवण्णांभसासमम् ॥ बीजंपुष्पफलांतस्थंबीजांतनान्यदात्मकम् ॥ ३० ॥ यादृशीबीजसत्तासाभवतीयात्ययो त्तरम् ॥ चिद्घनेचिद्घनत्वयत्सएवत्रिजगत्क्रम ॥३१॥ एकत्वमेतयोर्द्वित्वमेकाभावेद्वयो.क्षति ॥ जगदन्यभवोद्भूतिर्नकदाचित्तदीदृशम् ॥३२॥ चिदूचिन्नकदाचिद्द्वयमंनर्मिथोद्वयम् ॥ महाशिलांतरेभेदोलेखात्मास्तियथाथद्रु ॥३३॥ तदन्यानन्यमज्जादिचिद्घनेत्रिजगत्त या ॥ रेखोपरेखावलितायथैकापीवरीशिला ॥ ३४ ॥ तथात्रैलोक्यवलितब्रह्मैकमितिदृश्यते ॥ एतच्छिलांतरनादियथानित्यसुपुप्तकम् ॥३५॥ नास्तमेतिनचोदेतितयाहताजगद्गति ॥ यथाशिलांतर्लेखादिभिद्यतेनशिलांतरात् ॥ ३६॥ तत्सारत्वाज्जगत्कर्तृकर्तृत्वादिजगच्चि ति ॥ यथाशिलांतरानानांस्पदास्पदभवाभवा ॥३७॥ विपयत्वनगच्छतिकर्त्तारोजगतस्तथा ॥ नेदंकदाचित्क्रियतेनकदाचननश्यति ॥३८॥ अद्रिवद्ब्रभवोल्लासविलासावेदनात्मकम् ॥ यथायत्रयदाकारतथातत्रतदेवहि ॥ ३९ ॥ ब्रह्मसत्तात्मकंसर्वसुपुप्तस्थमिवस्थित म् ॥ भूरिभावविकारात्मायोयंजगद्गुरुभ्रम ॥ सुपुप्तमेवतद्विद्धिशिलांत·पकजादिवत् ॥ ४० ॥ नित्यंसुपुप्तपदमेवजगद्विलास सम्यक् प्रशांतममचिद्घनखात्मकत्वात् ॥ पद्मा शिलांतरिवसर्गदशास्त्वसारादृष्टानदेहमुपयातिकदाचिदेव ॥४१॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षो पायेपुनि पू शिलाकोशोपदेशोनामपट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ ३७ ॥ शिलायथातत्त्वदर्शनेविपयत्वंनगच्छतितथाआत्मतत्त्वदर्शनेपिकर्तारइत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अद्रिवदद्रिरिवकूटस्थवदविकारित्वादित्यर्थ ॥ अतएवशिलानानाशिल्पिनोविरु द्धमानसकल्पनाभेदस्यप्रलापिनानाजीवविरुद्धकल्पनाभेदपितत्तद्रूपमेवावतिष्ठतइत्याह ॥ यथेति ॥ यदाकारकल्प्यतइतिशेष ॥ ३९ ॥ सुपुप्तस्ययथाप्रतिजीवविविधस्वा माथकल्पनाभेदविरोधेनसह्रतेनब्रह्मेत्यर्थ ॥ सुपुप्तमनुम्मिपितवासनामात्रमेव ॥ ४० ॥ आख्यायिकातात्पर्यसंक्षिप्योपसंहरति ॥ नित्यमिति ॥ चिद्घनयद्ब्रह्मस्वतदात्मक त्वात् ॥ असारात्सुच्छा शिलांत·पद्माद्यसर्गादिदशाआत्मनिदृष्टाअपिकदाचिदपिदेहंस्वरूपस्थितिनापयात्येवेत्यर्थ ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० पट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

१ यत्रइतिक्वचित्पाठ

इहबिल्वशिलाख्यानतात्पर्यमुपवर्ण्यते ॥ मयूराडरसेबर्हवर्णसंस्थानभेदवत् ॥१॥ बिल्वदृष्टांतवशादचिद्रूपमेवतदंतर्बीजमज्जादीनामिवस्वगतभेदेननत्रतत्समसत्ताकसर्गोद्भवश्चा
त्रोक्तइतितात्पर्यभ्रमोमाभूदितितत्तात्पर्यवर्णयति ॥ चित्तत्वस्येति ॥ चिद्रूपतत्त्वयावत्स्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यतावदेवसर्गगर्भमितिद्योतनायाचेतनफलदृष्टांतः ॥ सर्गश्चचि
त प्रसिद्धस्वापादपरःस्वापःस्वमएवयुगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तोनचित्समसत्ताकःस्वगतभेदइत्यर्थ ॥ १ ॥ तर्हिकिंचित्तत्त्वादन्यएवसर्ग एतदपिदुर्वच
मित्याह ॥ देशेति ॥ २ ॥ तर्हिकिमसद्वेवेदसर्गादितदपिदुर्वचमित्याह ॥ समस्तेति ॥ समस्तानाशब्दानातदर्थानातद्वासनानातत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानाचवेदितुरवस्था
त्रयेप्येकात्मत्वात्सत्वेअत्यतासतस्तेनवेदनादर्शनादित्यर्थः॥३॥ तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमवैचित्र्याशयेनैवफलत्वेनोत्प्रेक्षणमित्याह ॥ फलस्येति ॥ अनानातथाना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥चित्तत्त्वस्यफलस्येवचितःस्वापापरक्रमात् ॥ससत्तासन्निवेशेनयःससर्गइतिस्थितः॥१॥ देशकालक्रियादीनाम
पितन्मयरूपतः॥इदमन्यदिदंचान्यदितिनात्रोपपद्यते॥२॥समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः॥एकात्मत्वादसच्चेदमितिसंकथ्यते
कथम् ॥३॥फलस्यांतःसंनिवेशोनामानुक्रमतोयथा॥ चितःस्वसत्ताघनतानानानानास्थितातथा॥४॥ अनानैवापिनानैवक्षुब्धेवाक्षु
भितैवच॥ यथाफलांतःस्वासत्ताचिदंतःसिद्धयस्तथा॥५॥ जगन्नगरमादर्शेचितःस्वंप्रतिबिंबितम् ॥कचतीवाकचदपिशिलांतःसंनि
वेशवत् ॥ ६ ॥ परमेचिन्मणौसंतिजगत्कोटिशतान्यपि॥ चिंतामणावनंतानिफलानीवार्पितान्यलम्॥ ७ ॥ चित्समुद्गकएवेदंतदंगो
त्कीर्णमाततम्॥जगन्मौक्तिकमाभातितद्दशमयमन्यवत्॥८॥ अहोरात्रंविकरयन्वेदनावेदनान्यलम् ॥ चिदादित्यःस्थितोभास्वाञ्ज
गद्द्रव्याणिदर्शयन्॥ ९॥

नाचभूत्वास्थिता ॥ ४ ॥ तत्रानानात्वायंशएवप्राथम्याद्वास्तवइत्याह ॥ अनानैवेति ॥ क्षुब्धाविकृतेव ॥ सिद्धय सन्निवेशनिष्पत्तयः ॥ ५ ॥ शिलाख्यानस्यतात्पर्यंदर्शय
ति ॥ जगदिति ॥ शिलांतःसन्निवेशवज्जगदितियदुक्तंतस्याप्यादर्शेप्रतिबिंबितनगरमिवचित स्वस्वरूपमेवअकचदपिकचतीत्यर्थेतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ मायिकानतशक्तिम
त्त्वाद्वाचिंतामणौचिंतकमनोरथफलानीवचितिसर्वंजगदस्तीतितत्तात्पर्यंवर्णनीयमित्याह ॥ परमेइति ॥ अर्पितानीतिश्रुतिष्वरनाभिनिदर्शनोपन्यासादितिभाव ॥ ७ ॥ क
ल्पितविकाराशाशिभावेनमुक्ताशुक्तिसंपुटकेमुक्तानामिववाचितिजगत्स्थितौतात्पर्यमित्याह ॥ चित्समुद्गकइति॥तदंगेतद्गर्भेउत्कीर्णमिवतदंगोत्कीर्णम् ॥ तदेवाह ॥ तद्दशमय
मिति ॥ ८ ॥ आदित्यःस्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रविभागमिवचिन्मणिशिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्द्रव्यप्रकाशनाप्रकाशनेस्वात्मनिकरोतीत्यर्थेवातत्तात्प
र्यमित्याह ॥ अहोरात्रमिति ॥ विकरयन्विकलयन्विकुर्वन्नितियावत् ॥ ९ ॥

समुद्रस्यकोटरेगर्भेआवर्त्ततरंगादिस्पंदभेदानांसमत्रमाभत्वंवत्जगद्भेदानांचिन्मात्ररूपत्वेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ समुद्रेति ॥ १० ॥ वर्त्तमानसर्गस्यातीतानागतसर्गस्यचतुल्यत
याचिन्मात्रस्वरूपताप्रदर्शनेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ यदस्तीति ॥ शालभंजिकाउत्कीर्णाअनुत्कीर्णावाप्रतिमा ॥ ११ ॥ चिन्मात्रस्यानस्यापिजगतश्चित्सारत्वेतात्पर्यमित्याशये
नाह ॥ भावेति ॥ यत्सत्यतत्त्वतत्चिद्रूपमज्जाकल्पमेव ॥ पदार्थश्रीर्विल्वादिफलपदार्थश्रीर्मज्जैवसारोयस्यास्तथाविधामसिद्धेत्यर्थ ॥ १२ ॥ शिलोदरात्पृथक्करणेपद्मनानावि
शब्दार्थासत्त्वमपित पृथक्करणेजगदसत्त्वेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ पद्मेति ॥ १३ ॥ नचैतन्मयमद्वयमित्यंशस्फुटयति ॥ नानेति ॥ यद्विचितोमपृथक्क्रियतेतर्हिनानापिजगच्चि
दात्मकतयाभनानैवभवतियथातादृशशिलोदरमित्यर्थ ॥ १४ ॥ यथामरुमरीच्यादिमृगदृशाअमलश्चय कोशोजलराशि स्थलधियास्थलमेवेदमिति बुद्धिमताविदुषादृ
ष्ट्यानुभानुभा सूर्यातपएव ॥ तथसन्नवआतपादिरसजलादिरिवेतिसदसद्वपुर्यथाभातिएवचिदत्त्वभावस्त्वमपिभासि ॥ वस्तुतस्तुत्वंनैवसदसद्वपुरित्यर्थ ॥ १५ ॥ यथापयो

समुद्रकोटरावर्तंपय स्पंदविलासवत् ॥ अनानैवघनानाचिच्छिलांत सन्निवेशवत् ॥ १० ॥ यदस्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ॥
यन्नास्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ॥ ११ ॥ भावाभावेपुयत्सत्यचिन्मज्जाकल्पमेवतत् ॥ मज्जासारापदार्थश्रीस्तन्मयस्यात्तदे
वहि ॥ १२ ॥ पद्मनानादिशब्दार्थस्त्यक्कायद्वच्छिलोदरम् ॥ नानातद्वदिदनानातदेतन्मयमद्वयम् ॥ १३ ॥ नानाप्येकतयानानापद्मर्यंचि
शिलोदरम् ॥ यथातदविभागात्मतयेदंचिद्घनांतरम् ॥ १४ ॥ यथामलपय कोश स्थलधियातुभानुभा ॥ सन्नेवासन्निवेवचिन्नेवत्वस
दमद्वपु ॥ १५ ॥ यथासम्यक्पयोराशि कोटरेकलनोन्मुखम् ॥ द्रवत्वात्स्पंदतेऽस्पंदतयेदंचिद्घनांतरम् ॥ १६ ॥ चिच्छिलाशवपद्मौघ
स्तन्मयत्वेप्यतन्मय ॥ जगद्विद्धिसपद्मादिपदार्थचिच्छिलांतरम् ॥ १७ ॥ महाशिलाघनोप्येषचिद्घनम्यशिलोदरम् ॥ अरम्भोनिर्द्वयो
च्छोज सशांत सनिवेशवत् ॥ १८ ॥ तपतीदंजगद्ब्रह्मशरत्कालइवामलम् ॥ स्फुरतीदंजगद्ब्रह्मसौम्य सोमइवाद्भुत ॥ ॥ १९ ॥ ब्रह्मणीदं
सुघुनाभनास्त्यनाशशिलान्नवत् ॥ ब्रह्मत्वंब्रह्मणियथातयैवेदंजगत्स्थितम् ॥ २० ॥

राशि कोटरमध्यद्रवत्वात्स्पंदतेतथाअस्पंदमपिचिद्घनस्यआंतरस्पंदतइवेत्यर्थ ॥ १६ ॥ नर्हितमपद्मादे शिलामयत्वमिवजागतशब्दपद्मादेश्चिन्मयताकुतोनविभाव्यतेतत्रा
ह ॥ चिच्छिलेति ॥ अतन्मयस्तद्बोधादिनिशेष ॥ अतएवत्वतथाद्युष्यस्वेत्याह ॥ जगदिति ॥ १७ ॥ दृष्टांतीकृतशिलाघनोपिपरमार्थदृष्ट्याचिच्छिलोदरमेवसपन्नमित्या
ह ॥ महाशिलेति ॥ अतएवतत्रशिल्पियत्नसहस्रणापिरम्भादिसंभावनापिनास्तीत्याशयेनविशिनष्टि ॥ अरम्भइति ॥ सन्निवेशवत्मिथ्यासन्निवेशेनभासतइत्यर्थ ॥ १८ ॥ य
थाशरत्कालस्तपतिअमृताद्भुत सोम स्फुरतीतिकालात्मकयोरेवसूर्यसोमयोरवांतरभेदकल्पनयाक्रियाकारकभावेनव्यपदेशस्तथाब्रह्मजगत्प्रकाशयतिजगदात्मनास्फुरतीतिव
्यपदेशइत्याह ॥ तपतीति ॥ सौम्योनयनामृत ॥ १९ ॥ एवंचब्रह्मात्मनाजगन्नित्यनष्टमित्यस्थितमितिवाउपेक्षितुशक्यमित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ वासनामात्ररूपत्वात्सु
षमात्रम ॥ यथाशिलाघनरूपात्मनानित्यमतच्छिलात्मनानित्यसत्तद्वदित्यर्थ ॥ २० ॥

मेर्वादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्स्वदृशाआलोकना चिदात्मनास्स्वेजगद्ब्रह्मशब्दार्थयोर्भेदोनास्तीत्याह ॥ नानयोरिति ॥ २१ ॥ एषांजगताम् ॥ तस्याश्चिदाकृतेरिव ॥ २२ ॥ च्छुद्धमस्थौल्यादिधर्मकब्रह्मैवभवति यथाकरकाद्यंबुकेवलपयोभवतितद्वत् ॥ अतोवहिस्तृणगुल्मादेर्ब्रह्माडातस्यअतश्चितादेर्हिरण्यगर्भातस्यापिचजगतःपरमयदब्विवोत्त रोत्तरसूक्ष्मतमभूतसूक्ष्माव्याकृताक्षराततद्विभागेनातेयद्रूपपरिशिष्यतेतदेवपरविदुर्ब्रह्मविदइतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥ स्थूलस्यविमर्शेसूक्ष्ममात्रत्वेयुक्तिमाह ॥ तत्समूहइति ॥ पचीकृतस्यपचीकृतसमूह' अपचीकृतभूतानितुचित्तमेवेत्येवक्रमेणवोध्यमित्यर्थ ॥ २४ ॥ सौक्ष्म्येसत्सारत्वादेवतत्स्थौल्येपिसत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपचेपामरैरनुभूयत इत्याह ॥ यत्सौक्ष्म्येपीति ॥ अतएवाप्परमाणुगतरसशक्के.स्थूलजलेइन्द्रियगोचरतेवघटादौब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरतेत्याह ॥ यथेति ॥ २५ ॥ पायसीस्थूलजलनिष्ठासतीयो

नानयोर्विद्यतेभेदस्तरुपादपयोरिव ॥ यानीमानिजगंतीहनान्यत्तानिचिदाकृतेः ॥ २१ ॥ भावाभावादिनास्त्येषांतस्याइवकदाचन ॥ ब्रह्मैवजगदाभासंमरुतापोयथाजलम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मैवालोकनाच्छुद्धंभवत्यंबुयथातपः ॥ मेर्वादेस्तृणगुल्मादेश्चित्तादेर्जगतोपिच ॥ २३ ॥ परमांबुविभागेनयद्रूपंतत्परंविदुः ॥ तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चित्तंमेरुतृणादिकम् ॥ २४ ॥ यत्सौक्ष्म्येपिहिसारात्मस्थौल्येसारतरं हितत् ॥ यथारसात्मिकाशक्तिःपरमाणुतयानघ ॥ २५ ॥ स्थिताजगत्पदार्थेपुपायसीब्रह्मतातथा ॥ रसशक्तिर्यथानानातृणगुल्मलतां भसाम् ॥ २६ ॥ तथानानातयोदेतिसैवासैवेवब्रह्मता ॥ यैपारूपविलासानामालोकपरमाणुता ॥ २७ ॥ गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्या सांपरात्मता ॥ चितिचित्तेस्तिमेर्वादितदभिव्यंजनात्मनि ॥ २८ ॥ पिच्छपक्षौघकाठिन्यंमयूरांडरसेयथा ॥ चितितत्त्वेस्तिनानातातद भिव्यंजनात्मनि ॥ २९ ॥ विचित्रपिच्छिकापुंजोमयूरांडरसेयथा ॥ यथानानात्मिकेत्येवबर्ह्यंडरसबर्हिते ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्यादृष्टेतेत थाब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ सनानातोप्यनानातोयथांडरसबर्हिणः ॥ ३१ ॥

ग्येतिशेषः ॥ स्थूलवैचित्र्येणसत्तावांतरसामान्यात्मनासत्तावैचित्र्येप्येतादृशादृष्टांताःकल्प्याइत्याशयेनाह ॥ रसशक्तिरित्यादिना ॥ २६ ॥ रूपविलासानानीलपीतादिरूप वैचित्र्याणामालोकपरमाणुतासूक्ष्मतमरूपसामान्यंयथातथेत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ परात्मताब्रह्मसत्तापिआसांघटादिव्यक्तीनांगुणिगुणरूपावांतरवैजात्यार्थसत्तात्मरूपिणी भवतीतिशेषः ॥ आविर्भावदशायाकार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवत्तिरोभावदशायामपिकारणात्मनाकार्यमप्यस्त्येवेत्येतदपिदृष्टांतेनोपपादयति ॥ चितीति ॥ सर्वथातिरो भावेमायाशबलचितिअर्धतिरोभावेचित्तेमेर्वादिस्थूलकार्यजातमस्ति यथापिच्छानिपक्षौघा.काठिन्यंचमयूरोपादानभूतेतदंडरसेसंतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ वि वेकदृष्ट्याभेददृष्ट्या ॥ तथाचतत्रकल्पितभेदोयथानवास्तवाभेदविरोधीतद्वदत्रापीत्याह ॥ सनानातइति ॥ अंडेरसरूपोबर्हिणोमयूरः ॥ ३१ ॥

द्वैतात्मकमेवब्रह्मअस्तुयथाब्रह्मणास्तवजगदितिषमसत्त्वाद्वैताद्वैतात्मकम् ॥ नैतावतावैषम्यप्रसक्ति ॥ यथासदसतो सत्तासमतायामवस्थितिस्तथातन्निरूप णीयेत्यर्थ ॥ ३२ ॥ ननुवैषम्यपरिहारायसत्तासमतायामेवावस्थानमितिकुतः अभावमापत्तापत्तिलक्षणशून्यत्वपिवैषम्यपरिहारावित्याशङ्क्याह ॥ यतइति ॥ रूपतत्त्व भावस्यमत्त्वनुपपन्नसन्नेनशून्यनिष्ठम ॥ अभावस्यापिसदधीननिरूपणत्वात् ॥ नभावपपरमसैवविद्धि ॥ तस्यपाद्वयत्वान्नानाऽनानात्मकभिन्नाभिन्नस्वभावमिदजगद्रूपनस गरोयस्यनन्तसंभवमनुपपन्नम ॥ नत्वर्थस्यनशब्दस्यपद्वर्याद्वि ॥ ३३ ॥ एवमनुपपन्नस्यापिचर्वरसदृष्टान्तेनैवैकरस्यनेयमित्याशयेनाह ॥ चिज्जगदिति ॥ यथाजगतिचि दात्मकंनत्त्वमनुगतंतथापाईणिरसोनुगत यथाचित्तत्त्वेजगत्तल्लीनंतथारसेबहीतिपश्येत्यर्थ ॥ ३४ ॥ उपमोक्तमर्थंरूपकेणैकीकृत्यदर्शयन्मेवनिरस्यति ॥ नानेति ॥ नाना विधपदार्थभ्रमलक्षणे पिच्छै पूर्णाआपातनरम्यैर्बजगल्लक्षणमयूराण्डस्यरस ॥ तस्मभासमानजगन्मयूररूपनुअमयूरस्वरूपसत्तालक्षणपदंपरमार्थवस्तुविद्धि तत्रभ्रमभेद कुतोस्ती त्यर्थ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० सप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ यत्सत्तास्फूर्तिसोस्यानिर्मितिविषतिकल्पिते ॥ तस्त्वचि

जद्वैतद्वैतमत्तात्मातथाब्रह्मजगद्भ्रम ॥ यथासदसतोःसत्तासमतायामवस्थिति ॥ ३२ ॥ यतस्सदसतोरूपभावस्यविद्धितपरम् ॥ नानानात्मकमिदत्वनुभूतनसंभवम् ॥ ३३ ॥ चिज्जगद्दलनपश्यचर्र्ढरसवार्हिणम् ॥ यथाजगतिचित्तत्त्वचित्तस्वेयज्जगत्तथा ॥ नाना नानात्मकचमयूराण्डरसोयथा ॥ ३४ ॥ नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णाजगन्मयूराण्डरसश्चिदाप्ता ॥ मयूररूपत्वमयूरमंत सत्तापदंविद्धि कुतोस्तिभेद ॥ ३५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चिद्दनोपदेशोनामसप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रानुदितरूपात्मसर्वमस्तीदमाततम् ॥ मयूरइवयीजेंतस्तदहतादिगादिष ॥ १ ॥ यत्रनाम्युदितंकिंचित्तत्रसर्वंचविद्यते ॥ तदत्राप्य गिरा स्वगसुखसारेणयिद्यति ॥ २ ॥ तयाश्चमुनयोदेवागणा सिद्धामहर्षय ॥ आस्वादयंत स्वरूपंसदातुर्यपदेस्थिता ॥ ३ ॥ एतेयेस्तब्ध नयनाःस्थयोनिर्निमेषिण ॥ तेदृश्यदर्शनासंगस्पदत्यागेप्यवस्थिता ॥ ४ ॥

दानस्यघनब्रह्मनिष्ठप्यवर्ण्यते ॥ १ ॥ मयूररसदृष्टान्तात्तिरोभूतजगद्वैचित्र्यगर्भचिद्वचित्संवलितबीजशक्तिमदव्याकृतमेवतत्त्वनतत परशुद्धमस्तीतिभ्रान्तिमोहोमाभूदितितद्वधिष्ठा ननिर्विशेषभूमानंरूपनिष्ठप्यपरिचाययितुंश्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रेति ॥ बीजेअण्डअंतर्मयूरइववर्णितमतरहता विवहिर्दिगादिविषयता विषसर्वंजगत्प्रपञ्चशुद्धेकालत्रयेप्यनुदि तरूपात्मअनुत्पन्नस्वरूपमेवास्ति तदेवोक्तदृष्टान्ततात्पर्यविषयोनशबलमित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रपरमार्थत किंचिन्नाभ्युदितंतत्रैवसर्वंजगद्विषयाविषयतेतदेवाधास्मिन्देहेपिअगि रा अगानां रसभूत प्राणःसन्मन्गादिवैषयिकसुखसारेणचित्तवृत्तिभेदेनविविधभोगाकारतयास्फटिकमुकुरादौपद्मवर्णादिवति ॥ तथाचविषयसुखानुभवबलात्तद्विभूतनिरति शयानंदसद्भावोनुमेयइत्यर्थ ॥ २ ॥ सर्वसाधारण्येनतत्सद्भावेअनुमानप्रमाणमुक्त्वाविदुषामनुभवप्रमाणमप्याह ॥ तयाचेति ॥ स्वरूपस्वात्मभूतभूमानंदम् ॥ ३ ॥ सर्वैरपिकुतो नानुभूयतइतिचेद्दृश्यदर्शनासमाप्याणस्यस्वरूपविक्षेपावृतिग्रहाण ॥ अतएवतदुभयपरिहारायमाशाप्यनिरुद्धदृष्टयःप्राणनिरोधपराश्चयोगिनोदृश्यतइत्याह ॥ एतेइति ॥ स्तब्ध नयनेमोऽङ्केरदीनदर्तेद्रियंचयेषाम् ॥ ४ ॥

इदंत्वनारूढषष्ठादिभूमिकाना आरूढषष्ठसप्तमभूमिकास्तुव्यवहरंतोपिसमाहितैः पूर्वभूमिकागतैस्तुल्यमात्मसुखंमंदैवास्वादयतीत्याह ॥ नास्थिताइति ॥ कर्मसुव्यवहारेषुस्थि तानामपियेषाषष्ठादिभूमिकागतानाबाह्यार्थसत्यताभावनानआस्थिनाईषदपिस्थिता येचपूर्वभूमिकागताःसंवित्संवेद्यसंबंधत्यागलक्षणसमाधौस्थितायेषां प्राणोमनश्चनस्पद ते तेचचित्तचेत्यसमासगयोस्त्यागेयस्मिंस्तथाविधेभूमानदपदेतुल्यतयास्थिताइतिसार्धद्वयस्यार्थः ॥५॥६॥ षष्ठादिभूमिकागताअतब्रह्माकाराखण्डवृत्तिधारास्पदात्तेनाशेननिर तिशयानदास्वादनलक्षणपरमपुरुषार्थयथाससाधयतितथैवबहिश्चित्तचेत्यादिस्पदाद्यवहारसस्थितिमपिकुर्वंति यथाजगदीश्वरोंत.सदैवस्वरूपानदप्रतिष्ठोपिबहिर्माययाजग द्व्यवस्थापालयतितद्वदित्यर्थ ॥७॥ तेषाव्यवहारेदृश्येषुवाह्यविषयेषुदर्शनानाबुद्धिवृत्तीनांसगमेत्रिपुट्यामप्यभिव्यक्तोनिरतिशयानदात्मातद्धादयत्येवेतिसर्वोपिव्यवहार सुखरूपएव ॥ यथाऐंदवोरश्मिस्तरुपल्लवमत.प्रविश्यछादयतितद्वदित्यर्थ ॥ ८ ॥ अत.स्वरूपसुखनुतेषासुतरानिर्विक्षेपमित्यत्रापिदृष्टांतमाह ॥ विंबादिति ॥ विंबनित्यातरालि

नास्थिताभावनायेषांस्थितानामपिकर्मसु॥ संवित्संवेद्यसंबंधस्पंदत्यागेचयेस्थिताः॥ ५॥ प्राणोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥ मनोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव॥ ६॥ चित्तचेत्यसमासंगत्यागेतेस्वपदेस्थिताः ॥ स्पंदात्संसाधयंत्यर्थंतेनांशेनेश्वरोयथा॥ ७॥ तथैवचित्तचेत्यादिस्पंदात्कुर्वंतिसंस्थितिम्॥यथाछादयतिस्वच्छःपल्लवंरश्मिरैंदवः॥८॥तथात्माछादयत्यंतर्दृश्यदर्शनसंगमे॥ विंबाद्दूरंप्रयातस्यभित्तावपतितस्यच॥ ९॥ यदिंदोस्तेजसोरूपंतद्रूपंशुद्धसंविदः॥ नदृश्यंनोपदेशार्हंनात्यासन्नंनदूरगम्॥ १०॥ केवलानुभवप्राप्यंचिद्रूपंशुद्धमात्मनः॥ नदेहोनेंद्रियप्राणौनचित्तंनचवासना॥ ११॥ नजीवोनापिचस्पंदोनसंवित्तिर्नवैजगत्॥ नसन्नासन्नमध्यंचशून्याशून्यंनचैवहि॥ १२॥ नदेशकालवस्त्वादितदेवास्तिनचेतरत्॥ एतैःसर्वैर्विनिर्मुक्तंहृदिकोशशतेनच ॥ १३॥ यत्रैतत्स्पंदतेदृश्यंतत्तदात्मपदंभवेत्॥ यच्चनाद्यंनकल्पांतंनवस्त्वाद्यनिलादिभिः ॥ १४॥ इहचामुत्रसद्रूपादन्यथाभवतिकिंचित्॥ जायंतेचम्रियंतेचदेहकुंभाःसहस्रशः॥ १५॥

कस्यशुद्धनभ.स्थस्येंदोस्तेजसश्चंद्रिकायायद्रूपतदेवपरमात्मनोनिर्विक्षेपाछादरूपंतैरनुभूयतइत्यर्थ. ॥ ९ ॥ १० ॥ तदेवदेहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह ॥ नदेह इत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ देशकालवस्तुनिरूप्यत्रिविधपरिच्छेदादिनाब्रह्मैवास्ति ॥ एतैर्देहादिभिः ॥ शतशब्दआनन्त्यपर. ॥ भूतभाविदेहकोशानाहृदिवासनात्मनास्थितानामानन्त्यात् ॥ १३ ॥ एवकोशशतेनहृदिचित्तेयत्रयस्मिन्सतिएतदृश्यमाविर्भावतिरोभावादिनास्पंदतेतत्सन्मात्रमेवात्मपदभवेत्सभावितमित्यर्थ. ॥ एवकार्यकारणविलक्षणतत्सभावनीयमित्याह ॥ यच्चेति ॥ यद्ब्रह्मआद्यमहाकल्पादिकालेभवमव्याकृताख्यकारणम् ॥ तथाकल्पातप्राकृतादिप्रलयरूपचन ॥ सर्गकालेपिइहएतस्मिन्लोकेअमुत्रपरलोकेवाअनिलादिभि.शोषणदहनछेदनभेदनादिविकारै क्वचित्सद्रूपादन्यथानभवतीतिसविकारवस्तुआदिपदात्तद्विकाराश्चयन्नभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननुदेहादिविकारैस्तदनुगतसद्रूपस्यापिविकार किंनस्यात्तत्राह ॥ जायंतेचेति ॥ १५ ॥

---

१ स्वस्थइत्यपिपाठः

र्हीकरहारिपयगलिनेस्याह ॥ नघेति ॥ १६ ॥ विष्वक्सवन मुसिद्धयाम्भणापुपायपरिष्कृतया ॥ १७ ॥ अतएवम्यवहरन्नपिनिर्विकारात्मदर्शनान्नित्यमुक्तात्मस्वरूप
लिवत्याह ॥ प्रज्वलन्नपीति ॥ प्रज्वलन्स्वराज्यप्रयोग्यम्यवहारेपुदीप्यमान ॥ १८ ॥ १९ ॥ दृअगकालादिसर्वजगद्ब्रह्मत्यात्मदृष्ट्यादृष्टवतस्तवाकिंभूयोपिभ्रमणसंभवतिनै
वमसवनीत्यर्थ ॥ यतस्त्वमस्तुत सममविपमस्वरूपगच्छसिसर्वदैवमासमानसीतिसमगएवा॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतेरितिभाव ॥२०॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनिर्वा
णप्रकरणपू०अष्टचत्वारिंश सर्ग ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विकारेभ्योविवर्त्तस्यवैलक्षण्यमिहोच्यते॥ अमबोधादिविद्यास्तिमबोधेनास्तिसेतिच ॥ १ ॥ विकारारम्भाभ्याविवर्त्त
स्यलक्षणतोभेदंजिज्ञासमानोराम पृच्छति ॥ यदीति ॥ आदिपदादारम्भपरिग्रह ॥ बृंहितेनित्यनिरतिशयवृद्धिमतिविविधपरिच्छेदशून्येइतियावत् ॥ १ ॥ तत्रकारणेकार्यो
त्पत्तवधाअतिरोहितभागवस्य १प्रतिबद्धभागवस्य २प्रच्छन्नभागवस्यो ३अप्रच्छन्नभागवस्यो ४विनष्टभागवस्य ५श्चेति ॥ आद्योमृदादेघटादिभाव ॥ द्वितीयोजलस्यहिमक
सयाद्याभ्यंतरस्यास्यनात्माकाशस्यखडना॥ तच्चदेहादिसफलमात्मैवात्मविदांवर॥१६॥ केवलंयोधवैरूप्यादीपत्पृथगिवास्थितम् ॥
विष्वगारमम्यवि-वंज्ञातयुक्त्यासुसिद्धया॥१७॥ प्रज्वलन्नपिकार्येपुनिर्वाणोनिर्ममोभव ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम्
॥१८॥ तत्सर्वंब्रह्मनिधर्मनिर्गुणनिर्मलात्मकम्॥ निर्विकारमनाद्यंतनित्यशांतसमात्मकम् ॥ १९॥ कालक्रियाकरणकर्तृनिदानका
र्यजन्मास्थितिप्रलयसंस्मरणादिसर्वम्॥ ब्रह्मेतिदृष्टवतएवतवात्मदृष्ट्याभूयोपिकिंभ्रमणमगसमगएव ॥ २०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०
दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०ब्रह्मैकात्मप्रतिपादननामअष्टचत्वारिंश सर्ग ॥४८॥ ॥५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिनास्ति
विकारादिभ्रमब्रह्मणिबृंहिते॥ तदिदंकथमाभातिभावाभावमयजगत्॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अपुन प्रागवस्थानयत्स्वरू
पविपर्यय ॥ तद्विकारादिकतातयत्क्षीरादिपुवर्त्तते॥२॥ पयस्तांपुनरभ्येतिदधित्वान्नपुन पय ॥ युश्ममायतमध्येपुवब्रह्मैवनिर्मलम्
॥३॥ क्षीरादेरिवतेनास्तिब्रह्मणोनविकारिता॥ अनाद्यंतविभागस्यनचैपोवयविक्रम ॥४॥
रकाभाव ॥ तृतीयोरज्जुसर्पभाव ॥ चतुर्थोजलस्यतरंगभाव ॥ पंचमोदुग्धस्यदधिभाव ॥ तत्रांत्यएवजन्मादिभावविकार परिणामश्च इतरेतुविवर्त्तभेदाएवेत्याशयेनम
थमंत्रसिद्धविकारलक्षणमाह ॥ अपुनरिति ॥ यत्क्षीरबीजादिपुदधिवेणुघ्यादिलक्षणंकार्यपुन प्राक्तनक्षीरादिभावावस्थानशून्यक्षीरादिस्वरूपविपर्ययरूपविपतेतदेवविकार
मस्कारपरिणामादिशब्दवाच्यमित्यर्थ ॥ २ ॥ ब्रह्मणिभगच्छ्रक्षणकार्यमनुनतथातदेधर्म्याविल्याह ॥ अयुश्ममिति ॥ ३ ॥ अस्तुतर्हिपरमाणुभिर्द्व्यणुकादीनामिवावयवैरारंभक
मलभाह ॥अनाद्यंतेति ॥ आद्यतलक्षणदेशिकपरिच्छेदवस्तुक्रियासंयोगादिविभागवस्तुनावयवेष्ववयव्यारंभकम स्यात्तद्विलक्षणस्यब्रह्मण सदस्त्यर्थः ॥ एतेनबहूनासंयु
क्तानांसमवेतानांवास्वयुक्तामवसमवेतेवासमवायेनैककार्यजनकत्वमारंभकत्वम् ॥ यथातंतूनांपटमति यथावाकारणगुणानांकार्यगुणमतीतिवैशेषिकाद्यभिमतलक्षणमुक्त
मम ॥यथाचकणादसूत्रम ॥ द्रव्याणिद्रव्यांतरमारभंते गुणाश्चगुणांतरमिति ॥ २ ॥

ब्रह्मणि जगतस्तु परिशेषाद्विवर्त्तत्वमेव सिद्धमिति तल्लक्षणेन दर्शयति ॥ समस्येति ॥ विकृतिरन्यथाभावः ॥ सभ्रमविवर्तम् ॥ तथाचाद्यंतयोः समेतदसंस्पर्शिवैषम्यप्रतिभासो विवर्त्तइति तल्लक्षणमिति भावः ॥ ५ ॥ तदसंस्पर्शं दर्शयति ॥ नसंवेद्यमिति ॥ ६ ॥ मध्ये विकारासंस्पर्शः कथं ज्ञायतइति चेदाद्यंतयोस्तदसंस्पर्शस्वभावावधारणादेवलिंगादित्याह ॥ यादृगिति ॥ ७ ॥ आत्मनस्तु प्रकाशस्वाभाव्येन समता सर्वानुभवसिद्धा अनात्मभावश्च तस्यात्यंतासंभाव्य इत्याह ॥ आत्मात्विति ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्प्रकाशैकरसे ब्रह्मणि तद्वि

समस्याद्यंतयोर्यैयं दृश्यते विकृतिः क्षणात् ॥ संविदः संभ्रमं विद्धि नाविकारेऽस्ति विक्रिया ॥५॥ नसंवेद्यं नसंवित्तिस्तत्र ब्रह्मणि विद्यते ॥ तद्ब्रह्मशब्दकथितं निःसंबंधचिदात्मवत् ॥६॥ यादृगाद्यंतयोर्वस्तु तादृगेव तदुच्यते ॥ मध्ये यस्य यदन्यत्वं तदबोधाद्विजृंभितम् ॥७॥ आत्मात्वाद्यंतमध्येषु समः सर्वत्र सर्वदा ॥ स्वमप्यन्यत्वमायाति नात्मतत्त्वं कदाचन ॥ ८ ॥ अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः ॥ वशंभावविकाराणां न कदाचन गच्छति ॥ ९ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥विद्यमाने सदैकस्मिन्ब्रह्मण्येकांतनिर्मले ॥ संविद्भ्रमस्वरूपाया अविद्यायाः क आगमः ॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ब्रह्मतत्त्वमिदं सर्वमासीदस्ति भविष्यति ॥ निर्विकारमनाद्यंतं नाविद्यास्तीति निश्चयः ॥११॥ यस्तु ब्रह्मेति शब्देन वाच्यवाचकयोः क्रमः ॥ तत्रापि नान्यताभावमुपदेष्टुं क्रमोऽस्त्यसौ ॥१२॥ त्वमहं जगदाशाश्च द्यौर्भूश्चाप्यनलादिवा ॥ ब्रह्ममात्रमनाद्यंतं नाविद्यास्ति मनागपि ॥१३॥ नाम्नैवेदमविद्येति भ्रममात्रमसद्विदुः ॥ नविद्यते या सा सत्या कीदृग्राम भवेत्किल ॥ १४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥उपशमप्रकरणेऽस्यस्त्वनेतु त्वयेरितम् ॥ अविद्येयं तथेत्थं च विचार्यत इति प्रभो ॥१५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतावंतमबुद्धस्त्वमभूः कालं रघूद्वह ॥ कल्पिताभिः किलैताभिर्बोधितोसि स्वयुक्तिभिः ॥१६॥ अविद्येयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः ॥ अप्रबुद्धप्रबोधाय कल्पितो वाग्विदां वरैः ॥ १७॥ अप्रबुद्धं मनो यावत्तावदेव भ्रमं विना ॥ नप्रबोधमुपायाति तदाक्रोशशतैरपि ॥ १८॥

रुद्धस्वभावाया अविद्यायाः कथं प्रसक्तिर्येन तत्र जगद्विवर्त्तः स्यादिति प्रबुद्धदशा रामः शंकते ॥ विद्यमानेइति ॥ १० ॥ नप्रबुद्धदशा अविद्यासद्भावं ब्रूमः किंत्वबुद्धेष्वुत्पादनायकल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ब्रह्मतत्त्वमिति ॥ सर्वपूर्णम् ॥ ११ ॥ नअन्यतायाभावसद्भाववदाम किंतूपदेष्टुमसौ क्रमः कल्पित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यद्यविद्याना स्त्येव तर्ह्युपशमप्रकरणे यथाभातिरविद्येयं तथेत्थं च विचार्यत इति त्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्योक्तमिति रामः शंकते ॥ उपशमेति ॥ १५ ॥ तत्तु तवाबोधदशायां त्वद्बुद्ध्यनुसारिकल्पनयोक्तमिदानीं तु त्वं प्रबुद्ध इति न तत्कल्पनावसर इत्यविरोध इत्याह ॥ एतावतमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनाम् ॥ तत्मनः ॥ १८ ॥

पुर्ण्णानाममभावनारिपुरूपरापनिरासकत्वादितिभाव ॥ १९ ॥ सत्गुरोपेपुतत्त्वोपदेशोऽम्यथइत्याशयेनाह ॥ सवमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ येनयादृशोपदेशेनावबोध्यसेतश्च ण्विनिशेष ॥ २२ ॥ तमेवाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यथेच्छसीतिऐच्छिकेनव्यवहारेणनमास्तवब्रह्मत्वहानिरितिभाव ॥ २३ ॥ कोटि सवभीतिबाधावधिस्तम्मात्मम् ॥ एकेति ॥ त प्रकाशाहंक शाकरएकत्वमनुपश्यतइत्यादिमुनेरितिभाव ॥ २४ ॥ हेराघवत्वतिष्ठन्गच्छन्भ्वसन्स्वपन्नअत अहंभावरूपआत्मेत्यनुभव ॥ २५ ॥ सेवनविवेकरसब्रह्मभव ॥ २६ ॥ सर्वैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक सत्वमेव ॥ तच्छ्रुतिप्रसिद्धमनापतनरपरसन्स्थितोसि ॥ २७ ॥ यद्ब्रह्मेति ॥ आत्मेतितुर्यइत्यपिप्रसिद्धम्यापअविद्याप्रकृतिश्च

युक्त्यैवबोधयित्वैपजीवआत्मनियोज्यते॥ यथुक्त्यासाधतेकार्यनतपत्नशतैरपि॥१९॥ सर्वंब्रह्मेतियोब्रूयादप्रबुद्धस्यदुर्मते॥ सकरो तिसुहृदृत्त्यास्याणोदं खनिवेदनम्॥२०॥युक्त्याप्रबोध्यतेमूढःप्राज्ञस्तत्त्वेनबोध्यते॥ मूढ प्राज्ञत्वमायातियुक्त्याबोधनविना॥२१॥ एतावंतमबुद्धस्त्वकालंयुक्त्याप्रबोधित ॥इदानींसप्रबुद्धस्त्वमयापेनावबोध्यसे॥ २२॥ ब्रह्माहंत्रिजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्मखलुदृश्यभू ॥ द्विती याकलनानास्तियथेच्छसितयाकुरु॥ २३ ॥ असंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रजगत्रयम्॥ एकप्रत्ययवानत कुर्वन्नपिनलिप्यसे॥२४॥ भारूपश्चेतनोव्यापीपरमात्माहमित्ययम्॥ राघवानुभवांतस्त्वतिष्ठन्गच्छन्छ्वसन्स्वपन ॥ २५॥ निर्ममोनिरहंकारोबुद्धिमानसिसा धुषेन्॥ तद्ब्रह्मावेदनशांतमवभूतस्थितभव॥ २६॥ तदनाद्यतमाभाससत्त्वमेवपरपदम् ॥ स्थितोसिसर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक ॥ २७॥ यद्ब्रह्मात्मेतितुयश्चयाविद्याप्रकृतिश्चया॥ तदभिन्नसदैकात्मयथाकुंभशतेपुम्नत्॥ २८॥ नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नाघटान्मृन्मयता यथा॥ मन्मृन्मात्रयथापातरालैवप्रकृति स्थिता॥ २९॥ आवर्त्त सलिलस्येवच स्पंदस्त्वयमात्मन ॥ प्रोक्त प्रकृतिशब्देनतेनैवेहसए वहि॥ ३०॥ यथैकःस्पंदपवनोनामाभिन्नोनसत्तया॥ तथैकमात्मप्रकृतीनाम्नाभिन्नेनसत्तया॥ ३१॥अबोधादेतयोर्भेदोबोधेनैवावि लीयते॥ अबोधात्सन्मयोयातिरज्ज्वासर्पभ्रमोयथा॥ ३२॥ चित्स्तेन्नेकलनायीर्जयदेतत्पततिस्फुरन्॥ चित्तांकुरतदेतस्माद्भाविसंसा रम्हक॥ ३३॥

सागाब्रह्मरोतेवमभिद्धात्मवतभिन्नसम्माधैकात्मकमित्यर्थ ॥ २८ ॥ यथाघटस्यमृन्मयतासद्वासत्वमृम्मात्रतथाप्रकृतिरित्यर्थ ॥ २९ ॥ स्पंदोविवर्तनम ॥ तेनसम्याप मतावनइम विवर्तमआत्मैवाम्निनाणुनायमभ्यम्परित्यर्थ ॥ ३० ॥ सत्तयावस्तुरूपेन ॥ ३१ ॥ सम्मयःसन्मात्र ॥ यातिरूपांतरमितिशेष ॥ ३२ ॥ तदेवचित्तांकुर्तस्मा त्करत्नाविमसारनसदक्षपघनइत्यर्थ ॥ ३३ ॥

१ ब्रह्मब्रह्मदस्यभूरितिपाठः

एतत्कलनाबीजमेव ॥ ३४ ॥ नोपततिचेत्सुखदुःखफलाःशरीरद्रुमायेभ्यस्तथाविधाश्चित्तांकुरानजायते ॥ ३५ ॥ उपक्रांतमुपदेशरहस्यमुपसंहरति ॥ द्वित्वमिति ॥ हेराम जगतिअसत्भ्रांत्युपात्तद्वित्वजहिहित्यज ॥ आचहौइतिचकाराज्जहातेरि· ॥ यतस्त्वबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावलक्षणेननिरतिशयानंदविभवेनअभयात्माभव ॥ दुःखं तुकालत्रयेपिनास्त्येवेतिनःपरमार्थसारउपदेशइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहकल्प नयाजी लिंगपुर्यष्टकोद्भवः ॥ वर्णितोक्षैस्तथातस्यबाह्यार्थग्रहणक्रम· ॥ १ ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेणस्वयंछिन्नसर्वसंशयोपिरामः

एतदेवात्मविज्ञानादग्धंसद्वासनाजलैः॥संसिक्तमपियत्नेननभवत्यंकुरक्षमम्॥ ३४॥ नोचेत्पततिचित्क्षेत्रेकलनाबीजकंततः॥चित्तां कुरानजायंतेसुखदुःखलवद्रुमाः॥ ३५॥द्वित्वंजगत्यसदुपात्तमबोधजातंबोधक्षयंजहिहिबोधमुपागतोसि॥आत्मैकभावविभवेनभ वाभयात्मानास्त्येवदुःखमितिनःपरमार्थसारः॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०संस्तुतिविचारयोगोनामएकोनपं चाशःसर्गः॥ ४९॥ ॥ ७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंदृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम्॥परेणपरिपूर्णाःस्मोब्रह्मज्ञानामृ तेनते॥ १ ॥पूर्णात्पूर्णमिदंपूर्णपूर्णात्पूर्णप्रसूयते॥ पूर्णेनापूरितंपूर्णस्थितापूर्णेचपूर्णता॥ २॥ लीलयेदंतुपृच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये॥ बालस्येवपिताब्रह्मन्नकोपंकर्त्तुमर्हसि॥ ३॥

परेषामुपकारायतत्संशयपदंप्रष्टुकामःप्रथमंस्वानुभवमभिलप्यदर्शयति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ वयंतेत्वत्संबंधिनाब्रह्मज्ञानामृतेनपरिपूर्णाःस्म· ॥ १ ॥ स्वानुभवेन पूर्णमदःपूर्ण मिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतिंसंवादयति ॥पूर्णादिति॥ पूर्णाद्ब्रह्मणःसकाशादुपाधौप्रविश्यआनखाग्रात्पूर्णमिदंजीवरूपंपरमार्थत·पूर्ण ब्रह्मैव यत·पूर्णाद्वियदादिक्रमेणप्रसूयतेव्यष्टिसमष्ट्युपाधिरूपतदपिपूर्णमेवप्रसूयते॥ तद्यदामहावाक्योत्थेनाहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनसमूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णेनब्रह्मणा पूर्णमेवजीवतत्त्वमखंडैक्येनापूरितंतदाकल्पितापूर्णताभ्रमस्यापगमात्पूर्णस्यपूर्णतैवप्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः ॥ २॥ भूयसाजनानाबोधाभिवृद्धयेबालस्यलीलाप्रश्नेपितेवको पंकर्त्तुनार्हसि ॥ ३ ॥

सर्वेषां प्राणिनां तद्येवायानुभवोद्धसद्दर्शनात् प्रियाप्रियदर्शनजन्यसुखदुःखयोरुदयानुभवाच्चिरानुभूतानामपि बाह्यार्थानां रूपेषस्मृतिदर्शनात् स्वरूपेषबाह्यार्थानामप्यनुभवोया
प्य ॥ तथ्योपचक्षुरादीन्द्रियाणां बाह्यार्थोद्भयानेनुभवशक्तेरचेतनत्वेन च स्वयं बहिर्गत्वानुभूयागत्यास्यानुभवशक्तेश्च श्रोत्रादिगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमोप्यर्थ ॥ नचांत
करणावच्छिन्नजीवचैतन्यमर्वेन्द्रियप्रणाड्या निर्गत्य बाह्यघटादिव्याप्य तदनुभवतीति कल्पनापियुक्ता ॥ तथासति बहिरेवानुभवोद्धेस्वापत्ते ॥ प्रियाप्रियदर्शनप्रयुक्तसुखदु
खानामपि बहिरुदयापत्ते कालांतरेन स्मृत्यनापत्तेश्च अंतर्विषयप्रवेशमंतरेणांतरनुभवायोगात् ॥ नचबहिरंतःकरणवृत्तिर्विषयालिंगनेन तदाकारलांछनसंस्कारानप्युपगृहीत्वा
न प्रविश्य नटइव नवाकारविशेषवतीतदनुभावयति स्मारयति चेत्युच्यत इति कल्पनापियुक्ता ॥ घटाद्याकारानभवानांतल्लांछनविषयत्वकल्पने भ्रमप्रमयोरविशेषापत्ते सर्वप्रमाना
भावप्रसंगात् घटादेर्बाह्यसत्वानुभवानापत्तश्च ॥ इत्थमनुभव आंतरो घटादिश्च बाह्य इत्यनयोरसंबद्धात्मकयोरपि बाह्यस्यानुभवारोहणमुपपादयितुं शक्यम् ॥ अतएवनैया
यिकादयोनुभवस्य विषयेसह विषयविषयिभावलक्षणः स्वरूपसंबंधएव नसंश्लेषादिलक्षणइत्याचक्षते ॥ नचसोपियुक्त ॥ असंबद्धस्वरूपस्य सर्वान् विषयान्प्रत्यविशिष्टत्वेन
विषयव्यवस्थायोगात् ॥ नचात्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति क्रमेण स्वाश्रयसंयुक्तसंयुक्तसंयोगादिपरंपरासंबंधव्यवस्थयाव्यवस्था ॥ अननुगतस्य परंपरासंबंध
स्य स्मृत्यनुमित्याद्यननुगततत्तद्विषयव्यवस्थापकत्वायोगात् ॥ परंपरासंबंधेन बाह्यार्थापरोक्ष्यानिर्वाहात्तस्यैव व्यवस्थापकत्वे स्वरूपसंबंधकल्पनवैयर्थ्याच्च ॥ एतेनसन्निकर्षद्वारायो

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ विद्यमानमपि ब्रह्मन्दृश्यमानमपि स्फुटम् ॥ ४ ॥ कथं मृतस्य वै जंतोर्विषयं स्वं न पश्यति ॥ जीवत
श्च कथं सर्वं विषयं स्वं प्रपश्यति ॥ ५ ॥ कथं घटादियात्यत्र मिन्द्रियाणि जडान्यपि ॥ शरीरेनुभवत्यत्र पुनर्नानुभवत्यपि ॥ ६ ॥ अयःशला
कोपमयोघटादीन्द्रिययोः किल ॥ अश्लिष्टयोरंतरसौ कथं तन्नोदितामिथ ॥ ७ ॥ जानन्नपि यदेतान्वै विशेषात्पृच्छतः पुनः ॥ पृच्छामि त
द्गोपेण कथयस्वानुकंपया ॥ ८ ॥

धीयज्ञानव्यक्तिजनक स तद्विषय इति व्यवस्थापि प्रत्युक्ता ॥ इन्द्रियादीनामपि तद्विषयत्वप्रसंगात् ॥ तस्मादघ
टितघटनासमर्थमायाशक्तिबलादेवांतबाह्यार्थानुभवोवाच्यः तथासति किं कर्णादिगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमेनेति यथानुभवतःशरीरेऽपि बाह्यार्थमनुभवतीति स्यात् तथा
सतिमृतशरीरेऽपि कर्णादीनां संबंधस्य सदात्मनश्च सत्वात्तत्रापि बाह्यार्थान्कुतो नानुभवतीति रामः शंकते ॥ श्रोत्रमित्यादिना ॥ श्रोत्रादिशब्दा गोलकपराः ॥ अतएवस्फुटदृश्य
मानमपीति विशेषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ यदि किंचिद्भूयाच्चक्षुरादीन्द्रियाणि स्वयं बहिर्निर्गत्य घटादीनां बाह्यसत्वमनुभूयांतर्भवित्वा कथयतीति तथाह ॥ जडानीति ॥ नतेषां पृथक्चेतनत्वक
ल्पनसामर्थ्यं वा अस्तीति भावः ॥ यदि किंचिद्भूयादिन्द्रियाणि बाह्यार्थं तद्विनीत्वा स्थापयतीति तं प्रत्याह ॥ पुनरिति ॥ रूपर्थस्यापनेपुनःपुनरुदितदनुभवः स्याद्घटादेर्लुप्तत्वाद्बहिर्नि
सारणादर्शनादिति भावः ॥ ६ ॥ ननु घटादिविषयजातकृत्स्नमथ चक्षुरादीन्द्रियजातस्वदेशमाकर्षति तच्चाकृष्टमिन्द्रियविषयसंवेद्यांतरुदित्वाय भोक्तृकनचिद्वशेनांतर्नयति घ्राण
मित्रसंधमितिकल्पनामाशंक्याह ॥ अयइति ॥ विषया संश्लिष्येन्द्रियाण्याकर्षयेयुर्नासंश्लिष्य असंश्लिष्टरज्ज्वादीनां घटाद्याकर्षकत्वादर्शनात् ॥ नचगोलकप्रदेशानुपसर्पि
णां घटादीनां तत्संश्लेषः संभवति नापीन्द्रियाणां रज्जुवद्घटसंश्लेषलब्धाकर्षकत्वं वा प्रसिद्धं भिन्नप्रदेशनिरवाताय शलाकायःपरस्परभिन्नदेशत्वादित्याह ॥ अश्लिष्टयोरिति ॥ अश्लि
ष्टयोर्घटादीन्द्रिययोर्मिथः असौ त्वदुच्यमानातन्नोदिता परस्पराकर्षणशीलता तथापि नेभावस्यविपरीतघटादिस्थूलप्रवेशाकृताकर्षसर्वानुभवविरुद्धेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु तस्य बोधेन
च्छिन्नसंशयस्य तवकथं मायामपेक्ष्यसर्वानुपपत्तिशामनः स्विमृष्यवहारैरेदृशसंशयसत्त्वमाह ॥ जानन्नपीति ॥ शतधा बहुधा पुनः पृच्छामि ॥ अज्ञानुपचारार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेयद्गोलकातिरिक्तानींद्रियाणिनसंतीति यतःसम्यग्विमर्शेचिद्व्यतिरेकेणप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाःकेपिननिरूपयितुकेनापिवादिनाशक्यतइत्याशयेनवसि
ष्ठःप्रथमसमाधत्ते ॥ इंद्रियादीति ॥ ९ ॥ यदितुकल्पनयाद्रष्टुर्दृश्यस्यचोपपत्तिमन्यसेतर्हिइंद्रियादिघटितपुर्यष्टकत्वेनापिपूर्वपूर्ववासनानुसारेणकल्पनोपपत्तेर्नकिंचिदनुपपन्न
मित्याशयेनाह ॥ गगनादपीति ॥ तयाचिताआत्मनामायाशबलस्वभावेनपुर्यष्टकत्वेनस्वरूपभावदृत्त्यापूर्वपूर्ववासनानुसारेणभावितंकल्पितमित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तेर्थेमायां
तुप्रकृतिविद्यान्मायिनतुमहेश्वर अस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तसर्वमिदजगदितिश्रुतिप्रमाणयति ॥ तदेवचेति ॥ ११ ॥ एवचेद्रियद्वाराबहिर्निर्गतेनपुर्यष्टकघटकेनचित्तेनघटा
दिव्याप्यास्ववृत्तिप्रतिबिंबितघटादेर्बाह्यत्वाकारेणैवहृदयेनीत्वाप्रदर्शनतथैवकालांतरेस्मृतिःस्वमेचातर्गतस्यैवबाह्यत्वेनानुभवश्चेतिसर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पुर्यष्टकत्वमि

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इंद्रियाद्यपिचित्तादिघटाद्यपिनकिंचन॥ पृथक्संभवतीहांगनिर्मलाच्चेतनादृते ॥ ९ ॥ गगनादपियाऽच्छाचित्त याघृपंस्वमात्मना ॥ चित्त्वात्पुर्यष्टकत्वेनभावदृत्त्यैवभावितम् ॥ १० ॥ तदेवचप्रकृतितांगतंजगदवास्थितेः ॥ तस्याअवयवाज्जातमिं द्रियादिघटादिच ॥ ११ ॥ पुर्यष्टकत्वमायातंयच्चित्तंस्वस्वभावतः ॥ स्वएवावयवस्तस्मिन्घटादिप्रतिबिंबति ॥ १२ ॥ ॥ श्रीरामउवा च॥ ॥जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नोदर्पणस्यच॥ पुर्यष्टकस्यभगवन्रूपंकथयकीदृशम् ॥ १३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अनाद्यंतंजग द्बीजंयद्ब्रह्मास्तिनिरामयम् ॥ भारूपंशुद्धचिन्मात्रंकलाकलनवर्जितम् ॥ १४ ॥ कलनोन्मुखतांयातमंतर्जीवइतिस्मृतः॥ सजीवःखलु देहेस्मिंश्चिनोतिस्पंदतेस्फुटम् ॥ १५ ॥

ति ॥ एवंरीत्यापुर्यष्टकत्वमायातंचिद्रूपंतत्स्वमेवपुर्यष्टकस्यचित्तादिघटितस्वभावतःस्वयमेवस्वःचित्तवृत्त्याख्योवयवोभवति तस्मिन्नवयवेघटादिवाह्यंबाह्याकारेणैवप्रतिबिंब
ति ॥ मृतदेहेतुपुर्यष्टकघटितस्यलिंगात्मनोजीवस्यस्वकल्पनयैवलीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्यानिर्गमनान्नदर्शनादिसामर्थ्यमितिसर्वदोषपरिहारइतिभावः ॥ १२ ॥ यद्येवंत
र्हिपचीकृतभूतभागेनजगदाकारेणपरिणमतोऽपंचीकृतभूतकार्यलिंगभागेनतत्प्रतिबिंबग्रहदर्पणभूतस्यचपुर्यष्टकस्यैवकिंरूपंतदेवकथयेतिरामःपृच्छति ॥ जगदिति ॥ १३ ॥
तत्स्वरूपवक्तुंवसिष्ठस्तन्मूलमज्ञातब्रह्मतत्त्वंनिर्दिशति ॥ अनाद्यंतमिति ॥ १४ ॥ तद्ब्रह्मवियदादिभूतसूक्ष्मसृष्ट्यातेनापंचीकृतेनलिंगपचीकृतेनब्रह्मांडचसृष्ट्वातदंतःप्रतिबिंबलक्ष
णकलनोन्मुखतायातसत्सूत्रप्राणानामभिमानेनधारणाज्जीवइतिस्मृतोऽभूदित्यर्थः ॥ चिनोतिवासनोपचयेनांगोपचयेनचोपचितोभवति उपचितश्चबाह्यांतर्व्यापारात्मनास्प
दतेचेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाभिमानादिव्यापारभेदेननामभेदानाह ॥ अहंभावादित्यादिना ॥ १६ ॥ सर्वव्यापारसाधारणस्वभावात्मापुर्यष्टकमितिनाम्नास्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञानेंद्रियव्यापारेणज्ञत्व कर्मेंद्रियव्यापारेणकर्तृत्व तत्फलसुखदुःखाश्रयत्वेनभोक्तृत्व सर्वस्यौदासीन्येनप्रकाशनेसाक्षित्वम् ॥ आदिपदाद्भोगकरणत्वायतनत्वादिपरिग्रह ॥ एतदभिपातिनीआ ध्यासेनैतद्धर्मिकायासवित्सैवचित्प्राधान्येनजीवइत्युक्ता जडांशप्राधान्येनतदेवपुर्यष्टकविदुरित्यर्थ ॥ १८ ॥ अतएवस्वतादात्म्यभावितसुखाद्याकाराणांकालभेदेनभेदाज्जीवो पिकामक्रोधहर्षविषादादिपरिजितोनानेवभवतीत्याह ॥ कालेकालेइति ॥ अनंतवासनाकणिकोदयमाकारमृच्छतीतिपरेणान्वय ॥ १९ ॥ तस्यैवसमष्टिव्यष्टिजीवस्यबीज स्यांकुरकांडपल्लवादीवसर्वजगदाकारइत्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ २० ॥ अतएवाचश्चिदात्मानाहंकिंतुशरीराद्याकारएवाहमितिमिथ्याज्ञानेनचेततिपश्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अहंभावादहंकारोमनानान्मनउच्यते ॥ बोधनिश्चयतोबुद्धिरिंद्रदृष्टेस्तथेंद्रियम् ॥ १६ ॥ देहभावनयादेहोघटभावनयाघट ॥ एषएवस्व भावात्माजनैःपुर्यष्टकस्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ॥ यासविज्जीवइत्युक्तातद्विपुर्यष्टकविदु ॥ १८ ॥ का लेकालेततोजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वत ॥ भाविताकारयानतवासनाकणिकोदयम् ॥ १९ ॥ पुर्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारमृच्छति ॥ यथावासनत सेकाद्बीजंपल्लवतामिव ॥ २० ॥ आकारोहंशरीरादिस्थावरादिचरादिष ॥ नाहमात्मश्चिदात्मेतिमिथ्याज्ञानेनचेतति ॥ २१ ॥ भ्रमत्येवजगज्जीवोवासनावलितश्चिरम् ॥ ऊर्ध्वाधोगमनैरन्धौकाष्ठंवीचिहतंयथा ॥ २२ ॥ कश्चिद्द्वित्रजातित्वाद्भवबंधाद नंतरम् ॥ बुध्वात्मानंममभ्येतिपदमाद्यंतवर्जितम् ॥ २३ ॥ कश्चित्कालेनबहुनाभुक्तयोनिगणातुर ॥ आत्मज्ञानवशादेतिपरमपद मात्मन ॥ २४ ॥ एवरूपश्चसुमतेजीवोयात शरीरताम् ॥ नेत्रादिनाघटाद्यतर्यथावेत्तितयाशृणु ॥ २५ ॥ चित्त्वस्यकलनांतस्यसप्र यातस्यजीवताम् ॥ मन षष्ठेंद्रियग्रामोदेहोयमवतिष्ठते ॥ २६ ॥ यदान्य सर्वदेहेभ्य खेपतत्यक्षरूपिणा ॥ तदातज्जीवसंस्पर्शाज्जीवा त्मैकत्वमृच्छति ॥ २७ ॥

कश्चित्सनकादितुल्य कश्चिद्वासिष्ठश्रेणीयभवबंधादनंतरमाद्येजन्मन्येवेत्यर्थ ॥ अयंपक्षबौधिभाग सात्त्विकराजसादिजीवभेदवर्णनेउत्पत्तिप्रकरणेव्याख्यात ॥ २३ ॥ २४ ॥ कथंघटादिबाह्यसत्त्वमिंद्रियाणिजडान्यपीतिप्रश्नस्तत्सामान्यत समाहितमपिविशेषेणसमाधत्ते ॥ एवरूपइत्यादिना ॥ २५ ॥ चित्त्वस्यचैतन्यस्यकलनांतस्यपुर्यष्टकेप्रतिबिंबत यापरिच्छेदस्यानवाप्येप्योपाधौपरिमात्रनयावतिष्ठते ॥ तेनसदाजीवचैतन्यदेहपरिमितदेहांतर्गतमेवसुखदुःखादिसंबंधाननुभवतिनबाह्यम् ॥ २६ ॥ यदातुअन्योन्यासघटादि दृश्यज्ञोभवतितदातदागादुद्रिक्तजलंकुल्याद्वारेणेवसर्वदेहेभ्यउद्रिक्तचक्षुराद्यक्षरूपिणाद्वारेणबाह्यघटादिपर्यंतेस्वेबाह्याकाशेपततिनिर्गच्छतीत्यर्थ ॥ किंततस्तत्राह ॥ तदेति ॥ तदातद्बाह्यविषयादिप्रकाशनिर्गतजीवेनस्वाकारवृत्तिव्याप्तिद्वारासस्पर्शाद्यापनाजीवचैतन्येमसहैकत्वमाप्यासिकचित्तादात्म्यलक्षणविषयज्ञानमृच्छतिप्राप्नोति ॥ २७ ॥

सचाक्षस्यसबधश्चित्तेनसमन्वितस्यजीवतएवबाह्यार्थवेदनेकारकोभवतिनमृतस्यमुक्तस्यवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अस्तुबहिरेवतथापिकथमंतस्तदनुभवस्तत्राह ॥ यद्यदित्यादिना ॥ यद्यदत करणवृत्तिरूपनयनरश्मिरूपवास्वच्छतरवस्तुतस्मिन्वाह्यनभःस्थघटादिप्रतिबिंबतिसचप्रतिबिंबोवृत्त्यतर्गतेनजीवेनश्लिष्टोभवति ॥ तर्हिबहिष्ठएवाहघटमनुभवामीतिकुतोनानुभूयतेतत्राह ॥ बहिरिति ॥ यद्यपिबहिर्जीवोस्तितथाप्यसौबहिःअजीवतिप्राणान्नधारयति ॥ नञोनलोपश्छादसः ॥ अनुव्यक्चलदितिवत्तिङतोत्तरपदःसमासोवा॥ यत्रप्राणव्याप्तिस्तत्रैवाहतावमर्शोनबहिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्त्वेवतर्हिघटेप्रथाफलोपपत्तिस्तथापिकथमतर्ह्दिघटाकारानुप्रवेशस्तत्राह ॥ निघृष्टेति ॥ यदानयनतारकेपटलादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेंद्रनीलाभेभवतस्तदातयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिंबसहिताचित्तवृत्तिःप्रविशतीतिबाह्यगतोघटादिपदार्थःप्रतिबिंबतीत्युच्यते ॥ ३० ॥ सचेवनयनतारकानुप्रविष्टःपदार्थोहार्देनाहमभिमानवताजीवेनतद्दिप्रतिबिंबतयाश्लिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ इतिअनयारीत्याघटादिबाह्यवस्तुबहिस्वभासमानमेवातर्ह्दिअहंकारसंव

बाह्यार्थवेदनेनित्यंसंबंधोक्षस्यकारकः॥ समन्वितस्यचित्तेननमुक्तस्यकदाचन॥ २८॥ यद्यदच्छतरंतस्मिन्नभःस्थंप्रतिबिंबति॥ जीवेनभवतिश्लिष्टोबहिर्जीवोप्यजीवति॥ २९॥ निघृष्टनवरत्नाभेयदानयनतारके॥ तदातयोर्बाह्यगतःपदार्थःप्रतिबिंबति॥३०॥ जीवेनभवतिश्लिष्टःप्रतिबिंबतयाततः॥ जीवज्ञेयत्वमायातिबाह्यंवस्त्वितिराघव॥३१॥ यत्संश्लेषमुपायातितद्बालोपिहिविंदति॥ पशुर्वास्थावरोवापिजीवःकस्मान्नवेत्स्यति॥ ३२॥ अच्छस्यनयनस्याथोरश्मयोजीववेष्टिताः॥ क्रोडीकुर्वंत्यलंदृश्यंजीवस्तत्त्वेनविंदति ॥ ३३॥ एषएवक्रमःस्पर्शेसंबंधःप्रत्ययोद्भवः ॥ रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः॥ ३४ ॥ शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाकाशगतःक्षणात्॥ जीवाकाशंविशत्यंतरित्थमिंद्रियसंविदः॥३५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥दृश्यतेमानसादर्शेयंत्रदावौदरेपुतत्॥ प्रतिबिंबितमेतन्मेब्रूहिब्रह्मन्किमात्मकम्॥ ३६॥

लितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ चेतनस्यार्थसस्पर्शैवेदननियमोबालपश्वादिष्वपिप्रसिद्धइत्याह ॥ यदिति ॥ स्थावरेष्वपिगुल्मविशेषेस्पर्शमात्रेणपत्रसंपुटीकरणदर्शनात्तद्वेदनसर्वत्रानुमीयतइतिभावः ॥ ३२ ॥ दूरस्थविषयस्यकथगोलकसस्पर्शइतिपामरशकामपाकुर्वन्नाह ॥ अच्छस्येति ॥ गोलकातिरिक्तस्यस्वच्छतमस्येंद्रियस्यरश्मयःप्रागुक्तरीत्याजीववेष्टिताःसंतःपुरोवर्तिविषयक्रोडीकुर्वत्यालिंगंति ॥ ३३ ॥ चक्षुष्युक्तक्रमस्पर्शादावप्यतिदिशति ॥ एषएवेति ॥ ३४ ॥ शब्देविशेषमाह ॥ शब्दस्त्विति ॥ शब्दस्यवृत्तिप्रतिबिंबनविनापिसाक्षाच्छ्रोत्रद्वारातःप्रवेशोपिसभवतीतिभाव. ॥ इत्थगधस्यापिपवनद्वारातःप्रवेशसभवोऽस्तुनामेत्याशयेनयथासंभवमुक्तन्यायमुपसहरति ॥ इत्थमिति ॥ ३५ ॥ इदानीराम.प्रसगात्तत्वैषांप्रतिबिंबानांस्वरूपजिज्ञासुःपृच्छति ॥ दृश्यतइति ॥ यत्मानसानिचआदर्शाश्चतत्समाहारे काचकास्यमणिजलादियंत्रदारूणामौदरेषुउदरान्निर्गतेषुनवपल्लवादिषुयत्प्रतिबिंबितघटमुखप्रभादिएतत्किमात्मकतन्मेब्रूहीत्यर्थ. ॥ ३६॥

यथाबिंबस्यसत्यत्वेपिचित्प्रतिबिंबभूतयोर्व्यष्टिसमष्टिजीवयोर्बिंबातिरिक्तरूपभांतिमात्रसिद्धंनमिथ्यात्वशक्य तथात्यंतजडयोर्मुखदर्पणयोर्घटचित्तसत्त्वयोर्वापरस्परसापेक्षप्रति
बिंबरूपद्वैधमिति किंवाच्यमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अत्यंतेति ॥ दृशोश्चैतन्यात्मनोभ्रांतिविद्धि ॥ ३७॥ नकेवलप्रतिबिंबमात्रभ्रांतिरपितुजगदपीत्याह ॥ तावदिति ॥ अप्य
र्थेतुशब्द ॥ तावन्मात्रभ्रांतिमात्रम् ॥ अतएवमहदहंजगतिविश्वासोमास्तु ॥ अहमित्यादि प्रपंचस्तरंगस्थानीयश्चिज्जलात्पृथगसन्नित्यर्थ ॥ वर्त्तमानंतुसदाचिज्जलमेवेत्य
र्थ ॥ ३८॥ ३९ ॥ हेरामत्वंनित्यमसक्तमति सन्शांतानामुपाभूतसुखदुःखवेत्तीतितिन्नपासुखदुःखवित्तिर्यस्यतथाविधश्चभूत्वाअस्तासमस्ताभवलक्षणामयरूपामायायस्यत
थाविधःसन्समतायांब्रह्मस्वभावेनिविष्टमतितिष्ठेत्यर्थ ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्य॰प्रकाशेनिर्वाण॰पू॰पंचाशत्तमःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीव

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्यंतजडयोरेवजीवयोरिवतन्मिथ ॥ प्रतिबिंबदृशोभ्रांतिविद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३७॥ तावन्मात्रजगत्त्वेतद्वि
श्वासोमातवास्त्विह ॥ अहमित्यादित्तरंगोवर्त्तमानंसदाजलम् ॥ ३८॥ परांभोधौतुनास्त्येवदेशकालक्रियादिकम् ॥ तन्मयैकतयानि
त्यमात्मासर्वत्रसर्वग ॥ ३९॥ नित्यमसक्तमतिर्मुदितात्माशांतमुपासुखदुःखविदत ॥ तिष्ठनिविष्टमति समतायामस्तसमस्तभवाम
यमाय ॥ ४० ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰ अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशोनामपंचाशत्तमःसर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नपुनर्भवत पूर्वसंपन्नाश्चक्षुरादय ॥ यथाकमलजस्यैतत्सर्वमेवत्वयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंवि
दयोदिता ॥ पुर्यष्टकस्यसर्वस्यतथैवोदेतिसर्वदा ॥ २ ॥ विद्धिपुर्यष्टकजीवोयोगर्भस्थेंद्रियोदय ॥ यथथाभावयत्याशुतत्तथापरिपश्य
ति ॥ ३ ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थांस्यविद्धिसंवेदनंस्वकम् ॥ संपन्नंचयथातत्तेप्रोक्तमाद्यमन स्थितौ ॥ ४ ॥

स्तानिममोदेहःपुर्यष्टकमितिभ्रम ॥ अबोधाद्देवबोधेतुब्रह्मैवैकमितीर्यते ॥ १ ॥ कलनोन्मुखतांयातमित्यादिनावर्णितमहंकारदेहेंद्रियादीनांभागसतांकल्पनजीवसमष्टे पद्मज
स्येवव्यष्टेरपिजातुल्यमितितात्पर्यत्वयाज्ञातमेवेतिवक्ष्यमाणोपोद्घातायप्रथममनुवदति ॥ नपुनरिति ॥ अप्यर्थेपुन शब्द ॥ कमलजस्येवजगतोपिसृष्टेः पूर्वमनाद्यतमित्यादि
वर्णितब्रह्मस्वभावेस्थितस्यचक्षुरादयोनसंपन्नाइत्येतत्सर्वमेवत्वयामद्वचनतात्पर्यश्रुतमवधारितमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंपुर्यष्टककल्पनोत्तरव्यवहारायार्थकल्पनमपिसमष्टिवद्व्य
ष्टीनामित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माहिरण्यगर्भःसमष्टिपुर्यष्टकजस्ययथासर्गादौव्यवहारव्याप्त्यार्थसंविदुदितातथासर्वस्यव्यष्टिपुर्यष्टकस्याप्युदेति ॥ २ ॥ तदेवगर्भस्थितिमारभ्यदर्शय
ति ॥ विद्धीति ॥ योव्यष्टिजीवोगर्भस्थएवचक्षुरादींद्रियोदयविशिष्टपुर्यष्टकात्मापष्ठेमासिसंपद्यतेसतदारभ्ययथायथाव्यवहर्तव्यंवस्तुभावयतितथातत्तत्तथासमयापरिपश्यती
त्यर्थ ॥ ३ ॥ एवंचआद्यमन स्थितौहिरण्यगर्भमनोव्यापारेयथात्वकर्तृवेदनंइंद्रियाणींद्रियार्थांश्चसंपन्नंतथातेतवापिव्यष्टे संपन्नमितिमयाप्रोक्तंफलितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्गात्पूर्वंसंभवतीव्यष्टिसमष्ट्योरेकैवशुद्धासंवित्ततस्तदनंतरंअहंवेदनालक्षणानतजीवपुर्यष्टकान्वितासास्तुतथापिसंवेदनस्वरूपमनिंदितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वेद्यदोषात्सवेदनंतत् कुतोननिंद्यतेइतिचेद्वेद्यस्यपरमार्थतोऽसत्त्वादित्याह ॥ नत्विति ॥ एकत्वादिहेतुभिरनामयेसवेदनेपरस्यतदन्यस्यास्तितासत्यतानत्वित्यन्वयः ॥ नास्तित्वेचअभावत्वादयस्त्रयो हेतवः ॥ अभावत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्वादनेकत्वाद्वस्तुकृतपरिच्छेदवत्वादशून्यत्वात्स्थूलत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुसवेदनमेवमनस्तादिभावंगच्छतीत्युक्तेतत्रमनस्तादीना मसत्यत्वेसवेदनमेवासत्यंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चेत्यादीति ॥ चेत्यमतव्यादिगोचरबुद्धिवृत्त्यध्यारोपमात्रतन्नवास्तवमनस्ताप्राप्तिःसेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हिविद्याविलासाविर्भूतस्वरू

शुद्धासंवित्संभवंतीसंवेदनमनिंदितम्॥ ततोहंवेदनानंतजीवपुर्यष्टकान्विता ॥ ५॥ नत्वेकत्वादनंतत्वादवेद्यत्वादनामये॥ अभावत्वा दनेकत्वादशून्यत्वात्परास्थिता ॥ ६ ॥ चेत्यादिबुद्ध्यातत्किंचिन्नमनस्तांचगच्छति ॥ नचजीवत्वमायातिनचपुर्यष्टकात्मिका ॥ ७॥ नवि द्यादिविलासोस्तिसोस्तिनास्तीवयःसदा ॥ परमात्मेतिकथितोमनःषष्ठेंद्रियातिगः ॥ ८ ॥ तस्मात्संपद्यतेजीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः॥ भ्रमःकेवलमित्याद्यउपदेशायगीयते ॥ ९ ॥ यतःकुतश्चित्संपन्नेत्वविद्यामयआमये ॥ उपदेश्योपदेशेनप्रविलीनेविचारणात्॥ १० ॥ प्रशांतसकलाकारंज्ञानंतत्रावशिष्यते ॥ यत्राकाशमपिस्थूलमणाविवमहाचलः ॥ ११ ॥ यत्रोद्यदाचारमपिसदप्यसदिवस्थितम्॥ जगज्जान्विपर्यास्यत्काकायेत्वंतिष्ठनिर्मले ॥ १२ ॥ असन्मयमविद्यायारूपमेवतदेवहि ॥ यद्वीक्षितासतीनूनंनश्यत्येवनदृश्यते ॥ १३ ॥ आलोकितंनामकथमवस्तुकिललभ्यते॥ प्रयत्नेनापिसंप्राप्तंमृगतृष्णांबुकैरिव ॥ १४ ॥

पत्वात्पूर्वंतदप्यसत्किंनस्यात्तत्राह ॥ नेति ॥ आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः ॥ योमूढैर्नास्तीवेतिकल्प्यतेसपरमात्मासदास्ति ॥ ८ ॥ यद्यद्वितीयएवसःतर्हितस्मात्सर्वएत आत्मानोव्युच्चरंतीतिश्रुत्याअग्निविस्फुलिंगन्यायेनजीवसंपत्तिःकथमुक्तेतिचेदुपदेशायकल्पनयेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ९ ॥ अतएवाविद्यारोगस्यनमूलंचिंत्यंकिंतुचिकित्सै वचिंतनीयेति ॥ मूलकल्पनादिश्चिकित्सोपायएवनवास्तवइत्याह ॥ यतइति ॥ प्रविलीनेसतिस्वरूपज्ञानमेवावशिष्यतइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ उद्यदाचारंनिष्पद्य मानव्यवहारार्थक्रियाशालीतिसद्व्यावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिवयत्रस्थिततत्रत्वजगज्जान्विषयास्त्यक्त्वानिर्मलेजीवन्मुक्तःकायेसत्येऽवतिष्ठ ॥ १२ ॥ इदानीमविद्यायाः स्वरूपमाह ॥ असन्मयमिति ॥ १३ ॥ मृगतृष्णांबुकैरिवसंप्राप्तदृष्टांतोप्यप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

असदेवसद्भातियत असदज्ञानादेवास्यसत्यतेत्यन्वय ॥ १५ ॥ सत्यात्मन सन्निधानादत्यंतमसत्यायाअप्यविद्याया कल्पनाकल्पितेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यतेजीवस्योपदेशाय तस्या अविद्यायाहेतोर्जीवादिकल्पमाकृता ॥ १७ ॥ आबोधनोन्मुखीवासार्थदर्शनोत्सुकासतीयथाभावयतीतिपरेणान्वय ॥ १८ ॥ बालेनसंभावितोयक्षकदवसत्यःअ सत्योवाभवतु अयतुपचतन्मात्रस्यपञ्चीकरणात्मिकादिदृक्कलनासत्तयासत्यतयासंभावयतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तत्रात्मनिदेहात्मनिरध्रान्यद्वारिन्द्रियद्वाराणि ॥ छांदसपुंस्त्वम् ॥ २ ॥ एभ्य पचतन्मात्रेभ्य परमार्थतोऽन्यदेवात्म्यार्भमिन्द्रियद्वारैःपश्यति ॥ २१ ॥ तत्रसर्वमिन्द्रियमनःप्राणादिजंत ॥ इदपटाविभासम् ॥ भावनासनाम् ॥ २२ ॥ तत्रवि पर्येन्द्रियसयोगाभिव्यक्तस्वात्मसुखमेवविषयसुखतयासंभावयतीत्याह ॥ रश्मिजालमिति ॥ २३ ॥ एवस्वाभाविकस्वसंवेदनमेवविषयसन्निकर्षाज्जातमहकारात्मनोधमइति

असदेवसदेवासदज्ञानादस्यसत्यता॥ ज्ञानाद्यथास्थितंवस्तुदृश्यतेनस्मृतिभ्रम ॥ १५ ॥ अविद्याविचारोयंजीवपुर्यष्टकादिका॥ अप्यत्यंतमसत्यायाकल्पनाकल्पितात्मन ॥ १६ ॥ तस्यास्तउपदेशायसेयंजीवादिकल्पना॥ कृताशास्त्रेप्रबोधायतांत्वमेकमनाःशृणु॥ १७॥ जीवत्वमिवसंप्राप्तापुर्यष्टकपदस्थिता॥ कलाकलककलिताचितिराबोधनोन्मुखी॥ १८॥ यद्यथाभावयत्याशुतत्तथानुभवत्यलम्॥ सत्योभवत्वसत्योवाबालेननिशियक्षक ॥ १९॥ पचतन्मात्रकलनासंभावयतिसत्तया॥ तत्रात्मनितथारध्रान्प्रपश्यतितथोदितान्॥ २० ॥ एभ्यएवसमुत्पन्नंयद्धिस्थंभूतपंचकम्॥ पश्यत्यनन्यदन्याभशाखाशतमिवांकुर ॥ २१ ॥ इदमतरिदयात्थमितिनिश्चयवांस्तत ॥ जीवोभावययादत्तेतत्तथाद्रढयत्यय॥ २२॥ रश्मिजालमिवेंदोर्यदात्मन प्रतिभासनम्॥ यात्यस्पर्शतयातेनतदेवाशूरीकृतम्॥ २३ ॥ मरिचस्येवयत्तैक्ष्ण्यशून्यत्वमिवखस्ययत्॥ आत्मनोवेदनयच्चतदेवान्यदिवस्थितम्॥ २४॥ अत्रैवनिश्चयंयत्ध्वानियम सुदृढीकृत ॥ अनेनेत्यमनेनेत्यप्राप्यमित्यवखंडितम्॥ २५॥ स्वभावेतरनामासौस्वसकल्पमयात्मक ॥ कश्चित्कदाचिद्भवतिस्वभावेनैवनान्यया॥ २६॥ आत्मनैवेदमखिलसंपन्नद्वैतमद्वयम्॥ खंडोमधुरसेनेवमृदेवचमहाघट ॥ २७॥ सन्निवेशविकारादिदेशकालादिसंभवात्॥ संभवत्यत्रनत्वीशेदेशकालाद्यसंभवात्॥ २८॥

संभावयतीत्याह ॥ मरिचस्येति ॥ २४ ॥ अथमांसारिकविषयभोगेष्वेवपुरुषार्थपर्यवसाननिश्चयवत्त्वादैहलौकिकपारलौकिककर्माचरणनियम सुदृढीकृत ॥ अनेनलौकिककर्मणा ॥ अनेनवैदिककर्मणा ॥ अवखंडितनश्वरसुखमुद्दिश्येत्यर्थ ॥ २५ ॥ तमेकप्रवृत्तिनियम स्वाभाविकरागादिकृतइतरस्तुशास्त्रकृत ॥ द्विविधोप्ययसकल्पमयात्मकलयो कदाचित्कश्चिदेवस्वाभाविकपुरुषयत्नेनैवेतरजित्वाभवतिनान्ययेत्यर्थ ॥ २६ ॥ तद्योभयभाव्यत्राआत्मैवस्वभावशास्त्राभ्यतरानुसारीतत्तद्व्यापारसाधनफलात्मनाविवर्ततइत्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ खंड मधुसारशर्कराविशेष ॥ २७ ॥ यद्यपिसर्वघटौपूर्वतमप्रर्पाणभावस्ययोर्विनाशाद्विकारीतथापिमाधुर्यमृत्स्वरूपाविनाशात्तदंशेविवर्तत एती महिमत्रसभिविकार सभवतितद्धर्म्यादित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ अथमधुमरादी ॥ ईशेब्रह्मणि ॥ २८ ॥

अथवाखडोमधुरसेनेवेतिवाक्येखंडोवनखंडः मधुरसेनवसंतद्रवेणेवेत्यर्थस्तथाचाविकारएववृक्षविकारहेतुर्जलभागोदृष्टांतइत्याशयेनाह॥ इतइति ॥ यथावृक्षप्रविष्टोरसोज लमित पत्रमित पुष्पमहमितिवैचित्र्येणोदित सन्अद्वित्वेपिद्वितांवहन्दृष्टस्तथानःस्वात्मनिप्रसिद्धसत्तारूपब्रह्मापिइत पटइत कुड्यमहमित्यादितोभेदात्सर्वजगदात्मनाआत्मनि द्वित्वमाहरद्विद्धीतिपरेणान्वय ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथावाअंभोदोमेघःअग्रग्रीष्मेअर्करुगेवाहमितितादृप्येणतिष्ठति ततआग्रवर्षारंभेवारिदानावसरेवारिदोहमितितिष्ठति ततोभू मिप्रवेशेनांकुरांतर्जलात्मनाप्रवेशेअग्राकुरोहमितितिष्ठति तथाआत्मापिकालभेदेनभावाभावाकारोभूत्वातिष्ठतीत्यर्थ ॥३१॥ अयचजगद्विवर्त्तनियमक्रम कल्पितोपिनकेन चिदन्यथाकर्तुंशक्यइत्याह ॥ इतीति ॥ सर्वैश्वरेब्रह्मणिततप्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥ एववस्तुस्वभावनियतिरपिवस्तुभेदभिन्नानान्यथाकर्त्तुंशक्येत्याशयेनाकाशादिस्वभावस्याज्ञात ब्रह्मस्वभावस्यचवैलक्षण्यमाह ॥ आदर्शेतिद्वाभ्याम् ॥ आदर्शवत्स्वच्छेआकाशेस्व स्वीयोभागःकार्यवानैवप्रतिबिंबति ॥ कुतः ॥ व्यतिरेकासंभवतःआकाशेआकाशकार्ये

इतःपुष्पमितःपत्रमहमित्युदितोयथा॥ खंडेस्वात्मनिनिःसत्तारसोऽद्वित्वेद्वितांवहन्॥ २९ ॥ इतःपटइतःकुड्यमहमित्यादितस्तथा॥ सर्वा त्मनात्मनिब्रह्मविद्धित्वंद्वित्वमाहरत्॥ ३० ॥ अग्र्यांकुरोहमग्रार्करुगहंत्वग्रवारिदः॥ यथेतितिष्ठत्यंभोदस्तथात्मासदसद्वपुः॥३१॥ इति भाव्यमनेनेदमित्थंसर्वेश्वरेततम्॥ क्रमंखंडयितुंलोकेकस्यनामास्तिशक्तता ॥ ३२ ॥ आदर्शस्वच्छआकाशेनैवस्वःप्रतिबिंबति॥ व्य तिरेकासंभवतःकचत्येवहिकेवलम्॥३३॥ ब्रह्मणित्वात्मनात्मैवस्थितःकचतिबिंबति॥द्वैतीभवत्यदेहोपिचिन्मयत्वात्स्वभावतः॥३४॥ यद्यथैवात्मकचनंवेत्तितंभवतात्मना॥ असत्यमपितन्नेहव्यभिचारीकदाचन॥ ३५॥ हेमत्वकटकत्वेद्वेसत्यासत्यस्वरूपिणी ॥ हेम्निभां डगतेयद्वच्चित्वाचित्त्वेतथात्मनि॥ ३६ ॥ सर्वगत्वाच्चितेश्चित्त्वंनित्यंमनसिविद्यते॥ हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्यदा॥ ३७॥ चि त्तजाड्यात्मकंचित्तंदृढंभावयतिस्वयम् ॥ यथायदैवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ॥ ३८ ॥ कालेकालेचिताजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वय म्॥ भाविताकारवानंतर्वासनाकलिकोदयात्॥ ३९ ॥

भूतांतरेवाआकाशभेदाभावात् ॥ किंतुकेवलमाकाशनिष्प्रतिबिंबदर्पणोदरवत्स्वच्छतयाकचतिदीप्यतएवेत्यर्थ. ॥ ३३ ॥ सावियंब्रह्मतुनतथेत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कचतिसर्व वस्तुशक्त्यादिरूपेणदीप्यते ॥ जीवरूपेणप्रतिबिंबति ॥ भेदकल्पनयाचद्वैतीभवति ॥ ३४ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ यदिति ॥ तत्रसर्गादौयद्वस्तुस्वभावेनात्मकचनवृत्तंतंस्व भावमसत्यमपिभवतासत्येनात्मनासत्यंवेत्तिसचनियमोनकदाचनव्यभिचारीतिसर्वापिनियतिःसिद्धेत्यर्थ. ॥ ३५ ॥ सत्यानृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टा तमाह ॥ हेमत्वेति ॥ ३६ ॥ अतएवप्रथमकार्येमनसिचिज्जडोभयरूपतादृश्यतेतत्रयन्नित्यंतत्सत्यमित्याह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ चित्तजाड्ये तिपाठेचित्तस्यजाड्यंजडदेहविषयाकारस्तदात्मकचित्तंदृढभावनयायदैवयथादेवनरस्थावरादिनायेनप्रकारेणयदायद्भावंभवतितदातथैवतद्भावंभवतिअनुभवतीत्यर्थः ॥३८॥ अतएवकालभेदेनजीवस्याहमाकारभेदानुभवइत्याह ॥ कालइति ॥ चिताअंतर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासाद्वैचित्र्येणभाविताकारवान्सन्अन्योऽन्योभवति ॥ ३९॥

यथास्वप्नदृष्टोग्रामोवनादिसत्ताम्यतेक्षणादनादिभावयातितथादेहभूतोयजीवोपिदेहाद्देहांतरभावयाति ॥ यत स्वप्नवदेवप्रतिभासात्मकइत्यर्थः ॥ ४०॥ यथास्वप्नेप्रतिभासत इतिप्रतिभासोदृश्यमानोनरोघटादिकुड्यभूत्वापटोभवेत्तथामरणमूर्च्छायामपिप्रतिभासमानमिवदेहांतरभवतीत्यर्थः ॥४१॥ नन्वयदेह प्रत्यक्षम्रियतेवसतेपसकथंदेहांतरभवेत्त आह॥ असत्यमेवेति ॥ मरणजननादिकमपिमर्तुःप्रातिभासिकमेव जीवतांतुतद्देहस्यदाहादिदर्शनंस्वाभियाकल्पितस्यैवनतद्वासनामयस्येतिभावः ॥ स्वस्याप्यरूपवद्देहांतरवदि त्यथ ॥४२॥ तर्हिकियीवनवार्धक्यवद्देहांतरमप्येतद्देहस्यकालिकपरिणामोनेत्याह ॥ कालेनेति ॥ एतादृशमेतद्देहरूपकालेनअन्यत्वदेहांतरभावएतीतिनि यतःप्रकृतमिदश रीरमान्यायवस्याभेदेपितदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञानिश्चयारूढम्॥ एतेभूतभाविदेहास्तुन प्रत्यभिज्ञानाभावादन्येनान्येसंततिनसंतीत्यादिभ्रांतिगच्छंतिअतस्तेपोस्वतोजीवतएवभयो वासनयासमद्भवइत्यथः॥४३॥ ननुकथमपिभागदृष्टदेशादिशरीरभावेकास्यवासनातथाह ॥वस्त्विति॥ इदंतुजगद्रूपजीवस्वप्नेंतर्गतविद्धि ॥ तस्यभयआवसथात्रय स्वप्नाइतिश्रुते

स्वप्नेदृष्टोयथाग्रामोयातिसत्तान्यतेक्षणात्॥ देहाद्देहतयायातिदेहोयप्रतिभात्मकः ॥ ४०॥ प्रतिभासोयथास्वप्नेनर कुड्यपटोभवेत् ॥
भवत्यसत्यमेवेदंदेहांतरमिदस्वत ॥ ४१॥ असत्यमेवम्रियतेत्वसत्यंजायतेपुन ॥ जीव स्वप्रतिभासेनस्वप्नवत्स्वान्यरूपवत्॥ ४२॥का
लेनैतादृशंरूपमिदनान्यत्वमेतिवै॥ प्रकृतंनिश्चयारूढभ्रमत्येतेभव स्वत ॥ ४३॥ वस्तुदृष्टमदृष्टंचस्वप्नेसमनुभूयते॥ जीवस्वप्नेजगद्रूप
विद्धिवेद्यविदांवर॥ ४४॥ अजाग्रद्दृष्टिदृष्टोय स्वाभिधानादिनेरित ॥ नस्वप्नोविद्यतेतस्मादच्छात्माचितिमात्रकम्॥ ४५॥ अथापूर्वा
भिधस्वप्नेयथापश्यतिनान्यथा॥ अग्रदृष्टंतथैवार्थंचेतनश्चित्प्रपश्यति॥ ४६॥ प्राक्तनीवासनाद्यापिपौरुषेणावजीयते॥ त्य कुकर्माद्य
यत्नेनप्रयातिहिसुकर्मताम्॥ ४७॥ मोक्षादृतेनशाम्यंतिजीवतांचक्षुरादय ॥ उन्मज्जतिनिमज्जतिकेवलदेशकालत ॥ ४८ ॥

रित्यथ ॥ इदंतुस्वप्नेअननुभूतस्यापिदर्शनमिहजन्मन्यननुभूताभिप्रायेण ॥ दृष्टंचादृष्टंचश्रुतंचाश्रुतंचानुभूतंचाननुभूतंचसर्वंपश्यतीतिश्रुतिमवलम्ब्योक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वनादीस सारेनाननुभूतंकिंचिदस्तीतिमरणकालेभाविदेहारंभककर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैवदेहांतरोद्भवइतिबोध्यम् ॥४४॥तर्हिवाक्यजन्यब्रह्मसाक्षात्कारलभ्यब्रह्मभावोपिदेहांतरव दनविद्यतेजापतिकथमपितदनुभवाभावेनतद्वासनाऽप्रसिद्धेस्तस्यवासनामयत्वायोगात्संसारसावच्छात्माचैतन्यमात्रमित्यर्थः ॥४५॥ सएवचिदात्माचेतनजीवोभूत्वाअथअपू र्वाभिधमभिनवंवर्तमानमर्थंयथापितत्स्वभावादेवपश्यतिनान्यथातथैवापेदृष्टमप्यर्थंप्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अतएवादृष्टविषयेपिभावनाभ्यासेनदृढीकृतवासनापूर्वदृष्टवि यावामनोभवतीतिपुरुषप्रयत्नप्राबल्यंप्रदर्शितमित्याह ॥ प्राक्तनीति॥ ४७॥ एवंजीवस्यवासनापरिमितिलक्षणोदेहादिबंधोर्थमितः इदानींकदातच्छांतिरितिशंकायामाह ॥ मोक्षादिति ॥ ४८ ॥

मोक्षंविनैवदेहादिनिवृत्तिः किंनस्यात्तत्राह ॥ चितइति ॥ यतश्चितोयावन्मोक्षंदेहाकारकलनावासनातिष्ठत्येव॥स्वकलनैवैतस्यजीवस्यपंचात्मादेहोऽप्येतिष्ठतीव ॥ यथाशिशो र्भावितोमहायक्षोप्येतिष्ठतितद्वद्दुर्निवारइत्यर्थः ॥४९॥ इदानीकथंचित्स्थूलदेहनिवारणेपिमोक्षंविनालिंगदेहलक्षणपुर्यष्टकंदुर्निवारमित्याशयेनतद्दर्शयति ॥ मनइति॥५०॥ ननुशास्त्रेज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियप्राणाभूतानिअंतःकरणमविद्याकामकर्माणिपुर्यष्टकमित्युक्ततत्तुपंचीकृताकाशवाय्वादिलिंगघटितस्थूलांतमूर्त्तरूपमपिस्यात्तत्कथममूर्त्तमनोबु द्ध्याद्यष्टकमेवपुर्यष्टकमुक्तंतत्राह ॥ अमूर्त्तएवेति ॥ त्वदुक्तमूर्त्तपुर्यष्टकंतदास्यायदिपंचीकरणेनामूर्त्तानांतन्मात्राणांस्थौल्यंस्यात् ॥ अयंतुतन्मात्ररूपोलिंगात्माअमूर्त्तएव ॥ अस्यखल्वपंचीकृताकाशत्वमतिपीनतानिरवधिकस्थौल्यंतच्चनसंभवति नह्यमूर्त्तवासनाकोटीनामपिमेलनेस्थौल्यंदृष्टंयदास्यखत्वमेवदुर्लभंतदास्थूलवातताम्हानगुल्मोवृक्ष इवात्यंतमसंभाविता ॥ एवंस्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि ॥ एवंचस्थूलभूतानामेवासंभवेअस्यपरमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्यदेहतासुमेरुतेवात्यंतासंभावितेतिनभौतिकदेहांतंपुर्यष्टकंव

चितःस्वकलनात्तस्यदेहोग्रइवतिष्ठति॥ पंचात्माभावितोसत्योमहायक्षःशिशोरिव॥ ४९॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तथातन्मात्रपंचकम्॥
इतिपुर्यष्टकंप्रोक्तंदेहोसावातिवाहिकः॥ ५० ॥ अमूर्त्तएवचित्तात्माखत्वमस्यातिपीनता॥ वाततास्यमहागुल्मोदेहतास्यसुमेरुता
॥५१॥ विरजस्त्वक्रमेणैवनिरवस्थस्तुमुक्तिभाक्॥ सुषुप्तैकावस्थास्यजडाःक्रोडीकृतायया॥५२॥ स्वप्ननाम्नीतथावस्थादेहप्रत्यय
शालिनी॥ आमोक्षंभ्रमतीहायमितिस्थावरजंगमैः ॥ ५३ ॥ कदाचिद्धिसुषुप्तस्थःकदाचित्स्वप्नवत्स्थितः॥ आतिवाहिकदेहोयंसर्व
स्यैवावतिष्ठते॥५४॥ यदासुषुप्तभावस्थोभाविदुःस्वप्नवेधितः॥ तदाकालानलसमस्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः॥ ५५॥

र्यंतइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ मुक्त्यनुपयोगादपिनमोक्षशास्त्रेत्रस्थूलसद्भावकल्पनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ विरजस्त्वेति ॥ मनोमात्रमेवदेहादिप्रपंचश्चेन्मनसोवैराग्याद्यभ्यासेनविरज स्त्वेशमादिसाधनसंपत्तौवाक्याज्ज्ञानोदयक्रमेणमनःकल्पितस्वप्नप्रायप्रपंचस्यतन्मूलाज्ञानस्यचबाधेस्वकार्यकारणावस्थावधद्वयशून्यस्यमुक्तिरुपपद्यते ॥ स्थूलभूतभौतिक मूर्त्तप्रपंचाभ्युपगमेतुतादृशस्यज्ञानेनबाधादर्शनान्नमुक्तिरुपपद्यतइत्यर्थः॥ एवंचनिष्कर्षेस्वप्नसुषुप्तीद्वेएवावस्थेनजायन्नाम्नीस्थूलविषयाअन्याअवस्थाकेनचिदुपपादयितु शक्येत्याशयेनतेविभज्यदर्शयति ॥ सुषुप्तेतिसार्धेन ॥ ययाजडाःसर्वदेहादिप्रपंचावासनात्मनोपसंहृत्यक्रोडीकृताः ॥ ५२ ॥ इतिएवंपरिदृश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैरा कारैरातिवाहिकदेहएवआमोक्षाद्भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भाविभिर्दुःस्वप्नैर्वासनात्मनांतःप्रविष्टैर्वेधितोविद्धइवगतस्तदितरतएवानुदिताकृतिश्चित्प्रतिबिंबखचितत्वादुपसं हृतजगत्त्वाच्चकालानलतमोदीप्तस्तिष्ठति ॥ अनेनातज्ज्ञानशून्यनैयायिकादिसुषुप्तिःप्रत्युक्ता ॥ ५५ ॥

नभस्यावरादिनिकृष्टावस्थासुजाड्याधिक्यात्सुषुप्तिप्रायुमित्याह ॥ स्थावरायास्विति ॥ अप्यर्थेचशब्द ॥ तथाचकल्पवृक्षाणांपुण्याधिक्यात्कृमिकीटसुनुपादिद्व स्वाभा
वादानंदाधिक्येपिनमनुष्यादिवप्रबोधोस्तीतितमस्विनैवेत्यर्थ ॥ ५६ ॥ तथाचचित्तजाड्यप्रकपएवसुषुप्तिश्चित्तप्रमणमेवसवृतिश्चित्तस्यतत्त्वबोधएववधमुक्तिस्तुपतैवास्य
जागदितिपर्यवसन्नमित्याह ॥ सुषुप्ततेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रबोध उत्कृष्टचिन्मात्रप्रसरूपोभवति ॥ सचबोधोवृद्धे पुरुषप्रयत्नत ॥ ६० ॥ तत्त्वतोयाथान्यश्चेति
ज्ञातप्रमाणोजीव सर्वांतर्योजानातिभासयतिसाक्षीतन्मयएवभवतीत्यथ ॥ यस्त्वज्ञातप्रमाणःसोपिपरमार्थत स्वस्यएवाज्ञानाच्छिलावदृढीकृतेस्वहृदयेमुदीर्घस्वमविभ्रमती
प्रभयपश्यतीतिपरेणान्वय ॥ ६१ ॥ तर्हिकिंजीवानांहृदयेवास्तवभयमस्तिनेत्याह ॥ जीवानामित्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अस्यजीवाणो सौपुप्तीस्थितिर्वा

स्थावराद्यास्ववस्थासुकल्पवृक्षदशासुच ॥ भवत्येवसुषुप्तस्योघनमोहशिलाघन ॥५६॥ सुषुप्ततास्यजडतास्वप्नोत्थेयंहिसस्मृति ॥ य
प्रबोधोस्यसामुक्तिस्तज्जाग्रद्यातुतुर्यता ॥५७॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्हिप्रबोधात्परमात्मताम् ॥ सोभ्येतिक्षालितमलतामंकनकलामिव
॥५८॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्यासाचेहद्विविधोच्यते ॥ एकाजीवन्मुक्ततेतिद्वितीयादेहमुक्तता ॥ ५९ ॥ जीवन्मुक्तिर्हितुर्यत्वतुर्यातीतपदत
त ॥ बोधोजीव प्रबोधोयसचयुक्तिप्रयत्नत ॥६०॥ ज्ञातप्रमाणजीवोंतर्योजानातीहतन्मय ॥ पश्यतीमभयचैवसुदीर्घस्वप्नविभ्रम
म् ॥ ६१ ॥ मिथ्योदित स्वहृदयेस्वस्यएवशिलीकृते ॥ जीवानामंतरेत्वन्यन्नकिंचिच्चित्कलांविना ॥६२॥ तामेवान्यतयापश्यन्मुधैवप
रिशोचति ॥ जीवाणोरंतरेत्वन्यन्नकिंचित्परमार्हते ॥ ६३ ॥ यत्रतत्रजगदृष्टमहोमायाविजृंभितम् ॥ स्याल्यत क्वयदणूनांयथानाना
भ्रमोदय ॥६४॥ जीवाणूनांतथैवांतर्मिथ्याससरणोदय ॥ मघोस्यवासनाबंधोमोक्ष स्याद्वासनालय ॥ ६५ ॥ वासनांतास्यसौपु
प्तीस्वप्नेविस्फुरतिस्थिति ॥ घनवासनमोहोयजीव स्थावरतादिभाक् ॥ ६६ ॥ मध्यस्थवासनस्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासन ॥ यदांतर्जीवि
तेनांतोनहिजाताघटादय ॥ ६७ ॥ जीवैक्याद्धुभयो सत्ताग्राह्यग्राहकयोस्तदा ॥ आत्मानात्मसमालीढोवहिरंतर्यदाञ्चिता ॥ ६८ ॥

सनानामंतोऽवधि ॥ तुर्यतुर्यातीतयोर्निर्वासनत्वात् ॥ सचस्वप्नेस्फुरतिवैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ कथंस्फुटीभवतीतत्राह ॥ घनेति ॥ ६६ ॥ तस्यवासनासुधोत्कर्षादुत्त
रोत्तरगुणयोनिप्राप्तिरित्याह ॥ मध्यस्थेति ॥ पुरुषोमनुष्यगंधर्वदेवगंधर्वादि ॥ वासनानांक्षयतारतम्येनवैचित्र्यस्फुटोभावमुक्त्वापासपहणादिवैचित्र्येणापिसमाह ॥ यदेत्या
दिना ॥ यदायस्मिन्सुषुप्तिविच्युतिकालेदेहांत आनस्वापव्याप्तप्रमाणाहंभावलक्षणनजीवितेनएतावाग्देहपरिमितएवाहमित्यंत परिच्छेदोभवतितदाघटादय पदार्थाबहिर्जाता
सपन्ना ॥ ६७ ॥ संनुचहिं क्विमतस्त्रमाह ॥ जीवैक्यादिति ॥ तदाचक्षुरादिद्वारनिर्गतांत करणद्वारानिर्गतेनचस्वपरिच्छिन्नजीवेनघटादीनांव्याप्तौघटमहंजानामीतिवासनावासक
योर्वासनात्मिकासत्तातत्तद्वैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ एतदेवस्पष्टमाह ॥ आत्मेति ॥ अत स्थितआत्माजीवोयदाबहिरनात्मसमालीढोभवतितदाचिताभासव्याहकवासना
नगवृत्त्याव्यस्तविभागेनसोवयाऽवतीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

एवहेयोपादेयवैचित्र्यमपिवासनाध्यस्तमेवनवास्तवमित्याह॥नेहेति ॥६९॥ शोभितास्तत्त्वबोधेनविराजमाना ॥ सबाह्याभ्यतरजगच्चिद्यतिरिक्तंनविद्यतेकालत्रयेपीत्यर्थ. ॥ ॥ ७० ॥ यथाअब्धि समुद्रस्तत्त्वतोविमृष्ट अपास्तसमस्ततरगबुद्बुदादिभेद स्वादाकाशादप्यच्छसकलमेकशुद्धजलमेवतथाइदसर्वं जगत्तत्त्वतोबुद्धसत्अपहस्तितनिरस्तवास नावस्थावैचित्र्यभेदजातयस्यतथाविधमनामयपरपदमेवेत्यर्थ ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकपचाश सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ जीवस्वप्नोजगत्तत्रासत्स्यातत्परिक्षय ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानवसिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ ननुस्वप्न सर्वेषाजीवानाप्रत्येकभिन्न ॥ जाग्रत्प्रपचस्तुसर्वेषासाधारण.सवै स्वप्नवैध र्म्येणानुभूयमान कथस्वप्न स्यात्तत्राह ॥ यइति ॥ आदिन.प्रथमजीवस्यसर्वजीवसमष्ट्यात्मनोय स्वप्नस्तमेवेममस्माकजाग्रदितिकल्पितससारविद्धि ॥ १ ॥ किमर्थमेवक

तदाग्राह्यग्रहणधीर्मृगतृष्णेवसोदया॥नेहसंत्यज्यतेकिंचिन्नेहकिंचिन्नगृह्यते॥६९॥ बाह्यांतरकलाकारश्चिदात्मैकःप्रकाशते॥त्रिजगच्चिच्चमत्कारस्त्वलंभेदविकल्पनैः॥शोभिताःस्मश्चितिचिरात्सबाह्याद्यंनविद्यते॥ ७० ॥ अब्धिर्यथाजलमपास्तसमस्तभेदःस्वादच्छमेवसकलंद्रवमेकशुद्धम्॥सर्वंतथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यंपरंपदमनामयमेवबुद्धम्॥७१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इंद्रियार्थोपलंभविचारोनामैकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥योजीवस्यादितःस्वप्नोनानाकलनकोमलः॥तमिमंविद्धिसंसारंनसत्यंनाप्यसन्मयम्॥१॥नपुंसइवजीवस्यस्वप्नःसंभवतिक्वचित्॥तेनैतेजाग्रतोभावाजाग्रत्स्वप्नकृतोन्नहि॥२॥जीवस्वप्नमिमंदीर्घंक्षिप्रताप्रतिभासतः॥असत्यमप्यवस्तुत्वाद्विद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरमिवगच्छंतोजीवजीवकाः॥ असत्यमेवपश्यंतिघनसत्यतयानघ ॥ ४ ॥ अजडेजडताताजडेचाजडतोदिता ॥ असत्येसत्यताजीवजीवानुभवमोहतः॥५॥भानोरप्यंतरखिलंपश्यंतस्त्रिजगद्भ्रमम् ॥ भ्रमंतिस्वप्नसंभ्रांताइवजीवाभिदालिभिः ॥ ६ ॥ सर्वगत्वादनंतत्वात्स्वस्यजीवस्यजीवतः॥यद्भावयंतिचेतंतितदेवाश्चितिसत्यवत्॥७॥

ल्प्यतइतिचेद्यष्टीनामिवसमष्टे स्वप्नातराप्रसिद्धेरित्याह॥नेति॥ तेनास्माकजाग्रत्प्रसिद्धाभूतभुवनादिभावास्तस्यजाग्रत्स्वप्नोभयस्थानकृतोदयानस्वप्नतोभिद्यंतइत्यर्थ ॥ २ ॥ असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपितस्यस्वप्नतासाधयन्वैधर्म्यानुभवेनिमित्तदशर्यति ॥ जीवस्वप्नमिति ॥ अस्मदीयस्वप्नवत्क्षिप्रबाध्यतायाअप्रतिभासतोहेतोर्दीर्घम् ॥ तथाचदैर्घ्यमेव वैधर्म्यभ्रमहेतुरितिभाव ॥ ३ ॥ ४ ॥ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्यस्वप्नतेत्याह ॥ अजडेइति ॥ अजडेब्रह्मणिभूतभुवनादिजडताताथाजडेचाहंकारादिदेहातेआत्मत्वाभिमानादजडताउदिता ॥ जीवस्यसमष्टेरेकदेशभूतायेव्यष्टिजीवास्तदनुभवलक्षणान्मोहतोभाने ॥ ५॥ जीवा भिदालिभिर्भेदकल्पनपरपराभिर्भ्रमति ॥ ६ ॥ कल्पितभेदेषुसत्यत्वारोपेकारणमाह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ व्यष्टित्वादेवजीवतोप्यत्यतजीवभूतस्यस्वस्यपरमार्थत सर्वगत्वादनतत्वादपरिच्छेदेनसत्यत्वाच्चयद्यद्भावयतितदेवआशुनत्ससत्त्याऽस्वसत्तारोपेणसत्यवच्चेतति ॥ तथाचतत्ससक्तित्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिवृत्तौबुद्धतत्त्वस्यजीवन्मुक्ति सिद्ध्यतीतिभाव ॥ ७ ॥

१ सबाह्यातर्नेत्यपिक्वचित्पाठ.

अयमेवार्थोभगवद्गीतायांभगवताप्यर्जुनायोपदिष्टइत्याह ॥ पुंडरीकाक्षेति ॥ शुभांशुभिर्विशेष ॥ ८ ॥ तदर्थमर्जुनास्यायिकामवतारयति ॥ पांडोरिति ॥ सुखजीवन्मुक्ति
सुखविशिष्टम ॥ जीवितमाशुक्षिपयिष्यतिक्षेप्स्यति ॥ स्वार्थेणिचिगुणाभावश्छांदस ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्जुनावतारेकारणवक्तुंसर्वमूलमनुक्रामति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ स्थित
मिति ॥ स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुते ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्मिन्दृश्यमानेसंसारजाले ॥ शकुनय पक्षिण ॥ १३ ॥ तमतास्तुभूतजातिषुमध्येशासित श्रुतिस्मृत्यादिवर्णित क्रम
मर्यादयेषाम् ॥ भूतपंचकपदीष्टतत्तन्मात्रपंचकलक्षणेसंसारेलोकपालत्वतत्तल्लोकाधिपत्यम् ॥ १४ ॥ इदंश्रुतिस्मृतिसमाचारविहितपुण्यमुपादेय इदंतन्निषिद्धंपापंहे

पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामससक्तिगतिंशुभाम् ॥ यामालिंग्यमहाबाहोजीवन्मुक्तोमहामुनि ॥८॥ पांडो पुत्रोर्जुनोनामसुखंजीवितमात्म
न ॥ क्षिपयिष्यतिनिद्रु खंतथाक्षेपयजीवितम् ॥ ॥९॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भविष्यतिकदाब्रह्मन्सोर्जुन पांडुनंदन ॥ कीदृशींचहरि
स्तस्यकथयिष्यत्यसक्तताम्॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अस्तिसन्मात्रमात्मेतिपरिकल्पितनामकम् ॥ स्थितमात्मन्यनाद्यंतेनभासी
वमहानत ॥ ११ ॥ दृश्यतेविमलेतस्मिन्नयंसंसारविभ्रम ॥ कटकादिर्यथाहेम्नितरंगादिर्यथांभसि ॥ १२ ॥ चतुर्दशविधाभूतजातय
प्रस्फुरंत्यलम् ॥ तस्मिन्संसारजालेस्मिञ्जालेशकुनयोयथा ॥ १३ ॥ तत्रैतेयमचंद्रार्कशक्रकाद्या शंसितक्रमा ॥ भूतपंचकसंसारलोक
पालत्वमागता ॥ १४ ॥ इदंपुण्यमुपादेयंहेयंपापमिदंत्विति ॥ ते स्वसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्थापितास्थिति ॥ १५ ॥ तस्याद्ययावदनघप्र
वाहपतितेनिजे ॥ कर्मण्यचलसंकाशस्थिरंचित्तमवस्थितम् ॥ १६ ॥ भगवान्संयम किंचिद्व्रतेप्रतिचतुर्युगे ॥ तप प्रकुरुतेभूतदलनात्पा
पशंकया ॥ १७ ॥ कदाचिदष्टौवर्षाणिदशद्वादशवापिच ॥ कदाचित्पंचसप्तादिकदाचित्षोडशापिच ॥ १८ ॥ उदासीनवदासीनेतस्मिन्नि
यमसंस्थितौ ॥ नहिनस्तिजगज्जालेमृत्युर्भूतानिकानिचित् ॥ १९ ॥ तेननीरंध्रभूतौघनि संचारमहीतलम् ॥ भवतिप्रावृषिस्वेदीकुंजरो
मशकैरिव ॥ २० ॥ अथैतानिविचित्राणिभूतानिषड्युक्तिभि ॥ क्षिपयतिसुरारामभुवोभारनिवृत्तये ॥ २१ ॥ एवंयुगसहस्राणिव्यव
हारशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिभूतानिचजगतिच ॥ २२ ॥

यमितिस्वाधिकारानुरूपसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्थितिर्मर्यादास्थापिता ॥ १५ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यवक्ष्यमाणयमस्यअद्ययावदेतावत्कालंस्वीयेअधि
कारकर्मणिअचलवत्स्थिरंचित्तमन अवस्थितम ॥ १६ ॥ प्रतिचतुर्युगम् ॥ वीप्सायामव्ययीभाव ॥ कदाचित्किंचित्तप प्रकुरुते ॥ प्रतिचतुर्युगंकिंचिद्व्रतेद्वापरांतेइतिवा ॥
॥ १७ ॥ तपकालनियमोनास्तीत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ १८ ॥ तस्मिन्यमेनियमसंस्थितौतपसिआसीनेसतिमृत्यु कानिचिदपिभूतानिनहिनस्ति ॥ १९ ॥ तेनाहिंसनेनहेतु
नामहीतलंनीरंध्रभूतैर्भूतौघैर्निःसंचारंसंचारायोग्यंभवति ॥ स्वेदीस्वेदवान् ॥ २ ॥ सुराविष्णवादिदेवा युक्तिभिःअंशावतारभारतयुद्धादयुपायै क्षिपयंतिहिंसनेनविरलीकु
र्वंतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथयमाराधनाराधिव्यवहारोयद्युगोयत्तदित्याह ॥ एवमिति ॥ २२ ॥

॥२३॥ अघानांपापानांविघाताय कर्त्तव्याभविष्यतीतिशेष॰ ॥ दूरेऽस्तंजनानांकर्षणंपीडनंयस्याम् ॥ अस्माद्विशेषणाद्व्रतचर्याअहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिरूपेतिगम्यते ॥ २४ ॥ प्रपन्नगुल्मावनगुल्मसकीर्णेतियावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ नरनारायणचगतैरनुगतै साहाय्यार्थमवतीर्णैरितियावत् ॥२७॥२८॥ अंभोधिमेखलायाभूमेर्भूपोराजा अंभोधिमेखलाभुवपातीतिवा ॥ आतोनुपसर्गेकः ॥२९॥ तस्यपितृव्यजोभ्राताभविष्यति तस्यद्वंद्व प्रतियोद्धाभीमोभविष्यतीतियोज्यम् ॥ बभ्रुर्नकुलः ॥ अहेःसर्पस्येव ॥३०॥

वैवस्वतोद्यतुयमोयएषपितृनायकः॥ अनेनत्वधुनासाधोपरिक्षीणेपुकेपुचित्॥ २३ ॥ युगेष्वघविघातायवर्षाणिद्वादशात्मना॥ व्रतचर्येहकर्तव्यादूरास्तजनकर्षणा॥ २४॥ तेनेयमुर्वीनीरंध्राभूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः॥ दीनाप्रपन्नागुल्मेवभारभूतैर्भविष्यति॥ २५ ॥ भूभारपरिभूतांगीहरिंशरणमेष्यति॥ कांतादस्युपराभूतादीनापतिमिवप्रिया॥ २६ ॥ हरिर्देहद्वयेनाथमहीमवतरिष्यति॥ देवांशैरखिलैःसार्द्धंनरनारायणंगतैः॥ २७॥ वसुदेवसुतस्त्वेकोवासुदेवइतिश्रुतः॥ देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयःपांडवोर्जुनः॥२८॥ युधिष्ठिरइतिख्यातोधर्मपुत्रोभविष्यति॥ अंभोधिमेखलाभूपःपांडोःपुत्रःसधर्मवित्॥ २९॥ दुर्योधनइतिख्यातस्तस्यभ्रातापितृव्यजः॥ भविष्यतिद्वंद्वद्वंद्वोभीमोबभ्रुरहेरिव॥ ३० ॥ अन्योन्यंहरतोरुर्वीतयोःसंग्रामलोलयोः॥ अष्टादशात्राक्षौहिण्योघटिष्यंत्यत्रभीषणाः ॥ ३१ ॥ तत्क्षयेणविभारत्वंभुवोविष्णुःकरिष्यति॥ राघवार्जुनदेहेनबृहद्गांडीवधन्वना॥३२॥ विष्णोरर्जुननामादौप्राकृतंभावमास्थितः॥ हर्षामर्षान्वितोदेहोनरधर्माभविष्यति॥ ३३॥ सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वास्वजनान्मरणोन्मुखान् ॥ विषादमेष्यत्युद्योगंयुद्धायनकरिष्यति ॥ ३४ ॥ तमर्जुनाभिधंदेहंप्राप्तकार्यैकसिद्धये॥ हरिर्बुद्धेनदेहेनबोधयिष्यतिराघव॥३५॥ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः॥अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥३६॥यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम्॥उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥३७॥

आसमतात्त्रायतइतिआत्रासेनातदक्षौहिण्यः ॥ अत्रभारतयुद्धेकुरुक्षेत्रेवाघटिष्यति ॥३१॥ हेराघवबृहद्गांडीवंधनुर्यस्य॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ तथाविधेनार्जुनदेहेनविभारत्वंभारावतरणकरिष्यतीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ३२ ॥ नरधर्माअज्ञभायइतियावत् ॥ ३३ ॥ स्वजनान्बधून् ॥ ३४ ॥ बुद्धेनस्वतःसिद्धात्मबोधेनकृष्णदेहेन ॥ ३५ ॥ बोधनप्रकारमेवविस्तराद्वर्णयति ॥ नजायतइत्यादिना ॥ आद्यतविकारयोर्निषेधेमध्यतनविकारचतुष्टयप्रसक्तवारयति ॥ नायमिति ॥ भाविजन्मादिप्रतिषेधोवा ॥ ३६ ॥ एनमुक्तस्वभावमात्मानयोहतारवेत्तियश्चहतंमन्यतेतावुभौनात्मानतत्त्वतोविजानीतः ॥ अज्ञानमेवहतृहतव्यताभ्रातिनिमित्तमितियावत् ॥ ३७ ॥

भिभि.किवत्तेर्नास्यनाशप्रकारनाशहेतूनामतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोषसंविद्वपुश्चैतन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
छकोजनभासीतिनर्वधुर्संसक्तिम्मरणादिसभावनामयुक्तेषु स्वतपोषितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰द्विपचाश सर्ग ॥५२॥ ॥ ७ ॥ ॥ य
ण्पतिहस्त्नेस्साग समत्यामादिलक्षणम ॥ उपास्यसैपतत्पेषवशाभेवभ्यवस्थिते ॥ १ ॥ तथावीस्वबधुहंताहमित्यादिरूपोहताभिमान एतेमदीयावाधवाइत्यादिममताभिमान
श्वतवसर्वदुःखनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषड्ऊर्मिनिर्मुक्त.अतएवशाश्वत स्वबन्धादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षावात्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहंता ॥ अहंहंतेत्यभिमानमलमस्यंतत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिप्रवृत्तिकालेअहममुंघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ
त्तरकालषयस्यबुद्धिलत्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वान्लोकान्स्यंसहतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणैर्वियोज्यापिकर्मपिनहंति ॥ सर्वभराश्चैतेका

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि ॥ आत्मन परमेशस्यकिंकर्यकेननश्यति ॥ ३८ ॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसंविदात्मन् ॥ संविद्वपु स्फारमलब्धदोपमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥ ३९ ॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰ अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपंचाशत्तम सर्ग ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलंत्य
ज ॥ जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत ॥ १ ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २ ॥ येवसजायतेसविदंत सैवानुभूयते ॥ अयंसोहमिदंतन्मइत्यंत सविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवचयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत ॥ अ
मित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वांशांशै क्रियमाणानिगुणै कर्माणिभागश ॥ अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते ॥ ५ ॥

लतत्त्वस्यवधादिविकारास्पर्शिनस्तथैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेवबन्ध्यापुत्रस्येववधाप्रसक्तेरितिभाव ॥ अतस्त्वमुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
भारइत्यथ ॥ २ ॥ हंतृत्वादिधर्मकदेहादितादात्म्यभ्रांतिसंवेदनवशादेवतत्कर्महंतृत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवमयमस्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियैवस
पिद्धस्त्रिविरैहाद्यभिमानरूपाअभ्यादृशीवा ॥ अयकार्यकरणसंघात सहंताअहं इदमेतदेहादिसंबंधिद्रव्यादिमेमम इत्येवसंविदंमानिवर्तितस्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासंविदाहंतृत्वादिनियुक्तोस्मि तत्प्रयुक्तपापिष्मनष्ट बंधुनाशापेहिकामर्थैर्नरकपातापामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचमोस्याद्दुसखदु खाभ्यांपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अंशावसरिष्कोरकल्नेगाशासे सत्वादिगुणविकारैर्देहेंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अनेरिदमभिकविसारः

मिभि किंवर्त्तीनांस्यनाशप्रकारनाशहेतूनांप्रतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोषसविद्वपुश्चैतन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक ठकांजनमासीतिनवपुर्संसक्तिजन्ममरणादिसभावनामयुक्तंतु स्वतबोधितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विपंचाश सर्ग ॥५२॥ ॥ ९ ॥ ॥ व ण्यतेहन्त्रसाम समस्यागादिलक्षणम ॥ उपास्यश्रेयरूपेचरशाजेवम्यपस्थिते ॥ १ ॥ तमावीस्वर्मधुहताइमित्यादिरूपोहताभिमान एतेमदीयाबांधवाइत्यादिममताभिमान श्चतवसर्वंदुःखनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषड्ऊर्मिनिर्मुक्त अतएवशाश्वत स्वयम्भावीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षादात्मासि अतस्त्वक स्यापिनहंता ॥ अहंहंतेत्यभिमानमलमत्यर्तंत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिप्रसक्तिकालेअहममुंघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ त्तरकालचयस्यबुद्धिलस्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वांगूळोकान्सर्वांनइतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणीवियोज्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वप्रशाश्वतेका

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि ॥ आत्मन परमेशस्यकिंकयंकेननश्यति ॥ ३८ ॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक यसविदात्मन् ॥ सविद्वपु स्फारमलब्धदोषमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥३९॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०अर्जुनोपाख्यानेन रनारायणावतारकथननामद्विपचाशत्तम सर्ग ॥५२॥ ॥९॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलंत्य ज ॥ जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत ॥ १ ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते ॥ २ ॥ येवसजायतेसविदत सैवानुभूयते ॥ अयंसोहमिदंतन्मइत्यंत संविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवचयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत ॥ अ भित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे ॥४॥ स्वांशांशै क्रियमाणानिगुणे कर्माणिभागश ॥अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते॥५॥

त्मतस्वस्यवधादिविकारास्पर्शिमस्त्यैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेववध्यापुमस्येववधामसकेरितिभाव ॥ अतस्त्वयुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे भरइत्यर्थ ॥ २ ॥ इंद्रत्वादिधर्मकदेहादिनादात्म्यमातिसंविदनवशादेवतद्धर्महंतृत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवप्रथममत्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियैवस उक्तलक्षणयासविदाहंतृत्वादिविशिष्टयुक्तोस्मि तथयुक्तपविष्मनष्ट बधुनाशादिहिकानर्थैर्नरकपातादामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचमात्वासुखदु खाभ्यांपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा त्मन अरावतसरिष्यक्तेनांशांसे सत्वादिगुणविकारैर्देहेंद्रियादिभिः क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अर्वाचीनटम्यत्रिकचिसाह.

चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहंकःनकश्चिदिति अ
विमर्शेतुचक्षुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइतिनतत्कृतैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थ.क्लेशभागे
हमितिस्थितिःकानयुक्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥ कलनासकल्पादिस्तल्लक्षणेस्वकर्मणिरतेप्रसक्तेसत्यपिअत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थ.क्लेशभागे
प्रविष्टोयदर्थंशोचसिसनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्रसंघातकृतेकार्यैतदंतर्गतस्याप्येकैकस्यसंघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याश
येनाह ॥ बहुभिरिति ॥ गृह्यतेचेत्हासायैवभवतीत्यर्थ. ॥ तथाचाहुः ॥ नसामवायिकदुःखमेकःशोचितुमर्हतीति ॥ ८ ॥ किंचनिरहंकारस्यफलासंगरहितकायिकादित्रिवि
धशास्त्रीयकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोद्दीपकत्वात्परमपुरुषार्थायैवभवतीतिनतेस्वधर्माद्युद्धाद्दुःखप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ योगिनोऽत्रारुरुक्षवः ॥ ९ ॥ नमारितोमरणाय
व्यापारित.पुनःपुनर्मृत्युहेतुभोगलापत्स्येनप्रवर्त्तितइत्यर्थः ॥ निर्विषूचिकाःनिरस्तरागाद्यामयाः ॥ लौकिकशास्त्रीयकर्मकुर्वतोप्यानुषंगिकतत्फलहरतउपभुंजानाअपिनचते

चक्षुःपश्यतुकर्णश्चशृणोतुत्वक्स्पृशत्विदम् ॥ रसनाचरसंयातुकात्रकोहमितिस्थितिः ॥ ६ ॥ कलनाकर्मणिरतेमनस्यपिमहात्मनः ॥ न
कश्चिदत्राहमितिक्लेशभागेकएवते ॥ ७ ॥ बहुभिःसमवायेनयत्कृतंतत्रभारत ॥ एकोभिमानदुःखेनहासायैवहिगृह्यते ॥ ८ ॥ कायेन
मनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ९ ॥ अहंत्वविषचूर्णेनयेषांकायोनमारितः ॥ कुर्वंतोपिहरंतो
पिनचतेनिर्विषूचिकाः ॥ १० ॥ नक्वचिद्राजतेकायोममतामेध्यदूषितः ॥ प्राज्ञोप्यतिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः ॥ ११ ॥ निर्ममोनिर
हंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ यःसकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ १२ ॥ इदंचतेपांडुसुतस्वकर्मक्षात्रमुत्तमम् ॥ अपिक्रूरमतिश्रे
यःसुखायैवोदयायच ॥ १३ ॥ अपिकुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम् ॥ श्रेष्ठंतेस्वंयथाकर्मतथेहाम्रतवान्भव ॥ १४ ॥ मूर्खस्यापिस्व
कर्मैवश्रेयसेकिमुसन्मतेः ॥ मतिर्गलदहंकारापतितापिनलिप्यते ॥ १५ ॥

कुर्वतोहरतश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥ क्वचिल्लौकिकेशास्त्रीयेवाप्यवहारेनराजते ॥ अनर्थानास्कंदितपुरुषार्थायनकल्पतइतियावत् ॥ ११ ॥ कार्यमवश्यकर्त्तव्यशास्त्रीयकर्म अ
कार्यमनावश्यकंलौकिकम् ननुनिषिद्धमप्रसक्तेः ॥ १२ ॥ क्षात्रक्षत्रियाणाविहितसंग्रामेष्वपलायनवधुवधरूपत्वात्क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानादिसुखायैव तथाधर्मय
शोराज्यस्वर्गाद्यभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हियद्बधुवधादन्यत्द्रोणभीष्मकृपादिगुरुवधरूपंकुत्सितकर्मतन्मयाकथंकार्यमित्यर्जुनस्यतत्राधर्मत्वशंकासत्यश
पथाशिषानिवारयन्नाह ॥ अपीति ॥ पूजार्हेषुतद्विपरीतशस्त्रोद्यमनप्रहरणाद्यधर्मबहुलक्रममपितेस्वंयुद्धकर्मयथायेनसत्येनशास्त्रप्रामाण्येनश्रेष्ठंतथातेनसत्येनइहास्मिन्यु
द्धेअमृतवान्अमरणधर्माविजयीभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्रअज्ञस्यापिस्वधर्मःश्रेयसेतत्रतत्त्वज्ञस्यतस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापास्तैव पातित्यावहैर्महापातकादिकोटिभिरपिनि
रहंकारमतेर्लेपाभावादित्याशयेनाह ॥ मूर्खस्यापीति ॥ १५ ॥

---

१ अत्रमुमुक्षवइत्यपिक्वचित्पाठः

त्वयाराज्यलाभादिलाभप्रयुक्तबुद्धेर्लोभमूलानिपापानिरसमूलात्तथाऽभयादितिन्यायेनकदाचित्प्रथमसक्ति स्यात्फलासंगत्यागेनसिद्ध्यसिद्धिसमतालक्षणयोगस्यस्यतुत
त्सत्कविरपिनार्त्तानितायोगस्थितिमुपदिशति ॥ योगस्थइति ॥ १६॥ अथमावक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतशास्त्रीयमिदंकर्मनतेबधायेत्याह ॥ शांतेति ॥ १७ ॥ निर्धि
शपत्वनत्त्वज्ञाननतदसामर्थ्येसगुणेश्वरार्पणबुद्ध्यावाकर्मकुर्वन्तोपिनकर्मबंधइत्याह ॥ इश्वरेति ॥ १८ ॥ अथमासर्वसंकल्पत्यागलक्षणसंन्यासयोगयुक्त्यापिनतेकर्मबंधम
सन्निरित्याह ॥ सन्यस्तेति ॥१९॥ एवमुपदिष्टोर्जुनःसंगत्यागादीनांतल्लक्षणैर्विभागजिज्ञासुःपृच्छति ॥ संगत्यागस्येतिद्वाभ्याम् ॥२०॥२१॥ आत्यंतिकसंगत्यागस्यतत्त्वपरि
ज्ञानमतरणायागाद्व्यासतत्त्वमेवभगवान्प्रथमंलक्षणेननिर्दिशति ॥ सर्वेति ॥ तथाचनिर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धनिष्प्रपंचप्रत्यगात्मरूपमेवब्रह्मेत्यर्थ

योगस्थ कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय॥ निःसंगस्त्वंयथाप्राप्तकर्मवान्ननिबध्यसे॥१६॥ शांतब्रह्मवपुर्भूत्वाकर्मब्रह्ममयंकुरु॥ ब्रह्मा
र्पणसमाचारोब्रह्मैवभवसिक्षणात्॥ १७॥ इश्वरार्पितसर्वार्थईश्वरात्मानिरामय ॥ इश्वर सर्वभूतात्माभवभूपितभूतल ॥ १८ ॥ स
न्यस्तसर्वसंकल्प सम शांतमनामुनि ॥ सन्यासयोगयुक्तात्माकुर्वन्मुक्तमतिर्भव ॥ १९ ॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ संगत्यागस्यभगव
न्सथाब्रह्मार्पणस्यच॥ इश्वरार्पणरूपस्यसन्यासस्यचसर्वश ॥ २० ॥ तथाज्ञानस्ययोगस्यविभाग कीदृश प्रभो ॥ क्रमेणकथयैतन्मे
महामोहनिवृत्तये॥ २१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ सर्वसंकल्पसंशांतौप्रशांतघनवासनम् ॥ नकिंचिद्भावनाकारंयत्तद्ब्रह्मपरंविदु
॥ २२॥ तद्योगविदुर्ज्ञानयोगंचकृतयुद्धय ॥ ब्रह्मसर्वंजगदहंचेतिब्रह्मार्पणंविदु ॥ २३॥ अत शून्यंवहि शून्यपाषाणहृदयोपमम्॥
शांतमाकाशकोशाच्छंनदृश्यनदृश परम॥ २४ ॥ ततइयपदुत्थानमीपदन्यतयोदितम् ॥ सजगत्प्रतिभासोयमाकाशमिवशून्यता
॥ २५॥ भावोहमितिकोप्यंपप्रत्येकमुदितश्चिते ॥ कोटिकोट्यंशकलित कइवैनप्रतिग्रह ॥ २६॥

॥ २२ ॥ तद्योगनराकारावहितचित्तवृत्तिमज्ञाननिवृत्तिफलोपहितंज्ञानमाहुस्तदनुकूलधारामाभ्रूपानुयोगमित्यर्थ ॥ब्रह्मण्यभिमतस्यस्यजगतस्तदभिमतुरहंकारस्यचवा
धामुख्यब्रह्मार्पणमित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ २३॥ ब्रह्मणिजगदहंकारयोर्बाधोपपत्तयेतद्बाध्यस्तत्त्वसत्कृब्रह्मस्वरूपमाह ॥ अतशून्यमित्यादिना ॥ नदृश्यमिति ॥ सर्वदृश्यनिषेधेद
शोपिदृश्यत्वाभिपेध किंनस्यादित्याशंक्याह॥ नदृश परमिति ॥ दृशोदृश्यतानिषेधोपातदास्यापरिदृश परदृगतरस्यात्ननुतदस्तीत्यर्थ ॥ २४॥ ततस्तादृशस्वभावादीषदन्यत
यादितयत्समुत्थानमायजमत्प्रतिभास सगधनगराकाशमिवशून्यतैवेत्यर्थ ॥२५ ॥ सन्यासोपपादनोपपत्त्यर्थंब्रह्मणिजगदारोपवदेवतदरोपुजीवेपुप्रत्येकमहंभावाध्यासइति
तत्त्वमापद्दायुक्तइत्याह ॥ भावइतिद्वाभ्याम् ॥ २६ ॥

एष·अहमितिभाव·स्वाधिष्ठानादपृथगूभूतएव ॥ हियस्माद्धेतोःपृथक्त्वपर्यंतःपरिच्छेद·सचब्रह्मणिन असंभवनाहमितिकश्चिदवगच्छति ॥ तथाचावगंतृत्वेनपृथक्त्वोपपत्तिः
पृथक्त्वेनचावगंतृत्वोपपत्तिरित्यवश्यमन्यतरस्मिन्हेयेनिरुपपत्तिकपृथक्त्वमेवहेयमितिभावः ॥ २७ ॥ अहंतायामुक्तोन्यायोघटादिममतेहायामपियोज्यइतिदर्शयस्तन्मू
लाहंतामहत्यागमेवद्रढयति ॥ यथेति ॥ यथाअहमीहाअहंभावोनपृथगस्तितथाइहप्रतीचिघटादिममतेहालक्षणोमर्कटोपिपृथङ्नास्तीतिनञनुषगेणयोज्यम् ॥ तथाचद्वि
विधापीहाअंभोधिरिवपूर्णस्वमात्मैवेतिनाहंतामहोयुक्तइत्यर्थ. ॥ २८॥ किंचाहंममतादिसर्वविकल्पभेदेतत्तद्विषयवैचित्र्येणविचित्रेस्फुरितेपितत्सत्तास्फूर्तिनिमित्तेअवस्थात्र
यानुगतेसविसारमात्रस्वभावेसर्वविकल्पागमापायसाक्षिणिप्रत्यगात्मन्येकत्वमपिस्फुरत्येव ॥ एवसतितत्राप्यामहोयुक्तःसकुतोनोनक्रियतइत्यर्थ. ॥ २९ ॥ इतिउक्तरीत्या

अपृथगूभूतएवैषपृथगूभूतइवस्थितः ॥ पृथक्त्वंहिनपर्यंतोनाहमित्यवगच्छति ॥ २७॥ यथेहाहंतथेहास्तिघटादीहापिमर्कटः ॥ स्वमोहं
वंतथांभोधिःकिमहंतांप्रतिग्रहः ॥ २८ ॥ विकल्पभेदेस्फुरितेसंवित्सारमयात्मनि ॥ वैचित्र्येणविचित्रेपिकिमेकत्वेपिनोग्रहः ॥ २९ ॥
इतिज्ञातविभागस्यबुद्धौतस्यपरिक्षयः ॥ कर्मणांयःफलत्यागस्तंसंन्यासंविदुर्बुधाः ॥ ३० ॥ त्यागःसंकल्पजालानामसंसंगःसकथ्यते ॥
समस्तकलनाजालस्येश्वरत्वैकभावना ॥ ३१ ॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम् ॥ अवोधवशतोभेदोनास्त्येवैषांचिदात्मनि ॥ ३२ ॥
बोधात्माकिलशब्दार्थोजगदेकंनसंशयः ॥ अहमाशाजगदहंस्वमहंकर्मचाप्यहम् ॥ ३३॥ कालोहमहमद्वैतंद्वैतंचाहमहंजगत् ॥ मन्मना
भवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ॥ ३४ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ द्वेरूपेनवदेवेशपरंचापरमे
वच ॥ कीदृशंतत्कदारूपंतिष्ठाम्याश्रित्यसिद्धये ॥ ३५॥

विमृश्यज्ञातसारासारविभागस्यपुरुषस्यबुद्धौतस्याहंममतामहस्ययःपरिक्षयस्तेनचार्थसिद्धःसर्वकर्मफलेष्वस्पृहालक्षणस्त्यागः ॥ ३० ॥ तेनचसर्वसंकल्पत्यागलक्षण असंस
ग·सिद्ध्यतीतिप्रथमप्रश्नोप्युत्तरितइत्याह ॥ त्यागइति ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ समस्तेति ॥ सर्वस्यद्वैतजालस्यवाचारंभणश्रुत्युक्तन्यायेनतदुपादानेश्वरमात्रत्वभावनेत्यर्थ.
॥ ३१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ अबोधवशतइति ॥ ३२ ॥ तद्दृढीकारायभगवान्स्वस्यसार्वात्म्यलक्षणाविभूतिमाह ॥ अहमाशाइत्यादिना ॥ गच्छतीतिजगत्चरम् ॥ स्वकर्मा
श्रयः ॥ ३३ ॥ अद्वैतपरद्वैतमपररूपतन्निियम्यंजगच्चाहमेवेत्यर्थः ॥ एवद्विरूपेमयिअविकारतारतम्येनमनोयस्यसमन्मनाःभव ॥ तादृशेमयितथैवभक्तःश्रवणकीर्त्तनादिनव
विधभक्तिमान्भव ॥ तादृशस्यमेज्ञानयज्ञेनकर्मयज्ञेनवायजनशीलोभवेत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारद्वयेनापियुक्त्वामयिचित्तनिवेश्यमामेवात्मानस्वात्मभूतमेष्यसिसाक्षात्परपर
याचप्राप्स्यसीत्यर्थ. ॥ ३४ ॥ एवमुक्तोर्जुनस्तेद्विरूपेतद्युक्तियोग्यमधिकारकालविभागचजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ द्वेइति ॥ ३५ ॥

सामान्यमत्रजनसाधारणमुबोधमित्यर्थ ॥ ३६ ॥ परअशुद्धचित्तैदुरधिगमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ततश्चित्तशुद्धिक्रमात् ॥ ३९ ॥ तुशब्दार्थेवाशब्द ॥ इदंपसगुणभजनमयात् भ्यचित्तशुद्धभावसभाव्याक्तयदिनुतवभामश्चिसवयवेदनार्हविज्ञातम ॥ भावेक्त ॥ विज्ञानैकस्वभायममयस्यतथाविध शुद्धइतिमन्यसतत्त्वार्हममईश्वरस्यआत्मानपारमा धिकस्वरूपभूनशाधिततत्सरार्थआत्मन स्वस्यचआत्मानशोधितत्वपदार्थरूपंचैकरसीकृत्यारवण्डपरिपूर्णात्मानसश्रयमुख्यातच्चिदोभवेत्यर्थ ॥ ४० ॥ अहमात्माजगद्दहमित्या दिविभूत्युपदेशस्यापितत्तदधिष्ठानस्वतत्स्वपरिशोधनएवतात्पर्यमित्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ ४१ ॥ मदुपदेशावबोधेनमयस्यएवस्वरूपेविश्रांति सेरस्यतीत्युक्त्वाहजननायसिद्धस स्त्याह ॥ मन्येइति ॥ ४२ ॥ आत्मानमधिष्ठानत्वेनानुगतम् ॥ आत्मन्यध्यस्तानि ॥ ४३ ॥ सर्वथासर्वप्रकारेणसमाधिव्युत्थानव्यवहारदशयावावर्त्तमानोपि ॥ ४४ ॥ सर्व

श्रीभगवानुवाच॥ ॥सामान्यपरमचैवद्देरूपेविद्धिमेनघ ॥ पाण्यादियुक्तसामान्यशंखचक्रगदाधरम् ॥ ३६॥ पररूपमनाद्यंतंय न्ममैक्‍मनामयम्॥ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्दैनैतदुदीर्यते ॥ ३७॥ यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतयास्थित ॥तावच्चतुर्भुजाकारदेवपू जापरोभव ॥ ३८॥ तत्क्रमात्सप्रबुद्धस्त्वततोज्ञास्यसितत्परम्॥ ममरूपमनाद्यंतंयेनभूयोनजायते॥ ३९॥ यदिवावेद्यविज्ञातोभाव स्तदरिमर्दन॥तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाश्रुसश्रय ॥ ४० ॥ इदंचाहमिदंचाहमितियद्यवदाम्यहम्॥ तदेतदात्मतत्त्वतुतुभ्यमुप दिशाम्यहम्॥ ४१ ॥ मन्येसाधुविशुद्धोसिपदेविश्रांतवानसि॥ संकल्पैरवमुक्तोसिसत्यैकात्ममयोभव ॥ ४२॥ सर्वभूतस्थमात्मानंस र्वभूतानिचात्मनि॥ पश्यत्वंयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शन॥४३॥सर्वभूतस्थमात्मानंभजत्येकत्वमात्मन ॥ सर्वथावर्त्तमानोपिनस भूयोभिजायते॥ ४४॥एकत्वसर्वशब्दार्थएकशब्दार्थआत्मन ॥ आत्मापिचनसन्नासद्भूतोयस्याश्रुतस्यतत्॥ ४५॥ त्रैलोक्यचेतसा मतरालोकोयप्रकाशक ॥अनुभूतिमुपारूढ सोहमात्मेतिनिश्चय ॥ ४६॥ त्रैलोक्यपयसामंतर्योरसानुभव स्थित ॥ गव्यानामब्धि जानाचसोयमात्मेतिभारत॥ ४७ ॥

भूतस्थमात्मानमितिश्लोकस्यतात्पर्यंस्वयमेवव्यणयति ॥ एकत्वमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयास्थितमात्मानपश्यन्तितदासर्वशब्दस्यार्थोधिष्ठानव्यतिरिक्तस्याभावेकत्वम जतेसचएकशब्दार्थआत्मनप्रतीच स्वभावेपर्यवसन्न सआत्मापिचनसन्मूर्त्तभूतमयस्वभावोनाप्यसन्सूक्ष्मभूतद्वयस्वभाव किंतुभूमानदचिदेकस्वभावोयस्यानुभवगतस्तस्या स्यत्यादिना ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यस्थानांपयसांजलानां गोर्धिकारागम्यामितर्पांडुरधारीनां अब्धिमानोलवणादीनांचकाराविक्षुमध्यादीनांचजिह्वापसन्निकृष्टानांयोरसानुभव सोयमात्मैवेतिनपाधक्यमसक्तिरित्यर्थ ॥ ४७॥

॥ ४९ ॥ देहांत·स्थितिदृष्टां

अनुभवनीयेनविषयजातेनमुक्तोरहित·अतएवदुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ॥ ४८ ॥ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतयादेहानामंतस्तुप्रकाशकतयाचसस्थित· ॥ ४९ ॥ देहांत·स्थितिदृष्टां
अनुभवनीयेनविषयजातेनमुक्तोरहित·अतएवदुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ॥ ४८ ॥ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतयादेहानामंतस्तुप्रकाशकतयाचसस्थित· ॥ ५० ॥ असस्थितइवेत्युक्तितात्पर्यविषयमलेपकत्वदृष्टांतांतरेणविशदयति ॥ यथेति
तेनविशदयति ॥ सर्वेति ॥ यथासर्वरत्नानामंतर्गततेजोबहिरपिप्रकाशयतितद्वदित्यर्थ· ॥ ५० ॥ असस्थितइवेत्युक्तितात्पर्यविषयमलेपकत्वदृष्टांतांतरेणविशदयति ॥ यथेति
॥ ५१ ॥ सर्वदेहेष्वंत·स्थित्वातर्यामितयाविधारकत्वेप्यलक्ष्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ मुक्ताफलेति ॥ ५२ ॥ तत्राधिष्ठानात्मनानिर्विकारस्थितिर्ब्रह्मतासैववास्तवी यातुमुक्तासुततुवद
तर्यामितयास्थितिर्याचरत्नेषुप्रभावत्प्रकटजीवतयास्थितिस्तेउभेअध्यस्तसापेक्षेजगद्व्यवहारार्थेकल्पितेइतिनवास्तवहतव्यहंतातत्प्रयुक्तपापतत्फलप्रदोवास्यात्मातिरिक्तइत्याश

समग्रपयसामंतर्यथाघृतमिवस्थितम् ॥
अंतःसर्वशरीराणांयःसूक्ष्मोनुभवःस्थितः ॥ मुक्तोनुभवनीयेनसोयमात्मास्तिसर्वगः ॥४८॥ समग्रपयसामंतर्यथाघृतमिवस्थितम् ॥
अंतःसर्वशरीराणांयःसूक्ष्मोनुभवःस्थितः ॥ मुक्तोनुभवनीयेनसोयमात्मास्तिसर्वगः ॥४८॥ तेजस्तथास्मिंदेहानामसंस्थितइवस्थितः
तथासर्वपदार्थानांदेहानांसंस्थितःपरः ॥ ४९ ॥ सर्वांभोनिधिरत्नानांसबाह्याभ्यंतरेयथा ॥ तेजस्तथास्मिंदेहानामसंस्थितइवस्थितः
तथासर्वपदार्थानांदेहानांसंस्थितःपरः ॥ ४९ ॥ सर्वांभोनिधिरत्नानांसबाह्याभ्यंतरेयथा ॥ मुक्ताफलशतौघानांतंतुःप्रोतवपुर्य
॥५०॥ यथाकुंभसहस्राणांसबाह्याभ्यंतरेनभः ॥ जगत्त्रयशरीराणांतथात्माहमवस्थितः ॥५१॥ मुक्ताफलशतौघानांतंतुःप्रोतवपुर्य
॥५०॥ यथाकुंभसहस्राणांसबाह्याभ्यंतरेनभः ॥ जगत्त्रयशरीराणांतथात्माहमवस्थितः ॥५१॥ सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजंवि
था ॥ तथायंदेहलक्षाणांस्थितआत्मास्यलक्षितः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मादौतृणपर्यंतेपदार्थनिकुरंबके ॥ सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजंवि
था ॥ तथायंदेहलक्षाणांस्थितआत्मास्यलक्षितः ॥ ५२ ॥ ब्रह्मादौतृणपर्यंतेपदार्थनिकुरंबके ॥ आत्मैवेदंजगद्रूपंहन्यतेहंतिवात्र
दुः ॥५३॥ तदीषत्स्फुरिताकारंब्रह्मब्रह्मैवतिष्ठति ॥ अहंतादिजगत्तादिक्रमेणभ्रमकारिणा ॥ ५४ ॥ आत्मैवेदंजगद्रूपंहन्यतेहंतिवात्र
दुः ॥५३॥ तदीषत्स्फुरिताकारंब्रह्मब्रह्मैवतिष्ठति ॥ अहंतादिजगत्तादिक्रमेणभ्रमकारिणा ॥ ५४ ॥ नश्यत्सुनविनश्यंतंयःपश्यति
किम् ॥ शुभाशुभैर्जगद्दुःखैःकिमस्यार्जुनलिप्यते ॥ ५५ ॥ प्रतिबिंबेष्विवादर्शसमंसाक्षिवदास्थितम् ॥ नश्यत्सुनविनश्यंतंयःपश्यति
किम् ॥ शुभाशुभैर्जगद्दुःखैःकिमस्यार्जुनलिप्यते ॥ ५५ ॥ प्रतिबिंबेष्विवादर्शसमंसाक्षिवदास्थितम् ॥ इमाःसर्वाःप्रवर्त्तंतेसर्गप्र
सपश्यति ॥ ५६ ॥ इदंचाहमिदंनेतिइतीदंकथ्यतेमया ॥ एवमात्मास्मिसर्वात्मामामेवंविद्धिपांडव ॥५७॥ इमाःसर्वाःप्रवर्त्तंतेसर्गप्र
सपश्यति ॥ ५६ ॥ इदंचाहमिदंनेतिइतीदंकथ्यतेमया ॥ एवमात्मास्मिसर्वात्मामामेवंविद्धिपांडव ॥५७॥ तरंगाणांजलत्वंचपदा
लयविक्रियाः ॥ आत्मन्यहंताचित्तस्थाःपयःस्पंदाइवांबुधौ ॥ ५८ ॥ यथोपलत्वंशैलानांदारुत्वंचमहीरुहाम् ॥ तरंगाणांजलत्वंचपदा
लयविक्रियाः ॥ आत्मन्यहंताचित्तस्थाःपयःस्पंदाइवांबुधौ ॥ ५८ ॥ यथोपलत्वंशैलानांदारुत्वंचमहीरुहाम् ॥ नानाकारविकारे
र्थानांतथात्मता ॥ ५९ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥६०॥ नानाकारविकारे
र्थानांतथात्मता ॥ ५९ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥६०॥
षुतरंगेषुयथापयः ॥ कटकादिषुवाहेमभूतेष्वात्मातथार्जुन ॥६१॥

यनाह ॥ ब्रह्मादाविति त्रिभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अध्यस्तैर्वधादिदोषैरलेपेदृष्टांतांतरमाह ॥ प्रतिबिंबेष्विति ॥ ५६ ॥ सर्वदेहेषुअहमहमितिप्रथमानश्चिदंशएवाहंजडदे
यनाह ॥ ब्रह्मादाविति त्रिभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अध्यस्तैर्वधादिदोषैरलेपेदृष्टांतांतरमाह ॥ प्रतिबिंबेष्विति ॥ ५६ ॥ सर्वदेहेषुअहमहमितिप्रथमानश्चिदंशएवाहंजडदे
हेंद्रियविषयाशोनाहमितिविभागोक्तिरपिदर्पणप्रतिबिंबितेष्वनेकदर्पणांतरेषुघटादिषुचव्यावृत्तदर्पणस्वरूपपरिचयायदर्पणादर्पणविभागोक्तिवदेवेत्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ इति
शब्दआद्योर्थविभागप्रकारपरोद्वितीयस्तुउक्तिविभागप्रकारपरइत्यपौनरुक्त्यम् ॥ एवंदर्पणवदेवालेपकोऽद्वयएवात्मासन्नहंसर्वात्मास्मि ॥ ५७ ॥ अहंताअभिमानवृत्तिस्तद्व
तिचित्तेतिष्ठंतीतितत्स्था· ॥ ५८ ॥ आत्मतापारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अकर्त्तारंप्रतिबिंबचेष्टासुदर्पणवद्व्याव्यापृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६१ ॥ प्रपञ्चतया निर्विभक्तमेकमेव ॥ ६२ ॥ यद्वा निर्विकारं ब्रह्म तैकनदाजन्मादिभावविकाराणां गम्यमात्माश्रयभूतं किमन्यदस्ति ॥ नैवमुधा विभावविकारावाकसति अगव पिकिमान्यदस्तिनांकचिदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ अतः अभयब्रह्मभावयित्वा सम्यगनुभूय ॥ ६५ ॥ तेषामेवोक्तलक्षणविशिष्टानां विदेहकैवल्यावाप्तिरपीत्याशयेनाह ॥ निर्मानमोहा इति ॥ ६६ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पू० त्रिपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सुखदुःखादिसंबंधहेतुर्ज्ञानक्रमस्तथा ॥ यदाल भ्यपरमज्ञानतः सर्वमिहकीर्त्यते ॥ १ ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैरित्युक्तं तत्र सुखदुःखसंबंधे को हेतुः कथं तद्विमोक्षोपाय किमालभ्य चेत्याशंकापरिहारद्वारेणात्मतत्त्वमुपदे ष्टुकामो भगवानुवाच ॥ भूयएवेति ॥ प्रीयमाणाय मत्त्वा श्रोतुकामाय उपविश्यमानार्थग्रहणेन संतुष्यते च ॥ १ ॥ तत्रादौ विषया एव सुखदुःखरूपा इत्यभेदभ्रमं वारयन्नाह ॥ मा

नानातरंगवद्दानियया लोलानि वारिणि ॥ कटकादीनिवा हेम्नि भूतान्येव परात्मनि ॥ ६२ ॥ पदार्थजातभूतानि वृहद्ब्रह्मच भारत ॥ एकमे वाखिलविद्धि पृथक्कन मनागपि ॥ ६३ ॥ किंतद्भावविकाराणां गम्यमस्ति जगत्त्रये ॥ कृतेवापि जगत्किंवा किंमुधा परिमुह्यसि ॥ ६४ ॥ इतिश्रुत्वाभयत्वत भावयित्वा सुनिश्चितम् ॥ जीवन्मुक्ताश्चरतीहमत समरसाशया ॥ ६५ ॥ निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनि त्याविनिवृत्तकामा ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययंतत् ॥ ६६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० अर्जु नोपाख्याने अर्जुनोपदेशोनाम त्रिपञ्चाश सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूयएव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्तेहं प्रीयमा णाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ २ ॥ ते तुनैकात्मनश्चान्ये कातो दुःखं क्ववा सुखम् ॥ अनाद्यंतेनवयवे कुत पूरणखंडने ॥ ३ ॥

त्रास्पर्शा इति ॥ मीयन्ते विषया एभिरिति मात्रा इंद्रियाणि तेषां विषयैः स्पर्शास्ते शीतोष्णाद्यनुभावनमयुक्तसुखदुःखहेतवः ॥ अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयः ॥ शीतोष्णग्रह णमुदाहरणार्थम् ॥ यथा शीतं ग्रीष्मे सुखं उष्णं दुःखं तेपुनः शिशिरे विपरीते इति न विषयाः सुखदुःखरूपा इत्यर्थः ॥ एवं दुःखहेतुर्ग्रहस्पर्शतन्निवारणोपायमाह ॥ तांस्तितिक्षस्वेति ॥ तितिक्षोक्तिर्वैराग्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ तथा च प्रियेषु विरज्यस्व अप्रियेषु तितिक्षस्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ यथा भूयात विरागतितिक्षे सिध्यतस्तामाह ॥ तेत्विति ॥ तेमात्रा स्पर्शाश्च ते सुख दुःखे वा चकाराद्भयदपि ॥ एकात्मन अद्वयपूर्णानंदस्वभावात्स्वात्मनोन्ये न अतः एव बोधाद्वित्यर्थः ॥ किंच प्रियतमधनपुत्रादिसंपदा पूर्णोहमिति भ्रान्त्या आभिमानिकसुखं तद्वि यापायप्रियसंपत्त्यास्खंडितोहमिति दुःखं च स्यात्तत्र अपि निरवयवे पूरणखंडनासंभवदर्शनेन निवर्त्तेते इत्याह ॥ अनाद्यंतेइति ॥ ३ ॥

यस्यस्पर्शानाविषयाणांमात्राणामिंद्रियाणांचाख्यानमाख्यासत्यताप्रतीति संस्थिताउपशांताभवतिसमात्रास्पर्शभ्रमात्मकोजीवोधीरस्यास्तीतिधीरस्तत्त्वदर्शीसमदुःखसु
खोभूत्वाअमृतत्वायकल्पतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वप्रियादुःखादयःकथस्वप्रतिकूलवेदनीयतास्वभावजह्युर्येनतेसह्याः स्युस्तत्राह ॥ सर्वत्वादिति ॥ निरतिशयानंदैकरसस्यात्मनए
वसर्वत्वादेतेदुःखादिभेदाः शोभनाभेदाः सुभेदाः प्रियतमधनपुत्रादिभेदाइवसंस्थितानप्रतिकूलवेदनीयताभजते प्राक्तनेनतुप्रातिकूल्यस्वभावेनासद्रूपाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेवस्फुटी
कृत्यसमर्थयति ॥ मनागपीति ॥ ६ ॥ नन्वसदपिदुःखाद्यात्मन्युत्पद्यते असतएवस्वकारणसमवाय स्वसत्तासबंधआद्यक्षणसबंधोवाउत्पत्तिरितिकणभक्षाक्षचरणाद्युक्तिप्रति
क्षिपति ॥ नासतइति ॥ असतोदुःखादेर्भावःसत्तानविद्यते सत अभावःअसत्ताचनविद्यते ॥ स्वभाववैपरीत्यायोगात् वाचारंभणादिश्रुत्याविकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् ॥ न

संस्थितास्पर्शमात्राख्यामात्रास्पर्शभ्रमात्मकः॥ समदुःखसुखोधीरःसोमृतत्वायकल्पते॥ ४॥ सर्वत्वादात्मनश्चैतेसुभेदाःसंस्थिताइ
व॥ असद्रूपास्त्वसद्रूपंकथंसोढुंनशक्यते ॥ ५॥ मनागपिनविद्यंतेसुखदुःखेतुसर्वशः॥ सर्वत्वादात्मतत्त्वस्यसत्ताकथमनात्मनः॥ ६॥
नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः॥ नास्त्येवसुखदुःखादिपरमात्मास्तिसर्वगः॥ ७॥ सत्वासत्वमतीत्यक्त्वाचैतयोर्जगदात्मनोः॥
त्यक्त्वानकिंचिन्मध्येचशेषेबद्धपदोभव ॥ ८॥ नहृष्यतिसुखैरात्मादुःखैर्ग्लायतिनोऽर्जुन ॥ दृश्यदृक्केतनात्मापिशरीरांतर्गतोपिसन्
॥ ९ ॥ जडंचित्तादिदुःखस्यभाजनंदेहतांगतम्॥ नचैतस्मिन्क्षतेक्षीणेकिंचिदेवात्मनःक्षतम्॥ १० ॥ जडंदेहादिदुःखादेर्यदिदंभोक्तृ
संस्थितम् ॥ तन्मायाभ्रममेवांगविद्धिबोधवशोत्थितम् ॥ ११ ॥ नकिंचिदेवदेहादिनचदुःखादिविद्यते ॥ आत्मनोयत्पृथग्भूतंकिंके
नातोनुभूयते॥ १२॥

नुसर्वविकाराणामसत्वेपिडाद्यन्यतमविकारानालिंगितप्रकृतिमृदाद्यदर्शनात्तस्याप्यसत्वेशून्यतापरिशेषःकिनस्यादितिचेन्न॥ विकारेष्वनुगतसद्बुद्धेर्निर्विषयत्वायोगेनविकारा
सत्वेपिशून्यपरिशेषानापत्तेः॥ यदितदप्यसदेवस्यात्तर्हिघटःअसन्पटःअसन्नित्येवान्ववर्त्स्यत् सत्सदित्येवचानुवर्त्ततेअतस्तन्मात्रमेवपरिशिष्यते ॥ यस्तुविकारेषुसदिदमित्यभि
मानःसोधिष्ठानसत्तानुवेधादेवनस्वतइतिसुखदुःखादिनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ जगतःसत्त्वमतिनिरतिशयानंदात्मनःअसत्वमतिचत्यक्त्वातयोर्जगदात्मनोर्मध्येअंतरालेउभयसंघट
नानिमित्तमनस्तमश्वातितुच्छमितित्यक्त्वाशिष्यतइतिशेषश्चिदात्मातस्मिन्बद्धपदःप्रतिष्ठितोभव ॥ ८ ॥ दृश्यानिहर्षग्लान्यादीनिसाक्षितयापश्यतीतिदृश्यदृक् ॥ नहिदृश्यास्ते
दृग्धर्माभवितुमर्हतीतिभावः ॥ ९ ॥ कितर्हिदुःखहर्षादिभाजनतत्राह ॥ जडमिति ॥ एतस्मिन्चित्तादौ ॥ १० ॥ इदंचित्तादिघटितजीवरूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

सधिरार्षः

यरिद्‌ स्वनदवाधोन्यथानिरतस्तनसम्यग्बोधेनैवविनश्यति ॥ अथदृष्टांतकथयामीत्यन्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ कीदृश सबोधस्तमाह ॥ विष्वगिति ॥ विश्वविष्वकूपूर्णब्रह्मैव
॥ १५ ॥ अथबाधादयकाले ॥ १६ ॥ कृत्स्नवार्चायाबच्छन्न ॥ कालादीनांद्वंद्वसमास ॥ सदसद्धर्मौभावाभावविकल्पौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वत्करिष्यमाणपुरुषार्थौहिणीक्षया
त्मनापमब्रह्मणबृंहितंअत अनुभवात्मनाशुद्धब्रह्मैवब्रह्ममयकुर्वित्यर्थ ॥ १९ ॥ २० ॥ नूनंतस्त्वनिश्चयेननकिंचनजागतंदेहादिरूपभूत्वा ॥ खद्बातोगुहापरिच्छिन्नोवायुरि

यदिदंप्रपयाम्यनंतंनैवातोविनश्यति ॥ भ्रांतिर्दुःखमबोधोत्थासम्यग्बोधेनभारत ॥ १३ ॥ यथारज्ज्वामहिभयबोधान्नश्यत्यबोधज
म् ॥ तथादेहादिदुःखादिबोधान्नश्यत्यबोधजम् ॥ १४ ॥ विष्वग्विश्वमजंब्रह्मनश्यतिनजायते ॥ इतिसत्यपरविद्धिबोध परमएपस ॥
॥ १५ ॥ ब्रह्मांबुधांतरंगत्वंकिंचिद्भूत्वाविलीयते ॥ ब्रह्मावर्त्तेस्फुरस्यएवब्रह्मैवासिनिरामयम् ॥ १६ ॥ यावत्कालक्रियादेशास्त्वमहर्सैनि
र्माइव ॥ ब्रह्मार्णवपरिस्पंदानात्रस्त सदसद्धर्मौ ॥ १७ ॥ जहिमानमदशोकभयमीहासुखासुखे ॥ द्वैतमेतदसद्रूपमेकं सद्रूपवान्भव ॥
॥ १८ ॥ पुरुषार्थौहिणीनाचक्षयेणानुभवात्मना ॥ ब्रह्मणाबृंहितशुद्धब्रह्मब्रह्ममयंकुरु ॥ १९ ॥ असंविदन्सुखदुःखंलाभालाभौजया
जयौ ॥ शुद्धब्रह्मैकनांगच्छब्रह्माब्धिस्त्वहिभारत ॥ २० ॥ लाभालाभसमोभूत्वाभूत्वानूननकिंचन ॥ खद्बवातइवास्पदीप्रकृतकार्यमा
चर ॥ २१ ॥ यत्करोपियदश्नासियज्जुहोपिददासियत् ॥ यत्करिष्यसिकौंतेयतदात्मेतिस्थिरोभव ॥ २२ ॥ यन्मयोयोभवत्यत सतदा
नोत्यसंशयम् ॥ ब्रह्मसत्यमवाप्तुंत्वंब्रह्मसत्यमयोभव ॥ २३ ॥ अनपेक्षफलंब्रह्मभूत्वाब्रह्मेतिभावितम् ॥ क्रियतेकेवलंकर्मब्रह्मज्ञेनय
यागतम् ॥ २४ ॥ कर्मण्यकर्मयःपश्यत्यकर्मणिचकर्मयः ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषुसचोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ २५ ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेस
गोस्त्वकर्मणि ॥ योगस्थः कुरुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाधनंजय ॥ २६ ॥

व ॥ २१ ॥ सर्वक्रियाणांब्रह्मणिनिश्चयस्थैर्यमेवमर्पणमित्याशयेनाह ॥ यदिति ॥ २२ ॥ यन्मय यदाकारचित्त ॥ २३ ॥ अपेक्षायाअभाव-अनपेक्षम् ॥ अर्थाभावेव्य
र्थाभाव ॥ सर्वकामोपरमरूपकलपरमपुरुषार्थ स्वयभूत्वाकेवलंयथाचेष्टारूपब्रह्मतिभावनाबाधितकर्मक्रियते ॥ २४ ॥ यःपुमान्कर्मण्युक्तरीत्याअकर्मनिष्क्रियब्रह्मपश्य
त्यकर्मण्यपिब्रह्मणिपापविध्यनप्रतिभासरूपकर्मअवश्यंकत्तव्यपश्यतिसबुद्धिमान्विवेकीसएवयत्स्वरूपत फलतश्चकृत्स्नपूर्णकर्मकरोतीतिकृत्स्नकर्मकृदुक्तोविद्वद्भिरित्यर्थ ॥ २५ ॥
कर्मफलानिरागादीनिहतवःप्रवृत्तिनिमित्तानियस्यतथाविधोमाभू ॥ अकर्मणिप्रारब्धकर्माकरणेपितेसमआसक्तिमाभूत्योगस्थःआगुकसिद्ध्यसिद्धिसमदृष्टिमनिर्नित ॥ २६ ॥

१ युद्धाम्ब्रह्मैकतोगच्छब्रह्माब्धिस्त्वहिभारततिपाठांतरम्

मूढतांतत्त्वदृष्टौप्रमादम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ मौर्ख्यैउक्तप्रमादेस्थितेसत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेवततोऽनर्थपरंपरेत्यर्थ ॥ २९ ॥ तत्त्वदर्शनाप्रमादेतुनिरासक्ते स्वतएवाकर्तृता सिद्ध्यती त्याह ॥ परमिति ॥ ३० ॥ तेनचभूमिकाक्रमाद्विदेहकैवल्यांतसिद्ध्यतीत्याह ॥ अकर्तृत्वादिति ॥ ३१ ॥ अकार्यप्रमादान्निषिद्धंचकुर्वन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सव्यग्र सक्रियोपि स अव्यग्रतामक्रियताम् ॥ ३४ ॥ अलब्धस्यलाभोयोगोलब्धस्यपालनक्षेमस्तद्भयचिंताशून्य. ॥ ३५ ॥ त्यक्तसर्वकर्मणोमानसविषयासंगसत्वेदांभिकएवससन्यासइ

कर्मासक्तिमनाश्रित्यतथानाश्रित्यमूढताम् ॥ नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्यसमस्तिष्ठयथास्थितम् ॥ २७॥ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनि राश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २८ ॥ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्येस्थितेहिमनसितस्मान्मौ र्ख्यंपरित्यजेत् ॥ २९ ॥ परंतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतोदेतिनक्वचित् ॥ ३० ॥ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वम भोक्तृत्वात्समैकता ॥ समैकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमाततम् ॥ ३१ ॥ नानातामलमुत्सृज्यपरमात्मैकतांगतः ॥ कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैव कर्त्तात्वमर्जुन ॥ ३२ ॥ यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ ३३ ॥ समःसौम्यःस्थि रःस्वस्थःशांतःसर्वार्थनिस्पृहः ॥ यस्तिष्ठतिससव्यग्रोप्यलमव्यग्रतांगतः ॥ ३४ ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथा प्राप्तानुवर्तीत्वंभवभूपितभूतलः ॥ ३५ ॥ कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ३६ ॥ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ३७ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रवि शंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ३८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु० नि० पू० अर्जुनोपा ख्यानेआत्मज्ञानोपदेशोनामचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्याह ॥ कर्मेंद्रियाणीति ॥ ३६ ॥ समनस्केंद्रियनिग्रहवतोयथाशास्त्रंव्यवहरतोपिफलासंगत्यागात्सन्यासफलमस्त्येवेत्याशयेनतंप्रशंसन्नाह ॥ यस्त्विति ॥ ३७ ॥ तस्मान्निगृ हीतसर्वेंद्रियस्यसन्यासिनएवसर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थोनान्यस्येत्युपसंहरति ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ यद्वत्आपोनद्यआपूर्यमाणसमुद्रंप्रविशंतितद्भावमापन्नाविलीयंतेत द्वदचलेब्रह्मणिप्रतिष्ठायस्यतसन्यासिनसर्वेकामामिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषया सत प्रविशत्यात्मन्येवविलीयात्ममात्रतामापद्यतेसएवसर्वानर्थशांतिलक्षणमोक्षमाप्नोतिनतुका म्यतइतिकामाविषयास्तत्कामनाशीलइत्यर्थ ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुष्पचाश सर्ग ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ ब्रह्मत्वमागतमित्यपिक्वचित्पाठ.

देहनाशेप्यनाशात्मामूढनस्वप्नयो भ्रम ॥ मूढोजन्मादिभागूर्यात्यात्सुनेत्यभमर्ण्यते ॥१॥ भुज्यतइति भोगादेहधारणहेतवोन्नपानादयस्तेपांसत्यागनकुर्यात् ॥ हितमितमेध्या शनापुपारयादित्यर्थ ॥ भोगानांभावनांचितांतत्सौष्ठवसपादनभ्यसनितांचनकुर्यात् ॥ तद्धाभालाभाविपुद्धसमेनैवस्यातव्य मित्यर्थ ॥ १ ॥ एवदेहात्मभावनापिनकार्येत्याह॥ अनात्मनीति ॥ भवात्मनिजन्मादिविक्रियास्वभावे ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तेऽर्थेअशीर्योनहिशीर्यतेइतिश्रुतिप्रमाणयन्नाभिमानिकपरिग्रहएवशीर्णतादिदेहधर्माणामात्मनिप्रसजक स्तस्यागनुनशीर्णतादिप्रसक्तिरित्याह ॥ नहीति ॥ अचित्तात्मादेहादिपरिग्रहनिमित्ताचित्तादिविष्यदृष्टइत्यथ ॥ कर्मणियुद्धादौ ॥ ४ ॥ मौर्ख्यस्थितेअज्ञतापन्ने ॥ ५ ॥

॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ नकुर्याद्भोगसत्यागंनकुर्याद्भोगभावनम् ॥ स्यातव्यसुसमेनैवयथाप्राप्तानुवर्त्तिना ॥ १ ॥ अनात्मन्यात्मतां देहमाभावयभवात्मनि ॥ आत्मन्येवात्मतांसत्येभावयाभवरूपिणि ॥ २ ॥ देहनाशेमहाबाहोनकिंचिदपिनश्यति ॥ आत्मनाशोहिना श स्यान्नचात्मानश्यतिध्रुव ॥ ३ ॥ नहिशीर्यत्यचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रह ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिस ॥ ४ ॥ आस त्तिमाद्ध कर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्यस्थितेहिमनसितस्मान्मौर्ख्यंपरित्यजेत् ॥ ५ ॥ परतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मन ॥ सर्व कमरतस्यापिकर्तृताद्वैतिनक्वचित् ॥ ६ ॥ अविनाशमनाद्यतमात्मानमजरविद्ध ॥ नश्यत्यात्मेतिदुर्बोधोमातवोस्त्विहदु खद ॥ ७ ॥ नतथापरिपश्यतिविदितात्मानउत्तमा ॥ पश्यत्यनात्मनात्मानस्वमात्मन्यात्ममानिन ॥ ८ ॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥एवचेत्त्रिजगन्ना थमृढानामपिमानद ॥ देहनाशसमुत्पन्नेइष्टनष्टनकिंचन ॥ ९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥एवमेतन्महाबाहोनकिंचिन्नश्यतिक्व चित् ॥ आत्मैवास्यविनाशात्माकिंतस्यक्वविनश्यति ॥ १० ॥ इदनष्टमिदमुक्तमितिमोहभ्रमाद्दते ॥ अन्यत्तथानपश्यामिवंध्यासीतनय यथा ॥ ११ ॥

तत्रोपायमाह ॥ परमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तथाआत्मानश्यतीत्येवप्रकारेणनपरिपश्यति ॥ कुतोनपश्यन्ति यतस्तेआत्मन्येवआत्ममानिन स्वमात्मानमनात्मदेहादिरूपनपश्यतीत्य र्थ ॥ ८ ॥ नन्वेवंसतिमूढादेहाद्यात्मबुद्ध्यापश्यतुनामतथापितेषांतन्नाशोआत्मनोंशोनास्त्येवेतिमरणादिर्नानर्थ स्यादित्यर्जुन शङ्कते ॥ एवचेदिति ॥ इष्टमियतमथवस्तुनकिंचन नष्टम् ॥ दृष्टमितिपाठेयथादृष्टिगम्यम् ॥ ९ ॥ दृष्टापत्त्याप्रमथाम्परिहरति ॥ एवमेतदित्यादिना ॥ १ ॥ कथर्ताहिदेहनाशप्रमलाभादेरनर्थत्वमर्थत्वमातेषांतमाह ॥ इद मिति ॥ युक्तलब्धम् ॥ स्वमपिपृथमरणजन्मभ्रमादनर्थादिभ्यवहाराविदर्शनादितिभाव ॥ ११ ॥

१ तथात्वमिदुःस्वदृत्यपिपाठ

अतएवसतोऽसत्त्वविरोधान्नदेहादेःसत्त्वमितिप्रागुक्तमित्याह ॥ नासतइति ॥ उभयोःसदसतोः॥ सत्सदेवअसदसदेवनस्वभावविपर्ययइतिअंतोनिर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टोनमूढैरि
त्यर्थः ॥ १२॥ एवंयत्सत्तदविनाशियद्विनाशितदसदेवेतिनासतोबधुदेहादेर्युद्धेनाशेकश्चिदनर्थइत्याशयेनाह ॥ अविनाशीतिद्वाभ्याम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अद्वयत्वाद्विनाशका
प्रसिद्धेरपिनात्मनाशप्रसक्तिरित्याह ॥ आत्मेति ॥ १५ ॥ एकत्वकारणसच्छब्दवाच्यद्वित्वकार्यमसदन्तनतयोर्मध्यमातरमधिष्ठानसन्मात्रम् ॥ १६ ॥ एवमपरिच्छिन्नस्यात्म
नोमरणादिपरिच्छेददुःखादिभ्रमेकोहेतुरित्यर्जुन पृच्छति ॥ तदिति ॥ तत्तर्हि ॥ किंकृताकेनहेतुनाभामा ॥ स्थितिर्नियति. ॥ तस्यांचस्थितौस्वर्गःसुखनरकोदुःखचकिंकृतौ

नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १२॥ अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥
विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति॥ १३ ॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत
॥ १४॥ आत्माचैकोस्तिनद्वित्वमसतःसंभवःकुतः ॥ अविनाशस्त्वनंतोसौसतोनाशोनविद्यते ॥ १५॥ द्वित्वैकत्वपरित्यागेशेषंयत्परि
शिष्यते ॥ शांतंसदसतोर्मध्यंतदस्तीहपरंपदम्॥ १६॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ तन्मृतोस्मीतिभगवन्किंकृतातुनृणांस्थितिः॥ कथंस्थि
तौचलोकानांतौस्वर्गनरकौप्रभो॥ १७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच॥ एतत्तन्मात्रजालात्माजी
वोदेहेषुतिष्ठति॥ १८॥ सकृष्यतेवासनयारज्ज्वेवपशुपोतकः॥ सतिष्ठतिशरीरांतःपंजरेविहगोयथा॥ १९॥ सकालदेशतोदेहाज्जर्ज
रत्वमुपागतान्॥ वासनावशतोयातिपुक्षपर्णाद्रसोयथा॥ २०॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गं
धानिवाशयात्॥ २१॥ वासनावस्त्वमेवास्यदेहोनेतरयुक्तिजः॥ क्षीयतेवासनात्यागेक्षीणेभवतितत्पदम्॥ २२॥

॥ १७ ॥ एतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिश्रुतितात्पर्येणभगवान्समाधत्ते ॥ भूमिरिति ॥ पञ्चभूतमात्रानिर्मितमनोबुद्ध्यादिघटितव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहता
दात्म्यापत्तिरेवपरस्यजीवभाव.सएवजन्ममरणसुखदुःखादिभ्रमनियतिनिमित्तमित्यर्थः॥१८॥तस्यविचित्रदेहपरिग्रहेतत्तदनुरूपचेष्टावैचित्र्येचनिमित्तमाह॥सइति॥ १९॥ पूर्व
देहाद्देहांतरगमनेपिवासनैवनिमित्तमित्याह ॥ सइति ॥ २० ॥ आशेतेअस्मिन्नित्याशयःपूर्वशरीरपुष्पादिचतस्मात् ॥ २१ ॥ अतएवास्यस्थूलदेहोपिवासनात्मकएवचिरानु
वृत्त्यास्थौल्यभ्रमइत्याशयेनाह ॥ वासनेति ॥ क्षीणेलिंगेतत्परमपदस्वयमेवभवति ॥ २२ ॥

१ यदवशिष्यतइत्यपिक्वचित्पाठः

परमात्मभूतेनैवाम्यपानाविनाआपुष्ट अथवावासनामावामूर्लिंगदेह परेणपरमात्मनाअवच्छेदप्रतिबिंबभावाभ्यांद्विगुण्येनप्रवेशाद्वापुष्ट अभिव्यक्तोभूत्वेत्यर्थ ॥ माययाऐंद्रजालिकपुरुषायथास्वेभ्राम्यतितद्वत् ॥ भ्रमभरमाबिभर्तीतिकमण्यण् ॥ २३ ॥ श्रोत्रचक्षु स्पर्शनचेतियदुक्तंतदिरणोति ॥ अक्षस्वभावानिति ॥ स्वभावानूशब्दादिग्रहणशक्ती ॥ २४ ॥ तदवलोकमरणप्रसिद्धमित्याह ॥ देहइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ खचिदाकाशेभूताकाशेवायत्रयत्रयस्मिन्यस्मिन्देशकालेभोग्याद्याकारेअवतिष्ठतेभोजकादृष्टोद्बोधितवासनाप्रवर्तिततमाकारपश्यति ॥ २७ ॥ अस्यदेहस्यनाशोप्येवमसत्त्वंपश्य ॥ अथवास्वप्नमवदेहतन्नाशतदसत्त्वचमापश्य ॥ यथास्वप्नेनकिंचित्पश्यतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रतियोगिनांवासनाकल्पितत्वेतन्नाशानामपितादृशत्वमेवादिसर्गारम्भकमित्याह ॥ यथैवेति ॥ आदिसर्गेहिचतुर्मुखेनएपुसर्गेपुगवाश्वाद्याकारेषुभावनयापूर्वसर्गानुभववा

वासनावान्परापुष्टोभूत्वाभ्राम्यतियोनिषु ॥ जीवोभ्रमभराभारोमायापुरुषकोयथा ॥ २३ ॥ अक्षस्वभावानखिलाञ्छरीराद्वासनावश ॥ जीवोगृहीत्वासयातिपुष्पाद्गंधमिवानिल ॥ २४ ॥ देहोनिस्पदतामेतिजीवेकौतियनिर्गते ॥ निस्पंदावयवाभोग शातवातइवद्रुम ॥ २५ ॥ अचेष्टच्छेदभेदादिदोषैरायात्यदृश्यताम् ॥ मृतइत्युच्यतेतेनदेहोविगतजीवित ॥ २६ ॥ सजीव प्राणमूर्त्ति खेयत्रयत्रावतिष्ठते ॥ तंतस्ववासनाभ्यासात्पश्यत्याकारमाततम् ॥ २७ ॥ अयदेहोहिजीवेनत्वसन्नेवावलोकित ॥ अस्यनाशोत्वमप्येवपश्यमावासुप्तवत् ॥ २८ ॥ यथैवपश्यत्याकारांस्तेपानाशांस्तथैवस ॥ आदिसर्गेभावनयाकिलैष्वेवविभावत ॥ २९ ॥ झटित्युद्भवकालेहियद्यथादृश्यतेपुर ॥ आनिपाततदेवास्याअविनाभाविसविद ॥ ३० ॥ प्राक्तनवासनामूलंपुरुषार्थेनजीयते ॥ यत्नेनाद्यतनेनाशुल्यस्तनायतनयया ॥ ३१ ॥

सनर्यचविभावतोविभावनायावशादेवतदूपकल्पितनतुभृदाद्याद्यायकुलालवल्किंचिन्निर्मितम् ॥ किलेतिश्रुतिपुराणप्रसिद्धी ॥ २९ ॥ ननुउत्पत्तिकालेजगद्वासनामयमिथ्याभूतमस्तुस्थितिकालेत्वर्थक्रियासमर्थत्वात्सर्वजनीनसत्यतानुभवाच्चवास्तवमेवेत्याशंक्याह ॥ झटिनीति॥उत्पत्तिकालेझटितिप्रथमक्षणेयद्यथादेहघटादिरूपमिथ्याभूतसत्यथापुरादृश्यतआविनाशात्तदेवतथास्वभावमेवभवतिनस्वभावांतरभजते ॥ अस्यास्तदधिष्ठानभूतायास्तदविनाभाविसविदोययोत्पन्नरूपस्थितिहेतुत्वात्तद्विनाभावेनतेषांसत्तायाअदर्शनाच्चेतिभाव ॥ ३० ॥ देहाद्याकाराणांवासनामयत्वमस्तुकिंततस्तत्राह ॥ प्राक्तनमिति ॥ अशुभवासनाकल्पितदेहाद्याकारस्यशुभवासनाभ्यासप्रसूतब्रह्माकारवृत्त्यासमूलनाशात्तत्फलमितिभाव ॥ पुरुषार्थेनश्रवणमननादिपुरुषप्रयत्नजनितेनाखण्डाकारज्ञानेनजीयतेबाध्यते ॥ अद्यतनेनप्रायश्चित्तादियत्नेनसस्तनमाद्यतनमधर्मानुष्ठानयथासीयतेतद्वत् ॥ अद्यतनेनराह्यत्नेनह्यस्तनमाद्यतनदुर्णगृहयथानास्येतद्वदितिवा ॥ ३१ ॥

ननुवहूनांज्ञानाययतमानानांप्रयत्न प्रबलाभि पूर्वतनकामक्रोधादिवासनाभिर्विनाश्यमानोदृश्यतइतिनोत्तरत्वप्राबल्येहेतुरितिचेत्तत्राह ॥ यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्ये यएवममायपुरुषार्थआवश्यकइत्यभिनिवेशेनदृष्ट सएवपूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशोजयेप्रयोजक ॥ तथाचतेषामोक्षाभिनिवेशमायाद्भोगाभिनिवेशदार्ढ्याच्चपराभवइतिभाव. ॥ ३२ ॥ अतएवशास्त्रीयेप्रयत्नेदृढाभिनिवेश.कार्यइत्याह ॥ अपीति ॥ ३३ ॥ तन्मायेपूर्ववासनावैचित्र्यान्सुखदु खानर्थपरंपरासर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥ जरठमोहधी अनाद्यज्ञानमूढबुद्धि ॥ ३४ ॥ तमेवाशयमज्ञोजतुरनीशोयमात्मन सुखदु खयो. ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गवानरकतुवेतिव्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणातरसदेहनिरासेनस्फुटजिज्ञासुरर्जुन.पृच्छति ॥ नरकेति ॥ जगत स्थिते.स्थितिनिमित्तस्यास्यजीवस्य ॥ ३५ ॥ नहेत्वतरसभावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपिवासनानुसारेणैवसुखदु ख

यएवपुरुषार्थेनदृष्टोबलवताक्षणात्॥ पूर्वोत्तरविशेषांशःसएवजयतिस्फुटम्॥ ३२॥ अपिस्फुटतिविंध्याद्रौवातिवाप्रलयानिले॥ पौरुपंहियथाशास्त्रमतस्त्याज्यंनधीमता॥ ३३॥ नरकस्वर्गसर्गादिवासनावशतोभितः॥ प्रपश्यतिचिराभ्यस्तंजीवोजरठमोहधीः॥ ३४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेपुजगत्पते॥ किमस्यकारणंब्रूहिजीवस्यजगतःस्थितेः॥ ३५॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ स्वप्नोपमानातेनेहश्रेयसेवासनाक्षयः॥ चिराभ्यासवशात्प्रौढासंसारभ्रमकारिणी॥ ३६॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ किमुत्थादेवदेवेश क्षीयतेवासनाकथम्॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ मौर्ख्यमोहसमुत्थानात्वनात्मन्यात्मभावना॥ आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयंयाति वासना॥ ३७॥ भावितात्मासिकौंतेयसत्यंविज्ञातवानसि॥ अयंसोहंजनाएतेममैतेतित्यजवासनाम्॥ ३८॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ वासनाविलयेजीवोविलीनोभवतिस्वयम्॥ योहियत्सत्तयोच्छूनस्तन्नाशात्सविलीयते॥ ३९॥

प्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणीचिराभ्यासनिरूढासस्टतिहेतुरितितत्क्षयएवपरमपुरुषार्थार्थिनासर्वप्रयत्नैःकार्यइत्याशयस्फुटीकुर्वन्भगवानाह ॥ स्वप्नेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना चिराभ्यासवशात्प्रौढास्वप्नोपमानावासनैवयेनहेतुनासंसारभ्रमदायिनीतेनहेतुनातत्त्वज्ञानाभ्यासेनसमूलवासनाक्षय.श्रेयसइत्यन्वय ॥ ३६ ॥ वासनामूलंज्ञातुकामोर्जुन पृच्छति ॥ किमुत्थेति ॥ अज्ञानमेवतन्मूलज्ञानादेवसमूलतन्नाशइतिभगवानाह ॥ मौर्ख्येति ॥ ३७ ॥ तत्रविचारादात्मस्वरूपपरिचयस्तेवृत्तस्तद्दार्ढ्येनदेहतत्सर्वाविवध्यादिष्वहममेतिवासनाक्षयमात्रकर्त्तव्यपरिशिष्यतइत्याह ॥ भावितेति ॥ ३८ ॥ ननुवासनामयमेवलिंगतत्प्रतिविंबोजीवस्तदुत्थस्तस्यवासनाक्षयेक्षयएवस्यादित्यनर्थायैवतत्त्वज्ञानवासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुन शकते ॥ वासनाविलयेइति ॥ विलीयतेविनश्यति ॥ ३९ ॥

जम्मन परमानदाविभावलक्षणपरमपुरुषार्थस्यमरणस्य आत्यंतिकानर्थनाशस्यचको भाजनतामेतिनकश्चिदितिलक्षणयाप्यास्येयम् ॥ प्रसिद्धजन्ममरणेतुनपाप्ते तत्त्वज्ञस्य
समूलवासनानाशेतयसत्त्व्यमायास्वापरपर्यानानुगुणत्वाच्च ॥ ४ ॥ ननुवेदयवोपोयदिमतिर्विवमामससारीजीव सर्वविवार्थ्योभूतमायाधीनजन्मादिदेशकालभेदभिन्नइत्य
भ्युपगतस्याम् मत्वेमर्किन्नुब्रह्मैवपरमार्थत शुद्धमन्तनयास्वाविषयापिहितस्वतत्त्वमजानत्स्वात्मन्येवजीवजगद्भेदकल्पनयाससरतीवतदेवशास्त्रीयमननादिमयत्नेनस्वतत्त्वमुख्या
सवासनाविद्याविधूयस्वस्वभावेवमतिष्ठतसैवास्यमुक्तिरिवेतिश्रौत सिद्धांत अमतुनकश्चित्त्वदुक्तासिनोदोषइत्याशयेनभगवान्समाधत्ते ॥ स्वयमित्यादिना ॥ ४१ ॥ अनायत्तमन
न्याधीनम् ॥ ४२ ॥ सा चसमूलवासनामुक्तिपावदेहधारणजीवन्मुक्तिरितिमसिद्धाद्देहसत्त्वयाप्यनुभवितुशक्येतिनमुक्तिफलभाजिसशय कार्यइत्याशयेनाह ॥ जीवन्नेवेति ॥
॥ ४३ ॥ सचमोक्षानकर्मभिनवासविषयगोचरपाविर्त्यपालम्भ्य किंत्वात्मज्ञानेनैवेत्याशयेनाह ॥ यइति ॥ ४४ ॥ उक्तसमाधानसक्षिप्योपसहरति ॥ दुर्दर्शनस्येति ॥ स्वमा

जीवेविलयमायातदशकालान्यथारुतौ ॥ कोसौभाजनतामेतिजन्मनोमरणस्यच ॥ ४० ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥स्वयकल्पितस
कल्पमात्मरूपयदाविलम् ॥ तदेववासनाकारजीवविद्धिमहामते ॥ ४१ ॥ अनायत्तमसंकल्पमात्मरूपयदव्ययम् ॥ प्रबोधाद्वासना
मुक्तंतन्मोक्षंविद्धिभारत ॥ ४२ ॥ जीवन्नेवमहाबाहोतत्त्वप्रेक्ष्ययथास्थितम् ॥ वासनावागुरोन्मुक्तोमुक्तइत्यभिधीयते ॥ ४३ ॥ योननि
वासनोनूनसवधमपरोपिस ॥ सर्वज्ञोप्यभितोबद्ध पजरस्थोयथाखग ॥ ४४ ॥ दुदर्शनस्यगगनेशिखिपिच्छिकेवसूक्ष्मापरिस्फुरति
यस्यतुवासनांत ॥ मुक्त सएवभवतीहहिवासनैववधोनयस्यननुतत्क्षयएवमोक्ष ॥ ४५ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०
पू० अर्जुनोपाख्यानेजीवतत्त्वनिर्णयोनामपचपचाशत्तम सर्ग ॥ ५५ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥इतिनिर्वासनत्वेनजीवन्मुक्तत
यार्जुन ॥ अत शीतलतामेत्यमधुद्ध खमलत्यज ॥ १ ॥ जरामरणानि शकआकाशविशदाशय ॥ त्यक्तेष्टानिष्टसकल्पोवीतरागोभवा
नघ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितकार्यमिदंकिंचिद्यथागतम् ॥ कुरुकार्याणिकर्माणिनकिंचिदिहनश्यति ॥ ३ ॥

यापिहितत्वाद्दुर्दर्शनस्यअनयस्यक्षमामवेदांतप्रमाणस्ययस्यपरमात्मनोगगनेऐंद्रजालिकशिखिपिच्छिकेवनानाभ्रमदायिनीसूक्ष्मवासनाअत परिस्फुरतिजीवजगदाकारेणयथ
तेसएवतुअधिकारिशरीरेवेदांतनयप्राप्योत्पन्नतत्त्वज्ञान समूलवासनाबधान्मुक्तोभवति ॥ इहास्मिन्परमात्मनिमनुयत समूलावासनैवबधस्तत्क्षयएवमोक्षश्चेत्यर्थ ॥ ४५ ॥
॥ इतिश्रीवासिष्ठम० ता प्र० नि पू० पचपचाशत्तम सर्ग ॥ ५५ ॥ ॥ १ ॥ ॥ जीवन्मुक्तिमतिष्ठाऽस्मिन्नर्जुनायोपदिश्यते ॥ विसत्तत्त्वजगद्रूपमनर्थमपविस्तरा
त ॥ १ ॥ मधुद्ध स्वबधुबधुद्ध खम् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितशिष्टप्रवाहपरपरामतकार्यमवश्यकर्तव्य मिदयुद्धमन्यानिचावश्यकानियागदानादीनिकर्माणिकुरुनकाचित्तेनत
स्वबोधस्यक्षतिरित्यर्थ ॥ ३ ॥

१ इत्येत्वर्थकम्

॥ ४ ॥ ५ ॥ सुषुप्ताइवस्वात्मनिनिःसंकल्पास्तिष्ठंतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावन्निर्विशे
षस्वधर्मरूपमेव ॥ साप्रसिद्धाजीवन्मुक्ततातथातादृश्येवनदेहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुषुप्ताइवस्वात्मनिनिःसंकल्पास्तिष्ठंतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावन्निर्विशे
षस्वयज्योतिरात्ममात्रावशेषा स्फुरति ॥ ६ ॥ अन्यदपिसुषुप्तिसाम्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणेस्तीत्याह ॥ स्थिरामिति ॥ ज्ञानबाधितत्वात्तुच्छेभ्यइंद्रियार्थेभ्योविषयेभ्यःस्वतःप्र
यत्नविनैवव्यावृत्तानीइंद्रियाणियस्यस्तद्दितस्थेपरमात्मनिमनसासहस्थिरानिश्चलासस्थितिमैकरस्येनस्थैर्यमायाति ॥ यथाकूर्मस्यशिरःपादाद्यंगानिअल्पेपिविक्षेपेझटित्येवा
तःप्रविशतितद्वत् ॥ सतथाविधोजीवन्मुक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ कथतर्हिजीवन्मुक्ताव्यवहारकालेजगत्पश्यतीतिचेन्मनोराज्यपरिकल्पितनिर्भित्तिकचित्रवैचित्र्यवदेवेतिप्रदर्शना
यजगत्सर्वमासर्गांतमनोरचितचित्ररूपेणवर्णयितुमुपक्रमते॥विश्वात्मनीति ॥ चित्तलक्षणश्चित्रकृत्शिल्पीविश्वाधिष्ठानेआत्मनितथातेनतेनसर्वजनप्रसिद्धानतवैचित्र्येणविश्वं

इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः॥ मूढ
प्रवाहपतितंकर्मस्वमेवक्रियतेतुयत्॥ जीवन्मुक्तस्वभावोयंसाजीवन्मुक्ततातथा ॥ ४ ॥ इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः॥ मूढ
स्यमनसोरूपंज्ञानिनस्तुसमास्थितिः ॥ ५ ॥ प्रवाहपतितंकर्मकुर्वतःशांतचेतसः ॥ जीवन्मुक्ताःसुषुप्तस्थाःस्फुरंत्यत्रसुषुप्तवत् ॥ ६ ॥
स्थिरांसंस्थितिमायांतिकूर्मांगानीवसर्वशः॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योत्रृदियस्यस्वभावतः॥ ७॥ विश्वात्मनितथाविश्वंकालत्रयमयोदि
तम्॥ अभित्तित्रिजगच्चित्रंकुरुतेचित्तचित्रकृत् ॥ ८ ॥ व्योम्निव्योमात्मकमपिप्रस्फुटंवृत्तिवर्तिभिः ॥ चित्तचित्रकरेणादौचित्रंचित्रं
वितानितम्॥ ९ ॥ पश्चाद्भित्तिःकृताव्योमरूपाचासावहोभ्रमः॥ अपूर्वैवातिमायेयंतृणकुड्यमयीशुभा ॥ १० ॥ नमनागपिभेदोस्ति
स्फुटमप्युपलब्धयोः॥ इमायाउपलक्ष्यंतेभित्तयश्चित्तचित्रजाः॥ ११ ॥

कृत्अभित्तिभित्तिरहितत्रिजगच्चित्रंकुरुतेइत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्योम्निअज्ञानाकाशेव्योमात्मकमज्ञानमात्रस्वरूपत्वात्स्थितुमयोग्यमपिसाभासांतःकरणवृत्तिलक्षणवर्तिका
भिःप्रस्फुटमभिव्यक्तचित्रमद्भुतचित्रवितानितविस्तारितम ॥ ९ ॥ अद्भुतत्वमेवप्रसिद्धचित्रवैधर्म्येणदर्शयति ॥ पश्चादिति ॥ समष्टिमनसासत्यसंकल्पत्वात्संकल्पसमकालमेव
जगच्चित्रंकृतंततःपश्चाद्भित्तिस्तदाधारःकृताव्योमरूपाअमूर्ताकाशरूपाचित्रधारणेअयोग्यैवेत्याश्चर्यअतएवायंभ्रमइत्यर्थः॥ अहोभ्रमइतिपदयोरर्थंक्रमात्प्रपंचयति ॥ अपू
र्वैवेत्यादिना ॥ इयंविरचनाअपूर्वैव अतिशयितामायाअतिमाया तृणकुड्यमिवात्यंतमसारापिभ्रांतदृशाशुभा ॥ १० ॥ आश्चर्यांतरदर्शयति ॥ नमनागपीति ॥ प्रसिद्धेषुचित्रे
षुचित्रेभ्योभिन्नाभित्तयोभवंति इमास्तुयाश्चित्तचित्रजाव्योमादिभित्तयउपलक्ष्यंतेतासांस्फुटमप्युपलब्धयोराधाराधेययोश्चित्तत्वाविशेषान्मनागपिभेदोनास्तीत्याश्चर्य
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अहोभमइत्यभाहाइत्यशमपथ्यममइत्यशमपचयति ॥ व्योमइत्यादिना ॥ तामनश्चिमरचनाव्योमशून्यतमाअत्यतासत्यइतियावत् ॥ हेतामरसलोचन ॥ तमक्षणिकत्व
मजगमयदृष्टांतमाह ॥ क्षणेनेति ॥ घटिकाया षष्ठोभागक्षण ॥ १२ ॥ आत्मामनस्तत्कार्यजगच्चतथास्वमवदेवनभ शून्यमसदेवेत्यर्थ ॥ कुतस्तर्हिजनानांसत्यताप्रतीतिस्त
माह ॥ चिरतनेति ॥ चिरानुवृत्तत्वादित्यर्थ ॥ किलेतिनेदंतत्त्वमितिसूचनाय ॥ १२ ॥ किंतर्हितत्त्वमाह ॥ किंत्विति ॥ विभ्रमेभ्रांतिकल्पितपदार्थजातेयम्सत्यसकल्पत्वका
लभयपिनास्तुवतम्अनालोकितेतत्त्वतःअदृष्टेतत्त्वज्ञानाभावाकूर्मिकस्यापिभस्यादेवेत्यर्थ ॥ यत्तुवसताविकालक्रमेणवान्यावयस्याक्रमेणपञ्चावविकारक्रमेणवाआलोकना
दर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमन्यद्वाभ्यामहारिकसत्यत्वमसिद्धंतत्तत्त्वदर्शनलक्षणेनालोकेनविलीयते ॥ यथासौरालोकेनदृश्यमानशरदभ्रमण्डलंतेनैवशोष्यमाणविलीयतेतद्वदि

व्योमशून्यतमाविद्धितास्तामरसलोचन ॥ क्षणेनचेतसियथाभ्रांतौलोकक्षयोदयौ ॥ १२ ॥ आत्माजगत्तथैवेदंसमात्याभ्यतरनभ ॥
चिरतनमनोराज्ययत्तस्मात्किलसत्यता ॥ १३ ॥ किंत्वनालोकितेपिस्यात्सत्यनास्त्येवविभ्रमे ॥ क्रमेणालोकत सत्यमालोकेनविली
यते ॥ १४ ॥ दृश्यमानमपिक्षामंशरदीवाभ्रमंडलम् ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्रेसंस्थिताश्चित्रपुत्रिका ॥ १५ ॥ भित्त्यभावादनाकारायहि
त्रिभुवनाठिका ॥ नता सतिनवासित्वकिंकेनपरिरोध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहत्यक्त्वाखेविमलाभव ॥ प्रवृत्तिरेवनव्योम्न प्रवृत्ति
श्चेषखात्मिका ॥ १७ ॥ अत कालक्रियाकुम्भकलादिविमलंनभ ॥ चित्तसस्ययथाचित्रसरूपमखिलात्मकम् ॥ १८ ॥ व्योम्न शून्यत
मंविद्धितथेदमखिलजगत् ॥ चित्तभित्तौकृतचित्रंयच्चिच्चित्रकरेणतत् ॥ १९ ॥ सर्वशून्यतयाव्योम्नोमनागपिनभिद्यते ॥ यथाप्रकचत
श्चित्तेजगन्निर्माणसक्षयौ ॥ २० ॥ क्षणेनैवतथैवेमौभुविस्याविितिविद्धिहे ॥ अयक्षीणामनोराज्येनानानुभवनात्मनि ॥ २१ ॥

तिपरणाम्वय ॥ १४ ॥ एवमनश्चिमस्यभ्रांतिमात्त्वेनवधुवधारिक्लेशमालिन्ययुक्तमित्याह ॥ चित्तेत्यादिना ॥ १५ ॥ परिरोध्यतेरुध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहमध्य
पातकममतव्युक्तशोकमालिन्यमितियावत् ॥ खेब्रह्माकाशे ॥ यतोव्योम्नश्चिदाकाशस्यवधाविप्रवृत्तिरवनास्ति यानुभातिभासिकीप्रवृत्ति साचखात्मिकाब्रह्माकाशरूपैव
॥ १७ ॥ कलाचित्ररचनाकौशलआदिपदात्तदुचितभित्त्यादिवाधविमलंनभोब्रह्मैव यथाचित्तसस्यमनाराज्यचित्रमखिलप्रपंचात्मकमपिशून्यत्वान्नभ स्वरूपतयापरिदृश्यमान
मपिजगद्व्योमशून्यतममित्युत्तरेणान्वय ॥ १८ ॥ इदानीमज्ञाताचिरेवचित्रकरश्चित्संतुतभित्तिरित्युपेक्षणेपिशून्यत्वमेवपर्यवस्यतीत्याह ॥ चित्तेति ॥ १९ ॥ तमापिमनोरा
ज्यक्षणिकजगदेवदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ २० ॥ तवनामानुभवनात्मनिमनोराज्येक्षणभावितमोहेनपरिकल्पिताबध्यघातकशावाविकल्पनाअयमवसपेशायक्षीणा ॥ २१ ॥

ननुक्षणभावितमोहेनकथमनाद्यनतकल्पविस्तीर्णससारलक्षणंमनोराज्यकृतंतत्राह ॥ असदेवेति ॥ यथाअसतोपिजन्मादिकरणेमनःशक्तंतथाक्षणस्यकल्पीकरणेपिबलवत्स मर्थमित्यर्थ ॥२२॥ क्षणकल्पीकरोत्येतत्तत् असदुत्पादयतीत्येतच्चाश्चर्यमल्पमेव ॥ यस्मात्ततोपिबहुआश्चर्ययदसदपिजगत्सत्कुरुते इतीदृशमनःसामर्थ्याद्देवेयंजगद्भ्रांतिरुत्थि तेत्यन्वय ॥ २३ ॥ तदेवाह ॥ क्षणेनैवेति ॥ २४ ॥ एवंनिर्वाणेनित्यमुक्तेआत्मन्यध्यस्तत्वात्प्रतिभामात्रतोजातत्वात्तुच्छनिमेषमयक्षणिकमप्युत्थितजगदजानद्भिः अत्रईदृश एवसर्गेभ्रांतैर्वज्रसारतादुरुच्छेदताकल्पिता ॥२५॥ साचनयुक्तेत्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ अविदिताकृते अज्ञाततत्त्वस्यात्मन इदंजगत्प्रतिभासविपर्यासोन्यथाप्रतिभासस्तावन्मा त्रम ॥ ईदृशस्यास्यप्रवृत्तावध्यारोपेनिवृत्तौबाधेवाकावज्रसारतानकाचिदित्यर्थः ॥ २६ ॥ स्थितस्यहिनिरासेप्रयत्नापेक्षाइदंनुकदापिनस्थितमेवेत्याह ॥ चित्तचित्रकृतइति

क्षणभावितमोहेनकल्पनापरिकल्पिता ॥ असदेवमनोराज्यंकर्तुंशक्तंयथामनः ॥ २२ ॥ क्षणस्यकल्पीकरणेतथैवबलवन्मनः ॥ क्षणं कल्पीकरोत्येतत्तच्चाल्पंकुरुतेबहु ॥ २३ ॥ असत्सत्कुरुतेक्षिप्रमितीयंभ्रांतिरुत्थिता ॥ क्षणेनैवमनोराज्यंप्रतिभातंस्वभावतः ॥ २४ ॥ यद्विचित्रात्मतदिदंजगज्जालमितिस्थितम् ॥ सर्गेनिर्वाणनिष्ठत्वान्निमेषमयमुत्थितम् ॥ २५ ॥ प्रतिभामात्रतोत्रैवकल्पितावज्रसार ता ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रंत्वविदिताकृतेः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवाकैवसावज्रसारता ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्रस्थंजगच्चित्रंकदा स्थितम् ॥ २७ ॥ अकुड्यमप्यरंगाढ्यमिदंस्फारमिवाग्रतः ॥ अहोनुचित्रंनिर्भित्तिचित्रमुज्ज्वलमुत्थितम् ॥ २८ ॥ सुरंजनंजगदितिस्फु टंदृष्टिविलोभनम् ॥ नानातमोमषीलेखंनानातेजोंशुरंजनम् ॥ २९ ॥ नानाकल्पांगावयवंनानारागानुरंजितम् ॥ नानादृष्टिविलासा ढ्यंनानानुभवलोचनम् ॥ ३० ॥ नानाग्रहोग्रकचनंनानाकाराग्रपश्चिमम् ॥ व्योमनीलसरःफुल्लताराचंद्रार्कपंकजम् ॥ ३१ ॥ विचित्र रचनोद्युक्तमेघालीपत्रमंजरि ॥ प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरनृपुत्रिकम् ॥ परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकम् ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ विनास्वकारणसामग्रीतःस्वतश्चासदप्यग्रत स्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह ॥ अकुड्यमिति ॥ रंगाश्चित्रलेखनसाधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि ॥ २८ ॥ कथंपुरःस्थिततदा ह ॥ सुरजनमित्यादिना ॥ सुष्ठुरंजयत्यासंजयतीतिसुरंजनम् ॥ दृष्टिग्रहणमिंद्रियमनआद्युपलक्षणम् ॥ २९ ॥ कल्पास्तदंगयुगादीनिचावयवायस्य ॥ ३० ॥ सूर्योदयास्ता दिकालेषुनानाकारेअग्रपश्चिमेप्राचीप्रतीच्यौयस्मिन् ॥ तत्रचित्रपद्मवनादिवर्णयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ ३१ ॥ शरदादिकालभेदेनविचित्ररचनाभिः उत्ऊर्ध्वंयुक्तामेघाली लक्षणाःपत्राणिमंजर्यश्चयस्मिन् ॥ लोकत्रयलक्षणेषुप्रकोष्ठकेषुचित्रकोष्ठभेदेषुअभितोलिखिताःसुरासुरमनुष्यलक्षणाःपुत्रिकायस्मिन् ॥ परमउत्कृष्टोयश्चंद्रसूर्याद्यालोक स्तल्लक्षणेनमंकोलेनसुधालेपेनयुवतेवविराजमानतायस्यतथाविधमाकाशलक्षणकुड्यभित्तिर्यस्मिन् ॥ ३२ ॥

द्दार्न।विलाको नवरवनटीरूपां चिमपुभिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपचभि ॥ चपलेनकायकेनचित्तकलक्षणेनचित्रकमास्त।धिष्ठानभ्रमाकाशएवइयवर्ण्य मानाजगत्रयप्रलक्षणामनोहरानर्टीपुत्रिकारचिता ॥ मतिष्ठानघनमोम्मपशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्या ॥ नृत्यशालामदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचके [illegible] ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ ३३ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ नव [illegible] ॥ घनामेघाएवकशपाशायस्या ॥ धमार्थकामार्थानिविनियमितानिभ्यामस्तनानि [illegible] ॥ पातालमालानिसमपातालानिऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्णिगुलिरूपसमावयवकौचरणौयस्या ॥ उन्नताभूर्नितयोय स्या ॥३४॥ [illegible] ॥ सत्वगुणलक्षणकचकारताभ्यामुन्मनाभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरतीअगयष्टियस्याम् ॥ सुष्यालै शेषाहिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगत्रयमनोहरपुत्रिकेयं॥ चिन्मात्रचक्रपरिरजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक त्रा॥ ३३॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचंद्राकलोचनविचालनदृष्टलोका॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रितशास्त्रवस्त्रापातालजालच रणोन्नतभूनितम्बा॥ ३४॥ ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरियाङ्कचतुष्टयोग्रासत्वारतोन्नतकुचस्फुरदगयष्टि ॥ सुष्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृता चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५॥ राष्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारांकरालपुलकापविटतपक्ति ॥ चचच्चतुर्दशविधातुलभूतजातरो मांचनाप्रलयवाद्कदयपुष्पा॥ ३६॥ जीवान्वितागगनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा॥ चित्तेनचित्रपरिक भविदात्रिलोकीनानाविलासवलितावरपुत्रिकेति॥ ३७॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० अर्जु० चित्तवर्णन नामषट्पचाश सर्ग ॥५६॥ ॥७॥ ॥

तलमवपद्माकारपीठमासनयस्या ॥ मेरोरचनाकृत्याविनानावर्णपमरचनास्थानीया[illegible] हिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिन्स्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकए वउदरंयस्या ॥ ३५॥ राष्यधकारस्यमेरुमदक्षिणीकरणलक्षणचपलत्वतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचचंद्रार्कलक्षणाक्षिचेष्टायस्या ॥ [illegible] ॥ भुवनभे [illegible] ॥ [illegible] ॥ ३६ ॥ जीवेनव्यष्टिसमष्ट्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिविविधवासनाकामकर्माणि [illegible] ॥ ३७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पंचाशत्तम सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

जायतेत्रययादृष्ट्यासयोर्निर्वासनमनः ॥ सुखाद्भयात्मशेषश्वसादृष्टिरुपदिश्यते ॥ १॥ तत्रप्रागुदर्शितांजगत्याश्चर्यतादृष्टिमेवप्रथमंत्रासनाशैथिल्योपयोगितयावर्णयति ॥ इद मिति ॥ अभित्तौनिराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनात्पूर्वंजगच्चित्रजायतेपश्चात्तदतर्गताभूतभुवनात्मकविराड्भित्तिस्तदाधारतयाकल्प्यमानाउदेति ॥ व्यष्टिसमूहस्यसमष्टेर्वि राजोव्यष्ट्यधीनकल्पनत्वाद्वापश्चादुदय. ॥ १ ॥ अत्यतमसभावितरूपत्वादियंमायाअसभावितत्वचविरुद्धत्वादित्याशयेनप्रसिद्धातादृशमायामुदाहरति ॥ मग्नमिति ॥ तु ब्या'फलतुबम् ॥ फलेलुक् ॥ तत्किलजलेमग्नशिलातुप्लुनाइतियथास्वमेद्रजालादावेवोपपद्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ आस्ताजगच्चित्रस्याश्चर्यता तस्मिन्शून्यात्मनिचिद्योमा त्मनस्तवाहतोदयस्ततोप्याश्चर्यभूतइत्याह ॥ चित्तस्थेति ॥ ३ ॥ यदितुजगत्यपिचिद्योमतामेवपश्यसितर्हिसादृष्टिरेवपर्यवसन्नेत्याश्चर्यमेवेत्याह ॥ सर्वमिति ॥४॥ दीर्घसस्टति

श्रीभगवानुवाच॥ ॥इदंविद्धिमहाश्चर्यमर्जुनेहहियत्किल॥ पूर्वंसंजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि ॥ १ ॥ अभित्तावुत्थितेचित्रेदृश्य तेभित्तिरातता॥ अहोविचित्रामायेयंमग्नंतुंबंशिलाप्लुता॥ २ ॥ चित्तस्थचित्रसदृशेव्योमात्मनिजगत्त्रये ॥ व्योमात्मनस्तेकिमियमहं ताव्योमतोदिता॥ ३ ॥ सर्वंव्योमकृतंव्योम्नाव्योम्निव्योमविलीयते॥ भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमव्योमनिचाततम्॥ ४ ॥ वेष्टितंवासना रज्ज्वादीर्घसंस्टतिदामवत्॥ वासनोद्वेष्टनेनैवतदिहोद्वेष्ट्यतेर्जुन॥ ५॥ प्रतिबिंबंयथादर्शेतथेदंब्रह्मणिस्वयम्॥ अगम्यंछेदभेदादेराधा रानन्यतावशात्॥ ६ ॥ अनन्यच्छेदभेदादिब्रह्मणिब्रह्मणांबरम्॥ किंकथंकस्यकेनैवच्छिद्यतेवाक्वभिद्यते॥ ७॥ तेनेहवासनाभावोबो धात्संपन्नएवते॥ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपिसन्॥ ८॥ सर्वज्ञोप्यतिबद्धात्मापंजरस्थोयथाहरिः॥ यस्यास्तिवासनाबीजमत्य ल्पंचितिभूमिगम्॥ ९॥ बृहत्संजायतेतस्यपुनःसंस्टतिकाननम्॥ अभ्यासाद्रूढिरूढेनसत्यसंबोधवह्निना॥ निर्दग्धंवासनाबीजंनभूयः परिरोहति॥ १० ॥

भ्रमणयत्रतथाविधंतज्जगच्चित्रंदामवत्प्रस्टतयावासनारज्ज्वावेष्टितत्तच्चिद्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनादेवोद्वेष्ट्यतइत्यर्थ· ॥ ५ ॥ अस्यज्ञानातिरिक्तोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठा नदार्ढ्यबलादेवनस्वतइत्याह ॥ प्रतिबिबमिति ॥ ६ ॥ अतएवब्रह्मानन्यतादर्शनबलादेवजगतःसर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनेनसर्ववासना.समूलमुच्छेद्याइत्याशयेना ह ॥ अनन्यदिति ॥ यदाब्रह्मणिप्रतिभातछेदभेदादिव्यवहारजाततद्विषयीभूतजगच्चब्रह्मणाअनन्यत्तच्चिदवरमेवतदाकेनकर्त्राकरणेनवाकेनप्रकारेणकस्यफलस्यार्थेक्वदेशेका लेवाकिंछिद्यतेभिद्यतेवा ॥ छेदादिव्यवहारवादानाब्रह्मातिरिक्तविषयदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेनानेनोपायेनबोधात्तेवासनानामपिब्रह्मातिरेकेणाभावःसंपन्नएव ॥ ईदृग्ज्ञाना भावेतुवासनाबधोदुरुच्छेदएवेतिप्रागुक्तस्मारयति ॥ यइति ॥ ८ ॥ हरिःसिंहोहरितवर्णःशुकोवा ॥ अणुमात्रमपिवासनानस्थाप्या अनर्थसहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह ॥ य स्येति ॥ ९ ॥ नि.शेषदग्धम् ॥ १० ॥

श्वरानीत्रिलोकीमेवचेतनटीरूपांचित्रपुत्रिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपंचभिः ॥ चपलेनकामुकेनचित्तकलक्षणेनचित्रकमात्राधिष्ठानप्रभाकाशएववरयचर्ण्य
मानाजगन्मयलक्षणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रतिभानयनोन्मेषशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्याः ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचंद्रके
रिवस्फुरत्प्रभिर्विषयाहिभिर्बुद्धिवृत्त्याभरणैःपरितारंजिताप्रकाशितालोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ ३३ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ तत्र
ब्रह्मसमुद्रमहाद्यर्कसमप्रभमितिपुराणोक्तेर्हेममयप्रभोमेरुरेवाचलादृढाअंगलतिकायस्याः ॥ घनामेघाएवकेशपाशायस्याः ॥ धर्मार्थकामार्थानिविनियमितानिप्रापत्तनानि
ययोस्तथाविधेप्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रेएवस्तनेयस्याः ॥ पातालमालानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्णिगुल्फरूपसप्ताचयवकौचरणौयस्याः ॥ उन्नताभूर्नितंबोय
स्याः ॥३४॥ ब्रह्मादिचातुष्ट्येनउपासमर्था ॥ सत्वगुणलक्षणकंचुकावृताभ्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरतीअंगयष्टिर्यस्याम् ॥ सुम्यालैः शेषादिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगन्मयमनोहरपुत्रिकेयं ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
र्त्रा ॥३३॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचंद्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रितशास्त्रवक्षापातालजालच
रणोन्नतभूनितंबा ॥३४॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रहरियाद्युचतुष्टयोपासत्वावृतोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टि ॥ सुम्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राग्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारांकरालपुलकापविडतपंक्ति ॥ चंचच्चतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवातकदंबपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्विता गगनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा ॥ चित्तेनचित्रपरिक
मविदात्रिलोकीनानाविलासचलितावरपुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० अर्जु० चित्तवर्णनं
नामषट्पंचाश सर्ग ॥५६॥ ॥ ७ ॥ ॥

तलमचपद्माकारपीठमासनयस्याः ॥ गोरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्ररचनास्थानीयाः कृताअचलामेरुर्यत्रहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिंस्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकए
वउदरंयस्याः ॥ ३५ ॥ राग्यधकारस्यमेरुप्रदक्षिणीकरणलक्षणंचपलत्वतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचर्षचक्राकलक्षणाक्षिचेष्टायस्याः ॥ पंक्तिर्विपुरेवदंतपंक्तिर्यस्याः ॥ भुवनभे
दाच्चतुर्दशविधमतुलपरस्परविसदृशाभूतजातमेवाविर्भावरोमांचनयस्याः ॥ प्रभूतेषुप्रसिद्धाभूतभुवनाद्विप्रलयवाताएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वात्स्त्रोत्गुणवैराग्यसद्वासना
सीमप्याधायफलानांचापादकविकल्पमालापुष्पाणियस्याः ॥ ३६ ॥ जीवेनध्यष्टिसमष्ट्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिविविधवासनाकामकर्माणि
विदंतिभावामानितथाविधनअतएवाचिरादेवविलक्षणामांचित्राणांकर्मानिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएववर्णितरूपात्रिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेत्युपसं
हारः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

मत्यैव ॥ यत्प्रामाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिलं
यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभाविनैवेत्याह ॥ यत्प्रामाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिलं
पूरयतिप्रसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार·पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम् ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत·पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानांकामानापरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल
क्षणयामंत्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमतःकरणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतससारबधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो
भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थस्यातेसग्रहेणोपदेश. ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गांडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गांज्यअगात्सन्नायामिति

यस्मान्मौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा
द्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगबंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव
त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वादृश्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितातथा॥
नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥
विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैप्यतितत्र
पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति
नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष
तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ०वा०
वा०दे०मो०नि०पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्यैव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षताःगजवाजिसारथयोद्रुताःशीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोत्क
रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि·सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०अष्टपंचा
शःसर्ग. ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित·स्थितिः ॥ सुस्थिरास्याययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १ ॥ अघविनाशिनींसर्वपापक्षयकरीम् ॥ निःसगता
लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखण्डमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १ ॥

निरग्धानिवासनाबीजानियस्यतथाविधमन ॥ ११ ॥ उक्तोपदेशक्रममुपसंहरन्नर्जुननिर्वासनस्थितीप्रतिष्ठापयति ॥ शांतास्मि ति ॥ हेअर्जुनत्वउज्झिता अमिताआशायेनत थाविध.सम्पादनतत्प्रसिद्धभगवद्गीतारूपमुतमदुपदेशसम्यगवगम्यगलितमहामनो विमोह सम्अपहृतिरपगतबधुवधादिक्लेशोभूत्वा निवासनात्मनिशांतात्मागलितचित्तएक शांतप्रज्ञरूप अतएवविगतभयानिर्वाण परमनिर्वृतस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू सप्तपंचाशत्तम सर्ग ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ तस्यबो धेनसाविषयवासनाक्षयसंभव ॥ इत्युपपादयतेनाप्यर्जुनस्यकृतार्थता ॥ १ ॥ हेअच्युतत्वत्प्रसादात्अनुपहृतमुक्तत्वदुपदेशान्मोह सवासनाज्ञाननष्ट ॥ विस्मृतकंठचामीकर स्यवस्वत सिद्धात्मतत्त्वस्यस्मृतिरिवस्मृति साक्षात्कारोलब्धातयाचसर्वसंदेहबीजनाशाद्गतबधुवधादिकघृणासंदेह स्थितोस्मिअतस्तस्यावस्थितिविपर्यययथाप्राप्तव्यवहारकर्त

दग्धतुवासनाबीजननिमज्जतिवस्तुषु॥ सुखदु खादिपुस्वच्छपद्मपत्रमिवाम्भसि॥ ११॥ शातात्माविगतभयोज्झितामिताशोनिर्वाणो गलितमहामनोविमोह ॥ सम्यक्श्रुतमवगम्यपावनतत्तिष्ठात्मन्यपहृतिरेकशांतिरूप ॥ १२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि० पू० अजु० अजुनविश्रांतिवर्णननामसप्तपंचाश सर्ग ॥५७॥ ॥ ९॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥नष्टोमोह स्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्यु त॥ स्थितोस्मिगतसंदेह करिष्येवचनतव॥ १॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ रत्तयोयदिबोधेनसशांताहृदयेस्फुटम्॥ तच्चित्तशांतमेवां तर्विद्धिसत्वमुपागतम्॥२॥ अमतचेत्यरहितंप्रत्यक्चेतननामकम्॥ यत्त्वशेषविनिर्मुक्तयत्सर्वसर्वतश्चयत्॥ ३॥ नकेचनविदत्येतेतत्प दजागतादय ॥ भूतलाद्गगनोड्डीनविहगममिवोन्नतम्॥४॥ प्रत्यक्चेतनमाभासशुद्धसकल्पवर्जितम्॥ अगम्यमेनमात्मानविद्धिदूरदृ शामिव॥५॥ सर्वातीतयदत्यच्छविनाशुद्धस्ववासना॥ नशक्नोतिपदंद्रष्टुंजनदृष्टिरणूनिव॥६॥

म्यताविषयचतवचचनकरिष्यपालयिष्यामीत्यर्थ ॥ १ ॥ एवमर्जुनेनकृतार्थत्वेदर्शितेपित्वोपदिष्टतत्त्वबोधेनसमूलसर्ववासनाक्षयमुपपत्तिभिर्द्रढयिष्यन्श्रीभगवानुवाच ॥ रत्तयदित्यादिना॥ तत्त्वबोधेनहृदयेरामादिवत्तयोपरिसर्वात्मनाशांतास्तत्तर्हिसवासनात्मकचित्तशांतसत्सर्वनिर्वासनत्वमुपगतमितिविद्धि ॥ तथाचश्रुति ॥ यदासर्वेप्रमुच्य तेकामायस्यहृदिश्रिता अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ॥ २ ॥ अथअस्यांसत्त्वावस्थायांप्रत्यक्चेतनात्मकयद्यवहारेसर्वतस्वतस्त्वशेषविनिर्मुक्ततद्ब्रह्मचेत्यरहितभवती तिशेष ॥ ३ ॥ जागताद्यवस्थास्वयोऽग्निकाष्ठकेचनतत्पदनविदति ॥ उन्नतमूर्ध्वदेशागतम ॥४॥ आभासमहाभूतादिभयोदशाविधक्षेभावभासकम ॥ अगम्यमविषयम् ॥ दृशां दूरमसन्निकृष्टमिव ॥ ५॥ तद्दर्शनेचप्रवणायचधृतप्रावनात्वम्यत्तानिविष्यासनास्याआवश्यकीत्याह ॥ सर्वातीतमिति ॥ चिरस्वभावादत्यच्छम ॥ असगत्वात्शुद्धम॥६॥

---

१ अभनिदग्धवासनाबीजमितिपाठोपेक्षितइतिभातिटीकानुरोधात् २ अयमादिशब्दार्थ

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभावितैवेत्याह ॥ यत्राभावितिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिल पूरयतिमसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानांपरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल क्षणयामंत्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमत.करणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतससारवधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थम्यातेसपहेणोपदेश ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गाड्यजगात्सज्ञायामिति

यस्माभौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा द्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्वराकीरजस्तुच्छावासनाभागवंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञानःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वादृश्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितातथा॥ नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥ विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैष्यतितत्र पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ६॥ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्वर्थेव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षता गजवाजिसारथयोद्रुता.शीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोत्क रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थ. ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० अष्टपंचा शःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित.स्थिति. ॥ सुस्थिरास्याद्ययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम ॥ निःसगता लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखडमहावाक्यार्थसच्चिदानदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

यस्मिन्सर्वंस्थितं यतःसर्वंघटं य सर्वसहारे सवतश्चय कालमयेपि एवसर्वानित्यमपचमयोपियोनित्य परस्तमेवात्मानविद्धिनपरिच्छिन्नस्वभावमित्यर्थ ॥२॥ सर्वप्रपचमाह भावादूरस्थमपिसर्वान्तरत्वात्सर्वस्यादूरस्थम् ॥ एवमाकाशवत्सर्वगमपितत्स्थआनिवत्ततद्वस्तुपर्याप्तमेव ॥ इत्थसर्वप्रकारेणापितदेवैकमस्तिनान्यदितिसिद्धेत्सपरिच्छिन्नरूपेणा पितस्मिन्लिदर्शितितत्स्थत्वत्वत्तयेवसत्तामवाभापिनस्वात्म्येण ॥ एवसतिकल्पितपरिच्छेदाभिमानेनसएवापरिच्छिन्नस्म्मानस्वमसिअस्तपरिच्छेदसशयोभवेत्यर्थ ॥३ ॥ द्वि विधाद्विविरात्मनारूपविवेकिभिरनुभूयत एकश्चित्ततद्वृत्तिमनिर्विचितचेत्यार्थमयारूपचित्तनिर्मित अपरश्चचित्ततद्वृत्तितद्विषयाणामागमापायादिसर्वावस्थासाक्षिसचिद्रूपम निर्मितमित्यसिद्ध नतुभयमपिचत्येनसंवेद्यमिपुटयाच विनिर्मुक्तचेत्तत्परमपदमसैवसयन्नमितिसिद्धीत्यर्थ ॥ ४ ॥ साचेत्यसवद्यविनिर्मुक्तसवित्स्थिति ॥ यतोवाचानिवर्त्तन्तद

यस्मिन्सर्वंयत सर्वंय सर्वसर्वतश्चय ॥ यश्चसर्वमयोनित्यमात्मानविद्धितपरम् ॥ २ ॥ दूरस्थमप्यदूरस्थसर्वगतत्स्थमेवच ॥ तत्स्थ सत्तामवाप्नोपितदेवास्यत्तसशय ॥ ३ ॥ यत्सवेद्यविनिर्मुक्तसवेदनमनिर्मितम् ॥ चेत्यमुक्तचिदाभासतद्विद्धिपरमपदम् ॥४॥ सापरा परमाकाष्ठासादृशादृगनुत्तमा ॥ सामहिम्नांचमहिमागुरूणांसातथागुरु ॥ ५ ॥ सआत्मातच्चविज्ञानंसशून्यब्रह्मतत्परम् ॥ तच्छ्रेय स शिवःशात साविद्यासापरास्थिति ॥ ६ ॥ योयमंतश्चितेरात्मासचानुभवरूपक ॥ यश्चस्वदतेसर्वाणिस्वात्मद्रव्याणिसत्तया ॥७॥ सज गत्तिलतैलात्मासजगद्गृहदीपक ॥ सजगत्पादपरस सजगत्पशुपालक ॥ ८ ॥ सतंतुर्भूतमुक्तानांपरिप्रोतव्दभर ॥ सभूतमरिचौघा नापरमातीक्ष्णतातथा ॥ ९ ॥ सपदार्थपदार्थत्वसतत्त्वंयदनुत्तमम् ॥ ससतोवस्तुन सत्त्वमसत्त्ववासत स्वत ॥ १० ॥ य स्ववित्तिविचि त्रेणस्वयमात्मैवलभ्यते ॥ सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचारव ॥ ११ ॥ अविद्यमाना सद्भावाविचारविशरारव ॥ अहमादौजग ज्जालेमिथ्याभ्रमभरात्मनि ॥ १२ ॥ कोनुभूत्वानुयभ्रामिदृत्तिकथमवापधी ॥ आद्यमध्यातमानानिसकल्पकलनान्यहम् ॥ १३ ॥

त्यादिश्रुतिप्रोक्ताआनदोत्कर्षपरपराया परमाकाष्ठा ॥ महिम्नामहत्त्वानाम् ॥ गुरूणामाप्तानांपरमागुरु ॥ नातःपरमस्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सैवसर्वजगत्सारइत्याह ॥ सइत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सएवसर्वपदार्थानामसाधारणस्वरूपमित्याह ॥ सइति ॥ सत्त्वसम्यक्त्वम् ॥ १० ॥ सक य स्वस्यवित्तिस्ताच्चित्करूपेणबोधस्वरूपेणविचित्रेणालौ किकनोपायनसर्वस्वयमात्मैवनाम्यदितिलभ्यतइत्यर्थ ॥११॥ सत परमात्मनोभावाविकस्याविचारविशरारवइत्युक्तत्प्रकारदर्शनविचारेणजगद्भावाविशीर्यन्तेतद्दर्शयति ॥ अ हमित्यादिना ॥ १२ ॥ वृत्तिमास्थाम् ॥ ननुधीरेवशुद्धस्यापितवआस्थाबंधेनिमित्तभविष्यतितत्राह ॥ कथमिति ॥ धीर्बुद्धिरप्यसगात्मयमाकथमवाप ॥ तस्यामपिनास्तिहेतुरि त्यर्थ ॥ मायेनुवाधातथापितन्त्वाआदिमध्यांतादिपरिच्छेदा सकल्पकलनानिचाहमेवनमद्व्यतिरेकेणसतीतिविचारेप्रमाणोमेमेयत्वाभसक्तिरित्याशयेनाह ॥ आद्येति ॥१३॥

एवविचारवतोलोकशास्त्राविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्नापैतीत्याशयेनाह ॥ सम्यगिति ॥ १४ ॥ यस्यमनःसमेभ्योपिसमेब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदाअंतरुदयास्तम योन्मुक्तस्थितिरितिपरेणान्वय. ॥ १५ ॥ व्यवहारकालेतादृशस्थित्यप्रच्युतावुपपत्तिमाह ॥ भावेति ॥ यतोयभावनयैवाद्वयपदारूढोनव्यवहारतइत्यर्थ. ॥ तथाचाह ॥ भा वद्वैतसदाकुर्यात्क्रियाद्वैतनकर्हिचित् ॥ अद्वैतत्रिपुलोकेषुनाद्वैतंगुरुणासहेति ॥ १६ ॥१७॥ हृदयोल्लेखोमानापमानादिदु खम् ॥ कथतस्मिश्चिन्मणौजीवन्मुक्तेव्यवहार.प्रसर तितत्रादर्शएवदृष्टांतइत्याह ॥ अविभागमिति ॥ इवकारोभिन्नक्रम ॥ यथाआदर्शेदृश्यमानोजनव्यवहार अविभागमादर्शस्यवैचित्र्यविभागविकारमकृत्वैवप्रतिबिंबतितद्व च्चिन्मणावपीत्यर्थ ॥१८॥१९॥ वाच्यवाचकशिष्यतदीहागुरुतद्वाक्याद्याख्यानकल्पनाचमत्कारैर्ममआदेशस्त्वदुपदेशोपितन्मयश्चिन्मयएव ॥२०॥ चमत्कुरुतेविवर्त्तते ॥ प्र

ब्रह्माकाशमनाद्यंतंकेवेयत्ताममात्मनः॥ इतिनिश्चयवानंतःसम्यग्व्यवहृतिर्बहिः॥ १४ ॥ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतःससर्वदा॥ ना स्तमेतिनचोदेतिमनःसमसमस्थितम्॥ १५ ॥ यस्यखस्येवशून्यत्वंसमहात्मेहतद्वपुः॥ भावाद्वैतपदारूढःसुषुप्तपरयाधिया॥ १६ ॥ व्य वहार्यपिसंक्षोभंनैत्यादर्शनरोयथा॥ आदर्शपुरुषस्येवव्यवहारवतोपिच॥१७॥ नयस्यहृदयोल्लेखोमनागपिसमुक्तिभाक्॥ अविभा गमिवादर्शेचिन्मणौप्रतिबिंबति॥ १८॥ चितेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहारोयथागतः॥ चिच्चमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते॥ १९॥ नेहास्त्यै क्यंनचद्वित्वंममादेशोपितन्मयः॥ वाच्यवाचकशिष्येहागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः॥२०॥ आत्मनात्मनिशांतैवचिच्चमत्कुरुतेचिति॥ चित्प्रस्पं दोहिसंसारस्तदस्पंदःपरंपदम्॥ २१ ॥ चित्स्पंदशमनेनेयंपरिशाम्यतिसंसृतिः॥ महाचित्तेनतेथोंशभावायोभावनाक्षयः॥ २२ ॥ अ सन्नपिस्वभावंतत्संवित्स्पंदउदाहृतम्॥ शून्यत्वमजडंयत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः॥ २३ ॥ तत्त्वेनभावनायत्तासंसृतिःसानुभूयते॥ अभाव नामात्रलयात्साचनिःसाररूपिणी॥ २४॥ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते॥ चित्स्पंदमेवसंसारचक्रप्रवहणंविदुः॥ २५ ॥

स्पंदोविवर्त्तएव ॥ २१ ॥ तेतवमहतिअपरिच्छिन्नेब्रह्माकारेचित्तेनतेपरिणतेसतियःअशभावस्यजीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्यायोऽपगम.सोऽर्थ.परमपुरुषार्थःसएवभावनाक्ष योवासनाक्षयश्चेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ यद्यस्माद्धेतो असन्नपिसंवित्स्पंदउदाहृतजडस्वभावमापादयतितत्तस्माद्धेतो.स्पंदशून्यत्वमेवअजडतत्परमचितेर्वपु.स्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा आहु. ॥ २३ ॥ अनात्मदर्शनरूपायासंसृति.साअनात्मजगदाकारस्यतत्त्वेनयाथार्थ्येनयाभावनातदायत्तातथैवानुभूयते ॥ तदभावनामात्रेणभावनालयात्साजीवन्मुक्तसंसृ तिर्दग्धपटवन्नि साररूपिणीनवधक्षमेत्यर्थ' ॥ २४ ॥ कथतर्हिजीवन्मुक्तौसाशिष्यतेतदाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावान्नि.स्पंदचिन्मात्रीभावात्सासंसृतिस्तद्रूपाचिद्रूपैवशि ष्यतेअतश्चित्स्पंदमेवमातृमानादिरूपसंसारमाहुरित्यर्थ. ॥ २५ ॥

सचनचित्पृथगस्तीत्यबोधएवसच्छति पयवस्यति ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वभाव स्वात्मतत्त्वतद्बोधमात्रेण ॥ २८ ॥ भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानामभिचिंतनमेवब्रह्मत्वस्यजी वन्मुक्ततायालक्षणम् ॥ कुतोसौभोगान्नभावयतितमाह ॥ इतइति ॥ २९ ॥ भवतीतिपूर्वाम्वयि ॥ कोनुमूत्वेत्याविनावर्णितेभ्योविवेकादिलक्षणेभ्य अपरलक्षणम् ॥ ३० ॥ इदानींलक्षणांतरमाह ॥ चिदिति ॥ मदीयात्मचिदेवतेनभोक्तृभोग्यभोगाकारेणस्फुरतेइतितत्स्वरूपभूत्वासर्वात्मरूपिणीअस्तीतियोंतर्निश्चय स्वभ्यास सम्प्ररूढ सएवब्रह्मत्वलक्षण मित्यर्थ ॥ ३१ ॥ यानुतस्यसर्वजनवद्देहधारणनिमित्तेभोगेप्रवृत्ति सावयाचेष्टैवेत्याह ॥ यइति ॥ योलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंभुज्यमानानपिभोगान्परमार्थतोनभुंक्तेसबुद्धिमांस्त स्वविभ्रांत्यानभोहममपसक्त्लोकानुरोधसिद्ध्यर्थंस्वयमपिल्गुडैर्नभोहतितद्वृत्तस्यवथाचेष्टैवसेत्यर्थ ॥३२॥ ननुसायदिवथाचेष्टातर्हिसर्वजनभोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणता

भाव्यमानप्रमेयादिस्फटकादीवहेमनि ॥ पृथगस्तिनचस्पंदश्चितेर्यासंस्थितिर्भवेत् ॥ २६ ॥ चित्तमेवचितिस्पंदस्तद्योधोहिसंस्थिति ॥ अयो धमात्रेचित्स्पद कटकत्वमिवोत्थितम् ॥ २७ ॥ बोधमात्रविलीनेस्मिञ्छुद्धाचिद्रामशिष्यते ॥ स्वभावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना ॥ २८ ॥ भोगाभावनमेवेहपरमब्रह्मत्वलक्षणम् ॥ इतोनाभिमता सर्वेह्यस्यभोगा स्वभावत ॥ २९ ॥ भवतिकोतिदभोहिदुरन्नकिलवां छति ॥ एतदेवपरविद्धिब्रह्मत्वस्यापरलक्षणम् ॥ ३० ॥ स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवांछनम् ॥ चित्तत्स्पंदेवसर्वात्मरूपिण्यस्तीति निश्चय ॥ ३१ ॥ योंत प्ररूढ स्वभ्यासोब्रह्मत्वशब्देनसस्मृत ॥ योनभुंक्तेभुज्यमानानपिभोगान्सबुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ लोकानुरोधसिद्ध्यर्थंसहतिलगुडैर्नभ ॥ विनाकृत्रिमयाबुद्ध्यानसिद्धिरवगम्यते ॥ ३३ ॥ कश्चिदात्मावलोकेचस्वांगावदलनैरपि ॥ चिच्चेत्यचेत्यकोटिस्था तावत्पश्यतिविभ्रमम् ॥ ३४ ॥

त्मचिदसर्वात्मरूपेतिभागुरूबुद्धिरपिसर्वजननभोलगुडहननमदीयमेवेतिमन्त्रीतिबुद्धित्वात्कृत्रिमैवेतिसाकथंलक्षणत्वेनोक्तातमाह ॥ विनेति ॥ सिद्धिर्निरतिशयानंदमात्मतत्त्व म ॥ तथाचकृत्रिममपिसर्वात्मभावदर्शनपरिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वारातत्त्वावगमोपयुक्तमितितल्लक्षणमुक्तमित्यर्थ ॥ ३३ ॥ तर्हिदेहात्मबुद्धिनिरासद्वारातत्त्वदर्शनोपयोगित्वा द्धस्तपादादिस्वांगानामवदलनादिसाहसक्रियापितल्लक्षणंकिंनस्यात्तत्राह ॥ कश्चिदिति ॥ यदिकश्चिच्छास्त्रेविद्वदनुभवेवास्वांगानामवदलनादिसाहसैरपिसर्वात्मतादर्शनमरस्त्वा त्मावलोकेउपयोग प्रसिद्ध स्यात्तदातदपिलक्षणस्यान्ननुतदस्तीत्यर्थ ॥ अथवाअकृत्रिमयेतिच्छेद ॥ आत्मावलोकेतत्त्वरूपाविर्भावेअकृत्रिमयाऽपरिच्छिन्नाकारशून्यययाअ खंडब्रह्माकारबुद्ध्याविनास्वांगावदलनै स्वांगावदलनसदृशसाहसकोटिभिरपिसिद्धिरुपयोगोनावगम्यतइत्यर्थ ॥ मस्तुतत्राह ॥ चिदितिचिति ॥ इयचित्यावद्बोधात्मा अज्ञानच्छन्नाभवतितावच्चेत्यकोटिस्थास्वप्रकारचबुद्ध्यादिकोटयनुप्रविष्टासतीस्वयमपिस्वरूपिणीवभूत्वाचेत्यबाह्यविषयप्रतिस्फुरतेतेनविभ्रमपश्यति ॥ ३४ ॥

यदाअत·मम्यग्बोधोदय स्यात्तदास्पदास्पंददशाक्रम साभिधानक स्वनाम्नासहक्कापियातिबाध्यतइत्यर्थ· ॥३५॥३६॥ आत्यंतिकप्राणचेष्टोपरमोपिसएवेत्याह ॥ यदिति ॥ यदाचित्तात्माचित स्पद·शुद्धचितःस्फाररूपब्रह्माकारस्त मध्यगमनिर्वचनीयमपिरूपयन्न ॥ ३७ ॥ नविद्यतेअसविन्तिरज्ञानस्पदश्चयस्याश्चिते प्रशममोक्षाख्यंविदुरित्यर्थ ॥ स्यधृग्भवतितदानबधायनमोक्षाय ॥ ३८ ॥ चिन्निरर्थैव्यर्थैसविन्तिश्चित्ताकारोनिर्वाणतदुपरमश्चतेद्वेदशेनविदतेचेत् ॥ ३९ ॥ तर्त्तर्हि ॥ ४० ॥ समोक्षोमास्तुसमानिर्विक्षे

इदंयावदबोधात्मास्पंदतेस्पंदरूपिणी॥ सम्यग्बोधोदयोंतःस्यात्स्पंदास्पंददशाक्रमः॥३५॥क्वापियातिचसंशांतदीपवत्साभिधानकः॥ चितःप्रशांतरूपायादीपिकायाःस्वभावतः॥ ३६ ॥ स्पंदास्पंदमयीनेहकथैवास्तिमनागपि ॥ यदस्पंदस्यमरुतोनसन्नासन्नमध्यगम् ॥३७॥ रूपंतदेवासंवित्तिस्पंदायाःप्रशमंचितेः॥ अभिन्नःस्याच्चितःस्पंदःशुद्धचित्स्फाररूपधृक्॥ ३८ ॥ नबंधायनमोक्षायस्थितआत्मनिकेवलम्॥ चिच्चेन्निरर्थसंवित्तिनिर्वाणेनचविंदते ॥ ३९ ॥ तद्बंधमोक्षपक्षादेर्नामापीहनविद्यते ॥ मोक्षोस्त्वित्येवबोधोंतःपूर्णताक्षयकारणम्॥ ४० ॥समास्त्वित्यपिबंधस्तेश्रेयोऽसंवेदनंपरम्॥ यदनाभासमजडंतद्विद्धिपरमंपदम्॥४१॥ चितःस्वरूपसंस्थानमचेत्योन्मुखतात्मकम्॥ यःसंकल्पनशब्दार्थरूपःस्पंदोमहाचितः॥ ४२॥ बंधमोक्षादिकार्होसौप्रेक्ष्यमाणःप्रणश्यति॥ प्रेक्षणादेवसंशांतेत्वहंभावेनिरास्पदे॥ ४३॥ नविघ्नःकेनकिंकस्यबध्यतेवाथमुच्यते॥ संकल्पएवरचितेबुधश्चेदविभागवान्॥ ४४ ॥तदसंकल्पमस्पंदंसर्वंजातमवारितम्॥ स्पंदेस्पंदमयेवाततन्मयत्वात्सदाचिता ॥ ४५॥ संक्षीणेनचसंसारोनिस्पंदेचिद्घनेस्थिते ॥ चित्तेजएवचित्स्पंदइतिबुद्धेनिरंतरम्॥ ४६॥ व्यतिरिक्तश्चितःस्पंदोनकिंचिदवशिष्यते ॥ अस्मिन्दृश्यमयेदीर्घस्वप्नेस्वप्नांतरंव्रजन्॥ नज्ञोमोहमुपादत्तेसर्वंगत्वात्स्वसंविदः॥ ४७॥

पाचिदस्त्वितिवाइच्छापिबध· ॥ कितर्हिश्रेयस्तदाह ॥ श्रेयइतिसपादेनार्धद्वयेन ॥ ४१ ॥ कस्तर्हिबंधमोक्षादिकव्यवहारार्ह पदार्थस्तमाह ॥ यइति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कस्तर्हिचित सकल्पस्पदत्यागेउपायस्तमाह ॥ सकल्पएवेति ॥ बुधोविवेकीस्वरचितेसकल्पएवचेदिदमयासकल्पितमिदनेतिपूर्वापरविमर्शेनविभागजहातितत्तर्हिजातोपिसकल्पो बहि·स्पदजननाक्षमोदथानश्यतीत्यर्थादेवसर्वमवारितमसकल्पमस्पदचजातमेवेत्यर्थ· ॥ ४४ ॥ एवचिताप्रबुद्धचैतन्येनस्पदेसक्षीणेस्पंदमयेवातेचसक्षीणेसतितन्मूल·ससारोपिक्षीणएवेत्याह ॥ स्पदइति ॥ ४५ ॥ अथवाचित्प्रकाशव्यतिरेकेणस्पदोन्योनास्तीतिदर्शनादपितन्निवृत्तिरित्याह ॥ चिदिति ॥ ४६ ॥ मोहस्यचलनादिभ्रमम ॥ ४७ ॥

अनिरापस्मिन्नसभवायमाणाञ्चपिमलान्सवजगदाकारोपलञ्धा स्वरुनतयुक्तानवास्वादलेनष्ठगभयथास्यात्तथाउपात्तउत्सथत तथाउक्तसमसामत्तानासत्तास्यातरापथ
प्राप्नि एवउक्तसविचिद्रूपा सकलकस्नाकारपकायस्मिन्गलतिर्लीयतेषतमत्यगात्मानमेवमुक्तप्रकारेणध्यानेनविचारेणागममयपश्येत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीवासि
ष्ठ०तात्पर्यप्रकाशनि पू एकानपंचाशतम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजमायया ॥ सर्वाकारे स्थितिरिहविभूतिरुपदिश्य
त ॥ १ ॥ वर्णितब्रह्मणाविभूतीः प्रपञ्चयिष्यंस्तप्रमुख्यान्प्रथमनिर्दिशति ॥ एवमिति ॥ तस्यास्तन्निष्ठा ॥ तथाचतयतिठोत्कर्षादेवविभूतिपूत्कर्षोमानुपादिहरतिष्यितिभा
व ॥ १ ॥ नृपामानुपानन्दविभवपूर्णाद्देवेनिर्तत्तिरीयश्रुतिदर्शितानन्दोत्कर्षक्रमप्रथमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकासुसुखोत्कर्षमाह ॥ आकाशेति ॥ क्रीड्यतेतत्स्थैर्नसज
मनतिपरणाम्यय ॥ २ ॥ तस्मिन्ब्रह्मणिआनन्दस्फूर्तिविरोधिमालिन्यक्षयतारतम्येनतिष्ठतीतितस्थोमनुष्यगन्धर्वादिर्जनस्तेन ॥ स्वर्गौकसायथेतितदुत्तरगन्धर्वाद्युत्तरभूमिकोदा

यत्रादतिप्रसन्नमनिशमगमवित्तिसत्तायस्मिन्नंतसकलकलनाकारपकागलति ॥ उपत्येतस्वदनसुभगयत्रसर्वोपलभाध्यानेनैवतम
वगमयप्रत्यगात्मानमत ॥४८॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०प्रत्यगात्मावबोधोनामैकोनपष्टितम सर्ग ॥५९॥ ॥६॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवमाद्यपरतत्त्वविद्वनपरमपदम् ॥ तत्स्याएतेमहारूपाब्रह्मविष्णुहरादय ॥ १ ॥ विभूतिभि स्फुरत्युच्चैर्जनास्तु
शनृपाइव ॥ आकाशगमनाद्याभि क्रीडाभि क्रीड्यतेचिरम् ॥२॥ तत्स्येनैवजनेनेहस्वर्गेस्वर्गौकसायथा ॥ तथाप्यागनम्रियतेतथाप्या
गनशोष्यते ॥ ३ ॥ तथाप्यजीर्यतेनांगतथाप्यागनरुध्यते ॥ अपारपरमाकाशरूपिण परमात्मन ॥ ४ ॥ सत्तासामान्यरूपचेन्मनाग
पिविभाव्यते ॥ तत्त्वनिमेपमात्रेणजतुर्मुक्तमनामुनि ॥५॥ कुर्वन्ससारकर्माणिनभूय परितप्यसे ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥मनोबुद्धि
रहंकारश्चित्तपञ्चक्षयगतम् ॥ सत्तासामान्यमाभातमनस्वासकिमुच्यते ॥६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥यद्ब्रह्मसर्वदेहस्थभुक्तेपिवतिव
ल्गाति ॥ आदत्तेविनिहत्यत सवित्सवेद्यवर्जितम् ॥७॥

हरन्त्याधम ॥ तत्स्वानन्दोत्कर्षाबधिभूतब्रह्मतत्त्वबोधेनप्राप्य ॥ अगेतिसबोधने ॥ ३ ॥ नजीर्यतेप्राणधारणनिमित्तैरशनायाविभिर्नपीड्यते ॥ नरुध्यतेकुड्यादिभि ॥ ४ ॥ त
त्तरजनु साधारणजन्तुशरीरेपियदिस्यात्तथापिनपरितप्यसेकिंपुनरुत्तमशरीरइत्युत्तरेणान्वय ॥ ५ ॥ यद्विभावनाज्जन्तुर्नपरितप्यतेतत्सत्तासामान्यरूपकिंनिर्विशेषमुतसवि
शेषम् ॥ आद्येतस्यविभातिवर्णनमसगतम ॥ द्वितीयेतथाप्यजन्तुर्नपरितप्यतेइत्यात्यन्तिकपरितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्याशयेनराम पृच्छति ॥ मनइति ॥ मनोबुद्ध्यादिसर्वषैल
यमसमगतन्निर्विशेषमाभानपूर्णचिन्मात्रमससत्तासामान्यमितित्वयाप्यतेदतमनस्वीमनआदिसवविशेषवान्सवासाइश्वरइत्यय ॥ ६ ॥ नामप्रपञ्चबाधोत्तरपरिशिष्टनि
विशेषमितिवातसूक्ष्मकारिकसविशेषमितिवाविभज्यसत्तासामान्यमुक्तंकिन्तुसर्वजीवभावेष्वीश्वरभावेमुक्तौचयदनुस्यूतमसङ्गदायमानसन्मात्रतदेवोक्तंतदेवजगतस्तत्त्वम ॥
तपनुलरभिमतानकश्चि दूराधइत्याशयनवसिष्ठ समाधत्त ॥ यदिति ॥ आदत्तेतजापास्त्वमसर्वकाले ॥ विनिहइतिसुषुप्तिप्रलयप्रयो ॥ सवित्सवेद्यवर्जिततुरीयतायाम ॥ ७ ॥

स्थितमेवकंठचामीकरवद्बोधेनार्जितम् ॥ ८ ॥ तदेववियदादिकार्यानुस्यूतंतद्विभूतितयोपवर्ण्यतेसार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह ॥ तदित्यादिना ॥ ९ ॥ तत्तयारसनेंद्रियतया ॥ नेत्रे चक्षुरिंद्रिये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहंकृत्याअहंकारतया ॥ सविदिबुद्धौ ॥ सवित्त्याबुद्धितया ॥ १३ ॥ १४ ॥ चेतनेचतुर्विधभूतेषु ॥ १५ ॥ तत्रविशेषाकारसत्तापित देवेत्याह ॥ अमरेष्विति ॥ १६ ॥ कालस्यक्रमेयुगसवत्सरत्वादिभेदे ॥ क्रतावित्यादिस्तत्प्रपंच ॥ १७ ॥ नियमेननियतितया ॥ १८ ॥ १९ ॥ बाल्येनेत्यादयोभावप्रधाननि

तत्सर्वगतमाद्यंतरहितंस्थितमर्जितम् ॥ सत्तासामान्यमखिलंवस्तुतत्त्वमिहोच्यते ॥८॥ तत्स्थितंखतयाव्योम्निशब्देशब्दतयास्थितम् ॥ स्पर्शेस्थितंस्पर्शतयात्वचितत्त्वक्तयास्थितम् ॥ ९ ॥ रसेलीनंरसतयारसनायांतुतत्तया ॥ रूपेरूपतयादृष्टंनेत्रेलीनंचदृक्तया ॥ १० ॥ घ्राणे घ्राणतयादृष्टंगंधेगंधतयोदितम् ॥ पुष्टंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ॥ ११ ॥ पयस्तयाचपयसिवायौवायुतयास्थितम् ॥ तेजस्तया तेजसिचबुद्धौबुद्धितयागतम् ॥ १२ ॥ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकृतौ ॥ रूढंसंविदिसंवित्त्याचित्तेचित्ततयोत्थितम् ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्षतयालग्नंपटेपटतयोदितम् ॥ घटेघटतयारूढंवटेवटतयोत्थितम् ॥ १४ ॥ स्थावरेस्थावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे ॥ पाषाणत्वेनपाषाणेचेतनत्वेनचेतने ॥ १५ ॥ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच ॥ तिर्यक्त्वेनचतिर्यक्षुक्रिमित्वेनक्रिमिस्थितौ ॥ १६ ॥ कालक्रमेकालतयाक्रतावृतुतयातथा ॥ त्रुटिक्षणनिमेषादौसंस्थितस्तत्तयाविभुः ॥ १७ ॥ शुक्लेशुक्लतयाजातंकृष्णेकृष्णतयास्थितम् ॥ क्रियासुस्पंदरूपेण नियतौनियमेनच ॥ १८ ॥ संस्थितःसंस्थितौस्थित्त्यानाशेनाशतयास्थितः ॥ उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः ॥ १९ ॥ बाल्येनबाल्येविश्रांतोयौवनेयौवनेनच ॥ जरसाचजरारूपेमरणेमरणेनच ॥ २० ॥ इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः ॥ कल्लोलसीकरोर्मीणामब्धाविवपयोभरः ॥ २१ ॥ नानातैषांत्वसत्यैवसत्येनानेनचैवहि ॥ कल्पिताचित्स्वभावेनवेतालःशिशुनायथा ॥ २२ ॥ सर्वत्रसंस्थितिमताविगतामयेनव्याप्तंमयेदमखिलंविविधैर्विलासैः ॥ चिद्रूपिणैवकलनाकलितात्मनेतिमत्वोपशांतमतिरास्वसुखंमहात्मन् ॥ २३ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ॥ २४ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विभूतियोगोपदेशोनामषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ दिवसः ॥ १६ ॥

देशाः ॥ २० ॥ पयोभरोजलसामान्यमिव ॥ २१ ॥ कथमयमेवैकोनानात्वेनस्थितइतिचेत्स्वाज्ञानभ्रांतिकल्पनयैवनवस्तुतइत्याह ॥ नानातेति ॥ २२ ॥ हेमहात्मन्सर्वत्र संस्थितिमताचिद्रूपिणामयाआत्मनास्वेनैवेयजगत्कलनाकलिताकल्पिता इदमखिलमयैवविविधैर्विलासैर्व्याप्तममैवेयविभूतिर्नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशांतामतिर्यस्यतथाभूतआस्वस्वमहिम्नितिष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

दृश्यसाध्यतेयुक्त्यास्वममायासमजगत् ॥ सर्वथाविरोधेनमात्यासर्वस्यसंभव ॥ १ ॥ यदिसर्वंजगत्परमात्मन स्वमसदृशीप्रातिकल्पितविभूतिस्तर्हिअस्मादिदृशास्वमवज्ज्ञाति रित्यवभासत अस्मदादिदृशातुनस्वमतुल्य किंतुदृढतर प्रत्यक्षस्यैवभासतइतिवैषम्येकोहेतु नचदीर्घकालानुवृत्त्यास्माकंतथाभातीतितत्समाधानयुक्तम् ॥ ब्रह्मादीनांपरार्धद्व यायुपातनोपिचिरकालसंसारानुवृत्त्यासत्यतावाक्याधिक्यापत्तेरित्याशयेनरामपृच्छति ॥ यथेतिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ अस्माकंअस्माकमेवप्रपंचेदृढतर सत्यताप्रत्यय कथमुत्थि तानपद्मजादीनामित्यर्थ ॥ २ ॥ अबाधितचिरानुवृत्तिरेवसत्यताभ्रमस्यहेतुर्नबाधितचिरानुवृत्तिरित्याशयेनवसिष्ठसमाधत्ते ॥ अस्मदिति ॥ यथायपद्मज पूर्वमुपासकाय स्योभूत्तदात्वज्ञानाभावादस्यप्रजापतेस्तदानींतन पूर्वसर्गइदानीमस्मदनुभूयमानसर्गवदेवआसमंताच्चतुर्विधभूतग्रामलक्षणजीवप्रतिभासात्मासत्यएवाभाततथापिब्रह्मवत

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यथास्माकमुनेस्वप्नपुरपत्तनमण्डलम् ॥ तथैवपद्मजादीनांयदिदेहपरिग्रह ॥ १ ॥ तथैवेदंचसंजातयदिसर्वंमस न्मयम् ॥ तदस्माकंदृढतर प्रत्यय कथमुत्थित ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अस्मत्सर्गवदाभातिपूर्वसर्ग प्रजापते ॥ आजीवप्रति भासात्माविधतेनतुवास्तव ॥ ३ ॥ सर्वगत्वाच्चिते सर्वजीव सर्वत्रसस्फुति ॥ साचासम्यग्दर्शनोत्थासम्यग्दर्शननाशिनी ॥ ४ ॥ स्वप्ना भ प्रतिभासोस्ययएवसमुपस्थित ॥ अहंताप्रत्ययैकात्मासएवातिदृढस्थित ॥ ५ ॥ स्वप्नेक्षिप्रविनाशित्वयथापुंसानदृश्यते ॥ सर्वंस्वप्ने तथैवैतद्धक्षणामिहलक्ष्यते ॥ ६ ॥ स्वप्नोयपुरुषस्यास्यप्रतिभासस्ययोभवेत् ॥ रामास्मदादिसर्वात्माभवेत्तादृशएवच ॥ ७ ॥ यत्स्वप्नपु रुषाज्जाततत्स्वप्नपुरुषात्मकम् ॥ भवतीत्यनुभूतंहियद्बीजतत्फलयथा ॥ ८ ॥

स्यतत्त्वज्ञानबाधितत्वाद्वास्तवानविद्यते ॥ ३ ॥ यावदज्ञानतावच्चिते सर्वगत्वात्सर्वजीवोभवति सर्वथपसस्फुति सत्येवभवति साचसम्यग्दर्शनविरोध्यज्ञानोत्थासम्यग्दर्शनेननष्ट शीलमस्यास्तथाविधेत्यर्थ ॥ ४ ॥ अतएवास्यप्रजापतेस्तत्त्वज्ञानबाधित स्वयाभ पेलव प्रपंचप्रतिभासोय समुपस्थित स अज्ञास्मदापहृताप्रत्ययैनैकात्माएकीभूतप्रभृअति दृढस्थित ॥ ५ ॥ तर्हिप्रजापतिर्नित्य स्वकल्पितपपसम्यत बोधेनक्षिप्रविनाशिताकुतोनानुभूयतइतिचेत्तत्रोजकारस्टेनप्रतिबधादित्याशयेनाह ॥ स्वप्नेइति ॥ यथाशुभपुंसास्वा प्रभागपरकर्मप्रतिबद्धत्वात्स्वप्नेविद्यमानमपिक्षिप्रविनाशित्वनदृश्यतेतथासमष्टिस्वप्नेजगत्यपिब्रह्मणांपद्मजानामिहविनाशित्वबोधेप्रतिबंधोलक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ६ ॥ हेरामअस्य शुभपुरुषस्यप्रतिभासस्यप्रतीतेरयप्रसिद्ध स्वप्न अस्मदादिसर्वजीवजगदात्मायादृशाप्रजापतिनतप्रवाहरूपइत्येवभवेत्प्रजापतेरपितादृशएवभवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्तुतादृश किंत तत्राह ॥ यदिति ॥ यथातस्याभावेदीजमेवतप्रभृत्यपफलात्मनापरिणतमवस्थांतरंतदृष्टिपर्यः ॥ ८ ॥

अस्त्वेवंततोपिकिंतत्राह ॥ असत्यमेवेति ॥ असत्येनमन.पुरुषेणयत्साध्यतेतदसत्यमेवेतिसिद्धमतोजन्मांतरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थोपिघनसत्यत्वभावननयुक्तमित्यर्थ ॥ ९ ॥
येनहेतुनानयुक्ततेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम ॥ १० ॥ किंचास्मदादीनामपिस्वाप्नसर्गादियद्भासनेतत्तदानींदृढप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनेतावतास्यस
त्वेतेत्यर्थः ॥ अभ्युपेत्यप्राजापत्यस्यसर्गस्यदीर्घकालस्थायित्वमिदंसर्वमुक्तम् वस्तुतस्तुतस्यदैर्घ्यमपिहरिश्चंद्रस्वप्नदैर्घ्यवदल्पकालेपिसंभवतीत्याह ॥ निमेषमात्रइति ॥ वार्धि
क पूरइवप्रवृद्ध पौर अयप्राजापत्य सर्गस्त्वम ॥ ११ ॥ प्रजापतेरिवसर्वेषामपिस्वस्वप्नेपुनदानींदीर्घप्रपचतानप्रत्ययोस्त्येवेत्याह ॥ सुदीर्घेति ॥ १२ ॥ चिद्र्वानप्रसिद्धिकत्वह

असत्यमेवतद्विद्धियदसत्येनसाध्यते ॥ असत्येर्थेसमर्थेपिनयुक्तंभावनंघनम् ॥ ९ ॥ येनतेनपरित्याज्यमसद्भावनभावनम् ॥ दृढप्रत्ययितंस्वप्नपुरुषाद्यत्समुत्थितम् ॥ १० ॥ भवत्यात्मनिसर्गादिदृढप्रत्ययमेवतत् ॥ निमेषमात्रःपौरोयंसर्गस्वप्नःपुरःस्थितः ॥ ११ ॥ तस्मिन्निमेषएवास्मिन्कल्पनापरिकल्प्यते ॥ सुदीर्घस्वप्नखंडोयंयथोदेतिप्रजापतेः ॥ १२ ॥ सर्गाख्यःसर्वभूतानांप्रत्येकमुदितस्तथा ॥ चित्तत्वस्यैवभावेनसर्गवर्गपरंपरा ॥ १३ ॥ स्फुरत्यंभोद्रवत्वेनयथावर्त्तविवर्त्तनैः ॥ यथास्वप्नात्मिकैवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी ॥ १४ ॥ तदासंभवतीदंवैतत्पदंप्रलयंगतम् ॥ यद्यथायादृशंदृष्टंतत्तादृग्विद्यतेतथा ॥ १५ ॥ नहिपर्यनुयोक्तव्याःस्वप्नविभ्रमरीतयः ॥ नतदस्तिजगत्यस्मिन्यन्नसंभवतिभ्रमे ॥ १६ ॥ विचित्रास्विपुलोकेपुदृश्यंतेवस्तुदृष्टयः ॥ जलमध्येज्वलत्यग्निर्यथाब्धौवडवानलः ॥ १७ ॥ नगराण्यंबरेसंतियथावैमानिकाश्रयाः ॥ शिलास्वन्नानिजायंतेहेमाद्राविवपादपाः ॥ १८ ॥ एकांतेसर्वपुण्यानिसंतिकल्पतरौयथा ॥ शिलाःफलंतिफलिवद्यथारत्नगुलुच्छकाः ॥ १९ ॥ शिलांतःप्राणिनःसंतिभेकाइवशिलांतरे ॥ दृपदोवारिनिर्यातिचंद्रकांतोपलादिव ॥ २० ॥ निमेषेणघटोयातिपटतांस्वापसंविदि ॥ असत्यमपिबुध्येतस्वप्नेस्वमरणंयथा ॥ २१ ॥

पदृश्यत्वमिथ्यात्वेप्रयोजकत्वञ्चोभयत्रापिसमानमित्याशयेनाह ॥ चित्तत्वस्येति ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्प्राजापत्यपदंसर्गादिसहितप्रलयगतमत्यंतासदेवेतिननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधक नमुमुक्षुर्नवैमुक्तिरित्येपापरमार्थतेतिप्रसिद्धश्रुतिवचनसंभवतीत्यर्थ. ॥ नन्वत्यंतासदेवेदंचेत्कथंव्यवहारार्हमितिचेत्तथादृष्टत्वादेवनात्रपर्यनुयोज्यमस्तीत्याह ॥ यद्यथेति ॥ १५ ॥ अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपिनपर्यनुयोज्यतेत्याह ॥ नतदिति ॥ १६ ॥ असंभावितानावहूनांजगतिदर्शनमुदाहरति ॥ विचित्राइत्यादिना ॥ १७ ॥ हेमाद्रौनिर्मृत्तिके ॥ १८ ॥ एकांतेएकदेशेसर्वाणिपुण्यानिपुण्यफलभूतान्यभिलपितवस्तूनि ॥ पण्यानीतिपाठेपणनव्यवहारस्तद्योग्यवस्तूनि ॥ पुष्पाणीतिपाठेनुस्पष्टम ॥ यथाशब्दा.सर्वत्रोदाहरणार्था. ॥ फलिवद्वृक्षवत् ॥ रत्नगुलुच्छकाश्चिंतामणिगुच्छाः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वापसंविदिस्वप्ने ॥ २१ ॥

स्वर्णदीमराक्रिर्ना ॥ २१ ॥ २२ ॥ नफलतिनासयते ॥ यथामोक्षउत्पन्नो भ्रमनश्यतु प्रपंच सत्योस्तु भोगा शाश्वता सतु नियतिभव्यतो वेदाअप्रमाणीभवतु इत्यादीनां विषयसत्यसकस्पानांचिंतितान्यपिमफलतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ असंभवा असंभाविताअन्येचविचित्रारंभविभ्रमा शंबरगंधर्वादिमायाविलासैर्दृष्टाइत्यन्वय ॥ २५ ॥ देशेदूरत्वादौ चद्रयादर्शिकत्वादय काल अत्यातिक्रमः क्रवधारयोमप्रयोगाद्विक्रियपार्थाअपधाविज्ञयैरभिमणिभि संघरणीये विशाचमदायनुप्रवेशैश्वजाताल्तेनेविचित्रारंभविभ्रमादृष्टाइत्यर्थ ॥ २६ ॥ सत्यभ्यइवार्थक्रियासंभवोयम्यत्तथाविधादृष्टाइतिपूर्वेणान्वय ॥ इदानीमसंभवोप्ययमज्ञानाशाविर्भावीसंभवतीतिसंभवउपपद्यते ॥ २७ ॥ एवमिदानींसंभवाविसर्गरूपत्वमविभ्रमत्रलयेतरवबोधेषासंभव सन्सिद्धयेस्वरूपविभ्रांतयेभवतीत्यर्थ ॥ एवचभ्रमात्मनावर्शेननासत्यार्किचिदस्तिजगदात्मनावरशनेतुनसत्यंकि

आकस्मिकजलंश्योम्निध्रियतेभूतगयथ॥वितानमिवखेवारिलिष्ठतिस्वर्णदीयथा॥२२॥उड्डीयतेशिला स्थूला पक्षवतोयथाप्रिय ॥ शिलांत भ्राप्यतेसर्वननुचिंतामणेरिव॥ २३॥ चिंतितानिफलत्याशुदेवोद्यानांतरेष्विव ॥ तान्येवनफलत्याशुमोक्षादीनाचराघव ॥ २४॥ अचेतनोपिधुस्तेकमयत्रपुमानिव॥एवमाद्यास्तथान्येचविचित्रारंभविभ्रमा ॥ २५॥ दृष्टा शंबरगंधर्वविलासैरप्यसंभवा ॥ देशकालक्रियाद्रव्यरसंधरणीयजा ॥ २६ ॥ अर्थागंधर्वजनिताअनंता सत्यसंभवा ॥ असंभव संभवोयमपिभ्राम्युपपद्यते॥ २७॥ संभवोऽसंभव मन्यक्‌सिद्धयेस्वप्नविभ्रम ॥ नतदस्तिनयत्सत्यनतदस्तिनयन्मृषा॥ २८॥ सर्वसर्वेणसर्वत्रस्वप्नेसर्गाभिधानके ॥ स्वप्नेनिमग्नधीर्जंतु पश्यतिस्थिरतांयथा॥ २९॥ सर्गस्वप्नमग्नबुद्धि पश्यतिस्थिरतांतथा॥भ्रमाद्भ्रमांतरंगच्छन्स्वप्नात्स्वप्नांतरव्रजन्॥ अतिस्थिरप्रत्ययभागिहजीवोविमुह्यति॥ ३०॥ श्वभ्रांतरश्वभ्रनिपातदोषात्संप्राप्नुवन्मुग्धस्तग प्रयाति॥ मोहद्रयापातमयैकरूपजीवस्तथासस्तिपातमूढ ॥३१॥ ॥इ वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰जगत्स्वप्नकथननामएकषष्टितम सर्ग ॥६१॥ ॥ ९॥ ॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्रराघववक्ष्येहमितिहासमिमंशृणु ॥ यद्वृत्तकस्यचिद्भिक्षो किंचिन्मननशालिन ॥ १ ॥ आसीत्कश्चिन्महाभिक्षु समाध्यभ्यासतत्पर ॥ नित्यंस्वव्यवहारेणक्षिपयत्यखिलंदिनम् ॥ २ ॥

सिद्धस्तीनिफलितमित्याह ॥ मतविति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथामुग्धोमृग श्वभ्रगुनिपातयतीतिश्वभ्रनिपातस्तथाविधास्यमोहदोषाच्छ्वभ्राच्छ्वभ्रांतरमयातितथासस्तीपातयतीतिसंसृतिपाताराणारयसात्मूढोजीव पातमयनयाएकरूपनमृगयन्मध्येनिर्गमनमस्तियप्रतयाविभमोहदेहाद्विगतमयेशश्वमभयातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशनि॰पू॰एकषष्टितम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ विविधवासनायोगान्नानादेहाभिविभ्रमम् ॥ वर्ण्यतेजीवटाख्यानेभिक्षुमानसचेष्टितम् ॥ १ ॥ अथप्रसिमूढमारूढांतरगच्छन्विविधर्भितेर्थेउदाहरणभूतमितिहासपुरातनम ॥ यद्वृत्तसप्यम् ॥ १ ॥ महान्दांतिदांतिवैराग्यादिसंपन्नोभिक्षु परिव्राट् ॥ स्वव्यसहारवताव्यवोधितव्यवपमननादिव्यवहारेण ॥ २ ॥

नि
६
॥ १

तदर्थमात्रनिर्भासस्वरूपशून्यमिवसमाधिरितिपतजलिवचनात् ॥ तदभ्यासनशुद्धपूर्ववासनात्यागक ॥ अंबु
समाधिश्चित्तस्यध्येयाकारदार्ढ्येनपूर्वस्वरूपशून्यत्वापादनंतदेवार्थमात्रनिर्भासस्वरूपशून्यमिवसमाधिरितिपतजलिवचनात् ॥ ... ॥ नरातरयतिधर्मानियन्त्रितपामरपुरुषातररूपं
जलवीचितामिव ॥ ३ ॥ एकधीरेकाग्रचित्त. ॥ ४ ॥ सामान्यजना शास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तिताचित्तचेष्टानुसारिताम ॥ ५ ॥ नरातरयतिधर्मानियन्त्रितपामरपुरुषांतररूपं
यथाअंबुआवर्त्तनेकृतेप्राक्तनप्रवाहस्पंदस्यसमसंस्थानस्यचसत्यागमात्रेणनाभ्याकारमावर्ताख्यरूपांतरेणतिष्ठतितद्वत् ॥ ६ ॥ तत्रनांतरीयकीनामकल्पनामाह ॥ तेनेति ॥७॥
॥ ८ ॥ दृष्टोमत्तः ॥ ९ ॥ पाठैरध्ययनै सत्कर्मानुष्ठानैश्चतुष्टिमत्सतुष्टनपृथक्जनचरित्रेण ॥ १० ॥ अहर्व्यापारनिष्ठयाश्रातइतिशेषः ॥ अतःसंस्कारात्मनालीनाव्यवस्थितिर्य

समाध्यभ्यासशुद्धंतत्तस्यचित्तंक्षणेनयत् ॥ चिंतयत्याशुतद्भावंगच्छत्यंब्विववीचिताम् ॥ ३ ॥ कदाचित्ससमाधानविरतोतिष्ठदेकधीः ॥ किंचित्संचिंतयामासस्वासनस्थःक्रियाक्रमम् ॥ ४ ॥ तस्यचिंतयतोजाताप्रतिभेयमितिस्वतः ॥ भावयाम्याशुलीलार्थंसामान्यजनवृत्तिताम् ॥ ५ ॥ इतिसंचिंत्यचेतोस्यस्थितंकिंचिन्नरांतरम् ॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तनेंब्विव ॥६ ॥ तेनचित्तनरेणाथकृतंनामात्मवांछया ॥ जीवटोस्मीतिसहसाकाकतालीयवत्स्थितम् ॥ ७॥ जीवटोविजहाराथसस्वप्नपुरुपश्चिरम् ॥ स्वप्ननिर्माणनगरेकस्मिंश्चित्पुरवीथिषु ॥ ८ ॥ तत्रपानंपपौमत्तोभृंगःपद्मरसंयथा ॥ लीलयैवदृढंदृष्टःसुष्वापघननिद्रया ॥ ९ ॥ स्वप्नेददर्शविप्रत्वंपाठानुष्ठानतुष्टिमत् ॥ प्रतिभामात्रसंपन्नंचित्तेदेशांतरमिवत् ॥ १० ॥ कदाचित्सद्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया ॥ सुष्वापांतर्व्यवस्थितिर्बीजतायामिवद्रुमः ॥ ११ ॥ द्विजोपश्यत्स्वयंस्वप्नेसामंतत्वमथात्मनि ॥ ससामंतःकृताहारःकदाचिद्घननिद्रया ॥ १२ ॥ अपश्यद्राजतांस्वप्नेककुब्वलयपालिनीम् ॥ लालितांभोगपूगेनपुष्पौघेणलतामिव ॥१३॥ सकदाचिन्नृपःस्वस्थःसुष्वापास्तमितेहितः ॥ पुराभाविनिजाचारःस्वकार्यमिवकारणे ॥ १४ ॥ अपश्यत्स्वात्मनिस्वप्नेसुरस्त्रीत्वमनिंदितम् ॥ वृक्षकोशरसोल्लासोमंजरीत्वमिवोदितम् ॥ १५ ॥ सासुरस्त्रीरतिश्रांतानिद्रांगाढामुपागता ॥ मृगीत्वमात्मनिस्वैरमावर्त्तत्वमिवांबुता ॥ १६ ॥

स्य ॥ यथाबीजतायाद्रुमोंतर्गतविटपादिसंस्कारआस्तेतद्वत् ॥ ११ ॥ सामंतत्वमाडलिकराजताम ॥ १२ ॥ कृताहारोभुक्तवान्सन्सुप्तोघननिद्रयाराजतासाम्राज्य ककुभा दिशावलयानिपालयितुशीलयस्यास्तथाविधाम् ॥ १३ ॥ पुरोभावीफलदानायोपस्थितोनिजःस्वीयःकृत्यासक्तिरूपआचारोयस्य ॥ स्वकार्यंवृक्षादि ॥ कारणेबीजे ॥ १४ ॥ बहुपुरुषसंभोगेप्यनिंदितसुरस्त्रीत्वमप्सरस्त्वम् ॥ रसोल्लासेचेतनत्वकल्पनयोक्तिर्लक्षणयावृक्षजीवोक्तिर्वा ॥१५॥ मृगीनयनसौंदर्याभिलापवासनयामृगीत्वमपश्यदित्यनुकृष्यते ॥ अंबुताअंबुसाम्यावस्था ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तिरश्चामप्यदर्शनमस्तिनवेतिसंदिहानाम्प्रत्याह ॥ तिर्यञ्चइति ॥ चित्तस्यदृष्टश्रुतसंस्कारमाहित्वात्ततिसंस्कारैस्तद्विषयस्वप्नस्याप्युपपत्तेर्नाविस्याशय ॥ १८ ॥ लता
पल्लवासक्तिपराछायाभूप ॥ वनदेवीनामनेनप्रसिद्धलतागृहमिव विलसनशीला ॥ १९ ॥ सालताकश्चित्कालमतः सचित्यासाक्षिचैतन्येननिद्राजडतांसुषुप्तिमनुभूयबीजातस्या
याभाव्यंकुराकारायाधियोरूपमिवस्वरूपयस्यास्तथाविधयास्वमोन्मुख्याधियाभ्रमराकारोद्बुद्धसंस्कारयाआत्मानभ्रमरमपश्यदित्यन्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कौसुम
मधुमकरंदपपौदनिशेष ॥ २३ ॥ व्यसनीअत्यासक्त सपूर्विसस्यनालगोनालसलम ॥ २४ ॥ पवम्यपक्षितम् ॥ जृंभतेवर्धते ॥ २५ ॥ तेनगजेनसाभ्रमराश्रितानलिनीमर्दिते

साध्वीलोलनयनाकदाचिन्निद्रयावृता ॥ स्वप्नेददर्शवल्लीत्वस्वाभ्यासाद्दृढमात्मनि ॥ १७ ॥ तिर्यञ्चोपिप्रपश्यंतिस्वप्नंचित्तस्वभावत ॥
दृष्टानांचश्रुतानांचचेतःस्मरणमक्षतम् ॥ १८ ॥ साबभूवलतापुष्पफलपल्लवशालिनी ॥ वनदेवीवनोद्यानलतागृहविलासिनी ॥ १९ ॥
बीजातस्यांकुराकाररूपयेहाधिरूढया ॥ सापश्यदतःसचित्यासुकुटलवनमात्मन ॥ २० ॥ कंचित्कालंसुषुप्तस्यकलयाजडतांघना
म् ॥ अनुभूयददर्शायस्वात्मानंभ्रमरंस्थिरम् ॥ २१ ॥ षट्पदोविजहारायवनेवनलतास्वसौ ॥ पद्मिनीपुष्पफुल्लासुतरुणीष्विववल्लभ
॥ २२ ॥ प्रियाबिंबाधरस्वादुरसवत्कौसुममधु ॥ भ्रमत्कुसुमसंघासुमुक्तावल्लीविलासिषु ॥ २३ ॥ सबभूवसरोजिन्याव्यसनीबिसना
लग ॥ क्वचिद्बध्नातिव्योतिश्चेतोजडमतेरपि ॥ २४ ॥ तामाजगामनलिनींपरिलोलयितुंगज ॥ रम्यवस्तुक्षयायैवमूढानांजृंभतेपदम्
॥ २५ ॥ नलिनीमर्दितासैवसमंतेनसषट्पद ॥ गतोदंतांतरंव्रीहिरिवचूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ भ्रमरोवारणालोकाद्वारणालोकभावना
त् ॥ ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् ॥ २७ ॥ शुष्कसागरगंभीरगजखातेपपातह ॥ तमोघनघनेशून्येसंसारइवजीवक ॥ २८ ॥
घमृववल्लभोराज्ञोमहापरबलांतक ॥ सदामदयलक्ष्मीमोपूर्णोतीवनिशाचर ॥ २९ ॥ कदाचिदसिनिस्त्रिंशच्छिन्नःसोस्तमुपाययौ ॥
विवेकानिलनिर्लूनरूपाजीवइवात्मनि ॥ ३० ॥

स तेनमालनसमसपट्पदोगअस्यदंतांतरंगत सस्यसङमकुष्मव्रीहिरिवचूर्ण्यमाणश्चूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ वारणस्यालोकादवलोकनाद्वारणस्यालोक्यतइत्यालोकआकारस्त
द्भावनायात्मानमत्तहस्तितयाउदितसपन्नंददर्श ॥ २७ ॥ सगज खातहस्तिपकनिर्मितगर्ते घनेभ्य मसलादिवघेभ्योपिघनेकठोरेससारजीवकइवपारवश्यपु स्वान्यननुभवन्
॥ २८ ॥ निशाचरइवसुतराम्चपि ॥ २९ ॥ सकदाचिदुपस्थितेनिशायुद्धेचरतीतिनिशाचर सन्नसिभिर्दीर्घस्त्रिंशनिर्गतास्त्रिंशदंगुलिभ्यानिस्त्रिंशा कृपाणिकास्ताभिश्छिन्न
सन्नस्तमुपाययौ ॥ जीवोजीवोपाधिर्देहाभिमानश्च ॥ ३० ॥

गजघटानाहस्तिसमूहानांकुंभस्थलायेभ्यउच्चलितानुड्डीनान् ॥ अभ्यासाच्चिरपरिशीलनसंस्कारात् ॥ अल्युड्डयनदर्शनसंस्कारोद्बोधितादित्याशयः ॥ ३१ ॥ पुन पूर्ववासनये त्यर्थः ॥ अवोधिन अज्ञस्य ॥ शेषेषष्ठीननुकर्त्तरि नलोकेतिनिषेधात् ॥ ३२ ॥ सविस्त्यादर्शनेनतदुद्बोधितवासनयेतियावत् ॥ ३३ ॥ योनिष्वन्यासुसल्लुठन्नित्युक्त्या हस पद्मवनेभूत्वाविध्यकच्छेचवारण. हरिणोदेहयत्रादावित्यादिवक्ष्यमाणदिशाअतरालेपचाशीतिजन्मानिजातानीतिगम्यते ॥ तथाचात्रोक्तहंसजन्मद्वयानतरंरुद्रतागतःससार शतपर्यंतेरुद्र'सोहंव्यवस्थितइतिवक्ष्यति ॥ सकदाचित्पुनर्हंसजन्मप्रामोऽन्यैर्हंसै सगतोविजहारेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्रहससंसदिब्रह्महसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात्सशब्दातन्नाम सहितातदाकारार्थवतीचेतिद्वेधापिब्राह्महसात्मिकासवित्अहमपीदृशोब्राह्महस स्यामितिवासनातत्रतस्मिन्जन्मनितस्यहसभूतस्यास्यभिक्षुमनसःप्रागुवर्णिताडरसस्थबर्हिवत्

पश्यन्गजघटाकुंभस्थलाग्रोच्चलितानलीन्॥ गंडस्थभ्रमराभ्यासाद्गजोभूयोप्यभूदलिः ॥ ३१ ॥ सेवमानोवनलतांपुनरायात्सपद्मि नीम्॥ दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामबोधिनः॥ ३२॥ तत्रहस्तिखुराक्रांतःपुनःसंचूर्णतांययौ॥ पार्श्वस्थहंससंवित्त्याबभूवकलहंस कः॥ ३३॥ कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसंलुठन्॥ कदाचिद्बहुभिर्हंसैःसंगतोविजहारह॥ ३४॥ ब्राह्महंसात्मिकासंवित्सशब्दार्थवती मनाक्॥ तत्रपुष्टास्यतस्यांतःप्रागंडरसबर्हिवत्॥ ३५॥ सतच्चिंतांचरन्मृतोदृढंव्याधिघुणाहतः॥ तत्संवित्त्यनुसंधानाज्जातःपद्मजसार सः॥३६॥ तत्रातिसंततविवेकवतोविलासैःसंबोधितोविगतलौकिकवस्तुदृष्टिः॥ मुक्तःस्थितोननुयुगांतविधौविदेहमुक्तेनतेनकिमुभा विविभाव्यमेतत्॥ ३७॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०जीवटोपाख्यानेस्वप्नशतरुद्रीयेभिक्षुसंसारोदाहरणंनामद्विषष्टि तमःसर्गः॥६२॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सकदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरंखगः॥ वैरिंचनलिनीनाललीलालाभेनलीलया॥ १॥

पुष्टाघनीभूतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सताब्राह्महसचितामेवदृढचरन्नावर्तयन्व्याधिघुणाभिहतोमृत.पद्मजस्यसारसोलक्षणयाहसोवाहनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रतस्मिन्जन्मनिब्र ह्मलोकेचअतिशयेनसततैर्विवेकवतःप्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैःसम्यग्बोधितः अतएवविगतालौकिकवस्तुषुभोग्यवर्गेषुसारतादृष्टिर्यस्यतथाविधःसन्मु क्तोजीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः ॥ एवजीवतैवनिरतिशयानदमोक्षसुखेलब्धेसति ब्रह्मणासहतेसर्वेसप्राप्तेप्रतिसचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशतिपरपदमितिश्रुतेर्युगांतविधौद्विपरा र्धावसानेब्रह्मणासहविदेहमुक्तेनतेनहसेनकिमधिकभाविसाध्य एततसुधीभिर्विभाव्यचित्यम ॥ उइतिवितर्के ॥ ज्ञानेनैहैवसमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानदावाप्तेश्चसपादित त्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्यकृतकृत्यत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०नि०पू०द्विषष्टितम सर्ग॥ ६२ ॥ ॥७॥ ॥ रुद्रभूतेनतेनात्रपूर्व देहप्रबोधनम ॥ तेषाचशतरुद्रत्वमैकात्म्यचेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ सहमोलीलयाअनायासेनैववैरिचासननलिनीनालेलीलाःक्रीडास्तल्लाभेनपद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेति यावत ॥ कदाचित्पद्मजेनसहरुद्रपुरगतोरुद्रददर्श ॥ १ ॥

नप्रधद्रस्यज्ञानयोगैश्वर्यादिगुणोत्कर्षदर्शनात्तस्याहमपिरुद्रोहंभावनयारुद्रः स्यामितिनिश्चितावुद्धिरभूत् ॥ ननुजीवन्मुक्तस्यनिर्वासनस्यहंसस्यकथंरुद्रत्वस्पृहा न ह्रावनाभ्यासेनदेहत्यागनपुनारुद्रशरीरधारणंच ॥ यदितुभरतस्यत्रिजन्मभिरितिन्यायेनतस्यनानादेहभोग्यप्रारब्धशेषाद्देहांतरधारणंतर्हिरुद्राहंभावधारणवर्णनस्यानुपयोग प्रसंगात् रुद्रस्यभरतपातद्भावस्यकर्मफलत्वायोगाच्चेतिचेत्तत्राह ॥ प्रतिबिंबवदिति ॥ नायमुख्योरुद्रभावःकिंतुप्रतिबिंबवत्तत्सारूप्यमुक्तिःसाचकर्मोपास्तिफलभवस्येव ॥ दे वोभूत्वादेवानप्येतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ २ ॥ नाप्येतज्जन्मांतरंकिंतुप्रारब्धशेषोपनीतयेच्छयायोगिवन्मानसदेहांतरकल्पनेनपूर्वदेहस्यागमात्रमित्याशयेनाह ॥ रुद्रभूतवपुरिति ॥ ३ ॥ गणकोटिपुगरिष्ठयाश्रेष्ठयागाणपत्यपदप्राप्तियावत् ॥ ४ ॥ सारूप्यमुक्तौजगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेपिज्ञानैश्वर्यादिनाप्रसिद्धरुद्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह ॥रु द्रस्त्विति ॥ अनुत्तमज्ञानैश्वर्यविलासैश्चप्रसिद्धरुद्रेणकृतयासाम्येन ॥ ५ ॥ स्वयमेवतिस्वमनस्येवोवाच ॥ ६ ॥ ७ ॥ आइतिस्मरणद्योतकोनिपात ॥ अहंप्रथममज्ञानपार

तथबुद्धिरभृत्तस्यरुद्रोहमितिनिश्चिता ॥ प्रतिबिंबवदादर्शेद्रागित्येवहिर्बिंबिता ॥ २ ॥ रुद्रभूतवपुस्तत्रतनुंतत्याजतामसौ ॥ गध पव नतांगच्छन्कुसुमजपकपया ॥ ३ ॥ सरुद्रोरुद्रभवनेविजहारयथेच्छया ॥ तैस्तै शिवपुराचारैर्गणकोटिगरिष्ठया ॥ ४ ॥ रुद्रस्त्वनुत्त मज्ञानविलासैकतयातया ॥ स्वमशेषचवृत्तांतमपश्यद्व्यक्तनधिया ॥ ५ ॥ निरावरणविज्ञानवपु सभगवांस्तदा ॥ उवाचस्वयमेकांते स्वस्वभ्रशतविस्मित ॥ ६ ॥ अहोनुचित्रामायेयततविश्वविमोहिनी ॥ असत्येवापिसद्रूपामरुभूमिपुवारिवत् ॥ ७ ॥ इतिप्रथममाज्ञा तचिरोहंचित्ततांगत ॥ सवसपन्नसर्वज्ञगगनादिविभावनात् ॥ ८ ॥ यदृच्छयास्थितोजीवोभूततन्मात्ररंजित ॥ कस्मिंश्चिद्भवत्स र्गभिक्षुरक्षुभिताभित ॥ ९ ॥ तेनावयवयधेनग्रहि स्वैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारम्येतिभावत ॥ १० ॥ सर्वभावोपमर्दे नतदभ्यासवशात्तदा ॥ तामेवसान्वभूद्भिक्षुस्त्यक्तान्यमननोदयम् ॥ ११ ॥

मार्थिकस्थिस्याचिरेण ततोमाययाचित्तताबहुस्यांप्रजायेयेतिसमसकल्पवशितागतइत्यादीरमाज्ञातस्तनमित्यर्थ ॥ ताद्दशासकल्पावेशाद्दसर्वसंपन्न सम्प्रिवशेसर्वसोजसशोगम नादिविभावनाप्रजातइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ततोयदृच्छयाव्यष्टिसमष्टिलिंगस्थूलदेहेचिदाभासात्मनानुप्रवेशोभूतिःस्थूलेस्तन्मात्रैः सूक्ष्मैश्चतैर्देहैस्तादात्म्यससर्गाध्यासेनतद्वनवासनाबेधि रंचितिम्यपदप्रस्मित सभ्रांतोभूत्वाहस्थितइत्यर्थ ॥ सचजीव अनादिकालाज्जन्मपरंपरामनुभवन्कस्मिंश्चित्सर्गेवैराग्यसमाधिपाटवादभितोविषयैरक्षुभितोभिक्षुःपरिव्राड भवत् ॥ ९ ॥ भासद्धामदृश्यस्यतस्यरम्येवासनस्तुनीदपदेणाहपदेणवाचित्तनिरोधाभ्यासपाटवेनपूर्वदेहादेरात्यंतिकविस्मरणशक्त्युद्भवदर्शयति ॥ तेनेत्यादिना ॥ तेनभिक्षुणाव दृपमासनस्थैर्येणस्थूलदेहावयवानांहस्तपादादीनांलिंगदेहावयवानांप्राणेंद्रियादीनांचबंधेननिरोधेनबहिर्वैषताविविषयेचित्तस्ययदाध्येयमानसपूजादिलीलारम्येतिभावत अ विलुलिताकाराआरभ्यनतदासनदभ्यासवशात्तामेवलीलांनस्त्विरुद्धसर्वभावोपमर्देनान्वभूदितिपदान्वय ॥ १० ॥ ११ ॥

[illegible]

जतिशुष्यतीतियावत् ॥ १२ ॥ तस्यैवसिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनप्रवृत्तावनर्थपरंपरोदयोभूदित्याह ॥ सइत्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनिषु ॥ जरठवासनइत्यनेनशास्त्रीयवा सनाशैथिल्येअनाद्यनर्थवासनोद्भवोऽवश्यभावीतिसूच्यते ॥ १३ ॥ तानेवसनिमित्तंप्रपंचयति ॥ आत्मनीत्यादिना ॥ भावस्योद्भूतस्यअभावस्यानुद्भूतस्यचविपर्यासेवैपरीत्ये साध्येअभ्यासपाटवादिबलवानेववासनाचयोवर्धतेउद्भवतिअन्यस्तिरोभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मप्रचयसहितयाकामुकतया ॥ १६ ॥ लोचनपदेनमृगलोचनसौ

चमत्कृतिश्चेतसियारूढासैवविजृंभते ॥ वल्लीत्यजतिनैदाघीपीतमप्यंबुमाधवम् ॥ १२ ॥सभिक्षुर्जीवटोभूत्वाजंतुर्जरठवासनः ॥ तेषु देहेष्वभ्रामरंध्रेष्विवपिपीलिका ॥ १३ ॥ आत्मनिद्विजभक्तत्वात्सोपश्यद्विजतामथ ॥ भावाभावविपर्यासेबलवानेववर्धते ॥ १४ ॥ सामंततामवापासौविप्रःसंततचिंतिताम् ॥ सातत्येनरसःपीतःफलतामेतिपादपे ॥ १५ ॥ राज्यार्थधर्मकार्याणांकर्तृत्वात्सोभवन्नृपः ॥ सकामुकतयाराजासुरस्त्रीत्वमवापह ॥ १६ ॥ लोलालोचनलोभेनसामृगीरसशालिनी ॥ बभूववासनामोहश्चाहोदुःखायजंतुषु ॥ १७ ॥ मृगीसावतचित्तस्थाबभूवविपिनेलता ॥ अवश्यंभाविलवनंलतिकानुबभूवह ॥ १८ ॥ अंतःसंज्ञाचिराभ्यस्तंभ्रमरत्वमथात्मनि ॥ सा पश्यत्सावमर्द्दनसदातद्भावभाविता ॥ १९ ॥ सवारणखुरक्षोदमनुभूयाथभावितम् ॥ भूयोभूयःप्रबभ्राममहासंसृतिसंभ्रमान् ॥ २० ॥ संसारशतपर्यंतेरुद्रःसोहमहंस्थितः ॥ अस्मिन्संसारसंरंभेस्वमनोमात्रसंभ्रमे ॥ २१ ॥ एवमत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु ॥ बह्वी ष्वहमतिभ्रांतस्त्वशून्यास्विवभूरिशः ॥ २२ ॥ कस्मिंश्चिदभवंसर्गेत्वहंजीवटनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः ॥ २३ ॥ हंसःपद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारणः ॥ हरिणोदेहयंत्रादौदशामहमिमांगतः ॥ २४ ॥ अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममप्रथममेवप्राक्कलितस्यपरात्पदात् ॥ तत्त्वज्ञानितयारूढोभिक्षुत्वेयोग्यताक्रमः ॥ २६ ॥ भुयोभूयोप्यतिक्रम्यगतश्चब्रह्महंसताम् ॥ सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसंगमोदयात् ॥ २७ ॥

दर्यलक्ष्यतेतल्लोभेनलोला रसशालिनीरंजिता ॥ १७ ॥ लवनच्छेदनम् ॥ १८ ॥ सावमर्द्दनच्छेदनावमर्द्दसहितलतादेहेन ॥ १९ ॥ भूयोभूयइत्यनेनांतरालिकानिवारणालिहंसा दीनिनवतिजन्मानिस्मृतान्युच्यते ॥ २० ॥ सभिक्षुरहसन्नेवरुद्रोहमितिस्थितः ॥ २१ ॥ अशून्यासुसत्यास्विवभातासु ॥ २२ ॥ २३ ॥ विध्यकच्छेवारणोहरिणश्चाभवम् ॥ इत्थंदेहयंत्रेआदिपदान्मनोयंत्रेचाहमिमावर्णितरूपादशागतः ॥ २४ ॥ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपरात्पदाच्चिदेकरसरूपाच्चलितस्यप्रच्युतस्यात्रास्मिन्संसारेवर्षसहस्राणिच तुर्युगशतानिचअनंतानिसमतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममभिक्षुत्वेतत्त्वज्ञानितयाभवितुंयोयोग्यताक्रमःश्रवणमननाद्यभ्यासरूपोरूढोपिप्रमादादतिक्रम्य भूयोभूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्महंसतागत.सएवप्राक्तनोऽभ्यस्यतइत्यभ्यासक्रमोरुद्रसंगमोदयाद्रुद्रत्वेतत्त्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अतएवशास्त्रापशाधनाभ्यासोभ्यायान्याविच्छेदैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरभ्युदयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यंतमरसेनजन्मसहस्रेणाप्यवहितोपी निरोध ॥ २८ ॥ तस्याशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितोपिपुनरभ्युदेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ तस्यशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमेव प्राक्तनसंस्कारादुद्भविष्यतितत्कलादेवापपुरुष अशुभवासनाहास्यतिचेतिपुरुषप्रयत्नविधानव्यर्थमित्याशंक्याह ॥ सगतीति ॥ हानुवृत्तवासनाजाल जिहासत पुंसएवप्राक्तन सद्वासनाभ्यास कालांतरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतद्विनोद्भवतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सचयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसद्य सद्वस्त्वाशयेनाह ॥यश्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयेपिस्वतोपास्याविषयत्वोपिघजाग्रत्स्वमकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थोभवतितद्भक्तिवाच्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यंतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात् ॥
अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतश्चैषकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोह्यनुरूपमपीक्षते
॥ ३० ॥ यश्चेहाभ्यस्यतेजस्यपश्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदर्थक्रियाकारि च सुखायचासुखायच ॥
उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारंगुल्मकत्वमिवांकुर
॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानांकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितद्भ्रमेणालमस्तुन ॥ ३४ ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
णवत् ॥ असंवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्विनोदायकिंचित्सानकरिष्यति
॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतसर्गप्र
जगामह ॥ यत्राभिक्षुर्विहारस्थ सुमःशवइवास्थित ॥ ३८ ॥

वस्तुगोचरभक्त्यादिमयत्वप्रमाणमप्यपरमार्थसत्यस्यभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदु स्वमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव नाच्छेदएवास्यात्यंतिकानर्थअपोनानारालिकरचत्वादिभामिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तांतदेवताशरीरतद्भोगार्थक्रियाकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥ किंवानात्मभावनारूजएवायमनर्थ सकथतद्रूपासेभ्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणमूलच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नवातदुच्छेदः साध्योस्तिमित्यो च्छिमतारसनइत्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथवामास्त्वसंवेदनतत्त्वज्ञानबाधितस्यसंवेदनेपिबाधितात्वेरिव भयजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावाद्वस्तुनलीलाहेतुत्वाद्वेस्या ह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानसत्तास्वरूपयाजगदाकारभावमालालनीकौतुककेलरेवपरंचलिमातिमासिकससयावत्तेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदनुनाथन प्यनर्थसामर्थ्यमित्यर्थ ॥ ३६ ॥ [illegible] ॥ ३७ ॥

अतएवभिक्षोर्जागरणेननास्मदादिस्वापप्रपंचस्यवजीव

बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेननास्मदादिस्वापप्रपंचस्यवजीवटादिरुद्रांतशरीराणातत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पत्वलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषामाकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ जीवटसंसारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनभूलोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम्

रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंतबोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ बोधादविस्मयाहोंपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशैककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंशवम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भाविंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः ॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेंकचिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तंब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशकचितंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्रमणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंप्रापुस्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहितंकुचकोटरे ॥ भ्रमयैवान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइवकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणंग्रहोयस्यतथाविधंतर्जीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्तं रुद्रस्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतचसर्वंस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बहिस्त्रिरूपा. ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिःसघुंघुमंसशब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारविवृत्तायाश्चेतितंपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥ पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंत ॥ ५४ ॥

अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोऽप्यायामृयोविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्बुद्धपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यन्तमरसेनजन्मसहस्रेणाप्यवहितोपी
तिशेष ॥ २८ ॥ नसशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितापिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ नसशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमे
वपाकनसंस्कारादुद्भविष्यतितद्रुलादेवायपुरुष अशुभवासनोद्धास्यतिवेतिपुरुषप्रयत्नविधानमनर्थमित्याशङ्क्याह ॥ सगतीति ॥ ह्यातुदुर्वासनाजालं जिहासत पुंसएवप्राक्तन
सद्वासनाभ्यासःकालांतरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ सचयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनाद्यार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसद्द
सैवेत्याशयेनाह ॥यच्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयदेवतोपास्त्यादिविषयोपिप्रजायत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्भाकवाप्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात्॥
अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतंचैपकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोह्यातुरुद्यममीक्षते
॥ ३० ॥ यच्चेहाभ्यस्यतेजसयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदुःखायचसुखायच ॥
उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारगुल्मकत्वमिवांकुर
॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणैपानकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितद्भ्रमेणालमस्तुन ॥ ३४ ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
णवत् ॥ असंवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपैपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्विनोदायकिंचित्सानकरिष्यति
॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वससारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतत्सर्गंप्र
जगामह ॥ यत्रभिक्षुर्विहारस्य सुमःशवइवास्थित ॥ ३८ ॥

वस्तुगोचरत्वप्रमाणाविषयत्वःप्रमाणगम्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदुःखमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव
नोच्छेदएवास्यास्यतिकानयजयोनांतरालिकदर्वस्वादिभामिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ गीतादिश्रवताशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियाकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥
किंचानात्मभावनाकृतएवायमनर्थःसकपतन्नोरूपासेव्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणमूलच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नचातदुच्छेदः साध्योऽस्तिनित्यो
च्छिन्नत्वादसत्त्वादित्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथवामास्त्वसंवेदनतत्त्वज्ञानबाधितस्यसमेदनेपिबाधिताहेरिवभयजननसामर्थ्येनानर्थत्वाभावास्मृतलीलाहेतुत्वाच्चेत्या
ह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितस्यासन्मयीअधिष्ठानससारस्वरूपपालनगर्वाकारभावनालालनीकौतुककेहेतुरेवपरंइमिवातिभासिकसत्तयावर्त्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदणुमात्रम
प्यनर्थसामर्थ्यंकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ततस्तान्कौतुकससारानेवोत्थायतज्ञानसम्पन्नस्याकस्यचस्वभावस्थानेनतेभ्यज्ञानाधिष्ठानविधिविकल्पानामभेदमेकीकरोमि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

जयामास ॥ अतएव भिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वप्नप्रपंचस्येवजीव

बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वप्नप्रपंचस्येवजीव बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा टादिरुद्रांतशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा माकल्पातमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय यौ ॥ ४० ॥ जीवटससारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनभूर्लोकगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तत्त्वगृहम्

बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत था ॥ बोधादविस्मयार्होपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभातंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः ॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूर्ष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशक्वचित्तंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंप्राप्तास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि तंकुचकोटरे ॥ भ्रमरैर्वान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणग्रहोयस्यतथाविधतर्जीवटचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषीभावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदतचसर्वस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसस्तृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बहि स्त्रिरूपा. ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिः सघुंघुमसश ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारवित्तायाश्चेतितपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥ पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिता.सत ॥ ५४ ॥

चनसाभातिवाह्विकशरीरेणव ॥ अभ्यांतरालेभ्रुमानांसबाधनमाभग्नानांनुसजीवनमपिबोध्यम ॥ ५४ ॥ भ्रमहसरूपाईद्वांचित्तपरिणतिम् ॥ रुद्रचित्तचेतनांशैरवचित्तचेतनव
स्वाज्ञानैश्वर्यसपन्नत्वाद्यात्तमम ॥ तेसर्वेवेहाररुद्राणांशतम् ॥ ५६ ॥ तदवाह ॥ एकेति ॥५७॥ प्रातिभासिकसर्वससारस्यसर्वधिआधारभूतम ॥ सर्वजगदनध्वस्वयमंतर्यामि
तयास्थितम॥५८॥ ईदृश्येवसहस्राणिसहस्रशायरुद्रा अधिभूम्यामित्यादिश्रुतिमसिद्धानांरुद्राणांस्थितिरित्याशयेनाह ॥शतेति॥ भिक्षुरुद्रकल्पितशतजगतांमध्यएतस्यांमोचप
तिअनुभूयमानतयासस्थितजगत्एकादशामामरुद्रससारविद्धि ॥ ५९ ॥ ननुभिक्षुस्वमससारा सर्वेपिसर्वे कुतोनानुभूयतत आह ॥ योयदति ॥ सउक्तलक्षणोजीवस्ययाय स
सार अभित समुदेति ॥ तथतेपुससारेय ॥ ६ ॥ मनसाप्रबुद्धास्तस्वविदस्तुनिर्जीवि सहमिलंतीतिसर्वपश्यतीत्याशय ॥ ६१ ॥ मेलनेचहेतु स्थौल्यापगमइत्याशयेनाह ॥ यथे

अयतेराजससारजग्मुस्तत्रविमोध्यतम् ॥ चेतसेवमथान्यासुभ्रमु ससारभूमिपु ॥५५॥ प्राप्यतांब्रह्महसेहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समा
जग्मुर्विरिजुश्चरुद्राणामुत्तमशतम् ॥ ५६ ॥ एकसविद्धिन्नतनुचित्रचेष्टितवेष्टितम् ॥ एकरूपमनेकाभरूपतत्पारमेश्वरम् ॥ ५७॥ रुद्रा
णांतच्छतमथनिरावरणचिन्मयम् ॥ सर्वमसारसंयधिस्थितमर्वजगत्स्थितम् ॥ ५८ ॥ शतरुद्रशतानांहसतिराममहांतिहि ॥ एतदेका
दशंविद्धिससारप्रतिमस्थितम् ॥ ५९ ॥ योयोभित सजीवस्यसंसार समुदतिहि ॥ तत्राप्रबुद्धाजीवौघा पश्यतिनपरस्परम् ॥ ६० ॥
मिलतिहिमनोबुद्धास्तरंगाइववारिधौ ॥ अप्रबुद्धासुतन्मात्रनिष्ठालोष्टवदास्थिता ॥ ६१ ॥ यथाद्रवत्वाद्वीच्यस्त्वन्योन्यसमिलत्यल
म् ॥ तथाप्रबुद्धाजीवौघामिथश्चित्त्वान्मिलंत्यलम् ॥ ६२ ॥ प्रत्येकमुदितेचैतेसमारेजीवराशय ॥ चिद्धातोःसर्वगत्वेनत्वसत्या सत्यव
त्स्थिता ॥ ६३ ॥ यथदाखन्यतेभूमेस्तत्तन्नामयथानभ ॥ सर्वगायाश्चितेर्यंयद्रुत्युतेतत्तथैवचित् ॥ ६४ ॥ सर्वप्रपचभूतानियथानुभ
वसीहहि ॥ तथेहसर्वभूतात्मचित्त्वंसर्वत्रविद्यते ॥ ६५ ॥ यच्छालभजिकावृक्षेशैलेश्वभ्रगतेतकम् ॥ प्रेक्ष्यतेतद्वदकात्मातथाचितिजग
त्स्थितम् ॥ ६६ ॥ अवेदनेपरेशुद्धेवेदनयज्जगत्स्थितम् ॥ अकारणमचैतन्यशून्यत्वेनयथानभ ॥ ६७॥

ति ॥ ६२ ॥ सर्वजीवतस्वभूतप्रतिबिम्बलाजएवसर्वैस्तदीयकल्पितरूपालकर्जाविभिलनमित्याशयेनाह ॥ प्रत्येकमिति ॥ चिद्धातोश्चिस्सारस्यप्रमाण ॥ ६३ ॥ उसतअपोसते
तस्यदर्शनमसत्यत्वादपनीयतेतत्तथामभोवदर्वचित्परिशिष्यते ॥ ६४ ॥ मभसदृश्वचित सर्वभसत्वमनुभावयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वेप्रपंचाविशेषविभागास्तयुक्तानिपचभूतानियथा
सर्वमानुभवसितयासर्वभूतात्मभूतसत्तारूपचित्स्वमपिसर्वमविद्यतेतदनुभवेत्यर्थ ॥६५॥ तस्यसर्वमतत्वेतभपचसबकल्पनेदृष्टांतमाह ॥ यदिति ॥ यथयावृक्षेकाष्ठे शैलेशिलास्त
गेधाटकच्छेरेनशिल्पिभिसत्तदाकारपतिमानुकूल्यभचेतनेभ्रमकपुरुषहस्तितुरगाद्याकारपरिच्छदगतेसतितत्तपुरुषादिविचित्ररूपाशालभंजिकाप्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मासद्रूप सदा
कार प्रेक्ष्यतेचिद्रूपतस्मिश्चजगत्तथास्थितप्रेक्ष्यतइत्यर्थ ॥६६॥ तथाविटंकश्च यक्ष्न परिच्छेदरहतुर्किस्त सतमाह ॥ अवेदनेदति ॥ अवेदनेअविषयेपरेशुद्धेयदेदनविषयता
पादनमन्यथाज्ञाननदेवजमद्दिभिपरिच्छेदनिमित्तस्थितमित्यर्थ ॥ चिदेकरसेप्रसरणियज्जगदाकारमचैतन्यजाड्यमदकारणनिर्निमित्तमेवेतिनभइवशून्यत्वनस्थितम ॥ ६७ ॥

१ अथवराजशतानामिमाय पाठोदृश्यतेसटीकास्थप्रतीकाननुगुणइतिभाति

तथाचतादृशवेदनमेवास्यदृश्यवधस्तन्निवृत्तिरेवमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ विद्यतइति ॥ ६८ ॥ बोधनात्तदुभयसाक्षिण ॥ ६९ ॥ असंवित्तेरदर्शनमात्राद्यन्नास्तितस्यअन
र्थस्यनाशेकाकदर्थनाआयासः ॥ यच्चसुखतूर्ष्णीभावेनप्राप्यतदाशुप्राप्तमेव ॥ तत्राप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ यज्जगद्रूपवेदनमात्रात्मतत् अवेदनमदर्शनमेवक्षयो
यस्यतथाविधम ॥ तत्तस्याजगद्वेदनायायद्वेदनसाक्षिचैतन्यतत्प्राप्तमेवेत्यनुषज्जते ॥ यदिष्टमितिपूर्ववत् ॥ ७१ ॥ दृष्टांताद्दार्ष्टांतिकेयद्वैलक्षण्यतद्दर्शयति ॥ एतावन्मात्रइति ॥
भेदोवैलक्षण्यम् ॥ ७२ ॥ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगतआदौविवर्तोपादानेब्रह्मणिदेशाद्याःपूर्वमसंतःपश्चादारोप्यमाणाःकार्यभूतजगत्कोटावेवेक्षिताः ॥ ७३ ॥ भास्वरस्वप्रकाशं
यत्स्वमात्मरूपवेदनचैतन्यतदेवाविद्यावरणादाभास्वरमीषत्प्रकाशमिवसंपन्नत्रिजगदित्यतिक्रम्यस्वरूपमन्यथाभाति ॥ चितश्चिद्रूपस्यतस्यपारमार्थिकस्वरूपंविदनज्ञानमेव

विद्यतेवेदनंदृश्यबंधोमोक्षस्त्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरंतेस्यात्तदेवाशुदृढीकुरु ॥ ६८ ॥ सर्गासर्गौबंधमोक्षौवेदनावेदनात्मकौ ॥ अभिन्नौ
बोधनाद्योभौयथेच्छसितथाकुरु ॥ ६९ ॥ असंवित्तेस्तुयन्नास्तितन्नाशेकाकदर्थना ॥ तूर्ष्णींभावेनयत्प्राप्यंप्राप्तमेवाशुविद्धितत् ॥ ७० ॥
यद्वेदनमात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनंवेदनायायदिष्टंतत्समाचरेत् ॥ ७१ ॥ वीचिर्यथांभसःस्पंदोजगच्चैवतथाचितौ ॥ एतावन्मा
त्रएवात्रभेदोयद्रघुनंदन ॥ ७२ ॥ देशकालस्वरूपेपुसत्सुवीच्यादितांभसि ॥ जगदादौतुदेशाद्याअसंतोजगतीक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभा
स्वरंत्रिजगदित्यतिभातिभास्वत्स्वंवेदनंविदनमेवचितेःस्वरूपम् ॥ वाचिस्थितंभवतिचैतदुपोहभेदक्लिष्टंप्रशांतवचनस्तुशिवःपरात्मा
॥ ७४ ॥ संवेदनंसर्वइतीहशब्दादर्थादभिन्नौनकदाचिदेतौ ॥ वीच्यंभसोद्वइतिनोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायांत्विदमेवयुक्तम् ॥ ७५ ॥ ॥ इ०
वा० वा० दे० मो० नि० पू० जीवटो० स्वप्नशतरुद्रीयकथनंनामत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ जीवटब्राह्मणादी
नांहंसादीनांमुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणांसंपन्नंकिमतःपरम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रुद्रेणसहसंभूयप्रबुद्धाःसर्वएवते ॥ मिथ
श्चदृष्टसंसारारुद्रांशाःसुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥ तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्ययथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिंतेप्रेपिताःपुनः ॥ ३ ॥

नजडम ॥ एनद्भेदक्लिष्टत्रिजगत् ॥ अन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छेत्यादिश्रुतिदर्शितापायरूपोहउपसहर ॥ तयोपसंहृतंतुतद्वाचारंभणविकारोनामधेयमितिश्रुतिदर्शितदिशा
वाचिवाङ्मात्रेस्थितंभवति ॥ प्रशांतवचनवाङ्मात्रमपियत्रतथाविधस्तुपरःशिवःपरमात्मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एवंसंवेदनमात्मचैतन्यसर्वोजगदितिचशब्दादर्थाच्चाभिन्नौसंपन्नौनक
दाचिदेतौद्वौस्तः ॥ यस्योक्तरूपस्यात्मन अज्ञतायामिदमेवयुक्तंनतुज्ञतायामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे० नि० पू० त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ तैस्तैर्दे
हैःपुनस्तेषाशेषभोगोत्रवर्ण्यते ॥ ततोरुद्रगणत्वाप्तिःसंकल्पस्थिरताक्रमः ॥ १ ॥ भिक्ष्वादिरुद्रांतदेहेष्वांतरालिकाटनवर्तिदेहेपुभोजकप्रारब्धशेषाःसंतिनवेतिसदेहात्तद्वृत्तांतरा
मःपृच्छति ॥ जीवटेति ॥ किंसंपन्नंस्वप्नशरीरवद्बाधउतापेव्यवहारोपिसंपन्नइत्यर्थः ॥ १ ॥ तेरुद्रांशामिथश्चदृष्टपूर्वोत्तरसंसाराःसंतःकृतकृत्यत्वात्सुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥
तेनकौतुकदर्शनायप्रथमप्रवृत्तेनरुद्रेण ॥ ताजीवटादिसंसारस्थितिमेव ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ महाप्रलयता द्विपरार्धावसाने प्रारब्धक्षये भोजकाविपालेरोनसह ॥ जगद्व्यतिभासक्षयतोषा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानीमत्यरुद्रससारस्यपर्यत्व्यानदर्शनयत्ला क्षिपैतन्यमभूतम्मध्यमांतरालिकजीवटादिससारप्रत्येकमायथौस्वमसाक्षीवजागरमित्यथ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसवादकालेतेस्वस्वससारेएवस्थितास्तिग म्यते ॥ ८ ॥ माम्बुरा पूर्गार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अशेअधिष्ठानविशएव अभ्यस्तांशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनस्पष्ट ॥ तथसदसत्त्वलितसांक ल्पिकार्थस्यतदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितवेषनास्तितत्त्वदमधिष्ठानतुयत सवात्मततोसेमेतितत्त्वत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ ॥ गच्छताशुनिजस्थानंतत्रभुक्ताकलत्रकै ॥ कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपेष्यथ ॥ ४ ॥ भविष्यथमदंशाये
गणामत्पुरभूषणा ॥ ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत ॥
अत्यससारसस्थानंरुद्राणांमध्यमाययौ ॥ ६ ॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥ स्वकलत्रै समंदेहंक्षपयित्वाथकालत ॥ ७ ॥
रुद्रलोकंसमासाद्यभविष्यतिगणोत्तमा ॥ कदाचिद्व्योम्निदृश्यतेतारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते
जीवटब्राह्मणादय ॥ कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सकल्पसत्यतात्वंशेत्यजसकल्पसत्य
ताम् ॥ तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥ यत्स्वप्नेदृश्यतेयश्चसंकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालतदात्मक
म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा ॥ देशाद्देशांतरयद्वत्प्रगत्यात्मादिकंविना ॥ १२ ॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य
ते ॥ सर्वमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम् ॥ सकल्प स्वप्नकस्त्वगयथाचदशाया
प्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ सर्वकालयसदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातभसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुराविदेशाद्देशांतरपाटलिपु त्रादितयविद्यमानमपिगमनिर्गमनमात्मास्वस्थमन आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वप्नोपितभ्रजापसद्भु स्मो स्वमांतरेवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चित कोशेकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथा आलोकयतिभोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभि पर्यालोचयतितथात थाचित्अविक्षतसमपतद्विषयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वमसंकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतद्विकउपायसमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यमेतावताभ्यविविशेष ॥ १४ ॥ परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकयोगसेव्य ॥ तमेश्वराणांविनाप्यभ्यासस्वतएवयोगविज्ञान [illegible]

अभ्यासयोगयो सकल्पितार्थलाभेतदैकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावेतुचित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमपिस्वसांकल्पिकमर्थनलभतइत्यसत्यसंकल्पतास्यसपन्नेत्याशयेनाह ॥ इदमित्यादिना ॥ मयाऐकाग्र्यशून्येननआप्यप्राप्तुशक्यंयतश्चित्तसकल्पिततदन्योभयाश्रयादुभयभ्रशप्राप्नोतिनैकत्रस्थिरीभवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥१६ ॥ यतइत्यत्रयलोपस्यासिद्धत्वात्सधिरार्ष ॥ उक्तमेवार्थसामान्योक्तिभि समर्थयति ॥ सर्वमित्यादिना ॥१७॥ ककुभदिशम ॥१८॥१९॥ प्रकृतेयोजयति ॥ तस्मादिति ॥ २० ॥ तथाप्रसिद्धरुद्रवदेवसार्वज्ञ्येनसर्वलब्धम् ॥ अस्यापितथास्थिते ॥ तेआनरालिकाजीवटादयोष्टनवतिभिक्षुसकल्पजीवा प्रत्येकयत स्थितास्तज्जगच्चपृथक्पृथक्कृततोन्योन्यनपश्यति ॥ २१ ॥ तर्हितेरुद्रसन्निधौकथमन्योन्यदृष्टवतस्तत्राह ॥ अप्रबुद्धाइति ॥ जीवानामता ससारभेदास्तद्बोधिनस्तस्यरुद्रस्येच्छयाप्रजायते ॥२२ ॥ तथातद्रूपाबहुरूपाश्च

सर्वसर्वत्रपश्यंतितेयतःशंकरादयः॥इदमग्रगतंवस्तुतथासंकल्पितंमया॥१६॥नाप्यंयतोभयभ्रंशंसप्राप्नोत्युभयाश्रयात्॥ सर्वंह्यभिमतंकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्ध्यति॥ १७॥ दक्षिणांककुभंगच्छन्कःप्राप्नोत्युत्तरांदिशम्॥ संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते॥१८॥ अग्रस्थार्थपरैरग्रेसंस्थितोर्थोवगम्यते॥ अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पंप्राप्तुमिच्छति॥ १९॥ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम्॥ तस्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम्॥ २०॥ प्राप्यसर्वात्मनालब्धंतथासर्वंतथास्थितेः॥ भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतज्जगत्पृथक्॥ २१॥ पश्यंतिचैतेनान्योन्यंरुद्रज्ञानाद्दतेततः॥ अप्रबुद्धा.प्रजायंतेजावाजीवांतबोधिनः॥ २२॥ तदिच्छयाशुतद्रूपाबहुरूपाश्चतेइह॥इहविद्याधरोहंस्यामहंस्यामिहपंडितः॥ २३॥इत्येकध्यानसाफल्यंदृष्टांतोस्यांक्रियास्थितौ॥एकत्वंचबहुत्वंचमौर्ख्यंपांडित्यमेववा॥ २४॥देवत्वंमानुपत्वंचदेशकालक्रियाक्रमैः॥ तुल्यकालमलंकर्त्तुंधारणाध्यानयत्नतः॥ २५॥ सर्वशक्त्यःस्वरूपत्वाज्जीवस्यास्त्येकशक्तता॥ अनंतश्चांतपृक्तश्चस्वभावोस्यस्वभावतः॥ २६॥ सविकासःससंकोचोऽहिंस्रस्तेनचिदात्मनः॥ यदिच्छतितदस्यांगजंतुःसंपद्यतेस्वयम्॥ २७॥

तेतदिच्छयैवजायतइत्यर्थ ॥ प्रातिस्विकससारदर्शनेतुतेषामेवेच्छाहेतुरित्याह ॥ इहेति ॥ २३ ॥ अन्येषामपिजीवानामस्याप्रसिद्धायाक्रियास्थितौतत्तद्व्यवहारव्यवस्थायामयभिक्षुसकल्पसर्गएवदृष्टात ॥ अयजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणयद्यदिष्टतत्तत्सर्वंक्रमेणयुगपच्चयथेच्छकर्तुसमर्थइत्याह ॥ एकत्वमित्यादिना ॥ २४ ॥ देशकालक्रियाक्रमैस्तुल्यकालवाकर्त्तुमलसमर्थ ॥२५॥ तत्रहेतुमाह ॥ सर्वेति॥ यतोयजीव परमार्थतोऽनतःअतोस्यसर्वशक्तय सतियतश्चायमेकैकदेहाभिमानलक्षणेनातेनपरिच्छेदेनपृक्त अतोस्यैककार्यगात्रशक्तितास्ति ॥ शक्तिस्वभावानुसारतश्चतत्तत्कार्यस्वभावोस्यव्यवस्थितइत्यर्थ.॥२६॥ अतएवप्राणिकर्मानुसारेणस्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मनासविकास सर्वप्राणिसहारेणप्रलयात्मनाचससकोचोजगदीश्वर.अहिस्रोहिसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषशून्योयतोऽयजंतुर्जीवसघःस्वयंयदिच्छतितदेवस्वेच्छानुसारादस्यचिदात्मनईश्वरस्यसकल्पात्सपद्यतेनतेनकिंचित्कस्यचिदनिष्टक्रियतइत्यर्थ ॥ तथाचभगवतोवादरायणस्यसूत्रम ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति ॥ २७ ॥

१ वह्वादित्त्वाड्डीपूशक्तियट्योरीकगितिसूत्रस्थभाष्यस्थकैयटोक्तेः २ पुस्तकांतरेमूलटीकयोर्युक्तइतिपाठः

॥ ४ ॥ महाप्रलयतद्विपरार्धावसानतःप्रारब्धक्षयेभोजकाविषादेशेमसह ॥ जगत्यतिभासक्षयतोवा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानीमत्यरुद्रससारस्ययस्तस्यानदर्शनमत्वा क्षिर्चेतन्यमभूत्तम्मध्यमांतरालिकजीवटादिससारप्रत्येकमाययौस्वमसाक्षीवसागरमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसंवादकालेतेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग म्यत ॥ ८ ॥ प्रासङ्गिकपृष्टार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अशेअधिष्ठानचिद्रशएव अभ्यस्तांशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनत्यज ॥ तत्रसद्रसत्त्वलितसांक ल्पिकार्थेयत्तदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितदेवनास्तितत्परमधिष्ठानतुयत सर्वात्मततोस्येवेतितत्सत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥श्रीरुद्रउवाच॥ ॥गच्छताशुनिजस्थानतत्रभुक्ताकलत्रके ॥कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपैष्यथ ॥४॥ भविष्यथमदंशाये गणामत्पुरभूषणा ॥ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम्॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत॥ अत्यससारसस्थानरुद्राणांमध्यमाययौ॥६॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥स्वकलत्रे समंदेहक्षपयित्वाथकालत ॥७॥ रुद्रलोकसमासाद्यभविष्यतिगणोत्तमा ॥कदाचिद्व्योम्निदृश्यतेतारकाकारकारिण ॥८॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भिक्षुसकल्परूपास्ते जीवटब्राह्मणादय ॥कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संकल्पसत्यतात्वंशेत्यजसकल्पसत्य ताम्॥तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसकल्पैरवलोक्यते॥तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालंतदात्मक म्॥११॥तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा॥देशाद्देशांतरयद्वन्नगत्यात्मादिकविना॥१२॥नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य ते॥सवमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम्॥सकल्प स्वप्नकस्त्वगयथयाप्यदशाप्यते॥१४॥परमभ्यासयोगाभ्याविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥१५॥

॥ १० ॥ सर्वकालयत्तदधिष्ठानतशात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातत्रसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपु त्रादिनप्रविद्यमानमपिगतिगमनमात्मास्वस्थमन आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वमोपितत्प्रजापस्तुप्त्या स्वमांतरवानलभ्यतद्वत्परेणास्यय ॥ १२ ॥ चित्कोशकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयतिभोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभि पर्यालोचयतितथात थाचित्रअविक्षतसमस्तद्विषयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वमसकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतद्धिकउपायत्समाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतांवराभिरभ्यवितिशेष ॥ १४ ॥ परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकदशौइत्यर्थ ॥ तमेश्वराणांविनाप्यभ्यासस्तत्तएवयोगसिद्धिफलमस्तीतिविशेषमाह ॥ येषांत्विति ॥ १५ ॥

॥२॥ एवमेवसर्वेषामपिजीवानांमरणकालोद्बुद्धस्वकर्मैवस्वप्नइवजगदात्मनाआमोक्षंभातीतिबोध्यमित्याह॥ सर्वएवेति ॥३॥ एवंभिक्ष्वात्मेवततमपरिच्छिन्नंस्वरूपंयस्यतथा विधोपिदेहीदेहपरिच्छिन्नइवआमोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अनयाभिक्षुकथया ॥४॥ परात्पूर्णस्वरूपात्प्रस्पंदितात्मासर्वोपिजीवइतिएवप्रकारएवनकेवलभिक्षुरित्यर्थः॥ अहरहःप्रतिदिनस्वप्नेनःअनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इदजन्मादिदुःखकचित्केनचिन्निमित्तेनपरिपश्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदानींबधमोक्षतत्त्वसंक्षिप्याह ॥ देहेति ॥ देहनाम्नोहमित्यभिमानएवातोबध स्वात्मलाभएवमोक्षइतिनिष्कर्षइत्यर्थः ॥ किंचित्प्रष्टुकामोरामोवर्णितार्थप्रबोधमाश्चर्याभिनयेनव्यनक्ति ॥ अहोइत्यादिना

सर्वस्याभासजीवस्यमृतिजन्ममयीस्थितिः॥ भवत्येवचिदाकाशरूपिण्येवाकृतिंगता॥ २ ॥ पृथक्कृत्वैक्यमभ्येतिस्वात्मासंसारखंडक म्॥सर्वएवमृतोजंतुःपृथक्स्वप्ननिभात्मकम्॥ ३॥ एवंततस्वरूपोपिदेहीचामोक्षमाकुलः॥जीवयूथंमयातुभ्यंकथितंकथयानया॥ ४॥ परात्प्रस्पंदितात्मेतिनभिक्षूरामकेवलम्॥ मोहान्मोहांतरंयातिजीवोहरहरेवनः ॥ ५ ॥ पर्वताग्रपरिभ्रष्टोत्यधोधउपलोयथा ॥ परमा त्मपरिभ्रष्टोजीवःस्वप्नमिमंदृढं॥ ६ ॥ पश्यत्यस्मादपिस्वप्नाद्यातिस्वप्नांतरंपुनः॥ स्वप्नात्स्वप्नेविनिपतन्मृपैवेदंदृढकिल ॥ ७॥ परिपश्य तिजीवोंतर्मायायाजर्जरीकृतः॥ क्वचित्केनचिदेवेहकदाचिदपिवास्वयं॥८॥ देहनाम्नोहमित्यंतोमुच्यतेस्वंप्रपद्यते॥ ॥श्रीरामउवाच॥ अहोनुविषमोमोहोजीवस्यास्योपजायते ॥ ९ ॥ यथासुप्तस्यस्तोकेननानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानोग्रयामिन्यामाययानिपत त्यलम्॥ १० ॥ अहोनुखलुवैषम्यंभीमंनिजवदुच्यते॥ भगवन्सर्वदासर्वंसर्वदैवजगत्स्थितौ॥ ११ ॥ त्वयासंभवतीत्युक्तंयथातच्चानु भूयते॥ एवंगुणविशिष्टात्मातन्मोहात्मासभिक्षुकः ॥ १२ ॥ क्वचिदस्तिनवास्त्यंतरालोक्यकथयाशुभे॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अ द्यरात्रौसमाधिस्थस्त्रिलोकीमठिकामिमां॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ स्तोकेनाल्पेनापिमदश्रमादिनिमित्तेनसुप्तस्यमनःस्वामायायायथाअलमत्यंतंभीमंवैषम्यदुःखसंकटनिपततितच्चनिजवत्सत्यवत्स्वीयवद्वाउच्यतेतद्वदहोआश्चर्यमिति परेणान्वयः ॥ १० ॥ सर्वंसर्वत्रसर्वदासंभवतीतिचत्वयायदुक्तंतदप्यनुभवारूढममाभूदित्याह ॥ भगवन्निति ॥ ११ ॥ एवमुपदिष्टार्थाभिनंदनेनगुरुप्रतोष्यत्वयाययभिक्षुर्म द्बोधायकल्पयित्वोक्तःउतक्वचिदस्तीतिसंदेहेनकौतुकात्पृच्छति ॥ एवंगुणविशिष्टइति ॥ तन्मोहात्मातादृशजीवटादिमोहात्मा ॥ १२ ॥ अतर्योगेनआलोक्यत्वद्बोधाय यद्यपिकल्पयित्वामयाभिक्षुरुक्तस्तथापितद्वाक्यस्यानृतत्वायोगात्क्वचित्संभावितएवसः तस्यचयोगेनाधुनादर्शनेउत्थानेविलंबःस्यादित्याशयेनवसिष्ठस्तत्कालोचितमुवाच अद्येति ॥ १३ ॥

इदानींधारणाध्यानयत्नफलमच्छिक्रोमेकधानेकधावस्थितिमुदाहरणेनमपश्यति ॥ स्वयंसपादितैरित्यादिना ॥ तत्तद्देशकालानुसारिभाण्यनुमहानिपहकाकापाधिकारक
क्रियाक्रमै ॥ इहस्वर्गदेअन्यमयपेच्छंततमपनानादेहादिकल्पनयातिष्ठति ॥ २८ ॥ इहलोकेअमुमस्वर्गादिपुवायोगिनोयुगपद्प्रारब्धभोगेनतिष्ठतीतिपूर्वेणान्वय ॥ एतदेव
विधयागिनावरिमम ॥ सर्वेषांघोरादीनांतपतमसन्निधानेनभयद शास्ताअभवत् ॥ तद्धभगवतोदत्तात्रेयस्यमसादाल्लब्धयोगसामर्थ्यात्तस्यमार्कण्डेयपुराणादौप्रसिद्धम् ॥ २९ ॥
आयतजन्मादिनाव्यवहरति ॥ स्वर्लोकेयोगिनीगणमध्येतिष्ठत्यएवभूलोकेपशुपेयाधुपहारमहणार्थंयाति ॥३०॥ अस्मिन्नामावतारजनार्दनोजनस्थानेचतुर्दशसहस्रराक्षसव
धायसहस्रसपन्नःपुनरेकोभवति॥३१॥ तेषांभक्तानांनतिनमस्कारादिनाप्रार्थने ॥भक्तानांनृणांशतानिअनुमहीतुपुनर्यदुकुलेमानुष्यंयाततिभवकुरुसभायांदुर्योधनादिव्यामोह
नार्थंक सहस्रभवति ॥ ३२॥ कांतानांसहस्राणिषोडशसहस्रतुल्यकालमपभुक्तेइतिशेष ॥ तमदृष्टांतोनिमेषवदिति ॥ यथानिमीराजर्षिर्विदेहतामापन्न सर्वप्राणिनानेत्रेषुवस
स्वयसपादितैरेभिर्देशाकालक्रियाक्रमै ॥ योगिन्यायोगिनश्चेहतिष्ठत्यन्यत्रयत्रच ॥ २८ ॥ इहवामुत्रभोगेनदृष्टमेतदनेकश ॥ कार्त्तवी
र्यगृहेतिष्ठन्सर्वषांभयदोभवत् ॥ २९ ॥ विष्णु क्षीरोदधौतिष्ठन्जायतेपुरुषोभुवि ॥ पश्वर्थंयातितिष्ठत्योयोगिन्योयोगिनीगणे ॥३०॥
शरु स्वगासनस्तिष्ठन्यातियज्ञायमुर्विकां ॥ सहस्रमेकंभवतितथाचास्मिञ्जनार्दन ॥३१॥ नृणांशतानिभक्तानांमानुष्यंयातितन्नते ॥
एक सहस्रंभवतितथाचैपजनार्दन ॥३२॥ अशावतारलीलाभि कुरुतेजागतींस्थितिं॥ एक कांतासहस्राणितुल्यकालनिमेषवत्॥३३॥
एवंतेभिक्षुसंकल्पाजीवटवाक्षणादय ॥ रुद्रविज्ञानवशात स्वसंकल्पपुरींगता ॥ ३४ ॥ तत्रमुक्ताश्चिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरतत ॥ गणता
मावर्सतस्तस्यास्यतिसपरिच्छदा ॥ ३५ ॥ नित्यंप्रफुल्लनवकल्पलतालयेपुरुद्रेणसाकमुरुरत्नगुलुच्छकेपु ॥ नानाजगत्सुचतदाशिवप
त्तनेपुविद्याधरीष्वमरमौलिधराश्चरेजु ॥३६॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०गणत्वप्राप्तिर्नामचतु पष्टितम सर्ग ॥६४
॥स्वनरातरुद्रीयंसमाप्तम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इपद्दृष्टोयथातेनभिक्षुणाचेतसिभ्रम ॥ भूतत्रयममेवैपपृथक्कृत्वासुपश्यति॥१॥
मूयमर्चिमपणानिकरानितवन् ॥ ३३ ॥ वर्णितरीत्याभक्तेपिबोध्यमित्याह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्यविज्ञानमभ्यनुज्ञानवशात ॥ तत्संकल्पानुसारिण्येवरुद्रस्याभ्यनुज्ञानबलादि
त्यथ ॥ ३४ ॥ ३५॥ तेषामपितदास्वपदेसर्वभुवनेषुयथारुद्रेहकल्पनेनैच्छिकविहारोयुगपद्वरसइत्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेगणाउरुरत्नगुलुच्छकेपुरत्नस्तवकेपुप्रफुल्लनवक
ल्पलतालयेपुरुद्रेणसाकंतथानानाविधेपुजगत्सुभुवनेषुतथाशिवेपुकैलासवैकुण्ठब्रह्मलोकादिपत्तनेपुनगरेषुचविहरन्तोगीतवादित्रनाट्यादिकुशलासुविद्याधरीषुमध्येअमरैर्मौलि
षुधियतेसवथमप्यतद्त्वमरमौलिधरा अमरमरणनिवारकममृतपूर्णचन्द्रमौलौधारयतीतिवाअमरमौलिधरा सन्तोरेजुर्बभ ॥३६॥ ॥इ०वा०ता०नि०पू चतु पष्टितम
सर्ग॥६४॥ ॥ ॥ भिक्षुन्यायायामवर्तुर्जीवेपुसमउच्यते ॥ रामावस्थेप्यनाभिक्षो सभोस्थानमवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथावर्णितमकारस्तेनभिक्षुणास्वचेतसियोभ्रमईपद्दृष्टःआ
पातर्चिततिन एपभिक्षुस्तंभ्रमस्वंभूतमाक्रनशुभाशुभकमलक्षणरूपत्रमेवफलावस्थायांपृथक्स्वात्मनोव्यतिरिक्तमिवकृत्वासुष्ठुस्पष्टमपश्यतिनाणुमात्रमप्यन्यवस्तीत्यर्थः॥१॥

दृक्शब्दाद्वागुरिमतेनहलंताद्दापिदीर्घदशोयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटीध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुविदेहकैव ल्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातु. ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविध. ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥ तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्पद्मेअलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः॥ द्वा र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो॥ १०॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः॥११॥ रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान्॥ १२॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत्॥ अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि ना॥ १४॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश कोशशायिनिसर्गके॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः॥१६॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः सर्गसंततौ॥ १७॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं पुनरन्येनचामुना॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः॥१९॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु नापुलहेनच॥ २०॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा येयंविततायतः॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः॥ २२॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतेसर्गेष्वप्स्विववीचयः॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि दर्धसमक्रमाः॥ २३॥ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा॥ एवमेषानिविततामहतामपिमोहिनी॥ २४॥

त्सर्गादन्येसर्गा सप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवब्रह्मां डभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनताःसभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्वभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्वभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनंज्ञानकर्मचरित्रताभ्यांयुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥ एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदभविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उधानपाग्यमभ्याङ्गवाधकोर्हिहिमोबापभेरन्तश्वनिरितियावत् ॥ १४ ॥ घनगजितामिबमासल पुष्ट ॥ तस्यबासवस्य ॥ १५ ॥ बातनधुता कापताा१८०पनदव ॥ १६ ॥
सत्तनेनपूर्वेपुर्भेवन ॥ १७ ॥ अहम्यापारमाक्रिकनिजधर्मसपादयामासु ॥ १८ ॥ मुनिप्रोक्तज्ञानशास्त्रंचिंतयत अभ्यस्यत ॥ उपविष्टार्थानुसधानसुखेनक्षणमिवपुनाराम
पृष्टायप्रवणेर्ष्टोत्कठ्यनिद्राभावात्कल्पमिवच ॥ १९ ॥ स्वचरभूचरभूतसघोराभिमतिषासप्रातर्जनेप्रस्तुतस्वस्वकायपरपरेजातेसतिदशरथसभामामत्यतथापूर्वेपुर्ववपुन
आख्यानलोकरचनेनम्याख्यानश्रवणोचितसभासन्निवशक्रमरचनेनतस्थौ ॥ २० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू॰ पचषष्टितम सर्ग ॥ ६५ ॥ ॥ ५ ॥

भिक्षुरेषोस्तिनास्तीतिप्रेक्ष्यप्रातर्वदाम्यहम्॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥मुनौचैवकथयतिबहिर्मध्याह्नडिंडिम ॥१४॥उदभूत्प्रलय क्षुब्धघनगर्जितमांसल ॥तत्यजुःपार्थ्योस्तस्यपुष्पांजलिपरंपरा ॥१५॥ नृपाःपौराविटपिनःपुष्पंवातधुताइव॥पूजयित्वामुनिश्रेष्ठा नुदतिष्ठन्स्वविष्टरात्॥१६॥ सभातदनुसोत्तस्थौसप्रणामपरपरा॥ क्रमेणत्यक्तनेनैवजग्मु खेचरभूचरा ॥१७॥ स्वास्पदेपुण्ययाशा क्षमहव्यापारमाहृता ॥सर्वेसपादयामासुर्निजधर्मक्रमोचितम्॥ १८॥ चिंतयंतोमुनिप्रोक्तंमहीचरनभश्चरा ॥ज्ञानक्षपांक्षणमिव निन्यु कल्पमिवापिच॥ १९॥ प्रात पुन प्रस्तुतकार्यपरंपरेस्मिन्जातेजनेखचरभूचरभूतसघ ॥ आख्यानलोकरचनेनतथैवतस्याव न्योन्यमंघटनपूजितपूज्यलोक ॥२०॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰विपोत्तरविस्मयवर्णननामपचषष्टितम सर्ग ॥६५॥ ॥६॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥वसिष्ठमुनिसयुक्ताविश्वामित्रादिसयुता ॥स्थिता खेचरसिद्धौघाविश्रांतान्नृपनायका ॥१॥सरामलक्ष्म णासंवर्तथवाथसभायशो॥सौम्यासमसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी॥२॥ अनवेक्ष्यवच प्रश्नमुवाचाथमुनीश्वर ॥ यंबोधयंतिबलादे वसानुकंपाहिसाधव ॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥राजन्रघुकुलाकाशशशांकरघुनंदन॥त्वामयाज्ञाननेत्रेणसभिक्षुःप्रेक्षितश्चि रम्॥४॥ध्यानेनाहंचिरंभ्रांतस्तादृग्भिक्षुदिदृक्षया॥द्वीपानिसप्तविपुलांकुलशैलसपर्वताम् ॥५ ॥यावत्कुत्रचिदप्येवभिक्षुर्लब्धोन तादृश ॥कथंकिलमनोराज्यंयदिरप्युपलभ्यते॥६॥ ततस्त्रिभागशेषायांराज्यांपुनरहंधिया ॥ उत्तराशांतरंयातोवेलावातइवार्णव म्॥७॥ जिननामैषतत्रास्तिश्रीमान्जनपदोमहान्॥ वल्मीकोपरितत्रास्तिविहाराजनसश्रय ॥८॥

अभ्यदृष्टस्यामयतनभिक्षोरशनमुष्यत ॥ तादृशानांतयाप्येषामनीनाभूतभाविना ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टा ॥ मतोभूपास्ततोनायका सामनादयश्चविश्रांताउपविष्टा ॥ १ ॥
पद्मिनीपद्मवनीसरसी ॥ २ ॥ प्रश्नमनवेक्ष्य अमर्ताक्ष्यमप्रउवाच ॥ प्रातर्वदाम्यहमितिस्वयप्रतिज्ञातत्वादितिभाव ॥ ३ ॥ चिरप्रक्षितोऽन्विष्ट चिरमन्विष्यप्रेक्षितइतिवा॥४॥
॥ ५ ॥ यावन्नलब्धस्तावदहचिरभ्रांतइतिपूर्वेणान्वय ॥ ६ ॥ उत्तरस्याआशायाविशाअंतरदेशयातोमनसापर्यालोचितवानितियावत् ॥ ७ ॥ वल्मीकाख्याजनपदादुपरि
परतोजिननामाएषप्रसिद्धाजनपदोस्तितत्रजनपदेविहारास्योजनसश्रयोमठजनाश्रयोदेशोस्ति ॥ ८ ॥

१ पूर्वाम्

...॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवत्तावदहकव
दकूशब्दाद्भागुरिमतेनहलंताद्वापिदीर्घैदशेयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटीध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशंतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवत्तावदहकव
स्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातुः ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविधः ॥ अथास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ. ॥ १३ ॥ जगत्पद्मे अलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये ॥ ९ ॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ दृढा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो ॥ १० ॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविशंतिः ॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत् ॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके ॥ तृतीयोविद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः ॥ १६ ॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच ॥ एतएवनथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः ॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः ॥ २३ ॥ केचिदीपत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेपातिविततामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

त्सर्गादन्येसर्गा संप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वय ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥ १६ ॥ एवब्रह्मा
द्यभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनंता संभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥ १७ ॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपंचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनज्ञानकर्मचरित्रताभ्यायुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदभविष्यतीत्यर्थ. ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शणनिरवमबकालात्मनिदहमानसघटापिनास्ति दहाविशेष्टालक्षणकमचदूरनिरस्तत्वावेमनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्भातिरबकेवलजृंभते ॥ तदेवेह भिक्षुर्वरिमेस्पष्टमित्याह ॥
पति ॥ अनतानीषटाविसर्गाकृतपत्तासामलसम्यगुपलभ्भक ॥ २५ ॥ २६ ॥ मातरबुजमिवविकसितम् ॥ तत्पक्षेभ्रमरादीनांनानाकलहाजलकल्लोलाश्चपस्येतियोज्यम् ॥
अर्चिर्जि सद्यतमान सार्चिमहानमिर्वह्निकणादिवशुद्धात्सवेदनादेवेदमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्मजीवमन स्वपिप्रत्येकजगद्रूप प्रतिभासस्वडउदितस्त
स्पनस्यांमर्जीवस्वडातरप्यपिपविचिम सगरनडउदितइत्यनवस्थेवमायादृशेत्यर्थ ॥ तेप्रायमिकस्वडा स्वपतेपिघतत्तगतजगत्स्वडामिथ स्वस्वप्सहारदशानमिथ्यासत्याए
प ॥ किस्वतानत्याह ॥ सयालनीति ॥ सयात्मन्यस्तिभिन्नसंकरसेपरमात्मनिनाद्यास्म्येनस्फुरतिसति ॥ तेनस्वतत्त्वबोधेनतद्भावत्यागनुनर्किंचिद्सत्यमित्यथ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणनहास्तिनोक्मप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ फन्र विशत्यहोरात्रा अनताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ घ्तासामुपलभ्भोलमहोर्भामामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ समा
रजालमविलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखड स्वडांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंड ॥ मर्वेस्वयननुवर्तेपिभि
थानमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपृ० जीवटो० भिक्षुसस्तितिकथनना
मपट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतभिक्षुगत्वासबोधयत्वमी ॥ नरामत्यदिताशीघ्रचानयतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोमुयोनासौसंस्तृतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गेहेमासपर्यंतमलान्निष्कासितार्ग
ला ॥ अतरालेतुतिष्ठतिभृत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४ ॥

श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदहनाशोपवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्भाभिवन्येपावधामोक्ष
प्रबोधत ॥ १ ॥ सबोधयनुसमाधेर्व्युत्थापयनु अमीमत्यहितामयामेपितानरामभिणोभवदाश्रयाआनर्यतु ॥ १ ॥ अपिवतस्यसवत्तुंनियतेरेपनिश्चयदतिमद्युक्तविस्तरस्यत्वयेवपृष्ट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेद प्राणापटभकान्तरसभाम शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ समहित्वदीयसत्यसकल्पेनप्रजीवतुतमाह ॥ तस्येति ॥ सत्येवतद्देहभोग्य
मारभ्भरोपमसकस्पप्रवर्ततेनान्यथेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपयतपद्दार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञप्तैरतरालवासिभिस्तत्भृत्यैर्गुप्तत्वादपित्स्म भिभिस्तत्प्रबोधनकचुमश
क्यमित्याह ॥ तद्देहमिति ॥ मासस्यपर्यंतेपरमदिनेर्गलानिष्कासितार्गला संतोभिक्षुदेहविदृक्षवोभृत्यार्गोहद्वारांतराले तिष्ठति ॥ सलाभिक्ष्याज्ञावलादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासांतेकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्तनायकरिष्यति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्तः ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टम्रतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यतेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्नःकटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापीत्थमन्नतत्स्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवंअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥ ६ ॥ एषागुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोद्‌या ॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥ १०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥ ११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥ भिक्षोःस्वप्नांतरद्रवपरांभंगिमिवांभसः॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति ॥ १३ ॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांकचिद्भाजनतांगतः॥ १६ ॥

एवससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतंप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकससारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वमातरेअभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयसर्गःस्वप्नएवचेद्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपचरूपेणसमष्टिप्रपचरूपेणवासाधारणप्रपचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

---

१ एषातिवितत्तामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

क्षपनिरवयवकालात्मनिरीहामानसचेष्टापिनास्ति देहादिचेष्टालक्षणकर्मचदूरनिरस्तत्वादेवनास्ति किंताहिंप्रतिपत्तिभ्रांतिरेवकेवलजृंभते ॥ तदेवेहभिक्षुचरितेस्पष्टमित्याह ॥ कति ॥ अनताकीचदादिसर्गास्तत्रयस्तासामलसम्पगुपलभ्भक ॥ २५ ॥ २६ ॥ पातरगुसमिपविकसितम ॥ तस्यक्षेत्रमरादीनांनानाकलहामलकल्लोलाश्वपश्येतियोज्यम् ॥ अर्थिर्भि सहषतमान सार्धिर्महानमिर्वह्निकणाविषशुद्धात्संवेदनादेवेदमशुद्धिमअगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिमत्येकजगद्रूप प्रतिभासखण्डउदितस्त स्यतस्यांतर्जीवखण्डांतरप्यपिचविचित्र सगखण्डउदितउस्यनवस्यैवमायादृशेत्यर्थ ॥ तेषामपिकखण्डा स्वयनेविचतवतगतजगत्खण्डामिथ स्वस्वव्यवहारदृशामिथ्यासत्याए च ॥ किस्वतानेत्याह ॥ सर्वात्मनीति ॥ सर्वात्मन्यस्मिन्चित्संतकरसेपरमात्मनिनानात्म्येनस्फुरतिसर्जति ॥ तेनस्वतस्वचाधेमतज्ञानस्यामतुर्न किंचित्सत्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणेनेहास्तिनोकमप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ कच विंशत्यहोरात्रा अनताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ कतासामुपलंभोलमहोभीमामनोगति ॥ प्रतिभामात्रमवेदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत ॥ सस्मारजालमखिलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखड खडांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखड ॥ सर्वेस्वयननुचर्वंतपिमियोनमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसस्तृतिकथननामषट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनापकतभिक्षुगत्वासनोधयत्वमी ॥ नरामत्सहिता शीघ्रचानयतुकुटीगतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ क्लेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥ तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंस्तृतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्देहेमासपर्यंतयलान्निष्कासितार्गला ॥ अंतरालतुतिष्ठतिभृत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४ ॥

मीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू षट्पष्टितम सग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशाप्रवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्भातिबदम्पेर्पासधामोक्ष प्रबोधत ॥ १ ॥ सबोधयतुसमाधेर्व्युत्थापयतु असीमत्सहितामपाभेपितानरामभिणोभवदाज्ञयाआनयतु ॥ १ ॥ अथैवतस्यसवत्तुनियतेरेपनिश्चयइतिमवुक्तविस्तरत्पत्वयेदपृष्ट मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ क्लेद प्राणापटभकाम्नरसभाग शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सतर्हित्वदीयसत्यसकस्पेनममजीवतुतभाह ॥ तस्येति ॥ तस्यवतदेहभोग्य प्रारब्धशेषमस्तकस्य प्रबलत्वेनाप्ययेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपर्यतगृहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञप्तैरंतरालवासिभिस्तभृत्यैर्गुप्तत्वादपित्सम्भिभिस्तत्प्रबोधनकमुमश क्यमित्याह ॥ तद्देहइति ॥ मासस्यपर्यंतेपरमदिनेपलान्निष्कासितार्गला सतोभिक्षुदेहदिदृक्षवाभूत्यावहिर्द्वारांतरालेतिष्ठति ॥ बलान्निष्काशनमलादितिभा ॥ ४ ॥

ततोमासांतिकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्त्तनायकरिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्त. ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टंम्रतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्नेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्न कटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमन्नतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृकूचिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वप्रबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥६॥ एषा[1]गुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥७॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥८॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत्॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्[2]॥११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥ भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः॥१२॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥१३॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥१४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥१५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांकचिद्भाजनतांगतः॥१६॥

एवंससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकससारमंडलंभ्रात्याउदितकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥१५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रतस्तावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

[1] एषातिवितता मायेत्यपिपाठः

[2] गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

तत्तथत्वमविचिंत्यसुकृतशालिनीजीवचित्स्वचित्तांशस्पंदमात्रेणाधःपातालमाऊर्ध्वंब्रह्मलोकमाकृत्वाकृत्वाभुजानासंस्थितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवप्राणकल्पनयातद्धानस्पंदरूपिणीभूत्वातद्द्वारमजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिब्रह्माकारसंभ्रमहारिणीअन्यत्रबहिश्चगत्वाविषयाकारसंभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यपर्यात्मजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवैष अभ्याससहस्रैरप्यधिष्ठानस्याप्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यंदृढीकरोति ॥ चित्ततीति ॥ प्रत्यगात्माचित्तेत्युपाध्याकारवानिमामापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरब्रह्मकिंआत्मापत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवोपाधिकजीवनाम्नोदेवदत्तयज्ञदत्तादेर्देहनाम्नआदिपदात्प्राणमनश्चक्षुरादिनाम्नश्चाद्वैतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवत्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यः प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः॥

पातालंब्रह्मलोकंवाचित्तत्सुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पंदमात्रेणकृत्वाकृत्वैवसंस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥
अन्यत्रचविलुठतिगत्वासंभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवाद्वैता
॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृष्ट्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठ
ति ॥ बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवाभक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पंदाकृतेचेहस्वतःसत्ताविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतंयथा
॥ २२ ॥ चित्स्पंदएवचित्स्पंदेसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पंदास्पंदौजृंभणादिकल्पितनात्रवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पंदोस्तीहनास्पंदोनैकता
वापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वयथैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वंशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना
स्तीत्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्देतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवमुक्तार्थमन्वानोमनइतिताम्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृष्ट्याप्यव्यवहारदृष्ट्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिंपुनःपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाच्यमितिभाव ॥ २० ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यतभिन्नमुखस्यस्थितावप्यन्यथाभ्रांतिसंभावनापिस्यात् अयंजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुतिष्ठतीतिनतस्यभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यन्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदेसमाध्यभ्यासेनअस्पंदीकृतभेदबुद्धिलक्षणासंसारसत्ताएवबुद्धौविलीयतेसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणपरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नीकृतघृतमिवतद्विद्ब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ ॥ २२ ॥ बाधमात्रात्कथंकुलालकादिदुर्भेद्यजगद्विलीयतइतिचेद्वास्तवचित्स्पंदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पंदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथंज्ञातमितिचेत्तत्स्वदृशातद्दर्शनादित्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेतत्त्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्य ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमर्थोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवत्रस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठःप्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारो भिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबोधेनबोधेनापि ... ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता
वेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानिःशंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता
बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोध ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छांतिरेवै
काजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशातिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी
त्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चितःअभावनाददर्शनाद्द्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदितः

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात्॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता॥
नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम्॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्श
नम्॥ २९॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पनयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्प
श्चिदभावनात्॥सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥३१॥चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः॥नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनं
वपुः॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे॥इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरु॥ ३३॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतवि
ग्रहः॥त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमा
श्वसयथासुखम् ॥ ३५॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्ये
कमेवास्थितेति॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥ ७ ॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घ
नस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यतत्तेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्संकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्न पृथङ्नसन्नत्वदात्मनाचसन्भवतीति अनयैवयुक्त्यासर्वस्तूनामात्मैक
रस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणसम्यगवलंबनकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहः
संपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थ ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यांत सम्यगाश्वसविश्रांतिभज ॥ ३५॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पं
दौकल्पनासंकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेदःसनवोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्त्वैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णेदशेएकमेवमे
स्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुग्रहोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

तसमस्तमविचिमसुकृतशालिनीजीवचिन्त्वचित्तांशस्पदमात्रेणाध पातालवाऊर्ध्वंब्रह्मलोकमाकृत्वाकृत्वाभुजानासस्थितेत्यर्थ ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवप्राणकल्पनयातद
धीनस्पंदरूपिणीभूत्वातद्वारणजीवनामकरूपगतासती आत्मनिदेहाकारसभ्रमहारिणीअन्यधबहिश्चगत्वाविषयाकारसभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वयमस्यर्था
त्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमार्थमेव अभ्यासस्सहस्त्ररप्यधिष्ठानस्यान्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यंदृढीकरोति ॥ चित्ततीति ॥ प्रत्यगात्मापिसेस्युपा
ध्याकारभ्रांतिमायापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरवाब्रह्मकिंआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाम्नोदेवदत्तस्यतत्वत्तादेहनाम्नआदि
पदाप्राणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चार्हतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वंसम्भवस्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृ

पातालब्रह्मलोकेवाचित्तत्सुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसस्थिता ॥१७॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि॥
अन्यन्नचविलुठतिगत्वाभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता
॥१९॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृष्ट्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥२०॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठ
ति ॥ भिन्नत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवाभ्रक ॥२१॥ स्पंदस्पदीकृतेचेहस्वत संज्ञाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतयथा
॥ २२ ॥ चित्स्पंदएवचित्स्पंदसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पंदास्पंदौजृंभणादिकल्पितनाम्नवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पंदोस्तीहनास्पंदोनैकता
वापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वपर्यैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना
स्तीत्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्देतिभेद प्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवमुक्तप्रभमन्यानोमनइतितान्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥१९॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृष्ट्याव्यवहारदृष्ट्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिंपुन परमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाच्यमि
तिभाव ॥ २ ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यतभिन्नमुखस्यस्थितावन्यथाभातिसभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याजयस्यब्रह्मणएवमूतामूर्त्तात्मकेपुजगद्रूपेपुति
ष्ठतीतितत्रभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यम्मभयहेतुरस्तीतिबोधाद्विभेतीत्याश्चर्यमित्यथ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदेसमाभ्य
भ्यासेनअस्पंदीकृतभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयतसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणचरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नौद्रुतघृतमिवतद्धिब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ
॥२२॥ साधमामात्कथकृतालकाटिवुर्भयजगद्विलीयतइतिचेदवान्तरचित्स्पंदमाश्रत्याविस्याह ॥ चित्स्पदएवेति ॥२३॥ कल्पितमितिकथज्ञातमितिचेत्तत्त्वदृशातददर्शनादि
त्याह ॥ नेति ॥२४॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेस्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यं ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमपचोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारोभिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबोधनेवनानातासि [illegible]
वेक्षणात्तुबोधःपूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता
बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोध. ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छान्तिरेवै
काजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशातिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी
त्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चित.अभावनाददर्शनाद्वैतैक्यादिरूपसकल्पउदितः

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७ ॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८ ॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पतयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पश्चिदभावनात् ॥ सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते ॥ ३१ ॥ चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः ॥ नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः ॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरु[2] ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ॥ ३५ ॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्थेकमेवास्थितेति ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यततेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्सकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्न.पृथङ्नसन्नूत्वदात्मनाचसन्भवतिइतिअनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणसम्यगवलबनकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहःसपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थ. ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यांत सम्यगाश्वसविश्रांतिभज ॥ ३५ ॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पंदौकल्पनासकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेद सनर्वोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णेदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा० पू० सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

---

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुमतोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

मीनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतथापितुर्यातीतमतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकमदस्यनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसंयम काष्ठ
मिवमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुदर्शिपसमर्थोभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विदितानांमयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनास्थतयाएककोटिनिवेशभा
व ॥ ३ ॥ ममवचकूटपत्रि ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे
इतरतपस्विलाकोपमोप्यतर्निरतिशयानदास्वादत्वम ॥ ५ ॥ प्रकृत्यर्थव्युत्पादमत्ययार्थव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तमावमेधाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि
त्यथ ॥ ७ ॥ तेषांप्रत्येकलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेममोमौनमपिपंचमयपपिसम्मतिथापितत्काष्ठना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावप्ब्यतत्पद ॥१॥ ॥श्रीरामउवा
च॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठमौनचवक्ष्यहम्॥सुषुप्तमौनमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते॥२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविध प्रो
च्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह॥एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांयद्दृनिश्चय ॥हठाज्जितेंद्रि
यग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥४॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥लोकोपमोपिवर्तेतयं समुक्तमुनिःस्मृत ॥५॥एत
योर्यांभवेद्भावशांतयोर्मुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥६॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनमौनविदोजना ॥वाङ्मौ
नमक्षमौनचकाष्ठसौषुप्तमेवच ॥ ७॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिंद्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनंपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसज्ञकम्॥८॥म
नोमौनपचमचतन्मृतौकाष्ठतापसे॥भावेसुषुप्तमौनाख्यजीवन्मुक्तोनुजीवति॥९॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥सुषुप्तमौ
नावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतच्चमन किल॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥११॥
अस्मत्सस्मरणवापिदृश्यवाक्ष्यमस्पर्शन॥ अपश्यन्नेवपश्यन्हिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति॥१२॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम्॥
भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्वलीलया॥१३॥

पसमर्थास्मृच्छासुषुप्तसारेवसभवतिनाम्येवमितिदर्शनपरिमितमित्यर्थ ॥ त्वर्थेच ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषयश्चअधिकृत ॥ तुर्यावतुर्या ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी
यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनत्वसिद्धतयापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितद्वान्काष्ठतापस स
मार्गरूपमिष्टमितराह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणांतरस्मरणऽहंभावस्यसस्मरणमनुसंधानमस्पर्शनंबहिरपिदृश्यरूपपपचवाक्ष्यपनामप्रपंचचास्पर्शान्मनानादतमात्मान
मपश्यन्नेवसुषुप्तावित्यनित्यास्मदृष्टिलोपाभावाद्व्यपश्यन्नामिवसाक्षिमाभव्योतिपापस्यस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयपरस्फुरच्चित्तकलनमेव तत्रभाक्त
नाचयोर्मौनिमोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधान्मतत्स्यनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातत्स्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादेयताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थैतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्नेनैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसंचारभेदेनत्रिविध. ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधितचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥१७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमास्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुत्थ्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौनमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासितंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांतश्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्तिरविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६ ॥ यस्मात्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७ ॥

नाद्यंतम् ॥१८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत्तूइदआत्मतत्त्वंयथास्थितंबुत्थ्वा ॥१९॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्याजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधितत्वादत्यंतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोःअभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपिसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनमथापितुर्यातीतमतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकप्रवृत्त्यनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसंयम काष्ठ मिवमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुश्रेष्ठमसमर्थोभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विदितानांमध्याणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनालक्षतयाएककोटिनैवेतिभा व ॥ ३ ॥ तमेवप्रकटयति ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचांद्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे इतरतपस्विलोकोपमोप्यतर्निरतिशयानंदास्वादतृप्त ॥ ५ ॥ प्रवृत्त्यर्थंस्तुत्वाप्रवृत्त्यर्थंस्तुत्वाद्वयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तमावंभेधाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि त्यर्थ ॥ ७ ॥ तेषामसेकलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इंद्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपंचमयद्यपिसंभवतितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठमौनचवेद्म्यहम्॥ सुषुप्तमौनमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते॥ २ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविध प्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह॥ एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥ ३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांयद्दनिश्चय ॥ हठाज्जितेंद्रियग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४॥ यथाभूतमिदंबुध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥ लोकोपमोपिद्धौतर्य समुक्तमुनि स्मृत ॥ ५॥ एतयोर्योभवेद्भावःशांतयोर्मुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥६॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनंमौनविदोजना ॥ वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठंसौषुप्तमेवच ॥ ७॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिंद्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम्॥ ८ ॥ मनोमौनंपचमचतन्मृतौकाष्ठतापसे॥ भावेसुषुप्तमौनाख्यंजीवन्मुक्तोनुजीवति॥९॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौनावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतश्चमन किल॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥ ११ ॥ अस्मत्सस्मरणवापिदृश्यवाङ्मयमस्पृशन॥ अपश्यन्नेवपश्यन्हिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति॥ १२॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम्॥ भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया॥ १३॥

पसमतौमूर्च्छासुषुप्त्यादेरवसंभवतिनाप्यवेक्षितत्तैर्नपरिगणितमित्यर्थ ॥ त्वयेच ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषय अधिकृत ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनत्वसिद्धतथापितानिर्मलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितद्वान्काष्ठतापस स माधौकथंतिष्ठतित्याह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणांतरस्मदोऽहंभावस्यसंस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्बहिरपिदृश्यरूपमपश्यवाङ्मयनामप्रपंचंचास्पृशन्नज्ञानादतमात्मान मपश्यन्नेवसुषुप्तावितिस्यात्मदृश्यलोपाभावात्स्वच्छस्वाप्रितत्वात्त्विमाचष्टोतिपापस्यसिद्धतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयप्रस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्प्राप्त नाद्वयोर्मौनिनोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधान्नतस्यनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्प्राप्ततीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातस्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदंनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविधः ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥ १७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥
अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः
॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमा
स्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौ
नमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वम
स्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासि
तंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांत
श्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्ति
रविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६॥ यस्मा
त्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७॥

नायतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत्इदआत्मतत्त्वयथास्थितंबुध्वा ॥ १९॥ अनेकधासविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधित त्वादत्यंतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसविदाअसवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपिप्रसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

अविद्याबाधात्तुर्यमद्वार्धकस्तीनामपिबाधात्तुर्यातीतम ॥ २८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामभ्यपसम्पादयएतास्तिस्रो भूमिका समाधिशब्दरूपा जायतेअपिराघ्वा
स्वमस्येपितस्वविदिपयायणभवतीत्याह ॥ सौषुप्तकति ॥ समाधान समाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवति ॥ २९ ॥ हेमहाग्रमहाभूतहेसाधोजाग्रतिसमतान्नि
पुणव्यवहरन्नसहोपिउतथास्यक्तव्यवहार समाधिस्योपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयषस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभावभव
नीतिनभाभवमूयस्तस्यैवास्तिनान्यस्यत्यर्थ ॥ अथवानभइत्यपिसंबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिराममतिसिद्धवम्
कारात्ति ॥ ३० ॥ हरामत्वॐमितिमाण्डूक्योपनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्राविलापनेनोवस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वंचविपतदृतीहकिलयद्यसिद्धमत्आंतरो

सुषुप्तमौनमेवेदमनतत्वाप्रबोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥ २८ ॥ सौषुप्तकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्यातीतसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुर्यस्थएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतान् ॥ नित्यसदेहउतवापिविदेहएवब्रह्मन्नभोभवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वंचविघतइतीहकिलांतराभज्ञत्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणपू० महामौनयज्ञोपदेशोनामाऽष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुतःशतत्वमायातरुद्राणामुनिनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानाभिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्देशतोज्ञाततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नात्मतरनुभूयमान स्वमस्तदाभवुरप्याद्योजीवन्मुक्तस्त्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तानामच्छिन्नास्थिति ॥ योगाभ्याणस्यविलयोमतेस्तत्सूनिरुप्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतांप्रज्ञमहसहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरजुम्बरुद्राणामुत्तमशतमिति
शतानामप्युत्तमरुद्रताभागुक्तातदुत्तरसर्गेचरुद्राह्मयातेपुतेपुवेहपुमारब्धशेषभुक्तवतानिपाम् नभभुक्ताविरभोगाभ्याप्यरुद्रपुरंतत ॥ गणतामामसतस्तेस्यास्यतिसपरिच्छदाह
स्युक्तनमरुद्रेच्छयाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवरुद्रमूर्तिरितिसदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किंगणीसहपरिगणनापुनतद्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिगणनात ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ येगणास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यथ ॥ १ ॥ तत्रप्रथमकल्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
वभागूर्वविवतचस्मात्विमस्तावतस्तथाज्ञातमेवततस्तन्मयारुद्रशतस्यानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

भिक्षुस्वमेयेजीवटाद्याकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम ॥ तदेवैतद्रुद्रशतकमपिभोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्चभवात ॥ ननुगणाइतिरुद्रस्यसेवकाःपार्षदाउच्यन्ते ।
कथमुख्यरुद्रा स्यु स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्गणत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नैवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश
तस्वयरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेपाकर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ बोधयित्वातुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचे
त्यादिनाभिक्षुस्वभक्तेनशततमेनरुद्रेणस्वचित्तचैतन्यदानेनभिक्ष्वादीनाबोधनयत्नागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेपुत
ददर्शनेपिईश्वरेषुमुक्तेषुनतदसंभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगैश्वर्येणसद्भावाःसत्यसंकल्पाः ॥ रसोवैसः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रु

यआकाराश्चतेस्वप्नेतत्तद्गणशतंस्मृतम् ॥ तदेतद्रुद्रशतकंरुद्राअपिगणाविधौ ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ एकस्माद्भगवंश्चित्तात्क
थंचित्तशतंकृतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निरावरणसद्भावायद्यथाकल्पयंतिहि ॥ तत्त
थानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ॥ ५ ॥ सर्वात्मनःसर्वगत्वाद्यद्यथायत्रभाव्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतत्तथाज्ञतयाधिया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम
उवाच ॥ ॥ कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ श्मशाननिलयोब्रह्मन्कामुकश्चकिमीश्वरः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ म
हेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोस्तीहसत्यज्ञस्यैवकल्पितः ॥ ८ ॥ अज्ञस्तुदितचित्तत्वाक्रियानियमनंविना ॥
गच्छन्न्यायेनमात्स्येनपरंदुःखंप्रयातिहि ॥ ९ ॥ सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेपुननिमज्जंतिवस्तुपु ॥ यतेंद्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतयातथा ॥ १० ॥

ते॰ रसोभूमानदन्तआसमतात्साकल्पिकार्थसत्तालाभायदणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिबिंबसवितसार्वज्ञ्यसर्वशक्तत्वाख्यातद्बलादित्यर्थः ॥ ५ ॥ सार्वात्म्यबलादपि
तेषासर्वंभावितार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वात्मनइति ॥ ६ ॥ एवमैश्वर्येसतिहरिहरादयःकिमर्थमानुपयोन्याद्यवतारश्मशानवासादिकदर्थनाम्चस्यकल्पयतिशुभमेवकुतोनकल्प
यतीत्याशयेनरामःपृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेतच्छील॰ ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसपन्नोपिसन्र्किकिमर्थमेवमास्तेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ क्रियाःशास्त्रीयाएवमंगलरूपा
एवसुखभोगफलाएवकार्याइतिननियमस्तेषाविधिकिंकरत्वाभावात् ॥ अज्ञदृक्प्रसिद्धमंगलानामपिसर्वेपांतत्त्वदृशाअमंगलतमत्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्माभावेनदुःखसा
मग्र्यापितेषादुःखभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ॥ ८ ॥ दितचित्तत्वात्रागद्वेपलोभादिदोपसहस्रखंडितचित्तत्वान्मात्स्येनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्वपरजा
तिग्रसनन्यायेनगच्छन्क्रियानियमनंविनापरजन्मपरंपरानरकादिदुःखप्रयाति ॥ हिइतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अविद्यावाधानुपॆनद्दाधकॆवृत्तीनामपिवाधात्तुर्यातीतम ॥ १८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामभ्यपचम्यादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जायातआपराम्वा
ऽस्वमस्थपितस्यविक्षिपयायणभवतीत्याह ॥ सौषुप्तकति ॥ समाधान.समाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवति ॥ २९ ॥ हेब्रह्मनब्रह्मभूतहसाधोजाग्रतिसमताञ्चि
पणम्यवहरन्सद्देहोपिउनक्षात्यक्तम्यत्द्वार समाधिस्थोपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाभय
मानिनभाभवनूयमस्यैवास्तिनान्यस्यत्यथ ॥ अथवानभद्त्यपिबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिराममतिसिद्धवत्
कारोक्ति ॥ ३० ॥ हरामत्वॐमितिमाण्डूक्यापनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्रामविलापनेनोवस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वंचविपतद्दीहकिलयथसिद्धतमआंतरो

सुषुप्तमौनमेवेदमनतत्वाद्यथोधवत्॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥ २८॥ सौषुप्तकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्याती
तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै॥ २९॥ तुर्यस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवब्रह्मन्नसोभवतएवकिलास्तिसाधो॥ ३०॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम्॥ सर्वंचवि
यतदिहकिलांतराभ्रस्तिष्ठचिद्गगनकोशकलेकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०महामौनय
त्नोपदेशोनामाऽष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुत.शतत्वमायातरुद्राणामु
निनायक॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥स्वप्नानांभिक्षुणाद्दृष्टंशतशतशरीरकम्॥ सर्वंमुद्देशतो
ज्ञातततउक्तनतन्मया॥ २॥

नात्मनरनुभूयमान स्वमस्तशाभपुत्त्वाहोजीवन्मुक्तस्त्वचिद्गगनकोशकलेकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टषष्टितम.सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तनामस्थितिमीस्थिति ॥ योगाध्यायस्यविस्त्योम्तेस्तुश्रुतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यताभ्रममहसहारुद्रतासर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरिजृम्भरुद्राणामुत्तमशतमिति
शतानामप्युत्तमरुद्रताप्रागुक्तानुत्तरसर्गेषरुद्राग्रयातपुनेपुरहपुमारश्यशेपभुक्तवतानेपाम् तमभुक्ताचिरभोगाम्प्राप्यरुद्रपुरंतत ॥ गणतामाषसतस्तेस्थास्यतिसपरिच्छदाद्द
स्युक्तनयत्पश्चपाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवरुद्रमूर्तिरितिसंदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वंकुतआगतम् किंगणैसहपरिगणनायुतत्द्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात् ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ यमयास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यथ ॥ १ ॥ तमभयमकम्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
तआपूर्वापततचस्मारितस्तावतत्वयाज्ञातमेवततस्तन्मयारुद्रशतसम्पानेनामतोविशिप्यनोक्तम ॥ २ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ सस्तेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३ ॥ देहाहंतादर्शनपूर्वकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छांतौसर्वसंसृतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तदर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाताःसर्वाःकल्पनावाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ कुकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७ ॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायांवासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्तेः ॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३ ॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४ ॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५ ॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंकसंततिः ॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः ॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ २७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥ साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९ ॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानाविलयः वाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥ श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसःस्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

रुतांअकस्मात्पादुर्भूताम् ॥ यद्गआसन ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्याद्विजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिद्विशेष ॥ आत्मीयस्वर्णाश्रमोचितम् ॥ परतवन्यत् ॥ ज्ञा मित्त्रास्ताम्विपिणानियमानीतिविपयस्तथाविधनकचिदित्यर्थ ॥ १३ ॥ तर्हिकथहरस्यमसिद्धहरस्वरिमवेपक्रियानियमोहरेर्वातस्वरिप्रवेपाविनियमोभववादीनांचब्राह्मणोत्त मचयानियम काकतालीयन्यायतरघटनाविस्याशक्याह ॥ अभ्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चरेच्छारूपानाविनियतिरेवतद्व्यवस्थापिकेत्यर्थ ॥ १४ ॥ अज्ञानातुचयानाम्याद्विक्रियावन्नियता सगादावभिव्यक्ता किनुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसकेतवशात पृथक्कृऐहिकपारलौकिकसुखदु स्वानुभूतिफला

फाकतालीयवद्धाथियांकुर्वतितेसदा ॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैपाकचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव कमाग्निनयनएवकर्मायुजोद्भव ॥ १२ ॥ ननियमस्तिनानिधनोपादेयनहेयता ॥ नचात्मीयनचपरकमज्ञविपयकचित् ॥ १३ ॥ अग्न्या दीनांयथौष्ण्यादिसगादौरूढिमागतम् ॥ हरादीनातथाकर्मद्विजातीनाचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसकेतवशत पृथक् ॥ अनुभू तिफलाथ्यया कल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविपयतुयन्मौनमतोमया ॥ नोक्तंतचपरमौनंसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्तिःपरश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥ सस्वयंत्रावबुद्धायेतरम्ता साम्ययोगिन ॥ १८ ॥ प्राणायनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगि न ॥ १९ ॥ उपादेयतुसर्वेषाशातपदमकृत्रिमम् ॥ तत्केचित्साम्ययाप्राप्ता कचिद्योगेनदेहृत ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिस पश्यति ॥ यत्सांख्यै प्राप्यतेस्थानपरंयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्धिपरम पदम् ॥ २२ ॥

शार्थापास्याभाविस्पष्टरागादिवशात्स्वयकल्पितादृतिपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवप्रश्नसमाधायप्रस्तुतेपुमौनेपृथकम्यशेपदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यमसिद्धाचतुर्वि धमौनास्तरतवनोक्तनच्छ्रुणिवितिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्ति परश्रेयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तौसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥ सम्यगिति ॥ सम्ययाविवकविचारप्रयुक्तराजयोगन ॥ १८ ॥ कमयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राग्दर्शितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतस्यसाक्षात्कारेणप्राप्त म्यम् ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहतःअनंतैवदेहन ॥ २० ॥ फलतएतदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुविभिन्नरूपयोस्तयो कुतएकफलताप्राह ॥ यत्रेति ॥ प्रा णमनोवृत्त्याउभयोरप्यात्यतिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरवतत्परमपदतदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसाख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसाख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो.करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षांताःसर्वा.कल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्रकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वय· ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेपुमध्यमंरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषाप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंक्रसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्येसर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्याविना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरकल्याणतररूपतनुतेएवमेवायमात्मेदशरीरनिहत्याविद्यागमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषावाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशस.स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

रूढाअकस्मात्प्रादुर्भूताम् ॥ पद्ध आसग ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिदितिशेप ॥ आत्मीयस्ववर्णाश्रमोचितम् ॥ परतदन्यत् ॥ म्रा सिद्धात्ताम्यिपिणोतिपन्नातीतिमिपयसथाविधंनकचिदित्यर्थ ॥ १२ ॥ तर्हिकथहरस्यप्रसिद्धहरपरिग्रहपक्रियानियमोहरेर्वातत्परिभवेपादिनियमोगपदादीनांचब्राह्मणोत्त मचयानियम काकतालीयन्यायेतदघटनादित्याशङ्क्याह ॥ अग्न्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चेरिच्छारूपानाविनियतिरेवतद्व्यवस्थापिकेत्यथ ॥ १४ ॥ अज्ञानानुपपानाम्प्यादिक्रियाधन्नियता सगादावभिव्यक्ता किन्तुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसकेतवशत पृथक्कृऐहिकपारलौकिकसुखदु खानुभूतिफला

काकतालीयवद्भ्रांन्त्र्यिाकुर्वंतितेसदा॥ नकुर्वंत्यपिवेकिंचिन्नैपाक्वचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा॥ एवकमाग्निनयनएवंकर्मांबुजोद्भव ॥ १२॥ ननियमस्तिनानिंधनोपादयनक्षयता॥ नचात्मीयनचपरकर्मज्ञविपयक्वचित्॥ १३॥ अग्न्यादीनांयथौष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम्॥ हरादीनांतथाकर्मद्विजातीनांचजातय॥ १४॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक्॥ अनुभूतिफलाश्चर्या कल्पिता कल्पिता स्वयम्॥ १५॥ विदेहमुक्तविपयतुर्यमौनमतोमया॥ नोक्तत्वपरमौनसंदेहस्यरघूद्वह॥ १६ ॥ स्वादप्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम्॥ तत्ताप्राप्ति परश्रेय साकथप्राप्यतेश्शृणु॥ १७॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना॥ सांख्यैवावबुद्धायेतेस्मृता सांख्ययोगिन ॥ १८॥ प्राणायनिलसंशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंततेस्मृतायोगयोगिन ॥ १९॥ उपादेयतुसर्वेपाशांतपदमकृत्रिमम्॥ तत्केचित्सांख्ययाप्राप्ता कचिद्योगेनदेहत ॥ २० ॥ एकसांख्यंचयोगंचय पश्यतिस पश्यति॥ यत्सांख्ये प्राप्यतेस्थानंपरयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्विद्धिपरमपदम् ॥ २२॥

शार्थायांस्वात्माविश्वस्यश्वरामादिवशास्स्वयकल्पिताइतिवैपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवप्रश्नसमाधायप्रस्तुतेतुर्यमौनेपूर्वप्रश्नस्यशेपदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाश्चतुर्वर्णानामस्यतपनोपन्नपक्षपन्वितिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायासद्वावस्यप्राप्ति परश्रयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तौसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥ सम्यगिति ॥ सख्यययाविवेकविचारमयुक्तरात्मयोगेन ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राणस्पंदितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूततस्वसाक्षात्कारेणप्राप्यम् ॥ सर्वेपामिविधानामपियोगिनाम् ॥ देहतःअमनैषदेहेन ॥ २० ॥ फलतएतदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥२१॥ ननुचिन्निचरूपयास्तयो कुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्राणमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यतिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासनावागुरोत्क्रांतात्स्थितिरेवतत्परमपदततदस्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयो समुच्चययोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यात करणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३ ॥ देहाहंतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छांतौसर्वसंसृतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह ॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहंममतादिबंधमोक्षाताःसर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ कुतइत्यनयो.प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधममध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७ ॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभावः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात्॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंकृसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम्॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्येसर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम्॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम्॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम्॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम्॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानांविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठसाध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितंभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभि संगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारीस्वर्णकार पेशस.स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

तर्हितभूतमात्रावहिर्मीवांतरमपि सहापिकुतोनश्लिष्यंतितमाह ॥ वासनेति ॥ तत्तज्जीववासनामात्रात्मकानिमानितादृशवासनाद्यम्मनाविशिष्टप्राणैरेवसंश्लिष्यतिनेतरैरिति
व्यवस्थितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्राणादेहांतरेतद्देहवासनासहिताएवोत्पद्यंते यत पूर्वदेहमपिप्राग्विदेहवासनासहिताएवमुंचति ॥ देहांतरेषतवीयहादम्योभातद्तगतवायुभिश्श्लेषयांति ॥ यथाकुसुममधस्तिलेपुमतिविशास्तप्रतैलेनसश्लेषयातीतियघनिष्पीडनाविदु स्वायभववितद्वम् ॥ ३२ ॥ अतएवमरणमाभ्यनमनोनाशद्तिनप्राणनाशोपीत्या
ह ॥ मनइति ॥ यथासांबुघटः अंभोधौमप्रोवासमनैरंतरभ्यमानोपिनशाम्यतिननस्यति ॥ मनःप्राणयोःसमनियततत्व्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनपदर्शयति ॥ नामनस्काइतिसा

वासनासात्मकान्येवविश्लितन्मात्रकाणिवै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्भिःप्राणे श्लिष्यंतिनेतरै ॥ ३१ ॥ सवासनास्तूत्पद्यतेप्राणामुचंतिदेहक
म् ॥ तद्व्योमवायुसंश्लेषंयांतिद्रुःस्वायगंधवत् ॥ ३२ ॥ मन सांबुरिवांभोधौनशाम्यतिसवासनम् ॥ नामनस्का सभवतिप्राणा सूर्य
इवत्विष ॥ ३३ ॥ नजहातिमन प्राणान्विनाज्ञानेनकर्हिचित् ॥ व्रणांतरणेवविनाव्रणागमिवतित्तिरि ॥ ३४ ॥ ज्ञानादवासनीभावस्व
नाशप्राप्नुयान्मन ॥ प्राणास्पंदघनादत्ततत शांतिर्हिशिष्यते ॥ ३५ ॥ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्वसमुदेत्यलम् ॥ ततोंगवासनानाशा
द्वियोग प्राणचेतसो ॥ ३६ ॥ ततोनपश्यतिमन प्रशांतदिहतांपुन ॥ स्वनाशेनपदंप्रार्थवासनैवमनोविदु ॥ ३७ ॥ चेतोहिवासनामात्र
तदभावेपरंपदम् ॥ तत्वंसंपद्यतेज्ञानंज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥ इत्यस्या संस्तेतरामपर्यंत संप्रवर्त्तते ॥ स्वयविवेकमात्रेणरज्जुसर्प
भ्रमारुते ॥ ३९ ॥ एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचेत परिक्षया ॥ एकस्मिन्नेवससिद्धेसंसिद्ध्यंतिपरस्परम् ॥ ४० ॥ तालवृतस्यसंस्पंदेशांति
शांतोयथानिल ॥ प्राणानिलपरिस्पंदेशांतिशांततथामन ॥ ४१ ॥ प्राण शरीरविलयेप्रयातिव्योमवायुताम् ॥ यथावासितमेवेदस
र्वंपश्यतितत्रवा ॥ ४२ ॥ यथाविदेहा पश्यंतिप्राणाव्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कास्तथाचारसर्वंचानुभवंतिते ॥ ४३ ॥ शांतेवातपरिस्प
देयथागंध प्रशाम्यति ॥ तथाशांतेमन स्पंदेशाम्यतिप्राणवायव ॥ ४४ ॥

र्वेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतएवज्ञानाद्वासनाक्षयेउभयनाशइत्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥ कथज्ञानेनवासनानाशइतिचेत्तत्रेतुर्द्वैतबाधावित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
तदपिज्ञानसवासनंसर्वंबाधित्वाआत्मतत्त्वमेवसपद्यतेनचतस्यविचारमरलयोरभेदाद्विगतचालनमचलज्ञानमेवशिष्यतइत्यनुभवमित्याआह ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतमुपाददत्ते ॥
एकेति ॥ एकोर्थोऽद्वयतत्त्वतदभ्यसनमवणाद्यावर्त्तनम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सनिशरीरेप्राणाक्रमणेअस्त्वयक्रमोयमशरीरस्यैवशापच्छेदादिनानाशास्त्रभक क्रमस्तमाह ॥ प्राणइ
ति ॥ व्योमवायुतांवासाकाशस्थवायुमिश्रनात्मभावम् ॥ तमवासाकाशे ॥ ४२ ॥ यथायादृशकर्मोज्ञाविततवासनामयपुरनरपश्वादिदेहकपश्यतितथातदनुरूपमेवआचार
व्यवहारमनुभवंति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तिलतैलेसक्रांतकुसुमामोदवन्मिश्रे ॥ ४५ ॥ रथसारथीइवअन्योन्यस्पदनंविहरत सपादयतः ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवत्अग्न्यौष्ण्यवत् ॥ ४७॥ शांतबाधितद्वैतवासनम् ॥ प्राणस्वभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नात्मतत्त्वेलयेनतदात्मत्त्वमेवस्थिरभवति ॥ ४९॥ अनुपलंभोऽज्ञान उपलंभस्तद्बाधिकाब्रह्माकारावृत्तिस्तयो र्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्य.शिष्यतइतिशेषस्तत्रचिन्मात्रेप्राणधारणयावास्थिरोभवेत्यर्थ. ॥ ५० ॥ कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यातित्राह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावतदाकार वृत्तिधाराम ॥ यावद्भाव.सावृत्तिधारापिचरमसाक्षात्कारस्फुटासतीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भोग्यक्षयादाहारक्षयात्स्वयदेहइवविलीयते ॥ ५२ ॥ धारणाते प चभिरंगैर्मनसोबाह्याकारक्षयेसतिधारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मैकताननासपत्त्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकेनब्रह्मभाव.सिद्ध्यतीत्याह ॥ यदेकतानमिति ॥ ५३॥ अश्रुतेअमतेचध्यान

अविनाभाविनीनित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलेइवस्थिते ॥ ४५ ॥ मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्यस्पंदनंमनः॥ एतौविहरतोनित्यमन्योन्यंरथसारथी ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्चस्वनाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छांतंशाम्यत्यलंमनः ॥ तल्लीनत्वात्स्वभावस्यतेनप्राणोपिशाम्यति ॥ ४८ ॥ विचार्ययदनंतात्मतत्त्वंत न्मयतांनय ॥ मनस्ततस्तल्लयेनतदेवभवतिस्थिरम् ॥ ४९ ॥ यदेवातितरांश्रेयोनुपलंभोपलंभयोः ॥ द्वयोरप्यसतोस्तत्रशेषेवापिस्थिरो भव ॥ ५० ॥ एकस्मिन्सुदृढेतत्त्वेतावद्भावंविभावयेत् ॥ भावोभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम् ॥ ५१ ॥ प्रत्याहारवतांचेतःस्वयं भोग्यक्षयादिव ॥ विलीयतेसहप्राणैःपरमेवावशिष्यते॥५२॥ यदेकतानंभवतिचेतस्तद्भवतिक्षणात् ॥ शांताशेषविशेषौघंचिराभ्यास स्वभावतः ॥ ५३ ॥ अविद्येयंतुनास्तीतिबुध्वायुक्तियुतंधिया ॥ ज्ञानादेवपरावाप्तिस्तदभ्यासस्ततःपरम् ॥ ५४ ॥ चित्तेशांतेशाम्यतीयं संसारमृगतृष्णिका ॥ जरामुपगतेमेघेमिहिकातन्मयीयथा ॥ ५५ ॥ चित्तमात्रमविद्येतिकुरुतेनैवतत्क्षयम् ॥ तद्रूपंरामचित्तात्माना भावोहिपरंपदम् ॥ ५६ ॥ मुहूर्तमेवनिर्वाणंयदिचेतःपरेपदे ॥ तत्तत्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतम् ॥ ५७॥

धारणाद्यभ्यासायोगाच्छ्रवणमननाभ्यांद्वैतजातमविद्यैवसाचनास्त्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावाप्तिरितिप्रमाणप्रमेयासंभावनादोषनिरासपर्यंतंबुध्वाततःपरंध्यानधारणादिनाज्ञाना भ्यासःकार्यइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ मेघेजरामपक्षयशरदिउपगतेसतिततोहेनोरागतातन्मयी ॥ तत्रआगतइत्यर्थेहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेमयट्चेतिमयट् ॥ ५५ ॥ ब्र ह्माकारपरिणतेनतेनचित्तेनैवतस्यचित्तस्यक्षयकुरु तस्यचित्तक्षयस्यस्वरूपतुचित्ताधिष्ठानमात्मैवनशून्यता हियस्मात्तदभावःपरपदपरमपुरुषार्थोनभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अप्य र्थेएवकारः॥ निर्वाणविश्रांतम् ॥ तत्तर्हितद्ब्रह्मैवपरिणतविद्धिनत्वध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तंस्वरूपमस्तीतितत्रैवनिरतिशयस्वप्रकाशानंदास्वादमागतंसन्नव्युत्थानमिच्छतीत्य र्थः ॥ तथाचोक्तंशिवधर्मोत्तरे ॥ ज्ञानामृतरसोयेनसकृदास्वादितोभवेत् ॥ विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावतीति ॥ ५७ ॥

रमेवमस्तुनयो सांख्ययोगयोरेकफलमित्याह ॥ यदिति ॥५८॥ सत्वशब्दार्थस्वयमेवाह ॥ चेतइति ॥ अंतरमत्सभावविच्छेदम् ॥५९॥ तद्दर्शनोन्मुखजनाविरलाएवेत्याह ॥ ॰श्चिदिति ॥ अमृदशाअसभावनाच्छून्योपम सदृशातुपरज्योति ॥ ६० ॥ उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति ॥ विगलितेति ॥ हेसुभग उक्तविविधोपायाभ्यासैर्विगलिताभ्या मनोआपतत्वमसुपु।मलक्षणानिभ्रांतिमद्वीजदर्शनपदानियस्यतथाविधत्वयचाविद्याक्षयाद्विगलद्वाधितवग्धपटवत्प्रतिभासमात्रशिष्टमनइहजीवन्मुक्तयवस्थायासत्वमिति ॰थ्यते ॥ तत्ववासनाबीजशक्तिदाहात्पुनारागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्मलिनससारपदनएति ॥ यथास्पर्शमणिसंगात्कनकतामुपागतताम्रपुन कलंककलनामलिनतामपदनै तद्वदित्यर्थ ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू एकोनसप्ततितम सर्ग ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मायाभ्रांत्यनवस्थानेचिदात्मपरिशुद्धये ॥ वे

यदिसांख्येनविश्रांतंचेतोयोगेनवापिते॥क्षणतत्सत्वतांयातंनभूयइहजायते ॥ ५८ ॥ चेतोविगलिताविद्यंसत्वशब्देनकथ्यते॥ दग्ध ससारबीजतन्नददात्यतरपुन ॥५९॥ कश्चिद्विगलिताविद्य सत्वस्थःशांतवासन ॥ परशून्योपमसघोज्योति पश्यतिशाम्यति॥ ६० ॥ विगलितात्मपदंविगलन्मन सुभगसत्वमितीहहिकथ्यते॥ नपुनरेतिकलामलिनपदंकनकतामिवताम्रमुपागतम्॥ ६१ ॥ ॥इ॰वा॰ वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰ प्राणमन संयोगविचारणनामैकोनसप्ततितम सर्ग ॥६९॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जीवो जीवोभवत्याशुयातिचित्तमचित्तताम्॥ विचारादित्यविद्यांतोमोक्षइत्यभिधीयते ॥ १ ॥ मृगतृष्णाजलमिवमनोहताद्दिदृश्यते॥ अस देवमनागेवतद्विचारात्प्रलीयते॥ २॥ संसृतिस्वप्नविभ्रांतौवेतालोदाहृतानिमान्॥ प्रश्नानाकर्णयशुभान्प्रसंगात्स्मृतिमागतान्॥३॥ अस्तिविंध्यमहाटव्यावेतालोविपुलाकृति ॥सकिंचिन्मंडलगर्वादाजगामजिघांसया॥ ४ ॥सवेतालोवसत्पूर्वंकस्मिंश्चित्सज्जनास्प दे॥ यद्रुचत्युपहारेणनित्यतृप्ततयासुखी॥ ५॥ निर्निमित्तनिरागस्कपुरोप्यभ्यागतनस ॥ क्षुधितोपिनरहंतिसतोहिन्यायदर्शका ॥६॥ सकालेनाटवीगेहाजगामनगरांतरम॥ न्याययुत्त्याजनभोक्तुंक्षुधासमभिचोदित ॥७॥ तत्रप्रापसभूपालरात्रिचर्याविनिर्गतम्॥ त माहघनघोरेणशब्देनोग्रनिशाचर ॥८॥

ऽराजसभाप्रकथाशक्रियतेशुभा ॥ १ ॥ चित्तेशांतिशाम्यतीयससारमृगतृष्णिकेत्युक्तंचिसशांतौचविचारएवज्ञानादयपर्यंतउपायइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतिअनेनोपायेन चमोपभ्रकार्यकारणाविद्ययोरतोनाशःक्षमाक्षइत्यभिधीयत ॥ १ ॥ उक्तार्थाऽसंभावनाहेतुंमपचेरावयममशारयति ॥ मृगतृष्णेति ॥ २ ॥ असदेवमनागेवेत्युक्तायस्यस यनायास्यायिकामवतारयति ॥ संसृतीति ॥ ३ ॥ गद्याद्वयोम्यप्यत्रअभेष्वनादरात् ॥ ४ ॥ संक्षिप्योक्तविस्तारयितुपुमरावितआरभ्याह ॥ सइति ॥ सज्जनस्यराज्ञआस्प दयेकिरातराष्ट्रकर्कटीवराजकृतेमवद्रुचत्यमनवन्युपहारेमनित्यतृमतयानिर्विक्षेपसमाधिसुखी ॥ ५ ॥ ६ ॥ कालेमतभमध्यसमालाभकालेन ॥ अटवीगेहयस्य ॥ ७ ॥ मिचर्यानिशिनगरेदुष्टजनपरिज्ञानायचोरादिवधायचसचारसहर्यविनिर्गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ निर्व्याध्यन्यायापेतक्रमेणास्तिचेत् ॥ १० ॥ सकला आशास्यंतइत्याशाअभिलषितार्था. ॥ किलेति धर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥ अज्ञश्चेदपराधसहस्रसुलभंसुज्ञश्चे न्नापराध्यत्येव सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीयइतिपरीक्षणायप्रश्नपरिपूरणमेवप्रार्थयते ॥ ममैतामिति॥ सभवार्थामबाधितार्थाम् ॥ अनेनासंभावितार्थप्रश्नच्छलेनपरवधप्र वृत्तिःत्वय्यनास्तीतिदर्शितम् ॥ १२ ॥ सर्वेषांप्रश्नानामापाततोर्थःस्पष्ट. ॥ तात्पर्यतस्तूत्तरसर्गेस्फुटीकरिष्यते ॥ १३ ॥ उत्तरोत्तरस्वप्नेपूर्वपूर्वसत्यतांत्यजन्नपितत्प्रकाशक स्वच्छसत्यात्मस्वरूपनत्यजति ॥ १४ ॥ यथारंभाया.कदल्या.स्तंभ अतरतस्तथातदतश्चपत्रमात्रवल्कलमात्रम् ॥ दृष्टांतेतत्सदृशवल्कलातरदार्ष्टांतिकेसएवेति विशेषइतिभा व. ॥ १५ ॥ भूतौघपदेनतदाधारभुवनानिलक्ष्यन ॥ अतिमहत्वेनप्रसिद्धायेब्रह्माडाकाशादयोपियस्याणोरपेक्षयापरमाअणव अत्यतक्षुद्रा ॥ १६ ॥ परमाणोःसूक्ष्मस्यैवस

वेतालउवाच॥ ॥राजन्लब्धोसिभीमेनवेतालेनमयाधुना॥क्वगच्छसिविनष्टोसिभवभोजनमद्यमे॥९॥ ॥राजोवाच॥ ॥हेरात्रिच रनिर्व्याध्यंमांचेदस्तिबलादिह॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः॥१०॥ ॥वेतालउवाच॥ ॥नत्वामद्म्यहमन्याय्यन्यायोयंहि मयोच्यते॥ राजासिसकलाशाश्वपूरणीयास्त्वयार्थिनाम् ॥ ११ ॥ ममैतामर्थितांराजन्संभवार्थांप्रपूरय॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंस म्यगाख्यातुमर्हसि ॥ १२ ॥ कस्यसूर्यस्यरश्मीनांब्रह्मांडान्यणवःकृशाः॥ कस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः॥ १३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरं गच्छञ्छतशोथसहस्रशः॥ त्यजन्नत्यजतिस्वच्छंकःस्वरूपंप्रभास्वरम्॥ १४ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवंपुनःपुनः॥ अंतरंतस्तथां तश्चतथाकोणुःसएवहि ॥ १५ ॥ ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः॥ अपरित्यजतोणुत्वंकस्याणोःपरमाणवः॥ १६ ॥ कस्यानव यवस्यैवपरमाणुमहागिरेः॥ शिलांतर्निबिडैकांतरूपमज्जाजगत्त्रयी॥ १७॥ इतिकथयसिचेन्नमेदुरात्मंस्त्वदिहनिगीर्यभवंतमात्मघा तिन्॥ फलमिवतवमंडलंग्रसेहंप्रसभमुपेत्यजगद्यथाकृतांतः॥ १८॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेताल प्रश्नोनामसप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ ॥७१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवतिवेतालेवक्तुंप्रश्नान्विहस्यसः॥ उवाचवचनंराजा दंतांशुधवलांबरः॥ १ ॥

तोमहतोगिरे. ॥ निबिडघनतरयत्सत्तैकातरूपंतदेवमज्जासारोयस्या ॥ १७ ॥ इतिषट्प्रश्नान्मेकथयसिचेद्दुष्टोदेहादिरेवआत्मायस्यतथाविध अतएवापरिच्छिन्नमात्मान परिच्छेदेनघातितवानसीत्यात्मघातिन् तत्तस्मादकथनापराधादेवभवतफलमिवनिगीर्यप्रसभबलात्तवमडलमडलस्थजनान्ग्रसेयम ॥ ग्रसेहमितिपाठेविकरणपदव्यत्ययश्छा दस. ॥१८॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ आद्यप्रश्नसमाधानविस्तरेणात्रवर्ण्यते ॥ अनतकोटिब्रह्माडफलवृक्षादिकल्पनैः ॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्माडानांत्रसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्यात्वयोक्तवक्ष्यमाणकल्पनयाकोटिकोटिगर्भब्रह्माडानामपितत्रत्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेनविहस्यदतानामशुभिःप्रभाभिर्ध वलान्यवराणिवस्त्राण्याकाशचयस्यतथाविधःसन् ॥ १ ॥

तमार्दीकस्यसूपरश्मीमांब्रह्मांडाग्रसरेणवइतिप्रथममभस्योत्तरषकुमभिप्रतमत्वाभिमानवेतालस्यनिरस्कुर्वन्कश्चित्कल्पनाचमत्काररुआदर्शयति ॥ आस्तेइत्यादिना ॥ इद त्यपामयाचाधितंब्रह्मांडमहतस्याअजरमुत्तरोत्तरदशगुणाभिभूतत्वग्भिभूजलाद्यावरणीपरिवेष्टितम ॥ २ ॥ इदब्रह्मांड १ ईदृशब्रह्मांडसहस्रगभाणिपक्षीकृतमहाभूतानि १ तद्वधामधतन्मात्रा ३ उत्तरोत्तरतद्गर्भाधिरसाविन्माधाणि ७ मद्गर्भहिरण्यगर्भमन ८ अतीतानागतानंततद्भावभूतमाधाराशय ९ तद्गर्भा कल्पकाला १० तद्गर्भाउ त्पत्तस्यदिनभूताब्रह्मविष्णुरुद्राणामायु कालास्तदात्मानस्तएव ११ अनंतकोटीनतिपासत्तास्फूर्तिव्यवहारप्रवर्त्तकमायाशबलब्रह्म १२ इत्येतांश्चतुर्दशपदार्थानिहक्रमा

राजोवाच॥ ॥आस्तेकदाचित्क्वचिदहिब्रह्मांडमजरफलम्॥उत्तरोत्तरदशगुणभूतत्वक्परिवेष्टितम्॥ २ ॥ तादृशानांसहस्राणिफलानियत्र
ग्रसतिहि॥ अत्युच्चस्तादृशीशाखाविपुलाचलपल्लवा॥३॥ तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसत्यथ॥ तादृशोस्तिमहावृक्षोदुर्लंघ्योवि
पुलाकृति ॥४॥ तादृशानांसहस्राणियत्रसतिमहीरुहाम्॥ तादृशवनमत्युच्चैरनततरुगुल्मकम्॥ ५॥ तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्र
संत्यथ॥ तादृगस्तिधृढश्छृगमत्युच्चैर्भरिताकृति॥ ६॥ तादृशानांसहस्राणिशृंगाणांयत्रसत्यथ ॥ तादृशोस्त्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलको
टर ॥७॥ तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिवृहद्द्वीपंमहाक्रदनदीयुतम्॥८॥ तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसत्यथ॥
तादृगस्तिमहीपीठंविचित्ररचनान्वितम्॥ ९॥ तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिमहास्फारंमहाभुवनढंघरम्॥१०॥
तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिमहब्रांडचडमंषरपीठवत्॥११॥ तादृशानांसहस्राणियत्रांडानिकरंडका ॥ तादृशो
स्तिगतस्पदोविपुलाब्धिश्चसागर ॥१२॥ तादृक्सागरलक्षाणितरंगोयत्रपेलव ॥ तादृश स्वविलासात्मानिमलोस्तिमहार्णव ॥१३॥
तादृगब्धिसहस्राणियस्योदरजलान्यथ॥ तादृशोस्तिपुमान्कश्चिदत्युच्चैर्भरिताकृति ॥१४॥ तादृशानांनृणांलक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिता॥
प्रधानसवसत्तानांतादृशोस्तिपरःपुमान्॥१५॥ तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम्॥स्फुरतिमहलेयस्यस्वतनूरुहजालवत्॥१६

फलशाखादिषगुरुशकल्पनाभिर्निदर्शयति ॥ तादृशानामित्यादिना ॥ चलानिपल्लवानीचभुवनानियस्याम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शृंगपदेनाप्रतत्प्रधानोगिरिरेवोच्यते ॥ विपु लतमत्वात्सघनाभरिताकृति ॥ ६ ॥ ७ ॥ महाक्रदनदीनदाविभूतानाविर्भूतप्रथहणप्राणादिवायुचेष्टाभियुतम ॥ विविधाभिर्नामादिरचनाभिरन्वितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुमान्विष्णु ॥ १४ ॥ परःपुमान्रुद्र ॥ १५ ॥ तनूरुहाःकेशालोमानितज्जालवत् ॥ तथाचश्रुति ॥ तथासत पुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीह विश्वमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यग्दृष्टेरन्यासुपराग्दृष्टिषुयाएतारुद्रादिब्रह्मांडांता.शतमसंख्या कलना.प्रतिभासास्ताएताःसर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः ॥ १७ ॥ मयाचिदात्माइतिएव प्रभाव सूर्यइतित्वत्प्रश्नोत्तरत्वेनोक्तएततूसर्वंजगदसौतपतिप्रकाशयति ॥ १८ ॥ भुवनाभोगाब्रह्मांडाः ॥ १९ ॥ भातिस्फूर्तिलभते ॥ भवतिसत्ताचलभते ॥ २० ॥ रेवेताल वर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणे.सूर्यस्यपारमार्थिकतत्त्वभूतेमुख्याधिकारिषुविज्ञानशास्त्रजन्याखंडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेणकचितात्मनिस्वात्मतयाप्रथमाने अनधिकारिजंतुमात्रेतुअविकासभाजिअस्फुटेइहप्रत्यगात्मनिअग्निविस्फुलिंगवच्चिज्जन्मनोर्जीवजगतोर्भवनस्यपृथक्सत्तायाःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसंभ्रमतानाचावलेखाः उल्लेखाःसति ॥ परमार्थदृशातुमनागपिनसति अतस्त्वशांतप्रश्नाडंबरमास्वेत्यर्थः ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥ इहावसिष्टप्रश्नानापचानामुत्तरक्रमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञागम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥ एवंप्रथमप्रश्नसमाधायकस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवइतिद्वितीयप्रश्नंराजासमाध

तादृशोस्तिमहादित्यःशतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताःकलनाःसर्वास्ताएतास्तस्यदीप्तयः ॥१७॥ अस्यादित्यस्यदीप्तीनांब्रह्मांडास्त्रसरेणवः ॥ मयाचित्सूर्यइत्युक्तःसर्वमेतत्तपत्यसौ ॥१८॥ विज्ञानात्मैवपरमोभास्करोभाविताशयः ॥ इमेयेभुवनाभोगास्तस्यैवत्रसरेणवः ॥१९॥ विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच ॥ इमाजगदहर्लक्ष्म्यःक्वचिल्लक्ष्म्योरवेरिव ॥ २० ॥ विज्ञानमात्रकचितात्मनिजंतुजातेत्रैलोक्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोर्भवनसंभ्रमतावलेखाःसंतीहरेनहिमनागपिशांतमास्व ॥ २१ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णननामैकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥५॥ ॥राजोवाच॥ ॥कालसत्तानभःसत्तास्पंदसत्ताचचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताचसर्वमित्यादिपावनम् ॥ १ ॥ परमात्ममहावायौरजःस्फुरतिचंचलम् ॥ कुसुमांगइवामोदस्तदतद्रूपकंस्वतः ॥ २ ॥

त्ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्रगगनपदेनप्रसिद्धगगनस्यैवग्रहणविवक्षितमुतमहत्पदविशेषितत्वाद्द्रौण्यामहाकालरूपश्चितूर्संवलितमायाकाशउतस्पंदशक्तिप्रधानःसूत्रात्माकाशःउतततोनिष्कृष्ट.शुद्धचिदाभासलक्षणोजीवाकाश.अन्योवास्तुसर्वेष्वपिकल्पेषुतत्तत्सत्ताएवसूक्ष्मतमत्वात्तेपारेणवस्त्वयोक्ताइत्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदःक्रियाशक्तिप्रधानःसूत्रात्मातत्सत्ता ॥ शुद्धचेतनस्ततोनिष्कृष्टश्चिदाभासस्तत्सत्ताचेत्यादिसर्वंसूक्ष्मत्वात्पावननिर्दोषरज.परमात्ममहावायौकल्पितानेकविकारर्चंचलस्फुरतीतिपरेणान्वय ॥ १ ॥ ननुपरमात्मनएवसर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्रकालादिसत्तास्फुरतीत्याधाराधेयभावेनव्यपदेशःकथतत्राह ॥ कुसुमांगइति ॥ यथाकुसुममेवस्वांगेआमोदाख्यंभेदस्वतएवपरिकल्प्यकुसुमेआमोदरूपकमिवतदाधेयतयास्थिततद्वत्परमार्थसत्तैवकालादिसत्ताभेदात्मतांस्वात्मनिपरिकल्प्यस्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ कुसुमरूपकमिवेत्यपिपाठः

स्वमात्मस्वमातरं गच्छन्नित्यादितृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ जगदास्येदिति ॥ शांतप्रशांतनष्टात्स्वमदोपमसमज्योतीरूपम् ॥ अतएवतथाबोधमात्राद्ब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ र
भास्तंभाययापत्रमात्रमिति चतुर्थप्रश्नंसमाधत्ते ॥ रभास्तंभ इति ॥ अत अतःब्रह्मणिविवर्तविवर्तनशील अपिशब्दादवांतरकारणेषुपरिणामशीलश्च अत सोणुस्ततोप्यतर
इत्यर्थ ॥ ४ ॥ विवर्तजगदृहणादिनिमित्तेष्वेतत्तद्ब्रह्मात्मादिशब्दगोचरतानतुवस्तुतःसर्वधर्मशून्यत्वादित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ५ ॥ अतएवघटसत्तातंतुसत्तायांपटयवस्यतितंतु
सत्ताकार्पाससत्तायांसाचनालफलसत्तायांसागुल्मसत्तायांसाबीजभूजलादिसत्तायामित्यादिक्रमेणयायासत्ताविभाव्यतेसासातत्तद्नुभवनिर्मितानाकारान्विहायरभास्तंभ
वदवनतरनुभवरूपविम्मात्रपयमन्यतीत्यमलइवामलजगदाकारणततविस्तृतमित्यर्थ ॥ ६ ॥ तत्प्रमाणुवत्प्रवृत्तौनिमित्तमाह ॥ सूक्ष्मत्वादिति ॥ एवंसौक्ष्म्यपिनपूर्णताहानि
रितिप्रश्नांतरापितद्स्यात्अतिपरिच्छिन्नत्वात्परमाणुमायादिभिर्सांकाशभूतादित्यादिपंचमप्रश्नापितत्तोत्तरं सदृत्तदित्याशयेनाह ॥ अनंतत्वादिति ॥ मेघादिपरत्नप्रश्नो

जगदास्यंमहास्वप्नस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजत् ॥ रूपंत्यजतिनोशांतंब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवांतरांतरम् ॥ अ
तरंतस्तथदहिचिन्ब्रह्मविवर्त्यपि ॥ ४ ॥ सद्ब्रह्मात्मादिभिः शब्दैर्यदताभिर्विगीयते ॥ शून्यमप्यपदेशतनतत्किंचिच्चकिंचन ॥ ५ ॥ याया
विभाव्यतसत्तामासानुभवनिर्मितान् ॥ रंभास्तंभवदेतावच्चिन्मात्रममलंततम् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मापराणुकः ॥
अनंतत्वादसावेवभामासवादिमूलताम् ॥ ७ ॥ अणोरप्यत्यनंतस्यपुंसोस्यजगदाद्यपि ॥ परमाणुवदाभातिप्रतीतत्वादरूपवत् ॥ ८ ॥
पराणुरपाऽलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरिः ॥ सर्वावयवरूपोपिनिरस्तावयवःपुमान् ॥ ९ ॥ अस्यवैज्ञप्तिमात्रस्यमज्ज्ञामात्रजगत्त्रयी ॥
विज्ञानमात्रमव्यहिमाधोविद्धिजगत्त्रयम् ॥ १० ॥ विज्ञानमात्रकलनाकलितजगतिशांतस्वभावसुकुमारमनंतरूपम् ॥ वेतालबाल
कपदतदलघनायमेवस्वयसमनुभावयशांतमास्व ॥ ११ ॥ ॥ इ० वा० वा० द० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेतालप्रश्नभेदोनाम
द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्मावदतावच्चिन्मात्रमणग्रसननतांमूलतामाधारताम् ॥ ७ ॥ जगदादित्वस्माद्वादिपंचकमतीतत्वादणुनरतत्तदाकारवृत्तिपरिच्छिन्नचित्कणपरिच्छेद्यत्वादरूपवन्निःस्वरूप
स्यामप्रमाणादिवत् ॥ तदपिसूक्ष्मतमनाडीच्छिद्रप्रभासमानपरमाणवदेवेति ॥ ८ ॥ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेरितिषष्ठप्रश्नंसमाधत्ते ॥ पराणुरिति ॥ अलभ्यत्वाच्च
क्षुरादिकरणैरप्राप्यत्वात् ॥ एषपरोणुःपूरकत्वात्सर्वमोप्यामममहागिरिः ॥ अध्यारोपदशासर्वमूर्तामूर्तअवयवरूपयस्यतथा ॥ नेतिनेत्यपवादेननिरस्तावयव ॥ ९ ॥ सप्तमशि
ष्टांतर्निविंदकानरूपमज्ञाजगत्त्रयीस्पष्टयकटयति ॥ अस्येति ॥ हियस्माज्जगत्त्रयपाथापृथ्वीअंतरेखसमाद्दिमेदस्याविभूतिपुष्टादाकाशरूपविज्ञानमात्रस्यमध्यमांतरमज्ञाय
वसिद्धमितिार्थद्दात्यर्थ ॥ १० ॥ सप्तप्रश्नानांनिरासेनमौड्यावेतालपरिभवन्निवोक्तार्थसंक्षेपेणोपसंहरति ॥ विज्ञानेति ॥ हवेतालबालकजगतिविज्ञानमात्रस्यकलनानां
स्वकोशस्थानांकल्पितघटनतस्मात्विज्ञानरूपभवादर्शमेतालघाटर्कटेरलघनीयमनास्कंदनीयमेवअतोमदुक्त्यात्वमेवस्वभावमात्मानमनुभावयस्वानुभवमारोहयशांतर्वमा
स्वेत्यर्थ ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

उपदिश्यात्रवेतालप्रश्ननिर्णयमंस्थितिम् ॥ भगीरथस्यवृत्तांतस्तत्रान्योप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्राजनिविचारोचितयाधियाअनुमितयाभावितात्मतयातत्त्वज्ञतयानिमि त्तेन ॥ वेतालपक्षेवासर्वयोज्यम् ॥ १ ॥ अविचलध्यानीसमाधिस्थइतियावत् ॥ २ ॥ एवंक्रमेणराजवर्णितक्रमेण ॥ ३ ॥ बालभ्रांतिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीय ते ॥ ४ ॥ चित्तसर्वतउपसंहृत्यस्वोभावःपरमात्मातदापतिततत्प्रतिष्ठितकुर्वन् ॥ ५ ॥ हेमुनेमननशीलरामएकस्मिन्वस्तुनिशमःसर्ववृत्तिलयस्तेनशांतात्मोपरतचित्त अतएव सर्वत्रसमंब्रह्मपश्यतीतिसमदर्शनः ॥ ६ ॥ असमूढातपूर्वान्वयि ॥ नन्वेवंस्थितस्यमेकथदेहयात्रासिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येषांकष्टसाध्यमपिकार्यंयस्यानायासे

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिराजमुखाच्छ्रुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितात्मतयातत्रविचारोचितयाधिया ॥ १ ॥ उपशांतमनाभूत्वामत्वैकांतमनिंदितम्॥ बभूवाविचलध्यानीविस्मृत्यविषमांक्षुधाम्॥ २ ॥एतद्राममयोक्तंतेवेतालप्रश्नजालकम्॥ एवंक्रमेणचिदणौतेनेदंसंस्थितंजगत्॥ ३॥ चिदणोःकोशगंविश्वंविचारेणविलीयते॥कायोवेतालकस्येवशिष्यतेयत्पदंतुतत् ॥ ४ ॥ संहृत्यसर्वतश्चित्तंस्तिमितेनांतरात्मना॥स्वभावापतितंकुर्वन्निरिच्छंतिष्ठशांतधीः ॥ ५ ॥ आकाशविशदंकृत्वामनसैवमनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशांतात्मासर्वत्रसमदर्शनः॥ ६ ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाप्राप्तानुवर्त्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिद्ध्यति॥ ७॥ संपूर्णशांतमनसःपरिवृत्तवृत्तेर्नित्यंसमेसुखमयात्मनितिष्ठतोंतः॥ सिद्ध्यंतिदुर्लभतराअपिवांछितार्थागंगावतारइवसागरखातवस्तु॥८॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० वेतालाख्याननामत्रिसप्ततितमःसर्गः॥ ७३॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यथाचित्तचमत्कृत्याराज्ञोगंगावतारणम्॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो॥१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मिकः॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलीतिलकोपमः॥ २॥ संकल्पानंतरंप्राप्तायथाभिमतमर्थिनः॥ चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणेरिव॥३॥

नैवसिध्यति ॥ ७ ॥ यथासगराशुमद्दिलीपादिदुर्लभतरोपिसागराणांसगरपुत्राणांतत्खातसमुद्रस्यचवस्तुसंजीवनमणिप्रायोगंगावतारःशांतितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्यभगीरथस्यानायासेनसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भगीरथस्यात्रगुणाश्चिताचाथविचारजा ॥ त्रितलेनचसंवादोजिहासातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्यपूर्णतादिलक्षणयाचमत्कृत्या ॥ १ ॥ समुद्रयुक्तायाभुवोराजास्वीयकोसलमंडल्यास्तुतिलकोपमः ॥ २ ॥ तस्यदानशौंडतावर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनोयाचकाअस्माद्भगीरथाद्याञ्चासंकल्पानंतरमेवसमीपगमनवाक्प्रयोगादिश्रमविनैवयथाभिलषितमर्थंप्राप्ताःप्राप्तवंतः ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेनदानोत्साहान्मुखेप्रसादातिशयएवनत्वस्यधनव्ययदुःखान्म्लानिरितिद्योत्यते ॥ ३ ॥

अपायपुरानपारयन्ति ॥ साधूनामिति ॥ एवम्व्ययशीलस्यकथधनप्राप्तिरत आह ॥ तृणमात्रमिति ॥ कश्चित्आयस्थानेस्वधर्मेन ग्रामतृणमात्रमप्युपादत्ते ॥ पौनरुक्त्यात्तुणो पादानाप्रसिद्धश्चिंतामणिपदेनकामधनुर्लक्ष्यते ॥ ४ ॥ यथावज्रवेधनमणि अध-अधोभागेअयसायन्यतेबध्यतेइत्ययोयम्बज्रसारदृढमरश्चांतरपरिभ्रमत्यास्वकांत्या उज्ज्वलतीप्रकाशमानायम्चक्रनेमियस्मिन्कर्मणितथा भवतितथाभिस्तास्वप्रोतगुणयोम्यकरोतितथायोगमीरथोबलवत्तरमपिसर्वदुर्जनतघ्नटितघतदेशास्कन्दनेनस्वमता पनोज्वलतिरथनेम्यग्निलानिषमट्लानियस्मिन्कर्मणितथाभवतितथाराज्ञाबप्रोतंनिगृहसअध-पादवेरोनिगडायर्योभिर्यीम्यतेइत्ययोयमकृत्वाअभिनत्भित्तेवगुणपूर्णचक्रा रेत्यर्थ ॥ वज्रसारमपीतिपाठेपिरूपकेण्यायमेवतात्पर्यार्थ ॥ ५ ॥ दिवानिशप्रजापालनायसर्वत-परिभ्रमणात्स्वयंश्रांतोपिन्दृणामधर्मप्रवृत्तिहेतुतमोगेहांधकारंदैन्यदारिद्र्यम

साधूनांयोव्ययस्यार्थधनान्यविरतददौ॥ तृणमात्रमुपादत्तेकश्चिंचिंतामणिर्यथा ॥ ४ ॥ वज्रसारमिवप्रोतमुज्ज्वलन्नेमियोभिनत्॥ अधोमणिरयोयन्नंसर्वदुर्जनचेष्टितम्॥५॥ अधूमवह्निदेहश्री श्रांतोपिदैन्यमप्यलम् ॥ तमोहरन्नृणांनैशद्युमणिर्वेश्मनामिव ॥६॥ किरन्नग्निकणासारमग्नित स्वप्रतापजम्॥ मध्याह्नसूर्यकांताग्निरिवज्वलतियोरिपु ॥ ७ ॥ मृदुशीतलसस्पर्शोयस्समाह्लादयन्मन ॥ सुज्ञानांद्रवतिस्निग्धस्येंदोरिंदुमणिर्यथा ॥ ८ ॥ जगद्यज्ञोपवीतस्यस्वर्गपातालवाहिन ॥ गंगावाहस्ययेनास्यांवतीय-पूरितोगुण ॥ ९ ॥ अगस्त्यशोषितोंभोधिर्गंगापूरेणपूरित ॥ येनदुष्पूरभृतोपिमहासार्थोर्थिनामिव ॥ १० ॥ गंगासोपानपद्धत्यायेनपातालवासिन ॥ योजितान्नह्मणोलोकेयांधषालोकयधुना॥ ११ ॥ ब्रह्माणशंकरजह्नुतपमाराधयश्श्वय ॥ भूयोभूयोययौखेदमशून्याध्यवसायिन ॥ १२ ॥ यौवनेवत्तमानस्यतस्यभूमिपतेरपि ॥ प्रविचारयतोलोकयात्रांपयाकुलामिमाम् ॥ १३॥ सुविरागचमत्कारविचारकणि कादभूत्॥ वयस्यपिचतारुण्येदैवाद्दह्लीमराविव ॥ १४॥

प्यहरत ॥ यथाद्युमणिर्वेश्मनिशातमोम्यवहारैरम्यंचहरतितद्वत् ॥ विशेषणेउभयमयोज्ये ॥ ६ ॥ स्वस्यप्रताप पराक्रम-अतिप्रमतापश्च तस्माज्जातमग्निकणानामासारधा रांकिरन्सन्योऽरिपुमध्याह्नकालेजह्नून सूर्यकांतशिलाग्निरिवज्वलति ॥ अग्निपक्षेअरा-अप्राप्यपासतीतिअरिणस्तृणादयस्तेषु ॥ ७ ॥ सुज्ञाप्रसन्नतत्त्वविदस्तेषांसन्निधौ ॥ इंदुमणिश्चंद्रकांत ॥ ८ ॥ येनगंगावाहस्यगंगाप्रवाहलक्षणस्यजगद्यज्ञोपवीतस्यतृतीयोगुणस्तन्तु-अस्यांपृथिव्यांगंगावतारणेनपूरित ॥ ९ ॥ सर्वविमतवर्त्तिनामर्थिनांमहाम् सार्थ-सघोधनेनेव ॥ १० ॥ भूतप्रोषितात्प्रहरदनिर्दग्धत्वात्पातालवासिन अधोगतिप्राप्तावांधवा-सगरपुत्रायेनगंगालक्षणयासोपानपद्धत्याब्रह्मणोलोकेयोजिताआरोपि ता ॥ ११ ॥ अशून्याध्यवसायिन अविच्छिन्नदृढनिश्चयात्स्वमनसःसकाशात् ॥ १२ ॥ अपिशब्दात्तपसेवेतियम्यते ॥ १३ ॥ यौवनेविचारवैराग्योदयोऽतिदुर्लभइतियोत नायमराविवेति ॥ १४ ॥

इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणइमांजगद्यात्रांचिंतयामास ॥ चिंताप्रकारमेवाह ॥ नित्यमित्यादिना ॥ १५ ॥ श्यामारात्रि. ॥ वहुशोभुक्तविरसंचफलयस्यतत्तथाविधमेवसर्वेषां कुर्वताकर्मलक्ष्यतेनत्वपूर्वंपरमपुरुषार्थफलचेत्यर्थ. ॥ १६ ॥ तत्तत्कामिसाधनकृतकर्मविपूचिकेवाशुद्धिदु खफलमेवेत्यर्थ. ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथउक्तचिंतानंतरसतत:सत्का शादेकांतमत्यंतभीत सन् ॥ १९ ॥ भ्रमताजीवानारागद्वेषादिसंसारवृत्तिपुनत्फलभूतास्वेनामुस्वर्गनरकमानुष्यायरण्यानीषुच ॥ २० ॥ २१ ॥ साधनचतुष्टयश्रवणमन नाद्युपायैश्चिराभ्यस्तयत्साम्यविक्षेपवैषम्यशून्य समाधिस्तदात्मनाअनादिसिद्धब्रह्मकारणचउत्थेनाविर्भूतेनतज्ज्ञेयस्यप्रत्यक्तत्त्वस्यावबोधेनसर्वदु.खानिक्षीयंतेइतिपरेणान्वय ॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयचनेति ॥ २४ ॥ एवमुपदिष्टोभगीरथोविवेकेनस्वयमेवात्मतत्त्वमत.पर्यालोच्यापाततानिश्चित्यतत्रविक्षेपव्याकुल्याच्चित्तस्यप्रतिष्ठामलभमान.स्वावगता

एकांतेचिंतयामासमहीपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रामिमांनित्यमसमंजसमाकुलम् ॥ १५ ॥ पुनर्दिनंपुनःश्यामादानादानशतंपुनः ॥ तदेवभुक्तविरसंलक्ष्यतेकर्मकुर्वताम् ॥ १६ ॥ येनप्राप्तेनलोकेस्मिन्नप्राप्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतंसुकृतमन्यशेषंकर्मविपूचिका ॥ १७ ॥ पुनःपुनःपर्युषितंकर्म्मकुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरबुद्धिस्तुकःकुर्यात्किलबालवत् ॥ १८ ॥ अथैकदोद्विग्नमनाःकदाचित्त्रितलंगुरुम् ॥ एकांतसंस्तंभीतःसमपृच्छद्भगीरथः ॥ १९ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ अंतःशून्यासुसुचिरंभ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यानीषुचेतासुभृशं खिन्नावयंविभो ॥ २० ॥ जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ॥ २१ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ चिरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना ॥ राजन्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनभरितात्मना ॥ २२ ॥ क्षीयंतेसर्वदुःखानित्रुट्यतिग्रंथयोभि तः ॥ संशयाःसमतांयांतिसर्वकर्माणिचानघ ॥ २३ ॥ ज्ञेयंविदुरथात्मानंसंशुद्धंज्ञप्तिरूपिणम् ॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तमेतिनचोद यम् ॥ २४ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ चिन्मात्रंनिर्गुणंशांतमस्तिनिर्मलमच्युतम् ॥ देहादिनेतरत्किंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर ॥ २५ ॥ किं तत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटतामेतिनेतरा ॥ एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंभगवन्कथम् ॥ २६ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेति चेतोत्ददंवरे ॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते ॥ २७ ॥

शगुरवेनिवेदयस्तत्स्फुटीभावेविक्षेपोपशमेचोपायपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेनअसत्त्वोपपादकोःज्ञानाशोमेनष्टइतिसूचितम ॥ देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तमत रत्किंचिदात्मानित्यपित्वद्वचनविश्वासात्स्वोपपत्त्याचवेद्मि ॥ २५ ॥ तत्राभानापादकोःज्ञानाशःइतरावभासहेतुर्विक्षेपांशश्चतस्यनष्टइतिदर्शयति ॥ किमिति ॥ अत्रअनयोः सदसद्विवेकबोधयोर्मध्येइतराआत्मासदात्मबोधरूपाप्रतिपत्ति स्फुटताकरतलामलकवत्स्पष्टतांनेतितत्रकिंकारणम ॥ अहसर्वविक्षेपशांत्याएतावन्मात्रसंवित्तिश्चकथकेनोपा येनस्यामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्रभगीरथस्यराज्याद्यभिमानादेवतत्तद्विषयेषुचित्तधावनाद्विक्षेपस्तत्प्राबल्यादेवनस्फुटात्मप्रतिपत्तिरितिनिश्चित्याित्रतलस्तत्परित्यागनायप्रथ मगीतोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानममानित्वादितेनज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिभगवद्दर्शितेस्मिन्येनिष्ठत्वस्थैर्यम ॥ सर्ववपुःपूर्णस्वभाव ॥ नजायतेपूर्णस्वभावान्नप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ २७ ॥

अमानित्वादिपुकाक्षिविरवयुस्यानुवाक्याख्याम्यांमपश्यति ॥ असक्तिरित्यादिना ॥ २८ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणीत्यस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति ॥ आत्मनइति ॥ निष्कृष्टात्मचिंतनमवाप्रभगवद्भक्तिनगुणचरित्रश्रवणकीर्तनादिर्भमवद्भिप्रेतेत्यर्थ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यास तत्त्वज्ञानेनाथस्यपरमात्मतत्त्वस्यदर्शनस्फुटाभिव्यक्तियात्वयापृष्टासासर्वसाधनफलीभूता सर्वेषामेवसाधनानामनहंकारलक्षणसाधनमूलं अहंकारेसतिअमानित्वादेर्दुसंपादत्वादित्याशयेनाह ॥ अहंभावेति ॥ ३१ ॥ तर्हितत्परित्यागोपायममभवदेतिपृच्छति ॥ शरीरइति ॥ ३२ ॥ विकसितामकामोपहृतत्वेनस्फुटीभूतासत्ताशुद्धात्माकारतांगत्वास्थितस्येतिशेष ॥ ३३ ॥ त्यक्तराज्यंमांजनानवहुमन्यते शत्रवश्चोपहसिष्यंति सर्वाभिलषितपूरणसमर्थोंहंकथंभिक्षामटिष्यामि कथंकदन्नपानादिनाजीविष्यामीत्यादिर्भि

असक्तिरनभिष्वग पुत्रदारगृहादिपु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिपु ॥ २८ ॥ आत्मनोनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम् ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिजनसंसदि ॥ २९ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानतदतोन्यथा ॥ ३० ॥ रागद्वेपक्षयाकारसमाख्याधिभेषजम् ॥ अहंभावोपशांतौतुराजन्ज्ञानमवाप्यते ॥ ३१ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ शरीरेस्मिंश्चिरारूढोगिरौतरुरिवस्वके ॥ अहंभावोमहाभागवदमेत्यन्यतेकथम् ॥ ३२ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनत्यक्त्वाभोगौघभावनाम् ॥ गत्वाविकसितांसत्तामहंकारोविलीयते ॥ ३३ ॥ यन्त्रणापंजरंयावद्भ्रमलज्जादिनाखिलम् ॥ अकिंचनत्वशेषेणस्फुटातावदहंकृति ॥ ३४ ॥ सर्वमेतद्धियात्यक्त्वायदितिष्ठसिनिश्चल ॥ तदहंकारविलयेत्वमेवपरमपदम् ॥ ३५ ॥ शांताशेपविशेषणोविगतभीसत्यक्तसर्वैषणोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिपुत्यक्त्वासमग्रांश्रियम् ॥ शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलयदिभवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भगीरथोपदेशोनामचतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतस्यगुरोर्वाक्यादित्याकर्ण्यभगीरथ ॥ मनस्याहितकर्तव्य स्वव्यापारपरोभवत् ॥ १ ॥

तामपुत्रकलत्राभिमानादिनाकृतमहेपूर्वदेवनियमपालक्षणपंजरयावदकिंचनत्वशेषेणसर्वत्यागेननभमताबद्धहंकृति स्फुटाअस्पमविकसितास्त्स्यतीत्यथ ॥ ३४ ॥ तर्हि ॥ ३५ ॥ सर्वत्यागमेवावश्यकर्तव्यतयापपश्यति ॥ शांतेति ॥ शांताव्यनतानिच्छभयामरादीनिरासविशेषणानियस्यतथाविध सन्नूनमस्यतमकिंचन समग्रसमग्रांश्रियमरिपुस्वक्त्वाअस्तदेहाभिमानस्तेष्वरिष्वेवभिक्षामटन्सन्मांगुरुमपिअलपूर्ण सम्यग्रट्यार्थपरिशेषाभावादुज्झितवान्नगुरुत्वभूषणेन यावदायुष्कयोमयायवांतोगुरुरीश्वरइत्यादिशास्त्रामाण्यप्रसंगादीरुरलक्षणसपन्नोयदिभवसितर्हिसर्वमुमुक्षुगुणकर्णैर्भूनस्त्वमुच्चै सर्वोत्कृष्टप्रतिष्ठासिनतेसंसारसंभावनापीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ सर्वसंन्यासेनसमस्तत्यागोराज्ञोभवर्ण्यते ॥ भैक्षचर्याकथिच्छैलेभितलेनसमस्थिति ॥ १ ॥ मनसिआहितनिश्चितवक्ष्यमाणकर्तव्ययेनतथाविध सन् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमग्रहणविश्वजित्सर्वेतानांसोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अगुणिश्रुताध्ययनादिविकलमपिअविचारयन् तद्विचारेविलंबापत्तेः ॥ ३ ॥ असवःप्राणास्तन्मात्रावशे
षः ॥४ ॥ सीमातिनेसीमातेसन्निहिताय ॥ ५ ॥ अधोवासःकौपीनाच्छादनतदवशेष. ॥ ६ ॥ यत्रस्वयदृष्टोपिजनैर्भगीरथनाम्नानज्ञायते यत्रचजनमुखात्स्वनामापिनज्ञायते
नश्रूयतेतत्रतादृशेषु ॥ ७ ॥ ॥ इतिअनयारीत्यावर्त्तमानः ॥ ८ ॥ द्वीपानिनवंतरितानिमंडलानि ॥ अवशःसन्दर्शनाधीनचित्तः ॥ ९ ॥ प्रवाहपतितानूक्रमप्राप्तानूनानागारा
न् ॥ छादसपुस्त्वम् ॥ प्राप्येतिशेषः ॥१०॥ विविदु परिचिक्युः ॥११॥ अनादृतमशेषराज्ययेन ॥१२॥ शोचितःशोकविषयीकृतः ॥१३॥ १४ ॥ स्वमेवगुरुमितिपूर्वान्वयि ॥

ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः॥ अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये॥ २॥ गोभूम्यश्वहिरण्यादिददौधनमशेषतः॥ द्विजेभ्योनि
जबंधुभ्योगुण्यगुण्यविचारयन्॥ ३॥ दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन्॥ असुमात्रावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः॥ ४॥ अथ
सर्वार्थरिक्तंतत्खिन्नप्रकृतिपौरकम्॥ सीमांतिनेतृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ॥५॥ आक्रांतेद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले॥अधोवासो
वशेषोसौनिर्जगामस्वमंडलात्॥ ६॥ यत्रनज्ञायतेनाम्नायत्रनज्ञायतेमुखात्॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषूवासधैर्यवान्॥७॥ इत्यल्पेनैव
कालेनप्रशांतसकलैषणः॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ॥ ८॥ भ्रमन्द्वीपानिभूपीठकदाचित्कालयोगतः ॥ अवशःशत्रु
णाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम्॥ ९॥ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान्॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत॥ १०॥ विवि
दुस्तेनृपंपौरामंत्रिणश्चभगीरथम्॥ पूजयामासुरथतंसविपादाःसपर्यया॥ ११॥ प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः॥ नादत्ते
नादृताशेषस्तृणमप्यशनादृते॥ १२॥ कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः॥ भगीरथोयंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः॥ १३॥ अ
थान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी॥ आत्मारामंकदाचित्तुसप्रापत्रितलंगुरुम्॥ १४॥स्वमेवस्वागतंकृत्वातेनसार्धंभगीरथः॥कं
चित्कालमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने॥ १५॥समतामुपयातौतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ॥कलयामासतुःस्वस्थौविनोदंदेहधारणम्॥ १६
किमयंधार्यतेदेहःकिंवानेनोज्झितेननः॥यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितम्॥ १७॥इतिनिश्चित्यतिष्ठंतौतौवनाद्वनगामिनौ॥ अ
नानंदंपरानंदंनासुखंनचमध्यमम्॥ १८॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम्॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणम् ॥ १९॥

स्वागतग्रहणवंदनाद्युपलक्षणम् ॥१५॥ विनोदकुतूहलभूतदेहधारणम् ॥१६॥ यथाक्रमयथाशास्त्रोक्तक्रमम् यथाचारंवृद्धाचारमनुसृत्यचतिष्ठतु ॥ १७ ॥ नविद्यतेविषयानं
दायत्रतथाविधपरानंदप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविशिनष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखदुःखतद्रहितम् मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्भिन्नम् ॥ १८ ॥ तयोर्मानुषभोगे
ष्विवदिव्यभोगेष्वपिवैराग्यदार्ढ्यंदर्शयति॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैः सिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितप्रसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरजीर्णतमतृणमिवमेनाते॥ १९

स्वारंभकस्यप्रारब्धकर्मणश्चयावत्सत्वमाचरायधारणीयइतिनिश्चित्यतस्थनु ॥ २० ॥ सौमुनीनिजेनपूर्वसमाचरणक्रमेणजातसुखमसौख्यंदुःखमपिअभिननंदतु ॥ यतस्तौस
मभ्याविसमन्नवणिअनिसमौएकरसीभूतौसर्तोस्वतस्तत्स्वभावादवशमितोपरमशांतिमतौ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पञ्चसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥
पुनभगीरथस्यराज्यवामिर्दर्शीयते॥आराध्यब्रह्मरुद्रादीन्गंगायाश्चावतारणम ॥ १ ॥ कासलमंडलाद्भगीरयास्यत्रमंडलाखमंडलोनरे ॥ अहमहतमान् ॥ आमिपस्तुदमरस्या
रि ॥ १ ॥ नटाश्शास्पकम पाल्नमर्यादायपातथाविधा सत पाल्नसमथयागुणलक्ष्म्यासयुक्तनृपमन्विप्यतिस्म ॥ २ ॥ सवगुणलक्ष्मासमन्वितोप्यमिति परिज्ञायपत्य भिक्षा
पनमागतंसैन्यभिविष्यमहीपतिचकु ॥ ३ ॥ स टमिगजआशिश्रियआरुरोह ॥ ४ ॥ नीरधतांपूर्णताम ॥ ५ ॥ तस्मिन्नेवकालेदैवात्कोसलराज्यहारिणोपिमरणाद्वयोध्या

स्वकर्मणैर्वदेहोययावत्सत्वमनिच्छया ॥ धारणीयइतिस्वेनकर्मणैवाथतस्थतु ॥ २० ॥ अभिननंदतुरागतमुत्तमौनिजसमाचरणक्रम
जमुनी ॥ सुखमसौख्यमभीप्सितवर्जितौसमसमेतिसमौशमिनौस्वत ॥ २१ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्र०पू०भगीरथनि
र्वाणनामपञ्चसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथैकदापुरेश्रेष्ठेकस्मिंश्चिन्मंडलांतरे ॥ अनपत्यनृप
मृत्युरहन्मत्स्यइवामिषम् ॥ १ ॥ तत्रप्रकृतय खिन्नानष्टदेशक्रमान्नृपम् ॥ अन्विष्यंतिस्मसयुक्तगुणलक्ष्म्याविशालया ॥ २ ॥ तंभगीर
थमासाद्यस्थिरभिक्षाचरमुनिम् ॥ परिज्ञायसमानीयसैन्यंचक्रुर्महीपतिम् ॥ ३ ॥ भगीरथःक्षणेनैवप्रावृषीवाम्बुनासर ॥ वलित सेन
यागुर्व्याइत्याशिश्रियेगजम् ॥ ४ ॥ भगीरथोजगन्नाथोजयतीतिजनारवै ॥ नीरधतामुपाजग्मुर्गिरींद्राणांमहागुहा ॥ ५ ॥ तत्रत
पालयतत्राज्यराजानमाहता ॥ आजग्मुःप्राक्प्रकृतय प्राहुरित्यन्नृपाधिपम् ॥ ६ ॥ ॥ प्रकृतयऊचु ॥ ॥ राजन्नस्माकमधिपोय
स्त्वयामपुरस्कृत ॥ मृत्युनाविनिगीर्णोसौमत्स्येनवामिषम्द्रुत ॥ ७ ॥ तत्त्वंपालयितुंराज्यप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ अप्रार्थितोपयातानात्या
गोथानांचनोचित ॥ ८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिसंप्रार्थितोराजातदंगीकृत्यतद्वच ॥ ससागरचिह्नाया सचभूवभुव पति ॥ ९ ॥
सम शांतमनामौनीवीतरागोविमत्सर ॥ प्राप्तकार्यैककरण सतिरोहितविस्मय ॥ १० ॥ पातालतलनष्टानांसागराकारकारिणाम् ॥
पितामहानांगंगांबुश्रुवेतारणक्षमम् ॥ ११ ॥ तदाकिलस्वर्गनदीवहतिस्मनभूतले ॥ पितॄणांभूतविस्त्योभूत्तेनगंगाजलांजलि ॥ १२ ॥

स्याअपियस्तपाभगीरथमागस्यमाययामाप्तुरित्याह ॥ तथाति ॥ भगीरथस्यैवप्राक्तनामधिपुरोहितादिप्रकृतय ॥ ६ ॥ राज्यत्यजतात्वयाय सीमांतवासीअरि राज्यस्थानेन
पुरस्कृत अभी ॥ ७ ॥ तत्तस्मादुतास्त्वमात्मनराज्यम ॥ ८ ॥ ९ ॥ मौनीमितहितसत्यवाक् ॥ तिरोहितस्तत्त्वज्ञाननवाधितोविस्मयोमहत्यपिकौतुकेआश्चर्यताबुद्धिर्यस्य ॥ १० ॥
अभ्याम्यपपायभूम खननात्सागराकारगर्तकर्तृशीलपपाम ॥ कपिलक्रोधाग्निनापातालतलेनष्टानांभस्मीभूतानांस्वपितामहानांगंगांबुप्लावनेनजलांजलिदानेनचतारणक्ष
मनवाप्तनजलमित्रिमार्ध्यंचघनसनपरंपरयातनशुभमेदस्यथ ॥ ११ ॥ तदानींभूतलेगंगास्थितवर्तमेयजलांजलि कृतोनवत्तइत्याशक्याह ॥ तदेति ॥ तेनभगीरथेनैवाम्येषा
मपिपितॄणांममाजलांजलिभूतासजातांविस्म्याप्रस्यातिपस्यतयाविधोभूदित्यर्थ ॥ १२ ॥

ततस्तच्छ्रवणदिनात्प्रभृति ॥ १३ ॥ गंगावतरणकार्यार्थंयत्तपआदिकार्यंतदर्थाईहाचेष्टायस्य ॥ १४ ॥ अयोजयत्अवतार्यसंयोजितवान् ॥ १५ ॥ जगत्पते शशिविभृतः शिवस्यागसंगिनीशिरसिसंगता सापेक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमासश्छांदसः ॥ जगत्पतेर्ब्रह्मणोवानियोगादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्व्राभूमिनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणावद्धीपुण्यसंततिरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥ भगीरथेमहीपतौसजातस्यशाश्वतस्ययशसआसमुद्रप्रचारार्थंवीथिकाइतिरूपकोत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षट्सप्ततितम सर्ग ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालाख्यानमुक्तार्थदृढिम्नेत्रावतार्यते ॥ शिखिध्वजस्यमाहात्म्यविवाहक्रीडनक्रमाः ॥ १ ॥ भगीरथेनपश्चाद्राज्यकालेधि

भगीरथेनचमहीमवतारयितुंदिवः॥गंगांगृहीतोनियमस्ततःप्रभृतिभृभृता॥१३॥ ततोराज्यंपरित्यज्यमंत्रिणांभूपतिःशमी॥ तपसेकार्यकार्येहोजगामविजनंवनम्॥१४॥ तत्रवर्षसहस्त्रैश्चसमाराध्यपुनःपुनः॥ ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंभुविगंगामयोजयत्॥१५॥ ततःप्रभृत्यमलतरंगभंगिनीजगत्पतेःशशिविभृदंगसंगिनी॥ नभस्तलान्निपततिगांत्रिमार्गगामहात्मनामिवबहुपुण्यसंततिः॥ १६ ॥ स्फुरत्तरंगभंगिनीस्वफेनपुंजहासिनीप्रसन्नपुण्यमंजरीयुतेवधर्मसंततिः॥ भगीरथेमहीपतौयशःप्रचारवीथिकातदाहिसात्रिमार्गगामहीतलेबभूव ह॥१७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणेपू०गंगावतरणंनामषट्सप्ततितमःसर्गः॥ ७६ ॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतामवष्टभ्यदृशंभगीरथधियाधृताम्॥ समःस्वस्थोयथाप्राप्तंकार्यमाहरशांतधीः॥ १॥ इदंपूर्वंपरित्यज्यक्रोडीकृत्यमनःखगम्॥ शांतमात्मनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाचलः॥ २॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कोसौशिखिध्वजोनामकथंवालब्धवान्पदम्॥ एतन्मेकथयब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्वापरेभवतांपूर्वमिदानींचभविष्यतः॥ तेनैवसन्निवेशेनदंपतीस्निग्धतांगतौ॥४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानींतथैवहि॥ भविष्यतिकिमर्थंवैवदमेवदतांवर॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जगन्निर्माणनियतेरस्याब्रह्मादिसंविदः॥ ईदृश्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ॥ ६ ॥ यदन्यद्बहुशोभूत्वापुनर्भवतिभूरिशः॥ अभूत्वैवभवत्यन्यःपुनश्चनभवत्यलम्॥ ७॥ अन्यत्वावर्तसंनिवेशाद्ध्वंसादृश्येनविवल्गति ॥ सदृशाविषमाश्चैवयथासरसिवीचयः॥८॥ ताएवान्याश्चदृश्यंतेव्यवस्थाःसंस्तौतथा॥ तस्माद्राजेवभूयोपिवक्ष्यमाणकथेश्वरः॥ ९ ॥

याधृनाम ॥ १ ॥ इदविभवजातपरित्यज्य ॥ मनःखगक्रोडीकृत्यहृदिनिरुद्ध्य ॥ २॥३॥ दंपतीजायापतीपूर्वकल्पेद्वापरेअभूताम् ॥ इदानीमष्टाविंशेचतुर्युगेऽपिमद्वापरेतेनैवसन्निवेशेनभविष्यतः ॥ ४ ॥ भूतभविष्यतोः सादृश्येकोहेतुरितिरामप्रश्नार्थः ॥ ५ ॥ जगन्निर्माणेनियतिरूपायाब्रह्मादीनासत्यसंकल्पसंविदः अनिवार्यस्वभावएवतद्धेतुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ईदृशीत्युक्तंप्रपचयति ॥ यदिति ॥ यथाएकस्मिन्नाम्रतरौअन्यदन्यत्फलबहुशोभूत्वापुनःपुनस्तादृशमेवभूरिशोभवति ॥ स्कंधवटस्तुअभूत्वैवभवतिसचच्छिन्नःपुनस्तस्मिन्नभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सदृशौशिखिध्वजादिससारेपितथेत्यर्थः ॥ राजाअतीतशिखिध्वजइववक्ष्यमाणकथायावर्ण्यत्वेनईश्वरोनायकः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ कथ्याकुळवरा ॥ [illegible]
॥ १२ ॥ सकलागांवापीकूपतडागारामादिकायाणाम ॥ विदग्धोलोकशास्त्रनिष्णात ॥ १४ ॥ शांतश्चासीत्सुभग सौभाग्यलक्षणयुक्तश्च विनयार्थानांपरेषाम पिविनयशिक्षा
देसूनांवाक्यामांवदिताबका ॥ १५ ॥ सर्वैवेदजानातितथापिमाननाअभिज्ञताभिमानस्तच्छून्य ॥ बैणवीव्यसनादि ॥ १६ ॥ उत्तमनओजसास्वबाहुवीर्येण ॥ अनेनपिता
मांडलिकएवासीदसौस्वबाहुवीर्येणैवसम्राट्मपन्नइतिगम्यते ॥ १७ ॥ साम्राज्यमयुक्तयासपत्न्या ॥ महाहिकायिवस्यूनामभायाप्रजानांधनबद्धतइतिविगतजेतश्यराभुधरा

भविष्यतिमहातेजास्तद्दृत्तांतमिमंश्टणु ॥ द्वापरेपूर्वमभवदनीतेसममेमनौ ॥ १० ॥ चतुर्युगेचतुर्थेतुसर्गेस्मिन्कुरुणांकुले ॥ जम्बूद्वीपेप्र
सिद्धस्यविंध्यस्यादूरसंस्थिते ॥ ११ ॥ मालवानांपुरेश्रीमान्छिखिध्वजइतीश्वर ॥ धैर्यौदार्यदयायुक्तःक्षमाशमदमान्वित ॥ १२ ॥
शूरःशुभसमाचारोमौनीगुणगणाकर ॥ आहर्तासर्वयज्ञानांजेतासर्वधनुष्मताम् ॥ १३ ॥ कर्तासफलकार्याणांभर्तापूर्ववपुर्भुव ॥
पेशलस्निग्धमधुरोविदग्धःप्रीतिसागरः ॥ १४ ॥ सुंदर शांतसुभग प्रतापीधर्मवत्सलः ॥ वदिताविनयार्थानांदातासफलसंपदाम् ॥ १५ ॥
भोक्तासत्संगसहित सुश्रोतासकलश्रुते ॥ वदासौमाननाशून्य स्त्रैणवणवदस्पृशन् ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेबालएवोत्तमौजसा ॥
कृत्वापोडशवर्षाणिस्वयंदिग्विजयंवशी ॥ १७ ॥ नूनंसाम्राज्यसपत्न्याभूमंडलमयोजयत् ॥ अतिष्ठद्विगताशंकपालयन्धर्मत प्रजा
॥ १८ ॥ सधीमान्मंत्रिभि सार्धयशसाशुक्लयन्दिश ॥ अथगच्छत्सुवर्षेषुवसंतेप्रोल्लसत्यलम् ॥ १९ ॥ पुष्पपुंजभ्रमाणेपुस्फुरत्सुशशिर
श्मिषु ॥ मंजरीजालदोलासुविटपांतःपुरांतरे ॥ २० ॥ रज कर्पूरधवलेवलद्दलकपाटके ॥ आमोदविलसत्पुष्पगुलुच्छकवितानके ॥ २१ ॥
गायत्सुगहनेपूर्वैर्मिथुनेष्वलिनांमिथ ॥ आवातिमधुरेवायौशशिशीकरशीतले ॥ २२ ॥ कदलीकदलीकच्छतलपल्लवलासिनि ॥ कां
तांप्रतिनृपस्यैवसचेत समुत्सुकम ॥ २३ ॥ क्षीयकुसुमसभारसौगंध्यमधुरासवे ॥ मनोनान्यास्पदचक्रेसवसतमिवोदितम् ॥ २४ ॥

वाराकम ॥ १८ ॥ वर्षेपुगच्छत्सुयौवनेप्राप्तेसतीतियावत् ॥ अथास्यपेन कांतामनिसमुत्सुकमभूदेतिपद्यमेनसबंध ॥ १९ ॥ विटप शारवातद्धक्षणेअंतःपुरांतरेमंजरीजालदोला
सुअलिनांमिथुनेषुगायत्स्विनिष्पर्वाहितेनान्वय ॥ २० ॥ तदेवांतःपुरतत्सामपीक्ष्यनननवर्णयति ॥ रजइति ॥ २१ ॥ शशिनाशीकरैश्वशीतले ॥ २२ ॥ कदलीमसिद्धा कद
ल्योगुल्मभेदास्तपांकच्छआयेपुतलेपुपल्लवेपुचलासिनिलास्पर्शालेइतिरीत्यमांचोपपादकवायार्विशेषणम् ॥ ससवित्युक्त्यापूर्वमेवगुणसौंदर्यादिश्रवणात्मृणालायामनुरक्तमि
तिगम्यते ॥ २३ ॥ कुसुमसभाराणांसौगंध्यलक्षणैर्मधुरैरासवे क्षीबमत्तसत्सुवसंतमनमिवउदितरागपल्लवितमन अन्यास्पदकांतातिरिक्तविषयाबलंबनमचक्रे ॥ २४ ॥

तदौत्सुक्यप्रकारप्रपचयति ॥ उद्यानेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसतापःकदास्याद्येनशीघ्रंघटनास्यादित्याशयेनाह ॥ मृणालेति ॥ द्वंद्वलक्ष्य पुष्पितलतागृहात्मनाद्वदीभूनावलक्ष्यस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनानामुपवनानाचगुणानुवर्णनेआवलितासुकथासुचारमतेतिसप्रमीनांस वथ. ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुमारी स्तदिपूजयामासवद्धमेनेसाकल्पिकभूषणैरलचकेत्वा ॥ मन्येइत्यवितर्के॥वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंकारार्थम् ॥३२॥ मन्त्रिणापदलक्षणम॥

उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ कदाप्रणयिनींमुग्धांहेमाब्जमुकुलस्तनीम् ॥ २५ ॥ करिष्येकामिनीमंकेपर्यंकेकुंकुमांकिताम्॥ कदाकमलवल्लीनांदोलास्वलिरिवालिनीम् ॥ २६॥ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुजलतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदेंदुद्वंदवल्लक्ष्यभिलाषिणी॥ २७॥ मत्कृतेमदनातमाकदास्यादिंदुसुंदरी ॥ इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः ॥ २८ ॥ विजहारवनांतेषुकुसुमोपवनेषुच॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच॥ २९ ॥ वल्लीवलयगेहेषुविविधोद्यानभूमिषु॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलितासुच॥ ३०॥ शृंगाररसगर्भासुकथास्वरमतोन्मनाः॥ स्तहिहारलसत्कायविलोलालकवल्लरीः ॥ ३१ ॥ कुमारीःपूजयामाससुवर्णकलशस्तनीः॥ एतन्मन्येविदुर्भव्यामंत्रिणोनृपनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ इंगिताकारवेदित्वमेवमंत्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमंत्रिवर्गोविचारयन्॥ ३३ ॥ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवतान्विताम्॥ नवयौवनसंपन्नांभार्यात्वेविधिनोत्तमाम्॥ ३४ ॥ उपयेमेसतामात्मसदृशींप्रतिमामिव॥ चूडालेतिभुविख्यातानाम्नानृपतिसुंदरी ॥ ३५॥ सातंभर्त्तारमासाद्यरेजेफुल्लेवपद्मिनी॥ नीलनीरजनेत्रांतांचूडालांसशिखिध्वजः॥ ३६ ॥ स्नेहाद्विकासयामाससूर्योदेवोयथाब्जिनीम्॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः॥३७॥ हावभावविलासाढ्यैरंगैर्नवलतेवसा॥ सुमंत्र्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः॥ ३८ ॥ राजहंसइवाब्जिन्यारेमेदयितयातया॥ अंतःपुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ ३९॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु॥४०॥ मंदारदामलोलासुकदलीकंदलीषुच॥ पुरांतेषुवनांतेषुदिगंतेषुसरस्सुच॥ ४१॥

मंत्रिवर्गोराजगुणशीलकुलादिसपत्तिविचारयन् ॥ ३३ ॥ युवतीनासमूहोयौवतम् ॥ भस्याढेतद्धितेपुवद्भावः ॥ तेनान्वितां नवेनयौवनेनवयसाचसंपन्नाम् ॥ ३४ ॥ प्रतिमांप्रतिच्छायामात्मसदृशींमनुरूपाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विकासयामासप्रसादयामास ॥ ३७ ॥ हावभावादयःशृंगारचेष्टाभेदास्तदाढ्यैरंगैर्नवलतेवसाशुशुभेइतिशेषः ॥ शोभनैरामंत्रिभिःसुमंत्रिभिरर्पिताःसर्वेउपभोग्यार्थायस्मै ॥ अथवाशोभनैर्धार्मिकैर्मन्त्रिभिःसर्वेभ्योर्थिभ्यःअर्पिता.सर्वेअभिलषितार्थायस्य ॥ अतएवसुस्थितप्रजा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥चंदनागुरुसुगंधितासुवीथिषुचंदनागुरुवृक्षाणापंक्तिषुच ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४१ ॥ धुरेर्वैर्यवलीवर्देस्थेपुक्षमेपुसतरमणीयमर्यादष्टिर्ययोस्तथाविधयोर्मेयसस्यसपत्कांतयोपुभूम्योरिव ॥ ४२ ॥ मिथ अन्योन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाम्यार्थित्वा धकोविदौपाङ्गतरीअतएवसर्वगुणसाम्यादनुरागेमताभूम्परजमावर्जविस्यमिवसपम्च मित्याह ॥ स्वरूपमिति ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वाद्देहमपसंक्रांतमेकमेवजीवस्वरूपम् ॥ विमारिशिम्यैदग्ध्यमपितस्त्च्छिम्यकुशालानामुत्वादायससअम्यस्य ॥ ४५ ॥ यथाबालोपद्रवावशावर्षविव्रमसचर्यमिनिशाखनियतकालादेवमिषायप्रकातितवत् ॥ सा चूडाला ॥ असौशिखिध्वज ॥ ४६ ॥ अमावास्यामाप्येतिशेष ॥ इष्टकाविवमिथोहृदयसस्थौसंतौऐक्यमुपागतौ ॥ ४७ ॥ मिश्रितक्षीरोदकसदेकरसौ ॥ ४८ ॥ भूतल

जगलेपुजनांतेपुजंयूजयीरजातिपु ॥ बभूवाह्लादकसर्वंतयोरन्योन्यचेष्टितम् ॥ ४२ ॥ सहृपयोर्धुरवरैर्घंभूम्योरिवकांतयो ॥ नित्यमेवावियुक्तत्वाप्रियत्वाच्चेष्टितस्यच ॥ ४३ ॥ मिथ कलाकलापस्यकोविदौतौबभूवतु ॥ स्वरूपमेकमेवतौदधतुर्मित्रतांगतौ ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्यत्वादिवसंक्रांतमक्षतम् ॥ सर्वशास्त्रार्थवेदग्ध्यंचित्रादपिमुखात्प्रभा ॥ ४५ ॥ बाल कालादिवागत्यसासीत्सर्वार्थपंडिता ॥ नृत्यवाद्यादियाचचूडालावदनादसौ ॥ ४६ ॥ अशिक्षतबभूवाथकलानामतिकोविद ॥ अमावास्यामिवेंद्वर्कावन्योन्यविलमत्कलौ ॥ ४७ ॥ मिथोहृदयसस्थौतौह्यावप्यैक्यमुपागतौ ॥ तौसास्थितावेकरसावन्योन्यदयितावुभौ ॥ ४८ ॥ पुष्पामोदाविवाभिन्नौभूतलस्थौशिवाविव ॥ वैदग्ध्यसुंदरमतीसर्वशास्त्रार्थपंडितौ ॥ ४९ ॥ कार्यार्थबभुवंप्राप्तौकमलाकमलाधवौ ॥ स्नेहात्प्रसन्नमधुरौसमविज्ञातवादिनौ ॥ ५० ॥ अनुवृत्तिपरावास्तांलोकवृत्तांतहृदौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलसद्रसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धागौशशांकौह्यविवोदितौ ॥ ५१ ॥ रेजेलसच्चरतिभोगविलासकांतमंत पुरेपुमिथुनंतदनुत्तमश्रि ॥ ब्रह्मांडखंडकुहरेष्विवराजहंसयुग्मविकासिमदमन्मथमदधारि ॥ ५२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानशिखिध्वजविलासकथनंनामसप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवयहूनिवर्षाणिमिथुननिर्भरस्पृहम् ॥ रमेयौवनलीलाभिरमंदाभिर्दिनेदिने ॥ १ ॥ अथयातेपुयहुपुवर्षस्वावृत्तिशालिपु ॥ शनैर्गलिततारुण्यभिन्नकुंभादिवांभसि ॥ २ ॥

स्यौभूमावयतीर्णौशिवौगौरीशंकराविव ॥ ४९ ॥ सहृमत्येकमापृष्टसदेहपवलोकशास्त्ररहस्यसमनुन्यकालतुल्यविपयपविज्ञातयनुशीलययोस्तौ ॥ ५० ॥ परस्परगुरुहितामिशारीनावानुवृत्ति प्रियहितविनयाचाचारतत्परौ ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यशाशंकगम्यधमरहस्यस्यपवर्दिौ ॥ लसतिश्रृंगारादिनवरसलक्षणामिरसायनानिययोस्तौ ॥ ५१ ॥ ब्रह्मांडस्यमध्यभागस्यसत्यलोकस्यकुहरेपुगर्भारस्सरस्तुराजहंसयोयुग्ममिथुनमिव ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० पू० सप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ तयो क्रमेणवैराग्यसच्छास्त्राभ्यासमिश्रनाच्चूडालायाविवेकोभज्ञानलाभश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ निर्भरस्पृहदृढप्रेम ॥ मिथुनतर्मीपुसवदम ॥ १ ॥ अथशनैस्तारुण्येगलतिसतितयुग्मइतिनिर्णीयअध्यात्मसमतशास्त्रविचारयामासतिवक्ष्यमेएकादशेपसबंध ॥ २ ॥

निर्णयहेतुप्रथमतत्कृतविचारप्रपंचयति ॥ तरंगेत्यादिना ॥ तरंगनिकराकारेणभंगुरेणदेहेनव्यवहरणशीलेदेहिनि ॥ मरणंदेहवियोग. ॥ ३ ॥ कुतोदुर्निवारणंतत्राह ॥ हिमाश निरिति ॥ ४ ॥ तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णाप्रावृषिकटुतुंबीलतेवदीर्घतागतावर्धतइतियावत् ॥ रयोत्रवार्षिकपूर. ॥ ५ ॥ जीव्यतेअस्मिन्निति र्जीवनंदेहादि ॥ ६ ॥ दुःखान्याध्यात्मिकादीनितृष्णाचचेतःपततिनिपत्यतुदतीतियावत् ॥ ७ ॥ अप्रियासपत्नीकामयतेयस्तस्यकाताप्रियतमेव ॥ ८ ॥ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यं रसशोषः ॥ इहास्मिन्संसारे ॥ ९ ॥ दशासुजन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ तद्युग्ममिथुनंइतिविचार्यतत्रअध्यात्मशास्त्रमेवसमारव्याधिभेषजंनिर्णीयतदेवविचारयामासेत्यन्वयः

तरंगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातःपक्वफलस्येवमरणंदुर्निवारणम् ॥ ३ ॥ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी ॥ आयुर्गलत्यविरतंजलंकरतलादिव ॥४॥ प्रावृषीवलतातुंबीतृष्णैकादीर्घतांगता ॥ शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौवनम् ॥ ५ ॥ इंद्रजालमिवासत्यंजीवनंजीर्णसंस्थिति ॥ सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ॥ ६ ॥ पतंतिचेतोदुःखानितृष्णागृध्रइवामिषम् ॥ बुद्बुदःप्रावृषीवाप्सुशरीरंक्षणभंगुरम् ॥ ७॥ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविचारगः ॥ सत्वरंयुवतायातिकांतेवाप्रियकामिनः ॥ ८॥ बलादरतिरायातावैरस्यमिवपादपम् ॥ तदिहस्याच्छुभाकारंस्थिरंकिमतिशोभनम् ॥ ९ ॥ यदासाद्यपुनश्चेतोदशासुनविदूयते ॥ इतिनिर्णीययुग्मंतत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥ चिरंविचारयामासशास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ आत्मज्ञानैकमात्रेणसंसृत्याख्याविषूचिका ॥ ११ ॥ संशाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ तच्चित्तौतद्गतप्राणौतन्निष्ठौतद्विदाश्रयौ ॥ १२ ॥ तदातदर्चनपरौतद्दीहौतौविरेजतुः ॥ तत्रैवातिघनाभ्यासौबोधयंतौपरस्परम् ॥ १३ ॥ तस्मीतौतत्समारंभावन्योन्यंतौबभूवतुः ॥ अथसाविरतंरामरमणीयपदक्रमान् ॥ १४॥ श्रुत्वाध्यात्मविदांवक्त्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् ॥ इत्थंविचारयामासस्वमात्मानमहर्निशम् ॥ १५ ॥ अव्यापृताव्यापृतावाधियाधवलयेद्धया ॥ प्रेक्षेतावत्स्वमात्मानंकिमहंस्यामितिस्वयम् ॥ १६ ॥ कस्यायमागतोमोहःकथमभ्युत्थितःक्वा ॥ देहस्तावज्जडोमूढोनाहमित्येवनिश्चयः ॥ १७॥ आबालमेतत्संसिद्धंमतौचैवानुभूयते ॥ कर्मेंद्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तद्विदाअध्यात्मशास्त्रविदएवाश्रयःशरणययोस्तौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन्नध्यात्मशास्त्रएवसम्यक्तच्चिंतनतच्छ्रवणमन्योन्यतत्प्रबोधनमित्यादि.समारंभोययोस्तौ ॥ साचूडाला ॥ १४॥ इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १५॥ अव्यापृतात्यक्तशारीरव्यापारा ॥ प्रेक्षेविविच्यपश्येयम् ॥ अस्मिन्कार्यकारणसघातेअहंचेतनधातुःकिंस्याम ॥१६ ॥ अयंसंसारलक्षणोमोहोभ्रमः कस्यागतः यस्यहिभ्रांतिरागतासतन्निवारणेस्वस्थ.स्यात्सएवकइत्यर्थः ॥ कथंकेतिनिमित्तजिज्ञासाक्वेतितन्मूलजिज्ञासा॥ मूलेहिपरिज्ञातेतदुच्छेदेनोच्छेत्तुंसशक्य॥ १७॥मतौस्थूलोहंगौरोहमित्यादिबुद्धिवृत्तौसत्यामेवानुभूयतेनस्वतइतितस्यजडत्वमित्यर्थः ॥अस्माद्देहादभिन्नहस्तपाद्यवयवात्मकः ॥१८॥

१ एवंव्याख्यानेपुंवद्भावानुपपत्तिः ॥ अप्रियसपत्नीसमहणकामयतइतिव्याख्यानेतुनकाप्यनुपपत्तिः २ कथंकैर्निमित्तैरित्यपिपाठः

बुद्धीन्द्रियगणोपिएवशरीरावयवात्मकएव ॥ यद्यप्यजश्चेतिसूत्रेइन्द्रियप्राणादय सूक्ष्मालिंगदेहावयवाएवनस्थूलदेहावयवाइतिबादरायणेनसिद्धांतिततथापितेपदिहावयव त्वेनैवापठितपामरमनुभवावयवदेहस्यकत्वान्तवयवजडत्वमेवेत्याशय ॥ १९ ॥ मनआदेरपिजडदेहादिभेरकत्वात्तत्संयोगयाग्यदृष्यनयायस्यादित्यज्जडत्वसिद्धमि त्याह ॥ प्रेर्यतइत्यादिना ॥ २० ॥ महासत्ताआत्मस्वभावैवेतिनिश्चय ॥ क्षेपणैरज्जुयष्टि ॥ २१ ॥ खातेनचमहयानरालिकनिम्नदेशेन ॥ साबुद्धिर्भासनेप्रेर्यते ॥ २२ ॥ जी वेनभाणावच्छिन्नचिदाभासेनजन्यतेअभ्यस्यते ॥ तथाचयक्षदेहवत्तस्याप्यसत्त्वाद्वेवजडत्वमित्यर्थ ॥ वातात्माप्राणोपाधि ॥ २३ ॥ अनन्येनस्वान्तर्यामिचिदचेतन्यनप रिपूर्णोजीवति ॥ चत्याहुल्लस साक्षिभावेनविषयप्रकाशनतेनकलङ्किनादूषितप्रायेण ॥ २४ ॥ जीर्णेनचिरंतनेन ॥ २५॥ चेत्योल्लेखकलङ्किनेतिमयोपपत्तिमाह ॥ असत्येति॥

अवयवावयविनोनभेदोजडएवच ॥ बुद्धींद्रियगणोप्यवजडएवेतिदृश्यते ॥ १९ ॥ प्रेर्यतेमनसायस्मायष्ट्येवभुविलोष्टक ॥ मनश्चै वजडमन्येसकल्पात्मकशक्तियत् ॥ २० ॥ क्षेपणैरिवपाषाण प्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयै ॥ बुद्धिर्निश्चयरूपैवजडामत्तैवनिश्चय ॥ २१ ॥ खाते नेवसरिन्नूनसाहंकारेणवाह्यते ॥ अहंकारोपिनिःसारोजडएवशवात्मक ॥ २२ ॥ जीवेनजन्यतेयक्षोबालेनेवभ्रमात्मक ॥ जीवश्च चेतनाकाशोवातात्माहृदयेस्थित ॥ २३ ॥ सुकुमारोंतरन्येनकेनापिपरिजीवति ॥ अहोनुज्ञातमेतेनचेत्योल्लेखकलङ्किना ॥ २४ ॥ जी वोजीवतिजीर्णेनचिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चेत्यभ्रमवताजीवश्चिद्रूपेणैवजीवति ॥ २५ ॥ आमोद पवनेनेवखातेनेवसरिद्वय ॥ असत्य जडचत्यांशचयनाच्चिद्वपुर्जडम् ॥ २६ ॥ महाजलगतोप्यग्निरिवरूपस्वमुज्झति ॥ सद्वासद्वायदाभातिचित्समाधौसतिस्वत ॥ २७ ॥ स्व रूपमलमुत्सृज्यतदेवभवतिक्षणात् ॥ एवंचिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतयास्वयम् ॥ २८ ॥ जडशून्यमसत्कल्पचैतन्येनप्रबोध्यते ॥ इतिस र्वित्यचूडालाकिनैपाश्चिन्ततनी ॥ २९ ॥ इतिसंचिंतयामासचिरायेत्यव्युद्ध्यत ॥ अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनामयम् ॥ ३० ॥

चयनात्तादात्म्यससमाध्यासाच्चिद्वपुश्चिरस्वभावमपितजडमिवसपन्नमित्यर्थ ॥ २६ ॥ महाजलतमजलसामुद्रवातवृतोग्निरिवस्वभास्वररूपमुज्झतिमुचति॥ अतएवसत्त्वांशे चिद्दुलक्षण्यमिवलब्धापट सम्पटसम्मितिसत्ताघटपटादयचिदाकारसमरसानुभूयते ॥ घटाद्याकारस्यमध्ये दीर्घयेघटोनास्तिपटोनास्तीतिसत्ताकारमप्युज्झतीअभावताम प्यापद्यतइतिभाव ॥ चित्समाधीचेस्थिकाप्यसद्रूपमसद्रूपवायदेवभासनोपनीतंस्वतआभातितदेवक्षणादलपूर्णस्वरूपमसदुज्झतक्षणात्स्वयभवतीतिपरेणान्वय ॥ २७ ॥ एव मुक्तरीत्यापरमात्मचिद्रूपमपिअविद्यावरणादध्यासपरंपरयाजडशून्यमसत्कल्पसपन्नजगद्रूपमुद्भावनात्तत्स्वभावेनचेतन्येनैवतत्तदाकारवृत्तिभ्यास्तामूलाविद्यावरणभग द्वाराप्रबोध्यतइतिपरेणान्वय ॥ २९ ॥ तर्हिमूलाविद्यावरणभंगेनैपाप्रज्ञचित्केनोपायेनदृश्यस्वभपिहायप्रबोधयतीत्याशङ्कितांचिंतितवतीत्याह ॥ इतीति ॥ २९ ॥ दृश्यवर्ण्य मानप्रकारेणाप्यबुध्यत आत्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३० ॥

१ शक्तिमदित्यपिपाठ

कश्चिदपिपुरुषोनहीयतेपरमपुरुषार्थात्प्रच्युतोनभवतीत्यर्थः ॥ अथवाकश्चिदपिकाम्योर्थोनहीयतेनहानिप्राप्यते ॥ तत्प्राप्त्यैवसर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवाकिंचिद्वस्तुदु खसाधनमितिबुद्ध्यानहीयतेनत्यज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसंपत्तेरित्यर्थ. ॥ हानासंभवोक्तिरुपादानस्याप्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्यअता.परिच्छेदहेतवः ॥ ३१ ॥ द्वितीयस्यनैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्येंदोःपदेस्थानेस्थिताभातिकल्पिताइतियावत् ॥ ३२ ॥ शुद्धसंवेदनमेवआकार'स्वरूपंयस्या' ॥ शिवभूमानंदरूपत्वात्परममंगलतादृशस्वभावात्कदाप्यप्रच्युतमित्यच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृन्मूलाविद्यावरणभंगेनविभातानपुनःकेनाप्याव्रियतइतिसकृद्विभाता अतएवनित्योदयवतीपरिगीयतेवेदांताद्यध्यात्मशास्त्रेषुलक्षणया ॥ ३४ ॥ चेत्यादित्रिपुटीजालमस्या'सकाशाद्भिन्नवस्तुन यतएषात्रिपुटीतयासाक्षिभूतयाचेत्यतेनतुमानन'सिद्धासैषासाक्षिचित्त्रिपुटीप्रवृत्ते'प्रागेवस्वतःसिद्धत्वादाद्या ॥ ३५ ॥ विजृंभतेविवर्तते ॥ ३६ ॥ मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनिमातरिप्रमातृभावापन्नेसतितत्रतरंगादिकलनाप्रायाजगद्रूपभूतभौतिकपदार्थानांसत्ताअस्ति

यद्वैविज्ञेयंतांकृत्वानकश्चिद्धीयतेपुनः ॥ एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयः ॥ ३१ ॥ असंतःसर्वएवाहोद्वितीयेंदुपदस्थिताः ॥ महाचिदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते ॥ ३२ ॥ निष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकाराशिवंसन्मात्रमच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृद्विभाताविमलानित्योदयवतीसदा ॥ साब्रह्मपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते ॥ ३४ ॥ चेत्यचेतनचित्तादिनास्याभिन्नंनमानतः ॥ तयैवाचेत्यतेचिद्धीःसैषाद्याचिदितिस्मृता ॥ ३५ ॥ अचेत्यंयदिदंचित्त्वंतत्तस्यारूपमक्षतम् ॥ मनोबुद्धींद्रियाद्यर्थरूपैःसैवविजृंभते ॥३६॥ तरंगकणकल्लोलकलनेयंचिदात्मनि ॥ जगद्रूपपदार्थानांसत्तास्फुरतिमातरि ॥ ३७॥ यदिदंतत्परंरूपंतस्याःखलुमहाचितेः ॥ शुद्धचिन्मणिवत्साहिसेयंसमसमोदिता ॥ ३८ ॥ अनन्ययैवयाशक्त्याजगज्जृंभिकयास्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेणनान्यासंभवतीहहि ॥ ३९ ॥ विचित्रतेवभांडानांननुहेमतयायथा ॥ सातथोदेतितद्रूपमात्मानंचेततिस्वयम् ॥ ४० ॥ स्वचित्तेनद्रवत्वेनतरंगादित्वमंबुषु ॥ महाचितौजगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४१ ॥

तास्फुरति ॥ ३७ ॥ यदिदंजगत्सत्तारूपंप्रसिद्धंतत्तस्याअधिष्ठानभूतायामहाचितेरेवपररूपंरूपातरम् ॥ खलुशब्दोद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्त्तंचेत्यादिश्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यत'साहिचित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिबिंबमसंगैवधत्ते सेयजगत्सत्ताचव्यावहारिकेषुप्रातिभासिकेषुचसमसमास्वस्वाधिष्ठानानुसारिणीउदिता ॥ ३८ ॥ अतएवजगत्सत्तायाअधिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणायोगान्मायामात्रत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ॥ ३९ ॥ अतएवनामरूपविशेषप्रलयेजगत्सत्तामायाशबलब्रह्मसत्तात्मनैवपरिशिष्यते ॥ मायाबाधेतुआनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मानस्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति ॥ भांडानामलंकारजातानांविचित्रतायथाप्रविलयेहेमतयाहेमसत्तात्मनैवोदेतितथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ सत्तायांदर्शितन्यायेनैवजगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्भेदानामपिविषयाकारभेदेमिथ्यात्वपर्यालोचनेअपरिच्छिन्नपरब्रह्मचिन्मात्रतापर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेतिद्वाभ्याम् ॥ यथास्वप्नेंद्रजालादौद्रवत्वेनपरिणतेनस्वचित्तेनसिद्धेषुसमुद्राद्यंबुषुतरंगादिअनुदयदप्युदेतीवतथामहाचितौब्रह्मण्यपिसमष्टिचित्ताज्जगदनुद्यदप्युदेतीत्यर्थ ॥ अनुदेतीतिनञस्तिढंतेनसहेतियोगविभागात्समासश्छांदसोवा ॥ ४१ ॥

१ एवेहेतिक्वचित्पाठ.

अस्तेर्बाक्लितसमाह ॥ तविति ॥ मत्तमस्त्रमेषिद्रूपआत्मैवचित्तकल्पितजलरूपेणरूपवान्सस्तरगादिरूप्यभेवान्यथायामसत्भात्मव्यतिरिक्तेनाणुमात्रमपिकिंचिदस्ति एवचि
न्मात्रमवाहजगद्दानविशेषभेदै सपन्चोनपरमार्थत पूर्णचिदात्मनोमत्तोव्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यहंभावस्याप्यपरिशेषादनहंभावचिन्मात्रमेवाततंविस्तीर्णमित्यर्थः। ४२॥
मरणेदेहवियोगोनाशोव्ययइतिभेद ॥ सदसद्गतीस्वर्गनरकौ ॥ ४३ ॥ तथमस्तुतविचारस्यावधौविश्रांतिदर्शयति ॥ अच्छेघइति ॥ ४४ ॥ आसे शासस्योरितिसलोप ॥ अ
सभृदस्याभासोयस्मिन् ॥ ४५ ॥ चिरकालिकपरिच्छेदरहितम ॥ अनतदेशवस्तुकृतपरिच्छेदरहितम ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिकर्मफलौघाश्चकारासत्साधनव्यापारा अफ
लादिकानिष्फलसाधनाश्चयाश्चेष्टाश्चइदमाकाशमेवनान्यत् ॥ ४६ ॥ पुस्तकलालादिपुरुषजातिस्तत्कममयीतन्निर्मिता ॥ अथवापुस्तप्रतिमायांकल्पितापुरुषजाति ॥कर्म

तदात्मैवयथायातोरूपवान्जलधौद्रवात् ॥ एवंचिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम् ॥ ४२॥ नतस्यजन्ममरणेनतस्यसदसद्गती ॥ नना
श सत्तावत्यस्यचिन्मात्रनभस क्वचित् ॥ ४३ ॥ अच्छेद्योयमदाह्योयंचिदादित्योतिनिर्मल ॥ आहोनुचिरकालेनशांतास्मिपरिनिर्वृ
ता ॥ ४४ ॥ निर्वाणिभ्रमनिर्मुक्तमासेनिर्मंदराब्धिवत् ॥ असदाभासमत्यच्छमनंतमजमच्युतम् ॥ ४५॥ आत्माकाशमनाद्यमम
लपरमचिरम् ॥ अनंतमिदमाकाशंफलौघाश्चाफलादिका ॥ ४६॥ सुरासुरयुतविश्वमेतन्मयमकृत्रिमम् ॥ पुस्तकर्ममयीसेनासर्वन्च
न्मात्रकथया ॥ ४७॥ द्रष्टृदृश्यमयीसत्ताचिन्मात्रैक्यमयीतथा ॥ इदमैक्यमिदद्वित्वमहनाहमितीतिच ॥ ४८ ॥ कइवभ्रमसमोह कथक
स्यकृत क्वा ॥ स्वमनतमनायासमुपशांतास्मिसस्थिता ॥ ४९ ॥ निर्वाणपरिनिर्वाणागतमासेगतज्वरम् ॥ अचेतनचेतनंवायोयमा
भातिचेतति ॥५० ॥ भासमानात्मतद्रूपंखंमहाचितिसस्थितम् ॥ नेदनाहंनचान्यच्चनभावाभावसंभव ॥शातसर्वंनिरालयकेवलंस
स्थितपरम् ॥५१॥ इत्थंविचारणपरापरमप्रबोधाद्धाद्यया स्थितमिदपरमात्मतत्त्व ॥ सशांतरागभयमोहतमोविलासाशांतायभूवश
रदभ्रलेखिकेव ॥५२॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० चूडालाप्रबोधोनामअष्टसप्ततितम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥७॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥दिनानुदिनमित्येषास्वात्मारामतयातया ॥ नित्यमंतर्मुखतयाथभूवप्रकृतिस्थिता ॥ १ ॥

तदनुरूपचलनादि तन्मयीतत्प्रचुरावालनिर्मितमृच्छना ॥ ४७ ॥४८ ॥ किवस्तचतुष्टयप्रकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसभावनाप्रतिषेधार्थम ॥ स्वपारमार्थिकरूपमाप्येतिशेष
॥ ४९ ॥ निर्वाणेमोक्षसुखेपरितोनिर्वाणानिर्वृत्तागतभवज्वरगतकण्ठचामीकरवत्प्राप्तस्वरूपमेवाहमासे ॥ यदचेतनचेतनवाआभाति योयतद्योक्ताचेततितदुभयभासमानात्मा
भिन्नचद्रूपतद्रूपस्वचिदाकाशमेवेतिपरेणान्वय ॥ ५० ॥ किदहताहतान्यत्तादिजमत्स्वभावमस्यकिंवाब्रह्मनेत्याह ॥ नेदमिति ॥५१॥ उक्तमेवसक्षिप्योपसंहरति ॥इत्थमिति॥
परमप्रबोधाद्धात्यतिकमोहनिद्रापगमात्संशांतारागादयस्तमोविलासाअवस्थाभयस्तमायस्या ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० अष्टसप्तति
तम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥अपूर्वमीमतीदृष्टापृष्टयाधरणीभुजा ॥ चूडालयास्वशोभायाहेतुर्बोधोवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवविचारेणोत्पन्नस्यतत्त्वज्ञानस्याभ्यासाद्दिनक्रमेणा
त्तरोत्तरभूमिकाप्रतिष्ठामाह ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनानुदिनदिनक्रमेण ॥ नित्यमंतर्मुखप्रकृति स्वाभाविकरूपतस्मिन्स्थितापरिनिष्ठिता ॥ १ ॥

तस्यास्तत्प्रतिष्ठालक्षणान्याह ॥ नीरागेत्यादिना ॥ २ ॥ परिपूर्णोदिहादांतरान्मनसोप्यांतरःप्रत्यगात्मायस्या ॥ ३ ॥ सुचिरंप्राक्संसारश्रांतातदा निरतिशयानंदघनेज्ञानलब्ध्ये पदांतरेपरमपदेविश्रांता ॥ ४ ॥५॥ कथमल्पकालिकेनबोधेनानादेर्महत्तमस्यचभ्रमस्यनिवृत्तिस्तत्राह॥यथेति ॥ कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपःस्पंदविभ्रमःअविद्वत्पिअकस्मादेवा गतस्तथातत्त्वज्ञानवतिसर्वंनि शेषमकस्मादेवविलीयतइत्यर्थः ॥ दीर्घपाठेयथाविलीयतेतथातत्त्वज्ञानवर्तावभुवेतिकथंचिद्याख्येयम ॥ ६ ॥ नदृष्टमकलंद्वैतंयत्रतथाविधेपदे ॥ ७ ॥ यथाजरद्गवीवृद्धागौर्दुरारोहतमसंतृणोदकसमालोकतुल्यातपचंद्रिकोपभोगशैलाग्रंचाप्राप्यअनाकुलासस्थिताभवतितद्वत्सापिसमालोकजापदादिसर्वावस्थास्वेक रूपप्रकाशप्रत्यगात्मानजामदाद्यसवधात्मनास्वभावेनप्राप्यतस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलासस्थितेत्यर्थः ॥ ८ ॥ आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेनपूर्णानंदस्वरूपाविर्भावेण ॥९॥ स्म

नीरागानिरुपासंगानिर्द्वंद्वानिःसमीहिता॥नजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी॥ २॥ परितीर्णभवांभोधिःशांतसंदेहजालिका ॥परमा त्ममहालाभपरिपूर्णांतरात्मना॥ ३॥ विश्रांतासुचिरंश्रांताघनलब्ध्यपदांतरे॥ सर्वोपमातीतनतयाजगामाव्यपदंस्वताम्॥ ४॥इतिसाभा मिनीतस्यचूडालावरवर्णिनी॥स्वल्पेनैवहिकालेनययौविदितवेद्यताम्॥ ५॥ यथायमागतःकश्चिज्जागतःस्पंदविभ्रमः॥तथाविलीयते सर्वंतत्त्वज्ञानवतिस्वयम्॥ ६॥ अदृष्टसकलेशांतिपदेविश्रांतिमेत्यसा॥ रराजशरदच्छाभ्रमालेवगतसंभ्रमा॥ ७॥ अनाकुलासमालोक मसंबंधात्मनात्मनि॥जरद्गवीवशैलाग्रंसतृणंप्राप्यसंस्थिता॥ ८॥स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेनसा॥शुशुभेशोभनापुष्पलतेवा भिनवोद्गता॥ ९ ॥ अथतामनवद्यांगींकदाचित्सशिखिध्वजः॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमानउवाचह॥ १० ॥ भूयोयौवनयुक्तेवमं डितेवपुनःपुनः॥ अधिकंराजसेतन्विजगद्राजवतीयथा॥ ११॥ प्रपीतामृतसारेवलब्धालभ्यपदेवच॥ आनंदापूरपूर्णेवराजसेनितरां प्रिये॥ १२ ॥ उपशांतंचकांतंचदधानासुंदरंवपुः॥ अभिभूयेंदुमायासिश्रियंकामपिकामिनि॥ १३॥ अभोगकृपणंशांतमूर्जितंसम तांगतम्॥ गंभीरंचप्रशांतंचचेतःपश्यामितेप्रिये॥ १४॥तृणीकृत्यत्रिभुवनंपीताखिलजगद्रसम्॥अनंतोड्डामरंसौम्यंमनःपश्यामितेप्रि ये॥ १५॥नकेनचिन्महाभागेविभवानंदवस्तुना॥चेतस्तवतुलामेतिमरुर्क्षीराब्धिसुंदरम्॥ १६॥ तैरेवबालकदलीमृणालांकुरकोमलैः॥ अंगैःस्थितिमनुप्राप्तैर्वर्द्धियातेवलक्ष्यसे॥ १७॥ तथातेनैवतेनैवसन्निवेशेनसंस्थिता॥ अन्यतामुपयातासिलतेवऋतुपर्यये॥ १८॥

यमानोविस्मयस्मेरास्य ॥ १० ॥ जगत्जगती ॥ वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावातिदेशादुगितश्चेतिस्त्रियांङीप्छादसत्वान्नकृतः ॥ राजवतीराजन्वतीपूर्णचंद्रव तीवायथाराजतेतद्वद्राजसे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऊर्जितविवेकोर्जितम ॥ शांतशमादिगुणवत् ॥ प्रशांतमुपरतचापलम ॥ १४ ॥ १५॥ मरुरिवनिर्जलजाड्यनयाक्षीराब्धि रिवपूर्णतयाचसुंदरम् ॥ ॥ १६ ॥ स्थितिमचापल्यमुपायातैस्तैःप्राक्तनैरेवांगैरवयवैस्तेजोतिशयेनवर्द्धियातेव ॥ १७ ॥ ऋतुपर्ययेशिशिरात्यये ॥ १८ ॥

१ मूलस्थतृणपदमुदकस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः

मयामोरसायनादिप्रयोग आयोमोमधाविसिद्धिर्युक्तयोरामयोगहठयोगोपायास्ताभ्यइतिमत ॥ १९ ॥ २०॥ एवराज्ञापृष्टाचूडालास्वशोभातिशयनिमित्तपरिच्छिन्नदेहा
मयामोरसायनादिप्रयोग आयोमोमधाविसिद्धिर्युक्तयोरामयोगहठयोगोपायास्ताभ्यइतिमत ॥ नार्किचिदिति ॥ अहमिदसर्वमूढजनप्रसिद्धमिदशरीरात्मत्वत्यक्त्वानविद्यतेआर्किचिमअशेषा किंचिन्मा
त्रतात्माम पूर्णाद्वितीयब्रह्मात्मलाभश्चेतिगूढोक्त्याप्रथममुत्तरमाह ॥ नार्किचिदिति ॥ अहमिदसर्वमूढजनप्रसिद्धमिदशरीरात्मत्वत्यक्त्वानविद्यते आर्किचिदाका
मरूपाकारायस्मिन्नपाविधब्रह्मात्मतत्त्वबोधेनआगतानतुमरसायनादिसाधनमात्रेण किंचित्किंचिदस्त्वनुच्छतत्त्वसिद्ध्याकारतेनेत्यर्थ ॥ अथवा अहंकिंचित्किंचिदाका
रजापरत्वमावस्थाद्वयनागतानाप्यर्किचित्किंचिदाकारसुषुप्तरूपकिन्तुद्दवमवस्थात्रयमपिस्यक्त्वातुरीयस्वधाममागतातेनहेतुनेत्यर्थः ॥ अथवा अहंकर्मोपासना विनार्किचित्कि
चिदाकारद्वद्वयद्वादिहिरण्यगर्भातरभावनाकृततादस्म्यसिद्ध्यानागता नाप्यर्किचित्किंचिदाकारमव्यक्तरूपकिंतुसर्वत्यक्त्वास्वस्वरूपएवावस्थितातेनहेतुनेत्यथ ॥ अथवा

किल्वयापीतमम्तप्रामसाधान्यमेववा ॥ अमृत्युमेवसप्रामाप्रयोगायोगयुक्तित ॥ १९ ॥ राज्यचिंतामणेवापित्रैलोक्याद्वात्वयाधि
कम् ॥ अप्राप्तंकिमनुप्राप्तनीलोत्पलविलोचने ॥ २० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ नार्किचिर्त्किचिदाकारमिदंत्यक्त्वाहमागता ॥ नर्किचि
त्किंचिदाकारंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २१ ॥ इदंसर्वंपरित्यज्यसर्वमन्यन्मयाश्रितम् ॥ यत्तत्सत्यमसत्यचतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥
॥ २२ ॥ यत्किंचिदनर्किचिच्चतज्जानामियथास्थितम् ॥ यथोदययथानाशतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामिभुक्तै
रिवसुदूरगैः ॥ नद्ध्यामिनकुप्यामितेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २४ ॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमे ॥ नरमेराजलीलासुतेनास्मिश्री
मतीस्थिता ॥ २५ ॥ आत्मन्येवहितिष्ठामित्यासनोद्यानसद्मसु ॥ नभोगेपुनलज्जासुतेनाहश्रीमतीस्थिता ॥ २६ ॥ जगतांप्रभुरेवास्मि
नर्किचिन्मात्ररूपिणी ॥ इत्यात्मन्येवतुष्यामितेनाहश्रीमतीस्थिता ॥ २७ ॥ इदंचाहमिदंनाहसत्याचाहनचाप्यहम् ॥ सर्वमस्मिनर्किचि
च्चतेनाहश्रीमतीस्थिता ॥ २८ ॥ नसुखप्रार्थयेनार्थनानर्थंनेतरांस्थितिम् ॥ यथाप्राप्तेनतुष्यामितेनाहश्रीमतीस्थिता ॥ २९ ॥

अहमिदंलिंगदेहपरिच्छिन्नजीवाकारंत्यक्त्वायन्नार्किचित्किंचित्सद्वात्मकआकारोयस्यतथाविधपरमार्थतोनर्किचित्किंचिदाकारचब्रह्मतत्त्वागताप्राप्तवतीतेनहेतुनेत्यथः ॥ २१ ॥
उक्तमेवार्थमन्यतरेणपुनराह ॥ इदमिति ॥ इदपरिच्छिन्नसर्वंपरित्यज्यसर्वमपरिच्छिन्नमन्यन्मयाआश्रितम ॥ किंतत् ॥ यत्तत्सत्यमबाधितनविद्यतेसम्मूर्तस्यवमूर्तंचप्रपंच
रूपयस्यसत्यच ॥ तनेतिपाग्वत् ॥ २२ ॥ नर्किचित्किंचिदाकारमितिस्वोक्तिमन्यतरेणप्रपञ्चयति ॥ यदिति ॥ यद्वस्तुउदय सगस्तमनतिक्रम्येतियथोदयस्तदिदशादस्यमा
नर्किचित्परिच्छिन्न यदेवचयथानाशमस्यदशादस्यमाननर्किचिच्चभवतितयथायेनकूटस्थभूमानदस्वभावेनस्थितजानामीत्यर्थ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हृदयपदेनहार्दब्रह्मलक्ष्यते ॥ २५ ॥ आसनोद्यानादिपुरेहस्थितप्यहपूर्णात्मन्यवतिष्ठामिमतुभूषणसम्मानादिशारीरमानसभोगेपुतदलाभप्रयुक्तलज्जासुखा ॥ २६ ॥ २७ ॥ इददेहादिचास्तदुपभो
ग्यवधिष्ठानदशाआरोपितदृशातुनाहम् ॥ २८ ॥ मामर्थजिहासामानिरोप ॥ २९ ॥

वयस्याभिःसखीभूताभि· तनु कृशीभूतोविद्वेषोरागश्चयाभिस्तथाविधाभि स्वप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिश्चसहरमे ॥ अथवाशास्त्रदृष्टिभि.करणैस्तनुरल्पीभूतोविद्वेषोरागश्चयासां तथाविधाभिर्वयस्याभि.सखीभि.सहरमे ॥ ३० ॥ अंगहेनाथइहजगतिअहनयनरश्मिभिरन्यैर्वाइंद्रियैश्चित्तेनचयत्पश्यामितन्नकिंचिदहतमेव ॥ तेनेंद्रियमनोदृश्येनविरहितंतुनकिंचिन्निष्प्रपंचवस्तुअत.पश्यामि ॥ यतोहेतोरितिवर्णितरीत्याअंतर्बहिश्चसम्यगबाधितरूपंपश्यामि तेनहेतुनाचिरसततमुदितापरमाभ्युदयश्रीमतीअस्मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०एकोनाशीतितमःसर्गः ॥७९॥ ॥ ७ ॥ ॥ अज्ञेनराज्ञातद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ खेचरत्वादिसिद्धीनांबीजचात्रनिरूप्यते ॥ १ ॥ एवंवर्णितप्रकारेणस्वशोभातिशयेनिमित्तानिवदतीम् ॥ १ ॥ बालाअप्रौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवाक्योच्चारणेअकुशलेतियावत् ॥ २ ॥ अ

तनुविद्वेषरागाभिःप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमेसहवयस्याभिस्तेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ३० ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वाचित्ते नचेहहितदंगनकिंचिदेव ॥ पश्यामितद्विरहितंतुनकिंचिदंतःपश्यामिसम्यगितिनाथचिरोदयास्मि ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चूडालोपाख्यानेचूडालात्मलाभोनामैकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमात्मनिविश्रांतांवदंतींतांवराननाम् ॥ अबुध्वातद्गिरामर्थंविहस्योवाचभूपतिः ॥ १ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ असंबद्धप्रलापासि बालासिवरवर्णिनि ॥ रंसमेराजलीलाभीरमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥ किंचित्त्यक्त्वानकिंचिद्योगतोप्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपःसकथंकिलशोभते ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमितिभोगान्जहातियः ॥ रुषेवासनशय्यादीन्सकथंकिलशोभते ॥ ४ ॥ भोगाभोगेपरित्यज्यखेशून्येरमतेतुयः ॥ एकएवाखिलंत्यक्त्वासकथंकिलशोभते ॥ ५ ॥ वसनाशनशय्यादीन्सर्वान्संत्यज्यधीरधीः ॥ यस्तिष्ठत्यात्मनैवैकःसकथंकिलशोभते ॥ ६ ॥ नाहंदेहोन्यथाचाहंनकिंचित्सर्वमेवच ॥ एवंप्रलापोयस्यास्तिसकथंकिलशोभते ॥ ७ ॥ यत्पश्यामिनपश्यामितत्पश्याम्यन्यदेवयत् ॥ प्रलापइत्यसन्यस्यसकथंकिलशोभते ॥ ८ ॥

सबद्धप्रलापतामेवनाकिंचित्किंचिदित्याद्युक्तेर्दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ साकारस्यैवशोभाप्रसिद्धा यस्त्वाकारसामान्यंत्यक्त्वानिराकारतांगतःसशून्यप्रायःकथंशोभेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीतियत्त्वयोक्तंतदप्यसबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाक्रोधेनेव ॥४॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमेइतियत्त्वयोक्ततदप्यसंगतमित्याह ॥ भोगाभोगेइति ॥ स्वयसाक्षाद्भोगोमित्रभृत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोःसमाहारपरित्यज्यतत्साधनंवित्ताद्यखिलंचत्यक्त्वायएकएवशून्येखेपिशाचवद्रमतेसकिलशोभतेइतिकथसंगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ धीरधीःअतिक्रोधादिवधैर्यमात्रबलेनशीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ॥ ६॥ इदंचाहमिदंनाहमितियदुक्ततदप्यसबद्धमित्याह॥ नाहमिति ॥ ७ ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वेत्यंतेयदुक्तंतत्तुसुतरामसंगतमितिनैतेशोभाहेतवइत्युपसंहरति ॥ यदिति ॥८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ कष्टमिति ॥ नचेदिहावेदीन्महतीविनष्टिरित्यादिश्रुतेरितिभाव ॥ ११ ॥ अंगेतिरामसंबोधने ॥ १२ ॥ खेगमागमोदेवयत्संचारस्तद्विषयेदिच्छावभूव ॥ ता दृशावारम्भाद्वशारितिभाव ॥ १३ ॥ १४ ॥ एंकवति ॥ अर्थाद्राज्ञ शत्रुजयायद्विग्विहायनप्रवासकालेइतिगम्यते ॥ अन्यथातत्पराधीनायास्तस्याएकांतनिरतत्वायोगात् ॥ ऊर्ध्वगस्यप्राणपवनस्यचिरस्वखरसिध्यनुकूलभूमध्यादिदेशनिरोधाभ्यासम ॥ १५ ॥ खेचरसिद्धिप्रयोजकक्रियाप्रसंगेनराम क्रियासामान्येनिमित्तजिज्ञासुराक्षिपति ॥ यदिदमिति ॥ यदिदंस्थावरजंगमचजगत्तत्सर्वंस्पन्दच्युतक्रियया निष्पादितंदृश्यते विनाकर्मादिकारकस्पन्दकस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात् ॥ तर्हिमन्तिक्रियानाम स्पन्दस्यकथनिष्पत्ति निसंविन्यायकूटस्थान् आद्येआत्माश्रयोऽनवस्थावा द्वितीयेप्याघातःअविराम फलानवस्थाचेतिकथक्रियानाम्नोवस्तुनउत्पत्तिरनुभूयतेअनुभवपथमारोहतिनव

तस्माद्वालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि ॥ नानालापविलासेनक्रीडामिक्रीडसुंदरि ॥ ९ ॥ प्रविहस्याट्टहासेनशिखिध्वजइतिप्रियाम् ॥ मध्याह्नस्नातुमुत्थायनिर्जगामांगनागृहात् ॥ १० ॥ कष्टनात्मनिविश्रांतोमद्वचांसिनयुद्धवान् ॥ राजेतिखिन्नाचूडालास्वव्यापारपराभवत् ॥ ११ ॥ तदातथागतत्रायतादृगाशययोस्तयो ॥ ताभि पार्थिवलीलाभि कालोपद्रुतिथोययौ ॥ १२ ॥ एकदानित्यवसायानिरिच्छायाअपिस्वयम् ॥ चूडालायाअभूवेच्छालीलयाखगमागमे ॥ १३ ॥ खगमागमसिद्ध्यर्थमथसानृपकन्यका ॥ सर्वभोगाननादृत्यसमागम्यचनिर्जनम् ॥ १४ ॥ एकैवैकांतनिरतास्वासनावस्थितांगिका ॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासचकारह ॥ १५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ स्पंदच्युतंक्रियानाम कथमित्यनुभूयते ॥ १६ ॥ कस्यस्पंदविलासस्यघनाभ्यासस्यमेवद ॥ ब्रह्मन्खगमनाद्येतत्फलयत्नैकशालिन ॥ १७ ॥ आत्मज्ञोवाप्यनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थंलीलयाथवा ॥ कथंससाधयत्येतद्यथातद्वदमेप्रभो ॥ १८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ त्रिविधंसंभवत्यंगसाध्यंवस्त्विहसर्वत ॥ उपादेयंचहेयंचतथोपेक्ष्यंचराघव ॥ १९ ॥

रत्यर्थ ॥ १६ ॥ एवमाक्षिप्यप्रस्तुतंपृच्छति ॥ कस्येति ॥ एतत्खगमनादिसिद्धिजातंकस्यस्पन्दविलासस्यफलंतद्वदेत्यर्थ ॥ १७ ॥ अनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थंआत्मज्ञोलीलयावाएतत्सिद्धिजातंकथंकेनक्रमेणससाधयतितद्वदेत्यर्थ ॥ १८ ॥ भवेदयमात्माश्रयानवस्थादिकोदोषोयदिक्रियास्वरूपमात्रसिद्धयेकारकापेक्षास्यात् नतुतथाकिंतुक्रियासाध्यस्यफलस्य फलनिष्पत्तयेहिप्रयत्नानिकारकाणिनांतरीयकतयाक्रियामवलम्बते ॥ तथाहिफलस्यसाध्यताकारकाणांसाधनताचव्यपदेष्टुंशक्यते ॥ तथाचसाध्यसाधनोभयविलक्षणाक्रियानसाध्यापेक्षितसाधनेभ्य साधनांतरमपेक्षतइतितस्याःसक्रियकूटस्थसाकारणमितिविचक्षणानिरवकाशएवेत्याशयेनवसिष्ठउत्तरमभ्रसमाधानानुकूलगोचरव्यसाधारणंक्रियासाध्यविभज्यदर्शयति ॥ त्रिविधमिति ॥ उपादानबुद्धिविषयीभूतवस्तुउपादेयंप्रवृत्तिविषय हानबुद्धिविषयहेयंनिवृत्तिविषय उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपेक्ष्यंतदुभयाभावेपि।कपोपचारादनेनोपक्षयायमनर्थ इत्येतिलोकव्यवहारदर्शनात्त्रैविध्यंसाध्यम ॥ १९ ॥

तेपुफलवैलक्षण्यदर्शयति ॥ आत्मभूतमिति ॥ आत्मनःस्वस्यभूतमनुकूलम् ॥ एतयोर्हेयोपादेययोर्मध्यमांतरालिकम् ॥२०॥ आह्लादनकरंसाक्षात्परंपरयावासुखानुकूलम्॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापिसुखानुकूलत्वादेवतत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः ॥ तद्विरुद्धसुखविघाति ॥ दुःखस्यापिस्वास्थ्यसुखविघातित्वादेवद्वेष्यत्वादितिभावः ॥ २१ ॥ त्रयएतेसाध्यभेदाअज्ञानामेवेत्याह ॥ सन्मतेरिति॥२२॥विदुषस्तृतीयकल्पाभ्युगमेपिनकश्चिद्दोषइत्याशयेनाह ॥ केवलमिति ॥ २३ ॥ एकमेववस्तुएकस्यैवपुरुषस्यबोधरागवैराग्यावस्थाभेदेनत्रेधासपद्यतेइत्याशयेनाह ॥ ज्ञस्येति ॥ एवंसिद्ध्यर्थलीलयाथवाइतिप्रश्नाशयोरुपपत्तिमुक्त्वाकथंसंसाधयत्येतदित्यंशसमाधानश्रावयति ॥ शृण्वित्यादिना ॥ २४ ॥ तत्रसिद्धितारतम्येचिराचिरयत्नापेक्षायाचनिमित्तान्याह ॥ देशेति ॥ २५ ॥ एषादेशादीनाचतुर्णांमध्येश्रीशैलाद्युत्तमदेशादिचतुष्टयमेलनेशीघ्रंसिद्धिलाभायोगमन्त्रजपादिक्रियायाइतरदेशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षयाप्राधान्यस्योत्कर्षस्यकल्पनाभवति ॥ फलोत्कर्षोपितदनुसार्येवेत्याह॥सिद्ध्यादीति ॥ यतस्तेसिद्ध्यादयःफलोत्कर्षक्रमाअ

आत्मभूतंप्रयत्नेनउपादेयंचसाध्यते॥हेयंसंत्यज्यतेज्ञात्वाउपेक्ष्यंमध्यमेतयोः॥ २० ॥ यद्यदाह्लादनकरमादेयंतच्चसन्मते॥ तद्विरुद्धमनादेयमुपेक्ष्यंमध्यमंविदुः॥ २१ ॥ सन्मतेर्विदुषोज्ञस्यसर्वमात्ममयंयदा॥ त्रयएतेतदापक्षाःसंभवंतिनकेचन॥ २२ ॥ केवलंसर्वमेवेदंकदाचिल्लीलयातया॥ उपेक्षापक्षनिक्षिप्तमालोकयतिवानवा॥ २३ ॥ ज्ञस्योपेक्षात्मकंनाममूढस्यादेयतांगतम्॥ हेयंस्फारविरागस्यशृणुसिद्धिक्रमःकथम्॥ २४ ॥ देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाःसर्वसिद्धयः॥ जीवमाह्लादयंतीहवसंतइवभूतलम्॥ २५॥ मध्येचतुर्णामेवैषांक्रियाप्राधान्यकल्पना॥ सिद्ध्यादिसाधनेसाधोतन्मयास्तेयतःक्रमाः॥ २६॥ गुटिकांजनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणम्॥ तत्रासतांचदोषोत्रविस्तारःप्रकृतार्थहा॥ २७॥ रसौषधितपोमंत्रक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ आस्तामेवकिलैपोपिविस्तारःप्रकृतार्थहा ॥ २८ ॥श्रीशैलेसिद्धदेशेचमेवादौवानिवासतः॥ सिद्धिरित्यपिविस्तारःकृतार्थप्रकृतार्थहा॥ २९ ॥

पितन्मयास्तादृशक्रियोत्कर्षानुसारिणइत्यर्थः॥ २६ ॥ अस्त्वेवंकिंनतत्राह ॥ गुटिकेति ॥ तत्रखगमनादिसाधनानिसिद्धगुटिकासिद्धांजनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीन्यपि उड्डामरतन्त्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुग्रंथप्रसिद्धानिसंति ॥ कथंससाधयत्येतद्यथावद्ब्रह्ममेप्रभोइतित्वदीयप्रश्नस्यतत्क्रियाक्रमनिरूपणकर्त्तव्यमितिचेदभिप्रायस्तर्हिविस्तृतोत्यातदसंभवात्तद्विस्तारःकार्यः ॥ तेननतत्रतासुसिद्धिषुविषयेअसतामजिज्ञासूनामतत्त्वविदांचत्वदतिरिक्तश्रोतॄणांदैवादभिलाषोदयेतत्रैवप्रवृत्त्यामहान्दोषःस्यात्तवापिसविस्तारःप्रकृतस्यात्मतत्त्वश्रवणार्थस्यविघ्नरूपत्वाद्विघातकइतिनतन्निरूपणमत्रोचितमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एषन्यायोमणिमन्त्रादिसाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेश्रीशैलादिसिद्धदेशनिवाससाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेचयोज्यइत्याह ॥ रसेतिद्वाभ्याम ॥ २८ ॥ हेकृतार्थेतिरामसंबोधनतासांसिद्धीनांत्वादृशदृष्ट्यातुच्छतेतिद्योतनार्थम ॥ २९ ॥

१ मूढविरागावस्थेतिक्कचित्पाठः

तर्हिमयभाप्ययश्वपन्नइतिरामस्यविषादोमाभूदितिपस्तुतज्ञानशास्त्रोपयोग्यानुषंगिकखगमादिसिद्धिसाधनंवर्ण्यमानकथासंबद्धमविस्तारमाणायामक्रमश्चावयति ॥ तस्मा
दिति ॥ ३० ॥ तथार्दायमनियमप्रतिष्ठतद्वाजमदर्शनेनसंक्षिप्याह ॥ अतस्यादिति ॥ साध्यार्थादितरा साधनार्थाश्चवासनास्त्यक्तास्थानकानिसिद्धाद्यासनानिआदिपदात्समका
यशिरार्धासनानिश्चलतानासाग्रसंप्रेक्षणमित्यादियोगशास्त्रोक्तक्रियाक्रमपरिग्रह ॥ ३१ ॥ तमेवक्रियाक्रममवयुत्यप्रपञ्चयति ॥ भोजनेति ॥ साधुसम्यग्योगशास्त्रार्थस्यभा
वनात्परिशीलनात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्यागरेचनेआदानेपूरकनिरोधेकुंभकेचप्रशमम्यस्तेषुतज्ज्ञस्ययोगिन प्रभुत्वात्प्राणस्वामित्वसंपत्तेर्लौकिकस्यपुंसःप्रभोर्भृत्याइवअ
खिलाःप्राणाविधेयतांस्वाधीनतांयांतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ प्राणानांस्वाधीनत्वेतत्संबद्धसिद्धीनामपिस्वाधीनतासिद्ध्यतीत्याह ॥ राज्येति ॥ सर्वस्याधिकारिण ॥ ३५ ॥ इदानीं

तस्माद्धि विध्वजकथाप्रसंगपतितामिमाम् ॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलांशृणु ॥ ३० ॥ अतस्यात्यखिलास्त्यक्तासाध्यार्थेतरवासना ॥ गुदादिद्वारसंकोचान्स्थानकादिक्रियाक्रमे ॥ ३१ ॥ भोजनासनशुद्ध्याचसाधुशास्त्रार्थभावनात् ॥ स्वाचारात्सुजनासंगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ॥ ३२ ॥ प्राणायामघनाभ्यासाद्रामकालेनकेनचित् ॥ कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्चसुव्रत ॥ ३३ ॥ त्यागादाननिरोधेषुभृशयांतिविधेयताम् ॥ प्राणाःप्रभुत्वात्तज्ज्ञस्यपुंसोभृत्याइवाखिला ॥ ३४ ॥ राज्यादिमोक्षपर्यंता समस्ताएवसंपद ॥ देहानिलविधेयत्वात्साध्याःसर्वस्यराघव ॥ ३५ ॥ परिमंडलिताकारामर्मस्थानंसमाश्रिता ॥ आंत्रवेष्टनिकानामनाडीनाडीशताश्रिता ॥ ३६ ॥ वीणाग्रावर्त्तसदृशीसलिलावर्त्तसन्निभा ॥ लिप्यार्धोंकारसंस्थानाकुंडलावर्त्तसंस्थिता ॥ ३७ ॥ देवासुरमनुष्येषुमृगनक्रखगादिषु ॥ कीटादिष्वब्जजातेषुसर्वेषुप्राणिषूदिता ॥ ३८ ॥

सर्वसिद्धीनांदेहानिलविधेयत्वमूलकमुपपादयितुंसर्वदेहमध्यगतांसमस्तसिद्धिप्रधानमाडीशताश्रितांमूलाधारादारभ्यआब्रह्मरंध्रंसमुन्नतेकेप्यनुभविरचमिर्गतांमूलाधारेसाध
पिधलपवटनांतं सूक्ष्मकुंडलीनिराशक्तिगर्भांसुषुम्नानाडीवर्णयति ॥ परिमंडलिताकारेत्यादिना ॥ परितःप्रचलतशाखाभि परिमष्टितत्वात्परिमंडलिताकाराअतएवांभायामपिना
डीभिर्वेष्टमानांमवेष्टनिकानाम ॥ ३६ ॥ तांमूलाधारेस्वांतर्गतकुंडलिनीसंस्थानानुकूल्येनवर्णयति ॥ वीणेति ॥ वीणादंडस्याधमूलभागेप्रसिद्धोरेखात्मकस्तुंबीमूलपरिवसन
रूप सलिलपरिवसनरूपावायआवर्तस्तत्सदृशी ॥ लिप्यालेखनेनप्रदर्शनीतुॐकारस्याधमर्धोंकारस्तस्यसंस्थानमिवसंस्थानंयस्या ॥ द्रविडाक्षरेपूर्वार्धमिवनागराक्षरेउत्तरा
र्धमिवयात्संस्थानंलभ्यमित्यर्थ ॥ अर्धनपुंसकमित्येकदेशिनासमास ॥ ओमाङोश्चेतिपररूपम् ॥ ३७ ॥ इयंचनमनुष्यस्यैवकिंतुसर्वप्राणिशरीरेष्वस्त्याह ॥ देवेति ॥ ३८ ॥

शीतेनार्तं शीतार्त्तिनिवारणायदृढबद्धमंडलइतियावत् ॥ तथाविधस्यसुभस्यभोगींद्रस्यभोग कायस्तद्वद्बद्धंमंडलंयया ॥ सिताशुभा ॥ कल्पाग्निनाविगलताअंतर्वलयाकाररे खास्फुटितेनेंदुनातुल्यबद्धाकुंडलीवलयाकृतिर्यया ॥ अथवाकल्पतेजरणसमर्थोभवतीतिकल्पोग्निर्जाठराग्निस्तेनविगलन्योमूर्ध्नियोगशास्त्रप्रसिद्धश्चंद्रःसएवविलीयमूलाधा रेप्रसृतोघनीभूयतत्रबद्धकुंडलाकृतिस्तद्वत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ ऊरुपदेनऊरुमूलसंधिर्गुदलक्षणयोच्यतेततआरभ्यभ्रूमध्यपर्यंतयानिरंध्राणितानिस्पृशंतीतिष्वनुस्यूतामनोवृ त्तिभिरतश्चचलाबहिश्चपवमानेनप्राणादिनासस्पदा ॥ ४० ॥ तस्यामूलेंत.सार्द्धत्रिवलयाकाराकुंडलिनीसज्ञाचिच्छक्तिंदर्शयति ॥ तस्याइति ॥ तस्मिन्मूलाधारेवीणामूलेदु र्लक्षेणतत्त्रीवेगेनेवलसतीपरमसूक्ष्मापराख्यासर्वशब्दमूलभूतागति शब्दब्रह्मात्मिकास्फूर्त्तिं सैवप्राणसगान्नाभिहृदयकंठदेशेषूत्तरोत्तरंव्यक्ततरापश्यतीमध्यमावैखरीत्यादिभेदा नूभजतेइति ॥ तथाचोक्तमत्रशास्त्रे ॥ चैतन्यसर्वभूतानाशब्दब्रह्मेतियद्विदु ॥ तत्प्राप्यकुंडलीरूपप्राणिनांदेहमध्यगम् ॥ वर्णात्मनाविर्भवतिगद्यपद्यादिभेदतइति ॥ सावेनाप्यु क्तम् ॥ यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंतीत्रिषष्टिवर्णानत्रप्रकटकरणे प्राणसगात्प्रसूते॥ तापश्यंतीप्रथममुदितामध्यमांबुद्धिसंस्थावाचवक्त्रेकरणविशदावैखरीचप्रपद्येइति॥४१॥

शीतार्तंसुभभोगींद्रभोगवद्बद्धमंडला ॥ सिताकल्पाग्निविगलदिंदुवद्बद्धकुंडली ॥३९॥ ऊरोर्भ्रूमध्यरंध्राणिस्पृशंतीवृत्तिचंचला ॥ अनारतंचसस्पंदापवमानेनतिष्ठति ॥ ४० ॥ तस्यास्त्वभ्यंतरेतस्मिन्कदलीकोशकोमले ॥ यापराशक्तिःस्फुरतिवीणावेगलसद्गतिः ॥ ४१ ॥ साचोक्ताकुंडलीनाम्नाकुंडलाकारवाहिनी ॥ प्राणिनांपरमाशक्तिःसर्वशक्तिजवप्रदा ॥ ४२ ॥ अनिशंनिःश्वसद्रूपारुषितेवभुजंगमी ॥ संस्थितोर्ध्वीकृतमुखीस्पंदनाहेतुतांगता ॥ ४३ ॥ यदाप्राणानिलोयातिहृदिकुंडलिनीपदम् ॥ तदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥४४॥ यथाकुंडलिनीदेहेस्फुरत्यब्जइवालिनी ॥ तथासंविदुदेत्यंतर्मृदुस्पर्शवशोदया ॥४५॥ स्पर्शनंमृदुनान्योन्यालिंगिकातत्रयंत्रयोः ॥ यथासंविदुदेत्युच्चैस्तथाकुंडलिनीजवान् ॥ ४६ ॥

सर्वासाप्राणेंद्रियबुद्ध्यादिशक्तीनामपिसत्तास्फूर्त्तिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जवप्रदा ॥ ४२ ॥ तत्रकथप्राणशक्तिर्जवप्रदातदाह ॥ अनिशमिति ॥ सैवस्वमुखात्प्राणमूर्ध्वंक्षिपतिअ पानचाधआकर्षतीत्यनिशनिःश्वसद्रूपेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कथबुद्धिशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यदेति ॥ यदाहृदिस्थितःप्राणःकुंडलिन्याआकृष्टःसन्अपानवृत्त्याकुंडलिनीपदया तितदाभूततन्मात्राण्यपचीकृतभूतान्येवबीजमुपादानंयस्यतथाविधेअतःकरणेभवतीतिभूर्जीवसवित्स्मृतिसकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदैरतरुदेतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कथचेंद्रियशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यथेति ॥ एवप्राणबुद्ध्योराहितज्ञानक्रियास्वशक्तिःकुंडलिनीदेहेमृदु स्पर्शोविषयसन्निकर्षोयेषातेषाचक्षुरादीनांवशोदयासतीदेहेयथायथा यादृशभोजकादृष्टदृष्टसामग्रीवैचित्र्येणस्फुरतितथातथातत्तदिंद्रियैरर्थविशेषस्फूर्तितत्फलभोगादिलक्षणासंविदुदेतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथमृदुस्पर्शवशानुगातदाह ॥ स्पर्श नमिति ॥ कुंडलिनीजवात्तथास्फुरतियथामृदुनाचक्षुरादिनाविषयस्पर्शनंप्रथममुदेति ॥ तथाचतत्रयंत्रंकार्यकरणसघातयुनक्तीतियत्रयुःप्रमातातस्यवृत्तिद्वाराबहिर्निर्गतस्य बाह्यविषयेणसहअन्योन्यमालिंगनमन्योन्यालिंगिका ॥ भावेण्वुल् ॥ वृत्तिव्याप्तिप्रयुक्ताव्याप्तिरुदेति ॥ तयाचयथाविषयावरणभगेउच्चैःस्फुटतरासंविद्घटादिप्रथाउदेति तथातेनतेनप्रकारेणेत्यर्थ ॥ ४६ ॥

तथमूलाधारस्थाया कुण्डलिन्याश्चक्षुरादिप्रवर्तनेनाक्ष्योद्वारमित्याशयेनाह ॥ तस्यामिति ॥ उत्पद्यतेप्रतायते ॥ विलीयतेसंकुचति ॥ ४७ ॥ कथमुत्पद्यतेविलीयतेचतदाह ॥ नित्यमिति ॥ प्राणात्मनाऊर्ध्वपातोत्सुकतयाअपानात्मनाअधःप्रवेशोन्मुखयातया ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ सेति ॥ सामानीसाधारणी ॥ समानशब्दात्स्वार्थेवाप्यजिकापि हलस्तद्धितस्येतियलोप ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नायाश्चितामूलाधारेमार्गमूलपरिच्छिन्नकुण्डलिन्यास्यस्त्वांशादुद्भव कथकिमर्थंचेतिराम पृच्छति ॥ आकल्पादिति ॥ आक ल्पादितिकालत ॥ सर्वमितिवस्तुतश्चापरिच्छिन्न ॥ देशकृतपरिच्छेदाभावस्यापिवस्तुकृतपरिच्छेदाभावेंतर्भावइत्याशयेनोभयोरेवोपादानम् ॥ ४९ ॥ वसिष्ठस्तुतर्हिकाल कृतपरिच्छेदाभावोपितदंतर्भूतएवेतिपृथगुपादानव्यर्थम यदिस्पष्टीकरणायतस्यपृथगुपादानतर्हिदेशकृतपरिच्छेदाभावेपितत्समानमितिमितयानुवादव्याजेनदर्शयन्निराका रयानिर्विषयायाश्चचितार्थाकारणघटादिमोचरतयाधाभिव्यक्त्यर्थंतदासविद्वेस्यतभूतन्मात्रबीजभूरित्युक्तार्थंविस्तराद्विवरिष्यन्स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारपरिणतभूतसा

तस्यासमस्ता सयञ्ज्ञानाख्योद्दयकोशगा ॥ उत्पद्यतेविलीयतेमहार्णवइवापगा ॥ ४७ ॥ नित्यपातोत्सुकतयाप्रवेशोन्मुखयातया ॥
सासवसविदायीजंत्येकासामान्युदाहृता ॥ ४८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकल्पादनवच्छिन्नाचित्सवित्सर्वमस्तिहि ॥ तस्मात्कुंड
लिनीकोशात्केनार्थेनोदय स्फुट ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वंचित्सविद्विद्यतेनघ ॥ किंत्वस्याभूततन्मात्रवशाद
भ्युदय क्वचित् ॥ ५० ॥ सर्वत्रविद्यमानापिदेहेपुतरलायते ॥ सर्वगोप्यातप सौरोभित्त्यादौवैविजृंभते ॥ ५१ ॥ क्वचिन्नपंकचित्स्पष्टक
चिदुच्छन्नतांगतम् ॥ वस्तुवस्तुनिदृष्टतत्तत्सद्भावैर्विजृंभितम् ॥ ५२ ॥ एतद्द्वय क्रमेणाहशृणुवक्ष्यामितेनघ ॥ देहेस्वेचयथोदेतिग्रश
सविन्मयक्रम ॥ ५३ ॥ चेतनाचेतनभूतजातंव्योमतथाखिलम् ॥ सर्वंचिन्मात्रसन्मात्रशून्यमात्रंयथानभ ॥ ५४ ॥

पेक्षितविशेषाभिव्यक्तिरित्याह ॥ सर्वत्रेत्यादिना ॥ ५० ॥ ननुदेशकृतपरिच्छेदाभावेसविस्सर्वत्रभासेतेत्याशंक्योपाधिवशात्ततस्या स्फुटीभावइतिसदृष्टांतमाचष्टे ॥ सर्वत्रेति ॥ तरलायतमुद्रोअवस्थप्रतिबिंबनाभ्यांद्विगुणीकृत्यप्रवशात्तरलीभूताजलसूर्यकवद्बुद्धिचांचल्यात्चपलीभवतीत्यर्थ ॥ तथोपाधिकृतबहलीभावेनस्फुटीभावे दृष्टांतमाह ॥ सर्वगइति ॥ ५१ ॥ तथाप्युपाधिमालिन्यतारतम्येनचिदभिव्यक्तितारतम्यमित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ मृच्छिलादिवस्तुनितच्चिद्वस्तुअविद्यासाक्ष्येनाभिभवात्तम धारित्यशैत्यमिवनष्टमदर्शनमतम ॥ देवमनुष्यादिलिंगेषुस्पष्टमभिव्यक्तम ॥ वृक्षादिलिंगेषूच्छन्नतांसहि संवेदनविवेकाक्षमतांगतदृष्टम ॥ चिदंशाइवनसत्तांशेतारतम्यमि त्याह ॥ तद्विति ॥ तेषांविविधोपाधीनांसर्वानुभवसिद्धं सत्ताविशेषैर्लिंगैस्तत्सर्वंभविजृंभितमनभिभूतमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ उक्तमेवाभिव्यक्तितारतम्यंक्रमादासर्गसमाप्तेर्निरूपयितु मतिजानीत ॥ एतदिति ॥ स्वेमनुष्यादिदेहेयथास्फुरत्याचरादिदेहेयथायादृशतारतम्येन ॥ ५३ ॥ तदुपोद्घातेनसूक्ष्मस्थूलभूताभ्यासप्रपंचनायसर्वाधिष्ठानसच्चिदेकरससर्वप्रप चतद्भवशून्यमात्मतत्त्वमादौनिर्दिशति ॥ चेतनेति ॥ नभोनभोवदसम विभुसूक्ष्मम्च ॥ ५४ ॥

तस्मिंस्तथैवस्थितेमायाकल्पितैकदेशेआकाशादिसूक्ष्मभूतानांक्रमादध्यासात्तदेवभूतमात्रात्मरूपकस्थितमित्याह ॥ तद्धीति ॥ ५५ ॥ ततस्तन्मात्रपंचकंप्राणोमनोबुद्धिज्ञाने द्रियकर्मेंद्रियमितिपंचधागतलिंगशरीरप्रतिबिंबतयाप्रविश्यदीपाद्दीपशतमिवसंपन्नस्त्वस्वसंविदंतर्भूताजन्मादिविकारा आदिपदाज्जाग्रदाद्यवस्थाभेदाश्रयस्मिंस्तथाविधंद्धि त्वंजीवभावमितियावत् ॥ लक्षसेलक्षयसि ॥ छादसउपमहव्यत्यय. ॥ ५६ ॥ कानिचिल्लिंगारंभपरिशिष्टानिपंचकानिजीवस्यदेवमनुष्याद्याकारवासनानुसारिसंकल्पलव रूपिणास्वसत्तामात्रकेणैवपंचीकरणद्वारास्थूलदेहत्वंव्रजंति ॥ ५७ ॥ देहप्रकरणाद्धेमादित्वंधत्तूरादिस्थावरशरीरताम ॥ अथवातिर्यगादित्वमित्यादिपदादेवस्थावरदेहपरि पह. ॥ हेमादित्वमित्यनेनस्वर्णरजतखर्परोपलक्षितब्रह्माडत्वंतदंतर्गतभुवनादिभोग्यतांचेत्यर्थ. ॥ ५८ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ एवंहीति ॥ स्थितंसिद्धम ॥ तत्संधिष्ठानचैत न्यंसर्वत्रास्तीतिघटाद्यपिचेतनंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चिदिति ॥ ५९ ॥ पंचकवशाच्चैतन्याभिव्यंजकप्राणादिपंचकघटितलिंगदेहप्राधान्याद्देवमनुष्यदेहादौमुख्याचेतनाभि

तद्धिचिन्मात्रसन्मात्रमविकारंस्वनामयम् ॥ क्वचित्स्थितसंविदंवभूततन्मात्रपंचकम् ॥ ५५ ॥ तत्पंचधागतंह्वित्वंलक्षसेत्वंस्वसंविदम् अंतर्भूतविकारादिदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ५६ ॥ स्वसत्तामात्रकेणैवसंकल्पलवरूपिणा ॥ पंचकानिव्रजंतीहदेहत्वंतानिकानिचित् ॥ ५७ ॥ कानिचित्तिर्यगादित्वंहेमादित्वंचकानिचित् ॥ कानिचिद्देशतादित्वंद्रव्यादित्वंचकानिचित् ॥ ५८ ॥ एवंहिपंचकस्पंदमात्रंजगदिति स्थितम् ॥ चित्संविदत्रसर्वत्रविद्यतेरघुनंदन ॥ ५९ ॥ केवलंपंचकवशाद्देहादौचेतनाभिधा ॥ जडस्पंदाभिधाक्वापिस्थावरादौजडाभि धा ॥ ६० ॥ यथास्तब्धःस्थितोवीचिरिवस्थलमिवास्थितः ॥ पंचकेपुनर्यतच्चिल्लोलरूपाजडान्विता ॥ ६१ ॥ इतःसौम्यइतोलोलःकिम ब्धिरितिनोयथा ॥ विकल्पादौतथैवैतत्पंचकंहिजडाजडम् ॥ ६२ ॥ देहादिपंचकंजीवःस्पंदःशैलादिकंजडम् ॥ स्थावराद्यनिलस्पंदिस्व भाववशतोनघ ॥ ६३ ॥

धा ॥ क्वापितिर्यक्षुलिंगस्थूलदेहयो समप्राधान्याज्जडस्पंदाभिधाजडचेतनाभिधा ॥ स्थावरादौतुलिंगस्यात संवेदनमात्रत्वेनबहिर्जनैश्चेतनत्वाविभावनाज्जडाभिधाप्रसिद्धे त्यर्थ. ॥ ६० ॥ त्रिष्वपिचित्कथंतारतम्येनस्थितेत्यत्रदृष्टांतमाह ॥यथेति॥यथाद्दिवाविलीनोघनसमुद्र सायंशिशिरपवनसंपर्काद्विलातटेक्रमाद्दनीभावात्स्तब्धोनिश्चल स्थित. सन्द्रवप्रदेशेवीचिरिवचल ईषद्घनप्रदेशेईषच्चल. अत्यंतघनप्रदेशेस्थलमिवाचलश्चस्थितस्तथैवैषाचिन्नरतिर्यक्स्थावरदेहरूपेषुपंचकेषुलोलरूपाईषल्लोलाअत्यंतजाड्या न्विताचस्थितेत्यर्थ ॥६१॥ यथाब्धिकचिद्घनीभावेनलोलत्वाभावेपितस्यनाब्धित्वव्याघातस्तथास्थावरादिभावेपिनचिद्रूपताक्षतिरित्याह ॥इतइति॥ नोइतिकाकु ॥ किमब्धिरि तिव्यपदेशोनभवतिकिंतुभवत्येवयथातथैवैतत्सुरनरतिर्यग्विकल्पादौचैतन्यमक्षतमित्यर्थः ॥ अथचायंजडाजडविकल्पोऽध्यस्तपंचकधर्मएवनचिद्धर्मस्तस्यानिर्धर्मकत्वादि त्याशयेनाह ॥ पंचकंहीति ॥ ६२ ॥ पंचकेस्वभाववशतईदृशावहवोविकल्पादृष्टाइत्याह ॥ देहादीति ॥ देहाद्याकारपरिणतपंचकप्राणधारणाधीनस्पंदचैतन्याभ्याजीव श्चेतनस्तत्प्रयोजकस्पंद शैला दिकंजडमेव ॥ स्थावरादिशरीरगतुबाह्यानिलाधीनस्पंदिअतश्चेतनमित्यादिव्यवस्थितविकल्पा.स्वभाववशतोदृष्टाइत्यर्थः ॥ ६३ ॥

ननन्व स्वात्मना भाव स्वभाव सकथविरुद्धविकल्पात्मक स्यात् विरोधोहिपरसापेक्ष स्वोभावस्त्वनन्यापेक्ष यदिस्त्रीयोभाव स्वभावस्तथाप्यसौस्वभावसापेक्षोननरसापेक्ष इतिकथपरसापेक्षस्यविकल्पस्यस्वरूपनिमित्तत्वास्यादितिय दिपर्यनुयुज्यततर्हित्ययास्वभावविहायवाच पर्यनुयोक्तव्या ताएवहिचिज्जडादिशब्दरूपा ॥ स्वापुनरुक्तमार्थे स्वार्दव्यानत्तयत्यर्थेनान्यजाड्य विरुद्धगमयत ॥ एवशीताष्णादिधमपराहिमाग्न्यादिधर्मिपराशाकमन्तोपिइतिएवमकारैश्वसर्वमपरिदृश्यतइत्यथ ॥ स्वभावादितिल्यक्त्वोप कन्यपिपर्मा ॥ ६४ ॥ अयत्रावाम पनपयनुयोज्यास्तस्यावासनाकल्पितविकल्पयत्यमकार्यानुचारित्वनतत्पराधीनत्वात् किंतुगृहीतवासनांशानांतत्तद्विरुद्धविकल्पभावेन विकारिणांलिमात्मनांपचकानांस्थितयएवपयनुयोजनयोग्यादत्याह ॥ गृहीतेति ॥ तानिरविकल्पनविरोधमायोच्छेदादितिभाव ॥ ६५ ॥ अथवासनतासामप्यपराध पूर्व पूर्वविरुद्धविकल्पसहस्रवासनानुमारित्वात् अतश्चाज्ञनविरुद्धविकल्पकल्पनामूलमन्विष्यनापुंसाचित्तमितइतश्चविरुद्धविकल्पसहस्रेपनर्तुविपयस्ताविक्षिमावासनाएवपयनु

वाच पयनुयोक्तव्या स्वभावाद्रघुनंदन॥शीतोष्णादिहिमाग्न्यादिवाकेतिपरिदृश्यते ॥६४॥ गृहीतवासनांशानांपुष्टाभावविकारिणाम्॥स्थितयपचकानांहियोज्या पयनुयोजने॥६५॥वासनास्तुविपर्यस्ताइतोनेतुमितश्चता ॥ पुंसाप्राज्ञेनशक्यतेसुखपयनुयोजितुम्॥६६॥अशुभेवाशुभेवापितेनपयनुयोज्यते॥प्रबुद्धवासनचान्यत्पचकसुप्तवासनम्॥६७॥ यत्रपर्यनुयोगस्यफलममनुभूयते॥तत्रतमप्रयुंजीतनाकाशमुष्टिभि क्षिपेत्॥६८॥तृणाग्रनिष्ठामेवाद्या पचकानांहिराशय ॥ विवेकनिष्ठा कीटाद्याएतेस्थावरजगमा ॥६९॥प्रसुप्तवासना केचिद्यथास्थावरजातय ॥प्रबुद्धवासना केचिद्यथानरसुरादय ॥७०॥ सवासनाविला केचिद्यथैतेतिर्यगादय ॥प्रक्षिप्तवासना केचित्पर्यंतेमोक्षगामिन ॥७१॥ अथस्वास्वेनसवित्सुमनोबुद्ध्यादिका कृता ॥ हस्तपादादिसंयुक्तं संज्ञा पचकराशिभि ॥७२॥

पाजिनुशक्यनतस्वभावादयइत्याह ॥ वासनाइति ॥ ६६ ॥ पुंसामशुभेतियकस्थावरादिविभागेशुभेदेवादिविभागेवाप्रबुद्धवासनंसुप्तवासनंचपचकतिष्ठति ॥ तेनवासनैवतद्वेतुःपयनुयोज्यतइत्यन्वय ॥ ६७ ॥ किंचवासनापर्यनुयोगस्यतत्क्षयोपायेप्रवृत्तकत्वेनसफलता स्वभावादिपयनुयोगस्यनकिंचित्फलमस्तीत्याह ॥ यत्रेति ॥ ६८ ॥ अतएव वासनाक्षयपूर्णात्मलाभाय्यवाद्या स्थावराद्ययोपितृणाग्रस्यनिश्चलनिष्ठानुच्छायेपानेतृणाग्रनिष्ठा अथपर्यंतेविवेकनिष्ठादेवादिभोगशालिदेहाअपिकीटाद्याइवतुच्छतरा अप यंतइत्याह ॥ तृणाग्रेति ॥ ६९ ॥ अतएववासनास्वापप्रबोधतारतम्यादेवपचकेपुस्थावरादिवैचित्र्यमित्युदाहृत्यदर्शयति ॥ प्रसुप्तेतिद्वाभ्याम् ॥ ७० ॥ वासनाभिराविलेनाच्छन्नचित्तेनसहिता सवासनाविला ॥ प्रक्षिप्तवासनास्त्यक्तवासना ॥ ७१ ॥ वासनावैचित्र्यादेववदेवनरादिपचकराशिराकाशभूमिमनादिविचित्रव्यवहारक्षमहस्तपादादिलक्षणेनकर्मेन्द्रियसंपन्नैर्देवनरादिपचकराशिभि स्वात्मस्वात्मसंवित्स्वेवनरादियोग्यव्यवहारोचितामनोबुद्ध्यहंकारचित्तचक्षुश्श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शादिकाअंतर्बाह्यकरणरूपा अष्टा संज्ञा कृताभनएवताश्चभिन्नाणिविचित्रस्वभावाद्दश्यतइतिभाव ॥ ७२ ॥

तिर्यग्भि.पश्वादिभिस्तुचत्वारःपादाःशृंगेपुच्छंचेति पक्षिभिस्तुचंचु.पक्षौपुच्छंपादौचेति सर्पैस्तुफणाभोगःपुच्छमिति कृमिकीटैर्दंशमशकादिभिश्चस्वस्ववासनानुरूपव्यवहार योग्याअवयवादिसंकेता कल्पिताइत्यर्थ ॥७३॥ आद्यंतमध्येषुचलैर्विकारिभिर्जडैश्च ॥ अधिष्ठानसद्रूपेणतुअचलैरजडैश्च ॥ ७४ ॥ एवंपंचकाख्यलिंगभेदाननंतानुपवर्ण्य तेष्वेकतमस्यकस्यचित्कर्मोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्टयहंभावप्राप्तस्यकश्चिदेकःसंकल्पपरमाणुरस्यससारनभोवृक्षस्यबीजमित्याह ॥ एषामिति ॥ समष्टिगोचरत्वादभि व्याप्त.संकल्पोभिसंकल्पस्तल्लक्षण.परमाणु सर्गरूपाणामाकाशवृक्षाणाबीजंतेषुचसर्गाकाशवृक्षेषुइमानिपंचकानीत्यहोमायेत्यर्थ. ॥ ७५ ॥ सर्गाणामाकाशवृक्षत्वंयदुक्तंत

तिर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याःसंज्ञाःप्रकल्पिताः॥ स्थावरादिभिरप्यन्यैरन्यान्याःसंविदःकृताः॥ ७३ ॥ इतिसाधोस्फुरंतीमेचित्राःपंचकराशयः॥ रूपैराद्यंतमध्येषुचलाचलजडाजडैः ॥ ७४ ॥ एषामेकोभिसंकल्पःपरमाणुर्महीपते॥ बीजमाकाशवृक्षाणांसर्गाणांतेष्विमानितु॥ ७५॥ इंद्रियाणिचपुष्पादिविषयामोदवर्तिहि॥ इच्छाभ्रमर्योराजंत्योमंजर्यश्चंचलक्रियाः ॥ ७६ ॥ लोकांतराणिस्वच्छानिगुल्मामूलंसमेरवः॥ पल्लवानीलजलदालतालोलादिशोदश॥ ७७॥ वर्त्तमानानिभूतानिभविष्यंतिचयानितत्॥ जयंतितान्यसंख्यानिफलानिरघुनंदन॥ ७८॥ पंचबीजास्तएतेहिरामपंचकपादपाः॥ स्वयंस्वभावाज्जायंतेस्वयंनश्यंतिकालतः॥ ७९॥ स्वयंनानात्वमायांतिचिरंजाड्यात्स्फुरंतिच॥ स्वविविक्ताःशमंयांतितरंगाइववारिधौ॥ ८०॥ इतोयांतिसमुत्सेधमितोयांतिशमंस्वयम्॥ एतेजाड्यविवेकाभ्यांतरंगाइवतोयधौ॥ ८१॥ येविवेकवशमालयंगताराम पंचकविलासराशयः॥ तेनभूयइहयांतिसंस्थितिंप्रभ्रमंतिजगतीतरेमुहुः॥ ८२॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाण० पू० चू० पंचकविलासोनामाशीतितमःसर्गः॥ ८०॥ ॥ ७॥ ॥

त्पुष्पतदामोदादिकल्पनयोपपादयति ॥ इंद्रियाणीत्यादिना ॥ आदिपदादिंद्रियावयवेषुपुष्पावयवतायथोचितंयोज्या ॥ विषयलक्षणेष्वामोदेषुवर्त्तनशीलंतत्प्रधानमितियावत् ॥ चंचलानाकर्मेंद्रियाणाक्रिया. ॥ ७६ ॥ स्वच्छानिस्वर्गादिलोकातराणिगुल्माविटपाः ॥ समेरवोमेरुसहिताःसर्वेपर्वतामूलम् ॥ ७७ ॥ भूतानिचतुर्विधशरीराणि ॥ तत्तस्यवृक्षस्य ॥ ७८ ॥ स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः ॥ ७९ ॥ स्वस्माद्विविक्ताविवेकदृष्ट्यादृष्टाः ॥ ८० ॥ श्लोकद्वयोक्तमेवसंगृह्याह ॥ इतइति ॥ इतःपराग्दृष्टेः ॥ इतःप्रत्यग्दृष्टे. ॥ ८१ ॥ हेरामयेपंचकविलासराशयःआलयनिर्वासननाशपर्यंतंविवेकवशंगतास्तेइहसंसारेभूयोजन्ममरणदेहधारणादिसंस्थितिनयाति इतरेतुजगतियथापूर्वंप्रभ्रमत्येवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कुण्डलिन्याः प्रसंगतो मोक्षशमकमा ॥ सिद्धिसिद्धेक्षणोपायायशेषमिहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यदा प्राणानिलो यातिहृदि कुण्डलिनीपदम् तदासंवित्दुदेत्यतभूततन्मात्रबीजभूरितिबुद्धि
शक्तिप्रधानत्वापपादने भूततन्मात्रबीजभूरित्यशस्यस्फुटीकरणायक्तस्थूलसूक्ष्मपञ्चकविचारसंगमयन्खेचरादिसिद्धिबीजप्राणाभ्यासोपयुक्तमस्तुतकुण्डलिन्याप्राणापुष्टब
प्रकारमदर्शयन्ति ॥ एतदिति ॥ तस्यस्थूलदेहात्मकस्यपञ्चकस्यान्तरेमूलाधारेतस्यांप्राग्वर्णितायांकुण्डलिन्यामेतस्यलिङ्गात्मकपञ्चकस्यबीजमुपादानभूतसूक्ष्मप्रथमप्राणपञ्चकरू
पणस्फुरतीत्यर्थः ॥ १ ॥ प्राणरूपेणान्तः स्फुरिताकुण्डलिनीमारुतधर्मेणस्वधर्मेणचस्पन्दस्पर्शसंविदिति भिरूपकल्पनाभूत्वाकलाचिज्जीवोमनसंकल्पोबुद्धिरहङ्कारपुर्यष्टक
लिङ्गमित्यादिनामानिकलनादिव्यापारोपाधिभिर्लभतइत्याह ॥ सान्तरितित्रिभिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्यस्वशक्तेः प्रधानवृत्तितत्स्थानभेदेनाभिव्यदर्शयति ॥ अपानतामिति ॥ ५ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतत्पंचकबीजंतुकुंडलिन्यांतदंतरे ॥ प्राणमारुतरूपेणतस्यांस्फुरतिसर्वदा ॥ १ ॥ सांत कुंडलिनीस्पंदस्पर्शांस
विकलामला ॥ कलोक्ताकलनेनाशुकथिताचेतनेनचित् ॥ २ ॥ जीवनाज्जीवतांयातामननाच्चमनः स्थिता ॥ संकल्पाच्चैवसंकल्पा
बोधाद्बुद्धिरितिस्मृता ॥ ३ ॥ अहंकारात्मतांयातासैषापुर्यष्टकाभिधा ॥ स्थिताकुंडलिनीदेहेजीवशक्तिरनुत्तमा ॥ ४ ॥ अपानतामुपाग
त्यसततंप्रवहत्यधः ॥ समानानाभिमध्यस्थाउदानाख्योपरिस्थिता ॥ ५ ॥ अधस्त्वपानरूपेवमध्येसौम्यैवसर्वदा ॥ पुष्टाप्युदानरूपेव
पुमस्वस्थैवतिष्ठति ॥ ६ ॥ सर्वयत्नमधोयातियदियत्नान्नधार्यते ॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥ ७ ॥ समस्तैवोर्ध्वमा
यातियदियुक्त्यानधार्यते ॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥ ८ ॥ सर्वयात्मनितिष्ठंत्यास्यक्तोर्ध्वाधोगमागमौ ॥ तज्ज्ञतोहीं
यतेव्याधिरतर्मारुतरोधतः ॥ ९ ॥ सामान्यनाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसंभवः ॥ प्रधाननाडीवैधुर्यात्प्रधानव्याधिसंभवः ॥ १० ॥ ॥
श्रीरामउवाच ॥ ॥ किंविनाशा किमुत्पादा शरीरेस्मिन्मुनीश्वर ॥ आधयोव्याधयश्चैवयथावत्कथयाशुमे ॥ ११ ॥

वृत्तिभेदप्रयोजनान्याह ॥ अधइति ॥ अपानगननायेवमयोजनमित्यर्थः ॥ अपानोदानाभ्यामाकृष्यमाणापिस्वयंसौम्यानिश्चलैव ॥ तदवष्टम्भत्वादेवपुष्टाबलवत्यप्यूर्ध्व
वृत्त्युदानरूपेवसतीस्वस्थैवतिष्ठतिनलिङ्गंबहिरुत्क्रामयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमधोवृत्तेरपिसाविष्टंभिकेत्याह ॥ सर्वप्रयत्नमिति ॥ यदिसामान्यवृत्त्यानधार्यतेतर्हिसाजीवसंविद्पा
नवृत्त्यासर्वप्रयत्नप्रयासात्तथाआकृष्यमाणाअधोमार्गेणबहिर्याति ॥ किंततस्तदाह ॥ तदिति ॥ ७ ॥ प्रागुक्तस्पष्टमाह ॥ समस्तैवेति ॥ ८ ॥ अतएवप्राणापानगतिनिरोधा
भ्यासेनसर्वासिसमानवृत्त्यन्तरवृत्तिजयेसर्वव्याधिक्षयमृत्युजयसिद्धिरित्याह ॥ सर्वयेति ॥ आत्मनिदेहे ॥ ९ ॥ एकशतप्रधाननाड्यस्तच्छाखास्तुसामान्यनाड्यस्तास्वन्नरसप्रा
पिकाया समानवृत्तेर्वैषम्यकफपित्ताद्युपचयाद्वैधुर्यमव्यापारस्तदैवेतरवायुभिर्वैषम्येणान्नरसाकर्षणात्स्वल्परोगाणांमहारोगाणांचसंभवइत्याह ॥ सामान्येति ॥ १० ॥ कस्मा
द्विनाशोपपातौकिंविनाशा ॥ एवंकिमुत्पादा ॥ ११ ॥

तेषानिवृत्तिरौषधानुनयैस्तात्कालिकोपशमः सुखरूपस्यात्मनःपरिशेषात्सुखं तेषांमूलतोज्ञानेननाशोमोक्षइत्यर्थः ॥ १२ ॥ मिथ अन्योन्यनिमित्तकत्वात्क्रमसंलग्ने कदाचि
युगपदुत्पन्नाद्वास्वनिमित्तात्समयुगपत् कदाचित्सुखातरितेपर्यायेण ॥ १३ ॥ मौर्ख्यमज्ञानतन्मूले ॥ १४ ॥ तत्रआध्युद्भवनिमित्तान्याह ॥ अतत्त्वज्ञानेति ॥ आक्रमणनि
ग्रहस्तंविनातदभावादित्यर्थः ॥ त्वदिचित्तेतानवस्तिमितवायुप्रायास्वास्थ्यहेतुसूक्ष्मतामुत्सृज्यरागद्वेषेषुप्रसक्तेरितिशेषः ॥ १५ ॥ इदप्राप्तमिदनप्राप्तमितिचितायाइतिशेष. ॥
भयशोकनिमित्तप्राप्तौतत्प्रतीकारोपायापरिज्ञानलक्षणघनमोहददतीतिघनमोहदा. ॥ १६ ॥ इदानीशारीरव्याध्युद्भवहेतूनाह ॥ भृशमित्यादिना ॥ इच्छामौर्ख्येआंतरेतद्धे

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ आधयोव्याधयश्चैवद्वयंदुःखस्यकारणम् ॥ तन्निवृत्तिःसुखंविद्यात्तत्क्षयोमोक्षउच्यते ॥ १२ ॥ मिथःकदाचि
ज्जायेतेकदाचित्समभेवच ॥ पर्यायेणकदाचिच्चआधिव्याधीशरीरके ॥ १३ ॥ देहदुःखंविदुर्व्याधिमाध्याख्यंवासनामयम् ॥ मौर्ख्य
मूलेहितेविद्यात्तत्त्वज्ञानेपरिक्षयः ॥ १४ ॥ अतत्त्वज्ञानवशतःस्वेंद्रियाक्रमणंविना ॥ त्वदितानवमुत्सृज्यरागद्वेषेष्वनारतम् ॥ १५ ॥ इ
दंप्राप्तमिदंनेतिजाड्याद्वाघनमोहदाः ॥ आधयःसंप्रवर्तंतेवर्षासुमिहिकाइव ॥ १६ ॥ भृशंस्फुरंतीष्विच्छासुमौर्ख्येचेतस्यनिर्जिते ॥ दु
रन्नाभ्यवहारेणदुर्देशाक्रमणेनच ॥ १७ ॥ दुष्कालव्यवहारेणदुष्क्रियास्फुरणेनच ॥ दुर्जनासंगदोषेणदुर्भावोद्भावनेनच ॥ १८ ॥ क्षी
णत्वाद्वाप्रपूर्णत्वान्नाडीनांरंध्रसंततौ ॥ प्राणेविधुरतांयातेकायेतुविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थित्यकारणंदोषाद्व्याधिर्देहेप्रवर्त्तते ॥ नद्याः
प्रावृण्निदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः ॥ २० ॥ प्राक्तनीचैहिकीवापिशुभावाप्यशुभामतिः ॥ यैवाधिकासैवतथातस्मिन्योजयतिक्र
मे ॥ २१ ॥ आधयोव्याधयश्चैवंजायंतेभूतपंचके ॥ कथंशृणुविनश्यंतिराघवाणांकुलोद्वह ॥ २२ ॥ द्विविधोव्याधिरस्तीहसामान्यःसार
एवच ॥ व्यवहारस्तुसामान्यःसारोजन्ममयःस्मृतः ॥ २३ ॥ प्राप्तेनाभिमतेनैवनश्यंतिव्यावहारिकाः ॥ आधिक्षयेणाधिभवाःक्षीयंतेव्या
धयोप्यलम् ॥ २४ ॥ आत्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव ॥ भूयोरज्ज्ववबोधेनरज्जुसर्पोहिनश्यति ॥ २५ ॥

तू ॥ दुरन्नादयस्तुवाह्या. ॥ दुर्देशा.श्मशानादयः ॥ १७ ॥ दुष्टेषुनिशीथप्रदोषादिकालेष्वशनव्यवायादिव्यवहारेण ॥ दुर्भावाविषसर्पव्याघ्रतस्करादिशंकास्तेषांमनस्युद्भाव
नेन ॥ १८ ॥ नाडीनामन्नरसाप्रवेशेनक्षीणत्वाद्विगुणरसवातादिप्रवेशेनप्रपूर्णत्वाद्वाविधुरताकफपित्तादिप्रकोपेनव्याकुलताम् ॥ आघातादिनाविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थि
त्यमस्वास्थ्यतत्कारणव्याधिःसदेहस्याकारविपर्ययः ॥ २० ॥ साचाधिव्याधिसामग्रीप्राक्तनैहिककर्मानुसारेणमिलतीत्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ सामान्य.पेलव
सारोदृढतरश्च ॥ व्यवह्रियतइतिव्यवहार.क्षुत्तृषास्त्रीपुत्रलालसादिस्तत्सभवश्च ॥ जन्ममयोजन्मादिविक्रियामूलम ॥ २३ ॥ अभिमतेनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना ॥ २४ ॥ आ
धिर्व्याधि.भूयोभूयसालोकपरिशीलनाद्रज्जुतत्त्वप्रत्ययपर्यंतेनावबोधेन ॥ २५ ॥

प्रावृण्नदीसर्वेषांतटवीरुधामिवसर्वेषामाधिव्याधिविलासानांसारम्याधिसक्षयोमूलहामूलोच्छेदीत्यन्वय ॥ २६ ॥ सामान्यव्याधिव्यनाधिजव्याधय सुचिकित्स्यादित्याशये
नाह ॥ अनाधिजादन्ति ॥ अन्वैरद्यपरंपरोपदिष्टैश्चिकित्सनै ॥ २७ ॥ लोलार्कादितीर्थेषुस्नानम मन्त्राऔषधानीत्याद्युपाया पकुष्मसद्भजनादधिगतान्यौषधानि
चिकित्साशास्त्राणिषत्वयाज्ञायतएवेतिशेष ॥ २८ ॥ आधिभ्योव्याधिजन्मप्रकारमचिकित्सोपायचराम पृच्छति ॥ आधेरिति ॥ द्रव्यादीपधावितरयामन्त्रपुण्यादिरूपयेति
स्वप्रभावनयोक्ति ॥ २९ ॥ तत्रप्रथमतदुद्भवप्रकारमाह ॥ चित्तेइत्यादिना ॥ विधुरितेआधिभि.क्षुब्धे ॥ उक्तमर्थंदृष्टान्तेनोपपादयति ॥ तथाहीतिसार्धेन ॥ अयपुरोमार्गम्

आधिव्याधिविलासानांरामसाराधिसक्षय ॥ सर्वेषांमूलहाप्रावृण्नदीषतटवीरुधाम् ॥ २६ ॥ अनाधिजाव्याधयस्तुद्रव्यमन्त्रशुभक्र
मे ॥ चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंत्यन्यैरिह्नायवा ॥ २७ ॥ स्नानमन्त्रौषधोपायावक्तुश्चाधिगतानिच ॥ त्वयाचिकित्साशास्त्राणिकिमन्य
दुपदिश्यते ॥ २८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आधे कथंभवेद्व्याधि कथंचसविनश्यति ॥ द्रव्यादितरयायुक्त्यामंत्रपुण्यादिरूपया ॥ २९ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चित्तेविधुरितेदेह सक्षोभमनुयात्यलम् ॥ तथाहिरुपितोजतुरग्रमेवनपश्यति ॥ ३० ॥ अनवेक्ष्यपुरोमार्गमा
गमनुधावति ॥ प्रस्तमार्गमुत्सृज्यशरार्त्तोहरिणोयथा ॥ ३१ ॥ सक्षोभात्साम्यमुत्सृज्यवहतिप्राणवायव ॥ देहेगजप्रविष्टेनपयांसीव
सरित्तटे ॥ ३२ ॥ असमंवहतिप्राणेनाड्योयांतिविसस्थितिम् ॥ असम्यक्संस्थितेभूपेयथावर्णाश्रमक्रमा ॥ ३३ ॥ काश्चिन्नाड्य प्रपूर्णं
त्वयांतिकाश्चिच्चरिक्तताम् ॥ प्राणाविधुरितेदेहमवंत सरितोयथा ॥ ३४ ॥ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा ॥ दोषायैवप्रयात्य
न्नप्राणसंचारदुष्क्रमात् ॥ ३५ ॥ यथाकाष्ठानिनयतिप्रार्थादेशसरिद्रय ॥ तथान्नानिनयत्यत प्राणवात स्वमाश्रयम् ॥ ३६ ॥ यान्य
न्नानिनिरोधेनतिष्ठंत्यत.शरीरके ॥ तान्येवव्याधितायांतिपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ ॥ एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्चनश्यति ॥
यथामन्त्रैर्विनश्यंतिव्याधयस्तत्क्रमशृणु ॥ ३८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ शार्दीतिकेपितथैवआधिरुतात्सक्षोभात्प्राणवायव साम्यमुत्सृज्यामार्गेणवहति ॥ यथागजस्यप्रविष्टेनप्रवेशेनक्षुब्धानिपयांसिसरितस्तटेअमार्गेवहन्तितद्वत्
॥ ३२ ॥ असमविषमम् ॥ विसस्थितिकफपित्तादिपूर्णतामयुक्तविषमसंस्थानताम् ॥ ३३ ॥ तदेवाह ॥ काश्चिदिति ॥ प्राणैराविधुरितेसर्वतोपिव्याकुलीकृतदेहे ॥ सरितोनाड्य स्रो
तांसीव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समानाख्यप्राणवात स्वमाश्रयसर्वशरीरमुक्ताम्यन्नानिरसीकृत्यनयति ॥ मध्येतुसमानएवसेतद्भुतमन्नसमनयतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ ३६ ॥ धातुवि
षम्यपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ उपसंहरति ॥ एवमिति ॥ अभावान्नाशाम् ॥ ३८ ॥

हरीतक्या फलानिहरीतक्य ॥फलेलुपिहरीतक्यादिपुव्यक्तिरितिनियमान्नवचनेयुक्तवद्भाव ॥ तथायरलवादयोवायुवह्निभूजलादिबीजात्मकामन्त्रवर्णामात्रिकभावनावशतो
नाडीपुन्याध्याकारपरिणतान्नरसानामुत्सारणपाचनादिकार्यंकुर्वंतीत्यर्थ ॥ ३९ ॥ आध्युपशमोपायानाह ॥ शुद्धयेत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रासंगिकप्रश्नोत्तर
मुपसंहृत्यप्रकृतसिद्धिहेतुनिरूपणप्रस्तौति ॥ आधीति ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकाख्यस्यलिंगात्मनोजीवस्याधारभूताम् ॥ ४४ ॥ आपूर्यकूर्मनाड्याप्राणमवष्टभ्येत्यर्थः ॥ तथाचप
तजले.सूत्रम ॥ कूर्मनाड्यास्थैर्यमिति ॥ कठकूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्याकृतसयम स्थैर्यंलभतेयथासर्पोगोधावेतितद्भाष्यम् ॥ कायस्यापीनतागरिमाख्यासिद्धिरपि
तथाताद्दर्शीभैरवीसिद्धातीत्यर्थ ॥४५॥ केनतर्ह्यूर्ध्वंनभोगतिसिद्धिस्तदाह ॥यदेत्यादिना॥यदापूरकेणपूर्णेदेहांतरायतोमूलाधारादारभ्यब्रह्मरंध्रपर्यंतदीर्घीकृत्योर्ध्वमाकृष्टःप्राण

यथाविरेकंकुर्वंतिहरीतक्यःस्वभावतः ॥ भावनावशतःकार्यंतथायरलवादयः ॥ ३९ ॥ शुद्धयापुण्ययासाधोक्रिययासाधुसेवया ॥
मनःप्रयातिनैर्मल्यंनिकषेणेवकांचनम् ॥ ४० ॥ आनंदोवर्धतेदेहेशुद्धेचेतसिराघव ॥ पूर्णेंदावुदितेत्यत्रनैर्मल्यंभुवनेयथा ॥ ४१ ॥ स
त्वशुद्ध्यावहंत्येतेक्रमेणप्राणवायवः ॥ जरयंतितथान्नानिव्याधिस्तेनविनश्यति ॥ ४२ ॥ आधिव्याध्योरितिप्रोक्तौनाशोत्पत्तिक्रमौत्व
यि ॥ कुंडलिन्याःकथायोगादधुनाप्रकृतंशृणु ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकपराख्यस्यजीवस्यप्राणनामिकाम् ॥ विद्धिकुंडलिनीमंतरामोदस्येवमं
जरीम् ॥ ४४ ॥ तांयदापूरकाभ्यासादापूर्यस्थीयतेसमम् ॥ तदैतिमैरवंस्थैर्यंकायस्यापीनतातथा ॥४५॥ यदापूरकपूर्णांतरायतप्राण
मारुतम् ॥ नीयतेसंविदेवोर्ध्वंसोढुंघर्मक्लमंश्रमम् ॥ ४६ ॥ सर्पीवत्वरितैवोर्ध्वंयातिदंडोपमांगता ॥ नाडीःसर्वाःसमादायदेहबद्धाल
तोपमाः ॥ ४७ ॥ तदासमस्तमेवेदमुत्प्लावयतिदेहकम् ॥ नीरंध्रंपवनापूर्णभस्त्रेवांबुततांतरम् ॥ ४८ ॥ इत्यभ्यासविलासेनयोगेनव्यो
मगामिना ॥ योगिनःप्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रदशामिव ॥ ४९ ॥

मारुतोयस्मिन्कर्मणितद्यथास्यात्तथासंवित्कुडलिनीप्राणनिरोधोद्भूतमूष्माणतत्प्रयुक्तशारीरक्लमानसंश्रमचाभ्यासपाटवेनामृताप्लावनेनचसोढुंसह्यकर्तुमूर्ध्वंनीयते ॥ ४६ ॥
नीयमानाचसाआकर्षणाद्दंडोपमादीर्घतागतासतीसर्पीवत्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवाद्याति ॥ कथयातितदाह ॥ नाडीरिति ॥४७॥ तदानाडीद्वारानीरध्रनिरवकाशयथास्यात्त
थापवनेनापूर्णंलघुत्वमापन्नसमस्तमापादमस्तकमिददेहककूपादूर्ध्वमाकृष्यमाणाचर्मभस्त्राततव्याप्तमंतरमतःप्रदेशोयेनतथाविधमम्भिवउत्तूर्ध्वंप्लावयतिउड्डीनकरोतितदेवा
स्यासारागमनमित्यर्थ ॥ ४८ ॥ इतिएवविधेनाभ्यासविलासेनयोगेनकायाकाशसबधसंयमलक्षणेन ॥ तथाचभगवतःपतजलेःसूत्रम ॥ कायाकाशयोःसबधसंयमाल्लघुतू
लसमापत्तेश्चाकाशगमनमिति॥तद्भाष्यच यत्रकायस्तत्राकाशकायस्यतेनसबध प्राप्तिस्तत्रकृतसंयमोयोगीजित्वातत्संबधलघुतूलादिषुआपरमाणुभ्यःसमापत्तिलब्ध्वाजित
सबंधोलघुर्भूत्वाजलेपादाभ्याविहरतिततस्तूर्णनाभितंतुमात्रेविहृत्यरश्मिषुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ॥ ४९ ॥

दशर्नामिद्धदर्शनापायमाह ॥ ब्रह्मनाडीत्यादिना ॥ यदारेचकेनप्रयोगेणोध्वमारूढाकुंडलिनीशक्तिर्ब्रह्मनाडीसुषुम्नातदनुप्राणप्रवाहेणशीर्षकपालद्वयसंधिलक्षणस्यकपाट
स्यबहिर्द्वादशांगुलमितमूर्धनिपातप्रदेशान्यस्थानेमुहूर्तमात्रस्थितिमाप्नोतितदाव्योमगानांसिद्धानांदर्शनंभवतीतिपरेणान्वय ॥ तथाचभगवत्पतञ्जले सूत्रम् ॥ मूर्धज्योतिषि
सिद्धदर्शनमिति ॥ तद्भाष्यंच ॥ शिरः कपालेऽन्तश्छिद्रंप्रभास्वरंज्योतिस्तत्रसंयमात्सिद्धानांद्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणांदर्शनमिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अदिव्यानामिंद्रिया
णामितिभावलक्षणषष्ठीधानादरइतिषष्ठी ॥ यद्वास्मदादीनामिंद्रियाणामदिव्यानांसतांसत्यपितत्सन्निकर्षेसिद्धानांतत्वतद्गोचरत्वदुर्लभत्वात्तवानयनोश्चगुणचाक्षुषप्रभासन्निकर्ष
विनापाशतवाणधारणमात्रेणसिद्धानांदर्शनंकथंभवेत्तच्चकीदृशमित्यर्थः ॥५२॥ तत्कथंभवेदित्यंशमिष्टापत्त्यावशिष्टं परिहरति ॥ नकेचनेति ॥ नभस्वतोनभस्वतोवायुभूता

ब्रह्मनाडीप्रवाहेणशक्तिः कुंडलिनीयदा ॥ बहिरूर्ध्वंकपालस्यद्वादशांगुलमूर्द्धनि ॥ ५० ॥ रेचकेनप्रयोगेणनाड्यंतरनिरोधिना ॥ मुहूर्त्तं
स्थितिमाप्नोतितदाव्योमगदर्शनम् ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ दर्शनंकीदृशंब्रह्मन्नयनाभ्युगणविना ॥ अदिव्यानामिंद्रियाणांत
त्त्वमवश्यंभवेत् ॥ ५२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नकेचनमहाबाहोभूचरेणनभस्वतः ॥ अदिव्येनाश्रिताज्ञानेदृश्यंतेपुरुषेंद्रिये ॥ ५३ ॥
विज्ञानाद्दूरसंस्थेनशुद्धेनेमनराघव ॥ दृश्यंतेव्योमगा सिद्धा स्वप्नवत्स्वात्मदा अपि ॥ ५४ ॥ स्वप्नावलोकनपद्धत्तद्वत्सिद्धावलोकनम् ॥
केवलंतत्रविशेषोयंसिद्धप्राप्तौस्थिरात्मता ॥ ५५ ॥ मुखाद्बहिर्द्वादशांतेरेचकाभ्यासयुक्तितः ॥ प्राणेचिरस्थितिंनीतेप्रविशत्यपरापुरीम्
॥ ५६ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ वदस्वभावस्यकथंब्रह्मन्नचलसंस्थितिः ॥ वक्तारः सानुकम्पाहिदुःप्रश्नेपिनखेदिनः ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीव
सिष्ठउवाच ॥ ॥ शक्तियातुस्वभावाख्यायथास्फुरतिचात्मनः ॥ सर्गादिषुतथैवासौस्थितियातीतिनिश्चयः ॥ ५८ ॥

सिद्धाअभिवाद्यानिर्मलेन शुद्धेनेंद्रियेणदिव्यनेत्रोपायांतरेणमानदृश्यतइतिसत्यमेवमन्ययोक्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ केनतर्हिदृश्यंतइत्याह ॥ विज्ञानादिति ॥ विज्ञानाद्योगाभ्याससंस्कृ
तमनसः ॥ ५४ ॥ कीदृशमितिप्रश्नोत्तरस्योत्तरमाह ॥ स्वप्नावलोकनमिति ॥ स्थिरात्मतासंपादकत्वानफलाधाम्याविष्यवहारक्षमार्थतास्वप्नापेक्षयाविशेषइत्यर्थः ॥ ५५ ॥
इदानींपरकायप्रवेशोयेनोपायेनसिध्यतितमाह ॥ मुखादिति ॥ द्वादशांतिद्वादशांगुलिपरिमितप्रति ॥ ५६ ॥ विरोपायसिद्धमार्गीस्थिरार्थतेतियदुक्तंतत्रस्वभावएवहेतुर्वाच्य
स्तस्यजगतामायामयत्वादनियतस्थितित्वप्रागुक्तशास्त्रंयैवघटस्यपटनादृष्टेस्याविनाभ्युत्पादितनस्वभावस्यैकस्यनियतस्थितिः कथमितिरामःपृच्छति ॥ वदेति ॥ ५७ ॥ स
त्यसंकल्पस्येश्वरस्यसर्गादिकालसंकल्पप्रयुक्तावस्तुस्वभावनियतिरपिपावत्सर्गकालमेवनप्रलयेऽस्तीतिप्रसर्वनियतिभंगवादविरोधइत्याशयेनप्रागुक्तमेवस्मारयन्नुत्तरमित्तदु
त्तरमाह ॥ शक्तिरिति ॥ ५८ ॥

कालभेदेनैवदेशभेदेनापिवस्तुशक्तेरनियततादृष्टेत्याह ॥ अवस्तुत्वादिति ॥ क्वचित्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंव्रीह्यादिफलम् ॥ ५९ ॥ नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि तसर्वमेवेदंब्रह्म ॥ ब्रह्मस्वभावेनैवनियतैकरूपनान्येनेत्यर्थः ॥ कथर्तीहवह्नेरूर्ध्वज्वलनादिनियतिस्तत्राह ॥ जृंभतेइति ॥ प्राणिकर्मतत्फलोपभोगव्यवहारार्थमज्ञातब्रह्मैवक चित्कालतथातथानियतस्थितिभूत्वाजृंभतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ इदानीमणिमाख्यामहिमाख्याचसिद्धिःकेनोपायेनसिद्ध्यतीतिरामःपृच्छति ॥ सूक्ष्मेति ॥ नीयतेयोगिनेतिशेषः ॥ ६१ ॥ अस्यप्रश्नस्योत्तरमुत्तरसर्गेविस्तराद्वर्णयिष्यस्तदुपोद्घाततयादेहेअग्नीषोमव्याप्तिनिरूपयिष्यन्प्राणापानयोःसघर्षादंतरालेजाठराग्निनिष्पत्तौदृष्टांतमाह ॥ काष्ठेति ॥ छेदेद्वैधीभावः ॥ द्वयो प्राणापानयोः ॥ अग्निर्जाठरः ॥ ६२ ॥ प्राणापानयो सघर्षणोपपत्तयेअन्योन्याकर्षकत्वेकारणमाह ॥ मासमित्यादिना ॥ कुत्सितस्यदेहयंत्रस्यज ठरेउदरप्रदेशेनाभेरूर्ध्वमधश्चसमिलत्अतएवमिथ श्लिष्टमुखमामाशयपक्वाशयभस्त्राद्वयरूपस्थूलमासदिविस्थैरूर्ध्वमाकाशसस्थैरभ स्थैरधोजलेनिमग्नैश्चभागैःपरस्परश्लि

अवस्तुत्वादविद्यायावस्तुशक्तिरपिक्वचित् ॥ भिद्यतेदृश्यतेत्वंगवसंतेशारदंफलम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेवमिदंब्रह्मनानानानातयास्थितम् ॥ जृंभतेव्यवहारार्थंकेवलंकथितस्थिति ॥ ६० ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थंपूरणार्थंचखस्यवा ॥ अणुतांस्थूलतांवापिकायोयंनीयतेकथम् ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ काष्ठक्रकचयोःश्लेपाद्यथाछेदःप्रवर्त्तते ॥ द्वयोःसंघर्पणादग्निःस्वभावाज्जायतेतथा ॥ ६२ ॥ मांसंकुयंत्रजठरेस्थितंश्लिष्टमुखंमिथः ॥ ऊर्ध्वाधःसंमिलत्स्थूलद्व्यंभःस्थैरिववैतसम् ॥ ६३ ॥ तस्यकुंडलिनीलक्ष्मीर्निलीनांतर्निजास्पदे ॥ पद्मरागसमुद्गस्यकोशेमुक्तावलीयथा ॥ ६४ ॥ आवर्त्तफलमालेवनित्यंसलसलायते ॥ दंडाहतेवभुजगीसमुन्नतिविवर्तिनी ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाक्रियेवस्पंदधर्मिणी ॥ संविन्मधुविबोधार्कोत्थपद्मपुटषट्पदी ॥ ६६ ॥ तत्सर्वशक्तिपद्मादिवात्येनाभ्यंतरैस्तया ॥ हृदिव्याधूयतेवातैःपत्रवृंदमिवाभितः ॥ ६७ ॥

ष्टरुपलक्षितमधोभस्राऊर्ध्ववायुनाचविरुद्धदेशयो कृष्यमाणवैतसकुजमिवकंपमानंस्थितंवर्ततइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अस्तुनत्किततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यमांसस्याधस्तनभस्त्राभागस्यमूलभागरूपेनिजेआस्पदेमूलाधारेप्रागुक्ताकुंडलिनीसर्वस्यकार्यकारणसघातस्यप्राणप्रदत्वाल्लक्ष्मीः ॥ ६४ ॥ जपकालेआवर्त्यमानारुद्राक्षादिफलमालेवनित्यमभीक्ष्णप्राणापानोद्गिरणनिगिरणाभ्यासलसलायतेकंपेनाव्यक्तरवजनयति ॥ अव्यक्तानुकरणाड्डाचिवह्लुलग्रहणात्करोत्यर्थेक्यङ् ॥ समुन्नतिरूर्ध्वमुखतातयाविवर्तिनीपरिवर्त्तनशीला ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्येप्राणिनामूर्ध्वाधोगतिहेतुर्विहितनिषिद्धक्रियेवप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्स्पदधर्मिणी चाक्षुषादिसविल्लक्षणानामधूनारूपादिविषयास्वादनाविबोधेअर्कइवस्थिता ॥ ६६ ॥ शक्तयोज्ञानकर्मेंद्रियादिशक्तयः ॥ प्रागुक्तहृत्पद्ममादिपदान्नाडीजालंचहृदिआभ्यंतरैर्वातैस्तयाव्याधूयतेकंप्यते ॥ यथाबाह्येन वातेनतरुपत्रवृंदव्याधूयतेतद्वदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

पासम्यामपद्मविशालस्फुरतिमभवस्वभावादेवमायवोमलमल्काष्ठपापाणाविमृदुपर्णतृणादिचकवलयतीवकालेनजरयंतिमद्वदतम्योंऽन्यपिमाणवायवोभुक्तमन्नादिजरयतीत्य र्थ ॥ ६८ ॥ जरणप्रकारमेवाह ॥ वातैरिति ॥ तथागुक्तं द्धत्सयनाडीसमाविप्राणवातैराहन्यमानध्मायमानलोहकारभस्त्रेवतरलायते ॥ तरलायमानस्यतस्यहृदिअतम्भविष्ट स्यान्नस्यप्रथमरसोरसाद्रक्तरक्ताम्मांसमांसात्स्वकूत्वचोमेदोमदसोमज्जामज्जाभ्योस्थीन्यस्थिभ्य शुक्रमितिविविधप्रकार्येणान्यस्याअन्यापरिणतिरेति ॥ यथावसंतेतरोरतःप्रवि टभौमरसस्यपल्लवामअर्थपुष्पाणिफलानीत्यादिएतितद्वदित्यर्थ ॥ ६९ ॥ तमसमस्वपिधातुस्थानेपूत्तरोत्तरपरिणामसिद्धयेपरस्परसंघर्षाज्जाठराग्नरभिव्यक्तिरस्तीत्याशयेना ह ॥ देहष्विति ॥ आजरणजरणपरंपरयाचरमधातुपरिणामपर्यंतमित्यर्थ ॥७ ॥ सदेह सर्वांगेउदितेनपदीप्तेनतनजाठराग्निनाऔष्ण्यमेति ॥७१॥ तस्यैवसर्वदेहव्यापिनोजाठ

यद्व्योमस्फुरत्यगस्वभावात्तत्रवायव ॥ मलवन्मृदुयत्किंचिद्भृशकवलयनितत्॥६८॥ वातैराहन्यमानतत्पद्माढितरलायते॥ द्धयन्या न्यतिकार्येणपल्लवादियथातरो ॥६९॥ देहष्वाजरणसर्वरसानांपवनोन्वहम्॥ जनयत्यग्निमन्योन्यसंघपाह्नवेणुवत्॥७०॥ स्वभाव शीतवातात्मादेहस्तेनौष्ण्यमेत्यथ॥ उदितेनससर्वांगेभुवनभानुनायथा॥७१॥सर्वतोविचरेदस्मिंस्तत्तेजस्तारकाकृति॥द्धत्पद्महेमभ्र मरोयोगिनांचित्यतांगतम्॥७२॥ तत्प्रकाशमयज्ञानचिंतितसंप्रयच्छति॥ येनयोजनलक्षस्थवस्तुनित्यहिदृश्यते॥७३॥ तस्याग्नेर्वा डवस्येवजलसंशुष्कमिंधनम्॥ मांसपंकजखंडाढ्यंवत्सर कोशवासिन ॥७४॥ यदच्छशीतलत्वचतदस्याग्नेंदुरुच्यते॥ इतींदोरुत्थि त सोग्निरग्नीपोमौहिदेहक ॥७५॥ सर्वंतूष्णात्मकंकिंचित्तेजोकाम्यमिधविदु ॥ शीतात्मकंतुसोमास्यमाभ्यामेवकृतंजगत्॥७६॥ विद्याविद्यास्वरूपेणसर्वंसदसदात्मना॥ जगद्द्वायेननिर्वृत्ततदेवैवविभज्यते ॥७७॥ सविप्रकाशविद्यादिसूर्यमग्निंविदुर्बुधा ॥ अस ज्ज्ञानतमोविद्याद्याहु सोममनीषिण ॥७८॥

रामर्दल्यपेतारकाकारेणयोगिभिरुपासनक्रियतइत्याह ॥ सर्वतइति ॥ अस्मिन्देहे ॥ ७२ ॥ तदेवंविद्रूपेणचिंत्यमानंव्यवहितविप्रकृष्टसर्वपदार्थदर्शनसिद्धिंजनयतीत्याह ॥ तदिति ॥ ७३ ॥ तस्याग्नेरिंधनमाह ॥ तस्येति ॥ वाडवस्याग्नेःसामुद्रजलमिवमांसलक्षणे पंकजखंडैराढ्यपद्मत्सरस्तत्कोशशायिनस्तस्यजाठरस्याग्नेरपिशारीरमन्नरसरूप जलसंशुष्कज्वलनयोग्यमिंधनमित्यर्थ ॥ ७४ ॥ देहेंधनभूतमिन्दुशलक्षणेनविभज्यदेहस्याग्नीपोमात्मकत्वमाह ॥ यदिति ॥ ७५ ॥ बहिरपिजगत्प्रकाशौष्ण्याभ्यांशैत्य जाड्याभ्यांचाग्नीपोमात्मकत्वमित्याह ॥ सर्वमिति ॥ ७६॥ अथवाचिज्जडोभयघटितसदसदात्मकमविद्याशबलब्रह्मैवजगदाकारेणनिर्वृत्तमितितदेवप्रकाशजाड्यात्मनाग्न ग्नीपोमरूपेणविभक्तमित्याह ॥ विद्येति ॥ ७७ ॥ तद्विभागमेवस्फुटमाह ॥ सविदिति ॥ विद्याआत्मतत्त्वस्फूर्तिम् ॥ अविद्यादासाधमयाच ॥ ७८ ॥

देहेष्वाजरणंसर्वरसानांपवनोन्वहम् जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवदितित्वदुक्त्यादेहेबहिश्चप्रत्यक्षेणाग्न्यादित्यादेर्वायवधीनोद्भवोदयादिदर्शनाद्वह्निर्वाय्वात्मनःसोमादुदेती त्ययमर्थोमयाबुद्धइतिशेषः ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ७९ ॥ परस्परंपर्यायेणप्रजीपेतेजिगीषेते ॥ जेःसनिद्वित्वकुत्वयोरभावश्छादसः ॥ अज्झनगमामितिदीर्घः ॥ प्रजीवेतेइतिपाठेनुप रस्परमुपजीवतइत्यर्थ. ॥ ८० ॥ अनयोर्जन्मबीजांकुरवत्परस्परोपादानकदिवसरात्रिवत्परस्परनिमित्तकंच ॥ स्थितिस्तुछायातपसमापरस्परोपघातिनीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ दृष्टा तभेदोपन्यासस्यतात्पर्यांतरमाह ॥ तुल्येति ॥ युगपदुपलंभेछायातपस्थितिःपर्यायेणोपलंभेदिनरात्रिस्थितिर्दृष्टांतइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ दृष्टांतयोःकार्यकारणभावद्वयपरत्वपक्षे

॥श्रीरामउवाच॥ ॥वह्निर्वाय्वात्मनःसोमादुदेतीतिमुनीश्वर॥सोमस्योत्पत्तिमधुनावदमेवदतांवर॥ ७९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ अग्नीषोमौमिथःकार्यकारणेचव्यवस्थिते॥पर्यायेणसमंचैतौप्रजीपेतेपरस्परम् ॥ ८० ॥जन्मांगबीजांकुरवत्तथादिवसरात्रिवत्॥ स्थितिश्छायातपसमाकेवलासैतयोर्भवेत्॥८१॥ तुल्यकालोपलंभासावित्थंछायातपस्थितिः॥ केवलैकोपलंभाद्यास्थितिर्दिवस रात्रिवत्॥८२॥कार्यकारणभावश्चद्विविधःकथितोनयोः॥सद्रूपपरिणामोत्थोविनाशपरिणामजः॥८३॥ एकस्माद्यद्द्वितीयस्यसं भवोंकुरबीजवत्॥कार्यकारणभावोसौसद्रूपपरिणामजः॥८४॥एकनाशेद्वितीयस्ययद्भावोदिनरात्रिवत् ॥ कार्यकारणभावोसौ विनाशपरिणामजः॥८५॥सद्रूपपरिणामस्यमृद्घटक्रमसंस्थितेः॥ अक्षोपलंभादितरत्प्रमाणंनोपयुज्यते ॥८६ ॥ विनाशपरिणाम स्यदिनरात्रिक्रमस्थितेः॥ अभावोप्येकवस्तुस्थोगतोमुख्यप्रमाणताम्॥८७॥

प्यवांतरभेदांतरद्वयेपितात्पर्यमस्तीत्याह ॥ कार्यकारणभावश्चेति ॥ ८३ ॥ तयोराद्यमुपपादयति ॥ एकस्मादिति ॥ ८४ ॥ द्वितीयमुपपादयति ॥ एकेति ॥ भावउत्पत्तिः ॥ ८५ ॥ आद्येकार्यदशायांकारणसत्वेमृदात्मकोयंघटइत्यादिप्रत्यक्षंप्रमाणमित्याह ॥ सद्रूपेति ॥ यद्यप्यनुमानादीनामपिसंभवोस्तितथापिप्रत्यक्षसिद्धेर्थेननतेमृग्यतेइत्यनुप योगोक्तिः ॥ तदुक्तन्यायवाचस्पत्ये ॥ नहिकरिणिदृष्टेचीत्कारेणतमनुमिमतेमिमातारइति ॥ सिद्धिसत्वेनपक्षतारूपकारणाभावादित्याशयः ॥ ८६ ॥ एवंद्वितीयेपिकार्यद शायांकारणासत्वेदिवारात्रिनोपलभामहेइत्यनुपलब्धिः[1]प्रमाणमित्याह ॥ विनाशेति ॥ एकवस्तुस्थःएकवस्तुमात्रग्राहिप्रत्यक्षाविरुद्धः ॥ ८७ ॥

१ उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः

मनुकार्यं कुर्वन् कारणमुच्यते तत्कर्तृत्वं चकारस्य तदभिनिवेशलक्षणायामास्थायां दृष्टम् न च प्रकाशनमात्रोपक्षीणस्य दिनस्य राज्यभिनिर्माणे आस्थास्तीति नास्ति कर्तृत्वम् एवं रात्रेरपि दिनं प्रति तन्नास्तीत्यभावपरिणामेन कार्यकारणभावो निर्मूलः ॥ एवमचेतनस्य मृदादेर्घटादिजनने आस्था संभवति तस्याश्चेतनधर्मत्वात् ॥ किंचानुपमर्दितात्मृत्पिण्डा न घटो निष्पद्यते उपमर्दे तु मृत्पिण्डो नास्त्येवेति किं सद्रूपेण परिणमते न चापि पिण्डघटव्यतिरिक्ता उभयानुगता मृत्सामान्याख्या काचित्तृतीयास्ति ॥ किंच बीजादि स्थितं निनङ्क्षु नश्यन्नष्टं वा अङ्कुरं जनयत् ॥ नाद्य ॥ कुसूलादावतिप्रसङ्गात् ॥ न द्वितीयतृतीयौ ॥ तदा स्वप्रमाणेऽप्यसमर्थं परमुत्पादयितुं समर्थमिति का वा योयुक्ति ॥ चतुर्थस्तु कस्य सर्वानुभवबाधितः इति न कस्माच्चित्कस्यचिदुत्पत्तिर्विनाशो वा किंतु स्वभावत एव सर्वमुत्पद्यते विनश्यति च तत्र पौर्वापर्यदर्शनादविवेकिनां कार्यकारणभावविकल्पादित्यादि दुर्युक्तिभाषिणः स्वानुभवविरोधोद्भावनेनैव निरसनीया इत्याह ॥ अनास्थेति ॥ इत्यादिरायुक्तिर्दुर्युक्तिस्तद्वादिनः ॥ अवज्ञया अवमानेन ॥ स्वानुभूत्यपलापिता चैतेषामित्यर्थं वर्णनीया ॥ अनास्थादियुक्तिबुद्धिरकर्तृत्वादिबुद्धिं जनयति चेत्तयोरेव कार्यकारणभावस्त्वानुभवसिद्ध इति कथं तत्सामान्यापलाप ॥ यदि न जनयति तर्हि तथा स्वानुभववतस्त्वं परं बोधयितुमयायुक्त्युपन्या

अनास्थानास्तिकर्तृत्वमित्याद्यायुक्तिवादिन ॥ अवज्ञयाबहिष्कार्यां स्वानुभूत्यपलापिन ॥८८॥ प्रत्यक्षवदभावोपिप्रमेवरघुनठन ॥
अम्यभावोपिशीतस्यप्रमाणसर्वजन्तुषु ॥ ८९ ॥ अग्निर्धूमतयाभागाप्रयातिपयोदताम् ॥ सद्रूपपरिणामेनतदग्नि सोमकारणम्
॥९०॥ अग्निर्नष्टतयाशैत्यादसावेवप्रयातियत् ॥ विनाशपरिणामेनतदग्नि सोमकारणम् ॥९१॥ सर्वाम्बुधिपय पीत्वाधूमोद्गारेणवाड
व ॥पयोदतांप्रयातेनतदेवजनयत्यलम् ॥९२॥ अर्कं पीत्वानिशानाथमामावास्यपुन पुन ॥उद्गिरत्यमलेपक्षेमृणालमिवसारस ॥९३॥

स स्वानुभवविरुद्धप्रलाप इति ॥ एवं रात्रिरपि परमभावविकारात्मना अभावपरिणामेन दिनस्य कारणमिति स्वानुभवसिद्धमेव ॥ न च नाशो न भावविकारः उत्पत्त्यादिवत्तस्यापि भावधर्मत्वानुभवात् ॥ एवं बीजाङ्कुराद्यवस्थास्वनुगतद्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभिज्ञानुभवसिद्धं नापलाप्यं तदेव स्थितं निनङ्क्षु नश्यन्नष्टमित्याद्यवस्थाभेदस्त्वात्मन्यनुभवदकारादेः कारणतावस्थाभेदपुञ्ज इति तद्द्रव्याभेदास्ते पार्निर्हेतुकोत्पत्त्यादिविप्रमाणकामतिगौरवप्रसक्तोश्च प्रलपतो मूर्खा अवज्ञयैव बहिष्कार्या इत्यर्थ ॥ ८८ ॥ अनुपलब्धे मानत्वसंदेहं वारयति ॥ प्रत्यक्षवदिति ॥ प्रमैव प्रमाणमेव ॥ न चाभावप्रमाकरणत्वमप्यप्रत्यक्षदृष्टमिति भ्रमितव्यम् ॥ तेजोऽभावस्य शीतानुमितौ लिङ्गविधया करणत्वप्रसिद्धेरित्याह ॥ अम्यभाव इति ॥ ८९ ॥ वह्निरपि सद्रूपपरिणामेन सोमकारणत्वमुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ तत्त्वम ॥ ९० ॥ अभावपरिणामेनापि तदुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ अग्नौ अग्नियज्ञा पुनर्भावप्रमाप्नोति ॥ यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येतीति श्रुते ॥ ९१ ॥ सद्रूपपरिणामेनाग्नीषोमयो परस्परकारणत्वमनैकधोदाहरति ॥ समेत्यादिना ॥ वाडवो वडवानल पयोदताप्रयातेन स्वेनैव तत्सर्वाम्बुधिपय एव जनयति ॥ क्षीरदधिघृतादीनामपि रसात्मकसोमरूपत्वात्सर्वं पयो वाद ॥ ९२ ॥ आ अमावास्यामित्यामावास्यम् ॥ आङ्मर्यादाभिविध्यादिरित्यव्ययीभावेन पूर्वसमासम्त्व ॥ कृष्णपक्षे अमावास्यापर्यन्तमित्यर्थ ॥ अमले शुक्लपक्षे ॥ ९३ ॥

---

१ अग्नीनष्टतयाशैत्याद्वायुतामेवयातियदिति पुस्तकान्तरे पाठ ॥ मूलस्यपाठे तु वायुभावमित्यध्याहारलभ्यबोध्यम् ॥

सोमोमुखमिवशोभमानोयत्रतथाविधवसंतर्यीष्मागमेप्राण.सोष्मावायुभीमपथ.सन्नभवद्यात्मसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरयति अमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
लिकएवप्राण.सोमस्यापानस्यमुखादन्नपानादेरुदरेआगमनेसतिअमृतोपमतद्रसंपीत्वापीनतांगतःसन्नभवद्यात्मसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरयति
लिकएवप्राण.सोमस्यापानस्यमुखादन्नपानादेरुदरेआगमनेसतिअमृतोपमतद्रसंपीत्वापीनतागतः सोमसुखागमेइतिपाठेतुप्राणोग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
न.सोमपरिणामइत्यर्थः॥ तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्तैषोन्नस्यमहइतिश्रुतेरितिभावः ॥ सोमसुखागमेइतिपाठेतुप्राणोग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
तेधूमादिमार्गेणसुखस्यस्वर्गस्यागमेअभस्यचद्रसन्निहिताकाशलक्षणमार्गपर्वणआगमनाच्चद्रंप्राप्यतद्भावप्राप्त कलाभिःस्वशरीरपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यापीनतांगत.पुनः
सोमपरिणामइत्यर्थ ॥ धूमादिमार्गश्चद्रभावश्चश्रुत्यैवदर्शितः॥ अथयत्रेमेप्रातरिष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसभवंतिधूमाद्रात्रिरात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षट्दक्षिणैतिमा
सात्तान्नैतेसवत्सरमभिप्राप्नुवतिमासेभ्यःपितृलोकपितृलोकादाकाशमाकाशाच्चद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नमिति ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धाजुह्वतितस्याआहुतेः
सोमोराजासभवतीतिचपचाग्निविद्यायाम् ॥१४॥ यदिमन्यसेनवायुभौमरसशोषयतिकित्वर्करश्मयएवतपिबतिरात्रावप्यूष्मरूपेणतेषासत्त्वादितितदातएवोदाहरणमित्याश

पीत्वामृतोपमंशीतंप्राणःसोममुखागमे॥ अभ्रागमात्पूरयतिशरीरंपीनतांगतः॥ १४॥ जलमप्युदपांभोगेप्रयात्यर्कस्यरश्मिताम्॥
सद्रूपपरिणामेनतज्जलंवह्निकारणम्॥ १५॥ नाशात्मकतयातोयमौष्ण्यत्वादेतित्व्यग्नितम्॥ विनाशपरिणामेनतत्तोयंवह्निकारण
म्॥ १६॥ अग्नेर्विनाशेसद्रूपपरिणामोनिशाकरः॥ इंदोर्विनाशेसद्रूपपरिणामोहुताशनः॥ १७॥ हुताशोनाशमागत्यसोमोभवति
वैतथा॥ दिवसोनाशमागत्यरात्रिर्भवतिवैयथा॥ १८॥ तमःप्रकाशयोश्छायातपयोर्दिनरात्रयोः॥ मध्येविलक्षणंरूपंप्राज्ञैरपिनल
भ्यते॥ १९॥ संधिरप्यविलोपःस्यादेतयोरेवतद्वपुः॥ भावाभावैर्यथैकास्थानिष्ठावेतौतथैवहि॥ १००॥

येनाह ॥ जलमपीति ॥ उत्ऊर्ध्वमादित्यरश्मिभिरपांभोगेपानेकल्प्यमानेपिजलमर्कस्यरश्मितासद्रूपपरिणामेनयाति शुक्लरूपेणतत्रापामनुगमदर्शनात् ॥ यदादित्यस्यलो
हितरूपतेजसस्तद्रूपयच्छुक्लतदपामितिश्रुतेरितिभावः ॥ १५ ॥ यस्तुतत्रशैत्यद्रवत्वयोर्नाशऔष्ण्यरौक्ष्ययोश्चोद्भवस्तदशेविनाशपरिणामिताप्यस्तीतिसकीर्णोदाहरणमिदमि
त्याह ॥ नाशात्मकतयेति ॥ १६ ॥ सर्वत्राग्नीषोमात्मकेपरिणामेउभयरूपसकीर्णतापिसूक्ष्मदृशालक्षयितुशक्येत्याशयेनाह ॥ अग्नेरितिद्वाभ्याम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ तर्हितमः
प्रकाशयोश्छायातपादौचकिमनुगतरूपयेनसद्रूपपरिणामतातत्रस्यादितिचेत्तद्ब्रह्मैवतच्चाभिज्ञतमैरपिश्रगयाह्निकयानलभ्यतइत्याह ॥ तमइति ॥ मध्येअनुगतंव्यावृत्ततम.
प्रकाशविलक्षणसन्मात्ररूपम् ॥ अथवामध्येसधौउभयविलक्षणम् ॥ दिनरात्रयोरितिसमासातश्छादसः ॥ १९ ॥ ननुतमःप्रकाशयो.सधिरुभयविलोपात्माशून्यरूपस्तत्र
नोभयविलक्षणंकिंचिद्रूपमस्तीत्याशक्याह ॥ सधिरिति ॥ अनयोःसधिरपिअविलोप·अशून्यरूपःस्यात् यतस्तत्सधिरूपमेतयोरेववपु.परस्परसलग्नस्वरूपम ॥ नहिशून्ययोः
साधिर्नामभवति नवानिर्निमित्तासतोशून्यता ॥ कथतर्हितौसंधौवर्त्तेतेइतिचेत् यथापूर्वोत्तरकालयोर्भावाभावैः ॥ उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनम् ॥ परस्परनिरपेक्षनिरूपणे
नभावरूपेणसापेक्षनिरूपणेनाभावरूपेणचतमइदप्रकाशाभावरूपमेकमेववस्तुप्रकाशश्चायतमोऽभावरूपमेकमेववस्त्वितिसर्वानुभवादेतावेकास्थानिष्ठौस्थितौतथैवहिसंधाव
पिवर्त्तेते नाणुमात्रमप्यन्यथाभूतावित्यर्थः ॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥ यथाविरुद्धाविरुद्धतमःप्रकाशाघटिताअहोरात्रास्तथाचिज्जडोभयघटिताःसर्वभूतग्रामाइत्याह ॥ चिद्रूपेति ॥ जलमयेबिंबेसूर्यकरद्वारासूर्यबिंबस्थितामृतात्मक
कलाभिःक्रमेणपूरणादुभयारब्धाऐंदवीतनुरिव ॥ २ ॥ चिज्जडोभयांशाभ्यामेवप्रकाशाप्रकाशतयाआविर्भूताभ्यामग्नीषोमात्मकतेत्याह ॥ प्रकाशमिति ॥ ३ ॥ बहि
सूर्योदयात्तमइवांतःस्वरसतस्याचिदादित्योदयाज्ञानमूलतमोनिवृत्तिरित्याह ॥ चित्सूर्येइति ॥ प्रसस्योदयोयस्मात्तत्प्रसोदयंतम ॥ ४ ॥ निजेप्रत्यगात्मनिजडेसोमदेहेदृष्टेसति
तत्तादात्म्येनस्फुरंत्यपिचित्ततुणत्वमिवापन्नागुर्णातरवत्तत्सैवसतीभूतास्वसत्तयाअसत्यवद्भवेत् ॥ यथानिशीथेअर्धरात्रेऽन्येचंद्रेविलसतितदनुप्रवेशेनस्फुरन्सौरप्रभाभरस्तद्
धर्मचंद्रिकात्वेनसत्यप्यर्थद्वसत्तयास्विचभूत्वास्वसत्तयाअसत्यवद्भवतितदानींसौरप्रभाभरोनास्तीतिसर्वजनानुभवादितिभाव ॥ ५ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुपपत्तिफलमाह ॥
सोममिति ॥ चंद्रमंडलेप्रविष्ट सूर्यप्रभारूपोग्निःसोमंजलमयचंद्रबिंबंप्रकटयतिस्फुरद्रूपंकरोति ॥ देहेनुजीवभावेनानुप्रविष्टाचिद्देहस्यचिरयावदायुःप्रभांमहाभासांबिभर्त्याक

द्वाभ्यांचैतन्यजाड्याभ्यांभूतानिप्रस्फुरंतिहि ॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रामहीतले ॥ १०१ ॥ चिद्रूपजडरूपाभ्यामारब्धेयंजगत्स्थिति ॥ जलामृताभ्यांमिश्राभ्यांशीतातनुरिवैंदवी ॥ २ ॥ प्रकाशमनलंसूर्यंचिद्रूपंविद्धिराघव ॥ जडात्मकंतमोरूपंविद्धिसोमशरीरकम् ॥ ३ ॥ चित्सूर्येनिर्मलेदृष्टेनामनःप्रोद्भवोदयम् ॥ व्योमसूर्येयथादृष्टेयथाकृष्णनिशातम ॥ ४ ॥ सोमदेहेजडेदृष्टेचिन्निजेसत्यवद्भवेत् ॥ निशीथेविलसत्यन्येयथासौरप्रभाभर ॥ ५ ॥ सोमंप्रकटयत्यग्निश्चिद्देहस्यचिरंप्रभाम् ॥ स्वसंविन्मयमिद्धश्चिद्देहस्यंरूपमकंजम् ॥ ६ ॥ चिन्निष्क्रियात्वनाभासाकेवलानोपलभ्यते ॥ आलोकइवदीपेनदेहेनैवावगम्यते ॥ ७ ॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनलाभःसैवचसस्तिति ॥ निश्चेत्यायाःशुभोलाभोनिर्वाणवातदेवहि ॥ ८ ॥ अन्योन्यलब्धसद्भावावेवंकुम्भप्रकाशवत् ॥ अग्नीषोमाविमौज्ञेयौसंपृक्तौदेहदेहिनौ ॥ ९ ॥ अतिशायिनिनिर्वाणेजाड्येचैवातिशायिनि ॥ अग्नीषोमस्यचैवांगस्थितिर्भवतिकेवला ॥ ११० ॥ प्राणोग्निरुष्णप्रकृतिरपानःशीतलःशशी ॥ छायातपवदित्येतौसंस्थितौमुखमार्गगौ ॥ १११ ॥

रोति ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारतेतिभगवद्वचनात् ॥ एवमन्योन्यमेलनेनतादात्म्याध्यासात्स्वजरूपप्रभामलमिद्धंभ
वति चित्स्वसंविन्मयमुभयोश्चेतनइत्यादिस्वानुभवानुसारिदेहस्यंरूपंभवतीत्यन्वय ॥ ६ ॥ इतोपिचित्स्यादेहधर्मत्वभ्रमइत्याह ॥ चिदिति ॥ नप्रयतिसक्रोधयतीतिनाभासाउपा
धिसाध्यरूपा ॥ ७ ॥ अज्ञानादज्ञातायाश्चितश्चेत्योपाध्युन्मुखभयानियमादेवानर्थप्राप्तिरित्याह ॥ चितइति ॥ ८ ॥ एवमुक्तरीत्याकुम्भसौरप्रकाशावदन्योन्यसंवलनाधीनसद्रूपे
णव्यवहारविषयतादिर्माविदेहदेहिनावप्यग्नीषोमात्मकौज्ञेयौ ॥ ९ ॥ तयोरसंवलितात्प्रत्येकस्थितिं रूपसिद्धांतमाह ॥ अतिशायिनीति ॥ निर्वाणमुपाधिनिवृत्त्याआत्मदावि
र्भावस्तस्मिन्नतिशायिनिआत्यंतिकेसिद्धेअग्नेःकेवलास्थितिर्भवति जाड्येत्वतिशायिनिजलशिलादिभावेसोमस्यकेवलास्थितिर्भवतीत्यर्थ ॥ ११० ॥ प्राणापानयोरप्य
ग्नीषोमात्मकत्वंप्रमुखप्रकृत्तोपयोगायस्मारयति ॥ प्राणइति ॥ १११ ॥

तयो.कुड्यालोकवदन्योन्यतादात्म्यस्थितिंदर्शयति ॥ अपानेइति ॥ १२ ॥ मूलनाणकुंडलिनीरूपश्चिदग्निराधारादिकंठांतचतुर्दलादिपद्मपत्रस्थंपरादिवैखरीपर्यंतवाचात्मक म् ॥त्विषाअर्थप्रकाशनशक्त्या॥ अनुभूत्याविवक्षापक्षेत्वर्थप्रथारूपयास्फूर्त्या ॥ यथाबहिःसूर्यइतिशेषः ॥ १३ ॥ यथासर्गादौमायाशबलब्रह्मसविच्छीतोष्णरूपिणीब्रह्मांडा कारेणाग्नीषोमाभिधाप्राप्तातथान्नृणाव्यष्टिदेहानासर्गेपीत्यर्थ. ॥ १४ ॥ अस्त्वेवब्रह्मांडमिवशरीरमप्यग्नीषोमात्मककितत कार्यंतत्राह ॥ यत्रेति ॥ यथादिविकृष्णपक्षेअस्या त्मासूर्य.सोमस्यशीता.पचदशकला.प्रतिपदादितिथिषुक्रमेणग्रसतिएकाध्रुवाख्याचिद्रूपापरिशेषयति ततःशुक्लपक्षेक्रमेणोष्णाउद्गिरतिताभि क्रमेणपूर्यमाणाध्रुवाकलापूर्ण. सोमोजायते तथात्वदिस्थित प्राणसूर्योऽपानरूपस्यसोमस्यमुखनासिकाद्वाराप्रविष्टाःशीता.पचदशकलाग्रसित्वामुखाद्बहिर्ध्रुवाख्यामेकाकलापरिशेष्यपुनस्ताउष्णाउद्गिरति ताभि.सापूर्यमाणाबहिरपानाख्यःसोमोजायते तत्रबहिःप्राणापानसधिकालःपूर्णमासी स्वदित्वमावास्या अतरालदेशेइडापिंगलयोःप्रत्येकमूर्ध्वाधोभागप्रतिशाखानाडीषट्के प्राणसूर्यस्यप्रवाहाद्वेअयनेमेषादयोद्वादशमासास्तदतरालेसक्रातयः ॥ अपानसोमस्यप्रवाहाच्चैत्रादयोमासाविष्कभादयोयोगा अन्यानिचपर्वाणिनिष्पद्यतेइतियोगिनाप्रत्य

अपानेशीतलेसत्तामेत्युष्णःप्राणपावकः॥ प्रतिबिंबमिवादर्शेसचतस्मिंस्तथैवहि ॥ १२॥ चिदग्निःपद्मपत्रस्थंसोमंवाचात्मकंत्विषा॥ जनयत्यनुभूत्येहकुड्यालोकंयथाबहिः॥ १३ ॥संस्त्वत्यादौयथाकाचित्संविच्छीतोष्णरूपिणी॥अग्नीषोमाभिधांप्राप्तासैवसर्गेनृणामि ह ॥ १४ ॥ यत्रसोमकलाग्रस्ताक्षणंसूर्येणषोडशी॥ मुखाद्वितस्तिमात्रंस्यात्तत्रबद्धपदोभव ॥ १५॥ नूनंसूर्यपदंप्राप्तोयत्रसोमोत्वदंब रे ॥ नूनंकेवलयास्थित्यातत्रबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ उष्णमग्निश्चिदादित्यःशैत्यंसोमउदाहृतम् ॥ यत्रैतौप्रतिबिंबस्थौतत्रबद्धपदोभव ॥ १७॥शरीरेसोमसूर्याग्निसंक्रांतिज्ञोभवानघ॥ तत्रसंक्रांतिकालाहिबाह्यास्तृणसमाःस्मृताः॥ १८॥

क्षम् ॥ अन्यैस्तुस्वरोदयादिशास्त्रतोज्ञेयम् ॥ एवस्थितेवक्ष्यमाणदेहाणुतास्थौल्याद्युपयोगिधारणाभेदाःप्रथमत्रिभि.श्लोकैरुपदिश्यते ॥ यत्रमुखाद्बहिर्देशेसूर्येणग्रस्ताध्रुवा ख्यासोमस्यापानस्यषोडशीकलाप्राणेनोद्गीर्णाभिःकलाभि पूर्यमाणाक्षणप्राप्यापूर्णमासीचद्रइववितस्तिमात्रस्यात्तत्रभुशुंडोपाख्यानोक्तबाह्यकुंभकेनमनोधारणयाबद्धप द स्थिरोभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तथायत्रत्वदबरेकलाग्रासेनक्रमाद्ह्रस्यमानोऽपानाख्यःसोमोऽमावास्यायामिवकेवलयाशुद्धचिद्रूपध्रुवाख्यकलात्मिकयास्थित्यातिष्ठतितत्रातःकुं भकेनबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ इदानीमर्धरेचकेनार्धपूरकेणवाअतरालेप्राणस्योभयतोनिरोधेनबिबप्रतिबिबवत्तुल्यरूपतामापाद्यधारणामाह ॥ उष्णमिति ॥ १७॥ यथावसंत ग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्रमेणशीतस्यौष्ण्येनग्रासात्सोमस्याग्निसक्रांतिः शरद्धेमतशिशिरेषुक्रमादौष्ण्यस्यशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रातिस्तयोःसधीविषुवतौसूर्यस्यचमेषादिषुसक्रां तिस्तथाशरीरेपिअपानशैत्यस्यजठराग्निनाग्रासेसोमस्याग्निसक्रातिः प्राणौष्ण्यस्यबहिःशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रातिः सूर्यस्यसक्रातयस्तुप्रागुक्तास्ताजानातीतितज्ज्ञोभवेतिपू र्वोक्तधारणागविधिः ॥ प्रासंगिकतज्ज्ञानस्यप्रसिद्धसक्रातिस्नानदानादिफलेभ्यउत्कृष्टतमफलकीर्त्तनप्रधानफलेनस्तुतिर्वा ॥ १८ ॥

उक्तांगज्ञानमनूपतयाधिकारिप्रदर्शयेपराययति ॥ सक्रांतिमिति ॥ कालंअयनद्वयात्मकंसंवत्सरंदेहवाति ॥ प्राणापानयोर्द्विशनाडीशास्वानुसारिगतिभेदाद्धुखपनम् ॥ ष
द्दिप्रसिद्धेसंवत्सरेस्थितमिवांतरपियोमाभ्यासायथानुभूतप्रत्यक्षमनुभूतंघटादीवस्फुटयसिवेत्सितत्तर्हिअभयोगिकथासुशोभसे ॥ परमभुपविष्टादभ्यदभ्युपेतोभ्यासगांतरेप्रदत्त
मनुमशोभसेइतितदेकमधणताविधि ॥ ११९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰एकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अणुतास्थूलतोपाया
ज्ञानसाध्यपयोगिन ॥ परकायाभिगोगाश्चवर्ण्यतद्दयुक्तिभि ॥ १ ॥ एवमग्नीपोमात्मकत्वंदेहादेपरिज्ञायधारणाभ्याभ्यासपरिष्कृतप्राणमन शरीरस्यसोमरूपाभिसक
मादिदर्शिनोयोगिनोदेहस्याणिमादिसिद्धिप्रामिप्रकारान्वक्तुमतिजानीते ॥ अणुतामिति ॥ १ ॥ तमाराषणुत्वप्रापयेदेहस्यविलापनायनाम्पुपरिदेशोज्वलतोजाठरानलस्पद्व
स्पपनालसूक्ष्मच्छिद्रद्वाराप्रविश्यहृदयाकाशहृदयकर्णिकायांपरमात्मनआसनभूतांशिखांदर्शयति ॥ हृदीति ॥ अब्जकोशस्योर्ध्वकर्णिकोपरि ॥ तथाचतैत्तिरीयाणामुपनि
षदि तस्यमध्यमहानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखइतिजाठरानलमस्तुत्यश्रूयते ॥ तस्यमध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थिता नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेवभास्वरा नीवारशू

सक्रांतिमुत्तरमयायनमंगसम्यक्कालतथाविषुवतीयदिदेहवाते॥अतबहिष्ठमिववेत्सियथानुभूततच्छोभसेत्रनपुन परमभ्युपेत ॥११९
इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेपुनि॰पू॰च॰ अग्नीषोमविचारणनामैकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥७॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
अणुतांस्थूलतांवापियथागच्छतियोगिनाम् ॥ देहोनामतयासम्यग्वक्ष्यमाणमिदंशृणु ॥ १ ॥ हृदब्जचक्रकोशोर्ध्वप्रस्फुरत्यानल क
ण ॥ हेमभ्रमरवत्साध्यविपुच्छवद्दवांबुदे॥ २ ॥ सप्रवर्द्धनसंवित्त्यावात्ययेवाशुवर्द्धते ॥ सविद्रूपतयानूनमकवद्यातिचोदयम् ॥ ३ ॥स
ध्याभ्रप्रथमार्कांशोवद्गिमभ्यागत क्षणात् ॥ गालयत्यखिलसांगदेहंहेमयथानल ॥ ४ ॥ जलस्पर्शासहोयुक्त्यागलयेत्पदादपि ॥ वा
द्यएवानलस्पर्शास्वांतेवस्तुविशेषत ॥ ५ ॥ सशरीरद्वयपश्चाद्विधूयक्वापिलीयते ॥ विक्षोभितेनप्राणेननीहारोवात्ययायथा ॥ ६ ॥ आ
धारनाडीनिर्हीनाव्योमस्यैवावशिष्यते ॥ शक्ति कुण्डलिनीवह्निधूमलेखेवनिर्गता ॥ ७ ॥

कवत्तन्वीपीताभास्वत्यणूपमा तस्या शिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थितइति ॥ विद्युल्लेखस्यसाध्यइतिविशेषणपीतत्वपकर्पबोधनार्थम् ॥ २॥ सज्ञानल कण प्रवर्द्धनस्यसवि
त्त्यासर्वदेहव्याप्यययाज्वलतितथावर्धनोपायज्ञानेन ॥ सर्वसंवर्धितानाग्निवद्दहवहतिकिन्तुसविद्रूपतयाअकवदुदयप्रकाशातिशयमाति ॥ ३ ॥ सध्यायांप्रस्तूपेअभ्रेआकाशे
प्रथमभृतितोयोर्कस्तद्वाप ॥ गालयतिमृदूनकरोति ॥ सांगहस्तपादाद्यंगसहितदेहम् ॥ पार्थिवगधभामकाठिन्यचतदुपादानजलभागेउपसंहरतीत्यथ ॥ ४ ॥ एवमपदात्पा
दापपर्यंतमपिगलयेद्द्रवीकुर्यात् ततःशोषणयुक्त्यावस्तुविशेषतःअग्निस्वभावविशेषाज्जलस्यस्पर्शशैत्यनसहतेइतिजलस्पर्शासह सोनल स्पर्शास्त्वौष्ण्यबलाद्द्रवत्वोपसंहारयु
क्त्याजलमपिगलयेतशोषयेत् ॥ एवरीत्यादेहाद्वास समस्तांतेमनोरूपेआतिवाहिकदेहमात्रेऽवतिष्ठतेइतिशेष ॥ ५ ॥ एवपार्थिवमाप्यचशरीरद्वयविधूयस्थित सोग्निर्विक्षोभि
तेनप्राणेनोपसहृत क्वापिलीयते ॥ यदापाअग्निरुद्धायतिवायुमेवाप्यतीतिश्रुतेरित्यर्थ ॥ ६॥ तदानींकुण्डलिनीशक्तिरपिमूलाधारस्थसुषुम्नानाडीहीनातत्संस्कारशाम्यातिवाहि
कदेहाकारयेवतिष्ठतइत्याह ॥ आधारेति ॥ वह्नेर्निर्गताधूमलेखेव ॥ ७ ॥

तत्रस्थिताचसाक्रोडीकृतासंकलितामनोबुद्धिमयेजीवादिघटितलिंगशरीरेअहंकृतिर्ययातथाविधा अंतःस्फुरन्चित्प्रकाशचमत्कारःस्वेच्छाविहारशक्तिचमत्कारश्चयस्यास्त
थाविधासतीसूक्ष्मतमेबिसनालच्छिद्रेशैलादौचयत्रैवप्रविश्यनिर्गंतुयोज्यतेनतत्रप्रविश्यनिर्यातीत्याह ॥ क्रोडीकृतेति ॥ द्वयोरर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवंसूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वास्थूली
भावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाप्रकारमाह ॥ रसेनेत्यादिना ॥ साकुंडलिनीयोगिनोजीवशक्तिर्वह्नौप्रागुपसंहृतजलभागयदामुंचतितदारसेनसर्वतआपूर्णतामेति ॥ यथातंत्री
चर्मरज्जुबिभर्तीतितंत्रीभारोभस्त्रारूपश्चर्मविशेषकूपेक्षिप्तोंबुनाआपूर्णतामेतितद्वत् ॥ १० ॥ एवंरसापूर्णासतीप्रागुपसंहृतपार्थिवभागयमाकारकर्तुंभावयतितद्योगशक्त्या

क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः ॥ अंतःस्फुरच्चमत्काराधूमलेखेवनागरी ॥ ८ ॥ बिसशैलतृणेभित्तावुपलेदिविभूतले ॥ सायथा
योज्यतेयत्रतेननिर्यात्यलंतथा ॥ ९ ॥ संवित्तिःसैवयात्यंगरसाद्यंतंयथाक्रमम् ॥ रसेनापूर्णतामेतितंत्रीभारइवांबुना ॥ १० ॥ रसापूर्णा
यमाकारंभावयत्याशुतत्तथा ॥ धत्तेचित्रकृतोबुद्धौरेखारामयथाकृतिम् ॥ ११ ॥ दृढभाववशादंतरस्थीन्याप्नोतिसाततः ॥ मातृगर्भ
निषण्णेषुसुसूक्ष्मेवांकुरस्थितिः ॥ १२ ॥ यथाभिमतमाकारंप्रमाणंवेत्तिराघव ॥ जीवशक्तिरवाप्नोतिसुमेर्वादितृणादि च ॥ १३ ॥ श्रुतं
त्वयायोगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम् ॥ ज्ञानसाध्यमिदानींत्वंशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १४ ॥ एकंचिन्मात्रमस्तीहशुद्धंसौम्यमलक्षितम् ॥
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंशांतंनजगन्नजगत्क्रिया ॥ १५ ॥ तच्चिनोत्यात्मनात्मानंसंकल्पोन्मुखतांगतम् ॥ यदातदाजीवइतिप्रोक्तमाविलतांग
गतम् ॥ १६ ॥ असत्यमेवसंकल्पभ्रमेणेदंशरीरकम् ॥ जीवःपश्यतिमूढात्माबालोयक्षमिवोद्धतम् ॥ १७ ॥ यदातुज्ञानदीपेनसम्यगा
लोकआगतः ॥ संकल्पमोहोजीवस्यक्षीयतेशरदभ्रवत् ॥ १८ ॥ शांतिमायातिदेहोयंसर्वसंकल्पसंक्षयात् ॥ तदाराघवनिःशेषंदीपस्तै
लक्षयेयथा ॥ १९ ॥ निद्राव्यपगमेजंतुर्यथास्वप्नंनपश्यति ॥ जीवोहिभावितेसत्येतथादेहंनपश्यति ॥ २० ॥ अतत्त्वेतत्त्वभावेनजीवो
देहावृतःस्थितः ॥ निर्देहोभवतिश्रीमान्सुखीतत्त्वैकभावनात् ॥ २१ ॥ अनात्मनिशरीरादावात्मभावनमंगयत् ॥ सूर्याद्यालोकदुर्भेदं
हार्दंतद्दारुणंतमः ॥ २२ ॥ आत्मन्येवात्मभावेनसर्वव्यापिनिरंजनम् ॥ चिन्मात्रममलोस्मीतिज्ञानादित्येनलश्यति ॥ २३ ॥

तथाकृत्वाधत्तेइत्यर्थ. ॥ ११ ॥ तत्रास्थ्यादिकल्पनाप्रकारमाह ॥ दृढेति ॥ मातृगर्भनिषण्णेषुकललेषुसुसूक्ष्माबीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यंकुरस्थितिरिव ॥ १२ ॥ यथाभि
मतस्वेच्छानुसारिसुमेर्वादिमहत्तृणाद्यल्पंवाआकारमवाप्नोति ॥ १३ ॥ योगसिद्ध्यनुसारेणस्थूलसूक्ष्मभावप्राप्तिक्रममुक्त्वमुपसंहृत्यज्ञानसिद्ध्यातद्विलक्षणंवक्तुपरमप्रकृतंश्रा
वयति ॥ श्रुतमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ चिनोत्यध्यासेनोपचिनोति ॥ १६ ॥ जीव पश्यतिसएवास्यस्थूलभावइतिभावः ॥ १७ ॥ सौक्ष्म्यप्राप्तिक्रममाह ॥ यदात्वित्यादिना ॥ १८ ॥
शांतिबाधम ॥ १९ ॥ भावितेसाक्षात्कृते ॥ २० ॥ २१ ॥ लौकिकसूर्याद्यालोकैर्दुर्भेदंनाशयितुमशक्यम् ॥ २२ ॥ केनतर्ह्यादित्येनतन्नाशस्तमाह ॥ आत्मन्येवेति ॥ २३ ॥

१ निर्यातीतिक्रोडीकृतेतिद्वयोरर्थइत्यपेक्षनमितिभाति

अन्यांज्ञानसिद्धावपिदृढायांजीवन्मुक्तानामैच्छिकविनोदायस्थूलसूक्ष्मनानाभासिकदेहक्षनसिध्यतीत्याह ॥ अन्येषेति ॥ २४ ॥ विमूढाविषकीटादय ॥ अमृततामम़ृत वराहारताम ॥ अमृतपयआदि विषमिश्रितमिदमितिदृढभाव्यात्म्यविषताम ॥ २५ ॥ इतिर्इदंशतदुदाहरणमुहुर्बहुशोलोकेआलोकितमित्यर्थ ॥ २६ ॥ व्योमतांभ्रमाकाशताम् ॥ २७ ॥ सैवात्यनिरतिशयाअणिमादिसर्वसिद्धयइत्याशयेनोपसंहरति ॥ अणिमादीति ॥ अन्यांपरकायप्रविश्यभोगप्राप्तिलक्षणाम ॥ २८ ॥ तभावीपूर्वदेहपरित्यागोपायमाह ॥ रेचकेति ॥ उद्धृत्यबहिर्नि सार्यपरदेहेयावद्योज्यतेतावदयंदेहस्त्यज्यतइतिपरेणान्वय ॥ यथावासपवनसंक्रांतपुष्पामोद पवनादाकृष्यघ्राणेयोज्यतेतद्वत् ॥ २९ ॥ विरतस्पंदउपरतचेष्ट काष्ठलोष्टवज्जडश्शति ॥ परोपोदेहेजीवेममताविषतित्सपदंभोक्तुमयंस्वजीवोविनिवेश्यते ॥ यथाआसेचक पुरुष करस्थकुंभोदकेनयमेवमरुस्तीमाक्षासेक्तुमि

अन्येषविदितात्मानोभावयतियथैवयत्॥ तत्तथैवाशुपश्यतिदृढभावनयातया॥ २४॥ दृढभावानुसंधानाद्विमूढाअपिराघव॥ विषं नयत्यमृततामम़ृतं विषतामपि॥ २५॥ एवंयथायदेवेहभाव्यतेदृढभावनात्॥ भूयतेहितदेवाशुतदित्यालोकितमुहु ॥२६॥ सत्यभावनदृष्टार्थदेहोदेहोभवत्यलम्॥ दृष्टस्त्वसत्यभावेनव्योमतांयातिदेहक ॥ २७॥ अणिमादिपदप्राप्तौज्ञानयुक्तिरितिश्रुता॥ भवतासाधुनारामयुक्तिमन्यामिमांशृणु॥ २८॥ रेचकाभ्यासयोगेनजीवं कुंडलिनीगृहात्॥ उद्धृत्ययोज्यतेयावदामोद पवनादिव॥२९॥ त्यज्यतेविरतस्पंदोदेहोयंकाष्ठलोष्टवत्॥ देहेपिजीवेपिमतावासेचकइवादरं ॥३०॥ स्थावरजंगमेवापियथाभिमतयेच्छया॥ भोक्तुंतत्सपदसम्यग्जावोंतर्विनिवश्यते॥ ३१॥ इतिसिद्धिश्रियंभुक्त्वास्थितंचेत्तद्वपु पुन ॥ प्रविश्यतेस्वमन्यद्वायद्यत्तातविरोचते॥३२॥ देहादयस्तथार्थयान्त्याभवत्याखिलानथ॥ संविदाजगदापूर्यसंपूर्णस्थीयतेथवा ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वासदाभ्युदितमुज्झितदोषमीशोयद्यद्यथासमभिवांछतिचित्प्रकाश ॥ प्राप्नोतितत्तदचिरेणतथैवरामसम्यक्पदंविदुरनावरणत्वमेव॥३४॥ ॥इत्यार्षेवा०वा दे०मो०पुनि०पू० पृ० अणिमादिलाभयोगोपदेशोनामद्व्यशीतितम सर्ग ॥८२॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

च्छन्तमर्थान्सिंचतितद्वत्स्थावरजंगमेपियथाभिमतयेच्छयाआदरइत्यन्वय ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिउक्तरीत्यापरदेहेसिद्धिश्रियंभुक्त्वास्थितेनयोगिनाततपूर्वतनस्ववपु स्थितंचेत्पुनस्तत्प्रविश्यतेनोचेदन्यद्वायद्यत्वावद्विराचनतत्तत्तास्तत्कालमधिरुयतइत्यर्थ ॥ ३२ ॥ अथवायोगिनाअथपरकायभोगानंतरस्वांत करणवैपुल्यापादनेनजगदापूर्यदेहादय व्यस्ययन्द्वितीयार्थेनथमा ॥ स्थावरजंगमसमदेहाविभ्रतिविषापार्थास्तदतिविंबजीवास्तथातद्विषोपाधिसत्त्वादिगुणास्तदवच्छिन्नचिल्लक्षणान्यिवाश्वेत्यखिलानपिव्याप्तमत्यास्वात्मसंविदासंपूर्णयथास्यात्तथास्थीयतइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ उपसंहरति ॥ ज्ञात्वेति ॥ ईशोयोगैश्वर्यसंपन्नोजीवचित्प्रकाश सदाभ्युदितनित्यस्वप्रकाशमुज्झितसर्वदोषस्वतत्त्वज्ञात्वायद्यथासमभिवांछतितत्तदचिरेणतथैवप्राप्नोति ॥ एवंसतितत्त्वविदोनाप्यसिद्धीवहुमन्यतेकिंत्वनावरणत्वमेवनिरतिशयानंदसम्यक्पदंविदुरित्यर्थ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि०पू०द्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

चूडालासिद्धिविभवाअप्रबोधश्चभूपतेः ॥ गुरूपदेशसाफल्येकिराटाख्यानमीर्यते ॥ १ ॥ चूडालाएवंप्रागुक्तरीत्याप्राणधारणादिघनाभ्यासवतीसतीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता बभूव ॥ १ ॥ तदैश्वर्यमेवावयुत्यप्रपञ्चयति ॥ जगामेत्यादिना ॥ मोहकालुष्यत्यतापत्रयस्यचोपशमादमलाशीतलाच ॥ २ ॥ तस्याःकायव्यूहादिकल्पनैश्वर्यमाह ॥ क्ष णमपीति ॥ अगताअवियुक्ता ॥ राज्येषुराष्ट्रेषुजगत्सुभुवनेषुचोवास ॥ ३ ॥ विद्युतामारभाउन्मेषाइवद्योतमानानिभूषणानियस्याः ॥ ४ ॥ ५॥ दिशांव्योम्नश्चोदरेयावतिभु वनरध्राणिप्रसिद्धानितानिसर्वाणीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सर्वभूतरुतज्ञतयासभाषणादिव्यवहारम् ॥ ७ ॥ बहुशःप्रतिबोधयामासेतिव्यवहितेनसबधश्छांदसः ॥ ८ ॥ ९॥ यथावेदाध्य यनकालेबालोवेदविद्यांसर्वपुरुषार्थानुकूलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनींनवेदतद्वत ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वसिद्धिशालिन्यास्तस्याश्चेद्भर्तृबोधनेअशक्तिस्तर्ह्यन्येपासिद्धिशून्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासानृपभामिनी॥ एवंबभूवचूडालाघनाभ्यासवतीसती ॥१॥ जगामाकाशमार्गेणवि वेशांबुधिकोटरम् ॥ चचारवसुधापीठंगंगेवामलशीतला ॥ २ ॥ क्षणमप्यगताभर्तुर्वक्षसश्चेतसस्तया ॥ सर्वेपूवासराज्येषुलक्ष्मीरिव जगत्सुच ॥ ३ ॥ आकाशगामिनीश्यामाविद्युत्प्रारंभभूषणा ॥ बभ्राममेघमालेवगिरिमालामहीतले ॥ ४ ॥ काष्ठंतृणोपलंभूतंखंवा तमनलंजलम् ॥ निर्विघ्नमविशत्सर्वंतंतुर्मुक्ताफलंयथा ॥ ५॥ मेरोरुपरिशृंगाणिलोकपालपुराणिच ॥ दिग्व्योमोदररंध्राणिविजहारय थासुखम् ॥६॥ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैःसहनागामरासुरैः ॥ विद्याधराप्सरःसिद्धैर्व्यवहारंचकारसा ॥ ७॥ यत्नेनतंचभर्त्तारमात्मज्ञानाम्ब तंप्रति ॥ बहुशोबोधयामासचूडालानविवेदसः ॥८॥ कलाविदग्धामुग्धाचबालेयंगृहिणीमम ॥इत्येवंकेवलंराजासचूडालांविवेदता म् ॥९॥ एतावतापिकालेनतामेवंगुणशालिनीम् ॥ बालोविद्यामिवनृपश्चूडालांनविवेदसः ॥१०॥ साप्यलब्धात्मविश्रांतेस्तांसिद्धिंश्रि यमात्मनः ॥ दर्शयामासनोराज्ञःशूद्रस्येवमखक्रियाम् ॥११॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥महत्याःसिद्धयोगिन्यास्तस्याअपिशिखिध्वजः॥ यत्नेनप्रापनोबोधंबुध्यतेन्यःकथंप्रभो ॥१२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम् ॥ ज्ञप्तेस्तुकारणंशुद्धा शिष्यप्रज्ञैवराघव ॥ १३ ॥ नश्रुतेननपुण्येनज्ञायतेज्ञेयमात्मनः ॥ जानात्यात्मानमात्मैवसर्पःसर्पपदानिव ॥ १४ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ एवंस्थितेवाथमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ ॥ क्रमोगुरूपदेशाख्यःस्वात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ १५ ॥

नांगुरूणांशिष्यबोधनेशक्तिर्दूरापास्तेति रामःशकते ॥ महत्याइति ॥ तस्याअपियत्नेनउपदेशप्रयासेन ॥ १२ ॥ तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिशास्त्रोक्तमर्यादाव्यवस्थातन्मात्रपालनंगुरुकृतउपदेशक्रमोन त्वसावनधिकारिण्यविज्ञानबलाज्जनयितुशक्नोतीत्यर्थः ॥ प्रज्ञाग्रहणसाधनचतुष्टयसहितप्रज्ञापरम ॥ १३ ॥ श्रुतेनअनात्मशास्त्रप्रावीण्येन पुण्येनचित्तशुद्ध्यंगेनकाम्यकर्म वर्गेण ॥ अथवाश्रुतेनशाब्देनपरोक्षज्ञानेन ॥ आत्मनस्तत्त्वभूतज्ञेयब्रह्मनज्ञायतेइतरवस्तुवन्नविषयीक्रियते ॥ पुण्येनापिस्वर्गभोगवन्नविनैवविचारज्ञानजन्यतेकिंतुताभ्यावि चारेजनितेचरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढेनात्मनैवात्माआत्मानंजानातीत्यर्थः ॥ सर्पपदानिसर्पइव ॥ इवार्थेवशब्दः ॥ १४ ॥ तर्हिगुरूपदेशाख्यःक्रमःकथंकेनद्वारेण ॥ १५ ॥

स्पूलार्थं भनीनिरशनम्यायेनशिष्यबुद्धेः अत्यकृपणतामसनापादनद्वारागुरूपदेशादेसामकारणतेनिषकृष्यसिद्ध किराटोपाख्यानमाह ॥ अत्यंतेत्यादिना ॥ किराट खेटवणि
क् ॥ १६ ॥ १७ ॥ कार्पण्यात्स्वीयस्वपणतास्वभावात् ॥ बुधावशोधयामास ॥ १८ ॥ तस्यान्वेषणोद्योगहेतुमभिप्रायमाह ॥ कपर्दकाइति ॥ लाभेसतिममइस्तेभवताञ
ननकपर्दकैर्नाकपिकीत्वातद्विकयाचत्वारःकपर्दका स्युस्ततोप्यौनत शतंतत सहस्रंततोदेसहस्रमेवेतिचेतसाकलयश्चिंतयन्नूसन् ॥ १९ ॥ अस्यार्थमप्यारब्धोद्वोद्योगोमूढजन
हासहसानादिविधिरस्वतितम्मद्दाफलोभवतीतिसूचयन्नाह ॥ जमति ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रापाखिलजगद्भूतय सांसारिकभोगायेम शांता सर्वैवारिण्यापनर्यापस्यतादृश
तयास्थित ॥ २२ ॥ जगदवमूल्यपस्यतथाविधतद्रत्नम ॥ २३॥ तथागुरूपदेशाक्रमावम्यच्छाम्यपरोक्षमायमन्विष्यते ॥ अम्यन्नित्यापरोक्षलभ्यते ॥२४॥ कथमन्यत्तत्राह॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्यंतकृपण कश्चित्किराटोधनधान्यवान्॥ अस्तिविंध्याटवीकक्षेकुटुंबीब्राह्मणोयथा॥१६॥ तस्यैकदानिप
तितागच्छतोविंध्यजंगले॥एकावराटिकारामवणजालकसत्वते॥१७॥ कार्पण्यात्सप्रयत्नेनसर्वंवणतुषादिकम्॥ कपर्दकार्थमभि
तोदुधावदिवसत्रयम्॥१८॥ कपर्दका स्युर्भवताचत्वारोष्टौचकालत ॥तत शतसहस्रंचसहस्रंचेतिचेतसा॥१९॥ कलयन्जंगलेदी
नोरात्रिंदिवमतंद्रित ॥जनहासंसहस्राणिधुधुधेनपरंतुस ॥२०॥ ततोदिनत्रयस्यांतेतेनतस्माच्चजंगलात् ॥पूर्णेदुर्बिंबप्रतिमोलब्ध
श्चिंतामणिमहान्॥ २१ ॥ तंप्राप्यतुप्रहृष्टात्मा समागम्यगृहंसुखम्॥प्रापाखिलजगद्भूतिशांतसर्वतयास्थित ॥२२॥ एवंयथाकिराटेन
कपर्दान्वेषणेनतत्॥रत्नंलब्धंजगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना॥२३॥ तथाश्रुतोपदेशेनस्वात्मज्ञानमवाप्यते॥ अन्यदन्विष्यतेचान्यल्लभ्य
तेहिगुरुक्रमात्॥ २४॥ब्रह्मसर्वेंद्रियातीतंश्रुतादींद्रियसंविद ॥तेनोपदेशादनघनात्मतत्त्वमवाप्यते॥ २५॥ गुरूपदेशाच्चविनानात्मत
त्वागमोभवेत्॥ केनचिंतामणिर्लब्ध कपर्दान्वेषणंविना॥ २६॥ तत्त्वस्यास्यमहार्घस्यगुरूपकथनंगतम् ॥ अकारणकारणतांमणेरि
वकपर्दक ॥ २७॥ पश्यराघवमायेयमोहनीमहतामपि॥ अन्यदन्विष्यतेयत्नादन्यदासाद्यतेफलम्॥ २८॥ अन्यत्करोतिपुरुष फलम
न्यदेवप्राप्नोतियत्त्रिपुजगत्स्ववलोक्यतेच ॥ तस्मादनंतरभवस्यजगद्भ्रमस्यश्रेयोतिवाहनमसंगमनिच्छयैव ॥ २९ ॥ इ०वा०वा०
दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०पू० किराटोपाख्याननामत्र्यशीतितम सर्ग ॥८३॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

भवति ॥ भूतादिशाम्यभवणतच्छाम्यबोधादि इंद्रियमयोप्या सविदश्चिसतत्त्वस्य ॥ गुरूपदेशाच्चशाम्यस्तत्तयएवजम्यते तासांमध्येअत्यंतस्वच्छतमायांपरमहंसोनित्यापरो
क्षब्रह्मस्फुरणंतुशिष्यबुद्धिस्वच्छताप्रसवप्रासोभयप्रयुक्तमेवनोपदेशात्तत्कारणमित्यर्थ ॥२५॥ तथाप्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुतेगुरूपदेशआवश्यकइत्याह ॥ गुरूपदेशेति
॥ २६ ॥ अन्वेषणद्वाराकपर्दकइवममनद्वारागुरूपकथनमकारणमप्यवश्यफलदर्शनात्कारणतांगतमित्यर्थ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमकारणमेवगुरूपदेशात्मलाभस्यकारण
लम्यतात्मनिभारब्धशेषोपभोगस्यजगद्भ्रमस्योपक्षयैवक्षय सिध्यतीतिनयत्नापेक्षेत्याह ॥ अन्यदिति ॥ त्रिपुजगत्सुयस्मादेतोरेवमवलोक्यतेश्रूयतेचतस्मादात्मलाभानंतर
भवस्यप्रारब्धशेषोपभोगस्यजगद्भ्रमस्यतुअसंगयथास्यात्तथाअनिच्छयाउपेक्षणेनातिवाहनमेवश्रेयइत्यर्थ ॥ २९ ॥ ॥ इ०वा ता नि पू० त्र्यशीतितम सर्ग ॥ ८३॥

शिखिध्वजस्यवैराग्यचूडालाश्वासनंवने ॥ निशिचैकस्यनिर्याणंमदरेस्थितिरीर्यते ॥ १ ॥ तत्त्वज्ञानरूपंपदंविश्रांतिस्थानविना ॥ अप्रजा.नष्टसंततिःपुमान्शोकादितमसाअ
धत्वमिव ॥ १ ॥ अभीष्टैरसामतादिभिरुपनीतासुरलादिविभूतिषु ॥ २ ॥ मुक्तइषुर्यस्मैतथाविधोदैवादविद्धोजतुर्मृगादिर्व्याधतोभीतोयथाएकातादिषुरतिमेतितद्वत् ॥ ३ ॥
अशेषादिवसक्रियाःकार्यंते ॥ ल्कोरन्यतरस्यामित्यणौकर्तुर्णौकर्मत्वेकर्मणिल. ॥ ४ ॥ परिव्राडिवस्थित.समहाभोगान्श्रियचभोक्तुखिद्यते ॥ च.पूर्ववाक्यार्थेनसहास्यस

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ततःशिखिध्वजोराजातत्त्वज्ञानपदंविना ॥ आजगामपरंमोहंतमोंधत्वमिवाप्रजाः ॥ १ ॥ दुःखाग्निदीपितमना
मनागपिविभूतिषु ॥ तास्वभीष्टोपनीतासुनरेमेग्निशिखास्विव ॥ २ ॥ एकांतेषुदिगंतेषुनिर्झरेपुगुहासुच ॥ आजगामरतिंजंतुर्मुक्तेषुर्व्याध
तोयथा ॥ ३ ॥ राघवत्वमिवाशेषाःसांत्वानुनयबोधनैः ॥ प्रार्थितःकार्यतेभृत्यैर्महीपोदिवसक्रियाः ॥ ४ ॥ नित्यमुद्दामवैराग्यःपरिव्राडिव
शांतधीः ॥ खिद्यतेचमहाभोगान्सभोक्तुंचश्रियंस्थितः ॥ ५ ॥ ददावतितरांदानंगोभूमिकनकादिकम् ॥ देवेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चस्वजनेभ्य
श्चमानद ॥ ६ ॥ चचारचतपःकर्त्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकम् ॥ परिबभ्रामतीर्थानिवनान्यायतनानिच ॥ ७ ॥ सतथापिविशोकत्वंनमनाग
पिलब्धवान् ॥ अनिधानांखनन्भूमिंनिधानार्थीनिधिंयथा ॥ ८ ॥ रात्रिंदिवंमहानेषशुष्यत्येवकृशानुना ॥ चिंतयाचिंतयामाससंसा
रव्याधिभेषजम् ॥ ९ ॥ चिंतापरवशोदीनोराज्यंस्वस्यविषोपमम् ॥ महाविभवमप्यग्रेनापश्यत्खिन्नयाधिया ॥ १० ॥ अथैकदैकांतग
तांचूडालामंकमागताम् ॥ इदंमधुरयावाचासमुवाचशिखिध्वजः ॥ ११ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच ॥ ॥भुक्तंराज्यंचिरंकालंभुक्ताविभव
भूमयः ॥ अधुनास्मिविरागेणयुक्तोगच्छामिकाननम् ॥ १२ ॥ नसुखानिनदुःखानिनापदोनचसंपदः ॥ क्रोडीकुर्वंतितन्वंगिमुनिंवन
निवासिनम् ॥ १३ ॥ नदेशभंगसंमोहोनसंग्रामेजनक्षयः ॥ राज्यादप्यधिकंमन्येसुखंवननिवासिनाम् ॥ १४ ॥ स्तबकस्तनधारिण्यो
रक्तपल्लवपाणयः ॥ मंजरीजालहारिण्योलोलशुभ्रांबुदांशुकाः ॥ १५ ॥ स्वपरागांगरागिण्यःकृतकौसुममंडनाः ॥ आसेव्यकांचनशि
लानितंबतटशोभिताः ॥ १६ ॥ तरंगमौक्तिकप्रोतसरिन्मुक्तालतावृताः ॥ लतावयस्यावलितामुग्धमुग्धमृगात्मजाः ॥ १७ ॥

मुच्चयार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ देहमन.शोधनकर्त्तुकृच्छ्रचांद्रायणादिकतपश्चकार ॥ ७ ॥ ८ ॥ चिनयाचितालक्षणेनकृशानुना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विभवभूमयोवैभवपदानि
॥ १२ ॥ क्रोडीकुर्वंतिश्लिष्यंति ॥ १३ ॥ सुखाधिक्येहेतून्दर्शयति ॥ नदेशेति ॥ १४ ॥ इदानींवनराजीश्चूडालोपमात्वेनस्वीकृत्यवर्णयति ॥ स्तबकेत्यादिपचभिः ॥ प्राये
णसर्वत्ररूपकाणि ॥ १५ ॥ कृतानिकुसुमान्येवकौसुमानिमडनानियाभि. ॥ आसेव्याःकाचनशिलाएवनितंबतटास्तै शोभिताः ॥ १६ ॥ तरगलक्षणमौक्तिकैःप्रोताभि सरि
न्मुक्तालताभिरावृता. ॥ मुग्धमुग्धामृगाएवात्मजाःशिशवोयासाम् ॥ १७ ॥

क्षुधितस्याविर्तीर्णानिरसानिफलभाजनानियाभि ॥ पुष्पैरापूर्यतइतिपुष्पापूरालताएवबाह्वायगानियासाम् ॥ १८ ॥ त्वदधरइवआस्वाद्यःस्वस्तरमभमावोयाशीतमालया
ता ॥ वनवीथ्योवनराज्य ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्मिन्वनगमनविषयेसम्भ्रमणेउत्तमविचारे ॥ २१ ॥ तस्यवैराग्यस्वार्थजिज्ञासमानामाक्तनीकामासक्तिमेववयोनुरूपतासर्म
ननानुमन्यमानवस्थूणाविशालनम्यापनविशालपतीचूडालोवाच ॥ प्राप्तस्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ यद्देशोभामदेवसावेतियावत् ॥ अस्मदोद्वयोश्चेतिबहुवचनम् ॥ २४ ॥
पुष्पाणिपीपतधार्यतेयासुलतासुतरीयशिरोमतपुष्पैर्मितयातुलितयाजरसासह ॥ पुष्पसिताभिर्लताभिर्मेघीतत्साम्यदशायामेवयुक्तेतिभाव ॥ २५ ॥ राष्ट्रस्यराज्यच्छिद्रस्य

स्वशावोद्दामसौगंध्याविर्तीर्णफलभोजना ॥ षट्पदश्रेणिनयना पुष्पापूरलतांगिका ॥ १८ ॥ आस्वाद्यस्यदतांयाता.शीतलामलगा
त्रिका ॥रमयतित्वमिवमांवनवीथ्योवराननेे॥ १९ ॥ यथाविविक्तमेकानेमनोभवतिनिर्वृतम् ॥ नतथाशशिबिंबेपुनर्भवर्क्षेत्रसद्मसु
॥ २० ॥ अस्मिन्सम्भ्रमणेतन्विनविघ्नंकर्तुमर्हसि ॥ भर्तुर्विघटयतीच्छांनस्वप्नेपिकुलस्त्रिय ॥ २१ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ प्राप्तकाल
कृतंकार्यराजतेनाथनेतरत् ॥ वसंतेराजतेपुष्पफलंशरदिराजते ॥ २२ ॥ जराजरठदेहानांयुक्तोवनसमाश्रय ॥ नयूनांत्वादृशामेवते
नेतन्मेनरोचते ॥ २३ ॥ यौवनेनमहाराजनयावद्वयमुज्झिता ॥ पुष्पौघेणेवतरवस्तावच्छोभामहेगृहे ॥ २४ ॥ पुष्पधानापुष्पमितजरसा
सहकाननम् ॥ समगृहाद्गमिष्यामोहंसाइवसरोवरात् ॥ २५ ॥ अप्राप्तकालनृपतेप्रजापालनमुज्झत ॥ राजन्यस्यैवरधस्यमहदेनो
भविष्यति ॥ २६ ॥ अप्राप्तकारिणभूपरोधयतिचवैप्रजा ॥ रोधयंतिस्वकार्येभ्य:प्रभुंस्त्या:परस्परम् ॥ २७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥
अलमुत्पलपत्राक्षिविघ्नेनाभिमतस्यमे ॥ विद्धिमांगतमेवेतोदूरमेकांतकाननम् ॥ २८ ॥ बालात्वमनवद्यांगिनागंतव्यंवनंत्वया ॥ पु
सामपिहिमृद्वंगिदुर्विगाह्योवनाश्रय ॥ २९ ॥ समर्थानवनावासेयोषित कठिनाअपि ॥ काननेपुष्पमंजर्य:सोढुंशक्ताहिमक्षमा ॥
॥ ३० ॥ भवत्यापालयत्येहराज्येस्यातद्यमुत्तमे ॥ कुटुंबभारोद्वहनंपत्यौयातेव्रतंस्त्रिय ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्तादयि
ताराजातामिंदुवदनांवशी ॥ उत्तस्थौस्नातुमखिलदिनकार्यंचकारच ॥ ३२ ॥ अथोज्झितप्रजाचेष्टोरविरस्ताचलययौ ॥ शिखिध्वजो
वनमिवसमस्तजनदुर्गमम् ॥ ३३ ॥ सद्धत्यवितत्तंरूपतमेवानुययौप्रभा ॥ नायंभवननिष्क्रांतचूडालेवानुरागिणी ॥ ३४ ॥

निमित्तमितिशेष ॥ एन:पापम् ॥ २६ ॥ रोधयतिनिवारयति ॥ २७ ॥ एवविधाल्लितोप्यविषयवैराग्य शिखिध्वजस्तामनुनयति ॥ अलमित्यादिना ॥ २८ ॥ वनाश्रयो
वनपवेशादुःखनविगाह्यःप्रवेष्टुशक्य ॥ २९ ॥ कठिना कठोराम्योपि ॥ यथाकाननेजाताउपवनजाताम्य:कठोराअपिपुष्पमंजर्य:शाकाल्लिसोढुमक्षमास्तद्वदित्यर्थ ॥ शक्ता
टिमितिपाठशक्तानांबलवतांपक्षिणामाटिपक्तिमितिम्याख्येयम् ॥ ३० ॥ यस्मयोक्तमप्राप्तकालनृपतेरितितस्यापिदोषस्यपरिहारस्त्वयैवकार्यइत्याशयेनाह ॥ भवत्येति
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपमयपोर्विशेषणेउपमानयोरपियोज्ये ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

धृताव्योमापगास्वसखीगगायेनतथाविधंशर्वंसंश्लिष्यतिस्वयमपिकामादालिंगतीतिसंश्लेषातथाविधायमुनेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ श्याद्यधेतिश्लिषःकर्त्तरिण. ॥ ३५ ॥ तमाललक्षण
बालकाअंकेयासातासुदिक्षुयमुनाचरित्रदर्शनादिवज्योत्स्नाहासोदयाकितपरित.कृतमंडलचयथास्यात्तथास्थितासु ॥ इत.प्रभृतिसर्वेषासमन्यतानांतारागणोददृशेइत्यत्रस
वधः ॥ ३६ ॥ दिनश्रीश्चदिननाथश्चतद्रूपयोर्दंपत्योर्देवोद्यानप्रचुरमैरवमेरुसवधिअपरपारउत्तरार्धंरतुगच्छतो सतोः ॥ ३७ ॥ तथाअघेर्घर्मोपतापभोजकं.पापैस्तन्निमित्ते
स्तीक्ष्णकरैश्चडातपैश्चोज्झितमैरवमिदपारनिशानिशानायकलक्षणयोर्दंपत्यो.रतुमागच्छतो.सतोः ॥ ३८ ॥ दिग्वधूभिर्मुक्तउत्सृष्टोमंगललाजानामजलिरिवव्योमलक्षणेकु
ट्टिमेसौधतलेतारागणोददृशे ॥ ३९ ॥ स्वनाथान्वेषणेनतदुदयप्रतीक्षयाचश्रांताकुमुदादिकुसुमैर्हासवती ॥ यौवनस्वयौवनफलमितियावत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संप्रसुमा

आययौयामिनीश्यामाभुवनंभस्मधूसरम् ॥ धृतव्योमापगंशर्वसंश्लेपायमुनेवसा ॥ ३५ ॥ दिक्षुसंध्याव्ददंतासुस्थितासुकृतमंडल
म् ॥ तमालबालकांकासुज्योत्स्नाहासोदयांकितम् ॥ ३६ ॥ गच्छतोरपरंपारंदंपत्योर्मैरवंपदम् ॥ देवोद्यानमयंरंतुंदिनश्रीदिननाथ
योः ॥ ३७ ॥ आगच्छतोरिदंपारंत्यघतीक्ष्णकरोज्झितम् ॥ निशानिशानायकयोर्दंपत्योर्मैरवंपुनः ॥ ३८ ॥ तारागणोथददृशेविकीर्णो
व्योमकुट्टिमे ॥ मुक्तोमंगललाजानांदिग्वधूभिरिवांजलिः ॥ ३९ ॥ चंद्राननातमःश्यामाश्रांताकुसुमहासिनी ॥ यामिनीयौवनंप्रापस
रोजमुकुलस्तनी ॥ ४० ॥ कृतसंध्यासमाचारःसहचूडालयेष्टया ॥ सुष्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ॥ ४१ ॥ अथार्धरात्रसमयेदेशे
निःशब्दतांगते ॥ घननिद्राशिलाकोशनिलीनेसकलेजने ॥ ४२ ॥ सतस्यांसंप्रसुप्तायांशयनेकोमलांशुके ॥ भृशंनिद्राविमूढायांभ्रम
र्यामिवपंकजे ॥ ४३ ॥ तत्याजदयितांसुप्तामंकाद्राजाशिखिध्वजः ॥ स्वैरंस्वैरंमुखंराहोर्दिशंचांद्रप्रभामिव ॥ ४४ ॥ उत्तस्थौशयनाल्ली
नवधूकार्धचलांशुकात् ॥ सलक्ष्मीकांतिलोलोर्मेर्हरिःक्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमार्थयामीतितत्रैवानुचरव्रजम् ॥ योजयित्वा
जगामासौपुरान्निर्गत्यपूर्णधीः ॥ ४६ ॥ राज्यलक्ष्मिनमस्तुभ्यमित्युक्त्वामडलाद्गतः ॥ विवेशोग्रामरण्यानीमेकोनदइवार्णवम् ॥ ४७ ॥
घनांधकारगुल्माढ्याक्षुद्रभूतौघकर्कशा ॥ सारण्यानीनिशासार्धंसमंतेनातिवाहिता ॥ ४८ ॥ प्रातःशून्यामरण्यानींसनीत्वाविततंदि
नम् ॥ सममर्केणकस्यांचिद्दिशिश्रामवनावनौ ॥ ४९ ॥

यातस्याचूडालायाभृशंनिद्रयाविमूढायांसत्याम् ॥ ४३ ॥
यथाराहोर्मुखचद्रमोक्षकालेस्वैरस्वैरशनैःशनैश्चाद्रप्रभाप्राचीदिशप्रतित्यजतितद्वत् ॥ ४४ ॥ लीनावधूर्यस्मिंस्तल्लीनवधूकतथाविधमर्धाचलमर्धभागोयस्यतथाविधमशुक
प्रावरणवस्त्रयस्मिंस्तथाविधाच्छयनात्पर्यंकात् ॥ लक्ष्म्याःकांतिभिःसहिताःसलक्ष्मीकांतयोलोलाश्चोर्मयोयस्मिंस्तथाविधात्क्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमश्चोरदुष्टनिग्र
हार्थानिशाचर्यातत्रवीरक्रमएवानुचरव्रजयोजयित्वानियुज्य ॥ पूर्णधीर्निस्पृह. ॥ ४६ ॥ उमाजीपणाम ॥ अरण्यानीमहदरण्यम ॥ हिमारण्ययोर्महत्वेइत्यानुक् ॥ ४७ ॥
घनैरंधकारसदृशैरंधकारलक्षणैश्चगुल्मैराढ्यासाअरण्यानीनिशाचतेनातिवाहिताउत्तीर्णा ॥ ४८ ॥ अर्केणसमविशश्रामेत्युक्त्याआसायंजगामैवेतिगम्यते ॥ ४९ ॥

१ सध्याभ्रदतास्वत्यपिपाठ.

तमस्विनीरात्रिम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अत्यंतदूरस्था जनता जनसमूहा जनपदा इतियावत् ॥ पुराणिपत्तनानि यस्मात् ॥ ५२ ॥ रटतिसशब्दप्रवहतिप्रणालद्वारासलिलानियाभ्यस्त
याविधाभिर्वापीभिर्वलिताश्चलयम्तरा वृक्षाः पादपायस्मिन् ॥ पूर्वभूताभूतपूर्वाद्विजाश्रमायस्मिन् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शाद्वलैर्हरिततृणपत्रवृरी श्यामे ॥ नवशाखाङ्कुलम् ॥ ५५ ॥
उटज पर्णशालातद्रूपमालयम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ विधिधातामतिस्वस्वटपत्रमविक्रमभ्यवहारसाधनजातमिव ॥ ५९ ॥ पुष्पाणामुच्चयसंचयम् ॥ फलमूलकुशाका
दीनामप्युपलक्षणमेतत् ॥ ततस्तृतीयेइत्यर्थ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ उक्तमनूद्योपसंहरति ॥ इतीति ॥ मालवेश शिखिध्वजइतिपर्णितप्रकारेणमंदरोपांतकच्छेविरचितेउटजेअत

ध्यानावद्दस्ततायातेतत्रस्नानादिपूर्वकम् ॥ किंचित्फलादिकंभुक्त्वातांनिनायतमस्विनीम् ॥ १० ॥ पुनःप्रात पुराण्युच्चैर्मंडलानिगिरीन्न
दी ॥ जवादुल्लंघयामासराजाद्वादशशर्वरी ॥ ५१ ॥ ततोमंदरशैलस्यतटस्यजनदुर्गमम् ॥ प्रापकाननमत्यंतदूरस्यजनतापुरम् ॥ ५२ ॥
रत्प्रणालसलिलवापीवलितपादपम् ॥ शीर्णविप्रालयज्ञातभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ॥ ५३ ॥ क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तसिद्धसेव्यलतालयम् ॥
आपूर्णपादपलतप्राणवृत्तिकरैःफलैः ॥ ५४ ॥ तत्रैकस्मिन्समेशुद्धेस्थलेसलिलमालिते ॥ शीतलेशाद्वलश्यामेस्निग्धेसफलपादपे ॥ ५५ ॥
समंजरीभिर्वल्लीभि सचकारोटजालयम् ॥ प्रावृट्काल सविपुद्भिर्नीलाभ्रैरिवपंजरम् ॥ ५६ ॥ मसृणंवेणवंदंडफलभोजनभाजन
म् ॥ अघपात्रंपुष्पभांडमक्षमालांकमंडलुम् ॥ ५७ ॥ कथांशीतापनोदायवृसींचैवमृगाजिनम् ॥ आनीयायोजयत्तस्मिन्मठिकामंदि
रेनृप ॥ ५८ ॥ यत्किंचिदन्यद्धावस्तुयोग्यतापसकर्मणि ॥ तत्तत्रस्थापयामासजगतीसक्रमविधि ॥ ५९ ॥ सध्यापूर्वजपंप्रात प्रहरेस
तदाकरोत् ॥ पुष्पोच्चयद्वितीयेतुस्नानंदेवार्चनंततः ॥ ६० ॥ पश्चाद्वनफलंकिंचिद्वनकंदंबिसादिच ॥ भुक्त्वाजप्यपरोभूत्वानिनायैकोनि
शांवशी ॥ ६१ ॥ इतिदिवसमखेदमंदरोपांतकच्छेविरचितउटजेंतमालवेशोनिनाय ॥ नवनृपतिविलासतनसस्मारकंवास्फुरतित्तदि
विवेकरान्यलक्ष्म्योहरंति ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० पू० शिखिध्वजप्रव्रज्यानामचतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंशिखिध्वजःपूर्णंमठिकायांवनेस्थित ॥ इदानींशृणुचूडालासाकिंकृतवतीगृहे ॥ १ ॥ तत्रार्धरात्रसमयेदूरया
तेशिखिध्वजे ॥ हरिणीग्रामसुप्तेवचूडालाबुबुधेभयात् ॥ २ ॥ अपश्यत्पतिनिर्हीनाशयनंशून्यतागतम् ॥ अभास्करमपूर्णेंदुशांतशोभ
मिवांबरम् ॥ ३ ॥ उत्तस्थौकिंचिदाम्लानवदनाखेदशालिनी ॥ कुसितेवमहावल्लीनिरुत्साहांगपल्लवा ॥ ४ ॥

स्थित अत्यंतस्वस्वरविनर्मवहुनिदिवसान्निनाय ॥ नप्रागनुभूतनवनृपतिविलासानसस्मार ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ कथेति ॥ विवेकेद्धविस्फुरतिसति राज्यलक्ष्म्य क्वापिविभ्रमविहरतिवांछा
जननेनवशीकर्तुंशक्नुवंतिनकथंचिदपीत्यर्थ ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० चतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ९ ॥
रात्र्यामबुद्ध्यारात्र्यामपणपर्यिदरानम् ॥ भाव्यर्थदर्शनकालेबाधमवापयत्यते ॥ १ ॥ उक्तमनूद्यवक्ष्यमाणकथयासंगमयति ॥ एवमिति ॥ १ ॥ पामसुप्तेवेतिराजवियोग
भीत्याभयात्पत्युपरिदेवाच्चिद्रपादनेतियोजनार्थम् ॥ २ ॥ पत्यानिर्हीनात्यक्ता ॥ ३ ॥ कुसितनशारकर्दमादिजलेनसिक्ता ॥ विशेषणमाभा[illegible] ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ इतिचिंतयावक्ष्यमाणंचिंतयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह ॥ तदिति ॥ विधिनाशास्त्रेण भर्त्रैवप्रकृताप्रथमागतिःशरणंउद्दिष्टाविहिता ॥ असतिहिभर्त्तरिपुत्रादयोगतिरि तिभाव ॥ ७ ॥ वातरंध्रवातायननतेन ॥ ८ ॥ अन्येंदुविभ्रमद्वितीयचंद्रभ्रांतिम ॥ ९ ॥ वेतालयोग्येसमयेनिशिउदितप्रकाशमानम् ॥ १० ॥ भर्त्तुर्भविष्यद्भाविपदार्थजात म ॥ ११ ॥ भविष्यदेवप्रकारनिमित्तकालदेशक्रियेयत्ताभ्युदयनि श्रेयसपर्यंतैर्विभज्यचिंतितवतीत्याह ॥ यथेति ॥ स्फारानिर्वृतिर्भूमानदविश्रांतिः ॥ १२ ॥ पुरःस्थितमिव

क्षणंशय्योपविष्टैवचिंतयामासचिंतया ॥ कष्टंरा नप्रसन्नानविमलावभूवाकुलतांगता ॥ दिनश्रीरिवनीहारधूसरासाव्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ ज्यंप्रभुस्यक्त्वावनंयातोगृहादिति ॥ ६ ॥ तन्मयेहाद्यकिंकार्यंतत्समीपंव्रजाम्यहम् ॥ भर्त्तैवगतिरुद्दिष्टाविधिनाप्रकृतास्त्रियः ॥ ७ ॥ इति संचिंत्यभर्त्तारमनुगंतुंसमुत्थिता ॥ चूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांबरमाययौ ॥ ८ ॥ बभ्रामांबरमार्गेणवातस्कंधेनयोगिनी ॥ कुर्वंतीसिद्ध सार्थस्यमुखेनान्येंदुविभ्रमम् ॥ ९ ॥ ददर्शाथयथायातंरात्रौखड्गधरंपतिम् ॥ भ्रमंतमेकमेकांतेवेतालसमयोदितम् ॥ १० ॥ तादृशंपति मालोक्यस्थित्वागगनकोटरे ॥ भविष्यच्चिंतयामाससर्वंभर्त्तुरखंडितम् ॥ ११ ॥ यथायेनयदायत्रयावत्कार्यंयथोदयम् ॥ यथाचनिर्वृतिः स्फारागंतव्यातेनराघव ॥ १२ ॥ अवश्यंभवितव्यंतद्भर्त्तुर्दृष्ट्वापुरःस्थितम् ॥ तदेवसंवादयितुंगमनात्सान्यवर्त्तत ॥ १३ ॥ आस्तांममाद्य गमनंकालेनातिचिरेणहि ॥ मयास्यपार्श्वेगंतव्यंनियतंरेषनिश्चयः ॥ १४ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाप्रविश्यांतःपुरंपुनः ॥ सुष्वापशयनेशंभोः शिरसीवेंदवीकला ॥ १५ ॥ केनचित्कारणेनासौगतःसंप्रतिभूपतिः ॥ इतिपौरंजनंसर्वमाश्वास्यातिष्ठदंगना ॥ १६ ॥ राज्यंररक्षभर्तु स्तत्क्रमेणसमदर्शनात् ॥ यथाकालेनकेदारंपक्वंकलमगोपिका ॥ १७ ॥ तयोस्तदावहत्कालोदंपत्योःस्थितयोस्तथा ॥ अदृष्टान्योन्यमु खयोराज्यकाननपालयोः ॥ १८ ॥ जगामाथदिनंपक्षोमासोथऋतुवत्सरः ॥ शिखिध्वजस्यविपिनेचूडालायाःस्वमंदिरे ॥ १९ ॥ बहु नात्रकिमुक्तेनवर्षाण्यष्टादशांगना ॥ चूडालोवाससदनेवनगुल्मेशिखिध्वजः ॥ २० ॥ अथयातेपुबहुषुवर्षेपुजरसावृते ॥ शिखिध्वजे महाशैलतटकोटरवासिनि ॥ २१ ॥ भर्तुःकषायपाकंतदालक्ष्यपालितंचिरात् ॥ तदातस्याथयातेपुवर्षेषुजरसांवने ॥ २२ ॥ तदातस्या त्मकार्यस्यभवितव्यतयातथा ॥ भर्तुःसमीपगमनेममकालोयमित्यथ ॥ २३ ॥ संचिंत्यमंदरोपांतंगंतुंबुद्धिंचकारसा ॥ चचारांतःपुरा द्रात्रौततारनभसःपथम् ॥ २४ ॥ जगामवातस्कंधेनगच्छंतीखेददर्शसा ॥ कल्पवृक्षांशुकच्छन्नरत्नस्तबकभूषिताः ॥ २५ ॥

योगबलादपरोक्षदृष्ट्वासंवादयितुंतदनुरूपमाचरितुमितियावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कलमगोपिकाशालिपालिका ॥ १७ ॥ अवहत्अगमत् ॥ १८ ॥ कथमगम त्तदाह ॥ जगामेति ॥ ऋतुसहितोवत्सरः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कषायाणारागादिवासनानापाकमालक्ष्यतत्तावत्कालंतयापालितप्रतीक्षितमितियावत् ॥ तदेत्यादिरुक्तानु वादोवक्ष्यमाणार्थः ॥ २२ ॥ आत्मकार्यस्यस्वभर्तृबोधस्यतथावक्ष्यमाणप्रकारेणस्वोपदेशेनैवभवितव्यतया ॥ २३ ॥ ततारपुप्लुवे ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ वनेइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ वनेइतिपाठेजरसाउपलक्षितस्येत्यन्वयः ॥ वनेइतिपाठेशिखिध्वजेजरसावृतेसतीत्यन्वयः

रमा.क्रमिष्यनुक्ता ॥ परामृष्टार्नीश शकलानिकलार्थ ॥ २६ ॥ सिद्धात्तमेभ्य आत्तानिगृहीतानिमश्वारमालाहरिषदनकस्तूर्यादिसौगध्यानियस्तथाविधाम्मारुतान्स्पर्श यामासवस्त्र ॥ षद्वर्विवलक्षणस्यामृतांभोधेमहावीचिपरपराभूतानिर्मलज्योत्स्नाम् ॥ २७॥ अवरस्यआंतरतामतवर्त्तिनागतासतीश्दर्श ॥ २८ ॥ स्वभ्रामपेनअवियुक्ता विषनाप्यवलोकयत् ॥ आत्मनामनसैवावाच ॥ किमुवाषतदाह ॥ अहोइत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ममनन उक्तविषकैर्वोध्यमानमपिइतिउत्कठते ॥ ३१ ॥ अपश्यन्ननवयो नाजामाअपजा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अग्रजह ॥ मुधाम्पर्यमेवतोहवितसत्किस्थितमसीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ अथवानायशोपहतिशेप ॥ कतस्तमाह ॥ भर्त्तारमिति ॥ ३५॥ इदा

नदनोद्यानलिलयारक्ता सिद्धाभिसारिणा ॥ परामृष्टेंदुशकलान्प्रालेयकणवर्षिण ॥ २६ ॥ सिद्धांत्तमात्तसौगध्यान्स्पशयामासमा रुतान् ॥ षट्टर्यिवामृताभोधेमहावीचिपरपराम् ॥ २७॥ अपश्यन्निमलज्योत्स्नामयशातरतांगता ॥ मेघांतरेणगच्छतीमेघलग्नाश्च विद्युत ॥ २८ ॥ अवियुक्ता स्वभ्रत्रासाभूयोभूयाव्यलोकयत् ॥ उवाचचात्मनैवाहोयावज्जीवशरीरिणाम् ॥ २९ ॥ नस्वभाव शमया तिममाप्युत्कठितमन ॥ कदाम्रगेद्रस्कधतप्रणयप्रवणपुन ॥ ३० ॥ पश्यामिकांतमित्युक्तमयाप्युत्कठतेमन ॥ मजरीजालवलितास्त रुवह्णय स्वकपतिम् ॥ ३१ ॥ नमुचंतिक्षणमितिममाप्युत्कंठतेमन ॥ यथेयमग्रजाकांतमेतिसिद्धाभिसारिका ॥ ३२ ॥ तथाकदाहमे ष्यामिममापीतिमन स्थितम् ॥ इमेमदाश्चमरुतएतेचशशिन करा ॥ ३३ ॥ वनराजयएताश्चमामप्युत्कंठयंत्यहो ॥ हेचित्ताज्ञमुधैवां त किंत्वताहवितास्थितम् ॥ ३४ ॥ साव्योमनिमलासाधोकतेयाताविवेकिता ॥ अथवाचित्तभर्त्तारस्वप्रत्युत्कठसेमखे ॥ ३५ ॥ तिष्ठो त्कठाभिवलितकिंसमुत्कठितेनमे ॥ किंत्वयोत्कठसेवाभेभर्त्तायातोजराभवेत् ॥ ३६ ॥ तपस्वीरुशगात्रश्चभवन्निर्वासनस्तथा ॥ मनो राज्यापभोगेभ्यामन्यस्यामूलतांगतम् ॥ ३७ ॥ वासनालतिकाप्रावृण्नदीनदगतायथा ॥ एकांतरतएकात्मानीरस शांतवासन ॥ ३८ ॥ मन्यंभवतिमेभर्त्ताशुष्कवृक्षसमास्थिति ॥ तथापिचित्तकोत्कठाभवतोत्कठयान्वितम् ॥ ३९ ॥ मतिमुद्बोध्ययोगेनश्लेषयिष्याम्यहप तिम् ॥ प्रमृष्टपल्लनभतु समीकृत्यमनोमुने ॥ ४० ॥

नीरद्दमत्याह ॥ किमिति ॥ वामहस्तीशरीरमहालिंगनार्थसमुत्कठसेसतेभर्त्तामरीयातस्त्वन्निरपेक्षएवभवेत्सभाव्यतइत्यर्थ ॥ ३६ ॥ राज्यादीनामभोगेभ्य अभोगार्थेअ स्यमन अमूलानिमूलतांगतंमन्यसभावये ॥ ३७ ॥ तथाअस्यवासनालतिकायथाप्रावृण्नदीक्षुद्रामहानदगतासतीनपृथग्भवशिष्यतेतथासपन्नेतिशेप ॥ एकांतरत आसक्त अतएवएकात्मा ॥ नीरसोनिरिच्छ ॥ ३८ ॥ एवंनराश्यप्रवृशनान्निरुत्साहमन पुनरुज्जीवयन्तीयाह ॥ तथापीति ॥ अस्त्वेवविध सन्तथापिहेचित्तकातयोत्कठाअहयोगेनब द्धयमाप्यायनभर्तुर्मतिमुद्बोध्यतस्वशरीरंत्यमारभ्यशेपभोगोत्कंठयापुनर्पतिभवतासहश्लेषयिष्यामिनत्वयोत्कठाकार्येतिपरेणान्वय ॥ ३९ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ प्रमृष्टेति ॥ ४०

॥ ४१ ॥ यद्यस्माद्धेतोर्भर्त्तातत्त्वबोधान्मयासमंतुल्यरूपमंतर्बाह्यार्थांचिंतितंयस्यतथाविधःसंपत्स्यतइतिशेषः ॥ तदेवप्रशसंत्याह ॥ समग्रेति ॥ ४२ ॥ ४३॥ अब्दान्मेघान्॥
वनातरवनमध्यम् ॥ ४४ ॥ पादपानालतानाचस्पंदेनवेद्यावनुमेयौगमागमौयस्या ॥ ४५॥ योगेनसमाहितचित्तेनेतियावत् ॥ योहारकेयूरादिभूषितःसन्मेरुकांतिरभवत्तमे
वअत्रमदरोटजेकृशागत्वादिलक्षणंददर्शेतिपरेणसबंध ॥ ४६ ॥ ४७॥ भृंगीशप्रसिद्धरुद्रद्वारपालमिव ॥ ४८ ॥ देवातिथिसमर्चनायपुष्पाणिमालांग्रथयतम् ॥ जटाभिर
कितचिह्नितम् ॥ ४९ ॥ अनात्मज्ञताअज्ञानतदात्मकम् ॥ ५० ॥ यतोयस्माद्धेतोर्मेअतिप्रियःपतिर्मोहघनेनक्षुदिक्षुण्णामभिहतामिमादशामभ्यागतस्तत्तस्माद्धेतोरिहास्मि

राज्यएवनियोक्ष्यामिनिवत्स्यावःसुखंचिरम्॥ अहोनुचिरकालेनमनोरथमिमंशुभम्॥४१॥ अहमासादयिष्यामियद्भर्त्तासमचिंति
तः॥ समग्रानंदवृंदानामेतदेवोपरिस्थितम् ॥ ४२ ॥ यत्समानमनोवृत्तिसंगमास्वादनेसुखम्॥ इतिचिंतयतीव्योम्नाचूडालोल्लंघ्यपर्व
तान्॥४३॥ देशानब्दान्दिगंतांश्चप्रापमंदरकंदरम्॥ अदृश्यैवनभःस्थैवप्रविवेशवनांतरम्॥ ४४ ॥ वात्येवपादपलतास्पंदवेद्यगमा
गमा॥ वनैकदेशेकस्मिंश्चित्कृतपर्णोटजेपतिम् ॥ ४५॥ दृष्ट्वायोगेनबुबुधेदेहांतरमिवास्थितम् ॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः
॥४६॥ अभवन्मेरुकांतिर्यस्तमेवात्रददर्शसा॥ कृशांगंकृष्णवर्णंचजीर्णपर्णमिवस्थितम् ॥ ४७॥ कज्जलांबुभरस्नातंभृंगीशमिवनि
स्पृहम्॥ चीरांबरधरंशांतमेकाकिनमवस्थितम् ॥ ४८ ॥ स्थलीनिषण्णंपुष्पाणिग्रथयंतंजटांकितम् ॥ तमालोक्यानवद्यांगीचूडाला
पीवरस्तनी॥४९॥ किंचिज्ज्ञातविषादैवमुवाचात्मनिचेतसा॥ अहोनुविषमंमौर्ख्यंतदनात्मज्ञतात्मकम्॥५०॥ एवंविधाःसमायांतिद
शामौर्ख्यप्रसादतः॥ अयंसराजालक्ष्मीवान्यतोमेतिप्रियःपतिः॥५१॥ त्वदिमोहघनक्षुण्णामिमामभ्यागतोदशाम्॥ तदवश्यमिहाद्यै
वनाथंविदितवेद्यताम्॥ ५२ ॥ नयाम्यत्रनसंदेहोभोगमोक्षश्रियंतथा॥ इदंरूपंपरित्यज्यरूपेणान्येनकेनचित् ॥ ५३ ॥ सकाशमस्य
गच्छामिबोधंदातुमनुत्तमम्॥ बालेयंममकांतेतिमदुक्तंनकरोत्यलम्॥ ५४ ॥ तस्मात्तापसरूपेणबोधयामिपतिंक्षणात्॥ भर्ताकषा
यपाकेनपरिपक्वमतिःस्थितः॥ ५५॥ चेतस्यस्याद्यविमलेस्वंतत्त्वंप्रतिबिंबति ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाबभूवद्विजदारकः॥ ५६॥ ईषद्ध्या
नाद्गतान्यत्वंक्षणादंबुतरंगवत्॥ पपातविपिनेतस्मिन्द्विजपुत्रकरूपिणी॥५७॥ भर्त्तुरध्याजगामाग्रंमंदस्मितलसन्मुखी॥ ददर्शद्विजपु
त्रंतंपुरोयातंशिखिध्वजः॥ ५८॥

न्युटजेअद्यैवअवश्यनाथपतिविदितवेद्यतातथाभोगमोक्षश्रियनयामिप्रापयामीति
परेणान्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ किमर्थमिदरूपपरित्याज्यतत्राह ॥ बालेति ॥ ५४ ॥ प्रागेवकुतस्तपस्विवेषेणसनबोधितस्तत्राह ॥ भर्तेति ॥ ५५ ॥ द्विजदारकोब्राह्मण
पुत्रः ॥ ५६ ॥ कथबभूवतदाह ॥ ईषदिति ॥ प्रागुक्ताग्नीषोमधारणान्वितादीषद्ध्यानात् ॥ अन्यत्वपुंस्त्वम् ॥ ५७ ॥ अग्रपुरोदेशम् ॥ ५८ ॥

॥५९॥ ६० ॥ ध्यानमकोष्ठाम्मणिवधाद्विगुणावद्विर्वेशोयेन अतएवकिष्कुमात्रेणहस्तमात्रेणद्विगुण्यावत
मूर्त्तिमास्थितमपद्ववद्रवल्कनकमिवर्गौरावाविर्पानस्वच्छाम्यंगानियस्य ॥५९॥ ६० ॥ ध्यानमकोष्ठाम्मणिवधाद्विगुणावद्विर्वेशोयेन
लिनामथवा अतएवानार्तदेहया भूमावलग्नगात्रया क्षसूत्रयाक्षमालया स्थितमुपलक्षितम ॥६१॥६२॥ ग्मस्थश्टगसलग्नमायद्दुयस्यतथाविधमचलपवतमिवस्थितम ॥६३॥
॥६४॥ मदहमतटीपवनमस्थाममायथाहोलक्ष्यते ॥ नमर्ठीनत्रतिबिंबित पूर्णेदुलमिवसंचलम् ॥६५॥६६॥पर्णनिर्मितविष्टरमासनम ॥ करोत्करेकरतले॥६७॥कुमुदखंडस्य

शुक्लयज्ञोपवीतांगशुक्लांबरयुगावृतम् ॥
वनांतरादुपायाततपोमूर्त्तिमिवास्थितम् ॥ द्रवत्कनकगौरांगमुक्ताहारविभूपितम् ॥ ५९ ॥
कमंडलुधरंकांतपुरोयातशिखिध्वज ॥ ६० ॥ ध्यानप्रकोष्ठद्विगुणेनाक्षसूत्रेणचारुणा ॥ भूमावलग्नगात्रेणकिष्कुमात्रेणचस्थित
म् ॥ ६१ ॥ घुतलव्यामममृधानसालिमालमिवांबुजम् ॥ भासयतप्रदेशतंशारीरैर्दीप्तिमंडलै ॥ ६२ ॥ कुंडलाभूपितमुखनवमर्कमिवो
न्तिम् ॥ शिखासप्रोतमंदारशृंगस्थेंदुमिवाचलम् ॥ ६३ ॥ कांतोपशांतवपुपमूर्जितविजितेंद्रियम् ॥ हिमाभभस्मतिलकभूपितालो
कसुंदरम् ॥ ६४ ॥ मेरुहेमतटालीनपूर्णेंदुमिवचंचलम् ॥ तमालोक्यद्विजसुतसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ ६५ ॥ देवपुत्रागमधियासपरि
त्यक्तपादुक ॥ देवपुत्रनमस्कारइदमासनमास्यताम् ॥ ६६ ॥ इत्यस्यदर्शयामासपाणिनापत्रविष्टरम् ॥ ददौचद्विजपुत्रस्यपुष्पमुष्टिक
रोत्करे ॥ ६७ ॥ चंद्र कुमुदखंडस्यप्रालेयमिवपल्लवे ॥ हेराजर्पेनमस्तुभ्यमितिद्विजसुतोवदत् ॥ ६८ ॥ गृहीत्वाकुसुमान्यस्माद्विवेशपत्र
विष्टरे ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥देवपुत्रमहाभागकृतआगमनंत्वया ॥ दिवस सफलोमन्येयत्त्वामद्यास्मिदृष्टवान् ॥ ६९ ॥ इदम
र्घ्यमिदपाद्यपुष्पाणीमानिमानद ॥ इमाप्रग्रथितामालागृह्यतांप्रमस्तुते ॥ ७० ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वापाद्यमर्घ्यचमालां
पुष्पाणिचानघ ॥ शिखिध्वजस्तदिशायैददौदेव्यैयथाखिलम् ॥ ७१ ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥सुबहूनिपरिभ्रांतोभूतलायतनान्यहम् ॥
त्वत्त पूजायथाप्राप्तामयेयनतथान्यत ॥ ७२ ॥ पेशलेनानुरूपेणप्रश्रयेणामुनानघ ॥ मन्येहनूनमत्यंतचिरजीवीमहाविप्यसि ॥ ७३ ॥
शांतिनमनसोदारमाराद्दुन्मुक्तकल्पनम् ॥ निर्वाणार्थतपस्साधोकच्चित्संश्रितवानसि ॥ ७४ ॥ असिधारामर्मसौम्यशांतव्रतमिदतव ॥
स्फीतयद्राज्यमुत्सृज्यमहावननिपेवणम् ॥ ७५ ॥

पल्लवेमालेयहिमकणजालमिव ॥ ६८ ॥ यदस्मात्त्वामद्यास्मिन्दिवसेदृष्टवान
स्मि ॥६९॥ ७० ॥ अखिलयाथालोकमनतिक्रम्यतियथाखिलम ॥ यथायानतिक्रम्यायथार्थेअव्ययीभाव ॥७१॥ नतथान्यत आप्तेत्यनुपश्रयते ॥ ७२ ॥ प्रश्रयेणविनयेन ॥
एतादृशलक्षणेनअनुमानमिरजीविनाभवसीतिभाव ॥ ७३ ॥ आराद्दूरेउन्मुक्ता कल्पना फलसंकल्पायस्मिन् ॥ अतएवोदारनिर्वाणार्थतप सम्यग्नथानुसंचितवानसि ॥ कच्चिदिति
इष्टप्रश्नेनिपात ॥ ७४ ॥ शांतानामकोपनानांयतिजनस्थानांअनभूतमिदमहावननिषेवणमसिधारासमक्रूरमत्यंतायधाननिर्वासयेत्यर्थ ॥ ७५ ॥

राज्यत्यागनिर्वाणार्थतपश्चरणयोरज्ञातयो.प्रशंसनायोगात्तस्यतपसासर्वज्ञतांसंभावयन्राजाद्विजसुतरूपादिमपदाप्रशंसति॥ जानासीत्यादिना ॥ ज्ञायसेमहाप्रभावइतिशेषः ॥ ७६ ॥ अथवाकिंबहुनासम्यगालोकाद्वीक्षणाद्देहकांतितश्चाम्तेनसिंचसीव ॥७७॥७८॥ शृंगंमेरुशिखरम् ॥ अमुनामद्दत्तमालारूपेण ॥ ७९ ॥ सुमनसांपुष्पाणांपत्रदल मिवपेलवंसुकुमारंतेअगम ॥८०॥ इदंपुष्पजातमित्थंदृश्यमानवैचित्र्येणसितंग्रथितम ॥ षिञ्बंधनेकर्मणिक्तः ॥ अगेतिसंबोधने ॥ तत्तस्माद्देवस्यतवार्चनादित्यर्थः ॥८१॥ देवार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमितितदेकमपिजन्मसाफल्यहेतुस्त्वत्पूजनेतुमेद्वयमपियुगपत्संपन्नमितिसुतरांजीवितसाफल्यमित्याशयेनाह ॥ जीवितमिति ॥८२॥ तत्तस्मान्म

शिखिध्वजउवाच॥ ॥जानासिभगवन्सर्वंदेवस्त्वंकोत्रविस्मयः॥श्रियैवलोकोत्तरयाज्ञायसेचिह्नरूपया॥ ७६॥ एतान्यंगानितेचं द्राद्वटितानीतिमेमतिः॥ अथवाकिंसमालोकादमृतेनेवसिंचसि॥ ७७॥ अस्तिमेदयिताकांतापातिमद्राज्यमद्यतत्॥ तवेवतस्यादृष्टा नितान्यंगानीहसुंदर ॥ ७८॥ उपशांतंचकांतंचवपुरापादमस्तकम् ॥ शृंगंशुभ्रांबुदेनेवपुष्पेणाच्छादयामुना॥ ७९ ॥निष्कलंकेंदुसं काशमंगमादित्यतेजसा ॥ मन्येतेग्लानिमायातिसुमनःपत्रपेलवम् ॥८०॥ देवार्चनायोपचितमिदमित्थंसितंमया॥ अंगत्वदंगसं गेनतन्नयातुकृतार्थताम्॥८१॥ जीवितंयातिसाफल्यंस्वमभ्यागतपूजया ॥ देवादप्यधिकंपूज्यःसतामभ्यागतोजनः॥ ८२ ॥ तत्क स्त्वंकस्यपुत्रस्त्वंकिमायातोस्यनुग्रहात् ॥ एतन्मेसंशयंछिंधिविमलेंदुसमानन॥८३॥ ॥ब्राह्मणउवाच॥ ॥राजन्मेशृणुवक्ष्यामि यथापृष्टमखंडिनम्॥ कोनामपरिपृच्छंतंविनीतंवंचयेत्पुमान्॥ ८४॥ अस्त्यस्मिञ्जगतीकोशेशुद्धात्मानारदोमुनिः॥ पुण्यलक्ष्म्यामु खेकांतेकर्पूरतिलकोपमः॥८५॥ सकदाचिन्मुनिर्देवोगुहायांध्यानमास्थितः॥ तत्रहेमतटेगंगावहत्युरुतरंगिणी॥८६॥ मेरुलक्ष्म्यां स्फुरद्रूपाभातिहारलतायथा॥ एकदानारदमुनिर्ध्यानांतेससरित्तटे॥८७॥ ध्वनद्वलयमश्रौषीह्लीलाकलकलारवम्॥ किमेतदित्यसौ किंचिज्जातप्रायकुतूहलः॥८८॥ हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम्॥ रंभातिलोत्तमाप्रायंनिर्यातंजललीलया॥ ८९॥ क्रीडंतं त्यक्तवसनंदेशेपुरुषवर्जिते॥ कांचनांभोजमुकुलसंकाशैःस्तनमंडलैः॥ ९०॥

द्दत्तपूजाग्रहणादनंतरमितिशेषः ॥८३॥ पृष्टमनतिक्रम्ययथापृष्टम् ॥ ८४ ॥ पुण्यलक्ष्म्या कांतेरम्येमुखेसुरभितरयत्कर्पूरतिलकंतदुपमायस्य ॥ अनेननारदोगौरांगइतिगम्यते ॥८५॥ गुहायामेरोरितिशेष ॥८६॥८७॥ ध्वनंतिवलयानियस्मिंस्तथाविधलीलाकलकलारवंजलक्रीडाकोलाहलध्वनिम् ॥ संभावनाप्राचुर्याद्यर्थः.प्रायशब्दोप्यदंतोस्ति ॥ तदस्मिन्नन्नप्रायेसंज्ञायाम प्रायभवः रूपात्प्रायादितिपाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिःप्रयोगात् ॥८८॥ निर्यातंजलान्निर्गतम् ॥ जललीलयाजलसेचनादिक्रीडया॥८९॥९०॥

अभ्यार्भ्यपरिवल्लिभिर्वेष्टितसंपद्दिनमिभियावत् ॥ द्रुतस्यहेमरसस्यपआपूरनिर्भर प्रवाहातिशयस्तादृशेनआभोगेनकांतिसंस्थानेनभासुरेरुचिभि स्तालकस्यकाममंदिरस्यस्त
भसंचयकुर्वंतमितिपरेणान्वय ॥ ११ ॥ स्वजलनैर्मल्यान्निर्मलीकृतेनप्रतिबिंबचंद्रेणसर्वतोव्याभांव्योमविलासिनीमापगांमंदाकिनींदिव्यलावण्यरसप्रवाहेणतर्जयतम्यग्भा
वयतमिवेत्यपेक्षा ॥ १२ ॥ मनाभुवःकामस्यअमरोद्यानेनंदनवनेक्रीडायारथचक्रभूतैर्नितंबतटलक्ष्मी सेतुभिर्निरोधाद्युत्पत्ये अर्पितगगांबुयेन ॥ १३ ॥ यतः स्वच्छत्वमतावच्यो
म्यादर्शतामतअत सर्वतःप्रतिबिंबितसर्वांगसर्वभद्रंदृष्टसर्वांगसतःसर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमितिप्रसिद्धकालात्मन कल्पतरोर्भगवत सकाशादुत्थितविश्वरूपमिवस्थित
मित्यर्थ ॥ १४ ॥ विश्वरूपदर्शयितुर्भगवत कालात्मकत्वंचविश्वरूपभीतेनार्जुनेनकोभवानुग्ररूपइतिपृष्टेनभगवताकालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तइति
स्ववचनेनैवदर्शितम् ॥ अतस्तमेवकालात्मानसर्वकल्पनाफलदातृत्वात्कल्पतरुत्वेनरूपयति ॥ वर्षविटपादित्यादिना ॥ वर्षाणिसंवत्सरा एव पटिसवत्सराविटपा स्कंधा यस्य ॥

परिवेल्लितमन्योन्यफलकांतद्रुमंयया ॥ द्रुतहेमरसापूरनिर्भराभोगभासुरे ॥ ११ ॥ कुर्वंतमुरुभि काममंदिरस्तंभसंचयम् ॥ निर्मलीकृ
तचंद्रेणव्याप्तांव्योमविलासिनीम् ॥ १२ ॥ लावण्यरसपूरेणतर्जयतमिवापगाम् ॥ प्राकारैरमरोद्यानरथचक्रैर्मनोभुव ॥ १३ ॥ उत्पथा
र्पितगगांबुनितंबतटसेतुभि ॥ सर्वतःदृष्टसर्वांगविश्वरूपमिवस्थितम् ॥ १४ ॥ प्रतिबिंबितसर्वांगमन्योन्यादर्शतांगतम् ॥ कालकल्पतरो
र्वर्षविटपात्पक्षपल्लवात् ॥ १५ ॥ विविधर्तुलताजालाद्दिनश्रीकलिकाकुलात् ॥ आलोकपुष्परजसोजाताद्गगनकानने ॥ १६ ॥ स्फुर
ज्जलस्वगप्रोतात्सभाव्येकालवालकात् ॥ स्तनस्तबकवृंदेषुस्पर्धयातिरसान्वितम् ॥ १७ ॥ उद्वृत्त्यांद्वृत्यसंपूर्णदलितांभोजपल्लवम् ॥ आ
लोलालककेशाक्षितारकादिमधुव्रतम् ॥ १८ ॥ अमृतापद्विघातायकोशसंचयकारिणि ॥ द्रुमापेभूतसंघानांविकसत्कनकांबुजे ॥ १९ ॥
पद्मिनीपल्लवाच्छन्नेगुप्तेमेरोर्गुहांतरे ॥ शीतलेस्वधुनीतीरेतोयोन्त्दृष्टमलेसुरे ॥ १०० ॥

एतेनायमहृदयस्यमासानांचशाखात्वमर्थादुक्तमेव ॥ १५ ॥ विविधाभिन्नलक्षणाऋतवोलताजालानिअवांतरशाखासमूहायस्य ॥ गगनमभ्यक्ताकाशस्तल्लक्षणेकाननेनंद
नजातात् ॥ १६ ॥ स्फुरद्भिजलमयचंद्रपरिणामशरीरत्वात्अत्यलसगैर्वैधिःप्रोतात्धामानाम् ॥ समाप्यआयएकमालवालकमालवालकवलयोरभेदाद्दालवस्यतथाविधात्कालक
ल्पतरोर्विष्णोरुद्भूतविश्वरूपमिवस्थितमितिपूर्वेणान्वय ॥ पुनर्ललनामणमवविशिनष्टि ॥ स्तनेति ॥ परस्परस्तनस्तबकवृंदेषुअंभोजमुकुलेषुचसौंदर्यसाम्यदर्शनप्रयुक्तस्पर्धया
नालाद्युत्थोत्थास्कालनात्संपूर्णदलिताम्यंभोजमुकुलपल्लवानियनेतिपरेणान्वय ॥ १७ ॥ अर्थान्मुखपद्मेषुआलोलाअलकाभ्रूणकुंतला केशादीर्घकुंतलाअक्षितारका
आदिपदाद्ब्रालाटिकास्तविभागाश्च्मतैवर्नीलमणयश्चमधुव्रताभ्रमरायस्मिन् ॥ १८ ॥ पुन कीदृशंललनागणतदाह ॥ अमृतेत्यादिना ॥ अमृतकलाकोशसंपत्कारिणि सुरैर्देवे
रमृतस्यरक्षणकदापपर्दबंधपतनामामापदांविघातायगुप्तेएकांतभूतमेरोर्गुहांतरेएकमोपसंस्थितवर्जबवकलापूरमिवस्थितम् ॥ तमगुप्तइतियदुक्तंतदुपपत्तयेविशिनष्टि ॥ द्रुमापे
इति ॥ अभ्यानिविशेषणानिअमृतनिधानयोग्यस्थानताप्रदर्शनार्थानि ॥ १९ ॥ १०० ॥

॥१०१॥२॥ चित्तेविकारात्सर्वांगेप्राणक्षोभस्तेनस
ईदृशंकांतंस्त्रैणंस्त्रीसमूहमालोक्यमुनेर्मनस्तदनंतरमानंदितंप्रमत्तंसन्नआश्रितोविवेकांशोयेनतथाविधंबभूवेतिपरेणान्वयः
र्वांगसारस्यरेतसःस्खलनवृत्तमित्याह॥बभूवेति ॥ तत्रदृष्टांतानाह ॥ फलमित्यादिना ॥३॥ छिन्नंक्षतलताव्रतशाखामूलस्थानंयस्यतथाविधःप्रत्यग्रस्तरुणःपादपोवटादिरिव ॥
उत्तमेतिराजसबोधनम् ॥४॥ द्विधापातंसद्योद्विधाखंडितबिसंमृणालमिवधागलन्सारभूतोरसःशुक्रंयस्य ॥ राजप्रश्नःस्पष्टः ॥५॥६॥ तत्त्वज्ञानामपिप्रबलतरप्रारब्धेनविवेकां
शनिरोधात्कदाचिद्देहधर्मानुवर्त्तनमस्त्येवेत्युत्तरमाह ॥ सर्वस्याएवेत्यादिना ॥ ७॥ यावत्स्वांतस्वनाशपर्यंतम् ॥ ८ ॥ सुखदुःखमयत्वमेवदृष्टांतैर्दर्शयति ॥ तृष्णादिनेति ॥ ९ ॥

चंद्रबिंबकलापूरमेकत्रैवोपसंहृतम् ॥ स्त्रैणमालोक्यतत्कांतंसहसैवमनोमुनेः॥ १०१॥ अनाश्रितविवेकांशंबभूवानंदितंस्फुरत् ॥आनंदवलितेचित्तेक्षुब्धेप्राणानिलेस्थिते॥ २॥ बभूवतस्यहृष्टस्यमदनस्खलितंतदा॥ फलंरसापूर्णमिवग्रीष्मांतइवतोयदः॥ ३ ॥ प्रत्यग्रपादपच्छिन्नलतावृंतइवोत्तम ॥ अवश्यायकणस्पंदीशशांकइववामुनिः॥ ४ ॥ बिसंद्विधापातमिवगलत्साररसोभवत्॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥तादृशोपिबहुज्ञोपिजीवन्मुक्तोप्यसौमुनिः॥५॥ निरिच्छोपिनिरागोपिनकिंचिद्रुपमोप्यलम्॥ सबाह्याभ्यंतरंनित्यमाकाशविशदोपिच॥६॥ नारदोपिकथंब्रह्मन्मदनस्खलितोभवत्॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥सर्वस्याएवराजर्षेभूतजातेर्जगत्त्रये॥७॥ देवादेरपिदेहोयंद्वयात्मैवस्वभावतः॥ अज्ञमस्त्वथतज्ज्ञंवायावत्स्वांतंशरीरकम्॥८॥ सर्वमेवजगत्यंगसुखदुःखमयंस्मृतम्॥ तृष्णादिनापदार्थेनकेनचिद्वर्धतेसुखम्॥ ९ ॥ आलोकइवदीपेनमहांबुधिरिवेंदुना॥ क्षुधादिनापदार्थेनदुःखंकेनचिदेवहि॥ ११०॥ तमोमेघपटेनेवस्वभावोह्यत्रकारणम्॥ स्वरूपेनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मृते॥ ११॥ दृश्यमुल्लासमाप्नोतिप्रावृषीवपयोधरः॥ अनारतानुसंधानादप्युन्मेषमविस्मृते॥ १२॥ स्वरूपेनोल्लसत्येषचित्तेदृश्यपिशाचकः॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौस्थितिंगतौ॥ १३॥ तथैवसुखदुःखाभ्यांशरीरंस्थितिमागतम्॥ एवंहिसुखदुःखेद्वेजन्मकारणदर्शनात्॥ १४॥ अज्ञस्यगाढतांयातेपटेकुंकुमवद्दृढम्॥ तज्ज्ञस्यत्वंगलगतोमनागपिनतद्वशात्॥११५॥

दुःखवर्धतइत्यनुकृष्यते ॥ ११० ॥यथामेघलक्षणेनपटेनउपचितेननिशितमोवर्धतेतद्वत् ॥ यत्रतत्त्वज्ञानामपिक्षणंस्वरूपविस्मरणेईदृशानर्थास्तत्राज्ञानांकिंवाच्यमित्याशये
नाह ॥ स्वरूपेइति ॥ ११ ॥ अतएवसदैवदृश्यानुल्लासायसदैवसमाधिनास्वरूपाविस्मरणशीलेनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ अनारतेति ॥ उन्मेषोनिमेषद्वयांतरालकालस्ताव
न्मात्रमपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवंज्ञाज्ञयोःप्रारब्धफलभोगसाम्येपिरजनारजनकृतोविशेषोस्त्येवेतिदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ एवमित्यादिना ॥ जन्मकारणस्यदेहाद्यात्मभा
वस्यदर्शनात् ॥ १४ ॥ तज्ज्ञस्यतुतद्वशात्तत्त्वज्ञानवशात् ॥ मनागपिनलगतः ॥ १५ ॥

यथामणेः स्फटिकस्यात रागेणताबास्म्यानुरजनेन॥आविपदासत्ययुक्तेंद्रनीलपद्मरागाद्यध्यासेनआक्रांततरीअतिशयेनसक्रांतामपिशुभ्राशुभ्रीकुंकुमनील्यादिवर्णौपटस्येमरा मेणरजमयाआविपदात्कुसुमशुभ्राविनाचयथामणेर्नलगतस्तद्वदित्यर्थ ॥ इदानीं स्फटिकावपितस्यस्वच्छतरत्वाद्विशेषमाह ॥ पुर स्थेति ॥ स्फटिक पुर स्थजपाकुसुमादिवस्तु भावेनतात्कालिकरंजनामपियायात् ॥ तज्ज्ञस्तुतामपिनैतीत्यर्थ ॥ १६ ॥ अज्ञस्यमाज्ञायातेइमियदुक्तनद्विदृणाति ॥ वस्तुनइत्यादिना ॥ घनरजितरजनम् ॥ धी अज्ञस्ये तिशेष ॥ १७ ॥ तस्कुलस्तमाह ॥ गतपीति ॥ यद्यस्माद्धतोऽपरितापिताभवतीत्यर्थ ॥ १८ ॥ विपयरजनंनजहाति ॥ तथाचबुद्धौविपयरजनवासनोपचयएववधस्तत्क्षयए वमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ अनेनेति ॥ १९ ॥ दूरस्थानांपुभराज्यादीनाम् ॥ अपिपदात्सन्निहितानांचलाभनाशादिस्वोत्पत्तिकारणभामौतदभिमानिन सुखदु खचक्रेनक्रमेण स्वापनेतदृष्टेतिराजापृच्छति ॥ स्वोत्पत्तीति ॥ १२० ॥ २१ ॥ तमार्दासुखोत्पत्तिप्रकारवर्णयति ॥ स्वेति ॥ सन्निहितविषयकायाक्षिपाणिभिर्दूरस्थविपयेशब्दानुमानादिना

यथाशुभ्राशुभ्रौरागादिनाक्रांततरौमणे ॥ पुर स्थवस्तुभावेनरजनास्फटिकोयथा ॥ १६ ॥ तज्ज्ञस्तथानैतियोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मु
नि ॥ वस्तुन श्लेपमात्रेणघनरजितमेतिधी ॥१७॥गतेपिवस्तुनिदृढबुद्धिर्यापरितापिता॥ गतेपिकुंकुमेवस्त्रंतदीयमनुरजनम् ॥१८॥
नजहातियथामूढस्तथाविपयरजनम् ॥ अनेनैवक्रमेणैतौबधमोक्षौव्यवस्थितौ ॥१९॥ भावनातानवंमोक्षोबधोदृढभावना॥ शि
खिध्वजउवाच॥ ॥स्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौकर्थदु खसुखंचवा॥ १२० ॥ अभ्युदेतीतिवदमेदूरस्थानामपिप्रभो॥ अत्युदारमतीवाच्छ
यद्धर्थवचनंतव॥ २१ ॥ श्रोतुंदर्भिनगच्छामिमयूरोभ्ररवेष्विव ॥ ॥चूडालोवाच ॥ ॥ स्वोत्पत्तिकारणद्वयलब्ध्वाकायाक्षिपाणि
भि ॥ २२ ॥ सुखसविदियबालानूनमुल्लसतिस्वत ॥ उद्गताक्षोभमायाताजीवकुंडलिनीगतम् ॥ २३ ॥ जीवस्यनियतानाड्य पृथग्देहे
स्थितिंगता ॥ प्राणावपूरिवानाडीर्जीवआक्रामतिस्फुरन् ॥ २४ ॥ सस्पर्शैकप्रयुद्धात्मारसोद्भुमलताइव ॥ सुखप्रबोधसचारदु खबो
धागमेतया ॥ २५ ॥ जीवस्यनियतानाड्य पृथग्देहस्थितिंगता ॥ सुखिन प्रस्फुरत्येपाधीरताशुनदु खिन ॥ १२६ ॥

पलब्ध्वाउपलभ्य ॥२२॥अपरिच्छिन्नस्वमस्वामभिन्नत्वाद्वालाइयस्तद्गतापुद्धिस्याआत्मसुखसविदृक्षे क्षोभात्क्षोभमायातासतीप्राग्वर्णितरीत्याकुंडलिनीमुखप्रभवप्राणवि धारकत्वात्कुंडलिनीमतमीपभोक्तारमतिस्वत प्रत्यगात्मतत्त्वाद्वेमामिमिस्फुलिंगवद्दुद्गतानिआविभवति॥ एतस्यैवानवस्याम्यानिभूतानिमाधाभुपजीवंतीतिश्रुतेरितिभाव॥२३॥ तस्यस्यभोक्तृनयनरसनश्रोत्रादिप्रतिनियतभोगस्थानामननमागभेदमाह ॥ जीवस्येति ॥ २४ ॥ तत्तद्विपयसस्पर्शेनतदेकायप्रवाहात्मासन्निनिपूर्वमान्वय ॥ जीवस्यना डीद्वारासर्वदेहमवेशदृष्टांतमाह ॥ रसइति ॥ यथामूलेसिक्तोरसोजलनाडीद्वाराद्रुमलता सर्वप्रदेशेष्वनुप्रविशतितद्वदित्यर्थ ॥ २५ ॥ पृथक्पृथक्तानैकरूपाइत्यर्थ ॥ क्रमएत ज्ञानतयाह ॥ सुखनइति ॥ सुखिन सुखानुभवेप्रवत्तस्यजीवस्यधीरतास्वस्थतामस्फुरतिमतुदु खिनोदु खानुभवेप्रवत्तस्य ॥ सद्विअस्वस्थतरलदरसमानमिवात्मानमनुभव तीत्यतस्तस्यपित्ताष्माविसतापकरसपूर्णसरलश्वनाडीमार्गोनुमीयतेइत्यथ ॥ २६ ॥

१ अमटीकानुरोधाद्यवाहात्वेतिपाठोपेक्षितइतिभाति

अतएवलोकेपिसुवेपस्यभोगेप्रवृत्तस्यराजादेःसमृष्टाःकर्पूरचंदनोदकसिक्ताःकीर्णकुसुमाधूपकस्तूर्यादिसुरभिणोमार्गाःप्रसिद्धा.कुवेषस्यनीचस्यनुतद्विपरीताइत्याह॥ येहीति॥ एवचायजीवोयावत्कालतरलतरनाडीमार्गाननुप्रवेशेनअपरिस्फुरन्स्वयतरलताशून्योभवतितावदस्यनदुःखप्रसक्तिः ॥ तदास्यस्वक्रंदनाद्याकारवृत्त्याल्पस्यात्मसुखमभिव्यज्यते ब्रह्माकारवृत्त्यातुपूर्णमित्यवातरवैलक्षण्येपिविक्षेपाभावात्सशाम्यत्येवेतिस्वस्थावस्थमेनतावत्कालमुक्तमेवावेहि ॥ आविर्भूतसुखास्वस्थतैवमुक्तिरितितल्लक्षणसत्वादितिभावः॥ २७॥ २८॥ तर्हिविषयसुखानुभवकालेकुतोजीवस्यनमुक्ततानुभवस्तत्राह॥ सुखेति ॥ दुःखग्रहणदृष्टांतार्थंदुःखस्यत्वविषयसुखस्यापिकलनकलानुभवस्तद

येहिमार्गाःसुवेपस्यकुवेषस्यनतेशुभाः॥ यावत्प्रमाणंजीवोयंसंशाम्यत्यपरिस्फुरन्॥ २७॥ तावत्प्रमाणमेवैनंमुक्तंमुक्तमवेहिवै॥ यावत्प्रमाणमधिकंस्फुरतिक्षुब्धमारुतम्॥२८॥ तावत्प्रमाणमेवैनंबद्धंबद्धमवेहिमे॥ सुखदुःखकलास्पंदोबंधोजीवस्यनेतरः॥ २९॥ तदभावेहिमोक्षःस्यादितिद्विधाव्यवस्थितिः॥ सुखदुःखदर्शोयावदानीतेनेंद्रियैःशठैः॥ १३०॥ तावत्सुखसमःसौम्योजीवस्तिष्ठतिशांतवत्॥ सुखमालोक्यवादुःखमक्षातीतश्चलद्वपुः॥ ३१॥ समुल्लसतिजीवोंतर्दृष्ट्वेंदुमिवतोयधिः॥ जीवःक्षुभ्यतिदृष्टेनसंविदांगसुखादिना॥ ३२॥ आमिपेणेवमार्जारोमौर्ख्यमेवात्रकारणम्॥ शुद्धेनबोध्यबोधेनस्वात्मज्ञानमयात्मना॥ ३३॥ सुखदुःखादिनास्तीतितेनासौयातिसौम्यताम्॥ नतत्सुखादिनोतन्मेमुधाचायमहंस्थितः॥ ३४॥ इतिजीवःप्रबुद्धोहिनिर्वाणंयातिशाम्यति॥ सुखाद्यवस्त्वतद्रूपमित्यंतर्बोधसंविदा॥ ३५॥ नतदुन्मुखतांयातिजीवःशाम्यतिकेवलम्॥ सर्वमेवचिदाकाशंब्रह्मेतिघननिश्चये॥ ३६॥ स्थितिंयातेशमंयातिजीवोनिःस्नेहदीपवत्॥ दीपवच्छममायातिसुखादिस्नेहसंक्षये॥ ३७॥ सर्वमेवमितिज्ञानाज्जीवोऽद्वित्वविभावनात्॥ सर्वमाकाशमेवेतिबुध्वाक्षोभंनगच्छति॥ ३८॥

र्थरागाद्यश्चित्तस्यबहिःस्पंदोयश्चसुखविच्छित्तौतरलीभावस्तदुपायार्जनायानर्थसहस्रेस्यदःसएवजीवस्यबधोनत्वितरःसुखविश्रात्यंशोपीतिक्षणमात्रमपिसुखविश्रांत्यातदभावेमोक्षःस्यादेवेतिससरणासंसरणाभ्यांबधमोक्षयोर्द्वैधाव्यवस्थितिर्मयोक्तेतिपरेणान्वयः॥ २९॥ उक्तमेवार्थंप्रपंचयति ॥ सुखदुःखेत्यादिना ॥ १३० ॥ अक्षातीतइंद्रियागम्यःस्वप्रकाशइतियावत्॥ ३१॥ दृष्टेनसुखादिनासुखतत्साधनविषयतदुपायधनादिनातद्रागसंविदाक्षुभ्यति ॥ अगेतिसबोधने ॥३२॥ मौर्ख्यंनिरतिशयानंदस्वतत्त्वाज्ञानमेवात्रक्षोभेकारणम्॥ केनतर्हितन्निवृत्त्याविश्रांतिस्तदाह॥ शुद्धेनेत्यादिना॥ बोध्योऽवश्यबोद्धव्य.स्वात्मातद्बोधेन॥ ३३॥ सौम्यता.विश्रांतिम्॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ सुखादिषुस्नेहोरागस्तत्संक्षये॥ ३७॥ सर्वंजगत्एवचिन्मात्रमेवेतिज्ञानात्॥ अद्वित्वमैक्यंतद्विभावनात्॥ आकाशंशून्यम्॥ ३८॥

अनेनप्रसैस्यविभावनेनहेतुनाशून्यत्वाशून्यस्यवधशून्यस्यथा ॥ कथंतस्यक्षोभविभ्रमआगतस्तमाह ॥ जीवेनेति ॥ इत्थंविधेनकल्पितेनैवआद्यजीवेनहिरण्यगर्भेणएवसर्व
र्जीवात्मनाहंसंसरिष्याम्येवंतत्त्वबोधादृढक्रमेणमुक्तोभविष्यामीतित्वकल्पनयैवबंधमोक्षमार्गौकल्पयित्वासएवानुवस्यतइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रश्नःस्पष्टः ॥ ४० ॥ जीवेपिवदर्शना
प्रागवासनोद्भावेनक्षुब्धःसन् ॥ ४१ ॥ कथंक्षोभयतितदाह ॥ संविदंशांशमात्रेणेति ॥ यद्यपिस्वभावानांप्राणादीनामधिष्ठात्र्याजीवसंविदःअंकुरितरागादिसत्त्वानुरोधएवमाभ्य
नुज्ञारूपाभासज्ञातदशामात्रेणेत्यर्थः ॥ मेरोरस्थ्यान्तःसंचारिणोव्यानवातस्यस्पंदेनप्रेरणेनसर्वांगसंस्थितोमेरोरंतर्गतःसारोमज्जासारश्चआशुप्रकृष्टसौगंध्यमित्यनुगतरजःसत्सूक्ष्मी
भावंयाति ॥ यथाच्छिन्नवृंतपत्रफलादिकंस्वांतर्गतजलांशमंतर्वातस्पंदेनत्यजतितद्वदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ततस्तत्परजःसर्वांगेभ्यश्चलितंसन्नाडीद्वाराअधोमूलाधारस्थानंयाति ॥
यथासर्वतःस्थितघनजलमपतीतिगर्जःपुरोवातस्तस्मान्निमित्तादेकीभूयघनमध्यआविपद्भ्यःपाथस्यभूत्वावर्षणोन्मुखसदधोऽसन्निहितदर्शायातितद्वदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

जीवस्यानेनशून्यस्य किलक्षोभविभ्रमः ॥ जीवेनेदृग्विधेनैवयथाप्रथमसर्गतः ॥ ३९ ॥ स्वयंसंविदितोमार्गस्तेनैवायापिगच्छति ॥
शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सुखसंचारयोग्यासुजीवेसरतिनाडिषु ॥ १४० ॥ देवपुत्रभवत्येवतद्वीयश्चवनकथम् ॥ ॥ चूडालोवाच ॥
जीवः क्षोभयतिक्षुब्धःप्राणादिपवनावलिम् ॥ ४१ ॥ संविदंशांशमात्रेणसेनामिवमहीपतिः ॥ वातस्पंदेनमेरोंतर्मज्जासारश्चसंस्थि
तः ॥ ४२ ॥ त्यजत्याशुप्रसौगंध्यरजःपत्रफलादिकम् ॥ चलिततत्त्वधोयातिगर्जोदिवघनादिखे ॥ ४३ ॥ देहनाडीप्रणालेनयातिशुक्रं
यहिःस्वतः ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहाज्ञोसिवेत्सिपूर्वापरस्थितिम् ॥ ४४ ॥ ज्ञायसेवचनादेवस्वभावोहिकिमुच्यते ॥
चूडालोवाच ॥ ॥ आद्यसर्गेयथासद्य स्फुरितंप्रब्रह्मणि ॥ ४५ ॥ घटावटपटाद्यात्मतथैवाद्यव्यवस्थितम् ॥ काकतालीयवद्वारिबुद्बुदो
त्पत्तिनाशवत् ॥ घुणाक्षरवदुच्छूनतस्वभावंविदुर्बुधाः ॥ १४६ ॥

स्वतःस्वभावतः ॥ देवादेरपिरहोयद्वपास्तेिवस्वभावतइतिपरस्परयोक्तमपस्वभावशब्दार्थ कइतिराजापृच्छति ॥ देवपुत्रेति ॥ महाभ्यासोऽस्यमहाज्ञः आस्मतस्त्वविदसि ॥ आस्म
ज्ञानात्पूर्वसांसारिकपदार्थसंस्थितिपतर्कादिकौशल्येनवेत्सि ॥ ४४ ॥ कथमहमीदृक्कयाज्ञातस्तमाह ॥ ज्ञायसेइति ॥ सर्गादिकालेसर्गोन्मुखब्रह्मसमात्तनमाणिकर्मानुसारेण
पारम्पार्यधर्मकंयपरस्परार्थात्मनात्मनिस्फुरितंतस्यपदार्थस्यआपलयतादृग्धर्मकत्वनियतिःस्वभावशब्दार्थइत्याह ॥ आद्यसर्गेइति ॥ ४५ ॥ सांप्रतिकघटादिस्वभावैव
चित्र्यदृष्टसामर्थ्यैर्विचित्र्यादपिसंभाव्येत सर्गादौतुतन्निरूपयासत्वात्काकागमनक्षणेदैवात्तच्छिरसितालपतनमिवतेनतस्यमरणमिवचादृष्टमात्रप्रयुक्तमितिबोधनायाद्यसर्गा
नुधावनमित्याशयेनदर्शयति ॥ काकेति ॥ समासाचतद्विषयादिति इवार्थेहयविचयाःसमासाःतृतीयेइवार्थेच्छप्रत्ययः ॥ सांप्रतिकेपिप्रतिवस्तुदेशकालनियतेस्वभाववैचित्र्ये
चदृष्टासंभर्वापरत्वनिरूपयितुशक्येस्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ वारिबुद्बुदेति ॥ मायामात्रत्वादाकस्मिकोभासोऽस्थित्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ घुणाक्षरवदिति ॥ ४६ ॥

उक्तलक्षणस्वभाववशात प्ररूढेअस्मिन्जगतिविविधविकारात्मकाअंडजादिचतुर्विधादेहाभ्रमति ॥ तेषुकेचिज्ज्ञानदेहास्तेप्रक्षीणवासनतयाभूयोजन्मनेनभवंतिइतरेअज्ञानदेहास्तुभूयोजन्मनेभवति॥यतस्तेभोगेष्वेवघनास्थाइत्यर्थ.॥१४७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचाशीतितम सर्गः॥८५॥ ॥७॥ ॥ कुंभेकुंभस्यजन्मात्रद्व छिन्नसमागम ॥ तदाशिप्यस्यसार्वज्ञ्यमित्यादिरिहवर्ण्यते ॥१॥ यथावर्णितलक्षण स्वभाव सर्ववस्तुषुआप्रलयप्रसिद्धस्तथामायाशबलस्यात्मन.सर्गादिस्वभाव.श्रुत्यादिप्रसिद्धस्तद्वशतइत्यर्थ ॥ भोगार्थसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेतिभगवद्गौडपादा. ॥१॥ वासनानाक्रासज्ज्ञानाभ्यासेनापक्षयम ॥ न.दर्शनमनुभवइत्यर्थ ॥ २॥ इत्थमनुभवचमत्कारेकीर्तितेतत्प्रकारश्रोतुकामोराजाताप्रशसमान प्रस्तुतकथाशेषसक्षिप्यसमापयेत्याह ॥ अत्युदारमित्यादिना ॥३॥४॥५॥ ककस्मि

अस्मिन्स्वभाववशतोजगतिप्ररूढेदेहाभ्रमंतिपरितोविविधाविकाराः ॥ प्रक्षीणवासनतयानभवंतिकेचिद्भूयोभवंतिचपुनस्त्वितरेघनास्थाः ॥ १४७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०सुखविचारयोगोपदेशोनामपंचाशीतितमःसर्गः ॥८५॥ ॥७॥

॥ चूडालोवाच ॥ ॥ आत्मस्वभाववशतोजातंजगदिदंमहत् ॥ स्थितिंवासनयाभ्येत्यधर्माधर्मवशोस्थितम् ॥ १ ॥ वासनाक्रासमानीयधर्माधर्मैर्नगृह्यते ॥ ततोनजायतेजंतुरितिनोदर्शनंमुने ॥ २॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ अत्युदारंमहार्थंचवक्षित्वंवदतांवर ॥ अनुभूतिमुपारूढंगूढंचपरमार्थवत् ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनानेनसुंदर ॥ पीतेनेवामृतेनाहमंतर्यातोस्मिशीतताम् ॥ ४ ॥ तत्समासेनतांतावदात्मोत्पत्तिंवदाशुभे ॥ ततःश्रोष्यामियत्नेनज्ञानगर्भांगिरंतव ॥ ५ ॥ तेनपद्मजपुत्रेणमुनिनानारदेनतत् ॥ ककृतंवीर्यंमायेणकथयाद्ययथास्थितम् ॥ ६ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ततोनिबध्नतातेनमनोमत्तमतंगजम् ॥ विवेकविपुलालानेशुद्धयाधीवरत्रया ॥ ७॥ तद्वीर्यंकल्पकालाग्निगलितेंदुद्रवोपमम् ॥ रसानांपारदादीनांदिव्यानामनुरंजनम् ॥८॥ मुनिनापार्श्वगेकुंभेस्फाटिकेविलसद्रुचौ ॥ अद्भुतेविद्रुताकारंचंद्रेचंद्रइवार्पितम् ॥ ९ ॥ तत्रशैलेबृहत्कांतेस्थूलःपार्श्वेषुचाभितः ॥ गंभीरकुक्षिःसुदृढश्चोपलाहननक्षमः ॥ १० ॥ संकल्पितेनक्षीरेणसकुंभस्तेनपूरितः ॥ अमृतापूरभिन्नेनविधिनेवामृतार्णवः ॥ ११ ॥ तत्रमासाद्गतोवृद्धिंमुनिमंदाहुतिक्रमः ॥ अमृताब्धौशुभोगर्भइंदोरिंदुरिवानुजः ॥ १२ ॥ इंदुंमासइवापूर्णंकालेनसुषुवेघटः ॥ गर्भंकमलपत्राक्षंप्रसूनमिवमाधवः ॥ १३ ॥

लाधारेकृतस्थापितम ॥ ६ ॥ आलानेगजबधस्तभे ॥ धीलक्षणयावरत्रयाचर्मरज्ज्वा ॥ ७॥ कल्पकालसबधिनाअग्निनागलितस्येदोर्द्रवउपमायस्य ॥ पारदकाचनरूप्यादीनारसानाशभुवीर्याणामनुरजनमनुकारिसदृशमितियावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्रशैलेमेरौ ॥ पार्श्वेष्वभितश्चस्थूलोविपुलःअतएवगंभीरकुक्षिः ॥ उपलेष्वाहननमास्फालनतत्रक्षम ॥ आस्फाल्यमानोप्यस्फुटन्नितिसुदृढत्वेउपपत्ति. ॥ ईदृश सकुभस्तेननारदेनसंकल्पजेनक्षीरेणपूरितइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ स्वसकल्पसृष्टामृतापूरात्मनाभिन्नेनविभक्तेनविधिनास्रष्टाअरश्वण्यश्वार्णवावितिब्रह्मलोकेश्रुतिप्रसिद्धोऽमृतार्णवोयथापूरितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रक्षीरेस्नेहोत्सुकमुनिमंदअग्निकार्याहुतिषुक्रमयतिप्रवर्त्तयतीतिमुनिमदाहुतिक्रम.अमृताब्धौइदोरनुज.प्रतिबिंबेदुरिववृधे ॥ १२ ॥ मासःआपूर्णमिंदुमिव ॥ १३ ॥

सूक्ष्मादृष्टपरिच्छिन्नाद्वभोधे क्षीराणवात्क्षयवर्जिताऽपरइन्दुरिव ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वैर्जातकर्माद्युपनयनान्ति सस्कारैस्संपन्नेतस्मिन्मुने ॥ १६ ॥ विज्ञातान्यशेषाणिवाङ्मया
निविद्यास्थानानियेनतथाविधम ॥ १७ ॥ रत्नाद्रौस्फटिकाचले ॥ सध्योदितःपूर्णइतियावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ग्रहणधारणसौष्ठवपरिज्ञानायअभिमरक्षवादितथादयित्वापरी
क्षितवतारिसर्वविद्यास्थानपस्यतथाविधमीत्वाकेऽभ्यवेशायेत ॥ २ ॥ ब्रह्मणोनापारपरमावधिभूततस्यब्रह्मानतमविश्रान्तचकार ॥ २१ ॥ हेसाधोसकुंभ अयत्वसुरस्योहम ॥
मनुष्योणापरैरेवतस्यस्वभर्तु समक्षधर्मद्वयविरम्यापूढास्त्याकपमिदमधतमुच्यते शतमश्वान्नृतहनिसहस्रनृगवान्ते आत्मानस्वजनइतिपुरुष पुरुषात्मनेदतिहिपूर्वरामायणेप्यी
रामवचनम् ॥ योन्यथासतमात्मानमन्यथाप्रतिपादयेत् किंतननकृतपापंचोरेणात्मापहारिणेतिमहाभारतभरतंप्रतिशकुन्तलावचनचैस्यकुप्यतेतिचत ॥ मैपदोष ॥ उपवेक्ष्य

परिपूर्णसमस्तांगःकुंभाद्गर्भोविनिर्ययौ ॥ इन्दु सूक्ष्मादिवांभोधेरपरःक्षयवर्जित ॥ १४॥ दिनै कतिपयैरेववव्रद्धिमभ्याजगामस ॥ अ
प्रमेयागमोदयःशुक्लपक्षेशशीयथा॥१५॥सर्वसंस्कारसंपन्नेसतस्मिन्नारदोमुनि ॥भांडाद्भांडइवाशेषंविद्याधनमयोजयत्॥१६॥
दिनै कतिपयैरेवविज्ञाताशेषवाङ्मयम्॥चकारैनमुनिवरःप्रतिबिंबमिवात्मन ॥१७॥तेनाराजतपुत्रेणमुनिनामुनिनायक ॥ रत्ना
द्रौप्रतिबिंबेनसध्योदितइवोडुराट् ॥ १८ ॥ अथैनंपुत्रमादायब्रह्मलोकंसनारद ॥ जगामाथस्वपितरंब्रह्माणंचाभ्यवादयत् ॥ १९ ॥
कृताभिवंदनंब्रह्मापौत्रमादायतंतदा ॥ अभिवादितवेदादिस्वयमंकेन्यवेशयत् ॥ २० ॥ अथाशीर्वादमात्रेणसर्वज्ञंज्ञानपारगम् ॥
पौत्रंतकुंभनामानंचकारकमलोद्भव ॥२१॥साधोसोहमयंकुंभ पौत्रोहपद्मजन्मन ॥पुत्रोहनारदमुने कुंभनामास्मिकुंभज ॥२२॥
निवसाम्यब्जपुरेपित्रासहयथासुखम् ॥ चत्वार सुहृदोवेदाममलीलाविलासिन ॥ २३ ॥ मातृष्वसामेगायत्रीममंमातासरस्व
ती॥ब्रह्मलोकंममगृहंपौत्रस्तत्रास्मिसुस्थित ॥२४॥ यथाकाममशेषेणजगतिविहराम्यहम् ॥ लीलयापरिपूर्णत्वान्नतुकार्येणकेन
चित् ॥ २५ ॥ धरांपततिमेपादोपततोनमहीतले॥ रज स्पृशतिनांगानिम्लानिंनायातिमेवपु ॥ २६ ॥ अथाकाशपथागच्छन्दृष्ट्वा
त्वामहंपुर ॥इहतेनागतोस्म्यगसर्वंकथितवानिति॥ २७॥

मायमसत्यविषयमरोचनायस्यतद्वाक्यस्यतात्पर्यविषयार्थबाधेनासत्यत्वाभावाद्ब्रह्मप्रजाइमीरकामयत स्तेनंमनोनृतवादिनीवाक् पाषाण प्लवंते इत्यादिवैदिकार्थवादवाक्य
प्रामाण्यापपत्ते ॥ तस्यज्ञानबलेनसार्वात्म्यमामर्शात्अहंमनुरभवसूर्यश्चेत्यादिवामदेवोक्तिवत्सोहमयंकुंभइत्याद्युक्तिर्नाधृतानृतवचनादोष ॥ कर्मणामनसावाचावाप्रा
णभृद्भिरपरैर्विनिवचनात्तन्नृविद्याविश्वासमननेनपरमहितस्यास्यधाक्यस्यचवनात्त्वाभावादिति ॥ २२ ॥ २१ ॥ साक्षान्मातुरभावास्मिंतुमात्रावयएवतत्स्यमाभाद्यइत्या
शयनाह ॥ मातृष्वसेति पौत्रोब्रह्मणइतिशेष ॥ १४ ॥ १५ ॥ उक्तार्थविश्वासार्थंस्वस्यविशिष्टमहिमानिदर्शयति ॥ धरामिति ॥ मयिधरांपततिभूलोकेसंचरतिसतिमेपादौमही
तलेनपततः ॥ २६ ॥ २७ ॥

उक्तिमुपसंहरति ॥ एषइति ॥ हेवनवासतज्ज्ञवनवासगुणांस्तत्फलचित्तशुद्धिंचजानन् अहमेषउक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेवत्वत्पृष्टेयथानुभूतंमयावर्णितम ॥ पादा दंतेइत्यादेशश्छांदसः ॥ आर्यजनोत्तमेषुपृच्छत्सुसतरसकथननिर्माति कुर्वंत्येवयतस्तेसुभगे सद्भि सहप्रश्नोत्तरकथनसंव्यवहारेदक्षाअतस्त्वययदभीप्सितंतत्तत्कामपृच्छअहं तद्वक्तुंदक्षास्मीतिभावः ॥२८॥२९॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्र०नि०पू०षडशीतितम.सर्ग ॥ ८६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कुंभप्रशंसाराज्ञोत्रनिजदुःखनिवेदनम ॥ शिष्यत्वमुपदे श्यार्थेविश्वासश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्गेजन्मपरंपरालक्षणेससारे ॥ सभृतैःसचितैर्दैवाद्युगपत्परिपाकेनफलदानायस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्भवानद्यावस्मिन्मंदराचलेसप्रेषितइतिमन्येस भावयामि ॥ बृहद्वातैःपुरोवातैः ॥१॥ त्वदुपदेशान्ममावश्यभाविनीकृतार्थतेतिसूचनायसिद्धवत्कृत्याह॥ अद्येति ॥२॥३॥ राज्यलाभाद्यपेक्षयासाधुसमागमेउत्कर्षंदर्शयति॥

एषोहमित्यखिलमेवयथानुभूतंतेवर्णितंननुमयावनवासतज्ज्ञ ॥ संतोहिसंकथनमार्यजनोत्तमेषुनिर्मांत्यलंसुभगसंव्यवहारदक्षाः ॥२८॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥स्नातुंसभाकृतनमस्करणा जगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम॥२९॥ ॥दि०॥१८॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनि०पू०चू०कुंभजननकथनंना मषडशीतितमःसर्गः॥८६॥ ॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सर्गेस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्मन्येसंप्रेषितोभवान्॥ अलक्ष्यैःसंभृतैरद्रौ बृहद्वातैरिवांबुदः॥ १ ॥अद्यतिष्ठाम्यहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः॥ अमृतस्यंदिवचसायत्त्वयास्मिसमागतः ॥ २ ॥नकेचनतथाभावा श्चेतःशीतलयंतिमे॥राज्यलाभादयोप्येतेयथासाधुसमागमः॥३॥ निरर्गलरसोयत्रसामान्येनविजृंभते ॥ मुक्तरागादिमननंतत्कल्प नसुखावहम् ॥ ४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एवंवादिनिसैवास्यवाक्यमाक्षिप्यभूपतेः॥ भूयःप्रोवाचचूडालामुनिदारकरूपिणी ॥५॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥आस्तामेषाकथातावत्सर्वंतेवर्णितंमया॥ त्वंमेकथयहेसाधोकस्त्वमद्रौकरोषिकिम् ॥६॥ कियत्पर्यव सानेयंभवतोवनवासिता॥सत्यंकार्यंचनोसत्यंवक्तुंजानंतितापसाः॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ देवपुत्रोसिजानासिसर्वमेव यथास्थितम्॥ लोकवृत्तांततज्ज्ञोसिकिमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ ८ ॥ संसारभयभीतत्वान्निवसामिवनांतरे॥ जानतोपिहिमामार्यक थयाम्येवतेमनाक्॥ ९ ॥शिखिध्वजोहंभूपालस्त्यक्त्वाराज्यमिहास्थितः॥ भृशंभीतोस्मितत्त्वज्ञसंसृतौजन्मतःपुनः ॥ १० ॥ सुखंपुनः पुनर्दुःखंपुनर्मरणजन्मनी॥ भवतस्तेनतप्येहंतत्त्वज्ञवनवीथिषु॥११॥

निरर्गलेति ॥ यत्रयस्मिन्साधुसमागमेनिरर्गलरसःअपरिच्छिन्नोब्रह्मानंदोमुक्तरागादिमननयथास्यात्तथासामान्येनदरिद्रादिसर्वजनसाधारण्येनविजृंभते ॥ तद्राज्यलाभादि कंतुकल्पनमात्रेणतुच्छसुखावहननिरर्गलसुखावहसाधारणचेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आक्षिप्यनिरुध्यविवक्षितार्थसमाप्तेःपूर्वमेवेतियावत् ॥५॥ एषामत्प्रशंसाकथाआस्ताम् ॥ सर्वंत्व त्पृष्टमितिशेषः ॥६॥ कियान्कालःपर्यवसानमवधिर्यस्या.साकियत्पर्यवसाना ॥ कार्यवनवाससाध्यप्रयोजनचसत्यंवदनप्रच्छादय ॥ यतस्तापसास्त्वादृशाअसत्यंवक्तुनोजा नंतिनजानंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मनाक्ईषत्सक्षेपेणेत्यर्थः ॥९॥ आस्थितस्तपइतिशेषः ॥ हेतत्त्वज्ञपुनर्जन्मनोभीत. ॥१०॥ भवत.जायेते ॥ तप्येसतप्तोस्मितपश्चरामिच ॥११॥

॥११॥ अपम कुठिनप्रपम ॥ अकल अशमफल ॥ एकाउसहाय ॥ असार...
मरघामरेवातिथिपूजादिरूपाम ॥ अरवहिनानियतकालावच्छिन्नाम् ॥ बियाचाबियाषयस्तद्देरोभयसह अविषयामृत्युंनीत्वाविषयामृतमश्नुते इत्याविश्रुतेरमृतअमृतत्वहेतु
रिति विश्रांनयपरिगृहीतमपिकमसमच्चिनमुपासनमविश्रांत्यजननाद्विपमिवस्थितंतत्कस्पहेतोस्तद्ब्रूहीतिभाव ॥ १४ ॥ कर्म्मसमुच्चितोपासनाम्मुक्तिरितिराघ्नोभ्रमोयावन्ननिवा
यतनाद्रयपपूर्वादिटमप्पात्मनस्वनपनिपारस्पत॰तितम्निवारणायस्वस्यपितामहोपदिष्टक्रमभ्भावयति ॥ पितामहमिति ॥ क्रियाज्ञानयोमध्येयदेकमुक्तिकारणतद्ब्रूहीत्यर्थः॥१५॥
वतिमस्पसमनभवति ॥ क्रियातस्वर्गाविभोगविनोदायमस्तापितस्यफल्गुत्वादपरुपायतयाअनर्थानुपार्जनेनापु कालापनोदनायैवश्रुत्याउदिताउक्तत्यथ ॥ तथाचश्रुति ॥
कुर्वन्नवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतसमा ॥ एवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइति ॥ १६ ॥ अतएवेयमुक्तिर्विद्याचाविद्याचेतिश्रुतिश्चज्ञानानधिकारिविषया ॥ तमस्र

श्रमन्नपिदिगंतेपुचरन्नपिपरंतप ॥नासादयामिविश्रांतिमेकांनिधिमिवाधन ॥ १२ ॥ अयमाप्यफलोप्येकोप्यपूर्णोप्यसंगति ॥
शुष्याम्यत्रवनसाधाघुणक्षुण्णइवद्रुम ॥ १३ ॥इमामखंडितांसम्यक्क्रियांसपादयन्नपि ॥ दुःखाद्दुःखमिवु खोघमन्तमेविपस्थि
तम्॥१४॥ ॥वृद्धाठोवाच॥ ॥पितामहमहपूर्वंकदाचित्पृष्टवानिदम्॥ यत्क्रियाज्ञानयोरेकंश्रेयस्तद्ब्रूहिमेप्रभो॥१५॥ ॥ब्रह्मोवाच॥
ज्ञानंहिपरमश्रेय कैवल्यंतनवेच्यलम्॥ कालातिवाहनायैवविनोदायादिताक्रिया॥ १६ ॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनांक्रियापुत्रपरायणम्॥
यस्यनास्त्यघरपट्टक्यलंकित्यजत्यसौ ॥ १७ ॥ वासनामात्रसारत्वादज्ञस्यसफला क्रिया ॥सर्वाएवाफलाज्ञस्यवासनामात्रसक्ष
यात्॥१८॥ सर्वाहिवासनाभावेप्रयात्यफलताक्रिया ॥ अशुभा फलवत्यापिसेकाभावेलताइव॥१९॥कल्पतरेयथायातिविलयपूर्व
मात्तवम॥तथैववासनानाशेनाशमतिक्रियाफलम् ॥ २० ॥नस्वभावेनफलतियथाशरलताफलम्॥ क्रियानिर्वासनापुत्रफलफल
तिनोतथा॥ २१ ॥सयत्नवासनोनालोयक्षपश्यतिनान्यथा॥ सदुःखवासनोमूढोदुःखपश्यतिनान्यथा ॥ २२ ॥ आकारभासुराप्युच्चै
नददातिफलंक्रिया॥शुभाशुभावातज्ञस्यफुल्लाशरलतायथा॥ २३ ॥

स्मरणस्याथाविकदुश्चष्टाम्यारांतरमनत्वचापक्षिकर्मजितमित्याशयनाह ॥ अलब्धेति ॥ पीघस्याप्यपत्यत्वासुभत्पुक्ति ॥१७॥ ननुज्ञानिनोपिस्ववर्णाश्रमोचितकर्मकुर्वा
णादर्शनंतत्कथमलब्धज्ञानदृष्टीनामेवक्रियाशरणतमाह ॥ वासनेति ॥ अद्यधानोरागीचाविहितनिपिद्धकर्मफलभुक्त ॥ नचकर्मत्वशोकृत्ववासनानाशेम्यज्ञारामोवासभवती
तिभाव ॥ वासनाक्षय कात्रुयपर ॥१८॥ किमशुभाअपिक्रियासर्वथेव ॥ अमित्याह ॥ सर्वाहीति ॥ फलवत्योपीति॥ यथारब्धफलाअपिक्रियावाधितानुवृत्तिमात्रेणसफल
शुष्कठताथापाभवतितथानारब्धफलानश्यंतीतिकिंवाच्यम ॥ तरवोपघटसंतेमूणानातमकाकथेतिन्यायादितिभाव ॥१९॥ कल्पतरेपीप्सशरदादी ॥ पूर्वमार्गवमतुलिगनी
दारजलधरादि ॥ २० ॥ निर्वासनापिक्रियाकुतोनफलतीतिचेत्काशरलतावस्वभावादेवेत्याह ॥ नेति ॥ २१ ॥ सुखदुःखभोगयोम्योहमितिवासनैवनानसदुःखवीजंपक्षभो
निफलवाठपक्षवासनावित्याशयनाह ॥ सयत्नेति ॥ २१ ॥ २२ ॥

ननुअज्ञदशायामर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्यायावासनाघाःकथंज्ञानेनबाधस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ इहअज्ञदशायामपि ॥ २४ ॥ प्राक्तनवासनानाशेपिज्ञानोदयोत्तरमुत्पन्नयात
याक्रियाफलंतुतत्राह ॥ यस्येति ॥ प्राज्ञस्यमरुदेशोयमितिप्रबोधवतः ॥ २५ ॥ पदपरमपुरुषार्थवस्तु ॥ २६ ॥ पितामहोक्तिमुपसंहरति ॥ ज्ञानेनेति ॥ २७ ॥ अज्ञानवान्
ज्ञानविहायतपएवमोक्षहेतुरितिनिश्चित्यकिंस्थितइत्यर्थः ॥ २८ ॥ विवेकहीनस्यबहिर्मुखस्यदंडकमंडल्वादावप्यममतादिविषयतयाअनर्थायालमित्याशयेनाह ॥ इत
इति ॥ २९ ॥ यदितपोप्यनर्थोहेयस्तर्हिकंउपादेयस्तमाह ॥ कोहमिति ॥ नावेक्षसेनविचारयसि ॥ ३० ॥ विचारइवगुर्वभिगमनसेवनपरिप्रश्नादयोप्युपादेयाइतिदर्शयति ॥

वासनाचेहनास्त्येवसाहंकारादिरूपिणी ॥ असत्यैवोदितामौर्ख्यान्मरुभूमाविवांबुधिः ॥ २४ ॥ यस्यमौर्ख्यंक्षयंयातंसर्वंब्रह्मेतिभाव
नात् ॥ नोदेतिवासनातस्यप्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ ॥ २५ ॥ वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम् ॥ पदंभवतिजीवोंतर्भूयोजन्मविव
र्जितम् ॥ २६ ॥ सवासनंमनोज्ञेयंज्ञानंनिर्वासनंमनः ॥ ज्ञानेनज्ञेयमभ्येत्यपुनर्जीवोनजायते ॥ २७ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ज्ञानमे
वपरंश्रेयइतिब्रह्मादयोपिते ॥ प्राहुर्महांतोराजर्षेत्वंकिमज्ञानवान्स्थितः ॥ २८ ॥ इतःकमंडलुरितोदंडकाष्ठमितोबृसी ॥ इत्यनर्थविला
सेस्मिन्रमसेकिंमहीपते ॥ २९ ॥ कोहंकथमिदंजातंकथंशाम्यतिचेतिभोः ॥ राजन्नावेक्षसेकस्मात्किमज्ञइवतिष्ठसि ॥ ३० ॥ कथंबंधः
कथंमोक्षइतिप्रश्नानुदाहरन् ॥ पारावारविदांपादान्कस्माद्राजन्नसेवसे ॥ ३१ ॥ दुःस्पंदसंविदाशैलकोटरेक्रिययानया ॥ जीवितंक्षिप
यन्किंत्वंशिलाकीटवदास्थितः ॥ ३२ ॥ साधूनांसमदृष्टीनांपरिप्रश्नेनसेवया ॥ संगमेनचसायुक्तिर्लभ्यतेमुच्यतेयया ॥ ३३ ॥ साधुनै
वसमंग्रासंभुंजानोवनकोटरे ॥ तिष्ठावष्टब्धदुश्चेष्टोधराविवरकीटवत् ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कांतयादेवरूपिण्यातयैवंप्रति
बोधितः ॥ अश्रुपूर्णमुखोवाक्यंशिखिध्वजउवाचह ॥ ३५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ अहोनुबोधितोस्म्यद्यचिरात्सुरसुतत्वया ॥ मौर्ख्या
दार्यसमासंगंमुक्त्वाहमवसंवने ॥ ३६ ॥ अहोनुमेक्षयंयातंमन्येपापमशेषतः ॥ यत्त्वमेवसमागत्यसंप्रबोधयसीहमाम् ॥ ३७ ॥ गुरुस्त्वं
मेपितात्वंमेमित्रंत्वंमेवरानन ॥ शिष्योनमस्करोम्यद्यपादौतवकृपांकुरु ॥ ३८ ॥ यदुदारतमंवेत्सियस्मिन्ज्ञातेनशोच्यते ॥ भवामिनि
र्वृतोयेनतद्ब्रह्मोपदिशाशुमे ॥ ३९ ॥

कथमिति ॥ संसारसमुद्रस्यपारंपरतीरसन्मात्ररूपःशोधिततत्पदार्थः अवारमपरतीरचिन्मात्ररूपःशोधितत्वंपदार्थस्तदखंडैक्यलक्षणवाक्यार्थविदामित्यर्थः ॥ अथवापारावा
रःपरमानंदसमुद्रस्तद्विदामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ दुःस्पंदाव्रतोपवासशीतोष्णादिदुःखदप्रवृत्त्युन्मुखीआत्मसंविद्यस्यांतथाविधयाअनयातपःक्रिययाजीवितमायुःक्षिपयन् ॥ ३२ ॥
सात्वदभिलषितविश्रांतिसुखप्रदाज्ञानयुक्तिः ॥ ३३ ॥ तर्हिमयेदानींकथंस्थेयंतदाह ॥ साधुनैवेति ॥ अवष्टब्धानिरुद्धास्तपःक्लेशादिबहिर्मुखदुश्चेष्टायेनतथाविधःसन्साधुना
गुरुणासममेवग्रासमाहारंभुंजानस्तत्सेवापरस्तदुपदिष्टार्थेधराविवरकीटवन्निश्चलस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्वृतःसुखविश्रांतः ॥ ३९ ॥

ज्ञानमथपरमेयदतियस्त्वयापरमज्ञानतारकमुक्तमस्वेषांज्ञानानांमध्येकतरम्भवेत् ॥ किमीदृशतटस्थविषयमेवतज्ज्ञानमतान्यादृशमितिभाव ॥ ४० ॥ मद्धस्वसोम्येतिश्रुतेर श्रद्धानेपुकृतोप्युपदेश स्याण्योरपेक्षाकरुतवाक्ययोर्निपश्येतिमयमश्रद्धानोभवेत्याह ॥ यदीति ॥ मर्त्तर्हिश्वत्वत्पृष्टज्ञानयथायादृशनवदाभिवक्ष्यामि ॥ ४१ ॥ लीलयाअना स्थयापृष्टस्यवकुर्वांच ॥ अक्षयविदमस्तुस्सम्निकर्षा ॥ ४२ ॥ श्रुते स्वर्गकामोयजनेस्यादिविधिर्निर्दोषप्रामाण्येननिश्चित शिष्टैर्मुक्तसंशयमुपादीयतेतद्वदुपादेयमित्यथ ॥ अविचारितंप्रामाण्यसंशयेनाविकम्पितम् ॥ ४३ ॥ मुक्तहेतुभिरुपपादनयस्यतथाविधमपिप्रमाणवुध्यायथाआदत्ते ॥ ४४ ॥ शुश्रूंस्वहितमित्येवभावयन् कर्णसुखावहगीत गाममिवप्रीत्याशृणु ॥ ४५ ॥ स्वभार्दोदेहाद्यभिमानस्याजनायदु स्वनिदानोपदर्शनायचमणिकाचोपाख्यानहस्तिकाख्यानचश्रावयितुमवतारयति ॥ स्वचरितेति ॥ स्वस्यतथच

घटज्ञानादयोज्ञानेविभागा सत्यनेकश ॥ ज्ञानानांपरमज्ञानंकतरत्तारकंभवेत् ॥ ४० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्युपादेयवाक्योह राजपेतद्वदामिते ॥ यथाज्ञानमिदंकिंचिन्नवक्षेस्याणुकाकवत् ॥ ४१ ॥ अनुपादेयवाक्यस्यवक्तुःपृष्टस्यलीलया ॥ व्रजत्यफलतांवाच स्तमसोवाक्षमविद ॥ ४२ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ यद्वक्षितद्धुपादेयमयाविधिरिवश्रुते ॥ अविचारितमेवाशुसत्यमेतद्वचोमम ॥ ४३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यथाबाल पितुर्वाक्यंमुक्तहेतूपपादनम् ॥ आदत्तेहितथैवत्वंगृह्णाणेतद्वचोमम ॥ ४४ ॥ श्रवणानतरबुध्या शुश्रूमित्येवभावयन् ॥ शृणुगीतमिवत्यक्त्वाहत्वर्थित्वंवचामम ॥ ४५ ॥ स्वचरितमदृशतथोदयत्याश्चिरसमयेनविबोधनघवुद्धे ॥ भव भयस्तुतरमहामतीनांशृणुकथयामिकथाक्रममनोज्ञम् ॥ ४६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चूडालोपाख्यानेशिखिध्व जावबोधोनामसप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अस्तिकश्चित्पुमान्श्रीमान्स्याननित्यविरुद्धयो गुणलक्ष्म्योरशेषेणयथाब्धिर्वाडवाम्बुनो ॥ १ ॥ फलावानसकुशलोव्यवहारविचक्षण ॥ सर्वसकल्पसीमांतोनतुजानातितत्पदम् ॥ २ ॥ अनतयत्नससाध्येसचिंतामणिसाधने ॥ प्रवृत्तोवाडवोवह्निरब्धिमशोपणेयथा ॥ ३ ॥ तस्ययत्नेनमहताकालेनाध्यवसायिन ॥ सिद्ध श्चिंतामणि किंवानसिध्यत्युद्यतात्मनाम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमुद्यमप्रज्ञांप्रयुंक्तेचेदखेदवान् ॥ अकिंचनोपिशक्रत्वसमवाप्नोत्यविघ्नत ॥ ५ ॥

रितेनसदृशतयामदमतीनामपिवुद्धेश्चिरसमयेनविचारोदयद्वाराउदयस्याबुद्धेर्विबोधनमहामतीनांचसप्पएवगभवभयस्तुतरयस्मात्तथाविधम् ॥ विशेषणपरनिपातश्छांदस ॥ ई दृशकथाक्रमकथयामिशृण्वित्यथ ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि पू समाशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मीव्याश्चिंतामणिप्राप्तमुपेक्ष्यतपसा चिरात् ॥ काचकश्चिन्मणिचास्याजपाद्दतिकथोच्यते ॥ १ ॥ नित्यपरस्परविरुद्धयो औदार्यवैराग्यसर्वस्वत्यागादिगुणस्यलक्ष्म्या सपदश्चस्थानमाश्रासभूत ॥ यथाअब्धिर्व डवानलस्यअम्बुनश्चविरुद्धयो स्थानतद्वत् ॥ १ ॥ तत्परमात्मपदनुनजानाति ॥ २ ॥ सकिंचकारतत्राह ॥ अनतेति ॥ अनंतैस्तपोजपदेवताप्रार्थनान्वेषणादिभो चैरपैर्ज्ञै ससाध्ये चिंतामणे साधनेतपआदौप्रवृत्त ॥ ३ ॥ अध्यवसायिनोदृढनिश्चयवतस्तस्यमहतातीव्रायासेनयत्नेनाल्पकालेनैवचिंतामणि सिद्धोऽपेस्थित ॥ दृढोद्योगफलावश्यभावनियम दर्शयति ॥ किंवेति ॥ ४ ॥ मत्पापेति ॥ आश्चिरत्वेनिशेष ॥ ५ ॥

यथाकश्चिदुदयाचलशृंगस्थोमुनिस्तत्रैवोदितमिंदुंहस्तप्राप्यमपिभ्रांत्यामेरावुदितंदूरतरस्थमिवदुष्प्रापपश्यतितद्वद्ददर्शेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतएवमणिराजानांइंद्रेईश्वरेतस्मिंश्चिंता मणौनिश्चयवान्सनबभूव ॥ सुदीनोदरिद्रतम ॥ ७ ॥ स्मयोविस्मयस्तच्छालिना संभ्रमशालिनाभ्रांतेनमनसाइदंवक्ष्यमाणप्रकारम् ॥ ८ ॥ अयंमणिरित्यापातज्ञानम् ॥ नायं मणिरितिभ्रम ॥ मणिश्चेत्स्यात्तर्हिसमत्वत्यक्षोनभवेत् ॥ तत्तर्हिपरीक्षणायस्पृशामिस्पृशेयमितीच्छाभिलाप. ॥ नस्पृशामिनस्पृशेयम् ॥ यत.कदाचिन्मणिश्चेद्भाग्यस्य ममस्पर्शतोतर्धानंव्रजेत् ॥ ९ ॥ इतिशंकायाबीजमाह ॥ नैतावतेति ॥ आगमोत्रैतिह्यतक्रम ॥ १० ॥ कथंतर्हिप्रत्यक्षरत्नालोकदर्शनंतत्राह ॥ कृपणइति ॥ कृपणोहंस्वका

मणिमग्रेस्थितप्रायंहस्तप्राप्यंददर्शसः ॥ मेरावुदयशृंगस्थोमुनिरिंदुमिवोदितम् ॥६॥ बभूवमणिराजेंद्रेनतुनिश्चयवानसौ ॥ राज्येंद्रा गितिसंत्रासेसुदीनइवपामरः ॥ ७॥ इदंसंचिंतयामासमनसास्मयशालिना ॥ संप्राप्तापेक्षयादीर्घदुःखसंभ्रमशालिना ॥ ८ ॥ अयंम णिर्मणिर्नायंमणिश्चेत्तद्भवेन्नसः ॥ स्पृशामिनस्पृशाम्येनंकदाचित्स्पर्शतोव्रजेत् ॥ ९ ॥ नैतावतैवकालेनमणींद्रःकिलसिध्यति ॥ यते नजीवितांतेनसिध्यतीत्यागमक्रमः ॥ १० ॥ कृपणःकूणितेनाक्ष्णालोलालातलतोपमम् ॥ रत्नालोकंप्रपश्यामिद्विचंद्रत्वमिवभ्रमात् ॥ ११ ॥ कुतएतावतीस्फीताभाग्यसंपन्ममागता ॥ अधुनैवयदाप्नोमिमणींद्रंसर्वसिद्धिदम् ॥ १२ ॥ केचिदेवमहांतस्तेमहाभाग्याभवं तिहि ॥ येषामल्पेनकालेनभवंत्यभिमुखाःश्रियः ॥ १३ ॥ अहमल्पतपाःसाधुवराकोमानुपःकिल ॥ सिद्धयःकथमायांतिमामभाग्यै कभाजनम् ॥ १४ ॥ एवंविकल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञःपरामृशन् ॥ नमणिग्रहणेयत्नमकार्षीन्मौर्ख्यमोहितः ॥ १५ ॥ नयदायेनलब्धव्यंनत त्प्राप्नोत्यसौतदा ॥ चिंतामणिरवाप्तोपिदुर्धियाहेलयोज्झितः ॥ १६ ॥ इतितस्मिन्स्थितेयातोमणिरुड्डीयसिद्धयः ॥ त्यजंतिव्यवमंतारं शरोगुणमिवोज्झितः ॥ १७ ॥ हत्वाप्राज्ञपदंपुंसःसंयांतिकिलसिद्धयः ॥ आगताःसंप्रयच्छंतिसर्वंयांत्यसहत्यलम् ॥ १८ ॥ पुमान्भूयः क्रियायत्नंचक्रेरत्नेंद्रसाधने ॥ नोद्विजंतेस्वकार्येषुजनाअध्यवसायिनः ॥ १९ ॥ ददर्शाथकचद्रूपंकाचखंडमखंडितम् ॥ हसद्भिर्वंचकैः सिद्धैःपुरस्कृतमलक्षितैः ॥ २० ॥ अयंचिंतामणिरितिमूढस्तस्मिन्सवस्तुताम् ॥ बुबुधेमोहितोत्यज्ञोमंदंहेमेतिपश्यति ॥ २१ ॥

र्पण्यवशात्कूणितेनभ्रातिसंकुचितेनाक्ष्णालोलालातकल्पितलतोपमरत्नालोकभ्रमात्प्रपश्यामि ॥ ११ ॥ भाग्यपुण्यतत्संपत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुतोनाकार्षीत्त त्राह ॥ नयदेति ॥ लब्धव्यंयदितिशेष. ॥ १६ ॥ किमर्थमुड्डीयगतस्तत्राह ॥ सिद्धयस्त्यजतिहीति ॥ यथामौर्व्याउज्झित.शरोगुणमौर्वींत्यजतितद्वत् ॥ १७ ॥ ननुत्वयासपु रुषोव्यवहारविचक्षणइतिकथोपक्रमेउक्तस्तस्यसाविचक्षणतामणिसिद्धिकालेक्वगतातत्राह ॥ हत्वेति ॥ सिद्धयआगता सत्य पुस प्राज्ञपदविचक्षणतांसंप्रयच्छति ॥ असहति असहमानेउपेक्षकेतुपुंसिअलयाति अपगच्छत्यश्वसर्वंतस्यप्राक्तनमपिप्राज्ञपदविचक्षणत्वंहत्वाविनाश्यसयांतिकिलेत्यर्थः ॥ यथाहु. ॥ नदेवादंडमादायदंडयत्यपराधिनम् ॥ बुद्धिंतस्यापकर्षतितेनासौदंड्यतेस्वतइति ॥ १८ ॥ १९ ॥ हसद्भि.परिहासपरैरतएववंचकै.सिद्धै पुरस्कृतमग्रेस्थापितम् ॥ २० ॥ वस्तुताउपादेयताम ॥ २१ ॥

पर ॥ भिपधनधाम्पारित्तपरम ॥ २३ ॥ एभदेशपहमप्पारीनपिपमास्त्रजहाविस्याह ॥ दशाइति ॥ रुक्ष स्निग्धजनशून्य ॥ गतप्रायजाणामितयापम् ॥ २४ ॥ मामिया
हम् ॥ २५ ॥ पाआपनकमलाग्रेर्निभाकांतिरिवगाढनीला ॥ मौरस्यस्यैवयासमाअनुरूपामत्युरूपेतियावत् ॥ २६ ॥ तस्मान्मौरम्यमेवदु स्वहेतुषुपराकाष्ठस्पुपसहरति ॥ दु
स्वानीति ॥ मौरम्यविभवेनयानिदु स्वानिमसिद्धानिता निसर्वस्वनाशादेरापद सकाशान्नापिमरयामरणेनवाभवतिमौरस्यापगमेतस्यविरामापदा विसहमेभ्योपिदु स्वादर्शनात्

अशेपपद्विपमिभ्ररज्जुसर्पस्यलजलम् ॥ पंद्रोद्दौकुरुतेचित्तगतोमोहोऽम्रतविपम् ॥ २२ ॥ तदग्धमणिमादायप्राक्तनींचश्रियंजहौ ॥ स
र्वचिंतामणेरस्मात्प्राप्यतेकिंधनैरिह ॥ २३ ॥ देशोयमसुखोरूक्षोजनैश्चापिशिरावृत ॥ किंतद्गेहगतप्रायंकिनाममममयधव ॥ २४ ॥
दूरगत्वाययाकामंसुखतिष्ठामिसपदा ॥ इत्यादायमणिमूढ शून्यकाननमाययौ ॥ २५ ॥ तत्रकाचकणेनासौतेनतामापदंययौ ॥ क
ज्जलाद्रिरविनिभामौरस्यस्यैवागयासमा ॥ २६ ॥ दु खानिमौरस्यविभवेनभवंतियानिनैवापदानचजरामरणेनतानि ॥ सर्वापदांशिर
सितिष्ठतिमौरस्यमेकंकृष्णजनस्यवपुपामिवकेशजालम् ॥ २७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानेमणिकाचोपाख्या
नंनामअष्टाशीतितम सर्ग ॥ ८८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अथेममपररम्यवृत्तांतंश्रृणुभूमिप ॥ परप्रबोधनशुद्धं सा
धोसदृशमात्मन ॥ १ ॥ अस्तिविंध्यवनेहस्तीमहायूथपयूथप ॥ आगस्त्याशुद्धयाबुद्ध्याविंध्येनेवोदित स्वत ॥ २ ॥ वज्रार्चिर्विपमौढौ
यौतस्यास्तांदशनौसितौ ॥ कल्पानलशिखातुल्यौसुमेरून्मूलनक्षमौ ॥ ३ ॥ सबद्धोलोहजालेनहस्तिपेनकिलाभित ॥ मुनींद्रेणेवविंध्या
द्रिरुपेंद्रेणेववावलि ॥ ४ ॥ निबद्धोयन्त्रणामापशस्त्रकुशार्दितोगज ॥ तांजगामव्यथांधीरोनवाम्रौपुरमेतियाम् ॥ ५ ॥ रिपोर्हस्तिपके
दूरादपश्यतिसवारण ॥ अय समुद्गकयास्मिन्निनायदिवसत्रयम् ॥ ६ ॥

इमपर्यंकशयानस्यापिसतिमौर्ख्येदु स्वसहस्रदर्शमाह ॥ अत सर्वापदांशिरसिमौरस्यमेवैकंतिष्ठति ॥ यथाजनस्यसर्वस्यशिरसिकृष्णकेशजालंतिष्ठतितद्वदित्यर्थ ॥ २७ ॥
दमिबासिद्दम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू अष्टाशीतितम सर्ग ॥ ८८ ॥ बद्धविध्यगजेंद्रस्ययनाच्छित्वापिवधनम् ॥ अनिघ्नतोरिपुप्राप्तखातपातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथहस्तिका
ख्यानमपिनिदर्शनमतस्तदपिश्रृणित्याह ॥ अथेति ॥ वृत्तांतमाख्यानम् ॥ आत्मनस्तवसदृशम ॥ १ ॥ अगस्त्यस्येयमागस्तीतया ॥ सूयतिष्येतियलोय ॥ चिरस्थाद्रपरि
पालनाच्छुद्धयाभसन्नयाअनुपहबुद्ध्याविंध्येनस्वत प्राक्तनोन्नतरूपेणोदित प्रादुर्भूतइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ वज्रस्यार्चिपदीप्त्यालेशस्यविपमौतीक्ष्णौ ॥ ३ ॥ लोहमयेनजालेन ॥ मु
नींद्रेणागस्त्येन ॥ ४ ॥ यंत्रणांनियमनाम ॥ कदाप्यसभावितत्वादलौकिकत्वाद्यनवेअपूर्वेहरशरामौदसमानमिपुरयांव्यथामतिताम ॥ ५ ॥ समुद्गकेजालसपुटे ॥ ६ ॥

१ विंध्याद्रलनाद्स्वेनप्राक्तनाच्चतरूपेमत्यर्थ

किंकिणीनामिवक्काणंध्वनिम् ॥ ७ ॥ स्वर्गस्यामरावत्याअर्गलंकवाटविष्कंभम् ॥ असुरोबलिरिव ॥ ८ ॥ रिपुर्हस्तिपकः ॥ ९ ॥ तालतरोस्तालतरुमारुह्यततस्तस्यहस्ति नोमूर्ध्निपपात ॥ यथाबलियज्ञेपदत्रयमिताभुवप्रतिगृह्यप्रथमेनपदेनभुवंद्वितीयेनस्वर्गमितिक्रमतस्तृतीयपादपूर्त्यर्थमेरो सकाशाद्बलेर्मूर्ध्निपपाततद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ करुणादयाम ॥ १२ ॥ इतिकलयश्चिंतयन्सन् ॥ १३ ॥ निगडव्यूहश्शृंखलाजालम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वस्थोदेहोधीश्चयस्यतथाविध.सन् ॥ १६ ॥ भेदशिर पादादिभगम

खेदान्निगडनिर्भेदेयत्नवान्समतंगजः ॥ चकारकिंकिणीक्काणंमुखोद्घातैरथान्यदा ॥ ७॥ दंताभ्यांयत्नतस्ताभ्यांमुहूर्तद्वितयेनसः ॥ बभंजशृंखलाजालंस्वर्गार्गलमिवासुरः ॥ ८ ॥ तंतस्यनिगडच्छेदमपश्यद्दूरतोरिपुः ॥ बलेःस्वर्गावदलनंहरिर्मेरुतलादिव ॥ ९॥ तस्यविच्छिन्नपाशस्यमूर्ध्नितालतरोरिपुः ॥ पपातक्रमतःस्वर्गेहरिर्मेरोर्बलेरिव ॥ १० ॥ सपतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिणःशिरः ॥ पपातोर्व्यांफलंपक्वंवाताहतमिवाकुलः ॥ ११ ॥ तंपुरःपतितंदृष्ट्वामहेभःकरुणांययौ ॥ स्फुरत्स्फारगुणाःसंतःसंतितिर्यग्गतावपि ॥ १२ ॥ पतितंदलयामीतिकिंनाममपौरुषम् ॥ वारणोपीतिकलयन्नजघानसतंरिपुम् ॥ १३ ॥ केवलंनिगडव्यूहंविदार्याभिजगामह ॥ विततंसेतुमुत्सार्यविपुलौघइवांभसः ॥ १४ ॥ दयामाश्रित्यमातंगोभंक्त्वाजालंजगामह ॥ विदार्यमेघसंघातंनभसीवदिवाकरः ॥ १५ ॥ गतेगजेसमुत्तस्थौहस्तिपःस्वस्थदेहधीः ॥ गजेनैवसमंतस्यव्यथादूरतरंगता ॥ १६ ॥ प्रोच्चलत्तालशिखरात्सतथापतितोपिसन् ॥ नभेदमापदुर्भेदामन्येदेहादुरात्मनाम् ॥ १७॥ वर्धतेप्रावृषीवाभ्रंकुकार्येष्वसतांबलम् ॥ आसीदधिकमुत्साहीसचचंक्रमणेतदा ॥ १८ ॥ वारणारिरसिद्धांगोगतेभोदुःखमाययौ ॥ आगत्योपगतेतार्धिनिधानइववर्धनः ॥ १९ ॥ सोन्वियेषगजंयत्नाद्गुल्मकांतरितंवने ॥ पयोदपिंडितंभोकुराद्भुरिंदुमिवांबरे ॥ २० ॥ चिरेणालभतेभेंद्रंकस्मिंश्चित्काननेस्थितम् ॥ विश्रांतंततरुतलेसमरादिवनिर्गतम् ॥ २१ ॥ अथयत्रस्थितोनागस्तत्रतद्बंधनक्षमम् ॥ परयाराजसामग्र्यागजलंपटभूमया ॥ २२ ॥ सखातवलयंचक्रेहस्तिपःकाननेभितः ॥ सर्वदिक्कंविधिर्भूमौसमुद्रवलयंयथा ॥ २३ ॥ उपर्यस्थगयद्बाललतौघेनसतंशठः ॥ शून्यतातंतुजालेनशरत्कालइवांबरम्॥ २४ ॥ दिनैःकतिपयैरेववारणोविहरन्वने ॥ तस्मिन्निपतितःखातेशुष्काब्धाविवपर्वतः ॥ २५॥ व्रजन्पर्याकुतौकूपेपातालतलभीषणे ॥ खातशुष्काब्ध्यधोभागेगजरतसमुद्रके ॥ २६॥

॥ १७ ॥ चंक्रमणेपद्भ्यांचलने ॥ १८ ॥ नसिद्धेअंगेस्वप्रयुक्तोपायौयस्य ॥ अतएवगतेभः ॥ १९ ॥ पयोदे पिंडितछन्नम् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रसन्निधौ ॥ गजेलंपटानामासक्तजनानांभूमाबाहुल्ययस्यातथाविधयाराजप्रयुक्तयाखातसामग्र्या ॥ २२॥ विधिःस्रष्टा ॥२३॥ शठोवंचकः ॥ शून्यताविधायकतंतुजालप्रायेणशुभ्राभ्रपटलेनशरत्कालोंबरमिवतंखातमुपरिबाललताजालेनास्थगयत्आच्छादितवान् ॥ २४ ॥ २५॥ पर्याकुतौवलयाकारेतस्मिन्कूपेखातशुष्काब्ध्यधोभागेव्रजन्पिसगज.इतिअनयारीत्यागजरत्नसमुद्गकेभूयोदृढंबद्ध.सन्नद्यापितिष्ठतीतिपरेणान्वयः ॥ २६ ॥

॥१७॥ यथाहनिष्पन्नस्तस्तथात्वातनिर्बंधनेदु खनालक्ष्यत ॥१८॥ अतएवमुक्तिमामागामिकालमिदानीमेवशास्त्रीयपुरुषप्रयत्नेदु खबीजसमाजननशोधयेदित्याहमौस्थ्यादि
ति ॥१९॥ यावत्सबदु खनिदानमज्ञानंनोच्छिन्नतावत्प्रयत्नसहस्रैः कृतापिदु खापशमोप्यथएवेत्याशयेनाह ॥ मुक्तोस्मीति ॥ किलार्थेचशब्द ॥२०॥ तस्मादज्ञानमेवमूलबध
स्तन्निवर्त्तिरदिनोपालस्वज्ञानादेवेतिदर्शयन्नुपसहरति॥ मौस्थ्यमिति ॥ हेमहात्मन्नबद्ध सर्वाबधशून्य स्वयबद्धइतिचेतसियन्मौस्थ्यंतदेवपरबधनमतस्तत्त्वहिमुक्त्यैआध्यात्मि
काधिदैविकाधिभौतिकविविधपरिच्छेदात्मनाआत्मबधमभूतमिजगदात्मनःप्रकाशावबोधमाजन्मयस्यतथाविधंसमस्तमात्ममयविद्धि ॥ तथावेदनेआत्मव्यतिरिक्तापरिशेषा
दात्मानित्यमुक्तएवभवति॥ ईदृशवेदनाभावेनमौस्थ्येस्थितस्यपुसआत्मैवसहस्रासर्वबधाविदुःखबीजानांभूमिःप्ररोहक्षेत्रभवतीत्यर्थः ॥२१॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०ता०नि०पू०
एकोननवतितमःसर्गः ॥८९॥ ॥५॥ ॥ मणिकाचयुगाख्यानतात्पर्यमिहविस्तरात् ॥ विवृणोतिपुरोराज्ञश्चूडालाकुम्भरूपिणी ॥१॥ हेअमरात्मजदेवपुत्रत्वयायत्मणिसाधक

इतिभूयोहर्दयश्रस्तेनहस्तिपंकेनस ॥ तिष्ठत्यद्यापिदु खेनभूसद्मनियथाबलि ॥ २७ ॥ अहनिष्यत्पुरेवासौयद्यग्रेपतितरिपुम् ॥ तन्नाल
प्स्यत्ततोदु खंगज खातनिबधनम् ॥ २८ ॥ मौर्ख्यादागामिनकालंवर्त्तमानक्रियाक्रमे ॥ अशोधयन्नरोदु खयातिविंध्यगजोयथा
॥ २९ ॥ मुक्तोस्मिशृखनिगडादितितुष्टोहिवारण ॥ दूरस्थोपिपुनर्बद्धोमौर्ख्यंकष्टनयाधते ॥ ३० ॥ मौर्ख्यंहिबधनमवेहिपरमहात्मन्ब
द्धोनयद्धइतिचेतसितद्धिमुक्त्यै॥आत्मोदयत्रिजगदात्ममयंसमस्तमौर्ख्येस्थितस्यसहस्रानसुसर्वभूमि ॥३१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०
नि०पू०चू०पाख्यानेहस्तिकोपाख्यानंनामएकोननवतितम सर्ग ॥८९॥ ॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मणिसाधकविंध्येभब
धनाद्यमरात्मज॥सूचितयत्कथाजालपुनर्मेप्रकटीकुरु॥१॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥वाक्यार्थदृष्टेर्निष्पत्त्याद्धृदेचित्तभित्तिषु॥शृणुस्व
यंकथांचित्रांचित्रमुन्मीलयामिते॥२॥योसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञानेत्वपडित ॥रत्नससाधक प्रोक्त सत्वमेवमहीपते॥३॥तज्ज्ञोभव
सिशास्त्रेपुरविर्मेरुतटेष्विव ॥तत्त्वज्ञानेतुविश्रांतोनत्वहपदिवांभसि॥४॥ विद्धिचिंतामणिंसाधोसर्वत्यागमकृत्रिमम्॥ तमर्तसर्वदु
खानांत्वसाधयसिशुद्धधी ॥५॥सर्वत्यागेनशुद्धेनसर्वमासाद्यतेनृप॥सर्वत्यागोहिसाम्राज्यंकिंचितामणितोभवेत्॥६॥ सिद्ध सर्व
परित्याग साधोसंसाध्यतस्त्वव ॥ खर्वीकृतजगद्भूतिर्विधास्वात्मोदयस्तथा ॥७॥सत्यक्तभवताराज्यसदारधनबांधवम्॥ब्रह्मणेवज
गत्सर्गव्यापारःस्वनिशागमे॥८॥स्वदेशस्यातिदूरस्थमागतोसिममाश्रमम्॥भुवोंतमिवविश्रांत्यैवेनतयःसकच्छप ॥ ९ ॥

कथामालस्वचरितसममस्मद्युक्त्यामर्थप्रबोधनोपायइतिसूचितत्वप्रकटीकुरु ॥१॥ऋजुवयस्त्रलक्षणेगृहेचित्तलक्षणासुभित्तिषुचित्रांकथामेवोन्मीलितरेखामात्रेणकृतचित्रभ्या
त्स्यावर्णेविन्यासोन्मीलयामीत्यर्थ ॥२॥ तमाहावस्तिकश्चित्पुमान्मूर्खीमानित्यादिनोक्तमणिसाधक सत्वमेवेत्याह ॥ योसाविति॥३॥ त्वयिकस्तावशास्त्राणकुशलस्त्वत्याप्युक्त
लक्षणमर्त्तीत्याह ॥ तज्ज्ञइति॥४॥ कासौचिंतामणिर्यत्साधनेऽहमवर्त्तत्तमाह ॥ विद्धीति ॥५॥ मस्याचिंतामणित्वमुपपादयति ॥ सर्वत्यागेनेति ॥ साम्राज्यमात्यन्तिकीपूर्णका
मता॥६॥ खर्वीकृतानुच्छीकृताहिरण्यगर्भपर्यंतासमस्तसिद्धाभूतिरैश्वर्यपरंपरायेनतथाविधोविद्यालक्षणः स्वात्मोदयोनिरतिशयानदाभ्युदयोयस्मात्तथाविधश्च सर्वपरित्याग ॥
चार्येतथाशब्द ॥७॥ कथंसिद्धस्तदाह ॥ सत्यक्तमिति ॥ ब्रह्मणावेधसा ॥८॥ [illegible]

अहंमतिपरित्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थ.स्वतएवस्वदिसाक्षा

अहंमतिरभिमानरूपाअविद्या ॥ मृष्टाअखिलाअभ्रनीहारादिकलकायेनशारदानिलेन ॥ १० ॥ अहंमतिपरित्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थ.स्वतएवस्वदिसाक्षा
त्स्फुरतीतिसर्वत्यागएवमोक्ष पर्यवसित परमानदश्चितामणिर्नतल्लाभेतदुपेक्ष्यान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह ॥ मनोमात्रेइति ॥ त्वतुत्यक्त्वाभिमानपरिशेषात्त्यागात्यागविक
ल्पैरावृतइतिनपूर्णताप्राप्तइत्याह ॥ त्यागात्यागविकल्पैरिति ॥ ११ ॥ विकल्पवशादेवप्राप्तेपिसर्वत्यागेअविश्वासस्तवाभूदित्याह ॥ नायमिति ॥ १२ ॥ इतिचिंतयासकल्प
ग्रहणेचिरवृद्धिंगतेसतिसतेसर्वत्याग प्रोड्डीयगत. ॥ १३ ॥ यश्चितामपिआईषदपिवृणोतिस्वीकरोति ॥ १४ ॥ चित्तत्यागएवमुख्य सर्वत्यागश्चितायातुसत्याचित्तदुस्त्यजचि
त्तेनतुसकल्पद्वाराजगदेवसगृहीतमितिनकस्यापित्यागस्तेप्रतिष्ठितइत्याशयेनाह ॥ चित्तैवेतिद्वाभ्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ग्रामविहगम कपोतादि ॥ १७ ॥ सर्वत्यागस्यफलनि

मनोमात्रेत्वदस्यक्तेजगदायातिपूर्णताम् ॥ मृष्टाखिलकलंकेनस्वसत्तेवानिलेनखे ॥ १० ॥ केवलंसर्वसंत्यागेशेषिताहंमतिस्त्वया ॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौचिरसाध्योमहानिति ॥ ११ ॥ नायंसपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः ॥ त्यागात्यागविकल्पैस्त्वंखमंभोदैरिवावृतः ॥ १२ ॥ चिंतयेतिगतेवृद्धिंसंकल्पग्रहणेशनैः ॥ वात्ययेववनस्पंदेत्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ १३ ॥ त्यागितास्याकुतस्तस्यचिंतामप्यावृणोतियः ॥ पवनस्पंदयुक्तस्यनिःस्पंदत्वंकुतस्तरोः ॥ १४ ॥ चिंतैवचित्तमित्याहुःसंकल्पेतरनामकम् ॥ तस्यामेवस्फुरंत्यांतुचित्तंत्यक्तंकथंभवेत् ॥ १५ ॥ चित्तेचिंतागृहीतेतुत्रिजगज्जालकेक्षणात् ॥ कथमासाद्यतेसाधोसर्वत्यागोनिरंजनः ॥ १६ ॥ संकल्पग्रहणेनांतस्त्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ शब्दसंश्रवणेनांगयथाग्रामविहंगमः ॥ १७ ॥ निश्चितत्वंपरंसर्वत्यागआदायतेगतः ॥ आमंत्र्यापूजितोजंतुःसदुःखंनकरोतिकिम् ॥ १८ ॥ सर्वत्यागमणावेवंगतेकमललोचन ॥ तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वयासंकल्पचक्षुषा ॥ १९ ॥ त्वयातस्मिंस्तपस्येवदुःखेदृष्टिभ्रमोदिते ॥ ग्राह्यैकभावनाबद्धाजलेंदौशशिनायथा ॥ २० ॥ अवासनमनासक्त्याकृतानंतासवासना ॥ आद्यंतमध्यविषमादुःखायैवतपःक्रिया ॥ २१ ॥ अमितानंदमुत्सज्यसुसाध्यंयःप्रवर्त्तते ॥ मितेवस्तुनिदुःसाध्येस्वात्महासशठःस्मृतः ॥ २२ ॥ सर्वत्यागंसमारभ्यनचैषसाधितस्त्वया ॥ तथादुःखैकताज्ञानबद्धेनवनसद्मनि ॥ २३ ॥ राज्यबंधाद्विनिष्क्रम्यप्रसरद्दुःखपूरितात् ॥ वनवासाभिधेस्साधोबद्धोसिदृढबंधनैः ॥ २४ ॥

श्चितत्वत्यागेनापगच्छतानीतमिवेत्युत्प्रेक्षते ॥ निश्चितत्वमिति ॥ पूज्यस्यानिमन्त्रितस्याथपूजनेदक्षाध्वरादावनर्थ.प्रसिद्ध किंपुन प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥
आमन्त्र्येति ॥ १८ ॥ तत कोसौकाचखण्डोयोमयामणिबुद्ध्यागृहीतस्तमाह ॥ तपइति ॥ १९ ॥ दु खहेतुत्वाद्दु खेयाह्यमित्येवभावनादृढनिश्चय.॥ जलेदौप्रतिबिंबचंद्रसत्यशशि
नोभावनेववद्धेत्यर्थः ॥ २० ॥ पूर्वमवासनयथास्यात्तथाअनासक्त्यासर्वत्यागमुपक्रम्यपश्चादनतासवासनातप क्रियाकृतासाचव्यथा ॥ गृहधनदारादित्यागादादौविषमाअंतेफ
लासंगविषमामध्येवनवासशीतवातादिसहनाद्विषमेतिदु खायैवेत्यर्थ. ॥ २१ ॥ अमितात्मानंदसुसाध्यंचसर्वत्यागमुत्सृज्यमितेदु साध्येचतपआदिवस्तुनिय प्रवर्त्ततेसशठ अभि
तात्मस्वरूपविघातित्वात्स्वात्महेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ वनसद्मनितथावर्णितप्रकारतपोदुःखैस्तदेकताप्रयोजकाज्ञानेनचबद्धेनत्वयाएषप्राक्समारब्ध सर्वत्यागोनसाधितः ॥ २३ ॥ २४ ॥

वनवासमजानतांप्रागननुभूतवतांसुकुमाराणांवनवासव रनाद्धिकदु खमम्य ॥२५॥ खण्डिकांशकलमपि ॥ २६ ॥ उपपादितमणिसाधकचरितसाम्यमुपसंहरति ॥ इत्यमि ति ॥ अमङ्गमननममपादन्यतमपरिममणिमयत्नकथयासमानसम्यक्रमकठिनस्फुटीकृतम ॥ तन्मणिकाचवार्तातिकमेवमनुकरीत्यात्वस्वयमेवविचार्यतस्ततोमुख्यासर्वत्या गतपावायरर्वचिन्तामणिवरमलनिर्दोषमेवेस्मिनदेवस्वचित्तकोशेनिधायफलप्राप्तिपर्यंतापरिणतिनयेत्यर्थ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० नवतितम स्सर्ग ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इदानींविध्येभवत्तांतवार्तातिकमुदीयत ॥ कुभेनराज्ञश्वरितबोधातत्यागसिद्धये ॥ १ ॥ वस्तुनस्तत्त्वस्यसम्यक्प्रतिपत्तयेबोधाय ॥ स्मयोवि

द्विगुणाएवतेचिंता.शीतवातातपादय ॥ धनादधिकमन्येवनवासमजानताम्॥२५॥चिंतामणिर्मयाप्राप्तइत्यलनुब्ध्वानमि ॥ नल व्धवान्भवान्साधोस्फटिकस्यापिखंडिकाम्॥ २६॥ इत्येतदगमणियत्नकथासमानमम्यक्भयाप्रकथिततवपद्मनेत्र ॥ तद्बोध्यमेवममलस्वयमेवबुध्वायद्देस्मितत्परिणतिनयचित्तकोशे॥ २७॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चु०चिंतामणिसाधकवृत्तांतविवरणंनामनवतितमःसर्ग ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥इदानींराजशार्दूलवस्तुसप्रतिपत्तये॥ शृणुविंध्येभवृत्तांतविवृतिस्मयकारिणीम्॥ १ ॥ योसौविंध्यवनेहस्तीसोस्मिन्भूमितलेभवान् ॥ यौवैराग्यविवेकौतौद्वौतस्यदशनौसितौ ॥ २ ॥ यश्चासौवारणाक्रांतितत्परोहस्तिपःस्थितः॥ तदज्ञानतवाक्रांतितत्परंतवदु खदम् ॥३॥ अतिशक्तोप्यशक्तेनदु खादु खभयाद्भयम्॥ हस्तीहस्तिपकेनेवराजन्मौर्ख्यंणनीयसे॥ ४॥ यल्लोहवज्रसारेणवारण परियन्त्रित ॥ तदाशापाशजालेनभवानापदमावृत ॥ ५ ॥ आशाहिलोहरज्जुभ्योविपमाविपुलादृढा॥ कालेनक्षीयतेलोहतृष्णातुपरिवर्धते॥६॥ यद्द्देप्रेक्षतेवैरीगजमारादलक्षित ॥ प्रेक्षतेत्वांतदज्ञानक्रीडार्थमद्धमेककम्॥ ७॥ यद्भजगज गभ्रोश्टंखलाजालघधनम्॥ तत्त्यजभवान्भोगभूमिराज्यमकंटकम्॥८॥ कदाचित्सुकरंशृंखलाबंधभंदनम्॥ नत्वस्यमनसस्साधोभोगाशाविनिवारणम्॥ ९॥ यदिभेपाटयत्युच्चैर्यधहस्तिपकोपतत्॥ त्वयित्यजतितद्राज्यमज्ञानपतितंरुतम्॥ १०॥ यदाविरक्तःपुरुषोभोगाशांत्यक्तुमिच्छति ॥ तदाप्रकंपतेऽज्ञानछेद्येवृक्षेपिशाचवत्॥ ११॥ यदाविवेकापुरुषोभोगान्सत्यज्यतिष्ठति॥ तदापलायतेऽज्ञानछिन्नेवृक्षेपिशाचवत्॥ १२॥ स्मयतत्कारिणीम ॥ १ ॥ यौतस्यद्वौदशनौतौवैराग्यविवेकास्यावित्यन्वय ॥ २ ॥ ३ ॥ अतिशक्तोबलवानपित्वमशक्तेनदुर्बलेनापिमौर्ख्येणदु खादु खभयाद्भयनीयस ॥ ४ ॥ सचद्योलोहजालेनेत्युक्तिप्रकटयति ॥ यदिति ॥ परितोयन्त्रितोबद्धइत्यर्थ॥ भवानपाशाभिव्याप्यस्यापदमावृत ॥ राज्यपालनकालेतदित्यर्थ ॥ ५ ॥६॥ रिपौहस्तिपकेदूरादपश्यतीत्यनेनसूचिततदर्शनमुदाहरति ॥ यदिति॥ द्विरदस्ये ॥ अज्ञानस्यचेतनत्वमारोप्यवारोपम॥७॥ एताभ्यायभतसाभ्यामियुक्तेतात्पर्यमाह ॥ यदिति ॥ ८॥९ ॥ सपतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिण शिर पपातोर्व्यामितियदुक्तमस्यज्ञानेदर्शयति ॥ यदिभेइति ॥ पतितयथाभवतितथाकृतंत्वयापातितमिषजजरीकृतमित्यर्थ ॥ १० ॥ तदेवस्पष्टयति ॥ यदेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥ क्षतंशिथिलीभूतमपिमनस्त्यागस्तत्त्वज्ञानेननिर्मनस्कतातल्लक्षणेनमहासिनानिहततदानीमेवतेचूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधावसरोभूदितिभावः॥१४॥ तेनत्वदुपेक्षिता
ज्ञानेन ॥१५॥ राज्यत्यागविधौतदैवतथागतपतितमज्ञानयद्घातयिष्यस्तत्तदैवक्षयगतसत्त्वातप खातपातेननाहनिष्यदित्यर्थः॥१६॥ सखातवलयचक्रेइत्युक्तेस्तात्पर्यमाह॥
यदिति ॥ १७ ॥ परयाराजसामध्यागजलपटभूमयेत्यत्रोक्ताराजसामग्रीस्फुटयति ॥ यातस्येति ॥ तस्यगजारेर्हस्तिपकस्यराजप्रयुक्ताश्रीःखातसामग्रीसपद्याउक्तासातुअव
ज्ञानविचारानादरस्तल्लक्षणस्यहस्तिपकनृपते अभ्यन्तरचारिणीअतरगैश्वर्यभूता ॥ चिंतैवसविवेकस्यसर्वस्वमितिभावः ॥१८॥ हेसाधोत्वमगजोपिसन्नयमुक्तविवेकसंपन्नोग
जेद्रःअनेनाज्ञानलक्षणेनवैरिणाअभित खातेतरसानिक्षिप्तः॥१९॥ उपर्यस्थगयद्बालतौघेनसतशठइत्यस्यतात्पर्यस्फुटयति॥यदिति ॥ सज्जनवृत्तिभिःशांतिक्षात्यादिगुणै सा
धुजनसमागमैश्चईषदावृतम॥२०॥इतिभूयादृढवद्धस्तेनहस्तिपकेनस॥निष्ठत्ययापिदु खेनभूसद्मनियथावलिरित्युपसहारस्यतात्पर्यवर्णयन्नुपसहरति॥इत्यद्यापीति॥२१॥ उ

भोगौघेनूनमुन्मुक्तेपतत्यज्ञानसंस्थितिः॥ पादपेक्रकचच्छिन्नेकुलायस्तद्गतोयथा॥१३॥ यदावनंप्रयातस्त्वंतदाज्ञानंक्षतंत्वया॥ पति
तंसन्ननिहतंमनस्त्यागमहासिना॥१४॥ तेनभूयःसमुत्थायस्मृत्वापरिभवंकृतम्॥ तपःप्रपंचखातेस्मिन्गहनेत्वंनियोजितः॥१५॥ तदै
वाघातयिष्यस्त्वंयद्यज्ञानंतथागतम्॥ राज्यत्यागविधौतत्त्वांनाहनिष्यत्क्षयंगतम्॥१६॥ यत्खातवलयस्तेनवैरिणाहस्तिनःकृतः॥ तत्त
पोदुःखमखिलमज्ञानेनतवार्पितम्॥१७॥ यातस्यराजराजश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम॥ सात्वमज्ञाननृपतेश्चिंताभ्यंतरसारिणी॥१८॥ त्वं
गजेंद्रस्त्वयंसाधोदीर्घवनेऽगजोपिसन्॥ अज्ञानवैरिणातेननिक्षिप्तस्तरसाभितः॥१९॥ यत्खातवलयोबाललताभिरवगुंठितः॥ आवृतं
तत्तपोदुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः॥२०॥ इत्यद्यापितपःखातेदुःखेत्वस्मिन्सुदारुणे॥ स्थितोसिपातालतलेनृपवद्धोयथावलिः॥२१॥ ग
जस्त्वमाशानिगडानिवैरीमोहोनिखातःपुनरुग्रबंधः॥ महीतलंविंध्यउदंतइत्थंत्वदीयउक्तःकुरुयत्करोषि॥२२॥ ॥इ०वा०वा०दे०
मो०नि०पू०चू०हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणंनामैकनवतितमःसर्गः॥९१॥ ॥छ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥यदुक्तंनयशालिन्यातया
विदितवेद्यया॥ तदाचूडालयाज्ञानंतत्कस्मान्नोररीकृतम्॥१॥ साहितत्त्वविदांमुख्यायद्यद्वक्तिकरोतिच॥ तत्सर्वंसत्यमेवांगतदनुष्ठेय
मादरात्॥२॥ अथचेद्वचनंतस्यास्त्वयानानुष्ठितंनृप॥ तत्सर्वसंपरित्यागःकस्मान्ननिपुणीकृतः॥ ३॥

क्तमनुक्तंचपिण्डीकृत्याह ॥गजइति॥
त्वगजः॥ आशास्तवनिगडानि॥ मोहोवैरीहस्तिपक॥ उपेतपसिनिर्बंधएवनिखातः॥महीतलविंध्यः॥इत्थत्वदीयउदतोवृत्तांतोमयाहस्तिकाख्यानेनोक्तः॥एवंपरिज्ञायतपःखा
तादुद्गम्यतस्यरिपोर्नाशाययत्करोषितत्कुरुमाविलबस्वेत्यर्थः ॥२२॥ ॥इतिश्रीवा०ता०नि०पू०एकनवतितमःसर्गः ॥९१॥ ॥छ॥ ॥ इहकुभवचःश्रुत्वासर्वत्यागपरोनृप. ॥
त्यक्तावनादिवङ्कौस्वसर्वंभाण्डमदीदहत् ॥१॥ यदात्ववनप्रस्थितस्तदैवाज्ञानपतितसन्ननिहतमितित्वयोक्तत्रतदानींममनस्त्यागोपाय केनोपदिष्टोयोमयापेक्षितइतिराजशङ्कां
वितर्कयतीचूडालोवाच॥यदुक्तमिति ॥ १॥ तस्याअतत्त्ववित्त्वानृतवादित्वादिशंकावारयति ॥ साहीति ॥ अनुष्ठेयमभूदितिशेषः ॥२॥ यदिआत्मबुद्ध्याचिरंजीवेद्गुरुबुद्ध्या
विशेषत पग्बुद्धिर्विनाशायस्त्रीबुद्धिःप्रलयकरीतिवचनात्स्त्रीबुद्धिमुपेक्ष्यात्मबुद्धिनिश्चितसर्वत्यागमेववद्धमस्थास्तर्हिसएवत्वयाकुतोनस्थिरीकृतइत्याह ॥ अथचेदिति॥ ३ ॥

राज्यादिपरित्यागमात्रेण सिद्धः सर्वपरित्यागः साधोर्ससाध्यतस्तव स्वर्वीकृतजगद्रुनिर्विषास्वात्मोदयस्तथेतिस्त्वयैवोक्तम् नचमयात्यक्तराज्यादिपुन स्वीकृतम् तत्कथमयासर्व
त्यागानिपुणास्त्वमितिशिखिध्वज पृच्छति ॥ राज्यमिति ॥४॥ केवलसर्वसत्यागेशेषिताहमतिस्त्वयेतिमयाप्रागुक्तमेवास्योत्तरम् विवेकाभावारयसौनमतिपन्नस्तदपवनाश्रम
कुटाकमण्डल्वादिपरिग्रहशेषपिनि शपत्यान्जितेकथचिद्विवेकमाप्याहंकारपर्यायपरित्यज्यपूर्णोभविष्यतीतिमन्यमानाशनैसद्बुद्धिविचारमवतारयंतीगूढाभिसंधिनैवचूडालोवा
च॥ धनमिति ॥ यस्त्वसवधिसर्वधनस्यामेसर्वत्याग सिध्यत् नचराज्यादयस्तस्वसमधिन सर्वथा ॥ अहंकारोहिराज्यादिकममतिकल्पयस्तत्स्वामितामन्यतेनत्सात्मेतिभावस्वभा
वान्नसर्वत्यागस्तवसिद्धइतिभावः॥५॥ यद्यहंकारेतादाम्यारोपाद्वात्माराज्यादिस्वामितापतिपन्नस्त्वस्युप्येनतर्हितस्यागादेवराज्यादित्यागसिद्धोन्मान्यथा सचत्वयानत्यक्तइत्या

॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥राज्यत्यक्तगृहत्यक्तदेशस्त्यक्तस्तथाविध ॥दारास्त्यक्तास्तथाप्यगसर्वत्यागोनर्किकृत ॥४॥ ॥चूडालोवाच॥
धनदारागृहराज्यभूमिश्छत्रंचयाधवा ॥ इतिसर्वनतेराजन्सर्वत्यागोहिकस्तव ॥ ५ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥
तपरित्यज्यनि शेषमायास्यसिविशोकताम् ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ राज्यचेन्ममनोसर्वतत्सर्वंवनमेवमे ॥ शैलवृक्षादिगु
ल्मादयतदप्येतत्त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रणोदित ॥ निमेषातरमात्रेणवशीवीरः शि
खिध्वज ॥ ८ ॥ प्रममाजवनास्थांतांकृत सुदृढनिश्चय ॥ प्रावृड्वोपस्तटगतांरजोलेखामिवात्मना ॥ ९ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥
सवृक्षाद्रिवनश्वभ्राद्विपिनादपिवासना ॥ परित्यक्तामयानूनपरित्याग स्थितोमम ॥ १० ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ अद्रेस्तटवनश्वभ्रमलि
लपादपस्थलम् ॥ इत्यादितवनोसर्वंसवत्याग कथतव ॥ ११ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामा
यास्यशोकताम् ॥ १२ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एतच्चेन्ममनोसर्वतत्सर्वस्वाश्रमोमम ॥ वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाशुत्यजाम्यहम्
॥ १३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रबोधित ॥ निमेषध्यानमात्रेणवशीवीर शिखिध्वज ॥ १४ ॥ प्रममाजा
श्रमास्थातांसविदाशुद्धयाहृदि ॥ स्फुरतींस्फुरणेनैवरजोलेखामिवानिल ॥ १५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सवृक्षोटजवीरुत्काद्वास
नास्वाश्रमादपि ॥ परित्यक्तामयानूनसर्वत्याग स्थितोमम ॥ १६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ वृक्षोवापीस्थलगुल्ममुटजव्रततीवृतिः ॥ इतिर्कि
चिन्नतेसर्वसर्वत्याग कुतस्तव ॥ १७ ॥ तवास्त्यन्योपरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामायास्यशोकताम् ॥ १८ ॥

शयनाद्यागमेवेति॥६॥ उक्ताशयमप्रतिपद्यमान पूर्वपरित्यक्तत्वादेवराज्यादीनवेदानीराज्यादिसबधोनास्तीतिनत्यागार्हता शैलवृक्षादीनांत्विदानींपरिग्रहान्नतस्यागमतरणतदस
पत्यागसिद्धिरित्यस्याशयइतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच॥ राज्यमिति॥ एवमग्रेपिराज्ञस्तात्पर्यभेदभ्रमकल्प्य॥७॥८॥ प्रावृड्वोपोवर्षाप्रवाह रजोलेखापांसुगजिमिव ॥ ९ ॥ वा
सनाममतापरित्यक्तातनममत्याग स्थित सपन्न ॥ १० ॥ कुंभाशय पूर्ववत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्यामाद्रुनादितवनोसर्वमित्यस्तुभामतयापितवाश्रमतद्भावात्कथसर्वत्याग सिद्धइतिमामा
इतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच ॥ एतच्चेदिति ॥ अप्यर्थकएवकार ॥ १३ ॥ १४ ॥ आश्रमेआस्थाममतापममार्ज ॥ १५ ॥ १६ ॥ कुंभाशयोराजाशयश्चप्राग्वत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

कुड्यानिभित्तय. ॥ अल्पाकुटीकुटीरः ॥ १९ ॥ विष्टरादासनात् ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरइतिषत्वम् ॥ अवदातात्माशुद्धचित्तः ॥ २० ॥ अंशुमान्सूर्य स्वस्यस्यंदनेरथेइवासने आलोकयन्नेवस्थितइतिशेष. ॥ २१ ॥ २२ ॥ अब्धिभू समुद्रोदरनिम्नभूमिरुन्नतभुवोघ्टिनद्यादिवारियथाएकत्रानयतितद्वत् ॥ २३ ॥ करैःकिरणैःसंचारवान्सक्रांतोर्को यथासूर्यकातशिलास्थानपावकज्वालयतितद्वत् ॥ अणौज्वलेरकर्मकत्वाण्णौकर्त्तु.पावकस्यकर्मता ॥ भांडोपस्करस्यापितत्फलभस्मीभावाश्रयत्वात्कर्मताविवक्षिता ॥ ज्व लेर्मित्वविकल्पादुपधाह्रस्वाभाव. ॥ २४ ॥ विवेशवृस्यामितिशेष. ॥ ध्वसिकामन्वतरसधिप्रलयस्तत्रयथारवि स्वप्रदीपितेग्नौजगद्धुत्वामेरुश्रृंगेउपविशतितद्वत् ॥ २५ ॥ इ दानीमक्षमालात्यक्तुकाम कृतोपकारविस्मरणदोषपरिहरत्तामाह ॥ एतावंतमितिद्वाभ्याम ॥ हेपतिप्रियेस्वामिभक्तेनजात परक्लेशेनस्वार्थसाधनबुद्धेर्भेदउच्छेदोयस्यतथावि

शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंभाजनादिमे॥ चर्मकुड्यकुटीरादिनत्तावत्संत्यजाम्यहम्॥१९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ इत्युक्तासमुत्तस्थावविक्षुब्धमतिःशमी॥ विष्टरादवदातात्माश्रृंगादिवशरद्घनः॥ २० ॥ कुंभस्त्वालोकयन्नेवतांक्रियाःसस्मितःस्वय म्॥ आसनेलोककार्येषुस्वस्यंदनइवांशुमान्॥ २१ ॥ यत्करोतिकरोत्वेतदस्यैतत्पावनंपरम् ॥ इतितूष्णींस्थितःकुंभःशिखिध्वजमवै क्षत॥ २२ ॥ शिखिध्वजस्तुतत्सर्वंभांडोपस्करमाश्रमात्॥एकत्रैवानयामासभुवोवार्यब्धिभूरिव ॥ २३ ॥ तत्संस्थाप्येंधनैःशुष्कैर्ज्वा लयामासपावकम्॥ करैःसंचारवानर्कःसूर्यकांतपदंयथा ॥ २४ ॥ भांडोपस्करजालंतदग्नौत्यक्त्वाविवेशसः ॥ ध्वंसिकायांजगद्धुत्वा मेरुश्रृंगेयथारविः॥ २५ ॥एतावंतंमयाकालंवृत्तायत्त्वंपतिप्रिये॥ अजातबुद्धिभेदेनतेनैवकृतमस्तुते ॥ २६ ॥भ्रांतौतुविनिवर्तिन्यां नाधुनोपकरोपिमाम्॥ मंत्राटव्यांचिरंभ्रांतंवित्ततंकार्यवर्त्मसु॥ २७॥ दृष्टानिधर्मस्थानानिविश्राम्याम्यधुनासखि॥ इत्यक्षमालांज्व लनेचिक्षेपात्काशिखिध्वजः॥ २८॥ कल्पांताग्नाविवव्योमताराली॑पवनोमलाम्॥ मयानरम्गेणत्वंचिरंवनम्गाच्युतम्॥ २९ ॥ अ वोधेनधृतंवृस्यामिदमेवम्गाजिन॥ इदानींगच्छतुच्छायपंथानःसंतुतेशिवाः॥३०॥ वह्निनाव्योमतांगच्छसतारंव्योमतेसमम्॥ तद्वृ स्यंगात्कराभ्यांसधृत्वाचर्माजहादिति॥ ३१ ॥

धेनमयात्वयत्एतावतकालवृत्तापरिवर्त्तनश्रमप्रापितातेनैवतेतवमत्सेवनकृतपर्याप्तमस्तु ॥ २६ ॥ अधुनातुतपोजपादिकर्त्तव्यताभ्रांतौविनिवर्तिन्यामपगतायासत्यामांनोप करोपिअतोनत्वाश्रमेणयोजयामीतिविश्राम्येत्यर्थ ॥ अहमपित्वयासहजपभ्रमेणनानामन्त्राटवीषुभ्रात.संप्रतिविश्रमिष्यामीत्याह ॥ मन्त्राटव्यामिति ॥ कार्यवर्त्मसुक्रिया साध्यक्षुद्रसिद्धिमार्गेषुवित्तनभ्रांतम् ॥ २७ ॥ धर्मस्थानानितपोवनसिद्धिक्षेत्रादीनि ॥२८॥ यथापवन.कल्पांताग्नौव्योम्नस्तारालीनक्षत्रमालाक्षिपतितद्वत् ॥ अनेनाक्षमाला स्फाटिकीतिगम्यते ॥ मृगाजिनप्रत्याह ॥ मयेति ॥ २९ ॥ वृस्याकुशासने ॥ इदमेवतवोपकृतमस्त्वितिशेषः ॥ तुच्छायमूलकारणमायास्वभावाय ॥ पंथानःअवांतरकारणप्र विलयलक्षणामार्गा. ॥ ३० ॥ सतारव्योमतेसममित्युक्त्यापृषतस्यनच्चर्मशुक्लबिंदुचित्रमितिगम्यते ॥ तस्यद्विसतारव्योमताप्राप्तिरनुरूपैवेति ॥ ३१॥

भृपहत्यफ।भृत्यना।यम।कुप्यकराभ्यामर्थ्यामहाविक्षिपूवम।म्यप ॥ यथामलयवात अचलानजुधेराकृप्यस्वयङ्गीत्यजनितद्भुत् ॥ इवार्नाकमंडलुत्यक्तुकाम छत्तद्वताप्याप
मापपरासन्न ॥ महावृत्तनत्यादिना ॥ सुवृत्तनधनुत्लेनसुचरिभेणचभवतासता ॥ शासमत्ययातोयभनच्छम्व॥२ ॥मतिष्ठतमस्पुपकरणनकृतम् ॥ सौत्वदादिपदाम्पपियथास
भवम्लवमयाम्पानि॥२३॥ येनैवेति ॥ अनेनसकमंडलु पूर्वकसाधिन्छोपिपाच्छुत्यर्थवङ्किदाहेनसशोभ्यस्वयगृहीत स्थित सपुनदाहेनसशोध्यान्यस्मैश्रोभियायवत्तइतिग
म्यत ॥२४॥२५॥ यदुपकरणसाधुमतिपत्त्यर्थभवत्तदमयेमहतमापिदातव्यदाननतिपापमिति नियमादित्यर्थ ॥मूसीधस्यस्तस्यानुचितदोषमाह ॥ मूखस्येवति ॥ यथामूख
स्यम तरधामसिहनोगुमवच्छमेपापपतमितथात्वमपिसदास्वमच्छन्नेअधोदेशोपतसि॥२६॥अतोहमृसिकेमूर्खमनेरिवतेभैवदाहसतापगतिरुचिताअतोभस्मतांव्रजेत्यथ ॥ इत्यु

मृपोभ्रावद्युधेर्वातोद्वपद्माविवाचलात्॥ महावृत्तेनभवतात्वयावारिघृतमम ॥ ३२ ॥ साधोकमंडलोसम्यङ्नतेप्रतिकृतकृतम् ॥ सौ
हृदस्यमनाज्ञस्यसौजन्यस्यस्थिरस्यच ॥ ३३ ॥ साधुत्वस्यचसवस्यत्वमेवपरमास्पदम् ॥ येनैववङ्गिनादेहसंशोध्याभ्यागतोसिमाम्
॥ ३४ ॥ तेनैवगच्छहेमित्रपंथानस्संतुतेशिवा ॥ इत्युक्त्वाश्रोत्रियायैवकमंडलुमदात्तदा ॥ ३५ ॥ अभ्रयेमहतेवापिदातव्यसाधुयद्भवे
त् ॥ मूखस्येवमतिगुभनित्यमेवपतस्यध ॥ ३६ ॥ उचितातेगति सैवबृसिकेभस्मतांव्रज ॥ इत्युक्त्वादायबृसिकामग्नावेवसमाहिकाम्
॥ ३७ ॥ शुद्ध्ययमासनार्थवैचितितत्याजभासुरे ॥ यत्त्याज्यमचिरेणैवत्यक्तव्यंकिलतत्सदा ॥ ३८ ॥ विस्तर क्रियतेसद्भिरुपादेयइति
स्थिति ॥ शीघ्रमभाविदसर्वभांडजातत्यजाम्यहम् ॥ ३९ ॥ एकवारदहत्यग्निर्दात्यभवतितुष्टये ॥ साधोक्रियोपकरणनिक्रियायत्य
जाम्यहम् ॥ नखेदस्त्वभ्रकर्तव्योनन्वयोग्यंबिभर्तिक ॥ ४० ॥ इत्युक्तवान्झटितिभोजनभाजनायसर्वजुहावनवासविलासयोग्य
म् ॥ तदाहजालमनलंसममेवराजाकल्पांततेजसिजगज्ज्वलतीवकाल ॥ ४१ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० च० सर्व
त्यागकरणनामद्विनवतितम सर्ग ॥ ९२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कामहिकामपुनमोदृसीभासुरे अग्नावेवतस्याजेतिपरत्पान्वय॥३७॥किमर्थसर्वतत्याजेत्याह॥ शुद्ध्ययमिति ॥ चितिशुद्ध्यर्थचितिभ्रमचितम्येआसनार्थम् ॥ चिन्मात्यर्थचित्यर्थ॥
कुभवस्याह ॥ यदित्यादि॥ हसाधोयस्याज्यभांडजातनदचिरेणशीघ्रमेवत्यक्तव्यमविलंबितव्यमित्यथ ॥३८॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ विस्तरइति ॥ यत सद्भिर्विषमनिस्तीर्णोदुरुपा
देपसंपदयोग्यउपकरणांतरैर्विस्तर क्रियतेइतिलोकेवस्तुस्थिति प्रसिद्धा अतोहमिदंसर्वभांडजातशीघ्रमेवाग्नौत्यजामि ॥ ३९ ॥ यत सर्वदासभांडमेकवारयुगपदेवदहतिचे
म्ममयुदयसत्त्यागस्तोपायभवतीत्यथ ॥ ननुहकुभतभमक्तनसवत्यागविपयेत्यपारखेदोनकर्तव्योयतोलोकेपिअयोग्यकोविभर्तिधारयति ॥ तथाचाक्रियस्यममक्रियोप
करणमयोग्यमेवमिनधारणयोग्यमितिभाव ॥४०॥ राजाशिखिध्वजइतिउक्तवान्सन्सर्वभोजनभाजनमाद्यप्रधानयस्यतथाविधमत्सर्वमनवासविलासयोग्यभांडजालसमग्र
मपरवअनलमर्दभिजुहाव ॥ यथाकालोकल्पांततेजसिजगद्युगपदेवजुहोतितद्वदित्यर्थ ॥४१॥ ॥इ० वासिष्ठम ता० प्रकाशेनिर्वाण० पू० द्विनवतितम सर्ग॥९२॥

द्रव्योपकरणदेहंत्यक्तुकाम.शिखिध्वजः ॥ विनिवार्यात्रकुंभेनचित्तत्यागायबोध्यते ॥ १ ॥ स्वेनमनसावृथाममतासंकल्पेनकल्पितंसमर्थिततत्कुटीरूपंतृणमंदिरम् ॥ १ ॥
पिठरशरावकुशकाष्ठसंचयादियत्किंचिदभवत्तत्सर्वंददाहेत्यादिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ स्वस्यवसनवल्कलम् ॥ भुज्यतेयस्मिंस्तद्भोजनंपत्रपुटकाद्यपि ॥ ३ ॥ पूर्वंदृष्टापश्चान्नष्टा
अदर्शनप्रामाजनस्थितिर्यत्र ॥ पूर्वकालेतिसमासः ॥ ४ ॥ तदेवोपपादयति ॥ आश्रमादिति ॥ ५ ॥ केवलाकृतिर्देहमात्रावशिष्टः ॥ ६ ॥ वासनांममताम् ॥ तत्रसर्वोपकर

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथोत्थायददाहासौशुष्कंतत्तृणमंदिरम्॥ अज्ञेनस्वेनमनसावृथासंकल्पकल्पितम्॥ १ ॥ शिष्टंयत्किंचिदभव
त्तत्सर्वंसशिखिध्वजः॥ असंरब्धमनामौनीक्रमेणसमयाधिया ॥ २॥ ददाहचसचिक्षेपतत्याजचवभंजवा ॥ भांडजातंस्ववसनंभो
जनाद्यपितुष्टवत्॥ ३॥ सबभूवाश्रमस्तस्यदृष्टनष्टजनस्थितिः॥ वीरभद्रबलध्वस्तदक्षयज्ञाश्रमोपमः ॥ ४ ॥ आश्रमात्तेमृगगणास्त्य
क्त्वोमंथमुद्ययुः॥ साग्निदाहात्पुरवराद्भीतभीतजनाइव॥ ५॥ भांडजातंदहत्यग्नौसहशुष्केंधनेनतत्॥ केवलाकृतिरस्नेहस्तुष्टिमानाहभू
पतिः॥६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥वासनांतत्रसंत्यज्यसर्वत्यागीस्थितोस्म्यहम्॥ अहोनुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः॥७॥ संपन्नः
केवलःशुद्धःसुखेनोद्बोधवानहम्॥ किंनामकिलवस्त्वेतद्भवेत्सांकल्पिकक्रमम्॥८॥यावद्यावत्प्रहीयंतेविविधाबंधहेतवः॥ तावत्तावत्स
मायातिपरमांनिर्वृतिंमनः॥९॥शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखितोस्मिजयाम्यहम्॥ विबंधाःप्रक्षयंयाताःसर्वत्यागोमयाकृतः॥ १०॥दिगं
बरोदिक्सदनोदिक्समोयमहंस्थितः॥ देवपुत्रमहात्यागात्किमन्यदवशिष्यते॥ ११॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ सर्वमेवनसंत्यक्तंत्वयाराज
न्शिखिध्वज॥ सर्वत्यागपरानंदेमामुधाभिनयंकुरु ॥ १२॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तमः॥ यंपरित्यज्यनिःशेषंपरामा
यास्यशोकताम्॥ १३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिश्रुतवतातेनकिंचित्संचिंत्यभूभृता॥इदमुक्तंमहाबाहोरामराजीवलोचन॥ १४॥
शिखिध्वजउवाच॥ ॥इंद्रियव्यालसंघातोरक्तमांसमयाकृतिः॥ शिष्यतेसर्वसंत्यागेदेहोमेदेवतात्मज॥ १५॥ तदुत्थायपुनर्देहंभृगुपा
तादविघ्नतः॥ विनाशात्मकतांनीत्वासर्वत्यागीभवाम्यहम्॥१६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वादेहमग्रस्थेश्वभ्रेत्यक्तुमसौजवात्॥
करोतियावदुत्थानंतावत्कुंभोप्युवाचह ॥ १७॥

णे ॥ प्रबोधितस्त्वयेतिशेषः ॥ ७ ॥ साकल्पिकोममतासंकल्पप्रयुक्त.सपदृक्रमोयस्यतथाविधमेतदुपकरणजातंकिंनामनकिंचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्त्याग
सुखमभिनयन्नाह ॥ यावद्यावदिति ॥ ९ ॥ विविधाबंधाबंधहेतवोविषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥ बाह्योपकरणत्यागमात्रेणभ्रात्यावालस्येवतस्यसर्वत्यागसुखाभिनयमसहमानः
कुंभउवाच ॥ सर्वमेवेति ॥ अभिनयव्यंजकचेष्टाविशेषम् ॥ १२ ॥ तवेत्यादिप्राग्वत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्वभ्रेभृगौ ॥ १७ ॥

निरागस्कनिरपराधम ॥ महावटेभूमौ ॥ तर्णकस्वबत्सम ॥ १८ ॥ निरागस्कतामेवदर्शयति ॥ जडइति ॥ तवअपराधइतिशेष ॥ १९ ॥२०॥ यस्यापराधसमन्यदर्शयति॥ क्षोभयतीति ॥ सएवनिग्रहार्होदव्य ॥ २१ ॥ ननुसुखदुःखोद्भवस्थानत्वात्कुत.शरीरनापराधितमाह ॥ सुखेति ॥ भूत्याउत्पत्तिस्थानतामात्रेण ॥ तमदृष्टांतमाह ॥ नेति ॥ यथाफलबालतर्वाफुरुतेआत्मस्पंदेफलाविपातेसतिनतदभिमान्यात्माअपराधवान्भवति ॥ २२ ॥ यत.स्फुरन्वातएवफलानांशिर.पक्वानांपुष्पाणांचबलात्पातनकुरुतेइति सएवापराधी तरुणासाधुनाकिमपराद्धतद्देहेनापिसाधुनात्मन किमपराद्धमित्यर्थः॥२३॥ हियस्मात्ससर्वस्याग पुनरधिकारिदेहदौर्लभ्येनज्ञानदौर्लभ्याद्विषमोदु.साधएवसप

कुंभउवाच॥ ॥राजन्किमितिदेहत्वनिरागस्कमहावटे॥ त्यजस्यज्ञोहिदृपभ कुपितोहंतितर्णकम्॥१८॥ जडोवराकोमूकात्मातपस्वी देहकोऽस्ययम्॥ नकभ्वनतवैतस्मिन्मामुधैवतनुंत्यज ॥ १९ ॥ आत्मन्येवैपमूकात्माध्यानवानवतिष्ठते ॥ सचाल्यतेपरेणैवतरगेणैव काष्ठकम् ॥ २० ॥ क्षोभयत्यन्यएवैनंनिग्रहार्होमुहुर्बलात् ॥ तपस्विनंयथैकांतंसस्थितंमत्ततस्कर ॥ २१ ॥ सुखदु खादिभूत्याहिना पराधिशरीरकम्॥ नात्मन फलवानात्मस्पंदेवृक्षोपराधवान् ॥ २२ ॥ वात फलशिरःपुष्पपातनकुरुतेस्फुरन्॥ तरुणासाधुनासाधोर पराद्धकिमात्मन ॥ २३ ॥ त्यक्तेनापिशरीरेणक्लितामरसेक्षण॥ सर्वत्यागोनतेयातिनिष्पत्तिविषमोहिस ॥ २४ ॥ मृगौकेवलमेतत्त्वं निरागस्कशरीरकम्॥ मुधाक्षिपसिनोदेहत्यागेतस्त्यागिताभवेत्॥ २५ ॥ येनायक्षोभ्यतेदेहोमत्तेभेनेवपादप ॥ तत्सत्यजसिचेत्पाप तन्महात्यागवान्भवान्॥ २६ ॥ तस्मिंस्त्यक्तेभवेत्त्यक्तसर्वदेहादिभूपते॥ नोचेन्निमग्नमप्येतद्भूयोभूयःप्ररोहति ॥ २७ ॥ ॥शिखिध्व जउवाच॥ ॥केनायचाल्यतेदेह किंबीजजन्मकर्मणाम्॥ कस्मिंस्त्यक्तेपरित्यक्तसर्वभवतिसुंदर॥ २८ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥साधोन देहत्यागेननराज्यत्यजनेनच॥ नघोटजादिशोपेणसर्वत्यागोभवेन्नृप॥ २९ ॥ यत्सर्वसर्वतोयच्चतस्मिन्सर्वैककारणे॥ सर्वस्मिन्सपरि त्यक्तेसर्वत्यागकृतोभवेत्॥ ३० ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सर्वसर्वगतसर्वहेयंत्याज्यंचसर्वदा॥ सर्वंकिमुच्यतेब्रूहिसर्वतत्त्वविदांव र॥ ३१ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥साधोसर्वगताकारजीवप्राणादिनामकम्॥ नजडंनाजडंभ्रांतचित्तंसर्वमितिस्मृतम् ॥ ३२ ॥ चित्तमे वभ्रमविद्धिविद्धिचेतोनरंनृप॥ चित्तविद्धिजगज्जालंचित्तसर्वमितिस्मृतम्॥ ३३ ॥

पतत्यथः ॥ २४ ॥ तस्येदहक्षोभकस्याहंकारस्यत्यागितामोभवेन्नसिद्धोस्त्यर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्देहादिनिमग्नअलमज्ञानादिनानाशितमपितस्माद्देहचालकादेवजन्म कर्मबीजभूतात्प्ररोहति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्ववासनास्पदत्वात्सर्वम ॥ सर्वविषयेषुप्रसृतत्वात्सर्वत ॥ सकल्पेनसर्वजनकत्वात्सर्वैककारणे ॥ ३० ॥ सर्वमहेयसर्वदाच त्याज्यत्वमप्योम्ययत्सर्वंतयोच्यतेतत्किमित्यर्थ ॥ ३१ ॥चित्प्राधान्येनजीवनामकक्रियाप्राधान्येनप्राणादिनामकचित्तलिंगम ॥ ३२ ॥ नरम्पवहर्तृपुरुषम ॥ ३३ ॥

---

१ एकस्मिन्नित्यपिक्वचित्पाठ. २ भवेत्यक्तसर्वदेहादिसुदरेत्यपिक्वचित्पाठ

॥ ३४ ॥ तत्त्यागेसर्वत्यागसंभवात्तदत्यागेसर्वत्यागासंभवात् ॥ ३५ ॥ सर्वैंधर्मादय·अधर्मावाराज्यादितत्फलभोगस्थानानिवासंचित्तस्यपरदु.खमेव ॥ ३६ ॥ विवर्त्ततेपरि
णमते ॥ ३७ ॥ भस्त्राध्मानदृति· ॥ भस्त्राभरेणकर्मारेण ॥ ३८ ॥ सर्वभूतप्रसिद्धानामुपभोगानाजरामरणादीनादेहधर्माणाम् ॥ महामुनिपदेनतद्धर्मा·शमदमादयोलक्ष्यतेतेषा
चतत्रतत्रनिरूढवासनचित्तमेवाश्रयइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अशातचित्तमेवमननान्मनोमयमतःप्राणचेष्टयाजीवश्चभूत्वाबहि·स्थूलदेहतद्यवहाराद्याकारजालेनभवतीत्यर्थ.
॥ ४० ॥ तदेवात·शातमहदहकार·प्राण प्राज्ञात्माचेत्यादिभिःक्रियानुरूपैरभिधाव्यापारैरुच्यतइत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सत्यपरमार्थभूतभूमानदरूपकिनानुभूयतेअनुभूय

राज्यादेरथदेहादेराश्रमादेर्महीपते ॥ सर्वस्यैवमनोबीजंतरुबीजंतरोरिव ॥ ३४ ॥ सर्वस्यबीजेसंत्यक्तेसर्वंत्यक्तंभवत्यलम् ॥ संभवासं
भवाद्रूपसर्वत्यागोभवेदिति ॥ ३५ ॥ सर्वधर्माद्यधर्मावाराज्यादिविपिनादिवा ॥ सचित्तस्यपरंदुःखंनिश्चित्तस्यपरंसुखम् ॥ ३६ ॥ इदं
विवर्त्ततेसर्वंचित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनबीजंवृक्षतयायथा ॥ ३७ ॥ पादपःपवनेनेवभूकंपेनेवपर्वतः ॥ भस्त्राभस्त्राभरेणा
यंदेहश्चित्तेनचाल्यते ॥ ३८ ॥ सर्वभूतोपभोगानांजरामरणजन्मनाम् ॥ महामुनीनांसुदृढंचित्तंविद्धिसमुद्गकम् ॥ ३९ ॥ इदंप्रवर्त्ततेसर्वं
चित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनचित्तंजीवोमनोमयम् ॥ ४० ॥ बुद्धिर्महदहंकारःप्राणाश्चेत्यादिभिर्मुने ॥ क्रियानुरूपैरभिधा
व्यापारैःशांतमुच्यते ॥ ४१ ॥ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तस्मिंस्त्यक्तेमहीपते ॥ सर्वाधिव्याधिसीमांतःसर्वत्यागःकृतोभवेत् ॥ ४२ ॥ चित्तत्या
गंविदुःसर्वत्यागंत्यागविदांवर ॥ तस्मिन्सिद्धेमहाबाहोसत्यंकिंनानुभूयते ॥ ४३ ॥ चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः ॥ शिष्यते
परमंशांतमच्छमेकमनामयम् ॥ ४४ ॥ अस्याश्चित्तंविदुःक्षेत्रंसंस्तृतेःसस्यसंततेः ॥ क्षेत्रेत्वक्षेत्रतांयातेशालेःकइवसंभवः ॥ ४५ ॥
चित्तमेवविचित्रेहंभावाभावविलासिना ॥ विवर्त्ततेर्थभावेनजलमूर्मितयायथा ॥ ४६ ॥ चित्तोत्सादनरूपेणसर्वत्यागेनभूपते ॥ स
र्वमासाद्यतेसम्यक्साम्राज्येनेवसर्वदा ॥ ४७ ॥ सर्वत्यागस्यविषयोयथैवान्योस्तितेतथा ॥ त्वमप्यन्यस्यभवसित्यागिन्गृह्णासिवैनृप
॥ ४८ ॥ सूत्रंमुक्ताफलेनेवजगज्जालंत्रिकालकम् ॥ सर्वमंतःकृतंतेनयेनसर्वंसमुज्झितम् ॥ ४९ ॥

तएवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ द्वैतकार्यविभागाविर्भावपरपरा ऐक्यकारणेतिरोभावक्रमश्चलयबाधयाति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अर्थभावेनपदार्थाकारेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सचायंसर्व
त्यागोनपरिच्छिन्नात्मग्रहणेसिद्ध्यतीत्याशयेनाह ॥ सर्वैति ॥ हेत्यागिन्नृपपरिच्छिन्नस्यतवयथाअन्यःसर्वत्यागस्यविषयोस्तितथात्वमप्यन्यस्यत्वत्त्यागिनस्त्यागविषयोभव
सितथाचत्याज्यमेवात्मतयागृह्णासीतिनतेसर्वत्याग.सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नात्मग्रहणेतुत्वमेवसर्वस्यात्मेतितवान्येनत्यागायोगात्त्याज्यकोट्यनिविष्टेनत्वयासर्व
त्यागेसर्वस्वायत्तीकृत्यलब्धमित्याह ॥ सूत्रमिति ॥ ४९ ॥

मनुसर्वंत्यजतासशून्यतैमापछविता तत्कथसर्वंत्यागस्तलभ्यस्यात्तमाह ॥ येनेति ॥ यद्यपिसर्वत्यक्तासससर्वंथू यतामापन्नस्तथापितेनत्यक्तजगदाश्रयांतरालाभासमेवाभिस्पया
मनुसर्वत्यजतासशून्यतैमापछविता तत्कथसर्वंत्यागस्तलभ्यस्यात्तमाह ॥ ५० ॥ अतएवसर्वत्यागेसबाधास्यव्यवहारदशाआत्यंतिकस्तु क्षयान्निर्वाणदीप
व्यवहारसत्तास्फूर्तिमतसिद्धमित्यवहदृशात्रिकालस्यसकलब्धेन्युच्यतइतिभाव ॥ अस्नेहेनेति ॥ ५१ ॥ तदेवस्फुटयति ॥ स्थितमिति ॥ ५२॥ सर्वत्यागेशून्यतापत्तिवा
दृष्टांतस्वगतस्वरूपस्यानिर्विवसवव्यवहारप्रकाशनाद्व्यवहारदशासस्नेहदीपदृष्टांतमाह ॥ अस्नेहेनेति ॥ ५१ ॥ तदेवस्फुटयति ॥ स्थितमिति ॥ ५२॥ सर्वत्यागेशून्यतापत्तिवा
रयति ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांवस्तूनांराज्यारण्योपकरणानां निष्कासेत्यागे ॥५३॥ परिशिष्टचित स्वातिरिक्तत्वात्स्वस्यतत कःपुरुषार्थस्तमाह ॥ समस्तेति ॥ तथानिर्वाणपर
मपुरुषार्थोपित्वत्तानेतरदित्यर्थ ॥ ५४ ॥ तस्यत्यक्तसर्वप्रपंचशून्यत्वेपिसर्वसविदात्मत्वभावोऽस्त्येवेतिनआत्मप्रसक्तिरित्याह ॥सर्वत्यागेहीति ॥ दिवौकसांसूर्यचंद्रनक्षत्रादीनाम्

येनसर्वपरित्यक्तंतस्मिञ्छून्येपिसंस्थितम् ॥ जगत्सर्वंत्रिकालस्थंतंतौमुक्तावलीयथा ॥ ५० ॥ अस्नेहेनेवदीपेनयेनसर्वंसमुज्झित
म् ॥ सस्नेहेनेवदीपेनतेनसर्वंप्रकाशितम् ॥ ५१ ॥ स्थितंसर्वंपरित्यज्यय शेतेऽस्नेहदीपवत् ॥ सराजतेप्रकाशात्मासम सस्नेहदीपवत् ॥ ५२
समस्तवस्तुनिष्कासेयथात्वमवशिष्यसे ॥ सर्वत्यागेकृतेतादृग्विज्ञानमवशिष्यते ॥ ५३ ॥ समस्तवस्तुदाहेपियथात्वनेतरान्नृप ॥ सर्व
त्यागतएवांगतथानिर्वाणमुच्यते ॥ ५४ ॥ सर्वत्यागोहिशून्यात्मा आश्रय सर्वसंविदाम् ॥ अनंतानामुदाराणांखमिवेदंदिवौकसाम्
॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसापानेजरामरणभीतय ॥ नकाश्चनप्रबाधतेखस्येवव्योमलेखिका ॥ ५६ ॥ सर्वत्यागोमहत्त्वस्यकारणंनिर्मल
द्युते ॥ सर्वंत्यजसिचेद्यस्माद्वृद्धिस्थैर्यंबृहत्तमम् ॥ ५७ ॥ सर्वत्याग परानंदाद्दु खमन्यत्सुदारुणम् ॥ इत्योमित्युररीकृत्ययदिच्छसितदा
चर ॥ ५८ ॥ सर्वंत्यजतियस्तस्यसर्वमेवोपतिष्ठते ॥ यथैवाम्बुविशत्यब्धौतथैवायातिवारिधौ ॥ ५९ ॥ सर्वत्यागांतरेवास्तिज्ञानमात्मप्र
सादकम् ॥ यच्छून्यकिलभांडस्यतत्ररत्नादितिष्ठति ॥ ६० ॥ सर्वत्यागवशादेवहतकालेकलावपि ॥ शाक्येनविगताशंकमुनिनामेरुव
त्स्थितम् ॥ ६१ ॥ सर्वत्यागोमहाराजसर्वसंपत्समाश्रय ॥ नगृह्णातिहियत्किंचित्सर्वंतस्मैप्रदीयते ॥ ६२ ॥ कृत्वासर्वपरित्यागंशा
त स्वस्थोवियत्सम ॥ सौम्योभवसियद्रूपस्तद्रूपोभवभूपते ॥ ६३ ॥

॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसस्यआपानेइवस्वादनेकृते
यथाअसमोदासीनस्यखस्यव्योमलेखिकाच्छिद्रकारिकाटंकिका काश्चिदपिनप्रबाधतेतद्वत् ॥ ५६ ॥ निर्मलद्युति स्वरूपस्फूर्तिर्यस्मात्तथाविधस्यमहत्त्वस्यतात्कुतस्तथा
ह ॥ सर्वमिति ॥ ५७ ॥ इतिविमृश्यतिशेष ॥ ओमित्यस्यविवरणमुररीकृत्येति ॥ ५८ ॥ सर्वत्यागेविभवहानिंवारयति ॥ सर्वमिति ॥ सर्वविभवजातंप्रारब्धोपनीतमुपतिष्ठते ॥
वारिधौअम्बुयथाययावत्समुद्रेविशतितथातथानद्यम्बुआयात्येवसमुद्रइत्यर्थ ॥ ५९ ॥ सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्ययस्त्यागस्तदंतरेवात्मप्रसादकज्ञानमवश्यमस्ति ॥ भांडस्यमध्ये
यदामाद्यशून्यस्यस्वतएवपरमादितिष्ठतीतिविकल्पसिद्धमित्यर्थ ॥ ६० ॥ कलौपापिष्ठतमेपिकालेयेबलासत्वादतिनीचेनापिशाक्येनसर्वत्यागवशान्मेरुवत्स्थितंयदातदापुण्ये
द्वापरकालेवैराग्यवलविनापुण्यतमेनत्वयाविगताशंकस्थेयमितिकिंवाच्यमितिद्योतमायइनेति ॥ ६१ ॥ सर्वासांसंपदांसमाश्रयोनिवासस्थानम् ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

हेमहास्वभावभूमिपालत्वंप्रथमंत्याज्यंसर्वंमनसापरित्यज्यअथोअनंतरंयेनत्यजसितन्मनश्चविहायतदनंतरंत्यागाभिमानलक्षणमहंकारमलंचविमुच्यजीवन्मुक्तरूपोभवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहचित्तपरित्यक्तुंतन्मूलपरिशोधने ॥ देहादिवेद्यबाधेनपूर्णचिच्छेषईर्यते ॥ १ ॥ चित्तत्यागचित्तत्यागोपायम् ॥ १ ॥ निरस्तनममेतित्यक्तमपि ॥ अप्यर्थोहिशब्द. ॥ २ ॥ एतच्चित्तमादातुममतयास्वीकर्तुंजानामिद्रव्यइववास्मिन्मूर्त्तत्वाभावादस्यत्यागतुनजानामि ॥ हेउत्तम ॥ ३ ॥ स्वरूपंत्यागार्हंपिंडीकृतसामान्यरूपम् ॥४॥ कुंभस्तदेवाह ॥ वासनैवेति ॥ रागवासनेत्यर्थः ॥ उदाहृतोलोके ॥ तथाचलौकिकाआ

सर्वंपरित्यज्यमहास्वभावत्यजस्वथोयेनचतद्विहाय ॥ त्यागाभिमानंचमलंविमुच्यविमुक्तरूपोभवभूमिपाल ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ इ०वा० वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधनंनामत्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंवदतिवैकुंभेचित्तत्यागंमुहुर्मुहुः ॥ अंतर्विचारयन्सौम्योराजावचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ हृदयाकाशविहगोहृदयद्रुममर्कटः ॥ भूयोभूयोनिरस्तंहिसमभ्येत्येवमेमनः ॥ २ ॥ जानामिचैतदादातुंमत्स्यंजालइवाकुलम् ॥ त्यागमस्यनजानामिचित्तंद्रव्यइवोत्तम ॥ ३ ॥ चित्तस्यादौस्वरूपंमेयथावद्भगवन्वद ॥ ततश्चित्तपरित्यागंयथावद्वदमेप्रभो ॥ ४ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ वासनैवमहाराजस्वरूपंविद्धिचेतसः ॥ चित्तशब्दस्तुपर्यायोवासनायाउदाहृतः ॥ ५ ॥ त्यागस्तस्यातिसुकरःसुसाध्यःस्पंदनादपि ॥ राज्यादप्यधिकानंदःकुसुमादपिसुंदरः ॥ ६ ॥ मूर्खस्यतुमनस्त्यागोनूनंदुःसाध्यतांगतः ॥ पामरस्येवसाम्राज्यंतृणस्येवसुमेरुता ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ स्वरूपंवेद्मिचित्तस्यवासनामयमाकुलम् ॥ त्यागःसमन्येदुःसाध्योवज्रनिगिलनादपि ॥ ८ ॥ संसृत्यामोदपुष्पस्यदुःखदाहानलस्यच ॥ जगदब्जमृणालस्यमोहमारुतखस्यच ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवाहस्यहृत्पद्मभ्रमरस्यच ॥ अयत्नाच्चेतसस्त्यागोयथाभवतितद्वद ॥ १० ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ सर्वनाशोस्ययःसाधोचेतसःसंसृतिक्षयः ॥ सएवचित्तसंत्यागइत्युक्तंदीर्घदर्शिभिः ॥ ११ ॥

ह्रूरपूपेषुममवासनास्तिमडकेष्वस्यचित्तमिति ॥ ५ ॥ सुकरइति ॥ औदासीन्यमात्रेणतत्सिद्धिरितिभावः ॥ राज्यादपीति ॥ तथाचाहुः ॥ यच्चकामसुखलोकेयच्चदिव्यमहत्सुख तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशीकलामिति ॥ सुंदरोहृद्यः ॥ ६ ॥ कुतस्तर्हिससर्वैर्नक्रियतेतत्राह ॥ मूर्खस्येति ॥ ७ ॥ वेद्मित्वद्वचसेत्यर्थः ॥ वज्रस्यनिगिलनान्निगिरणादपिदुःसाध्यः ॥ सतिमौर्ख्येऔदासीन्यस्यैवदुष्करत्वादितिभाव ॥ ८ ॥ जगल्लक्षणयदब्जतन्मृणालस्य ॥ जालेतिपाठेपिजलेभवजालमितिव्युत्पत्त्याअब्जमेवार्थः ॥ सर्वपर्यायैःकारणमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवहतिप्रवर्त्तयतीतिकर्मण्यण् ॥ यथायेनोपायेनभवति ॥ १० ॥ सर्वस्यवक्ष्यमाणमूलांकुरशाखापल्लवादेर्नाशःसएवससृतेरपिक्षयःसएवचित्तस्यसत्यागोनतुबाह्यार्थत्यागवन्ममतानिवर्त्तनमित्यर्थ. ॥ दीर्घदर्शिभिरपरिच्छिन्नात्मदर्शिभिः ॥ ११ ॥

चित्तहिव्याधि ॥ महिव्याधे शतशोपिममताबअनलक्षणेनत्यागेनाभावोनुभूयतेकिंतुचिकि
उत्तमर्थविमृश्यानुवादेनानुमोदमान शिखिध्वजस्तत्रोपपत्तिमाह ॥ चित्तेति ॥ चित्तहिव्याधि ॥ महिव्याधे शतशोपिममताबअनलक्षणेनत्यागेनाभावोनुभूयतेकिंतुचिकि त्सयोच्छेदेनैवातस्तदुच्छेदायतन्मूलशाखापल्लवादिवदेत्यर्थ ॥ १२ ॥ अहमर्थात्ताबीजयस्य ॥ सशाखाफलपल्लवस्यद्रुमस्योन्मूलनेतत्स्थानाकाशमिवनिरावरणविक्षेपत्व
समोच्छेदेनैवातस्तदुच्छेदायतन्मूलशाखापल्लवादिवदेत्यर्थ ॥ १२ ॥ अहमर्थात्ताबीजयस्य ॥ सशाखाफलपल्लवस्यद्रुमस्योन्मूलनेतत्स्थानाकाशमिवनिरावरणविक्षेपत्व
हृदयंयस्यतथाविधाभव ॥ १३ ॥ सभवत्यस्मिन्चितिसभव क्षेत्रम ॥ १४ ॥ अहमर्थोदज्ञातात्मन उदयोयस्यतथाविधोयोयसचित्तावेदनात्मकोभिमानीप्रसिद्ध ॥ एतदेवेति
बीजांलगननिर्देशः॥ बीजंमूलम् ॥१५॥ कास्यसंभवइतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ परमात्मपदमिति ॥ परमात्मन पदनीडमायासैवक्षेत्रम् ॥ यतस्तस्यसर्वस्यैवमायामयप्रपंचस्यक्षेत्रम
मध्येतसापितदक्षेत्रमित्यर्थ ॥ कोंकुरइत्यस्योत्तरमाह ॥ एतस्मादिति ॥ एतस्मात्प्रथमोत्पन्नान्मूलात्परिच्छिन्नोहमितिनिश्चयात्मा चिदाभासस्यात्मत्वादनुभवात्मकोंकुरोजा
यतइत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यैवापपर्ययेनचित्तद्रुमात्मनापरिणतिरित्याह ॥ अस्येति ॥ देहाद्याकृतिस्मरणाच्चित्तनामतस्मननाच्चमनइत्यभिधायस्यास्तथाविधापीनताजायतइति

शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तत्यागादहंमन्येचित्तनाशं सुसिद्धये॥ अभाव शतशोव्याधे कथमस्यानुभूयते॥१२॥ ॥कुंभउवाच॥ अहंबीजश्चित्तद्रुम सशाखाफलपल्लव ॥उन्मूलयसमूलतमाकाशहृदयोभव॥१३॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेतस किंमुनेमूलको धुर कोस्यसंभव ॥काःशाखा केचवास्कधा कथमुन्मूल्यतेचस ॥१४॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥अहमर्थोदयोयोयसश्चित्तावेदनात्मक॥ एतच्चित्तद्रुमस्यास्यविद्धिबीजमहामते॥१५॥परमात्मपदक्षेत्रक्षेत्रमायामयस्यतत्॥ एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादंकुरोनुभवाकृति॥१६॥ निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोच्यते॥ अस्यबुद्ध्यभिधानस्ययांकुरस्यप्रपीनता॥१७॥सकल्परूपिणीतस्याश्चित्तनाममनोभि धा॥ जीवोमिथ्योपलंभात्माशून्यात्माह्युपलोपम ॥१८॥ स्तंभ कायोयमेतस्यस्थास्नुस्थिरमरजित ॥ देशांतरेंकुरोद्देशेकालस्पंदो स्यवासना॥१९॥शाखाश्चित्तवृक्षस्यदीर्घादूरगतास्तता ॥इंद्रियाण्यल्पभोगाश्चभावाभावात्मयोनय ॥२०॥विटपोघामहांतो स्यशुभाशुभफलाकुला ॥ईदृशस्यास्यचित्तस्यद्रुवृक्षस्यप्रतिक्षणम्॥२१॥शाखाविलवनंकुर्वन्मूलकाषंभरकुरु॥ ॥शिखिध्वज उवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्यशाखादे कुर्वाणोहविकर्तनम्॥२२॥कथंकरोमिमूलस्यनिःशेषकषणमुने॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥वासनावि विधा शाखा फलस्वदादिनान्विता ॥२३॥

परेणान्वय ॥ १७ ॥ तस्यवृक्षस्यजीवमाह ॥ जीवइति ॥ परमार्थतोनिर्विकारत्वात्सर्वचिका शून्यात्माअतएवोपलापमोमिथ्याभूतचित्तद्रुमसवंधोपलंभात्मासाक्षीत्यर्थ ॥ १८ ॥ स्तंभोमूलाच्छाखापर्यंतोमध्यप्रदेश अयंकाय शरीरमेव ॥ मूलस्तंभदेशाद्देशांत रेअपरेशोस्कंधशाखादिमरोहायमंकुरोदेशोंकुरारसेचिकीर्षितवसंताद्विकालइवतत्संभोगप्रदकर्मपरिपाककालेरागद्वेषप्रदस्याद्यकरपल्लवाद्याकारेणस्पंदतेयोरस सोस्यवासनैवे त्यर्थ ॥१९॥ अस्यचित्तवृक्षस्ययादीर्घादूरगतास्तताविस्तृताश्चशाखास्ताइंद्रियाणिभावाभावाजन्ममरणानितदात्मनोनर्थसहस्रस्ययोनय कारणीभूताभोगाश्चअस्यमहां तोविटपौघाअवांतरशाखासमूहाइतिपरेणान्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ विषयभोगासमच्छेदनलक्षणशाखाविलवनकुर्वन्सगाद्वितीयात्मदर्शनलक्षणेमूलकाषंभरयत्नातिशयंकु र्वित्यर्थ ॥ तत्प्राशाखालवनेमूलकाषेचोपायराजापृच्छति ॥ चित्तेति ॥ २२ ॥ तत शाखालवमापायंकुंभआह ॥ वासनाइति ॥ २३ ॥

अभाविताआसक्तित्यागेनानुद्भाविताअतविचारसंविद्दलेनलूनाभवंति ॥ उक्तमेवार्थंजीवन्मुक्तेपुलक्षणतयादर्शयति ॥ असंसक्तेति ॥ २४ ॥ शाखालवनाभ्यासेदृढेसतिमू लकार्षयोग्योभवतीत्याह ॥ चित्तद्रुमेति ॥ लताजालशाखासमूहम् ॥ २५ ॥ गौणमगम ॥ मुख्यप्रधानम ॥ २६ ॥ मुख्यत्वेनप्राधान्येन ॥ प्रधानासंपादनेयत्नसाधित स्याप्यगस्यवैफल्यप्रसगादितिभावः ॥ २७ ॥ त्वचित्तलक्षणस्यकटकखडस्यकरजवनस्यअलनिरवशेषमूलदाहकुर्वितिपूर्वग्रान्वय ॥ एवकृतेअचित्तताभवति ॥ तद्दाहस्य प्रसिद्धेनानलेनासिद्धेरनलातरजिज्ञासु पृच्छति ॥ अहभावात्मनइति ॥ अर्थकर समर्थ ॥ २८ ॥ कोहस्यामितिविचारादिसाक्षात्कारातद्रूपधृक् ॥ २९ ॥ मयास्वबुद्ध्यैव वाह्यार्थादेहाद्यहकाराताआध्यात्मिकार्थाश्चअनात्मान अनृताश्चेतिज्ञातास्तथाप्यनरात्मतत्त्वापरिचयाज्जडेप्यहकारेपुन.पुनरात्मताभ्रातिर्ननिवर्त्ततएवनिनविश्राम्यामीत्या

अभाविताभवंत्यंतर्लूनाःसंविद्दलेनते ॥ असंसक्तमनामौनीशांतवादविचारणः ॥ २४ ॥ संप्राप्तकारीयःसोंतर्लूनश्चित्तलतोभवेत्॥ चित्तद्रुमलताजालंपौरुषेणविकर्त्तयन्॥२५॥ यस्तिष्ठतिसमूलस्ययोग्योनिकषणेभवेत्॥ गौणंशाखाविलवनंमुख्यंमूलविकर्तनम॥ ॥ २६ ॥ चित्तवृक्षस्यतेनत्वंमूलकाषपरोभव ॥ मुख्यत्वेनमहाबुद्धमूलदाहमलंकुरु ॥ २७ ॥ चित्तकंटकखंडस्यभवत्यवमचित्तता॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्यहेमुने ॥ कोनलोदहनाख्येस्मिनकर्मण्यर्थकरोभवेत्॥ २८ ॥ ॥ कुंभउवा च॥ ॥ राजन्स्वात्मविचारोयंकोहंस्यामितिरूपधृक्॥ चित्तदुर्द्रुमबीजस्यदहनेदहनःस्मृतः॥ २९॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ मुनेम यास्वयाबुद्ध्याबहुशःप्रविचारितम् ॥ यावन्नाहंजगन्नोर्वीवनमंडलमंडितम्॥ ३०॥ नाद्रिस्तटंनविपिनंनपर्णस्पंदनादिच ॥ जडत्वा न्नचदेहादिनमांसास्थ्यसृगादिच॥ ३१ ॥ कर्मेंद्रियाण्यपिनचनचबुद्धींद्रियाणिच ॥ नमनोनापिचमतिर्नाहंकारश्चजाड्यतः॥ ३२ ॥ कटकत्वंयथाहेम्नितथाहंत्वचिदात्मनि॥ जडंत्वसद्रूपतयातेनतन्नास्तिहेमुने ॥ ३३ ॥ सन्निवेशनिवासात्मासर्वार्थादिःपरंपदं॥ विद्य तेनान्यदन्यत्वान्नभसोवमहाद्रुमः॥ ३४॥

ह ॥ मुनेइत्यादिषड्भि ॥ यावदितिसाकल्ये ॥ सर्वजगद्बहुश प्रविचारितमित्यर्थ ॥ तदेवविशिष्याह ॥ नाहमित्यादि ॥उर्व्यानदतर्गतवनमंडलादिभिश्चमंडितंजगन्नाहमिति सक्षिप्योक्ति ॥ ३० ॥ तदेवविस्तरेणाह ॥ नाद्रेरित्यादि ॥ जडत्वादितिसर्वत्रहेतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अहकारेजडत्वनास्तीतिशकांविवर्त्तत्वहेतुनावारयन्जडस्यस्वत सेद्धम शक्त्याचित्यध्यासात्सिद्धौमिथ्यात्वपर्यवस्यतीत्याह ॥ कटकत्वमिति ॥ तथाअहत्वविवर्त्तइतिशेष ॥ जडनुशुक्तिरजतमृगतृष्णादिअसद्रूपतयाप्रसिद्धमितिशेषः ॥ तेनजड त्वहेतुनातदहत्वादिनास्तिमिथ्यैवेत्यर्थ ॥ ३३ ॥ ब्रह्माद्यादिरुक्तजडवर्गस्याधिष्ठानसद्रूपादन्यत्वादपिअसत्वमित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ स्वत.सतश्चेतन्यात्परस्परचान्यदन्यत्वा द्भिन्नत्वात्परेपदेचितिनविद्यते ॥ तथात्वकुतइतिचेयतोब्रह्माद्यादिजडवर्गश्चतुर्दशभुवनादिसन्निवेशानानिवासात्माआधार सर्वेषामर्थानाशब्दादिविषयाणामादि कारणभूत ॥ नचचिदात्माविभक्तस्वभावोनिर्विभागसत्तासामान्यरूपत्वादित्यर्थ. ॥ ३४ ॥

इतिअनपारीत्याअहंत्वलक्षणस्यमलस्यमाजनजानन्नपिअतःप्रत्यगेकरसयत्तत्साक्षिचिन्म्यतन्नजामामि ॥ ३० ॥ इदानींपरिशेषादेवसाक्षिचितन्यपरिचाययिष्यन्कभउ
वाच ॥ एतामदिति ॥ एतावन्मात्रकमहंकारपर्यंतदृश्यत्वम् ॥ ३६॥ अज्ञात्वभोक्तृत्वाविनामसिद्धांतरांतरकोशपरपरावधीयमानैकरसेचिन्माप्रेसनिअनानवाजरूपान्धमा
या शब्दादिविषया स्वरे ॥ येनवाबुद्धिवृत्त्युपारूढेनइष्टानिष्टविभागननिर्णीयत ॥ ३७ ॥ विवेकदृशापर्यालोचनेएवंरूपस्यमेममदेहादिकाशगणअहमितितादात्म्याभिमा
नलक्षणमलस्यइदंसकारणमकारणंवेतिअहनवेद्मियत्सवप्रज्ञनघ्नवेद्मीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सतासत्येनअसतामिथ्याभूतेनवायेनमलेनहेतुनासंसारीस्थितोसि ॥ ४ ॥ त
स्सत्यमिथ्यतिवानजानामिकिंतुचित्तद्रुमस्यसर्वानर्थफलस्यमूलमितिसामान्यतो हंभावश्चाम्ममभावश्चेतिविशेषतोपिजानामि मत्सत्यक्तुंनिरसितुमुपायनजानामि ॥ ननुनाह
नममनिर्बुद्धिरेवतस्यागोपायःप्रसिद्धःश्राकर्ण्यैववनादिपुदर्शित सकथमपलप्यतेतत्राह॥त्यक्तम्यक्तमिति ॥ तथापुनःपुनस्त्यक्तमपिमूलोच्छेदाभावात्पुन पुनमामपैति अतस्तन्मू

जानन्नपीतिभगवन्नहंत्वमलमार्जनम्॥ अतयज्ञनजानामितेनतप्येचिरमुने ॥ ३५॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एतावन्मात्रकंदृदयदिन
त्वमहीपते ॥जडत्वात्तन्महाबुद्धेयोसितद्वदमेनघ॥ ३६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चिन्मात्रमहमच्छात्मवेदनविदुपावर॥ यत्रशा
वा स्वदंतेतेनिर्णीयंतेचयेनवा ॥ ३७॥ एवंरूपस्यमेलग्नंनूनमलमकारणम्॥ सकारणंवाहमितियत्पदघनवेद्म्यहम्॥ ३८॥ असदेत
दनात्मीयप्रमार्ष्टुंमलमात्मन ॥मुनेयदानशक्नोमितेनतप्येसुदारुणम्॥ ३९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ब्रूहिकिंतन्महाबाहोलग्नंतवमलम
हत्॥ स्थितोसियेनससारीसतावाप्ययवासता॥ ४०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्ययद्बीजमहंभावश्चमेमलम्॥ तच्चत्यक्तु
नजानामित्यक्तत्यक्तमुपैतिमाम्॥ ४१॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाज्जायतेकार्यंयत्तत्सर्वत्रसंभवेत्॥ अन्यत्त्वसदिवद्राभद्दष्टमेतन्न
विद्यते॥ ४२ ॥ कारणाज्जायतेकार्यमहंभावाद्र्वांकुर ॥इतिकारणमन्विष्यकथयस्वममाधुना॥ ४३॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥
मुनेहमितिदोषस्यवेदनंवेद्मिकारणम्॥ तद्यथोपशमयातितन्मेवदमुनीश्वर॥४४॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनदुःखायायमहस्थित ॥ चेत्यो
पशमनंब्रूहिमुनेतदुपशांतये॥ ४५॥

लतदुच्छेदोपायचवदेत्याशय ॥४१॥ तमसत्यस्यकृ
टस्यत्वाकारणतानसंभवत्येव असत्यस्यतुकारणतोक्तिरसत्येवकारणेकार्यमुत्पन्नमित्यर्थेपर्यवसितासतीकार्यस्यासत्यतामेवापादयतीत्यात्मैक्यपर्यवसितेतिरहस्यतद्बुध्यनुसा
रणैवबोधयिष्यन्कुंभोलाकम्प्रसिद्धानुरूपमहंकारणत्वस्वबुद्ध्यान्विष्यकथयेत्याह ॥ कारणादितिद्वाभ्याम्॥ अन्यत्तुकारणविनैवजातकार्यंद्विचन्द्राभमसदेव यतएतत्सम्य
गदृष्टमेवविपतइत्यथ ॥ ४२ ॥ यथाअहंभावात्कारणान्मनआदिलक्षणोभवांकुर कार्यंजायतेइतिएवंविधमेवाहंभावस्यापिकारणस्वबुध्याऽन्विष्यममकथयस्वेत्यर्थ
॥ ४३ ॥ एवंपृष्टोराजाचिरस्वबुध्यान्विष्यासतिदेहाद्याकारवेदनेतत्राहंताभिमानायोगात्संवेदनमवतत्कारणमितिनिश्चित्यप्रत्युवाच ॥ मुनेइति ॥ ४४॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वे
नहेतुनाअयदेहादिरहंभावेनस्थित सचदुःखायसपश्चाऽतश्चेत्यदेहादिरेवचितसंवेदनाभावेपिहेतुरित्यभिप्रेत्यतदुपशांतयेचेत्योपशमनोपायंब्रूहीत्याह ॥ चेत्येति ॥ ४५ ॥

यदिवेदनस्यवेद्योन्मुखत्वेवेद्यमेवकारणमितिकारणज्ञोसितर्हितत्स्वाभिप्रेतमाशुवद ॥ ततस्त्वदुक्त्यनंतरत्वदभिप्रेतंकारणमकारणमेवयेनक्रमेणसंपद्यतेतंक्रमंत्वांबोधयिष्यामी त्यर्थ. ॥ ४६ ॥ पृष्टमेवार्थस्फुटीकर्तुंपुनरनुवदति ॥ वेद्येति ॥ सामान्यतोवेद्यवेदनरूपस्यविशेषतश्चेत्यसंचेतनस्यमिथ्यात्वादकारणकारणत्वाक्षममेववेद्यकारणतांयातमि तियत्तवाभिप्रेततद्वदेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ शिखिध्वज पृष्टस्वाभिप्रेतस्फुटमाह ॥ चेत्येति ॥ देहादिर्बाह्याध्यात्मिकपदार्थसत्ता ॥ ४८ ॥ वेदनस्यदेहादिसत्ताकथंकारणंतत्राह ॥ शरीरेति ॥ यतोवेदनशरीरादिवस्तुसत्तयानिमित्तभूतयास्वयमपिमूषानिषिक्तधातुद्रवइवशरीराद्याकारेणोदेति ॥ अमूर्तेवेदनेमूर्तदेहाद्याकारतायावास्तवत्वायोगाद्विशिन

कुंभउवाच॥ ॥कारणंकारणज्ञोसिवेदनस्यवदाशुमे॥ततस्त्वांबोधयिष्यामिकारणाकारणक्रमम्॥ ४६॥ वेद्यवेदनरूपस्यचेत्यसंचेतनस्यमे॥ अकारणंकारणतांयद्यातंतवतद्वद॥ ४७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेत्यचेतनरूपस्यवेद्यसंवेदनाकृतेः॥ इयंपदार्थसत्तेहदेहादिःकारणंमुने॥ ४८॥ शरीरादितयोदेतिवेदनंवस्तुसत्तया॥ असत्याभासयास्पंदोयथापवनलेखया॥ ४९॥ असत्तांवस्तुसत्तायानावगच्छाम्यहंयथा॥ अहंत्ववेदनंचित्तबीजंसमुपशाम्यति ॥ ५० ॥ ॥ कुंभउवाच॥ ॥विद्यतेयदिदेहादिवस्तुसत्तातदस्तिते॥ अभावाद्देहसत्तादेःकिंनिष्ठंतववेदनम् ॥ ५१ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥यस्योपलभ्यतेकिंचित्स्वरूपंकलनात्मकम्॥ असद्रूपंकथंतत्स्यात्प्रकाशःस्यात्कथंतमः॥ ५२॥ हस्तपादादिसंयुक्तःक्रियाफलविलासवान्॥ सदानुभूयमानोयंदेहोनास्तिकथंमुने॥ ५३॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणंयस्यकार्यस्यभूमिपालनविद्यते॥ विद्यतेनेहतत्कार्यंतत्संवित्तिस्तुविभ्रमः॥ ५४॥ कारणेनविनाकार्यंशरीरंनकदाचन॥ विद्यतेयस्यनोबीजंतद्द्रव्यंक्वेवजायते॥ ५५॥ अकारणंतुयत्कार्यंसदिवाग्रेनुभूयते ॥ तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धिमृगतृष्णाजलोपमम्॥ ५६॥ अविद्यमानमेवत्वंविद्धिमिथ्याभ्रमोदितम्॥ नातियत्नवतोप्येतन्मृगतृष्णांबुलभ्यते॥ ५७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥असतोद्वींदुविंबादेर्नयुक्तंकारणेक्षणम्॥ वंध्यातनयसर्वांगमंडनंकस्यराजते॥ ५८॥

ष्टि॥ असत्याभासयेति ॥ ४९ ॥ यथाचित्तबीजमहंत्ववेदनंसमुपशाम्यतितथादेहादिवस्तुसत्तायाअसत्वनावगच्छामि अतस्तदसत्वंयथावगम्यतेतथोपदिशेतिभावः ॥५०॥ एवपृष्टःकुंभोवेदनस्यविषयाकारेणोत्पत्तिभ्रमवारणायदेहादिदृश्यासत्वप्रतिजानीते॥ विद्यतेइति॥ देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेतत्तर्हिनेतवाभिमतंवेदनस्यतन्निमित्ततदाकारत्वं स्यात्तदेवदुर्लभमितिवेदनाकिंनिष्ठकिंविषयंनिर्विषयमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्यदेहादेःकथमपलापइतिराजापृच्छति ॥ यस्येति ॥ सत्त्वेनोपलभ्यमानस्यासत्वप्रतिज्ञाविरुद्धेतिदृष्टांतेनाप्याह ॥ प्रकाशइति ॥५२॥५३॥ नोपलंभनमात्रेणदृश्यसत्तानिर्णयः भ्रांतोपलंभेषुव्यभिचारात् किंतुसत्सुकारणेषुयस्यकार्यस्योपलंभस्तस्यसत्त्वम् तानिचास्यनसतीत्याह ॥ कारणमितिचतुर्भिः ॥ ५४ ॥५५॥५६॥५७॥ तर्हिकिमसौदेहादिर्वंध्यापुत्रदेहादिवदत्यंतासन्नेवस्यादितिराजाशंकते ॥ असतइति ॥ ५८॥

अशरीरशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमित्यादिश्रुतेस्तथैवविद्वदनुभवात्कारणानिरूपणाच्चेष्टापत्तिरेवेयमितिकुंभआह ॥ कारणेनेति ॥ ५९ ॥ ऐतिह्यानुमानागमोष्वनुगतसस्थानसाम्य लिंगाविनापितास्यकारणंनिर्धार्यतएवकथमपलप्यतइतिराजाशंकते ॥ हस्तेति ॥ ६० ॥ तस्याप्यसत्वेतुल्योन्यायइतिगूढाभिसंधिस्तदेवोत्तरपुनर्वर्णयति ॥ कारणाभावतइत्या दिना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ गूढाभिसंधिमजानानाराजाशंकते ॥ पितामहानामिति ॥ आद्य पितामहोहिरण्यगर्भ ॥ सहिसूक्ष्ममूर्तलिंगसमष्ट्यात्मापुत्रपितृपिता महादिसमष्टिसमष्टिस्थूलानामुत्पत्तौकारणंकिंनस्यादित्यर्थ ॥ पूर्वेषांप्रजासृजांमनुमरीचिदक्षादीनांपूर्वस्यसकार्येभ्य पूर्वस्यप्रजापतेरस्यचाउत्पत्तौ ॥ ६५ ॥ तस्यापिकार णपूर्वत्वमित्यसत्वेतुल्योन्यायइतिगूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह ॥ आद्यइत्यादिना ॥ यदाकारणाभावेकस्यचिदपिभावोनेतिनित्यनियमस्तदासोपिनास्त्येवेत्यर्थ ॥ ६६ ॥ ननुयोवे

कुंभउवाच॥ ॥कारणेनविनाकार्यंशरीराद्यस्तिपजरम्॥अविद्यमानमेवेदविद्धिसंभवतोनृप॥५९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ह स्तपादादियुक्तस्यशरीरस्यमुनीश्वर॥नित्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणम्॥६०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाभावतोराज न्पितानामनविद्यते॥असतोयत्तुसंजातमसदेवतदुच्यते॥ ६१ ॥ पदार्थानांचकार्याणांकारणंबीजमुच्यते॥संभवत्यंगजगतितत्थौ जेनविनांकुर ॥६२॥ तस्मान्नकारणंयस्यकार्यस्येहोपपद्यते॥बीजाभावेहितन्नास्तितत्संवित्तिस्तुविभ्रम ॥६३॥ अवश्यंखलुयन्ना स्तिनिर्बीजंतन्मतिभ्रम ॥द्वींदुत्वमरुभूम्यंबुवंध्यापुत्रदशासमम् ॥ ६४॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥पितामहानापुत्राणांपितृणांच जगत्त्रये॥आद्य पितामह कस्मात्पूर्वोत्पत्तौनकारणम्॥६५॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥आद्य.पितामहोय स्यात्सोपिनास्त्येवभूपते॥का रणाभावतोनित्ययदाभावोनकस्यचित् ॥ ६६ ॥ कारणस्यस्वबीजस्यनित्याभावात्पितामह ॥ अन्य सदृश्यमानोपिभ्रमादन्योनवि द्यते॥६७॥ मृगतृष्णांबुवद्भ्रांतिरूपएवावभासते॥पितामहाद्यकारित्वमपितस्यभ्रमात्मकम् ॥ ६८॥ पितामहोदरेतस्यमिथ्याप्रत्य यत स्थिति ॥घनातद्घनिस्त्वेवमार्जयिष्याम्यथेतरत्॥६९॥

वानांभवमस्योद्भवस्यविश्वाधिकोरुद्रामहर्षि ॥ हिरण्यगर्भंपश्यतजायमानसनोदेव शुभयास्मृत्यासंयुनक्त्वीत्यादिमंत्रवर्णेपुतद्दुत्पादकोजायमानतरूपादृश्यापश्यन्वीश्वरस्त त्कारणमसिद्धएवसकथमपलप्यतइत्याशंकापरिहरणगूढाभिसंधिमुद्घाटयति ॥ कारणस्येति ॥ सत्यमसीश्वर परमात्मा तथापितेममाययास्वात्मनिभेदकल्पनयाभ्रमान्माय याभ्योदृश्यमानोपिसपितामहस्तस्मादन्योनविद्यते तत्कुतस्तमसत्यस्यविवर्तस्यापरिणामितयाअकारणत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्परिशेषान्मायाशएवजडस्तत्कारणंवाच्यस्तस्य चाविद्यारूपस्यबीजस्यकारणस्यनित्योदितविद्याबाधितत्वेनेश्वरेनित्यमेवाभावादित्यर्थ ॥ ६७ ॥ एतेनपितामहस्यभुवनादिसर्गाद्यक्रियाकारितामतिभासोपिभ्रमएवेत्याह ॥ मृगतृष्णेति ॥ ६८ ॥ इत्यमद्युत्पत्त्युक्त्यातवपितामहादेस्वशरीरांतस्यैतस्यकार्यपरंपराप्रबंधस्यमिथ्येतियौक्तिकमत्ययतोघनासत्यस्तेनात्यंतदृढीकृतास्थितिर्निंदैव ॥ अथइतरत्पतिभासमात्रवशिष्टांशमपितत्त्वसाक्षात्कारपर्यंतेनोपदेशेनमार्जयिष्यामीत्यर्थ ॥ ६९ ॥

उक्तमेवार्थंसगृह्योपसहरति॥ तस्मादिति॥ हेभूमिपतस्माच्चिद्यतिरिक्तस्योक्तयुक्त्याअसत्वाच्चिदेवायदवदेव.प्रागुक्तईश्वरो हिरण्यगर्भादिलक्षण
तितदात्माच्चिदात्मकतयाआत्मन्येवकचतिनान्यदणुमात्रमपिसपादयतिसपद्मतेवा ॥ तेनस्वयमात्मनाआत्मैवस्वरूपःपद्मजइत्यादिनामरूपकल्पनेनप्रोक्तःसर्वाणिरूपाणिविचि
त्यर्धारोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तेइत्यादिश्रुतिभि इतिएवपर्यालोचनेइदसमस्तंद्वैतशातब्रह्मैवेत्यर्थ. ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०चतुर्नवतितमःसर्गः
॥९४॥ ॥ ७ ॥ ॥ घनतातानवेनात्राविद्योपशमनक्रमः ॥ शिखिध्वजस्यबोधेनविश्रातिश्चोपवर्ण्यते ॥१॥ मृगतृष्णाबुवद्भातिरूपएवावभासतइतियदुक्तत्रमृगतृष्णादेःस्ना
नपानाद्यर्थक्रियासामर्थ्याद्यदर्शनान्मज्जनमरणादिदुःखकारणत्वादर्शनाच्चविषमोदृष्टातइतिराजाशकते॥ आब्रह्मेति ॥ तत्तर्हिअर्थक्रियासमर्थोदुःखकारणचायकथमित्य
न्वयः ॥१॥ सत्यसकल्पभावनादृढीकृतस्यमिथ्यार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यदुःखकारणत्वचदैवासुरमायानिर्मितशस्त्रास्त्रहस्त्यश्वसेनादे प्रसिद्धमेवकिंवाच्यजगदीश्वरमायानिर्मित
स्यप्रपंचस्येत्याशयेनोत्तरमाह ॥ एवमिति ॥ अस्यसर्गात्मकस्यजगद्भ्रमस्यप्राणिकर्मोपभोगार्थत्वात्एवत्वदुक्तप्रकारमर्थक्रियासामर्थ्यदुःखादिकारणत्वचास्तिसत्यसंकल्प

तस्माच्चिदात्मकतयात्मनिचित्ततोयंनित्यंस्वयंकचतिभूमिपदेवदेवः॥ तेनैवपद्मजइतिस्वयमात्मनात्माप्रोक्तःस्वरूपइतिशांतमिदंसम
स्तम्॥७०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजाववोधनंनामचतुर्नवतितमःसर्गः॥९४॥ ॥ ७ ॥ ॥शिखिध्वजउ
वाच॥ ॥आब्रह्मस्तंबपर्यंतंयद्यंभासतेभ्रमः॥ अर्थक्रियासमर्थश्चतत्कथंदुःखकारणम्॥१॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एवंजगद्भ्रमस्या
स्यभावनंतावदाततम्॥ शिलीभूतस्यशीतेनसलिलस्येवरूक्षता॥२॥ अज्ञानंशिथिलीभूतमेवंनष्टंविदुर्बुधाः॥ ननाशेनविनोदेतिपूर्व
संस्थानविच्युतिः॥ ३ ॥ तनुत्वंसर्वबोधस्ययत्तदेवहिकारणम्॥ सर्गोपशमसंपत्तौप्रतिपन्नेपरेपदे॥४॥ तानवंदृश्यतेयस्यतस्यानुक्रम
तःस्वयम्॥ पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोप्युपपद्यते॥५॥ अनेनैवक्रमेणैवंत्वमादिपुरुषोनृपः॥भ्रमाकारोदयंविद्धिमृगतृष्णांबुवत्स्थित
म्॥६॥एषापितामहाभावेप्यसतीभूतसंततिः॥नकदाचनतत्सिद्धंयदसिद्धेनसाध्यते॥७॥ अयंभूतोपलंभोहिमृगतृष्णांबुवोदितः॥
विचाराद्विलयंयातिशुक्तौरजतधीरिव॥८॥कारणाभावतःकार्यमभूत्वाभवतीतियत्॥ मिथ्याज्ञानादृतेतस्यनरूपमुपपद्यते॥ ९ ॥

स्येश्वरस्यभावनमेवतत्तदर्थक्रियायात्मनाआततम् ॥ यथाशीतेनशिलीभूतस्यसलिलस्यचिरकालेनस्फटिकादिभावेनपरिणामाद्रूक्षतापीठपात्राद्यर्थक्रियासामर्थ्यमाततंत
द्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ अतएवमूलाज्ञानस्यज्ञानाभ्यासपरिपाकक्रमेणशिथिलीभावेजगत सूक्ष्मतापत्तिक्रमादेवसहाज्ञानेननाशइत्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ अज्ञाननाशविनाजग
त्संस्थानबाधोनास्तीत्याह ॥ नेति ॥ ३ ॥ अज्ञानशिथिलीभावेचनिरोधाभ्यासेनबाह्यधीवृत्तितानवकारणमित्याह ॥ तनुत्वमिति ॥ तच्चज्ञानोत्पत्तिक्रमेणात्यंतिकसर्गोपश
मसपत्तौकारणमित्याह ॥ सर्गेति ॥ प्रतिपन्नेसाक्षात्कृतेसति ॥ ४ ॥ अतएवलोकेपिअपक्षयापरपर्यायतानवपूर्वकएवस्थूलभावानाविनाशःप्रसिद्धइत्याह ॥ तानवमिति ॥ य
स्यदेहादेः ॥ प्रशमोनाशः ॥ ५ ॥ एवंदर्शितप्रकारेणअज्ञानशैथिल्यक्रमणजगद्बाधादेवतवनित्यसिद्धपूर्णतालक्षणगुरुषस्वभावस्थितिसिद्धिरित्याह ॥ अनेनेति ॥ मृगतृष्णां
बुवद्भातिरूपएवावतिष्ठतेइतिप्रागुक्तजगत्स्थितिरप्येवंरीत्यैवबोद्धव्येत्याह ॥ भ्रमाकारोदयमिति ॥ ६ ॥ शंकोत्तरमुपसहृत्यप्रस्तुतमेवनिगमयन्नाह ॥ एषेति ॥ ७ ॥ तस्यफल
दर्शयति ॥ अयमिति ॥ ८ ॥ अतएवजगतोभातिरेवस्वरूपनान्यदित्याह ॥ कारणेति ॥ ९ ॥

अतएवमिथ्यात्विदृष्टस्य हार्थक्रिययापि स्वरूपतामेवापद्यत इत्याह ॥ मिथ्यादृष्टीति ॥ १० ॥ तर्हि पितामहस्य निर्विशेषब्रह्मैव कुतो न कारणं न च परिणामित्वेन तस्यानित्यता पत्तिः कमिकसवपरिणामानुवृत्तिबलादेव जातिवत्तस्य नित्यत्वोपपत्तेरितिराजाशङ्कते ॥ सपुरेति ॥ ११ ॥ कुम्भः श्रुतियुक्त्यनुभवविरोधान्मैवमित्याह ॥ हेतुत्वेति ॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिश्रुत्यापूर्वत्वलक्षणहेतुत्वस्यापरत्वलक्षणकार्यत्वस्य च निषेधान्नेह नानास्ति किंचनेति श्रुत्याद्वैतमात्रनिषेधादसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतेश्चासङ्गस्यायघटनात् कूटस्थस्य परिणामायोगाच्च सर्वमपपन्नमितिमताआत्माशुद्धब्रह्म न कार्यं नापि कारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कारकान्तरासिद्धस्तत्प्रयुक्तस्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वस्यदूरनिरस्तमित्याह ॥ अकर्त्रिति ॥ प्रयाज्यकर्तुरसिद्धौ प्रयोजककर्तृत्वमप्यस्य दुर्लभमित्योतनायाकर्मेति ॥ अकारणमिमित्तशून्यमबीजकमुपादानशून्यम् ॥ १३ ॥ निर्धर्मकत्वादेवतद्ब्रह्मप्रकार

मिथ्यादृष्टिप्रेक्षितंतुनकदाचनविद्यते॥ मृगतृष्णांभसाकेनघटकापरिपूरिता ॥ १० ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सपुरायस्यपरमब्रह्मकस्मान्नकारणम्॥ अनतमजमव्यक्तमंबरंशांतमच्युतम्॥ ११॥ ॥ कुंभउवाच॥ ॥ हेतुत्वाभावतोब्रह्मकार्यत्वाभावतस्तथा॥ अद्वैतेनातिगतात्मानचकार्यंनकारणम्॥ १२॥ अकर्तृकमकरणमकारणमबीजकम्॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयब्रह्मकर्तृकथंभवेत्॥ १३॥ अकारणत्वात्कार्यत्वरहितंतज्जगद्भवेत्॥ अद्वैतैक्यमनाद्यंतंतदाद्यमुपलंभनम्॥ १४॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेययच्छिवंशांतमव्ययम्॥ तत्कथंकस्यकेनैवकर्तृभोक्तृकदाभवेत्॥ १५॥ अतोनेदंकृतंकिंचिज्जगदादिनविद्यते॥ नकर्तासिनभोक्तासिसर्वंशांतमजंशिवम्॥ १६॥ कारणाभावत कार्यंनकस्यचिदिदंजगत्॥ अकारणत्वात्कार्यत्वंभ्रमाद्विद्धित्विदंजगत् ॥ १७॥ अकार्यत्वाच्चनास्त्येतत्सर्गइत्यनविद्यते॥ यदानकस्यचित्कार्यकारणस्यजगत्तदा॥ १८॥ पदार्थाभावससिद्धिस्तत्सिद्धौकस्यवेदनम्॥ एवंतुवेदनाभावेनास्त्यहंत्वस्यकारणम्॥ १९॥ अतःशुद्धोविमुक्तोसिकेवोक्तिर्बंधमोक्षयो ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ शुद्धोस्मिभगवन्युक्तियुक्तमुक्तंत्वयोत्तमम्॥ २०॥ कारणाभावत कर्तृनदब्रह्मेतिवेद्म्यहम्॥ कर्त्रभावाज्जगन्नास्तितेननास्तिपदार्थदृक्॥ २१ ॥ नातभित्तादितद्वीजनातोहंतादिकिंचन॥ एवंस्थितेविशुद्धोस्मिविमुक्तोस्मिशिवोस्मिवा॥ २२॥

मत्वाकार्यत्वलक्षणधर्माभ्यामपरिहितमेवेतिहेतो कार्यकारणात्मककगतसम्बन्धमिनियद्विसंभावयसितर्हि तत्रागमद्वैतैक्यलक्षणेन वस्तुकृतपरिच्छेदेन आद्यतलक्षणैर्देशकालकृतपरिच्छेदैश्वरहितसदाद्यमुपलंभनविवेकरसंब्रह्मैवसम्पन्नमित्यपिसंभावय ॥ तदाकजगद्भाव कार्यकारणतायेतिभाव ॥ १४ ॥ इत्थमेवतस्य जीवभावमपि निमसजितेकर्तृत्वभोक्तृत्वेअपिनिरसनीयेइत्याह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ चतुर्भिः किंचतैःप्रकारकर्मकरणकालानामसिद्धिः सूच्यते ॥ १५ ॥ फलितमाह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपकान्तमसुमापयामितयास्मारयति ॥ यदेति ॥ १८ ॥ प्रस्तुतंनिगमयति ॥ एवत्विति ॥ १९॥ एवमहंतानिरासोपायमुपदिश्यपरिशिष्टमात्मतत्त्वमनुभावयति ॥ अतइति ॥ उपदिष्टार्थस्यानुभवेनानुमोदनोराजायुक्तमतत्वयापदिष्टमित्यनुवदति ॥ शुद्धोस्मीत्यादिना ॥ २० ॥ पदार्थदृक्नामद्रष्टा ॥ २१ ॥ २२ ॥

चित्स्वरूपात्परमन्यच्चेत्यंनकिंचिदितित्वयाहंबोधितः इत्थंत्वदुपदिष्टयुक्त्यासर्वपदार्थानांविमर्शेनवेदनादध्यारोपेअहमादिविवेकेनापवादेअहमेतंदृश्यजातमसन्नास्त्येवेत्यव भासतेइतिपरेणान्वयः ॥ एतेनसर्वद्वैतबाधेनखकोशवत्शातनिर्विक्षेपमासे ॥ २३ ॥ तामेवस्थितिमभिनयन्नुपसहरति ॥ जगदितिद्वाभ्याम् ॥ देशदिक्कालकलाक्रियौघैःसहि ताजगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्ममचिरेणकालेनशांता ॥ अहोइत्याश्चर्ये ॥ तथाचशांतमव्ययात्मनिर्विकारब्रह्मैवस्थितपरिशिष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥ परितःपूर्णभावेनस्थितोस्मि ॥ अहमेवतिष्ठामित्वमपिस्व.प्रत्यगेकरसोयथास्थितात्मातिष्ठेति अभयत्वागच्छताद्याज्ञवल्क्ययोनोभगवन्नभयवेदयसेइतिजनकोक्तिवत्कुंभप्रतिराजोक्तिः ॥ एवस्थितौत्वदा त्मैवाहंशुभपरमपुरुषार्थरूपंपावनंशुद्धमौनंवागगम्यशिवनिरतिशयसुखमेवसदास्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥

नमोमत्थंपरंचेत्यंनकिंचिदितिबोधितः ॥ पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभासते ॥ अहमाद्यंतमेतेनशांतमासेखकोशवत् ॥ २३ ॥ जगत्प दार्थप्रविभागदृष्टिःसदेशदिक्कालकलाक्रियौघा ॥ अहोनुकालेनचिरेणशांताब्रह्मैवशांतंस्थितमव्ययात्म ॥ २४ ॥ शाम्यामिनिर्वामिप रिस्थितोस्मिनयामिनोदेमिनचास्तमेमि ॥ तिष्ठामितिष्ठस्वयथास्थितात्माशिवंशुभंपावनमौनमस्मि ॥ २५ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे० मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजविश्रांतिर्नामपंचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिब्रह्मणिविश्रांति मवाप्यसशिखिध्वजः ॥ मुहूर्त्तमासीत्संशांतमनानिर्वातदीपवत् ॥ १ ॥ निर्विकल्पसमाधानपरेणाशुविविक्षितम् ॥ स्वलीलयेतिकुंभेन झटित्येवप्रबोधितः ॥ २ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ राजन्नज्ञाननिद्रातःप्रबुद्धोसिशिवःस्थितः ॥ कार्येनास्तमयेनैवनचानस्तमयेनते ॥ ३ ॥ सकृदेवविभातात्मानष्टानिष्टपदात्मकः ॥ कलाकलननिर्मुक्तोजीवन्मुक्तोंगसांप्रतम् ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कुंभेनबोधिस्त्वे वंसबभूवाववोधवान् ॥ विनिर्गतोरराजोच्चैर्महामोहसमुद्रकात् ॥ ५ ॥

प्रतिबुद्धस्यराज्ञोत्रदृश्यसत्तावमार्जनम् ॥ यथाभवतिनिःशेषतथाकुंभेनवर्ण्यते ॥ १ ॥ अखंडब्रह्माकारवृत्त्युदयेनसम्यक्शांतबाह्यवृत्तिप्रशमनोपलक्षितंमनोयस्यतथाविधः सन्निर्वातदीपवन्निश्चलआसीदित्यर्थः ॥ १ ॥ अथयदातेनराज्ञाअखंडाकारवृत्तिलक्षणविकल्पमप्यवधूयक्षीराब्धिपतितोदकबिंदुवन्मनसोब्रह्मीभावमेवापाद्यब्रह्मण्यैकरस्ये नविविक्षितप्रवेष्टुमभिमुखीभूततदातस्यइतिएवरूपामवस्थामाशुउपलक्ष्यकुंभेनवक्ष्यमाणदृश्यमार्जनोपायादिविवक्षयासझटित्येवप्रबोधितइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसर्वदृश्यानाम खंडाकारवृत्तेरप्यस्तमयेननिरतिशयानंदसमुद्रेविविक्षुरहकिमितित्वयाव्युत्थापनेनविघ्नितःपुनस्तन्ममदुर्लभमितिराज्ञोविवक्षामभिलक्ष्यकुंभउवाच ॥ राजन्निति ॥ सत्यज्ञाने तद्दुर्लभं नष्टेत्वज्ञानेसर्वदृश्यास्तमयोस्तुमावासकृद्विभाततत्त्वदैवानावृतसुलभमेवेतिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ मूलेतिष्ठ स्वयथास्थितात्मेतिच्छेदः ॥ स्वेत्यादि.कर्मधारयः ॥

व्युत्थानकालपिदरयस्यासत्तामेवपश्यन्लीलयाअभिनवस्यस्वबोधस्यचिरपरिपक्कुंभबोधसद्भावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउच्छ्वसितस्तथ्त प्रकटीभूतआत्मास्वरूप यस्यतथाविधेअविचारतइतियावत् ॥ प्रतीयतइतिप्रत्ययोयःप्रतीतिःप्रत्ययोबोधश्चकुत कस्मान्निमित्तादालंबनाद्वेत्यर्थ ॥ किंसतउतासत ॥ आद्येविकारबाधयोरयोग ॥ द्वितीयसत्त्वेनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवंपृष्ट कुंभस्तदुभयमध्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपपन्नत्वेनप्रष्टारंचवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशंसति ॥ साध्विति ॥ मागुपदिष्टमात्मतत्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्त्वंराजसेवोभासे ॥ राजसेवाथभास्करइतिपाठेतुइवार्थेवाशब्द ॥ अथतत्त्वबोधानंतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजसे इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तमाध्याससामर्थ्यदर्शयितुमारोप्यसंस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानंदर्शयिष्यन्पूर्वसर्गप्रलयंदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानंदर्शयति॥ ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्वतत्त्वसाक्षात्कारधियायुक्तसदकोदितमत्यच्छंभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमंतात्पूर्णोदितयासंविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपीदंतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानंदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतेनिराभासेपदेनुच्छ्वसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यास्यो विश्वात्माप्रत्यय कुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टंमहाराजराजसेवाथभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वंसर्वप्रकारान्तंकल्पान्तेनद्विनश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महाकल्पविलासांतेसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनत्र ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तंपरमयाधिया ॥ १२ ॥ यदेकोदितमत्यच्छंशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकंतेजस्तिमितज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमशिवमनिंदितम् ॥ ब्रह्मनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि ॥ १५ ॥ इदृगतत्परंसूक्ष्मतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणोःपार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ ईदृशंतत्परस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥ परमाणुवदाभातिक्वचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचनंनामपदंमेभववेधस ॥ तदहंवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥ वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम णीयइत्यत्रदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ पृथिव्यपेक्षयाउत्तरोत्तरंसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदंनभ ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि तथास्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशेमायाशबलपदेअधिष्ठानभावकमजगत्संस्कारोद्बोधादुद्भूततत्प्राणिकर्मानुसारियदध्यासेनविश्वात्मकचनंतदेव मम सम्बुद्धेवस्त स्माद्भवोयस्यतथाविधस्यवेधसोहिरण्यगर्भस्यअहंवेदनमहंभावलक्षणज्ञानाध्यासंविद्धि ॥ तत्प्रविषयत्वेनजगत्स्थितंतदेवविराडात्माविषयाध्यासइत्यर्थ ॥ १८ ॥ अध्या सपक्षेचाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्वनिर्वाहात्तयो:स्वस्वेनप्रतीतिज्ञानेनबाधस्यसंस्कीटस्थ्यस्यचानुपपत्तिरित्यभिप्रस्याध्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्सदृष्टांतमाह ॥ वा तस्येति ॥ आद्यःससर्गाध्यासद्वितीयस्तादात्म्याध्यासेदृष्टांत ॥ वात स्वतचनिस्पंदत्वादधिष्ठानदृष्टांतो ॥ स्पंद शून्यत्वखरामतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्तदृष्टांतो ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वगपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदौयस्मिन् ॥ ज
लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्ययस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्ब्रह्मेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थः॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैतनदित्यर्थः॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता
लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकांतचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कांतनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावच्चाभावादेकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
श्चएकमेकत्वसख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदंनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेऽस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तंदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारणम् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांनंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥ ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतेततम् ॥ एकमेकांतचित्कांतंनैकमप्यद्विताद्वशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥ संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तमम् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकारणताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्वैनकस्यचिद्वीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणंसत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणामुने ॥ कथंकिंलभ्यतेकेनयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः॥२६॥किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यंतदुत्तमंनिरतिशयानंदस्वरूपस्यस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वेचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम्॥२७॥ व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथंकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृशःनिराभासप्रभाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथंकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतंसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयसत्द्वैतमसत्॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुंशक्येत्यर्थः॥२८॥प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थः॥२९॥३०॥तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मादिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्तंतदपिविमर्शेजलातिरिक्तंकथंलभ्यतेकिंवालभ्यतेनकिंचिन्नकथंचिदित्यर्थः ॥ ३१॥

---

१ अस्तंदेशकालांतेइत्यपिपाठ.

म्यु पानकालविदरपस्यासत्तामवपश्यमलीलयाअभिनवस्यस्ववोधस्यचिरपरिचकुभवोधसमादपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लसितस्तस्मन प्रकटीभूतआत्मास्वरूप
यस्यतथाविधअविचारतइतियावत् ॥ भ्रतीयतइतियस्ययोयःप्रतीतिःप्रत्ययोयोधश्चकुत कस्मान्निमित्तादालम्बनाच्चेत्यर्थ ॥ किसतउतासत ॥ आपचिकारबाधयोरयोग ॥
द्विनीयसत्त्वनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवपृष्ट कुम्भस्तदुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यमूप्रश्नमुपपन्नत्वनप्रष्टारवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशसति ॥ साध्विति ॥
मानुपदिष्टमात्मतत्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वान्नास्वरस्तनृराजसेशोभसे ॥ राजसेवायभास्करइतिपाठभ्रइवार्थेवाशब्द ॥ अयतव्यबोधानतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजस
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तथाभ्याससामर्थ्यदर्शयितुमाराध्यसस्कारसहकृतज्ञानशवलमधिष्ठानदर्शयिष्यमूप्रसर्गप्रलयदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्थतत्त्वसाक्षात्कारधियायुक्तसदफोदितमस्यच्छभयतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमतात्पूर्णोदितयासविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवप्रश्नन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दतुयत्स्वच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतिनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ द्रष्टदर्शनदृश्यास्यो
विन्यात्माप्रत्यय पुत ॥ ८ ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टमहाराजराजसेवायभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वसर्वप्रकाराढ्यंकल्पांतेतद्विनश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतजोनतमस्ततम् ॥ महा
कल्पविलासांतिसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनभ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदफोदितमत्यच्छशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकतेजस्तिमितंज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमंशिवमनिंदित
म् ॥ नक्षनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ इदृशंतत्परसूक्ष्मतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणो पार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ इदृशंतत्परस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिकचिंदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचननामपदंभवंवेधस ॥ तदहंवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहंत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयइत्यनदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ पृथिव्यपक्षयाउत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदनभः ॥ १६ ॥ स्थविष्ठचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशमायाशबलपदेअधिष्ठानमात्रेनजगत्संस्कारोद्बोधादुद्भूतसर्वप्राणिकर्मानुसारियदभ्यासेनविश्वात्मकचनतदेव अ वासुदेवस्त
स्मात्सभवोयस्यतथाविधस्यवधसोहिरण्यगर्भस्यअहमेवनमइभावलक्षणज्ञानाभ्यासविद्धि ॥ तथाविपयत्वमजगत्स्थिततदेवविराडात्माविपयाभ्यासइत्यथ ॥ १८ ॥ अभ्या
सपक्षवाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्त्वनिवाहात्तयो.सप्रभेनप्रतीतेर्ज्ञानेनबाधस्यसस्कीटस्यस्यचानुपपत्तिरित्यभिप्रस्याभ्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्सदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्पति ॥ आप.सचगाभ्यासद्वितीयस्तारास्याभ्यासेदृष्टांत ॥ वात स्वत्वचनिस्पेद्भूत्वादधिष्ठानदृष्टांतौ ॥ स्पदःशून्यत्वचोपमतियोगिसापेक्षत्वादभ्यासदृष्टांतौ ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वगपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदोयस्मिन् ॥ ज
लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्यस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्ब्रह्मेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थ ॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैततदित्यर्थ ॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता
लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकातचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कातनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावत्त्वाभावादेकत्वसंख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
श्चएकमेकत्वसंख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारणम् ॥ परेऽस्तिदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ जलेऽस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांतंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥ ईदृशंतत्परंश्रेयस्तास्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपततनम् ॥ एकमेकांतचित्कांतंनैकमप्यद्विताशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्द्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तमसंस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकारणताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्वैनकस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणंसत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणामुने ॥ कथंकिलभ्यतेकेनयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः॥२६॥किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यतदुत्तमनिरतिशयानदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वेचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम्॥२७॥
व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृश निराभासप्र
भाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किचव्यवहारेअद्वयमसतद्वैतसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयसतद्वैतमसत्॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश
क्येत्यर्थ ॥२८॥प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थ ॥२९॥३०॥तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा
दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्ततदपिविमर्शेजलातिरिक्तकथलभ्यतेकिवालभ्यतेनकिंचिन्नकथचिदित्यर्थ ॥३१॥

१ अस्तदेशकालांतेइत्यपिपाठ,

णवसत्त्वविकारभेदराकायकारणतानास्तितदाअद्वयत्वादन्यदाकालपरिच्छेदत्वात्कारणेब्रह्मणिमानाभ्रांतिर्निकिचात्यमित्याह ॥ परेइति ॥ जलादेर्देशकालातिथथास्या दिसकारणम परस्तदाकालेनितथाजगत्कारणमितियदागुक्तत्वत्वयोपसन्नम ॥ तत्रैवपर्योक्त्यदोकोभिप्रायइतिराजापृच्छति ॥ जलादाविति ॥ १२ ॥ समुद्रस्य पर्यायन्नत्कार्यत्वात्कारणंभूमिर्वाय्वादिवासन्निमित्तेश्वरतयोरेपय परिणामस्यसकारणत्वम ।ब्रह्मण कारणाप्रसिद्धेरद्वयनयासहकारिकारणाभावाच्चतद्विषत्तस्याकारण त्वमित्रविषयमदभिप्रेतम ॥ तत्रनत्त्वज्ञानायोगद्वयवस्तुसभावनायाएवानुरयादीर्घोद्‌गमशक्यं त्वयात्वद्वैतवस्तुसवद्वैतबाधेनतत्वत्परिचितमितितत्सुबोधमित्याशयेनकु भउत्तरमाह ॥ इदानीमित्यादिना ॥ ११ ॥ परिसर्वद्वैतबाधादकारणर्हितमजगदत्रीत्युक्ते कोभिप्रायस्तमाह ॥ जगच्छब्दार्थरहितमिति ॥ ब्रह्मसत्तैवभागजगतिप्रतीताजग

परेऽस्तंदेशकालांततयाजगद्कारणम्॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥जलादौयत्तरगादितत्सकारणमस्तिहि॥३२॥ परेजगदहतादिना
कारणमवेम्यहम॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥इदानींतत्त्वनोज्ञातमेतत्सत्यमहीपते॥३३॥ इदजगदहतादिनेहकिंचिन्नविद्यते॥जगच्छब्दार्थ
रहितजगदस्तिशिवात्मकम्॥३४॥ व्योम्न्येवनिर्मितशांतव्योम्नासूक्ष्मतरेणच॥ यथानभसिशून्यत्वंतथेदजगदीश्वरे॥३५॥ सदृशस्व
स्वरूपेणनवारूपेणकेनचित्॥ एवरूपजगदिदसम्यग्ज्ञातशिवभवेत्॥३६॥ सम्यग्ज्ञानप्रभावेणविषमप्यमृतायते॥ असम्यग्ज्ञात
मशिवजगद्स्वप्नपरम॥३७॥ विषयुज्ञामृतमपिभुक्तविपरसायते॥ ईदृशश्चयथावेत्तियथदेपचिदीश्वर ॥३८॥ तत्तथैवाशुभव
तितादृग्रूपतयाशिव॥ यथाज्वालाभ्रमाज्ज्वालाविचित्राकारविभ्रमे ॥३९॥ तिष्ठत्यनन्यरूपेवब्रह्मसत्तातथैवहि॥ यत्परचित्स्वरूपेण
स्थितमात्मनिमयपरम्॥४०॥तत्तेनेदइदेत्यादिजगदादीवलक्ष्यते॥ केवलपरमेवेत्यपरमंभासतेशिवम्॥४१॥अतोजगदहतादिप्रश्नए
वतेनोचित ॥ यद्वस्तुविद्यमानसप्रश्नस्तत्रविराजते॥४२॥ प्रेक्षितयत्तुनास्त्येवप्रेक्षाप्रश्नेनतत्रकिम्॥ सन्निवेशविनासत्तायथा
हेम्नोनविद्यते॥४३॥

सत्ताभूत् सानुजमद्वाधप्यस्तत्वत्यभिप्रायइत्यर्थः॥१४॥यथाव्योम्न्येवव्योम्नोऽशोपिसूक्ष्मतरेणमायाव्योम्नानिर्मितगंधर्वनगरमिथ्यात्वान्नित्यशांतव्योमसत्तयैवास्ति यथाऽशून्ये पिनभसिनदिष्टद्वयशून्यत्वनतत्सर्पवास्तितयाइश्वरमायाशबलेब्रह्मणिजगदित्यर्थ ॥१५॥ स्वस्वरूपेणचितन्यैकरसेनसदृशचिद्रूपमेवसम्यग्ज्ञातम्।अथवाकेनचिद्रूपेणजडरूपे णवानसद्यथाशून्यमवनिज्ञातसत्रिशिवब्रह्मैवभवेत् ॥१६॥ तस्यशिवकथशिवभवेत्तमाह॥ सम्यगिति ॥ १७ ॥ ईदृश विद्यासहायोऽविद्यासहायोवा ॥१८॥ यथाज्वाला निर्वितानिमयाय यथैव केशोंड्रकादिरूपेणविचित्राभातामप्यनन्यरूपेणैवतिष्ठति ॥ १९ ॥ यच्चिदस्वरूपेणस्थितपरब्रह्मतदेवात्मनिमयपरमदमबोधसमर्नैवापबोधेननिमित्तेन॥ ॥४०॥४१॥ बाधदार्ढ्यंनुशिवशांतिइत्यादित्यस्कृतप्रश्नस्यामवकाशएवेत्याह ॥ अतइति ॥ पृतिप्रपूर्वदर्शनदृश्याव्योविश्वासाभावस्यचकुलइतिप्रश्नस्तवनोचित ॥ ४२ ॥ यदिजगत्सत्त्वर्हिकथतत्प्रश्नास्पदमनुपपन्नइतिप्रश्नापिनकायदृत्याह॥ प्रेक्षितमिति॥ तादृशप्रेक्षायानिर्विषयत्वेकथमितिप्रश्नस्यप्रकारस्यैवाभावादित्यर्थः॥४३॥

सस्थिति प्रश्नार्हैतिशेष ॥ ४४ ॥ ननुयदिपृथिव्यादयोनसत्येवतर्हिकथंय पृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरय·पृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मां
तर्याम्यमृतइत्यादिश्रुतेरनर्यामिणेश्वरेणप्रेर्यमाणाएवसर्वेभावा स्वस्वकार्येचमत्कुर्वंतीतिवैदिकसिद्धातस्तत्राह ॥ यन्मयाएवेति ॥ मायाशबलेश्वरमया सर्वेभावास्तेनमायाशब
लेश्वरेणैवमाययैवमिथ मामथ्यात्मनामेळनायसप्रेरिता सत पचभूतात्मकेपिंडेमायिकमेवतत्तत्कार्यचमत्कारकुर्वंति ॥ यथामिथुनानिस्त्रीपुंसयुग्मानियौवनेकाममयानिकामे
नप्रेरितानिपरस्परसभोगेनपुत्राद्युत्पादनेनचमत्कुर्वंति ॥ यथावाबीजानिभूस्थानिवर्षोदकेनप्रेरितान्यकुरोदयाच्चमत्कुर्वंतितद्वदितिपरेणान्वयः ॥ ४५ ॥ तथाआद्यतचिन्मा
त्रमेवचिन्मात्रेणमायिकेननानात्मनैवनानेवभूत्वाअवधीयतेतत्तत्कार्यरूपेणपरिच्छिद्यते ॥ ४६ ॥ यथातदेवचिन्मात्रस्वात्मज्ञानात्मनास्वेनैवव्याप्तंपारमार्थिकात्मनाचम
त्कुरुतेतद्वत्ब्रह्मणएवब्रह्मभूतसर्गात्मनामायिकचमत्कारेतस्यैवतत्त्वज्ञानेनपारमार्थिकस्वरूपावाप्तिचमत्कारेच पूर्णमद·पूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवा

तथाजगदहंभावंविनानेशस्यसंस्थितिः॥ अकारणत्वान्नास्तीदंब्रह्मैवेत्थंविजृंभते॥ ४४॥ अजृंभमाणमेवेदंजगत्त्वेनेवसंस्थितम्॥ य
न्मयाएवतेनैवमिथःसंप्रेरिताशयम्॥४५॥चमत्कुर्वंत्यमीभावाःपंचकेमिथुनौघवत्॥चिन्मात्रएवचिन्मात्रंचिन्मात्रेणावधीयते॥४६॥
नानात्मनैवनानेवस्वात्मज्ञानात्मनात्मवत्॥ पूर्णात्पूर्णान्युद्धरंतिपूर्णात्पूर्णानिचक्रिरे॥ ४७॥ भवंतिपूर्णात्पूर्णानिपूर्णमेवावशिष्यते ॥
चिन्मात्रमेवकचतियच्चिन्मात्रमयात्मनि ॥ ४८ ॥ अकचित्वैवतन्नामकचितंसर्गवेदनम् ॥ अहंचिताचिदेवादौभवतीवस्वयंततः
॥ ४९ ॥ अभवंत्येवरूपंस्वमत्यजंतीनिरामयम्॥ तेजोमयमनाद्यंतंमनोरूपमनंतकम्॥ ५० ॥ सम्राट्संसारमाभासिभवतीवस्वयंव
पुः॥ पश्यत्यथसदेवेदंस्वरूपत्वात्सदेववा॥ भावनाद्भूततामेतिदृश्यंभवतिचक्षणात्॥ ५१ ॥

वशिष्यतइतिश्रुतिमर्थंतउदाहरति ॥ पूर्णादिति ॥ प्रलयेवासनामात्रशेषेणसर्वोपाधिप्रलयेमायाशबलेब्रह्मण्यप्ययप्राप्ताजीवाःकल्पादौभोजकादृष्टपरिपाकेपुनःस्वस्वव्यष्टि
समष्ट्युपाधीन्सर्गेणयदुद्धरतितत्पूर्णादपरिच्छिन्नाद्ब्रह्मण·कारणात्पूर्णान्यपरिच्छिन्नब्रह्मरूपाण्येवकार्याणिमाययोद्धरति ॥ स्थितिकालेचयदवातरकार्यजातमैहिकामुष्मिक
भोगमोक्षसाधनानिचक्रिरेतदपिपूर्णादेवपूर्णान्येवचमाययाचक्रिरे ॥४७॥ ततोयत्तत्त्वज्ञानान्मुक्ताभवंतितदपिपूर्णादेवमायापगमात्पूर्णानिभवति ॥ सहभेदभ्रमेणमायापगमे
पूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतिभाव. ॥ यच्चिन्मात्रमयात्मनिसर्गवेदनकचितंतच्चिन्मात्रेचिन्मात्रमेवाकचित्वैवकचितनामेत्यत्रान्वयः ॥ ४८ ॥ अहप्रत्यगात्मरूपा
चिदेवसर्गादौस्वरूपमत्यजत्येवाभवत्येवस्वतश्चितास्वयमेवानतकमनोरूपंभवतीव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ततःस्थौल्यकल्पनेनाभासिसत्स्वयभुव·सम्राट्संसारविराड्भावेनससरण
रूपभवतीव ॥ अथव्यष्टिजीवभावेनेदजगद्भ्रांत्यासदेवपश्यतिपरमार्थतोधिष्ठानसदेववाजगतिपश्यतितदर्शनभ्रांतिरित्यर्थः ॥ भूतताचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ ५१ ॥

उक्तमुपसंहरति ॥ शांतमिति ॥ एवमुक्तरीत्या शांतस्वभावत शब्दार्थाभ्यां नामरूपाभ्यां मुक्तमत एवाव्यपदेश्य स्वप्रकाशो योनुभवस्तदात्मतत्त्वमेकवस्तु निजचमत्करणमायात रवलोकरूपसन्जगत्प्रसररूपतया जगदिव भूत्वास्थितमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्र० नि० पू० षण्णवतितम सर्ग ॥ ९६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वप्राक्का रणदर्शनं जातमिति मार्जितम ॥ विमाव्यतमयत्ननदृश्यवेदनताचित ॥ १ ॥ इत्यर्धविशतितमश्लोकोक्त समुद्रतरंगदृष्टांनस्तदंतरवैषम्य चदृश्यमार्जनोपयोगितयोपपादित इदानीमर्कविंशतितमश्लोकोक्त हेमकटकदृष्टांततदंतरवैषम्य चतथैवोपपादनीयमिति च कुंभोनुवदति ॥ हेमीति ॥ १॥२ ॥ अस्तु दृश्यासत्त्वतदसत्त्वे शुद्धचितस्तद्वदनस्वरूप मापन्नेति कथमिति राजा पृच्छति ॥ शिवइत्यादिना ॥ ३ ॥ नभोचिदन्तर्संसारालोकस्यतदभ्यस्तगंधर्वनगरादिप्रकाशस्वरूपताप्रतीतिवत्तद्वित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ विस्तार मिति ॥ विस्तायतइतिविस्तारतदधिष्ठानसन्मात्रमेवतस्यस्वाध्यस्तस्यसंवेदनसवित्प्रथेवतिष्ठति ॥ अतएवतदध्यस्तभुवनतन्मात्रमधिष्ठानसन्मात्रमेवेतितदेवजगद्वपुर्थ्यपदिश्यत इत्यर्थ ॥ ४॥ अथविज्ञानवादीभुवनादिरूपोयआंतरविज्ञानपरिणामएवसदस्यावासार्थवदवगम्यतइतिमन्यत ॥ गौतमकणादकपिलपतंजलिमतानुयायिनोबाह्यार्थं पृथिव्यादि

शांतजगत्प्रसररूपतयास्वभावशब्दार्थमुक्तमिदमव्यपदेश्यमेकम् ॥ वस्तुस्थितनिजचमत्करणावलोकरूपजगत्स्वरहितानुभवात्मत त्वम॥५२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधननामषण्णवतितम सर्ग॥ ९६॥ ॥ ७॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेद्वत्यंजन्यजनिक्रम ॥ नकिंचिज्जायतेशांतान्नकिंचित्प्रविलीयते॥ १ ॥ स्वसत्तायांस्थितब्रह्मनबीजंनचकारणम ॥ शुद्धानुभवमात्रतत्तस्मादन्यन्नविद्यते ॥ २॥ किंचिज्जगदहंतादितदेवानंतमस्तिहि॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥शिवेजगदहंतादिमु नेनास्तीतिवेद्म्यहम् ॥ ३ ॥ सर्गवेदनमाभातिकथमेतद्वदाशुमे॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विस्तारतद्नायततत्संविदिवतिष्ठति॥ ४॥ तत्त द्भुवनमत्यच्छंतत्तन्मात्रजगद्वपु ॥ नविज्ञानमयोर्थोस्तिनचात्योनापिशून्यता॥ ५॥ वेदनामात्रसारत्वाद्यथाचित्सारउच्यते॥ द्रवत्व सलिलस्येवचिदचित्त्वमकारणम्॥६॥ स्वात्मनीशमनततथास्थितमवस्थितम्॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावत सत्वभावयो ॥ ७॥

च च भूतमय परमाणुभूतास्तीति ॥ माध्यमिकस्तु शून्यमेवबाह्याभ्यंतरग्राह्यग्राहकभावेनसदस्त्यामयतेनवस्तुभूतंकिंचिदस्तीति मन्यतान्यपाकुर्वन्नाह ॥ नविज्ञानमयइति॥५॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ वेदनेति ॥ सर्वेषां वादिनां कल्पना सत्यवेदनायामुपपद्यते नासत्यामिति न तस्या शून्यताक्षणिकताजन्यताविनाशितापरिणामित्वादिकं न चाकिंचित्त्वं कुत्राक्यतदृतिवे वसारइत्यर्थ ॥ यथाचिद्वसारस्तथाउच्यतेउपपाद्यत शृणु दृष्टांत यथाद्रवत्वसरित्सलिलस्यरसस्तद्वत्सर्ववस्तूनांचितम्यसार ॥ यदि चैतन्यनामवस्तु न स्यात्तर्हि साधकाभावात्सर्वं जगदस्तिनास्तीतिव्यपदेशानर्हकस्यादिति विभाव्यतामिति भाव ॥ एवंरसभूतायाश्चित अचित्त्वमकारणनकारणैर्निरूपयितुंशक्यम ॥ ६ ॥ त्वयावातस्याजगदप्ररप्रयत्नाकथ मुपपादनीयमिति चेत्तत्राह ॥ स्वात्मनीति ॥ चिद्रूपस्वात्मनि जगदाकारेण प्रथने परमार्थचिन्मात्ररूपेणचाप्रथने ईशस्वमायया समर्थमतस्तपथा साचित्पनिरवधिस्वमायया स्थितस्त थैवर्तात्याप्यवस्थितमित्यर्थ ॥ यदि तस्वच्छास्वच्छोभयभावस्थितिसमर्थतर्हि तस्य स्वच्छभावैकव्यवस्थता कुतस्तत्राह ॥ प्रतियोगीति ॥ सत्वभावस्य स्वभावोहि स्वच्छ भाव असच्छभावस्तु तद्विरुद्धभाव सयदि स्वविरोधिन सत्स्वस्य व्यवच्छेदं कुर्यात्कुर्याद्वा द्वेधापि स्वयमसिद्धतीति सद्भावतद्विरुद्धभावयो प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावादसच्छा याअसत्वात्सदेवसद्वस्तुनि स्वच्छभावैकव्यवस्थतासिद्धेत्यर्थ ॥ ७ ॥

ननुअस्वच्छभावस्यात्यतापलाप किमर्थक्रियते स्वच्छचिद्रूपमेवास्वच्छजगद्भावकारणतापत्तियोग्यमितिकुतोनकल्प्यतेतत्राह ॥यदीति ॥ चित्कौटस्थ्याद्वयत्वादिपरश्रुतिवि द्वदनुभवविरोधात्तथानकल्प्यतइतिभाव. ॥ ८ ॥ ९ ॥ चिदभ्यासपक्षविनासर्गस्योपायांतरेणोपपत्तिरेवनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ १० ॥ उत्थितमिव ॥ ११ ॥ तर्हसत्त्वकारण कमेवेदजगदितियदृच्छावादिपक्षनिरस्यति ॥ कार्यमिति ॥ १२ ॥ यदिसन्मात्रैकरसतर्हिकथजगच्चिज्जडरूपेणसद्रूपेणचद्वित्वैक्याद्यात्मकप्रतीयतेतत्राह ॥ व्योमपुष्पवदिति॥ खपुष्पवज्जद्दाशोविकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ अस्तुतर्हिचिद्रूपमेवजगत् ॥ तस्यचिद्रूपमेवब्रह्मकारणम् ॥ नचचिद्रूपैक्येइदकार्यमिदकारणमितिविभाजकाभाव. जन्मनाशयोरेव विभाजकत्वोपपत्तेस्तत्राह ॥ वस्त्विति ॥ नवाघटपटादिजागतवस्तुज्ञंचिद्रूपमुपपद्यते ॥ कुत. नाशैकनिष्ठत्वान्नाशनियतत्वात्॥चितोहिनाशोनचितासिध्यति ॥नाशकालेचि

असत्वात्तेनपरमेस्वच्छभावव्यवस्थता॥यदिकारणतापत्तियोग्यंशांतंपदंभवेत्॥८॥अनिंगितमनाभासमप्रतर्क्यंकथंभवेत्॥ अतो नकारणंनैवबीजंब्रह्मकदाचन॥९॥ कार्यस्यकस्यचिन्नामतेनसर्गोनविद्यते॥ नचान्यथोपपत्तिर्हिसर्गस्यास्योपपद्यते ॥१०॥ चिन्मा त्रकादृतेतस्माज्जडसर्गोनविद्यते ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तच्चिद्घनमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अहंभावजगच्छब्दशब्दार्थरसरंजनम्॥ कार्यं नकारणाभावात्पदार्थैतूपपद्यते ॥ १२ ॥ द्वित्वैक्याद्यात्मकंव्योमपुष्पवत्स्वानुभूतितः॥ वस्तुनाशैकनिष्ठत्वान्नवाज्ञमुपपद्यते॥ १३॥ उपलंभकरोनाशोजन्मनस्तस्यवाकुतः॥ अथचैनंसदासंतंनित्यंनष्टंचवेत्सिवा॥ १४॥ पदार्थौघंतदेवेत्थमेकरूपेपिकिंव्यथा॥ उपलं भस्तुयश्चायमेषाचित्तचमत्कृतिः॥१५॥ चित्तत्वमात्रसत्तास्तिद्वित्वमैक्यंचनास्त्यलम्॥ अतःपदार्थसत्तायाअभावेसतिभूपते॥१६॥ असंभवाद्भावनस्यनाहंताभावनास्तिते॥ अहंभावासंभवतश्चित्तमन्यत्किमुच्यते॥१७॥

तःसत्वेनाशोक्तेर्निर्विषयत्वात् ॥ नापिजडेन तस्यसिद्धावप्यसमर्थत्वादित्यर्थ. ॥ १३ ॥ यदितुचितोनाशोचिद्रूपएवस्वपरप्रथायामन्यनिरपेक्षइतिकश्चिद्ब्रूयात्तत्राप्याह ॥ उपलभकरइति ॥ चिद्रूपःसविन्नाश.स्वजन्मनस्तस्यस्वप्रतियोगिनोवाउपलंभकरःप्रकाशक कुतः नहिस्वोत्पत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रतियोगिचिद्वानाशेनोपलब्धुशक्यते ॥ नचतदुभयानुपलभेतस्यनाश स्वयमुत्पन्नइत्यनुभवितुशक्यम् ॥ नचसाक्षिणातदुभयानुभवश्चितश्चिद्विषयत्वायोगादतस्तद्द्वयोत्पत्तिनाशयोर्जगतश्चजाड्यमेवेतिभावः ॥ ए वजगतोजाड्यसिद्धेकारणानिरूपणादकारकोत्पत्तौसदैवजन्मस्यान्नित्यचनाशःस्यादुभयोरपिनिवारकाभावात् ॥ हेस्वभाववादिन्यदिनिष्प्रमाणकमनुभवविरुद्धमपीत्थमे वनित्योत्पत्तिनाशस्वभावमिदजगदितिवेत्सिअभ्युपगच्छसि ॥ १४ ॥ तर्हिश्रुतिविद्वदनुभवसिद्धेअखडचिदेकरूपेतस्मिन्नभ्युपगम्यमानेतवाकिव्यथाकिमर्थंपीडेत्यर्थः ॥ न नुयदिसर्वंचिदेकरसतर्हिकथचिदचिद्विविधोपलभस्तत्राह ॥ उपलंभस्त्विति ॥ १५ ॥ तर्हिचिदन्यच्चित्तमेवद्वितीयस्यात्तत्राह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

भिन्नताजीवब्रह्मभेदभिन्नचिद्रश्मितादृश्यवेदननाहृपभेदभ्रमनास्ति ॥ १८ ॥ शुद्धचिद्रूपे सघधान्तुभानकदापिजडपदार्थानामसिद्धेस्तद्भावनामयुक्तमहमितिजीवरूपमपिना स्यदेनिश्चयमात्मैवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ १९ ॥ तादृशात्मैवसत्यज्ञानमनन्तब्रह्म नित्यविज्ञानमानंदब्रह्म ब्रह्मैवेदविश्वमिदवरिष्ठमित्यादिसर्ववेदार्थस्तद्भावनादेवतदनुभवाद्धि स्यय ॥ तादृशचिन्तनतदनुभवात्मिकाअखंडाकारवृत्तिः सर्वचाचित्त्वास्त्वयपरिशिष्येतेत्याशंक्याह ॥ चेतितेति ॥ ब्रह्मचिन्तनयाचेतितब्रह्मार्थैकसत्यत्वाच्चितादिवृत्तिरपिस्वेद्भ बाधनवाध्यत्वइतिनब्रह्मातिरिक्तपरिशेषप्रसक्तिरित्यर्थ॥२०॥उक्तमर्थफलेनोपसंहरति॥ तेनेति॥तेनसर्वद्वैतबाधनत्वब्रह्मैवासि तद्ब्रह्मअशेषमनेकमेकमेवसंपन्नसर्वजगद्वासन्ह्र ष्यमव तयनिभासरूपाचिदपियथास्थितमविकृतमवस्थितिनिरामयतदवावशिष्टमित्यर्थ ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०सप्तनवतितम सर्ग ॥ ९७ ॥ चिमनाम्नानिबोधस्यदर्ढाकारायचिस्तरात् ॥ चेत्यासत्त्वादचित्तत्वंप्रसिद्धैवेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ ननुआलोकेसनिरूपाणेरिवसत्त्येचचित्तेचितस्तदभ्यस्यचाप्रथादृश्यनेनासति ॥ तच

इतिचित्तमहद्रूपनास्त्यतोनचभिन्नता ॥ निर्वासनःशांतमनामौनीपरनभोमय ॥ १८ ॥ सदेहोवाविदेहोवाभावस्याप्यचलोपम ॥ सघधान्द्धुद्धचिद्रूप पदार्थाभावसिद्धित ॥ १९ ॥ भावनाभावतश्चित्तनास्त्येवाहमितिस्वयम् ॥ एवब्रह्मेतिवेदार्थभावनादनुभूतित ॥ चेतितार्थैकसत्यत्वाच्चितानामफविद्यते ॥ २० ॥ तेनासिनिर्मलमकारणमादिमुक्तब्रह्मशाश्वतमशेषमनेकमेकम् ॥ शून्यनिरामय मसत्सदनादिमध्यसर्वजगच्चिदपिब्रह्मयथास्थिततत् ॥ २१ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजप्रबोधननामसप्तनव तितम सर्ग ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तनास्तीतिमेबोधोयथायुक्त्यास्फुटभवेत् ॥ तामन्यामथवाब्रूहियुक्तन निपुणमया ॥ १ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ चित्तनास्त्येवहेराजन्कदाचित्किंचनक्वचित् ॥ यच्चेदचित्तवद्भातितद्ब्रह्माभिधमव्ययम् ॥ २ ॥

दिचित्तमदाकारवृत्तिस्वाध्यनतर्हिदीपनाशादवपुनराध्यप्रामम ॥ किचसचित्ताएवसचेतनाअचित्तास्त्वचेतनालोकप्रसिद्धास्तथदिजीवन्मुक्तानदचित्तात्तर्हिमृद्वादिवदचेत ना सपदरन् ॥ नचतथादृश्यत ॥ किंचसतिचित्तनिरतिशयानंदलक्षण परमपुरुषार्थ शास्त्रफलमनुभवितुशक्यनासति ॥ नचाननुभूयमान कश्चित्पुरुषार्थोनामभवति ॥ कि चब्रह्माकारचित्तमथचित्तबाधतअम्पदा ॥ नाद्य ॥ स्वात्मनिक्रियाविरोधात् ॥ नहिदासदहन्नपि स्वात्मानदग्धुशक्नोति ॥ नद्वितीय ॥ तद्वाध्यस्यअगतस्तद्बाधकत्वायोगा त् ॥ चित्तस्यपतिरक्तस्यतत्बाधकत्वाप्रसिद्ध सुदोपसुदन्यायानवतारात् ॥ ब्रह्मणस्त्वनादे सवसाधकत्वमेवनबाधकत्वमितिचित्तबाधोनिरर्थकोदुष्कर.सचानुभवपराहतश्चे स्यापाशंकानिरासनबोधदाढ्र्यकामोराजापृच्छति ॥ चित्तमिति ॥ तांमायुक्तामेवयुक्तिविशदीकृत्यब्रूहि ॥ अथवातस्यातदुपयुक्तामदीयसर्वाशंकानिवारणसमर्थामयुक्ति चिदर्थकिंचिद्भ्रात्मनाचचित्तनास्ति ॥ २ ॥ तत्रसर्वदापरिहारेणचित्तबाधोपपादिकांयुक्तिमकुंभश्चित्तासत्त्वतदधिष्ठानब्रह्मनामसत्यत्वमतिजानीते ॥ चित्तमिति ॥ कदाचित्कालेक

तांयुक्तिमाह ॥ अतइति ॥ यत.सर्वंचित्तादिजगदज्ञानात्मकंज्ञानेनाज्ञानबाधेनहेतुनानविद्यतेअतोहेतोरित्यर्थः ॥ अयंभावः ॥ भवेदयंस्वात्मनिक्रियाविरोधोयद्यज्ञानबाधा चित्तादिबाधोन्यःस्यात् ॥ अज्ञानबाधएवतुसर्वतत्कार्यंतत्सबधावरणविक्षेपादिसर्वनिवृत्तिरूपस्तस्मिन्सतिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञातार्थोऽर्थसिद्धएव ॥ अतएवनपुनराध्यादि दोषप्रसक्तिरज्ञानस्यैवसर्वाध्यप्रयोजकस्यापगमात् ॥ स्वप्रकाशपूर्णानंदपरिशेषेणनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धेश्च ॥ नचचित्ताधीनाचेतनताकित्वभिव्यक्तचिदधीनासाचजीव न्मुक्तेषुचित्तनाशेप्यस्त्येवेतिनाचेतनत्वप्रसगः ॥ नचचित्तनाशेतत्कृताचिदभिव्यक्तिरपैति ॥ अनभिव्यक्तेरज्ञानावरणकृतत्वेनतदपगमेचितोभिव्यक्तेःस्वाभाविकत्वेनानपाया त् ॥ नहिवायुनाघनापसारणेनकृतासूर्याभिव्यक्तिःशरदिवायूपरमेअपैतीतिसर्वदोषपरिहारइति ॥ ३ ॥ प्रथमप्रतिज्ञासमर्थितांनिगमय्यद्वितीयामुपादत्ते ॥ नास्त्येवेति ॥ त त्समर्थनाय यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येदितिश्रुतिप्रमाणयति ॥ केनेति ॥ ४ ॥ ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकइतिश्रुतिरपितत्प्रमानमित्याशयेनाह ॥ महाप्र लयेति ॥ महाप्रलय.प्राकृतस्तदुत्तरेपुराणादिप्रसिद्धेसर्गादौयदिनोदितमेवतर्हिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञावाक्येत्वयाकथयच्चेदचित्तवद्वार्तातिनिर्देश.कृतस्तत्राह ॥ निर्देशस्त्विति

अतोऽज्ञानात्मकंयत्तज्जगदेवनविद्यते॥ तत्राहंत्वंतदित्यादिकल्पिताःकलनाःकुतः॥३॥ नास्त्येवजगदेवेदंयच्चेदंकिंचनोदितम्॥ ब्रह्मै वास्तीहसकलंकेनतद्बुध्यतेकथम्॥ ४॥ महाप्रलयसर्गादावेवेदंनोदितंजगत्॥ निर्देशस्त्विदमित्यत्रत्वद्बोधायमयाकृतः॥ ५॥ उपादा नात्मकादीनांकारणानामभावतः॥ अकारणंचभावानामशेषाणांत्वसंभवात्॥ ६॥ एवमज्ञानबुद्ध्यात्मजगत्तस्मान्नविद्यते॥ तस्मा द्यदिदमाभातिभासनंब्रह्मनेतरत्॥ ७॥ अनाख्येनाकृतौदेवेकरोतीदमितित्वसत्॥ भाषितंनोपपत्त्यात्मनसत्यंनानुभूयते॥ ८॥ अना ख्योप्रतिघःस्वात्मानिराकारोयईश्वरः॥ सकरोतिजगदितिहासायैववचोऽधियाम्॥ ९॥ अनेनैवप्रयोगेणराजंश्चित्तंनविद्यते॥ जग देवनसत्साधोकुतश्चित्तादितद्गतम्॥ १०॥ चेतोहिवासनामात्रंवास्येतुसतिवासना॥ वास्यंजगत्तदेवासदतश्चित्तास्तिताकुतः॥११॥ यदिदंकचतिब्रह्मस्वयमात्मात्मनात्मनि॥ कृतंतस्यैवतेनैवचित्तमित्यादिनामकम्॥ १२॥

॥ ५ ॥ पूर्वोक्तयुक्तिरप्येतत्साधनसमर्थेत्या शयेनाह ॥ उपादानेति ॥ ६ ॥ द्वितीयप्रतिज्ञानिगमयति ॥ तस्मादिति ॥ ७॥ ननुयदिसर्गादिनास्त्येवतर्हितदात्मानंस्वयमकुरुतएकोवशीसर्वभूतांतरात्मा एकंबीजंबहुधायः करोति कर्त्ताभोक्तामहेश्वरइत्यादिश्रुतिस्मृतिवादानाकागतिरितिचेन्नेहनानेतिश्रुत्यपेक्षितनिषेध्यसमर्पणेनाद्वैतव्युत्पादनार्थवादत्वेनगतिर्नतत्त्वार्थतेत्याशयेनाह ॥ अनाख्ये इति ॥ अनाख्येनामरहितेअनाकृतौरूपरहितेयुक्तिशून्यत्वान्नोपपत्त्यात्मनिष्कलंनिष्क्रियमित्यादितात्त्विकश्रुतिविद्वदनुभववाधितत्वान्नसत्यलौकिकैरपिनानुभूयते ॥ ८ ॥ शीतवातादिप्रतिघातवारणायगृहादिनिर्माणप्रसिद्धम् ईश्वरस्त्वप्रतिघःकरोतीतिअधियांतात्पर्यशून्यानामर्थवादानासर्वज्ञस्यतथाचेष्टोक्तिर्हासायैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंजगत्स र्गासिद्धौप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याह ॥ अनेनैवेति ॥ यदाजगदेवनसत्तदातदंतर्गतचित्तादिकुत.सदित्यर्थः ॥ १० ॥ जगदसत्वेविषयासत्त्वादपिचित्तासत्त्वसिद्धिरित्याह ॥ चेतो हीति ॥ वास्येवासनाकर्मणिविषये ॥ ११ ॥ तर्हिचित्तादिव्यवहारस्यकोविषयइतिचेन्मायोपहितब्रह्मैवेत्याह ॥ यदिदमिति ॥ नाम्नासंघोनामकम् ॥ १२ ॥

यतोऽस्वित्सममामममितिश्लोकव्याचष्टे ॥ जगदिति ॥ दृश्यंवास्यमितिदर्शनानुसारिणीवासनेतिघोतनार्थम् ॥ कारणाभावतइतिविषयबाधेनिर्विषयवासनास्थित्ययोगादिति
भाव ॥ १३ ॥ यद्विदकचतीतिश्लोकमपिपरमार्थदृशातत्फलवर्णनपरतयाव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ १४ ॥ मायातत्त्वदृशाविव्याचष्टे ॥ यत्किंचिदिति ॥ परमाकाशरूपेपि
तदरोयत्किंचिदनिर्वचनीयमायारूपम् ॥ इयदस्यम ॥ १५॥ अशेषानर्थकारिणीअहंजगदित्येषामतिर्यत्तमैतत्साक्षिणोममस्वप्नवन्मिथ्यैवाभाति नूननिश्चयेनेत्यर्थः॥१६॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ यदिनोत्पन्नतर्हिजगदनादिनित्यमेवास्तित्यासमाह ॥ लोकेति ॥ दृश्यस्यवस्तुनःअनादित्वजन्मादिविक्रियारहितत्वयाकौदृश्यवालोकतोवाशास्त्रतोवा
सानुभवतोपिवानोपपद्यतइतिपरेणान्वय ॥ १९ ॥ साकारस्यस्थूलस्यप्रतिघातयोग्याकृतेश्चास्यजगतोलोकशास्त्रानुभूतिभि सिद्धामहाप्रलयावस्थोक्तक्रमेणाप्रलयांताद्वि

जगद्दृश्यमिदंवास्यतदेवोत्पन्नमेवनो॥ कारणाभावत पूर्वमेवातश्चित्तताकुत ॥१३॥ अतश्चिद्व्योममात्रात्मपरमाकाशनामकम्॥
स्फारवेदनमेवेदकचत्यस्तिकुतोजगत् ॥ १४ ॥ यत्किंचित्परमाकाशइयत्कचकमायते ॥ चिदादर्शनजातत्वान्नचित्तनोजगत्क्रिया
॥१५॥ अहंत्वजगदित्येषाप्रतिपत्तिर्नवास्तवी ॥ मिथ्यास्वप्नइवाभातिनूनमेऽशेषकारिणी ॥ १६ ॥ वास्यस्यजगतोऽभावाद्यतोना
स्त्येववासना॥ अतस्तदात्मकचित्तकीदृशकुत कथम् ॥ १७॥ अप्रबुद्धैरवगतश्चित्तदृश्यमिदंजगत्॥ असच्चित्तनिराकारपूर्वमुत्पन्न
मेवनो॥ १८ ॥ नोत्पन्नकारणाभावात्सर्गादावेवसर्वदा॥ लोकशास्त्रानुभवतोनचदृश्यस्यवस्तुन ॥ १९॥ अनादित्वमजत्ववास्थैर्य
वाप्युपपद्यते॥ साकारस्यास्यजगत स्थूलस्यप्रतिघाकृते. ॥ २० ॥ समस्तकारणाभावाल्लोकशास्त्रानुभूतिभि ॥ युज्यतेचनिराकर्तुंन
महाप्रलयादय ॥ २१ ॥ शास्त्रानुभववेदाथसिद्धांतैस्तेत्रयोपिवा॥ प्रलयाश्चनसंतीतिवक्त्युन्मत्तकएवच ॥ २२ ॥ लोक शास्त्राणिवे
दाश्चप्रमाणंयस्यनोमतेः॥ असन्मोल्यतिमूढःसज्जनजनसंश्रयेत्॥२३॥ नचस्वप्रतिघस्यास्यदृश्यस्याप्रतिघक्वचित्॥ कारणभवितुंश
क्तसाकारस्यनिराकृति॥ २४॥ इत्यमालक्ष्यमाणतत्तदेवसततमुने॥ नघनार्थक्रियाकारिभवेन्नेत्यमिदंजगत्॥ २५॥

कारानिराकर्तुंयुज्यतेनिराकरणोपपादकसमस्तकारणाभावादित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ लोकवेदमर्यादोल्लंघनेशिष्टैर्बहिष्कार्यतैवस्यादित्याह ॥ लोकइति ॥ अ
सन्मःकेवललोकमाशामयेभ्यश्चार्वाकेभ्योप्यतिमूढः॥ २३ ॥ तर्हिमुक्तब्रह्मकारणतापक्षएवाभ्युपगम्यतांतत्राह ॥ नचेति ॥२४॥ निराकारब्रह्मकारणकत्ववादिभ्यासुभ्र
तत्वदनभ्यत्वमारभपराभ्वादिभ्यश्चस्यादिवाविरायणाभ्यायेनजगतोब्रह्मतास्विकत्वभावतायामेवतात्पर्यमितिभागुक्तमेव ॥ इत्थंब्रह्मभावतयाआलक्ष्यमाणजगद्व्यवहारेमूलत्वा
नघनार्थक्रियासमर्थभवत्येवेतिनलोकविरोध ॥ परमार्थतोब्रह्मीभूतमेवेतिनमूलदृष्टिपसिद्धरूपव्योमभेदविरोधोपीत्याशयेनाह ॥इत्यमिति॥इत्यमव्यक्तिरूपम् ॥ २५ ॥

॥

इदानींसर्वसर्गश्रुतीनांनेतिनेतीत्यादितन्निराकरणश्रुतीनांचतात्पर्यपिंडीकृत्योपसंहरति॥ तस्मादित्यादित्रिभिः ॥ पूर्वात्पूर्वंचतन्निरंशंचतस्येतिपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥षष्ठ्यंतात्सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ २६ ॥ सर्वरूपस्यपूर्णस्वभावस्यब्रह्मण.स्वतोविनैवशास्त्रंयदात्मकचनंतत्स्वकवपुःस्वरूपमेवसर्गप्रलयरूपधृक्जगदिवक्षणंयावदज्ञानकालज्ञातमितिसर्वसृष्टिश्रुतीनामर्थः ॥ तदेवस्वरूपक्षणांतरेतत्त्वमस्यादिशास्त्रमनुसृत्यबुद्धंसद्ब्रह्मैवनिर्गतद्वैतात्मनिस्वभावेआस्तेइतिनेतिनेतीत्यादिद्वैतनिषेधश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतियोज्यम् ॥ २७॥२८ ॥ अतोयथास्थितंव्यअतःशास्त्रीयबोधात् ॥ २९ ॥ एवंज्ञातसर्वंजगत्प्रशांतंसन्निरालंबनिराधारमजंयथास्थितसद्ब्रह्मैव ॥ इदमज्ञदृष्टरूपंतुअत्यंतासत्वान्नानाअनानापिचन ॥

तस्मादिदंनिरंशस्यचिद्व्योम्नोप्रतिघाकृतेः॥ निराकृतेरनंतस्यपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥ २६ ॥ ब्रह्मणःसर्वरूपस्यशांतस्यात्तंस्ययत्समम्॥ स्वतएवात्मकचनंसर्गप्रलयरूपधृक्॥ २७॥ स्वकंवपुश्चतेनैवज्ञातंजगदिवक्षणात् ॥ क्षणांतरानुबुद्धंसद्ब्रह्मैवास्तेनिरात्मनि ॥ २८ ॥ ब्रह्मैवेदमतःसर्वंक्वचिन्नजगदादिधीः॥ क्वचित्तादिक्वचित्तादिक्द्वैतैक्यादिकल्पना ॥ २९ ॥ सर्वंनिरालंबमजंप्रशांतमनादिरित्यात्मयथास्थितंसत्॥ इदंतुनानेवनचाप्यनानायथास्थितंतिष्ठसुकाष्ठमौनम्॥ ३०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० शिखिध्वजावबोधनंनामअष्टनवतितमःसर्गः॥ ९८॥ ॥ ७ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्महामुने॥ स्थितोस्मिगतसंदेहोविश्रांतमतिरात्मवान् ॥ १ ॥ ज्ञातज्ञेयोमहामौनीतीर्णमायामहार्णवः ॥ शांतोहमनहंरूपोज्ञःस्थितोस्मिनिरामयः ॥ २ ॥ अहोनुसुचिरंकालंप्रभ्रांतोहंभवांबुधौ॥ स्थानमक्षयमक्षुब्धमधुनाप्राप्तवानहम् ॥ ३॥ एवंस्थितेमुनेनास्तिसाहंतादिजगत्त्रयम्॥ मूर्खबुद्धमिदंभातियत्तद्ब्रह्मेतिवेद्म्यहम्॥ ४ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ जगदेवनयत्रास्तेतत्राहंत्वंविभासनम्॥ इत्थमंबरसंसारकक्कुतःकीदृशःकथम्॥ ५॥ यथास्थितव्यवहृतिर्मौनीशांतमनामुनिः॥ सौम्यार्णवोदरावर्त्तपरिस्पंदवदास्वभो॥ ६॥

वहरंस्त्वत.सुकाष्ठमौनोवागादिव्यापारशून्यस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टनवतितमःसर्ग. ॥ ९८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रबुद्धोपिनरेंद्रोत्रभूयःकुंभेनबोध्यते ॥ स्थूणानिखननन्यायाद्बोधोस्यसुदृढोस्त्विति ॥ १ ॥ एवंबोधितोराजाउपदेशजन्यज्ञानेनसर्वसंदेहादिबीजस्याज्ञानंनष्टमित्यभिलप्यदर्शयति ॥ नष्टइत्यादिना ॥ विस्मृतात्मनःसाक्षात्कारएवस्मृतिरित्युच्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मूर्खबुद्धमिदंसाहंतादिजगत्त्रयंनास्ति ॥ ४ ॥ कुंभस्तदुक्तमेवानुमोदमानउवाच ॥ जगदेवेत्यादि ॥ अंबरसंसारोगंधर्वनगरव्यवहारः ॥ किंदृत्तान्यधिकरणनिमित्तदृष्टांतप्रकारप्रतिक्षेपार्थानि ॥ ५ ॥ सौम्यार्णवोदरेप्रशांतोयआवर्त्तपरिस्पंदस्तद्वदास्वतिष्ठ ॥६ ॥

१ पूर्वादित्यस्यैकदेशान्वयेनित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥ अथवापंचम्यलुक्छादसः २ पुंस्त्वमार्षम्

शब्दाथालशब्दार्थस्वरूपतुनभोमयशून्यमेव ॥ ७॥ चित्रमत्कृतिनामकयदात्मरूपनभसखेवकचकचायतेस्वभाकचष्येनदीप्यते ॥ ८॥ यथानभसिअवाङ्मुखीरूपेंद्रनीलक टाहाकारसन्निवेशदृष्टेर्विवेकदृशाशांतीतथ्यामसौरालोककचनमस्वतर्थ्येत्यथ ॥ ९॥यथासमस्त्यहंकारात्मास्वयंभू सकल्पमात्रतथास्वयंम्यस्यहंकारोपि ॥ एतौसमष्टिव्य ष्टिबधलम्मोक्षश्चेत्येतौतदभिमानतत्परित्यागवेदनायत्तौ ॥१०॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ अहमित्येवेति ॥ ११ ॥कोसौमोक्षस्तमाह ॥ यदिति ॥ सदापर्यायेणसतांबधमोक्षसकल्पा नांसाक्षिभूतस्वरूपवेदनतदेवसद्ब्रह्मकेवलत्वंकैवल्यचकथ्यतइत्यर्थ ॥ १२ ॥ सिद्धिर्मोक्ष ॥ आपदोबध ॥ सत्यमहमेवानहमितिशुद्धकैवल्यात्मबोधवान्भव ॥ १३ ॥ शु

ब्रह्मरूपमिदशांतमित्यमस्तियथास्थितम्॥ अहंजगदिदंचेतिशब्दाथात्मनभोमयम ॥ ७॥ इदमाद्यतरहितसर्वससारनामकम्॥ चि च्चमत्कृतिनामात्मनभ कचकचायते॥ ८॥ सन्निवेशदृश शांतौतदस्तिकनकयथा॥ जगदाद्यर्थसशांतौब्रह्मेदविद्यतेतथा॥ ९ ॥ यथा स्वयभू सकल्प स्वयनामतयैवहि॥ एतौस्ववेदनायत्तौबधमोक्षौव्यवस्थितौ॥ १०॥ अहमित्येवसकल्पोबधायातिविनाशिने ॥ नाह मित्यवसकल्पोमोक्षायविमलात्मने॥ ११॥ यद्बधमोक्षसकल्पशब्दार्थानांसदासताम्॥ स्वरूपवेदनतत्सत्कैवल्यचकथ्यते॥ १२॥ अनहंवेदनसिद्धिरहवेदनमापद ॥ सोहमेवानहमितिशुद्धबोधोभवात्मवान्॥ १३॥ असकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानोदयात्मना॥ सक ल्प क्षीयतेसिद्ध्यैस्वयमेवासदात्मक ॥ १४॥ अप्रतर्क्यस्वरूपेहिनास्तिकारणताशिवे॥ कारणाभावत कायपदार्थोपिनविद्यते॥ १५॥ पदार्थाभावससिद्धौवेदननोपपद्यत॥ कारणाभावतोनित्यमहंभावस्यनोदय ॥ १६॥ अहभावानुदयत ससार कस्यकीदृश ॥ ससारा भावत सर्वपरमेवावशिष्यते॥ १७॥ यदिदंभासतेतत्सत्परमेवात्मनिस्थितम्॥ परंपरेपरापूर्णसममेवविजृंभते॥ १८॥ तेननिस्तिमि तसर्वंशिलाकीर्णमिवाचलम॥ विद्धिरश्मिमयाकारमिवब्रह्मजगत्स्थितम्॥ १९॥

द्धबोधस्यसकल्पक्षयात्सिद्ध्यतीत्याह ॥ असकल्पनेति ॥ १४ ॥ शुद्धस्यकारणत्वासभवात्स्वपदार्थाभावसदभावनिश्चयात्सकल्पक्षय सकल्पनाशादहंभावक्षयस्तत्क्षया ज्जीवभावादिससारक्षयस्ततश्चब्रह्ममात्रावशेषइतिक्रममाह ॥ अप्रतर्क्यइतित्रिभि ॥१५॥१६ ॥१७॥ मागपियदिदंजगदाकारेणभासतेतत्परमार्थतोब्रह्मैवतथास्थिततत्स्वबो धेनघनापूर्णकिंतुपरेस्वभावेस्थितपरमेवपरेणापूर्णसमस्वरूपमेवविजृंभतेप्रकटीभवति ॥ १८ ॥ तेनसर्वैकरूपत्वेनहेतुना ॥ वज्रशिलयाकीर्णनिबिडितवज्रशिलोदरमिवाचल दृढम ॥ तथचप्रजगत्स्थिततद्ब्रह्मविरश्मिमयमर्त्तिवाकारसदृशमिव ॥ १९ ॥

मुक्तौतर्हिकथस्थितंतदाह ॥ पुरइति ॥ सदेवसददर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥ कथंतर्ह्यचलेजगत्स्पंदप्रत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथावज्रशिलोदरेप्रतिबिंबपुरुषोऽस्पंदमानए वस्पदतेतद्वत्स्पदि ॥ २१ ॥ सम्यग्ज्ञानप्रबोधस्योदयेबाह्यारूपालोकाआतरामनस्काराश्चनीरसानिःसाराइत्यागमप्रमाणजास्थिरभावनाभवतितामेवनिर्वाणहेतुत्वान्निर्वा णविदु ॥ २२ ॥ जगच्छब्दार्थरहितयःपश्यतिसपश्यतीतियदुक्तंतद्दृष्टांतैर्विवृणोति ॥ यथेति ॥ खगत प्रकाशोयथादीपाद्याकारसन्निवेशंविनास्तियथावाकटकादिसन्निवे शनिर्मुक्तहेमास्तितथाजगदप्यसन्निवेशंब्रह्मास्तीतिसभावनीयमित्यर्थ ॥ २३ ॥ रूपालोकमनस्काराइत्येतदपिविवृणोति ॥ नीरसाइति ॥ ब्रह्मरूपिणोबोधाद्ब्रह्मभूतस्यजग तोजगत्प्रत्ययकारिणोरूपालोकमनस्कारानीरसा'कोर्थ असदाभासाभवतीत्यर्थ' ॥ २४ ॥ यथाबहून्यपितरगादीनिसमुद्रेऊर्मिशब्दार्थरहितमंबुमात्रंभवतितथाबहून्यपिव स्तूनिज्ञानोदयेनिसर्गवद्ब्रह्मैकमेवभवतीत्यर्थ ॥ २५ ॥ सर्गशब्दार्थभेदबाधेसर्गपरब्रह्मणोरैक्यमेवेतिव्यतिहारेणद्रढयति ॥ सर्गएवेति ॥ हियस्मात्एषएवसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रौत

पुरःसंकल्पकेनष्टेसंकल्पनगरस्ययत्॥ रूपंतद्विद्धिजगतःखादच्छंसदसन्मयम्॥ २०॥ छायापुरुषवत्स्पंदिशांतंनिर्मननंजगत्॥ जगच्छ ब्दार्थरहितंयःपश्यतिसपश्यति॥ २१॥ रूपालोकमनस्कारानीरसागमभावना॥ सम्यग्ज्ञानावबोधस्यनिर्वाणंवैविदुर्बुधाः॥ २२॥ यथा स्तिवातोनिःस्पंदोयथास्तिखगतोपिवा॥ यथाहेमासन्निवेशमस्तिब्रह्मजगत्तथा॥ २३॥ नीरसाअसदाभासाजगत्प्रत्ययकारिणः॥ रूपा लोकमनस्काराःसंतीमेब्रह्मरूपिणः॥ २४॥ ऊर्मिशब्दार्थरहितंयादृगंबुबहून्यपि॥ सर्गशब्दार्थरहितंनादृग्ब्रह्मनिसर्गवत्॥ २५॥ सर्गएव परंब्रह्मपरंब्रह्मैवसर्गदृक्॥ सर्गशब्दार्थरहितोवाक्यार्थस्त्वेषशाश्वतः॥ २६॥ ब्रह्मशब्दार्थसंपत्तौसर्गशब्दार्थधीःकृता॥ सर्गशब्दार्थसंसि द्धौब्रह्मशब्दार्थधीःकृता॥ २७॥ समस्तशब्दशब्दार्थभावनाभावनोदयम्॥ शुद्धंतिष्ठतिचिद्व्योमब्रह्मशब्देनकथ्यते॥ २८॥ सम्यग्दर्शन संसिद्धावुभयोरप्यवेदने॥ यच्छिष्टमजरंशांतंततोवाग्विनिवर्त्तते॥ २९॥ संशांतसर्वात्मकवेदनौघमस्तीदमेकात्मकस्वस्वरूपम्॥ यथा स्थितंसर्वजगत्स्वरूपंपाषाणरूपंचपरंज्ञरूपम्॥ ३०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजावबोधनंनामनवनवतितमः सर्गः॥ ९९॥ ॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एवंचेत्तन्ममहाबुद्धेयादृशंकारणंपरम्॥ कार्यंतादृशमेवेदंजगदित्येववेद्म्यहम्॥ १॥

वाक्यार्थः ॥ २६ ॥ बृहणाद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्दस्यार्थसंपत्तावेवसर्गशब्दार्थधीर्लोकेकृता एवंसर्गोनामरूपयोर्विसर्गस्त्यागइतिसर्गशब्दार्थसंपत्तौत्रिविधपरिच्छेदनिवृत्तेर्बृंह धात्वर्थानुसारिब्रह्मशब्दार्थताकृतेत्यनयोरेकार्थतैवेत्यर्थ' ॥ २७ ॥ ब्रह्मशब्दस्यतर्ह्यशब्देवस्तुनिकथंप्रवृत्तिस्तत्राह ॥ समस्तेति ॥ अल्पस्यापिपरिच्छेदस्याभ्युपगमेबृंहधात्व र्थसंकोचापत्तेरशब्दशब्देनेवतादृशमेवब्रह्मशब्देनकथ्यतइत्यर्थ. ॥ २८ ॥ अथवाजगच्छब्दस्येवब्रह्मशब्दस्यापिवाच्यार्थवदनोत्तरलक्षणयाअखंडार्थसम्यग्दर्शनसंसिद्धौ यच्छिष्टवस्तुततोब्रह्मशब्दादिवागपिनिवर्त्ततइत्यर्थ. ॥ २९ ॥ हेराजन्इदंसर्वंजगत्स्वरूपंयथास्थितंयदस्तितदप्यतिदृढत्वाद्वज्रपाषाणरूपंपरब्रह्मस्वरूपमस्त्येव ॥ यदापीदंजग दज्ञानेनसंशांतसर्वात्मकवेदनौघसपन्नंतदापिएकात्मकस्वस्वरूपंसदस्त्येवेतिब्रह्मजगतोरैक्यैवसत्तेतिनकस्याप्यसत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० नवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वार्यतेब्रह्मवत्सत्त्वंजगतोब्रह्मसत्तया ॥ जन्मादिविक्रियाऽस्पृष्टब्रह्मैवसदितीर्यते ॥ १ ॥ यदिब्रह्मजगतोरैक्यैवसत्तातर्हितयासत्त याब्रह्मेवजगदपिपरमार्थसत्यंकिंनस्यात् मिथ्यावस्तुनोहिकारणदुर्निरूप सत्यस्यतुसत्यब्रह्मैवकारणंसभवतितुल्यत्वादितिराजाशंकते ॥ एवंचेदिति ॥ १ ॥

सत्यमायाशबलशुद्धस्यसत्तयैवजगत्सत्ताकजगतःकारणभवेत् ॥ यत्तुनिर्गुणपरसत्तानुपजीविअद्वयत्वात्पूर्वकालाभावेनपूर्ववृत्तित्वशून्यनिर्विकारत्वात्तस्मातकार्यंकुतोभवे यनतस्समसत्ताकस्यावित्यथ ॥२॥अस्तुतर्हितत्रस्थितमायाशबलमेवजगत कारणमितिचेत्तत्राप्याह ॥ नेहेति ॥इहनिर्विशेषेमायाशबलकारणतत्कार्यंजगच्चनास्ति ॥ मायाद स्पैषमायातच्छबलतत्कार्याणांसद्भावोपगमात्परमार्थदृष्ट्यातुसर्वमिदजगच्छांतमजमेवेत्यर्थ ॥ तथाचोक्तवार्तिके ॥ अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते ॥ ब्रह्मद ष्ट्यात्वविद्येयनकथचनयुज्यतइति ॥ ३ ॥ अजातेनचवादृस्यप्रसक्तिरित्याह ॥ जायतइति ॥४॥ कुतोनजायतेतत्राह ॥ बीजमेवेति ॥ तत्रबीजाभावेऽपितद्देवबीजांकिनस्या त्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥५॥कुतस्तत्रबीजादिहेत्वभावइतिचेत्प्रमाणसिद्धहेतुचितदेशकालाभावादित्याह ॥ देशेति ॥ तर्हिप्रत्यक्षगोचरप्रमेयत्वप्रहेतूपादानकारणगोचरास्तुन वि रोधादित्याह ॥ अकर्मिति ॥ यस्यप्रमाणस्याकर्तृकर्माविकारकमात्रविरोधिब्रह्मविषयस्तेनहेतूपादानकारणयोःप्रमाजायतइतिकथवक्तुंशक्यमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अत

॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ यत्रकारणतानास्यकार्यतत्रुपपद्यते ॥ यत्रकारणमेवादौतस्मात्कार्यंकुतोभवेत् ॥ २ ॥ नेहास्तिकारणंकिंचिन्नच कार्यंकदाचन ॥ विद्यमानमिदंसर्वंसर्वंशांतमजंजगत् ॥ ३ ॥ जायतेकारणात्कार्यंयत्तत्कारणवद्भवेत् ॥ यन्नजायतएवेहतस्मिन्सदृ शताकुत ॥ ४ ॥ बीजमेवनयस्यास्तितत्कथवदजायते ॥ अप्रतर्क्यमनास्यचयत्तस्यक्वैवबीजता ॥ ५ ॥ देशकालवशात्सर्वेहेतुमत प्रमाणगा ॥ अकर्तृब्रह्मविषय प्रमाकारणयोःकथम् ॥ ६ ॥ अकर्तृकर्मकरणेनास्तिकारणताशिवे ॥ तस्मात्तत्कारणनास्तिजगच्छ ब्दार्थवेदनम् ॥ ७ ॥ ब्रह्मैवत्वस्वरूपंसर्वत्यस्थितंधारयस्वतत् ॥ असम्यग्दर्शिविषयतदेवजगदाश्रितम् ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमजरशांतयदेक तत्प्रमीयते ॥ तेनैवायजगद्ब्रह्मसच्छांतंबुध्यतेवपु ॥ ९ ॥ अन्ययैवचयोभावश्चेतस पृथिवीपते ॥ सएवनाश कथित स्वानुभूतश्चपंडि ते ॥ १० ॥ चित्तनाशस्वभावतद्धिविनाशात्मकंनृप ॥ क्षणनाशोयत कल्यचित्तशब्देनकथ्यते ॥ ११ ॥ असकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानो दयात्मना ॥ सकल्पक्षीयतेसिद्धौस्वयमेवासदात्मक ॥ १२ ॥ नाशैवांगीकृताभाव यदिविश्वहिकथ्यते ॥ विद्यमानकथतस्याननुता ॥ १३ ॥ हस्तावुत्क्षिप्ययोब्रूतेशूद्रोस्मीतिस्वशागिरा ॥ कथसविप्रोभवतिविप्रत्वत्वस्यकीदृशम् ॥ १४ ॥ विवृत्तधातुरत्युच्चै तोस्मीतिविरौतिय ॥ स्वेतिमेवागतविद्धिजीवनतस्यसभ्रम ॥ १५ ॥

एवस्वरूपशुद्धाकाशकल्पयन्निर्विशेषवस्तुतदेवाह॥मतिस्त्वदृशात्तद्विधारयस्वनाम्यादृशम ॥ असदृशायतदेवजगद्रूपेणाश्रितमित्यर्थ ॥ ८ ॥ चिन्मात्रप्रमयैवजगद्ब्रह्मभावेन सपद्यत अतस्ताकारमनोमात्याचभ्रमअमवाकारमेत्याह ॥ चिन्मात्रमितिद्वाभ्याम॥९॥नाशोप्रमस्वरूपहानि ॥१०॥ तदवस्फुटमाह ॥ चित्त मिति ॥ सःक्षणमात्रमपिस्वरूप विस्मरणरूपानाश कल्पकालविस्तरचित्तशब्दमाच्यतइत्यर्थ ॥११॥ तच्चचित्तमसंकल्पमपर्यवसितत्वज्ञानेननश्यतीत्याह ॥ असकल्पनेति ॥ १२ ॥ अस्तुसकल्पनाशस्तथा पिविश्वकथनिर्वर्ततइतिचन्मिथ्यात्वात्प्रतिविशतिपरमात्मन्यकीभवतिनचस्वतरतयावतिष्ठतइतिविश्वमितितन्मामनिवचनमभिमेत्याह ॥ नाशैवेति ॥य त्वाधिष्ठानेबाधेनविरा निराश्रियमानकथस्यादित्यर्थ॥१३॥तमलोकवत्तप्रमाणयति॥हस्तावितिद्वाभ्याम॥१४॥सन्निपातेनविवृत्ता कुपिताधातवोयस्यतथाविधःसन्नत्युच्चैविप्रस्तुरितियावत॥१५॥

१ मतमितिपाठेपिमतिरित्येवार्थः

२ पर्यवसितत्वज्ञानेनेत्यविकचित्पाठः

चित्ताद्यस्तीत्यनुभवस्यतर्हिकागतिरितिचेद्भ्रांतित्वमेवेतिदृष्टांतैराह ॥ भ्रमाकृतीति ॥ १६ ॥ भ्रांतिपुंजरूपमेवतर्हिंनतत्सदस्तुनेत्याह ॥ तदिति ॥ तस्याज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपाभा
वादित्यर्थ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अज्ञानात्मनैवतर्हिचित्तादिसत्यमस्तुतत्राह ॥ अज्ञानेति ॥ ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापिसत्यतासिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ उक्तदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥
जलज्ञानमित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यावत्सकलम् ॥ २३ ॥ अहंकारादिसंयुतकिंचिद्देहादि ॥ अप्यर्थेएवकारः ॥ तर्हिकिमस्तितदाह ॥ संविदिति

भ्रमाकृतियदस्तीहदृश्यतेऽलातचक्रवत् ॥ मृगतृष्णाद्विचंद्रादिबालवेतालकादिवत् ॥ १६ ॥ तत्कथंकिलनामस्यात्सत्यंभ्रमभरात्मक
म् ॥ अज्ञानभ्रांतिरेवांतश्चित्तमित्येवकथ्यते ॥ १७ ॥ अज्ञानमुच्यतेचित्तमसत्सदिवसंस्थितम् ॥ असंवेदनमज्ञानंज्ञानंसंवेदनंभवेत्
॥ १८ ॥ अज्ञानसत्वसंवित्तेर्ज्ञानात्संवेदनात्क्षयः ॥ जलज्ञानंमुधाभ्रांतिःसाधोमरुमरीचिषु ॥ १९ ॥ नैतज्जलमितिज्ञानात्संवित्तेःप्रवि
लीयते ॥ इदंचित्तमितिप्रौढंयदज्ञानमलंहृदि ॥ २० ॥ नास्तिचित्तमितिज्ञानात्तत्समूलंविनश्यति ॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वमज्ञानभ्रमसंभ
वम् ॥ २१ ॥ नसर्पोयमितिज्ञानाद्दृढरूढाप्रणश्यति ॥ तथात्मनिमनोभूतमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २२ ॥ चित्तंनास्तीतिविज्ञानाद्दृढरूढा
द्विनश्यति ॥ चित्तंमनोहमित्यंतर्यावदज्ञानसंभवम् ॥ २३ ॥ नचित्तमस्तिनोचैवमहंकारादिसंयुतम् ॥ किंचिदेवजगत्यस्मिन्संविदेकांत
निर्मला ॥ २४ ॥ तयासंकल्पचित्तादिकृतमासीद्विमूढया ॥ अद्यासंकल्पतःसर्वपरित्यक्तंप्रबुद्धया ॥ २५ ॥ संकल्पेनयदायातित्वसंकल्पे
नगच्छति ॥ पवनेनमहाबाहोज्वालाजालमिवानले ॥ २६ ॥ आत्मतत्त्वैकघनयाततयाब्रह्मसत्तया ॥ जगत्सर्वमितिव्याप्तंसमुद्रइववा
रिणा ॥ २७ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनत्वंनैतेनचित्तकम् ॥ नेंद्रियाणिनचाकाशमात्मात्वेकोस्तिनिर्मलः ॥ २८ ॥ घटाद्याकाररूपेणस
एवायंविलोक्यते ॥ इदंचित्तमयंचाहमितिकैवकुकल्पना ॥ २९ ॥ नजायतेनम्रियतेकिंचिदस्मिञ्जगत्त्रये ॥ केवलोयंचिदुल्लासःसदस
द्भावनात्मना ॥ ३० ॥ सर्वमात्मापरंब्रह्मसत्प्रकटमाततम् ॥ द्वित्वैकत्वेनविद्येतेनभ्रांतिर्नचसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ सर्वेंद्रियगणाकारेसन्ने
वासिसखेततः ॥ नदह्यसेमहाबुद्धेनचक्वचनलिप्यसे ॥ ३२ ॥ नतेविनश्यतिसखेनचकिंचिद्विवर्धते ॥ निर्मलाकाशरूपस्यकैवल्यानंत
रूपिणः ॥ ३३ ॥ इच्छानिच्छात्मिकेशक्तीयेतरापित्वमेवच ॥ नत्वंशुव्यतिरेकेणशशांकउपलभ्यते ॥ ३४ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्याप्तमयस्तम् ॥ २७ ॥ कथयस्ततदाह ॥ नाहमिति ॥ २८ ॥ तर्हिजीवन्मुक्तैर्घटाद्याकारेणकिमवलोक्यतेतत्राह ॥ घटादीति ॥ २९ ॥ ३० ॥ स
भ्रमोमरणादिभयम् ॥ ३१ ॥ सर्वस्मिन्निंद्रियगणेतद्ग्राह्यवक्र्याद्याकारेचसन्नेवसन्मात्रस्वरूपस्त्वमसि ॥ अतोदाहहेतुभिराध्यात्मिकादिभावैर्नदह्यसे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतरा
क्रियाशक्तिरपित्वमेव ॥ अतस्तवेष्टमनिष्टंकर्तव्यंचनास्तीत्यर्थद्योतनायचकारः ॥ अंशवःकलास्तद्व्यतिरेकेण ॥ ३४ ॥

मिभिरजर्पर्दर्जन्मरद्धि विपरिणामानिरस्यंते॥ सैवैकरूपमित्यननाम्येविकारा ॥ सकृद्विलसस्सकृत्प्रभातम् ॥ कष्टाप्रमाणेमस्वस्वरूपपरिचयलक्षाभ्यालीलायस्यतथाविधसत्
सम्माप्रतयाउदितम ॥ आघसर्वम्पवहारेभ्यःप्राक्सिद्धयद्वस्तुतदेवास्तत्त्वमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि०पू शततम सर्ग ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥
ज्ञानदार्ढ्येनराज्ञोऽप्रवर्ण्यतेस्तत्कृत्यता ॥ जीवन्मुक्तास्वचित्तत्वस्थितिस्तत्त्वस्यवेर्यते ॥ १ ॥ परिणत पूर्वभावविहायतत्प्राप्तभाव ॥ १ ॥ शिलातलादुत्कीर्ण प्रतिमाविरिव
॥ २ ॥ ३ ॥ निर्विकल्पानोयोगिनोशोभनतस्यभूतेनिरतिशयानन्दपदे ॥ ४ ॥ ५ ॥ महाविभवोनिरतिशयानन्दलक्षणा भूमिका ॥ सत्त्वस्यहैरण्यगर्भानदानस्यविषयानन्दजा

अजमजरमनाद्यजस्वभावसकृदमलंविलसत्सदेकरूपम् ॥ विगलितकलनकलास्यलीलसदुदितमाद्यमजतदात्मतत्त्वम् ॥ ३५ ॥
इत्यार्षेवा०वा०द०मो०नि०पू०भू० शिखिध्वजपरमावबोधननामशततम सर्ग ॥१००॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिकु
भवचोराजाभावयन्सदकृत्रिमम् ॥स्वयमात्मपदेतस्मिन्क्षणपरिणतोभवत्॥१॥यभूवामीलितमनोलोचन शांतवाङ्मुनि ॥शिलात
लादिवोत्कीर्णोनिस्पंदावयवाकृति ॥२॥ ततोमुहूर्तमात्रेणप्रबुद्धस्फुरितेक्षणम् ॥तमुवाचमहायाहोचूडालाकुंभरूपिणी॥३॥ ॥कुंभ
उवाच॥ ॥कच्चिदस्मिन्पदेस्फारेशुद्धेविततनिर्मले॥सुतल्पेनिर्विकल्पानासुखविश्रांतवानसि॥४॥ कच्चिदत प्रबुद्धोसि कच्चिद्भ्रांतिस्त्व
योज्झिता॥ कच्चिज्ज्ञेयपरिज्ञातदृष्टपृथ्यमेववा॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भगवस्त्वत्प्रसादेनमहाविभवभूमिका॥ महतीपद
वीदृष्टासवस्योर्ध्वेस्थितामया॥६॥ सतांविदितवद्यानामहोयतमहात्मनाम्॥ अपूर्वैकामृतमय सग सारफलप्रद ॥७॥ जन्मनापिम
यालब्धंयन्नामनमहामृतम् ॥तदद्यत्वत्समासगात्तेनैवासादितस्वयम्॥८॥अनंतमाद्यममृतचैतत्कमललोचन॥कथनासादितमभूत्पू
र्वमात्मपदमया॥९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥मनस्युपशमयातेत्यक्तभोगैषणेस्थिते॥ कपायपाकेनिर्वृत्तेसर्वेंद्रियगणस्यच॥१०॥ यांतिचे
तसिविश्रांतिविमलादेशिकोक्तय ॥यथासितांशुकेशुद्धेघिदव कुंकुमांभस ॥११॥ कपायाणामनंतानांसमृतानांशरीरके ॥स्ववास
नास्वरूपाणामयपाकस्तवोदित॥१२॥ देहान्मलानिसर्वाणिकालेनकमलेक्षण ॥साधोवृक्षात्फलानीवपाकेनविगलत्यध ॥१३॥

तस्योर्ध्वमुत्कर्षकाष्ठायांस्थिता ॥ ६ ॥ मतेनिश्चये ॥ अपूर्वमनादौससारेकदाप्यननुभूतयदेकामृतनिरतिशयानन्दस्तत्प्रचुर अतएवसारफलप्रद ॥ ७ ॥ सामान्योक्तविशिष्यावि
ष्करोति ॥ जन्मनेति ॥ येनमहामृतस्वरूपभूतेनैषमयाअनायासेनाप्राप्तं तदद्यतवसमासगात्स्वयमेवानायासेनासादितम ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वंचित्तकपायपाकाभावान्नासादि
तमिदानींतुतत्पमात्तत्परिपाकादासादितमित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ मनसीत्यादिना ॥ सर्वेंद्रियगणस्यचात्मनस्सच भोगलक्षणकपायाणांपाकेनिवृत्तेसति ॥ यथाचस्मृति ॥
कपायपक्तिः कर्माणिज्ञानंतुपरमागति ॥ कपायेकर्मभिःपक्वेततोज्ञानमवायतइति ॥ १ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ देहाल्लिंगदेहात् ॥ मलानिरागादिकपायाःपापानिच ॥ १३ ॥

बिसेमृणालरूपेधानुष्कपरिकल्पितेलक्ष्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्ञानार्थासकथामुपदेशतात्पर्येणावधारितवानसीतिशेषः ॥ उपदिष्टार्थानांहृदिधारणात्सोपदेश ॥ प्रबुद्धवांस्तत्फ लसाक्षात्कारज्ञानवान्जातोसीत्यर्थ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तवाज्ञानमद्यमध्याह्नकालेक्षीणमितिमयाज्ञातमित्याह ॥ यावदिति ॥ १८ ॥ इदानीमद्यतनदिनस्योत्तरभागे ॥ त्व दयात्सपरित्यक्तेचेतसिक्षयमागतेसति ॥ १९ ॥ अचित्ततयानिःस्वरूपताबुद्ध्या ॥ २० ॥ दृष्टेःपरमात्माभिव्यक्तेः ॥ २१ ॥ आत्मन्यन्योन्याध्यासात्सदसत्तामयत्वमेवहि

वासनात्मसुयातेपुमलेपुविमलंसखे ॥ यद्वक्तिगुरुरंतस्तद्विशतीषुर्यथाबिसे ॥ १४ ॥ कषायपाकेसंपन्नेत्वंमयाद्यविबोधितः ॥ तेनाद्यै वतवाज्ञानक्षयोजातोमहामते ॥ १५ ॥ अद्यपक्वकषायस्त्वमद्यैवज्ञानसंकथाम् ॥ अद्येहसोपदेशस्त्वमद्यैवासिप्रबुद्धवान् ॥ १६ ॥ शुभाशुभानांसर्वेषांकर्मणामद्यसंक्षयः ॥ सत्संगव्यपदेशेनतवनिष्पत्तिमागतः ॥ १७ ॥ यावदस्यदिनस्यैषपूर्वभागोमहीपते ॥ ताव च्चेतोहंममेतितवाज्ञानंबभूवह ॥ १८ ॥ इदानींमद्वचोबोधाच्चेतसिक्षयमागते ॥ त्वदयात्संपरित्यक्तेसंप्रबुद्धोसिभूपते ॥ १९ ॥ त्वदिया वन्मनःसत्तातावदज्ञानसंस्थितिः ॥ चित्तेचित्ततयात्यक्तेज्ञानस्याभ्युदयोभवेत् ॥ २० ॥ द्वित्वैकत्वदृशौचित्तंतदेवाज्ञानमुच्यते ॥ एत योर्लयोदृष्टस्तज्ज्ञानंसापरागतिः ॥ २१ ॥ प्रबुद्धोसिविमुक्तोसित्यक्तंचित्तंत्वयानृप ॥ सदसत्तामयत्वंहित्वयात्यक्तमसत्पदम् ॥ २२ ॥ वीतशोकोनिरायासोनिस्संगोनन्यआत्मवान् ॥ महोदयोमुनिर्मौनीस्वरूपेतिष्ठनिर्मले ॥ २३ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंहिभग वन्जंतोर्मूर्खस्यैवास्तिचित्तभूः ॥ प्रबुद्धस्यनतज्ज्ञस्यचित्तंनामकिलप्रभो ॥ २४ ॥ जीवन्मुक्तास्तदेतेहिविहरंतिकथंवद ॥ अविद्यमान मनसोयुष्मदाद्यास्तथानराः ॥ २५ ॥ इतिमेकथयाशेषमन्यैःस्ववचनांशुभिः ॥ हार्दंतमोमेनिपुणमेवंप्रायैःप्रमार्जय ॥ २६ ॥ ॥ कुंभ उवाच ॥ ॥ यथावदसितत्त्वज्ञतत्तथैवहिनान्यथा ॥ चित्तंहिजीवन्मुक्तानांनास्त्यंकुरइवाश्मनाम् ॥ २७ ॥ पुनर्जननयोग्यायावास नाघनवासना ॥ साप्रोक्ताचित्तशब्देननसातज्ज्ञस्यविद्यते ॥ २८ ॥ ययावासनयातज्ज्ञाविहरंतीहकर्मसु ॥ तांत्वंसत्वाभिधांविद्धिपुन र्जननवर्जिताम् ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तामहात्मानःसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः ॥ विहरंतिगतासंगंनचित्तस्थाःकदाचन ॥ ३० ॥

चित्तनामतदेवअसतोजगत पदकल्पनास्थानम ॥ २२ ॥ २३ ॥ चित्तेत्यक्तेजीवन्मुक्तानांकेनातःकरणेनव्यवहारसिद्धिरितिप्रष्टुराजापीठिकांरचयति ॥ एवंहीति ॥ यदीत्य र्थेकिलशब्द ॥ २४ ॥ प्रष्टव्याशदर्शयति ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ तर्त्तर्हि ॥ २५ ॥ अन्यैर्दुर्वचमितिशेषः ॥ अन्यैःप्रसिद्धसूर्याद्यंशुविलक्षणैःस्ववचनांशुभिःप्रसिद्धतमोविल क्षणहार्दंतम प्रमार्जयेतिवा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथाभर्जितावितुन्नाश्वलाजानव्रीह्यादिशब्दवाच्यानाप्यंकुरादिजननक्षमास्तद्वत्तत्त्वज्ञानभर्जितनिरावरणसत्वंनमनःश ब्दवाच्यनापिपुनर्जन्मसमर्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तव्यवहाराभासेतदेवकरणाभासइत्याह ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ ३० ॥

१ वितुषाइत्यपिपाठ.

॥३१॥३२॥ तथापिसत्त्वबलादेवपापक्षयाभ्युदयद्वारा भेत्स्यतीत्याशयेनाह ॥ सत्त्ववानसीति ॥ ३३॥ ३४ ॥ त्वयापाक्षिकीर्थितोयोमहात्याग ससर्वरूपचित्तयत्समुज्झितमयमे वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ चित्तत्यागेनतपोदानादिसर्वकर्माण्यन्तर्भूतानितत्फलेषुचित्तस्वर्गापवर्गादितत्फलान्यन्तर्भूतानीत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ प्रबुद्धामेधाउपदिष्टार्थधारणायस्या स्तयाधियाअतएवपरमबोधवत्याधियाकृतश्चित्तत्यागएवस्वर्गापवर्गवित्तादिरित्यर्थ ॥ ३६ ॥ तपआदिफलेतुनज्ञानफलमन्तर्भवतीत्याशयेनाह ॥ तपोनामेति ॥ यपतो मनस्तामरूपसमतायाः सकाशादागतयत्ज्ञानफलंमोक्षसुखक्षयातिशयनिर्मुक्तमित्यर्थः ॥ ततआगतइत्यर्थेपञ्चम्यद्वयेतिमयट् ॥ ३७ ॥ नससत्येअनित्येचसत्यस्यशाश्वतस्य चानर्भावसंभावनापीत्याशयेनाह ॥ तदिति॥ तत्ज्ञानफलसत्सत्यम् यसतीतिवस्तुशाश्वतच तास्वर्गादिकिंचित्पुनस्तुसत्यंभयुरच ॥ भावाभावैराविर्भावतिरोभावैरुपारूढमाक्रां

मूढचित्तचित्तमाद्धु प्रबुद्धसत्त्वमुच्यते ॥ अप्रबुद्धाहिचित्तस्या सत्त्वस्यास्तुमहाधिय ॥ ३१ ॥भूय प्रजायतेचित्तसत्त्वभूयोनजायते॥ अप्रबुद्धस्यबंधोस्तिनप्रबुद्धस्यभूपते॥३२॥सत्त्ववानसिसजातोमहात्यागीस्थितोभवान् ॥ अशेषेणत्वयाचित्तत्यक्तमघेतिवेद्म्यहम् ॥ ३३ ॥ समस्तवासनोन्मुक्तोराजन्नद्यैवराजसे ॥ आकाशसाम्यमायातमन्येतवमुनेमन ॥ ३४ ॥ शमप्राप्तोसिपरमसिद्धं समसम स्थिति ॥ अयंहिसमहात्याग सर्वंयत्तत्समुज्झितम् ॥ ३५ ॥ स्वर्गापवर्गवित्तादितपोदानफलान्यपि ॥ प्रबुद्धमेधयासाधोधियापरम बोधया ॥ ३६ ॥ तपोनामकियन्मात्रद्धु खक्षयकरंभवेत् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तयत्सुखसमतामयम् ॥ ३७॥ तत्सत्तद्वस्तुतत्किंचिन्नतु स्वर्गादिभंगुरम् ॥ भावाभावैरुपारूढस्थिताधिगतवेदनम् ॥ ३८ ॥ स्वर्गोनामकिमानंद सोपिसंदेहसंस्थित ॥ अप्राप्तस्वात्मसंसिद्धे क्रियाकांड शुभोभवत् ॥ ३९ ॥ येननासादितहेमरीतिंकिंसपरित्यजेत् ॥ चूडालादिसमामगाढ्वेद्धात्वसुखेनतं ॥ ४० ॥ तत्किमत्र मनयेस्मिन्निमग्नस्त्वतपोमये॥ आश्रमादिविकल्पांशसाध्यस्याधकुकर्मण ॥ ४१ ॥

तत्पूर्वोत्तरकालयोरदृष्टस्थितवर्त्तमानमेवाभिमतवेदनमागमदर्शनत्वमभवदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तुच्छबहुयासलभ्यचस्वर्गादितुच्छसुखमज्ञानामेवबहुमतनतत्त्वविदामित्याशयेनाह ॥ स्वगइति ॥ स्वर्गोनामेतिकिमानंदस्तुच्छसुखम् ॥ किसपेदितिसमास ॥ अवर्जनीयधर्मकीर्त्तनाद्यपापराधसहस्रनाश्यत्वात्संदेहसस्थित ॥ ३९ ॥ ज्ञानदौर्लभ्यादज्ञाना युक्तएवतुच्छस्वर्गादिपरिग्रह इत्याशयेनाह ॥ येनेति ॥ रीतिपित्तलम् ॥ नचतुज्ञानमात्मदुर्लभमभूत्तथापित्वदर्थेचतपःक्लेशोनिमग्नइत्याह ॥ चूडालेति ॥ ४० ॥ आश्रमोवानप्र स्थाश्रम ॥ आदिपदात्तपाम्यवपस्तदुचितकर्माधिकारनिर्वाहकविशेषणान्तराणिच ॥ तदभिमानतस्साधनदिग्विधिचिकत्स्यविक्षेपांशासहस्रसाध्यस्यबधकत्वात्फलतोपिकुत्सि तस्यकर्मण ऊर्ध्वपिनिकृष्टस्वपादापणादिनपङ्क्लेशामग्नेसमर्थेत्वमचपर्यंतकिमर्थनिमग्न ॥ ४१ ॥

स्वर्गादिमहासुखहेतोस्तपसः कथमनर्थत्वतत्राह ॥ आद्यंताविति ॥ भोसुमतेयतोस्यतपसआदिभागआचरणावस्थाअंतभाग फलक्षयावस्थाचदुःखरूपावेव मध्येस्वर्गादिभो
गावस्थायामेवसुखस्मकिल ॥ तर्हिकिमयाकृतंतपोव्यर्थमेवनेत्याह ॥ यतइति ॥ यतस्तपसैवतेचित्तकषायपाकात्संप्रतितत्त्वबोधसमयोजातः अतोहेतो सर्वैतपोरूपावि
कल्पाशायस्मिन्विकल्पेतत्त्वज्ञानेपरिणमतितत्फलेनैवफलवतोपिचभवति ॥ ४२ ॥ तत्रज्ञानेबद्धपदःस्थिरोभव ॥ विविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसेत्यादिश्रुतेस्तत्फलेनैवतेतपस
साफल्यमितिभाव ॥ज्ञानफलचिद्व्योमलाभेनसर्वमेवलब्धम् ॥ सर्वस्यजगतस्ततएवोद्भवस्थितिलयश्रुतेरित्याशयेनाह ॥ चिद्व्योमइति ॥ ४३ ॥ यद्यपिकार्यमिष्टमकार्यमनिष्टं
चसर्वमपिब्रह्मसमुद्रबिंदवएवतथापितुच्छत्वात्तत्सर्वंवध्यनिष्फलमेवातस्तत्त्यक्त्वापूर्णसमुद्रस्थानीयनिर्विशेषमेवसमाश्रयेत्याह ॥ इदमिति ॥ ४४ ॥ परमप्रेमास्पदत्वान्निरति
शयानंदरूपस्यस्वस्यइष्टांतरप्रार्थनापेक्षयातादृशस्वलाभप्रार्थनमेववरमित्याशयेनाह ॥ इष्टमिति ॥ यथाऽलब्धदयितयास्त्रियालब्धव्यदयितप्रतिमेइष्टप्रार्थयस्वेत्यन्यत्प्रार्थ्य

आद्यंतावस्यसुमतेमध्यएवसुखंस्मभोः॥यतस्तेसमयोजातोयस्मिन्परिणमंतिच ॥४२॥ तपोरूपाविकल्पांशास्तत्रबद्धपदोभव ॥ चि
द्व्योम्नोनभसोत्यच्छात्सर्वेभावाःसमुत्थिताः॥ ४३ ॥ तथैवपरिदृश्यंतेतत्रैवविलयंगताः॥ इदंकार्यमिदंनेतिसंकल्पाब्रह्मबिंदवः॥ ४४ ॥
वंध्यंशिखिध्वजत्यक्त्वापूर्णमेवसमाश्रय ॥ इष्टंमेप्रार्थयस्वेतियथैवप्रार्थ्यतेसखे ॥ ४५ ॥ स्त्रियातथैवसकथंदयितःप्रार्थ्यतेस्वयम् ॥
संकल्परचितानेतान्भावानापद्भासुरान् ॥ ४६ ॥ गृह्णंतिनमहात्मानःप्राज्ञाजलरवीनिव ॥ स्वर्गमोक्षादिफलदंयत्किंचित्सर्वमेवतत्
॥ ४७॥ त्यक्त्वासमसमाभासोयोस्यसावेववैभव ॥ सत्त्वंसत्त्वेननाशेननास्त्यंहिविगतस्पृहः ॥ ४८ ॥ पदार्थौघमिमंगृह्णंस्तिष्ठास्पंदित
चित्तभूः॥ अपरिस्पंदचित्तस्यसंसृतिर्नेहधावति ॥ ४९ ॥ पौरुषप्रभवासाधोविपत्तिर्हिमतौयथा ॥ यानियानीहदुःखानिप्रस्फुरंतिजग
त्त्रये॥ ५० ॥ चेतश्चापलजान्येवतानितानिमहीपते ॥ स्थिरंशांतंगतस्पंदंयस्यचित्तमचापलम् ॥ सदैवसमहानंदसाम्राज्यस्यसभाज
नम् ॥ ५१ ॥ अथचेतसितत्त्वज्ञस्पंदास्पंदौत्वमेकताम् ॥ नीत्वातिष्ठयथाकाममैक्यमागत्यशाश्वतम् ॥ ५२ ॥

नेतथैवस्वयंदयितएवकथनप्रार्थ्यते तस्मिन्स्वाधीनतयालब्धेतदधीनलब्धव्यांतराणांस्वतएवलाभादितिभावः ॥ ४५ ॥ अंगीकृत्यात्मातिरिक्तेष्टानांपुरुषार्थत्वलब्धत्वादेवाप्रा
र्थनीयत्वमुक्तम ॥ वस्तुतस्तुनेषांतत्त्वज्ञदृशातुच्छत्वादग्राह्यत्वमेवेत्याह ॥ संकल्पेति ॥ आपदइवअभासुरानरमणीयान् ॥ ४६ ॥ जलरवीन्प्रतिबिंबानिव ॥ ज्ञानलाभान
तरस्वर्गादिसाधनानीवापवर्गसाधनान्यपिहेयान्येवेत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ ४७ ॥ सर्वपदार्थेषुसदृशःसत्त्वेनैवग्राह्य.असदृशस्तुनित्यनष्टत्वेनैवग्राह्यश्चित्तचाचल्यांविनेत्याह ॥
सत्वमिति॥ ४८ ॥ अस्पंदितचित्तभूरित्युक्तेःप्रयोजनमाह ॥ अपरिस्पंदेति ॥ नधावतिनप्राप्नोति ॥ यथास्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणपुरुषापराधप्रभवाविपत्तिर्मतौ विवेकज्ञानो
दयेसतिनप्राप्नोतितद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सम्यग्भग्नावरणतयाराजतइतिसम्राट्साक्षात्कृतआत्मातद्भावस्यभाजनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ स्पंदास्पंदौतत्साक्षिमात्रतादर्श
नेनैकतानीत्वासाक्षिणमपिब्रह्मणैक्यमागत्यप्राप्यभूमानंदभावेनयथाकामपूर्णकामतयातिष्ठेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ाविद्या स्वरास्वरयोरकनानयनकथमितिराज पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ५२ ॥ तयो स्वरूपेणैक ज्ञविराधप्यधिष्ठानमाक्षिचिन्मात्ररूपेणनतद्विराधइति त्वाशयमवटनेनकु
भउत्तरमाह ॥ एकमिति ॥ वा इयरप्रतस्वरात्मना विवतत ॥ ५४ ॥ सत्यज्ञानमनन्तमित्यादिश्रुतिभिर्यद्गीतम् ॥ अगत्यामथणे ॥ ५५ ॥ स्वरास्वरयोरैक्यमुपपादयति ॥
चित्स्पद इति ॥ सर्गेयत्तत्त्वस्वचित्स्पदएव ॥ नर्मविध्यादिरूपपरिस्पद परद्वितीयशब्दस्पदसमम ॥ इत्यार्थेसमशब्दो मिथ्यात्वबोधनार्थ ॥ नामपरिस्पदइत्यर्थ ॥ ५६ ॥ अ
स्वस्वधाविकल्पस्वरास्वरस्वमाह ॥ चितइति ॥ सत मत्वाख्यालेशचित स्पदोऽस्पदश्चैकरूपतयाभाविनश्चेत्तभदवमात्मरूपमेवशिवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ ५७ ॥ सगस्तवाक

शिखिध्वजउवाच॥ ॥ कथमैक्यविभोयात स्पदास्पदाविमावुभौ ॥ सर्वसशयविच्छेदकारिन्नेतद्वदाशुमे॥५३॥ ॥कुभउवाच॥
एकवस्तुजगत्सर्वंचिन्मात्रवारिवांबुधि ॥तदवस्पंदतेधीभिःशुद्धवारीववीचिभि ॥५४॥ ब्रह्मचिन्मात्रममलसत्वमित्यादिनामकम्॥
यद्गाततदिदमुद्रा पश्यत्यगजगत्तया॥५५॥चित्स्पदएवसर्वस्वसर्गेतस्माद्विसस्तृति ॥परिस्पदोहिविध्यादिशब्दस्पदसमपरम्॥५६॥
चित सएवचत्स्पदस्तथास्पदश्चभावित ॥एकरूपतयानामतत्रेदममलशिवम् ॥५७॥सर्गश्चित्स्पदमात्रात्मासम्यग्दृष्टौविलीयते॥
उदेत्यसम्यग्दृष्टीनांरज्ज्वांसपभ्रमोयथा॥५८॥सस्पदाचित्तदभिधानि स्पदात्वियमातता॥तुर्यातीतपदारूढावाचावकुनपार्यते॥५९॥
शास्त्रसज्जनसपकसतताभ्यासयोगत ॥कालेनामलतांयातेचेतसीदाविवोदिता॥६०॥एतत्केवलमाभातंस्वानुभूतिभिराततम्॥क
थ्यतस्वानुभूतपुस्त्वयस्वरूपमात्मना॥६१॥प्राप्तासिसारस्वमनादिमध्यमत्रैवतिष्ठस्वपदेनिविष्ट ॥नोरूपनिर्भेदमहाचिदात्माजातोसि
माधोग्वलुवीतशोक॥६२॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषु०निर्वाणप्रकरणेपू०चूडालोपाख्यानेशिखिध्वजबोधननामैका
धिकशततम सर्ग ॥१०१॥ ॥७॥ ॥७॥

नष्ठतिरमाह ॥ सर्गइति ॥ यत स असम्यग्दृष्टीनांभास्याउदति ॥ ५८ ॥ तदभिधासगाभिधा ॥ निस्पंदानुतुर्यातीतपदारूढा ॥ ५९ ॥ कदातथोदिताभवतितदाह ॥ शास्त्रे
ति ॥ यथावस्तुवितिमिरदापक्षपणामलतांयातेनित्यसिद्धैवपर्यङ्कमाउदितातद्वत् ॥ ६० ॥ यदिवाचावक्तुनपार्यतेतर्हिकथत्वयामादशेषुकथ्यतेतमाह ॥ एतदिति ॥ स्वमनुभू
तपैलधाविषेपुस्वानुभूतिभिरवस्वर्यमध्यतेलाभद्दस्यत्यथ ॥ ६१ ॥ त्वमपिस्वानुभूतिप्रामोम्येवतमद्रूपसास्थैर्यमात्रकुर्वित्याह ॥ प्राप्तोसीति ॥ भदकबहाविरूपाणाम
भावादवसर्वदेवनिर्भेद अतएवमहाश्वरात्मा जातस्तस्वबोधात्प्रादुर्भूतोसितनएववीतशोकस्तमकोमोह क शोक एकत्वमनुपश्यतइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्री
वा०टीका०मोक्षप्रकाशनिर्वाण पू०एकोत्तरशततम सर्ग ॥ १०१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

आमन्त्र्यांतर्हितेकुंभेविस्मितस्यमहीपतेः ॥ चिरंविमृश्यविश्रांतिःसमाधाविहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथेदंसर्वमुत्थितमित्यध्यारोपेणयथाचप्रविलीयतइत्यपवादेनचसर्वंपूर्णंब्रह्मतत्त्वं
तेमयाकथितम् ॥ १ ॥ गुरुशास्त्राभ्याम्श्रुत्वास्वीयविचारेणमत्वाचसम्यग्बुद्धासाक्षाद्दृष्टेआवरणभंगात्स्पष्टेपरेपदेकदाचित्समाधिप्राधान्येनकदाचिद्व्यवहारेणचयथेच्छसित
थातिष्ठ ॥ २ ॥ स्वर्गमिंद्रसभाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एषामदुपदिष्टैव ॥ ५ ॥ सप्रणामप्रतिवचनात्पूर्वंमतर्धानम् ॥ साध्वीभिर्भर्तृकृतनमस्कारस्याप्राप्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्वप्नादिप्रतिभा
नगतंधनादिवस्तु ॥ अतेजागरे ॥ ७ ॥ चित्रमाश्चर्यम् ॥ ८ ॥ चिरोदयसदाप्रभातशाश्वताभ्युदयवान्ब्रह्म ॥ ९ ॥ कालयुक्त्याभाग्योदयसमययोगेन ॥१०॥११॥१२॥ इयंसा

कुंभउवाच ॥ ॥इतितेकथितंसर्वंशिखिध्वजमहीपते ॥ यथेदमुत्थितंसर्वंयथाचप्रविलीयते ॥ १ ॥ एतच्छ्रुत्वाचबुद्ध्वाचमत्वाचमुनिना
यक ॥ यथेच्छसितथातिष्ठदृष्टेस्पष्टेपरेपदे ॥ २ ॥ स्वर्गंगच्छाम्यहंपर्वकालेस्मिन्नारदोमुनिः ॥ ब्रह्मलोकात्समायातोभवत्यमरसंसदि
॥ ३ ॥ नमांपश्यतिचेत्तत्रतत्कोपमुपगच्छति ॥ नोद्वेजनीयाभव्येनगुरवोहिकदाचन ॥ ४ ॥ त्यक्तसंकल्पलेखेननकिंचिदभिवांछता ॥
त्वयासदैववस्तव्यंदृष्टिरेषैवपावनी ॥ ५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥इतियावत्प्रतिवचःपुष्पहस्तःशिखिध्वजः ॥ प्रणामायददात्येषताव
दंतर्धिमाययौ ॥ ६ ॥ प्रतिभानगतंवस्तुयथैवांतेनदृश्यते ॥ नदृष्टवांस्तथाकुंभमग्रेराजाशिखिध्वजः ॥ ७ ॥ गतेकुंभेमहीपालःपरंविस्म
यमाययौ ॥ तमेवचिंतयंश्चित्रंचित्रार्पितइवाभवत् ॥ ८ ॥ इदंसंचिंतयामासचित्रंविलसितंविधेः ॥ यत्कुंभव्यपदेशेनबोधितोस्मिचिरो
दयम् ॥ ९ ॥ क्वनारदसुतःकुंभःक्वाहंनामशिखिध्वजः ॥ केवलंकालयुक्त्यैवसोहंसंपरिबोधितः ॥ १० ॥ अहोनुसम्यक्कथितंदेवपुत्रेणयु
क्तिमत् ॥ अहोनुसंप्रबुद्धोस्मिमोहनिद्राकुलश्चिरात् ॥ ११ ॥ क्वाहमासंविनिर्मग्नःक्रियाजालकुकर्दमे ॥ इदंकार्यमिदंनेतिमिथ्याविभ्रम
चक्रके ॥ १२ ॥ अहोनुशीतलाशुद्धाशांतेयंपदवीनिजा ॥ रसायनोद्भवाकारासत्वंशीतयतीहमे ॥ १३ ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुख
मासेचकेवलम् ॥ तृणाग्रमपिनेच्छामिसंस्थितोस्मियथास्थितम् ॥ १४ ॥ एवंसंचिंतयन्राजानूनंनिर्वासनाशयः ॥ शैलादिवसमुत्की
र्णोमौनमेवावतस्थिवान् ॥ १५ ॥ तस्मिन्नेवततोमौनेनिःसंकल्पेनिराश्रये ॥ प्रतिष्ठांनिश्चलांप्राप्यसतस्थौगिरिशृंगवत् ॥ १६ ॥ सतत्र
संशांतभयोऽचिरेणचिरेणविश्रांतमतिःसमात्मा ॥ चिरेणसंप्राप्तनिजामलात्मायोगेनसुष्वापततोदितात्मा ॥ १७ ॥ ॥ इ० वा० वा०
दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजसमाधानंनामद्व्यधिकशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥ ॥ ७ ॥

क्षात्कृतात्मरूपासाम्राज्यपदवी ॥ सत्वनिर्वासनंम
न ॥ १३ ॥ तेनैवस्वस्यपूर्णकामतामाह ॥ शाम्यामीति ॥ १४ ॥ शैलात्समुत्कीर्णःप्रतिमादिरिवमौनवागादिचेष्टारहितयथास्यात्तथासमाहितोवतस्थिवान् ॥ छांदसत्वाह्लि
ट.क्वसु ॥ १५ ॥ मौनेमुनिकर्मणिसमाधौ ॥ १६ ॥ सराजातत्रसमाधौसप्राप्तनिजामलात्मासन्समात्मासमरसःसन्चिरेणविश्रांतमतिर्भूत्वाअचिरेणसद्यएवसशांतभयःसन्चि
रंकालानुवृत्तेनयोगेनअदितात्माअखंडितस्वभावःसुष्वापसुषुप्तइवविशश्रामेत्यर्थ. ॥ १७ ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० द्व्युत्तरशततमःसर्ग. ॥ १०२ ॥

चूडालाया परगत्वाभ्येदेणपुनरागम ॥ यथाकृत्यापनराज्ञस्तस्त्वालापश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवमुक्तरीत्याशिखिध्वजोराजानिर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थितिरभूदिति
शेष ॥ चूडालोक्तवृत्तांतमितियावत् ॥ १ ॥ ततारपुत्रय ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिकुंभवेषम ॥ स्त्रैणस्त्रीशरीरस्वरूपमाकारजपाह ॥ ३ ॥ स्वपकर्मराजकार्यप्रजानुरंजनमित्यर्थ ॥४॥
कुंभनारदपम ॥ ५ ॥ समुत्कार्णप्रतिमाकारनिर्मितद्रुमकाष्ठमिवनिश्चलम ॥ ६ ॥ अथराजा ॥ ७ ॥ इदानींप्रारब्धकर्मशेषकालेवेहत्यागकिंकिमर्थंकरोतिनकरोतीत्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थिति ॥एवशिखिध्वजोराजाचूडालामधुनाशृणु॥ १ ॥ शिखिध्वजत भर्तारकुंभवेषणतेनसा॥प्रयोध्यांतर्धिमागत्यततारतरसानभ ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिर्व्योम्निजहौमायाविनिर्मिताम्॥ विदग्धमुग्धमा कारक्षणजग्राहसुंदरम्॥ ३ ॥ नभसास्वपुरप्रापविवेशांत पुरक्षणात्॥ दृश्यायभूवलोकस्यनृपकर्मचकारच॥ ४ ॥ वासरत्रितयेनाथ पुनरधरमत्यसा॥ यभूवकुंभोयोगेनशिखिध्वजवनययौ॥५॥ तथातत्रैवतभूपमपश्यद्वनभूमिगा॥ निर्विकल्पसमाधिस्थसमुत्कीर्ण मिवद्रुमम्॥६॥ अहोनुखलुभोदिष्ट्याविश्रांतोयमिहात्मनि॥ स्थित स्वस्थ सम शांतइत्युवाचपुन पुन ॥ ७॥ तदेनतावदेतस्माद्बोधया मिपरात्पदात्॥ इदानीमेवकिंदेहत्यागमेपकरोतिवै॥८॥ किंचित्कालस्फुरत्वेपराज्येनविपिनेनवा॥ममैवगमिष्यावस्त्यक्तदेहाविमो समौ॥ ९ ॥ तस्यापदेशोविषम परिणामनगच्छति॥ अनेनाभ्यासयोगेनतावदाबोधयाम्यहम्॥ १० ॥ इतिसंचिंत्यचूडालासिंहनाद चकारसा॥ भूयोभूय प्रभोरग्रेवनेचरभयप्रदम्॥ ११ ॥ नचचालशिलेवाद्रौयदानादेनतेनस ॥ भूयोभूय कृतेनापितदासातव्यचाल यत्॥ १२ ॥ चालित पातितोप्येषयदानबुबुधेनृप ॥ तदासंचिंतयामासचूडालाकुंभरूपिणी ॥ १३ ॥ अहोपरिणत साधु स्वपदेभग वानयम्॥ तदेनहियायुक्त्यासांप्रतबोधयाम्यहम्॥ १४॥ अथवैनंमहात्मानंकिमर्थंबोधयाम्यहम्॥ विदेहबोधमासाद्यतिष्ठत्वेपय यासुखम्॥ १५ ॥ अहमप्यगनादेहमिमत्यक्त्वापरपदम्॥ अपुनर्जननायैवगच्छामीहाहिंकिंसमम्॥ १६ ॥

शेष ॥ ८ ॥ विपिनभोग्यकमक्षयपर्यंतमिपिनेनवा ॥ समतुल्यकालमथसमौतुल्यस्वभावौगमिष्याव ॥ कैवल्यमितिशेष ॥ ९ ॥ उपदेशाभ्यासयाकृत परिणामसप्तमभू मिकावस्थितिपर्यंतपारपाकनगच्छतिइदानीमथदेहस्यामे ॥ तथापजीवन्मुक्तिसुखानुभवायमप्ययमबोध्यइतिभाव ॥ १० ॥ प्रभार्भर्तु ॥ ११ ॥ पाणिसंपेषणाचालयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तमभूमिकानुप्रवेशपर्यंतपरिणत ॥ अहोइत्याश्चर्ये ॥ तथाचनस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छतीतिमदीयसभावनावद्धेवेतिभाव ॥ १४ ॥ अतएवाह ॥ अथवेति ॥ विदेहमिष्टनु ॥ १५ ॥ समर्थहंवगच्छामि इहजीवनेकिमधिकसुखमितिशेष ॥ १६ ॥

सूचनाय ॥ १७ ॥ सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयदिह्ददवरे महामतिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यतदीयप्रारब्धकर्मशेषमपिसास्वमत्यादृष्ट्वापुनःसंचिंतयामासेतिसूचनाय ॥ १७ ॥ सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयदिहृदवरे प्रारब्धावशेषितमायालेशोपहितेहार्दब्रह्मण्यस्ति ॥ १८ ॥ कालेनतदुद्भवसमयेन ॥ यथावसनारंभेद्रुमेमूलकोशेमूलप्रदेशेयोभौमोरसस्तस्मिन्सूक्ष्मभावेनालीनभाविपुष्पजा लमिवसत्वशेषोयद्यस्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ तर्हिमत्प्रबोधितोयजीवन्मुक्तःसन्एवमहमिवविहरन्भवत्येव ॥ अथयदिसत्वशेषस्याप्यविबाधान्मुक्तोभवतिततस्तर्हिहमपिस ममनेनसाकमेवमुक्तिंगच्छामि॥ २०॥ स्पर्शेनदेहोष्मलिंगेनवक्ष्यमाणलिंगेनपतिजीवतीतिसाशंकमालोक्यसबोधहेतूदयनेसत्वशेषव्यबुध्यत अस्त्यस्त्दिसत्वशेषोस्त्येवेत्यवाच

इतिसंचिंत्यदेहंस्वंत्यक्तुमभ्युद्यतासती॥ पुनःसंचिंतयामासचूडालासामहामतिः॥ १७॥ आलोकयामिचैतावदेनंदेहमहीपतेः॥ यद्य स्यसत्त्वशेषोस्तिबोधबीजंहृदंतरे॥ १८॥ तत्कालेनैपभगवान्संप्रबोधमुपैष्यति॥ मूलकोशरसालीनंपुष्पजालमिवद्रुमे॥ १९॥ तदे वंविहरन्जीवन्मुक्तएवभवत्यलम्॥ मुक्तोभवत्यथयदिमन्येगच्छामितत्समम्॥ २०॥ इतिसंचिंत्यचूडालास्पर्शनेननयेनच ॥ पति मालोक्यसाशंकमुवाचवरवर्णिनी॥ २१॥ अस्त्येवसत्वशेषोस्यहृदिसंबोधकारणम्॥ संबोधहेतूदयनसत्वशेषंव्यबुध्यत॥ २२॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥ भृशंसंशांतचित्तस्यकाष्ठलोष्टसमस्थितेः॥ सत्वशेषःकथंब्रह्मञ्ज्ञायतेध्यानशालिनः॥ २३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ प्रबोधकारणंयस्यदुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि॥ विद्यतेसत्वशेषोंतर्बीजेपुष्पफलंयथा॥ २४॥ चित्तस्पंदवियुक्तस्यतस्यास्पंदितसंचितः॥ द्वित्वैक त्वविहीनस्यसमस्याचलसंस्थितेः॥ २५॥ कायःममसमाभोगानग्लायतिनहृष्यति॥ नास्तमेतिनचोदेतिसममेवावतिष्ठते ॥ २६ ॥ द्वित्वैकत्वादियुक्तस्ययस्यप्रस्पंदतेमनः॥ तस्यदेहोन्यतामेतिनास्पंदस्यकदाचन॥ २७॥ चित्तस्पंदोहिसर्वेषांकारणंजगतःस्थितेः॥ रा मभावविकाराणांकुसुमानांयथामधुः॥ २८॥ अस्मिन्प्रयास्यतोदेहेचेतसोहिमुहुर्मुहुः ॥ हर्षःकोपोनसंमोहोवशमेतिरघूद्वह॥ २९॥

चेतिपरेणसहान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्पर्शनेननयेनचेतियदुक्तंतत्रनयशब्दार्थजिज्ञासूरामःपृच्छति ॥ भृशमिति ॥ २३ ॥ देहेवृद्धिविपरिणामापक्षयादिविकारानुदयःसत्व शेषेलिंगमित्युत्तरवक्तुर्लिंग्यमनुवदति ॥ प्रबोधेतिद्वाभ्याम ॥ २४ ॥ द्वित्वैकत्वविहीनस्यनिर्विकल्पस्य ॥ २५ ॥ ग्लायतिग्लानिगच्छति ॥२६ ॥ अन्यस्यतुतद्वैपरीत्यमित्या ह ॥ द्वित्वैकत्वादीति ॥ २७ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चित्तस्पंदइति ॥ जगतःस्थितेर्व्यवहारस्यहेतुभूतानासर्वेषांभावविकाराणांकारणम् ॥ २८ ॥ अतएवपुनर्जन्मबीजसत्वेस्मा देहाद्देहांतरंप्रयास्यतश्चेतसोमुहुर्मुहुर्यत्नेननिगृह्यमाणोपिहर्षःकोपःसंमोहश्चनवशमेतिननिग्रहीतुंशक्यते ॥ तदेवपुनर्जन्मावश्यभावेलिंगमित्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तेहृदादिविकारशान्तौ कायविविकारानिवर्तनमित्याह ॥ चित्तइति ॥ सत्त्वेन निर्वासनचित्तेन वर्जितं अप्रतिबन्धेनेनत्यक्तं ॥ तथा च चित्तेनाहृतयापरिग्रहएवदेहेच्छादि विकारहेतुरितिभावः ॥ १ ॥ देहजरापलितादिरोगोपरोगादिरहितमनश्वरम् ॥ ११ ॥ कियत्कालं जीवन्मुक्तेः सत्त्वमुपलभ्यतइति चेत्प्रारब्धशोपक्षयेणतदुपशमपर्यन्तमित्याह ॥ सत्त्वे ॥ सत्त्वनिर्भासिकस्वस्य मात्रिस्पंदम् ॥ कालाधारब्धशोपक्षयकालात् ॥ १२ ॥ सत्त्वस्यापिक्षयेतुमनोदेहो विलीयतइत्याह ॥ देहेइति ॥ सो चित्तमिस्यसमरणा भिप्रायम् ॥ नापक्षरमितिसमरणाभिप्रायम् ॥ पक्ष्वत्वेनमरणं ॥ १३ ॥ शिखिध्वजदेहेतुमौवनोल्लमानितयाद्दृष्टान्तेत्याह ॥ शिखिध्वजस्येति ॥ तेजसाऊष्मणा ॥ १४ ॥

चित्तप्रशममायातेकायोय सत्त्ववर्जितः ॥ याधतेनाघरस्येवतस्यभावविकारमृ ॥३०॥ वीच्याढिनयथोदेतिसमायाजलसंतते ॥ तथा नदृसंतेठाप समायामन्यसततं ॥३१॥ सत्त्वस्यानुपलम्भोस्तिनतस्योपशमादृते ॥ यावद्भातिसमतत्त्वकालाच्छाम्यतिकेवलम् ॥ ३२॥ दृहयस्मिस्तुनोचित्तनापिसत्त्वचविद्यते ॥ सतापेहिमवद्ग्रामपक्वत्वेनविलीयते ॥ ३३॥ शिखिध्वजस्यदेहोसौनिश्चित्तस्तेजसार्जितः ॥ स त्वांगेनचसयुक्तस्तेनग्लानिभाजनम् ॥३४॥ ततयाभूतमालोक्यभर्तुर्देहवरांगना ॥ अनुज्झितवर्तादेहचिंतयामाससत्वरम् ॥३५॥ चित्तत्वसवगशुद्धप्रविश्याधोधयाम्यहम् ॥ भविष्यद्बोधनकातमयतत्रहिसास्थिता ॥ ३६ ॥ नयोधयामियद्येनचिरात्तद्बुध्यतेस्वयम् ॥ किमेकैवावतिष्ठेहमित्येवबोधयाम्यहम् ॥३७॥ इतिसंचिंत्यचूडालादेहकरणपंजरम् ॥ संत्यज्यप्रापचित्तत्वंस्थितिमापतवर्जिते ॥३८॥ तनसाचेतनास्पदंत्वासत्ववत प्रज्ञा ॥ स्वविवेशपुनर्देहस्वनीडमिवपक्षिणी ॥ ३९ ॥ कुमारुतिरथोत्थायनिविधाकुसुमस्थले ॥ सा मगातुप्रवृत्तासाभ्रमरीष्ठनि स्वना ॥४०॥ तसामस्वनमाकर्ण्यचित्सत्वगुणशालिनी ॥ बुबुधेभूपतेर्देहवसंतइवपद्मिनी ॥ ४१ ॥ दृश विकासयामासतांतद्वाकइवाब्जिनीम् ॥ गृहीतसत्त्वसपत्ति शिखिध्वजमहीपति ॥ ४२॥

प्रश्नसमाधायनलनमनुसंधत्त ॥ तनयत्नारिना ॥ स्वदेहमनुज्झितवतीसती ॥ १५ ॥ चित्सत्वमागुप्तद्वारेअन्नतदायकायप्रवेशेनप्रविश्यतम्नतरसत्वभावेसस्थितासतीचिरका लनभविष्यद्बोधनकांतमर्धुनेवसबोधयामीति ॥ १६ ॥ ननुचिरणसत्त्वमेववुध्यतांकिबोधनत्वरयातमाह ॥ नेति ॥ राज्यपालनेनियतकाहनभर्त्तेयसमाधौस्यानुरक्ता भ्यु न्मनाचरपविनमकाकिम्पस्थानुशक्कामीतिभाव ॥ १७ ॥ स्वदेहसंत्यज्यतद्देहमविश्यतत्रीयेहादसत्जक्षणेचित्सत्त्वेस्थितिमापेत्यर्थ ॥ १८ ॥ तमनिर्विकल्पसमाधिना क्षीरारकसदकरहोभूनायाभ्यन्तनायास्तर्योयचिराभावसपल्लितबुद्ध पृथग्भवनानुकूलस्वरम् ॥ १९ ॥ ४० ॥ चिन्चिरामासस्वचितराजबुद्धि शिखिध्वजाहभामसस्कारो द्वापेनमानसापादेहप्राधम्यासाबुबुधे ॥ ४१ ॥ तांसमाधिनिमीलितनाम् ॥ ४२ ॥

गायनमित्यशित्यात्वाभावश्छांदस' ॥ परेणदिव्येनवपुषायुक्तमपरंसामवेदमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥ कुसुमंपुष्पांजलिम् ॥ अनेनतपःप्रभावात्प्राक्संचितपुण्याणामम्लानतागम्य ते ॥ ४४ ॥ दिष्ट्यास्वभाग्योदयेनउदिता.पुनर्दर्शनाभ्युदयफलस्मृतिगोचरतांगताः ॥ अथवाकिमद्भाग्यचिंतया महांतःस्वतएवपरानुग्रहोद्यताइत्याशयेनाह ॥ केनामेति ॥ ४५ ॥ मदुक्तकारणनचेदिहागमनेद्वितीयकिंकारणंभवेत्संभावितंतद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ त्वयैवसमंसाकम् ॥ स्थानत्वामेवस्मरदितियावत् ॥ ४७॥ अतएवरम्येपिस्वर्गेसा

अपश्यत्कुंभमग्रस्थंसामगायनतत्परम् ॥परेणवपुषायुक्तंसामवेदमिवापरम् ॥४३॥अहोबतवयंधन्याःपुनःप्राप्तोमुनिःस्वतः॥इत्येवो दाहरन्राजाकुंभायकुसुमंददौ॥४४॥दिष्ट्योदिताःस्मोभगवंस्तवचेतसिपावने॥केनामवामहासत्वाःप्रसादेष्वंगनोस्थिताः॥४५॥ अ स्मत्पवित्रीकरणमेवागमनकारणम् ॥ नचेत्किंचागमेब्रूहिद्वितीयंकारणंभवेत् ॥४६॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥यतःप्रभृतियातोस्मित्वत्सका शादनिंदितः॥ ततःप्रभृतिचेतोमेत्वयैवेहसमंस्थितम् ॥ ४७॥ रम्येस्वर्गेनतिष्ठामिसमीपेतवसांप्रतम् ॥ अभीष्टमुग्धदेवांगरम्याणांतत्पु रःस्थितम् ॥४८॥त्वादृशोबंधुराप्तश्चसुहृन्मित्रंतथासखा॥विश्वास्योवापिशिष्यश्चमन्येजगतिनास्तिमे॥४९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ अहोनुफलितंपुण्यपादपैर्नःकुलाचले ॥ यस्माद्भवानसंगोपिवांछत्यस्मत्समागमम् ॥ ५० ॥ इदंवनमिमेवृक्षाभृत्योयमहमादृतः ॥ रोचतेतेनचेत्स्वर्गस्तदिहस्थीयतांप्रभो ॥ ५१ ॥ भवद्वितीर्णयायोगयुक्त्याविश्रांतवानहम् ॥ यथासाधोतथामन्येस्वर्गेविश्रमणंकुतः ॥५२॥ तामेवसंस्थितिंस्वच्छामवलंब्यप्रकाशिनीम् ॥ विहरेहयथाकामंस्वर्गेभूमितलेतथा॥५३॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥परेपदेमहा नदेकच्चिद्विश्रांतवानसि॥ इदंभेदमयंदुःखंकच्चित्संत्यक्तवानसि ॥५४॥ कच्चिदापातरम्येभ्यःसंकल्पेभ्योरतिर्भृशम् ॥ निर्मूलतांगतारा जन्भोगनीरसमेवते ॥५५॥ हेयादेयदशातीतंशांतंशमसमस्थिति ॥ यथाप्राप्तेष्वनुद्वेगंकच्चित्तवमनःस्थितम् ॥ ५६ ॥ ॥शिखिध्वज उवाच॥ ॥त्वत्प्रसादेनभगवन्दृष्टादृश्यातिगागतिः ॥ प्राप्तःसंसारसीमांतोलब्धोलब्धव्यनिश्चयः ॥ ५७॥ चिरादतिचिरेणैवविश्रांतो स्मिनिरामयः॥ लब्धंलब्धव्यमखिलंतमःसंश्चिरसंस्थितः॥५८॥ नोपदेष्टव्यमस्माकंकिंचिदप्युपयुज्यते॥ सर्वत्रैवातितृप्तोस्मिसंस्थि तोस्मिगतज्वरः॥ ५९ ॥

प्रतनतिष्ठामिकिंतुतवसमीपेतिष्ठामि ॥ हेअंगयतोबहूनामपिरम्याणांमध्येचित्तस्ययद्देवाभीष्टंभवतितत्उद्यत्उद्योगप्राप्यमेवसत्पुरःस्थितंभवतिनोद्योगंविनेतित्वद्दर्शनोद्योगव शादेवममागमनमित्यर्थ' ॥ ४८ ॥ मयिकोवातेप्रीतिहेतुरतिशयस्तत्राह ॥ त्वादृशइति ॥ ४९ ॥ कुलाचलेअस्मिन्मदरे ॥ ५० ॥ मत्प्रीत्यातेस्वर्गोनरोचतेचेत्तत्तर्हिइहमत्स न्निद्धौ ॥ ५१ ॥ ममापित्वद्वितीर्णसमाधिसुखतृप्तस्यस्वर्गेवांछानास्तीत्याह ॥ भवद्वितीर्णयेति ॥ वितीर्णयादत्तया ॥ ५२ ॥ तांमत्समुपदिष्टामेवभूमानंदसंस्थितिमवलंब्य ॥ प्रकाशिनींस्वप्रकाशाम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शमेनसमस्थिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ चिरादृक्कालोत्तरम् ॥ अतिचिरेणदिनत्रयपर्यंतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

यो॰ नि॰ प्र॰ १०३

भवामनामभिनिरूप ॥ मयामसत्यनिवासममन स्वस्यात्मनएवपरत्यमाश्रितम ॥ ६० ॥ यदित्वस्यत्किंचनंनमास्तितर्हित्वकीदृशोवशिष्टस्तमाह ॥ नि सच्चेतिरिति ॥ स्पष्ट
म ॥ ६१ ॥ ॥ निर्माणसिद्धम तात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰पू स्यधिकशततम सग ॥ १०३ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ कुंभस्यरमनोराज्ञासभोगेच्छाप्रवण्यते ॥ स्वगापदशात्पूर्वा
नविपण्णपुनरागम ॥ १ ॥ इत्युक्तप्रकाराभिरात्मनीत्यध्यात्मविचित्राभि कथाभि परस्परसवदनाविशेष ॥ १ ॥ सरसानिस्निग्धानिसारसानिपद्मानिपक्षिमिथुनानिवय
स्मिन् नरनभानसरापिनि पस्मूलाविनाअपनरक्षकप प्रसिद्धएँद्रनरनेपनेइपतिशारोप ॥ २ ॥ तेनजीवन्मुक्तप्रसिद्धेनाचारेण ॥ घनेमहारण्ये ॥ काननवीथिपुअवांतरवनप

ज्ञातमज्ञातमग्राभत्यक्तत्यक्तव्यमाश्रितम् ॥ तत्त्वपरत्वसत्वमेस्वस्थैवास्तिनकिंचन ॥ ६० ॥ नि संस्थतिर्विगतमोहमयोविरागोनित्यो
दित ममममाशयसवमौम्य ॥ सवात्मक सकलसंकलनावियुक्तआकाशकोशविशदसममास्थितोस्मि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्पवा॰
वा॰दे॰मा॰नि॰पू॰पृ॰कुभपुनरागमननामत्र्यधिकशततम सर्ग ॥ १०३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्य
ध्यात्मविचित्राभि कथाभिस्तौपरस्परम् ॥ आसातेवेदवेत्तारौमुहूर्तत्रितयवन ॥ १ ॥ ततउत्थायकस्मिंश्चित्सानौसरससारसे ॥ मरोव
रेवनेचैवविहृतौनंदनेवने ॥ २ ॥ तनाचारेणताभिश्चकथाभिस्तौवनेतत ॥ नीतवतौदिनान्यष्टौतासुकाननवीथिपु ॥ ३ ॥ ॥ अथकुभ
उवाचान्यद्वनयावोगिराविति ॥ तदोमितिनृपोमत्वातावुभौप्रविचेरतु ॥ ४ ॥ वनान्यनेकरूपाणिजंगलानितटानिच ॥ सरांसिगुल्मजा
टानिशृंगाणिगहनानिच ॥ ५ ॥ नदीदेशांस्तथाग्रामान्नगराणिवनानिच ॥ मंजुघोषान्गिरीन्कुंजास्तीर्थान्यायतनानिच ॥ ६ ॥ सममे
वसमस्नेहौसमवेतौस्थितावुभौ ॥ समसत्वौसमोत्साहौशंसतौतस्थतु सदा ॥ ७ ॥ आनर्चतु पितृन्देवान्बुभुजातेचराघव ॥ समंतमेच
मित्र चसमभुद्दायभृवतु ॥ ८ ॥ तमालवनखंडेपुमंदारगहनेपुच ॥ दंपतीस्निग्धहृदयौसुहृदौतौविरेजतु ॥ ९ ॥ इदंगेहमिदनेतिविकल्प
पलनामन ॥ नजहारतयोरामवात्येवविबुधाचलम् ॥ १० ॥ विचेरतुस्तौसुहृदौक्वचिद्धूलिविधूसरौ ॥ क्वचिच्चंदनदिग्धांगौक्वचिद्भ
स्मानुरंजितौ ॥ ११ ॥ क्वचिद्दिव्यांबरधरौचित्रांबरधरौक्वचित् ॥ क्वचित्पल्लवसंछन्नौक्वचित्कुसुममंडितौ ॥ १२ ॥

निभरव ॥ मनरिनाटकमपिनकमवासइस्यनिफलतासूच्यत ॥ ३ ॥ ओमित्यभिमती ॥ नृपस्येवकुंभस्याप्यर्थसिद्धाव मृगास्यमेवस्तुभयकत्तृकचरितसमानकर्तृकत्वमाश्रित्यमत्वे
निफ्कामत्वपनिर्देश ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ समवर्तौसमुदितौसतौचित्तस्यापिसममेवस्थितौशंसतौपरस्परानुभवकथयन्ती ॥ ७ ॥ सिक्तभलार्द्रशीतलप्रदेशोपेतिपावम् ॥ ८ ॥ ९ ॥
भनिफ्नस्थिमिरलक्षणमाह ॥ इदमिति ॥ विकल्पकल्पनातयामनानजहार ॥ १० ॥ मिथ्याप्रियविकल्पोपितयोर्नाभूदित्याह ॥ विचेरतुरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ आघानाामत्यपिक्वचित्पाठ

सत्वेननिर्वासनचित्तेनोदात्ततयाउत्कृष्टतया ॥ १३ ॥ अथकेवलमित्रभावेनपरस्परोपभोजकप्रारब्धभोगोत्तरकालदंपतिभावोपभोजकप्रारब्धोद्भवकाले ॥ १४ ॥ कामेन अज्ञधर्मेणरागेणनवंचिता ॥ १५ ॥ यथाप्राप्तभोगप्रतिअतिष्ठतांअनिवृत्तगतीनाम् ॥ एकस्याभोगनिवृत्तावेवाग्रहोनिर्बंधस्तदात्मिकाग्रावृत्ति सामूढतैव ॥ १६ ॥ अधर्मेरोग श्रमादिहेतुभ्योभोगेभ्योलोकसमहायनिवर्त्तितव्यमेवअत्रनुनतत्रमक्तिरित्याशयेनाह ॥ निजइति ॥ एवंसर्वसामग्रीसत्वेपियास्वभर्त्रारनकामवतीसाअजीवन्मुक्ताचेद्भर्तृर्पभो

दिनैःकतिपयैरेवसमचित्ततयातया ॥ सत्वोदात्ततयाचैवराजाकुंभवदाबभौ ॥ १३ ॥ अथतंसुरगर्भाभंचूडालासाशिखिध्वजम् ॥ द्वाशोभामुपगतंचिंतयामासमानिनी ॥ १४ ॥ अयंपतिरदीनात्मारम्याश्चवनभूमयः ॥ इयंस्थितिरनायासायानकामेनवंचिता ॥ १५ ॥ जीवन्मुक्तधियांभोगंयथाप्राप्तमतिष्ठताम् ॥ एकाग्रहात्मिकातुच्छामूढतैवोदिताभवेत् ॥ १६ ॥ निजःपतिरुदारात्मानिराधिश्चनवंवयः ॥ गृहाणिपुष्पजालानिसाहतायानकामिनी ॥ १७ ॥ वनपुष्पलतागेहेस्वायत्तेभर्तरिप्रिया ॥ रमतेयाननिर्दुःखासाहतैवदुरंगना ॥ १८ ॥ रम्यंविवाहितंकांतंपतिमासाद्यनिर्जने ॥ स्त्रीसतीयानरमतेनांधिगस्तुदुरंगनाम् ॥ १९ ॥ समुज्झतायथाप्राप्तमपिवेद्यविदासदा ॥ अनिंद्यंसमुदारार्थंकिंतज्ज्ञेनकृतंभवेत् ॥ २० ॥ तत्किंचिद्रचयाम्याशुप्रपंचंप्रेक्षयावने ॥ येनायंभूपतिर्भर्त्तारमतेमयिमानदः ॥ २१ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाकुंभवेषधरापतिम् ॥ प्राहकाननगुल्मस्थाकोकिलंकोकिलायथा ॥ २२ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चैत्रमासस्यशुक्लोयंप्रतिपद्दिवसोमहान् ॥ अद्यास्थानंमहारंभंस्वर्गेभवतिवैहरेः ॥ २३ ॥ सन्निधानंमयातत्रकर्तव्यंपितुरग्रतः ॥ यथास्थिताहिनियतिर्नसंत्याज्याकदाचन ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यंमेत्वयेहचवनावनौ ॥ क्रीडतानवपुष्पायांसमुद्वेगमगच्छता ॥ २५ ॥ आगच्छामिदिनांतेद्यनिर्विकल्पंनभस्तलात् ॥ सर्गादतितरामेवत्वत्संगोममतुष्टये ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वामंजरींकुंभोददौमित्रायकौसुमीम् ॥ प्रीतयेस्वामिवप्रीतिंकांतांनंदनवृक्षजाम् ॥ २७ ॥

गविघातपापेनहता जीवन्मुक्ताचेल्लोकसमहभगप्रयुक्तनिंदादिनाहतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ वनेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनिंद्यस्यउदारार्थंभोगंसमुज्झताकिंकिमधिकफलंकृतंभवेत् ॥ नकिंचिदित्यर्थः ॥ २० ॥ प्रेक्षयास्वप्रज्ञया ॥ मयिरमतेरतिसुखंलभते ॥ २१ ॥ २२ ॥ आस्थानंदेवर्षिसभामेलनम् ॥ हरेरिंद्रस्य ॥ २३ ॥ पितुर्नारदस्य ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यमेआगमनमासायंप्रतीक्षितव्यम ॥ २५ ॥ निर्विकल्पआगमनपाक्षिकत्वरहितंनियतमितियावत् ॥ २६ ॥ कांतामनोहरा नंदनवृक्षःकल्पतरुस्तज्जांमंजरीम् ॥ २७ ॥

शरन्मुखपयोदोनिजलमपसाहृत् ॥ २८ ॥ घनवातेनविसारिप्रसरणशीलपुष्पांजलिम् ॥ पदसंस्कारपक्षेनपुंसकलिंगसर्वनामेतिभागेवप्रवृत्तमनरमनपुंमकलिंगपविशेपसवधे पिननिवर्त्तते ॥ तथाचाहमहाभाष्येराक्यपानेनश्वमांसादिभिरपिक्षुधतिहतुनमनियम क्रियतेपचपचनस्वात्मस्याइतीति ॥ हिमकालेभवोहैम ॥२९॥ आदर्शनदृष्टिप्रसर याम्परदेशावधि ॥ अभ्रंमघम ॥ ३० ॥ स्वपूजालाक्षरूपम् ॥ आययौमाप ॥ ३१ ॥ स्फुरत्पताकमतएवमजरित संजातमंजरीकआकार संस्थानयस्यतथाविधकल्पवृक्षोप मम ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पथाहक्षात्फलपुष्पशापततितद्वत् ॥ ३४ ॥ तमन्तृसन्निधौमुखंश्यामघुतिचकार ॥ श्यामायौवनमध्यस्थापूबाला ॥ ३५॥ आदृत सादर ॥३६॥ वि

आगंतम्यत्वयाशीघ्रमेववदतिभूपतौ ॥ पुप्लुवेथवनाद्व्योमशरन्मुखपयोदवत् ॥ २८ ॥ पुष्पांजलिंजहौव्योमव्रजन्कुसुमदामजम् ॥
विसारिवनवातनहैमंहैमइवांबुद ॥२९॥ शिखिध्वजोव्रजंतंतददर्शाऽऽदर्शनंनद॥ उन्निद्रोऽद्वययायर्हीधीमत्वीतिर्हिकुस्यजा॥३० ॥
शिखिध्वजदृगामतेव्योम्निकुंभवपुर्जहौ ॥ शांतावर्त्तेववारिश्रीर्मुग्धास्वरूपमाययौ ॥ ३१ ॥ प्रापमजरिताकारकल्पवृक्षोपमपुरम् ॥
स्फुरत्पताकमात्मीयस्वर्गरम्यदिव पथा ॥३२॥ अत पुरमदृश्यैवविवेशललनाकुलम ॥मधुमासमहालक्ष्मीलसद्वनमिवद्रुमम् ॥३३ ॥
राजकार्याणिसर्वाणितन्नसपायसत्वरम् ॥ शिखिध्वजस्यपुरत पपातफलपुष्पवत् ॥ ३४ ॥तत्रकोलघुतिमुखचकाराखिन्नमानसा ॥
इन्दुसनाहारमिवश्यामाखिन्नमिवांबुजम् ॥ ३५ ॥ तंदृष्ट्वाताद्दशाकारसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ सभूवखिन्नचेताश्चसमुवाचेदमादृत
॥ ३६ ॥ देवपुत्रनमस्तेसुविमनाइवलक्ष्यसे ॥ कुंभस्त्वत्यजसंरंभमिदमासनमास्यताम् ॥ ३७॥ सतोविदितवेद्यायेतेहिहर्षविपादजा
म ॥ नाश्रयतिस्थितिंस्वस्थापद्माइवजलार्द्रताम् ॥ ३८ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥तेनक्ष्मापतिनेत्युक्तेकुंभआहासनेविशन् ॥ गिरा
विपण्णयाशीर्णवंशस्वनसमानया ॥ ३९ ॥ यावद्देहमवस्थासुसमचित्ततयेवये ॥ कर्मेंद्रियैर्नतिष्ठतिनतेतत्त्वविद शठा ॥ ४० ॥

मना खिन्नमनाइवलक्ष्यस ॥ मसम्लानिर्लिंगेनेत्यर्थ ॥ सरंभलक्षणयामनस्तापम ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ बाष्परुद्धकठत्वाच्छीर्णवंशस्वनसमानया॥ ३९ ॥ विदितवेद्या पुरुषा इत्यविपारसास्थितिनाश्रयन्तीतियुक्तमर्थकर्मेंद्रियविशेषविषयस्यकुंभउवाच ॥ यावद्देहमिति ॥ ज्ञानमयुक्तसमचित्ततानांतरीयकर्मेंद्रियचेष्टानिरसेनज्ञानिनोलक्षणमितित च्छून्यास्यनस्तद्विहीनसमचित्तत्वपिप्रारब्धकर्मप्रयुक्तकर्मेंद्रियचेष्टोत्तमावापराधेनेत्याशय ॥ ४ ॥

१ म्लानपुर्नान्यपिकथितपाठ

पत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अतत्त्वज्ञेषुतुनतथेत्याह ॥ येहीति ॥ बालतयासमचित्तत्वाभावेनैवहठाद्गृहीताभ्यस्ततत्कर्मेंद्रियनिग्रहावस्थाभ्यःपलायंतेच्यवंतेअज्ञानस्वभावादेवेतिवैषम्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदे दशाकर्मेंद्रियहर्षग्लान्यादिदशाभवत्येवेतिशेषः ॥ तदे प्रारब्धप्रयुक्तातुकर्मेंद्रियहर्षग्लानिदशायावद्देहभाविनीज्ञान्यज्ञानिनोस्तुल्यैवेत्याशयेनसदृष्टांतमाह ॥ यावदिति ॥ दशाकर्मेंद्रियहर्षग्लान्यादिदशाभवत्येवेतिशेषः ॥ तथाचचित्तसाम्येनदेहदशादुःखानांसमाधिवशाद वन्यतिरेकमुखेनद्रढयति ॥ यइति ॥ तथाचज्ञानिनोपिदेहदशानतिलंघनमेवेतिममापितदनुवर्त्तननदोषायेतिभावः ॥ ४२ ॥ विजानताहतत्त्वविदायावद्देहकर्मेंद्रियैःसर्वासुदशासुयथासदाचारमेवस्थातव्यन दर्शनमेवतत्परित्यागोनहठात्कर्मेंद्रियनिग्रहेणसहनमितिनिष्कर्षइत्याह ॥ एषइति ॥ ४३ ॥ कर्मेंद्रियैरनिषिद्धदेहावस्थानुवर्तनंब्रह्मादिसर्व तुसदाचारउल्लंघ्यइत्येतावानेवनियम ॥ बुद्धींद्रियैर्मनआदिभिस्तुसदासाम्येनैवभाव्यनतुकदाचिदपिवैषम्येणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

येत्वतत्त्वविदोमूढाराजन्बालतयैवते ॥ अवस्थाभ्यःपलायंतेगृहीताभ्यःस्वभावतः ॥ ४१ ॥ यावत्तिलंयथातैलंयावद्देहंतथादशा ॥ योनदेहदशामेतिसच्छिनत्त्यसिनांबरम् ॥ ४२ ॥ एषदेहदशादुःखपरित्यागोत्यनुत्तमः ॥ यत्साम्यंचेतसोयोगान्नतुकर्मेंद्रियस्थितिः ॥ ४३ ॥ यावद्देहंयथाचारंदशास्वंगविजानता ॥ कर्मेंद्रियैर्हिस्थातव्यंनतुबुद्धींद्रियैःक्वचित् ॥ ४४ ॥ परमेष्ठिप्रभृतयःसर्वएवोदिताशयाः ॥ देहावस्थासुतिष्ठंतिनियतेरेषनिश्चयः ॥ ४५ ॥ अज्ञतत्त्वज्ञभूतानिदृश्यजातमिदंहियत् ॥ तत्सर्वमेवनियतिंधावत्यंबुयथांबुधिम् ॥ ४६ ॥ तज्ज्ञाबुद्ध्यादिसाम्येनपाण्यादिचलनेनच ॥ नियतिंयापयंतीमांयावद्देहमखंडिताम् ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुसर्वक्षोभेणसुखदुःखदशाहताः ॥ नियतिंयापयंत्यंगदेहलक्षैर्विखंडिताम् ॥ ४८ ॥ इत्थंसुखेपुनर्दुःखदशासुचेत्थंस्थातव्यमित्यधिगतंयदिहांगजीवैः ॥ अज्ञज्ञभूतनिवहस्फुरितस्तदेवंदुर्लंघ्यएषनियतोनियतेर्विलासः ॥ ४९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० जीवन्मुक्तव्यवहारप्रतिपादनंनामचतुरधिकशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंस्थितेमहाभागकथमुद्वेगमीदृशम् ॥ लब्धवानसिदेवोपिवदवेद्यविदांवर ॥ १ ॥

जीवन्मुक्तेषुप्रसिद्धमेवेत्याह ॥ परमेष्ठीति ॥ नियतेःप्रारब्धकर्मनियतेः ॥ अन्यथातद्भोगासिद्धेरितिभावः ॥ ४५ ॥ प्रारब्धकर्मनियतिलंघनंतत्त्वज्ञैरज्ञैर्वाकैश्चिदपिकर्तुंनशक्यमित्याह ॥ अज्ञेति ॥ ४६ ॥ तर्हिकितज्ज्ञाज्ञयोःसाम्यमेवनेत्याह ॥ तज्ज्ञाइति ॥ यावद्देहमुपात्तैकदेहपातपर्यंतम ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुनतथेत्याह ॥ अज्ञास्त्विति ॥ ४८ ॥ प्रारब्धनियतिस्वरूपमभिनीयदर्शयंस्तस्याःसर्वैर्दुरुल्लंघ्यतामुक्तामनूद्योपसहरति ॥ इत्थमिति ॥ नन्वंगइतिराजसंबोधने ॥ अनेनप्राणिनाअस्मिन्जन्मनिइत्थंसुखेषुस्थातव्यं दुःखदशासुचेत्थंस्थातव्यमितिजीवैःस्वस्वकर्मानुसारेणयथादृशललाटाक्षरमधिगतंप्राप्तंतत्तद्विषयेअज्ञेषुज्ञेषुवाभूतनिवहेषुतथैवस्फुरितोनियतएषनियतेःप्रारब्धकर्मणोविलासएवंप्रागुक्तरीत्यादुरुल्लंघ्यइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभेननिशिदुर्वासःशापात्स्त्रीत्वात्निरूप्यते ॥ परस्परसमाधानैःप्रीतयोश्चतथास्थितिः ॥ १ ॥ एवंनियत्यनुसारेणस्थितेर्जाबकदवेत्वदेवोपिसन्नीदृशविषादनिमित्तमुद्वेगकथंलब्धवानसिइत्यर्थः ॥ १ ॥

॥२॥ घनजडस्प्णमिमितिविशेषणनपुसकत्वमाग्वत् ॥ इदृशोप्यसुरोमुक्तदृष्टि समूयथामानषमायातितद्वत्॥३॥पृच्छ्नाहुल्ददानिमित्तेन ॥ स्वच्छनार्थमुपगतेनेनिसुत्ददोपिविशेषणम ॥ ४ ॥ ५ ॥ पिप्रासइतिशेष ॥ ६ ॥ वहामिषवहाम्प्यस्यानिलस्यस्वानुकूलेवर्त्मनितत्प्रवाहेणैववहामियावदभिमतदेशमित्यथ ॥ ७॥ अथमदभिमतदेशप्राप्त्यनतरतेनमदृगापउससमानाभानरक्तनवत्मनाएकमगत अहत्यन्यनवत्मनाआगच्छामि ॥ सागरापतिताकृति समुद्रप्लवमानइवेत्यर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शीकरधाराभिधौतक्षालितमगच

॥ पुत्रउवाच ॥ ॥ शृणुकायमिदचित्तमदीयवसुधाधिप ॥ कथयामितवाशेपसर्गेयद्वत्तमघमे ॥ २ ॥ सुत्दद्यावेदितदुःखपरमायातितानवम् ॥ घनजडस्प्णमपिमुक्तवृष्टिरिवांबुद ॥ ३ ॥ सुत्ददापृच्छतासाधुचेतोयातिप्रसन्नताम् ॥ स्वच्छतोपगतेनाशुकतकेनजलयथा ॥ ४ ॥ अहतावदितोयातोभवतेपुष्पमजरीम् ॥ दत्वागगनमुल्लघ्यसप्राप्तश्चत्रिविष्टपम् ॥ ५ ॥ तत पित्रामहेंद्रस्यसभास्थानेयथाक्रमम् ॥ स्थित्वोत्थायतथोत्थानकालेपित्राविसर्जित ॥६॥ इहागतुमहत्यक्त्वास्वर्गसप्राप्तवान्नभ ॥ दिवाकरहये सार्धवहाम्यनिलवत्मनि ॥ ७ ॥ अर्येकत्रगतोभानुरेकेनान्येनवर्त्मना ॥ आगच्छाम्यहमाकाशसागरापतिताकृति ॥ ८ ॥ अथाभ्रवारिपूर्णानांमेघानांमध्यवत्मना ॥ अपश्यमुनिमायांतमहद्दुर्वाससजवात् ॥ ९ ॥ पयोधरपटच्छन्नविद्युद्वलयभूपितम् ॥ अभिसारिकयातुल्यंधाराधौतांगचन्दनम् ॥ १० ॥ स्थितासुतरुसुच्छायामापगांवसुधातले ॥ वेगेनाभिसरततातपोलक्ष्मीमिवप्रियाम् ॥ ११ ॥ तस्यकृत्वानमस्कारमुक्तंवदतामया ॥ मुनेनालाभ्रवस्रस्त्वमभिसारिकयासम ॥ १२ ॥ इत्याकर्ण्यमुमोचासौमयिमानदशापकम् ॥ स्तनकेशवतीकांताहावभावविलासिनी ॥ १३ ॥ गच्छानेनदुरुक्तेनरात्रौयोपाभविष्यसि ॥ इतिश्रुत्वाऽशुभवाक्यमुत्थितजजरद्विजात् ॥ १४ ॥ विस्मृशामिमनाग्यावत्तावदतर्हितामुनि ॥ इत्युद्वेगमना साधोसप्रामोहनभस्तलात् ॥ १५ ॥ एतत्तेकथितंसर्वसपन्नोस्मिनिशांगना ॥ अतिवाह्यदिनानिपुत्रोत्वमेतन्मयाक्यम् ॥ १६ ॥ योपित्जनवतीरात्रौवक्तव्यंकिंमयापितु ॥ संस्तौभवितव्यानामहोनुविपमागति ॥ १७ ॥

रनघमरागायस्यतम ॥ १० ॥ वसुधातलस्थितामतएवशोभनातीररुहतरुसुच्छायायस्यास्तथाविधाम् स्वस्यप्रियातपोलक्ष्मीमिवस्थितामापगामगाप्रभिसप्यामदनकालात्यामाभूरितिवगनाभिसरतम ॥ आपयामिनिपाठनुर्यातपोलक्ष्मीलक्षणाप्रियांभार्यांवसुधातलेआपमापतामभिमुखीकृत्यसरतमित्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥ अभिसारिकयातमिस्राभिसारिकयात्यसमार्दश्यसइतिमयाउक्तम ॥ १२ ॥ १३ ॥ अशुभमितिच्छेद ॥ जजराद्वृद्धाद्द्विजाद्दुर्वाससः ॥ १४ ॥ इत्युक्तनिमित्तउद्वेगोयस्यतथाविधमनोयस्य ॥ १५ ॥ कथमतिवाह्ययापितुराश्यम ॥ १६ ॥ पितुःअपइतिशेष ॥ १७ ॥

यूनामामिषतागृध्रामिषन्यायेनकलहविषयताम् ॥ तमेवन्यायप्रसक्तस्पटयति ॥ कष्टमिति ॥ अधुनेतिश्वःपरश्वस्तनसन्निहितकालोक्तिः ॥ मदपहारेणममअपहरणाय ॥अध्ययनेनवसतीतिवतफलस्यापिहेतुत्वविवक्षयातृतीया ॥ १८ ॥ १९ ॥ मुनिस्थितौचित्तसमाधाने ॥ २० ॥ २१ ॥ यथाप्रारब्धमागतंस्त्रीत्वंमत्तोन्योऽयंदेहएवानुभविष्यतितेनासङ्गचिन्मात्रात्मनोममकाक्षतिरित्यर्थः ॥ राजापितदुक्तमनुमोदमानआह ॥ परिदेवनयेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ देहिनोदेहोपलक्षितचिदात्मन.कार्याणामवश्यसंपाद्यानाप्रारब्धफलानाविपयेअखेदार्हस्त्वमपियदिखिद्यसेतत्तर्हिअन्येपामविवेकप्रयुक्तखेदचिकित्सायात्वमिवआगमभूषणःशास्त्रतत्त्वानुभावनकुशलःउपायश्चिकित्सकःकइव

अहमप्यद्ययद्देवाघूनामामिषतांगतः ॥ कष्टंमदपहारेणकलहोजायतेधुना ॥ १८ ॥ दिविदेवकुमाराणांकामाकुलधियामिह ॥ गुरुदेवद्विजातीनांलज्जापरवशात्मना ॥ १९ ॥ कथमग्रेमयासम्यग्वस्तव्यंयामिनीस्त्रिया ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाक्षणमेकंसातूष्णींस्थित्वामुनिस्थितौ ॥ २० ॥ धैर्यमाश्रित्यकुंभोत्रपुनराहरघूद्वह ॥ किमज्ञइवशोचामिकिंममक्षतमात्मनः ॥ २१ ॥ यथागतमयंदेहोमत्तोन्योनुभविष्यति ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ परिदेवनयाकोर्थोदेवपुत्रतथैतया ॥ २२ ॥ यदायातितदायातुदेहस्यात्मानलिप्यते ॥ कानिचिद्यानिदुःखानिसुखानिविहितानिच ॥ २३ ॥ तानिसर्वाणिदेहस्यदेहिनोनतुकानिचित् ॥ यदित्वमपिकार्याणामखेदार्होपिखिद्यसे ॥ २४ ॥ तदन्येपामुपायःस्यात्कइवागमभूषणः ॥ खेदेखेदोचितंवाच्यमितिकिंचित्त्वमुक्तवान् ॥ २५ ॥ इदानींसमतामेत्यतिष्ठाखिन्नोयथास्थितम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तावेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनंस्वयम् ॥ २६ ॥ कृत्वास्थितौवनस्निग्धौसुहृदौखेदिनौमिथः ॥ अथार्कोप्यस्यकुंभस्यस्त्रीत्वमुत्पादयन्निव ॥ २७ ॥ जगामास्तंजगद्दीपोदीपःस्नेहक्षयादिव ॥ व्यवहारभरैःसार्धपद्माःसंकोचमाययुः ॥ २८ ॥ मार्गाश्चपथिकैःसार्धंपांथस्त्रीहृदयानिच ॥ दाशवद्विहगान्सर्वान्कुर्वदेकत्रसंचितान् ॥ २९ ॥ तारकारत्नजालाढ्यंभुवनंसाम्यतांययौ ॥ खंहसदिवताराढ्यंविकासिकुमुदाकरम् ॥ ३० ॥

शरणस्यान्नकश्चिदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ नायंतवखेदःकिंतुखेदोचितोक्तिमात्रंलोकाचारानुवर्णनायेत्याह ॥ खेदेइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथमिथआश्वासनानतरम ॥ २७ ॥ २८ ॥ मार्गास्तमोभिःसंकोचमस्फुटतामाययुः ॥ पाथस्त्रीहृदयानिपथिकाश्चवियोगशोकतमोभिरित्यर्थः ॥ दाशाःसमुद्रद्वीपस्थकैवर्ताः ॥ तेहिपक्षिणोपिजालैर्वध्नतिमत्स्यानपिरलान्यपिसंचिन्वतितद्वद्विद्यमानमूर्ध्वाधोभुवनद्वयपक्षिसंग्रहेणतारकारत्नजालाढ्यतयाचपरस्परसाम्यतांसममेवसाम्यंस्वार्थेष्यञ् ॥ समतांययावित्यर्थः ॥ २९ ॥ उन्मादंचक्राङ्गानाभ्रमद्भ्रमराणांचपेटकंचंदंकर्तृविकासिकुमुदाकरहसदिवस्थितंताराढ्यंखंकर्मययौ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ वदयित्वा वदित्वा ॥ तत्रार्थेऽपि ॥ प्रियाद्यक्षरेणमपु अभ्याहरन् आविष्कुर्वन् ॥ ३२ ॥ गलदक्षरगद्गदमिति यावत् ॥ ३३ ॥ मेपुर इति शेष ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तार कामालाऽन्यपमानविरापणादुपमेया शिरोरुहाअपि मुक्तादिमालासहिताइतिगम्यते ॥ ३५ ॥ अवराणि वस्त्राणि ॥ ३६ ॥ माल्यानि विविधानि देहादेवजायन्तेइत्युत्तरया

ययावुन्नादचक्राक्रभ्रमडमरपेटकम् ॥ सुद्धदोतावथोत्थायसंध्यामुपन्निशाकराम् ॥ ३१ ॥ वदयित्वातथाकृत्वाजप्यंगुल्मांतरेस्थितौ ॥ तत क्रुम शनैस्त्वद्वर्णेणमभ्याहरन्वपु ॥ ३२ ॥ शिखिध्वजंपुर सस्थप्रोवाचगलदक्षरम् ॥ पतामीवस्फुरामीवद्रवामीवांगयष्टिभि ॥ ३३ ॥ लज्जयैवचतेराजन्मन्येक्षीत्वंव्रजाम्यहम् ॥ पश्यमेपरिवर्धतेराजन्ममशिरोरुहा ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तारकामालादिनांततिमिराइव ॥ पश्यमेममजायेतेप्रोन्मुखावुरसिस्तनौ ॥ ३५ ॥ कोरकाविवपद्मिन्यावसतेगगनोन्मुखौ ॥ आगुल्फमेवलंयानिसपद्यतेंवराणिमे ॥ ३६ ॥ देहादेवसखेपस्य क्रियाइवशनै शनै ॥ भूषणान्युत्तरम्नानिमाल्यानिविविधानिच ॥ ३७ ॥ पश्येमान्यगजायंतेस्वांगेभ्योवृक्षपुष्पवत् ॥ पश्यार्यस्वयमेवायचंद्रांशुकरशोभन ॥ ३८ ॥ मूर्ध्निपट्टांशुकोजातोनीहारोद्राविवागमे ॥ सर्वाणिकांतालिंगानिजातानिममानद ॥ ३९ ॥ हाधिक्कष्टविपादोमेकिंकरोम्यंगनास्म्यहम् ॥ हाधिक्कष्टमहासाधोस्थितएवाहमंगना ॥ ४० ॥ सविदानुभवाम्यतनितयजघनेत्विमे ॥ विपिनेषु अहत्युक्त्वातूर्ष्णींखिन्नोबभूवह ॥ ४१ ॥ राजापिचतमालोक्यतथैवासीद्विषण्णधी ॥ मुहूर्तमात्रेणोवाचशिखिध्वजइदंवच ॥ ४२ ॥ कष्टंसोयमहासत्व सपन्नावरवर्णिनी ॥ साधोविदितवेद्यस्त्वजानासिनियतेगतिम् ॥ ४३ ॥ अवश्यभाविन्यर्थेस्मिन्माखिन्नहृदयोभव ॥ आपततिदशास्तोस्तासुधियांदेहमात्रके ॥ ४४ ॥ नचेतस्यधियांत्वेताश्चित्तंयांतिनदेहकम् ॥ ॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ एवमस्त्वनुतिष्ठामियामिनीक्षीत्वमात्मन ॥ ४५ ॥ नखेदमनुगच्छामिनियतिकेनलंघ्यते ॥ इतिनिर्णीयतौखेदतनीत्वातनुतामिव ॥ ४६ ॥

म्बप ॥ ३७ ॥ स्वागम्य शाखाभ्य ॥ ३८ ॥ पट्टांशुक पट्टवस्त्रम् ॥ एवमाच्छादितमवेशोप्यपिलिंगविनिमय सपन्नइतिज्ञेयमित्याशयेनाह ॥ सर्वाणीति ॥ ३९ ॥ स्थित सिद्ध ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वाकुम्भोविपिनेतूर्ष्णींबभूवइत्यन्वय ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सुधियांतत्त्वविदांदेहमात्रकेआपततिचेतसिन ॥ ४४ ॥ अधियामज्ञानांतुएतादशाश्चित्तम् पियासनात्मनायामिनीदेहमात्रकमित्यर्थ ॥ अनुतिष्ठामिअनुवर्ते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

१ ज्ञानमिश्रकपिलपाठः

राजाकुंभविपत्तिचिंतयाराज्ञीतुनृपसंगमोत्कंठयानिद्राभावाच्चिरेणनिशांनीतवंतौ ॥ युवत्याइदंयौवनंवपुरुत्सृज्य ॥ भस्याढेतद्धितइतिपुंवद्भावेअन्नित्यणिप्रकृतिभावान्नटिलो प. ॥ ४७ ॥ पूर्वेद्युस्तनकुंभाभः ॥ ४८ ॥ कुमारीधर्मिणीअनूढाचारा ॥ ४९ ॥ कक्ककथकथंविजहारतदाह ॥ कैलासेति ॥ कैलासादीनासानुप्रस्थेषुअविस्खलितोयोग बलेनगमागम कातयोगेनगमागमश्चयस्यास्तथाविधासाचूडालायथेच्छस्वाभिमतानुसारेणभवतावर्तनशीलेनप्रियेणसार्धंस्रग्दामहारवलितासतीयथेच्छविजहारेतिपुनरप्या

एकतल्पेनिशांतूष्णींनीतवंतौचिरेणताम् ॥ अथप्रभातेतत्स्रैणंवपुरुत्सृज्ययौवनम् ॥ ४७ ॥ बभूवकुंभःकुंभाभःकुचप्रोज्झितमूर्तिमान् ॥ इतिसाराजमहिषीचूडालावरवर्णिनी ॥ ४८ ॥ कुंभत्वमास्थिताभर्तुःपश्चात्स्त्रीत्वमुपागता ॥ विजहारवनांतेषुकुमारीधर्मिणीनिशि ॥ कुंभरूपधराचाह्निभर्त्रामित्रेणसंयुता ॥ ४९ ॥ कैलासमंदरमहेंद्रसुमेरुसत्यसानुष्वविस्खलितयोगगमागमासा ॥ साकंप्रियेणसुहृदाभवतायथेच्छंस्रग्दामहारवलिताविजहारनारी ॥ ५० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० चूडालोपाख्यानेकुंभस्यस्त्रीत्वलाभोनामपंचाधिकशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ ततःकतिपयेष्वेवदिवसेषुगतेषुसा ॥ इदंप्रोवाचभर्त्तारंकुंभरूपधरासती ॥ १ ॥ राजन्राजीवपत्राक्षममेदंवचनंशृणु ॥ निशायांप्रत्यहंतावत्स्थितएवाहमंगना ॥ २ ॥ तदिच्छाम्यंगनाधर्मंनिपुणीकर्त्तुमीदृशम् ॥ भर्त्रेकस्मैचिदात्मानंविवाहेनददाम्यहम् ॥ ३ ॥ तद्भवानेवमेभर्त्तारोचतेभुवनत्रये ॥ गृहाणमांविवाहेनभार्यात्वेनिशिसर्वदा ॥ ४ ॥ अयत्नोपनतंसाधोप्रियेणसुहृदासह ॥ स्त्रीसुखंभोक्तुमिच्छामिमामेविघ्नकरोभव ॥ ५ ॥ क्रमप्रवृत्तमासृष्टेःसुखंसाध्यंमनोरमम् ॥ प्रकृतंकुर्वतःकार्यंदोषःकइवजायते ॥ ६ ॥ इच्छानिच्छेफलेत्यक्त्वासमंतात्सर्ववस्तुषु ॥ वयंनसेच्छानानिच्छाःकुर्मस्तेनेदमीप्सितम् ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ कृतेनानेनकार्येणनशुभंनाशुभंसखे ॥ पश्यामितन्महाबुद्धेयथेच्छसितथाकुरु ॥ ८ ॥ समतांसंप्रयातेनचेतसेदंजगत्त्रयम् ॥ स्वरूपमेवपश्यामियथेच्छसितदाचर ॥ ९ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यद्येवंतन्महीपाललग्नमद्यैवशोभनम् ॥ राकेयंश्रावणस्यास्यत्वःसर्वंगणितंमया ॥ १० ॥

काक्षयान्वयः ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० पंचोत्तरशततम.सर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ वर्ण्यतेत्रमहेंद्राद्रौविवाहोग्निपुरस्कृतः ॥ तयोर्गुहायासौवर्ण्यांपुष्पतल्पेचसंगमः ॥ १ ॥ साचूडाला ॥ १ ॥ २ ॥ निपुणीकर्त्तुंसफलीकर्त्तुम् ॥ ददामिअचिरादेवदास्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रत्याख्यानेनविघ्नकरोमाभव ॥ ५ ॥ आसृष्टेःसृष्टिकालमारभ्यदेवर्ष्यादिषुअध्ययावत्क्रमप्रवृत्तसुखमनायासमेवसाध्यंप्रकृतप्रस्तुतविवाहकार्यंइच्छानिच्छेतत्फलेचत्यक्त्वाकुर्वतस्तेकइवदोषोजायतइत्यन्वयः ॥ वयंआवाम् ॥ अस्मदोद्वयोश्चेतिबहुवचनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्तस्माद्धेतोः ॥ ८ ॥ स्वरूपंस्वात्मभूतमेवानुपश्यामि ॥ ९ ॥ श्वःपूर्वेद्युरेवमयाविवाहलग्नादिसर्वंगणितम् ॥ १० ॥

जन्मयाविवाह ॥ द्वयारेवगांधर्वविधिनेतिभाव ॥ ११ ॥ मणिमयकबरलक्षणेमंदिरे ॥ १२ ॥ विवाहोत्सवाचितनरनारीगणस्थानीयतयावृक्षलताविसर्पत्तिंवर्णयति ॥ पुष्प
भारेति १३ ॥ परिपश्यतुविवाहोत्सवमितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ रत्नसानुनेसानौसमेशुभेअजिरइतिशेषः ॥ समालभनदेवताभिमवनादिपूजनतदर्थानांपुष्पाणाम् ॥
॥ १७ ॥ अपरअजिरइतिवचनात्पूर्वमप्यजिरेइतिगम्यते ॥ कालेनभोजकसुकृतपरिपाककालेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ मंगलदधिदूर्वाक्षतसिद्धार्थादिविन्यासपूर्वकम् ॥ २० ॥ २१ ॥

रात्रावद्योदितेचंद्रेपरिपूर्णकलामले ॥ जन्यत्रोनौमहायाहोद्वयोरेवभविष्यति ॥ ११ ॥ महेंद्राद्रिशिरःशृंगसानावद्यमनोरमे ॥ रत्नदीप
प्रकाशाढ्येमणिकंदरमंदिरे ॥ १२ ॥ पुष्पभारानतोत्तुंगवृक्षराजिविराजिते ॥ वनपुष्पलतालास्यनारीनृत्यमनोहरे ॥ १३ ॥ निशिध्यो
मगतास्ताराभर्त्रापूर्णेंदुनामह ॥ आवयोःपरिपश्यतुकर्णींतागतलोचन ॥ १४ ॥ उतिष्ठात्मविवाहार्थंकुर्व काननकोटरात् ॥ राजर्थ्वंद
नपुष्पादिसंभाररत्नसंयुतम् ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वाकुंभउत्थायसहतेनमहीभृता ॥ कुसुमावचयचक्रेतथारत्नादिसंचयम् ॥ १६ ॥ ततोमुहूर्त्त
मात्रेणरत्नसानौसमेशुभे ॥ समालभनपुष्पाणांताभ्यांवैराशय कृता ॥ १७ ॥ हारांबरमणींद्रादिराशयस्त्वपरेजिरे ॥ सौभाग्यस्येव
कामेनकोशाः कालेनसंभृता ॥ १८ ॥ तथाजन्यत्रसंभारकृत्वाकांचनकंदरे ॥ ययतुस्तौमहामित्रेस्नातुंमंदाकिनींनदीम् ॥ १९ ॥ तत्रैनंस्ना
पयामासमहाराजमहादरात् ॥ गजकुंभोपमस्कंधकुंभोमंगलपूर्वकम् ॥ २० ॥ भविष्यद्दयितारूपांभविष्यद्दयितोंगनाम् ॥ चूडालां
स्नापयामासकुंभरूपधरांप्रियाम् ॥ २१ ॥ पूजयामासतु स्नातौतत्रदेवपितॄन्मुनीन् ॥ यथाक्रियाफलेनिच्छौक्रियात्यागेतथैवतौ ॥ २२ ॥
नित्यह्लानरसावभोध्यवस्थायांजगत्स्थिते ॥ चक्रातेभोजनभव्यतावन्योन्यसमीहितम् ॥ २३ ॥ कल्पवृक्षदुकूलानिपरिधायसितानि
तौ ॥ फलानिभुक्त्वाजन्यग्रस्थानमाययतु क्रमात् ॥ २४ ॥ एतावतायकालेनतयोर्जन्यत्रसोत्कयो ॥ प्रियंकर्तुमिवास्ताद्रिंद्रागित्येवा
विशद्रवि ॥ २५ ॥ अथसंध्याक्रमेवृत्तेकृतजप्याघमर्षणे ॥ विवाहदर्शनायैवताराजालेसमागते ॥ २६ ॥ मिथुनैकसखीयामाकुमु
दोत्करहासिनी ॥ प्रालेयजालप्रकरविकिरंतीसमाययौ ॥ २७ ॥

क्रियाफलानिच्छोस्तयोःकथंपूजामवसित्याह ॥ यथेति ॥ तथैवक्रियात्यागेप्यनिच्छौ ॥ २२ ॥ अन्योन्यसमीहितसिद्धिबलकल्पितान्याविर्भोजनम् ॥ २३ ॥ फलानिक
ल्पवृक्षफलानि ॥ जन्यग्रस्थानंवेदिमूलम् ॥ क्रमात्शास्त्रोक्तक्रमात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ संध्याक्रमेसंध्यावंदनविधौ ॥ २६ ॥ मिथुनानांप्रीतिकरत्वादेकसखीयामात्रियामा ॥ २७ ॥

पद्मोद्भवोब्रह्मा ॥ २८ ॥ मृगजैःकस्तूरीपौष्कलकादिभिः ॥ कुंकुमैःकाश्मीरैः ॥ २९ ॥ कल्पलतोद्भूतैरंशुकैर्वस्त्रैः ॥ स्रग्भिरुद्दामैरुत्कृष्टशोभैरवतंसैः रत्नगुच्छाद्युत्तंसैः ॥ मा ल्यैःकंठादिमाल्यैर्विविधभूषणोचितैः ॥ ३० ॥ मौलिपदेनचूडामणिर्लक्ष्यते ॥ इंदुरूपिणाचंद्रसदृशेन ॥ ३१ ॥ वधूचितविलासवान् ॥ ३२ ॥ कामायकामरूपायवराय ॥ ३३ ॥ अतएवकामत्वेनैवभर्त्तारंकल्पयित्वामनस्याह ॥ इयमिति ॥ ३४ ॥ अग्रस्थेगहनेवनवेदिदेशेस्थितम् ॥ ३५ ॥ सस्नेहसानुरागम् ॥ ३६ ॥ लसंतशोभमानपतिम्

रत्नदीपान्बहून्सानौकुंभःसम्यगयोजयत् ॥ ज्योतींषींद्वर्कयुक्तानिपद्मोद्भवइवांबरे ॥ २८ ॥ भूषयामासराजानंस्त्रीत्वंगच्छन्निशागमे ॥
चंदनागुरुकर्पूरपूरैर्मृगजकुंकुमैः ॥ २९ ॥ हारकेयूरकटकैस्तथाकल्पलतांशुकैः ॥ स्रगुद्दामावतंसैश्चमाल्यैश्चविविधोचितैः ॥ ३० ॥ त
थाकल्पलतागुच्छैर्मंदारैःपारिजातकैः ॥ संतानैर्बकुलैश्चमौलिनाचेंदुरूपिणा ॥ ३१ ॥ एतावताथकालेनवधूत्वंकुंभआययौ ॥ घनस्त
नभराक्रांतोबभूवाशुविलासवान् ॥ ३२ ॥ इदंसंचिंतयामाससंपन्नोयमहंवधूः ॥ कामायात्मामयादेयःकार्यंकालोचितंकिल ॥ ३३ ॥
इयमस्मिवधूःकांताभर्त्तात्वंमेपुरःस्थितः ॥ गृहाणकाममामेहिकालोयंतवलब्धय ॥ ३४ ॥ इतिसंचिंत्यभर्त्तारमग्रस्थगहनस्थितम् ॥ उद्
यंतमिवादित्यंरतिःकाममिवाभ्यगात् ॥ ३५ ॥ अहंमदनिकानामभार्यास्मितवमानद ॥ पादयोस्तेप्रणामोयंसस्नेहंक्रियतेमया ॥ ३६ ॥
इत्युक्त्वासानवद्यांगीलज्जावनमितानना ॥ लोलालकेनशिरसाप्रणनामलसत्पतिम् ॥ ३७ ॥ उवाचेदंचहेनाथत्वंमांभूषयभूषणैः ॥ क्र
मेणाग्निंचसंज्वाल्यमत्पाणिग्रहणंकुरु ॥ ३८ ॥ राजसेतितरांराजन्मांकरोषिस्मरातुराम् ॥ रतेर्विवाहेमदनमभिभूयाधितिष्ठसि ॥ ३९ ॥
इंदोरिवांशुजालानिराजन्माल्यानितानिते ॥ मेरुगंगाप्रवाहाभांधत्तेहारस्तवोरसि ॥ ४० ॥ मंदारकुसुमप्रोतैःकुंतलैर्नृपराजसे ॥ कन
काब्जमिवोल्लोलैर्भृंगैःखचितकेसरैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैःकुसुमैःश्रियास्थैर्येणतेजसा ॥ रत्नस्थानंविभोमेरुमभिभूयावतिष्ठसे ॥ ४२ ॥
एवमादिवदंतौतौभविष्यन्नवदंपती ॥ प्रच्छन्नपूर्वदांपत्यौमिथस्तुष्टौबभूवतुः ॥ ४३ ॥

॥ ३७ ॥ संज्वाल्यहुत्वाभ्यर्च्यच ॥ ३८ ॥ रतेर्विवाहेप्रसिद्धमदनंस्वशोभयाभिभूयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तांशोभामेववर्णयति ॥ इंदोरित्यादिना ॥ तवोरसिस्थितोहारोमेरौप्रसिद्ध स्यगंगाप्रवाहस्यआभाशोभाधत्ते ॥ ४० ॥ खचितकेसरैर्घटितकिंजल्कैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैरित्यादीनिराजमेरुसाधारण्येनयोज्यानि ॥ ४२ ॥ वदंतौतौइत्युक्त्याराज्ञा पितस्याःशोभावर्णितेतिगम्यते ॥ ४३ ॥

कांचनापलल्क्षणपर्यंकेनिविष्टउपविष्ट ॥ ४४ ॥ तत्तद्भूषणोचितस्थानकेअर्पिते ॥ ४५ ॥ कामकांतारतिरिवेष ॥ ४६ ॥ नवोदितेत्यनेनपूर्णलक्ष्म्याजरतीत्वेनशोभापक्षे
पोष्यग्यत ॥ ४७ ॥ तत्तेमंगलमयासहेतिशेष ॥ ४८ ॥ स्तनसदृशःपद्मकोशः अनुरागसदृशाअंकुराश्चहृदियस्याः ॥ आपचैवलहतानामितिभागुरिमतेनटाप् ॥ लोलानि
नीलोत्पलानीक्षणानियस्याः ॥ आमोदैःशुभाभ्रमरझांकारायस्यास्तथाविधापद्मिनीवसात्वस्थितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ इदानींतांकल्पलतात्वेनरूपयति ॥ सुरक्तेति ॥ ५० ॥ हि

महाराज्ञींमदनिकांमहाराज शिखिध्वज ॥ कांचनोपलपर्यंकेनिविष्टोभूषयत्स्वयम् ॥ ४४ ॥ अवतंसैस्तथामाल्यैर्मणिरत्नविभूष
णैः ॥ वर्णविलेपनैःपुष्पैरुचिरस्थानकार्पितैः ॥ ४५ ॥ साचसौभूपितातन्वीमदनीमददायिनी ॥ गिरिजेवविवाहोत्काकामकांतवक्षा
मिनी ॥ ४६ ॥ महाराजोमहाराज्ञींभूषयित्वेदमाहताम् ॥ राजसेन्मृगशावाक्षिलक्ष्मीरिवनवोदिता ॥ ४७ ॥ शक्रेणसहयच्छच्याय
ल्लक्ष्म्याहरिणासह ॥ यद्गौर्याशंभुनासार्धंतत्तेस्त्वस्तुमंगलम् ॥ ४८ ॥ पद्मकोशांकुरहृदालोलनीलोत्पलेक्षणा ॥ आमोदशुभझांकारा
स्वास्थितापद्मिनीवसा ॥ ४९ ॥ सुरक्तपल्लवकरास्तनस्तबकधारिणी ॥ त्वमनेकफलामन्येकामकल्पतरोर्लता ॥ ५० ॥ हिमशीतावदाता
गंज्योत्स्नाभ्रमरहासिनी ॥ पूर्णेंदुश्रीरिवोद्युक्ताहृष्टैवाह्लादयस्यलम् ॥ ५१ ॥ तदुत्तिष्ठवरारोहेवेदींवैवाहिकींस्वयम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवा
च ॥ ॥ तत्रपुष्पलताजाले कांडप्रतिशिलांकिते ॥ ५२ ॥ मुक्ताकुसुमजालानांप्रकरैःस्तबकोपमैः ॥ चतुर्दिक्चतुर्भिश्चनालिकेरमहा
फलैः ॥ ५३ ॥ पूर्णकुंभैस्तथागंगावारिपूर्णैःप्रकल्पिते ॥ ज्वालयामासतुस्तस्यामध्येचंदनदारुभिः ॥ ५४ ॥ ज्वलनंज्वालितज्वालंदक्षि
णस्यप्रदक्षिणम् ॥ पूर्वाभिमुखमेवाग्नेरग्रेपल्लवविष्टरे ॥ ५५ ॥ नियोज्यदंपतीकांतौतौतयोर्विविशतु स्वयम् ॥ सहुत्वातिललाजानिपाव
कायशिखिध्वज ॥ ५६ ॥ उत्थायोत्थायकांतांसपाणिभ्यांस्वयमाददे ॥ अन्योन्यशोभमानौतौभवाविववनेशिवौ ॥ ५७ ॥ चक्रतुर्दंप
तीतस्यपावकस्यप्रदक्षिणम् ॥ स्वदायज्ञानसर्वस्वहृदयप्रेमचापलम् ॥ ५८ ॥ ददतुस्तौमिथोन्योन्यस्मितकांतमुखश्रियौ ॥ प्रदक्षिण
त्रयस्त्वालाजांस्त्यक्तायवह्नये ॥ ५९ ॥

मरीनत्यादीनिपूर्णेंदुश्रियामदनिकायाश्चसाधारणानियोज्यानि ॥ ५१ ॥ स्वयमलंकुर्विति शेष ॥ तमवेषाम् ॥ कांडप्रतिप्रतिकांडफलगुच्छसमाकारनवरत्नशिलाभिरंकिते
भिर्त्तिर्भि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रकल्पितेस्तम्भवेद्यामलंचक्रतुरितिशेष ॥ तस्यावेद्यामध्ये वैवाहिकज्वलनमतिष्ठाप्यचंदनदारुभिर्ज्वालयामासतु ॥ ५४ ॥ तज्ज्वालितज्वालंद
क्षिणावसरोचितत्वाद्दक्षिणस्यज्वलनंनियोज्यप्रदक्षिणंकृत्वातस्याग्रेपल्लवविष्टरेविविशतुरितिपरेणान्वय ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ भवश्चभवानीचभवौ ॥ पुमान्स्त्रियेतिपुंशेष ॥
शिवौमंगलस्वरूपौ ॥ ५७ ॥ परस्परमात्मदानेभिवापपरस्परंददतुस्तमाह ॥ स्वदायमिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

१ समार्पितामध्यशरीरास्त्विज्जृत्यन्वय

२ छांदसानीतिनपुंसकत्वमार्षम्

संभोगकालसान्निध्यस्तने.स्मयमानमुखौ ॥ ६० ॥ विवाहव्यापारेणाद्यःप्रहरोतिक्रांतइतिसूचयन्नाह ॥ एतस्मिन्निति ॥ चतुर्भागंचतुर्थभागम् ॥ ६१ ॥ तस्मिंस्तल्पेकरान्संचारयामास ॥ यथाकामुकस्यदृष्टिर्ललनाछिद्रंद्रष्टुमभित करान्स्वकिरणान्प्रसारयतितद्वत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सगमसुमुहूर्त्तकप्रतीक्षमाणावितिशेषः ॥ काचनमयींकंदरांगुहांविविशतु ॥ ६४ ॥ चद्रस्याप्यदृश्यत्वाद्गुमा ॥ तत्रतल्पददर्शतुः ॥ तदेववर्णयति ॥ कल्पितमित्यादिसार्धत्रयेण ॥ ददर्शतुरितिकित्यतुसिगुणश्छादसः ॥ ६५ ॥ ग्लानिवर्जितैरम्लानैः ॥ ६६ ॥ शोभनेनशय्याप्रमाणेनोच्चैकैरुन्नतैः ॥ मदनिकासत्यसकल्पेनसमै कुसुमैर्निर्मितैर्दीर्घशय्याकारेणदीर्घीभूतेदुबिवप्रतिमैःपुष्पै.परितोव्याप्तमितिपूर्वत्रान्वयः

भार्यावरौसमंतुष्टौकरौतत्यजतुःक्रमात्॥ स्मयमानमुखौकांतौचंद्राविवनवोदितौ॥६०॥ पूर्वोपरचितेपुष्पतल्पेविविशतुर्नवे॥एतस्मिन्नंतरेचंद्रश्चतुर्भागंनभस्तलात्॥६१॥शनैराक्रमयामासशोभांद्रष्टुमिवानयोः॥ तस्मिंश्चललनाछिद्रंद्रष्टुंदृष्टिरिवाभितः॥६२॥ लोलःसंचारयामासकरानिंदुर्लतागृहे॥ तैस्तैर्नवकथालापैरिंदावभ्युदितेत्वथ ॥६३॥ तावासांचक्रतुःकांतौदंपतीसुमुहूर्त्तकम् ॥ अथोत्थायज्वलद्रत्नदीपांकांचनकंदराम्॥६४॥ स्वयंपूर्वोपरचितांगुहांविविशतुःप्रियौ ॥ ददर्शतुर्नवंतत्रतल्पंकुसुमकल्पितम्॥ ६५॥ परितोव्याप्तमुत्कीर्णैर्हेमपंकजराशिभिः॥ मंदारादिभिरन्यैश्चपुष्पैर्ग्लानिविवर्जितैः॥६६॥ उच्चकैःसुप्रमाणेननिर्मितैःकुसुमैःसमैः॥ दीर्घेंदुबिंबप्रतिमैस्तुषारस्थलशीतलैः ॥६७॥ क्षीरोदजलधाराभंज्योत्स्नासंपिंडसुंदरम्॥ प्रतिबिंबमनंगस्यनतंभित्ताविवस्थितम् ॥६८॥सुगंधमुन्नतंकांतंचिरादन्यतयोत्थितम् ॥ मिथुनंपुष्पराशौतन्न्यषीदत्परितोऽमले॥ तस्मिन्समसमाभोगेक्षीरोदेमंदरोयथा ॥६९॥ तैस्तैर्मिथःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालकार्यसुभगैःप्रणयोपचारैः ॥ सत्कांतयोर्नवनवेनतयोःसुखेनदीर्घामुहूर्तइवसारजनीजगाम॥७०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०लीलाविवाहोनामषडुत्तरशततमःसर्गः॥ १०६॥ ॥ ७ ॥

॥ ६७ ॥ पुनस्तल्पमेवविशिनष्टि ॥ क्षीरोदेत्यादिना ॥ नतंसंक्रातम् ॥ ६८ ॥ चिरातूराज्यत्यागकालादारभ्यअन्यतयाअदंपतित्वेनभ्रांत्याउदिततन्मिथुनंस्त्रीपुसद्वंद्वंपुष्पराशौतस्मिस्तल्पेन्यषीदत् ॥ उपभोगेनतल्पोपमर्दकत्वान्मंदरदृष्टातः ॥ ६९ ॥ तयो सत्कांतयोस्तैस्तैर्लोकोत्तरैःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालोचितपरिरभणादिकार्यसुभगैर्गंधमाल्यतांबूलार्पणादिप्रणयोपचारैर्नवनवेनसंभोगसुखेनदीर्घासारजनीमुहूर्त्तमिवजगाम ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥

१ अनतस्येतिवाक्कचित्पाठः

नानागिरिविहारादिरयामार्यंप्रदर्शनम् ॥ अथसक्तिपरीक्षार्थंस्वर्गाङ्गनाविघर्यते ॥ १ ॥ रंगेणरजकद्रव्येण ॥ १ ॥ देवसदृशभोगावप्यत्वादेवदंपती ॥ २ ॥ ३ ॥ यामिन्यारा त्री ॥ श्लिष्टौयुक्तौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ससादय समपर्वता ॥ ६ ॥ प्रियेनिद्रांगतवतिस्वनगरगत्वेतिशेष ॥ ७ ॥ ८ ॥ कतिकियत्कियत्कालस्तस्यतुस्तमाह ॥ मासमित्यादिना ॥ पूजितौमरालौ ॥ ९ ॥ हस्तलभ्याम्युदितानिउद्गतानिक्षुत्पारोगजराद्यपहारित्वादमोघानिफलकुसुमकिसलयादीनियेपातथाविधैर्मंदारैर्वनमालितेसजातवनमाले ॥ शुक्ति

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथसूर्यास्यरगेणरजितेभुवनोदरे॥ शिखिध्वजांगनाप्रातर्मंदनीकुंभतांययौ॥१॥एवमहेंद्रदयातावुभौकुंभशि
खिध्वजौ॥स्वपविघाहिलाविष्टौसपन्नौदेवदंपती॥२॥ विलेसतुर्विचित्रासुप्रत्यहंवनराजिषु॥प्रपक्वफलभारासुपुष्पपल्लविनीषु॥३॥
दिवाप्रीततरौमित्रेयामिन्यामिष्टदंपती॥ प्रभादीपाविवश्लिष्टौनवियुक्तौबभूवतु ॥ ४ ॥ रेमातेवनकुंजेषुगुहासुचमहीभृताम्॥ तमा
लजालखंडेषुमंदारगहनेषुच॥५॥ सत्यदर्दुरकैलासमहेंद्रमलयेषुच॥ गंधमादनविंध्याद्रिलोकालोकतटेषुच॥६॥ दिनेशिशिशिशि
गत्वानिद्रांगतवतिप्रिये॥ चूडालाराजकार्याणिकृत्वास्वभ्याययौपुन ॥ ७ ॥ तौदिवासुहृदौमित्रेदंपतीकुंभभूमिपौ॥ नानाकुसुमसं
वीतौतस्थतुर्मुदितौमिथ ॥८॥ मासमेकमहेंद्राद्रौरम्येसरलसकुले॥ रत्नकुड्येगुहागेहेपूजितौसुरकिंनरै ॥ ९॥ हस्तलभ्योदितामोघम
दारवनमालिते॥ एवंशुक्तिमत पृष्ठेपक्षकल्पलतागृहे॥ १०॥ मासद्वयपक्षवतोगिरेर्दक्षिणदिक्तटे॥ पारिजातवनेदेवपुष्पस्तबकमंडपे
॥ ११ ॥ जंबूखंडतलेमेरो पादेजंबूनदीतटे॥ जांबूनदमयेमासजंबूफलरसासवे ॥ १२॥ दशोत्तरकुरूणांचमंडलेदिवसानितौ ॥ को
सलेपूत्तरस्थेषुसप्तविंशतिवासरान्॥ १३॥ एवमन्येषुदेशेषुविविधेषुमहीभृताम् ॥ स्थितवंतौमहाभागौसुहृदौनिशिदंपती॥ १४ ॥
ततोयातेषुमासेषुशनै कतिपयेषुसा॥ चूडालाचिंतयामासदेवपुत्रकरूपिणी ॥ १५ ॥ सुरूपभोगभारेणपरीक्षेहंशिखिध्वजम् ॥ मा
कदाचनचेतोस्यभोगेषुरतिमेष्यति॥ १६॥

मत-पर्वतविशेषस्यपृष्ठे ॥ १० ॥ पक्षवतोगिरेर्मैनाकस्य ॥ देवभोग्येपुष्पस्तबकमंडपे ॥ ११ ॥ मेरोर्दक्षिणपार्श्वेजंबूद्वीपकेतुर्जंबूवृक्षःप्रसिद्धस्तस्यतलेजंबूनदस्यतलेतस्यतु रितिसर्वमानुषग ॥ जंबूफलानांगजप्रमाणानांरसलक्षणैरासवैर्येपेयैस्तैर्देवौर्मध्यजरामयादिनिर्मुक्तस्थिरयौवनाविति पुराणप्रसिद्ध्यनुसारेणाध्याहार्यम्॥ १२ ॥ उत्तरकुरू णांमंडलेदशदिवसानितौतस्थतु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ परीक्षेपरीक्षिष्ये ॥ वर्त्तमानसामीप्याल्लट् ॥ रतिमासक्तिम ॥ परीक्षाप्रकारंदर्शयितुमासक्तिरयकदाचिदपिभोगेषुर तिमाएष्यत्रिनेष्यत्येवस्वथ ॥ १६ ॥

सुरैरप्सरोभिश्चसहवर्तमानंहरिमिंद्रम् ॥ १७ ॥ यथावत्यथाशास्त्रमर्घ्यपाद्याद्युपचारैः ॥ १८ ॥ अभ्यागमलक्षणाकदर्थनाश्रमः.किंकिमर्थंकृतायथायत्नकारेणप्रयोजनेनेनत तत्प्रयोजनवक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ खात्स्वर्गात् ॥ २० ॥ त्वद्गुणश्रवणप्रयुक्तमाश्चर्यविस्मयोयेषायासाचदेवाश्चतदगनागणाश्चदेवागनागणाः ॥ २१ ॥ गगनगमनशक्तिशू न्यस्यमेकथस्वर्गेआगमनतत्राह ॥ पादुकेति ॥ अथसिद्धतरविमानदिव्याश्वाद्यपिच ॥ २२ ॥ तेनत्वदाज्ञानप्रयोजनेन ॥ २३ ॥ प्रत्याख्यानत्वदिस्थमालक्ष्याह ॥ विमान

इतिसंचिंत्यचूडालामाययाविपिनावनौ ॥ आगतंदर्शयामाससमुराप्सरसंहरिम् ॥ १७ ॥ इंद्रमभ्यागतंदृष्ट्वापरिवारसमन्वितम् ॥ य
थावत्पूजयामासवनसंस्थःशिखिध्वजः ॥ १८ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ आत्मनाकिंकृतादूरादभ्यागमकदर्थना ॥ देवराजयथा
तन्मेप्रसादाद्वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ ॥ इंद्रउवाच ॥ ॥ इमेवयमिहायातास्त्वद्गुणातिशयेनखात् ॥ त्वदिलग्नेनसूत्रेणखगावनगताइव ॥ २० ॥
उत्तिष्ठस्वर्गमागच्छतत्रसर्वेत्वदुन्मुखाः ॥ त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याःस्थितादेवांगनागणाः ॥ २१ ॥ पादुकागुटिकाखड्गरसादीदमथापिच ॥
गृहीत्वासिद्धमार्गेणस्वीकुरुस्वर्गमंडलम् ॥ २२ ॥ आगत्यविविधाभोगास्त्वयाविबुधसद्मनि ॥ जीवन्मुक्तेनभोक्तव्यास्तेनत्वामहमाग
तः ॥ २३ ॥ विमानयंतिसंप्राप्तांनतिरस्करणैःश्रियम् ॥ नाभिवांछंतिनप्राप्तांत्वादृशाःसाधुसाधवः ॥ २४ ॥ अविघ्नमागतेनाद्यसुखंवि
हरतात्वया ॥ स्वर्गःपवित्रतांयातुहरिणेवजगत्त्रयम् ॥ २५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सर्वंस्वर्गसमाचारंवेद्मिदेवाधिनायक ॥ किं
तुसर्वत्रमेस्वर्गोनियतोनतुकुत्रचित् ॥ २६ ॥ सर्वत्रैवहितुष्यामिसर्वत्रैवरमेप्रभो ॥ अवांछनत्वान्मनसःसर्वत्रानंदवानहम् ॥ २७ ॥ नि
यतंकिंचिदेकत्रस्थितंस्वर्गकमीदृशम् ॥ शक्रगंतुंनजानामित्वदाज्ञांनकरोम्यहम् ॥ २८ ॥ ॥ शक्रउवाच ॥ ॥ साधोविदितवेद्यानांपरि
पूर्णधियांसमम् ॥ सज्जनाचरितंयुक्तंमन्येभोगोपसेवनम् ॥ २९ ॥

यतीति ॥ २४ ॥ बलिद्वारपालनायषड्गर्भाहरणायचपातालेपिहरेर्विहारप्रसिद्धेर्जगत्त्रयमिति ॥ २५ ॥ स्वर्गसमआचारःसुखविहरणयस्मिंस्तथाविधम ॥ स्वर्गेणसमंसुखमा चरतीत्यणतवा ॥सर्वदेशं॥तथावेदनेहेतुस्त्वयिकोविशेषइतिचेत्तमाह ॥ किंत्विति ॥ मदभिमतःस्वर्गोभूमात्मैव सचसर्वत्रैवेतिभावः ॥ नियतःपरिच्छिन्नः ॥ २६ ॥ पूर्णकामत्वा दपिमेसर्वत्रसुखमित्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ २७ ॥ तुच्छस्वर्गस्वर्गकगतुनजानामिनसभावयामि ॥ तथाचासभाव्यविषयेआज्ञापनतवैवानुचितनतुममतदकरणमपराधइतिभावः ॥ २८ ॥ पूर्णधियाभोगोपसेवनभोगानुपसेवनचसमम ॥ तत्रापिभोगोपसेवनसज्जनैःप्रारब्धक्षयायाचरितमतस्तद्युक्तमन्येइत्यर्थः ॥ २९ ॥

१ कचिदित्यपिपाठः

देवेशेएवपुनःप्रोक्तवत्यपिस्वर्गगतुमनिच्छयातूष्णींस्थितेसतिएषएवविधोनिरपेक्षस्त्वयवितसहमित किंनापयामि असपन्धागमनप्रयोजनस्यममापयानमेवयुक्तमितिहरिरिं द्र स्वेदसूचयन्प्राकमवान् ॥ १० ॥ अहमद्यैवनस्वर्गमागच्छामिकिंतुपुनाराज्येप्रतिष्ठित कालेनमागिबत्वहरिनिमर्हणादिप्रयोजनार्थमागमिष्यामीत्याशयेनार्थोक्त्याशिखिध्व जवदतिसमिहेकुभतेराजाभिप्रेतपुनाराज्यमाप्तिलक्षणकल्याणमस्त्वितिकुप्रमतिवदन्नतर्धिमतर्धानमाययौहरि ॥ २१॥ इंद्रअनर्धिमागतेतेनत्रिदशेशेनयुक्तत्द्वितीयंवेददमपि क्षणादस्यमभूत् ॥ यथावारिनिधौवातेप्रशांतेसतिस्फुरतिम्याकुलानिमकरफनफणींद्रवानियस्मिंस्तथाविधकल्लोलराशिरप्यदस्योभवतितद्वदित्यथ ॥ २२ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशनि० पू सप्तोत्तरशततम सर्ग ॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इहक्रोधपरीक्षार्थीपिगसगश्चमायया ॥ राइयामदर्पितेराज्ञेनिजरूपप्रपाकृत

देवेशेप्रोक्तवत्येवंतूष्णीमेवस्थितेनृपे ॥ किमितोनापयास्येपत्वमितिप्रोक्तवान्हरि ॥ ३० ॥ नाहमद्यैवकालेनवदतीतिशिखिध्वजे ॥ कल्याणतेस्तुकुशेतिवदन्नंतर्धिमाययौ ॥ ३१ ॥ तदेवद्वमखिलत्रिदशेशयुक्तत्क्षणादलमदृश्यमभूद्वितीयम् ॥ कल्लोलराशिरिववारिनिधौप्रशांतवातेस्फुरन्मकरफेनफणींद्रवृदम् ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शक्रगमननामसप्तोत्तरशततमःसर्ग ॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तांमायांशममानीयचूडालासमचिंतयत् ॥ दिष्ट्याभोगेच्छयानायक्रियतेव सुधाधिप ॥ १ ॥ शांत समसमाभोगएवंशक्रसमागमे ॥ असरंभमहेलंचकृतवान्व्यावहारिकम् ॥ २ ॥ भूयएवप्रपंचेनविमृशाम्येव सादरम् ॥ रागद्वेषप्रधानेनकेनचिद्बुद्धिहारिणा ॥ ३ ॥ इतिसंचिंत्यसाराचार्विंदावभ्युदितेवने ॥ गृहीतमगनारूपकांतामदनिकासती ॥ ४ ॥ वातेवहतिफुल्लाढ्येमधुरामोदमांसले ॥ संध्याजप्यपरेनपास्तीरसस्थेशिखिध्वजे ॥ ५ ॥ सतानकलतागेहंनीरध्रेपुष्पगुच्छके ॥ शुद्धांतवनदेवीनांप्रविवेशमदान्विता ॥ ६ ॥ तत्रसकल्पितेपुष्पशयनेमाल्यमालिता ॥ कंठेसकल्पितंकांतंस्रिगमादायसस्थिता ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ तामिंद्रागमनरूपांमायांशममानीयउपसंहृत्य ॥ क्रियतेवशीक्रियते ॥ १ ॥ सर्वाविक्रियाशून्यत्वात्समेनआकाशादिनासमआभोगोमुखावयवस्थितिर्यस्य ॥ असरंभमसाध्वसमहेलंचव्यावहारिकमर्घ्यपाद्यादिनापूजनमुचितोत्तस्यादिवकृतवान् ॥ २ ॥ अप्यर्थेएवकार ॥ केनचिद्रागद्वेषप्रधानप्रपंचेनबुद्धिहारिणाबुद्धिक्षोभकेण ॥ ३ ॥ गृहीतममनारूपमितिपदयाःकंठसकल्पितकांतमितिचतुर्थेसबंध ॥ ४ ॥ फुल्लाढ्यपुष्पिततरुलतासपन्नेवातेमलयानिलेवहतिसतिनीरंध्रे पुष्पगुच्छकेरुपलक्षितवनदेवीनांशुद्धांतसतानकलतागेहंप्रविवेशेतिपरेणान्वय ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्रमाल्यैर्मालिताअलंकृतासतीमाययासंकल्पितमनुरूपंयुवानमगनारूपमगनानामिवानुरूपतरूमंचशाद्विष्यशयनपोहराव पाकृतिरूपयस्यतथाविधमतएवरम्यमुक्ताच्छिस्रिग्जात्कांतमनोहरतमंस्रिगविटंकंठेगृहीतमादायसस्थितेत्यन्वय ॥ ७ ॥

१ ज्ञातस्यपिपाठ

जप्यातेशिखिध्वजःसंध्याजप्यस्थानात्कुंजादागत्यमदनिकामन्विष्यकल्पलतागेहेमदनिकांतत्कंठेमनोरमंखिगंचददर्श ॥८॥खिगंविशिनष्टि ॥ कुंतलेत्यादिना ॥ मदनिकाकुतलैस्वकुतलैश्चावलितस्कंधम् ॥ समालब्धलिप्तम् ॥ शयनेआवृत्यापरिवर्त्तनेननिष्पेषेणचपर्याकुलितःशेखरचूडावधोयस्यतम् ॥ ९॥ आकुचनाद्विगुणाकारेवालावाहूलक्षणे उपधानकेउपबर्हेसंसक्तश्रवणादिचतुष्टययस्य ॥ १० ॥ मिथुनस्त्रीपुंसद्वंद्वम ॥ ११ ॥ अगानालग्नसंश्लेषस्तच्छलेन अर्पयतआसजयन् ॥ १२ ॥ परस्पराभ्युन्मुखम ॥ १३॥

आगत्यान्विष्यकुंजात्सप्रददर्शशिखिध्वजः ॥ लतागेहेमदनिकांकंठेखिगंमनोहरम् ॥८॥ कुंतलावलितस्कंधंसमालब्धंचचंदनैः ॥ शयनावृतिनिक्षेपपर्याकुलितशेखरम् ॥ ९ ॥ हेमाभेद्विगुणाकारवालावाहूपधानके ॥ संसक्तश्रवणापांगकपोलतलकुंतलम् ॥ १० ॥ मिथुनंतद्ददर्शाथमिथःप्रहसिताननम् ॥ अन्योन्यवदनासक्तंछन्नंकल्पलतांशुकैः ॥ ११ ॥ आलोलमाल्यशयनंमदनातुरमाकुलम् ॥ अंगलग्नच्छलेनात्मरागमन्योन्यमर्पयत् ॥ १२ ॥ अभ्युन्मुखंसमानंदमुद्दाममदमंथरम् ॥ परस्पराहतंपुष्पैर्वक्षोभ्यांपीडितस्तनम् ॥ १३ ॥ तदालोक्याविकारेणचेतसालंतुतोपसः ॥ अहोसुखंस्थितौखिगावित्याहसशिखिध्वजः ॥ १४ ॥ तिष्ठतांगयथाकामंसुखंखिगौयथास्थितम् ॥ विघ्नंमाकरवंभीतावित्युक्त्वानिर्जगामसः ॥ १५ ॥ ततोमुहूर्त्तमात्रेणप्रपंचंतमुपेक्ष्यसा ॥ निर्ययौदर्शयंतीस्वंरतिफुल्लाकुलंवपुः ॥ १६ ॥ उपविष्टंददर्शैनंनृपंहेमशिलातले ॥ समाधिसंस्थमेकांतमनाग्विकसितेक्षणम् ॥ १७॥ तंप्रदेशमुपागम्यलज्जावनमिताननना ॥ तूष्णीमासीत्क्षणंखिन्नाम्लानामदनिकांगना ॥ १८ ॥ क्षणाच्छिखिध्वजोध्यानाद्विरतस्तामुवाचह ॥ अत्यंतमधुरंवाक्यमिदमक्षुब्धयाधिया ॥ १९ ॥ तन्विकिंशीघ्रमेवत्वंविघ्नितानंदमागता ॥ आनंदायैवभूतानियतंतेयानिकानिचित् ॥ २० ॥ भूयस्तोपयतंगच्छकांतंप्रणयवृत्तिभिः ॥ परस्परेप्सितस्नेहोदुर्लभोहिजगत्त्रये ॥ २१ ॥ अहमेतेनचार्थेननोद्वेगंयामिमानिनि ॥ यद्यदिष्टतमंलोकेतत्तदेवंविजानता ॥ २२ ॥ अहंकुंभश्चतन्वंगिवीतरागाविहेतरा ॥ दुर्वासःशापजाबालात्वंयदिच्छसितत्कुरु ॥ २३ ॥

अविकारेणक्रोधविकाररहितेन ॥ १४ ॥ स्वदर्शनाद्व्रीतौतौप्रतिहेअंगयथाकामंतिष्ठततिष्ठतम् ॥ अहंविघ्नंमाकरवदृत्युक्त्वानिर्जगाम ॥ १५ ॥ तंमायाप्रपंचमुपेक्ष्यउपसत्त्येतियावत् ॥ रत्याविटसंभोगेनफुल्लंविकसितमाकुलंच ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यानिकानिचित्सर्वाणीत्यर्थः ॥ २० ॥ परस्परमीप्सितःअकृत्रिमइतियावत् ॥ ॥ २१ ॥ विजानतापुंसायद्यदिष्टतमंतत्तदेवत्वादृशमेवपरोपभोग्यमितिज्ञेयमितिशेषः ॥ २२ ॥ नचत्वदपराधेनममकुंभेअविस्रंभइत्याशयेनाह ॥ अहमिति ॥ त्वंकुंभादितरैवेतिशेषः ॥ अतोयदिच्छसितन्निःशंकंकुरु ॥ २३ ॥

॥२४॥ अननअस्मिप्रार्थितत्रिरोप ॥२५॥ अबलापत्याऊबातत्सारतन्न्यारस्वातन्त्र्यबलहीना॥कुमारीअनूढाबातरुणीएकांतेजारमाप्यरते रोधनप्रतिबधनकरोम्येष ॥ अयस्त्री स्वभावइत्यथ ॥ परिखिगमपरिद्धनआरेणतुंवक्षास्सपन्नरतिबिघ्नस्वेअगेवेहेमनःप्राणादीनांविनिवेशितम्॥ भावेक्त ॥स्थैर्यनकरोति ॥ तरलतरमनःप्राणाभूत्वासतप्यतइत्यर्थ ॥ २६ ॥ स्त्रीणांहिपुंवशीकारसमर्थसौंदर्यालाभएवैकःपुंसामसमागमेहेतुनास्य ॥ यदिस्त्रियःपुंवशीकारसमर्थांसुदरतांयाताःप्राप्ताएकांतेचपुंसांपुरोप्रवर्तितबातासामसंगमेन कश्चिद्धेतु ॥ नस्त्वमिसाक्षिकतयाविवाहितस्यभर्तुमम्यु शास्त्रीयःपरपुरुषसंगमनिषेधोअनापवादलक्षणआक्रंद स्वपातिव्रत्यभंगश्चविवेकदृशापर्यालोच्यमानाआरासंगमेहे

मदनिकोवाच॥ ॥एवमेषमहाभागस्त्रीस्वभावोहिचंचल ॥ कामोत्यष्टगुण स्त्रीणांनकोपकर्तुमर्हसि ॥ २४॥ अबलाहमनेनास्मिरा त्रौगहनकानने॥त्वयिसध्याजपपरेकिंकरोमिवराकिका ॥ २५॥ अबलावाकुमारीवाजारनरतिरोधनम्॥ करोतिपरिखिंगेननागे स्वेविनिवेशितम्॥ २६॥ स्त्रिय सुदरतांयाता पुर पुंसामसंगमे॥मन्युर्निषेधआक्रंद सतीत्वंकिंकरिष्यति॥२७॥ अबलास्त्रीतथाबाला मूढाहमपराधिनी॥क्षंतुमर्हसिनाथत्वक्षमावंतोहिसाधव ॥ २८॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मन्युर्ममनयालेंतर्विद्यतेखइवद्रुम ॥ केवलसाधुनिधत्वान्नेच्छामित्वामहवधूम्॥ २९॥ सुद्धत्त्वेनवनांतेषुपूर्ववत्सुखमंगने॥ वीतरागतयानित्यसममेवरमावहे॥ ३०॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवसमतयातत्रस्थितेतास्मिञ्छिखिध्वजे॥ चूडालाचिंतयामासतत्सत्वेनोदिताशया ॥ ३१॥ अहोवतपरसा म्यभगवानयमागत ॥वीतरागतयाऽक्रोधोजीवन्मुक्तोवतिष्ठते॥ ३२॥ नैनहरतितेभोगानमहत्योपिसिद्धय ॥ नसुखानिनदु खानि नापदोनचसंपद ॥ ३३॥ चिंतिता सकलाएकप्रयात्येनमनिंदिता ॥ मन्येमहर्धय कांतानारायणमिवापरम्॥ ३४॥ आत्मवृत्तांतम खिलतमेनस्मारयाम्यहम्॥ कुम्भरूपमिदत्यक्त्वाचूडालैवभवाम्यहम् ॥ ३५॥ इतिसचिंत्यचूडालाचूडालावपुरक्षता॥ दर्शयामासत त्राशुत्यक्त्वामदनिकावपु ॥ ३६॥ तस्मान्मदनिकादेहाच्चूडालानिर्गतेवसा॥ मभावस्यपुरोयुक्तानिगतेवसमुद्गकात्॥ ३७॥

तव किंनस्पुसभाह ॥ मन्युरिति ॥ प्रबलतररतिरागबाधितास्तेनआरसंगनिरोद्धुंसमर्थाइतिभाव ॥२७॥ अतएवक्षमापयामीत्याशयेनाह ॥ अबलेति ॥ २८॥ खेआकाशे द्रुमइव ॥ वधूंभार्यानिच्छामि ॥ २९॥ ३०॥ तस्यसत्वेनरागद्वेषवासनाशून्यतयापरीक्षितचित्तेन ॥ उदिताशयात्तदृष्टा ॥३१॥ अक्रोधइतिच्छेद ॥३२॥ तेहम्माधिताभो गाःसिद्धयश्च ॥ ३३॥ चिंतितामदभिप्रेता सकलाजीवन्मुक्तलक्षणभूताशांतिसमाधेयस्याविरूपाअनिंदिताभद्दर्धयएकमेनमयांतिप्राप्नुवंतिआश्रयंतीतियावत् ॥ ३४॥ तमेवगुणविशिष्टत्वात्स्ववृत्तांतस्मारणयोग्यभूतमेनप्रतिस्मारयामि ॥ ३५॥ ३६॥ पुक्तायागधारणावतीसमुद्गकात्सपुटकान्निर्गतेव ॥ ३७॥

प्रणयेभर्तृचित्तानुरजनेपेशलाचतुराम् ॥ दयितापूर्वंदयिताम् ॥३८॥ माधवेवसंतेसमुदितांपद्मिनींकमलिनीमिव ॥ अथवासमुदितासमुद्रामाविर्भूतांवामाधवस्यविष्णो पद्मि नीपद्महस्ताश्रियमिव ॥ रामावतारावसानेरामस्यविष्णुभावेप्राकूसीतात्वेनभूमितलप्रविष्टाततोभूमितलात्पुनरुपगताश्रियमिवरत्नसपुटकात्प्रकटितारत्नश्रियमिवचनृपोनि जादयिताचूडालापरिददर्शपुरोददर्शेत्यर्थ. ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टोत्तरशततम सर्ग. ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दृष्ट्वापृष्ट्वानृपोध्यानाद्बुद्धा सर्वंसुविस्मितः ॥ तुष्टःप्रशस्यचूडालामालिंग्यात्रानयन्निशाम् ॥ १ ॥ इदवक्ष्यमाणम् ॥१॥ कुंभादिरूपेणत्वमेवकिमिहासि कियत्कालकिमर्थंवाइहमत्सनिधौतिष्ठसि ॥ य

तांददर्शानवद्यांगींपुनःप्रणयपेशलाम् ॥ कांतांमदनिकामेवचूडालांदयितांस्थिताम् ॥ ३८ ॥ समुदितामिवमाधवपद्मिनीमुपगता मिवभूमितलाच्छ्रियम् ॥ प्रकटितामिवरत्नसमुद्गकात्परिददर्शनिजांदयितांनृपः ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० चूडालास्वरूपदर्शनंनामअष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतांदयितांदृष्ट्वाविस्मयोत्फुल्ललो चनः ॥ शिखिध्वजउवाचेदमाश्चर्याकुलयागिरा ॥ १ ॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षिकुतःप्राप्तासिसुंदरि ॥ किमिहासिकियत्कालंकिमर्थमिह तिष्ठसि ॥ २ ॥ अंगेनव्यवहारेणस्मितेनानुनयेनच ॥ ममजायाविलासेनतत्कलेवोपलक्ष्यसे ॥३॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवमेवप्रभो विद्धिचूडालास्मिनसंशयः ॥ अकृत्रिमेणदेहेनलब्धोस्यद्यमयास्वयम् ॥ ४ ॥ कुंभादिदेहनिर्माणैस्त्वांबोधयितुमेवमे ॥ प्रपंचःशतशा स्त्वमिहयातोवनांतरे ॥ ५ ॥ यदाराज्यंपरित्यज्यमोहेनतपसेवनम् ॥ त्वमागास्तत्प्रभृत्येवत्वद्बोधायाहमुद्यता ॥ ६ ॥ अनेनकुंभदेहेन मयैवत्वंविबोधितः ॥ कुंभादिदेहनिर्माणंत्वांबोधयितुमेवमे ॥ ७ ॥ माययानतुकुंभादिकिंचित्सत्यंमहीपते ॥ अथोविदितवेद्यस्त्वंध्या नेनैतदखंडितम् ॥ ८ ॥ सर्वंपश्यसितत्त्वज्ञध्यानेनाश्ववलोकय ॥ अथचूडालयेत्युक्तोबद्ध्वापरिकरंनृपः ॥ ९ ॥ आत्मोदंतंविशेषेणध्याने नामलमैक्षत ॥ अभिराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि ॥ १० ॥ सर्वंमुहूर्तध्यानेनचात्मोदंतंददर्शसः ॥ आराज्यसंपरित्यागाद्वर्त्तमा नक्षणक्रमम् ॥ ११ ॥

यद्यपिकुंभस्थितिकालप्रमाणजानात्येवतथाप्यस्यावेषां तरेणकुंभागमनात्प्रागपिस्थितिसंभावनात्कियत्कालमितिप्रश्न' ॥२॥ अंगेनअवयवसंस्थानेनतच्चेष्टालक्षणव्यवहारेणअनुनयेनप्रेमवाक्प्रबंधशैल्याममजायायाश्चूडालाया प्रसिद्धेनविलासेनतस्याःकलामूर्त्तिरिवउपलक्ष्यसेदृश्यसे ॥ ३॥ अकृत्रिमेणसहजेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्प्रभृतितदाप्रभृत्येव ॥ ६ ॥ ७ ॥ सत्यमकाल्पनिकम् ॥ ध्यानेनप्रागुक्त योगधारणया ॥ ८ ॥ पश्यसिद्रक्ष्यसि ॥ परिकरतादृशधारणानुकूलासनादि ॥ ९ ॥ अभिउपरि ॥ १० ॥ आवर्त्तमानक्षणक्रममितिअत्राप्याङनुकृष्यते ॥ ११ ॥

१ आस्वराज्येत्यपिपाठ.

॥ १२ ॥ पुलकोज्ज्वलतांगतौबाहूविसार्यप्रसार्यआलिलिंगेतिपरेणान्वय ॥ गलदगच्छि-न्नाश्रयम् ॥ चत्वारिक्रियाविशेषणानि ॥१३॥ भावशब्देनाभाभिव्यक्तपरस्परानुरागलक्षण स्थायिभाव ॥ योयादृशोबाधामगोचरपरमानंदरूपशृंगाररसोबभूवसवासुकिजिव्हाभिरपिवक्तुनशक्यतइत्यन्वय ॥ १४ ॥ दिविस्थौचंद्रसूर्याविमायामिवमिलत्तनूपंकेभाद्दग्दाकृतामिव ॥ १५ ॥ शैलौएकशिलासमुत्कीर्णपरस्परालिंगितमूर्तीइवश्लिष्टौमिलितौचिरमास्ताम् ॥१६॥ आनंदातिशयेनमनसोजडीभावेनतत्सद्भावव्यंजकलिमादर्शनात्सशून्यहृदयोपमौ ॥ १७ ॥ लक्ष्येलोचनस्थैर्यहेतोर्मनसोजडीभावादेवालक्षस्थितलोचनमयथास्यात्तथाआस्ताम् ॥ प्रणयपेशलयथास्यात्तथाकांतांप्रतिउवाचे

सर्वमालोक्यभूपालोविररामसमाधित ॥ समाधिविरतोहर्षविकासिनयनांबुज ॥ १२ ॥ विसार्यतरसाबाहूपुलकोज्ज्वलतांगतौ ॥ गलदगघनस्नेहमुच्चद्बाष्पस्फुरत्स्पृहम् ॥ १३ ॥ आलिलिंगचिरकांतानकुलोनकुलीमिव ॥ तयोरालिंगनेतस्मिस्तत्रभावोबभूवय ॥ ॥ १४ ॥ नसवासुकिजिव्हाभिर्वक्तुंहर्षेणशक्यते ॥ दिविस्थाविवपंकेनकृताविवमिलत्तनू ॥ १५ ॥ शैलाविवसमुत्कीर्णौश्लिष्टावास्ताचिरप्रियौ ॥ मुहूर्त्तेनगलद्धर्मजलौपुलकपीवरौ ॥ १६ ॥ बाहूविश्लथतामीपन्निन्यतुस्तौशनैः प्रियौ ॥ अमृतापूर्णहृदयौसशून्यहृदयोपमौ ॥ १७ ॥ उन्मुक्तभुजमास्तांतावलक्षस्थितलोचनम् ॥ घनानंदक्षणस्थित्वातूर्ष्णीप्रणयपेशलम् ॥ १८ ॥ कांतांचिबुकसलग्नकरप्रोवाचभूपति ॥ अत्यंतमधुरस्निग्ध कांत स्वकुलयोषिताम् ॥ १९ ॥ पुण्यश्चरतिनिष्पद स्वादुनामामृतादपि ॥ क्रियत्प्रमाणस्तन्वंग्या त्वयाबालेंदुमुग्धया ॥ २० ॥ अनुभूतश्चिरक्लेशोभर्त्तुरर्थेनदारुण ॥ एवंदुरुत्तरात्तस्मात्ससारकुहरादहम् ॥ २१ ॥ उत्तारितोययाबुद्ध्या साह्निकेनोपमीयते ॥ अरुंधतीशचीगौरीगायत्रीश्री सरस्वती ॥ २२ ॥ समस्ता पेलवायंतेतवतन्व्यागुणश्रिया ॥ धी श्री कांति क्षमा मैत्रीकरुणाद्यास्तुसुंदरि ॥ २३ ॥ कांतास्वाकारकांतासुप्रथमेवाभिलक्ष्यसे ॥ परेणाध्यवसायेनत्वयाहमवबोधित ॥ २४ ॥ केनप्रत्युपकारेणपरितुष्यतितेमन ॥ मोहादनादिगहनादनंतगहनादपि ॥ २५ ॥ पतितव्यवसायिन्यस्तारयतिकुलस्त्रिय ॥ शास्त्रार्थगुरुमंत्रादि तथानोत्तारणक्षमम् ॥ २६ ॥

तिपरेणान्वय ॥१८॥१९॥ रतिनिष्पदोऽनुरागरसोऽत्यंतमाधुर्यादिविशेषणचतुष्टयविशिष्ट क्रियत्प्रमाणोविस्तीर्णइतियावत् ॥२०॥ भर्त्तुरर्थेनपुरुषार्थसिद्धिप्रयोजनेनहेतुना ॥२१॥ ययाभवस्त्रेहमुख्या ॥ साबुद्धि ॥ २२ ॥ धी श्रीरित्याद्यावक्षकन्याआकारेणसौंदर्येणकांतासुस्त्रीषुप्रथमाप्रसिद्धास्तास्वपित्वमप्रथमाश्रेष्ठासतीवाभिलक्ष्यसेइतिपरेणान्वय ॥२३॥२४॥ हेभार्यायास्तमन केनप्रत्युपकारेणपरितुष्यति ॥ येनतुष्यतितादृशप्रत्युपकारादुर्लभइतिभाव ॥२५॥ शास्त्रार्थस्याविरतिशयोकिंभवसारार्था ॥२६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ निरिच्छाया कृतकृत्यायास्तेप्रत्युपकारेऽहमसमर्थइत्याह ॥ निरिच्छायाइति ॥ २९ ॥ कुलांगनांमन्येत्वामितिशेषः ॥ लोकेप्रसिद्धा सर्वाकुलांगनास्त्वयाऽधुनाजिताइतिशेष ॥ ३० ॥ नारीणासौजन्यादिगुणोत्कर्षचर्चासुप्रथमव्यपदेश्याभविष्यसि ॥ ३१ ॥ स्वापेक्षयागुणजालैरतिशायिनीत्वानिर्मितवतो धातुर्विषयेप्रकुपिताइ

यथैताःस्नेहशालिन्योभर्तॄणांकुलयोषितः ॥ सखाभ्रातासुहृद्भृत्योगुरुर्मित्रंधनंसुखम् ॥ २७॥ शास्त्रमायतनंदासःसर्वंभर्तुःकुलांगनाः सर्वदासर्वयत्नेनपूजनीयाःकुलांगनाः ॥ २८ ॥ लोकद्वयसुखंसम्यक्सर्वंयासुप्रतिष्ठितम् ॥ निरिच्छायाःप्रयातायाःपारंसंसारवारिधेः ॥ २९ ॥ कथमस्योपकारस्यकरिष्येतेप्रतिक्रियाः ॥ मंन्येकुलांगनांलोकेलोकेसर्वास्त्वयाधुना ॥ ३० ॥ नारीसौजन्यचर्चासुव्यपदेश्या भविष्यसि ॥ त्वांनिर्मितवतोधातुर्गुणजालातिशायिनीम् ॥ ३१ ॥ मन्येप्रकुपितानूनमरुंधत्यादिकाःस्त्रियः ॥ सतीत्वंरूपसौजन्यगुण रत्नसमुद्गिके ॥ ३२ ॥ एहिमेत्वद्गुणोत्कस्यपुनरालिंगनंकुरु ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वामृगशावाक्षींचूडालांतांशिखिध्वजः ॥ ३३ ॥ आलिलिंगपुनर्गाढंनकुलोनकुलीमिव ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ देवशुष्कक्रियाजालपरेत्वय्याकुलात्मनि ॥ ३४ ॥ भूयोभूयो भृशमहंत्वदर्थंदुःखिताभवम् ॥ तेनत्वदवबोधात्मास्वार्थएवोपपादितः ॥ ३५ ॥ मयातदत्रकिंदेवकरोषिममगौरवम् ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ त्वयायथावरारोहेस्वार्थःसंपाद्यतेशुभः ॥ ३६ ॥ तमिदानींतथासर्वाःसाधयंतुकुलांगनाः ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ बुध्यसेकांतविश्रांतोजगज्जालतटेविभो ॥ ३७॥ अद्यतंप्राक्तनंकिंचिन्मोहंसमनुपश्यसि ॥ इदंकरोमिनेदंतुप्राप्नोमीदमितिस्थितिम् ॥ ३८॥ अंतर्हसंसितांकच्चिद्दशापेलवतांधियः ॥ तास्तुच्छतृष्णाकलनास्ताःसंकल्पकुकल्पनाः ॥ ३९ ॥ त्वयिनाद्यावलोक्यंतेदेवव्योम्नीवपर्वताः ॥ किंत्वमद्यांगसंपन्नःकिंनिष्ठोसिकिमीहसे ॥ ४० ॥ कथंपश्यसिपाश्चात्यंदेहचेष्टाक्रमंविभो ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सुमनःपूर्णनीलाब्जमालासारविलोचने ॥ ४१ ॥

त्यन्वय. ॥ त्वमेवसतीपतिव्रता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ साधयत्वित्याशीःकाकुर्वा ॥ साधयितुनशक्नुवतीत्यर्थ. ॥ जगल्लक्षणस्यजालस्यतटेपरावधौविश्रांत. सस्तत्त्वतोबुध्यसेकच्चिदितिव्यवहितेनान्वयः ॥ ३७ ॥ तत्प्राक्तनंपयोव्रतोपवासादिमोहाकिंचित्तुच्छसमनुपश्यसिकच्चित् ॥ ३८ ॥ धियःअपक्कदशयापेलवतांकोमलताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कथकीदृशंकिंसत्यमुततुच्छमित्यर्थ ॥ सुमनोभि.पूर्णानीलाब्जमालासरतःसादृश्यादनुसरतस्तथाविधेविलोचनेयस्यास्तथाविधेहेचूडाले ॥ ४१ ॥

१ मन्येकुलागनालोकेजिता सर्वाइत्यपिपाठोदृश्यतेपरतुनायटीकाकारसमतइतिभाति

ममदन्दगात्मनूनात्मन सात्मनोहस्यविवकस्यतस्वरशनस्यवायस्यपस्यात प्रकाशकतयास्थितातस्त्यतस्यात अहमपिउपपरमसमीपभूतमत्यगात्मतयाआस्थित ॥तथाचे
शर्नात्वपापापर्जितयैवाहपरमार्मानिस्वानुभवनैवममापिस्थितिसातम्यत्यथ ॥ तामेवमपम्यदर्शयति ॥ निरीहइत्यादिना ॥ ४२ ॥ अर्थरूपपरमार्थसत्स्वरूप अनहमि
रहा।अहमवन्दमात्मपदडुकार।जरवलसायाहसएवाहभूत्वास्थितइत्यथ ॥अहमत्यक्षमणचित्तैकवत्मन्यधिष्ठितस्तानिरतिशयानन्ददशामुपयातोस्मियांयमसहस्रर
विर्भ्रपदवरसाद्दाहारवामहामभावाअपिनमतिपधतिनिरांसनुशकुर्वति ॥तस्यहनवक्षाभ्रनाभूत्वाइशते आत्मासंपांसमर्पतातिमुते ॥ अहमस्यात्मनोहापनाघटना

त्वमवयस्यपस्यांतम्नत्तस्याहमुपास्थित ॥ निरीहोस्मिनिरंशोस्मिनभ स्वच्छोस्मिनिस्पृह ॥४२॥ शांतोहमर्थरूपोस्मिचिरायाहम
हम्यित ॥ तांदशामुपयातोस्मियतश्चित्तैकवत्मनि ॥ ४३ ॥ प्रतिपेधतिसहस्रानयाहरिहरादय ॥नकिंचिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठोस्मिस्व
स्वआस्थित ॥ ४४॥ भ्रमणाद्विमुक्तोस्मिससारेणालिलोचने ॥ नतुष्टोस्मिनखिन्नोस्मिनायमास्मिनचेतरत्॥४५॥ नस्थूलोस्मि
नसूक्ष्मोस्मिसत्यमस्मिचसुदरि ॥ तेजोंधियाव्ययातेनच्चित्तावपतितेनच ॥ ४६ ॥ क्षयातिशयमुक्तेनप्रकाशेनास्मिवैसम ॥ शांतो
स्मिमाम्यनताम्मिस्वस्थोस्मिविगताशय ॥४७॥ परिनिर्वाणएवास्मिसदृशोस्मिपतिव्रते॥ यत्तदस्मितदेवास्मिवक्तुंशक्तोमिनेतरत्
॥ ४८ ॥तरगतरलापांगगुरुस्त्वमनमोस्तुते॥ प्रसादेनविशालाक्ष्यास्तीर्णोस्मिभवसागरात्॥४९॥ पुनर्मलंनगृह्णामिशतध्मातसुव
र्णवत ॥ शांत स्वस्थामृदुयत्तोवीतरागोनिरशधी ॥५०॥सर्वातीत सवगश्चखमिवायमहस्थित ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥एवस्थिते
महानत्वप्राणेशदृष्यप्रिय ॥ ५१ ॥ किमिदार्नीप्रभोगृहिरोचतेतेमहामते॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥प्रतिपेधनजानामिनजाना
म्यभिवांछितम्॥५२॥ यदाचरमितन्नित्यमदाचिद्दयितत्तथा॥ यधन्मततेसकलतथास्त्वविकलप्रिये॥५३॥नकिंचिदनुसधातुजा
नाम्यपरसुंदर ॥यदवांछचिज्जानासितत्वकुरुसुदरि॥५४॥

प नभाव ॥ ४१ ॥ ४४ ॥ अर्थरूपकायवग ॥ इतरत्कारणम् ॥ ४५॥ सत्यमबाधितवस्तु ॥ तेजोंधिबासूपादिमहलाद्दहि भ्रयातेनच्चित्तावपतितेनघनभोमाम्रविसारि
पावकाशनारापन ॥ ४६ ॥ जगत सर्वविपम्यनिरस्यसाम्यनतास्मि ॥ विगताशयानिमनस्क ॥ ४७ ॥ हेपतिव्रते ॥ सतीव्रतेइत्तिपाठसतीनांव्रतमिवव्रतयस्याइतिम्युत्पत्त्या
पतिव्रतइत्यथ ॥ अथवासत्यात्मवस्वरूपनिष्ठालक्षणव्रतसदृशस्तुन्यशीलाभक्तास्मीत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ शतवारध्मातमग्नीशोधितयत्सुवर्णतद्वत् ॥ यत्त स्वरूपनिष्ठा
यावन्नापुन ॥ निरशानिवासनाधीयस्य ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इदनराचतइत्तिप्रतिपिध्यतइतिप्रतिषेध ॥ कर्मणिघञ् ॥ ननजानामि ॥ ५२ ॥ कदाचित्प्रवृत्यामकाले ॥ मत
माप्नवम ॥ ५३ ॥ अपरवावाधाविवानदेर्वीराशांम्यपूर्णतासुदर ॥ जानासित्वमभ्यतयनिशेष ॥ ५४ ॥

धारयिष्यामित्द्दिसमतास्मीतियावत् ॥ गलितमिष्टइच्छातद्विषयजातयस्मात्तथाविधेनइष्टग्रहणमनिष्टस्याप्युपलक्षम ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आहर्तुमाचरितुम् ॥ ५७ ॥ एषणरा
ज्यभोगाद्यपेक्षणम ॥ ५८ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणात्प्राणानाचक्षुरादीनामुख्यप्राणस्यचस्वस्वोचितविषयानेषणेसत्यत्रपरमात्मनिकोतिशयः ॥ न
चाज्ञानामिवतत्त्वविदोत.करणदेहेंद्रियादितादात्म्याध्यासोस्तियेनेंद्रियाणाविषयभोगाभ्यासेनमालिन्येआत्मनोपिमालिन्यप्रसक्तिः ॥ निष्क्रियासंगचिन्मात्रभूतोहितत्त्ववि
त्कोभोगानभ्यसतेनकश्चिदित्यर्थ ॥ अस्यतेर्विकरणपदव्यत्ययश्छादसः ॥ तस्मात्प्रारब्धभोगमात्रेणतदभ्यासव्यसनमालिन्याप्रसक्तेस्तद्भोगादौतद्भोगातेमध्येतदंतरालेचवयं

तदेवधारयिष्यामिप्रतिबिंबंयथामणिः ॥ चेतसागलितेष्टेनयथाप्राप्तमनिंदितम् ॥ ५५ ॥ नस्तौमिनचनिंदामियदिच्छसितदाचर ॥
॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्येवंतन्महाबाहोसमाकर्णयमन्मतम् ॥ ५६ ॥ आकर्ण्यजीवन्मुक्तात्मंस्तदेवाहर्त्तुमर्हसि ॥ सर्वत्रैक्यावबोधेन
मौर्ख्यक्षयभुवान्विताः ॥ ५७ ॥ निरिच्छास्तावदाकाशविशदाःसंस्थितावयम् ॥ यादृगेषणमस्माकंतादृशंतदनेषणम् ॥ ५८ ॥ यस्मा
णानैषणेकोत्रचिन्मात्रोभ्यसतेहिकः ॥ तस्मादाद्यंतमध्येपुयेवयंपुरुषोत्तम ॥ ५९ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतएवेमेस्थितावयम् ॥ राज्येन
सांप्रतेनेमंकालंनीत्वाक्रमेणवै ॥ ६० ॥ विदेहतांप्रयास्यामःप्रभोकालेनकेनचित् ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येषुकी
दृशास्तरलेवद ॥ ६१ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतिष्ठामःकथमेववा ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येपुराजानोराजसत्तम ॥ ६२ ॥
मोहमेकंपरित्यज्यभवामःपुनरेवते ॥ त्वएवनगरेराजाभवत्वंस्वासनेस्थितः ॥ ६३ ॥ ललामाननुकांतानांमहिषीतेभवाम्यहम् ॥ सनृ
पामत्तवास्तव्यानृत्यन्नवनवांगना ॥ ६४ ॥ सपताकाध्वनत्तूर्यापुष्पप्रकरिणीपुरी ॥ लसद्वल्ल्यासमंजर्यारणत्पुष्पालिमालया ॥ ६५ ॥
मधुमासलतालक्ष्म्याचिराद्भवतुसासमा ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिचूडालयाप्रोक्तोविहस्यसशिखिध्वजः ॥ प्रोवाचमधुरंवाक्य
मक्षुब्धंविगतज्वरः ॥ ६६ ॥ एवंचेत्तद्विशालाक्षिस्वायत्तानखिविष्टपे ॥ सिद्धभोगश्रियस्तासुनिवसामिनकिंप्रिये ॥ ६७ ॥

येयत्स्वभावास्तेतत्स्वभावाएवप्रारब्धशेषमेकभोगेनपरित्यज्यक्षपयित्वास्थितानतुकिंचिदन्यथाभूताअन्येवाभविष्यामइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ इममायु.शेषरूपंकालम् ॥ ६० ॥
तस्मादाद्यतमध्येप्वित्यस्यार्थांतरमपिसंभावयस्तजिज्ञासमानोराजापृच्छति ॥ वयमिति ॥ ६१ ॥ तदभिप्रायानुसारेणैवचूडालापितदर्थंवर्णयति ॥ वयमिति ॥ ६२ ॥
तत्रशेषशब्दस्यार्थांतरमाह ॥ मोहमिति ॥ ६३ ॥ कातानामतःपुरस्त्रीणाललामोभूषणभूताभवामिभविष्यामि ॥ मत्ताहृष्टावास्तव्या.पुरवासिनोयस्याम् ॥ एतदादीनिपुरी
विशेषणानिमधुमासलतालक्ष्मीसाम्योपपादकानि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ यदितेमयासहभोगेच्छास्तितर्हिइंद्रेणप्रार्थितादिव्यभोगाएवभुज्यंताकिमानुषैरितिराजाह ॥
एवचेदिति ॥ ६७ ॥

॥६८॥६९ मिथुनद्वंद्वे ॥७ ॥७१ ॥ यथास्थानयथास्थितम् ॥ ७२ ॥ चिरदंपत्यो प्राचीनजायापत्यो ॥ ७३ ॥ दिनाचारसायंसध्याम् ॥ सायंसध्यांसभास्करामिस्युक्ते दिनाचारता ॥ परस्परंसिनसंभोगायसोत्कंठावपिनिवासनत्वादनुत्कंठौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तत्परस्परानुभवसिद्धभोगमोक्षसुखंस्वयंप्रणयवाक्यविलासगर्भंयथास्यात्तथाआश

चूडालोवाच॥ ॥नराजन्ममसंभोगेष्वाछानापिविभूतिषु॥ स्वभावस्यवशादेवयथाप्राप्तेनमेस्थिति ॥६८॥ नसुखायममस्वर्गोनराज्यनापिचक्रिया॥ यथास्थितमविक्षुब्धंतिष्ठामिस्वस्यचेष्टिता॥६९॥ इदंसुखमिदंनेतिमिथुनेक्षयमागते॥ सममेवपदेशांतेतिष्ठामीह्ययथासुखम्॥७०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥युक्तमुक्तविशालाक्षित्वयैतत्समयाधिया॥ कोवाथ किलराज्यस्यग्रहेत्यागेपिवाभ्रवेत॥७१॥सुखदुःखदशाचिंतात्यक्काविगतमत्सरम्॥ यथार्मस्थानमेवेमौतिष्ठाव स्वस्थतांगतौ॥७२॥ इतितत्रकथालापकथनेन तयोर्द्वयो ॥कांतयाश्चिरदंपत्योर्वासरस्तनुतांययौ॥ ७३ ॥ अथोत्थायदिनाचारंयथाप्राप्तमनिंदितौ॥ सोत्कंठावप्यनुत्कंठौचक्रतुकार्यकोविदौ॥७४॥स्वर्गसिद्धिमनादृत्यतस्थतु पूर्णचेतसौ॥एकस्मिन्नेवशयनेतैस्तै प्रणयचेष्टितै ॥साभ्यतीयायरजनीतयोर्जीवद्विमुक्तयो ॥७५॥तद्भोगमोक्षसुखमुत्तमया स्वयमाशसतो प्रणयवाक्यविलासगर्भम्॥ उत्कंठतांप्रणयिनोर्धियमानयतीदीर्घामुहूर्त्तवदसौरजनीजगाम ॥ ७६ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰चूडालाप्रकटीकरणनामनवाधिकशततम सर्ग ॥ १०९॥

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तत समुदितेसूर्यवितमस्यंबरेस्थिते॥ समुद्गकादिवजगन्मणौतस्मिन्विनिर्गते॥ १ ॥ विकसत्यरुणोपांतेचक्षुर्षीवाम्बुजाकरे॥ आचारेष्विवलोकेपुप्रसृतेष्वकररश्मिषु॥२॥ दंपतीतौसमुत्थायकृतसध्याक्रमौस्थितौ॥ पद्मासनेम्रदुस्निग्धेकांतौकाचनकंदर॥३॥ अथोत्थायात्रचूडालारत्नकुंभपुर स्थितम्॥ कांतासकल्पयामासपूर्णमंमाब्धिवारिभि ॥ ४॥ तेनमंगलकुंभेनतपूर्वाभिमुखंस्थितम्॥ भार्याभर्तारमेकांतेस्वराज्येऽभिपिपेचसा ॥ ५॥

सना कथयतोलपयोर्धियमुत्कंठनांसोत्कंठनामानयतीमापयतीरजनीदीर्घापिमुहूर्त्तवआगामत्यर्थ ॥ ७६ ॥ ॥ इ॰वासि॰ता॰म॰नि॰पू॰नवोत्तरशततम सर्ग ॥ १०९ ॥
सदंसकस्यसंम्पेनममेनस्थपुरगतो ॥ तौएत्वात्तुचिरराज्यविमुक्तावितिवर्ण्यते ॥ १ ॥ समुद्गकात्समुद्गतेजगत्प्रकाशकमणाविवसमुदितेसूर्येवितमस्यंबरेस्थितेसति ॥ १ ॥ जनानामवध्मार्थनिभचक्षुर्षीवांबुजाकरविकसज्जिसति ॥ २ ॥ २ ॥ समाब्धिवारिभि पूर्णपुर स्थितरत्नकुंभराज्याभिषेकायसकल्पयामास ॥ ४ ॥ नराजानम् ॥ ५ ॥

सकल्पमात्रेणोपगतेस्वयोग्यविष्टरेसिहासने ॥ ६ ॥ मौनंमुनियोग्यमिदंशांतंतेजउत्सृज्यशासनयोग्यमिंद्रादीनांतेजोभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ ८ ॥ पट्टाभिषेकाभावात्प्रतीहारप
दद्वारपालस्थानतत्रविनयात्तिष्ठतीम् ॥ देवीपदेकृताभिषेकास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥ योगसिद्धातवसत्यसकल्पात्संभवम् ॥ भूषणालकारशस्त्रास्त्रादिभिर्महाविभवंवद्धक्षौहिणी

संकल्पोपगतेहैमेस्वभिषिक्तस्वविष्टरे॥ स्थितंप्रोवाचतन्वीसाचूडालादेवरूपिणी ॥ ६ ॥ केवलंमौनमुत्सृज्यतेजःशांतमिदंप्रभो ॥ अष्टानांलोकपालानांतेजस्त्वंभर्तुमर्हसि ॥ ७॥ चूडालयेतिसंप्रोक्तोवनेराजाशिखिध्वजः ॥ वदन्नेवंकरोमीतिमहाराजत्वमाययौ ॥ ८ ॥ अथप्रतीहारपदेतिष्ठंतीमाहमानिनीम् ॥ अद्यदेवीपदेराज्ञींत्वांकरोम्यभिषेकिनीम् ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वासरसिस्नाप्यमहादेवीपदेतथा॥ अभिषिक्तांनृपःकृत्वासतामाहनिजांप्रियाम्॥१०॥प्रियेकमलपत्राक्षिक्षणात्संकल्पसंभवम् ॥ महाविभवमुद्दामसैन्यमाहर्तुमर्हसि॥११॥ इतिकांतवचःश्रुत्वाचूडालावरवर्णिनी ॥ सैन्यंसंकल्पयामासप्रावृड्घनमिवोद्भटम्॥ १२ ॥ सैन्यंददृशतुस्तत्तौवाजिवारणसंकुलम् ॥ पताकापूरिताकाशंनीरंध्रीकृतकाननम् ॥ १३ ॥ तूर्यारवध्वनच्छैलगुहागहनकोटरम् ॥ मौलिरत्नमहोद्योतविचूर्णिततमःपटम् ॥१४॥ तत्रगंधद्विपवरेकृतपार्थिवमंडले ॥ रक्षितेत्दृष्टसामंतैरारूढौनृपदंपती ॥ १५ ॥ ततःशिखिध्वजोराजामहिष्यासममिष्टया ॥ पदातिरथसंबाधंकर्षन्नतिबलोबलम् ॥ १६ ॥ चचालाचलचालिन्यासेनयासततोवनात् ॥ भिंदन्निवरसाशैलंवात्ययेवाशुभौमया ॥ १७॥ तस्मान्महेंद्रशैलेंद्राच्चलितःसमहीपतिः॥ पथिपश्यन्गिरीन्देशान्नदीर्ग्रामान्सजंगलान् ॥ १८॥ दर्शयन्स्वप्रियायास्तमात्मवृत्तांतसंचयम् ॥ प्रागल्पेनैवकालेनस्वांपुरींस्वर्गशोभनाम् ॥ १९ ॥ तत्रतेतस्यसामंतास्तदागमनमादृताः ॥ विविदुर्जयशब्देननिर्जग्मुश्चोदिताशयाः ॥ २० ॥ एकनांसंप्रयातेनतारतूर्यनिनादिना ॥ बलद्वयेनतेनासौविवेशनगरंनृपः ॥ २१ ॥ लाजपुष्पांजलिव्रातैरावृष्टःपौरयोषिताम् ॥ वणिग्मार्गमसौपश्यन्परंपरमनुत्तमम् ॥ २२ ॥

परिमाणैरुद्दामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ नीरध्रीकृतंनिरवकाशीकृतंकाननंयेन ॥ १३ ॥ तूर्यारवैःप्रतिध्वनंतःशैलगुहागहनकोटरायस्य ॥ १४ ॥ यन्मदगंधमन्येद्विपानसहंतेसगंधद्विपः ॥ १५ ॥ बलंसैन्यम् ॥ १६ ॥ भौमयाभूस्थया ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत्प्राक्तनमात्मनःस्वस्यशाङ्गराग्निर्गतस्यमार्गेजानपदैःसहवृत्तंवृत्तांतसंचयम् ॥ १९ ॥ सामंतास्तत्तद्देशाधिपत्येनिरूपितामन्त्रिणः ॥ उदिताशया सोत्कंठाः ॥ २० ॥ २१ ॥ लाजाजलीनांपुष्पाजलीनाचव्रातैः ॥ परपरमुत्तरोत्तरम् ॥ २२ ॥

॥६८॥६ रूस्यानभयर्ल्कलासमिवोच्छ्रितस्थितम ॥२२॥ तैर्नैर्लोकशास्त्रमसिद्धेविधिवृत्तशंखवीणाछत्रचामरादिभिर्दपयोर्म्यैर्मंगलैःसयुतम् ॥२४॥ अंतःपुरेस्वानिस्वानि
८ समाधिभोगादीनि ॥२५॥ देहधारणाद्विरतोविदेहकैवल्यसुखेमतिष्ठितोऽभूदित्यर्थः ॥२६॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ देहमिति ॥ इतिअनयामागुक्तरीत्या ॥२७॥ राज्यकृत्वामया
चूडालयासहआरमयभासमानान्क्रीडयित्वापि ॥२८॥ भुक्तेपुभोगेपुनीरागाबुद्धिर्यस्य समेभ्योपिसमादृष्टिर्यस्य सआर्य शिखिध्वजइतिवर्णितप्रकारेणबोधेनकामलक्षण
मृत्युंजित्वादशशिशिरानूपलक्षितवर्षसहस्राणिजम्बूद्वीपएकराअस्यत्रासावेकराज्यचकार ॥ २९ ॥ पूर्वार्धेनशिखिध्वजस्थितिमनूद्यतारामायकर्तव्यतयोत्तरार्धेनोपदिशति ॥

पताकाध्वजसधार्धमुक्ताजालमनोरमम् ॥ नृत्यगेयपरस्त्रीकंस्वभूमावचलस्थितम् ॥२३॥ प्रविश्यस्वगृहंतेस्तै सयुतनृपमंगलैः॥सम्य
क्समानयामासप्रणतप्रकृतिव्रजम् ॥२४॥ पुरोत्सवंधशंकृत्वादिनसप्तकमुत्तमम् ॥ अकरोद्राजकार्याणिस्वानिस्वांतःपुरेनृप ॥२५॥
दशवर्षसहस्राणिराज्यकृत्वामहीतले ॥ सहचूडालयारामविरतोदेहधारणात् ॥ २६ ॥ देहमुत्सृज्यनिर्वाणमस्नेहइवदीपक ॥ अपुनर्ज
न्मनेरामजगामेतिमहामति ॥ २७॥ दशवर्षसहस्राणिसमदृष्टितयातया ॥ राज्यतयारमय्यापिनिर्वाणपदमाप्तवान् ॥ २८॥ विगत
भयविषादोमानमात्सर्यमुक्तः प्रकृतसहजकर्माभुक्तनीरागबुद्धि ॥ इतिसमसमदृष्टिर्मृत्युमार्योथजित्वादशशिशिरसहस्राण्येकराज्य
चकार ॥२९॥ भुक्त्वाभोगाननेकान्भुविसकलमहीपालचूडामणित्वेस्थित्वावैदीर्घकालपरमसुतपदप्राप्तवान्सत्वशेष ॥ एवरामागतं
त्वमरतमनुसरन्कायजातंविशोकस्तिष्ठोत्तिष्ठस्वयंवाप्रसभमनुभवन्भोगमोक्षादिलक्ष्मी ॥ ३० ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू०
चू० शिखिध्वजनिर्वाणंनामदशोत्तरशततमः सर्ग ॥११०॥ ॥५॥ ॥ चूडालोपाख्यानसमाप्तम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउ
वाच ॥ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंशिखिध्वजकथानकम् ॥ अनेनगच्छन्मार्गेणनकदाचनखिद्यसे ॥ १ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यरागद्वेषविना
शिनीम् ॥ नित्यंनीरागयाबुद्ध्यातिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ २॥

भुक्त्वेति ॥ सशिखिध्वजोदीर्घकालंभुविसकलमहीपालानांचूडामणित्वेस्थित्वाअनेकान्भोगान्भुक्त्वाअजरममरपरंपदसत्वसम्पातशेषःसन्प्राप्तवान् ॥ हेरामत्वमपिआ
प ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० दशोत्तरशततमः सर्ग ॥ ११० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ राघवाराजेवपिवामसर्वस्याख्यातकथ ॥ अनेहका
रत्यामात्पूर्वोक्तदृष्टिमिवर्ण्यते ॥ १ ॥ अनेनमार्गेणगच्छन्खिद्यसेनिरवसर्वखेदोपशमिष्यसि ॥ १ ॥ मुख्याअवष्टभ्यपरमार्थतयादृढमवलम्बितत्पूर्णानिस्पयनेन ॥ २ ॥

१ अस्यशिखिध्वजाख्यानस्यनापिव्यवहारः

भोगमोक्षमयस्त्वचुर ॥ ३ ॥ शिखिध्वजस्यप्रसिद्धेनसर्वत्यागक्रमेणैवकचोपियथाबोधमवाप्नवांस्तथात्वमविबुध्यस्व ॥ ४ ॥ समासेनसाकल्येन ॥ ५ ॥ ६ ॥ बालभावा त्समुत्तीर्णोनिर्गतोयौवनप्राप्तमात्रइतियावत् ॥ पदपदार्थज्ञ.सर्वविद्यास्थानेपुनिष्णातस्तत्त्वमसिवाक्यगोचरपदपदार्थज्ञश्च ॥ ७॥ जीवएवतंतुरिवस्वबंधसहस्रकरोयस्यतथाविधेनजतुनामादृशेन ॥ ८ ॥ उड्डीयतेशीघ्रनिर्गम्यतइतियावत् ॥ अतिवैराग्यदार्ढ्यात्त्यक्तविषयेपश्चात्तापोद्वेगरहितंयथास्यात्तथाकृतेनसर्वत्यागेन ॥ ९ ॥ १० ॥ महाशयाः

यथाशिखिध्वजोराज्यंकृतवानेवमीदृशम् ॥ रामव्यवहरन्राज्येभोगमोक्षमयोभव ॥ ३ ॥ शिखिध्वजक्रमेणैवयथाबोधमवाप्तवान् ॥ कचोबृहस्पतेःपुत्रस्तथाबुध्यस्वराघव ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ बृहस्पतेर्भगवतःपुत्रोसौभगवान्कचः ॥ यथाप्रबुद्धोभगवन्समासेनतथावद ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुराजन्कथांश्रीमाञ्छिखिध्वजवदेवसः ॥ प्रबोधंपरमंयातोदेवदेशिकजःकचः ॥ ६ ॥ बालभावात्समुत्तीर्णःसंसारोत्तरणोन्मुखः ॥ कचःपदपदार्थज्ञोबृहस्पतिमभाषत ॥ ७ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ कथंसंसृतिपंजरात् ॥ अस्मान्निर्गम्यतेब्रूहिजंतुनाजीवतंतुना ॥ ८ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ अनर्थमकरागारादस्मात्संसारसागरात् ॥ उड्डीयतेनिरुद्वेगंसर्वत्यागेनपुत्रक ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्याकर्ण्यकचोवाक्यंपितुःपरमपावनम् ॥ सर्वमेवपरित्यज्य जगामैकांतकाननम् ॥ १० ॥ बृहस्पतेस्तद्गमनंनोद्वेगायबभूवह ॥ संयोगेचवियोगेचमहांतोहिमहाशयाः ॥ ११ ॥ अथवर्षेषुजातेषु त्रिषुपंचसुसोनघ ॥ पुनःप्रापमहारण्येकस्मिंश्चित्पितरंकचः ॥ १२ ॥ परिपूज्याभिवाद्यैनंसमालिंगितपुत्रकम् ॥ अपृच्छद्वाक्पतिंभूयःसकचःकांतयागिरा ॥ १३ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ अद्येदमष्टमंवर्षंसर्वत्यागःकृतोमया ॥ तथापितातविश्रांतिंनाधिगच्छाम्यनिंदितम् ॥ १४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमार्त्तवचस्तस्मिन्कचेवदतिकानने ॥ सर्वमेवत्यजेत्युक्त्वावाक्पतिर्दिवमुद्ययौ ॥ १५ ॥ गतेतस्मिन्कचोदेहाद्वल्कलाद्यप्यथात्यजत् ॥ गतेद्वभ्रार्कतारेणशरद्व्योमासमोभवत् ॥ १६ ॥ पुनर्वर्षत्रयेणैषकस्मिंश्चित्काननांतरे ॥ तत्याजांबुदवर्षादिशरदीवनभस्तलम् ॥ १७ ॥

मेरुवत्स्थिराशयाः ॥ ११ ॥ त्रिषुपंचसुचवर्षेषुअष्टस्वित्यर्थः ॥ तच्चित्तपरिपाकतारतम्यंविज्ञायरोषंत्याजयितुमागतंपितरंप्रापेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दिवमाकाशम् ॥ १५ ॥ गतेद्विति ॥ सन्निहितसूर्योदयकालिकशरद्व्योमेतियावत् ॥ १६ ॥ पुनरित्याद्यर्धमुत्तरश्लोकेदूयमानमनाइत्यतःप्राग्योज्यम् ॥ कथचशरद्व्योमासमोभवत्तत्राह ॥ तत्याजेति ॥ क्वचिद्गिरिगुहाश्रयेणाबुदवर्षादित्याजपरिजहार ॥ १७ ॥

शररारीगुरुकचिद्दिमेतपुत्रासएवदूयमानमनाएवपुनर्वर्षभयेणकस्मिंश्चित्काननांतरेतमेवपितरगुरुमागतभाव ॥ १८ ॥ १९ ॥ वेणुलतावद ॥ आदिपदात्कमंडलुवृस्यजिनादपि ॥२ ॥२१॥ अम्विपपअम्विष्टवान् ॥२२॥ यदानवेदनदृष्टवान् ॥ चित्तस्यस्वान्वेषणविशरारुत्वायाश्चाकृचित्तास्यानेभपचनाद्विति भाव ॥ पितरधियाययौचितितवानितिया वन् ॥२३॥ ननुभिपुरवाहादस्त्रुराणामिवदेहेंद्रियविषयस्यामादेवचित्तत्याग सेत्स्यतितमाह ॥ पदार्थेति ॥ तदेतत्पदार्थस्वदेहादिकिंचित्तस्यकमाचित्तस्यादिस्यनिर्णयादनागस्क चित्तनिरूपनापराधशून्यरहादिम्यर्थकिंस्यजामित्यागास्यनोचितइत्यर्थ ॥२४॥२५॥२६॥२७॥ चित्तमिदं सोक्षिणाचित्तपृथक्कृत्यजानतोजीवन्मुक्तजना ॥२८॥ हेमर्याम्

उवासैकोदिग्गतेपुशांतशून्यवपु श्वसन् ॥ दूयमानमना प्रापतमेवपितरगुरुम् ॥१८॥ कृतपूजाक्रमौभक्त्यासमालिंगितपुत्रकम् ॥ अपृच्छत्सचासूय खेदगद्गदयागिरा ॥ १९॥ ॥कचउवाच॥ ॥तातसर्वपरित्यक्तकथांवेणुलताद्यपि ॥ तथापिनास्तिविश्रांति स्वपदे शिचरोम्यहम् ॥ २० ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तसर्वमितिप्राहुस्तत्त्यक्त्वापुत्रराजसे ॥ चित्तत्यागविदु सर्वत्यागसवविदोजना ॥२१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वावाक्पति पुत्रपुत्रुवेतरसानभ ॥ अन्वियेपकचश्चित्तपरित्यक्तुमखिन्नधी ॥ २२ ॥ चिंतयन्नप्यसोचित्तनयदावेदकानने ॥ तदाभ्यचितयामासधियैवपितरययौ ॥ २३॥ पदार्थवृंददेहादिनचित्तमितिकथ्यते ॥ तदेतत्किंकवाप्यर्थं निरागस्कत्यजाम्यहम् ॥ २४॥ पितु सकाशगच्छामिज्ञातुचित्तमहारिपुम् ॥ ज्ञात्वातत्संत्यजाम्याशुततस्तिष्ठामिविज्वर ॥२५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिसंचिंत्यसकचउज्जगामत्रिविष्टपम् ॥वाक्पतिंप्राप्यसस्नेहववंदेप्रणनामच॥ २६॥ अपृच्छच्चैनमेकांतेकिंचित्तभगवन्वद ॥ स्वरूपंवृहिचित्तस्ययेनतत्संत्यजाम्यहम् ॥ २७ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तनिजमहंकारविदुश्चित्तविदोजना ॥अतयायमहंभावोजतोसच्चित्तमुच्यते ॥ २८ ॥ ॥कचउवाच॥ ॥त्रयस्त्रिंशन्महाकोटिप्रमाणस्यमहामते ॥ गुरोगीर्वाणवृंदस्यकथमेतद्द्वदेतिमे ॥ २९ ॥ मन्येस्यदुष्करस्त्यागोनसिद्धिमुपगच्छति ॥ कथमेषकिलत्यक्तुंशक्यतेयोगिनांवर ॥ ३० ॥ ॥बृहस्पतिरुवाच॥ ॥अपिपुष्पावदलनादपिलोचनमीलनात् ॥ सुकरोहंकृतेस्त्यागोनक्लेशोत्रमनागपि ॥ ३१ ॥ यथैतदेवतनयतथाशृणुवदामिते ॥ अज्ञानमात्रससिद्धंवस्तुज्ञानेननश्यति ॥ ३२ ॥

शन्महाकोटिप्रमाणस्यगीर्वाणवृंदस्यगुरो हेमहामतेबृहस्पतेअहंभावएवचित्तमित्येतत्कथमेमद ॥ अहंकारस्यलोकेआत्मतयैवप्रसिद्धेस्तस्त्यागेआत्मत्यागापत्त्यानैरात्म्यापत्तिरितिभाव ॥ २९ ॥ नाप्यात्मनस्त्यागोपासंभवत्यहेयस्वभावत्वादित्याशयेनाह ॥ मन्येइति ॥ ३० ॥ सत्यतत्त्वाक्ष्यपरिचयेतस्त्यागोदुष्कर परिचितेतुसाक्षिणिपुष्पावदलनादपिसुकरइत्याशयेनबृहस्पतिरुत्तरमाह ॥ अपीति ॥ ३१ ॥ अज्ञानशुद्धसाक्ष्यपरिचयलक्षणोमोहस्तन्मात्रससिद्धमहंकारादिवस्तु तच्चज्ञानेनतत्परिचयमात्रेण ॥ ३२ ॥

१ साक्षिणश्चित्तपृथक्कृत्येत्यपेक्षितमितिभाति

बालकल्पितवेतालवद्वस्तुऽसन्नेवसन्निवसंपन्नोऽज्ञदृष्ट्यास्थित ॥ ३३ ॥ तथाहंकृतिरपिमिथ्यास्फुरतीत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ नचसदसन्निति शेषः ॥ ३५ ॥ सर्वप्रपंचमिथ्यात्वेकिं विद्यतेतदाह ॥ एकमिति ॥ सर्वमिथ्यात्वेपितद्वेदनविद्यते ॥ तदविद्यमाननताया साधकाभावादेवासिद्धेरितिभावः ॥ ३६ ॥ तदसत्वेजगत्प्रथानुपपत्तेरपितदस्तीत्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ अब्धिवेतिशेष ॥ ३७ ॥ तत्रदृग्दृश्ययोर्मध्येअयमहंकार क कुतोनिमित्तात्कथंदृग्दृश्यमेलनात्प्रकारांतरेणवाउत्थित उभयविलक्षणस्वभावस्यास्योद्भवएवदुर्वचइत्याह ॥ क्वेति ॥ रजोराशि शुष्कपांसुनिचय ॥ ३८ ॥ अयंदेहादिःसपित्रादिनोजातोहम् ॥ दिक्कालाभ्याविवशीकृतवद्ध्यपक्षयादिनापरिणमितम् ॥ ३९ ॥ तर्ह्यहंकस्तत्राह ॥ दिगिति ॥ सर्वार्थमयसर्वपदार्थविकारात्मनाभासमानवस्तुतस्त्वपारार्थ्याद्द्वयत्वाच्चैकार्थम् ॥ ४० ॥ सर्वार्थमयमित्यस्यसर्वपदार्थसारभूतमित्यर्थांतरंसदृष्टांतदर्शयन्प्रकृ

वस्तुतोनास्त्यहंकारःपुत्रमिथ्याभ्रमोयथा॥असन्सन्निवसंपन्नोबालवेतालवत्स्थितः॥३३॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वंमरावंबुमतिर्यथा॥ मिथ्यावभासःस्फुरतितथामिथ्याप्यहंकृतिः॥३४॥ असदेवयथाद्वित्वंमोहाद्दिंदौविलोक्यते॥ तथास्फुरत्यहंकारोनसत्योवाप्यसन्नच ॥३५॥ एकमाद्यंतरहितंचिन्मात्रममलांतरम्॥ खादप्यतितरामच्छंविद्यतेसर्ववेदनम्॥ ३६ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वप्रकाशंसर्वजंतुषु ॥ तदेवैकंकचत्यंबुविलोलास्वब्धिवीचिषु॥ ३७ ॥ अत्रकोयमहंभावःकुतोवाकथमुत्थितः॥ क्वापांसुजातोरजोराशिःक्वानलादुत्थितंजलम्॥ ३८ ॥ अयंसोहमितिव्यर्थंप्रत्ययंत्यजपुत्रक ॥ तुच्छंपरिमिताकारंदिक्कालविवशीकृतम् ॥ ३९॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नंस्वच्छंनित्योदितंततम्॥ सर्वार्थमयमेकार्थंचिन्मात्रममलंभवान्॥ ४० ॥ फलकुसुमदलानांसर्वदिक्संस्थितानांरसइवजगतांत्वंसंस्थितःसर्वदैव॥ विमलतरचिदात्मानित्यमेवास्यनंतःकइवकचतवाहंनिश्चयोभावमूर्त्तेः॥४१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०कचोपाख्यानेकचप्रबोधोनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः॥ १११॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिप्राप्यपरंयोगमुपदेशमनुत्तमम्॥ जीवन्मुक्तोबभूवासौततोदेवगुरोःसुतः ॥ १ ॥

तनिगमयति ॥ फलेति ॥ सर्वदिक्षुसंस्थितानांफलानांकुसुमानांदलानांपर्णानांचकारणीभूत सारभूतश्चतरोरंतर्गतोरसइवत्वंसर्वजगतांकारणीभूतःसारभूतश्चांतःसर्वदैवसंस्थितोविमलतरोनंतश्चिदात्मैवनित्यमसि ॥ हेकचभावमूर्त्तेरखंडाद्वयसन्मात्रस्वरूपस्यतवायपरिच्छिन्नोहंनिश्चयःकइवनकश्चिदित्यर्थः ॥ अथवासर्वदिक्संस्थितानांफलकुसुमादीनामैकरस्यमापन्नोरसोमध्विवसर्वजगतांसारभूतनिरतिशयानंदरूपःसंस्थितइत्यर्थः ॥ अतःसर्वदैवत्वमनंतोविगतमायामलश्चिदात्मैवासीत्यादिप्राग्वत् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०एकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कचाख्यानप्रबुद्धस्यरामस्यप्रश्नतोत्रहि ॥ मिथ्यापुरुषकाख्यानरक्षणमुदीर्यते ॥ १ ॥ युज्यतेअखंडैक्येनावधार्यतेप्रत्यगात्मापरमात्मनायेनसयोगस्ततथाविधमुपदेशम् ॥ १ ॥

नपात्वपविश्व ॥ २ ॥ मैनमिति ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्याउपेक्षणमेवतस्यागोनत्वत्वनिवसफयमसापेक्षइतिभाव ॥ ३ ॥ यत्नेनतवनिवारणेकयमरणजन्मभयनिर्मोक्षस्तमाह ॥
असभवतीति ॥ शमतननप्रसमासप्तमी ॥ ननुकामकर्मवासनारूपबीजबलान्मरणजन्मर्माकुतोनस्यातांतमाह ॥ नभइति ॥ अहंकारक्षेत्रेसत्येयतानिबीजानिमरोहंतिनतुत
द्वापसर्गातिभाव ॥ ४ ॥ अहंकारबाधितेअवशिष्ट कीदृशोहंतमाह ॥ निरशमिति ॥ ५ ॥ इदृशोहंकथमहंभावभावितोभूवतमाह ॥ यथेति ॥ तथाअहंभावभावितोप्यस्म
इवाभातइत्यर्थ ॥ ६ ॥ तमकाहेतुस्तमाह ॥ अबोधेनति ॥ तन्निरासपिहेतुमाह ॥ बोधेनति ॥ ७ ॥ द्वित्वमति कार्यदर्शन एकत्वमति कारणदर्शन तेद्वैत्यैकाउभयानुस्यू

निममोनिरहंकारश्छिन्नग्रंथि प्रशांतधी ॥ कचोयथास्थितोरामतयातिष्ठाविकारवान् ॥२॥ अहंकारमसद्बिद्धिमैनमाश्रममात्यज॥
असत शशशृंगस्यकिलत्यागग्रहौकुत ॥ ३ ॥ असभवत्यहंकारेक्षेतेमरणजन्मनी ॥ नभःक्षेत्रेतथाव्युप्तकेनसगृह्यतेफलम् ॥ ४ ॥ निर
शशांतमकलमवभावात्मकततम् ॥ परमादप्यणो सूक्ष्मचिन्मात्रत्वमनोमयम् ॥५॥ यथाभ्रसस्तरंगादिययाहेम्नोंगदादिच ॥ तद्वा
तदिवाभामतथाहंभावभावित ॥ ६ ॥ अबोधेनजगत्सर्वंमायामयमिवास्थितम ॥ बोधेनसकलब्रह्मरूपमपद्यतेनघ ॥ ७ ॥ द्वित्वैकत्व
मतीत्यैकांशपस्य सुखिनोभव ॥ मादु खितोभवव्यर्थंत्वमिथ्यापुरुषोयथा ॥ ८ ॥ मायेयमतिदुष्पारासासारीगाढतांगता ॥ शरदामि
हिमवाशुबोधेनायातितानवम् ॥ ९ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ परमामागतोस्म्यतस्तृप्तिंज्ञानामृतेनते ॥ अवग्रहभयाक्रांत स्वासारेणे
वचातप ॥ १० ॥ अद्यतनेवसिक्तोहमतर्गच्छामिशीतताम् ॥ उपर्यपिसमस्तानातिष्ठाम्यतुलसंपदाम् ॥ ११ ॥ नतृप्तिमनुगच्छामिव
चांसिबदतस्तव ॥ ऐदवानांमरीचीनांचकोरस्तृपितोयथा ॥ १२ ॥ त्वमोपिभूयःपृच्छामित्वांप्रश्नमिममीश्वर ॥ कोनामत्वमोप्यग्रस्तन
पिबत्यमृतासवम् ॥ १३ ॥ किमुच्यतेमुनिश्रेष्ठमिथ्यापुरुषनामकम् ॥ वस्त्ववस्तुकृतजगद्वस्तुजातवदाशुभे ॥ १४ ॥

नसम्यागपरिशप्यनत्वतिष्ठित सुखितोभवेत्यर्थ ॥ अतद्दर्शनेतुवक्ष्यमाणपुरुषस्येवदु खभागित्वबुधीरित्याह ॥ मेति ॥ ८ ॥ तानवमपक्षयम् ॥ ९ ॥ अवग्रहोमघपतिबंधस्त
द्रूपनाक्रांतभातपोदिवारामतदस्यासारेणेव ॥ १० ॥ अपीतिपूर्ववाक्यार्थसमुच्चये ॥ हैरण्यगर्भसंपत्तानामतुलसंपदामुपरिनिरतिशयानंदलक्षणेतिष्ठामि ॥ ११ ॥ नवउक्ती
नामास्वादनतृप्तिश्च ॥ १२ ॥ ज्ञातम्पतत्त्वस्यसम्यगनुभवामृतोपि ॥ अमृतरूपमासवपेयम ॥ १३ ॥ एवमरामपोन्मुखीकृतगुरुमति मादु खितोभवव्यर्थंत्वमिथ्यापुरुषो
यथेतिमावस्तुचितमिथ्यापुरुषाख्यानकौतुकान्नाम पृच्छति ॥ किमुच्यतइति ॥ यन्मिथ्यापुरुषणवस्तुअवस्तुकृतं अवस्तुजगद्वस्तुजातंकृतंतद्वदेत्यर्थ ॥ १४ ॥

वालइववेलवयाधियामूढोविक्षिप्तः ॥ मौर्ख्येणाज्ञानेनचगूढ संवृत ॥ १६ ॥ एकांतेजनदृष्ट्यगोचरेस्थाने ॥ तस्यस्वरूपेणापिमिथ्यात्वमा
तत्त्वदृशाहासजननीम् ॥ १५ ॥ यत्किंचिदस्तीतिप्रतीयतेतत्सएवनतद्व्यतिरिक्तम् ॥ यच्चान्यत्तत्पश्यतितत्तस्यैवभ्रांत्या
ह ॥ केशोंडूकमिवेति ॥ १७ ॥ तत्रतदाश्रयस्थानेतस्मान्मिथ्यापुरुषादन्यत्किमपिनास्ति खस्याहमुपजीवक. खमेउपजीव्य अत खमेवाहमिदंशाचखमात्वत्यरक्षा
भासमितिसएवेत्युक्तिरित्यर्थ. ॥ अहमेवेदमदृश्यसर्वमितिसनपश्यति यतोदुर्मतिरित्यर्थ ॥ १८ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ मिथ्यापुरुषबोधायशृणुराघवशोभनाम् ॥ इमामाख्यायिकांहासजननींमदुदीरिताम् ॥ १५ ॥ अस्तिकश्चिन्महा
बाहोमायायंत्रमयःपुमान् ॥ बालपेलवधीमूढोगूढोमौर्ख्येणकेवलम् ॥ १६ ॥ सएकांतेक्वचिज्जातःशून्येतत्रैवतिष्ठति ॥ केशोंडूकमिव
व्योम्निमृगतृष्णेववामरौ ॥ १७ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतत् ॥ यच्चान्यत्तत्तदाभासंनचपश्यतिदुर्मतिः ॥ १८ ॥ संकल्प
स्तस्यसंजातस्तत्रवृद्धिमुपेयुषः ॥ खस्याहंखमहंखंमेखंरक्षामीतिनिश्चलः ॥ १९ ॥ खंस्थापयित्वारक्षामिवस्त्विष्टंस्वयमादरात् ॥ इतिसं
चिंतयन्व्योमरक्षार्थंसोकरोद्गृहम् ॥ २० ॥ तस्यकोशेबबंधास्थांरक्षितंखंमयेत्यसौ ॥ गृहाकाशेनसंतुष्टस्ततःसरघुनंदन ॥ २१ ॥ अथका
लेनतत्तस्यगृहंनाशमुपाययौ ॥ ऋत्वंतरेणाब्दइववातेनेवतरंगकः ॥ २२ ॥ हागृहाकाशनष्टंत्वंहाक्वयातमसिक्षणात् ॥ हाहाभग्नमसि
स्वच्छमित्येवैतच्छुशोचसः ॥ २३ ॥ इतिशोकशतंकृत्वापुनस्तत्रैवदुर्मतिः ॥ कूपंचक्रेखरक्षार्थंकूपाकाशपरोभवत् ॥ २४ ॥ ततोनाशं
सकालेननीतःकूपोपितस्यवै ॥ कूपाकाशेगतेशोकनिमग्नोसौततोभवत् ॥ २५ ॥ कूपाकाशप्रलापांतेकुंभंशीघ्रमथाकरोत् ॥ कुंभाका
शपरोभूत्वास्वयंनिर्वृतिमाययौ ॥ २६ ॥ कुंभोपितस्यकालेननाशंनीतोरघूद्वह ॥ यामेवदिशमादत्तेदुर्भगःसाहिनश्यति ॥ २७ ॥ कुंभा
काशप्रलापांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ कुंडंतथैवतेनासौकुंडाकाशपरोभवत् ॥ २८ ॥ कुंडमप्यस्यकालेनकेनचिन्नाशमाययौ ॥ तेजसे
वतमस्तेनकुंडाकाशंशुशोचसः ॥ २९ ॥ कुंडाकाशस्यशोकांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ चतुःशालंमहाशालंतदाकाशमयोभवत् ॥ ३० ॥

मि ॥ १९ ॥ खस्यइष्टवस्तुखतत्स्वयकस्मिंश्चिदुपाधौस्थापयित्वास्वयमादराद्रक्षामि ॥ २० ॥ तस्यगृहस्यकोशेअतर्भागे ॥ आस्थामदीयमिदमेतावत्खमित्यभिमानम् ॥
सतुष्टःअभूदितिशेष. ॥ २१ ॥ ऋत्वंतरेणशरदा ॥ २२ ॥ एतदाकाशम् ॥ २३ ॥ कूपाकाशेपरोममतयाआसक्तः ॥ २४ ॥ नाशपांसुमृत्तिकादिपूरणेनतिरोभावम् ॥ २५ ॥
निर्वृतितदभिमानसुखम् ॥ २६ ॥ यामेवेतिसामान्योक्त्यातदुपपत्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ केनचिद्वनगजमहिषास्कंदनादिनिमित्तेन ॥ २९ ॥ चतुःशालचतुर्दिक्षुशालायस्यतथा
विधम् ॥ मध्येमहाशालसभाकारगृहम् ॥ तदाकाशासक्त्यातदाकाशमयः ॥ स्त्रीमयोजाल्मइतिवत् ॥ ३० ॥

॥ ११ ॥ कुसूलधान्यासपनम ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्यमिथ्यापुरुषस्य ॥ १४ ॥ उपसंहरत्येवमिति ॥ हेरामसमिथ्यापुरुषएवरीत्यागृहेणगहनेनकुम्भवेशेनकूपकुम्भाद्युपाधिना खगगनंमुहुर्यातस्तद्गृहं स्थितस्तद्गतागतिसंगमूढस्तत्तदभिमानात्तत्तन्निर्माणरक्षणविनाशेषुघनतराद्दुःखांतरादपिघनदुःखजातमायातितस्तोयातिनिर्गच्छतीत्यर्थः ॥ १५॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि पू द्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ मिथ्यापुरुषशब्दादेरर्थोऽस्फुटमीयते ॥ तथैवास्याख्यायिकायाश्वतात्पर्यंसाम्यवर्णनात् ॥ १ ॥ उत्तानार्थस्याप्यस्य चेष्टाप्रायस्यप्रक्षावस्त्वसंभवमन्यमानोमिथ्यापुरुषाख्यायिकायाअन्यापदेशसाम्यवदन्यार्थेतात्पर्यमितिनिश्चित्यरामस्तपृच्छति ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्यानरप्रसंगेनत्वयायोमायापुरुषःकथितः अयंकिमभिप्रेत्यतस्तत्व्योमरक्षणंचकिमभिप्रेत्योच्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥ यथाभूतंयथास्थितम ॥२ ॥ शून्यासरमायाकाशस्तत्रस्थितम॥३॥

तदप्यस्यजहाराशुकाल कवलितप्रज ॥ जीर्णपर्णयथावातस्तत शोकपरोभवत् ॥ ३१ ॥ सचतु शालशोकातेस्वरक्षार्थंचकारह ॥ कुसूलमंबुदाकारंतदाकाशपर स्थित ॥३२॥ तदप्यस्यजहाराशुकालावातइवांबुदम् ॥ कुसूलनाशशोकेनतेनासौपयतप्यत ॥ ३३ ॥ एवगृहघतुःशालकुम्भकुण्डकुसूलके ॥ तस्यापर्यवसानात्माकालोयमतिवर्त्तते ॥ ३४ ॥ एवंस्थित सविवशोगगनगुहायांगृह्णन्गृहेणगहनेनकिलात्मबुध्या ॥ दुःखांतराद्घनतराद्घनदुःखजातमायातियातिचगतागतिसंगमूढ ॥ ३५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० मिथ्यापुरुषोपाख्यानेआकाशरक्षणनामद्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मिथ्यानरप्रसंगेन किमायापुरुषःप्रभो ॥ कथितोयत्वयाव्योमरक्षणंचकिमुच्यते ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुरामयथाभूतमेतत्प्रकटयामिते ॥ मिथ्यापुरुषवृत्तांतकथायाकथिताधुना ॥ २ ॥ मायायंत्रमय प्रोक्तोयःपुमान्रघुनंदन ॥ एनत्वंतमहंकारंविद्धिशून्यासरोत्थितम् ॥ ३ ॥ यस्मिन्नाकाशकोशेस्मिन्साधोजगदिदंस्थितम् ॥ तदनंतमसच्छून्यंसर्गादौभवतिस्वयम् ॥ ४ ॥ अत स्थितसुदुर्लक्ष्यब्रह्मव्योम्नोयशब्दवत् ॥ तस्मादुदेत्यहंकार पूर्वस्पंदइवानिलात् ॥ ५ ॥ दृढियात सगगनेकल्पयत्यात्मतांगत ॥ अनात्मात्माभिधानेनतेनासौयततेतत ॥ ६ ॥ अनात्मात्मैकरक्षार्थंदेहान्नानाविधानसौ ॥ भूयोभूयोविनाशेपिसृजत्याकुलतांगत ॥ ७ ॥

सर्गादावेवप्राक ॥ ४ ॥ किंनिरधिष्ठानान्मायाकाशाद्दुःस्थितंतमस्थितंचनेत्याह ॥ अतइति ॥ नतन्निरधिष्ठानंकिंत्वसदधिष्ठानतयास्थितंसुदुर्लक्ष्यंब्रह्मयस्यतथाविधम् ॥ नन्वहंकारादिजगद्दुःस्थिततत्रदृष्टांतमाह ॥ व्योम्न शब्दवदिति ॥ अहंकारोलिंगात्मासचमायासीवस्यभिप्रेत्यतत्रदृष्टांतांतरमाह ॥ स्पंदइवेति ॥ ५ ॥ अनात्मैवर्या स्याआत्मतांमतःसमूलकारणेगगनदृढियात कल्पनासहसेरिवमेदृष्टमिदमनिष्टमित्याविकल्पयति तेनकल्पितेनैवाहमित्यात्माभिधानेनअसौइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारायतते ॥ ६ ॥ तस्यानात्मभूतस्यात्मनोरक्षार्थंमहत्सःपूर्वपूर्वदेहनाशउत्तरोत्तरनानाविधान्देहान्कामकर्मवासनानुसारेणसृजति ॥ ७ ॥

सःअहंकारएव ॥ ८ ॥ कूपकुंभादिशब्दैरप्युच्चावचदेहाएवलक्षणयोक्ताइत्याह ॥ कूपेति ॥ तद्योग्नितदवच्छिन्नेमायामयात्मनिआत्मभावनांयाति ॥ ९ ॥ क्रियोपाधिभेद निमित्तयौगिकनामानि ॥ यैर्यैः क्रियोपाधिभिर्जगदाकारविभ्रमैरयमहंकारआत्मानमोहयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्राणधारणाज्जीवोबाह्यार्थाध्यवसायाद्बुद्धिस्तन्मननान्मनस्त च्चितनाच्चित्तमसत्कल्पनान्मायापरिणामिस्वभावत्वात्प्रकृतिःसंकल्पनात्संकल्पःसंकल्पितार्थस्याकलनात्कलनातस्यविपरिणामादिनिमित्तत्वात्कालस्तत्रैकदेशभेदकल्पना त्कलाचेत्यपिविश्रुतैःप्रसिद्धैः ॥ ११ ॥ आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तमनोनामानिसर्वाण्यपिगृह्यंते॥अन्यैःकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्यादिश्रुति स्मृत्यादिप्रसिद्धवृत्तिभेदनामभिश्चवृत्तिबाहुल्येनबहुतांगतैः ॥ १२ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतदितियदुक्ततदनुभवमारोपयति ॥ भूतेति ॥ पूर्णब्रह्मणिस्वेनप्रथमशू

सएवमायापुरुषोमिथ्यापुरुषएवसः॥ असदेवोदितोव्यर्थोप्यहंकारोहिमायया॥ ८॥ कूपकुंडचतुःशालकुंभादीन्देहकानसौ॥ कृत्वा रक्षितआत्मेतियातितद्योग्निभावनम्॥ ९॥ अहंकारस्यतस्यास्यनामानीमानिराघव॥ शृणुयैर्जगदाकारविभ्रमैर्मोहयत्यसौ॥ १०॥ जीवोबुद्धिर्मनश्चित्तंमायाप्रकृतिरित्यपि॥ संकल्पःकलनाकालःकलाचेत्यपिविश्रुतैः॥ ११॥ एवमाद्यैस्तथान्यैश्चनामभिर्बहुतांगतैः॥ सहस्ररूपोहंकारःकल्पितार्थैर्विजृंभते॥ १२॥ भूताकाशेततेशून्येजगन्निर्भित्तिनिश्चितम्॥ सुखदुःखान्यनुभवन्मिथ्यैवपुरुषःस्थितः ॥ १३॥ यथैवमिथ्यापुरुषोरक्षन्व्योमात्मशंकया॥ घटाकाशादिपुक्लिष्टएवंमाक्लेशवान्भव॥ १४॥ आकाशादपिविस्तीर्णःशुद्धःसूक्ष्मः शिवःशुभः॥ यआत्मासकथंकेनगृह्यतेरक्ष्यतेथवा॥ १५॥ हृदयाकाशमात्रस्यशरीरक्षयसंक्षये॥ व्यर्थंभूतानिशोचंतिनष्टआत्मेतिशं कया॥ १६॥ घटादिषुप्रणष्टेषुयथाकाशाद्यखंडितम्॥ तथादेहेपुनष्टेपुदेहीनित्यमलेपकः॥ १७॥ शुद्धश्चिन्मात्रआत्मायमाकाशादप्य णोरणुः॥ स्वानुभूत्यंशमात्रंहिखवद्रामननश्यति॥ १८॥ नजायतेनम्रियतेक्वचित्किंचित्कदाचन॥ जगद्विवर्त्तरूपेणकेवलंब्रह्मजृंभते ॥ १९॥ सत्यमेकंपदंशांतमादिमध्यांतवर्जितम्॥ भावाभावविनिर्मुक्तमितिमत्वासुखीभव॥ २०॥

न्यरूपेभूताकाशेततेविस्तृतेसतितत्रवाय्वादिकल्पनाक्रमेणकल्पितजगद्गंधर्वनगरमिवनिर्भित्तिकुड्याद्यावरणशून्यमेवयुक्त्याविमर्शैर्निश्चितम्॥नह्यच्छिद्रेब्रह्मणिच्छिद्रआका शःप्रथममुपपद्यते ॥ सचशून्यात्माअतिविस्तृतोऽचलश्चलनात्मावायुःकथंसपद्यते सचवायुर्नीरूपोऽनुष्णस्तद्विरुद्धस्वभावतेजःकथंसपद्यते तच्चोष्णदाहस्वभावंकथंतद्विरुद्ध शैत्याप्यायनस्वभाववारिसपद्यते तच्चद्रवशोषाकाठिन्यस्वभावंकथंतद्विरुद्धस्वभावपृथिवीभावमापद्यतेअतोनिर्भित्त्येवजगदितिनिश्चितंतत्रचसपुरुषोमिथ्यैवसुखदुःखान्य नुभवन्स्थितइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नचपश्यतिदुर्मतिरितिवर्णिताज्ञमिथ्यापुरुषोयथामिथ्याक्लेशमनुभूयस्थितस्तथात्वमाभूरित्याह ॥ यथैवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरीरलक्षणस्य क्षयस्यनिवासस्यसक्षये ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वानुभूत्यंशःअहंकारनिष्कृष्टस्वप्रकाशचित्तावन्मात्रंहि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

मासन्नो नरकादिपातो यस्मात्तथाविध वर्णितमिथ्यापुरुषरूपमहंकारत्याजयन्पूर्वशिष्टचिन्मात्रे स्थैर्योपदेशेनोपसंहरति ॥ सर्वापदामिति ॥ अस्वातन्त्र्यापादकत्वादस्वतन्त्रम् ॥ आसन्नो नरकादिपातो यस्मात्तथाविध सर्वविवेकविरोधि अनार्यैर्नियमहंकृतिपदं सकलमभिमतव्यवहारेंद्रियविषयलक्षणफलासहितबोधान्मूलोच्छेदेन विमुच्य शेषे निष्कृष्टचिन्मात्रे सुबद्धपदं दृढस्थितिः श्वेतसर्वोत्तम नाम प्रयासीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विविच्य सद्वस्तुरूपे दृष्टान्तैरिह भूरिशः ॥ असद्रूपनिरासेन सद्रूपे स्थैर्यमीर्यते ॥ १ ॥ जगत सर्वस्य मनोविकल्पमात्रत्वाद्विकल्पप्रसूमदर्शनिमित्तकरो निरास इति व्युत्पादयितुं प्रथमं परे ब्रह्मणि मनःकल्पनामाह ॥ परस्मादि

सर्वापदांनिलयमध्रुवमस्वतन्त्रमासन्नपातमविवेकमनार्यमज्ञम् ॥ बोधादहंकृतिपदं सफलं विमुच्य शेषे सुबद्धपदमुत्तमतां प्रयासि ॥ ॥२१॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पृ० मिथ्यापुरुषोपाख्यानंनामत्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११३॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ परस्माद्ब्रह्मणः पूर्वं मनः प्रथममुत्थितम् ॥ मननात्मकमाभोगि तत्स्थमेव स्थितिंगतम् ॥ १ ॥ पुष्पकोशइवामोदो महोर्मिरिव सागरे ॥ रश्मिजालमिवादित्ये मनो ब्रह्मणि राघव ॥ २॥ तस्यादस्यात्मतत्त्वस्य विस्मृत्यैव गतं स्थितिम् ॥ नान्यस्मादागतं राम जगद्रज्जुभुजंगवत् ॥३॥ आदित्यव्यतिरेकेण यो भावयति राघव ॥ रश्मिजालमिदं त्वेतत्तस्यान्यदिव भास्वत ॥४॥ कनकव्यतिरेकेण केयूरं येन भावितम् ॥ केयूरमेव तत्तस्य न तस्य कनकं हि तत् ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेण रश्मयो येन भाविता ॥ आदित्य एव तेतस्य निर्विकल्प सउच्यते ॥ ६ ॥ सलिलव्यतिरेकेण तरंगो येन भावित ॥ तरंगबुद्धिरेवैकास्थितातस्य न वारिधी ॥७॥ सलिलाव्यतिरेकेण तरंगो येन भाव्यते ॥ अंबुसामान्यताबुद्धिर्निर्विकल्प सउच्यते ॥ ८ ॥ कनकाव्यतिरेकेण केयूरं येन भाव्यते ॥ कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्प सउच्यते ॥ ९ ॥ पावकव्यतिरेकेण ज्वालाली येन भाविता ॥ तस्याग्निबुद्धिर्गलति ज्वालाधीरेव तिष्ठति ॥ १० ॥

ति ॥ पूर्वं सर्गादिकाले प्रथमं सर्वकल्पनाभ्यः पूर्वं तच्च मनस्तत्र परे ब्रह्मण्यपि अपृथक्सत्तया स्थितमेव सत्कल्पनान्तरनिमित्ततया अपयास्थितिं गतमित्यर्थः ॥ १ ॥ अपृथक्सत्तया स्थितौ दृष्टान्तानाह ॥ पुष्पकोशइति ॥ २ ॥ तत्स्थमेवेत्युक्तं दृष्टान्तैर्विशदीकृत्य स्थितिंगतमित्यंशं विवृणोति ॥ तस्येति ॥ विस्मृत्या अप्रतिसंधानात्मकेनाज्ञानेनैव सर्वजगत्कल्पनामूलतया स्थितिंगतम् ॥ ३ ॥ तथा च जगत्सम्माप्रादप्यन्तया भावनेऽभ्यन्तसम्मापत्तया विभावनेन तु सद्रूपब्रह्मलेन इति दृष्टान्तैरुपपादयति ॥ आदित्येत्यादिना ॥ इदं रश्मिजालं आदित्यव्यतिरेकेण भावयति तस्य तत्प्रास्वत आदित्यादन्यदिव स्यादित्यन्वय ॥ ४ ॥ न तस्येति ॥ कनकबुद्ध केयूरेणैवावरोधादिति भाव ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेण नि विकल्पो रश्मिभेदविकल्पशून्य ॥ ६ ॥ कल्पिताकल्पितरूपाभ्यामर्थद्वयकल्पनाकल्पनबुद्धिभ्यां पुरुषोपि सविकल्पो निर्विकल्पश्च भवतीत्याह ॥ सलिलेत्यादिना ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गलति नोद्भवति ॥ १० ॥

कल्पिताकारानुविद्धाबुद्धिस्तत्रैवास्थाबद्धातन्मूलानिकल्पनातराणिचकरोतीत्याह ॥ ज्वालेति ॥ अभ्रलेखेवज्वालाजालंज्वालाजालाभ्रलेखासेवरजितातदाकारतापन्ने
तियावत् ॥ स्थितिर्बुद्धिवृत्ति ॥ तद्गतानिज्वालाजालगतानिचलनोर्ध्वगमनऋजुवक्रतादीनिचआदत्तेकल्पयति ॥११॥१२॥ निर्विकल्प उक्तयाग्रसमाहकद्विविधविकल्परहि
त ॥ वस्तुषुवैकल्पिकपदार्थेषु ॥ मज्जतिसत्यबुद्ध्याआसज्जते ॥ १३ ॥ दृष्टांतेउपपादितविकल्पत्यागप्रकारदार्ष्टांतिकेउपदिशति ॥ नानातामिति ॥ कोटरशब्दआतरप्रत्यग्व
स्तुपर ॥ १४ ॥ स्फुरतास्वप्रकाशेनात्मनैवसंकल्पनामिकाशक्तियदाकरोतितदामनोभवतीतिपरेणान्वय. ॥ १५ ॥ विश्वाकारास्वाकृतिभावयन्विश्वात्मासमष्टिमनोभवति
॥ १६ ॥ तद्विश्वाकारसंकल्पात्मकसमष्टिचेतोहिरण्यगर्भात्मकम् ॥ १७ ॥ यथायथाभावयतितद्वयुत्यप्रपंचयति ॥ कोटत्वमिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ मिथ्याशब्दोऽलीकप

पावकाव्यतिरेकेणज्वालालीयनभा
ज्वालाजालाभ्रलेखेवरंजितासातथास्थितिः॥ तामेवास्थांसमादत्तेतद्गतान्याकुलामतिः॥११॥ प्राप्तव्यंतेनसंप्राप्तंनासौवस्तुषुम
ज्जति॥१३॥ योनिर्विकल्पःसमहान्सोसंक्षीणमहामतिः॥ तस्याग्निबुद्धिरेकास्तिनिर्विकल्पःसउच्यते॥१२॥ नानातामखिलांत्यक्त्वाशुद्धचिन्मात्रकोटरे॥ संवेद्येनविनिर्मुक्तेसंवित्तत्त्वेस्थितोभव॥ १४॥ स्वयमेवात्मनैवात्माशक्तिं
संकल्पनामिकाम्॥ यदाकरोतिस्फुरतास्पंदशक्तिमिवानिलः॥१५॥ तदापृथगिवाभासंसंकल्पकलनामयम्॥ मनोभवतिविश्वात्मा
भावयन्स्वाकृतिंस्वयम्॥१६॥ तत्संकल्पात्मकंचेतोयथेदमखिलंजगत्॥ संकल्पयतिसंकल्पैस्तथैवभवतिक्षणात्॥ १७॥ कोटत्वमब्ज
त्वंचमेरुत्वंमरुतांतथा॥ मनोजीवमहंकारबुद्धिचित्तादिनामकम्॥१८॥ संकल्पतोद्वितैकत्वमेत्यचेतोजगत्स्थितिम्॥ तनोतितस्यां
तदनुनानातांगच्छतिस्वयम्॥ १९॥ संकल्पमयमेवेदंजगदाभोगिदृश्यते॥ नसत्यंनचमिथ्यैवस्वप्नजालमिवोत्थितम्॥ २०॥ जंतोर्य
थामनोराज्यंविविधारंभभासुरम्॥ ब्राह्मंतथेदंविततंमनोराज्यंविराजते॥ २१॥ यथाभूतार्थभावित्वात्तदेतत्प्रविलीयते॥ परमार्थेन
दृष्टंचेत्तदिदंनैवकिंचन॥ २२॥ दृश्यंत्वपरमार्थेनप्रयातिशतशाखताम्॥ जलमूर्मितरंगादिकलनार्हंपरिस्फुरन्॥ २३॥ यथांबुधिर्व
पुर्धत्तेस्वभावेनतथाचितः॥ कुर्वन्कर्मसहस्राणित्यणुचित्स्पंदनादृते॥२४॥

रः॥ स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयमित्यर्थः॥ २० ॥ ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्येदंब्राह्मम् ॥ २१ ॥ मिथ्यात्वादेवतत्त्वज्ञानेनयथास्थितब्रह्मात्मनैवभावित्वान्मायिकरूपेणप्रविलीय
तइत्याह ॥ यथाभूतेति ॥ तथाचश्रुतिर्मनसैवेदमाप्तव्यंनेहनानास्तिकिंचनेति ॥ २२ ॥ तत्त्वदर्शनाभावेतर्हिकिंभवतितदाह ॥ दृश्यमिति ॥ तदाअज्ञातपरमार्थबलेनैवशत
शाखताप्रयातियथाअंबुधिर्जलमेवसन्ऊर्मितरंगादिकलनार्हरूपपरिगृह्यस्फुरन्अंबुधिवपुर्धत्तेतथाकर्मसहस्राणिकुर्वन्जनोपिअणुचितश्चिदाभासयुक्तस्यमनसःस्पंदनादृते
कूटस्थचितोऽपूर्वंकिंचिदपिविकारादिनकुरुते अतस्त्वमपिकिंचित्तुच्छतरभेदत्यजन्सन्गमनादिसर्वव्यवहारकुर्वन्नप्यपूर्वमभिनवजगद्रूपंकिंचिद्वैतरूपंसत्यंनविद्यतेकिंतुपूर्वसि
द्धब्रह्मैवपरमार्थसत्यंविद्यतइतिभावयेतिचतुर्थार्धपर्यंतमन्वयः॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रबृंहिताकारविवर्तविजृंभिताकारतद्बाधविजृंभिताकारता ॥ प्रमस्वभावमुक्तमतीर्थिपथप्रसाययति ॥ पदार्थेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वेषणअपिशब्दात्त
न्निदानमपि ॥ २९ ॥ हरामायमोक्षएषबधद्दस्यादिको विफलाभिमानोसकलोपितांप्रससर्वेषमेनेनिरस्यषागादिसर्वेन्द्रियजयान्मौनीवशीविगतमानमदश्चसन्त्स्वोचितराज्या
दिकार्यकुर्वन्नहंकृतिमहात्मैवभूत्वातिष्ठस्वेष ॥३०॥ ॥ इतिश्रीवा॰तात्पर्यप्र॰नि॰पू॰चतुर्दशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ महाकर्मादिशब्दानाम्याख्याभि

नापूर्वंकुरुतेकिंचित्किंचिद्देदमतस्त्यजन् ॥ गच्छन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्वदन्व्यवहरन्स्वपन् ॥ २५ ॥ नापूर्वंविद्यतेकिंचित्सत्यमित्येव भावयन् ॥ यद्यत्करोपितद्विद्धिचिन्मात्रममलंततम् ॥ २६ ॥ ब्रह्मप्रबृंहिताकारतस्मादन्यन्नविद्यते ॥ पदार्थजातेसर्वस्मिन्नविस्सारमये स्थिते ॥ २७ ॥ संविदेवेदमखिलजगन्नान्यास्तिकल्पना ॥ संवित्स्फुरणमात्रेस्मिन्जगज्जालकनामनि ॥ २८ ॥ इदमन्यदिदंचान्यदि तिमिथ्याग्रह कुत ॥ संभवादखिलाकारेष्वेकस्याएवसंविद ॥ सर्वेषमपिनास्त्येवबंधमोक्षावत कथम् ॥ २९ ॥ मोक्षोयमेपखल्वबंधइ तिभ्रमत्यचिंतानिरस्यसकलांविफलाभिमानाम् ॥ मौनीवशीविगतमानमदोमहात्माकुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिरेवतिष्ठ ॥ ३० ॥ ॥इ त्यार्षवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰परमार्थोपदेशोनामचतुर्दशाधिकशततम सर्ग ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ महा कर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभवानघ ॥ भवा शंका परित्यज्य धैर्यमालंब्यशाश्वतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ किमुच्यतेमहाकर्त्ता महात्यागीकिमुच्यते ॥ किमुच्यतेमहाभोक्तासम्यक्कथयमेप्रभो ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतद्भूतत्रयरामपुराचंद्रार्धमौलिना ॥ भृंगीशायतुसंप्रोक्तयेनासौविज्वर स्थित ॥ ३ ॥ सुमेरावुत्तरेशृंगेपूर्वंशशिकलाधर ॥ अतिष्ठदग्निसंकाशेसमग्रपरिवारवान् ॥ ४ ॥ तमपृच्छन्महातेजास्तनुविज्ञानवान्स्थित ॥ भृंगीशःप्रणतोरामबद्धांजलिरुमापतिम् ॥ ५ ॥ ॥ भृंगीशउवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञपरमेश्वर ॥ यदहंपरिपृच्छामिकृपयातद्वदाशुमे ॥ ६ ॥ संसाररचनानाथतरंगतरलामिमाम् ॥ अवलोक्यविमुह्यामितत्त्वविश्रां तिवर्जित ॥ ७ ॥ कमतंनिश्चयंकांतमुररीकृत्यसुस्थितम् ॥ अस्मिन्जगज्जीर्णगृहेतिष्ठामिविगतज्वरम् ॥ ८ ॥

रिहधमुना ॥ लक्षणानिजीवन्मुक्तानांवर्ण्यंतेभृंगिणेऽधिने ॥ १ ॥ सभाःपुण्यपापादिशंकाःपरित्यज्यधैर्यंनिर्भयकूटस्थात्मभावम् ॥ १ ॥ किंलक्षणप्राप्तोमहाकर्त्ताउच्य
तइतिप्रिष्यपि ॥ २ ॥ अभ्यासकालमपेक्ष्यप्रतभयमित्युच्यतेफलकालत्वमानित्यादिकमिवेदलक्षणभयसंपद्यते ॥ असौभृंगीश ॥ ३ ॥ ४ ॥ तनुविज्ञानवान्मवात्मज्ञान ॥
यद्यपिगाणपत्यप्राप्तिकालएवसार्वज्ञ्यंतेनप्राप्तमस्तितथाप्यात्मज्ञानस्यातितरज्ञानसाधारण्याद्भोमासस्यामोघमारोप्योक्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥ तरंगतरलानश्वरीम् ॥ ज्ञातेपि
तत्त्वेभ्रामासक्यादिभ्यातिवर्जित ॥ ७ ॥ कांतविश्रांतिसुखरम्यम् ॥ तिष्ठामितिष्ठयन् ॥ ८ ॥

हत्वापिसइमोल्लोकानितिवज्ज्ञानप्र
॥ ९ ॥ १० ॥ तत्रसर्वाशंकापरित्यज्येत्यशंविवृणोति ॥ धर्माधर्माविति ॥ अकर्त्रभोक्त्रात्मनिश्चयात्कर्तृत्वादिशंकाविरहिताकृतिः ॥ हत्वापिसइमोल्लोकानितिवज्ज्ञानप्र भावोक्तिरियनतुयथेष्टाचरणाभ्यनुज्ञेतिबोध्यम् ॥ ११ ॥ रागद्वेषादिपदैस्तद्ध्यजकचेष्टाउच्यते ॥ फलाफलेइष्टानिष्टेयोऽनपेक्षेणनिष्कामेनमनसालोकसग्रहमात्रप्रयोजनेन करोति ॥ १२ ॥ मौनमुनिकर्ममननयोगादि ॥ गतउद्वेग.फलासिद्ध्यन्यथात्वप्रयुक्तउद्वेगोयस्मिन्कर्मणि ॥ १३ ॥ दैवात्सपन्नेप्वश्वमेधकलजभक्षणादिकार्येपुधार्मिकोह पापोहमितिवाकुशकयाकल्पितैर्धर्माधर्मैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शोकनिमित्तेषुनशोचतेउदयनिमित्तेपुचनोदेति ॥१६ ॥ प्रारब्धोपनीतयथोचितप्रयोजनकालेकार्यानुरूपवृत्तस्थ

ईश्वरउवाच॥ ॥सर्वाःशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतम् ॥ महाभोक्तामहाकर्त्तामहात्यागीभवानघ ॥ ९ ॥ ॥भृंगीशउवाच॥ किमुच्यतेमहाकर्त्तामहाभोक्ताकिमुच्यते॥किमुच्यतेमहात्यागीसम्यक्कथयमेप्रभो॥ १०॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥धर्माधर्मौमहाभागशंकाविरहिताशयः ॥ यःकरोतियथाप्राप्तौमहाकर्त्तासउच्यते ॥ ११ ॥ रागद्वेषौसुखंदुःखंधर्माधर्मौफलाफले॥ यःकरोत्यनपेक्षेणमहाकर्त्तासउच्यते॥ १२ ॥ मौनवान्निरहंभावोनिर्मलोमुक्तमत्सरः॥ यःकरोतिगतोद्वेगंमहाकर्त्तासउच्यते॥१३॥ शुभाशुभेषुकार्येषुधर्माधर्मैःकुशंकया॥ मतिर्नलिप्यतेयस्यमहाकर्तासउच्यते ॥ १४ ॥ सर्वत्रविगतस्नेहोयःसाक्षिवदवस्थितः॥ निरिच्छंवर्त्ततेकार्येमहाकर्त्तासउच्यते॥ १५॥ उद्वेगानंदरहितःसमयास्वच्छयाधिया ॥ नशोचतेयोनोदेतिमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १६ ॥ यथार्थकालेमतिमानसंसक्तमनामुनिः॥ कार्यानुरूपवृत्तस्थोमहाकर्त्तासउच्यते॥ १७॥ उदासीनःकर्तृतांचकर्माकर्माचरंश्चयः॥ समंयात्यंतरत्यंतंमहाकर्त्तासउच्यते॥ १८ ॥ स्वभावेनैवयःशांतःसमतांनजहातिवै॥ शुभाशुभंत्याचरन्योमहाकर्तासउच्यते ॥ १९ ॥ जन्मस्थितिविनाशेपुसोदयास्तमयेषुच॥ सममेवमनोयस्यमहाकर्तासउच्यते॥ २० ॥ नकिंचनद्वेष्टितथानकिंचिदभिकांक्षति॥ भुंक्तेचप्रकृतंसर्वंमहाभोक्तासउच्यते॥ २१ ॥ नादत्तेप्याददानश्चनाचरत्याचरन्नपि॥ भुंजानोपिनयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते॥ २२ ॥ साक्षिवत्सकलंलोकव्यवहारमखिन्नधीः॥ पश्यत्यपगतेच्छंयोमहाभोक्तासउच्यते॥ २३ ॥

स्तत्प्रयोजनानुकूलचेष्टावान् ॥ १७ ॥ कर्माकर्मविहितनिषिद्धकर्मणीस्वयंदैवाच्चरस्तत्कर्तृतामन्यप्रेरणेनहेतुकर्तृतामापद्यमानश्चांतर्मनस्यकर्त्रात्मदृढनिश्चयेनोभयत्रयःसम भावयाति ॥१८॥ योमित्रेषुशुभममित्रेष्वशुभमाचरन्नपिसमतांनजहाति हियस्माद्धेतोर्यःस्वभावेनैवशातः ॥ नह्यस्यचद्राह्लादकतासदृश स्वभावोन्यथाभवतीत्यर्थः ॥१९॥ जन्मादिषुपचसुभावविकारेषुउदयोवृद्धिरस्तमयोपक्षयस्तत्सहितेपुशरीरेषुनिर्विकारसन्मात्रात्मदर्शनात्सममेवमनोयस्य॥२०॥महाभोक्तुर्लक्षणान्याह॥ नकिंचिदित्यादिना॥ प्रकृतप्रस्तुतप्रारब्धोपनीतम् ॥ २१ ॥ इद्रियैर्विषयानाददानोप्यद्वयासगपूर्णात्मप्रतिष्ठत्वान्नादत्ते॥ हस्तपादादिनाआदानगमनाद्याचरन्नपिनिष्क्रियात्मबुद्ध्यानाचरति ॥ एवम शनायाद्यतीतनित्यतृप्तात्मदर्शनान्नभुंक्ते ॥ २२ ॥ उदासीनःसाक्षाद्द्रष्टासाक्षीतद्वत् ॥ २३ ॥

अपापअपापरिक्रियायांगे ॥ भावाभावैर्लाभम्यपि ॥ समाविक्षेपास्तर्थेदे ॥ नोत्कामतिनविक्षिपति ॥ २४ ॥ रम्यमप्रदस्यारम्यम् ॥ यथास्वणमयोम्यायोरम्यस्वणदस्या
रम्यलधनिभाव ॥ २५ ॥ समनुत्यवस्याभोगायसमुपगृह्णाति ॥ २६ ॥ यस्मादुपयातानोपयाता ॥ चकार प्रागुक्तगुणकवसमुच्चयार्थ ॥ २७ ॥ अधमअस्वादुनिकृष्टम
व्यञ्जनम् ॥ २८ ॥ विरतनिविघातम ॥ २९ ॥ खदपकारशकरापरिष्कृतमध्यभेदे ॥ ३० ॥ अभोज्यभाकुमशक्यम् ॥ अस्वादुतिक्तादि ॥ विकल्पितविकल्पनम ॥ ३१ ॥
मरामणटकाद्रवाचकराच्छादनादि ॥ परउत्कृष्टदिव्याम्बराच्छादनादि ॥ ३२ ॥ इतिप्रागुक्तलक्षणयाधियानिरतिशयानवपूर्णाद्वयात्मधियामिथ्येतिसत्यक्तमितिभा ॥ ३३ ॥

सुखेदुःखे क्रियायोगेभावाभावेभ्रमप्रदे ॥ यस्यनोत्क्रामतिमतिर्महाभोक्तासउच्यते ॥ २४ ॥ जरामरणमापच्चराज्यंदारिद्र्यमेवच ॥ रम्यमित्येवयोवेत्तिमहाभोक्तासउच्यते ॥२५॥ महांतिसुखदुःखानियःपयांसीवसागर ॥समसमुपगृह्णातिमहाभोक्तासउच्यते ॥२६॥ अहिंसाममतातुष्टिश्वर्यियादिवाशव ॥ नोपयस्माद्योपयातामहाभोक्तासउच्यते ॥२७॥ कद्वम्ललवणतिक्तमस्पष्टस्पष्टमुत्तमम् ॥ अधमयोऽत्तिसाम्येनमहाभोक्तासउच्यते ॥ २८॥ सरसनीरसंचैवसुरतविरततया ॥ य पश्यतिसमसौम्योमहाभोक्तासउच्यते ॥२९॥ क्षारखदनकारिचशुभंवाप्यशुभंतथा ॥समतासुस्थिरायस्यमहाभोक्तासउच्यते ॥३०॥ इदभोज्यमभोज्यंचेत्येवत्यक्ताविकल्पितम् ॥ गताभिलापयाभुक्तमहाभोक्तासउच्यते ॥३१॥ आपदसंपदमोहमानदमपरंपरम् ॥ योभुंक्तेसमयायुध्यामहाभोक्तासउच्यते ॥३२॥ धर्माधर्मौसुखंदुःखतथामरणजन्मनी ॥ धियायेनेतिसत्यक्तमहात्यागीसउच्यते ॥ ३३ ॥ सर्वेच्छा सकला शंका सर्वेहा सर्वनिश्चया ॥ धियायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते ॥ ३४ ॥ देहस्यमनसोदुःखैरिंद्रियाणांमन स्थिते ॥नूनयेनोज्झितासत्तामहात्यागीसउच्यते ॥३५॥ नमदेहानजन्मापियुक्तायुक्तनकर्मणी ॥ इतिनिश्चयवानतमहात्यागीसउच्यते ॥३६॥ येनधमंमधर्मंचमनोमननमीहितम् ॥सर्वमतपरित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते ॥ ३७॥ यावतीदृश्यकलनासकलेयविलोक्यते ॥ सायेनसुष्टुसत्यक्तामहात्यागीसउच्यते ॥३८॥ इत्युक्तदेवदेवेनभृंगीशायपुरानघ ॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यातिष्ठरामगतज्वर ॥३९॥ नित्योदितविमलरूपमनंतमाद्यंब्रह्मास्तिनेतरकलाकलनंहिकिंचित् ॥ इत्येवभावयनिरंजनतामुपेतोनिर्वाणमेहिसकलामलशांतवृत्ति ॥ ४० ॥

सर्वार्ईहावाङ्मन कायचेष्टा ॥ धियाविषयबाधादेवपरित्यक्ता ॥ ३४ ॥ देहादीनांसत्तातत्कृतं सहयेनमिथ्यात्वबुध्याउज्झितात्यक्ता ॥ ३५ ॥ युक्तायुक्तेविहितनिषिद्धेदृष्टानिष्टाचरणरूपेवा ॥ ३६ ॥ धर्ममधर्मंचशारीरम् ॥
मनोमननमानसम ॥ ईहितमामारिचेष्टितम ॥ ३७ ॥ सुष्टुसम्यग्दर्शनेनबाधात्सत्यक्ता ॥ ३८ ॥ उपसंहरति ॥ इत्तीति ॥ ३९ ॥ यथाभावनयामहाकर्तामहाभोक्तामहात्या
गीचानायासनभर्वतिनोभावनांरामायोपदिशति ॥ नित्योदितमिति ॥ देहास्त्वदेहादिपंचकोशानामवस्थात्रयस्यचनिरासनिरंजनतामुपेत सम्यक्परिशिष्टनित्योदितविमलात्मक
परब्रह्मवास्तिकिंचित्तदितरदृश्यनाकलननास्तीत्येवभावय ॥ एवसदाभावयत्स्वभावाभिव्यक्त्याकलनामलक्षयशांतावसयोयस्यतथाविध सन्निर्वाणमेहि प्राप्नुहीत्यर्थ ॥४०॥

अनामयंब्रह्मसमस्तकल्पकार्यैकबीजंपरमात्मरूपम् ॥ बृहच्चतद्बृंहितसर्वभावंखमस्तिभातीहयदंगकिंचित् ॥ ४१ ॥ अन्यत्क्वचित्किं
चिदिदंकदाचिन्नसंभवत्येवसदप्यसच्च ॥ इत्येवसाधोदृढनिश्चयोंतःस्थित्वागताशंकविलासमास्व ॥ ४२ ॥ अंतर्मुखःसन्सततंसमस्तं
कुर्वन्बहिष्ठंखलुकार्यजातम् ॥ नखेदमायासिकदाचिदेवनिराकृताहंकृतितामुपैषि ॥ ४३ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० ब्रतत्र
यनिरूपणंनामपंचदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञचित्तेहंकारनाम
नि ॥ गलितेवागलद्रूपेलिंगंसत्वस्यकिंभवेत् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ बलादपिहिसंजातानलिंपंत्याशयंसितम् ॥ लोभमोहाद
योदोषाःपयांसीवसरोरुहम् ॥ २ ॥ मुदिताद्याःश्रियोवक्रंनमुंचंतिकदाचन ॥ गलत्यहंकारमयेचित्तेगलतिदुष्कृते ॥ ३ ॥ वासनाग्रंथय
श्छिन्नाइवत्रुट्यंत्यलंशनैः ॥ कोपस्तानवमायातिमोहोमांद्यंहिगच्छति ॥ ४ ॥ कामःक्लमंगच्छतिचलोभःक्वापिपलायते ॥ नोल्लसंतींद्रि
याण्युच्चैःखेदःस्फुरतिनोच्चकैः ॥ ५ ॥ नदुःखान्युपबृंहंतिनवल्गंतिसुखानिच ॥ सर्वत्रसमतोदेतिहृदिशैत्यप्रदायिनी ॥ ६ ॥ सुखदुःखाद
यस्त्वेतदृश्यंतेयदिवामुखे ॥ दृश्यंतएवतुच्छत्वान्नानुलिंपंतितेमनः ॥ ७ ॥ चित्तेगलतिगीर्वाणगणस्यस्पृहणीयताम् ॥ साधुर्गच्छत्युदेत्य
स्यसमताशीतचंद्रिका ॥ ८ ॥

हेअगइहमसारेयत्किंचिद्भातितत्समस्तेषुकल्पेषुद्विपरार्द्धावधिकालावयवेषुप्रसिद्धानासर्वकार्याणामेकबीजमूलकारणभूतमनामयंस्वयंजन्मादिविकारामयशून्यंपरमात्मरूप
ब्रह्मैव ॥ तच्चबृहत्सर्गभेदैर्बृंहितसर्वभावविकल्पमपिखमाकाशमेवास्ति ॥ सर्वविकल्पशून्यमेवेत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ यत क्वचित्किंचिदपिसत्स्थूलमसत्सूक्ष्मंअपिशब्दात्कारणचस
देकरसाद्ब्रह्मणोऽन्यन्नसंभवत्येव ॥ सत.पृथक्त्वेअसत्त्वापत्ते ॥ अपृथक्त्वेसदेकरस्यापत्ते ॥ प्रकारांतरस्यचसंभावनायोगादितिभावः ॥ हेसाधोऽनस्त्वसद्ब्रह्मैवाहमित्येवातर्दृढ
निश्चय सन्प्रथमसमाध्यभ्यासबलेनस्थित्वासप्तमभूमिकाक्रमेणाधिरुह्यगताशंकविलासतथैवास्स्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ हेमाधोत्वयदिअंतर्मुखःसन्निराकृताहंकृतितामुपैषितदाव
हिष्ठसमस्तकार्यजातकुर्वन्नपिकदाचिदपिखेदंनायास्येवेत्यन्वय. ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० पंचदशोत्तरशततम सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥
चित्तस्यगलतोनित्यंचतुर्थादिषुभूमिषु ॥ गलितस्यचलक्ष्माणिवर्ण्यंतेत्रपुमाश्रयात् ॥ १ ॥ सत्वस्यक्षीणवासन
स्यमनसोलिंगलक्षणम ॥ १ ॥ एवपृष्टोवसिष्ठ प्रथमलोभमोहादिदोषक्षयएवमुख्यतल्लक्षणमित्याह ॥ बलादिति ॥ संजाताःसजनिता.परीक्षाद्यर्थंपरेणबलादपिसपादिताइत्य
र्थ. ॥ सितशुद्धंशुभच ॥२॥ सदामुखप्रसन्नतादिरपितल्लक्षणमित्याह ॥ मुदिताद्याइति ॥ दुष्कृतेविपादहेतौपापेज्ञानाग्निनागलतिसति ॥३॥उक्तप्रपचयनूलक्षणांतराण्यप्याह॥
वासनेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ शैत्यतापनिवृत्तिस्तत्प्रदायिनी ॥ ६ ॥ ननुज्ञानिनामपिकदाचिन्मुखेसुखदुःखादिलिंगानिप्रसादमालिन्यादीनिदृश्यतेयथाप्राक्कुंभस्यदुर्वास.शापश्र
वणेशिखिध्वजस्ययथावाविश्वामित्रेणहरिश्चंद्रच्छलनेपुत्रघातेनचवसिष्ठस्य तत्कथमुदिताद्याःश्रियोवक्त्रनमुचतीतिलक्षणघटतेनत्राह ॥ सुखदु.खादयइति ॥ भोजकप्रारब्ध
प्राबल्येनदुःखनाड्लिंगमालिन्याभासयो.कदाचिदुदयेप्युत्तरक्षणेमिथ्यात्वबुद्धिबाधितत्वान्नतयोस्तच्चित्तलेपकत्वमितिनस्वाभाविकमुखादिप्रसादविघातइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथ नेत्राधिपरष्टाविषाणि ॥ निभृतं चिर्नीतम ॥ ९ ॥ भावैर्विभवैरभावैदारिद्र्यैर्विरुद्धोविषमोपि ॥ सतांगलितमाहंकाराणाम ॥ १० ॥ इदानीमात्मलाभस्यातिसुलभत्वंदर्शयन
स्तदपमपदसार्धिरमुपसहरति ॥ युष्मालोकनेति ॥ युष्मल्लक्षणेनालोकेनप्रकाशेन ॥ अथवाभत्पक्मसवणयायुष्माआलोकनमालोकस्तावन्मात्रेणसाध्येलभ्येअस्तमिता
मापदायस्मिन्नल्भ्यसति तथाविधेपरमात्मवस्तुनियोनप्रवर्ततेतधिगस्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ भवदुक्तौतर्हिकः प्रथमभूपायइतिचेद्विवेकवैराग्येएवेत्याह ॥ विश्रांतिमिति ॥ हेअगद्गु
स्वरमानात्माकरभूतजननमरणोपलक्षितससारसागरमुक्तिर्मार्गोस्तरितुमिच्छो पुरुषस्यतत्पारेनिरतिशयानंदात्मनि चिरसुचितांविश्रांतिमप्राप्नुमहर्कइदअभयंकिंपरमात्मतत्त्वच
किंकीदृशस्यात्प्रभागंकेनमृद्धोभोगिभ्यःकिंस्यादितिनिरतराभ्यस्ताविचारवैराग्यात्मिकामतिरेवप्रथमोऽमलउपायोऽभ्युपाय ॥ तस्मात्तमेवाश्रयविस्पर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्री

उपशांतचकांतचसौम्यमप्रतिरोधि च ॥ निभृतचोर्जितंस्वच्छंवहतीत्थंमहद्वपु ॥ ९ ॥ भावाभावविरुद्धोपिविचित्रोपिमहानपि ॥ नान
दायनखेदायसतांसंसृतिविभ्रम ॥ १० ॥ युष्मालोकेनसाध्येस्मिन्वस्तुन्यस्तमितापदि ॥ प्रवर्ततेनयोमोहात्तधिगस्तुनराधमम् ॥ ११ ॥
विश्रांतिमाप्नुमुचितांचिरमंगद्गुरस्माकरंजननसागरमुत्तितीर्षो ॥ कोहंकथजगदिदंचपरंचकिंस्यात्किंभोगकैरितिमति परमोभ्यु
पाय ॥ १२ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवा०दे०मो०नि०पू०गलितचित्तलक्षणकथननामषोडशाधिकशततम सर्ग ॥ ११६ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ भवतामादिपुरुषइक्ष्वाकुर्नामभूपति ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवयथामुक्तस्तथाशृणु ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुर्नामभूपालः स्वरा
ज्यपरिपालयन् ॥ कदाचिदेकांतगतामनसासमचिंतयत् ॥ २ ॥ जरामरणसंक्षोभसुखदुःखभ्रमस्थिते ॥ अस्यदृश्यप्रपंचस्यकोहेतु
स्यादितिस्वयम् ॥ ३ ॥ जगतोनविवेदासौकारणंचिंतयन्नपि ॥ अथैकदापृच्छदसौब्रह्मलोकागतमनुम् ॥ ४ ॥ पूजितंस्वसभासस्थंभग
वंतंप्रजापतिम् ॥ ॥ इक्ष्वाकुरुवाच ॥ ॥ मांयोजयतिधार्ष्ट्येनभगवन्करुणानिधे ॥ ५ ॥ भवत्प्रसादएवायभवंतंप्रष्टुमंजसा ॥ कुत स
र्गायमायात स्वरूपचास्यकीदृशम् ॥ ६ ॥ कियदेतज्जगत्कस्यकदाकेनेतिकथ्यते ॥ अहंकथंचविषमादस्मात्संसृतिविभ्रमात् ॥ ७ ॥ विमु
च्येयघनात्तीणाज्जालादिवविहंगम ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ अहोनुचिरकालेनविवेकैस्तुविकासिनि ॥ ८ ॥ वितथानर्थविच्छित्तासार
प्रश्नस्त्वयाकृत ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तन्नास्तिनृपकिंचन ॥ ९ ॥

वा०तात्पर्यप्र०नि०पू०षोडशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ कोहंकथमजगदितिविचारेणभ्रमनिरसनम ॥ इक्ष्वाकोर्मनुनाप्रोक्तो विवेकःसंप्रकीर्त्यते ॥ १ ॥ आदिपुरुषो
मूलपुरुषायथा ॥ यादृशविचारेणमुक्तःप्रागुक्तपदविश्रांतस्तथातविचारमृष्वित्यर्थ ॥ १ ॥ २ ॥ इतिस्वयंसमचिंतयदितिपूर्वेणान्वय ॥ ३ ॥ नविवेदविवेकेनवेद ॥ ब्रह्मलोकादागतं
मनुस्वपितरम ॥ ४ ॥ तमप्रथममनुयार्थनयाभिमुखीकरोति ॥ मामिति ॥ ५ ॥ प्रष्टव्यांशान्दर्शयति ॥ कुतइत्यादिना ॥ ६ ॥ सस्यथापरिमाणतश्चकियत् ॥ कस्यकोकुस्वाभि
मत्व ॥ कदाकेनरचितमितिश्चस्यादिभिःकथ्यते ॥ अनेनश्रुत्यादिप्रमाणमूलमुपदेशपरंपरासंप्रदायागतमेवतत्त्वयावाच्यनतुतर्कैर्यत्किंचित्कल्पयित्वेतिसूचितम ॥ ७ ॥ विमुच्येये
त्रिकल्पकलरिपक्षी ॥ ८ ॥ तत्रतत्त्वापदधोगितात्स्वरूपचास्यकीदृशमितिप्रश्नस्यप्रथममुत्तरमाह ॥ यदिदमिति ॥ तथापिमिथ्याजगत असत्स्वरूपमतत्त्वेतिभाव ॥ ९ ॥

ननुसांख्याउपादानेपरमसूक्ष्मतयास्थितमेवकार्यंनिमित्तैराविर्भाव्यतेइत्याहुः ॥ वेदांतिनस्तुसद्ब्रह्मैवजगदात्मनासर्गेसंपद्यतइति तत्कथंतन्नास्तीत्युच्यतेतत्राद्यंप्रत्याह ॥ यस्त्वि
ति ॥ साक्षिणाइंद्रियैर्वायन्नोदृश्यतेतत्किंचिदपिस्वोपादानेनस्थितंप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १० ॥ स्यादपिनसंभावनाप्यस्ययतोनास्तीत्यर्थः ॥ द्वितीयंप्रत्याह ॥ अविनाश
मिति ॥ ११ ॥ प्रतिबिंबमिति ॥ तथाचादर्शसत्तायाःप्रतिबिंबेष्विवससर्गाध्यासाद्ब्रह्मसत्तानुविद्धजगदस्तुनामतथापिस्वतःसत्त्वंतस्यनास्त्येवेतितन्नास्तीत्युक्तिर्युक्तैवेतिभावः
॥ १२ ॥ कस्तर्हिबहुस्यांप्रजायेयेतिसंकल्प्यब्रह्मणएवजगज्जीवभावश्रुतेराशयस्तत्राह ॥ भा·स्वभावेति ॥ स्फुरणशक्तयश्चिदाभासाः ॥ ब्रह्मांडतांस्थूलसमष्ट्यभिमानेनत
द्रूपताम् ॥ भूततांपृथिव्याद्यभिमानेनतद्रूपताम् ॥ १३ ॥ अन्यत्वंचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ तथामिथ्योपाधिषुभ्रांत्याचिदाभासानांबंधादिकल्पनानवस्तुतस्तत्प्रसक्तिरित्याह ॥

यथागंधर्वनगरंयथावारिमरुस्थले ॥ यत्तुनोदृश्यतेकिंचित्तन्नकिंचिदिवस्थितम् ॥ १० ॥ मनःषष्ठेंद्रियातीतंयत्स्यादपिनकिंचन ॥ अ
विनाशंतदस्तीहतत्सदात्मेतिकथ्यते ॥ ११ ॥ इयंतुसर्वदृश्याढ्याराजन्सर्गपरंपरा ॥ तस्मिन्नेवमहादर्शेप्रतिबिंबमुपागता ॥ १२ ॥ भाः
स्वभावसमुत्पन्नाब्रह्मस्फुरणशक्तयः ॥ काश्चिद्ब्रह्मांडतांयांतिकाश्चिद्गच्छंतिभूतताम् ॥ १३ ॥ अन्यास्त्वन्यत्वमायांतिभवत्येवंजगत्स्थि
तिः ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिब्रह्मैवास्तिनिरामयम् ॥ नैक्यमस्तिनचद्वित्वंसंवित्सारंविजृंभते ॥ १४ ॥ एकंयथास्फुरतिवारितरंगभंगैरेवं
परिस्फुरतिचिन्नचकिंचिदेव ॥ त्वंबंधमोक्षकलनेप्रविमुच्यदूरेस्वस्थोभवाऽभवभयोऽभयसारएव ॥ १५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षो
पायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेसप्तदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ संकल्पोन्मु
खतांयाताःसत्यश्चिन्मात्रसंविदः ॥ आपस्तरंगत्वमिवयांतिभूमिपजीवताम् ॥ १ ॥ तेजीवाःसंसरंतीहसंसारेपूर्वमुत्थिते ॥ सुखदुःखद
शामोहोमनस्येवास्तिनात्मनि ॥ २ ॥ अदृश्योदृश्यतेराहुर्गृहीतेनयथेंदुना ॥ तथानुभवमात्रात्मादृश्येनात्मावलोक्यते ॥ ३ ॥ नशास्त्रैर्ना
पिगुरुणादृश्यतेपरमेश्वरः ॥ दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्वस्थयाधिया ॥ ४ ॥

नबंधोस्तीति ॥ १४ ॥ उक्तद्वितीयप्रश्नोत्तरमुपसंहरति ॥ एकमिति ॥ यथाएकंवारितरंगभेदैःपरिस्फुरतिएवंचिदपिजगद्भेदैःपरिस्फुरति ॥ मायामात्रत्वात्तत्त्वनकिंचिदेव
अतस्त्वंबंधमोक्षभ्रमौदूरेप्रविमुच्यनविद्यतेभवभयंयस्यतथाविधं सन्नभयंब्रह्मसारएवभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० सप्तदशोत्तरश
ततमःसर्ग ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुत·सर्गःकदाकस्यकेनेत्येषामिहोत्तरं ॥ तथात्मदर्शनोपायामनुमात्रप्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ तत्रादौशुद्धसंविदोजीवभावेनिमित्तमा
ह ॥ संकल्पेति ॥ चिन्मात्रस्यशुद्धचैतन्यस्याविद्यायातत्तत्संस्कारविचित्रायांप्रतिबिंबरूपाःसंविदःसंस्काराणामंतःकरणतयापरिणामेतदवच्छिन्नतयाजीवतांयांति ॥ १ ॥
पूर्वमुत्थितेउपाधितयाआविर्भूतेसंसारेसमष्टिव्यष्टिमनसःकार्ये ॥ एवंसतियत्फलितंतदाह ॥ सुखदुःखेति ॥ २ ॥ नन्वदृश्यआत्माकथंदृश्येमनसिसंसारदुःखीतद्विमुक्तोवाअ
विवेकेविवेकेवादृश्यतेतत्राह ॥ अदृश्यइति ॥ दृश्येनांतःकरणेनचरमसाक्षात्काररूपतत्परिणामेनचनिमित्तेन ॥ ३ ॥ सत्वस्थयानिरहममतावस्थया ॥ ४ ॥

निरहममतारहइंद्रियाविपृकथप्रष्टम्यमिद्दटांतिनस्पष्टयति ॥ पथिकाइति ॥ ५ ॥ अवधीरणमुपवासादिनापीडनम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रउदासीनपदार्थसाधारणसत्यज्यआलम
पःशुद्धात्मदृत्यातन्नामधुर ॥ ७ ॥ ८ ॥ नविद्यतेकिंचिन्मात्रमविषयतयाविधयश्चिन्मात्रतद्रूपोगगनादप्यणु सूक्ष्मः ॥ ससारबंधनीनमुक्तिहेतुरितियावत् ॥ ९ ॥ अहजगतो
नवहिश्चाद्यंगविषवेशनस्फुरणंमुद्रपदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ १० ॥ यथाअगदाद्याकारताहेमएवसन्निवेशावयवविन्यासवैचित्र्यतद्वदात्मनोपिजगत्तन्मूलमायारूपेदृत्य
थ ॥ ११ ॥ आत्मनःकालाणवागस्यताद्रूपयितुकालस्यजगन्नुपसहारस्थानसमुद्रतामाह ॥ विनाशेति ॥ विनाशएववाडवोवडवाग्निस्तेनाक्रांतविशिष्टम् ॥ भूतानिमाणि

पथिका पथिदृश्यंतेरागद्वेषविमुक्तया ॥ यथाधियातयैवैतेद्रष्टव्याःस्वेंद्रियादय ॥ ५ ॥ एतेषुनादरःकार्यं सतानैवावधीरणम् ॥ पदार्थ
मात्रताविश्रांतिष्वेतेयथासुखम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रदेहादिधियासंत्यज्यदूरत ॥ आशीतलांतःकरणोनित्यमात्ममयोभव ॥ ७ ॥ दे
होहमितियाबुद्धि साससारनिबंधनी ॥ नकदाचिदियबुद्धिरादेयाहिमुमुक्षुभि ॥ ८ ॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपोस्मिगगनादणु ॥ इ
तियाशाश्वतीबुद्धिस्सानससारबंधनी ॥ ९ ॥ यथाविमलतोयानांबहिरंतश्चभावनम् ॥ तेजस्तिष्ठतिसर्वत्रतयात्मासर्ववस्तुषु ॥ १० ॥
सन्निवेशाशवैचित्र्ययथाहेम्नोंगदादिता ॥ आत्मनस्तदतद्रूपातयैवजगदादिता ॥ ११ ॥ विनाशवाडवाक्रांतभीमंकाममहार्णवम् ॥
जगज्जालतरंगिण्योयांतिभूततरंगिका ॥ १२ ॥ तथाप्ययाप्यपूर्णस्यय पाताकालवारिधे ॥ तमात्मानमहागस्त्यराजन्भावयसर्वदा
॥ १३ ॥ अनात्मन्यात्मतामस्मिन्देहादौदृश्यजालके ॥ त्यक्त्वासत्वमुपारूढोगूढस्तिष्ठयथासुखम् ॥ १४ ॥ कुपकोटरसप्तविस्मृत्यजन
नीसुतम् ॥ यथारोदितिपुत्रार्थंतथात्मार्थमयंजन ॥ १५ ॥ अजरामरमात्मानमबुद्ध्वापरिरोदिति ॥ हाहतोहमनाथोहनष्टोस्मीतिवपु
र्व्यय ॥ १६ ॥ यथावारिपरिस्पंदान्नानाकारविलोक्यते ॥ तथासंकल्पवशतश्चिद्ब्रह्मपरिबृंहति ॥ १७ ॥ सस्याप्यसंकल्पकलंकमुक्तचित्त
त्वमात्मन्युपशांतकल्प ॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठस्वस्य सुखीराज्यमिदप्रशाधि ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठम० वा० दे० मो० नि०
पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेअष्टादशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

निकायासरमायासाम् ॥ १२ ॥ यथासर्वमगज्जालभक्षणेप्ययाप्यपूर्णस्यात्मनस्यकालवारिधेर्यःपातापानकर्ता ॥ १३ ॥ सत्वनिर्वासनीभावम् ॥ १४ ॥ नित्यलभ्येप्यात्म
न्यदृष्टतार्यात्मायाशोकइत्याह ॥ कुपकोटरेति ॥ १५ ॥ वपुर्व्ययेदेहनाशे ॥ १६ ॥ परितोबृंहतिकार्यपरंपरयावर्धते ॥ १७ ॥ हेपुमत्ससंकल्पकलंकमुक्तचित्तमात्मनिसंस्याप्यस
मूलसर्वसंसारोपशमेमारभ्यभोगोपयोगितत्पतिभासावशेषाद्युपशांतकल्प समुच्चयदारायवइंद्रियाविस्पंदेपितस्याभासमात्रत्वादसंस्पंदमसंस्पंदमिवव्यवहारभूमौस्वस्थ सुखीतिष्ठ
इराज्यप्रशाधिपालय ॥ शास शासेरस्याशीःपूत्वेनासिद्धत्वात्रेधि ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू० अष्टादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११८ ॥

स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठेत्युक्तंतत्रब्रह्मकिमर्थमाययास्पंदतेकथंचासंस्पंदतिष्ठ
वर्ण्यतेपुरुषस्यात्रस्वातंत्र्यमोक्षबंधयोः॥ विद्याविद्यात्मशक्तिभ्यांसत्यासत्यात्मनिश्चयात् ॥१॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठेत्युक्तंतत्रब्रह्मकिमर्थमाययास्पंदतेकथंचासंस्पंदतिष्ठ
तीतीक्ष्वाकोर्जिज्ञासालिंगैरुपलक्ष्यमनुराह॥सर्गात्मभिरिति॥ विभुरयपरमात्माप्रसवधर्मिण्याअविद्याशक्त्याअविदुष.प्रतिसर्गात्मकैः स्पंदैः क्रीडते विदुष प्रतितुतत्संहारात्मिक
याविद्याशक्त्यासमूलसर्गसत्त्वबाधितत्वात्कूटस्थाद्वयेआत्मनिसदैवतिष्ठतीत्यर्थ ॥ १ ॥ तत्रसर्गात्प्रवृत्तस्यसर्गशक्त्युदयइववैराग्यान्निवृत्तस्यसंहारशक्त्युदयोपिस्वरसतएव
भवतीत्याह ॥ स्वयमिति ॥ २ ॥ तत्रज्ञातात्मनिजीवजगत्साधारणसत्तासमान्यात्मनाविभाव्यमानेतद्विशेषात्मकबाह्याध्यात्मिकपदार्थजालकल्पनेदृष्टांतानाह ॥ चंद्रेति ॥
अर्चिष प्रभाज्वालाप्रभेदायथाकल्पितास्तथाजगद्वैचित्र्यतद्ग्राहकबुद्ध्यादिवैचित्र्यकल्पितमित्यन्वयः ॥ तत्रायोग्रहणमायाशबलदृष्टांतार्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वगतस्वप्रकाश

मनुरुवाच॥ ॥सर्गात्मभिर्विभुःस्पंदैःक्रीडतेबालवत्स्वयम्॥ संहारात्मकशक्त्याथसंहृत्यात्मनितिष्ठति॥१॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदे
त्यावध्यतेयया॥ स्वयमस्यतथाशक्तिरुदेत्युन्मुच्यतेयया॥ २॥ चंद्रार्कवह्नितमायोरत्नादीनांयथार्चिषः॥ यथापत्रादिवृक्षाणांनिर्झरा
णांयथाकणाः॥ ३ ॥ तथेदंब्रह्मणिस्फारेजगद्बुद्ध्यादिकल्पितम्॥ दुःखप्रदमतज्ज्ञानांतदेवातदिवस्थितम्॥ ४॥ अहोनुचित्रामायेयं
तातविश्वविमोहिनी॥ सर्वांगप्रोतमप्यात्मायदात्मानंनपश्यति॥ ५॥ चिदादर्शमयंसर्वंजगदित्येवभावयन्॥ यस्तिष्ठत्युपशांतच्छंस
ब्रह्मकवचःसुखी॥६॥ अहमर्थविमुक्तेनभावेनाभावरूपिणा॥ सर्वशून्यंनिरालंबंचिद्रूपमितिभावयेत्॥ ७॥ इदंरम्यमिदंनेतिबीजंत
दुःखसंततेः॥ तस्मिन्साम्याग्निनादग्धेदुःखस्यावसरःकुतः॥८॥ राजन्नभावनास्त्रेणरम्यारम्यविभागिता॥ पौरुषातिशयेनाशुस्वेनैवां
तर्विलूयताम्॥ ९॥ अभावनेनभावनंविलूयकर्मकाननम्॥ परंसमेत्यतानवंविशोकएवतिष्ठभोः॥ १०॥

स्यात्मनोऽदर्शनमसतोऽप्रकाशस्यापिजगत स्फुटदर्शनंचाश्चर्यमघटितघटनासमर्थमायाबलादेवेत्याह ॥ अहोइति ॥ सर्वेष्वंगेष्ववयवप्रायेषुबाह्याध्यात्मिकभावेषुप्रोतमंतर्ब
हिश्चव्याप्तमप्यात्मानयद्यस्मान्नपश्यति ॥ ५॥ कयातर्हिभावनयाआत्मानदृष्ट्वासुखीस्यात्तामाह ॥ चिदादर्शमयमित्यादिना ॥ आदर्शेनगरादिरिवब्रह्मणिजगत्प्रातिभासिक
नवास्तवमितिभावयन्नित्यर्थ. ॥ मोहशरैरभेद्यब्रह्मैवकवचयस्यस ॥ ६ ॥ ७॥ इतिवैषम्यकल्पनमितिशेषः ॥ ८ ॥ अभावनासमाध्यभ्यासेनसर्वदृश्यविस्मृतिस्तल्लक्षणेना
स्त्रेणरम्यारम्ययो.पदार्थयोर्विभाविताप्रियाप्रियतावैषम्यकल्पना साहिरागद्वेषहेतु.समदृष्टिदार्ढ्यलक्षणपुरुषप्रयत्नातिशयेनविलूयताच्छिद्यताम ॥ ९ ॥ समाधिलक्षणेनाभा
वनेनबाह्यार्थभावनतत्प्रयोजकधर्माधर्मलक्षणकर्मकाननंचविलूयपरमाकाशादप्यधिकतानवसौक्ष्म्यंसमेत्यतद्बलेनशोकहेत्वलेपेविशोकएवतिष्ठेत्यर्थ ॥ १० ॥

ऽपुमत्वमयमविवेकविलासवान्समाधिनागलितवासकल्नाभास पूर्णात्मनाऽरतिभुवनाभागश्चभूत्वाअधिगत परानंदस्याऽपारा...
यस्यतथाविधसद्विभागवहिःस्फुरत्सर्वस्फूर्तिमानपञ्चोऽनएवनिरस्तसंसारामय पंचमषष्ठभूमिकासुचिरायस्थित्यतिसप्तमभूमिकायामात्यतिकविक्षेपवैषम्यशमेनसमस्वच्छिकापु
णत्वाऽस्तित शुपआत्यंतिकवासनाज्ञानकालुष्यक्षयात्स्वच्छआभोगआकारोयस्यतथाविधोऽभयचिद्वपुर्भवेत्यर्थ ॥ अथवाचतुर्भि पदैश्चतुर्थ्यादयस्तसोभूमिका क्रमेणव
र्णिताबोध्या ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेएकोनविंशाधिकशततम सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥
मुमुक्षुभूमिकालिसामुच्यमानस्यनूत्तरा ॥ मक्तस्यपरनस्तिस्रोभूमिका समदर्शिता ॥ १ ॥ परसमेत्यतानन्तमितियथोमभूमिकाभ्यासफलमुक्तनदुपायभूताभूमिकाभेदान्वर्ण
यति ॥ शास्त्रत्यादिना ॥ तथाचसाधनचतुष्टयसंपादनसहितगुरुसंनीध्यादिमहायकश्रवणप्रथमाभूमिकेत्यादिनिष्कर्षा उत्पत्तिप्रकरणदर्शिताएवाभबोध्या ॥ १ ॥ विचार

णरतिभुवनाभोगाभूत्वाविभागबहिःस्फुरनोगलितकलनाभासोल्लासोविवेकविलासवान् ॥ अधिगतपरानंदस्पदश्चिरायनिरामय श्रा
मममितस्वच्छाभोगोभवाभयचिद्वपु ॥ ११ ॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेएकोनविंशाधिकशततम
सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौविवर्धयेत् ॥ प्रथमाभूमिकैषोक्तायोगस्यैवचयो
गिन ॥ १ ॥ विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयासंगभावना ॥ विलापनीचतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मिका ॥ २ ॥ शुद्धसंविन्मयानंदरूपाभ
वतिपंचमी ॥ अर्धसुप्तप्रबुद्धाभोजीवन्मुक्तोत्रतिष्ठति ॥ ३ ॥ स्वसंवेदनरूपाचषष्ठीभवतिभूमिका ॥ आनंदैकघनाकारासुषुप्तसदृश
स्थिति ॥ ४ ॥ तुर्यावस्थापशांतायमुक्तिरेवहकेवलम् ॥ समतास्वच्छतासौम्यासप्तमीभूमिकाभवेत् ॥ ५ ॥ तुर्यातीतातुयावस्थापरा
निर्वाणरूपिणी ॥ सप्तमीसापरिप्रौढाविषय स्यान्नजीवताम् ॥ ६ ॥ पूर्वावस्थात्रयत्वत्रजाग्रदित्येवसंस्थितम् ॥ चतुर्थीस्वप्नइत्युक्ता
स्वप्नाभंयत्रवैजगत् ॥ ७ ॥ आनंदैकघनीभावात्सुषुप्ताख्यातुपंचमी ॥ असंवेदनरूपायषष्ठीतुर्यपदाभिधा ॥ ८ ॥

णामननम् ॥ असंसक्तस्यादिनायामननाभावना निदिध्यासनम् ॥ विलापनीतत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञानादिप्रपञ्चस्यबाधस्तत्साधिनी ॥ वासनापदमतवाश्रयाऽविद्यायासते ॥ २ ॥
शुद्धसंविन्मयसमाधिपरिपाकात्तत्प्रथमपुरायआनंदस्तद्रूपा ॥ तादृशाद्दृष्टतिनानुभवमारोहयति ॥ अर्धेति ॥ यथानिद्राशेषेणार्धसुप्तोऽर्धप्रबुद्ध पुरुषोवासशब्दादीनाक
णपञ्चप्यन स्वापसुखासक्तोनप्रतिवचनादिव्यवहारमिच्छतितद्वदुत्थानकालेप्यस्यांभूमिकायांयोगीतिष्ठतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ स्वसंवेदनस्वरसतएवाक्षीयमाणाप्रज्ञाकारानुभवस
तिसद्रूपा ॥ तदवाह ॥ आनंदेति ॥ ४ ॥ अथपरासावृत्तिरपिक्षीयतेतदाविस्फुरतब्रह्मैवपूर्णस्वप्रकाशमवशिष्यतेतथाजीवत स्थिति सप्तमीभूमिकासैवमयाशमसमसितस्व
च्छभोमतियामुक्तत्वथ ॥ आद्यभूमिकात्रयस्यवक्ष्यमाणरीत्यैकाकारात्षष्ठीतुर्या ॥ ५ ॥ सप्तम्याअष्टम्याश्चयोगिजीवनाजीवमात्रविशेषोनाम्यदस्यभेदएवेत्याशयेनाह ॥
तुर्यातीतेति ॥ सप्तमीभूमिरेवतुर्यातीताप्यापरिप्रौढासतीविदेहमुक्ति संपद्यतेसाचजीवतायोगिनांविषयोमस्यादित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्यामेवसर्वदृश्यानांप्रत्यगात्मनिसम्यग्विलयादात्यंतिकीजीवन्मुक्ततेत्याह ॥ अंतरिति ॥ तयासप्तमभूमिकाप्रसिद्धया
तामेवप्रशंसति ॥ मनोवचोभिरित्यादिना ॥ ९ ॥ तस्यामेवसर्वदृश्यानांप्रत्यगात्मनिसम्यग्विलयादात्यंतिकीजीवन्मुक्ततेत्याह ॥ १२ ॥ एककःएकचरोयतिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अतिक्षुद्रेषुतृणाग्रेषु अतिमहत्स्ववरे अति
॥ १० ॥ ११ ॥ तस्यातुजीवन्मुक्तस्यकीदृशोनुभवस्तमाह ॥ नम्रियेइति ॥ १२ ॥ एककःएकचरोयतिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ चितोमेमहिमाव्यापकइतितस्यपरमात्मनोमहिमानंज्ञात्वाक.क्षयीमर
प्रकाशेभानौयत्तत्प्रसिद्धतरसन्मात्रतदेवप्रत्यक्चिन्मात्रमहमस्मीत्यखंडमहावाक्यार्थंमत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ चितोमेमहिमाव्यापकइतितस्यपरमात्मनोमहिमानंज्ञात्वा ॥ तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति ॥ १७ ॥ जीवन्मु
णादिदुःखभागित्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्धतेकर्मणानोकनीयान् ॥ तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति ॥ १७ ॥ जीवन्मु

मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका ॥ ९ ॥ अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चेत्यंचेन्नविभावित
तुर्यातीतपदावस्थासप्तमीभूमिकोत्तमा ॥ मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका ॥ सशरीरोऽशरीरोवाभवत्येवंमतिःपुमान्॥ ११ ॥
म् ॥ मुक्तएवास्यसंदेहोमहासमतयातया ॥ १० ॥ यद्भोगसुखदुःखांशैरपरामृष्टपूर्णधीः ॥ सशरीरोऽशरीरोवाभवत्येवंमतिःपुमान् ॥ ११ ॥
नम्रियेनचजीवामिनाहंसन्नाप्यसन्नयम् ॥ आत्मारामोनरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ १२ ॥ व्यवहार्युपशांतोवागृहस्थोवाथवैककः ॥
अहंनकिंचिच्चिदितिमत्वाजीवोनशोचति ॥ १३ ॥ अलेपकोहमजरोनीरागःशांतवासनः ॥ निर्मलास्मिचिदाकाशमितिमत्वानशो
चति ॥ १४ ॥ अहमंतादिरहितःशुद्धोबुद्धोऽजरामरः ॥ शांतःसमसमाभासइतिमत्वानशोचति ॥ १५ ॥ तृणाग्रेष्वंबरेभानौनरनागाम
रेषुच ॥ यत्तदस्तितदेवेतिमत्वाभूयोनशोचति ॥ १६ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मेव्यापकोमहिमाचितः ॥ तस्यानंतविलासस्यज्ञात्वेतिकइव
क्षयी ॥ १७ ॥ बद्धवासनमर्थोयःसेव्यतेसुखयत्यसौ ॥ यत्सुखायतदेवाशुवस्तुदुःखायनाशतः ॥ १८ ॥ अविनाभावनिष्ठत्वंप्रसिद्धंसु
खदुःखयोः ॥ तनुवासनमर्थोयःसेव्यतेवाविवासनम् ॥ १९ ॥ नासौसुखायतेनासौनाशकालेनदुःखदः ॥ क्षीणवासनयाबुद्ध्यायत्क
र्मक्रियतेनघ ॥ २० ॥ तद्दग्धबीजवद्भूयोनांकुरंप्रविमुंचति ॥ देहेंद्रियादिनाकर्मकरणौघेनकल्प्यते ॥ २१ ॥ एकःकर्त्ताचभोक्ताचकइ
वांगोपपद्यते ॥ भावनांसर्वभावेभ्यःसमुत्सृज्यसमुत्थितः ॥ २२ ॥ शशांकशीतलःपूर्णोभातिभासेवभास्करः ॥ क्रियमाणाकृताकर्मतू
लश्रीर्देहशाल्मलेः ॥ २३ ॥ ज्ञानानिलसमुद्धूताप्रोड्डीयक्वापिगच्छति ॥ सर्वैवहिकलाजंतोरनभ्यासेननश्यति ॥ २४ ॥

क्तानामपिजीवनस्यविषयभोगाधीनत्वाद्विषयनाशेऽज्ञवदेवदुःखप्राप्तिमाशंक्यविशेषंवक्तुमज्ञस्यविषयनाशेदुःखोत्पत्तिप्रकारमाह ॥ बद्धवासनमितिसार्धेन ॥ १८ ॥ अवि
नाभावनिष्ठत्वसहावस्थितिनियमः ॥ जीवन्मुक्तानांतद्वैलक्षण्यमाह ॥ तनुवासनमिति ॥ चतुर्थादिभूमिकासुतनुवासनंसप्तमभूमौतुविवासनम् ॥ १९ ॥ एवंकर्मापितेषाम
लेपकमित्याह ॥ क्षीणेति ॥ २० ॥ देहेंद्रियादिषुभिन्नेष्वेकात्मतादात्म्याध्यासेनतत्कृतकर्मस्वहमेवैककर्त्तेत्यभिमानेहिकर्मभिर्लेपःस्यात् नचमुक्तानांसोस्तीत्याशयेनाह ॥
देहेंद्रियादिनेति ॥ २१ ॥ भावनामहंताद्यध्यासम् ॥ सर्वेभ्योदेहेंद्रियादिभावेभ्यःसम्यगुत्सृज्यसम्यगुत्थितोनिर्गतः ॥ २२ ॥ कृतासंचितरूपा ॥ २३ ॥ कर्मैवज्ञानकलापि
कालेननश्येदित्याशंक्याह ॥ सर्वैवेति ॥ २४ ॥

॥ १९ ॥ यथासरस्सुजलधिपुसमुद्रपु चाच्छंतोयमेकमवस्फुरतितथाखिलेपुमायिकवस्तुषुतत्तद्भेदाघ्यासाद्विश्वरूप स्वस्तुसम्मास्वभावआत्माएकएवस्फुरतिअत इ अ
॥ २६ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि
गभविलसमनतत्त्वबोधेनसशांतभ्रांतिसकलमयूखभूरिबिंबकलापपरिशिष्टसत्तांशमात्रमेवाहमितिविद्धीत्यर्थ
पू० विशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ यथापरूप्यतेजीवोयथासोऽरूप्यमुच्यते ॥ अमतेभावनेसम्यग्विभज्यमनुनेरिते ॥ १ ॥ यथात्मानिरति श
यानंदब्रह्मत्वमस्यकियत्कालमज्ञानाज्जीवाख्यातमाह ॥ यावदिति ॥ साकिसत्यानेत्याह ॥ अविवेकेनेति ॥ १ ॥ अज्ञानक्षयात्क्षयबोधम ॥ २ ॥ भोगाशेषस्वर्गनरकादी
कर्मार्जितान्नित्येत्याह ॥ ऊर्ध्वादिति ॥ भोगार्थिताऽरूपायांपटकटरज्ज्वांभ्रमघटीभवघटवद्भ्रामाभूरित्यर्थ ॥ ३ ॥ तस्याविषये सहेव धनमन्योन्यकंठासंजनलक्षणदर्शयति ॥

एपाज्ञानफलात्वत सरुज्जातादिनेदिने ॥ दृङ्मेतिथलादेवसुक्षेत्रयुगशालिवत् ॥ २५ ॥ एक स्फुरत्यखिलवस्तुपुविश्वरूप आत्मासर
स्सुजलधिष्विवतोयमच्छम् ॥ सशांतसंकलनभूरिकलापमेकसत्तांशमात्रमखिलजगदंगविद्धि ॥ २६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो०
नि० पू० इक्ष्वाकुम० समभूमिकाविभागोनामविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ यावद्विपयभोगाशाजी
वास्यातावदात्मन ॥ अविवेकेनसपन्नासाप्याशाहिनवस्तुत ॥ १ ॥ विवेकवशतोयातात्क्षयमाशायदातदा ॥ आत्माजीवत्वमुत्सृज्य
ब्रह्मतामेत्यनामय ॥ २ ॥ ऊर्ध्वादधस्तथाधस्तात्पुनरूर्ध्वंव्रजंश्चिरम् ॥ मासंसाराघट्टस्यचितारज्ज्वांघटीभव ॥ ३ ॥ इदममाहमस्येति
व्यवहारघनभ्रमम् ॥ येमोहात्परिसेवतेअधस्तायांत्यध शठा ॥ ४ ॥ अस्याहमेपमेसोयमहमेवतुये किल ॥ मोहोबुद्ध्यापरित्यक्तऊर्ध्वा
दूर्ध्वंप्रयांतिते ॥ ५ ॥ स्वप्रकाशस्वमात्मानमवलम्ब्याविलंबितम् ॥ आस्वसपूरिताकाशजगतिस्वपपश्यहे ॥ ६ ॥ यदेवंवचितोरूपततयु
ग्मरखंडितम् ॥ तदेवतीणसंसार परमेश्वरतांगत ॥ ७ ॥ ब्रह्मेंद्रविष्णुवरुणाद्यघत्कर्तुंसमुद्यता ॥ तदहंचिद्वपु सर्वंकरोमीत्येवभावयेत्
॥ ८ ॥ येपुयेपुयदायद्दर्शनपुनिगद्यते ॥ सर्वमेवांगतत्सत्यमिदिलासात्वनकुश ॥ ९ ॥ चिन्मात्रत्वप्रयातस्यतीर्णमृत्योरचेतस ॥ यो
भवेत्परमानंद केनासावुपमीयते ॥ १० ॥ नाप्यशून्यंनशून्यचनाचिद्रूपनचिन्मयम् ॥ नात्मरूपनान्यरूपभुवनभावयन्भव ॥ ११ ॥

इदमिति ॥ ४ ॥ तस्वानूपतम्मूलतादाम्याघ्यासमपित्याजयस्तत्फलसर्वोत्कर्षमाह ॥ अस्येति ॥ ५ ॥ जगतिसपूरितसर्वतोप्यव्यवधानेनभरितचिदाकाशमेवपश्य ॥ ६ ॥
ततपूर्णम ॥ ७ ॥ मनुजगत्कर्तृत्वाद्यस्यनास्तिकथपरमेश्वरतामतस्तत्राह ॥ ब्रह्मेंद्रेति ॥ ८ ॥ नन्वसत्या सर्वा क्रियास्तत्रस्वविलासुकथमात्मन कर्तृताभावयेदितिचेन्नार्यदोष
आत्मससर्गेससर्वकल्पनानांसत्यत्वसंभवादित्याशयेनाह ॥ येप्विति ॥ दर्शनेपुशास्त्रेषु ॥ ९ ॥ ननुसंसारतरणेनकोलाभस्तत्राह ॥ चिन्मात्रत्वमिति ॥ निरुपमस्वप्रकाशाम
दर्थास्मिरवलाभइत्यथ ॥ १० ॥ यदिब्रह्मसत्तयासमरशून्यतर्हिद्वैतापत्ति यदिनेतिनतीतिनिषेधाच्छून्यतर्हिसर्वकर्तृतालक्षणेश्वरताव्याघात तथायदिजगदचिद्रूपमेवत
र्हिचिनापिभानासंभवस्वरत्करमनतेजसरूपानुविद्धमेवहिभासकनतेजसाभास्यतेतननीरूप यदिनुचिदनुवेधायतस्यचित्त्विकारताप्युपेयतेतर्हिचित्तसविकारतापत्तिः एवममा
त्मरूपत्वपिजगतोऽसगेनात्ममासंबधाभावात्तनअसत्वास्फूर्त्यलाभ आत्मरूपत्वेनुमज्ञानेनबाधइत्यादिदोषानिर्वचनीयतालक्षणेनपरिहरति ॥ नापीति ॥ ११ ॥

कथतर्हितन्छाम्यतितत्राह ॥ एतदिति ॥ एतस्यात्मनःस्वंपारमार्थिकंरूपमासाद्यसाक्षात्कृत्य ॥ १२ ॥ प्रकृतिःस्वाभाविकात्मरूपम् ॥ भावनाअनादिविस्तृतस्वरूपप्रतिसथा
नंचरमसाक्षात्कारवृत्तिस्तदनुप्रवेशात्तन्नाम्नीसाक्षात्काराभिधायदाभवतितदाएषप्रसिद्धःप्रत्यगात्मैवसशास्त्रप्रसिद्धोमोक्ष स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तादृशसाक्षात्कारेणजीवन्मु
क्तःकथतिष्ठतितदाह ॥ प्रशान्तेति ॥ शास्त्रार्थजिज्ञासाकाव्यनाटकाद्यर्थजिज्ञासालौकिकप्रियाप्रियादिविकल्पविक्षेपाश्चनिवर्ततेइतिसमः ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०
ता०प्र०नि०पू०एकविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ निरूढस्यात्मबोधस्यतुर्यातीतपदस्थिते. ॥ मुक्तस्येहयतेश्चर्यालक्षणैर्मनुनेर्यते ॥ १ ॥ निरस्तनिःशेषवि
कल्पविप्लवःसमःसुखंतिष्ठतीतियायोगिनःस्थितिरुक्तातामेवप्रपचयति ॥ येनकेनचिदित्यादिना ॥ आच्छन्नोवस्त्रैराच्छादितः ॥ आशितोभोजितः सयोगीसम्राट्मानुषानदपरा
र्वाधप्रामोराजेवेतिपामरदृशेयमुपमा ॥ तत्त्वदृशानुतदानदस्योपमास्ति यतोवाचोनिवर्ततइत्यादिश्रुत्याहैरण्यगर्भानंदातविषयानदमीकरमहार्णवतयानिरवधित्वप्रतिपाद

अहंकृतेर्विमोहस्यक्षयेणेयंविलीयते ॥
एतत्स्वरूपमासाद्यप्रकृतिःपरिशाम्यति ॥ नदेशोमोक्षनामास्तिनकालोनेतरास्थितिः ॥ १२ ॥ अहंकृतेर्विमोहस्यक्षयेणेयंविलीयते ॥
प्रकृतिर्भावनानाम्नीमोक्षःस्यादेषएवसः ॥ १३ ॥ प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलोनिवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः ॥ निरस्तनिःशेषविकल्प
विप्लवःसमःसुखंतिष्ठतिशाश्वतात्मकः ॥ १४ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसं०एकविंशत्यधिकशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥
मनुरुवाच ॥ ॥ येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः ॥ यत्रक्वचनशायीचससम्राडिवराजते ॥ १ ॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रेण
योज्झितः ॥ निर्गच्छतिजगज्जालात्पंजरादिवकेसरी ॥ २ ॥ वाचामतीतविषयोविषयाशादशोज्झितः ॥ कामप्युपगतःशोभांशरदीव
नभस्तलम् ॥ ३ ॥ गंभीरश्चप्रसन्नश्चगिराविवमहाह्रदः ॥ परानंदरमाक्षुब्धोरमतेस्वात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ सर्वकर्मफलत्यागीनित्यतृप्तोनि
राश्रयः ॥ नपुण्येननपापेनलिप्यतेनेतरेणच ॥ ५ ॥ स्फटिकःप्रतिबिंबेनयथायातिनरंजनम् ॥ तज्ज्ञःकर्मफलेनांतस्तथानायातिरंजनम्
॥ ६ ॥ विहरञ्जनतावृंदेदेहकर्त्तनपूजनैः ॥ खेदाह्लादौनजानातिप्रतिबिंबगतैरिव ॥ ७ ॥ निस्तोत्रोनिर्विकारश्चपूज्यपूजाविवर्जितः ॥
संयुक्तश्चवियुक्तश्चसर्वाचारनयक्रमैः ॥ ८ ॥ तस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचसः ॥ रागद्वेषभयानंदैस्त्यज्यतेपिचयुज्यते ॥ ९ ॥

नात् ॥ १ ॥ तस्यार्थसिद्धविद्वत्संन्यासमाह ॥ वर्णेति ॥ शास्त्रेणयन्त्रणाकिंकरवन्नियमनतयावर्जितः ॥ जगतिजालवद्बद्धधहेतोरैहिकामुष्मिकक्रियातत्फलकर्तृत्वभोक्तृत्वा
दिवासनासघादित्यर्थः ॥ २ ॥ वाचामतीतस्यनिरतिशयानंदस्यानुभवस्यैवविषयः ॥ अतएवविषयाशादशोज्झितः ॥ ३ ॥ परस्यानदस्यरसनरसोनिरंतरमास्वादनंतस्माद
क्षुब्धोऽप्रच्युतः ॥ ४ ॥ इतरेणहर्षविषादादिनाच ॥ ५ ॥ कर्मफलेनप्रारब्धोपनीतसुखदुःखादिना ॥ रजनरूपातरापत्तिम् ॥ ६ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ विहरन्निति ॥ देहस्यक
र्तनैश्छेदनैःपूजनैश्चदेहप्रतिबिंबमिवमिथ्येतिपश्यतीतिप्रतिबिंबगतैरिवेत्युच्यते ॥ ७ ॥ पूज्यःपूजितोपिनिःस्तोत्रःअप्रशसमानः पूजाविवर्जितोपिनिर्विकारइतिकर्मधारयेक्रमे
णविशेषणान्वयः ॥ संयुक्तश्चेत्यादिरस्यैवप्रपंचः ॥ ८ ॥ उद्विजनेबिभेति ॥ रागद्वेषादिपदैस्तन्निमित्तविषयालक्ष्यते ॥ कदाचित्प्रारब्धबलाद्युज्यतेत्यज्यतेच ॥ ९ ॥

कस्यचित्कुशलमतेरपिप्रमेयप्रमितिविषयेस्वयमत्वतोनारोहतिनातर्भवति ॥ तस्मात्तंकुशलमतयोपिनपरिच्छेत्तुंशक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अयमुदारतस्तुबालेनापिप्रमेयीक्रियतेअल्पे माप्यनुवर्तनेनवशीक्रियते यतोयमदुराशयःशुद्धचित्तत्वादृजुरित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यज्ञानसमकालमेवमुक्त्याप्देहाविघातेनचपुनर्मुक्तिनिमित्ततीर्थादौदेहत्यागस्यचापेक्षितेत्यनास्ती त्याह ॥ तनुमिति ॥ कदाचनकदाचिदपितनुमाचात्यजतुवर्तमानक्षणइदानीमपिवातनुंत्यजतु तथाप्यसौज्ञानसमाप्तिसमयेप्रागेवमुक्तोविदेहश्चेतिपरेणसंबंधः ॥ ११ ॥ तदुप पादनायबंधमोक्षस्वरूपमाह ॥ अहंभ्रांतिरिति ॥ १२ ॥ सपूजनीयइति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्त्वःकामयतेयांश्चकामान् ॥ तंतंलोकंलभतेतां श्चकामांस्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइति ॥ १३ ॥ तत्पूजनमेवपरमपुरुषार्थप्रापकज्ञानहेतुरपीत्याह ॥ नेति ॥ हेअंगक्षीणोभवामयोयेषांतथाविधानांजीवन्मुक्तानांभक्त्या भजनेनयत्परमपदंज्ञानद्वाराआसाद्यतेतद्यज्ञादिभिर्नासाद्यतइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ मध्यगहेमेरुशिखरस्थम् ॥ १५ ॥ ॥इ०वा०ता नि०पू०द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२२॥

प्रमेयेकस्यचिदपिनरोहतिमहाशय ॥ प्रमेयीक्रियतेचापिबालेनाप्यदुराशय ॥ १०॥ तनुंत्यजतुवातीर्थेश्वपचस्यगृहेपिवा ॥ माकदा चनवाराजन्वर्तमानेपिवाक्षणे॥ ११ ॥ ज्ञानसंप्राप्तिसमयेमुक्तोसौविगताशय ॥ अहंभ्रांतिर्हिबंधायमोक्षोज्ञानेनतत्क्षय ॥ १२ ॥ सपूजनीय संस्तुत्योनमस्कार्यं सयत्नत ॥ सनिरीक्ष्योभिवाद्यश्चविभूतिविभवैषिणा॥ १३ ॥ नयज्ञतीर्थेनतप प्रदानैरासाद्यतेतत्परम पवित्रम्॥ आसाद्यतेक्षीणभवामयानांभक्त्यासतामात्मविदांयदग्र॥ १४॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवमुक्त्वासभगवान्मनुर्ब्रह्मग्र हययौ॥इक्ष्वाकुरपितांदृष्टिमवष्टभ्यस्थिरोभवत् ॥ १५॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसंवादेइक्ष्वाकुप्रबोधन नामद्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२२॥ ॥ ७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥एवंस्थितेहिभगवञ्जीवन्मुक्तस्यसन्मते ॥ अपू र्वोतिशयःकोसौभवत्यात्मविदांवर॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ज्ञस्यकस्मिंश्चिदेवांशेभवत्यतिशयेनधी ॥ नित्यतृप्त प्रशांतात्मा सआत्मन्येवतिष्ठति॥ २॥ मन्त्रसिद्धैस्तप सिद्धैस्तन्त्रसिद्धैश्चभूरिश ॥कृतमाकाशयानादिकातत्रस्यादपूर्वता ॥ ३ ॥

ज्ञस्याज्ञस्याप्यसिद्धेभ्य खेचरत्वाणिमादिषु ॥ अनिर्देश्यमहिपूर्णत्वाद्विशेषाभाभिधीयते ॥ १ ॥ वर्णितलक्षणस्यजीवन्मुक्तस्यअणिमाद्यसिद्धानामिवखेचरादिसिद्धिरूपोपि कश्चिदपूर्वोतिशयोस्तिनवेतिसंदिहानोरामःपृच्छति ॥ एवमिति ॥ एवंत्वद्वर्णितरूपेलक्षणजातेस्थितेसति ॥ १ ॥ तस्याप्यसिद्धागोचरनिरतिशयानंदात्मगोचरोनुभवएवविशेष इत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ज्ञस्येति ॥ ज्ञस्यकस्मिंश्चिदितरसिद्धागम्यपरमात्मतत्त्वांशेधीरेवातिशयेनभवतीतियोजना ॥ अथवाअप्यर्थेएवकार ॥ ज्ञस्यसांसारिकसिद्ध्यंशेकस्मिं श्चिदप्यतिशयेऽतिशयधीर्नभवतीतियोजना ॥ तदुक्तंतमाह ॥ नित्यतृप्तइति ॥ २ ॥ मन्त्रसिद्धादिरूपेणाप्यहमेवस्थितइतिसर्वात्मदृष्ट्यातेषामानांखेचरादिसिद्धीनांतेनप्राप्त त्वात्तासुतस्यनापूर्वतापीत्याह ॥ मन्त्रसिद्धैरिति ॥ अथवाअपूर्वशब्दानविद्यतपूर्वंकारणयस्येतिव्युत्पत्त्यानस्वविषयामनित्यनिरतिशयानंदएवमुख्यः ॥ आकाशयानादिसिद्धि नानुपपत्तिर्ज्ञानदिति कृतत्वपदनोत्पादितमितित्वसपूर्वत्वेनापूर्वत्वस्य ॥ ३ ॥

यद्यपूर्वशब्दस्यानन्यप्राप्तत्वमप्यर्थस्तथापिवद्धभिर्मंत्रसिद्धादिभिरणिमादिसिद्धिजातंप्राप्तमेवेतिनतेष्वपूर्वतेत्याह॥ अणिमाद्यपीति ॥ सर्वात्मभूतस्यज्ञस्यसर्वसांसारिकसिद्धी
नातत्त्वयत्नेनतैरेवसाधितत्वादपिनस्वेनपुनःसाधनेप्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह ॥ यत्नेनेति ॥ ४ ॥ तर्हितत्त्वविदस्तेभ्य·कोतिशयस्तत्राह ॥ एषएवेति ॥ तत्त्वज्ञानमेवातिशयइ
त्यर्थः ॥ अतिशयांतरमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ वस्तुषुभोग्येषु ॥ ५ ॥ नीरागत्वफलान्येवतत्त्वज्ञलक्षणतयावर्णयन्नुपसंहरति ॥ एतावदिति ॥ तत्त्वबोधेसशांतिनचिरंतनभ्रमेणनिर्व
तस्यविश्रांतस्यअलिंगासर्वधर्मशून्याब्रह्मचिदेवमूर्तिः सैंधवघनवदेकरसंस्वरूपयस्यतथाविधस्यएतावदेवखलुलिंगंलक्षणम् ॥ यन्मदनादीनामापदामनुदिननिपुणमत्यंततनुत्व
मपक्षयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निष्कारणत्वंजीवानामाह्सरागेणवद्धता ॥ रूपाण्य
वस्थास्तुर्यचमृगव्याधीयमीर्यते ॥ १ ॥ इतरसिद्ध्यपेक्षयाआत्मज्ञानस्योत्कर्षोनित्यनिरतिशयानदानुभवत्वादेव प्रत्यगात्मनश्चनित्यनिरतिशयानदरूपताब्रह्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थ

अणिमाद्यपिसंप्राप्तंतादृशैरेवभूरिशः॥ यत्नेनसाधितत्वात्तैर्नैनंतरेणात्मदर्शिना ॥ ४ ॥ एषएवविशेषोस्यनसमोमूढबुद्धिभिः॥ सर्वत्रा
स्यापरित्यागान्नीरागममलंमनः॥ भवेत्तस्यमहाबुद्धेर्नासौवस्तुषुमज्जति॥ ५॥ एतावदेवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिचिरभ्र
मनिर्वृतस्य॥ तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनंनिपुणंतनुत्वम्॥ ६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०अज्ञा
देर्ज्ञस्यविशेषकथनंनामत्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः॥ १२३॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥यथासत्वमुपेक्ष्यस्वंश
नैर्विप्रोदुरीहया॥ अंगीकरोतिशूद्रत्वंतथाजीवत्वमीश्वरः॥ १ ॥ भूतानिद्विविधान्येवप्रतिसर्गंस्फुरंतिवै॥ आद्यविस्पंदजातानितानि
निष्कारणानिवै॥ २॥ ईश्वरात्समुपागत्यपुनर्जन्मांतराणिच॥ भूतान्यनुभवंत्यंगस्वकृतैरेवकर्मभिः॥ ३॥

स्योपपत्तयेब्राह्मणएवस्वस्वभावोपेक्षावशाज्जीवभावप्राप्तिमाह ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाकश्चिद्विप्र·शूद्रांकामयमानस्तत्संभोगसहवासादिदुरीहयास्वंस्वोचितंसत्वंसात्विकब्रा
ह्मणधर्मंशनैरुपेक्ष्यचिरकालेनशूद्रत्वमंगीकरोतितथाईश्वरोबुद्ध्यादिसंगत्यातत्प्रयुक्तभोगाशयास्वनित्यशुद्धपूर्णानंदस्वभावमुपेक्ष्यजीवत्वमंगीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ उपाधिप्रा
धान्येनभोग्यान्युपहितप्राधान्येनभोक्तृणीतिद्विविधानिमायागतानादिद्विविधसंस्कारपरंपरानुसारिणोहिरण्यगर्भात्मकादाद्यविस्पंदाज्जातानिमायागंधर्वनगरवदाविर्भूतानि
अतोमिथ्यात्वान्निष्कारणानिवास्तवसामग्रीनिरपेक्षाणिनहिस्वाप्नघटादिःस्वोत्पत्तौदंडचक्रादिसामग्रीसापेक्षइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवति
पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन तस्माल्लोकात्पुनरेत्यान्यस्मैलोकायकर्मणइत्यादिश्रुतिषुजन्मकर्मणोर्बीजांकुरवदनादिःपरस्परकार्यकारणभावोवगम्यतेतत्कथमीश्व
रस्यकर्मशून्यस्यजीवभावेनाद्यसर्गेजन्मोच्यतेतत्राह ॥ ईश्वरादिति ॥ स्वकृतैरुपहितकृतैः ॥ नेश्वरस्यजीवभावेकर्मापेक्षाकिंतुजीवभावापन्नस्यनंतरदेहादिजन्मनिपूर्वपूर्वदेहादि
कृतकर्मापेक्षा यथासवितुर्जलेप्रतिबिंबनेनचलनादिक्रियापेक्षाप्रतिबिंबस्यतरंगभेदेषुसंक्रमेतत्तद्गतविक्रियानुभवेचोपाधिक्रियापेक्षातद्वदितिभावः ॥ ३ ॥

तदम्पटमाह ॥ कायकारणभावइति ॥ तथाचोक्तवार्तिके ॥ वियद्वस्तुस्वभावानुरोधादेवनकारकात् ॥ वियत्सपूर्णतोत्पत्तौकुम्भस्यैवदशाधियामिति ॥ ४ ॥ पश्चात्त्वेपांकर्मा
र्णानिवृत्त्युपायमनन्तमाह ॥ आत्मज्ञानादिति ॥ यादृशमात्मानयोजानातिसतदनुरूपसंकल्पयतिसंकल्पानुरूपंचकरोति नहिमनुष्यादिदेहात्मताबुद्धिविनापुण्यपापेसंकल्पयति
करोतिवा ॥ तथाचोक्तभगवद्भिर्भाष्यकृद्भिः ॥ नह्यनभ्यस्तात्मभावेनदेहेनकश्चिन्नाभियतेइति ॥ देहाभ्यासोपिसंकल्पद्वारैवपुण्यपापप्रवृत्तिहेतुरित्याह ॥ संकल्पइति ॥ ५ ॥
संकल्पास्यात्मनिसंकल्पीतथाविधत्वपुण्यापुण्यप्रवृत्तिभागवासनादिसंतानेनबन्धस्यकारणम् ॥ ६ ॥ संकल्पत्यागेउपायमाह ॥ सावधानइति ॥ ग्राह्यग्राहकभेदभ्रमेहिसति
ग्राहकस्यग्राह्यअनुकूलताप्रतिकूलतानुसंधानाद्धानोपादानानुकूलप्रवृत्तिसंकल्पोभवति ॥ ग्राह्यग्राहकविभ्रमस्त्यागेनतत्साक्षिण्यैकात्म्यलक्षणसावधानत्वाभ्यासेतुसंकल्प

कार्यकारणभावायमादृशोजन्मकर्मणो ॥ अकारणमुपायातिसर्वेजीवा परात्पदात्॥४॥पश्चात्तेपांस्वकर्माणिकारणंसुखदुःखयो ॥
आत्मज्ञानात्समुत्पन्न संकल्प कर्मकारणम् ॥५॥ संकल्पित्वंहिबन्धस्यकारणंतत्परित्यज ॥ मोक्षस्तुनि संकल्पित्वंतदभ्यासपरोभव
॥६॥ सावधानोभवत्वंचग्राह्यग्राहकसंभ्रमे ॥ अजस्रमेवसंकल्पदशांपरिहरञ्छनै ॥७॥ माभवग्राह्यभावात्माग्राहकात्माचमा
भव ॥ भावनामखिलांत्यक्त्वायच्छिष्टंतन्मयोभव ॥ ८ ॥ अजस्रमयमेवार्थपतत्यक्षगणोनघ ॥ यद्यतेतत्ररागेणतत्रारागेणमुच्यते
॥९॥ किंचिद्यद्रोचतेतुभ्यंतद्बद्धोसिभवस्थितौ ॥ नकिंचिद्रोचतेचित्तेतन्मुक्तोसिभवस्थितौ॥ १०॥ तस्मात्पदार्थनिचयात्सहस्थावर
जंगमात्॥ तृणादेर्देवपर्यन्तान्माकिंचित्तवरोचताम्॥ ११॥ यत्करोपियदश्नासियज्जुहोपिददासियत् ॥ नकर्त्तासिनभोक्तासितत्रमु
क्तमति शर्मी॥ १२॥ सतोतीतनशोचतिभविष्यंचिंतयतिनो॥ वर्तमानंचगृह्णातिकर्मप्राप्तमखंडितम् ॥ १३ ॥ मनसिग्रथिताभावास्तृ
ष्णामोहमदादय ॥ मनसैवमनोरामञ्छेदनीयविजानता॥ १४॥

मूलवशाच्छिथिलत्वमिभाव ॥ ७ ॥ अमुमेवार्थंकठात्स्याह ॥ माभवेति ॥ यत्शिष्टसाक्षिस्वरूपंतन्मयस्तदेकरस ॥ ८ ॥ असावधानत्वेतुपाप्मेनुकूलरागाऽपवर्जनीयइतिदर्शय
न्वैराग्याभ्यासस्याप्यावश्यकतांदर्शयति ॥ अजस्रमिति ॥ ९ ॥ रागवैराग्ययो स्वरूपंविविच्यदर्शयंस्तयोर्बंधमोक्षलिंगतांदर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ यत्यदि ॥ तत्तर्हि ॥ १०॥
अपकृपावर्धनीयमधर्मारोरत्कपावर्धादेवादिहिरण्यगर्भस्तत्कार्यांतात्तद्भोग्यविषयरूपाद्वपदार्थनिचयान्निधारितंकिंचिदपितवनरोचताम् ॥ ११ ॥ मन्वेवपरवैराग्येणभोक्तृत्वाव
भज्यपरिभावनात्मानभोजनादिक्रियाणांदुःखमत्वात्तत्स्तनोबंध स्यात्वेवेत्याशक्याह ॥ यदिति ॥ तमताहुक्रियासुमुक्तमति.कूटस्थात्मनिविष्टमसि ॥ तथाचोक्तंभगवता ॥ नैव
किंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित्विति ॥ १२ ॥ इष्टवियोगानिष्टसंभावनादिप्रयुक्तशोकेनबन्धप्रसक्तिमाशंक्याह ॥ सतइति ॥ १३ ॥ सर्वबन्धजयेमनोजयएवोपाय सच
मनसैवनाम्यनत्याह ॥ मनसीति ॥ १४ ॥

1 अहासियदित्यपिपाठ.

यदुपायेनमनसामनोजयस्तमाह ॥ विवेकेनेति ॥ १५ ॥ मनसामनोजये आत्माश्रयदोषपरिहरति ॥ क्षालयनीति ॥ मलेनक्षारादिना ॥ १६ ॥ मनःसवलितोजीवस्तत्रकि यानश पृथक्कृत्यमनसाच्छेदनीयइतिदर्शयितुजीवरूपाणिविभजते ॥ जीवस्येति ॥ परित्यजमनसाछिधि ॥ १७ ॥ तानिदर्शयति ॥ पाणीत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ विश्व स्वरूपकनिरूपकसत्तास्फूर्तिप्रदमित्यर्थ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्थूलसूक्ष्मरूपेजीवस्यजाग्रत्स्वमयो.प्रसिद्धे तावन्मात्रपरित्यागेपिनसम्यक्तस्यपरिशुद्धिरित्यवस्थात्रयातीतजिज्ञा समानोराम पृच्छति ॥ जाग्रदिति ॥ स्थितसकीर्णमतएवस्पष्टमलक्षितम ॥ विशेषणतत्सकरव्यावर्तनेन ॥ २२ ॥ अहभावोजाग्रत्स्वमयोर्विक्षेपः अनहभाव सुपुप्तौतन्मूल

क्षालयंतिमलेनैवमलंक्षालनकोविदाः॥ १५॥ वार विवेकेनातितीक्ष्णेनबलादयइवायसा॥ मनसैवमनश्छिंधिसर्वभ्रमस्यशांतये॥ १६॥ जीवस्यत्रीणिरूपाणिस्थूलसूक्ष्मपराणिच॥ तत्रास्ययत्परंरूपंतद्भजद्वेपरित्यज॥ १७॥ पाणि पादमयोयोयंदेहोभोगायवल्गति॥ भोगार्थमेतज्जीवस्यरूपंस्थूलमिहास्थितम्॥ १८॥ स्वसंकल्पमयाकारंयावत्संसारभावियत्॥ चित्तंतद्विद्धिजीवस्यरूपंरामातिवाहिकम्॥ १९॥ आद्यंतरहितंसत्यंचिन्मात्रंनिर्विकल्पकम्॥ यत्तद्विद्धिपरंरूपंतृतीयंविश्वरूपकम्॥ २०॥ एतत्तुर्यपदंशुद्धमत्रबद्धपदोभव॥ संपरित्यज्यपूर्वेद्वेमातत्रात्ममतिर्भव॥ २१॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥जाग्रत्स्वप्नसुपुप्तेपुस्थि तंत्रिष्वप्यलक्षितम्॥ तुर्यंब्रूहिविशेषेणविविच्यमुनिनायक॥ २२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अहंभावानहंभावौत्यक्त्वासदसतीतथा॥ यदसक्तंसमंस्वच्छंस्थितंतत्तुर्यमुच्यते॥ २३॥ यास्वच्छासमताशांताजीवन्मुक्तव्यवस्थितिः॥ साक्ष्यवस्थाव्यवहृतौसातुर्यकलनोच्यते॥ २४॥ नैतज्जाग्रन्नचस्वप्नंसंकल्पानामसंभवात्॥ सुपुप्तभावोनाप्येतदभावाज्जडतास्थितेः॥ २५॥ शांतसम्यक्प्रबुद्धानांयथास्थि तमिदंजगत्॥ विलीनंतुर्यमेवाहुरबुद्धानांस्थिरंस्थितम्॥ २६॥ अहंकारकलात्यागेसमतायाःसमुद्भवे॥ विशरारौकृतेचित्तेतुर्याव स्थोपतिष्ठते॥ २७॥ अथेमंशृणुदृष्टांतंकथ्यमानंमयाधुना॥ प्रबुद्धोपियथाबोधमुपैषिविबुधोपम॥ २८॥ कस्मिंश्चित्काननाभोगेम हामौनंव्यवस्थितम्॥ दृष्ट्वाद्भुतमिदंकिंचिन्मुनिंपप्रच्छलुब्धकः॥ २९॥

मावरणतावुभौव्यष्टिरूपौजीवोपाधीसमष्टिरूपौतुअसद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेसदसतीतेचत्यक्त्वा ॥ २३ ॥ जीवन्मुक्तेषुव्यवस्थितिर्निष्कृष्टस्थितिर्य स्या. ॥ व्यवहृतौव्यवहारकालेसाक्ष्यवस्थेतिप्रसिद्धा ॥ २४ ॥ तस्याजाग्रदादिसकरवारयति ॥ नैतदिति ॥ जडताआवरणतत्स्थितेरज्ञानस्य ॥ २५ ॥ नन्वद्वितीयतुरीयजोयदा दिद्वैतकालेजीवन्मुक्तानामपिकथस्यात्तत्राह ॥ शातमिति ॥ विलीनंज्ञानबाधितम् ॥ २६ ॥ जलविलीनसैधववद्विशरारौकृतेसति ॥ २७ ॥ जाग्रतोव्यवहरतःकथचित्त.वि शरारुस्यादित्यसभावनामृगव्याधीयोदाहरणेनवारयति ॥ अथेममित्यादिना ॥ २८ ॥ महामौनज्ञानबाधितवागादिचेष्टम् ॥ इदवक्ष्यमाणंपप्रच्छ ॥ २९ ॥

१ आपद्मावादीत्यपिक्वचित्पाठः

वाण्भिन्नमभिद्रुतपलायितमृगपश्चाद्भागेउपगतालुब्धकइतिपूर्वान्वयि ॥ किंपमच्छतदाह ॥ मुनेइत्यादिना ॥ ३० ॥ पुनर्मृगइत्युक्तिभ्रममात् ॥ ३१ ॥ व्यवहारेष्वनभ्यस्ते ष्वितिशेष ॥ ३२ ॥ अहंकारमयमभिमानप्रचुरम ॥ चिरसंदेव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतस्तादृशमुन्यनुभवश्रुत्यादिवाप्यत्वात्तुर्यैतराजाग्रदादिदशास्थूलादिदेहाश्चनास्ति ॥ ३५ ॥ गुणमयपात्मकमायामयचित्तकार्यत्वात्तिसृणामवस्थानांमायाबाधेचित्तस्यमृतत्वादपितदुपादेयावस्थानामसत्वमित्याह ॥ जाग्रदित्यादिना ॥ ३६ ॥ तिस्रोऽवस्थारजआदि गुणत्रयधर्मेणनिधाविभज्यदर्शयति ॥ घोरमिति ॥ स्वर्गनरकपुनर्जन्मादिहेतुपुण्यपापोत्पादनाद्‍नीभावाधिक्याच्चजाग्रन्मयजाग्रदवस्थचित्तघोरमित्यापूसम् ॥ ३७ ॥ गुण त्रयात्मकमायाच्छन्नविभिर्हीनम ॥ मनश्चित्तयोगिनांप्रारब्धशेषभोगायप्रसमनिशेषक्षयमिवसत्वांशएवानुवर्ततेनरजस्तमोंशलेशइत्याह ॥यत्वेति ॥ रजसाअक्षोभ्यमाणत्वाच्च

पश्चाद्उपगतोबाणभिन्नमृगमभिद्रुतम् ॥ मुनेमर्दायनाणेनविद्धोन्मृगइहागत ॥ ३० ॥ क्वप्रयातोन्मृगइतिप्रत्युवाचसतमुनि ॥ समर्शी
लावयसाधोमुनयोवनवासिन ॥ ३१ ॥ नास्माकमस्त्यहंकारोव्यवहारेपुयक्षम ॥ सर्वाणींद्रियकर्माणिकरोतिहिसखमन ॥ ३२ ॥
अहंकारमयतन्मेनूनप्रगलितचिरम् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यादशावेद्मिनकाश्चन ॥ ३३ ॥ तुर्यएवहितिष्ठेहतत्रदृश्यनविद्यते ॥ इतितस्य
वच श्रुत्वामुनिनायस्यराघव ॥ ३४ ॥ लुब्धकोर्थमविज्ञायजगामाभिमतांदिशम् ॥ अतोवच्मिमहाबाहोनास्तितुर्यैतरादशा ॥ ३५ ॥
निर्विकल्पाहिचित्तुर्यतदेवास्तीहनेतरत् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यत्रयरूपहिचेतस ॥ ३६ ॥ घोरशांतचमूढच आत्मचित्तमिहास्थितम् ॥
घोरजाग्रन्मयचित्तशांतस्वप्नमयस्थितम् ॥ ३७ ॥ मूढसुषुप्तभावस्थत्रिभिर्हीनमृतभवेत् ॥ यच्चचित्तमृततत्रसत्वमेकस्थितसमम् ॥
तदेवयोगिन सर्वेयत्नात्संपादयंतिहि ॥ ३८ ॥ समस्तसंकल्पविलासमुक्ततुर्येपदेतिष्ठनिरामयात्मा ॥ यत्रास्थिता साधुसदैवमुक्ता प्रशां
तज्ञटामुनयोमहांत ॥ ३९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० मृगव्याधीयनामचतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सिद्धांतोध्यात्मशास्त्राणांसर्वापह्नवएवहि ॥ नाविद्यास्तीहनोमायाशांतंब्रह्मेदमक्रमम् ॥ १ ॥

मम ॥ तादृशेचित्तेनिमन्यातिशयेनस्वात्मसुखस्यसदैवाविर्भावात्सर्वव्यापारोपरमेणसमाध्यभ्यासयत्नात्संपादयतीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अतस्त्वमपितादृशचित्तसंपादनतुर्यपदेविश्रां तस्तिष्ठेत्याह ॥ समस्तेति ॥ स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वापह्नवसिद्धांतवादिनां यथाविभ्रमा ॥ तुर्येतथाविधेस्थैर्यसोपायमुपदिश्यते ॥ १ ॥ अविद्यायाअहंजीवस्यावस्थात्रयप्रपंचस्यमाययाऐश्वरस्यावियदादिप्रपंचस्यचेतिसर्वस्याद्वैतज्ञानस्यापह्नवआत्मान मधिष्ठानपदत्तानांश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिशास्त्राणांपरमसिद्धांतोनवस्तुप्रकाशन स्वप्रकाशस्यात्मवस्तुन स्वत सिद्धत्वात्तस्मिन्नद्वैतेप्रमाणाप्रसरादित्याह ॥ सिद्धांतइति ॥ शां तसर्वोपद्रवरहितमक्रमनित्यापरोक्षप्रमाणशाब्देनकम्पतइत्यक्रममवगाहुमशक्यमित्यर्थ ॥ तथाचश्रुति ॥ यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासहेति ॥ तथाचब्रह्मविदाचार्यैरप्युक्त म् ॥ यत्परमेयप्रमाणकिमर्थप्रामाणमितिचस्विद्धतुनिवर्तकत्वादिति ॥ १ ॥

श्रुत्यादिसिद्धांतापरिज्ञानादेवस्वबुद्धिवैभवेनजगन्मूलान्वेषिणांवादिनांब्रह्मशब्दवाच्येसर्वशक्त्यात्मकमायाशबलेब्रह्मणिबुद्धिदोषवैचित्र्यान्नानाविधा कल्पना प्रवृत्ताइत्या
ह ॥ शांतइतिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥ निर्णीयस्वस्वबुद्ध्यनुसारेणसिद्धांतभेदान्कल्पयित्वा ॥ ३ ॥ सर्वंमायातदृश्यजातपरित्यज्य ॥ समनस्कसर्वेंद्रियव्यापारोपरमान्महामौनी ॥ पू
र्णानंदचिदात्मनिनिर्वाणवान्सन्आत्मन्येवास्वेतिपरेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पंचमादिभूमिकाजयाज्जाग्रदवस्थोपिसुषुप्तइवस्थित. ॥६॥ अवेदनात्प्रियद्वेष्यत्वाननुसंधानात् ॥७॥
अवेदनादित्येतदेवस्पष्टयति ॥ दृष्ट्वेति ॥ ८ ॥ सवेदनीयचिंतनीयम् ॥ असुखदुःखम ॥ मध्यमतदुभयसाधनम् ॥ ९ ॥ विज्ञात सर्वेषाभुवनत्रयवस्तूनासारोयेन अतएवश्रीम
त्स्वत सर्वत.प्रकाशेनशोभमानयद्रसायननिरतिशयसुखममृतंचतन्मयः ॥ अतएवचआसमतात्पीनपुष्टमंडलयस्यतादृशोयःशशांक पूर्णचंद्रस्तत्कल्प.परंपरमात्मानमभ्युपेत

शांतएवचिदाभासेस्वच्छेसमसमात्मनि ॥ समग्रशक्तिखचितेब्रह्मेतिकलिताभिधे ॥ २ ॥ निर्णीयकेचिच्छून्यत्वंकेचिद्विज्ञानमात्रताम् ॥ केचिदीश्वररूपत्वंविवदंतेपरस्परम् ॥ ३ ॥ सर्वमेवपरित्यज्यमहामौनीभवानघ ॥ निर्वाणवान्निर्मननःक्षीणचित्तःप्रशांतधीः ॥ ४ ॥ आत्मन्येवास्वशांतात्मामूकांधबधिरोपमः ॥ नित्यमंतर्मुखोभूत्वास्वात्मनांतःप्रपूर्णधीः ॥ ५ ॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघव ॥ अंतःसर्वपरित्यागीबहिःकुरुयथागतम् ॥ ६ ॥ चित्तसत्तापरंदुःखंचित्तासत्तापरंसुखम् ॥ अतश्चित्तंचिदेकात्मानयक्षयमवेदनात् ॥ ७ ॥ एता दृष्ट्वारम्यमरम्यंवास्थेयंपाषाणवत्समम् ॥ एतावतात्मयत्नेनजिताभवतिसंसृतिः ॥ ८ ॥ सवेदनीयंनसुखंनासुखंनचमध्यमम् ॥ एता वतात्मयत्नेनदुःखांतोनंतआप्यते ॥ ९ ॥ आपीनमंडलशशांकवदंतरेवश्रीमद्रसायनमयःसुखमेतितज्ज्ञः ॥ विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तु सारःकुर्वन्ननामकुरुतेपरमभ्युपेतः ॥ १० ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० तुर्यस्थैर्योपायकथनंनामपंचविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सप्तानांयोगभूमीनामभ्यासःक्रियतेकथम् ॥ कीदृशानिचचिह्नानिभूमिकां प्रतियोगिनः ॥ १ ॥

स्तज्ज्ञोजीवन्मुक्तिसुखमेति ॥ कुर्वन्नपिप्रारब्धोपनीतंव्यवहारंनकुरुते ॥ प्रतिबिंबचेष्टायामिवनस्वस्यकर्तृत्वंपश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० पंचविंशत्युत्तरशततम.सर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उच्यतेयोगभूमीनामभ्यासक्रमलक्षणे ॥ अंतरालेमृतौभोगास्ततोजन्मांतरेजय. ॥ १ ॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघवेतिचतुर्थभूमिकारूढंरामंप्रतिपंचमादिभूमिकास्थितिःसंपाद्येत्युक्तम् ॥ तत्संपादनकामोरामःस्वजितजेतव्यभूमिकाविभागज्ञानायतल्लक्षणानितदभ्यासक्रमंचपृच्छति ॥ सप्तानामिति ॥ भूमिकांप्रतिप्रतिभूमिकंयोगिनःकीदृशानिचिह्नानिभवंति ॥ वीप्सायांप्रतेःकर्मप्रवचनीयसंज्ञायाद्विर्वचनस्याव्ययीभावस्यवाआवश्यकत्वात्तदकरणंछांदसम् ॥ १ ॥

पृष्टभूमिकाभ्यासक्रमकथयिष्यन्प्रसिद्धत्वदधिकारिणंप्रवृत्तिशास्त्राधिकारिभ्यादत्तदर्शयितुंतौविभज्यतयोर्लक्षणभेदात्किमप्रतिजानीते ॥ प्रवृत्तश्चेति ॥ पुमान्वेदमार्गस्थ पुरु
ष ॥२॥ तमादौरागादिदर्शीविपरीतबुद्ध्याप्रवृत्तस्यलक्षणमाह ॥ कियदिति ॥ तत्प्रसिद्धविषयशून्यत्वेनप्रसिद्धनिर्वाणकियन्नाम ॥ नभोगरागिणांबहुमतमित्यर्थः ॥ उच्चावचभो
गप्रपञ्चासक्तितरेवमपरम् ॥ यथाहुः ॥ अपिवृंदावनेरम्येशृगालत्वंसवांछति नतुनिर्विषयमोक्षंकदाचिदपिगौतमइति ॥ इतिएवप्रकारेणनिश्चित्यकर्तव्यस्यनित्यनैमित्तिकका
म्यकर्मजातस्यप कर्ता ॥३॥ निवृत्तलक्षयिष्यन्निवृत्तिहेतुविवेकमवर्णयितुंतद्दौर्लभ्यमाह ॥ चलेति ॥ यथायादोगणकोटिभि प्रचण्डपवनैर्वडवानलक्वथनादिभिश्चात्यन्तचल
पूर्वापराणवद्वयान्तरेविहरतांकूर्माणांग्रीवाणामन्तरपिगलनादिप्रयुक्तभयेनप्रविष्टेषांतप्रवेशात्पुनर्निर्गमाश्चासम्भवेयास्तद्वत्संभवेयानांमृत्युमुखप्रवेशपुनर्निर्गमनलक्षणा
नोजन्मनामन्तेकश्चिदेवपुमान्विवेकीजायतइत्यर्थः ॥ अथवाक्षाराणवस्यमहाकूर्मग्रीवायथाअनेकशः कण्ठच्छिद्रेप्रविश्यनिर्गतापिक्षाराणवरसमेवास्वादयतीतमेवबहुमन्यमा
ना आत्मस्यनक्षीराणवरसंजानाति अतकस्मिंश्चित्तुचलयोःक्षारक्षीरार्णवयोर्मिश्रणावसरेतदुभयान्तरलक्षणच्छिद्रेग्रीवाप्रवेशेक्षीररसमास्वाद्यक्षाररसात्क्षीररसस्यविवेकिनीभू
त्वातदासक्ताजायतेतद्वज्जीवोपिभाग्यविषयरसानेवबहुमन्यमानोऽनेकजन्मनामन्तेभाग्यादयादध्यात्मशास्त्ररसमास्वाद्यविवेकीतदासक्तोजायतइत्यर्थः ॥ अथवाअमृतोत्पादना

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ प्रवृत्तश्चनिवृत्तश्चभवतिद्विविधःपुमान् ॥ स्वर्गापवर्गोन्मुखयोः शृणुलक्षणमेतयोः ॥ २ ॥ कियत्तन्नामनिर्वाण
परमस्तिरिहमे ॥ इतिफलंतथ्यकताय सप्रवृत्तइतिस्मृतः ॥ ३ ॥ चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् ॥ अनेकजन्मनामन्तेविवेकी
जायतेपुमान् ॥ ४ ॥ असारायतसंसारव्यवस्थालममेतया ॥ किंकर्मभिःपर्युषितैर्दिनैर्तैरेवनीयते ॥ ५ ॥ क्रियातिशयनिर्मुक्तकिंस्या
द्विश्रमणपरम् ॥ इतिनिश्चयवान्योंत सनिवृत्तइतिस्मृतः ॥ ६ ॥

येषामसुरैः समुद्रमथनेक्रियमाणेयथामथाचलाधारस्यकूर्मभूतस्यभगवतः समस्तभुवनाधारत्वात्तद्बहिश्चमथ्यमानचलार्णवयुगस्यच्छिद्रेक्रमेणप्रथमममृतमुत्पन्नंतत्स्वास्वादने
मपराक्षार्थंप्रवृत्तापाश्चअनेकपाननप्रवेशबहिर्निर्गमनजन्मनामन्तेअन्तर्बहिर्ग्रीवायांप्रथमममृतमुत्पन्नंतमैवतदास्वाद्यक्षीराम्लविवेकिनीजायतेतद्वद्यमुमुक्षुरपिश्रवणोपायेन
बहिर्मनननिदिध्यासनाभ्यामतश्चप्रद्यालनतत्त्वविवेकायपरस पुमाननेकजन्माभ्यासवशात्तेअन्तरेवबहिःश्रवणावसरेवासाक्षाद्विवेकेननिरतिशयानन्दमास्वादयतीत्यर्थः ॥ अथ
वाचलयोरमवयार्युगस्ययुग्मस्यच्छिद्रमध्यवर्तितीरविवरेकूर्मस्यग्रीवयासाधनभूतयाप्रवेशोसतियथापुरतोनिर्गमनेपश्चान्निवर्तनेतथैवच्छिद्रावस्थानेवानकापिविश्रान्तिस्त
थापाकृतभवसागरपरित्यज्यभवान्तरमनिविविक्षोर्जीवस्यनकापिविश्रान्ति ॥ तथाहि ॥ भाक्तनेजन्मनिजरामरणादिदुःखपरंपराभाविनिवाल्यादिदुःखसततिर्मध्यवर्तिनिया
ननादृग्भवासवामहदुःखमिति ॥ इत्थंदुःखमयानामनेकेषांजन्मनामन्तेपुमान्कुतश्चित्पुण्यपरिपाकाद्विवेकीजायते ॥ ४ ॥ कीदृशोविवेकोस्यजायतेतमाह ॥ असारेत्या
दिना ॥ विविधाविरुद्धावावस्थितिर्व्यवस्था असाराविश्रान्तिसुखहीना ॥ पर्युषितैर्भुक्तपरिणामैः ॥ ५ ॥ क्रियाप्रयुक्तैरतिशयैरुत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कारैर्निर्मुक्तकूटस्थमि
त्यर्थः ॥ इतिविचारणदृढत्वपारनीयमितिनिश्चयवान् ॥ ६ ॥

---

१ इदमधिकमर्थान्तरकाष्ठमरिस्थपुस्तकपुस्तकान्तरयोपलभ्यन् २ अशुचिपरिणामैरित्यपिक्वचित्पाठः

उदाररूपासुचित्तशुद्ध्यनुकूलासुशौचसत्सगेश्वरोपासनजपा
तस्यप्रथमभूमिकाप्राप्तिक्रममाह ॥ कथमित्यादिना ॥ ७ ॥ भावनासुभोगतत्साधनचिंतासु ॥ विरागवैरस्यम् ॥ उदाररूपासुचित्तशुद्ध्यनुकूलासुशौचसत्सगेश्वरोपासनजपा ॥ ९ ॥ परेषा
दिरूपासुक्रियासुक्रमतेसज्जते ॥ तेनचान्वहचित्तशुद्ध्युपचयेनतृष्णाक्षयानुमोदते ॥ ८ ॥ विचिकित्सतिजुगुप्सते ॥ मर्माणिपरेषारहस्यदोषान्नोदाहरतिनभाषते ॥ ९ ॥ परेषा
दिरूपासु... ॥ भोगेचपापावश्यभावात्तनापेक्षते ॥ १० ॥ पेशलान्यनुद्वेगकराणि ॥ उचितानिस
स्वस्यचमनस.अनुद्वेगकराणिमृदून्यल्पायासमहाफलानियमनियमादिकर्माणिसेवते ॥ तदेति ॥ सज्जनानूशातिदातिज्ञानविज्ञानसपन्ना
त्यप्रियहितादिरूपाणि ॥ ११ ॥ एवगुणविशिष्टपुरुषस्यसच्छास्त्रश्रवणाधिकारलक्षणायाप्रथमभूमिकायामवतारइत्याह ॥ १२ ॥ भूमिकावा
न ॥ १२ ॥ यत.कुतश्चित्तत्सेवानुकूलधनादिसाधनमानीयतान्सेवमानस्तन्मुखाज्ज्ञानशास्त्राणिपुराणमोक्षधर्माध्यात्मसहितादीन्यवेक्षतेश्रृणोतीत्यर्थ. ॥ १२ ॥ भूमिकावा

कथंविरागवान्भूत्वासंसाराद्धिंधतराम्यहम् ॥ एवंविचारणपरोयदाभवतिसन्मतिः ॥७॥ विरागमुपयात्यंतर्भावनास्वनुवासरम् ॥ क्रि यासूदाररूपासुक्रमतेमोदतेन्वहम् ॥८॥ ग्राम्यासुजडचेष्टासुसततंविचिकित्सति ॥ नोदाहरतिमर्माणिपुण्यकर्माणिसेवते ॥ ९ ॥ मनो नुद्वेगकारीणिमृदुकर्माणिसेवते ॥ पापाद्बिभेतिसततंनचभोगमपेक्षते ॥ १० ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणिपेशलान्युचितानिच ॥ देशकालोपप न्नानिवचनान्यभिभाषते ॥ ११ ॥ तदासौप्रथमामेकांप्राप्तोभवतिभूमिकाम् ॥ मनसाकर्मणावाचासज्जनानुपसेवते ॥ १२ ॥ यतःकु तश्चिदानीयज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते ॥ एवंविचारवान्यःस्यात्संसारोत्तारणंप्रति ॥ १३ ॥ सभूमिकावानित्युक्तःशेषःस्वार्थइतिस्मृतः ॥ वि चारनाम्नीमितरामागतोयोगभूमिकाम् ॥ १४ ॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणाम् ॥ मुख्ययाव्याख्ययाख्याताञ्छ्रयतेश्रेष्ठपं डितान् ॥ १५ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञःकार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ जानात्यधिगतश्रव्योगृहंगृहपतिर्यथा ॥ १६ ॥

न्प्रथमभूमिकाप्रविष्टइत्युक्तः ॥ शेष उक्तसाधनचतुष्टयादिसपत्तिहीनस्त्वध्यात्मप्रथासक्तोपिरागादिनाअनधिकारिजनप्रतारणेनार्जनादिनाउदरभरणशीलत्वात्स्वार्थोविच कइत्यर्थ. ॥ सेयशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिका ॥ तस्यक्रमेणद्वितीयभूमिकाप्रवेशक्रममाह ॥ विचारेति ॥ भूमिकामागत अधिकारप्राप्त्याऽवतीर्णः ॥ १४ ॥ सतत्रकिंकरोति तदाह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतीनास्मृतीनासदाचाराणाधारणाध्यानकर्मणासाध्येनसमाधिनासाधनैश्चयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारै प्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचमुख्य याअनुष्ठानानुष्ठापनफलोपहितयाव्याख्ययाव्याख्यानेनख्यातान् आत्मतत्वानुभवोपदेशकुशलत्वाच्छ्रेष्ठान्पडितान्गुरून्श्रयतेश्रवणमननादिविचारायशरणगच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठमिति ॥ १५ ॥ स्वयंव्याकरणाद्यगाभिज्ञत्वात्पदानातदर्थानाचवाच्यलक्ष्यादिरूपाणालक्षणादिप्र विभागज्ञ.शिष्योगुरुमुखादधिगतश्रव्य सन्कार्यसाध्यकर्मकाडार्थस्तद्विलक्षणमकार्यसिद्धब्रह्मकाडार्थस्तयोर्विनिर्णयगृहपतिःस्वगृहकोष्ठविभागमिवस्पष्टजानाति ॥ १६ ॥

---

१ कर्मणामितिपष्ठाबहुवचनघटितस्तस्येत्यतोमथःसर्वत्रापलब्धोपिविसगतत्वाद्विचारणाय ॥ यदितुधारणाध्यानकर्मण साध्येनसमाधिनासाधनैर्यमनियमासनप्राणा यामप्रत्याहारैःसहधारणाध्यानेकर्मणीप्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचेतिपाठ.कल्प्यतेतर्हिसर्वंसगतमितिभाति ॥ धारणाध्यानेकर्मणीयस्येतिसमासः ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपा दकभावःसबधःषष्ठ्यर्थः ॥

यद्विलोकमर्यादानुसारणपराश्रितामपि ॥ अनेनप्रथमभूमिकायामेवतेपामतनिवृत्ततादर्शिता ॥ १७ ॥ शास्त्ररहस्यंपरमतात्पर्यंप्रमाणासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ गुरु सज्जनाभिमतमात्मरहस्यप्रमेयासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ १८ ॥ एवंद्वितीयभूमिकांजितवतस्तृतीयभूमिकाप्रवेशमाह ॥ असंसगेति ॥ ततस्तृतीयांभूमिकांपततिप्रविशति ॥ १९ ॥ यथावदिति श्लोकद्वययथायोगपूर्वभूमिकाद्वयानुवाद ॥ २० ॥ २१ ॥ ग्रामवासविक्षेपवाद्गुल्येनसमाप्यम्यासानिर्वाहाद्वनवासविहारेण ॥ २२ ॥ ननुपि तत्प्रसारणभूम्यानकालेपूर्वभूमिकाद्वयधर्मानुवृत्तिरप्यावश्यकीतिदर्शयति ॥ अभ्यासादिति ॥ २३ ॥ असंगसुखसौम्यनस्तुक्तिविभज्यम्याचष्ट ॥ तृतीयामिति ॥ २४ ॥ सा

मदाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायिताम् ॥ यद्विरप्याश्रितामीपत्त्यजत्यहिरिवत्वचम् ॥ १७ ॥ इत्यभूतमतिःशास्त्रगुरुसज्जनसेवनात् ॥ सरहस्यमशेषेणयथावदधिगच्छति ॥ १८ ॥ असंसर्गाभिधामन्यांतृतीयायोगभूमिकाम् ॥ तत पतत्यसौकात पुष्पशय्यामिवामलाम् ॥ १९ ॥ यथावच्छास्त्रवाक्यार्थेमतिमाधायनिश्चलम् ॥ तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मकथनक्रमै ॥ २० ॥ ससारनिंदकैस्तद्वैराग्यकरणक्रमै ॥ शिलाशय्यासमासीनोजरयत्यायुराततम् ॥ २१ ॥ वनवासविहारेणचित्तोपशमशोभिना ॥ असंगसुखसौम्येनकालनयतिनीतिमान् ॥ २२ ॥ अभ्यासात्साधुशास्त्राणांकरणात्पुण्यकर्मणाम् ॥ जतोयथावदेवेयवस्तुदृष्टि प्रसीदति ॥ २३ ॥ तृतीयाभूमिकांप्राप्यबुधोनुभवतिस्वयम् ॥ द्विप्रकारमसंसर्गतस्यभेदमिमंशृणु ॥ २४ ॥ द्विविधोयमसंसग सामान्य श्रेष्ठएवच ॥ नाहंकर्तानभोक्ताचनबाध्योनचबाधक ॥ २५ ॥ इत्यसंजनमर्थेपुसामान्यासगनामकम् ॥ प्राक्कर्मनिर्मितसर्वमीश्वराधीनमेवच ॥ २६ ॥ सुखवायदिवादुःखंकैवात्रममकर्तृता ॥ भोगाभोगामहारोगा सपद परमापद ॥ २७ ॥ वियोगायैवसयोगाआधयोव्याधयोधिय ॥ कालश्चकलनायुक्तःसर्वभावाननारतम् ॥ २८ ॥ अनास्थयेतिभावानांयद्भावनमांतरम् ॥ वाक्यार्थलब्धमनस सामान्योसावसंगम ॥ २९ ॥

मान्यःपूर्वभूमिकासाधारण ॥ स्वदेहक्रियाफलयोर्नकर्तानभोक्ताचेत्युदासीन ॥ परक्रियाफलानांचनबाध्योबाधकश्चेत्यसग ॥ २५ ॥ इतिनिश्चयेन ॥ अर्थेपुदृश्येष्वसंजनमनभिष्वग ॥ सामान्यासंसर्गमेवद्रढयितुंप्रपचयति ॥ प्राक्कर्मेतिसार्धेर्मिभि ॥ सुखवाप्राप्यमाणंयदिवादुःखंवाप्राप्यमाणसर्वप्राक्कर्मनिर्मितकर्मस्वातंत्र्यपक्षे ईश्वरस्वातंत्र्यपक्षेत्वीश्वराधीनमेव ॥ चाशब्दउत्तरपक्षस्यप्रामाणिकत्वद्योतनार्थ ॥ २६ ॥ पक्षद्वयेपिममास्वातंत्र्यात्तस्मात्तत्र कर्तृत्वानुशासनिर्काकर्तृताकैवनकाचिदपीत्यर्थ ॥ असंसगोपयुक्तामन्यामप्यनास्थाहेतुभावेपुदर्शयति ॥ भोगाइति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इयमनास्थापिमन्नचावदिसाहाभ्येनवाक्यार्थज्ञानासक्तस्यैवासंसगसुखायनान्यस्येत्याह ॥ वाक्यार्थेति ॥ २९ ॥

अयंचासंसग.पूर्वभूमिकयोरेवसत्संगाद्युपायैःसम्यगभ्यसनीयइत्याह ॥ अनेनेति ॥ श्रवणमननात्मिकानामात्मसविदांप्रयोगेणआवर्त्तनेन ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्र
माट्टत्तिरसकृदुपदेशादिति ॥ ३० ॥ आत्मवस्तुनिप्रमाणप्रमेयासभावनाद्वयनिरासेनस्फुटतांइत्थमेवात्मवस्त्विति विश्वासगोचरतामागतेसति ॥ ३१ ॥ सप्तम्यंतत्रयपूर्वान्वयि
वस्तुनीत्यस्यविशेषणम् ॥ श्रेष्ठासंसगंदर्शयति ॥ नाहमित्यादिना ॥ नाहंकर्त्ताकित्वीश्वरएवकर्त्ता ॥ ममप्राकृतमिदानीक्रियमाणवाकर्मनास्तीत्यादिनिरासतत्प्रतियोग्यादि
विकल्पशब्दार्थवेदनामपिदूरतरेकृत्वायन्मौनमासनमितिपरेणान्वयः ॥ ३२ ॥ मौनवाङ्मनश्चक्षुरादिचेष्टाशून्यनिदिध्यासनपरिपाकफलनिर्विकल्पसमाधिनायत्आसनमव
स्थानम् ॥ ३३ ॥ यद्वत्नैकरस्यविलीनचित्तवृत्त्यात्मकमासितमतर्बाह्यादिसर्ववस्त्वालबनशून्यमित्यर्थः ॥ चेतनेचिदाभासे ॥ सर्वाविषयसमम्यः ॥ ३४ ॥ यतआसितभास

अनेनक्रमयोगेनसंयोगेनमहात्मनाम् ॥ वियोगेनासतामंतःप्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥ ३० ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंतताभ्यासयोगतः ॥ करामलकवद्वस्तुन्यागतेस्फुटतांदृढम् ॥ ३१ ॥ संसारांबुनिधेःपारेसारेपरमकारणे ॥ नाहंकर्त्तेश्वरःकर्त्ताकर्मवाप्राकृतंमम ॥ ३२ ॥ कृत्वादूरतरेनूनमितिशब्दार्थभावनम् ॥ यन्मौनमासनंशांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३३ ॥ यन्नांतर्नबहिर्नाधोनोर्ध्वंनाशासुनांबरे ॥ नपदार्थेनापदार्थेनजडेनचचेतने ॥ ३४ ॥ आसितंभासनंशांतमभासंनभसासमम् ॥ अनाद्यंतमजंकांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३५ ॥ संतोषामोदमधुरःसत्कार्यामलपल्लवः ॥ चित्तनालाग्रसंलीनोविघ्नकंटकसंकटः ॥ ३६ ॥ विवेकपद्मोरूढोंतर्विचारार्कविकासितः ॥ फलंफलत्यसंसंगात्तृतीयांभूमिकामिमाम् ॥ ३७ ॥ समवायाद्विशुद्धानांसंचयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ काकतालीययोगेनप्रथमोदेतिभूमिका ॥ ३८ ॥ भूमिःप्रोदितमात्रातैरमृतांकुरिकेवसा ॥ विवेकेनांबुसेकेनरक्ष्यापाल्याप्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

नंस्वप्रकाशचिद्रूपम ॥ अभासप्रकाशकांतरशून्यम ॥ ३५ ॥ सचायंसमाधिःसदाचारोपबृंहितविवेकस्यफलमितिवक्तुंविवेकंपद्मत्वेनरूपयति ॥ संतोषेति ॥ सत्कार्याणिनि
ष्कामकर्माणिउपासनगुरुशुश्रूषाश्रवणादीन्येवपल्लवायस्य ॥ चित्तलक्षणनालापेसलीनैरागादिवासनाप्रभवैर्बहुतरविघ्नकटकैःसंकटोनिबिडितः ॥ ३६ ॥ सोयमसंसंगएवतृ
तीयाभूमिकेत्याह ॥ फलमिति ॥ ३७ ॥ प्रथमभूमिकैवानेकजन्मसचितसुकृतपरिपाकैरैहिकपुण्यसचयैश्वदैवादकुरिताचेत्तैवसत्सगमादिनामहतायत्नेनरक्षणीयासाचेद्रक्षि
ताअनायासेनैवद्वितीयादिभूमिकाःसेत्स्यंतीतितत्रैवयत्नाधिक्यमुपदिशति ॥ समवायादिति ॥ विशुद्धानांतत्त्वविदांसमवायाद्दानमानभजनाद्युपायैर्मेलनात् ॥ ३८ ॥ समवेतै
स्तैःकिंकार्यंतदाह ॥ भूमिरिति ॥ यतस्तैर्विशुद्धैःसाशुभेच्छालक्षणाभूमिरीषच्छुभप्रवृत्त्युन्मुखतयाप्रोदितामेघैरंकुरिताभूमिरिवप्रतिदिनविवेकोपदेशलक्षणेनांबुसेकेनयथाअ
मृताअम्लानाभवतितथारक्ष्यावर्धनीयादुष्प्रवृत्त्यादिविघ्ननिवारणयत्नेनपालनीयाचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एपा॥श्च्याहाधनचतुष्टयमध्ये वैराग्यलक्षणेनशांत्यादिलक्षणेनसार्थंनांशेनप्रथममंकुरितोह्लसतितमेवांश विचारेणोदयमभिवर्द्धनयेत्॥ ४० ॥ एकोंशोऽभिवर्धितोऽन्याउत्त रभूमिकाभ्यस्यमवसाधयिष्यतीत्याह ॥ एपति ॥ ४१ ॥ सोपायवर्णितांतृतीयभूमिकांसफलामुपसहरति ॥ श्रेष्ठति ॥ ४२ ॥ मसंगादनरालेमूढस्युदययाराम पृच्छति ॥ मूदस्येति ॥ आभिजात्याद्यधिकारिविशेषणहीनस्याध्यात्मकथाविमुखस्यकामभोगार्थमेवप्रवृत्तस्याधमस्यसोपायांतरेणमोक्षोस्तिवानवेतिप्रथमप्रश्नार्थ ॥ ४३ ॥ आद्यभूमिकाप्रथमप्रवाक्षणानारयाभावेकेचिद्व्याधिदशायांमृतस्यकीदृशीगतिरितिद्वितीयस्य ॥ ४४ ॥ आद्यप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ मूढस्येत्यादिसार्धद्वयेन ॥ काकतालीययोग

येनांशेनोह्लसत्यपाविचारेणोदयंनयेत्॥ तमेवानुदिनयत्नात्रुपीवलइवांकुरम्॥ ४० ॥ एपाहिपरिमृष्टांतरन्यासांप्रसवैकभू ॥ द्विती यांभूमिकायत्नात्तृतीयांप्राप्नुयात्तत ॥४१॥श्रेष्ठासंसगताद्येपावतीयाभूमिकात्रहि॥भवतिप्रोज्झिताशेपसंकल्पकलन पुमान॥४२॥ श्रीरामउवाच॥ ॥मूढस्यासत्कुलोत्यस्यप्रवृत्तस्याधमस्यच॥ अप्रामयोगिसंगस्यकथमुत्तरणंभवेत्॥ ४३ ॥ एकामथद्वितीयांवाव तीयांचितरांचवा॥आरूढस्यमृतस्यायकीदृशीभगवन्गति ॥४४॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥मूढस्यारूढदोपस्यतावत्संसृतिराततां॥या वज्जन्मांतरशतं काकतालीययोगत ॥ ४५॥ अथवासाधुसंगत्यावैराग्यनाभ्युदेतिहि॥ वैराग्येभ्युदितेजतोरवश्यभूमिकोदय ॥ ४६॥ ततोनश्यतिसंसारइतिशास्त्रार्थसंग्रह ॥ योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्यशरीरिण ॥ ४७ ॥ भूमिकांशानुसारेणक्षीयतेपूर्वदुष्कृतम् ॥ तत सुरविमानेपुलोकपालपुरेपुच ॥ ४८ ॥ मेरूपवनकुंजेपुरमतेरमणीसख ॥तत सुकृतसंभारेदुष्कृतेचपुराकृते॥ ४९॥भोगजालेप रिक्षीणेजायतेयोगिनोभुवि ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेगुप्तेगुणवतांसताम् ॥५०॥ जनित्वायोगमेवैतेसेवतेयोगवासिता ॥ तत्रप्राग्भाव नाभ्यस्तयोगभूमिक्रमंबुधा ॥स्मृत्वापरिपतंत्युच्चैरुत्तरभूमिकाक्रमम्॥ ५१ ॥

त स्वविचारतएववासाधुसंगत्यावावैराग्ययावन्नाभ्युदेतीतिपरेणान्वय ॥ ४५॥४६॥ द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ योगभूमिकयेत्यादिना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ दुष्कृतक्षयानुसारेणरमतइत्यथाद्गम्यते ॥ दुष्कृतफलनिपातनानुवाद ॥ नहितस्यनरकादिभोगोस्ति नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतितातगच्छतीतिभगवद्वचनात् ॥ आनुपंगिकतु स्वभोगाभिप्रायवा ॥ स्वर्गिणामविशारीरमानसादिदु खसहस्रसत्वात् ॥ ४९ ॥ भोगजालेभुज्यमानेसुकृतसंभारेदुष्कृतेचपरिक्षीणेसतीत्यन्वय ॥ योगिनइत्याभिजात्याद्युपायांवश्चचनम ॥ ५० ॥ योगभ्रष्टति ॥ पूर्वाभ्यासनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसइतिभगवद्वचनात् ॥ तदेवाह ॥ योगवासिताश्चेति ॥ परिपतस्त्यारोहति ॥ ५१ ॥

१ इतआरभ्यसपद्यइत्यतसार्धश्लोकद्वयस्थानेपुस्तकांतरेअन्य पाठउपलभ्यतसचमूढस्यारूढदोपस्यतावत्संसृतिराततां ॥ यावज्जन्मांतरशतैर्नोदितप्रथमाभूमि ॥ ॥ १ ॥ अथवासाधुसंगत्याकाकतालीययोगत ॥ संसारस्यपरामर्शाद्वैराग्यनाभ्युदेतिहि ॥ २ ॥ वैराग्येभ्युदितेजंतोरवश्यभूमिकोदयइति ॥ अनयोर्मध्येमूललिखितपाठएवटीकानुगुणइतिभाति ॥

भेददर्शनगुणेनप्रसिद्धजाग्रत्साम्यादित्य प्रश्नयोरुत्तरमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति ॥ भूमिकात्रितयमित्यादिना ॥ आद्यभूमिकात्रयेजाग्रच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ यथावदिति ॥ भेददर्शनगुणेनप्रसिद्धजाग्रत्साम्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ निमित्तांतरमप्याह ॥ उदेतीति ॥ आर्यतापूज्यताप्रयोजकसद्गुणोत्कर्षः ॥ यांदृष्ट्वेति ॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिन्यायादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तामेवार्यतामनार्यजनव्यावृत्ताप्रथमलक्षयति ॥ कर्त्तव्यमिति ॥ कामंपर्याप्तम् ॥ सर्वंनित्यनैमित्तिककर्मेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यथाचारवृद्धाचारानुसारि तत्रापियथाशास्त्रम् ॥ तत्रापियथाचित्तस्वचित्तयत्कृत्वाप्रसीदतिनपश्चात्तप्यतेतादृशमेव ॥ व्यवहारलौकिकमपि ॥ ५५ ॥ तदेवार्यत्वप्रथमभूमिकायाशुभेच्छायामकुरितम् ॥ द्वितीयभूमिकायाश्रवणादिप्रवृत्त्यात्रिकासितम् ॥ तृतीयभूमिकायाचित्तैकाग्र्यफलेनफलितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ तत्रांतरालेमृतानानिष्कामकर्मानुष्ठानक्षीणपापानाकर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धोदेवलोकादिभोगोविशुभसकल्पाहितसद्वासनासंभृतत्वान्नकाम्यकर्मानुष्ठायिनामिवरागादिदुर्वासनासभरणेनाव पातहेतुरित्याशयेनाह ॥ आर्यतायामिति ॥५७॥ आ

भूमिकात्रितयंत्वेतद्रामजाग्रदितिस्मृतम् ॥ यथावद्भेदबुद्ध्येदंतज्जाग्रदितिदृश्यते ॥ ५२ ॥ उदेतियोगयुक्तानामत्रकेवलमार्यता ॥ यां दृष्ट्वामूढबुद्धीनामभ्युदेतिमुमुक्षुता ॥५३॥ कर्त्तव्यमाचरन्काममकर्त्तव्यमनाचरन् ॥ तिष्ठतिप्राकृताचारोयःसआर्यइतिस्मृतः ॥५४॥ यथाचारंयथाशास्त्रंयथाचित्तंयथास्थितम् ॥ व्यवहारमुपादत्तेयःसआर्यइतिस्मृतः ॥ ५५ ॥ प्रथमायामंकुरितंद्वितीयायांविकासितम् ॥ फलीभूतंतृतीयायामार्यत्वंयोगिनोभवेत् ॥ ५६ ॥ आर्यतायांमृतोयोगीशुभसंकल्पसंभृतान् ॥ भोगान्भुक्त्वाचिरंकालंयोगवाञ्जायतेपुनः ॥५७॥ भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञानेक्षयमागते ॥ सम्यग्ज्ञानोदयेचित्तेपूर्णचंद्रोदयोपमे ॥ ५८ ॥ निर्विभागमनाद्यंतंयोगिनोयुक्तचेतसः ॥ समंसर्वंप्रपश्यंतिचतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ५९ ॥ अद्वैतेस्थैर्यमायातेद्वैतेप्रशममागते ॥ पश्यंतिस्वप्नवल्लोकांश्चतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ६० ॥ भूमिकात्रितयंजाग्रच्चतुर्थीस्वप्नउच्यते ॥ विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयंप्रविलीयते ॥ ६१ ॥

ज्ञानेज्ञानविरोधिद्वैतवासनाजालेअसंभावनाविपरीतभावनादोषेचक्षयमागतेसतिनिष्प्रत्यूहान्महावाक्यादपरोक्षाखण्डाकारज्ञानोदयेसतिमूलाज्ञानक्षयाद्योगिनश्चतुर्थींभूमिकामितागता सन्तःसर्वंजगत्सममानदैकरसपश्यंतीतिपरेणान्वयः ॥५८॥५९॥६०॥ व्यावहारिकमत्तयाजगद्भानसाम्याज्जाग्रत् ॥ प्रातिभासिकसत्तयातद्भानसाम्यात्स्वप्नउच्यते ॥ पञ्चम्याभूमिकायासुषुप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्ततत्साम्यदर्शयति ॥ विच्छिन्नेति ॥ सुषुप्तिकालेसकलेविलीनेतमोभिभूत सुखरूपमेतीतिश्रुतौसुषुप्तौसर्वविलयप्रसिद्धेरत्रापिप्रातिभासिकत्रिपुटीपरिशेषस्यापिविलयेनतत्साम्यादितिभावः ॥ विच्छिन्नस्यशरदभ्रखण्डस्यकेवलाकाशमात्रप रिशेषलक्षणंविलयमिवशुद्धचिन्मात्रपरिशेषलक्षणस्वभावप्रविलीयतेप्रविलयेनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ लीङर्थफलव्यापारांशयोर्मध्येफलांशस्यविलयशब्देननिष्कृष्यानुवादात्तस्यचव्यापारांशप्रतिकर्मत्वान्मृडुपचतीतिक्रियाविशेषणेप्विवात्रापिद्वितीया ॥ अवशिष्टव्यापारांशमात्रप्रविलीयतइतितिङतप्रकृत्योच्यतेउदपेषपिनष्टीत्यत्रेव ॥ ६१ ॥

सत्ताविस्मातरवशेष ॥ सुषुप्तमितिपदवीणनामपस्यास्ताम् ॥ ६१ ॥ उदितआविर्भूतस्वरूप ॥६२॥ सुषुप्तस्थानएकीभूत प्रज्ञानघनएवेतिश्रुत्युक्तप्रज्ञानघनतासाम्याद्वात स्यात्सुषुप्तपदनामतेत्याशयेनाह ॥ सुषुप्तेति ॥ आनंदमयाज्ञानवशगितिश्रुतिप्रसिद्धांतर्मुखस्थानंदास्वादनसाम्यादपितन्नामतेत्याशयेनाह ॥ अंतर्मुखतयेति ॥ ६४ ॥ विवासन अत्यन्ताच्छिन्नत्वतोप्युत्थानवासन सन्नित्यर्थ ॥ ६५ ॥ उक्तसुषुप्तमपेक्ष्यतुर्याभिधानाम् ॥ तल्लक्षणान्याह ॥ यत्रेत्यादिना ॥ ६६ ॥ द्वैतस्यैक्यस्यापिसर्वांतरस्याखत्तकस स्यात्यान्तरुभयवर्जित ॥ तथात्वेनिकरदयपथिसर्वसंदेहभेदमाह ॥ निर्ग्रंथिरिति ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यन्तेसर्वसंशयाइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६७ ॥ अनिर्वाण प्रारब्धप्र त्यातापनिर्वाणामुक्त ॥ यथाचिमदीप अनुपक्षीणापिनज्वलतीतिनिर्वाणःजाज्वलतरस्वभावेनांतर्बहिश्चशून्य ॥ ६८ ॥ अनाद्यनानंदस्वभावेनत्वंतर्बहिश्चपूर्ण ॥ तस्याद्वि

मत्तावशेषएवास्तेपंचमींभूमिकागत ॥ पंचमींभूमिकामेत्यसुषुप्तपदनामिकाम् ॥ ६२ ॥ शांताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ ग

लितद्वैतनिर्भासमुदितोंतःप्रबुद्धवान् ॥ ६३ ॥ सुषुप्तघनएवास्तेपंचमींभूमिकामित ॥ अंतर्मुखतयातिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोपिसन् ॥ ६४ ॥

परिश्रांततयानित्यनिद्रालुरिवलक्ष्यते ॥ कुर्वन्नभ्यासमेतस्यांभूमिकायांविवासन ॥ ६५ ॥ षष्ठींतुर्याभिधामन्यांक्रमात्क्रमतिभूमि

काम् ॥ यत्रनासन्नसद्रूपोनाहंनाप्यनहंकृति ॥ ६६ ॥ केवलंक्षीणमननमास्तेऽद्वैतैक्यनिर्गत ॥ निर्ग्रंथि शांतसंदेहोजीवन्मुक्तोविभाव

न ॥ ६७ ॥ अनिर्वाणोपिनिर्वाणश्चित्रदीपइवस्थित ॥ अंतःशून्योबहिःशून्यःशून्य कुंभइवांबरे ॥ ६८ ॥ अंत पूर्णोबहि पूर्ण पूर्णकुंभ

इवार्णवे ॥ किंचिदेवंपसपन्नस्त्वथवैपनकिंचन ॥ ६९ ॥ षष्ठ्यांभूम्यामसौस्थित्वासप्तमींभूमिमाप्नुयात् ॥ विदेहमुक्ततातूक्तासप्तमीयो

गभूमिका ॥ ७० ॥ अगम्यावचसांशांतासासीमासर्वभूमिषु ॥ कश्चित्साशिवमित्युक्ताकश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता ॥ ७१ ॥ कैश्चित्प्रकृतिपुंभा

वविवेकइतिभाविता ॥ अन्यैरप्यन्यथानानाभेदैरात्मविकल्पिते ॥ ७२ ॥ नित्यमव्यपदेश्यापिकथंचिदुपदिश्यते ॥ सप्तैताभूमिका प्रो

क्तामयातवरघूद्वह ॥ ७३ ॥

तीयरूपस्यससाररसापाकरप्यप्रसिद्धत्वेनांकिंचिदपूर्वेणपरमाश्चर्यरूपेणसपन्न ॥ वास्तवदृश्यानित्यसिद्धत्वान्नांकिंचनसपन्न ॥ ६९ ॥ सप्तमीभूमिकापरिमीवावेत्सैवमु क्तेतिसप्तमीसापरिमीदाविषय स्यान्नजीवतामितिप्रागुक्तेत्यर्थ ॥ ७० ॥ वचसामगम्यायोगिमानसानुभवैकगम्येत्यर्थ ॥ नचजीवन सप्तमीभूमिकैवनास्तीतियोगिमानसा नुभवमप्यनापितस्यानास्तीतिभ्रमितव्यम ॥ सासीमासर्वभूमिष्वितितस्यासर्वभूमिमध्यपातसीमात्वोक्तिविरोधापत्ते ॥ आसामभ्यासयोगेनेत्युत्तरग्रन्थसंगत्यत्वोक्तिविरो धाच्च ॥ शिवमितिशैवैरुक्ता ॥ शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यन्तइतिश्रुत्यनुरोधादितिभाव ॥ ब्रह्मेतिवेदांतिभि ॥ ७१ ॥ प्रकृतिपुंसोर्भाव अविविक्तावस्थितिस्तस्यविवेकइतिसांख्ययो गिभि ॥ अन्यैर्जैमिनिसात्वतमाहेश्वरबुद्धार्हदादिभि स्वर्गोवासुदेवोमहेश्वरोऽनुपप्लवविज्ञानमनुपप्लवसुखमित्यादिस्वस्वबुद्ध्यनुसारिविकल्पैर्नानाभेदैरन्यथान्यथाभाविते त्यर्थ ॥ ७२ ॥ यदिवचसामगम्यातर्हिकथमुपदिश्यतेतत्राह ॥ नित्यमिति ॥ कथंचिद्भागत्यागलक्षणाद्युपायैरित्यर्थ ॥ ७३ ॥

परवैराग्यदाक्ष्येसत्येवभूमिकासुप्रवेशोभवतिनान्यथेतिमत्तकरिण्याख्यायिकाच्छलेनवर्णयितुमारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ ७४ ॥ विग्रहव्यग्रासदासमरोद्युक्तामहद्भ्यांदशना भ्याशसनशस.प्रख्यातिस्तद्वती ॥ अस्तुसाकिंततस्तत्राह ॥ साचेदिति ॥७५॥ तयैताभूमिकानिरुद्धाअतस्तद्वधविनानैकापिभूमिकाजेतुंशक्येत्यर्थ ॥७६॥ सायावन्नविजिता तावत्तदाक्रातासुक्षुद्रसासारिकसपद्रूपास्वपिसमरभूमिषुप्रवेष्टुमपिकोनामसुभट समर्थोयोद्धेत्यर्थ ॥ प्रश्न.स्पष्ट ॥७७॥७८॥ क्वचैषारमतेइत्यस्योत्तरमाह॥ शरीरकाननेइति॥ विविधैर्दैन्यधावनशोकमोहाद्युल्लासकरणशीला ॥ मत्तानीद्रियाण्येवोग्रा कोपना.कलभा शावकायस्या ॥ रसनाकलभाषिणीमधुरबृंहितसाधनयस्या ॥७९॥ प्रख्यातौदंतौ दर्शयति ॥ कर्मेति॥कर्मशुभाशुभरूपम् ॥ मदमत्तेत्यत्रोक्तमदंदर्शयति ॥ मदइति॥एवमग्रेपियोज्यम् ॥८०॥८१॥ नागीकरिणी ॥ जीवसचयान्प्राणिनिकायान् ॥८२॥ आश

आसामभ्यासयोगेननदुःखमनुभूयते॥ अस्त्यत्यंतमदोन्मत्तामृदुमंथरचारिणी॥ ७४॥ करिणीविग्रहव्यग्रामहादशनशंसिनी॥ सा चेन्निहन्यतेनूनमनंतानर्थकारिणी॥ ७५॥ तदेतासुसमग्रासुभूमिकासुनरोजयी॥ करिणीमदमत्तासायावन्नविजितौजसा॥ ७६॥ कोनामसुभटस्तावत्संपत्समरभूमिषु॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कासौप्रमत्ताकरिणीकाश्चताःरणभूमयः॥ ७७॥ कथंनिहन्यतेचैषा क्वचैषारमतेचिरम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामेच्छानामकरिणीइदंमेस्त्वितिरूपिणी॥ ७८॥ शरीरकाननेमत्ताविविधोल्लासका रिणी॥ मत्तेंद्रियोग्रकलभारसनाकलभाषिणी॥ ७९॥ मनोगहनसंलीनाकर्मदंतद्वयान्विता॥ मदोस्यावासनाव्यूहःसर्वतःप्रसरद्वपुः ॥८०॥ संसारदृष्टयोरामतस्याःसमरभूमयः॥ भूयोयत्रानुभवतिनरोजयपराजयौ॥ ८१॥ इच्छानागीनिहंत्येषाकृपणान्जीवसंच यान्॥ वासनेहामनश्चित्तंसंकल्पोभावनंस्पृहा॥ ८२॥ इत्यादिनिवहोनाम्नामस्यास्त्वाशयकोशगः॥ धैर्यनाम्नावरास्त्रेणप्रस्तुतामवहे लया॥८३॥ नागींसर्वात्मिकामेतामिच्छांसर्वात्मनाजयेत्॥ यावद्वास्त्विदमित्येवमियमंतर्विजृंभते॥८४॥ तावदुग्राकुसंसारमहावि षविषूचिका॥ एतावानेवसंसारइदमस्त्वितियन्मनः॥८५॥ अस्यतूपशमोमोक्षइत्येवंज्ञानसंग्रहः॥प्रसादकारिणीस्वच्छानिरिच्छेवि मलाकृतौ॥ ८६॥ तैलबिंदुरिवादर्शेविश्राम्यत्युपदेशवाक्॥ असंवेदनमात्रेणनोदेतीच्छाभवांकुरः॥ ८७॥

यकोशगश्चित्तकोशगतोवृत्तिवैचित्र्यप्रयुक्तइतियावत् ॥ कथनिहन्यतेचैषेतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ धैर्येति ॥८३॥ सर्वात्मिकाब्रह्मलोकांतसर्वभोग्यगोचराम् ॥ सर्वात्मनासर्वथा सर्वमहमेवेतिभावितेनात्मनावा ॥ नहिनित्यलब्धात्मरूपतयाभाविततृष्णाभवतिकिंचिदमित्यलब्धतयादृष्टेइत्याह ॥ यावदिति ॥८४॥ ससारमहाविषविषूचिकारूपातृष्णाता वदेवविजृंभतइत्यनुकृष्यते ॥८५॥ तृष्णैवसंसारस्तत्क्षयएवमोक्षभूमिकोदयहेतुत्वान्मोक्ष कथवैराग्यस्यभूमिकोदयहेतुतातद्दर्शयति ॥ प्रसादेति ॥ ८६ ॥ रागादिपुरुषापराध मलिनेचित्तेश्रुत्याचार्याद्युपदेशवाक्पद्मपत्रेजलबिंदुरिवनसंश्लिष्यते ॥ वैराग्यादिसाधनसपन्नेतुआदर्शेतैलबिंदुरिवसंश्लिष्टासतीअविद्यामलमार्जनेनप्रसादोब्रह्माकारप्रथना नुकूलास्वच्छतातत्कारिणीपर्यवस्यतीत्यर्थः॥ रागादेरनुदयेउदितस्यच्छेदनेचोपायमाह ॥ असवेदनेति ॥ इच्छारूपोभवाकुर.सवेदनविषयस्मरणतत्परित्यागमात्रेणनोदेति॥८७॥

मनागभ्युदितनाप्यसंवेदनशस्त्रेणैवच्छेत्तव्या ॥ ८८ ॥ विच्छुरिताभ्याम ॥ दीनताभोगकार्पण्यम् ॥ असंवेदनस्वरूपमुत्पादयति ॥ स्वसंवेदनेति ॥ सुष्टु असंवेदनस्वसंवेदनमतद्‌नुकूलानिरोधयत्न प्रत्याहारयत्नश्च चित्तस्यांतस्तूष्णीनिर्व्यापारतयाआसनम् ॥ ८९ ॥ तदाभ्यासकालेसावधानतारूपपरिपाककालेत्ववधानविनिर्मुक्तसुषुप्तिमरणावस्थयोरिवस्वतएवसंपद्यतइत्याशयेनाह ॥ अवधानेति ॥ तामनर्थकारिणीमिच्छामर्त्तींप्रत्याहारलक्षणेनबहिरोनाकृष्यनियच्छनप्रीतितिसर्वानुस्रोतुम्भत्युक्ति ॥ ९० ॥ ननुभाक्कल्पनात्यागाद्वमुक्तिरितिप्रशस्तयाक्तमिदानीमिच्छात्यागाद्विरितिकथमुच्यतेतत्राह ॥ इदमेस्त्विति ॥ संवेगश्चित्तधावनविषयानुसंधानलक्षणकल्पनाफलामस्थेयमितिक्ल्पनमाहुरित्यर्थ ॥ भावनस्मरणम् ॥ ९१ ॥ संकल्पएवसर्वानर्थमूलमितिप्राक्तनार्वाचीनामप्ययमेवाभिप्रायइत्याशयेनाह ॥ स्मरणमिति ॥ कथंतर्हिस्मृतिसंकल्पपदयोरपर्यायतातत्राह ॥ तत्रेति ॥ ९२ ॥ संकल्पअननुभूतमपिभाव्यतइतिविशेषाद्वपर्यायत्वपिभूमिकारूढस्य हि ईयत्वेनकश्चिद्विशेषइत्यभेदोभ्रमविवक्षितइत्याशयेनाह ॥ अनुभूतामिति ॥ ९३ ॥ इदा

मनागभ्युदितैवेच्छाछेत्तव्यानर्थकारिणी॥असंवेदनशस्त्रेणविषस्येवांकुरावली॥८८॥इच्छाविच्छुरितोजीवोविजहातिनदीनताम्॥
स्वसंवेदनयत्नस्तुतूष्णीमेवातरासनम्॥८९॥ अवधानविनिर्मुक्तस्तुमंशवशतंयथा॥ तांप्रत्याहारबहिरोनेच्छामर्त्तींनियच्छत॥९०॥
इदमेस्त्वितिसंवेगमाहु कल्पनमुत्तमा ॥ अर्थस्याभावनयत्तत्कल्पनात्यागउच्यते॥ ९१ ॥ स्मरणविद्धिसंकल्पंशिवमस्मरणविद्धि ॥
तत्रप्रागनुभूतंचनानुभूतंचभाव्यते॥९२॥ अनुभूतांनानुभूतांस्मृतिंविस्मृत्यकाष्ठवत्॥ सर्वमेवाशुविस्मृत्यगूढस्तिष्ठमहामति ॥९३॥
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनचकश्चिच्छृणोतितत् ॥ असंकल्पःपरश्रेय सकिमतर्नभाव्यते ॥ ९४ ॥ किलतूष्णींस्थितेनैवतत्पदंप्राप्यतेपरम्॥
परमयत्नसाधाप्यमपिरामठणायते॥ ९५॥ गम्यदेशैकनिष्ठस्ययथापांथस्यपादयो ॥ स्पंदोविगतसंकल्पस्तथास्पंदःस्वकर्मसु॥९६॥
बहुनात्रकिमुक्तेनसंक्षेपादिदमुच्यते ॥ संकल्पनपरोबंधस्तदभावोविमुक्तता॥ ९७॥

र्भापरमकारुणिकावसिष्ठ सर्वमनानांविषयसंकल्पत्यागविनामोक्षोनसिध्यतीतितस्त्यागएवावश्यकार्यइतिसमयवासिष्ठोपदेशरहस्यमाक्रोशेमापिदृढीकरिष्यन्नाह ॥ ऊर्ध्वबाहुरिति ॥ विरौमिउर्ध्वं स्वरेणपुनःपुनराक्रोशामि ॥ एवंक्रियमाणमप्याक्रोशंबधिरइवसुमममस्तइवचकश्चिदपिजनोनशृणोति ॥ शृण्वन्स्त्वपिचश्रवणफलादर्शनादुक्ति ॥ असदर्थेकिमर्थनभाव्यतनविमृश्यकृतकृत्यतापर्यवसित क्रियतेनेनहिमदमध्यमाधिकारिणोसम्यक्श्रवणमतरेणार्थसिद्धिरित्यर्थ ॥ ९४ ॥ तूष्णींसर्वव्यापारोपरमेणस्थितेनैवपुंसातत्तादृशपरमपदंप्राप्यतेकिलतिश्रौतप्रसिद्धौ ॥ तथाचश्रुति ॥ यदापंचावतिष्ठतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहु परमांगतिमिति ॥ परमैहैरण्यगर्भांतमपिसाध्यसुखमपभूमानंदतृणवतुच्छतामापद्यतइत्यर्थ ॥ ९५ ॥ ननुसर्वथासंकल्पत्यागेदेहस्पंदाद्यसिद्धेर्व्यवहारलोपेकथंजीवनतत्राह ॥ गम्येति ॥ यथागतव्येस्वगृहादिदेशएवैकनिष्ठाअविच्छिन्नचित्तवृत्तिधारायस्यतथाविधस्यपांथस्यपादयोर्विगतसंकल्पएवप्रतिक्षणस्पंदोभायनेतथायोगिनोपिविनैवसंकल्पपूर्वाभ्यासजीवनादृष्टवशादेवानिषिद्धस्वकर्मसुस्पंदाभविष्यतीत्यर्थ ॥ ९६ ॥ ९७॥

भूतार्थचिद्रूपंनित्यसिद्धपरमार्थचिद्रूपम् ॥ ९८ ॥ अवेदनंतादृशदृष्टिपरिणत्याअहंममेत्यध्यस्तसर्वभेदविस्मरणमेवजी कयादृष्ट्याअसकल्पनभवेत्तामाह ॥ सर्वमिति ॥ भूतार्थचिद्रूपंनित्यसिद्धपरमार्थचिद्रूपम ॥ ९८ ॥ अवेदनंतादृशदृष्टिपरिणत्याअहंममेत्यध्यस्तसर्वभेदविस्मरणमेवजी वब्रह्मैक्यलक्षणयोगविदुर्ब्रह्मविद ॥ तविद्याद्दुःखसयोगवियोगयोगसंज्ञितमितिभगवतातथाव्याख्यातत्वादितिभाव. ॥ योगस्थ.कुरुकर्माणीतितद्वाक्यतुलोकसंग्रहेच्छप्रत्यै च्छिकविहितानुष्ठापनार्थंननियमार्थमित्याशयेनाह ॥ योगस्थइति ॥ अथसमाधिपरश्चेन्माकुरु ॥ ९९ ॥ यथासिभोइति ॥ यथास्थितस्वरूपावाप्तौयथास्थितस्थितेरेवो चितत्वादितिभाव. ॥ १०० ॥ सास्थितिरेवसर्वप्रपञ्चनिवृत्तिरूपत्वाच्चूडालोपदर्शितःसर्वत्यागोपीत्याह ॥ शिवमिति ॥ १०१ ॥ विस्तरोक्तमनर्थतत्त्वपुरुषार्थवत्वचनिष्कृष्य करतलामलकवद्दर्शयन्नुपसहरति ॥ अहममेति ॥ १०२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२६ ॥ ॥ इहरामस्यविश्रातिर्भ रद्वाजोत्सुकोक्तय. ॥ लक्षणजाग्रदादीनातुरीयचोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ एतावत्पर्यंनश्रीवसिष्ठरामसवादश्रावयित्वारामविश्रातिस्मरणसन्निधापितेनिरतिशयानदपूर्णात्मनिविश्रां

सर्वमेवमजंशांतमनंतंध्रुवमव्ययम् ॥ पश्यन्भूतार्थचिद्रूपंशांतमास्वयथासुखम् ॥ ९८॥ अवेदनंविदुर्योगंशांतमासितमक्षयम्॥ योगस्थःकुरुकर्माणिनिर्वासनोथमाकुरु ॥ ९९॥ अवेदनंविदुर्योगंचित्तक्षयमकृत्रिमम् ॥ अत्यंतंतन्मयोभूत्वातथातिष्ठयथासिभो ॥ १०० ॥ शिवंसर्वगतंशांतंबोधात्मकमजंशुभम् ॥ तदेकभावनंरामसर्वत्यागइतिस्मृतः॥ भावयञ्छ्रधदंतःस्वंकार्यंकर्मसमाचर ॥१०१॥ अहंममेतिसंविदन्नदुःखतोविमुच्यते॥ असंविदन्विमुच्यतेयदीप्सितंसमाचर॥ १०२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० परमार्थस्वरूपवर्णनंनामषड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः॥१२६॥ ॥ॐ॥ ॥श्रीभरद्वाजउवाच॥ ॥इतिवरमुनिनोक्तंज्ञानसारंपुराणंसकलमनुनिशम्यश्रीरघूणांकुलाग्र्यः ॥ विमलमतिरपृच्छत्किंचिदन्यत्स्वयंवासमसुखपरिपूर्णःपूर्णबोधस्थितोसौ ॥ १ ॥ सखलुपरमयोगीविश्ववंद्यस्सुरेशोजननमरणहीनःशुद्धबोधस्वभावः॥ सकलगुणनिधानंसन्निधानंरमायास्त्रिजगदुदयरक्षानुग्रहाणामधीशः॥ २॥

तनूर्ष्णीभूतंगुरुश्रीवाल्मीकिंदृष्ट्वायापिस्वयंतत्रविश्रात्यलाभादग्रेपिश्रवणोत्सुकोभरद्वाज·पृच्छति ॥ इतीत्यादि ॥ हेगुरोविमलमति श्रीरघूणांकुलाग्र्योऽसौश्रीराम.वरमुनिनाश्रीवसिष्ठेनइतिवर्णितैर्बहुभिःप्रकारैरुक्तमुपदिष्टपुराणचिरंतनब्रह्मादिमहर्षिसंप्रदायागतज्ञानसारंनिशम्यश्रुत्वाअग्रेपिजिज्ञासुःकिंचिदपृच्छत् ॥अथवाएतावतैवोपदेशेनशांतसर्वसंदेहमोहःस्वयसमेनविषयवैचित्र्यप्रयुक्ततारतम्यरहितेनसाक्षात्कृतेनात्मसुखेनपरिपूर्ण.सन्पूर्णबोधात्मैवभूत्वास्थितस्तद्वदेतिशेषः ॥ १ ॥ ननुसमानेग्रंथश्रवणेत्वयास्वसंदेहमोहनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यामेवरामस्यापितेकुतोनावधार्यतेइतितुनाशक्य यतोममरामस्यचमहदंतरमस्तीत्याह सखल्विति ॥ सनित्यसिद्धज्ञानयोगैश्वर्यानावृतचित्स्वभावःसर्वस्यवशीसर्वस्येशानइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धईश्वरोजगत्पालनायावतीर्णोजगद्गुरुरपिसर्वलोकानुग्रहायज्ञानशास्त्रप्रवृत्त्यर्थंस्वेच्छयास्वस्याज्ञानमिवपरिकल्प्यश्रोतुंप्रवृत्तः अहंत्वनाद्यज्ञएवमुमुक्षुरल्पनरसाधनसपन्नइतिमहदंतरमितिभावः ॥ २ ॥

एवपृष्टोवाल्मीकि प्रश्नद्वितीयकोटिमवकथाशेषेणसमर्थयन्नुत्तरमाह ॥ इतिश्रुत्वेत्यादिना ॥ ३ ॥ शक्तिपातःअखण्डाकारवाक्यजन्यचित्तवृत्तौनित्यनिरतिशयानन्दालतत्त्वा विभावस्तद्वशात् वपासपुटोद्घाटनलक्षणान्मेषणप्रकटामलचिह्नःकुण्डलिन्या सुषुम्नामार्गेषट्चक्राणिभित्त्वाब्रह्मरन्ध्रप्रवेशेनशिवशक्तिसंयोगलक्षणोयोगशास्त्रप्रसिद्धोवा ॥ यस्तुमन्त्रशास्त्रप्रसिद्धागुरोः शिष्यानुग्रहातिशयेनस्वदेहस्थशक्तिःशिष्यदेहप्रविश्यतदीयनाडीपरिशोधनद्वारातत्कुण्डलिन्या समचक्रपुरसंचारणेनसद्यःभुवनसमाचारापरोक्षप्रदर्शनरूप शक्तिपात मनद्दविवक्षित ॥ श्रीरामस्यस्वयमीश्वरस्यसाक्षात्स्वत सिद्धतयातदनपेक्षणात्तेनलोकापकारासिद्धेश्चेति ॥ उद्बुद्ध स्वस्वरूपेजागरितोविकसितश्च ॥ ४ ॥ विभागउक्तानुक्तार्थविवेचनम ॥ आदिपदाद्वासार्थपर्यालोचनमाभगृह्यते ॥ तदयाभि परिपाटीभिमनोबुद्धीन्द्रियादिभ्यापारैर्विवर्जित ॥ आनन्दामृतेनपूर्णासर्वःप्राणायस्य

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिश्रुत्वावसिष्ठस्यवाक्यंवेदान्तसंग्रहम् ॥ विदिताखिलविज्ञानोराम कमललोचन ॥ ३ ॥ शक्तिपातवशोन्मेषप्रकटामलचिह्नन ॥ मुहूर्तमासीद्बुद्धश्चैतन्यानन्दसागर ॥ ४ ॥ प्रश्नोत्तरविभागादिपरिपाटीविवर्जित ॥ आनन्दामृतपूर्णासूरोमकूटकिलागक ॥ ५ ॥ महासामान्यरूपत्वाच्चिद्व्यापकतयास्थित ॥ नित्यमष्टगुणैश्वर्यतृणप्रायमनोरथ ॥ ६ ॥ नकिंचिदूचेसंपन्न शिवे परिणत पदे ॥ ॥ श्रीभरद्वाजउवाच ॥ ॥ अहोखलुमहाश्चर्यंराम प्राप्तोमहत्पदम् ॥ ७ ॥ कथमेतादृशीप्राप्तिरस्माकंमुनिनायक ॥ मृखा लब्धाश्चकिंचिज्ज्ञामादृशांकचपापिन ॥ ८ ॥ क्वचब्रह्मादिभि प्रार्थ्यादुर्लभारामसंस्थिति ॥ अहोमुनीश्वरगुरोकथविश्राम्यतेमया ॥ दुष्पारस्यभवांभोधेस्त्रायतेतद्वदाशुमे ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ श्रीरामवृत्तान्तमशेषमादितोवसिष्ठवाक्यानुगत निरूपितम् ॥ धियाविचार्यानुपरामृशन्भ्रमोमयापिताद्दक्कथनीयमत्रते ॥ १० ॥ अविद्याया प्रपञ्चोयनास्तिसत्यमिहाण्वपि ॥ विवेचयतिविशुधाविवदत्यविवेकिन ॥ ११ ॥

॥ ५ ॥ महासामान्यसर्वाधिष्ठानसन्मात्र सत्यस्मिन्स्तद्रूपत्वसंपत्ते ॥ सर्वतश्चिद्व्यापकतयापूर्ण स्थित ॥ सएवास्यनिरतिशयानन्दाविर्भावइत्याशयेनाह ॥ नित्यमिति ॥ अष्टगुणानामष्टसंख्यानामणिमादिश्वर्याणांतृणप्रायामनोरथालिप्सायस्य ॥ ६ ॥ शिवपदेनिरतिशयानन्दवस्तुनिपरिणतएकरसभूत संपन्न ॥ इत्थमुत्तमाधिकारिणोरामस्यश्रव्यादप्रयत्नसिद्धिमुपवर्ण्यमध्यमाधिकारिणांचित्तशुद्ध्यर्थमुपासनाविशेषमवस्थाभयविवेकदृश्यप्रविलापनाविमननोपायांश्चवक्तुंतदवतारहेतुभरद्वाजीत्सुक्यादानरिष्टनेमयभगवान्वाल्मीकिवर्णयति ॥ भरद्वाजउवाचेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुष्पारस्यभवांभोधेर्मोहवारिदतिशाप ॥ ९ ॥ एवंपृष्टवाल्मीकि श्रुतपर्यालोचनावर्तनमेवप्रथममाहत्तिरसक्तदुपदेशादिभिस्यार्थसिद्धमुपदिशति ॥ श्रीरामेति ॥ तादृक्त्वदनुभवानुकूलमवस्थाभयविवेचनादिकथनीयकथ्यतेइत्यर्थ ॥ १० ॥ मिथ्याभूताविद्याकार्यत्वादेवमपञ्चस्यासत्त्वविरहितसामान्यवबुद्धिमनावाद्दुराव्यमित्याह ॥ अविद्यायादित्यादिना ॥ ननुमर्पचस्याविद्याकार्यत्वचेत्किमर्थवादिनाविवादसभाह ॥ विवदन्तीति ॥ ११ ॥

॥ विशदोविशुद्धचि
मिथ्याद्वैतेनचनवास्तवाद्वैतेनहानिरित्याह ॥ नास्तीति ॥ हेवयस्यसखेइतिप्रीत्यासंबोधनम् ॥ रहस्यानांप्रणवमहावाक्याद्यर्थानांवक्ष्यमाणोपासनानांच ॥ विशदोविशुद्धचि
त्तोभव ॥ १२ ॥ तत्रादौप्रणवप्रथममात्रार्थंजाग्रत्प्रपंचस्फुटतत्साक्षिविवेकायमिथ्यात्वेनोपपादयति ॥ प्रपंचेत्यादिना ॥ तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइतिश्रुतौजाग्रदपिनि
द्रैवेतिकीर्तिता ॥ १३ ॥ शून्यमूलोमिथ्याभूताज्ञाननिदानः ॥ शून्यतारूपमज्ञानमेवशिखरमग्रमतोयस्यतथाविधःमध्येपिचिद्व्यत्करणपृथक्क्रियाद्युपायेनपर्यालोचनेसार:स
त्तातच्छून्यतयाप्रातिभासिकमात्रंप्रथते ॥ अतस्तत्रानास्थैवयुक्तेतिशेषः ॥ १४ ॥ असतोपिसवासनाविद्ययादर्शनगंधर्वनगरादेःप्रसिद्धमित्याह ॥ अनादीति ॥ १५ ॥ वास
नाविषवीरुधोविषवल्लीरध्यास्यआश्रित्यकिंसमुल्लससि ॥ १६ ॥ तत्त्वदर्शनेननिरालंबज्ञानरूपस्यालंबस्यचित्तस्थैर्यहेतोरवष्टंभस्यपरिग्रहादधःपूर्वमज्ञावस्थायामेवएतज्ज्ञा

नास्तिभिन्नंचितःकिंचित्किंप्रपंचेनरुध्यसे ॥ अभ्यासेनरहस्यानांवयस्यविशदोभव ॥ १२ ॥ प्रपंचविषयावृत्तिर्जाग्रन्निद्रेतिकीर्ति
ता ॥ संप्रबुद्धस्तुयस्यांतश्चित्प्रदीपोनिरंजनः ॥ १३ ॥ शून्यमूलःप्रपंचोयंशून्यताशिखरःसखे ॥ सारशून्यतयामध्येप्यनास्थासन्मनीपि
णाम् ॥ १४ ॥ अनादिवासनादोपादसन्नेवायमीक्ष्यते ॥ गंधर्वनगराकारःसंसारोबहुविभ्रमः ॥ १५ ॥ त्वमनभ्यस्यकल्याणींचैतन्या
मृतकंदलीम् ॥ संमुल्लसिकिमध्यास्यवासनाविषवीरुधः ॥ १६ ॥ जाग्रदेतन्नपतितंज्ञानालंबग्रहादधः ॥ नसंत्युपरिसर्वेषांयेनिरालंब
संविदः ॥ १७ ॥ तावद्रूढासुधाकाररसासंविन्महानदी ॥ नयावदात्मरूपेणनिपुणैरवगाह्यते ॥ १८ ॥ प्राङ्नास्तिचरमेनास्तिवस्तुसर्वमिदं
सखे ॥ विद्धिमध्येपितन्नास्तिस्वप्नवृत्तमिदंजगत् ॥ १९ ॥ अविद्यायोनयोभेदाःसर्वेमीबुद्बुदाइव ॥ क्षणमुद्भूयगच्छंतिज्ञानैकजलधौल
यम् ॥ २० ॥ सुशीतलोदकनदींविदित्वाथविगाह्यताम् ॥ वहिर्भ्रांतिनिदाघास्तेनियांतुकलितासुखम् ॥ २१ ॥ एकश्चाज्ञानजलधिर्ज
गदाप्लाव्यतिष्ठति ॥ ज्येष्ठोयमहमित्यूर्मिरविद्यावातसंभवः ॥ २२ ॥ चित्तस्खलनभेदालीरागाद्याश्चप्रकल्पिताः ॥ ममतोत्कलितावर्तः
स्वतःस्वैरंप्रवर्तते ॥ २३ ॥

नन्निपतित उपरितुर्यदशायांतुतिस्रोप्यवस्थानसंति ॥ येयोगिनोनिरालंबसंविदस्तेषांसर्वेषामनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यावदज्ञानंतावत्कालमेवचिन्नद्याजगद्दुस्तरंगविक्षे
पप्ररोहइत्याह ॥ तावदिति ॥ रूढादुस्तरगप्रादुर्भाववती ॥ १८ ॥ आद्यंतकालासत्त्वेनमध्येप्यसत्त्वमेवस्वभाववैपरीत्याघटनात्स्वप्नवदनुमेयमित्याह ॥ प्रागिति ॥ स्वप्नस्यवृत्त
मिववृत्तंयस्यतत् ॥ १९ ॥ २० ॥ कलितमसुखदुःखयस्मिन्कर्मणितत्तथानियांतु ॥ अचेतनेष्वपिनिदाघेषुचेतनत्वमारोप्योक्तिः ॥ २१ ॥ इदानींभगवान्शिष्यस्यमज्जननि
वारयिष्यन्नज्ञानंक्षारसमुद्रत्वेनवर्णयति ॥ एकश्चेत्यादिना ॥ स्वविकारभूतंजगदाप्लाव्यअभिव्याप्य ॥ तस्यमहोर्मिंप्रथमजंदर्शयति ॥ ज्येष्ठइति ॥ अविद्याप्रवाहोनादिभ्रांति
वासनासएववातस्तत्संभवः ॥ २२ ॥ अल्पतरगान्दर्शयति ॥ चित्तेति ॥ चित्तस्यतत्तद्विषयेषुयेस्खलनभेदास्तेषामालिःपंक्तिस्तद्धेतवोरागाद्याश्चप्रकल्पिताःक्षुद्रतरंगाइतिशे
षः ॥ तस्यावर्त्तंदर्शयति ॥ ममतेति ॥ २३ ॥

पार्दीनवर्तेतेद्विविपरिणामनानुषज्यते ॥ ताभ्यांगृहीतस्यतत्समनतर सन्निहित अनर्थपातालेमृत्युमुखेप्रवेश केनवार्यते ॥ गृहीतपदस्यासमर्थस्यसमासश्छांदस ॥ २४ ॥
परितुसमुद्रमज्जनवारकतसानंदसमुद्रेमग्नेत्याह ॥ प्रशांतेति ॥ २५ ॥ ससारस्थितिसंपरामस्यतत्त्वबोधात्पतनोममतुनगमइतिशोकहेतुमोहंवारयति ॥ कश्चित्प्रतीति ॥
अतंद्रिताविवेकात्मापन्न ॥ २६ ॥ यदापक्षतेप्यकमतिपादयति ॥ इदंसर्वयदयमात्मेत्यादिवेदांतादित्यर्थ ॥ २७ ॥ येपामज्ञानमलिनात्माल्पम्तिमसणोजगदाकारविव
र्त ॥ २८ ॥ अविविक्त अविवेकी ॥ ननुतत्त्वविदामपिकदाचिदात्मामोह कथदृश्यतेतमाह ॥ तस्येति ॥ विडंबनमज्ञचेष्टानुकरणमात्रम् ॥ २९ ॥ अन्येपांतुनतथा तेपामवि
चार्यदारितात्मनांजलपुस्थलबुद्धिवदनात्मस्वात्मतामतीरित्याह ॥ तद्वेति ॥ यथाअज्ञलोकानांजलेपुस्थलमितिसंशयोमरुस्थलेपुचजलमितिसंशयस्तथाकल्पितभेदेष्वात्म

रागद्वेषावतिग्राहौगृहीतसमनतर ॥ततश्चानर्थपातालप्रवेश केनवार्यते ॥ २४ ॥ प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ ॥ मज्जमज्ज
सिर्कहृतग्रहस्ताराद्धिर्वाचिषु ॥ २५ ॥ कश्चित्प्रतिगत कोवाकस्यकेनकिमागतम् ॥ किंनुमज्जसिमायायांपतमात्वमतंद्रित ॥ २६ ॥
तत्त्वमेष यदात्मेतिजगदेतद्यचक्षते ॥ ततोन्य कस्तवातीतोयस्त्वातविषय शुचाम् ॥ २७ ॥ यात्मन्प्रतिविवर्त्तोयंब्रह्मणस्सकलजगत् ॥
अविवर्त्तितमानंदमास्थिता कृतिनस्सदा ॥ २८ ॥ अविविक्तोजनःशोचत्यकस्माद्यप्रहृष्यति ॥ तत्त्ववित्तुहसन्नास्तेतस्यमोहोविडंब
नम् ॥ २९ ॥ तद्यसूक्ष्ममिदतत्त्वंतिरोहितमविद्यया ॥ यथास्थलेपुलोकानांजलेष्वात्मसुमशय ३० ॥ पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमय
जगत् ॥ स्थितयदातदापीहकोगतोयोनुशोच्यते ॥ ३१ ॥ असतस्सभवोनास्तिनास्त्यभावस्सतस्सखे ॥ आविर्भावतिरोभावास्स्या
नानामर्मीपरम ॥ ३२ ॥ किंत्वनेकपुरोत्साहाद्विपतामुपगच्छति ॥ भजसंभरितात्भोगपरमेशजगद्गुरुम् ॥ ३३ ॥

स्वपिसंशयोममदृस्यथ ॥३०॥ यदापरमाण्वादिमयजगदादिरीत्यापिविवेकेपिशोकप्रसक्तिर्नास्तितदामायामयजगदादेदूरापास्तैवसेत्याशयेनाह ॥ पृथिव्यादीति ॥ कोगतो
नष्ट ॥तन्मर्मपरिहारस्तानात्मत्वेनतन्नाशेआत्मनाशाभावादित्यर्थ ॥३१॥ प्रियनाशाद्धिशोकप्रसक्ति सप्रियोयदिसत्सदाननश्यत्येव यद्यसत्तर्हिनस्थितएवेत्युभयथापितन्ना
शासिद्धनशोकहेतुरस्तीत्याशयेनाह ॥ असतइति ॥ सत्स्यानानामायिकसन्निवेशविशेषाणाम् ॥३२॥ ननुयद्यिमायिकमेवदेहादिसत्स्यानंतर्हिनदेवब्रह्मात्मिकोपदर्शितमायावद्
दासीनंतदस्यभासतःशोकमोहदुःखापनयसहस्रदानेत्यस्यकोहेतुस्तत्राह ॥ किंत्विति ॥ सत्यमाधुनिकोनकश्चिद्धेतुरस्तिकिंत्वनेकपुरासंचित पुण्यपापप्रवृत्तिलक्षणउत्साह
पूर्वपक्षम पुण्यपापाख्यजद्धेतुरस्ति तस्मादेवायमायिकोदेहादिस्तद्भोगायविपत्तविपद्मरणमूर्छाद्यनर्थसहस्रहेतुतामुपगच्छति ॥ अध्यात्मज्ञानशास्त्रार्थश्रवणशतशोप्युपदिष्ट
पापवशादवद्धदिनारोहति अतस्तत्पापक्षयायसगुणेश्वरोपासनकुर्वित्याह ॥ भजेति ॥ भक्तानुपहायसंभरित सम्यग्धृतआभोगोवक्ष्यमाणार्धनारीश्वरादिवेषोयेनतम ॥३३॥

प्राणिकृतपुण्यपापात्मककर्मैवास्यपशुपतेर्देवस्यप्राणिपशुबंधनपाशाविश्रवतांविविधश्रुत्यादिप्रमाणप्रसिद्धताम्
अद्यापिनपच्यतेनक्षीणानितवेतिशेषः ॥ ध्रुवमितिवितर्कें ॥ प्राणिकृतपुण्यपापात्मककर्मैवास्यपशुपतेर्देवस्यप्राणिपशुबंधनपाशाविश्रवतां ... तथाचश्रुतिः ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुत्रिलोचननीलकंठं
॥ ३४ ॥ सत्वचित्तप्रसीदतिविशुद्ध्यति ॥ ततस्तस्माद्भजनादकृत्रिमाविघ्नैरबाध्यत्वात्सहजाभविष्यतीतिशेषः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुत्रिलोचननीलकंठं
प्रशांतम् ॥ ध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिसमस्तसाक्षितमसः परस्तादिति ॥ ३५ ॥ ईश्वरोपासनशुद्धसत्वबलाद्यामोहसहस्रैरुद्दामस्यतमसइमाप्रसिद्धांव्यामोहशक्तिंजित्वा
गुरुशास्त्रोपदेशविश्वासवतामनसायमस्येंद्रियमनोनियमनात्मकस्ययोगस्याध्वानमनुसर ॥ ३६ ॥ ततःक्षणमुहूर्तद्वादशतमभागमपिसमाधायसमाधिमाश्रित्येतेनात्मदर्शने
ननुसत्कर्मानुष्ठानैरेवचित्तशुद्धिसिद्धेःकिमर्थमीश्वरोपासनतत्राह ॥ महेशेति ॥ ३८ ॥ नन्वाभिजा
नतवप्राक्तमोवृताबुद्धिरूपारजनीरात्रिर्विभातुप्रभातप्रावगच्छतु ॥ ३७ ॥ नाभिजात्यमिति ॥ पुरातनकर्मणामनतत्वा
त्यसदाचारतपःकर्माद्यधननपुरुषप्रयत्नानाप्राक्तनकर्मापेक्षयाप्राबल्यप्राक्तसाधितनत्कथमिदानीमीश्वरानुग्रहापेक्षोच्यतेतत्राह ॥ ... ॥ ३९ ॥ तर्हीश्वरो
दिदानींतनपुरुषप्रयत्नानामल्पतरत्वान्नेश्वरानुग्रहमंतरेणतज्जयसिद्धिः ॥ ईश्वरानुग्रहसाहाय्यस्तदिकृत्वैवप्रागैहिकप्रयत्नप्राबल्यंसाधितनतद्धिहायेतिभावः ॥

दुरितानिसमस्तानिपच्यंतेद्यापिनध्रुवम्॥ कृतमेवास्यदेवस्यपाशाविश्रवतांगताः॥ ३४ ॥ साकारंभजतावत्त्वंयावत्सत्वंप्रसीदति॥
इमामुद्दामतमसोजित्वासत्वबलाद्ध्रुवम् ॥ यमस्यानुसराध्वानंविश्वस्तेनांतरात्मना
निराकारेपरेतत्त्वेततःस्थितिरकृत्रिमा ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ समाधायक्षणंपश्यप्रत्यगात्मानमात्मना॥इयंविभातुसाव्यक्तंप्राग्बुद्धिरजनीतव॥३७॥ कृतंपुरुषकारेणकेवलेनचकर्मणा॥
महेशानुग्रहादेवप्राभव्यंप्राप्यतेनरैः ॥ ३८ ॥ नाभिजात्यंनचारित्र्यंननयोनचविक्रमः ॥ बलवंतिपुराणानिसखेकर्माणिकेवलम्
॥ ३९ ॥ अप्रतर्क्यात्प्रतीकारात्किमेवमवसीदसि ॥ नलुंपतिललाटस्थामीश्वरोप्यक्षरावलिम्॥ ४० ॥ क्वचिद्वक्ताक्ववैदग्ध्यंक्वचेयंमो
हवल्लरी॥ अचिंतनीयानियतिर्यदियंद्वंद्वमाहिता॥ ४१ ॥

पास्तिरेवकार्याकियमनियमज्ञानादिभिस्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यादिति ॥ एवमीश्वरप्रपन्नोपित्वमप्रतर्क्यात्पौरुषतर्कागम्याच्छ्रुत्येकसमधिगम्याद्धर्मादिसहितज्ञानलक्षणात्प्रतीका
रात्समूलसर्वकर्मनिरासोपायात्किमवसीदसिकिमर्थमुद्विजसि ॥ यतउपासनाप्रसादितईश्वरोपिललाटस्थामक्षरावलिनसाक्षात्स्वकरेणमार्जयतिकिंतुज्ञानकृतमूलोच्छेदोपा
येनैवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ गुरुशास्त्रयोःशिष्यबोधनशक्तिःशिष्यस्यचचित्तशुद्ध्याऊहापोहकुशलतयाबोद्धृताशक्तिःरागादीनांचसमूलोच्छेदयोग्यताप्राप्तिलक्षणपरिपाकइतिसर्व
सामग्रीमिलनमपीश्वरेच्छालक्षणनियतिवशादेवेत्याह ॥ क्वेति ॥ वाङ्मनसागम्यायाअखंडब्रह्मात्मचितोवक्तागुरुः क्व शिष्यस्यचतद्बोधयोग्यतालक्षणवैदग्ध्यकौशलंक्व
इयमेवंशमदमादिक्रमेणस्वविनाशायपरिणतामोहवल्लरीक्व ॥ यद्यस्याःसकाशादियंसर्वासामग्रीद्वंद्वपरस्परमिलनमागतासानियतिरीश्वरेच्छाअचिंतनीयाप्रभावेयत्तापरिच्छे
देनचिंतयितुमशक्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१ अत्रटीकानुरोधाद्द्वंद्वमागतेतिपाठइतिभाति

भरणव्यासामर्थ्यामामा इमयोत्साइएवमुक्तोनत्वमराले शोकइत्याह ॥ हेभरद्वाजेति ॥ असामान्यमसाधारणम ॥ ४२ ॥ किंचमहत्यपिकार्येशोक सामग्रीहीनस्ययुक्तो नतमद्वाराअस्यनसामग्रीसम्पन्नस्यनयुक्तत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्वोराजापुत्रादिमहापदिनिमग्नापिधनभृत्यादिसामग्रीसम्पन्नत्वादन्येषांमनोरथदूरमपिपूर्वापरिपा लनमद्वरिष्टनिपदशिष्टपरिपालनादिकायमाशामापणकमुनसहते ॥ परिक्षतेधनादिक्षातद्रूपायामापदितदुत्तरणेहेतुर्धैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थ ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनी एनयण्यसामर्थ्यांसत्यामभवाधाभविष्यत्यवेत्यनुमायसात्साह पुण्यसामर्थ्यमनेनप्रथमप्रवर्तेतेत्याशयेनाह ॥ बाधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबंधकत्वाद्द्विपवद्भूनपुण्य नधनमनीयमपाद ॥ द्विपद्रूतेनेति ॥ सनिरागपण्यस्यबंधकभवस्तदभावनुमुद्धवृतमोक्षोपयुक्तमेवतिभाव ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनप्राक्तनपापनाशेशमदमाद्यमृताप्यायितानामि

रभरद्वाजमाहत्यविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यमशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्वोमहापदि ॥ अल्पनत्वांजन शोनत्यल्पंपिहिपरिक्षते॥ ४३॥बोध पुण्यपराधीन प्रयतंवहुजन्मभि ॥ अनुर्मायतधीरपुजीवन्मुक्तपुकायत ॥ ४४॥ द्विपद्रूतेनयनैवकर्मणाययइदृश ॥ त्वद्भूतेनतनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मसवेग पुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव भूतानादवानलममेचयत॥ ४६॥मग्नसन्यस्यकर्माणिब्रह्मण प्रणयीभव॥नेष्यसेयदिमसारचक्रावर्तभ्रम शमम॥४७॥तावदेतद्विक ल्पात्वमिदयावद्दुराग्रह ॥ प्रतिकूलोब्धिस्हलोलेकेवलनिश्चलेजले ॥ ४८॥ अयकिमधकरणस्त्वयाशोकोवलम्ब्यत ॥ निर्वाह्यतुसैव त्वांप्रज्ञायरिभगुरा॥ ४९ ॥ नजातुनविगण्यतेगणनासुगरायसाम् ॥ येतरंगैस्तृणानीवक्रियतेहर्षशोकयो ॥ ५० ॥ समारूढदशादो लामहाराग्रमिदजगत् ॥ मीशतेपद्विधं प्रेखे मखेकिमितिखिद्यते॥ ५१ ॥ सूतेसहरतिक्षिप्रपुन सृजतिहंतिच ॥ जगतिवहुपर्याये का लएवकुतूहला॥ ५२ ॥ नविशेपग्रह कश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्यपुप्राक्रम्यकालभोगिन ॥ ५३ ॥

विपनाशभिभवतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असचयविनिभूतकालोमविमोक्षम ॥ ४६॥ पुण्याजनोत्तरंवैराग्यदार्ढ्येयत्कार्यंतदुपदिशति ॥ मग्नेति॥ब्रह्मण प्रणयीश्रवणादुपा धेप्रवण्यासक ॥ ४७ ॥ यावद्दुविपदा ब्रह्मयणपिना ॥ उद्दोलजलेपयसिअब्धिप्रतिकूल कूलोपसर्पीविक्षिम ॥ निश्चलेतुपयसिकेवलपयएवयथस्यथ ॥ ४८ ॥ अधक रणाविवदग्राष्टविधायक ॥ एवशाबधत्वांपायद्विमकरत्यहाटमनाधयप्रज्ञापटिरेकैवनिर्वाहयतु ॥४९॥ हर्षशोकयोस्तरंग शुभोत्साहभंगे ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशालक्ष णाशलाम ॥ दरअमनगभावजातम ॥ षड्भिभेदापदृभेदात्कामापरिषट्भेदाद्यषड्विधं प्रेखेदोलायमं क्रीडतेकालेन ॥ क्रीडतेरक्रमकाद्रुतमणिविगलितवुद्धीत्यादिनाकर्तु करवलकपणिल ॥ महिक्रीडार्थानुकर्मस्वितेपुपदाधसयागवियोगेपुखदोयुक्तइत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीक्रीडार्थानुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादे सर्वप्राणिशरीराविस्कास्त शनलापपर्यायमनेननदवरपभाकम्पनवतिनिश्चिस्यतमाइताधभिमानत्यागेनशोकपसक्तिरित्याशयेनाह ॥ नविशेषेति ॥ महोदर्शनम ॥ नकश्चिसद्विषयाविशेषभगःअक भवपर्धीषनमविरुद्धइत्यथ ॥ कालदक्षणस्यभोगिन सर्पस्यप्राक्रम्यवलाक्राम्याभ्यवहारोभक्षणतत्करूतपुजंतुष्वभ्ये ॥ ५२ ॥

द्दष्टस्यकालस्यगोचरा अनभूताइतियावत ॥ ५४ ॥ अपिचसाक्षिणस्तवससारनर्तनकौतुकदर्शनमेवयुक्तनतुशोकमोहादिविकारैःस्वयंनर्त्तनमित्याह ॥ स्वयमिति ॥ विप त्तौयनंचित्तादिनाशेविकलानिविवेकदर्शनासमर्थानिरोदनादिविकृतानिचइंद्रियाणिचक्षुरादीनियस्यतथाविधःसन् ॥ ५५ ॥ क्षणभंगिनोदर्शनादितिशेष ॥ मनस्वीविवेकी ॥ ५६ ॥ अमगल्यममगलार्हम् ॥ ५७ ॥ कानिमगलानितान्याह ॥ देवेति ॥ देवद्विजादिश्रद्धाप्रभृतयईश्वरानुग्रहसाधनत्वान्मगलानि ॥ ईश्वरानुग्रहस्तुसाक्षाज्ज्ञानसाधन त्वात्परममगलमितिभाव. ॥ तथाचोक्तम् ॥ ईश्वरानुग्रहादेवपुसामद्वैतवासना महाभयपरित्राणाद्विप्राणामेवजायतइति ॥ ५८ ॥ इदानीभरद्वाजःसर्वसाधनरहस्यंमयापिंडी

स्वयंनृत्यसिकिंप्रीतोविपत्तौविकलेंद्रि
काकथामर्त्यपिंडानांनिमेषांतरवासिनाम् ॥ अपिदेवनिकायायेतेपिदुष्कालगोचराः॥ ५४ ॥ नविषीदतिमनस्वीभरद्वाजमनागपि
यः॥ क्षणंनिश्चलमासीनःपश्यसंसारनाटकम्॥ ५५॥ अस्यानेकतरंगस्यजगतःक्षणभंगिनः ॥ देवद्विजगुरुश्रद्धाभरबंधुरचेतसाम्॥
॥५६॥ त्यजशोकममंगल्यंमंगलानिविचिंतय॥ चिदानंदघनंस्वच्छमात्मानंचविभावय॥५७॥ नवैराग्यात्परोबंधुर्नसंसारा
सदागमप्रमाणानांमहेशानुग्रहोभवेत्॥५८॥ ॥ भरद्वाजउवाच॥ ॥ ज्ञातंतवप्रसादेनसर्वमेतदशेषतः ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥
त्परोरिपुः॥५९॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिवसिष्ठेनोपपादितम्॥ ज्ञानसारमशेषेणग्रंथेनोक्तंपदात्मना॥ ६० ॥ संह्रतिस्थितिसंभूतिभेदैर्योनेकधास्थितः॥
भरद्वाजशृणुष्वेदंमहाज्ञानंविमुक्तिदम्॥ यस्यश्रवणमात्रेणभवाब्धौननिमज्जसि॥ ६१ ॥ तवोपायंप्रवक्ष्यामिसंक्षेपाच्छ्रुतिशासनात्॥ ६३॥
एकोपिसन्नमस्तस्मैसच्चिदानंदमूर्त्तये॥ ६२॥ कृतेप्रपंचविलयेयथातत्त्वंप्रकाशते॥
पूर्वापरविचारार्हाकथंनष्टातवस्मृतिः ॥ तथैवज्ञायतेसर्वंकरामलकवत्स्वयम्॥ ६४॥

कृत्यज्ञातम् दृश्यप्रपचप्रविलापनोपायरहस्यमीश्वरानुग्रहसाधनरहस्यंचवसिष्ठस्यविस्तरोक्तिषुविशकलितंतत्रतत्रोक्तंपिंडीकृत्यनज्ञातमितिकंठोक्त्यार्थाच्चदर्शयंस्तज्जिज्ञासुः पृच्छति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ ५९ ॥ अनेकवाक्यात्मनाअशेषेणग्रथेनोक्तरहस्यमेकपदात्मनापिंडीकृतनिष्कृष्टश्रोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ यदात्मनेतिपाठेयत्तात्पर्यकेणेतिग्रथवि शेषणम् ॥ ६० ॥ ६१॥ प्रविलापनोपायमपवादंवक्तुमध्यारोपेणैकमेवानेकधास्थितदेवमगलार्थनमस्यति ॥ संहृतीति ॥ ६२ ॥ प्रश्नाभिप्रायानुरूपमुत्तरवक्तुप्रतिजानीते ॥ कृतेइति ॥ श्रुतिशासनात्माडूक्योपनिषदादिश्रुत्युक्तक्रमात् ॥ ६३ ॥ विशकलितोक्तंसूक्ष्ममतिभिःस्वयमेवपूर्वापरविचारेणनिष्कृष्यज्ञातुंशक्यतत्तेसौबुद्ध्याप्राकूप्रख्यातमिदा नीकथनष्टमितिवक्ष्यमाणग्रहणावधानार्थमधिक्षिपति ॥ पूर्वापरेति ॥ ६४ ॥

अतएवेदृशसामर्थ्यभाजो मोहजयोत्साहएवयुक्तोनत्वतरालेशोकइत्याह ॥ हेभरद्वाजेति ॥ असामान्यमसाधारणम् ॥ ४२ ॥ किंचमहत्स्वपिकार्येषुशोक सामग्रीहीनस्ययुक्तो नतुमहाराजस्यसर्वसामर्थ्यसंपन्नस्यतवेत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्वोराजायुद्धादिमहापदि निमग्नोपिधनभृत्यादिसामग्रीसंपन्नत्वादन्येषांमनोरथदूरमपिपृथ्वीपरिपा लनदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिकार्यमात्मसामर्थ्येनकर्तुमुत्सहते ॥ परिक्षतेधनादिक्षतिरूपायामापदितदुत्तरणेहेतुधैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनी कृत्यपुण्यसामग्र्यांसत्यांममबोधोभविष्यत्येवेत्यनुमायसोत्साहःपुण्यसामग्र्यर्जनेमयप्रयतेतेत्याशयेनाह ॥ बोधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबंधकत्वाद्विषवद्धेयत्वेपुण्य कथमर्जनीयतमाह ॥ द्विपद्धेनेति ॥ सतिरागपुण्यबंधकंअसतितदभावतुमुमुक्षुकृतमोक्षोपयुक्तमवतिभाव ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनमात्रनपापनाशेशमदमाद्यमृताप्यायितानांधि

हेभरद्वाजमोहत्वविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यसंशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्त्वोमहापदि ॥ अस्पसत्वोजन शोचत्यल्पेपिहिपरिक्षते ॥ ४३ ॥ बोध पुण्यपराधीन प्रयतेबहुजन्मभि ॥ अनुमीयतधीरेषुजीवन्मुक्तेषुकार्यत ॥ ४४ ॥ द्विपद्धेनयेनैवकर्मणायंधहदश ॥ सुबद्धतेनतेनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक ॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मभवेग पुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव भूतानादवानलमसेचयत् ॥ ४६ ॥ सर्वसंन्यस्यकर्माणिब्रह्मण प्रणयीभव ॥ नेष्यसेयदिमसारत्वंक्वावत्तभ्रम शमम् ॥ ४७ ॥ तावदेतद्धिक स्मोत्यमिदयावद्धिग्रह ॥ प्रतिकूलोब्धिरुल्लोलेकेवलनिश्चलेजले ॥ ४८ ॥ अयकिमधकरणस्त्वयाशोकोवलव्यंते ॥ निर्वाहयतुसैव त्वांप्रज्ञायप्रिरभगुरा ॥ ४९ ॥ नजातुतेविगण्यतेगणनासुगरीयसाम् ॥ येतरंगैस्तृणानीवक्रियतेहर्षशोकयो ॥ ५० ॥ समारूढदशादो लामहोरात्रमिदंजगत् ॥ क्रीड्यतेपद्विधे प्रेंखे मखेकिमितिखिद्यते ॥ ५१ ॥ सूतेसहरतिक्षिप्रपुन सृजतिहंतिच ॥ जगतिबहुपर्याये का लएवकुतूहली ॥ ५२ ॥ नविशेषग्रह कश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्येषुप्राक्रम्यकालभोगिन ॥ ५३ ॥

विपतापशांतिभवतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असेचयदितिभूतकालोनविवक्षित ॥ ४६ ॥ पुण्यार्जनोत्तरवैराग्यदार्ढ्येयत्कार्यंतदुपदिशति ॥ सर्वेति ॥ ब्रह्मण प्रणयीब्रह्मणाद्युपा येब्रह्मण्यासक्त ॥ ४७ ॥ यावद्धिपहोऽप्रणयिता ॥ उल्लोलअलेपयसिअब्धिप्रतिकूल कूलोपसर्पीविक्षिप्त ॥ निश्चलेतुपयसिकेवलपयएवपयेत्यर्थ ॥ ४८ ॥ अधक रणाविवेकदृष्टिपिधायक ॥ एवशोकाधत्वायाविवेकदृष्युद्घाटनतावत्प्रज्ञापरिरेकैवनिर्वाहयतु ॥ ४९ ॥ हर्षशोकयोस्तरंगैःक्षुभोत्साहभंगे ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशाळक्ष णाशालाम ॥ इदजगत्जीवजातम् ॥ षडूर्मिभेदाषड्गुभेदात्कामाद्यरिषड्भेदाद्वापड्विधे प्रेंखेदोलायंवै क्रीड्यतेकालेन ॥ क्रीडतेरकर्मकाद्वेनुमण्णिविगतिबुद्धीत्यादिनाकर्तु कर्मत्वकर्मणिलः ॥ महिक्रीडाकौतुककल्पितेषुपदार्थसयोगवियोगेषुखेदोयुक्त इत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीक्रीडाकौतुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादेःसर्वप्राणिशरीरादिवत्कालाशनत्वाद्यपर्यायप्रत्यनतवबंधुपशोकस्य मेवमितिनिश्चिस्यतमाहतावभिमानस्यागेमशोकप्रसक्तिरित्याशयमाह ॥ नविशेषेति ॥ पक्षोवर्शनम ॥ नकश्चित्तद्विपयोविशेषधर्मनक श्चनधर्मविषयप्रसिद्धइत्यर्थ ॥ कालरूपस्पभोगिनःसर्पस्यप्राक्रम्यबलादाक्रम्याभ्यवहारोभक्षणंतत्कर्मभूतेषुजंतुषुनप्ये ॥ ५३ ॥

दिश श्रोत्रभूत्वाकर्णौप्राविशन्नित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्यशब्दादिभोगप्रसिद्ध्येकर्णादिगोलकानुप्रवेशेनश्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेतादिगादिदेवतांयथाक्रमदेवतास्वेव नि
क्षिपेदितिशेषः ॥तमेवक्रमदर्शयति ॥ दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सुवरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणिचतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एवमनोहंकारचित्तान्यपिचंद्ररु
द्राच्युतेषुप्रविलापयेदित्युपसंहरति ॥ एताइति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वामुखप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्यदेवताएवेंद्रियव्यपदेशेनस्थितानांत्विंद्रियाणिनामवस्त्वतराणि
संतीतितत्त्वोपदेशेनप्रविलापनायमयाव्यादिश्यतेनस्वतःस्वकपोलकल्पनयाएतेऽर्था प्रकटीकृताइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ एवंदेहेंद्रियादिप्रविलापनसप्तश्लोकविवृत्यविरा
जिप्रथमस्थितत्वेत्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृतेस्थितःपश्चादित्येतद्विवरणप्रसंगेनमायाशबलस्यसर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्यब्रह्मणोब्रह्मविद्यार्थिभिः प्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतांकर्त्तुर्भोगप्रसिद्धये ॥दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत् ॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपे
त् ॥ प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत् ॥ ९ ॥ विष्णौतथात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच ॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशये
त् ॥ १० ॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदेताःकरणदेवताः ॥ इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंतेचदेवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ
ताः ॥ एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोसावर्धनारीश्वरःप्रभुः ॥ आधारःसर्वभूतानांकारणंतदुदा
हृतम् ॥ १३ ॥ सयज्ञस्तष्टिरूपोसौजगद्वृत्तौव्यवस्थितः ॥ द्विगुणांडाद्बहिःपृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम् ॥ १४ ॥ सलिलाद्विगुणंतजस्तेजसो
द्विगुणोनिलः ॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशःक्रमात् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनचसमस्तेनव्यापिनाग्रथितंजगत् ॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्य
सलिलंचानलेक्षिपेत् ॥ १६ ॥

पास्यत्वेनोक्ताब्रह्मांडात्मनो विराजोत्त्पन्नसदास्थितांब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरामूर्तिंदर्शयन्सएवसर्वप्राणिनांमातापितृरूपेणकारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोसौ
पितृत्वादेवस्वसृष्टस्यदेवमनुष्यादिजगतोवृत्त्यावन्नपानादिजीवनोपायेव्यवस्थितःसन्वृष्ट्यादिनासर्वपोषकश्चेतस्मात्यज्ञस्तष्टिरूपोब्रह्मांडांतःस्थितः ॥ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तु
तप्रविलापनवक्तुब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपिएभिरावरणैरंडव्याप्तंदशगुणोत्तरैरितिपुराणेषुदशगुणोत्तरत्वश्रूयतेतथापिद्विगुणमेवपरितोवेष्टनेपचक्रोशप्रदक्षिणेपंच
विंशतिक्रोशवदेकगुणस्यपंचगुणत्वेद्विगुणस्यदशगुणत्वमित्यभिप्रायेणतद्बोध्यम् ॥ अथवातदपंचीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदंतुपंचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै
कशःएकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनअपंचीकृतेनसमस्तेनपंचीकृतेन अतएवातरमातरबाह्यप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

॥ ६५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाण० पू० सप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्रविलापनयुक्त्या भरद्वाजकृतायता ॥ वर्ण्य
ते ह्यानिकर्तव्यरामम्युत्थापनक्रमा ॥ १ ॥ तमसौ गसाक्षात्कारांतमपवर्ग विलापनप्रकार शांतोदांतउपरतस्तितिक्षु श्रद्धावित्त समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानपश्यती तिश्रुतिनात्प
र्यवर्णनमुखेनैवप्रकुमारभते ॥ शांतइत्यादिना ॥ तमोपरतपदविषयविभागेनव्याचष्टे ॥ निषिद्धादिति ॥ तमसमाहितपदार्थक्रियाप्रासमाधष्टांगयोगवर्णयस्तितिक्षुपदमर्थाचा
चष्टे ॥ भद्रासनइत्यादिना ॥ उच्चारयेद्दीर्घजपेत् ॥ शुद्धुरापास्यामोक्तरीत्याप्रतमभा ॥ २ ॥ ३ ॥ यस्माद्यस्माद्यस्ययस्यसंभवोजन्मभवतितत्तज्ज्ञात्वाश्रुत्यादिनास्वत्वा
नपुतपुभूतपुरेवेपुप्रविलापयत्रावारभवमुत्युक्तरीत्यातत्सद्व्यतिरेकेमनास्तीतिस्मरेदित्यर्थ ॥ ४ ॥ एवमाध्यात्मिकदेहेंद्रियादिभावंत्यकामत्कारणभूतदेवतासमष्ट्यात्माप्रका

स्वयंविचार्यस्वयमेवचेतसातत्प्राप्यतेयेननशोचतेपुन ॥ सत्संगसच्छास्त्रविवेकत पुनर्वैराग्ययुक्तेनविभाव्यमेतत् ॥६५॥ ॥इ० वा०
वा० दे० मो० नि० पू० भरद्वाजानुशासननामसप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥
शांतोदांतश्चोपरतोनिषिद्धात्काम्यकर्मण ॥ विषयेंद्रियसंश्लेषसुखाच्चश्रद्धयान्वित ॥ १ ॥ भद्रासनेसमासीनोजितचित्तेंद्रियक्रिय ॥
ओमित्युच्चारयत्तावन्मनोयावत्प्रसीदति ॥ २ ॥ प्राणायामंतत कुर्यादत करणशुद्धये ॥ इंद्रियाण्याहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यःशनैःशनै ॥ ३ ॥
देहेंद्रियमनोबुद्धिक्षेत्रज्ञानांचसंभव ॥ यस्माद्भवतितज्ज्ञात्वातेषुपश्चाद्विलापयेत् ॥ ४ ॥ विराजिप्रथमस्थित्वातत्रात्मनिततः परम् ॥
अव्याकृतस्थित पश्चात्स्थित परमकारणे ॥ ५ ॥ मांसादिपार्थिवंभागंपृथिव्यांप्रविलापयेत् ॥ आप्यंरक्तादिकंचाप्सुतैजसंतेजसिक्षि
पेत् ॥ ६ ॥ वायव्यंचमहावायौनाभसंनभसिक्षिपेत् ॥ पृथिव्यादिषुविन्यस्यचेंद्रियाण्यात्मयोनिषु ॥ ७ ॥

रार्थोविराडहमस्मीतिभावनयाप्रथमविराजिस्थित्वातत परतत्कारणेउकारार्थेसूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मनिहिरण्यगर्भेविराजमविलाप्यस्थित्वाततस्तत्कारणेत्रिगुणेमायोपहि
तेमकारार्थेअव्याकृतेस्थितस्सन्तत पश्चात्सर्वजगन्मूलकारणत्वोपलक्षितेसाम्याकृतसर्वाधिष्ठानअर्धमात्रालक्षितेशुद्धेब्रह्मणिअव्याकृतमपिविलाप्यस्थितोभवेदित्यर्थ ॥ ५ ॥
देहेंद्रियादिषुयस्ययस्मात्संभवस्तत्रतत्प्रविलापनयद्युक्तंतद्विशिष्यपुनर्विवृणोति ॥ मांसादीत्यादिना ॥ क्षिपेत्तत्प्राभतात्त्वितनेनप्रविलापयेत् ॥ ६ ॥ नाभसंशारीराकाशम् ॥
एवमाणादींद्रियाण्यप्यात्मयोनिषुस्वारंभकेषुदेवतोपाधिभूतसूक्ष्मपृथिव्यादिषुनिक्षिप्यविलाप्य ॥ ७ ॥

---

१ अयश्लोकएकस्मिन्पुस्तकेऽधिकोदृष्ट

दिग्देवतायांयथाक्रमदेवतास्वेवनि

दिश श्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्यशब्दादिभोगप्रसिद्धयेकर्णादिगोलकानुप्रवेशेनश्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेतादिगादिदेवतांयथाक्रमदेवतास्वेवनि क्षिपेदितिशेष ॥तमेवक्रमदर्शयति ॥ दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सुवरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणिचतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एवमनोहंकारचित्तान्यपिचंद्ररु द्राच्युतेषुप्रविलापयेदित्युपसंहरति ॥ एताइति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्यदेवताएवेंद्रियव्यपदेशेनस्थितानत्विंद्रियाणिनामवस्त्वंतराणि सर्तीतितत्त्वोपदेशेनप्रविलापनायमयाव्यादिश्यतेनस्वत.स्वकपोलकल्पनयाएतेऽर्था प्रकटीकृताइत्युत्तरेणान्वय ॥ ११ ॥ एवंदेहेंद्रियादिप्रविलापनसंग्रहश्लोकविवृत्यविरा जिप्रथमस्थितिरित्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृतेस्थित:पश्चादित्येतद्विवरणप्रसंगेनमायाशबलस्यसर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्यब्रह्मणोब्रह्मविद्यार्थिभि:प्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतांकर्तुर्भोगप्रसिद्धये॥दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत्॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपे त्॥ प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत्॥ ९ ॥ विष्णौतथात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशये त्॥ १० ॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदेताःकरणदेवताः॥ इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंतेचदेवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ ताः॥ एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोसावर्धनारीश्वरःप्रभुः॥ आधारःसर्वभूतानांकारणंतदुदा हृतम्॥ १३॥ सयज्ञस्तष्टिरूपोसौजगद्वृत्तौव्यवस्थितः॥ द्विगुणांडाद्बहिःपृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम्॥ १४॥ सलिलाद्द्विगुणंतेजस्तेजसो द्विगुणोनिलः॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशःक्रमात्॥ १५॥ व्यस्तेनचसमस्तेनव्यापिनाग्रथितंजगत्॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्य सलिलंचानलेक्षिपेत्॥ १६ ॥

पास्यत्वेनोक्ताब्रह्मांडात्मनोविराजोत्पत्त्यंसदास्थितांब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरामूर्तिंदर्शयन्सएवसर्वप्राणिनांमातापितृरूपेणकारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोसौ पितृत्वादेवस्वसृष्टस्यदेवमनुष्यादिजगतोवृत्तावन्नपानादिजीवनोपायेव्यवस्थितःसन्वृष्ट्यादिनासर्वपोषकश्चैतस्मात्यज्ञसृष्टिरूपोब्रह्मांडांत.स्थितः॥ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तु तप्रविलापनवक्तुंब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपिएभिरावरणैरंडव्याप्तंदशगुणोत्तरैरितिपुराणेषुदशगुणोत्तरत्वश्रूयतेतथापिद्विगुणमेवपरितोवेष्टनेपंचक्रोशप्रदक्षिणेपंच विंशतिक्रोशवदेकगुणस्यपंचगुणत्वेद्विगुणस्यदशगुणत्वमित्यभिप्रायेणतद्बोध्यम् ॥ अथवातदपंचीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदंतुपंचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै कशएकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनअपंचीकृतेनसमस्तेनपंचीकृतेन अतएवांतरमांतरबाह्येप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

समावरयमविलाप्य ॥ समस्तस्थूलप्रपञ्चोत्पत्तिकारणे महदाकाशे हिरण्यगर्भाकाशे ॥ १७ ॥ किंतल्लिङ्गशरीरं तदाह ॥ वासनाइति ॥ १८ ॥ लिंगलिंगशरीरम् ॥ एवस्थूलो पाधिप्रविलापनेनाध्वस्तप्रपञ्चोप्रसाददात्मताभिमानस्यागात्ततो बहिर्भूतः सन् मसूक्ष्मभूतात्मकलिंगसमष्टिदेहे अहमास्माधिष्ठाता हिरण्यगर्भ एवास्मीति चिंतयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥ मनुचतुर्मुख पद्मसंभवो देहो लोके हिरण्यगर्भ इति प्रसिद्धः अथ तु भूतसूक्ष्मसमस्यात्मानं चतुर्मुख इति कथं हिरण्यगर्भस्तत्राह ॥ चतुर्मुख इति ॥ भूतसूक्ष्मे अभिमानितया व्यवस्थितो यम्मवभपकेऽप्राङ्मविलापमासूर्वप्रप्रारिम्भयभोगार्थपद्मोद्भवदेहकल्पयित्वा चतुर्मुख आसीदित्यर्थः ॥ इदशहिरण्यगर्भात्मभावनानंतरयत्कर्तव्यंतदाह ॥ लिंगमिति ॥ अपर्यीकृतभूतेभ्यापिसूक्ष्मउपाध्याकारेणाव्याकृतेमायांशेउपहितचिदाकारेणाव्यक्ते च ॥ जडांशस्यजडे चिदाभासांशस्य चितिप्रविलापनमितिसूचनायद्विधाकृत्वोक्ति ॥२०॥

अग्निंवायौसमावेश्यवायुंचनभसिक्षिपेत् ॥ नभश्चमहदाकाशेसमस्तोत्पत्तिकारणे ॥ १७ ॥ स्थित्वातस्मिन्क्षणंयोगीलिंगमात्रशरीरधृक् ॥ वासनाभूतसूक्ष्माश्चकर्मविद्येतथैवच ॥ १८ ॥ दशेंद्रियमनोबुद्धिरेतल्लिंगविदुर्बुधाः ॥ ततोधीढाद्दहियातस्त्रात्मास्मीतिचिंतयेत् ॥ १९ ॥ चतुर्मुखोग्रकेचायभूतसूक्ष्मव्यवस्थित ॥ लिंगमव्याकृतेसूक्ष्मेन्यस्याव्यक्तेचबुद्धिमान् ॥ २० ॥ नामरूपविनिर्मुक्तयस्मिन्सतिष्ठतेजगत् ॥ तामाहु प्रकृतिंकेचिन्मायामेकेपरेत्वणून् ॥ २१ ॥ अविद्यामपरेप्राहुस्तर्कविभ्रांतचेतस ॥ तत्रसर्वेलयंगत्वातिष्ठत्यव्यक्तरूपिण ॥ २२ ॥ नि सधधानिरास्वादा सभवतितत पुन ॥ तत्स्वरूपाहितिष्ठतियावत्सृष्टिं प्रवर्तते ॥ २३ ॥ आनुलोम्यात्स्मृतासृष्टि प्रातिलोम्येनसद्गति ॥ अत स्थानत्रयंत्यक्त्वातुरीयंपदमव्ययम् ॥ २४ ॥

अथवाव्याकरणफलमभिव्यक्तिरितिक्रियाफलरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदकल्पनयाएकस्यैवव्यपदेशभेद इत्याशयेनाह ॥ नामेति ॥ प्रकृतिसांख्याः ॥ मायांवेदांतिनः ॥ २१ ॥ अपरेबौद्धा सदतिरूपामविद्याम ॥ नचतस्मिन्नव्याकृतेप्रलयकालेसर्वेपदार्थालयंपञ्चभावविकारगत्वाअनभिव्यक्तरूपिणस्सतस्तत्सत्तयैवतिष्ठति ॥ २२ ॥ कथंतिष्ठतितत्राह ॥ नि सधधाइति ॥ परस्परसंसर्गशून्या निव्रोम्यतालक्षणास्वादशून्याश्चेत्यर्थः ॥ कुत ॥ प्रलयानंतरसर्गकालेनत अव्याकृतादेवप्रकृतिभूताच्च ॥ २३ ॥ आनुलोम्यादाकाशादिक्रमात् ॥ प्रातिलोम्येनसृष्टिविपरीतक्रमेणपश्चास्स्थित परमकारणेऽस्येसद्गिरणोति ॥ अतइति ॥ स्थानत्रयंविराड्हिरण्यगर्भाव्याकृताख्यस्थूलसूक्ष्मकारणरूपसमष्टिजाग्रदादवस्थात्रयंनातःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञंनोभयतःप्रज्ञंनप्रज्ञानघनमित्यादिश्रुत्युपदर्शितविराडात्मकात्तदधिष्ठानपरिशिष्टचिन्मात्रैकरसमदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारंप्रपञ्चोपशमंशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यतेइतिश्रुत्युपदर्शिततत्स्वभावमपेक्षाज्ञानलाभाय ध्यायेत् ॥ २४ ॥

ध्यानेद्वयाचरमसाक्षात्कारवृत्त्याध्यानकर्तृकरणरूपंलिंगमपिमूलाज्ञानबाधेनप्रविलाप्यघटभंगेघटाकाशोमहाकाशमिवपरंनिरतिशयानंदंब्रह्मविशेत्तैवास्यलिंगनिगडमु
त्त्याकृतार्थतेत्यर्थ. ॥ ननुनातःप्रज्ञमित्यादिश्रुतौलिंगबाधोनदृश्यतेतत्कथतन्निवृत्तिरितिचेत्स्थानत्रयबाधेलिंगबाधोर्थसिद्ध. ॥ स्थूलसूक्ष्मभूतेंद्रियादिष्वेवलिंगस्यप्रतिष्ठित
त्वादितिदर्शयति ॥ भूतेंद्रियेति ॥ २५॥ नन्वज्ञानकथप्रतिष्ठातत्राह ॥ लिंगमिति ॥ शुद्धेब्रह्मण्यज्ञानावरणेनाव्याकृतेहिसतिसूक्ष्मभूतद्वारालिंगमुत्पद्यतेनाज्ञानविनेतितदेवलि
गस्यमूलप्रतिष्ठेतितन्निवृत्तौलिंगनिगडभंगसिद्धिरितिभावः ॥ एववाल्मीकिनाप्रणवार्थप्रपचनोपायेनप्रतिबोधितःप्रबुद्धोभरद्वाजःस्वानुभवंगुर्वनुभवसंवादेनपरीक्षणायप्रकट
यन्नुवाच ॥ इदानीमित्यादिना ॥ २६ ॥२७॥ चिदहनतुचिच्छक्तिमान् ॥ कीदृशादभेदात्परमात्मासितत्राह ॥ घटाभावेइति ॥ घटभगेसतीत्यर्थ ॥ यथाएकस्यैवघटस्यघट
कलशनामभेदकल्पनातदुपहितेआकाशेचघटाकाशःकलशाकाशइतिव्यपदेशभेदकल्पनातद्वदेकस्यैवाज्ञानस्यजगन्नामभेदकल्पनातदुपहितेचमयिजीवईश्वरोदेवोनर कुज

ध्यायेत्तस्मात्प्रयेलिंगंप्रविलाप्यपरंविशेत्॥ भूतेंद्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः॥ २५॥ अज्ञानंचप्रतिष्ठाःस्युर्लिंगमव्याकृतेसति॥
भरद्वाजउवाच॥ ॥इदानींलिंगनिगडान्मुक्तोहंसर्वथायतः॥ २६॥ चिदंशत्वात्प्रविष्टोहंचैतन्यानंदसागरे॥ अभेदात्परमात्मास्मिस
र्वोपाधिविवर्जितः॥ २७॥ कूटस्थःकेवलोव्यापीचिदचिच्छक्तिमानहम् ॥ घटाभावेघटाकाशकलशाकाशयोर्यथा॥ २८॥ तमाहुः
श्रुतयोवह्व्यएवमेवैक्यमादरात्॥ यथाग्निरग्नौसंक्षिप्तःसमानत्वमनुव्रजेत् ॥ २९ ॥ तदाख्यस्तन्मयोभूत्वागृह्यतेनविशेषतः॥ यथात्र
णादिकंक्षिप्तंरुमायांलवणंभवेत्॥ ३०॥ अचेतनंजगन्न्यस्तंचैतन्येचेतनीभवेत्॥ यथावैलवणग्रंथिःसमुद्रेसैंधवोयथा॥ ३१॥ ना
मरूपाद्विनिर्मुक्तःप्रविश्यैतिसमुद्रताम्॥ यथाजलेजलंन्यस्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम् ॥ ३२ ॥ अविनष्टाभवंत्येतेगृह्यंतेनविशेषतः ॥ तथा
हंसर्वभावेनप्रविष्टश्चेतनेसति॥ ३३॥ नित्यानंदेसमस्तज्ञेपरेपरमकारणे॥ नित्यंसर्वगतंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम्॥ ३४॥

रइत्यादिव्यपदेशभेदेकल्पनाचासीत तत्रैकेनघटभंगेनयथाउभयनिवृत्त्याशुद्धाकाशलक्षणैक्यतद्वदेकस्याज्ञानस्यनिवृत्त्यासर्वनामादिभेदनिवृत्त्याचिदैक्यसाम्राज्यमित्यर्थः
॥ २८ ॥ एवमैक्यमभिप्रेत्यतब्रह्मभूतमायत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमायत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येत्एकात्मप्रत्ययसारंशिवंशांतमद्वैतच
तुर्थमन्यते नेहनानास्तिकिंचनेत्यादयोवह्व्य.श्रुतयआहुरित्यर्थः ॥ एवंयथाजलेजलक्षिप्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम् ॥ अविशेषोभवेत्तद्वज्जीवात्मापरमात्मनीत्यादिश्रुतिभिरी
दृशमैवैक्यदर्शितमित्याशयेनोदाहरति ॥ यथेति ॥ समानत्वमैक्यम् ॥ २९ ॥ एवमचेतनप्रपचस्यापिचितिविलापनेनतद्भावापत्तौदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ ३० ॥ न्यस्तप्रवि
लापितम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपाधिनाशेउपहितजीवविनाशशकापिमेगतेत्याशयेनाह ॥ अविनष्टाइति ॥ चेतनेचिदेकरसेसतिब्रह्मणि ॥ ३३ ॥ निष्कलनिष्क्रियशांतनिरवद्यं
निरजनमित्यादिश्रुत्यापिस्वानुभवसवादयति ॥ नित्यमित्यादिना ॥ ३४॥

॥ ३४ ॥ सत्यसंकल्पसंकल्पमात्रेणासतोपिजगतःसत्तासंपादनसमर्थसद्रूपम् ॥ ३६ ॥ सत्वादित्रिमायागुणैर्वर्जितम् ॥ ३७ ॥ अभ्यासकालेपिस्वयाअर्थैवध्यानमसमु पदिष्टमित्याशयेनाह ॥ प्रविष्टमित्यादिना ॥ स्वकर्मकृन्ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषादिपर स्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठश्च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कथंप्रतिपद्यतेतमाह ॥ नमत्तइति ॥ ४० ॥ प्रतिप त्तिशब्दार्थमाह ॥ इत्यात्मेति ॥ एवंभरद्वाजोक्तमनुभवनिशम्यसंतुष्टोवाल्मीकिस्तदुक्तानुभवस्थैर्यायस्यअतिवहितःत्रयत्यक्तःत्यक्त्वपरपदमित्यादिश्रुतिसिद्धसंन्यासमवश्य कर्तव्यतयोपदिशति ॥ सर्वेइति ॥ ४१ ॥ संसारचक्रावर्तेपुनःभ्रमतीतिभ्रमस्तस्यविरामविश्रांतिस्तुसर्वंगार्हस्थ्येनेन्यसेनप्राप्नोपिततोइहकर्माणिसंन्यस्यब्रह्मणःप्रणयीब्रह्मण्येवनिर्वि क्षेपमासक्तोभव ॥ ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीतिश्रुतेरनन्यव्यापारतयाब्रह्मण्यासक्तस्यसंन्यासिनएवसर्वाश्रमांतिशांतिसंभवादित्यर्थः ॥ सर्वंसमवसानमितियावत् ॥ ४२ ॥ नचि रुवनेनचिरस्यास्यमि ॥ तस्यतावदेवचिरयावन्नविमोक्ष्येअथसंपत्स्येइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्यकर्मकसंभवनवेतिप्रथमःप्रश्न यदाकर्तव्यतदाभक्तिरूपनि

निष्कलंनिष्क्रियंशुद्धंतद्ब्रह्मास्मिपरंपरम् ॥ हेयोपादेयनिर्मुक्तंसत्यरूपंनिरिंद्रियम् ॥ ३५ ॥ केवलंसत्यसंकल्पंशुद्धंब्रह्मास्म्यहंपरम् ॥ पुण्य पापविनिर्मुक्तंकारणंजगतःपरम् ॥ ३६ ॥ अद्वितीयंपरंज्योतिर्ब्रह्मास्म्यानंदमव्ययम् ॥ एवमादिगुणैर्युक्तंसत्वादिगुणवर्जितम् ॥ ३७ ॥ प्रविश्यसकलंब्रह्मसदाध्यायेत्स्वकर्मकृत् ॥ एवमभ्यसतःपुंसोमनोऽस्तंयातितत्रवै ॥ ३८ ॥ मनस्यस्तंगतेतस्यस्वयमात्माप्रकाशते ॥ प्रका शेसर्वदुःखानांहानिःस्यात्सुखमात्मनि ॥ ३९ ॥ स्वयमेवात्मनात्मानमानंदंप्रतिपद्यते ॥ नमत्तोऽस्त्यपरः कश्चिच्चिदानंदमयःप्रभुः ॥ ४० ॥ अहमेकः परंब्रह्मइत्यात्मांतःप्रकाशते ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ सर्वेसंन्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभव ॥ ४१ ॥ नेष्यसेयदिसंसार चक्रावर्तभ्रमःशमम् ॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ॥ त्वयोक्तंसर्वमेवेदंज्ञानंबुद्धंमयागुरो ॥ ४२ ॥ बुद्धिश्चनिर्मलाजातासंसारोनविलयते ॥ इदानींज्ञातुमिच्छामिज्ञानिनःकर्मकीदृशम् ॥ ४३ ॥

त्यंनैमित्तिककाम्यकर्मसर्वमेवयथापूर्वंकर्तव्यमथवाकायनाभ्यानिवृत्तस्त्वस्वाश्रमोचितकर्ममात्रंकर्तव्यमितिद्वितीयप्रश्न पाठक्रमादार्थक्रमस्यबलीयस्त्वाद्वोध्य ॥ ननुसर्वेसं न्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभवेतिसर्वकर्मसंन्यासमुक्तवताभरद्वाजस्यद्वावपिप्रश्नावनुपपन्नौ सत्यम् तथापियावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंस मादित्यादिश्रुतिभिर्यावज्जीवकर्तव्यतयानिबद्धानांदीक्षितोनददातिनजुहोतीत्यादिवाक्यैर्दीक्षाकालेत्यक्तानामपिदीक्षापगमेपुनःपरिग्रहवत् स्वमतेवहितत्वेय एतमेवप्रव्राजि नोलोकमिच्छन्तःप्रव्रजंति इत्यादिश्रुतिभिःब्रह्मजिज्ञासानिमित्तेनत्यक्तानांज्ञानसिद्धयानिमित्तापगमेपुनःपरिग्रहोन्यायसिद्ध ॥ नचविद्वत्संन्यासविधानात्पुनरपरिग्रह ॥ त स्यजन्मांतरानुष्ठितविविदिषासंन्यासवशाद्इहस्यावाश्रमेष्वेवतत्त्वज्ञानोदयेनकृतार्थान्पुरुषविशेषान्प्रतिअप्राप्तसंन्यासांतरविधानपरस्यप्राग्विविदिषासंन्यासपरिपालनवि धानाशक्तेरित्याशयेनप्रश्नावुपपन्नौबोध्यौ ॥ ४३ ॥

तदुत्तरंतस्यकर्मकीदृशमितित्वत्प्रश्नो
एवपृष्टोवाल्मीकिस्त्वयाप्रथमंकाम्यनिषिद्धकर्मणाज्ञानविरोधिविक्षेपादिदोषहेतुभूतकर्मणांचत्यागेनज्ञानिर्त्वंशास्त्राभ्यासेनसंपादनीय तदुत्तरंतस्यकर्मकीदृशमितित्वत्प्रश्नो तत्कर्मणाप्रवृत्तमेवनिवृत्त
त्तरत्वस्वयमेवज्ञास्यसितत्तद्भूमिकापरिपाकक्रमेणतत्तत्कर्मोपरमस्यतदातदैवत्वयाऽनुभवितुशक्यत्वाज्ज्ञानिनाचप्रारब्धवैचित्र्येणैकरूपस्थित्यदर्शनेनतत्कर्मणाप्रवृत्तमेवनिवृत्त ज्ञानोपायइतिमदुपदिष्टार्थस्यबुद्ध्वात्वादृशो
मेवत्वेतिनियतुमशक्यत्वादित्याशयेनोत्तरमाह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सर्वकर्मसन्याससहितब्रह्मप्रणयित्वमेवससारभ्रमनिवर्त्तकज्ञानोपायइतिमदुपदिष्टार्थस्यबुद्ध्वात्वादृशो काम्यनिषिद्धंचकाराद्दृष्टविक्षेपसाधनंचकर्मनकर्त्तव्यमित्यर्थः॥
र्मुमुक्षुभिर्यद्यस्मिन्कर्मणिकृतेसतिश्रवणादिविघ्नदोषश्चित्तविक्षेपमालिन्यपातकादिदोषश्चनभवतितदेवकर्तव्य काम्यनिषिद्धंचकाराद्दृष्टविक्षेपसाधनंचकर्मनकर्त्तव्यमित्यर्थः॥ प्रायश्चित्तनपश्यामियेनशुद्ध्येत्सआत्महत्यादिपरावृत्तौदोषश्च
विविदिषासन्यासपरिपालनतुविधिनात्यक्तस्यपुनर्विधिविनापरिग्रहासंभवादारूढोनैष्ठिकधर्मयस्तुप्रच्यवतेपुनः प्रायश्चित्तनपश्यामियेनशुद्ध्येत्सआत्महत्यादिपरावृत्तौदोषश्च

तस्माद्यन्नकृतेदोषस्तत्कर्तव्यंमुमुक्षुभिः॥ ४४॥ काम्यंकर्मनिपि
प्रवृत्तंवानिवृत्तंवाकर्त्तव्यंचनवाप्रभो॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥तस्माद्यन्नकृतेदोषस्तत्कर्तव्यंमुमुक्षुभिः॥ ४४॥ काम्यंकर्मनिपि
द्धंचनकर्तव्यंविशेषतः॥ यदाब्रह्मगुणैर्जीवोयुक्तस्त्यक्त्वामनोगुणान्॥ ४५॥ संशांतकरणग्रामस्तदास्यात्सर्वगःप्रभुः॥ देहेंद्रियमनो
बुद्धेःपरस्तस्माच्चयःपरः॥ ४६॥ सोहमस्मियदाध्यायेत्तदाजीवोविमुच्यते॥ कर्त्तृभोक्त्रादिनिर्मुक्तःसर्वोपाधिविवर्जितः॥ ४७॥ सुख
दुःखविनिर्मुक्तस्तदानींविप्रमुच्यते॥ सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ ४८॥ यदापश्यत्यभेदेनतदाजीवोविमुच्यते॥ जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्ताख्यंहित्वास्थानत्रयंयदा॥ ४९॥ विशेत्तुरीयमानंदंतदाजीवोविमुच्यते॥ जीवस्यचतुरीयाख्यास्थितिर्यापरमात्मनि॥ ५०॥
अवस्थाबीजनिद्रादिनिर्मुक्ताचित्सुखात्मिका॥ योगस्यसेयंवानिष्ठासुखंसंवेदनंमहत्॥ ५१॥ मनस्यस्तंगतेपुंसांतदन्यन्नोपलभ्यते॥
प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ॥ ५२॥

वणात्पुनःपरिग्रहेप्रयोजनाभावाच्छिष्टविगर्हितत्वाच्चसेत्स्यतीतिभावः ॥ ४४ ॥ ज्ञानित्वंत्वस्यसर्वमनोगुणत्यागेनपूर्णानंदाद्वयविशुद्धासंगचिदेकरसत्वादिब्रह्मगुणप्रभावे
वस्यान्नान्यथेत्याह॥ यदेत्यादिना॥ ४५॥ देहादिकोशचतुष्टयात्परआनंदमयकोशात्मातस्मात्परस्तदधिष्ठानब्रह्म॥ ४६॥ आदिपदात्कर्ताकार्यकरणभोक्ताभोग्यभोगो
ज्ञाताज्ञानंज्ञेयमितितिस्रोपित्रिपुट्यःपरिगृह्यन्ते॥ तत्प्रयोजकैःसर्वैर्देहाद्युपाधिभिस्तत्फलाभ्यांसुखदुःखाभ्यांचविनिर्मुक्तोयदाभविष्यसितदानीम्॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥
॥ ५०॥ जाग्रत्स्वप्नावस्थयोर्बीजंसवासनाकर्माज्ञानम्॥ निद्रातदवस्थाविशेषः॥ सेयंतुर्याख्याजीवस्यस्थितिर्योगस्यनिदिध्यासनपरिपाकजन्यनिर्विकल्पसमाधेर्वाशब्दान्मु
ख्याधिकारिणोविचारमात्रजन्यसाक्षात्कारज्ञानस्यवानिष्ठापरिसमाप्तिः॥ ५१॥ तस्मिन्विश्रांतस्यतवद्वैतदर्शनप्रसक्तिरेवनास्तिदूरेकर्मक्षाराब्धिवीचिमज्जनप्रसक्तिरित्याश
येनाह॥ प्रशांतेति॥ ५२॥

मामुक्तमीश्वरमुपास्यतयसारनतेवस्थितोक्तज्ञानमार्गेणयोगमार्गेणवातत्त्वज्ञानेसत्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानात्सर्वसंशयमूलाज्ञाननाशात्सर्वसंशयोच्छेदेनविश्रांतिर्भविष्यतीत्युप
संहरति ॥ मज्जत्यादिना ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तत्प्रशास्त्राचार्योपदेशात्सानुभवानामेकार्थनिष्ठतानिश्चयायार्थचिंतनावृत्तिलक्षणःपरामर्शः शास्त्रपोषणावृत्तिलक्षणोभ्यासश्चाव
श्यकार्यइत्याह ॥ परामर्शेनेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ योगमुपाधित्यागेनैक्यम ॥ स्वात्मनाशोधितप्रतीचा ॥ आत्मनिब्रह्मणि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ महात्मनाअपरिच्छिन्नब्रह्माकार
चित्तात्मा ॥ ५९ ॥ अनुपदृष्टिमात्रप्रयुक्तनवागुरुशक्तिपातनत्वयाशिष्यस्यप्रज्ञीकरणात्स्वस्यगुरुत्वशिष्योद्धारसामर्थ्यलक्षणतत्क्षणात्स्वयएवदर्शितमस्मभ्यमित्यर्थ

मज्जमज्जसिर्किंहनमहत्साराब्धिर्वीचिषु ॥ भजसभरिताभोगपरमेशजगद्गुरुम् ॥ ५३ ॥ इतिनिर्वर्णितसर्ववसिष्ठस्योपदेशनम् ॥ अनेनज्ञानमार्गेणयोगमार्गेणपुत्रक ॥ ५४ ॥ भरद्वाजमहाप्राज्ञमर्वज्ञास्यमितिनिश्चितम् ॥ परामर्शेनशास्त्रस्यगुरुवाक्यार्थयोधनात् ॥ ५५ ॥ अभ्यासात्मवसिद्धि स्यादितिवेदानुशासनम् ॥ तस्मात्त्वसर्वमुत्सृज्यकुर्वभ्यासेस्थिरमन ॥ ५६ ॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ॥ राम प्राप्त परंयोगस्वात्मनात्मनिहंमुने ॥ कथंवसिष्ठदेवेनव्यवहारपर कृत ॥ ५७ ॥ इतिज्ञात्वाहमप्येवमभ्यासार्थयतेयथा ॥ तथैवव्यवहारोपिध्युत्थानेमेतविष्यति ॥ ५८ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ यदापरिणत साधु स्वस्वरूपेमहात्मना ॥ विश्वामित्रस्तदोवाचवसिष्ठंत्रपिसत्तमम् ॥ ५९ ॥ ॥ श्रीविश्वामित्रउवाच ॥ ॥ हेवसिष्ठमहाभागब्रह्मपुत्रमहानसि ॥ गुरुत्वशक्तिपातेनतत्क्षणादवदर्शितम् ॥ ६० ॥ दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपयाशिष्यदेहके ॥ जनयेद्य समावेशंशांभवंसहिदेशिक ॥ ६१ ॥ रामेप्ययविशुद्धात्माविरक्त स्वात्मनैवहि ॥ विश्रांतिमानाकांक्षाचिमवादात्माभवान्पदम् ॥ ६२ ॥ शिष्यप्रज्ञैवबोधस्यकारणगुरुवाक्यत ॥ मलत्रयमपक्वंचेत्कथंयुज्यतिपक्ववत् ॥ ६३ ॥ ज्ञानप्रत्यक्षमेवेदगुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ उभावपियतोयोग्यौसर्वपामीदृशामपि ॥ ६४ ॥

॥ ६० ॥ मनूमयास्वशरीरत्यक्तारामस्वहृप्रविश्यकुंडलिनीसंचारादिकनकृतमेवतत्कथंत्वयाशक्तिपातोज्ञातस्तमाह ॥ दर्शनादिति ॥ सत्यसंकल्पानौत्वाद्दर्शस्पर्शादृश्यापिस
च्छिष्यस्यकुंडलिन्या षट्चक्रभेदनब्रह्मरंध्रस्थिनपरशिवसमावेशलक्षणोजीवस्योपाधिपरित्यागेनशुद्धब्रह्मसमावेशलक्षणश्चशक्तिपात सिध्यतीतिभाव ॥ देशिकोगुरुः ॥ ६१ ॥
नपरामम्यसच्छिष्यमादर्शयति ॥ रामइति ॥ ६२ ॥ मलत्रयशीबयासत्प्रसिद्धमाणवादिकामकर्मवासनालक्षणमा ॥ कथंयुज्यतिशिष्यइतिशेष ॥ ६३ ॥ सच्छिष्येपुराण
स्यदृष्टफलंदर्शयत्याह ॥ ज्ञानमिति ॥ यतउभौगुरुशिष्यौयोग्यौचत्सर्वेषांपुरुषाणामीदृशांकिवन्त्यलक्षणानामपिभाजनत्वमित्यर्थ ॥ ६४ ॥

॥

इत्थवसिष्ठप्रशस्यप्रस्तुतकर्त्तव्यमाह ॥ इदानीमिति ॥ अस्मदादिपुकृपया ॥ त्वपदेपरिणत कृतकृत्यइतियावत् ॥ ६५ ॥ ममकार्यनिर्विघ्नयज्ञसिद्धिलस्मरन्सन्रामव्युत्थानंक र्त्तुमर्हसीतिपूर्वेणान्वयः ॥ ६६ ॥ किंचान्यद्देवकार्यमपिरामव्युत्थापनेनचरामसपादयामोत्रयम् ॥६७॥ कार्यांतराण्यपिदर्शयन्देवकार्यविशदयति ॥ तदेतद्यथामाकृथाइत्युत्तरत्रवासवध ॥ ६६ ॥ किंचान्यद्देवकार्यमपिरामव्युत्थापनेनचरामसपादयामोत्रयम् ॥६७॥ कार्यांतराण्यपिदर्शयन्देवकार्यविशदयति ॥ सिद्धाश्रमेत्यादिना ॥ अहल्यायामुक्तिशापमोक्षचकरिष्यतीत्यनुषंग. ॥६८॥ निश्चयोवाग्निश्चयः ॥ गतिपरलोकमार्गम् ॥६९॥ राज्यविमुच्यगतोविगत.॥ जीवन्मुक्तत्वादेवा भयोनिस्पृहश्च ॥ दंडकारण्यवासिनोमुनीन्राक्षसवधेनभयादुद्धरिष्यतीतिपरेणान्वय. ॥७०॥ विविधानितीर्थानिप्राणिनश्चउद्धरिष्यतिपावयिष्यतीत्यर्थ. ॥ सीताहरणप्रयुक्त यद्दौर्गत्यशोकमोहादिविडबनतच्छलेनरावणादीनाववादपिसर्वेपास्त्रीसंगिनाभुविशोच्यतामस्वास्थ्यचदर्शयिष्यतीतिपरेणान्वयः ॥७१॥ अथइंद्रवरदानेनयुद्धेमृतस्यवानरक्षी देःपरावृत्तिपरावर्त्तनपुनःसंजीवनदर्शयिष्यति ॥७२॥ अग्निप्रवेशेनसीताविशुद्धिमन्विच्छन्सन्नात्मन.स्वस्यलोकानुमतिशिष्टजनमाननीयचरित्रतांदर्शयिष्यति॥ततोराज्येभिषि

इदानींकृपयारामव्युत्थानंकर्त्तुमर्हसि॥ पदेपरिणतस्त्वंहिकार्याविशावयंयतः॥६५॥ स्मरन्कार्यममविभोयदुद्दिश्याहमागतः॥ प्रार्थि तश्चातिकृष्टेनराजादशरथःस्वयम्॥ ६६ ॥ तद्द्यथामाकृथाःसर्वंशुद्धेनमनसामुने॥ देवकार्यंचरामान्यदवतारप्रयोजनम्॥६७॥सिद्धा श्रमंमयानीतोरामोराक्षसमर्दनम्॥ करिष्यतिततोहल्यामुक्तिंचजनकात्मजाम्॥६८॥परिणेष्यतिकोदंडभंगेनकृतनिश्चयः॥ रामस्य जामदग्न्यस्यकर्तानष्टांगतिंध्रुवम्॥६९॥पितृपैतामहंराज्यंविगतोभयनिस्पृहः॥ वनवासच्छलेनेहदंडकारण्यवासिनः॥७०॥उद्धरिष्य तितीर्थानिप्राणिनोविविधानिहि॥ सीताहरणदौर्गत्यच्छलेनभुविशोच्यताम्॥७१॥ दर्शयिष्यतिसर्वेषांरावणादिवधादपि॥ स्त्रीसंगि नामथास्वास्थ्यंवानरादेःपरावृतिम्॥ ७२ ॥ सीताविशुद्धिमन्विच्छँल्लोकानुमतिमात्मनः॥ जीवन्मुक्तोनिस्पृहोपिक्रियाकांडपरायणः ॥७३॥ भविष्यतिगतिंद्रष्टुंज्ञानकर्मसमुच्चयौ॥यैर्दृष्टोयैःस्मृतोवापियैःश्रुतोबोधितस्तुयैः॥७४॥सर्वावस्थागतानांतुजीवन्मुक्तिप्रदास्य ति॥इतिकार्यमशेषेणत्रैलोक्यस्यममापिहि॥७५॥अनेनरामचंद्रेणपुरुषेणमहात्मना॥नमोस्मैजितमेवैतकोप्येवंचिरमेधताम्॥७६॥

क्त.स्वयंजीवन्मुक्तोनिस्पृहोपिसन्कर्माधिकृतजनानाकर्मानुष्ठानेनैवगतिद्रष्टुंदर्शयितुंक्रियाकांडपरायणोभविष्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७३ ॥ ज्ञानकर्मसमुच्चयाधिकारिणांब्रह्म लोकादिगतिदर्शयितुंज्ञानकर्मसमुच्चयौचकरिष्यतीतिशेष. ॥ ज्ञानमत्रोपासनम ॥ नकेवलकर्ममार्गप्रवर्तनेनवर्त्तमानजनमात्रोपकारीकिंतूत्तरकालमपिस्मरणकीर्त्तनस्वचरि त्रप्रबोधनादिनास्वानुगतानाभक्तानाजीवन्मुक्तिसुखप्रदइत्याह ॥ यैरिति ॥ ७४ ॥ सर्वावस्थासुगतानांभक्त्याअनुगतानाम ॥ ७५ ॥ अनेनमहात्मनारामचंद्रेणइतिवर्णितप्रका रेणत्रैलोक्यस्यममापिहितकार्यमितिपूर्वत्रान्वयः ॥ इदानींश्रीविश्वामित्र सामाजिकानारामभक्तिवर्धयन्नाह ॥ नमइति ॥ हेजनाःएतेयूयमस्मैरामायनमस्कुरुत ॥ तन्नम स्कारमात्रेणभवद्भिःसर्वंजेतव्यंजितमेवनसाधनांतरमपेक्षणीयमित्यर्थ. ॥ युष्माकंमध्येकोपिपुरुषधौरेयएवंश्रीरामइवजीवन्मुक्तःस्थिरनिर्विकल्पसमाधिविश्रांतिप्राप्त. ॥ सु खमेधतावर्धताम ॥ ७६ ॥

॥७७॥ सूरावुष्टमायुताउत्तरचरिमहपारामकथायैस्तथाविधा सतोरामांघ्रिपद्मरजसामादरेनमस्कारेइतियावत् ॥ सदारामस्मरणेचआस्थिताआस्थावतोवभूवुरितिशेष ॥ वसिष्ठमैथिर्लापत कथयामृतयानसतुतोपनवभूव ॥ ७८ ॥ एवमन्येमहर्षयश्चनसतुतुषु ॥ भूयःश्रोतुमुत्कंठिताःसर्वेवभूवुरित्यर्थ ॥ अतएवतेतस्यगुणान्परोक्तानाकर्णयन्तस्त्वयमृतपाम्याम्मनिमग्नवन्तमुवन् ॥ लब्धवंभावश्छांदस ॥ ७९ ॥ भूहिमोवृजनप्रतिस्यकवद ॥ अयरामाजन्मनःप्राक्कोऽभूत् किंवावुधोदेव अथवामनुष्यइत्यनाजमाभिप्रायानुसारीप्रश्न ॥ ८० ॥ विश्वामित्रोप्यन्तजनानुसारेणोत्तरमाह ॥ अत्रैवेति ॥ हजनत्वमत्रास्मिन्रामएवसाक्षाद्भगवान्वासुदेवइतिविश्वासकुरु सपुराण पर पुरुष ॥

॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इतिश्रुत्वाचतेसर्वेविश्वामित्रेणभाषितम् ॥ सिद्धाश्चचरयोगींद्रावसिष्ठप्रमुखा पुन ॥७७॥ रामांघ्रिपद्मरजसामादरस्मरणस्थिता ॥ दूरश्रुतोत्तरकथा कथयामैथिलीपते ॥७८॥ नसतुतोपभगवान्वसिष्ठोन्यमहर्षय ॥ गुणान्गुणनिधेस्तस्यवुधश्चाकर्णयन्श्रुतम् ॥७९॥ विश्वामित्रमुनिंप्राहवसिष्ठोभगवानृपि ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ब्रूहिविश्वामित्रमुनेरामोराजीवलोचन ॥ कोयमभूद्बुध किंवामनुष्योवायराघव ॥८०॥ ॥श्रीविश्वामित्रउवाच॥ ॥अत्रैवकुरुविश्वासमयसपुरुष पर ॥ विश्वायमथिताम्भोधिर्गंभीरागमगोचर ॥८१॥ परिपूर्णपरानद सम श्रीवत्सलांछन ॥ सर्वेषांप्राणिनांराम प्रदातासुप्रसादित ॥८२॥ अयनिहतिकुपित सृजत्ययमसत्सकान् ॥ विश्वादिर्विश्वजनकोधाताभर्तामहासख ॥८३॥ अयम्मुक्तांतनि सारम्हकुससारधूर्त्तके ॥ आनदसिंधुर्विततोर्वीतरागैर्विगाह्यते ॥८४॥ कश्चिन्मुक्तइवात्मस्य कचित्तुर्यपदाभिध ॥ कश्चित्प्रणीतप्रकृति कश्चित्तस्य पुमानयम् ॥८५॥ अयंत्रयीमयोदेवस्त्रैगुण्यगहनातिग ॥ जयत्यगैरयपद्भिर्वेदात्मापुरुषाद्भुत ॥८६॥ अयंचतुर्बाहुरयविश्वस्रष्टाचतुर्मुख ॥ अयमेवमहादेव संहर्त्ताचत्रिलोचन ॥८७॥

सक ॥ विश्वार्थमथितोऽम्भोधि क्षीरार्णवायनस ॥ गभीराणांगूढाशयानामागमानामुपनिषदांतस्यगोचरोनान्यप्रमाणस्येत्यर्थ ॥ ८१ ॥ प्रदातासर्वपुरुषार्थानामितिशेष ॥ सुप्रसन्नस्यामसादित ॥ ८२ ॥ असत्समाःकार्यंनेकीर्त्यतइत्येसत्सकामिथ्यार्थास्तान् ॥ ८३ ॥ व्यक्तांताविचारबाधितानि सारामृदवश्चससारा कार्यकारणवधार्यैस्तथाविधैर्धूर्तकर्मगहनैर्वीतरागैर्यतिभिरानंदसिंधुर्विमाहनमविस्यते ॥ ८४ ॥ अयमेवज्ञानमुक्तोनित्यमुक्तोमायानियतामायांतर्बद्धश्चतिचतुर्धास्थितइत्याह ॥ कश्चिदिति ॥ ८५ ॥ त्रयीमयोवेदशरीर ॥ अंगै शिक्षाकल्पादिभि ॥ वेदानामात्मापारमार्थिकस्वरूपभूत ॥ ८६ ॥ चतुर्बाहु पालकोविष्णु ॥ ८७ ॥

---

१ अयमयामश्छांदस पृषादरादिवा

योगान्मायाशक्तिसंबधात् ॥ मोहनिद्रानाश्तत्वात्सदाजागरूक ॥ ८८ ॥ यथाविक्रमेणपराक्रमेणावश्यभावीविजयउत्पन्नेप्राप्यते तेजसायथाप्रकाशोभास्वररूपंउत्पन्नेधि यते यथाश्रुतेनशास्त्रेणप्रज्ञोत्कर्षउत्पन्नेप्राप्यते तद्वदयसुपर्णेनगरुडेनेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अमुनारामेणयश्चित्तेनममायप्रतियोद्धेतिचित्यश्चितनार्हःसपन्न ॥ ९० ॥ विष्णुदेहेनामु नाशून्यंस्वर्गंहास्वर्गस्यशोच्यतेत्यर्थ ॥ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपीतिषष्ठ्यर्थेद्वितीया ॥ एवशेषमूर्तिरयपातालाल्लक्ष्मणात्मनाइहागतः ॥ नथाचपातालस्या विशोच्यतेत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ रूपयितुनिरूपयितुद्रष्टुंच ॥ ९३॥ वंशेऽवतारेणरघुरप्यनेनपावितइत्याह ॥ रघोरिति ॥ शुश्रुमइतिक्रादिनियमान्नेट्लिटिमसोमादेशाभा

अजोयंजायतेयोगाज्जागरूकःसदामहान् ॥ बिभर्तिभगवानेतद्विरूपोविश्वरूपवान् ॥ ८८ ॥ विजयोविक्रमेणेवप्रकाशइवतेजसा ॥
प्रज्ञोत्कर्षःश्रुतेनेवसुपर्णेनायमुह्यते ॥ ८९ ॥ अयंदशरथोधन्यःसुतोयस्यपरःपुमान् ॥ धन्यःसदशकंठोपिचिंत्यश्चित्तेनयोमुना ॥ ९० ॥
हास्वर्गममुनाशून्यंहापातालादिहागतः ॥ तस्यागमादयंलोकोमध्यमःश्रेष्ठतांगतः ॥ ९१ ॥ रामइत्यवतीर्णोयमर्णवांतःशयःपुमान् ॥
चिदानंदघनोरामःपरमात्मायमव्ययः ॥ ९२ ॥ निगृहीतेंद्रियग्रामारामंजानंतियोगिनः ॥ वयंत्ववरमेवास्यरूपंरूपयितुंक्षमाः ॥ ९३ ॥
रघोरघोच्छेदकरोभगवानितिशुश्रुमः ॥ वसिष्ठकृपयात्वंहिव्यवहारपरंकुरु ॥ ९४ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वावस्थितस्तूष्णीं
विश्वामित्रोमहामुनिः ॥ वसिष्ठस्तुमहातेजारामचंद्रमभाषत ॥ ९५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रामरामसहाबाहोमहापुरुषचिन्मय ॥
नायंविश्रांतिकालोहिलोकानंदकरोभव ॥ ९६ ॥ यावल्लोकपरामर्शोनिरूढोनास्तियोगिनः ॥ तावद्रूढसमाधित्वंनभवत्येवनिर्मलम्
॥ ९७ ॥ तस्माद्राज्यादिविषयान्पर्यालोक्यविनश्वरान् ॥ देवकार्यादिभारांश्चभजपुत्रसुखीभव ॥ ९८ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥
इत्युक्तोपियदारामःकिंचिन्नोचेलयंगतः ॥ तदासुषुम्नयासोपिविवेशहृदयंशनैः ॥ ९९ ॥

वश्छांदसः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ अधिकारनिष्पादनलक्षणोलोकानांपरामर्शोयावन्ननिरूढोननिष्पन्नः ॥ नभवतियुक्तमितिशेषः ॥ ९७ ॥ पर्यालोक्यकंचित्कालमनुभूय देवकार्यादीनधिकारभारांश्चपर्यालोक्यपश्चात्समाधिभजेत्यर्थः ॥ ९८ ॥ यदारामइतिगुरुणाउक्तोपिलयंब्रह्मैक्यगतोबाह्यार्थश्रवणाभावाद्वागादिकरणचेष्टोपरमाच्चनाकिं चिदूचेतदासवसिष्ठस्तच्छरीरसकल्पेनप्रविश्यतदीयसुषुम्नानाड्याशनैर्हृदयपुंडरीकंविवेश प्रविश्यतदीयंविलीनजीवोपाधिलिंगंघनीकृत्यबीजांतःप्रविष्टोवायुस्तदंतर्गतमंकुर मिवबहिराचकर्षेतियावत् ॥ ९९ ॥

तस्यबहिराकर्षणेनशविभावकमेणतमविदाभासाभिव्यक्त्यासक्तं क्षेममकाशवासार्थदर्शनादिकममाह ॥ शक्तीति ॥ प्रथमप्राणादिबीजभूतायामाधारशक्तौततःप्राणादि
भांवितेपुततोमनसआभिभविनिर्मिश्वमसक्तिश्चिदाभासभावेनानुप्रवेशस्तंकरोतीतिशक्तिप्राणमनःप्रसक्तिकरण अतएवतत्प्रकाशात्मकस्तदुपाधिकोजीवःप्राणद्वारासर्वनाडी
रंध्रान्यनुप्रविश्यपुरुपुटाभ्यांविस्फुरितानिसर्वाणिज्ञानकर्मेंद्रियलक्षणानिकरणानियेनतथाविध सन्उन्मेषप्रोन्मील्यबहिरुत्कटागुरुभ्यांमूखसिद्धमुख्यान्विदुषोदृष्ट्वास्वयकृतकृत्य
त्वान्निर्मुक्तसर्वेषणःअतएवकृत्यस्यावश्यकस्याकृत्यस्यअकृत्यस्यास्याप्यस्यवर्ज्यस्यव्यवहारस्यविचारणयागुणदोषचिंतयाआविपरात्तत्प्रयुक्तहानोपादानादिरहस्यात्परहित सर्वान्दृश
मामेतेकिंवक्ष्यतीतिसवाम्प्रतीक्ष्यस्थितइत्यर्थ ॥ १० ॥ तदनन्तरंइतिभागुक्तरामराममहाबाहोइत्यादिवसिष्ठवचनपुनस्तेनैवप्राचितमुत्सादरंगुरुवाक्यमनुल्लंघ्यमितितिपिधृम्य

शक्तिप्राणमन प्रसक्तिकरणोजीवःप्रकाशात्मकोनाडीरंध्रसुपुटसर्वकरणःप्रोन्मील्यनेत्रेशनै ॥ दृष्ट्वोत्कृष्टवसिष्ठमुख्यविदुषोनिर्मुक्त
सर्वेषण कृत्याकृत्यविचारणादिरहित सर्वान्प्रतीक्ष्यस्थित ॥ १०० ॥ श्रुत्वावसिष्ठवचनगुरुवाक्यमितिस्वयम् ॥ श्रुत्वाप्रोवाचभगवा
न्रामचंद्र समाहित ॥ १०१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ नविधेर्ननिषेधस्यत्वत्प्रसादादयप्रभु ॥ तथापितववाक्यतुकरणीयहिसवदा
॥ १०२ ॥ वेदागमपुराणेपुस्मृतिष्वपिमहामुने ॥ गुरुवाक्यविधि प्रोक्तोनिपेधस्तद्विपर्यय ॥ १०३ ॥ इत्युक्त्वाचरणौतस्यवसिष्ठस्यमहा
त्मन ॥ गिरसाधार्यसर्वात्मासवान्प्राहघृणानिधि ॥ १०४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सर्वेशृणुतभद्रंवोनिश्चयेनसुनिश्चितम् ॥ आत्म
ज्ञानात्परनास्तिगुरोरपिचतद्विद ॥ १०५ ॥ ॥ श्रीसिद्धादयऊचु ॥ ॥ रामैवमेवसर्वेषांमनसिस्थितिमागतम् ॥ त्वत्प्रसादाद्यसफल
संवादनद्दृष्टीकृतम् ॥ १०६ ॥ सुखीभवमहाराजरामचंद्रनमोस्तुते ॥ वसिष्ठेनाप्यनुज्ञातागच्छामोधयथागतम् ॥ १०७ ॥ श्रीवाल्मी
किरुवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वागता सर्वेरामसस्तवनेरता ॥ रामचंद्रस्यशिरसिपोष्पीदृष्टि पपातह ॥ १०८ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंरामचंद्रक
थानकम् ॥ अननक्रमयोगेनभरद्वाजसुखीभव ॥ १०९ ॥

स्वरूपादिभावनामपिश्रुत्वाभगवान्सवज्ञ स्वावतारप्रयोजनसइतियावत् ॥ तदभ्युपगमेमसमाहित सम्प्रेवावेत्यथ ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ विधिरवस्यानुष्ठेयोथ ॥ तद्विपयय
स्तदतिक्रमणतुनिषेध ॥ अवश्यापेयइत्यर्थ ॥ १०३ ॥ इदानींश्रीराम परमपुरुषार्थदानरूपस्यगुरुकृतोपकारस्यनिष्कृतिमन्यामपश्यन्स्वशिरसितच्चरणधारणव्याजेनस्वगु
रवेसमर्प्यसवजनम्प सर्वोत्कृष्टज्ञानमाहात्म्यगुरुमाहात्म्यंचस्वयमत्यक्षमनुभूतविश्वासवार्त्यायोप दिष्टवानित्याह ॥ इत्युक्त्वेति ॥ १०४ ॥ तद्विदआत्मविदइतिगुरुविशेषणम् ॥
तदात्मतत्त्वगुरूपदेशाद्वेत्तीतितद्विद शिष्यस्यगुरो परनास्तीतिभाव ॥ १०५ ॥ स्थितिनिश्चयम् ॥ सवादेनएतद्गुरुपलक्षणेनत्वदुक्तिसवादेनच ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ रामचंद्र
स्यजीवन्मुक्तिविश्रांतिपर्यन्तसवादकथाप्रबन्धमनारब्धसंजीवनममृतमितियावत् ॥ १०९ ॥

उपसंहरति ॥ इतीति ॥ वरमुनेर्वसिष्ठस्यवचनपंक्तिलक्षणयारत्नमालयाविचित्राभूषिताइतिउक्तरूपारघुपतेर्जीवन्मुक्तिसिद्धिर्यामयातुभ्यप्रोदिताप्रोक्तानिखिलानांकविकु
लानायोगिनाचसेव्यरूपासापरमगुरुकटाक्षाच्छ्रवणादिनासेवितासतीमुक्तिमार्गप्रागुक्तभूमिकाक्रमदद्दात्यारोपयतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ विधिसवादप्रकारम् ॥ मोहमालिन्यरा

इतिरघुपतिसिद्धिःप्रोदितायामयातेवरमुनिवचनालीरत्नमालाविचित्रा॥निखिलकविकुलानांयोगिनांसेव्यरूपापरमगुरुकटाक्षान्मु
क्तिमार्गददाति॥ ११० ॥ यइमंशृणुयान्नित्यंविधिरामवसिष्ठयोः॥ सर्वावस्थोपिश्रवणान्मुच्यतेब्रह्मगच्छति॥ १११ ॥ ॥इत्यार्षे
वासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्साहस्र्यांसंहितायांबालकांडेमोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेरामव्युत्थानंना
मअष्टाविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः॥ १२८॥ ॥ ७ ॥ ॥ निर्वाणप्रकरणपूर्वार्धसमाप्तम्॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गद्वेषमहापातकोपपातकादिसर्वदोषावस्थायुक्तोपिपुरुषःश्रवणादेवसर्वैर्दोषैर्मुच्यतेशांत्यादिगुणप्राप्तिक्रमेणब्रह्मगच्छतिप्राप्नोतिकिंपुनरधिकारीत्यर्थः ॥१११॥ ॥ इतिश्री
वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेअष्टाविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामच
द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगंगाधरेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षोःशिष्येणानंदबोधेंद्रसरस्वत्याविरचितेश्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धसंपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥

चिदात्मनिगौण्याशिलाशब्दप्रयोगनिमित्तानूगुणान्दर्शयति ॥ घनत्वेति ॥ आदिपदादभेद्यत्वैकरसत्वकूटस्थत्वादिपरिग्रहः ॥१६॥ अपिशब्दाभ्यांसूचितोविरोधोमाययापरिहर्तव्य ॥१७॥१८॥ जगदेवमयातत्रपद्मवनत्वेनोत्प्रेक्षितमित्याह ॥ अस्यामेवेति ॥ तच्चजगदन्यदिवभातमपिवस्तुतोनान्यत्शुद्धचिदात्मकचवानकिंतुमायैवेत्यर्थः ॥१९॥ तेषाचनिकटेसतिशखाःशतसहस्रशइतियदुक्ततत्तात्पर्यमाह ॥ शखेति ॥ लोक्यतइतिलोकचित्रलिख्यतेशिल्पिमन कल्पनयायथातथाभूतभव्यसर्वंजगत् तत्रशालभंजिकावस्तुतोयथावास्तवीवअस्तीतिपरेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदत्तेस्वीकरोतितथाएषाचिदपिघनाएकिकांएकपिंडतास्वीकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्स्वरूपादभिन्नोपिवपुर्मय परिच्छिन्नाकारइवभातीत्यर्थ. ॥ सुषुमावस्थयाटकच्छेदात्प्रागनभिव्यक्तयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सतोःशिलामरिचयोर्नोदेतिनास्तमायातितथेत्यर्थ. ॥ पुरध्यासुचरित्रायास्त्रि

चिच्छिलैषामयोक्तातेयस्यामंतर्जगंतिवै॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषाशिलैवचित् ॥१६॥ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि॥
विघनेंतर्जगद्वृंदंव्योम्नीवविपुलानिलः॥ १७॥ द्यौःक्ष्मावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलायांचसुषिरंनमनागपि॥
॥ १८॥ अस्यामेवघनांगात्मजगत्पद्मंविजृंभते॥ एतस्माद्वस्तुतोनान्यदन्यच्छुद्धात्मकंचवा॥१९॥ शंखपद्मादिकंलोकंपाषाणेलिख्य
तेयथा॥ भूतंभवद्भविष्यच्चशिलायांशालभंजिका॥ २० ॥ तथास्तितत्रतत्सर्वंसंस्थानंवस्तुतोयथा॥ उपलांतःसन्निवेशोनानात्माप्ये
कपिंडताम्॥ २१ ॥ यथादत्तेतथैषाचित्पिंडाकारैकिकांघनाम् ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ॥ २२ ॥ तथासर्गश्चितोरू
पादभिन्नोपिवपुर्मयः॥ सुषुमावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे॥२३॥ यथास्थिताश्चितेरंतस्तथेयंजगदावली॥ शिलांतःपद्मलेखाली
मरिचांतश्चमत्कृतिः॥ २४॥ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ॥ यथापुरंध्र्यांमर्त्यौंतर्मज्जावाबिल्वगायथा॥ २५॥ तथानंत
विकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली॥ विकारादितदेवेतिमुधैवोक्तिरनर्थिका ॥ २६॥ तत्तांसमुपयात्याशुजलंबिंदुरिवांभसि॥ अनंतत्वा
च्चितेरेतद्विकारादिचितेरिति॥२७॥ उत्त्यासंपद्यतेयच्चतल्लयेनविलीयते॥ ब्रह्मैवेदंविकारादिविकाराद्यर्थवर्जितम्॥२८॥ वर्जनावर्ज
नेर्थस्यब्रह्मैवानंततावशात्॥ ब्रह्मस्थितंविकारादिब्रह्मैवोत्पादितंक्रमात् ॥ २९॥

यामतर्मनसिमर्त्यस्तत्कांतःसदैवास्ति ॥ २५ ॥ यदाविकारिणांब्रह्मांडानांचिन्मात्रत्वतदातद्विकारभुवनशरीरादिभेदानाचिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमितितदुक्तिरर्थशून्यत्वान्मुधानिष्फलैव ॥ २६ ॥ कुतोर्थशून्यातत्राह ॥ तत्तामिति ॥ यतएतद्विकारादिआशुब्रह्माडानांचिन्मात्रतादर्शनक्षणएवतत्तांचिन्मात्रतासमुपयातिनपृथगणुमात्रमप्यवशिष्यतइतिहेतोः ॥ २७ ॥ कविवर्णितगंधर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपितस्यप्रत्येतृचिन्मात्रत्वमित्याह ॥ उक्त्येति ॥ सभूरितिव्याहरत् भुवमसृजत एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमितिमनुष्यानिंदवइतिपितॄनित्यादिश्रुत्याभुवनादिसर्गस्यनामपूर्वकत्वोक्तेरेवनामलयेनलयोप्यूह्यः॥२८॥विकाराद्यर्थवर्जनमपिनवस्त्वतरमित्याह ॥ वर्जनेति॥२९॥

पुष्पफलपर्यंतस्वकार्येबीजवत्सर्वभविष्यत्तानुदर्शितदशामावपिसर्वंचिदेवेत्याह ॥ बीजेत्याविना ॥ ३० ॥ अंकुरादिपूर्वपूर्वविकारेषुभवतीविषमानैमाथउत्तरकालकोदृशारवा पन्नत्रादियाति ॥ ३१ ॥ द्वैतस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वावच्यकल्पितचिन्मात्रंतत्त्वमित्याह ॥ एकत्वमिति ॥ एतयोर्बीजतत्कार्ययो ॥ अन्यभवश्चिद्व्यतिरिक्तजात्मकल्पना नतधीनाकृति ॥ तच्चिद्रूपंतुकदाचिदपिईदृशाजात्मस्वभावनसंभवतीत्यर्थ ॥ ३२ ॥ तदेवस्फुटयन्प्रकृतेयोजयति ॥ चिदिति ॥ ३३ ॥ मज्जादिविभित्स्वेइतिशेष ॥ ३४ ॥ एक प्रतइतिप्रसिद्धजगद्रूपेणदृश्यते ॥ सुषुप्तकशिल्पिवासनामात्रम ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ जगत्कर्तृजीवेश्वरस्वरूपंतदीयकर्तृत्वादिजगच्चचितिश्चिदेव ॥ प्रभाप्रभावआविर्भावतिरोभावा

अत्रान्यार्थमिदंविद्धिप्त्गवप्यांभ्रसासमम् ॥ बीजंपुष्पफलांतस्थंबीजांतनान्यदात्मकम् ॥ ३० ॥ यादृशीबीजसत्तासाभवतीयात्यथोत्तरम् ॥ चिद्घनेचिद्घनत्वयत्सएवत्रिजगत्क्रम ॥३१॥ एकत्वमेतयोर्द्वित्वमेकाभावेद्वयो.क्षति ॥ जगदन्यभवोद्भूतिर्नकदाचित्तदीदृशम् ॥३२॥ चिद्चिन्नकदाचिच्चद्वयमनर्मियोद्वयम् ॥ महाशिलांतरेभेदोलेखात्मास्तियथायद्व ॥३३॥ तदन्यानन्यमज्जादिचिद्घनेत्रिजगत्तया ॥ रेखोपरेखावलितायथैकापीवरीशिला ॥३४॥ तथात्रैलोक्यवलितब्रह्मैकमितिदृश्यते ॥ एतच्छिलांतरनादियथानित्यसुषुप्तकम् ॥३५॥ नास्तमेतिनचोदेतितथाइताजगद्गति ॥ यथाशिलांतर्लेखादिभिद्यतेनशिलांतरात् ॥३६॥ तत्सारत्वाज्जगत्कर्तृकर्तृत्वादिजगच्चिति ॥ यथाशिलांतरानानांस्पदास्पदभवाभवा ॥३७॥ विपर्यत्वनगच्छतिकर्त्तारोजगतस्तथा ॥ नेदंकदाचित्क्रियतेनकदाचननश्यति ॥३८॥ अद्रिवत्प्रभवोल्लासविलासावेदनात्मकम् ॥ यथायथयदाकारतथातत्रतदेवहि ॥३९॥ ब्रह्मसत्तात्मकंसर्वंसुषुप्तस्थमिवस्थितम् ॥ भूरिभावविकाराढ्योयोयंजगद्गुरुभ्रम ॥ सुषुप्तमेवतद्विद्धिशिलांत पंकजादिवत् ॥ ४० ॥ नित्यंसुषुप्तपदमेवजगद्विलास सम्यक्प्रशांतममचिद्घनखात्मकत्वात् ॥ पद्मा शिलांतरिवसर्गदशास्वसारादृष्टानदेहमुपयातिकदाचिदेव ॥४१॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि पू शिलाकोशोपदेशोनामपट्चत्वारिंश सर्ग ॥४६॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ३० ॥ शिलायथातत्त्वदर्शनेविपर्यत्वंनगच्छतितथाआत्मतत्त्वदर्शनेपिकर्तारइत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अद्रिवदिरिकूटवद्विकारित्वादित्यर्थ ॥ अतएवशिलानानाशिल्पिनोविरुद्धमानसकल्पनाभेदइवब्रह्मापिनानाजीवविरुद्धकल्पनाभेदपितत्तद्रूपमेवावतिष्ठतइत्याह ॥ यथेति ॥ यदाकारकल्प्यतइतिशेष ॥ ३९ ॥ सुषुप्तस्ययथाप्रतिजीवविविधप्रत्यायकल्पनाभेदवदविरोधेनसंहतेनत्वमित्यर्थ ॥ सुषुप्तमनुन्मिषितवासनामात्रमेव ॥ ४० ॥ आख्यायिकातात्पर्यंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ नित्यमिति ॥ चिद्घनपद्मस्वतदात्मकत्वात् ॥ असारात्तुच्छा शिलांत पद्मादेवसर्गादिदशाआत्मनिदृष्टाअपिकदाचिदपिदेहंस्वरूपस्थितिनापयास्येवेत्यर्थ ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० पट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

१ यत्रइतिक्वचित्पाठ

इहबिल्वशिलाख्यानतात्पर्यमुपवर्ण्यते ॥ मयूराडरसेबर्हवर्णसंस्थानभेदवत् ॥१॥ बिल्वदृष्टांतवशादचिद्रूपमेवतदंतर्वीजमज्जादीनामिवस्वगतभेदेननत्रतत्समसत्ताकसर्गोद्भवश्चा
त्रोक्तइतितात्पर्यभ्रमोमाभूदितितत्तात्पर्यवर्णयति ॥ चित्तत्त्वस्येति ॥ चिद्रूपतत्त्वयावत्स्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यतावदेवसर्गगर्भमितिद्योतनायाचेतनफलदृष्टांतः ॥ सर्गश्चचि
त प्रसिद्धस्वापादपरःस्वापःस्वमएवयुगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तोनचित्समसत्ताकःस्वगतभेदइत्यर्थ ॥ १ ॥ तर्हिकिंचित्तत्त्वादन्यएवसर्ग एतदपिदुर्वच
मित्याह ॥ देशेति ॥ २ ॥ तर्हिकिमसद्देवेदसर्गादितदपिदुर्वचमित्याह ॥ समस्तेति ॥ समस्तानाशब्दानातदर्थानातद्वासनानातत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानाचवेदितुरवस्था
त्रयेप्येकात्मत्वात्सत्यत्वेअत्यतासतस्तेनवेदनादर्शनादित्यर्थः॥३॥ तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमवैचित्र्याशयेनैवफलत्वेनोत्प्रेक्षणमित्याह ॥ फलस्येति ॥ अनानातथाना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥चित्तत्त्वस्यफलस्येवचितःस्वापापरक्रमात्॥ससत्तासन्निवेशेनयःससर्गइतिस्थितः॥१॥देशकालक्रियादीनाम
पितन्मयरूपतः॥इदमन्यदिदंचान्यदितिनात्रोपपद्यते॥२॥समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः॥एकात्मत्वादसच्चेदमितिसंकथ्यते
कथम्॥३॥फलस्यांतःसंनिवेशोनामानुक्रमतोयथा॥ चितःस्वसत्ताघनतानानानानानास्थितातथा॥४॥ अनानैवापिनानैवक्षुब्धेवाक्षु
भितैवच॥ यथाफलांतःस्वासत्ताचिदंतःसिद्धयस्तथा॥५॥ जगन्नगरमादर्शेचितःस्वंप्रतिबिंबितम्॥कचतीवाकचदपिशिलांतःसंनि
वेशवत्॥ ६॥ परमेचिन्मणौसंतिजगत्कोटिशतान्यपि॥ चिंतामणावनंतानिफलानीवार्पितान्यलम्॥ ७॥ चित्समुद्गकएवेदंतदंगो
त्कीर्णमाततम्॥जगन्मौक्तिकमाभातितदंशमयमन्यवत्॥८॥ अहोरात्रंविकरयन्वेदनावेदनान्यलम्॥ चिदादित्यःस्थितोभास्वाञ्ज
गद्द्रव्याणिदर्शयन्॥ ९॥

नाचभूत्वास्थिता ॥ ४ ॥ तत्रानानात्वायंशएवप्राथम्याद्वास्तवइत्याह ॥ अनानैवेति ॥ क्षुब्धाविकृतेव ॥ सिद्धय सन्निवेशनिष्पत्तयः ॥ ५ ॥ शिलाख्यानस्यतात्पर्यंदर्शय
ति ॥ जगदिति ॥ शिलांतःसन्निवेशवज्जगदितियदुक्तंतस्याप्यादर्शेप्रतिबिंबितनगरमिवचित स्वस्वरूपमेवअकचदपिकचतीत्यर्थेतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ मायिकानंतशक्तिम
त्त्वाद्वाचिंतामणौचिंतकमनोरथफलानीवचितिसर्वंजगदस्तीतितत्तात्पर्यंवर्णनीयमित्याह ॥ परमेइति ॥ अर्पितानीतिश्रुतिषुअरनाभिनिदर्शनोपन्यासादितिभाव ॥ ७ ॥ क
ल्पितविकाराशाशिभावेनमुक्ताशुक्तिसंपुटकेमुक्तानामिववाचितिजगत्स्थितौतात्पर्यमित्याह ॥ चित्समुद्गकइति॥तदंगेतद्गर्भेउत्कीर्णमिवतदंगोत्कीर्णम् ॥ तदेवाह ॥ तदंशमय
मिति ॥ ८ ॥ आदित्यःस्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रविभागमिवचिन्मणिशिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्द्रव्यप्रकाशनाप्रकाशनेस्वात्मनिकरोतीत्यर्थेवातत्तात्प
र्यमित्याह ॥ अहोरात्रमिति ॥ विकरयन् विकलयन् विकुर्वन्नितियावत् ॥ ९ ॥

समुद्रस्यकोटरेगर्भेआवर्ततरंगादिस्पंदभेदानांसमग्रमात्मत्वजगद्ब्रह्मणोश्चिन्मात्ररूपत्वेनातत्तात्पर्यमित्याह ॥ समुद्रेति ॥ १० ॥ वर्तमानसर्गस्यातीतानागतसर्गस्यचतुल्यत
याचिन्मात्रस्वरूपताप्रदर्शनेवाततात्पर्यमित्याह ॥ यदस्तीति ॥ शालभंजिकाउत्कीर्णाअनुत्कीर्णावाप्रतिमा ॥ ११ ॥ चिन्मात्रस्यानस्यापिजगतश्चित्सारत्वेतात्पर्यमित्याशये
नाह ॥ भावेति ॥ यत्सत्यतत्त्वतत्चिद्रूपमज्जाकल्पमेव ॥ पदार्थश्रीर्बिल्वादिफलपदार्थश्रीर्मज्जैवसारोयस्यास्तथाविधामसिद्धेत्यर्थ ॥१२॥ शिलोदरात्पृथक्करणेपद्मनानावि
धाप्याधासस्वचित पृथक्करणेजगत्सत्त्वेवाततात्पर्यमित्याह ॥ यद्वेति ॥ १३ ॥ नचैतन्मयमद्वयमित्यंशस्फुटयति ॥ नानेति ॥ यद्विचितोमपृथक्क्रियतेतर्हिनानापिजगच्चि
दात्मकतया भननैवभवतियथातादृशशिलोदरमित्यर्थः ॥ १४ ॥ यथामरुमरीच्यादिमृगदृशाअमलत्वय कोशोजलराशि स्थलधियांस्थलमेवेदमिति बुद्धिमतांविदुषांद
ष्ट्यानुभानुभा सूर्यातपएव ॥ तथसन्नवआतपादिरसजलादिरिवेतिसद्वसद्वपुर्यथाभातिएवचिरस्वभावस्त्वमपिभासि ॥ वस्तुतस्तुत्वंनैवसदसद्वपुरित्यर्थ ॥ १५ ॥ यथापयो

समुद्रकोटरावर्तंपय स्पंदविलासवत् ॥ अनानैवघनानाचिच्छिलांत सन्निवेशवत् ॥ १० ॥ यदस्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ॥
यन्नास्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ॥ ११ ॥ भावाभावेपुयत्सत्यचिन्मज्जाकल्पमेवतत् ॥ मज्जासारापदार्थश्रीस्तन्मयस्यात्तदे
वहि ॥ १२ ॥ यद्यनानादिशब्दार्थस्यक्वायद्वच्छिलोदरम् ॥ नानातद्वदिदनानातदेतन्मयमद्वयम् ॥ १३ ॥ नानाप्येकतयानानापद्मर्यिव
शिलोदरम् ॥ यथातदविभागात्मतयेदंचिद्घनांतरम् ॥ १४ ॥ यथामलपय कोश स्थलधियांतुभानुभा ॥ सन्नेवासन्निवेवचिन्नेवत्वस
दमद्वपु ॥ १५ ॥ यथासम्यक्पयोराशि कोटरेकलनोन्मुखम् ॥ द्रवत्वात्स्पदतेऽस्पंदतयेदंचिद्घनांतरम् ॥ १६ ॥ चिच्छिलाशवपद्मोघ
स्तन्मयत्वेप्यतन्मय ॥ जगद्विद्धिसपद्मादिपदार्थचिच्छिलांतरम् ॥ १७ ॥ महाशिलाघनोप्येपचिद्घनस्यशिलोदरम् ॥ अरघ्रोनिर्द्वयो
च्छोज सर्गांत सनिवेशवत् ॥ १८ ॥ तपतीदंजगद्ब्रह्मशरत्कालइवामलम् ॥ स्फुरतीदजगद्ब्रह्मसौम्य सोमइवद्रुत ॥ ॥ १९ ॥ ब्रह्मणीद
सुषुमाभनास्त्यनाशिलान्नवत् ॥ ब्रह्मत्वंब्रह्मणियथातयैवेदजगत्स्थितम् ॥ २० ॥

राशि कोटरमध्यद्रवत्वात्स्पदतेतथाअस्पंदमपिचिद्घनस्यआंतरस्पदतइत्यर्थ ॥ १६ ॥ तर्हितमपद्मादे शिलामयत्वमिवजागतशासपद्मादेश्चिन्मयताकुतोनविभाव्यतेतत्रा
ह ॥ चिच्छिलेति ॥ अतन्मयस्तद्बोधादितिशेष ॥ अतएवत्वतथाबुध्यस्वेत्याह ॥ जगदिति ॥ १७ ॥ दृष्टांतीकृतशिलाघनोपिपरमार्थदृष्ट्याचिच्छिलोदरमेवसपन्नमित्या
ह ॥ महाशिलेति ॥ अतएवतथशिल्पियमसदृश्यमपापिरधादिसभावनापिनास्तीत्याशयेनविशिनष्टि ॥ अरघ्रइति ॥ सन्निवेशवत्मिथ्यासन्निवेशेनभासतइत्यर्थ ॥ १८ ॥ य
थाशरत्कालस्तपतिअमृतद्रुत सोम स्फुरतीतिकालात्मकयोरेवसूर्यसोमयोरवांतरभेदकल्पनयाक्रियाकारकभावेनव्यपदेशस्तथाब्रह्मजगत्प्रकाशयतिजगदात्मनास्फुरतीतिव
व्यपदेशइत्याह ॥ तपतीति ॥ सौम्योनयनामृत ॥ १९ ॥ एवंचब्रह्मात्मनाजगन्नित्यनष्टमित्यस्थितमितिवाउत्प्रेक्षितुशक्यमित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ वासनामात्ररूपत्वात्सु
षमाभम ॥ यथाशिलाघनतात्मनानित्यमसच्छिलात्मनानित्यसत्तद्वदित्यर्थ ॥ २० ॥

चिदात्मनास्स्वेजगद्ब्रह्मशब्दार्थयोर्भेदोनास्तीत्याह ॥ नानयोरिति ॥ २१ ॥ एषांजगताम् ॥ तस्याश्चिदाकृतेरिव ॥ २२ ॥ मेर्वादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्स्वदृशाआलोकनाच्छुद्धमस्थौल्यादिधर्मकब्रह्मैवभवति यथाकरकाद्यंबुकेवलपयोभवतितद्वत् ॥ अतोवहिस्तृणगुल्मादेर्ब्रह्माडातस्यअतश्चितादेर्हिरण्यगर्भांतस्यापिचजगतःपरमयदव्विवोत्तरोत्तरसूक्ष्मतमभूतसूक्ष्माव्याकृताक्षराततद्विभागेनातेयद्रूपपरिशिष्यतेतदेवपरविदुर्ब्रह्मविदइतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥ स्थूलस्यविमर्शेसूक्ष्ममात्रत्वेयुक्तिमाह ॥ तत्समूहइति ॥ पचीकृतस्सपचीकृतसमूहः अपचीकृतभूतानितुचित्तमेवेत्येवक्रमेणवोध्यमित्यर्थ ॥ २४ ॥ सौक्ष्म्येसत्सारत्वादेवतत्स्थौल्येपिसत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपचेपामरैरनुभूयतइत्याह ॥ यत्सौक्ष्म्येपीति ॥ अतएवाप्परमाणुगतरसशक्ते.स्थूलजलेइंद्रियगोचरतेवघटादौब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरतेत्याह ॥ यथेति ॥ २५ ॥ पायसीस्थूलजलनिष्ठासतीयोग्येतिशेषः ॥

नानयोर्विद्यतेभेदस्तरुपादपयोरिव ॥ यानीमानिजगंतीहनान्यत्तानिचिदाकृतेः ॥ २१ ॥ भावाभावादिनास्त्येषांतस्याइवकदाचन ॥ ब्रह्मैवजगदाभासंमरुतापोयथाजलम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मैवालोकनाच्छुद्धंभवत्यंबुयथातपः ॥ मेर्वादेस्तृणगुल्मादेश्चित्तादेर्जगतोपिच ॥ २३ ॥ परमांबुविभागेनयद्रूपंतत्परंविदुः ॥ तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चित्तंमेरुतृणादिकम् ॥ २४ ॥ यत्सौक्ष्म्येपिहिसारात्मस्थौल्येसारतरंहितत् ॥ यथारसात्मिकाशक्तिःपरमाणुतयानघ ॥ २५ ॥ स्थिताजगत्पदार्थेषुपायसीब्रह्मतातथा ॥ रसशक्तिर्यथानानातृणगुल्मलतांभसाम् ॥ २६ ॥ तथानानातयोदेतिसैवासैवेवब्रह्मता ॥ यैषारूपविलासानामालोकपरमाणुता ॥ २७ ॥ गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्यासांपरात्मता ॥ चितिचित्तेस्तिमेर्वादितदभिव्यंजनात्मनि ॥ २८ ॥ पिच्छपक्षौघकाठिन्यंमयूरांडरसेयथा ॥ चितितत्त्वेस्तिनानातातदभिव्यंजनात्मनि ॥ २९ ॥ विचित्रपिच्छिकापुंजोमयूरांडरसेयथा ॥ यथानानात्मिकेत्येवबर्ह्यंडरसबर्हिते ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्यादृष्टेतेतथाब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ सनानातोप्यनानातोयथांडरसबर्हिणः ॥ ३१ ॥

स्थूलवैचित्र्येणसत्तावांतरसामान्यात्मनासत्तावैचित्र्येप्येतादृशादृष्टांताःकल्प्याइत्याशयेनाह ॥ रसशक्तिरित्यादिना ॥ २६ ॥ रूपविलासानानीलपीतादिरूपवैचित्र्याणामालोकपरमाणुतासूक्ष्मतमरूपसामान्यंयथातथेत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ परात्मताब्रह्मसत्तापिआसांघटादिव्यक्तीनांगुणिगुणरूपावातरवैजात्यार्थसत्तात्मरूपिणीभवतीतिशेषः ॥ आविर्भावदशायांकार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवत्तिरोभावदशायामपिकारणात्मनाकार्यमप्यस्त्येवेत्येतदपिदृष्टांतेनोपपादयति ॥ चितीति ॥ सर्वथातिरोभावेमायाशबलचितिअर्धतिरोभावेचित्तेमेर्वादिस्थूलकार्यजातमस्ति यथापिच्छानिपक्षौघा.काठिन्यंचमयूरोपादानभूतेतदंडरसेसंतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्याभेददृष्ट्या ॥ तथाचतत्रकल्पितभेदोयथानवास्तवाभेदविरोधीतद्वदत्रापीत्याह ॥ सनानातइति ॥ अंडेरसरूपोबर्हिणोमयूरः ॥ ३१ ॥

न॰ ...द्वैतात्मकमेवब्रह्मअस्तुयथाब्रह्मवास्तवजगदितिचेन्नसमत्तथाद्वैताद्वैतात्मकम् ॥ नैतावतावैषम्यप्रसक्तिः ॥ यथासद्‌सतो सत्तासमतायामवस्थितिस्तथातन्निरूप
णीयेत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननुवैषम्यपरिहारायसत्तासमतायामेवावस्थानमितिकुतः अभावस्याभावतापत्तिलक्षणशून्यत्वपिवैषम्यपरिहारःस्यादित्याशङ्क्याह ॥ यतइति ॥ रूपतत्त्व
भावस्यभावस्यानुपपन्नसत्त्वंनशून्यनिष्ठम ॥ अभावस्यापिसदधीननिरूपणत्वात् ॥ नभावचपरब्रह्मैवविद्धि ॥ तस्यचाद्वयत्वान्नानाऽनानात्मकभिन्नाभिन्नस्वभावमिदजगद्रूपनस
त्तरोपस्यनन्तसंभवमनुपपन्नम ॥ नञर्थस्यनशब्दस्यबहुव्रीहिः ॥ १३ ॥ एवमनुपपन्नस्यापिचर्बीरसदृष्टान्तेनैवैकरस्यनेयमित्याशयेनाह ॥ चिज्जगदिति ॥ यथाजगतिचि
दात्मकत्वमनुगतंतथापीहिणिरसोनुगत यथाचित्तत्त्वेजगत्तल्लीनंतथारसेबर्हीतिपश्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ उपमोक्तमर्थरूपकेणैकीकृत्यदर्शयन्भेदनिरस्यति ॥ नानेति ॥ नाना
विधपदार्थभ्रमलक्षणैः पिच्छैः पूर्णाआयावत्त्वंचिदेवजगल्लक्षणमयूराण्डस्यरस ॥ तत्रभासमानजगन्मयूररूपत्वअमयूररूपसत्तालक्षणपदपरमार्थवस्तुविद्धि तत्रभेदः कुतोस्ती
त्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ यत्सत्तास्फूर्तिसोस्यानिर्मितिर्विवर्तितकल्पिते ॥ तस्त्वचि

न्द्वैतद्वैतमत्तात्मातथाब्रह्मजगद्भ्रम ॥ यथासदसतोःसत्तासमतायामवस्थितिः ॥ ३२ ॥ यतस्सदसतोरूपभावस्यविद्धितत्परम् ॥ ना
नानानात्मकमिदत्वनुभूतनसंभवम् ॥ ३३ ॥ चिज्जगद्वलनपश्यर्त्यंडरसवर्हिणम् ॥ यथाजगतिचित्तत्त्वंचित्तस्वेयज्जगत्तथा ॥ नाना
नानात्मकंकचमयूराण्डरसोयथा ॥ ३४ ॥ नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णाजगन्मयूराण्डरसश्चिदाया ॥ मयूररूपत्वमयूरमंत सत्तापदंविद्धि
कुतोस्तिभेद ॥ ३५ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰चिह्नोपदेशोनामसप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
यत्रानुदितरूपात्मसर्वमस्तीदमाततम् ॥ मयूरइवबीजेंतस्तदहताद्दिगादिष ॥ १ ॥ यत्रनाभ्युदितंकिंचित्तत्रसर्वंचविद्यते ॥ तदत्राप्य
गिरा स्वगसुखसारेणार्थ्यते ॥ २ ॥ तथाचमुनयोदेवागणा सिद्धामहर्षय ॥ आस्वादयंत स्वरूपंसदातुर्यपदेस्थिता ॥ ३ ॥ एतेयेस्तब्ध
नयनदृष्टयोनिर्निमेषिण ॥ तेदृश्यदर्शनासंगस्यदत्यागेप्यवस्थिता ॥ ४ ॥

दानन्दघनब्रह्मनिष्कम्पवर्ण्यते ॥ १ ॥ मयूररसदृष्टान्तात्तिरोभूतजगद्वैचित्र्यगर्भचिदचित्संवलितबीजशक्तिमदव्याकृतमेवतत्त्वनतत परशुद्धमस्तीतिभ्रमामोहोमाभूदितितदधिष्ठा
ननिर्विशेषभूमानन्दरूपनिष्कम्पपरिचाययितुंश्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रेति ॥ बीजेअण्डअतर्मयूरइवचर्णितमतरहृताविधहार्दिगादिविषयतःविषसर्वंजगद्यत्रशुद्धेकालत्रयेप्यनुदि
तरूपात्मअनुत्पन्नस्वरूपमेवास्ति तदेवोक्तदृष्टान्ततात्पर्यविषयोनशबलमित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रपरमार्थतः किंचिन्नाभ्युदितंतत्रैवसर्वंजगद्विषयाविषयतेतदेवाद्यास्मिन्देहेपिअगि
रा अगानीरमभूत माणःसन्मग। दिवैषयिकसुखसारेणचित्तवृत्तिभेदैर्विविधभोगाकारतयास्फटिकमुकुरादौमुखवद्विवर्तति ॥ तथापविषयसुखानुभवबलात्तद्विभूतनिरति
शयानंदसद्भावोनुमेयइत्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वसाधारण्येनतत्सद्भावेअनुमानप्रमाणमुक्त्वाविदुषामनुभवप्रमाणमप्याह ॥ तथाचेति ॥ स्वरूपस्वात्मभूतभूमानन्दम् ॥ ३ ॥ सर्वैरपिकुतो
नानुभूयतइतिचेद्दृश्यदर्शनासमाध्याणस्वस्वरूपविक्षेपान्नतिग्रहाण ॥ अतएवतदुभयपरिहारायनासाग्रेनिरुद्धदृष्टयःप्राणनिरोधपराश्चयोगिनोदृश्यन्तइत्याह ॥ एतइति ॥ स्तब्धे
नयनेयेषां केरदीनदृष्टीदृष्टिर्येषाम् ॥ ४ ॥

इदंत्वनारूढषष्ठादिभूमिकाना आरूढषष्ठसप्तमभूमिकास्तुव्यवहरंतोपिसमाहिते पूर्वभूमिकागतैस्तुल्यमात्मसुखमेवास्वादयतीत्याह ॥ नास्थिताइति ॥ कर्मसुव्यवहारेषुस्थितानामपियेषांषष्ठादिभूमिकागतानांबाह्यार्थसत्यताभावनानआस्थिनाईषदपिस्थिता येचपूर्वभूमिकागताःसंवित्संवेद्यसंबन्धत्यागलक्षणसमाधौस्थितायेषां प्राणोमनश्चनस्पंदतेतेचचित्तचेत्यसमासंगयोस्त्यागोयस्मिंस्तथाविधेभूमानंदपदेतुल्यतयास्थिताइतिसार्धद्वयस्यार्थः ॥५॥६॥ षष्ठादिभूमिकागताअतब्रह्माकाराखण्डवृत्तिधारास्पदात्तेनांशेननिरतिशयानंदास्वादनलक्षणपरमपुरुषार्थंयथाससाधयतितथैवबहिश्चित्तचेत्यादिस्पंदाद्व्यवहारसंस्थितिमपिकुर्वंति यथाजगदीश्वरोंत.सदैवस्वरूपानंदप्रतिष्ठोपिबहिर्माययाजगद्व्यवस्थापालयतितद्वदित्यर्थः ॥७॥ तेषांव्यवहारेदृश्येषुवाह्यविषयेषुदर्शनानांबुद्धिवृत्तीनांसंगमेत्रिपुट्यामप्यभिव्यक्तोनिरतिशयानंदात्मातद्धादयत्येवेतिसर्वोपिव्यवहारःसुखरूपएव ॥ यथाऐंदवोरश्मिस्तरुपल्लवमंत.प्रविश्यछादयतितद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ अत.स्वरूपसुखवत्तुतेषांसुतरांनिर्विक्षेपमित्यत्रापिदृष्टांतमाह ॥ विंबादिति ॥ विंबनित्यांतरालि

नास्थिताभावनायेषांस्थितानामपिकर्मसु॥ संवित्संवेद्यसंबंधस्पंदत्यागेचयेस्थिताः॥५॥ प्राणोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥
मनोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव॥६॥ चित्तचेत्यसमासंगत्यागेतेस्वपदेस्थिताः॥ स्पंदात्संसाधयंत्यर्थंतेनांशेनेश्वरोयथा॥७॥
तथैवचित्तचेत्यादिस्पंदात्कुर्वंतिसंस्थितिम्॥यथाछादयतिस्वच्छःपल्लवंरश्मिरैंदवः॥८॥तथात्माछादयत्यंतर्दृश्यदर्शनसंगमे॥ विंबाद्दूरंप्रयातस्यभित्तावपतितस्यच॥९॥ यदिंदोस्तेजसोरूपंतद्रूपंशुद्धसंविदः॥ नदृश्यंनोपदेशार्हंनात्यासन्नंनदूरगम्॥१०॥ केवलानुभवप्राप्यंचिद्रूपंशुद्धमात्मनः॥ नदेहोनेंद्रियप्राणौनचित्तंनचवासना॥११॥नजीवोनापिचस्पंदोनसंवित्तिर्नवैजगत्॥ नसन्नासन्नमध्यंचशून्याशून्यंनचैवहि॥१२॥ नदेशकालवस्त्वादितदेवास्तिनचेतरत्॥ एतैःसर्वैर्विनिर्मुक्तंत्वदिकोशशतेनच ॥१३॥ यत्रैतत्स्पंदतेदृश्यंतत्तदात्मपदंभवेत्॥ यच्चनाद्यंनकल्पांतंनवस्त्वाद्यनिलादिभिः ॥१४॥ इहचामुत्रसद्रूपादन्यथाभवतिकिंचित्॥ जायंतेचम्रियंतेचदेहकुंभाःसहस्रशः॥१५॥

कस्यशुद्धनभ.स्थस्येंदोस्तेजसश्चद्रिकायायद्रूपंतदेवपरमात्मनोनिर्विक्षेपाछादरूपंतैरनुभूयनइत्यर्थ. ॥ ९ ॥ १० ॥ तदेवदेहादिसर्वोपाधिनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह ॥ नदेहइत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ देशकालवस्तुनिरूप्यत्रिविधपरिच्छेदादिनाब्रह्मैवास्ति ॥ एतैर्देहादिभिः ॥ शतशब्दआनंत्यपर. ॥ भूतभाविदेहकोशानात्वदिवासनात्मनास्थितानामानंत्यात् ॥ १३ ॥ एवंकोशशतेनत्वदिचित्तेयत्रयस्मिन्सतिएतदृश्यमाविर्भावतिरोभावादिनास्पंदतेतत्तन्मात्रमेवात्मपदंभवेत्सभावितमित्यर्थ. ॥ एवंकार्यकारणविलक्षणंतत्संभावनीयमित्याह ॥ यच्चेति ॥ यद्ब्रह्मआद्यमहाकल्पादिकालेभवमव्याकृताख्यकारणम् ॥ तथाकल्पांतप्राकृतादिप्रलयरूपंचन ॥ सर्गकालेपिइहएतस्मिंल्लोकेअमुत्रपरलोकेवाअनिलादिभि.शोषणदहनछेदनभेदनादिविकारैः कचित्सद्रूपादन्यथानभवतीतिसविकारवस्तुआदिपदात्तद्विकाराश्चयन्नभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननुदेहादिविकारैस्तदनुगतसद्रूपस्यापिविकारः किंनस्यात्तत्राह ॥ जायंतेचेति ॥ १५ ॥

---

१ स्वस्थइत्यपिपाठः

र्हािकरहारिपृयगलिनेस्याह ॥ नचेति ॥ १६ ॥ विष्वकूसवन मुसिद्धयाम्मवणापुपायपरिप्कृतया ॥ १७ ॥ अतएवम्यवहरन्नपि निर्विकारात्मदर्शनान्नित्यमुक्तात्मस्वरूप
लिवत्याह ॥ मज्वलन्नपीति ॥ मज्वलन्‍मृस्वराज्पयोग्यम्यवहारेपुदीप्यमान ॥ १८ ॥ १९ ॥ दृभगकालादिसर्वजगद्ब्रह्मत्यात्मदृष्ट्यादृष्टवतस्तवकिंमूयोपिभ्रमणसंभवतिनै
वमभवनीत्यर्थ ॥ यतस्त्वमस्तुत सममविपमस्वरूपगच्छसिसर्वेवमासमानसीतिसमगएव॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतेरितिभाव ॥२०॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनिर्वा
णप्रकरणपू०अष्टचत्वारिंश सर्ग ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विकारेभ्योविवर्त्तस्यवैलक्षण्यमिहोच्यते॥ अमबोधाद्वमिपास्तिमवोधेनास्तिसेतिच ॥ १ ॥ विकारारंभाभ्यांविवर्त्त
स्यलक्षणभेदंजिज्ञासमानोराम पृच्छति ॥ यदीति ॥ आविपवाबारभपरिपह ॥ बृंहितेनित्यनिरतिशयवृद्धिमति त्रिविधपरिच्छेदशून्येइतियावत् ॥ १ ॥ तत्रकारणेकार्यो
त्पत्तपधाअनिरोहितभागवस्य १प्रतिबद्धभागवस्य २प्रच्छन्नभागवस्यो ३प्रच्छन्नभागवस्यो ४विनष्टभागवस्य ५श्चेति ॥ आद्योमृदादेर्घटादिभाव ॥ द्वितीयोजलस्यहिमक

सयाद्याभ्यंतरस्यास्यनात्माकाशस्यखंडना ॥ तच्चदेहादिसकलमात्मैवात्मविदांवर॥१६॥ केवलंबोधवैरूप्यादीपत्पृथगिवास्थितम् ॥
विष्वगारमभयविभ्रंशज्ञातयुक्त्यासुसिद्धया॥ १७॥ प्रज्वलन्नपिकार्येपुनिर्वाणोनिर्ममोभव ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम्
॥ १८ ॥ तत्सर्वंब्रह्मनिधमनिर्गुणनिर्मलात्मकम्॥ निर्विकारमनाद्यंतनित्यशांतसमात्मकम् ॥ १९ ॥ कालक्रियाकरणकर्तृनिदानका
र्यजन्मास्थितिप्रलयसंस्मरणादिसर्वम्॥ ब्रह्मेतिदृष्टवतएवतवात्मदृष्ट्याभूयोपिकिंभ्रमणमंगसमंगएव ॥ २० ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०
दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०ब्रह्मैकात्मप्रतिपादननामअष्टचत्वारिंश सर्ग ॥४८॥ ॥५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिनास्ति
विकारादिमम्नब्रह्मणिबृंहिते॥ तदिदंकथमाभातिभावाभावमयंजगत्॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अपुनःप्रागवस्थानंयत्स्वरू
पविपर्यय ॥ तद्विकारादिकतातयत्क्षीरादिपुवर्त्तते॥ २ ॥ पयस्तांपुनरभ्येतिदधित्वान्नपुनःपय ॥ शुद्धमाद्यंतमध्येपुब्रह्मब्रह्मैवनिर्मलम्
॥ ३ ॥ क्षीरादेरिवतेनास्तिब्रह्मणोनविकारिता॥ अनाद्यंतविभागस्यनचैपोवयविक्रम ॥ ४ ॥

रकाभाव ॥ तृतीयोरज्ज्वासर्पभाव ॥ चतुर्थोजलस्यतरंगभाव ॥ पंचमोदुग्धस्यदधिभाव ॥ तत्राद्यस्यएवजन्मादिभावविकारःपरिणामश्च इतरेतुविवर्त्तभेदाएवेत्याशयेनम
थमंवसिद्धविकारलक्षणमाह ॥ अपुनरिति ॥ यत्क्षीरबीजादिपुदधिवृक्षाद्यादिलक्षणंकार्यंपुनःप्राक्तनक्षीरादिभावावस्थानशून्यक्षीरादिस्वरूपविपर्ययरूपविपतेतदेवविकार
मसत्याह ॥अनाद्यंतेति ॥ आद्यतलभणदेशिकपरिच्छेदवस्तुक्रियासंयोगादिविभागवस्तुचावयवेष्ववयव्यारंभक स्यात्तद्विलक्षणस्यब्रह्मण सहस्यर्थः ॥ एतेनबहूनामप्
क्रमम ॥ ब्रह्मणि मगच्छक्षणकार्येनुनतथात्वंधर्म्यादित्याह ॥ अनुद्यामिति ॥ ३ ॥ असतुर्तादिपरमाणुभिर्द्व्यणुकादीनामिवावयव्यारंभक
नानांसमवेतानांकारणानुम्वाम्यसमवेतेवासमवायेनैककार्यजनकत्वमारंभकत्वम् ॥ यथातंतूनांपटमति यथावाकारणगुणानांकार्यगुणमतीतिवैशेषिकाद्यभिमतलक्षणमुचि
तम ।अथारंभकमारंभकम ॥ द्रव्याणिद्रव्यांतराण्यारभंते गुणाश्चगुणांतरमिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मणिजगतस्तुपरिशेषाद्विवर्त्तत्वमेवसिद्धमितितल्लक्षणेनदर्शयति ॥ समस्येति ॥ विकृतिरन्यथाभावः ॥ सभ्रमविवर्तम् ॥ तथाचाद्यंतयोः समेतदसंस्पर्शिवैषम्यप्रतिभासोविवर्त्तइतितल्लक्षणमितिभावः ॥ ५ ॥ तदसंस्पर्शंदर्शयति ॥ नसंवेद्यमिति ॥ ६ ॥ मध्येविकारासंस्पर्शःकथंज्ञायतइतिचेदाद्यंतयोस्तदसंस्पर्शस्वभावावधारणादेवलिंगादित्याह ॥ यादृगिति ॥ ७ ॥ आत्मनस्तुप्रकाशस्वाभाव्येनसमतासर्वानुभवसिद्धा अनात्मभावश्चतस्यात्यंतासभाव्यइत्याह ॥ आत्मात्विति ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्प्रकाशैकरसेब्रह्मणितद्वि

समस्याद्यंतयोर्यैयंदृश्यतेविकृतिःक्षणात् ॥ संविदःसंभ्रमंविद्धिनाविकारेस्तिविक्रिया ॥५॥ नसंवेद्यंनसंवित्तिस्तत्रब्रह्मणिविद्यते ॥ तद्ब्रह्मशब्दकथितंनिःसंबंधचिदात्मवत् ॥६॥ यादृगाद्यंतयोर्वस्तुतादृगेवतदुच्यते ॥ मध्येयस्ययदन्यत्वंतदबोधाद्विजृंभितम् ॥७॥ आत्मात्वाद्यंतमध्येषुसमःसर्वत्रसर्वदा ॥ स्वमप्यन्यत्वमायातिनात्मतत्त्वंकदाचन ॥ ८ ॥ अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः ॥ वशंभावविकाराणांनकदाचनगच्छति ॥९॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥विद्यमानेसदैकस्मिन्ब्रह्मण्येकांतनिर्मले ॥ संविद्भ्रमस्वरूपायाअविद्यायाःकआगमः ॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ब्रह्मतत्त्वमिदंसर्वमासीदस्तिभविष्यति ॥ निर्विकारमनाद्यंतंनाविद्यास्तीतिनिश्चयः ॥११॥ यस्तुब्रह्मेतिशब्देनवाच्यवाचकयोःक्रमः ॥ तत्रापिनान्यताभावमुपदेष्टुंक्रमोह्यसौ ॥१२॥ त्वमहंजगदाशाश्चद्यौर्भूश्चाप्यनलादिवा ॥ ब्रह्ममात्रमनाद्यंतंनाविद्यास्तिमनागपि ॥१३॥ नामैवेदमविद्येतिभ्रममात्रमसद्विदुः ॥ नविद्यतेयासासत्याकीदृग्रामभवेत्किल ॥१४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥उपशमप्रकरणेह्यस्तनेतुत्वयेरितम् ॥ अविद्येयंतथेत्थंचविचार्यतइतिप्रभो ॥१५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतावंतमबुद्धस्त्वमभूःकालंरघूद्वह ॥ कल्पिताभिःकिलैताभिर्बोधितोसिस्वयुक्तिभिः ॥१६॥ अविद्येयमयंजीवइत्यादिकलनाक्रमः ॥ अप्रबुद्धप्रबोधायकल्पितोवाग्विदांवरैः ॥ १७॥ अप्रबुद्धंमनोयावत्तावदेवभ्रमंविना ॥ नप्रबोधमुपायातितदाक्रोशशतैरपि ॥ १८॥

रुद्धस्वभावायाअविद्यायाः कथंप्रसक्तिर्येनतत्रजगद्विवर्त्तःस्यादितिप्रबुद्धदशारामःशंकते ॥ विद्यमानेइति ॥ १० ॥ नप्रबुद्धदशाअविद्यासद्भावंब्रूमःकिंत्वबुद्धव्युत्पादनायकल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ब्रह्मतत्त्वमिति ॥ सर्वंपूर्णम् ॥ ११ ॥ नअन्यतायाभावसद्भाववदाम किंतूपदेष्टुमसौक्रमःकल्पितइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यद्यविद्यानास्त्येवतर्हुपशमप्रकरणेयथाभातिरविद्येयतथेत्थंचविचार्यतइतित्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्योक्तमितिरामःशंकते ॥ उपशमेति ॥ १५ ॥ तत्तुतवाबोधदशायात्वद्बुद्ध्यनुसारिकल्पनयोक्तमिदानींतुत्वंप्रबुद्धइतिनतत्कल्पनावसरइत्यविरोधइत्याह ॥ एतावतमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनाम् ॥ तत्मनः ॥ १८ ॥

पूर्णानाममभावनारिपुरूपरापनिरासकत्वादितिभाव ॥ १९ ॥ सत्गुरोपेपुतत्त्वोपदेशोभ्ययदस्याशयेनाह ॥ सवमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ येनयादृशोपदेशेनाववोध्यमेतश्च
ण्विनिधेय ॥ २२ ॥ तमेवाह ॥ प्रक्षेति ॥ यथेच्छसीतिऐच्छिकेनव्यवहारेणनमास्तवब्रह्मत्वहानिरितिभाव ॥ २३ ॥ कोटि सवर्यातिबाधावधिस्तन्मात्रम् ॥ एकेति ॥ त
प्रकाभाहंक शाकरकत्वमनुपश्यतइत्यादिमुनेरितिभाव ॥ २४ ॥ हेराघवत्वतिष्ठन्गच्छन्स्वपन्स्वपश्वअत अहंभावरूपआत्मेत्यनुभव ॥ २५ ॥ सेवनपिवेकरसब्रह्मभव
॥ २६ ॥ सर्वैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक सत्वमेव ॥ तच्छ्रुतिप्रसिद्धमनापतनरपरसन्स्थितोसि ॥ २७ ॥ यद्ब्रह्मेति ॥ आत्मेतितुर्यइत्यपिप्रसिद्धम्याप्रअविद्याप्रकृतिश्च

युक्त्यैवबोधयित्वैपजीवआत्मनियोज्यते॥ यपुक्त्यासाधतेकार्यंनतपत्नशतैरपि॥१९॥ सर्वंब्रह्मेतियोब्रूयादप्रबुद्धस्यकुर्मते॥ सकरो
तिसुहृद्दृत्यास्याणोर्दुःखनिवेदनम्॥२०॥युक्त्याप्रबोध्यतेमूढःप्राज्ञस्तत्त्वेनबोध्यते॥ मूढ प्राज्ञत्वमायातिनयुक्त्याबोधनंविना॥२१॥
एतावंतमबुद्धस्त्वंकालंयुक्त्याप्रबोधित ॥इदानींसप्रबुद्धस्त्वमयायेनावबोध्यसे॥२२॥ब्रह्माहंत्रिजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्मखलुदृश्यभू ॥ द्विती
याकलनानास्तियथेच्छसितथाकुरु॥२३॥असंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रजगन्मयम्॥एकप्रत्ययवानत कुर्वन्नपिनलिप्यसे॥२४॥
भारूपश्चेतनोव्यापीपरमात्माहमित्ययम्॥राघवानुभवांतस्त्वंतिष्ठन्गच्छन्स्वपन्स्वपन ॥२५॥ निर्ममोनिरहंकारोबुद्धिमानसिसा
धुमेन्॥तद्ब्रह्मवेदनशांतमवभूतस्थितभव॥२६॥ तदनाद्यतमाभाससत्त्वमेवपरपदम् ॥ स्थितोसिसर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक
॥२७॥यद्ब्रह्मात्मातितुर्यश्चयाविद्याप्रकृतिश्चया॥तदभिन्नसदैकात्मयथाकुंभशतेपुम्न्॥२८॥नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नाघटान्मृन्मयता
यथा॥मन्मृन्मात्रयथायांतराम्लैवप्रकृति स्थिता॥२९॥ आवर्त्त सलिलस्येवय स्पंदस्त्वयमात्मन ॥प्रोक्त प्रकृतिशब्देनतेनैवेहसए
वहि॥३०॥यथैकःस्पदपवनोनानाभाभिन्नोनसत्तया॥तथैकमात्मप्रकृतीनाम्नाभिन्नेनसत्तया॥३१॥अथोधादेतयोर्भेदोबोधेनैवविि
लीयते॥अबोधात्सन्मयोयातिरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा॥३२॥चित्क्षेत्रेकलनाबीजंयदेतत्पततिस्फुरन्॥चित्तांकुरतदेतस्माद्भावि संसा
रमहक॥३३॥

मागाब्रह्मरेतियमेद्धात्मबमभिन्नसन्मात्रैकात्मकमित्यर्थ ॥ २८ ॥ यथाघटस्यमृन्मयतासद्वास्तवमृन्मात्रतथाप्रकृतिरित्यर्थ ॥ २९ ॥ स्पंदोविवर्तनम ॥ तेनसन्मात्र
मनापनत्मरेतर्मेमआत्मैवाभ्निनाणुनामममप्यस्परित्यर्थ ॥ ३० ॥ सत्तयावस्तुत्वेन ॥ ३१ ॥ सन्मय सन्मात्र ॥ यातिरूपांतरमितिशेष ॥ ३२ ॥ तदेवचित्तांकुरंतस्मा
न्मरत्रातिममारवनसारक.तपपमइत्यर्थ ॥ ३३ ॥

१ ब्रह्मब्रह्मपरस्परपूरितविवाक्य

एतत्कलनाबीजमेव ॥ ३४ ॥ नोपततिचेत्सुखदुःखफलाःशरीरद्रुमायेभ्यस्तथाविधाश्चित्तांकुरानजायते ॥ ३५ ॥ उपक्रांतमुपदेशरहस्यमुपसंहरति ॥ द्वित्वमिति ॥ हेराम जगतिअसत्भ्रांत्युपात्तद्वित्वजहिहित्यज ॥ आचहौइतिचकाराज्जहातेरि· ॥ यतस्त्वबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावलक्षणेननिरतिशयानदविभवेनअभयात्माभव ॥ दुःखं तुकालत्रयेपिनास्त्येवेतिनःपरमार्थसारउपदेशइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहकल्प नयाजी ।लिंगपुर्यष्टकोद्भवः ॥ वर्णितोक्षैस्तथातस्यबाह्यार्थग्रहणक्रम· ॥ १ ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेणस्वयछिन्नसर्वसंशयोपिरामः

एतदेवात्मविज्ञानाद्दग्धंसद्वासनाजलैः॥संसिक्तमपियत्नेननभवत्यंकुरक्षमम्॥ ३४॥ नोचेत्पततिचित्क्षेत्रेकलनाबीजकंततः॥चित्तां कुरानजायंतेसुखदुःखलवद्रुमाः॥ ३५॥द्वित्वंजगत्यसदुपात्तमबोधजातंबोधक्षयंजहिहिबोधमुपागतोसि॥आत्मैकभावविभवेनभ वाभयात्मानास्त्येवदुःखमितिनःपरमार्थसारः॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०संस्तृतिविचारयोगोनामएकोनपं चाशःसर्गः॥ ४९॥ ॥ ७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंदृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम्॥ परेणपरिपूर्णाःस्मोब्रह्मज्ञानामृ तेनते॥ १ ॥पूर्णात्पूर्णमिदंपूर्णंपूर्णात्पूर्णंप्रसूयते॥ पूर्णेनापूरितंपूर्णंस्थितापूर्णेचपूर्णता॥ २॥ लीलयेदंतुपृच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये॥ बालस्येवपिताब्रह्मन्नकोपंकर्त्तुमर्हसि॥ ३॥

परेषामुपकारायतत्संशयपदंप्रष्टुकामःप्रथमंस्वानुभवमभिलप्यदर्शयति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ वयंतत्वसंबंधिनाब्रह्मज्ञानामृतेनपरिपूर्णाःस्म· ॥ १ ॥ स्वानुभवेन पूर्णमदःपूर्ण मिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतिसंवादयति ॥पूर्णादिति॥ पूर्णाद्ब्रह्मणःसकाशादुपाधौप्रविश्यआनखाग्रात्पूर्णमिदंजीवरूपंपरमार्थत.पूर्ण ब्रह्मैव यत·पूर्णाद्यद्वियदादिक्रमेणप्रसूयतेव्यष्टिसमष्ट्युपाधिरूपतदपिपूर्णमेवप्रसूयते॥ तद्यदामहावाक्योत्थेनाहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनसमूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णेनब्रह्मणा पूर्णमेवजीवतत्त्वमखंडैक्येनापूरितंतदाकल्पितापूर्णताभ्रमस्यापगमात्पूर्णस्यपूर्णतैवप्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः ॥ २॥ भूयस्तजनानाबोधाभिवृद्धयेबालस्यलीलाप्रश्नेपितेवको पंकर्त्तुनार्हसि ॥ ३ ॥

सर्वप्राणिनां द्वेषायानुभवोल्लेखदर्शनात्प्रियाप्रियदर्शनजन्यसुखदुःखयोर्ध्यनुभवाच्चिरानुभूतानामपिवासार्थानां द्वेषस्मृतिदर्शनात्स्वद्वेषवासासाधानामप्यनुभवोवा
च्य ॥ तस्योभयचक्षुरादीन्द्रियाणांवासार्थान्द्रव्यानेनुभवशक्तेरचेतनत्वेनचस्वयंबहिर्गत्वानुभूयागत्यास्यानुभवशक्तेश्चश्रोत्रादिगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमोव्यर्थ ॥ नचांत
करणावच्छिन्नजीवचैतन्यमर्वेन्द्रियप्रणाड्यानिर्गत्यवासघटादिव्याप्यतदनुभवतीतिकल्पनापियुक्ता ॥ तथासतिबहिरेवानुभवोल्लेखापत्ते ॥ प्रियाप्रियदर्शनप्रयुक्तसुखदुः
खानामपिबहिरुदयापत्ते कालांतरेत स्मृत्यनापत्तेश्च अतर्विषयप्रवेशमंतरेणांतरनुभवायोगात् ॥ नचबहिरंत करणवृत्तिर्विषयालिंगनेनतदाकारलांछनसंस्कारान्प्ययगृहीत्वा
न प्रविश्यनटश्च नवाकारविडंबयतीतदनुभावयतिस्मारयतिचेत्युच्यतइतिकल्पनापियुक्ता ॥ घटाद्याकारानभवानांतल्लांछनविषयत्वकल्पनेऽनुभवस्मरयोरविशेषापत्ते सर्वप्रमाना
श्वासप्रसंगात् घटादेर्वासत्वानुभवानापत्तश्च ॥ इत्थंचानुभवआंतरोघटादिश्चबाह्यस्तयोरसंबधान्नकथंचिदपिवासार्थस्यानुभवारोहणमुपपादयितुंशक्यम् ॥ अतएवनैया
यिकादयोनुभवस्यविषये सइविषयविषयिभावलक्षण स्वरूपसंबधएवनसंश्लेषादिलक्षणइत्याचक्षते ॥ नचसोपियुक्त ॥ असंबद्धस्वरूपस्यसर्वान्विषयान्प्रत्यविशिष्टत्वेन
विषयव्यवस्थाऽयोगात्॥ नचात्मामनसासंयुज्यतेमनइन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेतिक्रमेणस्वाश्रयसंयुक्तसंयुक्तसंयोगादिपरंपरासंबधव्यवस्थयाव्यवस्था ॥ अननुगतस्यपरंपरासंबध
स्यस्मृत्यनुमित्याद्यनुगततत्तद्विषयव्यवस्थापकत्वायोगात्॥परंपरासंबधेनवासार्थापरोक्ष्यानिर्वाहात्तस्यैवव्यवस्थापकत्वेस्वरूपसंबधकल्पनवैयर्थ्याच्च॥एतेनसन्निकर्षद्वारायो

श्रोत्रंचक्षुः स्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ विद्यमानमपिब्रह्मन्दृश्यमानमपिस्फुटम् ॥ ४ ॥ कथमृतस्यवैजंतोर्विषयंस्वनपश्यति ॥ जीवत
श्चकथमेवंविषयंसंप्रपश्यति ॥ ५ ॥ कथंघटादियात्यत्वमिन्द्रियाणिजडान्यपि ॥ शरीरेनुभवंत्यत्र पुनर्नानुभवंत्यपि ॥ ६ ॥ अयःशला
कोपमयोघटादीन्द्रिययोः किल ॥ अश्लिष्टयोरंतरसौकर्यंतन्नोदितामिथः ॥ ७ ॥ जानन्नपियदेतान्वैविशेषात्पृच्छतधापुनः ॥ पृच्छामित
द्गोपेणकथयस्वानुकंपया ॥ ८ ॥

र्योयज्ञानव्यक्तिजनकः सतद्विषयइतिव्यवस्थापिप्रत्युक्ता ॥ इन्द्रियादीनामपितद्विषयत्वप्रसंगात् ॥ तस्मादघ
टितघटनासमर्थमायाशक्तिबलादेवांतर्वासार्थानुभवोवाच्यस्तथासतिकिंकर्णादिगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमेनेतियथानुभवतयैवपिवालावासार्थमनुभवतीतिस्याम् तथा
सतिमृतशरीरेपिकर्णादीनांसत्त्वगतस्यसदात्मनश्चसत्त्वात्तत्रापिवासार्थान्कुतोनानुभवतीतिरामशंकते ॥ श्रोत्रमित्यादिना ॥ श्रोत्रादिशब्दागोलकपरा ॥ अतएवस्फुटदृश्य
मानमपीतिविशेषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ यदिकश्चिद्ब्रूयाच्चक्षुरादीन्द्रियाणिस्वयंबहिर्निर्गत्यघटादीनांवासत्वमनुभूयांतर्भविश्यकथयतीतितंप्रत्याह ॥ जडानीति ॥ नतेषांपृथक्चेतनत्वक
थनसामर्थ्यवाअस्तीतिभाव ॥ यदिकश्चिद्ब्रूयादिन्द्रियाणिवासार्थंतद्विनीत्वास्थापयतीतितंप्रत्याह ॥ पुनरिति ॥ तथात्वेस्थापनेपुनःपुनस्तद्विलदनुभवस्याद्घटादेर्ध्वंसादिर्नि
सार्प्यादर्शनादितिभाव ॥ ६ ॥ ननुघटादिविषयजातकंप्रथमंचक्षुरादीन्द्रियजातस्वेरामाकर्षति तच्चाकृष्टमिन्द्रियविषयसंवेद्यांतर्विस्थायभोक्तृकनचिदशेनांतनयतिघ्राण
मित्रसंधमितिकल्पनामाशंक्याह ॥ अयइति ॥ विषयाः संश्लिष्येन्द्रियाण्याकर्षयेयुर्नासंश्लिष्य असंश्लिष्टरज्ज्वादीनांघटाद्याकर्षकत्वादर्शनात् ॥ नचगोलकप्रदेशानुसर्पि
णांघटादीनांतत्संश्लेष संभवति नापीन्द्रियाणांरज्जुवदृढसंश्लेषसंवाकर्षकत्वंवाप्रसिद्धं भिन्नप्रदेशनिरवातायःशलाकाद्वयवन्निवेशत्वादित्याह॥ अश्लिष्टयोरिति ॥ अश्लि
ष्टयाघटादीन्द्रिययोर्मिथः असौलभ्यमानात्नोदितापरस्पराकर्षणशीलतातथापिनेमायस्यविदारतघटादिस्थूलप्रवेशाकर्षणसर्वानुभवविरुद्धस्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुतस्वबोधेन
छिन्नसंशयस्यतवकथंमायामयेसर्वानुपपत्तिभाजनःस्मिन्व्यवहारेईदृशःसंशयस्तत्राह ॥ जानन्नपीति ॥ शतधाबहुधापुनःपृच्छामि ॥ अज्ञानुग्रहार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेयद्गोलकातिरिक्तानींद्रियाणिनसंतीति यतःसम्यग्विमर्शैचिद्व्यतिरेकेणप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाःकेपिननिरूपयितुंकेनापिवादिनाशक्यंतइत्याशयेनवसि
ष्ठःप्रथमसमाधत्ते ॥ इंद्रियादीति ॥ ९ ॥ यदितुकल्पनयाद्रष्टुर्दृश्यस्यचोपपत्तिमन्यसेतर्हिइंद्रियादिघटितपुर्यष्टकत्वेनापिपूर्वपूर्ववासनानुसारेणकल्पनोपपत्तेर्नकिंचिदनुपपन्न
मित्याशयेनाह ॥ गगनादपीति ॥ तयाचिताआत्मनामायाशबलस्वभावेनपुर्यष्टकत्वेनस्वरूपभावद्रव्यापूर्वपूर्ववासनानुसारेणभावितंकल्पितमित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तेर्थेमायां
तुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं अस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तंसर्वमिदंजगदितिश्रुतिंप्रमाणयति ॥ तदेवचेति ॥ ११ ॥ एवंचेंद्रियद्वाराबहिर्निर्गतेनपुर्यष्टकघटकेनचित्तेनघटा
दिव्याप्त्यास्ववृत्तिप्रतिबिंबितघटादेर्बाह्यत्वाकारेणैवहृदयेनीत्वाप्रदर्शनंतथैवकालांतरेस्मृतिःस्वप्नेचांतर्गतस्यैवबाह्यत्वेनानुभवश्चेतिसर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पुर्यष्टकत्वमि

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इंद्रियाद्यपिचित्तादिघटाद्यपिनकिंचन॥ पृथक्संभवतीहांगनिर्मलाच्चेतनादृते ॥ ९ ॥ गगनादपियाऽच्छाचित्त
यारूपंस्वमात्मना ॥ चित्त्वात्पुर्यष्टकत्वेनभाववृत्त्यैवभावितम्॥ १० ॥ तदेवचप्रकृतितांगतंजगदवास्थितेः ॥ तस्याअवयवाज्जातमिं
द्रियादिघटादिच ॥ ११ ॥ पुर्यष्टकत्वमायातंयच्चित्तंस्वस्वभावतः ॥ सएवावयवस्तस्मिन्घटादिप्रतिबिंबति ॥ १२ ॥ ॥ श्रीरामउवा
च॥ ॥ जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नोदर्पणस्यच ॥ पुर्यष्टकस्यभगवन्रूपंकथयकीदृशम्॥ १३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अनाद्यंतंजग
द्बीजंयद्ब्रह्मास्तिनिरामयम् ॥ भारूपंशुद्धचिन्मात्रंकलाकलनवर्जितम्॥ १४ ॥ कलनोन्मुखतांयातमंतर्जीवइतिस्मृतः ॥ सजीवःखलु
देहेस्मिंश्चिनोतिस्पंदतेस्फुटम्॥ १५ ॥

ति ॥ एवंरीत्यापुर्यष्टकत्वमायातंचिद्रूपंतत्स्वमेवपुर्यष्टकस्यचित्तादिघटितस्वभावतःस्वयमेवस्वःचित्तवृत्त्याख्योवयवोभवति तस्मिन्नवयवेघटादिवाह्यंबाह्याकारेणैवप्रतिबिंब
ति ॥ मृतदेहेतुपुर्यष्टकघटितस्यलिंगात्मनोजीवस्यस्वकल्पनयैवलीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्यानिर्गमनान्नदर्शनादिसामर्थ्यमितिसर्वदोषपरिहारइतिभावः ॥ १२ ॥ यद्येवंत
र्हिपंचीकृतभूतभागेनजगदाकारेणपरिणमतोऽपंचीकृतभूतकार्यलिंगभागेनतत्प्रतिबिंबमहद्दर्पणभूतस्यचपुर्यष्टकस्यैवकिंरूपंतदेवकथयेतिरामःपृच्छति ॥ जगदिति ॥ १३ ॥
तत्स्वरूपवक्तुंवसिष्ठस्तन्मूलमज्ञातब्रह्मतत्त्वंनिर्दिशति ॥ अनाद्यंतमिति ॥ १४ ॥ तद्ब्रह्मवियदादिभूतसूक्ष्मसृष्ट्यातेनापंचीकृतेनलिंगपंचीकृतेनब्रह्मांडचसृष्ट्वातदंतःप्रतिबिंबलक्ष
णकलनोन्मुखतायातसत्सूत्रप्राणानामभिमानेनधारणाज्जीवइतिस्मृतोऽभूदित्यर्थः ॥ चिनोतिवासनोपचयेनांगोपचयेनचोपचितोभवति उपचितश्चबाह्यांतर्व्यापारात्मनास्पं
दतेचेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाभिमानादिव्यापारभेदेननामभेदानाह ॥ अहंभावादित्यादिना ॥ १६ ॥ सर्वव्यापारसाधारणस्वभावात्मापुर्यष्टकमितिनाम्नास्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञानेंद्रियव्यापारेणज्ञातृत्व कर्मेंद्रियव्यापारेणकर्तृत्व तत्फलसुखदुःखाश्रयत्वेनभोक्तृत्व सर्वस्यौदासीन्येनप्रकाशनेसाक्षित्वम् ॥ आदिपदाद्भोगकरणत्वायतनत्वादिपरिग्रह ॥ एतदभिपातिनीआ ध्यासेनैतद्धर्मिकायासंवित्सैवचित्प्राधान्येनजीवइत्युक्ता जडांशप्राधान्येनतत्वेषपुर्यष्टकविदुरित्यर्थ ॥ १८ ॥ अतएवस्वतादात्म्यभावितदुःखाकाराणांकालभेदेनभेदाज्जीवो पिकामक्रोधहर्षविषादायनुरंजितोनानेवभवतीत्याह ॥ कालेकालेइति ॥ अनंतवासनाकणिकोदयमाकारमृच्छतीतिपरेणान्वय ॥ १९ ॥ तस्यैवसमष्टिव्यष्टिजीवस्यबीज स्यांकुरकांडपल्लवादीवसर्वजगदाकारइत्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ २० ॥ अतएवाहमपश्चिदात्मानाहंकिंतुशरीराद्याकारएवाहमितिमिथ्याज्ञानेनचेततिपश्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अहंभावादहंकारोमननान्मनउच्यते ॥ बोधनिश्चयतोबुद्धिरिंद्रदृष्टेस्तथेंद्रियम् ॥ १६ ॥ देहभावनयादेहोघटभावनयाघट ॥ एपएवस्व भावात्माजनेपुर्यष्टकस्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ॥ यासंविज्जीवइत्युक्तातद्विपुर्यष्टकविदु ॥ १८ ॥ का लेकालेततोजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वत ॥ भाविताकारयानंतवासनाकणिकोदयम् ॥ १९ ॥ पुर्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारमृच्छति ॥ यथावासनत सेकाद्बीजंपल्लवतामिव ॥ २० ॥ आकारोहंशरीरादिस्थावरादिचरादिच ॥ नाहमाद्यश्चिदात्मेतिमिथ्याज्ञानेनचेतति ॥ २१ ॥ भ्रमत्येवजगज्जीवोवासनावलितश्चिरम् ॥ ऊर्ध्वाधोगमनैरब्धौकाष्ठंवीचिहतंयथा ॥ २२ ॥ कश्चिद्विशुद्धजातित्वाद्भवबंधाद नंतरम् ॥ बुध्वात्मानंममभ्येतिपदमाद्यंतवर्जितम् ॥ २३ ॥ कश्चित्कालेनबहुनाभुक्तयोनिगणातुर ॥ आत्मज्ञानवशादेतिपरमपद मात्मन ॥ २४ ॥ एवंरूपश्चसुमतेजीवोयात शरीरताम् ॥ नेत्रादिनाघटाद्यर्थंयथावेत्तितथाशृणु ॥ २५ ॥ चित्त्वस्यकलनांतस्यसप्र यातस्यजीवताम् ॥ मन पंचेंद्रियग्रामोदेहोयमवतिष्ठते ॥ २६ ॥ यदान्य सर्वदेहेभ्य स्वेपतत्यक्षरूपिणा ॥ तदातज्जीवसंस्पर्शाज्जीवा त्मैकत्वमृच्छति ॥ २७ ॥

कश्चित्सनकादितुल्य कस्यापिशेषप्राक्तनीयभवबंधादनंतरमाद्येजन्मन्येवेत्यर्थ ॥ अयंचसर्वोविभाग सात्विकराजसादिजीवभेदवर्णनेउत्पत्तिप्रकरणेव्याख्यात ॥ २३ ॥ २४ ॥ कथंघटादिबाह्यसत्वमिंद्रियाणिजडान्यपीतिपरपृष्टतत्सामान्यत समाहितमपिविशेषेणसमाधत्ते ॥ एवंरूपइत्यादिना ॥ २५ ॥ चित्त्वस्यचैतन्यस्यकलनांतस्यपुर्यष्टकेप्रतिबिंबत यापरिच्छेदस्थानत्वापेक्ष्योव्याप्तोपरिमाणतयावतिष्ठते ॥ तेनसदाजीवचैतन्यंदेहपरिमितदेहांतर्गतमेवसुखदुःखादिसंबंधाननुभवतिनबाह्यम् ॥ २६ ॥ यदातुअन्योबाह्यघटादि रूपेभ्योभवतितदातदागादुद्रिक्तजलंकुल्याद्वारेणेवसर्वदेहेभ्यउद्रिक्तचक्षुराद्यक्षरूपिणाद्वारेणबाह्यघटादिपर्यंतंस्वेबाह्याकाशेपततिनिर्गच्छतीत्यर्थ ॥ किंततस्तत्राह ॥ तदेति ॥ तदातद्वारविनिर्गमादिद्वारनिर्गतजीवेनस्वाकारवृत्तिव्याप्तिद्वारासंस्पर्शाद्यापनाज्जीवचैतन्येनसहैकत्वमाध्यासिकचित्तादात्म्यलक्षणविषयस्फुरणमृच्छतिप्राप्नोति ॥ २७ ॥

सचाक्षस्यसबंधश्चित्तेनसमन्वितस्यजीवतएवबाह्यार्थवेदनेकारकोभवतिनमृतस्यमुक्तस्यवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अस्तुबहिरेवतथापिकथमंतस्तदनुभवस्तत्राह ॥ यद्यदित्यादिना ॥ यद्यदत करणवृत्तिरूपनयनरश्मिरूपवास्वच्छतरवस्तुतस्मिन्बाह्यनभःस्थघटादिप्रतिबिंबतिसचप्रतिबिंबोंऽतर्गतेनजीवेनश्लिष्टोभवति ॥ तर्हिबहिष्ठएवाहघटमनुभवामीतिकुतोनानुभूयतेतत्राह ॥ बहिरिति ॥ यद्यपिबहिर्जीवोस्तितथाप्यसौबहिःअजीवतिप्राणान्नधारयति ॥ नञोनलोपश्छांदसः ॥ अनुव्यचलदितिवत्तिङंतोत्तरपदःसमासोवा॥ यत्रप्राणव्याप्तिस्तत्रैवाहंतावमर्शोनबहिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्त्वेवंतर्हिघटेप्रथाफलोपपत्तिस्तथापिकथमंतर्हृदिघटाकारानुप्रवेशस्तत्राह ॥ निघृष्टेति ॥ यदानयनतारकेपटलादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेंद्रनीलाभेभवतस्तदातयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिंबसहिताचित्तवृत्तिःप्रविशतीतिबाह्यगतोघटादिपदार्थःप्रतिबिंबतीत्युच्यते ॥ ३० ॥ सचेवनयनतारकानुप्रविष्टःपदार्थोहार्देनाहमभिमानवताजीवेनतद्देशप्रतिबिंबतयाश्लिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ इतिअनयारीत्याघटादिबाह्यवस्तुबहिस्वभासमानमेवांतर्हृदिअहंकारसंव

बाह्यार्थवेदनेनित्यंसंबंधोक्षस्यकारकः॥ समन्वितस्यचित्तेननमुक्तस्यकदाचन॥ २८॥ यद्यदच्छतरंतस्मिन्नभःस्थंप्रतिबिंबति॥ जीवेनभवतिश्लिष्टोबहिर्जीवोप्यजीवति॥ २९॥ निघृष्टनवरत्नाभेयदानयनतारके॥ तदातयोर्बाह्यगतःपदार्थःप्रतिबिंबति॥ ३०॥ जीवेनभवतिश्लिष्टःप्रतिबिंबतयाततः॥ जीवज्ञेयत्वमायातिबाह्यंवस्त्वितिराघव॥ ३१॥ यत्संश्लेषमुपायातितद्बालोपिहिविंदति॥ पशुर्वास्थावरोवापिजीवःकस्मान्नवेत्स्यति॥ ३२॥ अच्छस्यनयनस्याथोरश्मयोजीववेष्टिताः॥ क्रोडीकुर्वंत्यलंदृश्यंजीवस्तत्त्वेनविंदति॥ ३३॥ एषएवक्रमःस्पर्शेसंबंधःप्रत्ययोद्भवः॥ रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः॥ ३४॥ शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाकाशगतःक्षणात्॥ जीवाकाशंविशत्यंतरित्थमिंद्रियसंविदः॥ ३५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥दृश्यतेमानसादर्शेयंत्रदावौदरेपुतत्॥ प्रतिबिंबितमेतन्मेब्रूहिब्रह्मन्किमात्मकम्॥ ३६॥

लितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ चेतनस्यार्थसस्पर्शेवेदननियमोबालपश्वादिष्वपिप्रसिद्धइत्याह ॥ यदिति ॥ स्थावरेष्वपिगुल्मविशेषेस्पर्शमात्रेणपत्रसंपुटीकरणदर्शनात्तद्वेदनसर्वत्रानुमीयतइतिभावः ॥ ३२ ॥ दूरस्थविषयस्यकथंगोलकसस्पर्शइतिपामरशंकामपाकुर्वन्नाह ॥ अच्छस्येति ॥ गोलकातिरिक्तस्यस्वच्छतमस्येंद्रियस्यरश्मयःप्रागुक्तरीत्याजीववेष्टिताःसंतःपुरोवर्तिविषयक्रोडीकुर्वंत्यालिंगंति ॥ ३३ ॥ चक्षुष्युक्तक्रमस्पर्शादावप्यतिदिशति ॥ एषएवेति ॥ ३४ ॥ शब्देविशेषमाह ॥ शब्दस्त्विति ॥ शब्दस्यवृत्तिप्रतिबिंबनविनापिसाक्षाच्छ्रोत्रद्वारातःप्रवेशोपिसंभवतीतिभावः ॥ इत्थंगंधस्यापिपवनद्वारातःप्रवेशसंभवोऽस्तुनामेत्याशयेनयथासंभवमुक्तन्यायमुपसंहरति ॥ इत्थमिति ॥ ३५ ॥ इदानींरामःप्रसंगात्तेषांप्रतिबिंबानांस्वरूपजिज्ञासुःपृच्छति ॥ दृश्यतइति ॥ यत्मानसानिचआदर्शाश्चतत्समाहारे काचकांस्यमणिजलादियंत्रदारूणामौदरेषुउदरान्निर्गतेषुनवपल्लवादिषुयत्प्रतिबिंबितघटमुखप्रभादिएतत्किमात्मकंतन्मेब्रूहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यप्रतिबिंबस्यसत्यत्वेपिचिद्व्याप्तिर्बिंबभूतयोर्व्यष्टिसमष्टिजीवयोर्विवादिनिरिक्तरूपभातिमात्रसिद्धेनमिर्थंतुशक्य तथात्यंतजडयोर्मुखदर्पणयोर्घटचित्सत्त्वयोर्वापरस्परसापेक्षप्रति बिंबरूपदुर्घटमितिर्किंवाच्यमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अत्यंतेति ॥ दृशाचैतस्यात्मनोभातिसिद्धि ॥ ३७ ॥ नकेवलमप्रतिबिंबमात्रभातिरपितुजगदपीत्याह ॥ तावदिति ॥ अप्य र्थेतुशब्द ॥ तावन्मात्रभातिमात्रम् ॥ अतएवमबद्धजगतिविश्वासोमास्तु ॥ अहमित्यादि प्रपंचतरंगस्थानीयश्चिज्जलात्पृथगसन्नित्यर्थ ॥ वर्त्तमानतुसदाचिज्जलमेवेस्य प ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हेरामत्वनित्यमसक्तमति सन्शांतात्मपाभूतसुखदु खवेत्तीतिमुपासुसदु खविद्बुद्धिर्यस्यतथाविधश्चभूत्वाअस्तासमस्ताभवलक्षणामयरूपामायायस्यत थाविधःसन्समतायांब्रह्मस्वभावेनिविष्टमतितिष्ठेत्यर्थ ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० प्रकाशेनिर्वाण० पू० पंचाशत्तम सर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीव

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्यंतजडयोरेवजीवयोरिवतन्मिथ ॥ प्रतिबिंबदृशोभ्रांतिविद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३७ ॥ तावन्मात्रजगत्त्वेतद्वि श्वासोमातवास्त्विह ॥ अहमित्यादिस्तरंगोवर्त्तमानंसदाजलम् ॥ ३८ ॥ परांभोधौतुनास्त्येवदेशकालक्रियादिकम् ॥ तन्मयैकतयानि त्यमात्मासर्वत्रसर्वग ॥ ३९ ॥ नित्यमसक्तमतिर्मुदितात्माशांतमुपासुखदु खविदत ॥ तिष्ठनिविष्टमति समतायामस्तसमस्तभवाम यमाय ॥ ४० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशोनामपंचाशत्तम सर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नपुनर्भवत पूर्वसपन्नाश्चक्षुरादय ॥ यथाकमलजस्यैतत्सर्वमेवत्वयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंवि पयोदिता ॥ पुर्यष्टकस्यसर्वस्यतथैवोदेतिसर्वदा ॥ २ ॥ विद्धिपुर्यष्टकजीवोयोगर्भस्थेंद्रियोदय ॥ यपथाभावयत्याशुतत्तथापरिपश्य ति ॥ ३ ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थास्यविद्धिसंवेदनंस्वकम् ॥ संपन्नंचयथातत्तेप्रोक्तमाद्यमन स्थितौ ॥ ४ ॥

स्वानिममोदेह पुर्यष्टकमितिस्मम ॥ अबोधावेदबोधेतुब्रह्मैवैकमितीर्यते ॥ १ ॥ कलनोन्मुखतांयातमित्यादिनावर्णितमहंकारदेहेंद्रियादीनामागसतांकल्पनजीवसमष्टे पद्मज स्येषव्यष्टेसत्वापितुल्यमितितात्पर्यंत्वयाज्ञातमेवेतिवक्ष्यमाणोपोद्घातायप्रथममनुवदति ॥ नपुनरिति ॥ अप्यर्थेपुन शब्द ॥ कमलजस्येवप्रभतोपिसृष्टे पूर्वमनाद्यतमित्यादि वर्णितब्रह्मस्वभावेस्थितस्यचक्षुरादयोनसंपन्नाइत्येतत्सर्वमेवत्वयामद्वचनतात्पर्यंश्रुतमवधारितमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंपुर्यष्टककल्पनोत्तरव्यवहारायार्थकल्पनमपिसमष्टिवद्व्य ष्टीनामित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माहिरण्यगर्भ समष्टिपुर्यष्टकनस्यथासर्गादौव्यवहारव्यार्थसंविदुदितातथासर्वस्यव्यष्टिपुर्यष्टकस्याप्युदेति ॥ २ ॥ तदेवगर्भस्थितिमारभ्यदर्शय ति ॥ विद्धीति ॥ योव्यष्टिजीवोगर्भस्थएवचक्षुरादींद्रियोदयविशिष्ट पुर्यष्टकात्माचदेहमासिसंपद्यतेसतदारभ्ययद्यथाव्यवहर्त्तव्यंवस्तुभावयतितथातत्स्वभासमयापरिपश्यती त्यर्थ ॥ ३ ॥ एवंचआद्यमन स्थितौहिरण्यगर्भमनोव्यापारेयथात्वकत्तवेतद्इंद्रियाणिइंद्रियार्थास्यसंपन्नतथातत्तेतवापिव्यष्टे संपन्नमितिमयाप्रोक्तमकलमित्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्गात्पूर्वसंभवतीव्यष्टिसमष्ट्योरैकैवशुद्धासंवित्ततस्तदनंतरंअहंवेदनालक्षणाऽनतजीवपुर्यष्टकान्वितासास्तुतथापिसंवेदनस्वरूपमनिंदितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वेद्यदोषात्संवेदनंतत् कुतोननियतेइतिचेद्वेद्यस्यपरमार्थतोऽसत्त्वादित्याह ॥ नत्विति ॥ एकत्वादिहेतुभिरनामयेसंवेदनेपरस्यतदन्यस्यास्तितासत्यतानत्वित्यन्वयः ॥ नास्तित्वेचअभावत्वादयस्त्रयो हेतवः ॥ अभावत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्त्वादनेकत्वाद्वस्तुकृतपरिच्छेदवत्त्वादशून्यत्वात्स्थूलत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुसंवेदनमेवमनस्तादिभावंगच्छतीत्युक्तेतत्रमनस्तादीना मसत्यत्वेसंवेदनमेवासत्यंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चेत्यादीति ॥ चेत्यमतव्यादिगोचरबुद्धिवृत्त्यध्यारोपमात्रतन्नवास्तवमनस्ताप्राप्तिःसेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हिविद्याविलासाविर्भूतस्वरू

शुद्धासंवित्संभवंतीसंवेदनमनिंदितम्॥ ततोहंवेदनानंतजीवपुर्यष्टकान्विता॥ ५॥ नत्वेकत्वादनंतत्वादवेद्यत्वादनामये॥ अभावत्वा दनेकत्वादशून्यत्वात्परास्थिता॥ ६॥ चेत्यादिबुद्ध्यातत्किंचिन्नमनस्तांचगच्छति॥ नचजीवत्वमायातिनचपुर्यष्टकात्मिका॥ ७॥ नवि द्यादिविलासोस्तिसोस्तिनास्तीवयःसदा॥ परमात्मेतिकथितोमनःषष्ठेंद्रियातिगः॥ ८॥ तस्मात्संपद्यतेजीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः॥ भ्रमःकेवलमित्याद्यउपदेशायगीयते॥ ९॥ यतःकुतश्चित्संपन्नेत्वविद्यामयआमये॥ उपदेश्योपदेशेनप्रविलीनेविचारणात्॥ १०॥ प्रशांतसकलाकारंज्ञानंतत्रावशिष्यते॥ यत्राकाशमपिस्थूलमणाविवमहाचलः॥ ११॥ यत्रोद्यदाचारमपिसदप्यसदिवस्थितम्॥ जगज्ज्ञान्विपर्यास्यत्क्वाकायेत्वंतिष्ठनिर्मले॥ १२॥ असन्मयमविद्यायारूपमेवतदेवहि॥ यद्वीक्षितासतीनूनंनश्यत्येवनदृश्यते ॥ १३॥ आलोकितंनामकथमवस्तुकिललभ्यते॥ प्रयत्नेनापिसंप्राप्तंमृगतृष्णांबुकैरिव॥ १४॥

पत्वात्पूर्वंतदप्यसत्किंनस्यात्तत्राह ॥ नेति ॥ आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः ॥ योमूढैर्नास्तीवेतिकल्प्यतेसपरमात्मासदास्ति ॥ ८ ॥ यद्यद्वितीयएवसःतर्हितस्मात्सर्वेए तआत्मानोव्युच्चरंतीतिश्रुत्याअग्निविस्फुलिंगन्यायेनजीवसंपत्तिःकथमुक्तेतिचेदुपदेशायकल्पनयेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ९ ॥ अतएवाविद्यारोगस्यनमूलंचित्यंकिंतुचिकित्सै वचिंतनीयेति ॥ मूलकल्पनादिश्चिकित्सोपायएवनवास्तवइत्याह ॥ यतइति ॥ प्रविलीनेसतिस्वरूपज्ञानमेवावशिष्यतइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ उद्यदाचारंनिष्पद्य मानव्यवहारार्थक्रियाशालीतिसद्व्यावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिवयत्रस्थिततत्रत्वजगज्ज्ञान्विपर्यास्यत्क्वानिर्मलेजीवन्मुक्तःकायेसत्येऽवतिष्ठ ॥ १२ ॥ इदानीमविद्यायाः स्वरूपमाह ॥ असन्मयमिति ॥ १३ ॥ मृगतृष्णांबुकैरिवसंप्राप्तदृष्टांतोप्यप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

असदेवसद्भातियत अस्यदज्ञानादेवास्यसत्यतेत्यन्वय ॥ १५ ॥ सत्यात्मन सन्निधानादत्यंतमसत्यायाअप्यविद्याया कल्पनाकल्पितेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यतेजीवस्योपदेशाय तस्या अविद्यायाहेतोर्जीवादिकल्पमाकृता ॥ १७ ॥ आबोधनोन्मुखीवासार्थदर्शनोन्मुखासतीयथाभावयतीतिपरेणान्वय ॥ १८ ॥ बालेनसभावितोयक्षकद्वसत्यःअ सत्योवाभवतु अपतुपचतन्मात्रस्यपचीकरणात्मिकादिहकलनासत्तयासत्यतयासभावयतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तत्रात्मनिदेहात्मनिरध्राण्इन्द्रियद्वाराणि ॥ छांदसपुस्त्वम् ॥ २ ॥ एभ्य पचतन्मात्रेभ्य परमार्थतोऽन्यदेवाभ्यार्थमिन्द्रियद्वारै पश्यति ॥ २१ ॥ तत्रइदर्मिन्द्रियमनप्राणादिअंत ॥ इदपटादिवासम ॥ भावशासनाम् ॥ २२ ॥ तत्रवि पर्येन्द्रियसयोगाभिव्यक्तस्वात्मसुखमेवविषयसुखतयासभावयतीत्याह ॥ रश्मिजालमिति ॥ २३ ॥ एषस्वाभाविकस्त्वसेवनमेवविषयसन्निकर्षाज्जातमहकारात्मनोधमइति

असदेवसदेवासदज्ञानादस्यसत्यता ॥ ज्ञानाद्यथास्थितंवस्तुदृश्यतेनस्मृतिभ्रम ॥ १५ ॥ अविद्याविद्यारोयजीवपुर्यष्टकादिका ॥ अप्यत्यतमसत्याया कल्पनाकल्पितात्मन ॥ १६ ॥ तस्यास्तउपदेशायसेयंजीवादिकल्पना ॥ कृताशास्त्रे प्रबोधायतात्वमेकमनाःशृणु ॥ १७ ॥ जीवत्वमिवसंप्राप्तापुर्यष्टकपदस्थिता ॥ कलाकलककलिताचितिराबोधनोन्मुखी ॥ १८ ॥ यद्ययाभावयत्याशुतत्तयानुभवत्यलम् ॥ सत्योभवत्वसत्योवाबालेननिशियक्षक ॥ १९ ॥ पचतन्मात्रकलनासभावयतिसत्तया ॥ तत्रात्मनितथारध्रान्पश्यतितयोदितान् ॥ २० ॥ एभ्यएवसमुत्पन्नंयद्दि स्थंभूतपंचकम् ॥ पश्यत्यनन्यदन्याभशाखाशतमिवांकुर ॥ २१ ॥ इदमतरिदयात्थमितिनिश्चयवासित ॥ जीवोभावयथादत्तेतत्तथाग्रहयत्यय ॥ २२ ॥ रश्मिजालमिवेंदोर्यदात्मन प्रतिभासनम् ॥ यात्यस्पर्शतयातेनतदेवाश्वूरीकृतम् ॥ २३ ॥ मरिचस्येवयत्तैक्ष्ण्यशून्यत्वमिवखस्ययत् ॥ आत्मनोवेदनयच्चतदेवान्यदिवस्थितम् ॥ २४ ॥ अत्रैवनिश्चयंयत्वानियम सुदृढीकृत ॥ अनेनेत्यमनेनेत्यभाव्यमित्यवखंडितम् ॥ २५ ॥ स्वभावेतरनामासौस्वसकल्पमयात्मक ॥ कश्चित्कदाचिद्भवतिस्वभावेनैवनान्यथा ॥ २६ ॥ आत्मनैवेदमखिलसंपन्नद्वैतमद्वयम् ॥ खंडोमधुरसेनेवमृदेवचमहाघट ॥ २७ ॥ सन्निवेशविकारादिदेशकालादिसंभवात् ॥ संभवत्यत्रनत्वीशेदेशकालाद्यसंभवात् ॥ २८ ॥

संभावयतीत्याह ॥ मरिचस्येति ॥ २४ ॥ अभमासारिकविषयभोगेष्वेवपुरुषार्थपर्यवसाननिश्चयवत्वाऐहलौकिकपारलौकिककर्माचरणनियम सुदृढीकृत ॥ अनेनलौकिककर्मणा ॥ अनेनवैदिककर्मणा ॥ अवखंडितनश्वरसुखमुद्दिश्येत्यर्थ ॥ २५ ॥ तथैक प्रवृत्तिनियम स्वाभाविकरागादिकृतइतरस्तुशास्त्रकृत ॥ द्विविधोप्ययसकल्पमयात्मकतयो कदाचित्कश्चिदेवस्वाभाविकपुरुषयत्नेनैवेतरजित्वाभवतिनान्यथेत्यर्थ ॥ २६ ॥ तयोभयभाव्यत्रआत्मैवस्वभावशास्त्राभ्यतरानुसारीतत्तद्व्यापारसाधनफलात्मनाविवर्ततइत्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ खंड मधुसारशर्कराविशेष ॥ २७ ॥ यद्यपिखंडघटौपूर्वतनद्रव्यपिडावस्थयोर्विनाशाद्विकारीतथापिमाधुर्यमृत्स्वरूपाविनाशात्तदंशेविवर्तइतीत्थ महिम्नद्रव्यमिविकार सभवतितद्धर्म्यादित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ अत्रमधुमरादौ ॥ ईशेत्मनि ॥ २८ ॥

यथावृक्षप्रविष्टोरसोज अथवाखंडोमधुरसेनेवेतिवाक्येखंडोवनखंडः मधुरसेनवसंतद्रवेणेवेत्यर्थस्तथाचाविकारएववृक्षविकारहेतुर्जलभागोदृष्टांतइत्याशयेनाह॥ इतइति ॥ यथावृक्षप्रविष्टोरसोज लमित पत्रमित पुष्पमहमितिवैचित्र्येणोदित सन्अद्वित्वेपिद्वितांवहन्दृष्टस्तथानःस्वात्मनिप्रसिद्धसत्तारूपब्रह्मापिइत पटइत कुड्यमहमित्यादितोभेदात्सर्वजगदात्मनाआत्मनि द्वित्वमाहरद्विद्धीतिपरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथावाअंभोदोमेघःअग्रयीष्मेअर्करुगेवाहमितितादूप्येणतिष्ठति ततआग्रवर्षारंभेवारिदानावसरेवारिदोहमितितिष्ठति ततोभू मिप्रवेशेनांकुरांतर्जलात्मनाप्रवेशेअथांकुरोहमितितिष्ठति तथाआत्मापिकालभेदेनभावाभावाकारोभूत्वातिष्ठतीत्यर्थः ॥३१॥ अयचजगद्विवर्त्तनियमक्रम कल्पितोपिनकेन चिदन्यथाकर्तुंशक्यइत्याह ॥ इतीति ॥ सर्वैश्वरेब्रह्मणिततप्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥ एववस्तुस्वभावनियतिरपिवस्तुभेदभिन्नानान्यथाकर्त्तुंशक्येत्याशयेनाकाशादिस्वभावस्याज्ञात ब्रह्मस्वभावस्यचवैलक्षण्यमाह ॥ आदर्शेतिद्वाभ्याम् ॥ आदर्शवत्स्वच्छेआकाशेस्व स्वीयोभागःकार्यवानेवप्रतिबिंबति ॥ कुतः ॥ व्यतिरेकासंभवतःआकाशेआकाशकार्ये

इतःपुष्पमितःपत्रमहमित्युदितोयथा॥ खंडेस्वात्मनिनिःसत्तारसोऽद्वित्वेद्वितांवहन्॥ २९ ॥ इतःपटइतःकुड्यमहमित्यादितस्तथा॥ सर्वात्मनात्मनिब्रह्मविद्धित्वंद्वित्वमाहरत्॥ ३० ॥ अद्यांकुरोहमद्यार्करुगहंत्वद्यवारिदः॥ यथेतितिष्ठत्यंभोदस्तथात्मासदसद्वपुः॥३१॥ इतिभाव्यमनेनेदमित्थंसर्वैश्वरेततम्॥ क्रमंखंडयितुंलोकेकस्यनामास्तिशक्तता ॥ ३२ ॥ आदर्शस्वच्छआकाशेनैवस्वःप्रतिबिंबति ॥ व्यतिरेकासंभवतःकचत्येवहिकेवलम्॥ ३३॥ ब्रह्मणित्वात्मनात्मैवस्थितःकचतिबिंबति॥द्वैतीभवत्यदेहोपिचिन्मयत्वात्स्वभावतः॥ ३४॥ यद्यथैवात्मकचनंवेत्तितंभवतात्मना॥ असत्यमपितन्नेहव्यभिचारीकदाचन॥ ३५॥ हेमत्वकटकत्वेद्वेसत्यासत्यस्वरूपिणी ॥ हेम्निभांडगतेयद्वच्चित्वाचित्त्वेतथात्मनि॥ ३६॥ सर्वगत्वाच्चितेश्चित्त्वंनित्यंमनसिविद्यते॥ हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्यदा॥ ३७॥ चित्त्वजाड्यात्मकंचित्तंदृढंभावयतिस्वयम् ॥ यथायदैवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ॥ ३८ ॥ कालेकालेचिताजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वयम्॥ भाविताकारवानंतर्वासनाकलिकोदयात्॥ ३९ ॥

भूतांतरेवाआकाशभेदाभावात् ॥ किंतुकेवलमाकाशनिष्प्रतिबिंबदर्पणोदरवत्स्वच्छतयाकचतिदीप्यतएवेत्यर्थ. ॥ ३३ ॥ साविद्यंब्रह्मतुनतथेत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कचतिसर्ववस्तुशक्त्यादिरूपेणदीप्यते ॥ जीवरूपेणप्रतिबिंबति ॥ भेदकल्पनयाचद्वैतीभवति ॥ ३४ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ यदिति ॥ तत्रसर्गादौयद्वस्तुस्वभावेनात्मकचनदृत्त्तंतंस्वभावमसत्यमपिभवतासत्येनात्मनासत्यवेत्तिसचनियमोनकदाचनव्यभिचारीतिसर्वापिनियतिःसिद्धेत्यर्थ. ॥ ३५ ॥ सत्यानृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टांतमाह ॥ हेमत्वेति ॥ ३६ ॥ अतएवप्रथमकार्येमनसिचिज्जडोभयरूपतादृश्यतेतत्रचिन्नित्यतत्सत्यमित्याह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ चित्तजाड्येतिपाठेचित्तस्यजाड्यजडदेहविषयाकारस्तदात्मकचित्तदृढभावनयायदैवयथादेवनरस्थावरादिनायेनप्रकारेणयदायद्भावभवतितदातथैवतद्भावभवतिअनुभवतीत्यर्थः ॥३८॥ अतएवकालभेदेनजीवस्याहमाकारभेदानुभवइत्याह ॥ कालइति ॥ चिताअंतर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासाद्वैचित्र्येणभाविताकारवान्सन्अन्योऽन्योभवति ॥ ३९॥

यथास्वप्नदृष्टोग्रामोवनादिसत्तान्यतेक्षणाद्भनादिभावयातितथादेहभूतोयजीवोपिदेहाद्देहांतरभावयाति ॥ यत स्वप्नवदेवप्रतिभासात्मकइत्यर्थः ॥ ४०॥ यथास्वप्नेप्रतिभासत
इतिप्रतिभासोदृश्यमानोनरोझटितिकुड्यभूत्वापटोभवेत्तथामरणमूर्छायामपिप्रतिभासमानमिवदेहांतरभवतीत्यर्थः ॥४१॥ नन्वयदेह मत्यसम्भियतेदसतेवसकथंदेहांतरभवेत्त
त्राह॥असत्यमेवेति ॥ मरणजननादिकमपिमर्तुःप्रातिभासिकमेव जीवतांतुतद्देहस्यवाह्यादिदर्शनंस्वाविद्याकल्पितस्यैवनतद्वासनामयस्येतिभावः ॥ स्वस्याप्यरूपवद्देहांतरमवि
त्यर्थः ॥४२॥ तर्हिकियीवनवार्धक्यवद्देहांतरमप्येतद्देहस्यकालिकःपरिणामोनेत्याह ॥ कालेनेति ॥ एतादृशमेतद्देहरूपकालेनअप्यत्वदेहांतरभावएतीतिन यतःप्रकृतमिदश
रीरमान्यापवस्याभेदेपितदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञानिश्चयारूढम्॥ एतेभूतभाविदेहास्तुन प्रत्यभिज्ञानाभावादन्येनान्येसंतिनसंतीत्यादिभ्रांतिगच्छंतिअतस्तेपांस्वतोजीवतएवभवो
वासनयासमद्भवइत्यर्थः॥४३॥ ननुकदापिभागदृष्टेदेशादिशरीरभावेकास्यवासनातत्राह ॥वस्त्विति॥ इदंतुजगद्रूपजीवस्वप्नेंतर्गतविद्धि॥ तस्यभयआवसथात्रय स्वप्नाइतिश्रुते

स्वप्नेदृष्टोयथाग्रामोयातिसत्तान्यतेक्षणात्॥ देहाद्देहतयायातिदेहोयप्रतिभात्मकः ॥ ४० ॥ प्रतिभासोयथास्वप्नेनर कुड्यपटोभवेत् ॥
भवत्यसत्यमेवेदंदेहांतरमिदंस्वत ॥ ४१॥ असत्यमेवम्रियतेत्वसत्यंजायतेपुन ॥ जीव स्वप्रतिभासेनस्वप्नवत्स्वान्यरूपवत्॥ ४२॥का
लेनैतादृशंरूपमिदंनान्यत्वमेतिवै ॥ प्रकृतंनिश्चयारूढभ्रमत्येतेभव स्वत ॥ ४३॥ वस्तुदृष्टमदृष्टंचस्वप्नेसमनुभूयते॥ जीवस्वप्नेजगद्रूप
विद्धिवेद्यविदांवर॥ ४४॥ अजाग्रद्दृष्टिदृष्टोय स्वाभिधानादिनेरित ॥ नस्वप्नोविद्यतेतस्मादच्छात्माचितिमात्रकम्॥ ४५॥ अद्यापूर्वा
भिधस्वप्नेयथापश्यतिनान्यथा॥ अग्रदृष्टंतथैवार्थचेतनश्चित्प्रपश्यति॥ ४६॥ प्राक्तनीवासनाद्यापिपौरुषेणावजीयते॥ त्य कुकर्माद्य
यत्नेनप्रयातिहिसुकर्मताम्॥ ४७॥ मोक्षादृतेनशाम्यंतिजीवतांचक्षुरादय ॥ उन्मज्जतिनिमज्जतिकेवलदेशकालत ॥ ४८ ॥

रित्यर्थः ॥ इदंतुस्वप्नेअननुभूतस्यापिदर्शनमिहजन्मन्यननुभूताभिप्रायेण ॥ दृष्टंचादृष्टंचश्रुतंचाश्रुतंचानुभूतंचाननुभूतंचसर्वंपश्यतीतिश्रुतिमवलम्ब्योक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वनादीस
सारेनाननुभूतंकिंचिदस्तीतिमरणकालेभाविदेहारम्भककर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैवदेहांतरोद्भवइतिबोध्यम् ॥४४॥तर्हिवाक्यजन्यब्रह्मसाक्षात्कारलब्धब्रह्मभावोपिदेहांतरव
द्वासनामय स्वप्नएवकिंनस्यात्तत्राह॥ अजाग्रदिति॥ य शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यन्तइतिस्वाभिधानादिनाईरित अजाग्रद्दृष्ट्यातुरीययादृष्टःपरमात्मातस्यउक्तलक्षणस्त्रिविध स्वप्नए
वनविद्यतेजाग्रतिकदापितदनुभवाभावेनतद्वासनाऽप्रसिद्धेस्तस्यवासनामयत्वायोगात्तस्मात्सावच्छात्माचैतन्यमात्रमित्यर्थः ॥४५॥ सएवचिदात्माचेतनजीवोभूत्वाअद्यअपू
र्वाभिधमभिनवंवर्तमानमर्थंयथाचित्स्वभावादेवपश्यतिनान्यथातथैवापेदृष्टमप्यर्थंप्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अतएवादृष्टविषयेपिभावनाभ्यासेनदृढीकृतवासनापूर्वदृष्टविष
योबाधमनोभवतीतिपुरुषप्रयत्नभाबल्यंप्रदर्शितमित्याह ॥ प्राक्तनीति॥ ४७॥ एवंजीवस्यवासनापरिणतिलक्षणोदेहादिविवर्तोदर्शित इदानींकदातच्छांतिरितिवाकांक्षायामाह ॥
मोक्षादिति ॥ ४८ ॥

मोक्षंविनैवदेहादिनिवृत्तिः किंनस्यात्तत्राह ॥ चितइति ॥ यतश्चितोयावन्मोक्षदेहाकारकलनावासनातिष्ठत्येव॥स्वकलनैवैतस्यजीवस्यपंचात्मादेहोऽग्रेतिष्ठतीव ॥ यथाशिशो र्भावितोमहायक्षोग्रेतिष्ठतितद्वद्दुर्निवारइत्यर्थः ॥४९॥ इदानींकथंचित्स्थूलदेहनिवारणेपिमोक्षंविनालिंगदेहलक्षणपुर्यष्टकंदुर्निवारमित्याशयेनतद्दर्शयति ॥ मनइति॥५०॥ ननुशास्त्रेज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियप्राणाभूतानिअंतःकरणमविद्याकामकर्माणिपुर्यष्टकमित्युक्तंतत्तुपंचीकृताकाशवाय्वादिलिंगघटितंस्थूलांतंमूर्त्तरूपमपिस्यात्तत्कथममूर्त्तमनोबु द्ध्याद्यष्टकमेवपुर्यष्टकमुक्तंतत्राह ॥ अमूर्त्तएवेति ॥ त्वदुक्तमूर्तंपुर्यष्टकंतदास्यायदिपंचीकरणेनामूर्त्तानांतन्मात्राणांस्थौल्यंस्यात् ॥ अयंतुतन्मात्ररूपोलिंगात्माअमूर्तएव ॥ अस्यखत्वंपंचीकृताकाशत्वमतिपीनतानिरवधिकस्थौल्यंतच्चनसंभवति नह्यमूर्त्तवासनाकोटीनामपिमेलनेस्थौल्यंदृष्टंयदास्यखत्वमेवदुर्लभंतदास्थूलवाततामहान्गुल्मोवृक्ष इवात्यंतमसंभाविता ॥ एवंस्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि ॥ एवंचस्थूलभूतानामेवासंभवेअस्यपरमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्यदेहतासुमेरुतेवात्यंतासंभावितेतिनभौतिकदेहांतंपुर्यष्टकंव

चितःस्वकलनात्तस्यदेहोग्रइवतिष्ठति॥ पंचात्माभावितोसत्योमहायक्षःशिशोरिव॥ ४९॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तथातन्मात्रपंचकम्॥
इतिपुर्यष्टकंप्रोक्तंदेहोसावातिवाहिकः॥ ५० ॥ अमूर्त्तएवचित्तात्माखत्वमस्यातिपीनता॥ वाततास्यमहागुल्मोदेहतास्यसुमेरुता
॥५१॥ विरजस्त्वक्रमेणैवनिरवस्थस्तुमुक्तिभाक्॥ सुषुप्तैकावस्थास्यजडाःक्रोडीकृतायया॥ ५२॥ स्वप्ननाम्नीतथावस्थादेहप्रत्यय
शालिनी॥ आमोक्षंभ्रमतीहायमितिस्थावरजंगमैः ॥ ५३ ॥ कदाचिद्धिसुषुप्तस्थःकदाचित्स्वप्नवत्स्थितः ॥ आतिवाहिकदेहोयंसर्व
स्यैवावतिष्ठते॥५४॥ यदासुषुप्तभावस्थोभाविदुःस्वप्नवेधितः॥ तदाकालानलसमस्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः॥ ५५॥

र्यंतइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ मुक्त्यनुपयोगादपिनमोक्षशास्त्रेतत्रस्थूलसद्भावकल्पनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ विरजस्त्वेति ॥ मनोमात्रमेवदेहादिप्रपंचश्चेन्मनसोवैराग्याद्यभ्यासेनविरज स्त्वेशमादिसाधनसंपत्त्यावाक्याज्ज्ञानोदयक्रमेणमनःकल्पितस्वप्नप्रायप्रपंचस्यतन्मूलाज्ञानस्यचबाधेस्वकार्यकारणावस्थावधद्वयशून्यस्यमुक्तिरुपपद्यते ॥ स्थूलभूतभौतिक मूर्त्तप्रपंचाभ्युपगमेतुतादृशस्यज्ञानेनबाधादर्शनान्नमुक्तिरुपपद्यतइत्यर्थः ॥ एवंचनिष्कर्षेस्वप्नसुषुप्तीद्वेएवावस्थेनजाग्रन्नाम्नीस्थूलविषयाअन्याअवस्थाकेनचिदुपपादयितु शक्येत्याशयेनतेविभज्यदर्शयति ॥ सुषुप्तेतिसार्धेन ॥ यथाजडाःसर्वेदेहादिप्रपंचावासनात्मनोपसंहृत्यक्रोडीकृताः ॥ ५२ ॥ इतिएवंपरिदृश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैरा कारैरातिवाहिकदेहएवआमोक्षाद्भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भाविभिर्दुःस्वप्नैर्वासनात्मनांतःप्रविष्टैर्वेधितोविद्धइवगतस्तद्रतिरतएवानुदिताकृतिश्चित्प्रतिबिंबखचितत्वादुपसं हृतजगत्त्वाच्चकालानलसमोदीप्तस्तिष्ठति ॥ अनेनातज्ज्ञानशून्यनैयायिकादिसुषुप्तिःप्रत्युक्ता ॥ ५५ ॥

नभस्यावरादिनिकृष्टावस्थासुजाड्याधिक्यात्सुषुप्तिमाप्नुयमित्याह ॥ स्थावराद्यास्विति ॥ अप्यर्थेचशब्द ॥ तथाचकल्पवृक्षाणांपुण्याधिक्यात्कृमिकीटस्तुतृणादिषु स्वाभा
वादानंदाधिक्येपिनमनुष्यादिवत्प्रबोधोस्तीतितमस्त्वितैवेत्यर्थ ॥ ५६ ॥ तथाचचित्तजाड्यप्रकृपएवसुषुप्तिश्चित्तभ्रमणमेवस्वप्नतिश्चित्तस्यतत्त्वबोधएववंधमुक्तिस्तुर्यतैवास्य
जाग्रदितिपर्यवसन्नमित्याह ॥ सुषुप्ततेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रबोध उत्कृष्टचिन्मात्रस्वरूपोभवति ॥ सचबोधोधीयुक्ते पुरुषप्रयत्नत ॥ ६० ॥ तत्त्वतोयाथात्म्यश्चेति
ज्ञातप्रमाणोजीव सर्वांतर्योजानातिभासयतिसाक्षीतन्मयएवभवतीत्यर्थ ॥ यस्त्वज्ञातप्रमाण सोपिपरमार्थत स्वस्यएवाज्ञानाच्छिलावद्दृढीकृतेस्वहृदयेसुदीर्घस्वप्नविभ्रमती
प्रभयपश्यतीतिपरेणान्वय ॥ ६१ ॥ तर्हिकिंजीवानांहृदयेपाषाणत्रयमस्तिनेत्याह ॥ जीवानामित्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अस्यजीवाणो सौषुप्तीस्थितिर्वा

स्थावराद्यास्ववस्थासुकल्पवृक्षदशासुच ॥ भवत्येवसुषुप्तस्योघनमोहशिलाघन ॥५६॥ सुषुप्ततास्यजडतास्वप्नोत्स्येयंहिसस्मृति ॥ य
प्रबोधोस्यसामुक्तिस्तज्जाग्रघातुतुर्यता ॥५७॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्हिप्रबोधात्परमात्मताम् ॥ सोभ्येतिक्षालितमलतामंकनकलामिव
॥५८॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्यासाचेहद्विविधोच्यते ॥ एकाजीवन्मुक्ततेतिद्वितीयादेहमुक्तता ॥ ५९ ॥ जीवन्मुक्तिर्हितुर्यत्वतुर्यातीतपदत
त ॥ बोधोजीव प्रबोधोयसचयुक्तिप्रयत्नत ॥६०॥ ज्ञातप्रमाणजीवोंतर्योजानातीहतन्मय ॥ पश्यतीमभयचैवसुदीर्घस्वप्नविभ्रम
म् ॥ ६१ ॥ मिथ्योदित स्वहृदयेस्वस्यएवशिलीकृते ॥ जीवानामंतरेत्वन्यन्नकिंचिच्चित्कलांविना ॥६२॥ तामेवान्यतयापश्यन्मुधैवप
रिशोचति ॥ जीवाणोरंतरेत्वन्यन्नकिंचित्परमार्हते ॥ ६३ ॥ यत्रतत्रजगद्दृष्टमहोमायाविजृंभितम् ॥ स्याल्पत कथदयूनांयथानाना
भ्रमोदय ॥६४॥ जीवाणूनांतथैवांतर्मिथ्यासंसरणोदय ॥ मधोस्यवासनाबधोमोक्ष स्याद्वासनालय ॥ ६५ ॥ वासनांतास्यसौषु
प्तीस्वप्नेविस्फुरतिस्थिति ॥ घनवासनमोहोयजीव स्थावरतादिभाक् ॥६६॥ मध्यस्थवासनस्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासन ॥ यदांतर्जीवि
तेनांतानहिजाताघटादय ॥६७॥ जीवैक्याद्भयो सत्ताग्राह्यग्राहकयोस्तदा ॥ आत्मानात्मसमालीढोवहिरंतर्यदाञ्चिता ॥६८॥

सनानामंतोऽवधि ॥ तुर्यतुर्यातीतयोर्निर्वासनत्वात् ॥ सचस्वप्नेस्फुरतिवैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ कथस्फुटीभवतितदाह ॥ घनेति ॥ ६६ ॥ तस्यवासनासुधोत्कर्षादुत्त
रोत्तरगुणयोनिप्राप्तिरित्याह ॥ मध्यस्थेति ॥ पुरुषोमनुष्यगधर्वविद्याधरादि ॥ वासनानांक्षयतारतम्येनवैचित्र्यस्फुटोभावमुक्त्वापासपहणादिवैचित्र्येणापिसमाह ॥ यदेत्या
दिना ॥ यदायस्मिन्सुषुप्तिविच्युतिकालेदेहांत आनस्थापश्याप्रमाणाद्भावलक्षणनजीवितेनएतावान्देहपरिमितएवाहमित्यत परिच्छेदोभवतितदाघटादय पदार्थावहिर्जाता
सपन्ना ॥ ६७ ॥ संतुचहि किमतस्तमाह ॥ जीवैक्यादिति ॥ तदाचक्षुरादिद्वारनिर्गतांत करणद्वारानिर्गतेनवस्त्ववच्छिन्नजीवेनघटादीनांव्याप्तौघटमहंजानामीतिग्राह्यग्राहक
योर्वासनात्मिकासत्तातत्त्वैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ एतदेवस्पष्टमाह ॥ आत्मेति ॥ अत स्थितआत्माजीवोयदावहिरनात्मसमालीढोभवतितदाचिताभासव्याहकवासना
नगवृष्णेवाप्यसविभागेनसोवयाउदेतीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

एवहेयोपादेयवैचित्र्यमविवासनाध्यस्तमेवनवास्तवमित्याह॥नेहेति ॥६९॥ शोभितास्तत्त्वबोधेनविराजमाना ॥ सबाह्याभ्यन्तरजगच्चिद्यतिरिक्तंनविद्यतेकालत्रयेपीत्यर्थ. ॥ ॥ ७० ॥ यथाअब्धि समुद्रस्तत्त्वतोविमृष्ट अपास्तसमस्ततरंगबुद्बुदादिभेद खादाकाशादप्यच्छसकलमेकशुद्धजलमेवतथाइदसर्वंजगत्तत्त्वतोबुद्धसत्अपहस्तितनिरस्तवास नावस्थावैचित्र्यभेदजातयस्यतथाविधमनामयपरपदमेवेत्यर्थ ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकपचाश सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ जीवस्वप्नोजगत्तत्रासत्यस्यातत्परिक्षय ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानवसिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ ननुस्वप्न सर्वेषाजीवानाप्रत्येकभिन्न ॥ जाग्रत्प्रपचस्तुसर्वेषासाधारण.सर्वं स्वप्नमेवध र्म्येणानुभूयमान कथस्वप्न स्यात्तत्राह ॥ यइति ॥ आदिन.प्रथमजीवस्यसर्वजीवसमष्ट्यात्मनोय स्वप्नस्तमेवेममस्माकजाग्रदितिकल्पितससारविद्धि ॥ १ ॥ किमर्थमेवक

तदाग्राह्यग्रहणधीर्मृगतृष्णेवसोदया॥ नेहसंत्यज्यतेकिंचिन्नेहकिंचिन्नगृह्यते॥६९॥ बाह्यांतरकलाकारश्चिदात्मैकःप्रकाशते॥ त्रिजगच्चिच्चमत्कारस्त्वलंभेदविकल्पनैः॥ शोभिताःस्मश्चितिचिरात्सबाह्याद्यंनविद्यते॥ ७० ॥ अब्धिर्यथाजलमपास्तसमस्तभेदःखादच्छमेवसकलंद्रवमेकशुद्धम्॥ सर्वंतथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यंपरंपदमनामयमेवबुद्धम्॥७१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इंद्रियार्थोपलंभविचारोनामैकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥योजीवस्यादितःस्वप्नोनानाकलनकोमलः॥ तमिमंविद्धिसंसारंनसत्यंनाप्यसन्मयम्॥१॥ नपुंसइवजीवस्यस्वप्नःसंभवतिक्वचित्॥ तेनैतेजाग्रतोभावाजाग्रत्स्वप्नकृतोन्नहि॥ २ ॥ जीवस्वप्नमिमंदीर्घंक्षिप्रताप्रतिभासतः॥ असत्यमप्यवस्तुत्वाद्विद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरमिवगच्छंतोजीवजीवकाः॥ असत्यमेवपश्यंतिघनसत्यतयानघ ॥ ४ ॥ अजडेजडताताजडेचाजडतोदिता ॥ असत्येसत्यताजीवजीवानुभवमोहतः॥ ५॥ भानोरप्यंतरखिलंपश्यंतस्त्रिजगद्भ्रमम् ॥ भ्रमंतिस्वप्नसंभ्रांताइवजीवाभिदालिभिः ॥ ६ ॥ सर्वगत्वादनंतत्वात्स्वस्यजीवस्यजीवतः॥ यद्भावयंतिचेतंतितद्वाश्चितिसत्यवत्॥ ७॥

ल्प्यतइतिचेद्व्यष्टीनामिवसमष्टे स्वप्नातराप्रसिद्धेरित्याह॥ नेति॥ तेनास्माकजाग्रत्प्रसिद्धाभूतभुवनादिभावास्तस्यजाग्रत्स्वप्नोभयस्थानकृतोदयानस्वप्नतोभिद्यंतइत्यर्थ ॥ २ ॥ असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपितस्यस्वप्नतासाधयन्वैधर्म्यानुभवेनिमित्तदर्शयति ॥ जीवस्वप्नमिति॥ अस्मदीयस्वप्नवत्क्षिप्रबाध्यतायाअप्रतिभासतोहेतोर्दीर्घम् ॥ तथाचदैर्घ्यमेव वैधर्म्यभ्रमहेतुरितिभाव ॥ ३ ॥ ४ ॥ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्यस्वप्नतेत्याह ॥ अजडेइति ॥ अजडेब्रह्मणिभूतभुवनादिजडतातथाजडेचाहंकारादिदेहातेआत्मत्वाभिमानादजडताउदिता ॥ जीवस्यसमष्टेरेकदेशभूतायेव्यष्टिजीवास्तदनुभवलक्षणान्मोहतोभाने ॥ ५॥ जीवा भिदालिभिर्भेदकल्पनपरपराभिर्भ्रमति ॥ ६ ॥ कल्पितभेदेषुसत्यत्वारोपेकारणमाह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ व्यष्टित्वादेवजीवतोप्यत्यतजीवभूतस्यस्वस्यपरमार्थत सर्वगत्वादनतत्वादपरिच्छेदेनसत्यत्वाच्चयद्यद्भावयतितदेवआशुतत्ससत्त्यास्वसत्तारोपेणसत्यवच्चेतति ॥ तथाचतत्ससक्तित्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिवृत्तौबुद्धतत्त्वस्यजीवन्मुक्ति सिद्ध्यतीतिभाव ॥ ७ ॥

---

१ सबाह्यातर्नैत्यपिक्वचित्पाठ.

अयमेवार्थोभगवद्गीतायांभगवताप्यर्जुनायोपदिष्टइत्याह ॥ पुंडरीकाक्षेति ॥ शुभांश्रेणिविशेष ॥ ८ ॥ तदर्थमर्जुनाख्यायिकामवतारयति ॥ पांडोरिति ॥ सुखजीवन्मुक्ति सुखविशिष्टम् ॥ जीवितमाशुक्षिपयिष्यतिक्षेप्स्यति ॥ स्वार्थेणिचिगुणाभावश्छांदस ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्जुनावतारेकारणवक्तुंसर्वमूलमनुक्रामति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ स्थितमिति ॥ स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुते ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्मिन्दृश्यमानेसंसारजाले ॥ शकुनय-पक्षिण ॥ १३ ॥ तमतासुभूतजातिषुमध्येशासित-श्रुतिस्मृत्यादिवर्णित क्रम मर्यादयेषाम् ॥ भूतपंचकपदीष्टतन्माभूपचकनाशक्षणेससारेलोकपालत्वतत्तल्लोकाधिपत्यम् ॥ १४ ॥ इदश्रुतिस्मृतिसमाचारविहितपुण्यमुपादेय इदतन्निषिद्धंपापंहे

पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामससक्तिगतिंशुभाम् ॥ यामालिंग्यमहाबाहोजीवन्मुक्तोमहामुनि ॥ ८ ॥ पांडो पुत्रोर्जुनोनामसुखंजीवितमात्मनः॥ क्षिपयिष्यतिनिंदु खंतथाक्षेपयजीवितम् ॥ ॥९॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भविष्यतिकदाब्रह्मन्सोर्जुन पांडुनंदन ॥ कीदृशींचहरिस्तस्यकथयिष्यत्यसक्तताम्॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अस्तिसन्मात्रमात्मेतिपरिकल्पितनामकम् ॥ स्थितमात्मन्यनाद्यंतेनभासीवमहानभ ॥ ११ ॥ दृश्यतेविमलेतस्मिन्नयंसंसारविभ्रम ॥ कटकादिर्यथाहेम्नितरंगादिर्यथांभसि ॥ १२ ॥ चतुर्दशविधाभूतजातयप्रस्फुरंत्यलम् ॥ तस्मिन्संसारजालेस्मिन्जालेशकुनयोयथा ॥ १३ ॥ तत्रैतेयमचंद्रार्कशक्राद्या शंसितक्रमा ॥ भूतपंचकसंसारलोकपालत्वमागता ॥ १४ ॥ इदंपुण्यमुपादेयंहेयंपापमिदंत्विति ॥ तै स्वसंकल्पघटितादेदनात्स्यापितास्थिति ॥ १५ ॥ तस्याद्ययावदनघप्राहपतितेनिजे ॥ कर्मण्यचलसंकाशस्थिरश्चित्तमवस्थितम् ॥ १६ ॥ भगवान्संयम किंचिद्व्रतेप्रतिचतुर्युगे ॥ तप प्रकुरुतेभूतदलनात्पापशंकया ॥ १७ ॥ कदाचिदष्टौवर्षाणिदशद्वादशवापिच ॥ कदाचित्पंचसप्तादिकदाचित्षोडशापिच ॥ १८ ॥ उदासीनवदासीनेतस्मिन्नियमसंस्थितौ ॥ नहिनस्तिजगज्जालेमृत्युर्भूतानिकानिचित् ॥ १९ ॥ तेननीरंध्रभूतौघनि संचारमहीतलम् ॥ भवतिप्राव्टपिस्वेदीकुंजरोमशकैरिव ॥ २० ॥ अथैतानिविचित्राणिभूतानिषड्युक्तिभि ॥ क्षिपयतिसुराराममुवोभारनिवृत्तये ॥ २१ ॥ एवंयुगसहस्राणिव्यवहारशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिभूतानिचजगतिच ॥ २२ ॥

यमिनिस्वाधिकारानुरूपसंकल्पघटितादेदनात्स्थितिर्मर्यादास्थापिता ॥ १५ ॥ अस्त्वेवंकिंतत्सत्त्वमाह ॥ तस्येति ॥ तस्यवक्ष्यमाणयमस्यअद्ययावदेतावत्कालंस्वीयेअधिकारकर्मणिअचलवत्स्थिरचित्तमन-अवस्थितम ॥ १६ ॥ प्रतिचतुर्युगम् ॥ वीप्सायामव्ययीभाव ॥ कदाचित्किंचित्तप-प्रकुरुते ॥ प्रतिचतुर्युगंकिंचिद्व्रतेद्वापरांतेइतिवा ॥ १७ ॥ तपकालनियमोनास्तीत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ १८ ॥ तस्मिन्यमेनियमसंस्थितौतपसिआसीनेसतिमृत्यु कानिचिदपिभूतानिनहिनस्ति ॥ १९ ॥ तेनाहिंसनेनहेतुनामहीतलंनीरंध्रभूतौघनि-संचारंसंचारायोग्यंभवति ॥ स्वेदीस्वेदवान् ॥ २ ॥ सुराविश्वामित्रा युक्तिभिःअंशावतारभारतयुद्धायुपायै क्षिपयतिहिंसनेनविरलीकुर्वीतिमिपाचम ॥ २१ ॥ अथचकारावतारादिव्यवहारोयदुपोदघातहत्याह ॥ एवमिति ॥ २२ ॥

॥२३॥ अघानांपापानांविघाताय कर्त्तव्याभविष्यतीतिशेषः ॥ दूरेऽस्तंजनानांकर्षणंपीडनंयस्याम् ॥ अस्माद्विशेषणाद्व्रतचर्याअहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिरूपेतिगम्य ते ॥ २४ ॥ प्रपन्नगुल्मावनगुल्मसंकीर्णेतियावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ नरनारायणचगतैरनुगतैः साहाय्यार्थमवतीर्णैरितियावत् ॥२७॥२८॥ अंभोधिमेखलायाभूमेर्भूपोराजा अं भोधिमेखलाभुवपातीतिवा ॥ आतोनुपसर्गेकः ॥२९॥ तस्यपितृव्यजोभ्राताभविष्यति तस्यद्वंद्वं प्रतियोद्धाभीमोभविष्यतीतियोज्यम् ॥ बभ्रुर्नकुलः ॥ अहेःसर्पस्येव ॥३०॥

वैवस्वतोद्यतुयमोयएषपितृनायकः॥ अनेनत्वधुनासाधोपरिक्षीणेपुकेपुचित्॥ २३ ॥ युगेष्वघविघातायवर्षाणिद्वादशात्मना॥ व्रत चर्येहकर्तव्यादूरास्तजनकर्षणा॥ २४॥ तेनेयमुर्वीनीरंध्राभूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः॥ दीनाप्रपन्नागुल्मेवभारभूतैर्भविष्यति॥ २५ ॥ भूभार परिभूतांगीहरिंशरणमेष्यति॥ कांतादस्युपराभूतादीनापतिमिवप्रिया॥ २६ ॥ हरिर्देहद्वयेनाथमहीमवतरिष्यति॥ देवांशैरखिलैःसा र्द्धंनरनारायणंगतैः॥ २७॥ वसुदेवसुतस्त्वेकोवासुदेवइतिश्रुतः॥ देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयःपांडवोर्जुनः॥२८॥ युधिष्ठिरइतिख्यातोध र्मपुत्रोभविष्यति॥ अंभोधिमेखलाभूपःपांडोःपुत्रःसधर्मवित्॥ २९॥ दुर्योधनइतिख्यातस्तस्यभ्रातापितृव्यजः॥ भविष्यतिद्वंद्वंद्वोभी मोबभ्रुरहेरिव॥ ३०॥ अन्योन्यंहरतोरुर्वींतयोःसंग्रामलोलयोः॥ अष्टादशात्राक्षौहिण्योघटिष्यंत्यत्रभीपणाः ॥ ३१ ॥ तत्क्षयेणवि भारत्वंभुवोविष्णुःकरिष्यति॥ राघवार्जुनदेहेनबृहद्गांडीवधन्वना॥३२॥ विष्णोरर्जुननामादौप्राकृतंभावमास्थितः॥ हर्षामर्षान्वितो देहोनरधर्माभविष्यति॥ ३३॥ सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वास्वजनान्मरणोन्मुखान् ॥ विपादमेष्यत्युद्योगंयुद्धायनकरिष्यति ॥ ३४ ॥ तमर्जुना भिधंदेहंप्राप्तकार्यैकसिद्धये॥ हरिर्बुद्धेनदेहेनबोधयिष्यतिराघव॥३५॥ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः॥अजो नित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥३६॥यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम्॥उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥३७॥

आसमतात्त्रायतइतिआत्रासेनातदक्षौहिण्यः ॥ अत्रभारतयुद्धेकुरुक्षेत्रेवाघटिष्यति ॥३१॥ हेराघवबृहद्गांडीवंधनुर्यस्य॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ तथाविधेनार्जुनदेहेनविभारत्वं भारावतरणकरिष्यतीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ३२ ॥ नरधर्माअज्ञभायइतियावत् ॥ ३३ ॥ स्वजनान्वधून् ॥ ३४ ॥ बुद्धेनस्वतःसिद्धात्मबोधेनकृष्णदेहेन ॥ ३५ ॥ बोधनप्रकारमे वविस्तराद्वर्णयति ॥ नजायतइत्यादिना ॥ आद्यतविकारयोर्निषेधेमध्यतनविकारचतुष्टयप्रसक्तवारयति ॥ नायमिति ॥ भाविजन्मादिप्रतिषेधोवा ॥ ३६ ॥ एनमुक्तस्वभा वमात्मानयोहतारवेत्तियश्चहतंमन्यतेतावुभौनात्मानतत्त्वतोविजानीतः ॥ अज्ञानमेवहन्तृहतव्यताभ्रातिनिमित्तमितियावत् ॥ ३७ ॥

भिभि किवत्तेर्नास्यनाशप्रकारनाशहेतूर्नामितिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोपसंविद्वपुर्चिन्मयस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
छकोजनभ्रासीतिनबंधुसंसक्तिम्मरणादिसभावनामयुक्तेषु स्वतबोधितमितिभाव ॥३९॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰ द्विपचाश सर्ग ॥५२॥ ॥ ७ ॥ ॥ ए
ष्पतिइस्नेत्स्नाग समत्यामादिलक्षणम ॥ उपास्यक्षेपतपेपवशाभेदम्यवस्थिते ॥ १ ॥ तभावीस्वबधुहंताहमित्यादिरूपोहताभिमान एतेमदीयाबांधवाइत्यादिममताभिमान
श्चतबसर्वदुःखनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषड्र्मिनिर्मुक्त अतएवशाश्वत स्वबध्वादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षाद्वास्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहता ॥ अहंहंतेत्यभिमानमलमस्यंतत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिप्रवृत्तिकालेअहममुघातयामीत्यहकृतोभावोनास्तिउ
त्तरकालचयस्यबुद्धिलत्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वान्लोकान्यंमइतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणैर्वियोज्यापिकर्मपिनहति ॥ सर्वप्रशाप्तैका

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि॥ आत्मन परमेशस्यकिंकयंकेननश्यति॥ ३८॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसंविदात्मन्॥ संविद्वपु स्फारमलब्धदोपमजोसिनित्योसिनिरामयोसि॥३९॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपंचाशत्तम सर्गं ॥५२॥ ॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलंत्य
ज॥जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत ॥१॥ यस्यनाहकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥२॥ येवसजायतेसविदंत सैवानुभूयते॥ अयंसोहमिदतन्मइत्यंत सविदंत्यज ॥ ३॥ अनयैवचयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत॥ अ
भित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे॥४॥स्वांशाशे क्रियमाणानिगुणै कर्माणिभागश ॥अहकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते॥५॥

त्तत्त्वस्यवधादिविकारास्पर्शिनस्थैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेववध्यापुरुषस्यैववधाप्रसक्तेरितिभाव ॥ अतस्त्वम्युक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
त्यरइत्यर्थ ॥ २ ॥ हंतृत्वादिधर्मकदेहादितादात्म्यभ्रांतिसंवेदनवशादेवतत्कर्महंतृत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवमयमस्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियैवस
पिद्व्यित्तिर्देहाद्यभिमानरूपाअभ्यासदर्शीता ॥ अयकार्यकरणसंघात सहंताभव इदमेतद्देहादिसबंधितद्रव्यादिमेमम इत्येवसंविदंमान्तिवत्सत्स्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासविदाहंतृत्वादिभियुक्तोस्मि तथयुक्तपपिच्यनष्ट बंधुनाशापैहिकामर्थैर्नरकपातात्पामुष्मिकामर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचभ्रांत्यासुखदु खाभ्यांपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अंशावयविभ्रमेरकल्पेनांशात्ते सत्वादिगुणविकारैर्देहेंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अनंतरिपुस्मयिकविसाकः

भिभि किवर्त्तीनांस्यनाशमकारनाशहेतूनांमतिक्षेप ॥ १८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोषसविद्वपुश्चैतन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
ठकांजनश्वासीतिनवपुर्ससक्तिजन्ममरणादिसंभावनामयुक्तंतु स्वतबोधितमितिभाव ॥२९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विपंचाश सर्ग ॥५२॥ ॥ ७ ॥ ॥ व
र्ण्यतेहन्त्रसामश्रमस्यागाविलक्षणम ॥ उपास्यहेपरूपेयदशाजेवम्यवस्थिते ॥ १ ॥ तथावीस्वमंधुहताहमित्यादिरूपोहताभिमान एतेमदीयावांधवाइत्यादिममताभिमान
श्वतवसर्वंतुत्वनिदाममितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषडूर्मिनिर्मुक्त अतएवशाश्वत स्वयम्यादीनांसर्वभूतानांस्वयंसाक्षादात्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहता ॥ अहहंतेत्यभिमानमलमत्यंतंत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिप्रवृत्तिकालेअहममुंघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ
त्तरकालेचयस्यबुद्धिर्लस्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वान्लोकान्यंतइतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणीर्वियोज्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वप्रशाश्वतैका

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि ॥ आत्मन परमेशस्यकिंकथंकेननश्यति ॥ २८ ॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसविदात्मन् ॥ सविद्वपु स्फारमलब्धदोषमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥२९॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपचाशत्तम सर्ग ॥५२॥ ॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥अर्जुनत्वंनहतात्वमभिमानमलत्य
ज ॥ जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत ॥ १ ॥ यस्यनाहकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २ ॥ येवसजायतेसविदत सैवानुभूयते ॥ अयंसोहमिदतन्महत्यंत संविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवचयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत ॥ अ
भित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे ॥४॥ स्वाम्शैः क्रियमाणानिगुणै कर्माणिभागश ॥ अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते ॥५॥

त्मतस्वस्यवधादिविकारास्पर्शिमसत्यैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्त्वादेववध्यापुमस्येववधामसक्तेरितिभाव ॥ अतस्तत्प्रयुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
श्वरइत्यर्थ ॥ २ ॥ इंद्रस्वादिधर्मकदेहादितादात्म्यभातिसंविदनवशादेवतद्धर्महमुत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवमयमस्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियेवस
उक्तलक्षणयासंविदाहमुत्वादिनियुक्तोस्मि तथयुक्तपरिभ्रष्टः बधुनाशादिहिकानर्थैर्नरकपातादामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचमोत्यासुखदु खाभ्यांपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अशववर्त्तिभ्यक्तेनांशासे समादिभूयविकारैर्देहेंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अनेंद्रिरस्यांतिकचित्सारः.

चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसघातेअहकःनकश्चिदिति अ विमर्शेतुचक्षुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइतिनतत्कृतैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थ.क्लेशभागे हमितिस्थितिःकानयुक्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥ कलनासकल्पादिस्तल्लक्षणेस्वकर्मणिरतेप्रसक्तेसत्यपिअत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थ ... ॥ ७ ॥ यत्रसघातकृतेकार्येतदंतर्गतस्याप्येकैकस्यसघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याश प्रविष्टोयदर्थंशोचसिसनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्रसघातकृतेकार्येतदंतर्गतस्याप्येकैकस्यसघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याश येनाह ॥ बहुभिरिति ॥ गृह्यतेचेत्हासायैवभवतीत्यर्थ. ॥ तथाचाहुः ॥ नसामवायिकदुःखमेकःशोचितुमर्हतीति ॥ ८ ॥ किंचनिरहकारस्यफलासगरहितकायिकादित्रिवि धशास्त्रीयकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोद्दीपकत्वात्परमपुरुषार्थायैवभवतीतिनतेस्वधर्माद्युद्धाद्दुःखप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ योगिनोत्रोरुरुक्षवः ॥ ९ ॥ नमारितोमरणाय व्यापारित.पुनःपुनर्मृत्युहेतुभोगलापट्येनप्रवर्त्तितइत्यर्थः ॥ निर्विषूचिकाःनिरस्तरागाद्यामयाः ॥ लौकिकशास्त्रीयकर्मकुर्वतोप्यानुषगिकतत्फलहरतउपभुजानाअपिनचते

चक्षुःपश्यतुकर्णश्चश्रृणोतुत्वक्स्पृशत्विदम्॥ रसनाचरसंयातुकात्रकोहमितिस्थितिः॥ ६॥ कलनाकर्मणिरतेमनस्यपिमहात्मनः॥ न कश्चिदत्राहमितिक्लेशभागेकएवते॥ ७॥ बहुभिःसमवायेनयत्कृतंतत्रभारत॥ एकोभिमानदुःखेनहासायैवहिगृह्यते ॥ ८ ॥ कायेन मनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये॥ ९॥ अहंत्वविषचूर्णेनयेषांकायोनमारितः॥ कुर्वंतोपिहरंतो पिनचतेनिर्विषूचिकाः॥ १०॥ नकचिद्राजतेकायोममतामेध्यदूषितः॥ प्राज्ञोप्यतिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः॥ ११ ॥ निर्ममोनिर हंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥यःसकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ १२ ॥इदंचतेपांडुसुतस्वकर्मक्षात्रमुत्तमम्॥ अपिक्रूरमतिश्रे यःसुखायैवोदयायच॥ १३॥ अपिकुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम्॥ श्रेष्ठंतेस्वंयथाकर्मतथेहाम्रतवान्भव॥ १४॥ मूर्खस्यापिस्व कर्मैवश्रेयसेकिमुसन्मतेः॥ मतिर्गलदहंकारापतितापिनलिप्यते॥ १५॥

कुर्वंतोहरतश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥ क्वचिल्लौकिकेशास्त्रीयेवाप्यव्यवहारेनराजते ॥ अनर्थानास्कदितपुरुषार्थायनकल्पतइतियावत् ॥ ११ ॥ कार्यमवश्यकर्त्तव्यशास्त्रीयकर्म अ कार्यमनावश्यकंलौकिकम् नतुनिषिद्धमप्रसक्तेः ॥ १२ ॥ क्षात्रक्षत्रियाणाविहितसयामेष्वपलायनवधुवधरूपत्वात्क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानादिसुखायैव तथाधर्मय शोराज्यस्वर्गाद्यभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हियद्बधुवधादन्यत्द्रोणभीष्मकृपादिगुरुवधरूपंकुत्सितकर्मतन्मयाकथकार्यमित्यर्जुनस्यतत्राधर्मत्वशकासत्यश पथाशिषानिवारयन्नाह ॥ अपीति ॥ पूजार्हेषुतद्विपरीतशस्त्रोद्यमनप्रहरणाद्यधर्मबहुलक्रममपितेस्वंयुद्धकर्मयथायेनसत्येनशास्त्रप्रामाण्येनश्रेष्ठतथातेनसत्येनइहास्मिन्यु द्धेअमृतवान्अमरणधर्माविजयीभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्रअज्ञस्यापिस्वधर्मःश्रेयसेतत्रतत्त्वज्ञस्यतस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापास्तैव पातित्यावहैर्महापातकादिकोटिभिरपिनि रहंकारमतेर्लेपाभावादित्याशयेनाह ॥ मूर्खस्यापीति ॥ १५ ॥

---

१ अत्रमुमुक्षवइत्यपिक्वचित्पाठः

त्परान्यत्राभविलाभप्रयुक्तपुद्गलोभमूलानिपापानिरसमूलासथाऽमयाद्दतिन्यायेनकराचिदधममसक्ति स्यात्फलासंगत्यागेनसिद्ध्यसिद्धिसमतालक्षणयोगस्थस्यतुत
ि चपराम्यत्राभविलाभप्रयुक्तपुद्गलोभमूलानिपापानिरसमूलासथाऽमयादितिन्यायेनकदाचिदधममसक्ति स्यात्फलासंगत्यागेनसिद्ध्यसिद्धिसमतालक्षणयोगस्थस्यतुत ॥ शांतेति ॥ १७ ॥ निर्धि
यसक्तिरपिनास्तीतियोगस्थितिमपदिशति ॥ योगस्थइति ॥ १६॥ अथवावक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतशास्त्रीयमिदंकर्मनतेबधायेत्याह ॥ शांतेति ॥ १७ ॥ अथवासर्वसंकल्पत्यागलक्षणसन्यासयोगयुक्त्यापिनतेकर्मबधम
शपप्रदतत्त्वज्ञानतत्सामर्थ्यंसगुणेश्वरार्पणबुद्ध्याचाकर्मकुर्वतोपिनकर्मबंधइत्याह ॥ इश्वरेति ॥ १८ ॥ अथवासर्वसंकल्पत्यागलक्षणसन्यासयोगयुक्त्यापिनतेकर्मबधम
सनिरित्याह ॥ सन्यस्तेति ॥१९॥ एवमुपदिष्टोर्जुनःसंगत्यागादीनांतल्लक्षणैर्विभागजिज्ञासुःपृच्छति ॥ संगत्यागस्येतिद्वाभ्याम् ॥२०॥२१ ॥ आत्यंतिकसंगत्यागस्यतत्स्वपरि
ज्ञानमतरणायागाद्ब्रह्मास्मतत्त्वमेवभगवान्प्रथमंलक्षणेननिर्दिशति ॥ सर्वेति ॥ तथाचनिर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धनिष्प्रपंचप्रत्यगात्मरूपमेवब्रह्मेत्यर्थ

योगस्थ कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय॥ निःसंगस्त्वंयथाप्राप्तकर्मवान्ननिबध्यसे॥१६॥ शांतब्रह्मवपुर्भूत्वाकर्मब्रह्ममयंकुरु॥ ब्रह्मा
र्पणसमाचाराेब्रह्मैवभवसिद्धक्षणात्॥ १७॥ इश्वरार्पितसर्वार्थईश्वरात्मानिरामय ॥इश्वर सर्वभूतात्माभवभूषितभूतल ॥ १८ ॥ स
न्यस्तसर्वसंकल्प सम शांतमनामुनि ॥सन्यासयोगयुक्तात्माकुर्वन्मुक्तमतिर्भव ॥ १९ ॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥ संगत्यागस्यभगव
न्स्तथाब्रह्मार्पणस्यच॥इश्वरार्पणरूपस्यसन्यासस्यचसर्वश ॥ २० ॥ तथाज्ञानस्ययोगस्यविभाग कीदृशःप्रभो ॥ क्रमेणकथयैतन्मे
महामोहनिवृत्तये॥ २१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ सर्वसंकल्पसंशांतौप्रशांतघनवासनम् ॥ नकिंचिद्भावनाकारयत्तद्ब्रह्मपरंविदु
॥ २२॥तद्योगविदुर्ज्ञानयोगचक्रुतयुद्धय ॥ब्रह्मसर्वंजगदहंचेतिब्रह्मार्पणंविदु ॥ २३॥ अतःशून्यबहि शून्यपाषाणहृदयोपमम्॥
शांतमाकाशकोशाच्छंनदृश्यनदृशःपरम॥ २४ ॥ ततइयद्वदुत्थानमीषदन्यतयोदितम् ॥ सजगत्प्रतिभासोयमाकाशमिवशून्यता
॥ २५॥ भावोहमितिकोप्येषप्रत्येकमुदितश्चिते ॥कोटिकोट्यंशकलित कइवैनप्रतिग्रह ॥ २६॥

॥ २२ ॥ तद्योगनराकारावहितचित्तवृत्तिमज्ञाननिवृत्तिफलोपहितोज्ञानमाहुस्तदनुकूलधारामात्ररूपानुयोगमित्यर्थ ॥ब्रह्मण्यभिमतस्यस्यजगतस्तदभिमतुरहंकारस्यचवा
धामुख्यब्रह्मार्पणमित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ २३॥ ब्रह्मणिजगदहंकारयोर्बाधोपपत्तयेतत्राध्यस्तत्वसत्कुब्रह्मस्वरूपमाह ॥ अतःशून्यमित्यादिना ॥ नदृश्यमिति ॥ सर्वदृश्यनिषेधेद
शोपिदृश्यत्वान्निषेध्य किंनस्यादित्याशंक्याह॥नदृशःपरमिति ॥ दृशोदृश्यतानिषेधोचातदास्यात्परिदृशःपरदृगंतरस्यात्ननुतदस्तीत्यर्थ ॥ २४॥ ततस्तादृशस्वभावादीषदन्यत
यादितयत्समुत्थानसायजगत्प्रतिभास सगधनगराकाशमिवशून्यतैवेत्यर्थ ॥२५ ॥ सन्यासोपवर्णनोपपत्त्यर्थंब्रह्मणिजगदारोपवदेवतदारोपुजीवेषुप्रत्येकमहंभावाध्यासइति
तद्धापहायुक्तइत्याह ॥ भावइतिद्वाभ्याम् ॥ २६ ॥

एष अहमितिभाव स्वाधिष्ठानादपृथग्भूतएव ॥ हियस्माद्धेतोःपृथक्त्वपर्यंतःपरिच्छेद सचब्रह्मणिन असंभ्वनाहमितिकश्चिदवगच्छति ॥ तथाचावगंतृत्वेनपृथक्त्वोपपत्ति
पृथक्त्वेनचावगंतृत्वोपपत्तिरित्यवश्यमन्यतरस्मिन्हेयेनिरुपपत्तिकपृथक्त्वमेवहेयमितिभावः ॥ २७ ॥ अहंतायामुक्तोन्यायोघटादिममतेहायामपियोज्यइतिदर्शयस्तन्मू
लाहंतामहत्यागमेवद्रढयति ॥ यथेति ॥ यथाअहमीहाअहंभावोनपृथगस्तितथाइहप्रतीचिघटादिममतेहालक्षणोमर्कटोपिपृथङ्नास्तीतिनञनुषंगेणयोज्यम् ॥ तथाचद्वि
विधापीहाअभोधिरिवपूर्णस्वमात्मैवेतिनाहंतामहोयुक्तइत्यर्थ. ॥ २८॥ किंचाहममतादिसर्वविकल्पभेदेतत्तद्विपयवैचित्र्येणविचित्रेस्फुरितेपितत्सत्तास्फूर्तिनिमित्तेअवस्थात्र
यानुगतेसविलासमात्रस्वभावेसर्वविकल्पागमापायसाक्षिणिप्रत्यगात्मन्येकत्वमपिस्फुरत्येव ॥ एवसतितत्राप्यामहोयुक्तःसकुतोनोनक्रियतइत्यर्थ. ॥ २९ ॥ इतिउक्तरीत्या

अपृथग्भूतएवैषपृथग्भूतइवस्थितः॥ पृथक्त्वंहिनपर्यंतोनाहमित्यवगच्छति ॥ २७॥ यथेहाहंतथेहास्तिघटादीहापिमर्कटः॥ स्वमीहे
वंतथांभोधिःकिमहंतांप्रतिग्रहः ॥ २८ ॥ विकल्पभेदेस्फुरितेसंवित्सारमयात्मनि॥ वैचित्र्येणविचित्रेपिकिमेकत्वेपिनोग्रहः॥ २९ ॥
इतिज्ञातविभागस्यबुद्धौतस्यपरिक्षयः॥ कर्मणांयःफलत्यागस्तंसंन्यासंविदुर्बुधाः॥ ३० ॥ त्यागःसंकल्पजालानामसंसंगःसकथ्यते॥
समस्तकलनाजालस्येश्वरत्वैकभावना॥ ३१ ॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम्॥अबोधवशतोभेदोनाशैवैषांचिदात्मनि॥३२॥
बोधात्माकिलशब्दार्थोजगदेकंनसंशयः॥अहमाशाजगदहंस्वमहंकर्मचाप्यहम्॥३३॥ कालोहमहमद्वैतंद्वैतंचाहमहंजगत्॥मन्मना
भवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः॥ ३४॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥द्वेरूपेनवदेवेशपरंचापरमे
वच॥कीदृशंतत्कदारूपंतिष्ठाम्याश्रित्यसिद्धये॥ ३५॥

विमृश्यज्ञातसारासारविभागस्यपुरुषस्यबुद्धौतस्याहममतामहस्ययःपरिक्षयस्तेनचार्थसिद्धःसर्वकर्मफलेष्वस्पृहालक्षणस्त्यागः ॥ ३० ॥ तेनचसर्वसंकल्पत्यागलक्षण असंस
ग सिद्ध्यतीतिप्रथमप्रश्नोप्युत्तरितइत्याह ॥ त्यागइति ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ समस्तेति ॥ सर्वस्यद्वैतजालस्यवाचारंभणश्रुत्युक्तन्यायेनतदुपादानेश्वरमात्रत्वभावनेत्यर्थ.
॥ ३१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ अबोधवशतइति ॥ ३२ ॥ तद्दृढीकारायभगवान्स्वस्यसार्वात्म्यलक्षणाविभूतिमाह ॥ अहमाशाइत्यादिना ॥ गच्छतीतिजगत्चरम् ॥ स्वकर्मा
श्रयः ॥ ३३ ॥ अद्वैतपरद्वैतमपररूपतन्नियम्यंजगच्चाहमेवेत्यर्थः ॥ एवद्विरूपेमयिअविकारतारतम्येनमनोयस्यसमन्मनाःभव ॥ तादृशेमयितथैवभक्तःश्रवणकीर्त्तनादिनव
विधभक्तिमान्भव ॥ तादृशस्यमेज्ञानयज्ञेनकर्मयज्ञेनवायजनशीलोभवेत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारद्वयेनापियुक्त्वामयिचित्तनिवेश्यमामेवात्मानस्वात्मभूतमेष्यसिसाक्षात्परपर
याचप्राप्स्यसीत्यर्थ. ॥ ३४ ॥ एवमुक्तोर्जुनस्तेद्वेरूपेतद्युक्तियोग्यमधिकारकालविभागचजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ द्वेइति ॥ ३५ ॥

सामान्यसत्रजनसाधारणसुबोधमित्यर्थ ॥ ३६ ॥ परअशुद्धचित्तैरधिगमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ततश्चित्तशुद्धिक्रमात् ॥ ३९ ॥ तुशब्दार्थेवाशब्द ॥ इदमसगुणभजनमयात् भ्यचित्तशुद्ध्यभावसमाप्याक्तयदितुतवमामश्चित्सवषयेदनार्हविज्ञातम ॥ भावेक्त ॥ विज्ञानैकस्वभावब्रह्मयस्यतथाविध शुद्धइतिमन्यसतत्त्वाईममईश्वरस्यआत्मानपारमा धिक स्वरूपभूतशाधितततस्वार्थआत्मन स्वस्यच आत्मानशोधितत्वपदार्थरूपंचैकरसीकृत्याखण्डपरिपूर्णात्मानसम्यगुपास्यात्मनिष्ठोभवेत्यर्थ ॥ ४० ॥ अहमाशाजगदहमित्या दिविभूत्युपदेशस्यापितत्तदधिष्ठानस्वतत्त्वपरिशोधनएवतात्पर्यमित्याह ॥ इदचाहमिति ॥ ४१ ॥ मदुपदेशावबोधेनतवसम्यएवस्वरूपेविश्रांति सेत्स्यतीत्युक्त्वाहृजननायसिद्धस स्त्याह ॥ मन्येइति ॥ ४२ ॥ आत्मानमधिष्ठानत्वेनानुगतम् ॥ आत्मन्यध्यस्तानि ॥ ४३ ॥ सर्वथासर्वप्रकारेणसमाधिवत्स्याव्यवहारदशायावावर्त्तमानोपि ॥ ४४ ॥ सर्व

श्रीभगवानुवाच॥ ॥सामान्यपरमचैवद्वेरूपेविद्धिमेनघ ॥ पाण्यादियुक्तसामान्यशंखचक्रगदाधरम् ॥ ३६॥ पररूपमनाद्यतंय न्ममेकमनामयम्॥ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते ॥ ३७॥ यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतयास्थित ॥ तावच्चतुर्भुजाकारदेवपू जापरोभव ॥ ३८॥ तत्क्रमात्सप्रबुद्धस्त्वततोज्ञास्यसितत्परम्॥ ममरूपमनाद्यतंयेनभूयोनजायते ॥ ३९॥ यदिवावेद्यविज्ञातोभाव स्तदरिमर्दन ॥ तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाशुसंश्रय ॥ ४० ॥ इदंचाहमिदंचाहमितियत्प्रवदाम्यहम्॥ तदेतदात्मतत्त्वतुतुभ्यत्युप दिशाम्यहम्॥ ४१ ॥ मन्येसाधुविशुद्धोसिपदेविश्रांतवानसि ॥ संकल्पैरवमुक्तोसिसत्यैकात्ममयोभव ॥ ४२॥ सर्वभूतस्थमात्मानंस वभूतानिचात्मनि ॥ पश्यत्वंयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शन॥४३॥सर्वभूतस्थमात्मानंभजत्येकत्वमात्मन ॥ सर्वथावर्त्तमानोपिनस भूयोभिजायते ॥ ४४ ॥ एकत्वसर्वशब्दार्थएकशब्दार्थआत्मन ॥ आत्मापिचनसन्नासद्गतोयस्याश्रुतस्यतत्॥ ४५ ॥ त्रैलोक्यचेतसा मतरालोकोयप्रकाशक ॥ अनुभूतिमुपारूढ सोहमात्मेतिनिश्चय ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यपयसामंतर्योरसानुभव स्थित ॥ गव्यानामव्वि जानाचसोयमात्मेतिभारत ॥ ४७ ॥

भूतस्थमात्मानमितिश्लोकस्यतात्पर्यस्वयमेवव्रणयति ॥ एकत्वमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयास्थितमात्मानपश्यन्नितिवाससर्वशब्दस्यार्थोधिष्ठानव्यतिरिक्तस्यालाभादेकत्वभ जतेसचएकशब्दार्थआत्मनःप्रतीच स्वभावेपर्यवसन्न सआत्मापिचनसमूर्त्तभूतमयस्वभावोनाप्यसतसूक्ष्मभूतद्वयस्वभाव किंतुभूमानदचिदेकस्वभावोयस्यानुभवगतस्तस्या स्यत्यादिना ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यस्थानांपयसांजलानां गोर्विकारागव्यामितर्पांशुधारीनां अब्धिमानालवणादीनांचकाराविस्तुमन्यादीनांचअभिज्ञापसन्निकृष्टानांयोरसानुभव सोयमात्मैवेतिनपाधक्यवसक्तिरित्यर्थ ॥ ४७ ॥

सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतयादेहानामंतस्तुप्रकाशकतयाचसस्थित· ॥ ४९ ॥ देहांत·स्थितिदृष्टां
अनुभवनीयेनविषयजातेनमुक्तोरहित·अतएवदुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ॥ ४८ ॥ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतयादेहानामंतस्तुप्रकाशकतयाचसस्थित· ॥ ४९ ॥ देहांत·स्थितिदृष्टांतेनविशदयति ॥ सर्वेति ॥ यथासर्वरत्नानामतर्गततेजोबहिरपिप्रकाशयतितद्वदित्यर्थ· ॥ ५० ॥ असस्थितइवेत्युक्तितात्पर्यविपयमलेपकत्वदृष्टातांतरेणविशदयति ॥ यथेति
॥ ५१ ॥ सर्वदेहेष्वत.स्थित्वातर्यामितयाविधारकत्वेप्यलक्ष्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ मुक्ताफलेति ॥ ५२ ॥ तत्राधिष्ठानात्मनानिर्विकारस्थितिर्ब्रह्मतासैववास्तवी यातुमुक्तासुततुवद
तर्यामितयास्थितिर्याचरत्नेषुप्रभावत्प्रकटजीवतयास्थितिस्तेउभेअध्यस्तसापेक्षेजगद्व्यवहारार्थेकल्पितेइतिनवास्तवहतव्यहंतातत्प्रयुक्तपापतत्फलप्रदोवास्यात्मातिरिक्तइत्याश

अंतःसर्वशरीराणांयःसूक्ष्मोनुभवःस्थितः॥ मुक्तोनुभवनीयेनसोयमात्मास्तिसर्वगः॥४८॥ समग्रपयसामंतर्यथाघृतमिवास्थितम्॥
तथासर्वपदार्थानांदेहानांसंस्थितःपरः ॥ ४९ ॥ सर्वांभोनिधिरत्नानांसबाह्याभ्यंतरेयथा॥ तेजस्तथास्मिदेहानामसंस्थितइवास्थितः
॥ ५० ॥ यथाकुंभसहस्राणांसबाह्याभ्यंतरेनभः॥ जगत्त्रयशरीराणांतथात्माहमवस्थितः॥ ५१॥ मुक्ताफलशतौघानांतंतुःप्रोतवपुर्य
था॥ तथायंदेहलक्षाणांस्थितआत्मास्त्यलक्षितः॥ ५२ ॥ ब्रह्मादौतृणपर्यंतेपदार्थनिकुरंबके॥ सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजंवि
दुः॥ ५३॥ तदीषत्स्फुरिताकारंब्रह्मब्रह्मैवतिष्ठति॥ अहंतादिजगत्तादिक्रमेणभ्रमकारिणा ॥ ५४ ॥ आत्मैवेदंजगद्रूपंहन्यतेहंतिवात्र
किम्॥ शुभाशुभैर्जगद्दुःखैःकिमस्यार्जुनलिप्यते ॥ ५५॥ प्रतिबिंबेष्विवादर्शसमंसाक्षिवदास्थितम्॥ नश्यत्सुनविनश्यंतंयःपश्यति
सपश्यति॥ ५६॥ इदंचाहमिदंनेतिइतीदंकथ्यतेमया ॥ एवमात्मास्मिसर्वात्मामामेवंविद्धिपांडव ॥५७॥ इमाःसर्वाःप्रवर्त्ततेसर्गप्र
लयविक्रियाः॥ आत्मन्यहंताचित्तस्थाःपयःस्पंदाइवांबुधौ॥ ५८॥ यथोपलत्वंशैलानांदारुत्वंचमहीरुहाम्॥ तरंगाणांजलत्वंचपदा
र्थानांतथात्मता॥ ५९॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥६०॥ नानाकारविकारे
षुतरंगेषुयथापयः॥ कटकादिषुवाहेमभूतेष्वात्मातथार्जुन॥६१॥

यनाह ॥ ब्रह्मादावितित्रिभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अध्यस्तैर्वधादिदोषैरलेपेदृष्टांतांतरमाह ॥ प्रतिबिंबेष्विति ॥ ५६ ॥ सर्वदेहेषुअहमहमितिप्रथमानश्चिदंशएवाहंजडदे
हेंद्रियविषयाशोनाहमितिविभागोक्तिरपिदर्पणप्रतिबिंबितेष्वनेकदर्पणांतरेषुघटादिषुचव्यावृत्तदर्पणस्वरूपपरिचयायदर्पणादर्पणविभागोक्तिवदेवेत्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ इति
शब्दआद्योर्थविभागप्रकारपरोद्वितीयस्तुउक्तिविभागप्रकारपरइत्यपौनरुक्त्यम् ॥ एवदर्पणवदेवालेपकोऽद्वयएवात्मासन्नहंसर्वात्मास्मि ॥ ५७ ॥ अहंताअभिमानवृत्तिस्तद्व
तिचित्तेतिष्ठंतीतितत्स्था. ॥ ५८ ॥ आत्मतापारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अकर्त्तारंप्रतिबिंबचेष्टासुदर्पणवद्व्याव्यापृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ प्रपञ्चतया निर्विकल्पदेकमेव ॥ ६३ ॥ यद्वा निर्विकाराद्ब्रह्मणो नैकत्वाजन्मादिभावविकाराणां गम्यमात्मास्पयभूतं किमन्यदस्ति ॥ नैव कुत्र चाविभावविकाराणां वा कसति अगव
र्पि किमाप्य इतिर्नास्ति किंचिदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ अत अभयत्वं भावयित्वा सम्यगनुभूय ॥ ६५ ॥ तेषामेवोक्तलक्षणविशिष्टानां विदेहकैवल्याभाभिरपीत्याशयेनाह ॥ निर्मानमोहा
इति ॥ ६६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पू० त्रिपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सुखदुःखादिसंबंधहेतुर्हानक्रमस्तथा ॥ यदाल
म्ब्य तत्त्वज्ञानं तत्सर्वमिह कीर्त्यते ॥ १ ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ता सुखदुःखसंज्ञैरित्यत्र गच्छतीत्युक्तं तत्र सुखदुःखसंबंधे को हेतुः कथं तद्विमोक्षोपाय किमालम्ब्येत्याशंकापरिहारद्वारेणात्मतत्त्वमुपदे
ष्टुकामो भगवाननुवाच ॥ भूय एवेति ॥ प्रीयमाणाय मत्याश्रोतुकामाय उपविश्यमानार्थग्रहणेन संतुष्यते च ॥ १ ॥ तत्रादौ विषया एव सुखदुःखरूपा इत्यभेदभ्रमं वारयन्नाह ॥ मा

नानातरंगवद्दानियथालोलानिवारिणि ॥ कटकादीनिवाहेम्नि भूतान्येव परात्मनि ॥ ६२ ॥ पदार्थजातभूतानि घृहद्ब्रह्म च भारत ॥ एकमे
वाखिलविद्धि पृथक्कनमनागपि ॥ ६३ ॥ किं तद्भावविकाराणां गम्यमस्ति जगत्त्रये ॥ कृतेवापि जगत्किं वा किं मुधा परिमुह्यसि ॥ ६४ ॥
इति श्रुत्वाभयत्वं तद्भावयित्वा सुनिश्चितम् ॥ जीवन्मुक्ताश्चरतीह मत समरसाशया ॥ ६५ ॥ निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनि
त्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ६६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपाये पुनि० पू० अर्जु
नोपाख्याने अर्जुनोपदेशो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्तेऽहं प्रीयमा
णाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ २ ॥ ते
तु नैकात्मनश्चान्ये कातोदुःखकवासुखम् ॥ अनाद्यंतनवयवे कुत पूरणखडने ॥ ३ ॥

त्रास्पर्शा इति ॥ मीयन्ते विषया एभिरिति मात्रा इन्द्रियाणि तेषां विषयैः स्पर्शास्ते शीतोष्णाद्यनुभावनमयुक्तसुखदुःखहेतवः ॥ अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयः ॥ शीतोष्णग्रह
णमुदाहरणार्थम् ॥ यथा शीतं ग्रीष्मे सुखदमुष्णं दुःखदं तेपुनः शिशिरे विपरीते इति न विषया सुखदुःखरूपा इत्यर्थः ॥ एवं दुःखहेतुप्रत्ययस्पर्शतन्निवारणोपायमाह ॥ तांस्तितिक्षस्वेति ॥
तितिक्षोक्तिर्वैराग्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ तथा च प्रियेषु विरज्यस्व अप्रियेषु तितिक्षस्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ यथा मुख्यात् वैराग्यात् तितिक्षा सिध्यतस्तामाह ॥ ते त्विति ॥ ते मात्रास्पर्शाश्च ते सुख
दुःखे वा चकाराद्व्ययदपि ॥ एकात्मन अद्वयपूर्णानंदस्वभावात्स्वात्मनोऽन्ये न अत एव बोधादित्यर्थः ॥ किं च प्रियतमधनपुत्रादिसंपदा पूर्णोऽहमिति भ्रान्त्या आभिमानिकसुखं तद्वि
यागाच्च प्रियसंपदयास्व विहीनोऽहमिति दुःखं च स्यात्तत् अपि निरवयवे पूरणखडनासंभवदर्शनेन निवर्त्यत इत्याह ॥ अनाद्यंतेति ॥ ३ ॥

यस्यस्पर्शानाविषयाणांमात्राणामिंद्रियाणांचाख्यानमाख्यासत्यताप्रतीति सस्थिताउपशांताभवतिसमात्रास्पर्शभ्रमात्मकोजीवोधीरस्यास्तीतिधीरस्तत्त्वदर्शीसमदुःखसु
खोभूत्वाअमृतत्वायकल्पतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वप्रियादुःखादयःकथस्वप्रतिकूलवेदनीयतास्वभावजह्युर्येनतेसह्या स्युस्तत्राह ॥ सर्वत्वादिति ॥ निरतिशयानदैकरसस्यात्मनए
वसर्वत्वादेतेदुःखादिभेदाः शोभनाभेदाः सुभेदाः प्रियतमधनपुत्रादिभेदाइवसंस्थितानप्रतिकूलवेदनीयताभजते प्राक्तनेनतुप्रातिकूल्यस्वभावेनासद्रूपाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेवस्फुटी
कृत्यसमर्थयति ॥ मनागपीति ॥ ६ ॥ नन्वसदपिदुःखाद्यात्मन्युत्पद्यते असतएवस्वकारणसमवाय स्वसत्तासबंधआद्यक्षणसबंधोवाउत्पत्तिरितिकणभक्षाक्षचरणाद्युक्तिप्रति
क्षिपति ॥ नासतइति ॥ असतोदुःखादेर्भावःसत्तानविद्यते सतःअभावःअसत्ताचनविद्यते ॥ स्वभाववैपरीत्यायोगात् वाचारंभणादिश्रुत्याविकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् ॥ न

संस्थितास्पर्शमात्राख्यामात्रास्पर्शभ्रमात्मकः ॥ समदुःखसुखोधीरःसोमृतत्वायकल्पते ॥ ४ ॥ सर्वत्वादात्मनश्चैतेसुभेदाःसंस्थिताइ
व ॥ असद्रूपास्त्वसद्रूपंकथंसोढुंनशक्यते ॥ ५ ॥ मनागपिनविद्यंतेसुखदुःखेतुसर्वशः ॥ सर्वत्वादात्मतत्त्वस्यसत्ताकथमनात्मनः ॥ ६ ॥
नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ नास्त्येवसुखदुःखादिपरमात्मास्तिसर्वगः ॥ ७ ॥ सत्वासत्वमतीत्यक्त्वाचैतयोर्जगदात्मनोः ॥
त्यक्त्वानकिंचिन्मध्येचशेषेबद्धपदोभव ॥ ८ ॥ नहृष्यतिसुखैरात्मादुःखैर्ग्लायतिनोऽर्जुन ॥ दृश्यदृक्केतनात्मापिशरीरांतर्गतोपिसन्
॥ ९ ॥ जडंचित्तादिदुःखस्यभाजनंदेहतांगतम् ॥ नचैतस्मिन्क्षतेक्षीणेकिंचिदेवात्मनःक्षतम् ॥ १० ॥ जडंदेहादिदुःखादेर्यदिदंभोक्तृ
संस्थितम् ॥ तन्मायाभ्रममेवांगविद्धबोधवशोत्थितम् ॥ ११ ॥ नकिंचिदेवदेहादिनचदुःखादिविद्यते ॥ आत्मनोयत्पृथग्भूतंकिंके
नातोनुभूयते ॥ १२ ॥

नुसर्वविकाराणामसत्वेपिडाद्यन्यतमविकारानालिंगितप्रकृतिमृदाद्यदर्शनात्तस्याप्यसत्वेशून्यतापरिशेषःकिनस्यादितिचेन्न ॥ विकारेष्वनुगतसद्बुद्धेर्निर्विषयत्वायोगेनविकारा
सत्वेपिशून्यपरिशेषानापत्तेः ॥ यदितदप्यसदेवस्यात्तर्हिघटःअसन्पटःअसन्नित्येवान्ववर्त्स्यत् सत्सदित्येवचानुवर्त्ततेअतस्तन्मात्रमेवपरिशिष्यते ॥ यस्तुविकारेषुसदिदमित्यभि
मानःसोधिष्ठानसत्तानुवेधादेवनस्वतइतिसुखदुःखादिनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ जगतःसत्त्वमतिनिरतिशयानदात्मनःअसत्वमतिचत्यक्त्वातयोर्जगदात्मनोर्मध्येअंतरालेउभयसंघट
नानिमित्तमनस्तमश्चातितुच्छमितित्यक्त्वाशिष्यतइतिशेषश्चिदात्मातस्मिन्बद्धपदःप्रतिष्ठितोभव ॥ ८ ॥ दृश्यानिहर्षग्लान्यादीनिसाक्षितयापश्यतीतिदृश्यदृक् ॥ नहिदृश्यास्ते
दृग्धर्माभवितुमर्हतीतिभावः ॥ ९ ॥ कितर्हिदुःखहर्षादिभाजनतत्राह ॥ जडमिति ॥ एतस्मिन्चित्तादौ ॥ १० ॥ इदंचित्तादिघटितजीवरूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

सधिरार्षः

यरिर‍् स्वनदवाधोन्यथानिरतस्तनसम्यग्बोधेनैवविनश्यति ॥ अथदृष्टांतकथयामीत्यन्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ कीदृश सबोधस्तमाह ॥ विष्वगिति ॥ विश्वविष्वकूपूर्णब्रह्मैव
॥ १५॥ अपवाधादयकाले ॥ १६ ॥ कालवार्चीयावच्छब्द ॥ कालादीनांद्वंद्वसमास ॥ सदसद्धर्मौभावाभावविकल्पौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वत्करिष्यमाणपुरुषार्थौहिणीक्षया
त्मनापमर्दणवबृंहितंअत अनुभवात्मनाशुद्धब्रह्मैवब्रह्ममयकुर्वित्यर्थ ॥ १९ ॥ २० ॥ नूनंतस्त्वनिश्चयेननकिंचनजागतवेहादिरूपभूत्वा ॥ खडवातोगुहापरिच्छिन्नोवायुरि

यदिदंयथाम्यन्तंतनैवातोविनश्यति॥भ्रांतिर्दु खमबोधोत्थासम्यग्बोधेनभारत ॥१३॥ यथारज्ज्वामहिभयबोधान्नश्यत्यबोधज
म्॥तथादेहादिदुःखादियोधान्नश्यत्यबोधजम्॥१४॥विष्वग्विश्वमजब्रह्मननश्यतिनजायते॥इतिसत्यपरविद्धिबोध परमएपस ॥
॥१५॥ब्रह्मांबुधौतरंगत्वंकिंचिद्भूत्वाविलीयते॥ब्रह्मावर्त्तस्फुरस्यत्वंब्रह्मैवासिनिरामयम् ॥१६ ॥ यावत्कालक्रियादेशास्त्वमहसैनि
षाइव॥ब्रह्मणीवपरिस्पंदानात्मस्त सदसद्धर्मौ॥१७॥जहिमानमदशोकभयमीहासुखासुखे॥द्वैतमेतदसद्रूपमेक सद्रूपवान्भव॥
॥१८॥पुरुपार्थोहिणीनाचक्षयेणानुभवात्मना॥ब्रह्मणाबृंहितशुद्धब्रह्मब्रह्ममयकुरु ॥१९ ॥असंविदन्सुखदुःखंलाभालाभौजया
जयौ॥शुद्धब्रह्मैकनागच्छब्रह्माब्धिस्त्वंहिभारत॥२०॥ लाभालाभसमोभूत्वाभूत्वानूननकिंचन ॥ खडवातइवास्पंदीप्रकृतकार्यमा
चर॥ २१ ॥यत्करोपियदश्नासियज्जुहोपिददासियत्॥यत्करिष्यसिकौंतेयतदात्मेतिस्थिरोभव ॥ २२ ॥ यन्मयोयोभवत्यत सतदा
भोत्यसशयम् ॥ब्रह्मसत्यमवाप्त्वब्रह्मतत्यमयोभव॥ २३ ॥अनपेक्षफलब्रह्मभूत्वाब्रह्मेतिभावितम् ॥ क्रियतेकेवलकर्मब्रह्मज्ञेनय
थागतम्॥ २४॥कर्मण्यकर्मयःपश्यत्यकर्मणिचकर्मय ॥सबुद्धिमान्मनुष्येपुसचोक्त कृत्स्नकर्मकृत्॥ २५॥माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेस
गोस्त्वकर्मणि॥योगस्थ कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय॥२६॥

व ॥ २१ ॥ सर्वक्रियाणांब्रह्मसमर्पणनिश्चयस्थैर्यमेवसमर्पणमित्याशयेनाह ॥ यदिति ॥ २२ ॥ यन्मय यदाकारचित्त ॥ २३ ॥ अपेक्षायाअभावःअनपेक्षम् ॥ अर्थाभावेव्य
यीभाव ॥ सर्वकामोपरमस्तद्रूपफलपरमपुरुषार्थ स्वयंभूत्वाकेवलंयथाचेष्टारूपंप्रमतिभावनाबाधितकर्मक्रियते ॥ २४ ॥ यःपुमान्कर्मण्युक्तरीत्याअकर्मनिष्क्रियंब्रह्मपश्य
त्यकर्मणिब्रह्मणिपाविध्यनप्रतिभारूपकर्मअवश्यंपश्यतिसबुद्धिमान्विवेकीसएवयस्यरूपत फलतश्चकृत्स्नपूर्णकर्मकरोतीतिकृत्स्नकर्मकृदुक्तोविद्वद्भिरित्यर्थ ॥ २५ ॥
कर्मफलानिरागादीनिहेतवःप्रवृत्तिनिमित्तानियस्यतथाविधोमाभू ॥अकर्मणिप्रागकर्माकरणपितेसंगआसक्तिमाभूत्योगस्थःप्रागुक्तसिद्ध्यसिद्धिसमदृष्टिमतिष्ठित ॥ २६ ॥

१ पुद्मम्ब्रह्मैकतांगच्छब्रह्माब्धिस्त्वंहिभारततिपाठांतरम्

मूढतांतत्त्वदृष्टौप्रमादम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ मौर्ख्येउक्तप्रमादेस्थितेसत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेवततोऽनर्थपरपरेत्यर्थ ॥ २९ ॥ तत्त्वदर्शनाप्रमादेतुनिरासक्तेःस्वतएवाकर्तृता सिद्ध्यती त्याह ॥ परमिति ॥ ३० ॥ तेनचभूमिकाक्रमाद्विदेहकैवल्यांतसिद्ध्यतीत्याह ॥ अकर्तृत्वादिति ॥ ३१ ॥ अकार्यप्रमादान्निषिद्धंचकुर्वन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सव्यग्र सक्रियोपि स अव्यग्रतामक्रियताम् ॥ ३४ ॥ अलब्धस्यलाभोयोगोलब्धस्यपालनक्षेमस्तदुभयचिंताशून्य. ॥ ३५ ॥ त्यक्तसर्वकर्मणोमानसविषयासगसत्वेदांभिकएवससन्यासइ

कर्मासक्तिमनाश्रित्यतथानाश्रित्यमूढताम् ॥ नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्यसमस्तिष्ठयथास्थितम् ॥ २७॥ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनि राश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २८ ॥ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्येस्थितेहिमनसितस्मान्मौ र्ख्यंपरित्यजेत् ॥ २९ ॥ परंतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतोदेतिनक्कचित् ॥ ३० ॥ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वम भोक्तृत्वात्समैकता ॥ समैकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमातंतम् ॥ ३१ ॥ नानातामलमुत्सृज्यपरमात्मैकतांगतः ॥ कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैव कर्त्तात्वमर्जुन ॥ ३२ ॥ यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ ३३ ॥ समःसौम्यःस्थि रःस्वस्थःशांतःसर्वार्थनिस्पृहः ॥ यस्तिष्ठतिससव्यग्रोप्यलमव्यग्रतांगतः ॥ ३४ ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथा प्राप्तानुवर्तीत्वंभवभूपितभूतलः ॥ ३५ ॥ कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ३६ ॥ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ३७ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रवि शंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ३८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपु० नि० पू० अर्जुनोपा ख्यानेआत्मज्ञानोपदेशोनामचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्याह ॥ कर्मेंद्रियाणीति ॥ ३६ ॥ समनस्केंद्रियनिग्रहवतोयथाशास्त्रव्यवहरतोपिफलासगत्यागात्सन्यासफलमस्त्येवेत्याशयेनतंप्रशंसन्नाह ॥ यस्त्विति ॥ ३७ ॥ तस्मान्निगृ हीतसर्वेंद्रियस्यसन्यासिनएवसर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थोनान्यस्येत्युपसहरति ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ यद्वत्आपोनद्यआपूर्यमाणसमुद्रंप्रविशतितद्भावमापन्ना विलीयतेतत द्वदचलेब्रह्मणिप्रतिष्ठायस्यतसन्यासिनसर्वेकामामिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषया सत प्रविशत्यात्मन्येवविलीयात्ममात्रतामापद्यतेसएवसर्वानर्थशांतिलक्षणमोक्षमाप्नोतिनतुका म्यतइतिकामाविषयास्तत्कामनाशीलइत्यर्थ ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुष्पचाश सर्ग ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ ब्रह्मत्वमागतमित्यपिक्कचित्पाठ.

देहनाशेप्यनाशात्मामूढनस्त्वन्नयो.श्रम ॥ मूढोजन्मादिभागूभोत्याश्रस्तुनेत्यभवर्ण्यते ॥१॥ भुज्यतइतिभोगादेहधारणहेतवोन्नपानादयस्तेषांसत्यागनकुर्यात् ॥ हितमितमेध्या शनायुपाददयादित्यर्थ ॥ भोगानांभावनचिंतांतत्सौष्ठवसंपादनम्यसनितांचनकुर्यात् ॥ तद्धाभालाभाविपुष्टसमेनैवस्थातव्य मित्यर्थ ॥ १ ॥ एवदेहात्मभावनापिनकार्येत्याह॥ अनात्मनीति ॥ भवात्मनिजन्मादिविक्रियास्वभावे ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तेऽर्थेअशीर्योनहिशीर्यतेइतिश्रुतिप्रमाणयन्नाभिमानिकपरिग्रहएवशीर्णताविदेहधर्माणामात्मनिप्रसंजक स्तस्यागनुनशीर्णतादिप्रसक्तिरित्याह ॥ नहीति ॥ अचित्तात्मादेहादिपरिग्रहनिमित्ताच्चित्ताद्विविच्यदृष्टइत्यर्थ ॥ कर्मणिप्रवृत्तावी ॥ ४ ॥ मौर्ख्यस्थितेअज्ञतापन्ने ॥ ५ ॥

॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ नकुर्याद्भोगसत्यागंनकुर्याद्भोगभावनम्॥ स्यातव्यस्तुसमेनैवयथाप्राप्तानुवर्त्तिना ॥ १ ॥ अनात्मन्यात्मतां देहमाभावयभवात्मनि ॥ आत्मन्येवात्मतांसत्येभावयाभवरूपिणि ॥ २ ॥ देहनाशेमहाबाहोनकिंचिदपिनश्यति॥ आत्मनाशोहिना श स्यान्नचात्मानश्यतिध्रुव ॥ ३॥ नहिशीर्यत्यचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रह ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिस ॥ ४॥ आस त्तिमाह्नु कर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत्॥ मौर्ख्यस्थितेहिमनसितस्मान्मौर्ख्यंपरित्यजेत्॥ ५॥ परतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मन ॥ सर्व कर्मरतस्यापिकर्तृताठेतिनक्वचित्॥ ६॥ अविनाशमनाद्यंतमात्मानमजरविदु ॥ नश्यत्यात्मेतिदुर्बोधोमातवोस्त्विहदु खद ॥ ७ ॥ नतथापरिपश्यतिविदितात्मानउत्तमा ॥ पश्यत्यनात्मनात्मानस्वमात्मन्यात्ममानिन ॥८॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥एवचेत्त्रिजगन्ना थमूढानामपिमानद ॥ देहनाशसमुत्पन्नेइष्टनष्टनकिंचन ॥ ९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥एवमेतन्महाबाहोनकिंचिन्नश्यतिक्क चित्॥ आत्मैवास्यविनाशात्मांकितस्यक्वविनश्यति॥ १०॥इदनष्टमिदयुक्तमितिमोहभ्रमाहृते॥ अन्यत्तथानपश्यामिवंध्यासीतनय यथा ॥ ११ ॥

तत्रोपायमाह ॥ परमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तथाआत्मानस्पतीत्येवप्रकारेणनपरिपश्यति ॥ कुतोनपश्यन्ति यतस्तेआत्मन्येवआत्ममानिन स्वमात्मानमनात्मदेहादिरूपनपश्यतीत्य र्थ ॥ ८ ॥ नन्वेवंसतिमूढदेहापात्मवुद्ध्यापश्यतुनामतथापितेषांतन्नाशेआत्मनोनाशोनास्त्येवेतिमरणादिनिर्नार्थ स्यादित्यर्जुन शङ्कते ॥ एवचेदिति ॥ इष्टमियतमवस्तुनकिंचन नष्टम् ॥ दृष्टमितिपाठयथायदृष्टिगम्यम् ॥ ९ ॥ दृष्टापत्त्याप्रमथाम्परिहरति ॥ एवमेतदित्यादिना ॥ १ ॥ कथतर्हिदेहनाशपुत्रलाभादेरनर्थत्वमर्थत्वंचातेषांतमाह ॥ इद मिति ॥ युक्तलब्धम् ॥ स्वमपिपुत्रमरणजन्मप्रमादनर्थादिप्यवहारदर्शनादितिभाव: ॥ ११ ॥

१ तथात्वनिदु स्वरदत्यपिपाठ

अतएवसतोऽसत्त्वविरोधान्नदेहादेःसत्त्वमितिप्रागुक्तमित्याह ॥ नासतइति ॥ उभयोःसदसतोः॥ सत्सदेवअसदसदेवनस्वभावविपर्ययइतिअंतोनिर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टोनमूढैरि त्यर्थः ॥ १२॥ एवंयत्सत्तदविनाशियद्विनाशितदसदेवेतिनासतोबधुदेहादेर्युद्धेनाशेकश्चिदनर्थइत्याशयेनाह ॥ अविनाशीतिद्वाभ्याम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अद्वयत्वाद्विनाशका प्रसिद्धेरपिनात्मनाशप्रसक्तिरित्याह ॥ आत्मेति ॥ १५ ॥ एकत्वकारणसच्छब्दवाच्यद्वित्वकार्यमसदन्ततयोर्मध्यमातरमधिष्ठानसन्मात्रम् ॥ १६ ॥ एवमपरिच्छिन्नस्यात्म नोमरणादिपरिच्छेददुःखादिभ्रमेकोहेतुरित्यर्जुन पृच्छति ॥ तदिति ॥ तर्त्तर्हि ॥ किंकृताकेनहेतुनाभामा ॥ स्थितिर्नियति. ॥ तस्यांचस्थितौस्वर्गःसुखनरकोदुःखचाकिंकृतौ

नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १२॥ अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति॥ १३ ॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत ॥ १४॥ आत्माचैकोस्तिनद्वित्वमसतःसंभवःकुतः ॥ अविनाशस्त्वनंतोसौसतोनाशोनविद्यते ॥ १५॥ द्वित्वैकत्वपरित्यागेशेषंयत्परि शिष्यते[1] ॥ शांतंसदसतोर्मध्यंतदस्तीहपरंपदम्॥ १६॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥तन्मृतोस्मीतिभगवन्किंकृतातुनृणांस्थितिः॥ कथंस्थि तौचलोकानांतौस्वर्गनरकौप्रभो॥ १७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच॥ एतत्तन्मात्रजालात्माजी वोदेहेषुतिष्ठति॥ १८॥ सकृष्यतेवासनयारज्ज्वेवपशुपोतकः॥ सतिष्ठतिशरीरांतःपंजरेविहगोयथा॥ १९॥ सकालदेशतोदेहाज्जर्ज रत्वमुपागतान्॥ वासनावशतोयातिप्लुक्षपर्णाद्रसोयथा॥ २०॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गं धानिवाशयात्॥ २१॥ वासनावस्त्वमेवास्यदेहोनेतरयुक्तिजः॥ क्षीयतेवासनात्यागेक्षीणेभवतितत्पदम्॥ २२॥

॥ १७ ॥ एतेभ्योभूतेभ्य.समुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिश्रुतितात्पर्येणभगवान्समाधत्ते ॥ भूमिरिति ॥ पंचभूतमात्रानिर्मितमनोबुद्ध्यादिघटितव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहता दात्म्यापत्तिरेवपरस्यजीवभाव.सएवजन्ममरणसुखदुःखादिभ्रमनियतिनिमित्तमित्यर्थः॥ १८॥तस्यविचित्रदेहपरिग्रहेतत्तदनुरूपचेष्टावैचित्र्येचनिमित्तमाह॥सइति ॥ १९॥ पूर्व देहाद्देहांतरगमनेपिवासनैवनिमित्तमित्याह ॥ सइति ॥ २० ॥ आशेतेअस्मिन्नित्याशयःपूर्वशरीरपुष्पादिचतस्मात् ॥ २१ ॥ अतएवास्यस्थूलदेहोपिवासनात्मकएवचिरानु वृत्त्यास्थौल्यभ्रमइत्याशयेनाह ॥ वासनेति ॥ क्षीणेलिंगेतत्परमपदस्वयमेवभवति ॥ २२ ॥

[1] यदवशिष्यतइत्यपिक्वचित्पाठः

परमात्मभूतेनैवाम्बपनाविनाआपुष्ट अभयावासभावामूलिंगदेह परेणपरमात्मनाअवच्छेदप्रतिबिंबभावाभ्यांद्विगुण्येनप्रवेशात्पुष्ट अभिव्यक्तोभूत्वेत्यर्थ ॥ माययाऐंद्रजा लिकपुरुषायथास्वेमाभ्यतितद्वत् ॥ भ्रमभरमाबिभर्तीतिकमण्यण् ॥ २३ ॥ श्रोत्रमक्षु स्पर्शनचेतियदुक्तमदिरणोति ॥ अक्षस्वभावानिति ॥ स्वभावान्शब्दादिपद्गुणशक्ती ॥ २४ ॥ तद्वल्लोकमरणप्रसिद्धमित्याह ॥ देहइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ खचिदाकाशेभूताकाशेवायत्रयत्रयस्मिन्यस्मिन्देशेदेशकालभोग्याद्याकारेअवतिष्ठतेभोजकादृष्टोद्भा वितवासनाप्रवर्तिततमाकारंपश्यति ॥ २७ ॥ अस्यदेहस्यनाशोप्येवमसत्त्वंपश्य ॥ अथवास्वप्नमवदेहनाशतदसत्त्वचमापश्य ॥ यथास्वप्नोनकिंचित्पश्यतितद्वदित्यर्थः ॥२८॥ प्रतियोगिनांवासनाकल्पितत्वेतन्नाशानामपितादृशत्वमेवादिसर्गादारभ्यक्रममित्याह ॥ यथैवेति ॥ आदिसर्गेहिपद्मभूर्येनएवसर्गेपुगवाश्वाद्याकारेशुभावनयापूर्वसर्गानुभववशा

वासनावान्परापुर्योभूत्वाभ्राम्यतियोनिषु ॥ जीवोभ्रमभराभारोमायापुरुषकोयथा ॥ २३ ॥ अक्षस्वभावानखिलांछरीराद्वासना वश ॥ जीवोगृहीत्वासयातिपुष्पाद्गंधमिवानिल ॥ २४ ॥ देहोनिस्पंदतामेतिजीवेकौंतेयनिर्गते ॥ निस्पंदावयवाभोगःशांतवातइव द्रुम ॥ २५ ॥ अचेष्टछेदभेदादिदोषैरायात्यदृश्यताम् ॥ मृतइत्युच्यतेतेनदेहोविगतजीवित ॥ २६ ॥ सजीव प्राणमूर्त्ति खेयत्रयत्रावति ष्ठते ॥ तंतस्ववासनाभ्यासात्पश्यत्याकारमाततम् ॥ २७ ॥ अयदेहोहिजीवेनत्वसन्नेवावलोकित ॥ अस्यनाशोत्वमप्येवपश्यमावास्व प्नवत् ॥ २८ ॥ यथैवपश्यत्याकारांस्तेपानाशांस्तथैवस ॥ आदिसर्गेभावनयाकिलैष्वेवविभावित ॥ २९ ॥ झटित्युद्भवकालेहियद्य थादृश्यतेपुर ॥ आनिपाततदेवास्या अविनाभाविसंविद ॥ ३० ॥ प्राक्तनवासनामूलंपुरुषार्थेनजीयते ॥ यत्नेनाद्यतनेनाशुल्यस्तनाय तनयया ॥ ३१ ॥

सनयेषविभावतोविभावनायावशादेवरूपकल्पितनतुमृदादायादायकुलालवत्किंचिन्निर्मितम् ॥ किलेतिश्रुतिपुराणप्रसिद्धौ ॥ २९ ॥ ननुउत्पत्तिकालेजगद्वासनामयमिथ्या भूतमस्तुस्थितिकालेत्वर्थक्रियासमर्थत्वात्सर्वजनीनसत्यतानुभवाच्चवास्तवमेवेत्याशंक्याह ॥ झटितीति ॥ उत्पत्तिकालेझटितिप्रथमक्षणेयद्यथादेहघटादिरूपमिथ्याभूतसत्यथा पुरस्स्यतआविनाशात्तदेवतथास्वभावमेवभजतिनस्वभावांतरभजते ॥ अस्यास्तदधिष्ठानभूतायास्तदविनाभाविसंविदोयथोत्पन्नरूपस्थितिहेतुत्वात्तदविनाभावेनतेपांसत्ताया अदर्शनान्नेतिभाव ॥ ३० ॥ देहाद्याकाराणांवासनामयत्वमस्तुकिंततस्तत्राह ॥ प्राक्तनमिति ॥ अशुभवासनाकल्पितदेहाद्याकारस्यशुभवासनाभ्यासप्रसूतब्रह्माकारवृत्त्यास मूलनाशात्फलमितिभाव ॥ पुरुषार्थेनश्रवणमननादिपुरुषप्रयत्नजनितेनाखंडाकारज्ञानेनजीयतेबाध्यते ॥ अद्यतनेनप्रायश्चित्तादिप्रयत्नेनसज्जनमाद्यतनमधर्मानुष्ठानयथा क्षीयतेतद्वत् ॥ अद्यतनेनदाहयत्नेनसज्जनमाद्यतनतृणगृहयथानाश्यतेतद्वदितिवा ॥ ३१ ॥

यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्ये
ननुवहूनांज्ञानाययतमानानांप्रयत्न प्रबलाभि पूर्वतनकामक्रोधादिवासनाभिर्विनाश्यमानोदृश्यतइतिनोत्तरत्वप्राबल्येहेतुरितिचेत्तत्राह ॥ यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्ये इतिभा
यएवममायपुरुषार्थआवश्यकइत्यभिनिवेशेनदृष्ट सएवपूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशोजयेप्रयोजक ॥ तथाचतेषामोक्षाभिनिवेशमायाद्रोगाभिनिवेशदार्ढ्याच्चपराभवइतिभा
व. ॥ ३२ ॥ अतएवशास्त्रीयेप्रयत्नेदृढाभिनिवेश.कार्यइत्याह ॥ अपीति ॥ ३३ ॥ तन्मायेपूर्ववासनावैचित्र्यात्सुखदु खानर्थपरंपरासर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥
जरठमोहधी अनाद्यज्ञानमूढबुद्धि ॥ ३४ ॥ तमेवाशयमज्ञोजतुरनीशोयमात्मन सुखदु खयो. ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गवानरकतुवेतिव्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणातरसदेहनि
रासेनस्फुटजिज्ञासुरर्जुन.पृच्छति ॥ नरकेति ॥ जगत स्थिते.स्थितिनिमित्तस्यास्यजीवस्य ॥ ३५ ॥ नहेत्वतरसभावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपिवासनानुसारेणैवसुखदु ख

यएवपुरुषार्थेनदृष्टोबलवताक्षणात्॥ पूर्वोत्तरविशेषांशःसएवजयतिस्फुटम्॥ ३२॥ अपिस्फुटतिविंध्याद्रौवातिवाप्रलयानिले॥ पौ
रुपंहियथाशास्त्रमतस्त्याज्यंनधीमता॥ ३३॥ नरकस्वर्गसर्गादिवासनावशतोभितः॥ प्रपश्यतिचिराभ्यस्तंजीवोजरठमोहधीः॥ ३४॥
॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेपुजगत्पते॥ किमस्यकारणंब्रूहिजीवस्यजगतःस्थितेः॥ ३५॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥
स्वप्नोपमानातेनेहश्रेयसेवासनाक्षयः॥ चिराभ्यासवशात्प्रौढासंसारभ्रमकारिणी॥ ३६॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ किमुत्थादेवदेवेश
क्षीयतेवासनाकथम् ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥ मौर्ख्यमोहसमुत्थानात्वनात्मन्यात्मभावना॥ आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयंयाति
वासना॥ ३७॥ भावितात्मासिकौंतेयसत्यंविज्ञातवानसि॥ अयंसोहंजनाएतेमयेतित्यजवासनाम्॥ ३८॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥
वासनाविलयेजीवोविलीनोभवतिस्वयम्॥ योहियत्सत्तयोच्छूनस्तन्नाशात्सविलीयते॥ ३९॥

स्वप्नेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना
प्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणीचिराभ्यासनिरूढासस्तिहेतुरितितत्क्षयएवपरमपुरुषार्थार्थिनासर्वप्रयत्नैःकार्यइत्याशयस्फुटीकुर्वन्भगवानाह ॥ स्वप्नेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना
चिराभ्यासवशात्प्रौढास्वप्नोपमानावासनैवयेनहेतुनाससारभ्रमदायिनीतेनहेतुनातत्त्वज्ञानाभ्यासेनसमूलवासनाक्षय.श्रेयसइत्यन्वय ॥ ३६ ॥ वासनामूलंज्ञातुकामोर्जुन.पृ
च्छति ॥ किमुत्थेति ॥ अज्ञानमेवतन्मूलज्ञानादेवसमूलतन्नाशइतिभगवानाह ॥ मौर्ख्येति ॥ ३७ ॥ तत्रविचारादात्मस्वरूपपरिचयस्तेवृत्तस्तद्दार्ढ्येनदेहतत्सर्वविषयादिष्वह
ममेतिवासनाक्षयमात्रकर्त्तव्यपरिशिष्यतइत्याह ॥ भावितेति ॥ ३८ ॥ ननुवासनामयमेवलिंगतत्प्रतिविंबोजीवस्तदुत्थस्तस्यवासनाक्षयेक्षयएवस्यादित्यनर्थायैवतत्त्वज्ञान
वासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुन शकते ॥ वासनाविलयेइति ॥ विलीयतेविनश्यति ॥ ३९ ॥

जन्मन परमानदाविभावलक्षणपरमपुरुषार्थस्यमरणस्य आत्यतिकानथनाशस्यचकोभाजनतामेतिनकश्चिदितिलक्षणयाभ्याख्येयम् ॥ प्रसिद्धजन्ममरणेतुनपाशे तत्त्वज्ञस्य समूलवासनानाशेतत्प्रसक्त्यभावात्पूर्वापरग्रथाननुगुणत्वाच्च ॥ ४० ॥ ननुद्वैतवादिन यदिमतिर्विव मामवसंसारीजीव सर्वथेवावस्थोभूतमायाधीनजन्मादिदेशकालभेदभिन्नइत्य भ्युपगतस्याम् भत्वेर्ककिन्तुब्रह्मैवपरमार्थत शुद्धमन्तनयास्वाविषयापिहितस्वतत्त्वमजानन्स्वास्मन्येवजीवजगद्देहकल्पनयाससरतीयतदेवशास्त्रीयश्रवणादिभयत्नेनस्वतत्त्वमुल्ब्धा सवासनाविद्याविधूयस्वस्वभावेवतिष्ठनसैवास्यमुक्तिरिवेतिश्रौत सिद्धात प्रभतुनकश्चित्स्वबुद्धाविनोदोपइत्याशयेनभगवान्समाधत्ते ॥ स्वयमित्यादिना ॥ ४१ ॥ अनायत्तमन न्याधीनम् ॥ ४२ ॥ साधसमूलवासनामुक्तिपायदेहधारणजीवन्मुक्तिरितिप्रसिद्धादेहेपत्त्वयाप्यनुभवितुशक्येतिनमुक्तिफलभाजिसशय कार्यइत्याशयेनाह ॥ जीवन्नेवेति ॥ ॥ ४३ ॥ सर्वमोक्षानकर्मभिनवासविषयगोचरपाशिर्त्यवालम्य(क्त्वास्मज्ञानेनैवेत्याशयेनाह ॥ यइति ॥ ४४ ॥ उक्तसमाधानसक्षिप्योपसहरति ॥ दुर्दर्शनस्येति ॥ स्वमा

जीवेविलयमायातेदशकालान्यथाकृतौ ॥ कोसौभाजनतामेतिजन्मनोमरणस्यच ॥ ४० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ स्वयकल्पितस कल्पमात्मरूपयदाविलम् ॥ तदेववासनाकारजीवविद्धिमहामते ॥ ४१ ॥ अनायत्तमसंकल्पमात्मरूपयदव्ययम् ॥ प्रबोधाद्वासना मुक्तंतन्मोक्षंविद्धिभारत ॥ ४२ ॥ जीवन्नेवमहाबाहोतत्त्वप्रेक्षयथास्थितम् ॥ वासनावागुरोन्मुक्तोमुक्तइत्यभिधीयते ॥ ४३ ॥ योननि वासनोनूनसबधमपरोपिस ॥ सर्वज्ञोप्यभितोबद्ध पजरस्थोयथाखग ॥ ४४ ॥ दुदर्शनस्यगगनेशिखिपिञ्छिकेवसूक्ष्मापरिस्फुरति यस्यतुवासनांत ॥ मुक्त सएवभवतीहहिवासनैवबधोनयस्यननुतत्क्षयएवमोक्ष ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि० पू० अर्जुनोपाख्यानेजीवतत्त्वनिर्णयोनामपचपचाशत्तम सर्ग ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इतिनिर्वासनत्वेनजीवन्मुक्तत यार्जुन ॥ अत शीतलतामेत्यबुद्ध खमलत्यज ॥ १ ॥ जरामरणानि शकआकाशविशदाशय ॥ त्यक्तेष्टानिष्टसकल्पोवीतरागोभवा नघ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितकार्यमिदंकिंचिद्यथागतम् ॥ कुरुकार्याणिकर्माणिनकिंचिदिहनश्यति ॥ ३ ॥

यापिहितत्वाद्दुर्दर्शनस्यअनयस्यअभामवेदांतप्रमाणस्ययस्यपरमात्मनोगगनेऐंद्रजालिकशिखिपिञ्छिकेवनानाभ्रमदायिनीसूक्ष्मवासनाअत परिस्फुरतिजीवजगदाकारेणयथ तेसएवतुअधिकारिशरीरेवेदांतनयप्राप्योत्पन्नतत्त्वज्ञान समूलवासनाबधान्मुक्तोभवति ॥ इहास्मिन्परमात्मनिमनुयत समूलावासनैवबधस्तत्क्षयएवमोक्षश्चेत्यर्थ ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०ता प्र०नि पू०पचपचाशत्तम सर्ग ॥ ५५ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ जीवन्मुक्तिमतिष्ठाऽस्मिन्नर्जुनायोपदिश्यते ॥ चित्तत्त्वजगद्रूपमनश्विमचविस्तरा त ॥ १ ॥ बधुद्ध स्वबधुबधुद्ध खम् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितशिष्टव्यवहारपरपरागतकार्यमवश्यकर्तव्य मिदयुद्धमन्यानिचावश्यकानियागदानादीनिकर्माणिकुरुनकाचित्तेनत त्वबोधस्यक्षतिरित्यर्थ ॥ ३ ॥

---

१ इदहेत्वर्थकम्

सुषुप्ताइवस्वात्मनिनिःसकल्पास्तिष्ठंतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावह्निर्विशे ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वस्वधर्मरूपमेव ॥ साप्रसिद्धाजीवन्मुक्ततातथातादृश्येवनदेहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थ ॥
स्वत्वधर्मरूपमेव ॥ साप्रसिद्धाजीवन्मुक्ततातथातादृश्येवनदेहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुषुप्ताइवस्वात्मनिनिःसकल्पास्तिष्ठंतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावह्निर्विशे
षस्वयज्योतिरात्ममात्रावशेषा स्फुरति ॥ ६ ॥ अन्यदपिसुषुप्तिसाम्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणेस्तीत्याह ॥ स्थिरामिति ॥ ज्ञानबाधितत्वात्तुच्छेभ्यइंद्रियार्थेभ्योविषयेभ्यःस्वतःप्र
यत्नविनैवव्यावृत्तानीद्रियाणियस्यत्तदितस्थेपरमात्मनिमनसासहस्थिरानिश्चलासस्थितिमैकरस्येनस्थैर्यमायाति ॥ यथाकूर्मस्यशिरःपादाद्यंगानिअल्पेपिविक्षेपेझटित्येवा
तःप्रविशतितद्वत् ॥ सतथाविधोजीवन्मुक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ कथंतर्हिजीवन्मुक्ताव्यवहारकालेजगत्पश्यंतीतिचेन्मनोराज्यपरिकल्पितनिर्भित्तिकचित्रवैचित्र्यवदेवेतिप्रदर्शना
यजगत्सर्वमासर्गांतमनोरचितचित्ररूपेणवर्णयितुमुपक्रमते॥विश्वात्मनीति ॥ चित्तलक्षणश्चित्रकृत्शिल्पीविश्वाधिष्ठानेआत्मनितथातेनतेनसर्वजनप्रसिद्धानंतवैचित्र्येणविश्वं

इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः॥ मूढ
प्रवाहपतितंकर्मस्वमेवक्रियतेतुयत्॥ जीवन्मुक्तस्वभावोयंसाजीवन्मुक्ततातथा ॥ ४ ॥ इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः॥ मूढ
स्यमनसोरूपंज्ञानिनस्तुसमास्थितिः ॥ ५ ॥ प्रवाहपतितंकर्मकुर्वतःशांतचेतसः ॥ जीवन्मुक्ताःसुषुप्तस्थाःस्फुरंत्यत्रसुषुप्तवत् ॥ ६ ॥
स्थिरांसंस्थितिमायांतिकूर्मांगानीवसर्वशः॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योत्तदियस्यस्वभावतः॥ ७ ॥ विश्वात्मनितथाविश्वंकालत्रयमयोदि
तम्॥ अभित्तित्रिजगच्चित्रंकुरुतेचित्तचित्रकृत् ॥ ८ ॥ व्योम्निव्योमात्मकमपिप्रस्फुटंवृत्तिवर्त्तिभिः ॥ चित्तचित्रकरेणादौचित्रंचित्रं
वितानितम्॥ ९ ॥ पश्चाद्भित्तिःकृताव्योमरूपाचासावहोभ्रमः॥ अपूर्वैवातिमायेयंतृणकुड्यमयीशुभा ॥ १० ॥ नमनागपिभेदोस्ति
स्फुटमप्युपलब्धयोः॥ इमायाउपलक्ष्यंतेभित्तयश्चित्तचित्रजाः॥ ११ ॥

कृत्अभित्तिभित्तिरहितंत्रिजगच्चित्रंकुरुतेइत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्योम्निअज्ञानाकाशेव्योमात्मकमज्ञानमात्रस्वरूपत्वात्स्थितुमयोग्यमपिसाभासांतःकरणवृत्तिलक्षणवर्त्तिका
भिःप्रस्फुटमभिव्यक्तचित्रमद्भुतचित्रवितानितविस्तारितम ॥ ९ ॥ अद्भुतत्वमेवप्रसिद्धचित्रवैधर्म्येणदर्शयति ॥ पश्चादिति ॥ समष्टिमनसासत्यसंकल्पत्वात्संकल्पसमकालमेव
जगच्चित्रंकृततत:पश्चाद्भित्तिस्तदाधारःकृताव्योमरूपाअमूर्त्ताकाशरूपाचित्रधारणेअयोग्यैवेत्याश्चर्यअतएवायंभ्रमइत्यर्थः॥ अहोभ्रमइतिपदयोरर्थंक्रमात्प्रपंचयति ॥ अपू
र्वैवेत्यादिना ॥ इयंविरचनाअपूर्वैव अतिशयितामायाअतिमाया तृणकुड्यमिवात्यंतमसारापिभ्रांतदृशाशुभा ॥ १० ॥ आश्चर्यांतरदर्शयति ॥ नमनागपीति ॥ प्रसिद्धेषुचित्रे
षुचित्रेभ्योभिन्नाभित्तयोभवंति इमास्तुयाश्चित्तचित्रजाव्योमादिभित्तयउपलक्ष्यंतेतासांस्फुटमप्युपलब्धयोराधाराधेययोश्चित्तत्वाविशेषान्मनागपिभेदोनास्तीत्याश्चर्य
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अहोभमदत्यभाहादत्यशमपष्यममदत्यशमपचयति ॥ व्योमइत्यादिना ॥ सामनश्चिमरचनाव्योमश्शून्यतमाअत्यतासत्यइतियावत् ॥ हेतामरसलोचन ॥ तमक्षणिकत्व मजगमयदृष्टांतमाह ॥ क्षणेनेति ॥ घटिकाया षष्ठोभागःक्षण ॥ १२ ॥ आत्मामनस्तत्कार्यजगच्चतथास्वमवेवनभःशून्यमसदेवेत्यर्थ ॥ कुतस्तर्हिजनानांसत्यताप्रतीतिस्त भाह ॥ चिरतनेति ॥ चिरानुवृत्तत्वादित्यर्थ ॥ किलेतिनेवतत्त्वमितिसूचनाय ॥ १३ ॥ किंतर्हितत्त्वतआह ॥ किंत्विति ॥ विभ्रमेभ्रांतिकल्पितपदार्थजातेयत्सत्यत्वकल्पत्वका लमपिनास्येवतत्अनालोकितेतत्त्वतःअदृष्टेतत्त्वज्ञानाभावात्कस्यावपि भस्याद्वेवेत्यर्थ ॥ यत्तुवस्ततादिकालक्रमेणवान्यादवस्थाक्रमेणपञ्चावविकारक्रमेणवाआलोकना दर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमन्यद्वाभ्यामहारिकसत्यत्वमसिद्धतत्तत्त्वदर्शनलक्षणेनालोकेनविलीयते ॥ यथासौरालोकेनदृश्यमानशरदभ्रमण्डलंतैनैवशोष्यमाणविलीयतेतद्वदि

व्योमशून्यतमाविद्धितात्मामरसलोचन ॥ क्षणेनचेतसियथाभ्रांतौलोकक्षयोदयौ ॥ १२ ॥ आत्माजगत्तथैवेदंसमात्याभ्यंतरनभ ॥ चिरतनमनोराज्ययत्तस्मात्किलसत्यता ॥ १३ ॥ किंत्वनालोकितेपिस्यात्सत्यनास्त्येवविभ्रमे ॥ क्रमेणालोकत सत्यमालोकेनविली यते ॥ १४ ॥ दृश्यमानमपिक्षामंशरदीवाभ्रमंडलम् ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्रेसंस्थिताश्चित्रपुत्रिका ॥ १५ ॥ भित्त्यभावादनाकारायहि त्रिभुवनाटिका ॥ नता सतिनवासित्वकिंकेनपरिरोध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहत्यक्त्वाखेविमलोभव ॥ प्रवृत्तिरेवनव्योम्न प्रवृत्ति श्चैवखात्मिका ॥ १७ ॥ अत कालक्रियाकुड्यकलादिविमलंनभ ॥ चित्तस्ययथाचित्रसरूपमखिलात्मकम् ॥ १८ ॥ व्योम्न शून्यत मंविद्धितथेदमखिलजगत् ॥ चित्तभित्तौकृतचित्रंयच्चित्रकरेणतत् ॥ १९ ॥ सर्वशून्यतयाव्योमैवमनागपिनभिद्यते ॥ यथाप्रकचत श्चित्तेजगन्निर्माणसक्षयौ ॥ २० ॥ क्षणेनैवतथैवेमौभुविस्याविति विद्धिहे ॥ अयक्षीणामनोराज्येनानानुभवनात्मनि ॥ २१ ॥

तिपरणाम्वय ॥ १४ ॥ एवमनश्चिमस्यभांतिमात्रत्वेनवधुवधाविक्षेशमालिन्ययुक्तमित्याह ॥ चित्तेत्यादिना ॥ १५ ॥ परिरोध्यतेरुध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहवध्य घातकभमतद्युक्तशोकमालिन्यमितियावत् ॥ खेब्रह्माकाशे ॥ यतोव्योम्नश्चिदाकाशस्यवधादिप्रवृत्तिरवनास्ति यानुभातिभासिकीप्रवृत्ति सापस्वात्मिकाब्रह्माकाशरूपैव ॥ १७ ॥ कलाचित्ररचनाकौशलआदिपदात्तद्विषयभेदाश्चविमलंनभोब्रह्मैव यथाचित्तसस्यमनाराज्यचित्रमखिलमपचात्मकमपिशून्यत्वान्नभ स्वरूपतथापरिदृश्यमान मपिजगद्व्योमशून्यतममिस्युत्तरेणान्वय ॥ १८ ॥ इदानीमज्ञाताचिरेवचित्रकरश्चित्संतुतत्त्रिसितिरित्युक्षेक्षणेपिशून्यत्वमेवपर्यवस्यतीत्याह ॥ चित्तेति ॥ १९ ॥ तथापिमनोरा ज्यक्षणिकजगदेवदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ २० ॥ भवनामानुभवनात्ममिमनोराज्येक्षणभावितमोहेनपरिकल्पिताववध्यघातकशावाविकल्पमात्रमपमवपदेशायक्षीणा ॥ २१ ॥

ननुक्षणभावितमोहेनकथमनाद्यनतकल्पविस्तीर्णससारलक्षणंमनोराज्यकृतंतत्राह ॥ असदेवेति ॥ यथाअसतोपिजन्मादिकरणेमनःशक्तंतथाक्षणस्यकल्पीकरणेपिबलवत्स मर्थमित्यर्थ ॥२२॥ क्षणकल्पीकरोत्येतत्तत्असदुत्पादयतीत्येतच्चाश्चर्यमल्पमेव ॥ यस्मात्ततोपिबहुआश्चर्ययदसदपिजगत्सत्कुरुतेइतीदृशमनःसामर्थ्यादेवेयंजगद्भ्रांतिरुत्थि तेत्यन्वय ॥ २३ ॥ तदेवाह ॥ क्षणेनैवेति ॥ २४ ॥ एवनिर्वाणेनित्यमुक्तेआत्मन्यध्यस्तत्वात्प्रतिभामात्रतोजातत्वात्तुच्छनिमेषमयक्षणिकमप्युत्थितजगदजानद्भि.अत्रईदृश एवसर्गेभ्रांतैर्वज्रसारतादुरुच्छेदताकल्पिता ॥२५॥ साचनयुक्तेत्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ अविदिताकृते अज्ञाततत्त्वस्यात्मन इदंजगत्प्रतिभासविपर्यासोन्यथाप्रतिभासस्तावन्मा त्रम ॥ ईदृशस्यास्यप्रवृत्तावध्यारोपेनिवृत्तौबाधेवाकावज्रसारतानकाचिदित्यर्थ ॥ २६ ॥ स्थितस्यहिनिरासेप्रयत्नापेक्षाइदनुकदापिनस्थितमेवेत्याह ॥ चित्तचित्रकृतइति

॥ क्षणभावितमोहेनकल्पनापरिकल्पिता ॥ असदेवमनोराज्यंकर्तुंशक्तंयथामनः ॥ २२ ॥ क्षणस्यकल्पीकरणेतथैवबलवन्मनः ॥ क्षणं कल्पीकरोत्येतत्तच्चाल्पंकुरुतेबहु ॥ २३ ॥ असत्सत्कुरुतेक्षिप्रमितीयंभ्रांतिरुत्थिता ॥ क्षणेनैवमनोराज्यंप्रतिभातंस्वभावतः ॥ २४ ॥ यद्विचित्रात्मतदिदंजगज्जालमितिस्थितम् ॥ सर्गेनिर्वाणनिष्ठत्वान्निमेषमयमुत्थितम् ॥ २५ ॥ प्रतिभामात्रतोत्रैवकल्पितावज्रसार ता ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रंत्वविदिताकृतेः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवाकैवसावज्रसारता ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्स्थंजगच्चित्रंकदा स्थितम् ॥ २७ ॥ अकुड्यमप्यरंगाढ्यमिदंस्फारमिवाग्रतः ॥ अहोनुचित्रंनिर्भित्तिचित्रमुज्ज्वलमुत्थितम् ॥ २८ ॥ सुरंजनंजगदितिस्फु टंदृष्टिविलोभनम् ॥ नानातमोमषीलेखंनानातेजोंशुरंजनम् ॥ २९ ॥ नानाकल्पांगावयवंनानारागानुरंजितम् ॥ नानादृष्टिविलासा ढ्यंनानानुभवलोचनम् ॥ ३० ॥ नानाग्रहोग्रकचनंनानाकाराग्रपश्चिमम् ॥ व्योमनीलसरःफुल्लताराचंद्रार्कपंकजम् ॥ ३१ ॥ विचित्र रचनोद्युक्तमेघालीपत्रमंजरि ॥ प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरनृपुत्रिकम् ॥ परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकम् ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ विनास्वकारणसामग्रीतःस्वतश्चासदप्यग्रत स्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह ॥ अकुड्यमिति ॥ रंगाश्चित्रलेखनसाधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि ॥ २८ ॥ कथंपुरःस्थिततदा ह ॥ सुरजनमित्यादिना ॥ सुष्ठुरजयत्यासजयतीतिसुरजनम् ॥ दृष्टिग्रहणमिंद्रियमनआद्युपलक्षणम् ॥ २९ ॥ कल्पास्तदगयुगादीनिचावयवायस्य ॥ ३० ॥ सूर्योदयास्ता दिकालेषुनानाकारेअग्रपश्चिमेप्राचीप्रतीच्यौयस्मिन् ॥ तत्रचित्रपद्मवनादिवर्णयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ ३१ ॥ शरदादिकालभेदेनविचित्ररचनाभि.उत्ऊर्ध्वंयुक्तामेघाली लक्षणाःपत्राणिमजर्यश्चयस्मिन् ॥ लोकत्रयलक्षणेषुप्रकोष्ठकेषुचित्रकोष्ठभेदेषुअभितोलिखिताःसुरासुरमनुष्यलक्षणाःपुत्रिकायस्मिन् ॥ परमउत्कृष्टोयश्चद्रसूर्याद्यालोक स्तल्लक्षणेनमकोलेनसुधालेपेनयुवतेवविराजमानतायस्यतथाविधमाकाशलक्षणकुड्यभित्तिर्यस्मिन् ॥ ३२ ॥

दर्शनाभिलाकीमवरवनटीरूपांचिमपुमिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपचभिः ॥ चपलेनकामकेनचित्तकलक्षणेनचित्रकमास्वाधिष्ठानमत्राकाशएवइयवर्ण्य मानाजगत्त्रयलक्षणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रतिभानघनमोम्पशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्या ॥ नृत्यशालामदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचके (रवस्फुरत्प्रतिबिंबचराद्विभिर्बुद्धिवस्त्राभरणैःपरितारंजिताप्रकाशितालोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ २३ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ नव दमभर्दमसहस्रार्कसमप्रभमितिपुराणोक्तहेममयप्रभायामेवाचलादृढाअगलतिकायस्या ॥ घनामेघाएवकेशपाशायस्या ॥ धर्मार्थकामार्थानिविनियमितानिव्याप्तनानि ययास्तथाविधेयवत्तिनिर्वृत्तिशास्त्रमेवस्तेयस्या ॥ पातालमालानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्णिगुलिरूपसमावयवकौचरणौयस्या ॥ उन्नतामूर्नितयोय स्या ॥२४॥ ब्रह्मादिबाहुचतुष्टयनउपासमर्था ॥ सत्वगुणलक्षणकचकारताभ्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरतीअगयष्टियस्याम् ॥ सुव्यालैःशेषादिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगत्रयमनोहरपुत्रिकेयं॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
त्रा॥२३॥हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचन्द्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रितशास्त्रवस्त्रापातालजालच
रणोन्नतभूनितम्बा॥२४॥ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरियाहुचतुष्टयाग्रासत्वारतोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टि ॥ सुव्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ २५ ॥ राज्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारारकालपुलकापविटतपक्ति ॥ चचचतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवादकदयपुष्पा॥ २६॥ जीवान्विताग‌गनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा॥ चित्तेनचित्रपरिक
मविदात्रिलोकीनानाविलासवलितावरपुत्रिकेति॥ २७॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू॰अर्जु॰चित्तवर्णन
नामषट्‌पंचाश सर्ग ॥५६॥ ॥ ७॥ ॥

तलमवपद्माकारपीठमासनयस्या ॥ मेरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णचमरचनास्थानीयाः कृताअचलामेरुर्वजनहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिस्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकए वउदरंयस्याः ॥ २५॥ राज्यधकारस्यमेरुमदक्षिणीकरणलक्षणचपलत्वतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचचन्द्राकलक्षणाक्षिचेष्टायस्या ॥ पचिविंदुरेवतपक्तियस्या ॥ भुवनभे दाचतुर्दशविधमतुलपरस्परविसदृशभूतजातमवाविर्भवद्रोमांचनयस्या ॥ तपुरूतेपुमसिद्धाभूतभुवमाद्विप्रलयवादएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वाच्छ्रोतृणावैराग्यसहासना सौगन्ध्याधायकत्वाद्वापारठविकरवमालापुष्पाणियस्या ॥ २६ ॥ जीवेनव्यष्टिसमष्ट्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिविविधवासनाकामकर्माणि विरचिमानातिनयाविधनअतएवाचिरादेवविलक्षणानांचित्राणांकर्त्रीनिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएववर्णितरूपात्रिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेत्युपस हार ॥२७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठ॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू॰षट्पंचाशत्तम सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

जायतेत्रयया दृष्ट्यासयोर्निर्वासनमनः ॥ सुखाद्वयात्मशेषश्वसादृष्टिरुपदिश्यते ॥ १॥ तत्रप्रागुदर्शितांजगत्याश्वर्यतादृष्टिमेवप्रथमंत्रासनाशैथिल्योपयोगितयावर्णयति ॥ इद मिति ॥ अभित्तौनिराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनात्पूर्वंजगच्चित्रंजायतेपश्चात्तदतर्गताभूतभुवनात्मकविराड्भित्तिस्तदाधारतयाकल्प्यमानाउदेति ॥ व्यष्टिसमूहस्यसमष्टेर्वि राजोव्यष्ट्यधीनकल्पनत्वाद्वापश्चादुदय· ॥ १ ॥ अत्यतमसभावितरूपत्वादियंमायाअसभावितत्वचविरुद्धत्वादित्याशयेनप्रसिद्धातादृशमायामुदाहरति ॥ मग्नमिति ॥ तु व्या·फलतुबम् ॥ फलेलुक् ॥ तत्किलजलेमग्नशिलातुम्बुनाइतियथास्वमेद्रजालादावेवोपपद्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ आस्ताजगच्चित्रस्याश्वर्यता तस्मिन्शून्यात्मनिचिद्व्योमा त्मनस्तवाहतोदयस्ततोप्याश्वर्यभूतइत्याह ॥ चित्तस्थेति ॥ ३ ॥ यदितुजगत्यपिचिद्व्योमतामेवपश्यसितर्हिसादृष्टिरेवपर्यवसन्नेत्याश्वर्यमेवेत्याह ॥ सर्वमिति ॥४॥ दीर्घसस्तति

श्रीभगवानुवाच॥ ॥इदंविद्धिमहाश्चर्यमर्जुनेहहियत्किल॥ पूर्वंसंजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि ॥ १ ॥ अभित्तावुत्थितेचित्रेदृश्य तेभित्तिरातता॥ अहोविचित्रामायेयंमग्नंतुंबंशिलाप्लुता॥ २ ॥ चित्तस्थचित्रसदृशेव्योमात्मनिजगत्त्रये ॥ व्योमात्मनस्तेकिमियमहं ताव्योमतोदिता॥ ३ ॥ सर्वंव्योमकृतंव्योम्नाव्योम्निव्योमविलीयते॥ भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमव्योमनिचाततम्॥ ४ ॥ वेष्टितंवासना रज्ज्वादीर्घसंस्तृतिदामवत्॥ वासनोद्वेष्टनेनैवतदिहोद्वेष्ट्यतेर्जुन॥ ५ ॥ प्रतिबिंबंयथादर्शेतथेदंब्रह्मणिस्वयम्॥ अगम्यंछेदभेदादेराधा रानन्यतावशात्॥ ६ ॥ अनन्यच्छेदभेदादिब्रह्मणिब्रह्मणांवरम्॥ किंकथंकस्यकेनैवच्छिद्यतेवाक्वभिद्यते॥ ७॥ तेनेहवासनाभावोबो धात्संपन्नएवते॥ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपिसन्॥ ८ ॥ सर्वज्ञोप्यतिबद्धात्मापंजरस्थोयथाहरिः॥ यस्यास्तिवासनाबीजमत्य ल्पंचितिभूमिगम्॥ ९ ॥ बृहत्संजायतेतस्यपुनःसंस्तृतिकाननम्॥ अभ्यासाद्दृढरूढेनसत्यसंबोधवह्निना॥ निर्दग्धंवासनाबीजंनभूयः परिरोहति॥ १० ॥

भ्रमणयन्त्रतथाविधंतज्जगच्चित्रंदामवत्प्रस्तृतयावासनारज्ज्वावेष्टितंतच्चिद्व्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनादेवोद्वेष्ट्यतइत्यर्थ· ॥ ५ ॥ अस्यज्ञानातिरिक्तोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठा नदार्ढ्यबलादेवनस्वतइत्याह ॥ प्रतिबिबमिति ॥ ६ ॥ अतएवब्रह्मानन्यतादर्शनबलादेवजगतःसर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनेनसर्ववासना·समूलमुच्छेद्याइत्याशयेना ह ॥ अनन्यदिति ॥ यदाब्रह्मणिप्रतिभातछेदभेदादिव्यवहारजातंतद्विषयीभूतजगच्चब्रह्मणाअनन्यत्तच्चिदवरमेवतदाकेनकर्त्राकरणेनवाकेनप्रकारेणकस्यफलस्यार्थेक्वदेशेका लेवाकिंछिद्यतेभिद्यतेवा ॥ छेदादिव्यवहारवादानाब्रह्मातिरिक्तविषयदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेनानेनोपायेनबोधात्तेवासनानामपिब्रह्मातिरेकेणाभावःसंपन्नएव ॥ ईदृग्ज्ञाना भावेतुवासनाबधोदुरुच्छेदएवेतिप्रागुक्तस्मारयति ॥ यइति ॥ ८ ॥ हरिःसिंहोहरितवर्णःशुकोवा ॥ अणुमात्रमपिवासनानस्थाप्या अनर्थसहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह ॥ य स्येति ॥ ९ ॥ नि·शेषदग्धम् ॥ १० ॥

मुरार्ना।त्रिलोकीमेवचेतनटीरूपांचित्रपुत्रिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपञ्चभिः ॥ चपलेनकार्मुकेनचित्तकल्लक्षणेनचित्रकमास्य।धिष्ठानप्रमाकारोएवद्वयवर्ण्य
मानाजगत्रयलक्षणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रतिभानवनवोन्मेषशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्या ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचर्के
रविस्फुरत्प्रभिर्विषयादिभिर्बुद्धिरस्याभरणैःपरितारजिताःप्रकाशितालोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ ३३ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ तव
[illegible]मनयमत्रमाणमेवाचलादृढाअगलतिकायस्या ॥ घनामेघाएवकेशपाशायस्या ॥ धर्मार्थकामार्थानिविनियमितानिम्याचत्तनानि
ययोस्तथाविधेपदृत्तिनिवृत्तिशास्त्रेएवस्तनेयस्या ॥ पातालमालानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्कपादपार्ष्ण्यंगुलिरूपसप्तावयवकीचरणौयस्या ॥ उन्नताभूर्नितबोय
स्या ॥३४॥ ब्रह्मादिचातुष्टयेनउपासमर्था ॥ सत्वगुणलक्षणकंचुकावृताभ्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरतीअगयष्टिर्यस्याः ॥ शुभ्यालैः शेषादिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगत्रयमनोहरपुत्रिकेयं ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
र्त्रा ॥ ३३ ॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचन्द्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रिनशास्त्रवक्षापातालजालच
रणोन्नतभूनितंबा ॥ ३४ ॥ ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरियाकुचतुष्टयोपासत्वावृतोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टिः ॥ शुभ्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राज्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारांकरालपुलकापविडतपत्तिः ॥ चचचतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवादकदंबपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्विलागगनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा ॥ चित्तेनचित्रपरिक
मविदात्रिलोकीनानाविलासचलितावरपुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० अर्जु० चित्तवर्णन
नामषट्पंचाश सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

तलमवपद्माकारपीठमासनंयस्या ॥ गोरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्ररचनास्थानीया कृताअचलामेरुजनहिमवदादिनामावर्णपर्वतायस्यास्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकए
वउदरंयस्या ॥ ३५ ॥ राज्यधकारस्यमेरुप्रदक्षिणीकरणलक्षणंयच्चपलत्वंतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचर्चद्वाकलक्षणाक्षिचेष्टायस्या ॥ पंक्तिभिर्विबुधैर्ववृतपत्तिर्यस्या ॥ भुवनभे
दाचतुर्दशविधमनुलपरस्परविसदृशाभूतजातमेवाविर्भावरोमांचनयस्या ॥ मध्यकृतेषुप्रसिद्धाभूतभुवनाप्रिप्रलयवाताएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वाच्छ्रीगुणवैराग्यसद्वासना
सीमप्याधायकत्वाद्वापावलविकरवमालापुष्पाणियस्या ॥ ३६ ॥ जीवेनमध्यष्टिसमस्त्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिविविधवासनाकामकर्माणि
विदतिभासमानितथाविधनअतएवाचिरादेवविलक्षणामांचित्रमाणाकर्मानिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएवंवर्णितरूपात्रिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकल्पितेत्युपसं
हार ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभाविनैवेत्याह ॥ यत्प्राप्ताविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिलं
यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभाविनैवेत्याह ॥ यत्प्राप्ताविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानापरिहारोनिवृत्तिस्तद्ध
पूरयतिप्रसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम् ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानापरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल
क्षणयामंत्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमतःकरणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतससारबधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो
भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थस्यातेसमहेणोपदेश. ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गांड्यअगात्सज्ञायामिति

यत्प्राप्तौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा
द्यचित्तत्त्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगबंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव
त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वाहृश्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितानथा॥
नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥
विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैप्यतितत्र
पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति
नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष
तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥ इ० वा०
वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्वर्थैव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षताःगजवाजिसारथयोद्रुताःशीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोत्क
रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०अष्टपंचा
शःसर्ग. ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित स्थितिः ॥ सुस्थिरास्याययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १ ॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम् ॥ निःसगता
लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखण्डमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १ ॥

निदग्धानिवासनाबीजानियस्यतथाविधमन ॥ ११ ॥ उक्तोपदेशकममुपसहरन्नर्जुननिर्वासनस्थितौप्रतिष्ठापयति ॥ शांतास्मे ति ॥ हेअर्जुनत्वउज्झिता अमिताआशायेनत थाविध.सम्पादनतत्प्रसिद्धभगवद्गीतारूपश्रुतमदुपदेशसम्यगवगम्यगलितमहामनोविमोह समूअपहतिरपगतश्चधुवधाविच्छेरोभूत्वानिवासनात्मनिशांतात्मागलितचित्तएक शांतब्रह्मरूप अतएवविगतभयानिर्वाणःपरमनिर्वृतस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू सप्तपञ्चाशत्तमःसर्ग ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ तस्यबो धेनसाविषवासनाक्षयसभव ॥ इहोपपाद्यतेतेनाप्यर्जुनस्यकृतार्थता ॥ १ ॥ हेअच्युतत्वप्रसादात्अनुपहमयुक्तत्वदुपदेशान्मोह सवासनाज्ञाननष्ट ॥ विस्मृतकंठचामीकर स्यवस्वत सिद्धात्मतत्त्वस्यस्मृतिरिवस्मृति साक्षात्कारोलब्धातयाचसर्वसंदेहबीजनाशाद्गतवधुवधाविकल्पसंदेह स्थितोस्मिअतस्तस्यावस्थितिविपर्ययथाप्रारब्धव्यवहारकर्त

दग्धतुवासनाबीजननिमज्जतिवस्तुषु॥ सुखदु खादिषुस्वच्छपद्मपत्रमिवाम्भसि॥ ११॥ शांतात्माविगतभयोज्झिताभिताशोनिर्वाणो गलितमहामनोविमोह ॥ सम्यक्श्रुतमवगम्यपावनतत्तिष्ठात्मन्यपहतिरेकशांतिरूप ॥ १२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि० पू० अर्जु०अर्जुनविश्रांतिवर्णनंनामसप्तपञ्चाश सर्ग ॥५७॥ ॥ ९॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥नष्टोमोह स्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्यु त॥ स्थितोस्मिगतसंदेह करिष्येवचनतव॥ १॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥एतयोयदिबोधेनसशांताहृदयेस्फुटम्॥ तच्चित्तशांतमेवां तर्विद्धिसत्वमुपागतम्॥२॥ अभ्रतचेत्यरहितंप्रत्यक्चेतननामकम्॥ यत्त्वशेषविनिर्मुक्तयत्सर्वसर्वतश्चयत्॥ ३ ॥ नकेचनविदत्येतेतत्प दजागतादय ॥ भूतलाद्गगनोड्डीनविहगममिवोन्नतम्॥४॥ प्रत्यक्चेतनमाभासशुद्धसकल्पवर्जितम्॥ अगम्यमेनमात्मानविद्धिदूरह शामिव॥५॥ सर्वातीतयदत्यच्छ विनाशुद्धसवासना॥ नशक्नोतिपदंद्रष्टुंजनदृष्टिरणूनिव॥ ६॥

ष्यताविषयचतवचनकरिष्यपालयिष्यामीत्यर्थ ॥ १ ॥ एवमर्जुनेनकृतार्थत्वेदर्शितेपिस्वोपदिष्टतत्त्वबोधेनसमूलसर्ववासनाक्षयमुपपत्तिभिर्द्रढयिष्यन्श्रीभगवानुवाच ॥ एतयदत्यादिना॥ तत्त्वबोधेनहृदयेरामादिरक्तयोपरिसर्वात्मनाशांतास्तत्सर्हिसवासनात्मकचित्तशांतसत्सर्वनिर्वासनत्वमुपगतमितिविद्धि ॥ तथाचश्रुति ॥ यदासर्वेप्रमुच्य तेकामायस्यहृदिश्रिता अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ॥ २ ॥ अथअस्यांसत्त्वावस्थायांप्रत्यक्चेतनात्मकयद्व्यवहारेसर्वतस्वतस्त्वशेषविनिर्मुक्तत्वमचेत्यरहितभवती तिशेष ॥ ३ ॥ जागताश्वसुराद्यवयोऽपिजनाश्वकेचनतत्पदनविदति ॥ उन्नतमूर्ध्वदेशगतम ॥४॥ आभासमहाभूतादिभयोदशविधक्षेमाचभासकम ॥ अगम्यमविषयम् ॥ दृशां दूरमसन्निकृष्टमिव ॥ ५ ॥ तद्दर्शनेचप्रबलप्रतिबंधकत्वमावनात्वम्यत्नानिविध्यासनास्याआवश्यकीत्याह ॥ सर्वातीतमिति ॥ चिरत्वभावादत्यच्छम ॥ असगत्वाच्छुद्धम॥६॥

१ अभनिदग्धवासनाबीजमितिपाठोपेक्षितइतिभातिटीकानुरोधात्   २ अथमादिशब्दार्थ

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभावितैवेत्याह ॥ यत्प्राप्ताविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिल पूरयतिमसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानांपरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल क्षणयामन्त्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहंस्थितिमत.करणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतससारवधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थस्यातेसंग्रहेणोपदेश ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गाव्यंजगात्सन्नायामिति

यस्मात्मैसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा द्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभागवंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वादृश्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितातथा॥ नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥ विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैप्यतितत्र पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्तोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष तगजवाजिसारथिक्षुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोल्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १ ॥

मत्वर्थेव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षता·गजवाजिसारथयोक्षुता.शीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ द्विर्वचशरोल्क रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थ· ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० अष्टपंचा शःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित.स्थिति. ॥ सुस्थिरास्याद्ययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम ॥ निःसगता लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखंडमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

यस्मिन्सर्वस्थितं यन सर्वसृष्टं य सर्वसंहारे सवतश्चय कालत्रयेपि एवसर्वानित्यप्रपञ्चमयोपियोनित्य परस्तमेवात्मानविद्धिनपरिच्छिन्नस्वभावमित्यर्थ ॥२॥ सर्वप्रपञ्चमाह
भावाद्दूरस्थमपिसर्वान्तरत्वात्सर्वस्यादूरस्थम् ॥ एवमाकाशवत्सर्वगमपितत्स्थआनिवत्तत्तद्वस्तुपर्याप्तमेव ॥ इत्थसप्तमप्रकारेणापितदेवैकमस्तिनान्यदितिसिद्धेत्सपरिच्छिन्नरूपेणा
पितस्मिलियर्थ्यातितरस्थसत्सत्त्वमेवसत्तामवाप्नोपिनस्वातन्त्र्येण ॥ एवसतिकल्पितपरिच्छेदाभिमानेनसएवापरिच्छिन्नसम्मावस्त्वमसिअस्तपरिच्छेदसशयोभवेत्यर्थ ॥३॥ द्वि
विधाहिचिदात्मनारूपविवेकिभिरनुभूयत एकचित्ततद्वृत्तिमतिबिम्बितचेत्यार्थमयारूपचित्तनिर्मित अपरचचित्ततद्वृत्तितद्विषयाणामागमापायादिसर्वावस्थासाक्षिसम्विद्रूपम
निर्मितमित्यसिद्ध तदुभयमपिचत्येनसवेद्यत्रिपुट्याचविनिर्मुक्तचेत्तत्परमपदब्रह्मैवसपन्नमितिसिद्धीत्यर्थ ॥ ४ ॥ साचेत्यसवद्यविनिर्मुक्तसम्वित्स्थिति ॥ यतोवाचानिवर्तन्तइ

यस्मिन्सर्वं यत सर्वं य सर्वं सर्वतश्चय ॥ यश्चसर्वमयोनित्यमात्मानविद्धितपरम् ॥ २ ॥ दूरस्थमप्यदूरस्थसर्वगतत्स्थमेवच ॥ तत्स्य
सत्तामवाप्नोपितदेवास्यत्तसशय ॥ ३ ॥ यत्सवेद्यविनिर्मुक्तसवेदनमनिर्मितम् ॥ चेत्यमुक्तचिदाभासतद्विद्धिपरमपदम् ॥४॥ सापरा
परमाकाष्ठासादशादृगनुत्तमा ॥ सामहिम्नांचमहिमागुरूणांसातथागुरु ॥ ५ ॥ सआत्मातच्चविज्ञानंसशून्यब्रह्मतत्परम् ॥ तच्छ्रेय स
शिव शात साविद्यासापरास्थिति ॥ ६ ॥ योयमंतश्चितेरात्मासर्वानुभवरूपक ॥ यत्रस्वदतेसर्वाणिस्वात्मद्रव्याणिसत्तया ॥७॥ सज
गत्तिलतैलात्मासजगद्गृहदीपक ॥ सजगत्पादपरस सजगत्पशुपालक ॥ ८ ॥ सतंतुर्भूतमुक्तानांपरिप्रोतत्वदम्बर ॥ सभूतमरिचौघा
नापरमातीक्ष्णतातथा ॥ ९ ॥ सपदार्थपदार्थत्वंसतत्त्वंयदनुत्तमम् ॥ ससतोवस्तुन सत्त्वमसत्त्ववासत स्वत ॥ १० ॥ य स्ववित्तिविचि
त्रेणस्वयमात्मैवलभ्यते ॥ सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचारव ॥ ११ ॥ अविद्यमाना सद्भावाविचारविशरारव ॥ अहमादौजग
ज्जालेमिथ्याभ्रमभरात्मनि ॥ १२ ॥ कोनुभूत्वानुयश्चामिदृत्तिकथमवाप्नुधी ॥ आद्यमध्यांतमानानिसकल्पकलनान्यहम् ॥ १३ ॥

त्यादिश्रुतिप्रोक्ताआनदोत्कर्षपरपराया परमाकाष्ठा ॥ महिम्नामहत्त्वानाम् ॥ गुरूणामाप्यानांपरमागुरु ॥ नात परमस्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सैवसर्वजगत्सारइत्याह ॥
सइत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सएवसर्वपदार्थानामसाधारणस्वरूपमित्याह ॥ सइति ॥ सत्त्वसम्यक्त्वम् ॥ १० ॥ सक य स्वस्यवित्तिस्तात्त्विकरूपेणबोधस्तद्रूपेणविचित्रेणालौ
किकेनोपायेनसर्वस्वयमात्मैवनान्यदितिलभ्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ सत परमात्मनोभावाविकस्याविचारविशरारवइत्युक्तत्वर्कादृशेनविचारेणजगद्भावाविशीर्यंतेतदशयति ॥ अ
हमित्यादिना ॥ १२ ॥ दृत्तिमास्थाम् ॥ ननुधीरेवशुद्धस्यापितवआस्थाबंधेनिमित्तभविष्यतितत्राह ॥ कथमिति ॥ धीर्बुद्धिरप्यसगाद्वयमांकथमवाप ॥ तथ्यात्मौनास्तिहेतुरि
त्यर्थ ॥ मामेतुवासातथापितत्त्वाआदिमध्यांतादिपरिच्छेदा सकल्पकलनानिचाहमेवममव्यतिरेकेणसतीतिविचारोब्रह्मणोभेदेयत्ताप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ आद्येति ॥ १३ ॥

एवविचारवतोलोकशास्त्राविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्नापैतीत्याशयेनाह ॥ सम्यगिति ॥ १४ ॥ यस्यमनःसमेभ्योपिसमेब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदाअंतरुदयास्तम
योन्मुक्तस्थितिरितिपरेणान्वय. ॥ १५ ॥ व्यवहारकालेतादृशस्थित्यप्रच्युतावुपपत्तिमाह ॥ भावेति ॥ यतोयभावनयैवाद्वयपदारूढोनव्यवहारतइत्यर्थ. ॥ तथाचाह ॥ भा
वद्वैतसदाकुर्यात्क्रियाद्वैतनकर्हिचित् ॥ अद्वैतत्रिपुलोकेषुनाद्वैतगुरुणासहेति ॥ १६ ॥ १७॥ हृदयोल्लेखोमानापमानादिदु खम् ॥ कथतस्मिश्चिन्मणौजीवन्मुक्तेव्यवहार.प्रसर
तितत्रादर्शएवदृष्टांतइत्याह ॥ अविभागमिति ॥ इवकारोभिन्नक्रम ॥ यथाआदर्शेदृश्यमानोजनव्यवहार अविभागमादर्शस्यवैचित्र्यविभागविकारमकृत्वैवप्रतिबिंबतितद्व
च्चिन्मणावपीत्यर्थ ॥१८॥१९॥ वाच्यवाचकशिष्यतदीहागुरुतद्वाक्याद्याख्यानकल्पनाचमत्कारैर्ममआदेशस्त्वदुपदेशोपितन्मयश्चिन्मयएव ॥२०॥ चमत्कुरुतेविवर्त्तते ॥ प्र

ब्रह्माकाशमनाद्यंतंकेवेयत्ताममात्मनः॥ इतिनिश्चयवानंतःसम्यग्व्यवहृतिर्बहिः॥ १४ ॥ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतःससर्वदा॥ ना
स्तमेतिनचोदेतिमनःसमसमस्थितम्॥ १५ ॥ यस्यखस्येवशून्यत्वंसमहात्मेहतद्वपुः॥ भावाद्वैतपदारूढःसुषुप्तपरयाधिया॥ १६ ॥ व्य
वहार्यपिसंक्षोभंनैत्यादर्शनरोयथा॥ आदर्शपुरुषस्येवव्यवहारवतोपिच॥ १७॥ नयस्यहृदयोल्लेखोमनागपिसमुक्तिभाक्॥ अविभा
गमिवादर्शेचिन्मणौप्रतिबिंबति॥ १८॥ चितेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहारोयथागतः॥ चिच्चमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते॥ १९॥ नेहास्त्यै
क्यंनचद्वित्वंममादेशोपितन्मयः॥ वाच्यवाचकशिष्येहागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः॥ २०॥ आत्मनात्मनिशांतैवचिच्चमत्कुरुतेचिति॥ चित्प्रस्पं
दोहिसंसारस्तदस्पंदःपरंपदम्॥ २१ ॥ चित्स्पंदशमनेनेयंपरिशाम्यतिसंसृतिः॥ महाचित्तेनतेर्थोंशभावायोभावनाक्षयः॥ २२ ॥ अ
सन्नपिस्वभावंतत्संवित्स्पंदउदाहृतम्॥ शून्यत्वमजडंयत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः॥ २३ ॥ तत्त्वेनभावनायत्तासंसृतिःसानुभूयते॥ अभाव
नामात्रलयात्साचनिःसाररूपिणी॥ २४॥ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते॥ चित्स्पंदमेवसंसारचक्रप्रवहणंविदुः॥ २५ ॥

स्पदोविवर्त्तएव ॥ २१ ॥ तेतवमहतिअपरिच्छिन्नेब्रह्माकारेचित्तेनतेपरिणतेसतियःअशभावस्यजीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्यायोऽपगम.सोऽर्थ.परमपुरुषार्थःसएवभावनाक्ष
योवासनाक्षयश्चेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ यद्यस्माद्धेतो असन्नपिसवित्स्पदउदाहृतजडस्वभावमापादयतितत्तस्माद्धेतो.स्पदशून्यत्वमेवअजडतत्परमचितेर्वपु.स्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा
आहु. ॥ २३ ॥ अनात्मदर्शनरूपायाससृति.साअनात्मजगदाकारस्यतत्त्वेनयाथार्थ्येनयाभावनातदायत्तातथैवानुभूयते ॥ तदभावनामात्रेणभावनालयात्साजीवन्मुक्तसस्
तिर्दग्धपटवन्नि साररूपिणीनबधक्षमेत्यर्थ ॥ २४ ॥ कथतर्हिजीवन्मुक्तौसाशिष्यतेतदाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावान्नि.स्पदचिन्मात्रीभावात्सासृतिस्तद्रूपाचिद्रूपैवशि
ष्यतेअतश्चित्स्पदमेवमातृमानादिरूपससारमाहुरित्यर्थ. ॥ २५ ॥

सचनचित पृथगस्तीत्यबोधएवसप्तति पयवस्यति ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वज्ञान स्वात्मतत्त्वतद्बोधमात्रेण ॥ २८ ॥ भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानामभावनमेवज्ञत्वस्यजी वन्मुक्ततायालक्षणम् ॥ कुतोसौभोगानभावयतितमाह ॥ इतइति ॥ २९ ॥ भवतीतिपूर्वान्वयि ॥ कोनुमूत्वेत्यादिनावर्णितेभ्योविवेकादिलक्षणेभ्य अपरलक्षणम् ॥ ३० ॥ इदानींलक्षणांतरमाह ॥ चिदिति ॥ मदीयात्मचिदेवतेनभोक्त्राभोग्यभोगाकारेणस्पंदतेइतितस्यवाभूत्वासर्वात्मरूपिण्यीअस्तीतियोंतर्निश्चय स्वभ्यास सम्प्ररूढ सएवज्ञत्वलक्षण मित्यर्थ ॥ ३१ ॥ यातुतस्यसर्वजनमदेहधारणनिमित्तेभोगेप्रवृत्ति सावद्यायचेष्टैवेत्याह ॥ यइति ॥ योलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंभुज्यमानानपिभोगान्परमार्थतोनभुंक्तेसबुद्धिमांस्त त्त्वविभ्रांत्यानभोहममपसक्तलोकानुरोधसिद्ध्यर्थस्वयमपिलगुडैर्नभोहतितद्वत्तस्यवथाचेष्टैवसेत्यर्थ ॥३२॥ ननुसायदियथाचेष्टातर्हिसर्वजनभोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणता

मात्ममानप्रमेयादिफ्टकादीवहेमनि ॥ पृथगस्तिनचस्पंदश्चितेर्यासंस्तृतिर्भवेत् ॥ २६ ॥ चित्तमेवचितिस्पंदस्तद्योधोहिसंस्तृति ॥ अयो धमात्रेचिरस्पद कटकत्वमिवोत्थितम् ॥ २७ ॥ बोधमात्रविलीनेस्मिञ्छुद्धाचिद्रामशिष्यते ॥ स्वज्ञावयोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना ॥ २८ ॥ भोगाभावनमेवेहपरमज्ञत्वलक्षणम् ॥ इतोनाभिमता सर्वेज्ञस्यभोगा स्वभावत ॥ २९ ॥ भवतिकोतिठभोहिदुरन्तकिलवां छति ॥ एतदेवपरविज्ञित्वस्यापरलक्षणम् ॥ ३० ॥ स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवांछनम् ॥ चित्तत्स्पंदैवसर्वात्मरूपिण्यस्तीति निश्चय ॥ ३१ ॥ योंत प्ररूढ स्वभ्यासोज्ञत्वशब्देनसस्मृत ॥ योनभुंक्तेभुज्यमानानपिभोगान्सबुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ लोकानुरोधसिद्ध्य र्थसहतिलगुडैनभ ॥ विनाकृत्रिमयाबुद्ध्यानसिद्धिरवगम्यते ॥ ३३ ॥ कश्चिदात्मावलोकेचस्वांगावदलनैरपि ॥ चिच्चेत्यचेत्यकोटिस्था तावत्पश्यतिविभ्रमम् ॥ ३४ ॥

त्मचिदेवसर्वात्मरूपेतिभागुरुबुद्धिरपिसर्वजननभोलगुडहननमदीयमेवेतिपद्भ्रांतिबुद्धित्वात्कृत्रिमैवेतिसाफलक्षणत्वेनोक्तातमाह ॥ विनेति ॥ सिद्धिर्निरतिशयानंदमात्मतत्त्व म ॥ तथाचकृत्रिममपिसर्वात्मभावदर्शनपरिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वारातत्त्वावगमोपयुक्तमितितल्लक्षणमुक्तमित्यर्थ ॥ ३३ ॥ तर्हिदेहात्मबुद्धिनिरासद्वारातत्त्वदर्शनोपयोगित्वा द्धस्तपादादिस्वांगानामवदलनादिसाहसक्रियापितल्लक्षणंकिंनस्यात्तत्राह ॥ कश्चिदिति ॥ यदिकश्चिच्छास्त्रैविद्वदनुभवैवास्वांगानामवदलनादिसाहसैरपिसर्वात्मतावर्शनमात्मा त्मावलोकेउपयोग प्रसिद्ध स्यात्तदातदपिलक्षणस्यान्नमुत्तरस्तीत्यर्थ ॥ अथवाअकृत्रिमयेतिच्छेद ॥ आत्मावलोकेतत्त्वरूपाविर्भावेअकृत्रिमयाऽपरिच्छिन्नाकारशून्यपयाअ त्वब्रह्माकारबुद्ध्याविनास्वांगावदलनै स्वांगावदलनसदृशसाहसकोटिभिरपिसिद्धिरुपयोगोनावगम्यतइत्यर्थ ॥ तस्मात्तत्त्वमाह ॥ चिदितिचिच्चि ॥ इयचित्यावदबोधात्मा अज्ञानस्वच्छाभवतितावद्बन्धकोटिस्थास्वप्रकारपभुख्यादिकोट्यनुप्रविष्टासतीस्वयमपिस्वरूपिणीवभूत्वाचेत्यबाह्यविषयप्रतिस्पदतेनविभ्रमंपश्यति ॥ ३४ ॥

यदाअत सम्यग्बोधोदय स्यात्तदास्पदास्पंददशाक्रम साभिधानक स्वनाम्नासहक्कापियातिबाध्यतइत्यर्थः ॥३५॥३६॥ आत्यंतिकप्राणचेष्टोपरमोपिसएवेत्याह ॥ यदिति ॥ यदाअत सम्यग्बोधोदय ... मध्यगमनिर्वचनीयमपिरूपयन्न ॥ ३७ ॥ नविद्यतेअसविंत्तिरज्ञानस्पदश्चयस्याश्चिते प्रशममोक्षाख्यंविदुरित्यर्थ ॥यदाचित्तात्माचित स्पंद शुद्धचितःस्फाररूपब्रह्माकारस्त स्यधृग्भवतितदानबधायनमोक्षाय ॥ ३८ ॥ चिन्निरर्थैव्यर्थैसविंत्तिश्चित्ताकारोनिर्वाणतदुपरमश्चतेद्वेदशेनविदतेचेत् ॥ ३९ ॥ तर्त्तहि ॥ ४० ॥ समोक्षोमास्तुसमानिर्विक्षे

इदंयावदबोधात्मास्पंदतेस्पंदरूपिणी॥ सम्यग्बोधोदयोंतःस्यात्स्पंदास्पंददशाक्रमः॥३५॥क्वापियातिचसंशांतदीपवत्साभिधानकः॥ चितःप्रशांतरूपायादीपिकायाःस्वभावतः॥ ३६ ॥ स्पंदास्पंदमयीनेहकथैवास्तिमनागपि ॥ यदस्पंदस्यमरुतोनसन्नासन्नमध्यगम् ॥ ३७॥ रूपंतदेवासंवित्तिस्पंदायाःप्रशमंचितेः॥ अभिन्नःस्याच्चितःस्पंदःशुद्धचित्स्फाररूपधृक्॥ ३८ ॥ नबंधायनमोक्षायस्थितआ त्मनिकेवलम्॥ चिच्चेन्निरर्थसंवित्तिनिर्वाणेनचविंदते ॥ ३९ ॥ तद्बंधमोक्षपक्षादेर्नामापीहनविद्यते ॥ मोक्षोस्त्वित्येवबोधोंतःपूर्णता क्षयकारणम्॥ ४० ॥ समास्त्वित्यपिबंधस्तेश्रेयोऽसंवेदनंपरम्॥ यदनाभासमजडंतद्विद्धिपरमंपदम्॥४१॥ चितःस्वरूपंसंस्थानमचे त्योन्मुखतात्मकम्॥ यःसंकल्पनशब्दार्थरूपःस्पंदोमहाचितः॥ ४२॥ बंधमोक्षादिकार्होसौप्रेक्ष्यमाणःप्रणश्यति॥ प्रेक्षणादेवसंशांते त्वहंभावेनिरास्पदे॥ ४३॥ नविघ्नःकेनकिंकस्यबध्यतेवाथमुच्यते॥ संकल्पएवरचितेबुधश्चेदविभागवान्॥ ४४ ॥ तदसंकल्पमस्पंदं सर्वजातमवारितम्॥ स्पंदेस्पंदमयेवाततन्मयत्वात्सदाचिता ॥ ४५॥ संक्षीणेनचसंसारोनिस्पंदेचिद्घनेस्थिते ॥ चित्तेजएवचित्स्पंद इतिबुद्धेनिरंतरम्॥ ४६॥ व्यतिरिक्तश्चितःस्पंदोनकिंचिदवशिष्यते ॥ अस्मिन्दृश्यमयेदीर्घस्वप्नेस्वप्नांतरंव्रजन्॥ नज्ञोमोहमुपादत्तेस र्वगत्वात्स्वसंविदः॥ ४७॥

पाचिदस्त्वितिवाइच्छापिबध ॥ कितर्हिश्रेयस्तदाह ॥ श्रेयइतिसपादेनार्धद्वयेन ॥ ४१ ॥ कस्तर्हिबंधमोक्षादिकव्यवहारार्ह पदार्थस्तमाह ॥ यइति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कस्त र्हिचित सकल्पस्पदत्यागेउपायस्तमाह ॥ सकल्पएवेति ॥ बुधोविवेकीस्वरचितेसकल्पएवचेदिदमयासकल्पितमिदनेतिपूर्वापरविमर्शैनविभागजहातितत्तर्हिजातोपिसकल्पो बहिःस्पदजननाक्षमोदृथानश्यतीत्यर्थादेवसर्वमवारितमसकल्पमस्पदचजातमेवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवचिताप्रबुद्धचैतन्येनस्पदेसक्षीणेस्पंदमयेवातेचसक्षीणेसतितन्मूलःससारो पिक्षीणएवेत्याह ॥ स्पदेइति ॥ ४५ ॥ अथवाचित्प्रकाशव्यतिरेकेणस्पदोन्योनास्तीतिदर्शनादपितन्निवृत्तिरित्याह ॥ चिदिति ॥ ४६ ॥ मोहस्यचलनादिभ्रमम ॥ ४७ ॥

अनिशयस्मिन्नसभचायमाणाअपिमलात्सवजगदाकारोपलभा स्वरनतथयुक्तानवास्वादलेनष्ठुगभयथास्यात्तथाउपातउत्सपत तथाउक्तसमसामत्तानासत्तास्यातर५५ मान्नि एवउक्तसंवित्तिरूपा सकलकल्नाकारपकायस्मिन्गलतिलीयतेपतमत्यगात्मानमेवमुक्तप्रकारेणध्यानेनविचारेणावगमयपश्येत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीवासि
ष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशनि पू एकोनष ष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजमायया ॥ सर्वाकारे स्थितिरिहविभूतिरुपदिश्य
त ॥ १ ॥ वर्णितब्रह्मणाविभूती प्रपच यिप्यस्तप्रमुख्यान्प्रथमनिर्दिशति ॥ एवमिति ॥ तस्यास्तन्निष्ठा ॥ तथाचतथ तिठोत्कर्षदिवविभूतिपूत्कर्षोमानुपादिहरतिष्थितिभा
व ॥ १ ॥ नृपामानुपानन्दविभवपूर्णाइवेतितृतीयभूमिदर्शितानन्दोत्कर्षक्रमप्रथमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकासुत्तरखोत्कर्षमाह ॥ आकाशेति ॥ क्रीड्यतेतत्स्थेनैवज
मनतिपरणाम्यय ॥ २ ॥ तस्मिन्ब्रह्मणिआनन्दस्फूर्तिविरोधिमालिन्यक्षयतारतम्येन तिष्ठतीतितत्स्थोमनुष्यगधर्वादिर्जनस्तेन ॥ स्वर्गौकसायथेतितदुत्तरगधर्वाद्युत्तरभूमिकोदा

यत्रादतिप्रसन्नमनिशमगमवित्तिसत्तायस्मिन्नंतसकलकलनाकारपकागलति ॥ उपत्येतत्स्वदनसुभगयत्रसर्वोपलभाध्यानेनैवतम
वगमयप्रत्यगात्मानमत ॥ ४८ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेपुनि॰पू॰प्रत्यगात्मावबोधोनामैकोनषष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमाद्यपरतत्त्वचिह्नपरमपदम् ॥ तत्स्याएतेमहारूपाब्रह्मविष्णुहरादय ॥ १ ॥ विभूतिभि स्फुरत्युच्चैर्जनास्तु
शन्नृपाइव ॥ आकाशगमनाद्याभि क्रीडाभि क्रीड्यतेचिरम् ॥ २ ॥ तत्स्येनैवजनेनेहस्वर्गेस्वर्गौकसायथा ॥ तथाप्यागनम्रियतेतथाप्या
गनशोच्यते ॥ ३ ॥ तथाप्यजीर्यतेनांगतथाप्यागनरुध्यते ॥ अपारपरमाकाशरूपिण परमात्मन ॥ ४ ॥ सत्तासामान्यरूपचेन्मनाग
पिविभाव्यते ॥ तत्त्वनिमेषमात्रेणजतुर्मुक्तमनामुनि ॥ ५ ॥ कुर्वन्ससारकर्माणिनभूय परितप्यसे ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मनोबुद्धि
रहकारश्चित्तपञ्चक्षयगतम् ॥ सत्तासामान्यमाभातमनस्वासकिमुच्यते ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यद्ब्रह्मसर्वदेहस्थभुक्तेपिबतिव
ल्गति ॥ आदत्तेविनिहत्यत सवित्सवेद्यवर्जितम् ॥ ७ ॥

हरत्याधम ॥ तस्यवानन्दोत्कर्षाविधिभूतब्रह्मतत्त्वबोधेनपाप्य ॥ अगेतिसबोधने ॥ ३ ॥ नजीर्यतेप्राणधारणनिमित्तैरशनायादिभिर्नपीड्यते ॥ नरुध्यतेकुड्यादिभि ॥ ४ ॥ त
त्तरअनु साधारणजन्तुशरीरोपियदिस्यात्तथापिनपरितप्यसेकिंपुनरुत्तमशरीरइत्युत्तरेणान्वय ॥ ५ ॥ यद्विभावनाज्जन्तुर्नपरितप्यतेतत्सत्तासामान्यरूपंकिनिर्विशेषमुतसवि
शेषम् ॥ आद्येतस्यविभातिवणनमसगतम् ॥ द्वितीयेतथाप्यजन्तुर्नपरितप्यतेइत्यात्यन्तिकपरितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्याशयेनराम पृच्छति ॥ मनइति ॥ मनोबुद्ध्यादिसर्वदैत
यप्रक्षयगतमन्निर्विशेषमाभानपूर्णचिन्मात्रमसत्सत्तासामान्यमितित्वयाप्यतेउतमनस्वीमनआदिसर्वविशेषवान्सर्वात्मईश्वरइत्यथ ॥ ६ ॥ नाद्यप्रपञ्चबाधोत्तरपरिशिष्टनि
विशेषमितिवाच्यंस्वप्रकाशिकसविशेषमितिवाविभज्यसत्तासामान्यमुक्तंकिन्तुसर्वजीवभावेष्वीश्वरभावेमुक्तौचयदनुस्यूतमखण्डायमानसन्मात्रतदेवोक्तंतदेवजगतस्तत्त्वम् ॥
तथानुत्तरभिन्नतानकश्चित्दोषइत्याशयेनवसिष्ठ समाधत्त ॥ यदिति ॥ आदत्तेतजाग्रत्स्वप्नसर्गकाले ॥ विनिहतिसुषुप्तिप्रलयपो ॥ सवित्सवेद्यवर्जितंतुरीयतायाम ॥ ७ ॥

स्थितमेवकंठचामीकरवद्बोधेनार्जितम् ॥ ८ ॥ तदेवविषयशदिकार्यानुस्यूतंतद्विभूतितयोपवर्ण्यतेसार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह ॥ तदित्यादिना ॥ ९ ॥ तत्तयारसनेंद्रियतया ॥ नेत्रे चक्षुरिद्रिये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहंकृत्याअहंकारतया ॥ सविदिबुद्धौ ॥ सविच्यावुद्धितया ॥ १३ ॥ १४ ॥ चेतनेचतुर्विधभूतेषु ॥ १५ ॥ तत्रविशेषाकारसत्तापित देवेत्याह ॥ अमरेष्विति ॥ १६ ॥ कालस्यक्रमेयुगसवत्सरत्वादिभेदे ॥ क्रतावित्यादिस्तत्प्रपच· ॥ १७ ॥ नियमेननियतितया ॥ १८ ॥ १९ ॥ बाल्येनेत्यादयोभावप्रधाननि

तत्सर्वगतमाद्यंतरहितंस्थितमर्जितम् ॥ सत्तासामान्यमखिलंवस्तुतत्त्वमिहोच्यते ॥८॥ तत्स्थितंखतयाव्योम्निशब्देशब्दतयास्थितम् ॥ स्पर्शेस्थितंस्पर्शतयात्वचितत्त्वक्तयास्थितम् ॥ ९ ॥ रसेलीनंरसतयारसनायांतुतत्तया ॥ रूपेरूपतयादृष्टंनेत्रेलीनंचदृक्तया ॥ १० ॥ घ्राणे घ्राणतयादृष्टंगंधेगंधतयोदितम् ॥ पुष्टंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ॥ ११ ॥ पयस्तयाचपयसिवायौवायुतयास्थितम् ॥ तेजस्तया तेजसिचबुद्धौबुद्धितयागतम् ॥ १२ ॥ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकृतौ ॥ रूढंसंविदिसंविस्याचित्तेचित्ततयोत्थितम् ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्षतयालग्नंपटेपटतयोदितम् ॥ घटेघटतयारूढंवटेवटतयोत्थितम् ॥ १४ ॥ स्थावरेस्थावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे ॥ पाषाणत्वेनपाषाणेचेतनत्वेनचेतने ॥ १५ ॥ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच ॥ तिर्यक्त्वेनचतिर्यक्षुक्रिमित्वेनक्रिमिस्थितौ ॥ १६ ॥ कालक्रमेकालतयाक्रतावृतुतयातथा ॥ त्रुटिक्षणनिमेषादौसंस्थितस्तत्तयाविभुः ॥ १७ ॥ शुक्लेशुक्लतयाजातंकृष्णेकृष्णतयास्थितम् ॥ क्रियासुस्पंदरूपेण नियतौनियमेनच ॥ १८ ॥ संस्थितःसंस्थितौस्थित्यानाशेनाशतयास्थितः ॥ उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः ॥ १९ ॥ बाल्येनबाल्येविश्रांतोयौवनेयौवनेनच ॥ जरसाचजरारूपेमरणेमरणेनच ॥ २० ॥ इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः ॥ कल्लोलसीकरोर्मीणामब्धाविवपयोभरः ॥ २१ ॥ नानातैषांत्वसत्यैवसत्येनानेनचैवहि ॥ कल्पिताचित्स्वभावेनवेतालःशिशुनायथा ॥ २२ ॥ सर्वत्रसंस्थितिमता विगतामयेनव्याप्तंमयेदमखिलंविविधैर्विलासैः ॥ चिद्रूपिणैवकलनाकलितात्मनेतिमत्वोपशांतमतिरास्वसुखंमहात्मन् ॥ २३ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्वसहाजगाम ॥ २४ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विभूतियोगोपदेशोनामषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ दिवसः ॥ १६ ॥

देशाः ॥ २० ॥ पयोभरोजलसामान्यमिव ॥ २१ ॥ कथमयमेवैकोनानात्वेनस्थितइतिचेत्स्वाज्ञानभ्रांतिकल्पनयैवनवस्तुतइत्याह ॥ नानातेति ॥ २२ ॥ हेमहात्मन्सर्वत्र सस्थितिमताचिद्रूपिणामयाआत्मनास्वेनैवेयजगत्कलनाकलिताकल्पिता इदमखिलमयैवविविधैर्विलासैर्व्याप्तममैवेयविभूतिर्नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशातामतिर्यस्यतथाभूतआस्वस्वमहिम्निविष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

दृश्यसाध्यतेयुक्त्यास्वममायासमजगत् ॥ सर्वमपाविरोधेनमात्यासर्वस्यसंभव ॥ १ ॥ यदिसर्वंजगत्परमात्मन स्वमसदृशीमातिकल्पितविभूतिस्तर्हि अस्मादिदृशास्वमवद्भाति रित्यवभासत अस्मदादिदृशातुनस्वमतुल्य किंतुदृढतर प्रत्यक्ष्येवभासतइतिवैषम्येकोहेतु नचदीर्घकालानुवृत्त्यास्माकंतथाभातीतितत्समाधानयुक्तम् ॥ ब्रह्मादीनांपरार्धद्वयापुपातनोपिचिरकालसंसारानुवृत्त्यासत्यतावाक्याधिक्यापत्तेरित्याशयेनराम पृच्छति ॥ यथेतिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ अस्माकंअस्माकमेवप्रपञ्चेदृढतर सत्यताप्रत्यय कथमुत्थितानपद्मजादीनामित्यर्थ ॥ २ ॥ अबाधितचिरानुवृत्तिरेवसत्यताभ्रमहेतुर्नबाधितचिरानुवृत्तिरित्याशयेनवसिष्ठ समाधत्ते ॥ अस्मदिति ॥ यथायपद्मज पूर्वमुपासकामस्येभूत्वातत्वज्ञानाभावादस्यप्रजापतेस्तदानीतन पूर्वसर्गइदानीमस्मदनुभूयमानसर्गवदेवआसमन्ताच्चतुर्विधभूतग्रामलक्षणजीवप्रतिभासात्मासत्यएवाभाततथापिक्षिप्रमेतत

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यथास्माकमुनेस्वप्नपुरपत्तनमण्डलम् ॥ तथैवपद्मजादीनांयदिदेहपरिग्रह ॥ १ ॥ तथैवेदंचसंजातयदिसर्वंमस्मन्मयम् ॥ तदस्माकंदृढतरप्रत्यय कथमुत्थित ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अस्मत्सर्गवदाभातिपूर्वसर्ग प्रजापते ॥ आजीवप्रतिभासात्माविधतेनतुवास्तव ॥ ३ ॥ सर्वगत्वाच्चितेःसर्वजीव सर्वत्रसस्मृति ॥ साचासम्यग्दर्शनोत्थासम्यग्दर्शननाशिनी ॥ ४ ॥ स्वप्नाभ प्रतिभासोस्ययएषसमुपस्थित ॥ अहंताप्रत्ययैकात्मासएवातिदृढस्थित ॥ ५ ॥ स्वप्नेक्षिप्रविनाशित्वयथापुंसानदृश्यते ॥ सर्वंस्वप्ने तथैवैतद्ब्रह्मणामिहलक्ष्यते ॥ ६ ॥ स्वप्नोयपुरुषस्यास्यप्रतिभासस्ययोभवेत् ॥ रामास्मदादिसर्वात्माभवेत्तादृशएवच ॥ ७ ॥ यत्स्वप्नपुरुषाज्जाततत्स्वप्नपुरुषात्मकम् ॥ भवतीत्यनुभूतंहियद्बीजतत्फलयथा ॥ ८ ॥

स्यतत्त्वज्ञानबाधितत्वादास्तवानमियते ॥ ३ ॥ यावदज्ञानतावच्चिते सर्वगत्वात्सर्वजीवोभवति सर्वमपसस्मृति सत्येवभवति साचसम्यग्दर्शनविरोध्यज्ञानोत्थासम्यग्दर्शनेननष्टशीलमस्यास्तथाविधेत्यर्थ ॥ ४ ॥ अतएवास्यप्रजापतेस्तत्त्वज्ञानबाधित स्वप्नाभ केवलःप्रपञ्चप्रतिभासोय समुपस्थित सःअज्ञास्मदादपहंतामत्ययैनैकात्माएकीभूतःसन्अतिदृढस्थित ॥ ५ ॥ तर्हिप्रजापतेरपि स्वकल्पितप्रपञ्चस्यतत्त्वबोधेनक्षिप्रविनाशिताकुतोनानुभूयतइतिचेद्योजकादृष्टेनप्रतिबंधादित्याशयेनाह ॥ स्वप्नेइति ॥ यथासुप्तपुंसास्वाप्नभागप्रदकर्मप्रतिबद्धत्वात्स्वप्नेविद्यमानमपिक्षिप्रविनाशित्वनदृश्यतेतथासमष्टिस्वप्नेजगत्यपिब्रह्मणापद्मजानामिहविनाशित्वबोधेप्रतिबंधोलक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ६ ॥ हेरामअस्यसुप्तपुरुषस्यप्रतिभासस्यप्रतीतेरयप्रसिद्ध स्वप्नःअस्मदादिसर्वजीवजगदात्मायादृशःभायनतमबाहृरूपइत्येवभवेत्प्रजापतेरपितादृशएवभवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्तुतादृश किंततआह ॥ यदिति ॥ यथातस्यामादेर्बीजमेवतत्प्रत्यक्षफलात्मनापरिणतमवस्थांतरंतद्विपर्यः ॥ ८ ॥

...र्थक्रियासमर्थोपि घनसत्यत्वभावनन्नयुक्ता... ॥ ९ ॥

अस्त्वेवंततोपिकितत्राह ॥ असत्यमेवेति ॥ असत्येनमन.पुरुषेणयत्साध्यतेतदसत्यमेवेतिसिद्धमतोजन्मांतरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थोपि घनसत्यत्वभावननयुक्ता...
येनहेतुनानयुक्ततेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम ॥ १० ॥ किंचास्मदादीनामपिस्वाप्नसर्गादियद्यासनेतत्तदानींदृढप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनेतावतास्यस
येनहेतुनानयुक्ततेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम ॥ निमेषमात्रइति ॥ वार्षि
त्वेतेत्यर्थः ॥ अभ्युपेत्यप्राजापत्यस्यसर्गस्यदीर्घकालस्थायित्वमिदंसर्वमुक्तम् वस्तुतस्तुतस्यदैर्घ्यमपिहरिश्चंद्रस्वप्नदैर्घ्यवदल्पकालेपिसंभवतीत्याह ॥ सुदीर्घेति ॥ १२ ॥ चिद्दर्पणप्रसिद्धिकल्पह
क पूरइवप्रवृद्ध पौर अयप्राजापत्य सर्गस्वप्न ॥ ११ ॥ प्रजापतेरिवसर्वेषामपिस्वस्वप्नेपुनदानींदीर्घप्रपंचताप्रत्ययोस्त्येवेत्याह ॥

असत्यमेवतद्विद्धियदसत्येनसाध्यते ॥ असत्येर्थेसमर्थेपिनयुक्तंभावनंघनम् ॥ ९ ॥ येनतेनपरित्याज्यमसद्भावनभावनम् ॥ दृढप्रत्य
यितंस्वप्नपुरुषाद्यत्समुत्थितम् ॥ १० ॥ भवत्यात्मनिसर्गादिदृढप्रत्ययमेवतत् ॥ निमेषमात्रःपौरोयंसर्गस्वप्नःपुरःस्थितः ॥ ११ ॥ तस्मिन्नि
मेषएवास्मिन्कल्पनापरिकल्प्यते ॥ सुदीर्घस्वप्नखंडोयंयथोदेतिप्रजापतेः ॥ १२ ॥ सर्गाख्यःसर्वभूतानांप्रत्येकमुदितस्तथा ॥ चित्तत्व
स्यैवभावेनसर्गवर्गपरंपरा ॥ १३ ॥ स्फुरत्यंभोद्रवत्वेनयथावर्त्तविवर्त्तनैः ॥ यथास्वप्नात्मिकैवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी ॥ १४ ॥ तदास्
भवतीदंवैतत्पदंप्रलयंगतम् ॥ यद्यथायादृशंदृष्टंतत्तादृग्विद्यतेतथा ॥ १५ ॥ नहिपर्यनुयोक्तव्याःस्वप्नविभ्रमरीतयः ॥ नतदस्तिजगत्य
स्मिन्यन्नसंभवतिभ्रमे ॥ १६ ॥ विचित्राखिपुलोकेपुदृश्यंतेवस्तुदृष्टयः ॥ जलमध्येज्वलत्यग्निर्यथाब्धौवडवानलः ॥ १७ ॥ नगराण्यंब
रेसंतियथावैमानिकाश्रयाः ॥ शिलास्वब्जानिजायंतेहेमाद्राविवपादपाः ॥ १८ ॥ एकांतेसर्वपुण्यानिसंतिकल्पतरौयथा ॥ शिलाःफलं
तिफलिवद्यथारत्नगुलुच्छकाः ॥ १९ ॥ शिलांतःप्राणिनःसंतिभेकाइवशिलांतरे ॥ दृषदोवारिनिर्यातिचंद्रकांतोपलादिव ॥ २० ॥ निमे
षेणघटोयातिपटतांस्वापसंविदि ॥ असत्यमपिबुध्येतस्वप्नेस्वमरणंयथा ॥ २१ ॥

पदृश्यत्वमिथ्यात्वेप्रयोजकंतच्चोभयत्रापिसमानमित्याशयेनाह ॥ चित्तत्वस्येति ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्प्राजापत्यपदसर्गादिसहितप्रलयगतमत्यंतासदेवेतिननिरोधोनचोत्पत्तिर्न
बद्धोनचसाधक नमुमुक्षुर्नवैमुक्तिरित्येपापरमार्थतेतीदप्रसिद्धश्रुतिवचनसंभवतीत्यर्थः ॥ नन्वत्यंतासदेवेदंचेत्कथंव्यवहारार्हमितिचेत्तथादृष्टत्वादेवनात्रपर्यनुयोज्यमस्तीत्या
ह ॥ यद्यथेति ॥ १५ ॥ अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपिनपर्यनुयोज्यतेत्याह ॥ नतदिति ॥ १६ ॥ असंभावितानावहूनाजगतिदर्शनमुदाहरति ॥ विचित्राइत्यादिना
॥ १७ ॥ हेमाद्रौनिर्मृत्तिके ॥ १८ ॥ एकांतेएकदेशेसर्वाणिपुण्यानिपुण्यफलभूतान्यभिलपितवस्तूनि ॥ पण्यानीतिपाठेपणनव्यवहारस्तद्योग्यवस्तूनि ॥ पुष्पाणीतिपाठेनुस्प
ष्टम ॥ यथाशब्दा.सर्वत्रोदाहरणार्था. ॥ फलिवद्वृक्षवत् ॥ रत्नगुलुच्छकाश्चितामणिगुच्छाः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वापसंविदिस्वप्ने ॥ २१ ॥

स्वणदीमराकिनी ॥ २२ ॥ २३ ॥ नफलतिनासयंते ॥ यथामोक्षउत्पन्नो प्रसन्नस्पतु मपच सत्योस्तु भोगा शाश्वता सतु नियतिभप्यतो वेदाअप्रमाणीभवतु इत्यादीनां विपयसत्पसकस्मानीर्षितिनाम्यपिमफलतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ असभवा असभाविताअन्येषविचिभ्रारभविभ्रमा शवरगधर्वादिमायाविलासैर्दृष्टाइत्यन्वय ॥ २५ ॥ देशेदूरत्वादौ चप्रमादशिकत्वादय कालभ्रांत्यातिक्रम क्रमधारयोमभयोगादिक्रियपाआप्यधाविद्यैरमेमणिभि सघरणीये पिशाचमदायनुभवेश्वजातास्तेनेविचिभ्रारभमिभ्र मादृष्टाइत्यथ ॥ २६ ॥ सत्यभ्यदवाथक्रियासंभवोयम्यत्तथापिपादृष्टाइतिपूर्वेणान्वय ॥ इदानीमसभवोप्ययमज्ञानाशादिर्गाषीसभवतीतिसभवउपपद्यते ॥ २७ ॥ एव मित्रार्नासभवापिसर्गरुप स्वमविभ्रमअत्पेतस्वबोधेषासंभव सन्सिद्धयेस्वरूपविभ्रांतयेभवर्तीत्यथ ॥ एवचभ्रमात्मनादर्शननासत्याकिचिदस्तिजगदात्मनादर्शनेतुनसत्यकि

आकस्मिकजलंश्योम्निध्रियतेभूतगयथ॥वितानमिवखेवारितिष्ठतिस्वणदीयथा॥२२॥उड्डीयतेशिला स्थूला पक्षवतोयथाद्रय ॥ शिलातंभ्राप्यतेसर्वननुचिंतामणेरिव॥ २३॥ चिंतितानिफलत्याशुदेवोद्यानांतरेष्विव॥ तान्येवनफलत्याशुमोक्षादीनाचराघव॥ २४॥ अचेतनोपिधुस्तकमयत्रपुमानिव॥ एवमाद्यास्तथान्येचविचिभ्रारंभविभ्रमा ॥ २५॥ दृष्टा गंधरगधवविलासैरप्यसभवा ॥ देशकालक्रियाद्रव्यरसस्घरणीयजा ॥ २६ ॥ अर्थागधर्वजनिताअनता सत्यसभवा ॥ असभव सभवोयमपिभाव्युपपद्यते॥ २७॥ सभवोऽसभव मन्यक्सिद्धयेस्वप्नविभ्रम ॥ नतदस्तिनयत्सत्यनतदस्तिनयन्मृषा॥ २८॥ सर्वसर्वेणसर्वत्रस्वप्नसर्गाभिधानके ॥ स्वप्नेनिमग्नधीर्जंतु पश्यतिस्थिरतांयथा॥ २९॥ सर्गस्वप्नमग्नबुद्धि पश्यतिस्थिरतांतया॥ भ्रमाद्भ्रमांतरंगच्छन्स्वप्नात्स्वप्नांतरव्रजन्॥ अतिस्थिरप्रत्ययभागिहजीवोविमुह्यति॥ ३०॥ श्वभ्रांतरश्वभ्रनिपातदोषात्संप्राप्नुवन्मुग्धमृग प्रयाति॥ मोहप्रपातमयेकरूपजीवस्तथासमृतिपातमृढ ॥३१॥ ॥इ वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰ जगत्स्वप्नकथननामएकषष्टितम सर्ग ॥६१॥ ॥ ७॥ ॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्रराघववक्ष्येहमितिहासमिमश्टणु ॥ यद्वृत्तकस्यचिद्भिक्षो किंचिन्मननशालिन ॥ १ ॥ आसीत्कश्चिन्महाभिक्षु समाध्यभ्यासतत्पर ॥ नित्यंस्वव्यवहारेणक्षिपयत्यखिलंदिनम् ॥ २ ॥

चिदस्तीनिफलितमित्याह ॥ मतविति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथामुग्धोमृग श्वभ्रगुनिपातयतीतिश्वभ्रनिपातस्तयाविधास्यमोहदोषाच्छ्वभ्राच्छ्वभ्रांतरमयातितथासमृतौ पातयतीतिसमृतिपातारागादयस्तस्मात्मूढोजीव पातमयनयाएकरूपनमृगयन्मध्येनिर्गमनमस्तियथतयाविभमोहदेहादिगतमयेशाश्वमभयातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशनि॰पू॰ एकषष्टितम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चिचिभ्रमवासनायोगान्नानादेहाभिविभ्रमम् ॥ वर्ण्यतेजीवटाख्यानेभिक्षुमानसचेष्टितम् ॥ १ ॥ अथमस्मिन्नुपमार्थभ्रांतरगच्छन्चिन्निमर्षितेर्थेउदाहरणभूतमितिहासपुरातनम ॥ यद्वृत्तसपन्नम् ॥ १ ॥ महान्भ्रांतिदांतिवैराग्यादिसपन्नोभिक्षु परिव्राट् ॥ स्वस्यसहायत्वाभावोचितव्यवधननादिव्यवहारेण ॥ २ ॥

समाधिश्चित्तस्य ध्येयाकारदार्ढ्येनपूर्वस्वरूपशून्यत्वापादनंतदेवार्थमात्रनिर्भासस्वरूपशून्यमिवसमाधिरितिपतंजलिवचनात् ॥ तदभ्यासनशुद्धं पूर्ववासनात्याग[illegible] ॥ अशु
जलवीचितामिव ॥ ३ ॥ एकधीरेकाग्रचित्त. ॥ ४ ॥ सामान्यजना शास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तिता चित्तचेष्टानुसारिताम् ॥ ५ ॥ नरांतरयतिधर्मानियन्त्रितपामरपुरुषांतररूपं
यथा अंबुआवर्त्तनेकृते प्राक्तनप्रवाहस्पंदस्यसमसंस्थानस्यचसंत्यागमात्रेणनाभ्याकारमावर्ताख्यरूपांतरेणतिष्ठतितद्वत् ॥ ६ ॥ तत्रनांतरीयकीनामकल्पनामाह ॥ तेनेति ॥७॥
॥ ८ ॥ दृष्टोमत्तः ॥ ९ ॥ पाठेरध्ययनैः सत्कर्मानुष्ठानैश्चतुष्टिमत्सतुष्टनपृथक्जनचरित्रेण ॥ १० ॥ अहर्व्यापारनिष्ठयाश्रांतइतिशेषः ॥ अतःसंस्कारात्मनालीनाव्यवहृतिर्य

समाध्यभ्यासशुद्धंतत्तस्यचित्तंक्षणेनयत्॥ चिंतयत्याशुतद्भावंगच्छत्यंब्विववीचिताम्॥३॥कदाचित्ससमाधानविरतोतिष्ठदेकधीः॥ किंचित्संचिंतयामासस्वासनस्थःक्रियाक्रमम्॥४॥तस्यचिंतयतोजाताप्रतिभेयमितिस्वतः॥ भावयाम्याशुलीलार्थंसामान्यजनव त्तिताम्॥५॥इतिसंचिंत्यचेतोस्यस्थितंकिंचिन्नरांतरम्॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तनेंब्विव॥६॥ तेनचित्तनरेणाथकृतंनामा त्मवांछया॥ जीवटोस्मीतिसहसाकाकतालीयवत्स्थितम्॥७॥ जीवटोविजहाराथसस्वप्नपुरुषश्चिरम्॥ स्वप्ननिर्माणनगरेकस्मिंश्चि त्पुरवीथिषु॥८॥तत्रपानंपपौमत्तोभृंगःपद्मरसंयथा॥ लीलयैवदृढंदृष्टःसुष्वापघननिद्रया॥९॥ स्वप्नेददर्शविप्रत्वंपाठानुष्ठानतुष्टिम त्॥ प्रतिभामात्रसंपन्नंचित्तेदेशांतरमिवत्॥ १० ॥ कदाचित्सद्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया ॥ सुष्वापांतर्व्यवहृतिर्बीजतायामिवद्रु मः॥ ११ ॥ द्विजोपश्यत्स्वयंस्वप्नेसामंतत्वमथात्मनि॥ ससामंतःकृताहारःकदाचिद्घननिद्रया॥ १२ ॥ अपश्यद्राजतांस्वप्नेककुब्वलय पालिनीम्॥ लालितांभोगपूगेनपुष्पौघेणलतामिव॥१३॥ सकदाचिन्नृपःस्वस्थःसुष्वापास्तमितेहितः॥ पुरोभाविनिजाचारःस्वकार्य मिवकारणे॥ १४॥ अपश्यत्स्वात्मनिस्वप्नेसुरस्त्रीत्वमनिंदितम्॥ वृक्षकोशरसोल्लासोमंजरीत्वमिवोदितम्॥ १५ ॥ सासुरस्त्रीरतिश्रां तानिद्रांगाढामुपागता॥ मृगीत्वमात्मनिस्वैरमावर्त्तत्वमिवांबुता॥ १६ ॥

स्य ॥ यथाबीजतायांद्रुमोंतर्गतविटपादिसंस्कारआस्तेतद्वत् ॥ ११ ॥ सामंतत्वमाडलिकराजताम् ॥ १२ ॥ कृताहारोभुक्तवान्सन्सुप्तोघननिद्रयाराजतासाम्राज्य ककुभा दिशावलयानिपालयितुशीलयस्यास्तथाविधाम् ॥ १३ ॥ पुरोभावीफलदानायोपस्थितोनिजःस्वीयःकृयासक्तिरूपआचारोयस्य ॥ स्वकार्यंवृक्षादि॥ कारणेबीजे ॥ १४ ॥ बहुपुरुषसंभोगेप्यनिंदितसुरस्त्रीत्वमप्सरस्त्वम् ॥ रसोल्लासेचेतनत्वकल्पनयोक्तिर्लक्षणयावृक्षजीवोक्तिर्वा ॥ १५ ॥ मृगीनयनसौंदर्याभिलाषवासनयामृगीत्वमपश्यदित्यनुकृष्य ते ॥ अंबुताअंबुसाम्यावस्था ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तिरश्चांस्वमदर्शनमस्तिनवेतिसविज्ञानापत्याह ॥ तियञ्चइति ॥ चित्तस्यदृष्टश्रुतसंस्कारमाहित्वात्ततिसंस्कारेस्मृतिवत्स्वमस्याप्यवर्जनादित्याशय ॥ १८ ॥ लता पल्लवासक्तिवशाल्लतावभूव ॥ वनदेवीनामनेनप्रसिद्धलतागृहमिवविलसनशीला ॥ १९ ॥ सालताकंचित्कालमतसंचित्यासाक्षिचैतन्येननिद्राजडतांसुषुप्तिमनुभूयबीजांतस्था याभाव्यंकुराकारायाधियोरूपमिवस्वरूपयस्यास्तथाविधयास्वमोन्मुख्याधियाभ्रमराकारोद्बुद्धसंस्कारयाआत्मानंभ्रमरमपश्यदित्यन्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कौसुम मधुमकरंदपपौदनिशेष ॥ २३ ॥ व्यसनीअत्यासक्त सद्यविसस्यनालगोनालसलग्न ॥ २४ ॥ पवम्यवसितम् ॥ जृंभतेवर्धते ॥ २५ ॥ तेनगजेनसाभ्रमराश्रितानलिनीमर्दिते

साशृंगीलोलनयनाकदाचिन्निद्रयाहृता ॥ स्वप्नेददर्शवल्लीत्वंस्वाभ्यासाद्दृढमात्मनि ॥ १७ ॥ तिर्यञ्चोपिप्रपश्यंतिस्वप्नंचित्तस्वभावत ॥
दृष्टानांचश्रुतानांचचेत स्मरणमक्षतम् ॥ १८ ॥ साबभूवलतापुष्पफलपल्लवशालिनी ॥ वनदेवीवनोद्यानलतागृहविलासिनी ॥ १९ ॥
बीजांतस्थांकुराकाररूपयेहाधिरूढया ॥ सापश्यदत सविस्यासुकुटलवनमात्मन ॥ २० ॥ कंचित्कालंसुषुप्तस्यकलयाजडतांघना
म् ॥ अनुभूयददर्शाथस्वात्मानंभ्रमरंस्थिरम् ॥ २१ ॥ षट्पदोविजहारायवनेवनलतास्वसौ ॥ पद्मिनीपुच्फुल्लासुतरुणीष्विववल्लभ
॥ २२ ॥ प्रियाबिंबाधरस्वादुरसवत्कौसुममधु ॥ भ्रमत्कुसुमसंघासुमुक्तावल्लीविलासिषु ॥ २३ ॥ सयपुवसरोजिन्याव्यसनीविसना
लग ॥ क्वचिदेवरतिंत्यक्तेतिचेतोजडमतेरपि ॥ २४ ॥ तामाजगामनलिनींपरिलोलयितुंगज ॥ रम्यवस्तुक्षयायैवमूढानांजृंभतेपदम्
॥ २५ ॥ नलिनीमर्दितासैवसमंतेनसषट्पद ॥ गतोदंतांतरंव्रीहिरिव चूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ भ्रमरोवारणालोकाद्वारणालोकभावना
त् ॥ ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् ॥ २७ ॥ शुष्कसागरगंभीरंगज खातेपपातह ॥ तमोघनघनेशून्येसंसारइवजीवक ॥ २८ ॥
घभृववल्लभोराज्ञोमहापरचलांतक ॥ सदामदयलक्ष्मीमोपूर्णोतीवनिशाचर ॥ २९ ॥ कदाचिदसिनिस्त्रिंशाच्छिन्न सोस्तमुपाययौ ॥
विवेकानिलनिर्लूनरूपाजीवहवात्मनि ॥ ३० ॥

स तेनमालनसमसपट्पदोगअस्यदंतांतरंगत सस्यसलमरूप्यव्रीहिरिवचूर्ण्यमाणश्चूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ वारणस्यालोकादवलोकनाद्वारणस्यालोक्यतइत्यालोकआकारस्त द्भावनायात्मानमत्तहस्तितयाउदितमुत्पन्नंददर्श ॥ २७ ॥ सगज खातहस्तिपकनिर्मितगर्ते घनेभ्य मसलादिवधेभ्योपिघनेकठोरेससारजीवकइवपारवश्येनु स्वान्यननुभवन् ॥ २८ ॥ निशाचरदस्युतराम्यपि ॥ २९ ॥ सकदाचिदुपस्थितेनिशायुद्धेचरतीतिनिशाचर सन्नसिभिर्दीर्घस्त्रिंशैर्निर्गतासिशस्त्रोंगुलिभ्यानिस्त्रिंशा कृपाणिकास्ताभिश्छिन्न सन्नस्तमुपाययौ ॥ जीवोजीवोपाधिर्देहाभिमानश्च ॥ ३० ॥

गजघटानाहस्तिसमूहानांकुंभस्थलायेभ्यउच्चलितानुड्डीनान् ॥ अभ्यासाच्चिरपरिशीलनसंस्कारात् ॥ अल्पुड्डयनदर्शनसंस्कारोद्बोधितादित्याशयः ॥ ३१ ॥ पुन पूर्ववासनये त्यर्थः ॥ अबोधिन अज्ञस्य ॥ शेषेषष्ठीनतुकर्त्तरि नलोकेतिनिषेधात् ॥ ३२ ॥ सविस्त्यादर्शनेनतदुद्बोधितवासनयेतियावत् ॥ ३३ ॥ योनिष्वन्यासुसल्लुठन्नित्युक्त्या हस पद्मवनेभूत्वाविध्यकच्छेचवारण. हरिणोदेहयत्रादावित्यादिवक्ष्यमाणदिशाअतरालेपचाशीतिजन्मानिजातानीतिगम्यते ॥ तथाचात्रोक्तहंसजन्मद्वयानतरंरुद्रतागतःससार शतपर्यतेरुद्र'सोहंव्यवस्थितइतिवक्ष्यति ॥ सकदाचित्पुनर्हंसजन्मप्रामोऽन्यैर्हंसै सगतोविजहारेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्रहससंसदिब्रह्महसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात्सशब्दातन्नाम सहितातदाकारार्थवतीचेतिद्वेधापिब्राह्महसात्मिकासवित्अहमपीदृशोब्राह्महस स्यामितिवासनातत्रतस्मिन्जन्मनितस्यहसभूतस्यास्यभिक्षुमनसःप्रागुवर्णिताडरसस्थबर्हिवत्

पश्यन्गजघटाकुंभस्थलाग्रोच्चलितानलीन्॥ गंडस्थभ्रमराभ्यासाद्रजोभूयोप्यभूदलिः ॥ ३१ ॥ सेवमानोवनलतांपुनरायात्सपद्मिनीम्॥दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामबोधिनः॥३२॥ तत्रहस्तिखुराक्रांतःपुनःसंचूर्णतांययौ॥पार्श्वस्थहंससंवित्त्याबभूवकलहंसकः॥३३॥कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसंलुठन्॥ कदाचिद्बहुभिर्हंसैःसंगतोविजहारह॥३४॥ब्राह्महंसात्मिकासंवित्सशब्दार्थवती मनाक्॥ तत्रपुष्टास्यतस्यांतःप्रागंडरसबर्हिवत्॥३५॥ सतच्चिंतांचरन्मृतोदृढंव्याधिघुणाहतः॥ तत्संवित्त्यनुसंधानाज्जातःपद्मजसारसः॥३६॥ तत्रातिसंततविवेकवतोविलासैःसंबोधितोविगतलौकिकवस्तुदृष्टिः॥ मुक्तःस्थितोननुयुगांतविधौविदेहमुक्तेनतेनकिमुभाविविभाव्यमेतत्॥ ३७॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू० जीवटोपाख्यानेस्वप्नशतरुद्रीयेभिक्षुसंसारोदाहरणंनामद्विषष्टितमःसर्गः॥६२॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सकदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरेखगः॥ वैरिंचनलिनीनाललीलालाभेनलीलया॥ १॥

पुष्टाघनीभूतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सताब्राह्महसचितामेवदृढचरन्नावर्तयन्व्याधिघुणाभिहतोमृत.पद्मजस्यसारसोलक्षणयाहसोवाहनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रतस्मिन्जन्मनिब्रह्मलोकेचअतिशयेनसततैर्विवेकवतःप्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैःसम्यग्बोधितः अतएवविगतालौकिकवस्तुषुभोग्यवर्गेषुसारतादृष्टिर्यस्यतथाविधःसन्मुक्तोजीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः ॥ एवजीवतैवनिरतिशयानदमोक्षसुखेलब्धेसति ब्रह्मणासहतेसर्वेसप्राप्तेप्रतिसचरे परस्यातेकृतात्मानःप्रविशतिपरपदमितिश्रुतेर्युगातविधौद्विपरार्धावसानेब्रह्मणासहविदेहमुक्तेनतेनहसेनकिमधिकभाविसाध्य एततसुधीभिर्विभाव्यचित्यम ॥ उइतिवितर्के ॥ ज्ञानेनैवसमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानदावाप्तेश्चसपादितत्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्यकृतकृत्यत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०नि०पू० द्विषष्टितम सर्ग॥ ६२ ॥ ॥७॥ ॥ रुद्रभूतेनतेनात्रपूर्वदेहप्रबोधनम ॥ तेषाचशतरुद्रत्वमैकात्म्यचेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ सहमोलीलयाअनायासेनैववैरिचासननलिनीनालेलीलाःक्रीडास्तल्लाभेनपद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेति यावत ॥ कदाचित्पद्मजेनसहरुद्रपुरगतोरुद्रददर्श ॥ १ ॥

नप्रवद्रस्यज्ञानयोगैश्वर्यादिसद्गुणोत्कर्षदर्शनात्तस्यहंतस्याहमपिरुद्राहंभावनयारुद्रः स्यामितिनिश्चितावुद्धिरभूत् ॥ ननुजीवन्मुक्तस्यनिर्वासनस्यहंसस्यकथंरुद्रत्वस्पृहा न
ज्ञावनाभ्यासनदेहत्यागनपुनारुद्रशरीरधारणंच ॥ यदितुभरतस्यत्रिजन्मभिरितिन्यायेनतस्यनानादेहभोग्यप्रारब्धशेषाद्देहांतरधारणंतर्हिरुद्राहंभावधारणवर्णनस्यानुपयोग
प्रसंगात् रुद्रस्यभरतपातन्नावस्यकर्मफलत्वायोगाच्चेतिचेत्तत्राह ॥ प्रतिबिंबवदिति ॥ नायमस्योरुद्रभावःकिंतुप्रतिबिंबवत्तत्सारूप्यमुक्तिःसाचकर्मोपास्तिफलभावस्येव ॥ दे
वोभूत्वादेवानप्येतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ २ ॥ नाप्येतज्जन्मांतरंकिंतुप्रारब्धशेषोपनीतयेच्छयायोगिसम्मानसदेहांतरकल्पनेनपूर्वदेहत्यागमात्रमित्याशयेनाह ॥ रुद्रभूतवपुरिति
॥ ३ ॥ गणकोटिपुगरिष्ठयाश्रेष्ठयागाणपत्यपदप्रतिपत्तियावत् ॥ ४ ॥ सारूप्यमुक्तौजगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेपिज्ञानैश्वर्यादिनाप्रसिद्धरुद्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह ॥रु
द्रस्त्विति ॥ अनुत्तमज्ञानैश्वर्यविलासैश्चप्रसिद्धरुद्रेणकृतयासाम्येन ॥ ५ ॥ स्वयमेवेतिस्वमनस्येवोवाच ॥ ६ ॥ ७ ॥ आइतिस्मरणद्योतकोनिपात ॥ अहंप्रथममाक्तनपार

तथ्रबुद्धिरभूत्तस्यरुद्रोहमितिनिश्चिता ॥ प्रतिबिंबवदादर्शेद्रागित्येवहिर्बिंबिता ॥ २ ॥ रुद्रभूतवपुस्तत्रतनुंतत्याजतामसौ ॥ गध पव
नतांगच्छन्कुसुमजपकयया ॥ ३ ॥ सरुद्रोरुद्रभवनेविजहारयथेच्छया ॥ तैस्तै शिवपुराचारैर्गणकोटिगरिष्ठया ॥ ४ ॥ रुद्रस्त्वनुत्त
मज्ञानविलासैकतयातया ॥ स्वमशेषचरत्तांतमपश्यद्व्याक्तनधिया ॥ ५ ॥ निरावरणविज्ञानवपु स भगवांस्तदा ॥ उवाचस्वयमेकांते
स्वस्वप्नशतविस्मित ॥ ६ ॥ अहोनुचित्रामायेयततोविश्वविमोहिनी ॥ असत्यैवापिसद्रूपामरुभूमिषुवारिवत् ॥ ७ ॥ इतिप्रथममाज्ञा
तचिदोहंचित्ततांगत ॥ सवसपन्नसर्वज्ञगगनादिविभावनात् ॥ ८ ॥ यदृच्छयास्थितोजीवोभूततन्मात्ररंजित ॥ कस्मिंश्चिद्भवत्स
र्गभिक्षुरक्षुभितोभित ॥ ९ ॥ तेनावयवबंधेनग्रहि स्वैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारभ्येतिभावत ॥ १० ॥ सर्वभावोपमर्दे
नतदभ्यासवशात्तदा ॥ तामेवसोन्वभूद्भिक्षुस्त्यक्त्वान्यमननोदयम् ॥ ११ ॥

मार्थिकस्थिस्याचिरेण ततोमाययाचित्ततांबहुस्यांप्रजायेयेतिसमसंकल्पवसितांगतइत्यादीरमाज्ञातस्त्वमित्यर्थ ॥ तादृशसंकल्पादेवाहंसर्वसंपन्न सर्वेश्वरोसर्वज्ञोजडोरोगम
नादिविभावश्चजातइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ततोयदृच्छयाव्यष्टिसमष्टिलिंगस्थूलदेहेचिदाभासात्मनानुप्रवेशोभूतिःस्थूलैस्तन्मात्रैः सूक्ष्मैश्चतैर्देहैस्तादात्म्यसंसर्गाभ्यासेनतद्वासनाभिर्वि
विधभिन्नपदद्वयरंजित सन्नुभावोभूत्वाहंस्थितइत्यर्थ ॥ सचजीवःअनादिकालाज्जन्मपरंपरामनुभवन्कस्मिंश्चित्सर्गेवैराग्यसमाधिपाटवादभितोविषयैरक्षुभितोभिक्षु परिव्राड्
भवत् ॥ ९ ॥ आत्मज्ञानमयान्यस्यतस्यरम्येवासनस्तुनीरंधर्हेणाहयहेणवाचित्तनिरोधाभ्यासपाटवेनपूर्वदेहादेरात्यंतिकविस्मरणशक्त्युद्भवंदर्शयति ॥ तेनेत्यादिना ॥ तेनभिक्षुणाव
द्भयासनस्थैर्येणस्थूलदेहावयवानांहस्तपादादीनांलिंगदेहावयवानांप्राणेंद्रियादीनांचबंधेननिरोधेनबहिर्वैमतादिविषयेचित्तस्यप्रवाहैर्मानसपूजादिलीलारभ्येतिभावतःअ
विलुलिताकाराआरभ्यनतदासनदभ्यासवशात्तामेवलीलांतत्त्विरुद्धसर्वभावोपमर्देनान्वभूदितिपरेणान्वय ॥ १० ॥ ११ ॥

[illegible]
जतिशुप्यतीतियावत् ॥ १२ ॥ तस्यैवसिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनप्रवृत्तावनर्थपरपरोदयोभूदित्याह ॥ सइत्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनिषु ॥ जरठवासनइत्यनेनशास्त्रीयवा
सनाशैथिल्येअनाद्यनर्थवासनोद्भवोऽवश्यभावीतिसूच्यते ॥ १३ ॥ तानेवसनिमित्तप्रपचयति ॥ आत्मनीत्यादिना ॥ भावस्योद्भूतस्यअभावस्यानुद्भूतस्यचविपर्यासेवैपरीत्ये
साध्येअभ्यासपाटवादिबलवानेववासनाचयोवर्धतेउद्भवतिअन्यस्तिरोभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मप्रचयसहितयाकामुकतया ॥ १६ ॥ लोचनपदेनमृगलोचनसौ

चमत्कृतिश्वेतसियारूढासैवविजृंभते ॥ वल्लीत्यजतिनैदाघीपीतमप्यंबुमाधवम् ॥ १२ ॥सभिक्षुर्जीवटोभूत्वाजंतुर्जरठवासनः ॥ तेषु
देहेषुवभ्रामरंध्रेष्विवपिपीलिका ॥ १३ ॥ आत्मनिद्विजभक्तत्वात्सोपश्यद्विजतामथ ॥ भावाभावविपर्यासेबलवानेववर्धते ॥ १४ ॥
सामंततामवापासौविप्रःसंततचिंतिताम् ॥ सातत्येनरसःपीतःफलतामेतिपादपे ॥ १५ ॥ राज्यार्थधर्मकार्याणांकर्तृत्वात्सोभवन्नृपः ॥
सकामुकतयाराजासुरस्त्रीत्वमवापह ॥ १६ ॥ लोलालोचनलोभेनसामृगीरसशालिनी ॥ बभूववासनामोहश्चाहोदुःखायजंतुषु ॥ १७ ॥
मृगीसावतचित्तस्थावभूवविपिनेलता ॥ अवश्यंभाविलवनंलतिकानुबभूवह ॥ १८ ॥ अंतःसंज्ञाचिराभ्यस्तंभ्रमरत्वमथात्मनि ॥ सा
पश्यत्सावमर्द्दनसदातद्भावभाविता ॥ १९ ॥ सवारणखुरक्षोदमनुभूयाथभावितम् ॥ भूयोभूयःप्रबभ्राममहासंसृतिसंभ्रमान् ॥ २० ॥
संसारशतपर्यंतेरुद्रःसोहमहंस्थितः ॥ अस्मिन्संसारसंरंभेस्वमनोमात्रसंभ्रमे ॥ २१ ॥ एवमत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु ॥ बभ्री
ष्वहमतिभ्रांतस्त्वशून्यास्विवभूरिशः ॥ २२ ॥ कस्मिंश्चिदभवंसर्गेत्वहंजीवटनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः
॥ २३ ॥ हंसःपद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारणः ॥ हरिणोदेहयंत्रादौदशामहमिमांगतः ॥ २४ ॥ अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥
समतीतान्यनंतानिदिनर्त्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममप्रथममेवप्राक्कलितस्यपरात्पदात् ॥ तत्त्वज्ञानितयारूढोभिक्षुत्वेयोग्यताक्रमः ॥ २६ ॥
भुयोभूयोप्यतिक्रम्यगतश्चब्रह्महंसताम् ॥ सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसंगमोदयात् ॥ २७ ॥

दर्यलक्ष्यतेतल्लोभेनलोला रसशालिनीरंजिता ॥ १७ ॥ लवनछेदनम् ॥ १८ ॥ सावमर्द्दनछेदनावमर्द्दसहितलतादेहेन ॥ १९ ॥ भूयोभूयइत्यनेनांतरालिकानिवारणालिहंसा
दीनिनवतिजन्मानिस्मृतान्युच्यते ॥ २० ॥ सभिक्षुरहसन्नेवरुद्रोहमितिस्थितः ॥ २१ ॥ अशून्यासुसत्यास्विवभातासु ॥ २२ ॥ २३ ॥ विंध्यकच्छेवारणोहरिणश्चाभवम् ॥
इत्थंदेहयंत्रेआदिपदान्मनोयंत्रेचाहमिमावर्णितरूपादशागतः ॥ २४ ॥ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपरात्पदाच्चिदेकरसरूपाच्चलितस्यप्रच्युतस्यात्रास्मिन्ससारेवर्षसहस्राणिच
तुर्युगशतानिचअनतानिसमतीतान्यनतानिदिनर्त्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममभिक्षुत्वेतत्त्वज्ञानितयाभवितुंयोयोग्यताक्रमःश्रवणमननाद्यभ्यासरूपोरूढोपिप्रमादादतिक्रम्य
भूयोभूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्महसतागत.सएवप्राक्तनोऽभ्यस्यतइत्यभ्यासकर्मोरुद्रसगमोदयाद्रुद्रत्वेतत्त्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अतएवशास्त्रायत्नसाधनाभ्यासोप्यायामप्राविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यंतमरसेनजन्मसहस्रेणाप्यवहितोपी
निरोध ॥ २८ ॥ तसमशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितोपिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ नसशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमे
वप्राक्तनसंस्कारादुद्भविष्यतितद्व्लादेवापुरुष अशुभवासनांहास्यतिचेतिपुरुषप्रयत्नविधानव्यर्थमित्याशंक्याह ॥ सगतीति ॥ हानुकूलवासनाजालं जिहासतःपुंसएवप्राक्तन
सद्वासनाभ्यासःकालांतरेस्वोदयप्रतिसस्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ सचयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसद्य
सवस्याशयेनाह ॥यद्यतिति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयेरेसतोपास्त्याविषयमोपियथाजाग्रत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यवेभवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्थाकिंवाच्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यंतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात् ॥
अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतश्चैषकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुपममीक्षते
॥ ३० ॥ यद्येहाभ्यस्यतेजन्तयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदु खायच्चसुखायच ॥
उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारंगुल्मकत्वमिवांकुर
॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानांकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितत्क्रमेणालमस्तुन ॥ ३४ ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
णवत् ॥ असवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपेणापरंसत्त्वेवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्विनोदायकिंचित्सानकरिष्यति
॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वससारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसंचित्यरुद्रोसौतसर्गंप्र
जगामह ॥ यत्राभिसुविहारस्य सुमःशवइवस्थित ॥ ३८ ॥

वस्तुगोचरःप्रवणाद्विमयल्नप्रमाणमप्यपरमार्थस्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदु खमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव
नाच्छेदएवास्त्यात्यंतिकानर्थत्रयोनांतरालिकश्वस्वाद्विमामिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तांतद्देवताशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियांकरोतिमच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥
किंचानात्मभावनारूढएवायमनर्थ सकथतद्भावनासेव्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नचातदुच्छेद साध्योस्तीत्यो
च्छिन्नतास्त्वतइत्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथवामास्त्वसंवदनतत्त्वज्ञानबाधितस्यसवेदनेपिबाधितादेवभयजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावाद्यस्तुनलीलाहेतुत्वादेस्या
ह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानसत्तास्वरूपेणाजगदाकारभावमालालनीकौतुकहेतुरेवपरंवतिमातिना सिकससम्यानर्त्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदनुमाचन
प्यनर्थंसानकरिष्यतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तत्तस्मात्कौतुकवशाद्देवोत्थायतान्सर्वान्स्वसंसारानालोकयामि सम्यगालोकदानेन तेभ्य एकीकरोमीति ॥ ३७ ॥

... योजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्यजीव
बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्यजीव... विचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषां
टादिरुद्रातशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेन विचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषां ... रुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
माकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वाप्मरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय ... पितज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम
यौ ॥ ४० ॥ जीवटससारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनभूलोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम्
रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत ॥ ३९ ॥ योजयामाससस्माराभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥
बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
था ॥ बोधादविस्मयाहोंऽपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभातंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेंक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशकचितंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंग्रामास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमयैवान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघद्
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥
तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणंग्रहोयस्यतथाविधंतंजीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदतचसर्वस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अतएकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिःसघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारवृत्त्यायाश्चेतितंपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंतः ॥ ५४ ॥

अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोऽप्यायाभूयोविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्बुद्धपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यतमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपी तिशेष ॥ २८ ॥ नसशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितापिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ नसशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमे वपाकनसंस्कारादुद्भविष्यतितद्बलादेवायपुरुष अशुभवासनांहास्यतिवेतिपुरुषप्रयत्नविधानव्यर्थमित्याशङ्क्याह ॥ सगतीति ॥ हातुदुर्वासनाजाल जिहासत पुसएवप्राक्तन सद्वासनाभ्यास कालांतरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्भवतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सप्रयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसह सैवेत्याशयेनाह ॥यच्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयेसतोपास्त्याविषयमोपियप्रजायत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्भाक्त्वाप्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसगमात् ॥
अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतस्यैपकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुद्यममीक्षते
॥ ३० ॥ यच्चेहाभ्यस्यतेजसयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ॥३१॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदु खायचसुखायच ॥
उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारगुल्मकत्वमिवांकुर
॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणैपानकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितक्रमेणालमस्तुन ॥३४॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
णवत् ॥ असवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५॥ असन्मयीस्वरूपैपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्विनोदायकिंचित्सानकरिष्यति
॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वससारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७॥ इतिसचिंत्यरुद्रोसौतसर्गंप्र
जगामह ॥ यत्रभिक्षुर्विहारस्य सुमनशवद्दवस्थित ॥ ३८॥

वस्तुगोचरभ्रमणाविषयप्रमाणगम्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदु खमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव नोच्छेदएवास्यात्यतिकानर्थजयोनांतरालिकरक्षत्वादिभामिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ नांतदिसताशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियाकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥ किंचानात्मभावनाकृतएवायमनर्थसकपतर्भीरुपासेव्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नचातदुच्छेदसाध्योस्तिनित्यो च्छिन्नत्वादसतइत्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथचामात्मसवेदनतस्वज्ञानबाधितस्यसवेदनेपिबाधिताहेरिवभयजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावाद्वस्तुतलीलाहेतुत्वाच्चेत्या ह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअविद्यामससारस्वरूपपाजगदाकारभावनालक्ष्मीकौतुकदेहुरेवपरंतनिशातिभासिकसत्तयावर्त्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदणुमात्रम प्यनर्थसानकरिष्यतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तत्तस्मात्कौतुकसारेषोत्थापनसम्पन्नाककस्यपदोभस्यमानेनतेभ्यउपाधिभ्योविविक्तमात्मानमेकीकरोमि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

जयामास ॥ अतएवभिक्षोजागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्य

बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोजागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्य
टादिरुद्रातशरीराणातत्प्रपंचानाचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
माकल्पातमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीरायनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौ ॥ ४० ॥ जीवटससारब्रह्माडातरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनभूलोकगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम् विपयमंडलातर्गतदेशम् तच्चगृहम्

रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
था ॥ बोधादविस्मयार्होपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विपयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूर्ष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विपयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशेक्वचित्तंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंप्राप्तास्तद्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमरैर्वान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणमहोयस्यतथाविधतंजीवटचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदतचसर्वस्वप्रभावस्थापयित्वाअतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसस्रुतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अतएकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभि सघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारवृत्त्यायाश्चेतितपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंत ॥ ५४ ॥

मनसाप्रातिभासिकशरीरेणच ॥ अभ्यंतरालेभ्रमानांसवाधनमाभमतानांमुसजीवनमपिबोध्यम ॥ ५७ ॥ ब्रह्महसरूपाईद्वांचित्तपरिणतिम् ॥ रुद्रचित्तचेतनांशैरवचित्तचेतनम स्वाज्ञानैश्वर्यसंपन्नत्वाद्यात्तमम ॥ तेसर्वेवेहारुद्राणांशतम् ॥ ५६ ॥ तदवाह ॥ एकेति ॥५७॥ प्रातिभासिकसर्वसंसारस्यसर्वधिआधारभूतम ॥ सर्वजगदनश्वस्वयमंतर्यामि मयास्थितम॥५८॥ ईदृश्येवसहस्राणिसहस्रशायरुद्राअधिभूम्यामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानांरुद्राणांस्थितिरित्याशयेनाह ॥शतेति॥ भिक्षुरुद्रकल्पितशतजगतांमध्यएतस्मांभोचम निअनुभूयमानतयासस्थितजगत्एकादशामामररुद्रससारविद्धि ॥ ५९ ॥ ननुभिक्षुत्वमससारा सर्वेपिसर्वे कुतोनानुभूयतत्तमाह ॥ योयदति ॥ सउक्तलक्षणोजीवस्ययाय स सार अभित समुदेति ॥ तथनेगुससारेष ॥ ६ ॥ मनसाप्रबुद्धास्तत्त्वविदस्तुतेजीवि सहमिलंतीतिसर्वपश्यंतीत्याशय ॥ ६१ ॥ मेलनेपहेतु स्थौल्यापगमइत्याशयनाह ॥ यथे

अथतेराजससारजग्मुस्तत्रविमोध्यतम् ॥ चेतसैवमथान्यासुभ्रमु ससारभूमिषु ॥५५॥ प्राप्यतांब्रह्महसेहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समा जग्मुर्विरिंजुश्वरुद्राणामुत्तमशतम् ॥ ५६ ॥ एकसविद्धिन्नतनुचित्रचेष्टितवेष्टितम ॥ एकरूपमनेकाभरूपतत्पारमेश्वरम् ॥ ५७॥ रुद्रा णांतच्छतमथनिरावरणचिन्मयम् ॥ सर्वससारसंयधिस्थितमर्वजगत्स्थितम् ॥ ५८ ॥ शतरुद्रशतानांहसतिरामममहीतिहि ॥ एतदेका दशांविद्धिससारप्रतिमस्थितम् ॥ ५९ ॥ योयोभित सजीवस्यसंसार समुदतिहि ॥ तत्राप्रबुद्धाजीवौघा पश्यतिनपरस्परम् ॥ ६० ॥ मिलतिहिमनोबुद्धास्तरंगाइववारिधौ ॥ अप्रबुद्धासुतन्मात्रनिष्ठालोष्टवदास्थिता ॥ ६१ ॥ यथाद्रवत्वाद्वीच्यमुत्वन्योन्यसमिलत्यल म् ॥ तथाप्रबुद्धाजीवौघामिथश्चित्त्वान्मिलंत्यलम् ॥ ६२ ॥ प्रत्येकमुदितेचैतेसमारेजीवराशय ॥ चिद्धातो सर्वगत्वेनत्वसत्या सत्यव त्स्थिता ॥ ६३ ॥ यथदाखन्यतेभूमेस्तत्तत्रामयथानभ ॥ सर्वगायाश्चितर्यथकुत्यतेतत्तयैवचित् ॥ ६४ ॥ सर्वप्रपचभूतानियथानुभ वसीहहि ॥ तथेहसर्वभूतात्मचित्त्वंसर्वत्रविद्यते ॥ ६५ ॥ यच्छालभंजिकावृक्षेशैलेश्वभ्रगतंतकम् ॥ प्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मातथाचितिजग त्स्थितम् ॥ ६६ ॥ अवेदनेपरेशुद्धेवेदनयज्जगत्स्थितम् ॥ अकारणमचैतन्यशून्यत्वेनयथानभ ॥ ६७॥

ति ॥ ६२ ॥ सर्वजीवतत्त्वभूतप्रतिस्थलाजएवसर्वैस्तदीयकल्पितरूपालकर्जविमिलनमित्याशयेनाह ॥ प्रत्येकमिति ॥ चिद्धातोश्चिस्सारस्यप्रमाण ॥ ६३ ॥ उत्सतअपोसते तस्वदर्शनिमसत्यत्वादपनीयतेतत्तथाननभोवदवचित्परिशिष्यते ॥ ६४ ॥ मभसइवचित सर्वमसत्वमनुभावयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वेप्रपंचाविशेषविभागास्तयुक्तानिपचभूतानियथा सर्वमानुभवसितथासर्वभूतात्मभूतसत्तारूपचित्स्वमपिसर्वमविद्यतेतदनुभवेत्यर्थ ॥६५॥ तस्यसवगतत्वेतभपसयकल्पनेदृष्टांतमाह ॥ यदिति ॥ यथयावृक्षेकाष्ठे शैलेशिलास्त भेघाटकच्छेदेनशिल्पिभिसत्ताकारप्रतिमानुकूलश्च येकल्पेअमकपुरुषहस्तितुरगाद्याकारपरिच्छदगतेसतितत्तत्पुरुषादिविविधभरूपाशालभंजिकाप्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मासद्रूप सद्या कार प्रेक्ष्यतेचिद्रूपतस्मिश्चजगत्तथास्थितप्रेक्ष्यतइत्यर्थ ॥६६॥ तस्याद्वैटंकश्चमकृत परिच्छेदइहतार्किकृत सतमाह ॥ अवेदनेदति ॥ अवेदनेअविषयेपरेशुद्धेयद्वेदनविषयता पादनमन्यथाज्ञाननदेवजमदिनिपरिच्छेदनिमित्तस्थितमित्यर्थ ॥ चिदेकरसेब्रह्मणियज्जगदाकारमचैतन्यजाड्यमदकारणनिर्निमित्तमेवेतिनभइवशून्यत्वनस्थितम ॥ ६७ ॥

१ अथवराद्रशतानांतिभाय पाठोदृश्यतेसटाकास्थप्रतीकाननुगुणइतिभाति

तथाचतादृशवेदनमेवास्यदृश्यबधस्तन्निवृत्तिरेवमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ विद्यतइति ॥ ६८ ॥ बोधनात्तदुभयसाक्षिण ॥ ६९ ॥ असंवित्तेरदर्शनमात्राद्यन्नास्तितस्यअन र्थस्यनाशेकाकदर्थनाआयासः ॥ यच्चसुखतूर्णीभावेनप्राप्यतदाशुप्राप्तमेव ॥ तत्राप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ यज्जगद्रूपवेदनमात्रात्मतत्अवेदनमदर्शनमेवक्षयो यस्यतथाविधम ॥ तत्तस्याजगद्वेदनायायद्वेदनसाक्षिचैतन्यतत्प्राप्तमेवेत्यनुषज्जते ॥ यदिष्टमितिपूर्ववत् ॥ ७१ ॥ दृष्टांतादार्ष्टांतिकेयद्वैलक्षण्यतद्दर्शयति ॥ एतावन्मात्रइति ॥ भेदोवैलक्षण्यम् ॥ ७२ ॥ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगतआदौविवर्तोपादानेब्रह्मणिदेशाद्याःपूर्वमसंत.पश्चादारोप्यमाणा.कार्यभूत जगत्कोटावेवेक्षिता' ॥ ७३ ॥ भास्वरस्वप्रकाशं यत्स्वमात्मरूपवेदनचैतन्यतदेवाविद्यावरणादाभास्वरमीषत्प्रकाशमिवसपन्नत्रिजगदित्यतिक्रम्यस्वरूपमन्यथाभाति ॥ चितश्चिद्रूपस्यतस्यपारमार्थिकस्वरूपंविदनज्ञानमेव

विद्यतेवेदनंदृश्यबंधोमोक्षस्त्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरंतेस्यात्तदेवाशुदृढीकुरु ॥ ६८ ॥ सर्गासर्गौबंधमोक्षौवेदनावेदनात्मकौ ॥ अभिन्नौ बोधनाद्योभौयथेच्छसितथाकुरु ॥ ६९ ॥ असंवित्तेस्तुयन्नास्तितन्नाशेकाकदर्थना ॥ तूर्णीभावेनयत्प्राप्यंप्राप्तमेवाशुविद्धितत् ॥ ७० ॥ यद्वेदनमात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनंवेदनायायदिष्टंतत्समाचरेत् ॥ ७१ ॥ वीचिर्यथांभसःस्पंदोजगच्चैवतथाचितौ ॥ एतावन्मा त्रएवात्रभेदोयद्रघुनंदन ॥ ७२ ॥ देशकालस्वरूपेपुसत्सुवीच्यादितांभसि ॥ जगदादौतुदेशाद्याअसंतोजगतीक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभा स्वरंत्रिजगदित्यतिभातिभास्वत्स्वंवेदनंविदनमेवचितेःस्वरूपम् ॥ वाचिस्थितंभवतिचैतदुपोहभेदक्लिष्टंप्रशांतवचनस्तुशिवःपरात्मा ॥ ७४ ॥ संवेदनंसर्वइतीहशब्दादर्थादभिन्नौनकदाचिदेतौ ॥ वीच्यंभसोद्वइतिनोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायांत्विदमेवयुक्तम् ॥ ७५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० जीवटो० स्वप्नशतरुद्रीयकथनंनामत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ जीवटब्राह्मणादी नांहंसादीनांमुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणांसंपन्नंकिमतःपरम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रुद्रेणसहसंभूयप्रबुद्धाःसर्वएवते ॥ मिथ श्चदृष्टसंसारारुद्रांशाःसुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥ तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्ययथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिंतेप्रेषिताःपुनः ॥ ३ ॥

नजडम ॥ एतद्भेदक्लिष्टत्रिजगत् ॥ अन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छेत्यादिश्रुतिदर्शितापायरूपोहउपसहर ॥ तयोपसंहृतंतुतद्वाचारंभणविकारोनामधेयमितिश्रुतिदर्शितदिशा वाचिवाङ्मात्रेस्थितभवति ॥ प्रशातवचनवाङ्मात्रमपियत्रतथाविधस्तुपर शिव.परमात्मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एवसवेदनमात्मचैतन्यसर्वोजगदितिचशव्दादर्थाच्चाभिन्नौसपन्नौनक दाचिदेतौद्वौस्तः ॥ यस्योक्तरूपस्यात्मन अज्ञतायामिदमेवयुक्तनतुज्ञतायामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे० नि० पू० त्रिषष्टितम सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ तेस्तैर्दे हैःपुनस्तेषाशेषभोगोत्रवर्ण्यते ॥ ततोरुद्रगणत्वाप्ति संकल्पस्थिरताक्रमः ॥ १ ॥ भिक्ष्वादिरुद्रांतदेहेष्वांतरालिकाटनवतिदेहेषुभोजकप्रारब्धशेषाःसतिनवेतिसदेहात्तद्वृत्तांतरा म पृच्छति ॥ जीवटेति ॥ किसपन्नस्वाप्नशरीरवद्वाधउतापेव्यवहारोपिसपन्नइत्यर्थ ॥ १ ॥ तेरुद्रांशामिथश्चदृष्टपूर्वोत्तरससाराःसंतःकृतकृत्यत्वात्सुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥ तेनकौतुकदर्शनायप्रथमप्रवृत्तेनरुद्रेण ॥ ताजीवटादिससारस्थितिमेव ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ महाप्रलयतो द्विपरार्धावसानत आरभ्यक्षये भोजकाविपालेरोनसह ॥ जगद्यतिभासक्षयतोमा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानीमत्य रुद्रससारस्यपर्यव्यानदर्शनयत्ला
क्षिपतिन्यमभूतमध्यमांतरालिकजीवटादिससारप्रत्येकमायायौत्समसाक्षीवजागरमित्यथ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसयावकालेनेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग
म्यते ॥ ८ ॥ मामकुश पूर्वार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न स्पट ॥ ९ ॥ अशेअधिष्ठानविवशएव अभ्यस्तांशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनत्यक्त ॥ तम्रसदसत्सवलितसाक
ल्पिकार्थेयत्सदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितवेषनास्तितत्पदमधिष्ठानतुयत सवात्मततोस्रेमेतितत्सत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ ॥ गच्छताशुनिजस्थानंतत्रभुक्त्वाकलत्रके ॥ कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपेप्यथ ॥ ४ ॥ भविप्यथमदशाये
गणामत्पुरभूषणा ॥ ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत ॥
अत्यससारसस्थानंरुद्राणांमध्यमाययौ ॥ ६ ॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥ स्वकलत्रे समंदेहंक्षपयित्वाथकालत ॥ ७ ॥
रुद्रलोकंसमासाद्यभविष्यतिगणोत्तमा ॥ कदाचिद्व्योम्निदृश्यतेतारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते
जीवटब्राह्मणादय ॥ कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थेकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सकल्पसत्यतात्वशेत्यजसकल्पसत्य
ताम् ॥ तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥ यत्स्वभ्रेदृश्यतेयत्रसंकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालंतदात्मक
म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा ॥ देशाद्देशांतरयद्वद्गत्यात्मादिक्षविना ॥ १२ ॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य
ते ॥ सर्वमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम् ॥ सकल्प स्वप्नकस्त्वगययाचदशाया
प्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ सर्वकालयसदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातभसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुराविदेशाद्देशांतरपाटलिपु
मादितर्भावमानमपिगमनिर्गमनमात्मास्वस्थमन आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वप्नोपितभ्रामसत्त्वपु
रुषो स्वप्नांतरेवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चित कोशेकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथा आलोकयति सोभकादृष्टोद्बोधितवासनानि पर्यालोचयतितथात
थाचित्अविक्षतसमपतद्विषयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वप्नसंकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतर्हिकउपायस्तमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतावतात्रविशेष ॥ १४ ॥
परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकयौगसेव्य ॥ तमेश्वराणांविनाप्यभ्यासस्तत्पदयोगविज्ञानकलानिविशेषता ॥ योगिन ॥

अभ्यासयोगयो सकल्पितार्थलाभेतदैकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावेतुचित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमपिस्वसांकल्पिकमर्थनलभतइत्यसत्यसंकल्पतास्यसपन्नेत्याशयेनाह ॥ इदमित्यादिना ॥ मयाऐकाग्र्यशून्येननआप्यप्रामुशक्यंयतश्चित्तसकल्पिततदन्योभयाश्रयादुभयभ्रंशप्राप्नोतिनैकत्रस्थिरीभवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥१६ ॥ यतइत्यत्रयलोपस्यासिद्धत्वात्सधिरार्षः ॥ उक्तमेवार्थसामान्योक्तिभि समर्थयति ॥ सर्वमित्यादिना ॥१७॥ ककुभदिशम ॥१८॥१९॥ प्रकृतेयोजयति ॥ तस्मादिति ॥ २० ॥ तथाप्रसिद्धरुद्रवदेवसार्वज्ञ्येनसर्वंलब्धम् ॥ अस्यापितथास्थिते ॥ तेआनरालिकाजीवटादयोष्टनवतिभिक्षुसकल्पजीवा प्रत्येकयत स्थितास्तज्जगच्चपृथक्पृथक्कृततोन्योन्यनपश्यति ॥ २१ ॥ तर्हितेरुद्रसन्निधौकथमन्योन्यदृष्टवतस्तत्राह ॥ अप्रबुद्धाइति ॥ जीवानामता ससारभेदास्तद्बोधिनस्तस्यरुद्रस्येच्छयाप्रजायते ॥२२ ॥ तथातद्रूपाबहुरूपाश्च

सर्वंसर्वत्रपश्यंतितेयतःशंकरादयः॥इदमग्रगतंवस्तुतथासंकल्पितंमया॥१६॥नाप्यंयतोभयभ्रंशंसप्राप्नोत्युभयाश्रयात्॥ सर्वंह्यभिमतंकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्ध्यति॥ १७॥ दक्षिणांककुभंगच्छन्कःप्राप्नोत्युत्तरांदिशम्॥ संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते॥१८॥ अग्रस्थार्थपरैरग्रेसंस्थितोर्थोवगम्यते॥ अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पंप्राप्तुमिच्छति॥ १९॥ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम्॥ तस्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम्॥ २०॥ प्राप्यसर्वात्मनालब्धंतथासर्वंतथास्थितेः॥ भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतज्जगत्पृथक्॥ २१॥ पश्यंतिचैतेनान्योन्यंरुद्रज्ञानादृतेततः॥ अप्रबुद्धा.प्रजायंतेजावाजीवांतबोधिनः॥ २२॥ तदिच्छयाशुतद्रूपाबहुरूपाश्च तेइह॥ इहविद्याधरोहंस्यामहंस्यामिहपंडितः॥ २३॥ इत्येकध्यानसाफल्यंदृष्टांतोस्यांक्रियास्थितौ॥ एकत्वंचबहुत्वंचमौर्ख्यंपांडित्यमेववा॥ २४॥ देवत्वंमानुपत्वंचदेशकालक्रियाक्रमैः॥ तुल्यकालमलंकर्तुंधारणाध्यानयत्नतः॥ २५॥ सर्वशक्त्यःस्वरूपत्वाज्जीवस्यास्त्येकशक्तता॥ अनंतश्चांतपृक्तश्चस्वभावोस्यस्वभावतः॥ २६॥ सविकासःससंकोचोऽहिंस्रस्तेनचिदात्मनः॥ यदिच्छतितदस्यांगजंतुःसंपद्यतेस्वयम्॥ २७॥

तेतदिच्छयैवजायतइत्यर्थ ॥ प्रातिस्विकससारदर्शनेतुतेषामेवेच्छाहेतुरित्याह ॥ इहेति ॥ २३ ॥ अन्येषामपिजीवानामस्याप्रसिद्धायाक्रियास्थितौतत्तद्व्यवहारव्यवस्थायामयभिक्षुसकल्पसर्गएवदृष्टात ॥ अयजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणयद्यदिष्टतत्तत्सर्वंक्रमेणयुगपच्चयथेच्छकर्तुंसमर्थइत्याह ॥ एकत्वमित्यादिना ॥ २४ ॥ देशकालक्रियाक्रमैस्तुल्यकालवाकर्तुमलसमर्थ ॥२५॥ तत्रहेतुमाह ॥ सर्वेति॥ यतोयजीव परमार्थतोऽनतःअतोस्यसर्वशक्तय सतियतश्चायमेकैकदेहाभिमानलक्षणेनातेनपरिच्छेदेनपृक्तः अतोस्यैककार्यगात्रशक्तितास्ति ॥ शक्तिस्वभावानुसारतश्चतत्तत्कार्यस्वभावोस्यव्यत्रस्थितइत्यर्थ.॥२६॥ अतएवप्राणिकर्मानुसारेणस्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मनामविकास सर्वप्राणिसहारेणप्रलयात्मनाचससकोचोजगदीश्वर.अहिंस्रोहिंसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषशून्योयतोऽयजंतुर्जीवसघःस्वयंयदिच्छतितदेवस्वेच्छानुसारादस्यचिदात्मनईश्वरस्यसकल्पात्सपद्यतेनतेनकिंचित्कस्यचिदनिष्टक्रियतइत्यर्थ ॥ तथाचभगवतोवादरायणस्यसूत्रम ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति ॥ २७ ॥

१ बह्वादित्वाङ्डीप्शक्तियष्ट्योरीकगितिसूत्रस्थभाष्यस्थकैयटोक्तेः २ पुस्तकांतरेमूलटीकयोर्युक्तइतिपाठः

॥ ४ ॥ महाप्रलयेपरार्द्धपराधावसानतःप्रारभ्यक्षयेभोजकाविघाले शेमसह ॥ जगत्प्रतिभासक्षयतोया ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानीमत्यरुद्रससारस्यस्वस्थानदर्शनपत्ता क्षिर्चतन्यमभूत्सम्यमातगलिकजीवटादिससारप्रत्येकमाययौस्वमसाक्षीवजागरमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यनीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसवादकालेतेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग म्यत ॥ ८ ॥ प्राग्भुरापृष्टार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्नःस्पष्ट ॥ ९ ॥ अरोअधिष्ठानचिद्रशएष अभ्यस्तोशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनत्यज ॥ तमसद्वसत्त्वलिनसांक ल्पिकार्थेयत्सदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितदेवनास्तितत्पदमधिष्ठानतुयत सर्वात्मतोस्त्येवेतितत्सत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥श्रीरुद्रउवाच॥ ॥गच्छताशुनिजस्थानतत्रभुक्त्वाकलत्रके ॥कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपैष्यथ ॥४॥ भविष्यथमदंशाये गणामत्पुरभूषणा ॥ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम्॥ ५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत॥ अत्यससारसस्थानरुद्राणांमध्यमाययौ॥ ६॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥स्वकलत्रे समंदेहंक्षपयित्वाथकालत ॥ ७॥ रुद्रलोकसमासाद्यभविष्यंतिगणोत्तमा ॥कदाचिद्व्योम्निदृश्यंतेतारकाकारकारिण ॥ ८॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भिक्षुसंकल्परूपास्ते जीवटब्राह्मणादय ॥कथंसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संकल्पसत्यतांत्वंशेत्यजसकल्पसत्य ताम्॥तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥ यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसंकल्पैरवलोक्यते॥ तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वंकालंतदात्मक म्॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा॥ देशाद्देशांतरंयद्वद्गत्यात्मादिकविना॥ १२॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य ते॥ सर्वमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम्॥ सकल्प स्वप्नकस्वगयथयाप्यदशाप्य प्यते॥ १४॥ परमभ्यासयोगाभ्याविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५॥

॥ १० ॥ सर्वकालयत्सदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातत्रसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपु त्रादिगमविद्यमानमपिगतिगमनमात्मास्वस्थमनआदिपदाश्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वप्नोपितत्प्रजापत्सुपु प्ता स्वप्नांतरवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चितःकोशाकोशसदृशेसर्वथासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयतिभोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभिःपर्यालोचयतितथात थाचित्प्रविक्षतसमयतद्विषयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वप्नसकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतार्हिकउपायस्तमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतांवराभ्रण्यितिशेष ॥ १४ ॥ परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकदशौयुसेत्यर्थ ॥ तर्हीश्वराणाबिनाप्यभ्यासस्तत एवयोगसिद्धिफलमस्तीतिविशेषमाह ॥ येषांत्विति ॥ १५ ॥

॥२॥ एवमेवसर्वेषामपिजीवानांमरणकालोद्बुद्धस्वकर्मैवस्वप्नइवजगदात्मनाआमोक्षंभातीतिबोध्यमित्याह॥ सर्वएवेति ॥३॥ एवंभिक्षावालेवततमपरिच्छिन्नंस्वरूपंयस्यतथा विधोपिदेहीदेहपरिच्छिन्नइवआमोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः॥ अनयाभिक्षुकथया ॥४॥ परात्पूर्णस्वरूपात्प्रस्पंदितात्मासर्वोपिजीवइतिएवप्रकारएवनकेवलभिक्षुरित्यर्थः॥ अहरहःप्रतिदिनस्वप्नेनःअनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इदजन्मादिदुःखकचित्केनचिन्निमित्तेनपरिपश्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदानींबंधमोक्षतत्त्वसंक्षिप्याह ॥ देहेति ॥ देहनाम्नोहमित्यभिमानएवातोबंध स्वात्मलाभएवमोक्षइतिनिष्कर्षइत्यर्थः ॥ किंचित्पट्टकामोरामोवर्णितार्थप्रबोधमाश्चर्याभिनयेनव्यनक्ति ॥ अहोइत्यादिना

सर्वस्याभासजीवस्यमृतिजन्ममयीस्थितिः॥ भवत्येवचिदाकाशरूपिण्येवाकृतिंगता॥ २ ॥ पृथक्कृत्वैक्यमभ्येतिस्वात्मासंसारखंडकम्॥सर्वएवमृतोजंतुःपृथक्स्वप्ननिभात्मकम्॥ ३॥ एवंततस्वरूपोपिदेहीचामोक्षमाकुलः॥जीवयूथंमयातुभ्यंकथितंकथयानया॥ ४॥ परात्प्रस्पंदितात्मेतिनभिक्षूरामकेवलम्॥ मोहान्मोहांतरंयातिजीवोहरहरेवनः ॥ ५ ॥ पर्वताग्रपरिभ्रष्टोत्यधोधउपलोयथा॥ परमात्मपरिभ्रष्टोजीवःस्वप्नमिमंदृढं॥ ६ ॥ पश्यत्यस्मादपिस्वप्नाद्यातिस्वप्नांतरंपुनः॥ स्वप्नात्स्वप्नेविनिपतन्मृपैवेदंदृढंकिल ॥ ७॥ परिपश्यतिजीवोंतर्मायायाजर्जरीकृतः॥ क्वचित्केनचिदेवेहकदाचिदपिवास्वयं॥८॥ देहनाम्नोहमित्यंतोमुच्यतेस्वंप्रपद्यते॥ ॥श्रीरामउवाच॥ अहोनुविषमोमोहोजीवस्यास्योपजायते ॥ ९॥ यथासुप्तस्यस्तोकेननानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानोग्रयामिन्यामाययानिपतत्यलम्॥ १०॥ अहोनुखलुवैषम्यंभीमंनिजवदुच्यते॥ भगवन्सर्वदासर्वंसर्वदैवजगत्स्थितौ॥ ११॥ त्वयासंभवतीत्युक्तंयथातच्चानुभूयते॥ एवंगुणविशिष्टात्मातन्मोहात्मासभिक्षुकः॥ १२॥ क्वचिदस्तिनवास्त्यंतरालोक्यकथयाशुभे॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अद्यरात्रौसमाधिस्थस्त्रिलोकीमठिकामिमां॥ १३॥

॥ ९ ॥ स्तोकेनाल्पेनापिमदश्रमादिनिमित्तेनसुप्तस्यमनःस्वामममाययायथाअलमत्यंतंभीमंवैषम्यदुःखसंकटनिपततितच्चनिजवत्तत्त्यवत्स्वीयवद्वाउच्यतेतद्वदहोआश्चर्यमिति परेणान्वयः ॥ १० ॥ सर्वंसर्वत्रसर्वदासंभवतीतिचत्वयायदुक्तंतदप्यनुभवारूढममाभूदित्याह ॥ भगवन्निति ॥ ११ ॥ एवमुपदिष्टार्थाभिनंदनेनगुरुप्रतोष्यत्वयायभिक्षुर्मद्बोधायकल्पयित्वोक्तःसकचिदस्तीतिसदेहेनकौतुकात्पृच्छति ॥ एवंगुणविशिष्टइति ॥ तन्मोहात्मातादृशजीवटादिमोहात्मा॥ १२ ॥ अतयोगेनआलोक्यत्वद्बोधाययद्यपिकल्पयित्वामयाभिक्षुरुक्तस्तथापितद्वाक्यस्यानृतत्वायोगात्कचित्संभावितएवसः तस्यचयोगेनाधुनादर्शनेउत्थानेविलंबःस्यादित्याशयेनवसिष्ठस्तत्कालोचितमुवाच अद्येति ॥ १३ ॥

इदानींधारणाध्यानयत्नफलमिच्छिकोमेकधानेकधावस्थितिमुदाहरणेनप्रपञ्चयति ॥ स्वयंसंपादितैरित्यादिना ॥ तत्तद्देशकालानुसारिभाण्यनुमहानिपदकाद्याधिकारक
क्रियाक्रमे ॥ इहस्वगृहेअन्यत्रयत्रेच्छं तत्रप्रचनानादेहादिकल्पनयातिष्ठति ॥ २८ ॥ इहलोकेअमुत्रस्वर्गादिपुवायोगिनोयुगपदारब्धभोगेनतिष्ठतीतिपूर्वेणान्वय ॥ एतदेव
विधयागिनांचरित्रम ॥ सर्वेषांचोरादीनांतप्रतप्रसन्निधानेनभयद शास्ताअभवत् ॥ तच्चभगवतोदत्तात्रेयस्यप्रसादाल्लब्धयोगसामर्थ्यात्तस्यमार्कण्डेयपुराणादौप्रसिद्धम् ॥ २९ ॥
आयतजन्मादिनाव्यवहरति ॥ स्वर्लोकेयोगिनीगणमध्येतिष्ठत्स्वभूलोकेपशुपेयापुपहारग्रहणार्थंयाति ॥३०॥ अस्मिन्रामावतारजनार्दनोजनस्थानेचतुर्दशसहस्रराक्षसव
धायसहस्रसपन्न पुनरेकोभवति॥३१॥ तेषांभक्तानांनतेनमस्कारादिनाप्रार्थने ॥भक्तानांनृणांशतानिअनुमहीतुपुनर्यदुकुलेमानुष्येयातितत्रचकुरुसभायांदुर्योधनादिव्यामोह
नार्थमेक सहस्रं भवति ॥ ३२॥ कांतानांसहस्राणिषोडशसहस्रमनुल्यकालमपभुक्तेइतिशेष ॥ तत्रदृष्टांतोनिमेषवदिति ॥ यथानिमीराजर्षिर्विदेहतामापन्न सर्वप्राणिनांनेत्रेपुवस

स्वयसंपादितैरेभिर्देशकालक्रियाक्रमै ॥ योगिन्योयोगिनश्चेहतिष्ठत्यन्यत्रयत्रच ॥ २८ ॥इहवामुत्रभोगेनदृष्टमेतदनेकश ॥ कार्त्तवी
र्यगृहेतिष्ठन्सर्वेषांभयदोभवत्॥ २९ ॥ विष्णु क्षीरोदधौतिष्ठन्जायतेपुरुषोभुवि ॥ ऐश्वर्ययातितिष्ठत्योयोगिन्योयोगिनीगणे ॥३०॥
शक्र स्वगासनस्तिष्ठन्यातियज्ञायभूर्विकां॥ सहस्रमेकंभवतितथाचास्मिञ्जनार्दन ॥३१॥ नृणांशतानिभक्तानांमानुष्येयातितन्नते ॥
एक सहस्रंभवतितथैवजनार्दन ॥३२॥अशावतारलीलाभि कुरुतेजागर्तीस्थितिं॥एक कांतासहस्राणितुल्यकालनिमेषवत्॥३३॥
एवतेभिक्षुसंकल्पाजीवटब्राह्मणादय ॥ रुद्रविज्ञानवशत स्वसंकल्पपुरींगता ॥ ३४ ॥ तत्रभुक्त्वाचिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरतत ॥ गणता
मावसंतस्तस्यास्यतिसपरिच्छदा ॥ ३५ ॥ नित्यंप्रफुल्लनवकल्पलतालयेपुरुद्रेणसाकमुरुरत्नगुलुच्छकेपु ॥ नानाजगत्सुचतदाशिवप
त्तनेपुविद्याधरीष्वमरमौलिधराश्चरेजु ॥३६॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०गणत्वप्राप्तिर्नामचतु षष्टितम सर्ग ॥६४
॥स्वप्नशतरुद्रीयंसमाप्तम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इपद्दृष्टेयथातेनभिक्षुणाचेतसिभ्रम ॥भूतत्रयत्रमेवैपपृथक्कृत्वासुपश्यति॥१॥

भूयमपञ्चिमपर्णानिकरानितद्वत् ॥ ३३ ॥ वर्णितरीत्यामकृतेपिबोध्यमित्याह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्यविज्ञानमभ्यनुज्ञानवशात ॥ तत्संकल्पानुसारिण्येवरुद्रस्याभ्यनुज्ञानबलादि
त्यर्थ ॥ ३४ ॥ ३५॥ तेषामपितदास्वपदेसर्वभुवनेपुचबहुदेहकल्पनेनेच्छिकविहारोयुगपदभवदित्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेगणाउरुरत्नगुलुच्छकेपुबहुरत्नस्तबकेपुप्रफुल्लनवक
ल्पलतालयेपुरुद्रेणसाकंतथानानाविधेपुजगत्सुभुवनेपुतथाशिवेपुकैलासवैकुण्ठब्रह्मलोकादिपत्तनेपुनगरेपुच विहरंतोगीतवादित्रनाट्यादिकुशलासुविद्याधरीषुमध्येअमरैर्मौलि
पुधियतेसचचमपत्यतस्त्वमरमौलिधरा अमरमरणनिवारकममृतपूर्णचन्द्रमौलौधारयतीतिवाअमरमौलिधरा सतोरेजुर्बभ्रु ॥३६॥ ॥इ०वा०ता०नि०पू चतु षष्टितम
सर्ग॥६४॥ ॥१॥ ॥ भिक्षुन्यायायाभसर्वैपुर्जीवेपुसमउच्यते ॥ रामावस्थेप्यताभिक्षो सभोस्थानवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथावर्णितप्रकारस्तेनभिक्षुणास्वचेतसियोभ्रमईपद्दृष्टःआ
पातत्वविति एवभिक्षुस्त्वंभमसंभूतमाक्रनशुभाशुभकमलक्षणत्रयमेवफलावस्थायांपृथक्स्वात्मनोव्यतिरिक्तमिवकृत्वासुष्ठुस्पष्टंपश्यतिनाणुमात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः॥१॥

दृकूशब्दाद्रागुरिमतेनहलंताद्दापिदीर्घेदशेयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटीध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुविदेहकैव
ल्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातु. ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविध. ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्पद्मे अलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः॥ दृढा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो॥ १०॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः॥११॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान्॥ १२॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत्॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना॥ १४॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः॥१६॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशनभूरिशः॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ॥ १७॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः॥१९॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच॥ २०॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः॥ २२॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः॥ २३॥ केचिदीपत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा॥ एवमेषानिविततामहतामपिमोहिनी॥ २४॥

त्सर्गादन्येसर्गा सप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवब्रह्मां
डभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनताःसभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनंज्ञानकर्मचरित्रताभ्यांयुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदभविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उधानपान्यमभ्याङ्गबाधकोऽहिमिमोबाधभेदम्तश्चनिरितियावत् ॥ १४ ॥ घनगर्जितमिवमांसलपुष्ट ॥ तस्याबासवस्य ॥ १५ ॥ वातनधुता कम्पिता ॥ १६ ॥
सत्लनेनपूर्वेपुर्भेवेन ॥ १७ ॥ अहृम्यापारमाह्निकनिजधर्मसपादयामासु ॥ १८ ॥ मुनिप्रोक्तज्ञानशास्त्रचिंतयत अभ्यस्यत ॥ उपविष्टार्थानुसंधानसुखेनक्षणमिवपुनाराम
पूरायमवणेर्थ्योत्कथनिद्राभावात्कल्पमिवच ॥ १९ ॥ खचरभूचरभूतसघोरात्रिमतिवाह्यप्रातर्जनैप्रस्तुतस्वस्वकार्यपरंपरेजातेसतिदशरथसभामामत्यतथापूर्वंपूर्वंवपुन
आख्यानलोकरचनेनम्याख्यानश्रवणोचितसभासन्निवेशक्रमरचनेनतस्थौ ॥ २० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू० पंचषष्टितम सर्ग ॥ ६५ ॥ ॥ ५ ॥

भिक्षुरेकोऽस्तिनास्तीतिप्रेक्ष्यप्रातर्वदाम्यहम्॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥मुनौचैवंकथयतिमहिमंध्याह्नडिंडिम ॥१४॥उदभूत्प्रलय
क्षुब्धघनगर्जितमांसल ॥तत्यजुःपात्योस्तस्यपुष्पांजलिपरंपरा ॥१५॥ नृपाःपौराविटपिनःपुष्पंवातधुताइव॥पूजयित्वामुनिश्रेष्ठा
नुदतिष्ठन्स्वविष्टरात्॥१६॥सभातदनुसोत्तस्थौसप्रणामपरपरा॥क्रमेणत्यस्तनेनैवजग्मु खेचरभूचरा ॥१७॥स्वास्पदेपुययाशा
समहृव्यापारमादृता ॥सर्वेसपादयामासुर्निजधर्मक्रमोचितम्॥१८॥ चिंतयंतोमुनिप्रोक्तंमहीचरनभश्चरा ॥ज्ञानक्षपांक्षणमिव
निन्युःकल्पमिवापिच॥१९॥प्रात पुन प्रस्तुतकार्यपरंपरेस्मिन्जातेजनेखचरभूचरभूतसघ ॥ आख्यानलोकरचनेनतथैवतस्याव
न्योन्यमंघटनपूजितपूज्यलोक ॥२०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विद्योत्तरविस्मयवर्णननामपंचषष्टितम सर्ग ॥६५॥ ॥ ७॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥वसिष्ठमुनिसंयुक्ताविश्वामित्रादिसंयुता ॥स्थिता खेचरसिद्धौघाविश्रांतानृपनायका ॥१॥सरामलक्ष्म
णासैवतथैवाथसभायशो॥सौम्यासमसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी॥२॥ अनवेक्ष्यवचःप्रश्नमुवाचाथमुनीश्वर ॥ बोधयंतिबलादे
वसानुकंपाहिसाधव ॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥राजन्रघुकुलाकाशशशांकरघुनंदन॥त्वामयाज्ञाननेत्रेणसभिक्षुःप्रेक्षितश्चि
रम्॥४॥ध्यानेनाहंचिरंभ्रांतस्ताहग्भिक्षुदिदृक्षया॥द्वीपानिसप्तविपुलांकुलशैलसपर्वताम् ॥५ ॥यावत्कुनश्चिदप्येवभिक्षुर्लब्धोन
तादृश ॥कथंफिलमनोराज्यंबहिरप्युपलभ्यते॥६॥ ततस्त्रिभागशेषायांराज्यांपुनरहंधिया ॥ उत्तराशांतरंयातोवेलावातइवार्णव
म्॥७॥जिननामैपतत्रास्तिश्रीमान्जनपदोमहान्॥वल्मीकोपरितत्रास्तिविहाराजनसश्रय ॥८॥

अभ्यिदस्यामयत्ननभिक्षोदर्शनमुष्यत ॥ तादृशानांतयान्येपामनीनाभूतभाविनां ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टा ॥ मतोभूपास्ततोनायका सामनादयश्चविश्रांताउपविष्टा ॥ १ ॥
पद्मिनीपद्मवतीसरसी ॥ २ ॥ प्रश्नमनवेक्ष्यअमतीक्ष्यमप्यउवाच ॥ प्रातर्वदाम्यहमितिस्वयप्रतिज्ञातत्वादितिभाव ॥ ३ ॥ चिरमक्षिताेऽन्विष्ट चिरमन्विष्यप्यपेक्षितइतिवा॥४॥
॥ ५ ॥ यावन्नलब्धस्तावदहंचिरंभ्रांतइतिपूर्वेणान्वय ॥ ६ ॥ उत्तरस्याआशायादिशाअंतरदेशयातोमनसापर्यालोचितवानितियावत् ॥ ७ ॥ वल्मीकाख्याज्जनपदादुपरि
परतोजिननामाएवप्रसिद्धाजनपदोस्तितत्रजनपदेविहाराख्योजनसमयोगजनाश्रयोदेशोस्ति ॥ ८ ॥

१ पूर्वाम्

दकुशब्दाद्वागुरिमनेनहलंताद्वापिदीर्घैदशेयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटींध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशंतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुंविवेदहंकव
स्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुंविधातुः ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एत्रएवविधः ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ. ॥ १३ ॥ जगत्पद्मे अलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये ॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः॥ दृढा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो ॥ १० ॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः॥ ११॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान्॥ १२॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत्॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके॥ तृतीयोविद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः॥ १६॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ॥ १७॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः॥ १९॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच॥ एनएवनथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः॥ २२॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः॥ २३॥ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा॥ एवमेषातिविततामहतामपिमोहिनी॥ २४॥

त्सर्गादन्येसर्गा संप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वय ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवब्रह्मा
ह्मभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनंता संभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपंचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनज्ञानकर्मचरित्रताभ्यायुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदंभविष्यतीत्यर्थ. ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शणनिरवमवकालात्मनिदहमानसघटापिनास्ति वहाविशेष्टालक्षणकमपदूरनिरस्तत्वावेमनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्भ्रांतिरवकेवलजृंभते ॥ तदेवेह भिक्षुपरिमेस्पष्टमित्याह ॥
पत्ति ॥ अनताजीवटाविसर्गाकृतपत्तासामलसम्यगुपलभ्भक ॥ २५ ॥ २६ ॥ मातरबुजमिवविकसितम् ॥ तत्पक्षेभ्रमरादीनांनानाकलहाजलकल्लोलाश्चपरस्येतियोज्यम् ॥
अर्चिर्जि सद्द्यतमान सार्चिमहानमिर्वह्निकणादिवशुद्धात्सवेदमादेवेदमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्मजीवमन स्वपिप्रत्येकजगद्रूपप्रतिभाससवडउदितस्त
स्पनस्यांतर्जीवस्वहांतरप्यपिपविचित्रम सगरवडउदितइत्यनवर्स्थवमायाद्दशेत्यर्थ ॥ तेषायमिकरवडा स्वयतेपिपतहतगतजगतूस्वडामिथ स्वखप्यमहारदशानमिथ्यासत्याए
प ॥ किंस्वतानत्याह ॥ सयालनीति ॥ सयात्मन्यस्तिभिन्नसंकरसेपरमात्मनिनाशस्येनस्फुरतिसति ॥ तेनस्वतत्त्वबोधेनतन्नाशत्यागनुनकिंचित्स्वमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणनह्यस्तिनोक्मप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ कन विशत्यहोरात्राअनताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ एतासामुपलंभोलमहोर्भामामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवदमित्थविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ समा
रजालमविलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखड स्वडांतरप्यपिचतस्यविचित्रखंड ॥ मर्वेस्वयननुचर्तपिभि
थानमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसस्तितिकथनना
मपट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतंभिक्षुगत्वासंबोधयत्वमी ॥ नरामत्यदिता शीघ्रचानयतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुर्जीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोमुयोनासौसंस्तृतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गेहेमासपर्यंतमलान्निष्कासितार्ग
ला ॥ अतरालेतुतिष्ठतिभृत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४ ॥

श्रीवासिष्ठम० तात्पयप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोप्रवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्भाभिवन्येपावधामोक्ष
प्रबोधन ॥ १ ॥ सबोधयनुसमाधेर्व्युत्थापयनु अभीमत्यहितामयामेपितानरामभिणोभवदाश्रयाआनयंतु ॥ १ ॥ अर्थैवतस्यसवत्तुंनियतेरपनिश्चयइतिमद्युक्तविस्मृत्यल्पयेवपृष्ट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेदःप्राणापटभकान्तरसभाम शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सर्वहिंत्वदीयसत्यसंकल्पेनप्रजीवतुतमाह ॥ तस्येति ॥ सत्येवतद्देहभोग्य
प्रारब्धरोपमसंकल्पःप्रवर्ततेनान्यथेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपयतपद्देहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञप्तैरतरालवासिभिस्तद्भृत्यैर्गुप्तत्वादपित्वम्भ्रिभिस्तत्प्रबोधनकर्तुमश
क्यमित्याह ॥ तद्देहेति ॥ मासस्यपर्यंतेपरमदिनेमलान्निष्कासितार्गला संतोभिक्षुदेहदिदृक्षवोभूत्वाबहिर्द्वारांतराले तिष्ठति ॥ मलाज्जिह्वाखाकलाविति वा ॥ ४ ॥

ततोमासांतेकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्त्तनायकरिष्यति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्तः ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविपयेनष्टम्मृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्नःकटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमन्तस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवंअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥ ६ ॥ एषांगुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्यावबोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥ १०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥ ११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥ भिक्षोःस्वप्नांतरद्ववपरांभंगिमिवांभसः॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥ १३॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांक्वचिद्भाजनतांगतः॥ १६ ॥

एवससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतंप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकससारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वमातरेअभसोभंगिआवर्ततरगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

---

१ एषातिविततामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

क्षणनिरवयवकालात्मनिर्ईहामानसचेष्टापिनास्ति देहादिचेष्टालक्षणकर्मचदूरनिरस्तत्वादेवनास्ति किंतार्हिप्रतिपत्तिर्भातिरेपकेवलजृंभते ॥ तदेवेह भिक्षुचरिमेस्पष्टमित्याह ॥
कति ॥ अनताजीवटादिसर्गास्तयस्तासामलसम्यगुपलभ्भक ॥ २५ ॥ २६ ॥ पातरवुजमिवविकसितम् ॥ तत्रक्षेपमरादीनानामाकलहामलकछोलाश्चपश्येतियोज्यम् ॥
अर्थिर्थि सहचतमान सार्थिर्महानमिर्वङ्किणाविवशुद्धात्सवेदनादेवेदमशुद्धिमजगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिमत्येकजगद्रूप प्रतिभासखंडउदितस्त
स्यतस्यातर्जीवखडांतरप्यपिचविचित्र सगखडउदितउस्यनचस्यैवमायादृशेत्यर्थ ॥ तेमायमिकखडा स्वयते विचतवतगत जगत्खडामिथ स्वस्वप्यवहारदशामिथ्यासत्याए
व ॥ किस्ततानेत्याह ॥ सवात्मनीति ॥ सवात्मन्यस्मिन्वित्सर्त्तकरसेपरमात्मानमनाशास्यनेस्फुरतिसर्गात ॥ तेनस्वत स्वसाधेमतद्वानस्यामनुनां किंचित्सत्यमित्यथ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणेनेहास्तिनोकमप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ केच विंशत्यहोरात्रा अनताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ कतासामुपलंभोलमहोभीमामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवेदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत ॥ ससा
रजालमखिलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखड खडांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखड ॥ सर्वेस्वयननुभवंतपिमि
थोनमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसस्थितिकथननाम
मपट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनापकतभिक्षुगत्वासनोधयत्वमी ॥ नरामत्वहिता शीघ्रचानयतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंस्थितिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गेहेमासपर्यंतयलान्निष्कासितार्ग
ला ॥ अंतरालतुतिष्ठतिमृत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४ ॥

भीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू पट्पष्टितम सग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशाभवर्ण्यते ॥ भिक्षुमीतिबद्यप्येपांवधामोक्ष
प्रबोधत ॥ १ ॥ सबोधयनुसमाधेर्व्युत्थापयनु अमीमत्पहितामत्यामेपितानरामभिणोभवबाप्याआनयतु ॥ १ ॥ अथैवतस्यसवतुनियतेरेपनिश्चयइतिमद्युक्तविस्तृत्यत्स्येवपृष्ट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेद प्राणापटभकाम्भरसभाग शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सर्तार्हित्वदीयसस्पसकस्पेनमजीवतुतभाह ॥ तस्येति ॥ तस्यसतदेहभोग्य
प्रारब्धशेषमस्तकस्पप्रबलतेनाप्ययेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपयतरहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञमैरतरालवासिभिस्तभृत्यैर्गुप्तत्वादपितस्मभिनिस्तत्प्रबोधनकमुमश
क्यमित्याह ॥ तद्गेहइति ॥ मासस्यपर्यतेपरमविनेपलान्निष्कासितार्गला सतोभिक्षुदेहदिदृक्षवाभृत्याबहिर्द्वारोंतरालेतिष्ठति ॥ बलान्निस्कासनमलादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासांतिकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुंपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्त्तनायकरिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्त. ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टंमृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्न कटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमन्ततस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥ ६ ॥ एषागुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥ १०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥ ११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥ भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥ १३॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांक्वचिद्भाजनतांगतः॥ १६॥

एवंससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकंससारमंडलंभ्रात्याउदितकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनताद‍ृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वत प्रतीतेश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

१ एषातिवितता मायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

तत्तमस्त्रमविचित्रसुकृतशालिनीजीवचित्स्वचित्तांशस्पंदमात्रेणाध पातालंचाऊर्ध्वंब्रह्मलोकंचाकृत्वाकृत्वाभुंजानासंस्थितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवमग्णकस्मनयातद्
धानस्पंदरूपिणीभूत्वातद्वारमजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिवहाकारसंभ्रमहारिणीअन्यत्रबहिश्चगत्वाविषयाकारसंभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यचा
स्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवेप अभ्याससहस्रैरप्यधिष्ठानस्यान्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यंदृढीकरोति ॥ चित्ततीति ॥ यस्यगात्माचित्तेत्युपा
ध्याकारचाप्तिमाघापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरंब्रह्मकिंआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाम्नोदेवदत्तयज्ञदत्तादिदेहनाम्नआदि
पदाद्प्राणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चाईतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वंसंभवत्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः

पातालंब्रह्मलोकंवाचित्तत्सुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पंदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसंस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥
अन्यत्रचविलुठतिगत्वासंभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवाद्वैता
॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृष्ट्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायंजगद्रूपेपुतिष्ठ
ति ॥ बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवाभक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पंदाकृतेचेहस्वतःसत्ताविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतंयथा
॥ २२ ॥ चित्स्पंदएवचित्स्पंदसंवात्मनिविजृंभित ॥ स्पंदास्पंदौजृंभणादिकल्पितनात्रवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पंदोस्तीहनास्पंदोनैकता
वापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वंयथैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना
स्त्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्वेतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

वन्नृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनइतितान्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शिनजगद्दृष्ट्याप्यव्यवहारदृष्ट्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिंपुनःपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाच्यमि
तिभाव ॥ २० ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यतभिन्नमुखस्यस्थितावप्यथाभीतिसंभावनापिस्यात् अयंजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुति
ष्ठतीतिनतस्यभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यन्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदेसमाध्य
भ्यासेनमस्वरीकृतभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयतसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणचरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नीकृतघृतमिवतद्विद्ब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ
॥ २२ ॥ बाधमात्रात्कथंकुद्दालकादिदुर्भेद्यजगद्विलीयतइतिचेद्वास्तवचित्स्पंदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पंदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथंज्ञातमितिचेत्तत्स्वदृशातद्दर्शनादि
त्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेतत्त्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्य ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययंप्रपंचोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवत्रस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ.प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारोभिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबो... ॥ -२७॥ ततस्तादृशनिःशंकता वेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता वेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ तत इति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोध. ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छान्तिरेवै बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलाप.प्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी काजगन्नाम्नी ॥ यत.साशातिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ स्पदइति ॥ ३० ॥ चित.अभावनाददर्शनाद्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदित: त्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथंनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पदइति ॥ ३० ॥ चित.अभावनाददर्शनाद्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदित:

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात्॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम्॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्श नम्॥ २९॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पनयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्प श्चिदभावनात्॥सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥ ३१॥चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः॥नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनं वपुः॥ ३२॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे॥इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरुतम्॥ ३३॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतवि ग्रहः॥त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमा श्वसयथासुखम् ॥ ३५॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्वे कमेवास्थितेति॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥ ७॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वय ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घ नस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यततेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्संकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्न पृथङ्नसन्नत्वदात्मनाचसन्नभवतिइतिअनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैक रस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणसम्यगवलंबनकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहः संपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थ ॥ ३४ ॥ चित समोल्लासविलासस्यांत सम्यगाश्वसविश्रांतिभज ॥ ३५॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्प दौकल्पनासंकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेद सनवोंपिसर्वाकारानिर्वृति सुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णेदशेएकमेवमे स्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

---

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुग्रहोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

तत्समस्तमविचिमसुकृतशालिनीजीवचिन्त्वचित्तांशस्पदमात्रेणाधःपातालवाऊर्ध्वंब्रह्मलोकमाकृत्वाकृत्वाभुजानासस्थितेत्यर्थ ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवप्राणकल्पनयातद
धीनस्वरूपिणीभूत्वातद्वारणजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिदेहाकारसभ्रमहारिणीअन्यथबहिश्चगत्वाविषयाकारसभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यचां
त्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवेप अध्याससहस्रैरप्यधिष्ठानस्यान्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यदृढीकरोति ॥ चित्तेति ॥ प्रत्यगात्मापिसेत्युपा
ध्याकारभ्रांतिमात्रापराधात्किपरमात्माब्रह्मनपरवाब्रह्मकिआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाम्नोदेववत्तयज्ञदत्तादर्देहनाम्नआदि
पदात्प्राणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चार्हतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवस्येव ॥ तथाचश्रुति ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः

पातालब्रह्मलोकवाचित्तसुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥
अन्यनचविलुठतिगत्वाभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता
॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृश्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठ
ति ॥ बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवात्मक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पदीकृतेचेहस्वत संज्ञाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतयथा
॥ २२ ॥ चित्स्पदएवचित्स्पंदसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पदास्पदौजृंभणादिकल्पितनाम्नवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पदोस्तीहनास्पंदोनैकता
वापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वपर्यैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना
स्तीत्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्देतिभेद प्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवम्प्राप्तमन्यानोमनइतितान्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृश्याप्यवहारदृश्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिपुन परमार्थदृश्यासमूलोपाधिबाधेनब्रह्माप्यमि
तिभाव ॥ २ ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यतभिन्नमुखस्यस्थितावन्ययाभ्रांतिसभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्त्तात्मकेपुजगद्रूपेपुति
ष्ठतीतितत्वभावनापितथापिअन्यतयाआत्मन्यतिरिक्तमन्यन्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यथ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदसमाभ्य
भ्यासेनअस्पदीकृतभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयतसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणचरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नौद्रुतघृतमिवतद्विद्ब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ
॥ २२ ॥ बाधमाभात्कथकुद्दालकादिवृर्भेपजगद्विलीयतइतिचेद्बाह्यान्तबचित्स्पदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमिमिकथज्ञातमितिचेत्तत्स्वरूपातत्त्वदर्शनादि
त्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेस्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यं ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमपचोनविद्यतेद्वैभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठः प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारोभिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबोधनवेनानातेति ... ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता वेक्षणात्तुबोधःपूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानिःशंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोधः ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छान्तिरेवे बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंतप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी काजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशांतिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चितःअभावनाददर्शनाद्द्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदितः त्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथंनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७ ॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८ ॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्व[1]द्रष्टृदृश्यदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पतयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पश्चिदभावनात् ॥ सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते ॥ ३१ ॥ चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः ॥ नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः ॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणं कु[2]तम् ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ॥ ३५ ॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्येकमेवास्थितेति ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यततेपदेस्थीयताम् ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्संकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्नःपृथङ्नसन्नूत्वदात्मनाचसन्भवतीतिअनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणसम्यगवलंबनंकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहःसंपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यांतःसम्यगाश्वसविश्रांतिंभज ॥ ३५ ॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पंदौकल्पनासंकल्पःअकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेदःसनर्वोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

---

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुग्रहोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्विंतिपाठोपेक्षितइतिभाति

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतमापितुर्यातीतमतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकप्रवृत्त्यनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसंयम काष्ठ
मिवमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुश्रेष्ठतमयोंभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वदुदितानांमयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनास्थेयतयाएककोटिनिवेशितभा
व ॥ ३ ॥ मनवचनकष्टयत्रि ॥ अभाविताया मिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे
इतरतपस्विलोकोपमोप्यन्तर्निरतिशयानन्दास्वादसुम ॥ ५ ॥ मकृत्यर्थंच्युत्पादयन्नत्ययार्थंव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तत्राद्यभेदांविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआघुरि
त्याह ॥ ७ ॥ तेषांप्रत्येकंलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपचममपपिसंभवतितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टब्धतत्पद ॥१॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठमौनचवच्म्यहम्॥सुषुप्तमौनमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते॥२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविध प्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह॥एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांबद्धनिश्चय ॥हठाज्जितेंद्रियग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥४॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥लोकोपमोपिव्यंतर्य समुक्तमुनिस्मृत ॥५॥ एतयोर्यभवेद्भावशांतयोर्मुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥६॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनमौनविदोजना ॥वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठसौषुप्तमेवच ॥ ७॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिंद्रियनिग्रह ॥अक्षमौनंपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम् ॥८॥ मनोमौनपचमचतन्मृतौकाष्ठतापसे॥भावेसुषुप्तमौनाख्यजीवन्मुक्तोनुजीवति॥९॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥सुषुप्तमौनावस्थायांसातुयासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतच्चमन किल॥मलिनंजीवबंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥११॥ अस्मत्संस्मरणवापिदृश्यवाक्यमस्पर्शन॥अपश्यन्नेवपश्यन्हिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति॥१२॥प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम्॥ भवतिमौनिनस्तन्ननतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया॥१३॥

पसमर्थासूच्छासुषुप्तारेवसभवतिनाम्येवमितर्सनपरिमितमित्यर्थ ॥ त्वर्थेच ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषयश्चअधिकृत ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी
पनइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनत्वसिद्धतयापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितत्त्वज्ञकाष्ठतापस स
माधीरूपमिष्टमितराह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणात्तरस्मदाऽहंभावस्यसंस्मरणमनुसंधानमस्पर्शनंबहिरपिदृश्यरूपपयचवाक्ययनामप्रपर्चचास्पर्शान्सज्ञानादतमात्मान
मपश्यन्नेवसुषुप्तावित्रनित्यास्मदर्थविलोपाभावाद्वस्तच्छुन्यामितस्साक्षिमाभञ्योतिपापस्यस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयमस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रभाक्त
नामयोर्मौनिमोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधान्नतस्यनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातत्स्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थैतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिश्रृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविध. ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥१७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःश्रृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमास्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौनमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासितंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांतश्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्तिरविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६ ॥ यस्मात्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७ ॥

नाद्यंतम् ॥१८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिस्तत्तदिदआत्मतत्त्वंयथास्थितंबुध्वा ॥१९॥ अनेकधासविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्याजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधितत्वादत्यंतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसविदाअसवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वंसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपिमसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतथापितुर्यातीतमतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकप्रवृत्त्यनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनत्रयम काष्ठ
मिवमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुश्रेष्ठसमर्थोभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विदितानांत्रयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनात्मज्ञतयाएककोटित्वेनेतिभा
व ॥ ३ ॥ तमेवप्रकटयन्ति ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे
इतरतपस्विलोकोपमोऽप्यन्तर्निरतिशयानन्दास्वादतृप्त ॥ ५ ॥ मन्त्यर्थंव्युत्पादयत्यथार्थंव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तथापिभेदविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि
त्यर्थ ॥ ७ ॥ तेषामस्येकलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम् ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिचमयत्रयेपिसंभवतितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ १ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठमौनचवेद्म्यहम्॥सुषुप्तमौनंमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते॥ २ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविध प्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह॥एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥ ३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांयद्दृढनिश्चय ॥हठाज्जितेन्द्रियग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥लोकोपमोपिहृष्टोंतर्य समुक्तमुनि स्मृत ॥ ५॥ एतयोर्योभवेद्भावःशांतयोर्मुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥६॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनंमौनविदोजना ॥ वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठंसौषुप्तमेवच ॥ ७॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिन्द्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम् ॥ ८ ॥ मनोमौनंचमचतन्मृतौकाष्ठतापसे ॥ भावेसुषुप्तमौनाख्यंजीवन्मुक्तोनुजीवति ॥ ९॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौनावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतश्चमन किल॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥ ११ ॥ अस्मत्संस्मरणवापिदृश्यवाङ्मयमस्पृशन ॥ अपश्यन्नेवपश्यन्हिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति॥ १२॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम्॥ भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया॥ १३ ॥

चसमतौमूर्च्छासुषुप्त्यादिवसंभवतिनान्येवेतितत्तैर्नपरिगणितमित्यर्थ ॥ त्वयैव ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषय अधिकृत ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी
यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनत्वसिद्धस्तथापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितस्यकाष्ठतापस स
माधौकथंस्थितिस्तत्राह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणांतरस्मरोऽहभावस्यसंस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्बहिरपिदृश्यरूपमपचवाङ्मयनामप्रपंचमस्पृशन्नज्ञानावृतमात्मान
मपश्यन्नेवसुषुप्तमाविवनित्यात्मदर्शिलोपाभावान्मनस्यच्छन्नाग्निवत्साक्षिमात्रमपश्योतिपापस्यसिद्धतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयमस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रमाक्त
नात्सयोर्मौनिनोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधात्मतत्त्वनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातत्स्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदंनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविध' ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥ १७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमा स्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौ नमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वम स्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासि तंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोस्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांत श्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्ति रविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६ ॥ यस्मा त्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७ ॥

नायतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत्इदआत्मतत्त्वयथास्थितंबुध्वा ॥ १९॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधित त्वादत्यंतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्याताम पियसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

अविद्यायाबाधात्तुर्यनद्वाधकस्तीनामपिबाधात्तुर्यातीतम ॥ २८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामभ्यपसम्पादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिशब्दरूपा जायतेऽपिराश्च
स्वमस्थेपितत्त्वविदिपयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकति ॥ समाधान समाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवति ॥ २९ ॥ हेमलगमलभूतहेसाधोजाग्रतिसमतान्नि
पुणम्यवहरन्सदहोपिउतवास्यक्तम्यवहार समाधिस्योपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्यएवतथाविदेहएव ॥ इयपस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाभव
तीतिनभाभवमूयस्तस्यैवास्तिनान्यस्यत्यर्थ ॥ अथवानभइत्यपिसंबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिराममतिसिद्धवम्
काराक्ति ॥ ३० ॥ हेरामत्वॐमितिमाण्डूक्योपनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्राविलापनेनोदस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वंचविघतइतीहकिलयथसिद्धमत्आंतरो

सुषुप्तमौनमेवेदमनतत्वाब्धबोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥ २८ ॥ सौषुप्तकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्यातीतसमाधिर्वाजाग्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुर्यस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतान् ॥ नित्यसदेहउतवापिविदेहएवब्रह्मन्नभोभवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वंचविघतइतीहकिलांतराभ्रन्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणपू० महामौनयज्ञोपदेशोनामाऽष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुतःशतत्वमायातरुद्राणामुनिनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानाभिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्देशतोज्ञातततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नाभ्यंतरनुभूयमान स्वमस्तदाभवुरुष्वाप्नोजीवन्मुक्तस्तचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टषष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तानामिच्छिकास्थिति ॥ योगाभ्याणस्यविलयोमतेस्तुसूतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतोब्रह्मसहस्रारुद्रतासर्वएवते ॥ समाजग्मुर्भिरजुम्बरुद्राणामुत्तमशतमिति
शतानामप्युत्तमरुद्रताप्रागुक्तातदुत्तरसर्गेषरुद्राग्नयातेपुतेपुवेहपुमारब्धशेषभुक्तमततिपाम् तभभुक्त्वाधिरभोगाम्प्राप्यरुद्रपुरंतत ॥ गणतामामसतस्तेस्यास्यतिसपरिच्छदाइ
त्युक्तमरुद्रेच्छयाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवरुद्रमूर्तिरिति सदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशमत्वकुतआगतम् किंगणीसहपरिगणनाउततद्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ येगणास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यथ ॥ १ ॥ तमप्रथमकल्पमेवाबलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
वभागूर्वितवतचश्रम्यारिभस्तावतस्तयाज्ञातमेवततसम्मयारुद्रशतसस्यानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

भिक्षुस्वमेयेजीवटाद्याकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम् ॥ तदेवैतद्रुद्रशतकमपिभोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्चभवति ॥ ननुगणादितिरुद्रस्यसेवकाः पापदाउच्यते॥ कथमुख्यरुद्रा स्यु स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासंभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्गणत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नैवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश तस्वयरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेषाकर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ बोधयित्वातुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचे त्यादिनाभिक्षुस्वमकृतेनशततमेनरुद्रेणस्वचित्तचैतन्यदानेनभिक्ष्वादीनाबोधनयत्प्रागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेपुत दर्शनेपिईश्वरेषुमुक्तेषुनतदसंभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगैश्वर्येणसद्भावाःसत्यसंकल्पाः ॥ रसोवैसःरसंह्येवायलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रु

यआकाराश्चतेस्वप्नेतत्तद्गणशतंस्मृतम् ॥ तदेतद्रुद्रशतकंरुद्राअपिगणाविधौ ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ एकस्माद्भगवंश्चित्तात्क थंचित्तशतंकृतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निरावरणसद्भावायद्यथाकल्पयंतिहि ॥ तत्त थानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ॥ ५ ॥ सर्वात्मनःसर्वगत्वाद्यद्यथायत्रभाव्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतत्तथाज्ञतयाधिया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ श्मशाननिलयोब्रह्मन्कामुकश्चकिमीश्वरः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ म हेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोस्तीहसत्यज्ञस्यैवकल्पितः ॥ ८ ॥ अज्ञस्तुदितचित्तत्वात्क्रियानियमनंविना ॥ गच्छन्न्यायेनमात्स्येनपरंदुःखंप्रयातिहि ॥ ९ ॥ सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेपुननिमज्जंतिवस्तुपु ॥ यतेंद्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतयातथा ॥ १० ॥

तेः रसोभूमानदन्तआसमतात्साकल्पिकार्थसत्तालाभायदणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिबिंबसवितसार्वज्ञ्यसर्वशक्तत्वाख्यातद्बलादित्यर्थः ॥ ५ ॥ सार्वात्म्यबलादपि तेषासर्वभावितार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वात्मनइति ॥ ६ ॥ एवमैश्वर्येसतिहरिहरादयःकिमर्थमानुपर्योन्याद्यवतारश्मशानवासादिकदर्थनाश्चस्यकल्पयतिशुभमेवकुतोनकल्प यतीत्याशयेनरामःपृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेतच्छील. ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसपन्नोपिसन्किकिमर्थमेवमास्तेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ क्रियाःशास्त्रीयाएवमगलरूपा एवसुखभोगफलाएवकार्याइतिननियमस्तेषाविधिकिंकरत्वाभावात् ॥ अज्ञदृक्प्रसिद्धमगलानामपिसर्वेषांतत्त्वदृशाअमगलतमत्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्माभावेनदुःखसा मग्र्यापितेषादुःखभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ॥ ८ ॥ दितचित्तत्वात्रागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मात्स्येनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्वपरजा तिग्रसनन्यायेनगच्छन्क्रियानियमनंविनापरजन्मपरंपरानरकादिदुःखप्रयाति ॥ हिइतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अविद्यावाधानुवर्तनाद्वाधकवृत्तीनामपिबाधात्तुर्यातीतम् ॥ २८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानांमध्यपञ्चम्यादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जायतेअपरोक्षा
स्वमस्थपितरयविषयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकेति ॥ समाधानसमाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवन्ति ॥ २९ ॥ हेब्रह्मनब्रह्मभूतहेसाधोजाग्रतिसमताच्चि
पणम्यवहरन्सदेहोपितअवात्यक्तम्यवहार समाधिस्थोपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाभय
मानिनभाअवद्भूयस्त्वेवास्तिनान्यस्यत्यथ ॥ अथवानभवत्यपिबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिरामस्तिसिद्धवत्
कारोक्ति ॥ ३० ॥ हेरामत्वओमितिमांडूक्यापनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्राविलापनेनोदस्तभववासनमेकनुयरूपमास्व ॥ सर्वेषविपतदनीहकिलयथ्यसिद्धतत्त्वआंतरो

सुषुप्तमौनमेवेदमनतत्वाव्यबोधवत्॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच॥२८॥ सौपुप्तकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्याती
तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै॥ २९॥ तुर्यस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवब्रह्मन्नसोभवतएवकिलास्तिसाधो॥ ३०॥ ओमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम्॥ सर्वंचवि
यतदनीहकिलांतराभज्ञस्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०महामौनय
ज्ञोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८॥ ॥५॥ ॥७॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुत शतत्वमायातरुद्राणामु
निनायक॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥स्वप्नानांभिक्षुणादृष्टंशतशतशरीरकम्॥ सर्वमुद्देशतो
ज्ञाततततउक्तनतन्मया॥ २॥

नात्मनरनुभूयमान स्वमसदाभपुरत्वाद्योजीवन्मुक्तस्त्वपिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तनामस्थितिर्नास्थिति ॥ योगाध्यायस्यविस्योमतेस्तुहितिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतामहमहसहारुद्रतांसर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरेजुश्चरुद्राणामुक्तमशतमिति
शतानामप्युक्तमरुद्रताप्रागुक्तातदुत्तरसर्गेचरुद्रास्त्वयातपुनेपुरहपुमारव्धशेपभुक्तवतनियाम् तमभुक्त्वाचिरभोगान्प्राप्यरुद्रपुरतत ॥ गणतामापसतस्तेस्थास्यतिसपरिच्छदाद्
स्युक्तनपरच्छुपाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकेवरुद्रमूर्तिरितिसंदिहानोराम पृच्छति ॥ कुत इति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किंगणैसहपरिगणनायुततद्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात् ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ यमयास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्रादृत्यथ ॥ १ ॥ तमप्रथमकल्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वमानामिति ॥ उद्देश
तप्रागुर्वाचततचस्वप्नादिशतावतत्त्वयाज्ञातमेवततत्सम्मयारुद्रशतसस्थानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ सस्रुतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासस्रुतिस्तन्मूलमनस्तच्छांतौसर्वसस्रुतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाताःसर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्रकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायांवासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्रुतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंक्रसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कुतः॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानाविलयः वाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतररूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्ववादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसःस्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संस्रुतिरित्यपिपाठः

हतांअकस्मात्प्रादुर्भूताम् ॥ यद्वेत्यासग ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिदितिशेष ॥ आत्मीयत्वषणाश्रमोचितम् ॥ परतवन्यत् ॥ ज्ञा
निज्ञातास्त्विषिणानियम्नानीतिविपयस्तथाविधनकचिदित्यथ ॥ १३ ॥ नहिंकयद्दरस्यमसिद्धहरचरिमवेपक्रियानियमोहरेर्मातचरिभवेपाविनियमोभववादीनाषम्राह्मणोत्त
मचपानियम काकतालीयन्यायतद्घटनादित्याशक्याह ॥ अभ्यार्हानामिति ॥ आतयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्वरेच्छारूपानाविनियतिरेवतध्यस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ अज्ञानानुषपानाभ्यादिक्रियावन्नियता सगादावभिव्यक्ता किन्तुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसकेतवशात पृथक्कुऐहिकपारलौकिकसुखदु स्वानुभूतिफला

फायतालीयवद्ब्रह्माग्नियांकुर्वतितेसदा ॥ नकुर्वैत्यपिवैकिंचिन्नैपाक्षचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव
कमाग्निनयनएवकर्माप्युजोद्भव ॥ १२ ॥ ननियमस्तिनानिधनोपादेयनहेयता ॥ नचात्मीयनचपरकमज्ञविपयक्वचित् ॥ १३ ॥ अभ्या
र्हानायर्योप्याठिसर्गादौरूढिमागतम् ॥ इरार्हानातथाकर्मद्विजातीनाचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसकेतवशत पृथक् ॥ अनुभू
तिफलाथ्थया कल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविपयतुयन्मौनमतोमया ॥ नोक्तंतचपरमौनंसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद
प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्तिःपरश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥
सास्यपंत्राववुद्धायेतरस्मृता सांख्ययोगिन ॥ १८ ॥ प्राणादिनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगि
न ॥ १९ ॥ उपादेयतुसर्वेपाशांतपदमकृत्रिमम् ॥ तत्केचित्सांख्ययाप्राप्ता कचिद्योगेनदेहज ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिस
पश्यति ॥ यत्सांख्यै प्राप्यतेस्थानपरंयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्धिपरम
पदम् ॥ २२ ॥

शास्त्रोपासनाभाविकल्पश्वरागादिवशात्स्वयकल्पितादृशिषेपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवप्रश्नसमाधायप्रस्तुतेपुमौनेपुवक्तव्यशेषदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाश्चतुर्वे
धर्मानात्सरतवनोक्तनच्छृणिविनिपरेणाभ्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्तिःपरश्रेयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तौसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥
सम्यगिति ॥ सम्यग्याविवकविचारप्रयुक्तराजयोगन ॥ १८ ॥ कमयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राग्वर्णितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतस्वसाक्षात्कारेणप्राप्त
व्यम् ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहतःअनन्तरेवदेहन ॥ २० ॥ फलतएतदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुविभिन्नरूपयास्तयो कुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा
णमनोदृश्याभ्यासपाद्यात्यतिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदततदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसाख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसाख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो.करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छांतौसर्वसंसृतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षांताःसर्वा.कल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्कुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेपुमध्यमंरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्तेः ॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनो भवस्तुसंसारःक्रममाहंक्रसंततिः ॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः ॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः ॥ २८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥ साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणत रंरूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यागमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसःस्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

रूढा अकस्मात्प्रादुर्भूताम् ॥ पद्म आसग ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिद्विविशेष ॥ आत्मीयस्ववर्णाश्रमोचितम् ॥ परतदन्यत् ॥ स्रा सिद्धात्मास्विपिणोतिपन्नातीतिविपयस्तथाविधंनकश्चिदित्यर्थ ॥ १३ ॥ तर्हिकथहरस्यप्रसिद्धहरयरिग्रक्षेपक्रियानियमोहरेर्वातद्वरिभवेपादिनियमोगषदादीनांचब्राह्मणोक्त मचयामियम काकतालीयन्यायेतद्घटनादित्याशङ्क्याह ॥ अग्न्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यभवेच्छारूपानादिनियतिरेवतद्व्यवस्थापिकेत्यथ ॥ १४ ॥ अज्ञानानुपपानाम्यादिक्रियाचन्नियता सगादावभिव्यक्ता किन्तुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसंकेतवशात पृथक्कृऐहिकपारलौकिकसुखदु खानुभूतिफल्ला

काकतालीयवद्भ्रान्त्रियांकुर्वंतितेसदा॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैपाकचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा॥ एव कमाग्निनयनएवंकर्माम्बुजोद्भव ॥ १२॥ ननियमस्तिनानिघनोपादयनक्षेयता॥ नचात्मीयनचपरकर्मज्ञविपयकचित्॥ १३॥ अग्न्या दीनांयथौष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम्॥ हरादीनांतयाकर्मद्विजातीनांचजातय॥ १४॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक्॥ अनुभू तिफलाश्चर्या कल्पिता कल्पिता स्वयम्॥ १५॥ विदेहमुक्तविपयतुर्यमौनमतोमया॥ नोक्तंतवपरमौनसदेहस्यरघूद्वह॥ १६॥ खाद प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम्॥ तत्ताप्राप्ति परश्रेय साकथप्राप्यतेश्टणु॥ १७॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना॥ सांख्यैवावबुद्धायेतेस्थता सांख्ययोगिन ॥ १८॥ प्राणापनिलसंशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगि न ॥ १९॥ उपादेयतुसर्वेपाशांतपदमकृत्रिमम्॥ तत्केषित्सांख्ययाप्राप्ता कश्चिद्योगेनदेहृत ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिस पश्यति॥ यत्सांख्यै प्राप्यतेस्थानंपरंयोगैस्तदेवहि॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्विद्धिपरम पदम् ॥ २२॥

शाश्चर्यास्वाप्राविस्मयश्वरामादिवशास्स्वयकल्पिताइतिवैपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवप्रश्नसमाधायप्रस्तुतेपुर्ममौनेपूर्वकथ्यशेपदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाश्चतुर्वे धर्मौनास्सरंतपनोपतनस्कुण्विलिपरेणाम्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्ति परश्रेयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तौसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिप्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥ सम्यगिति ॥ सम्यग्याविवेकविचारमयुक्तराजयोगेन ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राणार्पितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूततत्स्वसाक्षात्कारेणप्राप्त म्यम् ॥ सर्वेपांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहृत अभिनैषदेहेन ॥ २० ॥ फलतएतदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१॥ ननुविचित्ररूपयास्तयो कुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा णमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यन्तिकविलयोपलक्षितत्वाद्भयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदंतदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोःसमुच्चययोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यात्‌करणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेननतर्हिकथमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाताःसर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्वकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति॥२४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात्॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते॥ २५॥ मनो भवस्तुसंसारःक्वममाहंक्वसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कुतः॥ २६॥ एकनत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम्॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम्॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम्॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम्॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम्॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्याविना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशातघुर्घुरारावमिदंशरीरकत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितंभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणत ररूपतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरनिहत्याविद्यागमयित्वाऽन्यन्नवतरकल्याणतररूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसःस्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

तर्हिताभूतमाप्रावहिर्मीमांतरमापि स्वहापिकुतोनश्लिष्यंतितमाह ॥ वासनेति ॥ तत्तज्जीववासनामात्रात्मकानिमानिताहशवासनावन्मनाविशिष्टप्राणैरेवसश्लिष्यतिनेतरैरिति व्यवस्थितमित्यर्थ ॥ ३१ ॥ प्राणादेहांतरेतद्देहवासनासहिताएवोत्पद्यंते यत पूर्वदेहमपिभाविदेहवासनासहिताएवमुंचति ॥ देहांतरेषतदीयहार्दव्योमांतरगतवायुभिश्वस श्लेषयांति ॥ यथाकुसुममध्यस्तिलेषुमतिविशात्स्वतैलेनसश्लेषयातीनियमनिष्पीडनाविदु स्वायभवमितदम् ॥ ३२ ॥ अतएवमरणमाप्यनमनोनाशइतिनप्राणनाशोपीत्या ह ॥ मनइति ॥ यथासांबुर्घटःअंभोधौमग्नोवासमंतैररक्ष्यमाणोपिनशाम्यतिनिनस्यति ॥ मनःप्राणयोःसमनियतत्वम्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनचदर्शयति ॥ नामनस्काइतिसा

वासनासात्मकान्येवविश्वितन्मात्रकाणिवै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्भिःप्राणे श्लिष्यंतिनेतरै ॥ ३१ ॥ सवासनास्तूत्पद्यतेप्राणामुचंतिदेहक म् ॥ तद्व्योमवायुसंश्लेषंयांतिदु स्वायगंधवत् ॥ ३२ ॥ मन सांबुरिवांभोधौनशाम्यतिसवासनम् ॥ नामनस्का सभवतिप्राणा सूर्य इवत्विष ॥ ३३ ॥ नजहातिमन प्राणान्विनाज्ञानेनकर्हिचित् ॥ वर्णांतरंणेवविनावर्णागमिवतित्तिरि ॥ ३४ ॥ ज्ञानादवासनीभावस्व नाशप्राप्नुयान्मन ॥ प्राणात्स्पंदप्रनादत्तेततःशांतिर्हिशिष्यते ॥ ३५ ॥ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्वसमुदेत्यलम् ॥ ततोंगवासनानाशा द्वियोगःप्राणचेतसो ॥ ३६ ॥ ततोनपश्यतिमन प्रशांतदिहतांपुन ॥ स्वनाशेनपदंप्राप्तंवासनैवमनोविदु ॥ ३७ ॥ चेतोहिवासनामात्र तदभावेपरंपदम् ॥ तत्त्वंसंपद्यतेज्ञानंज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥ इत्यस्या संस्तुतरामपर्यंत सप्रवर्त्तते ॥ स्वयविवेकमात्रेणरज्जुसर्प भ्रमारुते ॥ ३९ ॥ एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचेत परिक्षया ॥ एकस्मिन्नेवससिद्धेसंसिद्ध्यंतिपरस्परम् ॥ ४० ॥ तालवृंतस्यसंस्पंदेशांते शांतोयथानिल ॥ प्राणानिलपरिस्पंदेशांतेशांततथामन ॥ ४१ ॥ प्राण शरीरविलयेप्रयातिव्योमवायुताम् ॥ यथावासितमेवेदस र्वंपश्यतितत्रवा ॥ ४२ ॥ यथाविदेहा पश्यंतिप्राणाव्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कास्तथाचारसर्वचानुभवंतिते ॥ ४३ ॥ शांतेवातपरिस्प देयथागंध प्रशाम्यति ॥ तथाशांतेमन स्पंदेशाम्यतिप्राणवायव ॥ ४४ ॥

धन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतएवज्ञानाद्वासनाक्षयेउभयनाशइत्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥ कथज्ञानेनवासनानाशइतिचेत्तत्रेतुर्दृतबाधादित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदपिज्ञानसवासनंसर्वबाधित्वाआत्मतत्त्वमेवसपद्यतेनचतस्यविचारप्परलयोरभेदाद्विगतचालनमचलज्ञानमेवशिष्यतइत्यनुभवमितिद्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतमुपादत्ते ॥ एकेति ॥ एकोर्थोऽद्वयतत्वतदभ्यसनमवधारणावर्त्तनम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सनिशरीरेप्राणाक्रमणेअस्तपक्रमोयमशरीरस्थैवशापच्छेदादिनानाशस्तमक क्रमस्तमाह ॥ प्राणइ ति ॥ व्योमवायुतांवासाकाशस्थवायुमिश्रनात्मभावम् ॥ तमवासाकाशे ॥ ४२ ॥ यथायादृशकर्मोद्भावितवासनामयसुरनरपश्वादिदेहकपश्यतितथातदनुरूपमेवआचार व्यवहारमनुभवति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तिलतैलेसक्रांतकुसुमामोदवन्मिश्रे ॥ ४५ ॥ रथसारथीइवअन्योन्यस्पदनंविहरत सपादयतः ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवत्अग्न्यौष्ण्यवत् ॥ ४७॥ शांतबाधितद्वैतवासनम् ॥ प्राणस्वभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नात्मतत्त्वेलयेनतदात्मत्त्वमेवस्थिरभवति ॥ ४९॥ अनुपलंभोऽज्ञान उपलंभस्तद्वाधिकाब्रह्माकारावृत्तिस्तयोर्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्य.शिष्यतइतिशेषस्तत्रचिन्मात्रेप्राणधारणयावास्थिरोभवेत्यर्थ. ॥ ५० ॥ कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यातित्राह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावतदाकारवृत्तिधाराम ॥ यावद्भाव.सावृत्तिधारापिचरमसाक्षात्कारस्फुटासतीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भोग्यक्षयादाहारक्षयात्स्वयदेहइवविलीयते ॥ ५२ ॥ धारणांते पचभिरंगैर्मनसोबाह्याकारक्षयेसतिधारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मैकताननासपत्त्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकेनब्रह्मभाव.सिद्ध्यतीत्याह ॥ यदेकतानमिति ॥ ५३॥ अश्रुतेअमतेचध्यान

अविनाभाविनीनित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलेइवस्थिते ॥ ४५ ॥ मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्यस्पंदनंमनः॥ एतौविहरतोनित्यमन्योन्यंरथसारथी ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्चस्वनाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छांतंशाम्यत्यलंमनः ॥ तल्लीनत्वात्स्वभावस्यतेनप्राणोपिशाम्यति ॥ ४८ ॥ विचार्ययदनंतात्मतत्त्वंतन्मयतांनय॥ मनस्ततस्तल्लयेनतदेवभवतिस्थिरम्॥ ४९ ॥ यदेवातितरांश्रेयोनुपलंभोपलंभयोः ॥ द्वयोरप्यसतोस्तत्रशेषेवापिस्थिरोभव ॥ ५० ॥ एकस्मिन्सुदृढेतत्त्वेतावद्भावंविभावयेत् ॥ भावोभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम्॥ ५१ ॥ प्रत्याहारवतांचेतःस्वयंभोग्यक्षयादिव ॥ विलीयतेसहप्राणैःपरमेवावशिष्यते॥५२॥ यदेकतानंभवतिचेतस्तद्भवतिक्षणात्॥ शांताशेषविशेषौघंचिराभ्यासस्वभावतः॥५३ ॥ अविद्येयंतुनास्तीतिबुद्ध्वायुक्तियुतंधिया॥ ज्ञानादेवपरावाप्तिस्तदभ्यासस्ततःपरम्॥ ५४ ॥ चित्तेशांतेशाम्यतीयंसंसारमृगतृष्णिका॥ जरामुपगतेमेघेमिहिकातन्मयीयथा॥ ५५ ॥ चित्तमात्रमविद्येतिकुरुतेनैवतत्क्षयम् ॥ तद्रूपंरामचित्तात्मानाभावोहिपरंपदम्॥ ५६ ॥ मुहूर्तमेवनिर्वाणंयदिचेतःपरेपदे॥ तत्तत्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतम्॥५७॥

धारणाद्यभ्यासायोगाच्छ्रवणमननाभ्यांद्वैतजातमविद्यैवसाचनास्त्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावाप्तिरितिप्रमाणप्रमेयासंभावनादोषनिरासपर्यंतंबुद्ध्वाततःपरंध्यानधारणादिनाज्ञानाभ्यासःकार्यइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ मेघेजरामपक्षयशरदिउपगतेसतिततोहेतोरागतातन्मयी ॥ ततआगतइत्यर्थेहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेमयट्चेतिमयट् ॥ ५५ ॥ ब्रह्माकारपरिणतेनतेनचित्तेनैवतस्यचित्तस्यक्षयकुरु तस्यचित्तक्षयस्यरूपतुचित्ताधिष्ठानमात्मैवनशून्यता हियस्मात्तद्भावःपरपदपरमपुरुषार्थोनभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अप्यर्थेएवकारः॥ निर्वाणविश्रांतम् ॥ तत्तर्हितद्ब्रह्मैवपरिणतविद्धिनत्वध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तंस्वरूपमस्तीतितत्रैवनिरतिशयस्वप्रकाशानंदास्वादमागतंसन्व्युत्थानमिच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचोक्तंशिवधर्मोत्तरे ॥ ज्ञानामृतरसोयेनसकृदास्वादितोभवेत् ॥ विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावतीति ॥ ५७ ॥

रमेवमस्तुतयो सांख्ययोगयोरेकफलमित्याह ॥ यदिति ॥५८॥ सत्वशब्दार्थस्वयमेवाह ॥ चेतइति ॥ अंतरभ्रमभावविच्छेदम् ॥५९॥ तद्दर्शनोन्मुखजनाविरलाएवेत्याह ॥ कश्चिदिति ॥ अन्नदशाअसभावनाच्छून्योपम इदशातुपरज्योति ॥ ६० ॥ उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति ॥ विगलितेति ॥ हेसुभग उक्तविधिधोपायाभ्यासैर्विगलिताभ्या मनोजापत्त्वमसुयुमलक्षणानिभांतितद्वीजदर्शनपदानियस्यतथाविधस्वयचाविद्याक्षयाद्विगलद्वाधितदृश्यपटलम्प्रतिभासमात्रशिष्टमनइदृशसम्मुक्तत्यमस्यायासत्वमिति ध्यते ॥ तद्वासनाबीजशक्तिदाहात्पुनारागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्मलिनसंसारपदनएति ॥ यथास्पर्शमणिसंगात्कनकतामुपागताम्भपुन कलंककलनामलिनताम्भपदनै तद्वदित्यर्थ ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू एकोनसमतितम सर्ग ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मायाभ्रांत्यनवस्थानेचिदात्मपरिशुद्धये ॥ चे

यदिसांख्येनविश्रांतंचेतोयोगेनवापिते ॥ क्षणतत्सत्वतांयातंनभूयइहजायते ॥ ५८ ॥ चेतोविगलितावियंसत्वशब्देनकथ्यते ॥ दग्ध ससारबीजतन्नदद्दात्यतरपुन ॥५९॥ कश्चिद्विगलिताविद्य सत्वस्थःशांतवासन ॥ परशून्योपमसद्योज्योति पश्यतिशाम्यति ॥ ६० ॥ विगलितात्मपदंविगलन्मन सुभगमत्वमितीहहिकथ्यते ॥ नपुनरेतिकलामलिनपदकनकतामिवताम्रमुपागतम् ॥ ६१ ॥ ॥इ०वा० वा०दे०मो०नि०पू०प्राणमन संयोगविचारणनामैकोनसप्ततितम सर्ग ॥६९॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जीवो जीवोभवत्याशुयातिचित्तमचित्तताम् ॥ विचारादित्यविद्यांतोमोक्षइत्यभिधीयते ॥ १ ॥ मृगतृष्णाजलमिवमनोहतादिदृश्यते ॥ अस देवमनागेवतद्विचाराप्रलीयते ॥ २ ॥ संस्तृतिस्वप्नविभ्रांतौवेतालोदाहृतानिमान् ॥ प्रश्नानाकर्णयशुभान्प्रसगात्स्मृतिमागतान् ॥ ३ ॥ अस्तिविंध्यमहाटव्यांवेतालोविपुलाकृति ॥ सकिंचिन्मंडलगर्वादाजगाममजिघांसया ॥ ४ ॥ सवेतालोवसत्पूर्वंकस्मिंश्चित्सज्जनास्प दे ॥ यदृच्छयल्युपहारेणनित्यतृप्ततयासुखी ॥ ५ ॥ निर्निमित्तनिरागस्कपुरोप्यभ्यागतनस ॥ क्षुधितोपिनरंहतिसतोहिन्यायदर्शिका ॥ ६ ॥ सकालेनाटवीगेहाजगामनगरांतरम ॥ न्याययुक्त्याजनभोक्तुंक्षुधासमभिचोदित ॥ ७ ॥ तत्रप्रापसभूपालरात्रिचर्याविनिर्गतम् ॥ त माहघनघोरेणशब्देनोग्रनिशाचर ॥ ८ ॥

उरालसवादकथाशक्रियतेशुभा ॥ १ ॥ चित्तेशातिशाम्यतीयससारमृगतृष्णिकेत्युक्तचित्तशांतौचविचारएवज्ञानादयपर्यंतउपायइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतिअनेनोपायेन पश्चोयश्कार्यकारणावियमयोरतोनाशःसमाक्षइत्यभिधीयत ॥ १ ॥ उक्तार्थाऽसभावनाहेतुमपपेदद्य्यसमसारयति ॥ मृगतृष्णेति ॥ २ ॥ असदेवमनागेवेत्युक्तायस्यस यनायास्यायिकामवतारयति ॥ संसृतीति ॥ ३ ॥ गद्याद्धयोग्यप्यज्ञअमेप्सनाद्दरात् ॥ ४ ॥ संक्षिप्योक्तविस्तारयितुपुमराख्यितआरभ्याह ॥ सइति ॥ सज्जनस्यराज्ञआस्प दयेकिरातराज्यककटीवराजकृतेभवद्गुवध्यजनवल्युपहारेमनिस्यतृप्ततयानिर्विक्षेपसमाधिसुखी ॥ ५ ॥ ६ ॥ कालेमतभमध्यजमालाभकालेन ॥ अटवीगेहयस्य ॥ ७ ॥ मित्रचर्यानिशिनगरेदुष्टजनपरिज्ञानायचोरादिवधायचसचारसदर्यविनिर्गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ निर्याप्यन्यायापेतक्रमेणास्तिचेत् ॥ १० ॥ सकला आशास्यंतइत्याशाअभिलषितार्था. ॥ किलेतिधर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥ अज्ञश्चेदपराधसहस्रमुलंघसुज्ञश्चे
न्नापराध्यत्येव सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीयइतिपरीक्षणायप्रश्नपरिपूरणमेवप्रार्थयते ॥ ममैतामिति॥ सभवार्थामबाधितार्थाम् ॥ अनेनासंभावितार्थप्रश्नच्छलेनपरवधप्र
वृत्तिःस्वस्यनास्तीतिदर्शितम् ॥ १२ ॥ सर्वेषांप्रश्नानामापाततोर्थःस्पष्ट. ॥ तात्पर्यतस्तूत्तरसर्गेस्फुटीकरिष्यते ॥ १३ ॥ उत्तरोत्तरस्वप्नेपूर्वपूर्वसत्यतांत्यजन्नपितत्प्रकाशक
स्वच्छसत्यात्मस्वरूपनत्यजति ॥ १४ ॥ यथारंभाया.कदल्या.स्तंभ अतरतस्तथातदतश्चपत्रमात्रवल्कलमात्रम् ॥ दृष्टांतेतत्सदृशवल्कलातरदार्ष्टांतिकेसएवेतिविशेषइतिभा
व. ॥ १५ ॥ भूतौघपदेनतदाधारभुवनानिलक्ष्यन्त ॥ अतिमहत्वेनप्रसिद्धायेब्रह्मांडाकाशादयोपियस्याणोरपेक्षयापरमाअणव अत्यतक्षुद्रा ॥ १६ ॥ परमाणोःसूक्ष्मस्यैवस

वेतालउवाच॥ ॥राजन्लब्धोसिभीमेनवेतालेनमयाधुना॥क्वगच्छसिविनष्टोसिभवभोजनमद्यमे॥९॥ ॥राजोवाच॥ ॥हेरात्रिच
रनिर्याप्यंमांचेदस्तिबलादिह॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः॥१०॥ ॥वेतालउवाच॥ ॥नत्वामद्म्यहमन्याय्यन्यायोयंहि
मयोच्यते॥राजासिसकलाशाश्वपूरणीयास्त्वयार्थिनाम् ॥ ११ ॥ ममैतामर्थितांराजन्संभवार्थांप्रपूरय॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंस
म्यगाख्यातुमर्हसि ॥ १२ ॥ कस्यसूर्यस्यरश्मीनांब्रह्मांडान्यणवःकृशाः॥ कस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः॥ १३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरं
गच्छञ्छतशोथसहस्रशः॥ त्यजन्नत्यजतिस्वच्छंकःस्वरूपंप्रभास्वरम्॥ १४ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवंपुनःपुनः॥ अंतरंतस्तथां
तश्चतथाकोणुःसएवहि ॥ १५ ॥ ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः॥ अपरित्यजतोणुत्वंकस्याणोःपरमाणवः॥ १६ ॥ कस्यानव
यवस्यैवपरमाणुमहागिरेः॥ शिलांतर्निबिडैकांतरूपमज्जाजगत्त्रयी॥ १७॥ इतिकथयसिचेन्नमेदुरात्मंस्तदिहनिगीर्यभवंतमात्मघा
तिन्॥ फलमिवतवमंडलंग्रसेहंप्रसभमुपेत्यजगद्यथाकृतांतः॥ १८॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेताल
प्रश्नोनामसप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ ॥ ७१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवतिवेतालेवक्तुंप्रश्नान्विहस्यसः॥ उवाचवचनंराजा
दंतांशुधवलांबरः॥ १ ॥

तोमहतोगिरे. ॥ निबिडघनतरयत्सत्तैकातरूपंतदेवमज्जासारोयस्या ॥ १७ ॥ इतिषट्प्रश्नान्मेकथयसिचेद्दुष्टोदेहादिरेवआत्मायस्यतथाविध अतएवापरिच्छिन्नमात्मान
परिच्छेदेनघातितवानसीत्यात्मघातिन् तत्तस्मादकथनापराधादेवभवतफलमिवनिगीर्यप्रसभबलात्तवमडलमडलस्थजनान्ग्रसेयम ॥ ग्रसेहमितिपाठेविकरणपदव्यत्ययश्छा
दस. ॥१८॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ आद्यप्रश्नसमाधानविस्तरेणात्रवर्ण्यते ॥ अनतकोटिब्रह्माडफलवृक्षादिकल्पनैः
॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्माडानांत्रसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्यात्वयोक्तवक्ष्यमाणकल्पनयाकोटिकोटिगर्भब्रह्माडानामपितत्त्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेनविहस्यदतानामशुभिःप्रभाभिर्ध
वलान्यवराणिवस्त्राण्याकाशचयस्यतथाविधःसन् ॥ १ ॥

तथाहीकस्यचूपरस्यमोनब्रह्मांडप्रसरेणबद्दतिप्रथममभ्यस्योत्तरफकुमभिप्रतमत्वाभिमानवेतालस्यनिरस्कुर्वश्चकचित्कल्पनाचमत्कारराजादशयति ॥ आस्तेइत्यादिना ॥ इद
त्वयामयाचाधितंब्रह्मांडमप्रदस्याअजरमुत्तरोत्तरदशगुणाभिभूतत्वग्भिभूजलाद्यावरणैःपरिवेष्टितम ॥ २ ॥ इदब्रह्मांड १ ईदशब्रह्मांडसहस्रगभाणिपक्षीस्तमहाभूतानि
२ तद्भमधतन्मात्रा ३ उत्तरोत्तरतद्गर्भाण्यिरसाहितन्मात्राणि ७ तद्गर्भहिरण्यगर्भमन ८ अतीतान्नागतानंततद्भावभूतमाधाराशय ९ तद्गर्भा कल्पकाला १० तद्गर्भाड
सागत्तरस्यदिनभूताब्रह्मविष्णुरुद्राणामायु कालास्तदात्मानस्तएव ११ अनतकोटीनतिपासत्तास्फूर्तिव्यवहारप्रवर्त्तकमायाशबलब्रह्म १२ इस्येतांश्चतुर्दशपदार्थानिहक्रमा

राजोवाच॥ ॥आस्तेकदाचित्वेदहिब्रह्मांडमजरफलम्॥उत्तरोत्तरदशगुणभूतत्वक्परिवेष्टितम्॥ २॥ तादृशानांसहस्राणिफलानिय
त्रसतिहि॥ अत्युच्चस्तादृशीशाखाविपुलाचलपल्लवा॥३॥ तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसत्यथ॥ तादृशोस्तिमहावृक्षोदुर्लंघ्योवि
पुलाकृति ॥४॥ तादृशानांसहस्राणियत्रसतिमहीरुहाम्॥ तादृशवनमत्युच्चैरनततरुगुल्मकम्॥५॥ तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्र
संत्यथ॥ तादृगस्तिशृंगमत्युच्चैर्भरिताकृति॥६॥ तादृशानांसहस्राणिशृंगाणांयत्रसत्यथ ॥ तादृशोस्त्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलको
टर ॥७॥ तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिपृथ्वीपमहाक्रदनदीयुतम्॥८॥ तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसत्यथ॥
तादृगस्तिमहीपीठंविचित्ररचनान्वितम्॥ ९॥ तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिमहास्फारंमहाभुवनढंघरम्॥१०॥
तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिमहब्रह्मांडचढमंघरपीठवत्॥११॥ तादृशानांसहस्राणियत्रांडानिफरंडका ॥तादृशो
स्तिगतस्पदोविपुलाब्धिश्चसागर ॥१२॥ तादृक्सागरलक्षाणितरंगोयत्रपेलव ॥तादृश स्वविलासात्मानिमलोस्तिमहार्णव ॥१३॥
तादृगब्धिसहस्राणियस्योदरजलान्यथ॥ तादृशोस्तिपुमान्कश्चिदत्युच्चैर्भरिताकृति ॥१४॥तादृशानांतृणांलक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिता॥
प्रधानसर्वसत्तानांतादृशोस्तिपरःपुमान्॥१५॥तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम्॥स्फुरतिमहलेयस्यस्वतनूरुहजालवत्॥१६

फलशाखादिषगुरशकल्पनाभिर्निदर्शयति ॥ तादृशानामित्यादिना ॥ चलानिपल्लवानीवभुवनानियस्याम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शृंगपदेनात्रतत्प्रधानोगिरिरेवोच्यते ॥ विपु
लतमत्वात्सघनभरिताकृति ॥ ६ ॥ ७ ॥ महाक्रदनदीचक्राविभूतानाविर्भूतप्रबहणप्राणादिवायुचेष्टाभियुतम् ॥ विविधाभिर्नामादिरचनाभिरन्वितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ पुमान्विष्णु ॥ १४ ॥ परःपुमान्रुद्र ॥ १५ ॥ तनूरुहाःकेशालोमानितद्वालवत् ॥ तथाचश्रुति ॥ यथासत पुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीह
विश्वमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यग्दृष्टेरन्यासुपराग्दृष्टिषुयाएतारुद्रादिब्रह्मांडांता.शतमसंख्या कलना.प्रतिभासास्ताएताःसर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः ॥ १७ ॥ मयाचिदात्माइतिएव प्रभाव सूर्यइतित्वत्प्रश्नोत्तरत्वेनोक्तएतत्सर्वंजगदसौतपतिप्रकाशयति ॥ १८ ॥ भुवनाभोगाब्रह्मांडाः ॥ १९ ॥ भातिस्फूर्तिलभते ॥ भवतिसत्ताचलभते ॥ २० ॥ रेवेताल वर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणे.सूर्यस्यपारमार्थिकतत्त्वभूतेमुख्याधिकारिषुविज्ञानशास्त्रजन्याखंडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेणकचितात्मनिस्वात्मतयाप्रथमाने अनधिकारिजंतुमात्रेतुअविकासभाजिअस्फुटेइहप्रत्यगात्मनिअग्निविस्फुलिंगवच्चिज्जन्मनोर्जीवजगतोर्भवनस्यपृथक्सत्तायाःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसभ्रमतानाचावलेखाः उल्लेखाःसति ॥ परमार्थदृशातुमनागपिनसति अतस्त्वशातप्रश्नाडंबरमास्वेत्यर्थः ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥ इहावसिष्टप्रश्नानापचानामुत्तरक्रमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञागम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥ एवप्रथमप्रश्नसमाधायकस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवइतिद्वितीयप्रश्नराजासमाध

तादृशोस्तिमहादित्यःशतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताःकलनाःसर्वास्ताएतास्तस्यदीप्तयः ॥१७॥ अस्यादित्यस्यदीप्तीनांब्रह्मांडात्रसरेणवः॥ मयाचित्सूर्यइत्युक्तःसर्वमेतत्तपत्यसौ ॥१८॥विज्ञानात्मैवपरमोभास्करोभावितांशयः॥इमेयेभुवनाभोगास्तस्यैवत्रसरेणवः॥१९॥ विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच ॥ इमाजगदहर्लक्ष्म्यःक्वचिल्लक्ष्म्योरवेरिव ॥ २० ॥ विज्ञानमात्रकचितात्मनिजंतुजातेत्रैलो क्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोर्भवनसंभ्रमतावलेखाःसंतीहरेनहिमनागपिशांतमास्व ॥ २१ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनंनामैकसप्ततितमःसर्गः॥ ७१ ॥ ॥५॥ ॥राजोवाच॥ ॥कालस त्तानभःसत्तास्पंदसत्ताचचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताचसर्वमित्यादिपावनम् ॥ १ ॥ परमात्ममहावायौरजःस्फुरतिचंचलम् ॥ कुसुमां गइवामोदस्तदतद्रूपकंस्वतः ॥ २ ॥

त्ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्रगगनपदेनप्रसिद्धगगनस्यैवग्रहणविवक्षितमुतमहत्पदविशेषितत्वाद्द्रौण्यामहाकालरूपश्चित्संवलितमायाकाशउतस्पंदशक्तिप्रधानःसूत्रात्मा काशःउततोनिष्कृष्ट.शुद्धचिदाभासलक्षणोजीवाकाश.अन्योवास्तुसर्वेष्वपिकल्पेपुतत्तत्सत्ताएवसूक्ष्मतमत्वात्तेपारेणवस्त्वयोक्ताइत्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदःक्रियाश क्तिप्रधानःसूत्रात्मातत्सत्ता ॥ शुद्धचेतनस्ततोनिष्कृष्टश्चिदाभासस्तत्सत्ताचेत्यादिसर्वसूक्ष्मत्वात्पावननिर्दोषरज.परमात्ममहावायौकल्पितानेकविकारचंचलस्फुरतीतिपरेणा न्वयः ॥ १ ॥ ननुपरमात्मनएवसर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्रकालादिसत्तास्फुरतीत्याधाराधेयभावेनव्यपदेशःकथतत्राह ॥ कुसुमांगइति ॥ यथाकुसुममेवस्वागेआमोदाख्यंभे दस्वतएवपरिकल्प्यकुसुमेआमोदरूपकमिवतदाधेयतयास्थिततद्वत्परमार्थसत्तैवकालादिसत्ताभेदात्मतांस्वात्मनिपरिकल्प्यस्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ कुसुमरूपकमिवेत्यपिपाठः

स्वमात्मानमेतदंगच्छन्नित्यादितृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ जगदात्म्येदृति ॥ शांतमशांतनत्तारस्वमदोपमसगज्योतीरूपम् ॥ अतएवतथाबोधमात्राद्ब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ र भास्तभायथापत्रमात्रमिति चतुर्थप्रश्नसमाधत्ते ॥ रभास्तभइति ॥ अत अतःब्रह्मणिविवर्तितविवर्त्तनशील अपिशब्दात्पतरकारणेषुपरिणामशीलश्च अत सोणुस्ततोप्यतर मरत्यथ ॥ ४ ॥ विवर्त्तजगद्दृहणादिनिमित्तादेवतत्तद्ब्रह्मात्मादिशब्दगोचरतानतुवस्तुतःसर्वधर्मशून्यत्वादित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ५ ॥ अतएवपटसत्तातन्तुसत्तायांपयवस्यतितंतु सत्ताकार्पाससत्तायांसाचतरफलसत्तायांसागुल्मसत्तायांसाबीजसृज्जलादिसत्तायामित्यादिक्रमेणयायासत्ताविभाव्यतेसासातत्तदनुभवनिर्मितानाकारान्विहायरभास्तंभ वदनंतरनुभवरूपचिन्मात्रपर्यवस्यतीत्यमलदृशामलजगदाकारणततमिस्तृतमित्यर्थ ॥ ६ ॥ तभाणुपदप्रवृत्तौनिमित्तमाह ॥ सूक्ष्मत्वादिति ॥ एवसौक्ष्म्यपिनपूर्णताहानि रितिप्रसंगवारयापिततृप्याअनतिपरिच्छिन्नत्वात्परमाणमायादिनिप्रसंगाकाशभूर्नोघत्यादिपचमप्रश्नापिदत्तोत्तर सदत्तइत्याशयेनाह ॥ अनंतत्वादिति ॥ मेवादिपदनप्रश्नो

जगदात्स्यमहास्वभस्वभात्स्वभातरव्रजत् ॥ रूपत्यजतिनोशांतंब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ रभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवातरांतरम् ॥ अ
तरंतस्तथदहिचिन्ब्रह्मविवर्त्यपि ॥ ४ ॥ सद्ब्रह्मात्मादिभिः शब्दैर्यदताभिर्विगीयते ॥ शून्यमध्यपदेशतनतत्किंचिच्चकिंचन ॥ ५ ॥ याया
विभाव्यतसत्तामासानुभवनिर्मितान् ॥ रभास्तभवदंतावच्चिन्मात्रममलततम् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मापराणुक ॥
अनंतत्वादसावेवप्रामामवादिमूलताम् ॥ ७ ॥ अणोरप्यत्यनंतस्यपुंसोस्यजगदाद्यपि ॥ परमाणुवदाभातिप्रतीतत्वादरूपवत् ॥ ८ ॥
परोणुरप्यलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरि ॥ सर्वावयवरूपोपिनिरस्तावयव पुमान् ॥ ९ ॥ अस्यवैज्ञप्तिमात्रस्यमज्ज्ञामात्रजगत्त्रयी ॥
विज्ञानमात्रमप्यहिमाधोविद्धिजगत्त्रयम् ॥ १० ॥ विज्ञानमात्रकलनाकलितजगतिशांतस्वभावसुकुमारमनंतरूपम् ॥ वेतालबाल
पपदतदलघनायमेवस्वयसमनुभावयशांतमास्व ॥ ११ ॥ ॥ इ० वा० वा० द० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेतालप्रश्नभेदोनाम
द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्वावदतापचभ्यक्रमणग्रसनतयामूलतामाधारताम् ॥ ७ ॥ जगदादिब्रह्मादादिपचकमतीतत्वादणुनरतत्तदाकारवृत्तिपरिच्छिन्नचित्कणपरिच्छेद्यत्वादरूपवन्नि स्वरूप स्याममूर्तादिवत् ॥ तदपिसूक्ष्मतमनादिचिन्मयप्रभासमानपरमाणवदेवेति ॥ ८ ॥ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेरितिषष्ठप्रश्नसमाधत्ते ॥ परोणुरिति ॥ अलभ्यत्वाच्च क्षुरादिकर्णोरपासत्वात् ॥ एवपरोणु पूरकत्वात्सर्वमोप्याममहागिरि ॥ अध्यारोपदशासर्वमूर्त्तामूर्त्तअवयवरूपयस्यतथा ॥ नेतिनत्यपवादेननिरस्तावयव ॥ ९ ॥ सप्तमशि लांतर्निर्दिष्टकानरूपमज्ञाजगत्पर्यास्यशपकटयति ॥ अस्येति ॥ हियस्माज्जगत्त्रयपापापृथ्वीअंतरेखसमाहिमेदस्यादिभूतिपुहादाकाशरूपविज्ञानमात्रस्यमध्यमांतरमज्ञाय वसिद्धमितिविद्धीत्यर्थ ॥ १० ॥ सप्तप्रश्नानांनिरासेनमौख्याद्वेतालपरिभवन्निमोक्तार्थसंक्षेपेणोपसंहरति ॥ विज्ञानेति ॥ इवेतालबालकजगतिविज्ञानमात्रस्यकलनाना त्वकौशट्यानांकल्पितपकटनतद्बालविज्ञानरूपभावदर्शवेतालघटघटिटरलघनीयमनास्कंदनीयमेवअशोकदुत्त्यात्वमेवस्वभावमात्मानमनुभावयस्वानुभवमारोहयशांतदर्पमा स्वत्यथ ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

उपदिश्यात्रवेतालप्रश्ननिर्णयमंस्थितिम् ॥ भगीरथस्यवृत्तांतस्तत्रान्योप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्राजनिविचारोचितयाधियाअनुमितयाभावितात्मतयातत्त्वज्ञतयानिमि त्तेन ॥ वेतालपक्षेवासर्वयोज्यम् ॥ १ ॥ अविचलध्यानीसमाधिस्थइतियावत् ॥ २ ॥ एवंक्रमेणराजवर्णितक्रमेण ॥ ३ ॥ बालभ्रातिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीय ते ॥ ४ ॥ चित्तसर्वतउपसंहृत्यस्वोभावःपरमात्मातदापतिततत्प्रतिष्ठितंकुर्वन् ॥ ५ ॥ हेमुनेमननशीलरामएकस्मिन्वस्तुनिशमःसर्ववृत्तिलयस्तेनशांतात्मोपरतचित्तःअतएव सर्वत्रसमंब्रह्मपश्यतीतिसमदर्शनः ॥ ६ ॥ असमूढातपूर्वान्वयि ॥ नन्वेवस्थितस्यमेकथंदेहयात्रासिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येषांकष्टसाध्यमपिकार्यंयस्यानायासे

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिराजमुखाच्छ्रुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितात्मतयातत्रविचारोचितयाधिया ॥ १ ॥ उपशांतमनाभू त्वामत्वैकांतमनिंदितम्॥ बभूवाविचलध्यानीविस्मृत्यविषमांक्षुधाम्॥ २ ॥एतद्राममयोक्तंतेवेतालप्रश्नजालकम्॥ एवंक्रमेणचि दणौतेनेदंसंस्थितंजगत्॥ ३॥ चिदणोःकोशगंविश्वंविचारेणविलीयते॥ कायोवेतालकस्येवशिष्यतेयत्पदंतुतत् ॥ ४ ॥ संहृत्यसर्वत श्चित्तंस्तिमितेनांतरात्मना॥ स्वभावापतितंकुर्वन्निरिच्छंतिष्ठशांतधीः ॥ ५ ॥ आकाशविशदंकृत्वामनसैवमनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशां तात्मासर्वत्रसमदर्शनः॥ ६॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाप्राप्तानुवर्त्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिद्ध्यति॥ ७॥ संपूर्णशांतम नसःपरिवृत्तवृत्तेर्नित्यंसमेसुखमयात्मनितिष्ठतोंतः॥ सिद्ध्यंतिदुर्लभतराअपिवांछितार्थागंगावतारइवसागरखातवस्तु॥ ८॥ ॥इ० वा०वा०दे०मो०नि०पू०वेतालाख्यानंनामत्रिसप्ततितमःसर्गः॥ ७३॥ ॥ ७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यथाचित्तचमत्कृ त्याराज्ञोगंगावतारणम्॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो॥१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मि कः॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलीतिलकोपमः॥ २॥ संकल्पानंतरंप्राप्तायथाभिमतमर्थिनः॥ चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणेरिव॥३॥

नैवसिध्यति ॥ ७ ॥ यथासगरांशुमद्दिलीपादिदुर्लभतरोपिसागराणांसगरपुत्राणांतत्खातसमुद्रस्यचवस्तुसंजीवनमणिप्रायोगंगावतारःशांतितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्यभ गीरथस्यानायासेनसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भगीरथस्यात्रगुणाश्चिताचाथविचा रजा ॥ त्रितलेनचसंवादोजिहासातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्यपूर्णतादिलक्षणयाचमत्कृत्या ॥ १ ॥ समुद्रयुक्तायाभुवोराजास्वीयकोसलमंडल्यास्तुतिलकोपमः ॥ २ ॥ तस्यदानशौंडतावर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनोयाचकाअस्माद्भगीरथाद्याञ्चासंकल्पानंतरमेवसमीपगमनवाक्प्रयोगादिश्रमविनैवयथाभिलषितमर्थंप्राप्ताःप्राप्तवं तः ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेनदानोत्साहान्मुखेप्रसादातिशयएवनत्वस्यधनव्ययदुःखान्म्लानिरितिद्योत्यते ॥ ३ ॥

अपापपुरानवारयन्ति ॥ साधूनामिति ॥ एवम्व्ययशीलस्यकथधनप्राप्तिरतआह ॥ तृणमात्रमिति ॥ कश्चित्आयस्थानेस्वधर्मत ग्रामतृणमात्रमप्युपादत्ते ॥ पौनरुक्त्याद्गुणो
पावानाप्रसिद्धश्चिंतामणिपदेनकामधनुर्लक्ष्यत ॥ ४ ॥ यथावज्रवेधनमणि अध.अधोभागेअयसायन्त्यतेवध्यतेइत्ययोयम्रवज्रसारदृढमरचआंतरपरिभ्रमत्पास्वकांस्या
उज्ज्वलतीप्रकाशमानायप्रचक्रनेमियस्मिन्कर्मण्यितयथाभवतितथाभित्त्वास्वप्रोततगुणयोम्यकरोतितथायोगमीरथोबलवत्तरमपिसर्वदुर्जनतच्चेष्टितचतदेशास्करनेनस्वप्रता
पनोज्वलतिरथनेम्यभिन्नानिवप्रबलानियस्मिन्कर्मणितयथाभवतितथाराज्ञाप्रोतंनियसअध पादवेशोनिगडाययोभिर्धध्यतेइत्ययोयधकृत्साअभिनत्भित्त्वेवगुणपूर्णचका
रेस्यर्थ ॥ वज्रमारमपीतिपाठेपिरूपकेण्यायमेवतात्पर्याय ॥ ५ ॥ दिवानिशप्रजापालनायसर्वत परिभ्रमणात्स्वयश्रांतोपितृणामधर्मप्रवृत्तिहेतुतमोगेहांधकारदैन्यदारिद्र्यम

साधूनांयोव्ययस्यार्थधनान्यविरतददौ॥ तृणमात्रमुपादत्तेकश्चिच्चिंतामणिर्यथा ॥ ४ ॥ वज्रसारमिवप्रोतमुज्ज्वलन्नेमियोभिनत्॥
अधोमणिरयोयश्चसर्वदुर्जनचेष्टितम्॥५॥ अधूमवह्निदहश्री श्रांतोपिदैन्यमप्यलम् ॥ तमोहरस्तृणांनैशद्युमणिर्वेश्मनामिव ॥६॥
फिरन्नग्निकणासारमभित स्वप्रतापजम्॥ मध्याह्नसूर्यकांताग्निरिवज्वलतियोरिपु ॥ ७ ॥ मृदुशीतलसस्पर्शोयस्समाह्लादयन्मन ॥
सुज्ञानांद्रवतिस्निग्धस्येंदोरिंदुमणिर्यथा ॥ ८ ॥ जगद्यज्ञोपवीतस्यस्वर्गपातालवाहिन ॥ गंगाप्रवाहस्ययेनास्यांवृतीय पूरितोगुण
॥ ९ ॥ अगस्त्यशोषितोंभोधिर्गंगापूरेणपूरित ॥ येनदुष्पूरभृतोपिमहासार्थोर्थिनामिव ॥ १० ॥ गंगासोपानपद्धत्यायेनपातालवासि
न ॥ योजितान्ब्रह्मणोलोकेयांधवालोकयधुना ॥ ११ ॥ ब्रह्माणशंकरजह्नुतपमाराधयश्चय ॥ भूयोभूयोययौखेदमशून्याध्यवसायि
न ॥ १२ ॥ यौवनेवर्त्तमानस्यतस्यभूमिपतेरपि ॥ प्रविचारयतोलोकयात्रांपयाकुलामिमाम् ॥ १३ ॥ सुविरागचमत्कारविचारकणि
कादभूत् ॥ वयस्यपिचतारुण्येदैवाद्दृष्टीमराविव ॥ १४ ॥

प्यहरत ॥ यथाद्युमणिर्वेश्मनिशातमोप्यपहारदैन्यंचहरतितद्वत् ॥ विशेषणेउभयपक्षयोर्ज्ञ्ये ॥ ६ ॥ स्वस्यप्रताप पराक्रम अतिप्रमताप तस्माज्जातमग्निकणानामासारधा
राकिरन्सन्योऽरिपुमध्याह्नकालेजप्रून सूर्यकांतशिलाग्निरिवज्वलति ॥ अग्निपक्षेअरा.अपाध्यपास्वतीतिअरिणस्तणादयस्तेषु ॥ ७ ॥ सुज्ञानसमनच्चविदस्तेषासन्निधौ ॥
दंदुमणिश्चंद्रकांत ॥ ८ ॥ येनगंगाप्रवाहस्यगंगाप्रवाहलक्षणस्यजगद्यज्ञोपवीतस्यतृतीयोगुणस्तन्तु अस्यापृथिव्यांगंगावतारणेनपूरित ॥ ९ ॥ सर्वविमतवर्त्तिनामर्थिनांमहाम्
सार्थ समूघोधनेनेव ॥ १० ॥ भूतक्रोधित्वाद्भस्मरूनिर्दग्धत्वाच्चपातालवासिन अधोगतिप्राप्ताबांधवा सगरपुत्रायेनगंगालक्षणयासोपानपद्धत्याब्रह्मणोलोकेयोजिताआरोपि
ता ॥ ११ ॥ अशून्याध्यवसायिन अविच्छिन्नदृढनिश्चयात्स्वमनसस्सकाशात् ॥ १२ ॥ अपिशब्दास्तपवेतिगम्यते ॥ १३ ॥ यौवनेविचारवैराग्योदयोऽतिदुर्लभइतिद्योत
नायमरावित्र्ति ॥ १४ ॥

इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणइमांजगद्यात्रांचिंतयामास ॥ चिंताप्रकारमेवाह ॥ नित्यमित्यादिना ॥ १५ ॥ ग्रामाराति. ॥ बहुशोभुक्तविरसंचफलयस्यतत्तथाविधमेवसर्वेषां कुर्वतांकर्मलक्ष्यतेनत्वपूर्वंपरमपुरुषार्थफलचेत्यर्थ. ॥ १६ ॥ तत्तत्मिसाधनकृतकर्मविपूचिकेवाशुद्धिदु खफलमेवेत्यर्थ. ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथउक्तचिंतानंतरंससंतःसका शादेकांतमत्यंतभीत सन् ॥ १९ ॥ भ्रमतांजीवानांरागद्वेषादिससारवृत्तिपुनःफलभूतास्वेनामुस्वर्गनरकमानुष्यायरण्यानीषुच ॥ २० ॥ २१ ॥ साधनचतुष्टयश्रवणमन नाद्युपायैश्चिराभ्यस्तयत्साम्यविक्षेपवैषम्यशून्य समाधिस्तदात्मनाअनादिसिद्धब्रह्माकारेणचउत्थेनाविभागेनज्ञेयस्यप्रत्यक्तत्त्वस्यावबोधेनसर्वदु.खानिक्षीयंतेइतिपरेणान्वय ॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयचनेति ॥ २४ ॥ एवमुपदिष्टोभगीरथोविवेकेनस्वयमेवात्मतत्त्वमत.पर्यालोच्यापाततानिश्चित्यतत्रविक्षेपव्याकुल्याच्चित्तस्यप्रतिष्ठामलभमान.स्वावगता

एकांतेचिंतयामासमहीपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रामिमांनित्यमसमंजसमाकुलम् ॥ १५ ॥ पुनर्दिनंपुनःश्यामादानादानशतंपुनः ॥ तदेवभुक्तविरसंलक्ष्यतेकर्मकुर्वताम् ॥ १६ ॥ येनप्राप्तेनलोकेस्मिन्नप्राप्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतंसुकृतमन्यशेषंकर्मविपूचिका ॥ १७ ॥ पुनःपुनःपर्युषितंकर्म्मकुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरबुद्धिस्तुकःकुर्यात्किलबालवत् ॥ १८ ॥ अथैकदाद्विग्नमनाःकदाचित्त्रितलंगुरुम् ॥ एकांतंसंस्तुतेभीतःसमपृच्छद्भगीरथः ॥ १९ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ अंतःशून्यासुसुचिरंभ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यानीषुचैतासुभृशं खिन्नावयंविभो ॥ २० ॥ जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ॥ २१ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ चिरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना ॥ राजन्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनभरितात्मना ॥ २२ ॥ क्षीयंतेसर्वदुःखानित्रुट्यंतिग्रंथयोभि तः ॥ संशयाःसमतांयांतिसर्वकर्माणिचानघ ॥ २३ ॥ ज्ञेयंविदुरथात्मानंसंशुद्धंज्ञप्तिरूपिणम् ॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तमेतिनचोद यम् ॥ २४ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ चिन्मात्रंनिर्गुणंशांतमस्तिनिर्मलमच्युतम् ॥ देहादिनेतरत्किंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर ॥ २५ ॥ किं तत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटतामेतिनेतरा ॥ एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंभगवन्कथम् ॥ २६ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेति चेतोत्ददंबरे ॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते ॥ २७ ॥

शगुरवेनिवेदयंस्तत्स्फुटीभावेविक्षेपोपशमेचोपायपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेनअसत्त्वापपादकोऽज्ञानांशोमेनष्टइतिसूचितम ॥ देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तमत रत्किंचिदात्मानित्यपित्वद्वचनविश्वासात्स्वोपपत्त्याचवेद्मि ॥ २५ ॥ तत्राभानापादकोऽज्ञानांशउनरावभासहेतुर्विक्षेपांशश्चत्वस्यननष्टइतिदर्शयति ॥ किमिति ॥ अत्रअनयोः सदसद्विवेकबोधयोर्मध्येइतराआद्यासदात्मबोधरूपाप्रतिपत्ति स्फुटताकरतलामलकवत्स्पष्टतांनैतितत्रकिंकारणम ॥ अहंसर्वविक्षेपशांत्याएतावन्मात्रसंवित्तिश्चकथकेनोपा येनस्यामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्रभगीरथस्यराज्याद्यभिमानादेवतत्तद्विषयेषुचित्तधावनाद्विक्षेपस्तत्प्राबल्यादेवनस्फुटात्मप्रतिपत्तिरितिनिश्चित्यत्रितलस्तत्परित्याजनायप्रथ मगीतोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानममानित्वादितेनज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिभगवद्दर्शितेज्ञेयेनिष्ठत्वस्थैर्यम ॥ सर्ववपुःपूर्णस्वभाव ॥ नजायतेपूर्णस्वभावान्नप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ २७ ॥

अमानित्वादिपुकानिषिद्धपुस्यानुवाद्याख्याभ्यांमपथयति ॥ असक्तिरित्यादिना ॥ २८ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणीत्यस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति ॥ आत्मन इति ॥ निष्कृष्टात्मचिंतनमथवाभगवद्भक्तिनगुणचरित्रश्रवणकीर्त्तनादिर्भजनवद्भिःसेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यास तत्त्वज्ञाने नाथस्यपरमात्मतत्त्वस्यदर्शनस्फुटाभिव्यक्तियात्वयापृष्टासासर्वसाधनफलीभूता सर्वेषामेवसाधनानामनहंकारलक्षणसाधनमूलं अहंकारेसतिअमानित्वादेर्दुःसंपादत्वादि त्याशयेनाह ॥ अहंभावेति ॥ ३१ ॥ तर्हितत्परित्यागोपायममममवदेतिपृच्छति ॥ शरीरइति ॥ ३२ ॥ विकसितामकामोपहतत्वेनस्फुटीभूतासत्ताशुद्धात्माकारतांगत्वास्थि तस्येतिशेषः ॥ ३३ ॥ त्यक्तराज्यंमांजनानवहुमंस्यन्ते शत्रवश्चोपहसिष्यंति सर्वाभिलषितपूरणसमर्थोहंकथंभिक्षामटिष्यामि कथंकदन्नपानादिनाजीविष्यामीत्यादिर्वि

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ २८ ॥ आत्मनोनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम् ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ २९ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंतदतोन्यथा ॥ ३० ॥ रागद्वेषक्षयाकारंसमाख्याधिभेषजम् ॥ अहंभावोपशांतौतुराजन्ज्ञानमवाप्यते ॥ ३१ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ शरीरेस्मिंश्चिरारूढोगिरौतरुरिवस्वके ॥ अहंभावोमहाभागवदमेत्यज्यतेकथम् ॥ ३२ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनत्यक्त्वाभोगौघभावनाम् ॥ गत्वाविकसितांसत्तामहंकारोविलीयते ॥ ३३ ॥ यत्नणापंजरंयावद्भ्रमलज्जादिनाखिलम् ॥ अकिंचनत्वशेषेणस्फुटातावदहंकृति ॥ ३४ ॥ सर्वमेतत्त्रियात्यक्त्वायदितिष्ठसिनिश्चलः ॥ तदहंकारविलयेत्वमेवपरमंपदम् ॥ ३५ ॥ शांताशेषविशेषणोविगतभीः सत्यक्तसर्वैषणोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिपुत्यक्त्वासमग्रांश्रियम् ॥ शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलयदिभवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भगीरथोपदेशोनामचतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतस्यगुरोर्वाक्यादित्याकर्ण्यभगीरथः ॥ मनस्याहितकर्तव्यस्त्वव्यापारपरोभवत् ॥ १ ॥

तामपुत्रकलत्राभिमानादिनाकृतपंजरेपूर्ववेषनियममालक्षणपंजरयावदकिंचनत्वशेषेणसर्वत्यागेननभमतावदहंकृति स्फुटाअत्यंतविकसितास्त्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तर्हि ॥ ३५ ॥ सर्वत्यागमेवावश्यकर्तव्यतयाप्रपंचयति ॥ शांतेति ॥ शांताऽनंतानिच्छभयामरादीनिराजविशेषणानियस्यतथाविधः सन्नूनमत्यंतमकिंचनं सन्समग्रांश्रियमरिपुस्यक्त्वाअस्तदेहाभिमानस्तेष्वरिष्वेवभिक्षामटन्सन्मांगुरुमपिअलपूर्णसमूपटव्यार्थपरिशेषाभावादुज्झितवान्नगुरुभूषणेन यावदायुःप्रयोगपर्यवसानो गुरुरीश्वरइत्यादिशास्त्रमाणत्वत्रसगारीरत्वलक्षणसपर्योपरिभवसितर्हिसर्वमुमुक्षुमुणिरुपीभूतस्त्वमुच्चैः सर्वोत्कृष्टमसिषासिनतेसंसारसंभावनापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सर्वस्यागेनसर्वस्वत्यागोराज्ञोभवण्यते ॥ भैक्षचर्याकचित्कचिलेभितलेनसमस्थितिः ॥ १ ॥ मनसिआहितनिश्चितवक्ष्यमाणकर्तव्ययेनतथाविधः सन् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमग्रहणविश्वजित्सर्वैतानांसोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अगुणिश्रुताध्ययनादिविकलमपिअविचारयन् तद्विचारेविलंबापत्तेः ॥ ३ ॥ असवःप्राणास्तन्मात्रावशे
षः ॥४ ॥ सीमांतिनेसीमांतेसन्निहिताय ॥ ५ ॥ अधोवासःकौपीनाच्छादनतदवशेष· ॥ ६ ॥ यत्रस्वयदृष्टोपिजनैर्भगीरथनाम्नानज्ञायते यत्रचजनमुखात्स्वनामापिनज्ञायते
नश्रूयतेतत्रतादृशेषु ॥ ७ ॥ ॥ इतिअनयारीत्यावर्त्तमानः ॥ ८ ॥ द्वीपानिनवांतरितानिमंडलानि ॥ अवशःसनदर्शनाधीनचित्तः ॥ ९ ॥ प्रवाहपतितान्क्रमप्राप्तान्नानागारा
न् ॥ छादसपुस्त्वम् ॥ प्राप्येतिशेषः ॥१०॥ विविदु परिचिक्युः ॥११॥ अनादृतमशेषराज्ययेन ॥१२॥ शोचितःशोकविषयीकृतः ॥१३॥ १४ ॥ स्वमेवगुरुमितिपूर्वान्वयि ॥

ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः॥ अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये॥ २॥ गोभूम्यश्वहिरण्यादिददौधनमशेषतः॥ द्विजेभ्योनि
जबंधुभ्योगुण्यगुण्यविचारयन्॥ ३॥ दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन्॥ असुमात्रावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः॥ ४॥ अथ
सर्वार्थरिक्तंतत्खिन्नप्रकृतिपौरकम्॥ सीमांतिनेतृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ॥५॥ आक्रांतेद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले॥अधोवासो
वशेषोसौनिर्जगामस्वमंडलात्॥ ६॥ यत्रनज्ञायतेनाम्नायत्रनज्ञायतेमुखात्॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषूवासधैर्यवान्॥७॥ इत्यल्पेनैव
कालेनप्रशांतसकलैषणः॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ॥ ८॥ भ्रमन्द्वीपानिभूपीठकदाचित्कालयोगतः॥ अवशःशत्रु
णाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम्॥ ९॥ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान्॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत॥ १०॥ विवि
दुस्तेनृपंपौरामंत्रिणश्चभगीरथम्॥ पूजयामासुरथतंसविपादाःसपर्यया॥ ११॥ प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः॥ नादत्ते
नादृताशेषस्तृणमप्यशनादृते॥ १२॥ कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः॥ भगीरथोयंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः॥ १३॥ अ
थान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी॥ आत्मारामंकदाचित्तुसप्रापत्रितलंगुरुम्॥ १४॥स्वमेवस्वागतंकृत्वातेनसार्धंभगीरथः॥कं
चित्कालमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने॥ १५॥समतामुपयातौतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ॥कलयामासतुःस्वस्थौविनोदंदेहधारणम्॥ १६
किमयंधार्यतेदेहःकिंवानेनोज्झितेननः॥यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठुत्वेषयथास्थितम्॥ १७॥इतिनिश्चित्यतिष्ठंतौतौवनाद्वनगामिनौ॥ अ
नानंदंपरानंदंनासुखंनचमध्यमम्॥ १८॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम्॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणम् ॥ १९॥

स्वागतग्रहणवंदनाद्युपलक्षणम् ॥१५॥ विनोदकुतूहलभूतदेहधारणम् ॥१६॥ यथाक्रमयथाशास्त्रोक्तक्रमम् यथाचारंवृद्धाचारमनुसृत्यचतिष्ठतु ॥ १७ ॥ नन्निच्छतेविषयानं
दायत्रतथाविधपरानंदप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविशिनष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखदुःखतद्रहितम् मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्भिन्नम् ॥ १८ ॥ तयोर्मानुषभोगे
ष्विवदिव्यभोगेष्वपिवैराग्यदार्ढ्यंदर्शयति॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैः सिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितप्रसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरजीर्णतमतृणमिवमेनाते॥ १९

स्यारभक्ष्यमारभ्यकमणवयावत्सत्वयावरायधारणीयइतिनिश्चित्यतस्थनु ॥ २० ॥ मौमुनीनिजेनपूर्वसमाचरणक्रमेणजातसुखमसीप्स्युंदु:खमपिअभिनवतु ॥ यतस्तोस
मभ्याविसमत्रतणिअनिसमीएष्करसीभूर्तीसर्नीस्वतस्तत्स्वभावादवशमिनौपरमशांतिमती ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥
पुनर्भगीरथस्यराज्यवामिरदीयते॥आराध्यब्रह्मरुद्रादीन्गंगायाश्चावतारणम ॥ १ ॥ कोसलमण्डलाद्भगीरथास्यमण्डलायमण्डलांतरे ॥ अहमहतवान् ॥ आमिपक्षुद्रमत्स्या
दि ॥ १ ॥ नष्टाशास्यक्रमपालनमर्यादायपातथाविधा सतपालनसमर्थयागुणलक्ष्म्यासयुक्तनृपमन्विष्यतिस्म ॥ २ ॥ समग्रगुणलक्ष्मासमन्वितोयमितिपरिज्ञायमत्यभिज्ञा
पनमागतसैन्यभिविष्यमहीपतिपकु ॥ ३ ॥ इटिनिगजआशिश्रियआरुरोह ॥ ४ ॥ नीरध्रतांपूर्णताम् ॥ ५ ॥ तस्मिन्नेवकालेदैवात्कोसलराज्यहारिणोपिमरणाद्येध्या

स्वकर्मणेवदेहोययावत्सत्वमनिच्छया॥ धारणीयइतिस्वेनकर्मणेवाथतस्थतु ॥ २०॥ अभिननदतुरागतमुत्तमौनिजसमाचरणक्रम
जमुनी॥ सुखमसौख्यमभीप्सितवर्जितौसमसमेतिसमौशमिनौस्वत ॥ २१॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०निवाणप्र०पू०भगीरथनि
वाणनामपचसप्ततितम सर्ग ॥ ७५॥ ॥ ५॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अथैकदापुरेश्रेष्ठेकस्मिश्चिन्मण्डलांतरे॥ अनपत्यनृप
मृत्युरहन्मत्स्यइवामिषम्॥१॥ तत्रप्रस्तय खिन्नानष्टदेशक्रमानृपम् ॥ अन्विष्यंतिस्मसयुक्तगुणलक्ष्म्याविशालया॥ २ ॥ तभ्भगीर
थमासापस्थिरशिक्षाचरमुनिम्॥ परिज्ञायसमानीयसैन्येषकुर्महीपतिम्॥ ३॥ भगीरथ:क्षणेनैवप्रावृपीवाम्बुनासर ॥ वलित सेन
यागुर्व्याइटित्याशिश्रियेगजम्॥ ४॥ भगीरथोजगन्नाथोजयतीतिजनारवै ॥ नीरध्रतामुपाजग्मुर्गिरींद्राणांमहागुहा ॥ ५ ॥ तत्रत
पालपततद्राज्यराजानमाहता ॥ आजग्मुःप्राक्प्रकृतय प्राहुरित्यनृपाधिपम् ॥ ६ ॥ ॥ प्रकृतयऊचु ॥ ॥ राजन्नस्माकमधिपोय
स्त्वयामपुरस्कृत ॥ मृत्युनाविनिर्गीर्णोसौमत्स्येनवामिषम्हृद् ॥ ७॥ तत्तत्पालयितुंराज्यप्रसादकर्तुमर्हसि ॥ अप्रार्थितोपयातानात्या
गोथानांचनोचित ॥८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिसंप्रार्थितोराजातदंगीकृत्यतद्वच ॥ सप्तसागरचिह्नाया सपभूवभुवःपति॥९॥
सम शांतमनामौनीवीतरागोविमत्सर ॥ प्राप्तकार्यैककरण सतिरोहितविस्मय ॥ १० ॥ पातालतलनष्टानांसागराकारकारिणाम्॥
पितामहानागंगांबुशुश्रुवेतारणक्षमम्॥ ११॥ तदाकिलस्वर्गनदीवहतिस्मनभूतले॥ पितॄणांभूतविस्त्योभूत्तेनगंगाजलांजलि ॥ १२॥

स्याअपियस्तपाभगीरथमागस्यमाथयामासुरित्याह ॥ तथति ॥ भगीरथस्यैषप्राक्तनामभिपुरोहितादिप्रकृतय ॥ ६ ॥ राज्यत्यजतात्वयाय सीमांतवासीअरि राज्यप्रदानेन
पुरस्कृत असी ॥ ७ ॥ तत्तस्माद्गतास्तथाक्तनराज्यम ॥८॥९॥ मौनीमितहितसत्यवाक् ॥ तिरोहितस्तत्त्वज्ञाननबाधितोविस्मयोमहत्यपिकौतुकेआश्चर्यताबुद्धिर्यस्य ॥ १०॥
अश्वान्वेषणायभूम खननात्सागराकारगर्तकर्तृशीलपथाम ॥ कपिलक्रोधाग्निनापातालतलेनष्टानांभस्मीभूतानांस्वपितामहानांगंगाबुप्लावनेनजलांजलिदानेनचतारणक्ष
मनत्राएतजलमिनिताद्यर्थवघनजनपरंपरयातनशुश्रवेइत्यथ ॥ ११ ॥ तदानींभूतलेगंगास्थितिवर्तमेयजलांजलि कृतोनदत्तइत्याशक्याह ॥ तदति ॥ तेनभगीरथेनैवाम्येषा
मपिपितॄणांयमाजलांजलिभूतासजातास्त्याप्रस्यातिपस्पतयाविधोभूदित्यर्थ ॥ १२ ॥

ततस्तच्छ्रवणदिनात्प्रभृति ॥ १३ ॥ गंगावतरणकार्यार्थंयत्तपआदिकार्यंतदर्थाईहाचेष्टायस्य ॥ १४ ॥ अयोजयत्अवतार्यसंयोजितवान् ॥ १५ ॥ जगत्पते शशिविभृतः शिवस्यागसगिनीशिरसिसगता सापेक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमासश्छादस ॥ जगत्पतेर्ब्रह्मणोवानियोगादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्वाभूमिनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणावद्धीपुण्यसततिरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥ भगीरथेमहीपतौसजातस्यशाश्वतस्ययशसआसमुद्रप्रचारार्थंवीथिकाइतिरूपकोत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० पट्सप्ततितम सर्ग ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालाख्यानमुक्तार्थद्रढिम्नेत्रावतार्यते ॥ शिखिध्वजस्यमाहात्म्यविवाहक्रीडनक्रमाः ॥ १ ॥ भगीरथेनपश्चाद्राज्यकालेधि

भगीरथेनचमहीमवतारयितुंदिवः॥गंगांगृहीतोनियमस्ततःप्रभृतिभूभृता॥१३॥ ततोराज्यंपरित्यज्यमंत्रिणांभूपतिःशमी॥ तपसेकार्यकार्येहोजगामविजनंवनम्॥१४॥ तत्रवर्षसहस्रैश्चसमाराध्यपुनःपुनः॥ ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंभुविगंगामयोजयत्॥१५॥ ततःप्रभृत्यमलतरंगभंगिनीजगत्पतेःशशिविभृदंगसंगिनी॥ नभस्तलान्निपततिगांत्रिमार्गगामहात्मनामिवबहुपुण्यसंततिः॥ १६ ॥ स्फुरत्तरंगभंगिनीस्वफेनपुंजहासिनीप्रसन्नपुण्यमंजरीयुतेवधर्मसंततिः॥ भगीरथेमहीपतौयशःप्रचारवीथिकातदाहिसात्रिमार्गगामहीतलेवभूव ह॥१७॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणेपू० गंगावतरणंनामपट्सप्ततितमःसर्गः॥ ७६ ॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतामवष्टभ्यदृशंभगीरथधियाधृताम्॥ समःस्वस्थोयथाप्राप्तंकार्यमाहरशांतधीः॥ १ ॥ इदंपूर्वंपरित्यज्यक्रोडीकृत्यमनःखगम्॥ शांतमात्मनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाचलः॥ २ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कोसौशिखिध्वजोनामकथंवालब्धवान्पदम्॥ एतन्मेकथयब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्वापरेभवतांपूर्वमिदानींचभविष्यतः॥ तेनैवसन्निवेशेनदंपतीस्निग्धतांगतौ॥४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानींतथैवहि॥ भविष्यतिकिमर्थंवैवदमेवदतांवर॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जगन्निर्माणनियतेरस्याब्रह्मादिसंविदः॥ ईदृश्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ॥ ६ ॥ यदन्यद्बहुशोभूत्वापुनर्भवतिभूरिशः॥ अभूत्वैवभवत्यन्यःपुनश्चनभवत्यलम्॥ ७॥ अन्यत्वावर्तसंनिवेशाढ्यंसादृश्येनविवल्गति ॥ सदृशाविषमाश्चैवयथासरसिवीचयः॥८॥ ताएवान्याश्चदृश्यंतेव्यवस्थाःसंस्तौतथा॥ तस्माद्राजेवभूयापिवक्ष्यमाणकथेश्वरः॥ ९ ॥

याधृताम् ॥ १ ॥ इदविभवजातपरित्यज्य ॥ मनःखगक्रोडीकृत्यहृदिनिरुध्य ॥ २ ॥ ३ ॥ दंपतीजायापतीपूर्वकल्पेद्वापरेअभूताम् ॥ इदानीमष्टाविंशेचतुर्युगेऽपिमद्वापरेतेनैवसन्निवेशेनभविष्यत. ॥ ४ ॥ भूतभविष्यतो सादृश्येकोहेतुरितिरामप्रश्नार्थ ॥ ५ ॥ जगन्निर्माणेनियतिरूपायाब्रह्मादीनासत्यसकल्पसविद अनिवार्यस्वभावएवतद्धेतुरित्यर्थ ॥ ६ ॥ ईदृशीत्युक्तप्रपचयति ॥ यदिति ॥ यथाएकस्मिन्नाम्रतरौअन्यदन्यत्फलबहुशोभूत्वापुनःपुनस्तादृशमेवभूरिशोभवति ॥ स्कधवटस्तुअभूत्वैवभवतिसचच्छिन्न.पुनस्तस्मिन्नभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सस्तौशिखिध्वजादिससारेपितथेत्यर्थः ॥ राजाअतीतशिखिध्वजइववक्ष्यमाणकथायावर्ण्यत्वेनईश्वरोनायकः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ [illegible]
॥ ११ ॥ सकलानांवापीकूपतडागारामादिकायाणाम् ॥ विदग्धोलोकशास्त्रनिष्णात ॥ १४ ॥ शांतश्चासीत्सुभग सौभाग्यलक्षणयुक्तश्चविनयार्थानांपरेषामपिविनयशिक्षा
देशूनोवास्यामांवदितावका ॥ १५ ॥ सर्वेवेदजानातितथापिमाननाअभिज्ञताभिमानस्तच्छून्य ॥ स्त्रैणस्त्रीव्यसनादि ॥ १६ ॥ उत्तमनओजसास्ववाहुवीर्येण ॥ अनेनपिता
मांडलिकएवासीदसौस्ववाहुवीर्यैणैवसम्राट्समपद्यइतिगम्यते ॥ १७ ॥ साम्राज्यमयुक्तयासपत्न्या ॥ सदाहिकादिवस्तूनामभावात्प्रजानांधनबद्धतइतिविगतजेतव्यराष्ट्रस्त्रा

भविष्यतिमहातेजास्तद्वृत्तांतमिमंशृणु ॥ द्वापरेपूर्वमभवदनीतेसप्तमेमनौ ॥ १० ॥ चतुर्युगेचतुर्थेतुसर्गेस्मिन्कुरुणांकुले ॥ जम्बूद्वीपेप्र
सिद्धस्यविंध्यस्यादूरसंस्थिते ॥ ११ ॥ मालवानांपुरेश्रीमाञ्छिखिध्वजइतीश्वर ॥ धैर्यौदार्यदयायुक्तःक्षमाशमदमान्वित ॥ १२ ॥
शूरःशुभसमाचारोमौनीगुणगणाकर ॥ आहर्तासर्वयज्ञानांजेतासर्वधनुष्मताम् ॥ १३ ॥ कर्त्तासफलकार्याणांभर्त्तापूर्ववपुर्भुव ॥
पेशलस्निग्धमधुरोविदग्धःप्रीतिसागरः ॥ १४ ॥ सुंदर शांतसुभग प्रतापीधर्मवत्सलः ॥ वदिताविनयार्थानांदातासफलसंपदाम् ॥ १५ ॥
भोक्तासत्संगसहित सुश्रोतासकलश्रुते ॥ वदासौमाननाशून्य स्त्रैणवणवदस्पृशन् ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेबालएवोत्तमौजसा ॥
कृत्वाषोडशवर्षाणिस्वयंदिग्विजयंवशी ॥ १७ ॥ नूनंसाम्राज्यसपत्न्याभूमंडलमयोजयत् ॥ अतिष्ठद्विगताशंकपालयन्धर्मत प्रजा
॥ १८ ॥ सधीमान्मंत्रिभि सार्धयशसाशुक्लयन्दिश ॥ अथगच्छत्सुवर्षेषुवसंतेप्रोल्लसत्यलम् ॥ १९ ॥ पुष्पपुंजृंभमाणेषुस्फुरत्सुशशिर
श्मिषु ॥ मंजरीजालदोलासुविटपांतःपुरांतरे ॥ २० ॥ रज कर्पूरधवलेवलद्दलकपाटके ॥ आमोदविलसत्पुष्पगुलुच्छकवितानके ॥ २१ ॥
गायत्सुगहनेपूर्वैर्मिथुनेष्वलिनांमिथ ॥ आवातिमधुरेवायौशशिशीकरशीतले ॥ २२ ॥ कदलीकदलीकच्छतलपल्लवलासिनि ॥ कां
तांप्रतिसभूपास्यवसचेत समुत्सुकम् ॥ २३ ॥ क्षीवकुसुमसंभारसौगंध्यमधुरासवे ॥ मनोनान्यास्पदचक्रेसवसतमिवोदितम् ॥ २४ ॥

वाराकम ॥ १८ ॥ वर्षेपुगच्छत्सुयौवनेमानेसतीतियावत् ॥ अथास्यपेन कांतामनिसमुत्सुकमभूदेतिपद्यमेनसंबध ॥ १९ ॥ विटप शाखातल्लक्षणेअंतःपुरांतरेमंजरीजालदोला
सुअलिनांमिथुनेषुगायत्स्वितिष्यवहितेनान्वय ॥ २० ॥ तदेवांतःपुरतस्तामपीकस्पननवर्णयति ॥ रजइति ॥ २१ ॥ शशिनाशीकरैश्वशीतले ॥ २२ ॥ कदलीमयिद्धा कद
ल्योगुल्मभेदास्तपांकच्छप्रायेषुतलेषुपल्लवेषुचलासिनिलास्पर्शालेइतिरीत्यमांयोपपादकथायांविशेषणम् ॥ ससवित्युक्त्यापूर्वमेवगुणसौंदर्यादिश्रवणात्पूर्वालायामनुरक्तमि
तिगम्यते ॥ २३ ॥ कुसुमसंभाराणांसौगंध्यलक्षणैर्मधुरैरासवै क्षीवमत्तसत्सुवसंतमनमिवउदितरागपल्लवितमन अन्यास्पदंकांतातिरिक्तविषयावलंबनंनचक्रे ॥ २४ ॥

तदौत्सुक्यप्रकारप्रपंचयति ॥ उद्यानेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसंतापःकदास्याद्येनशीघ्रंघटनास्यादित्याशयेनाह ॥ मृणालेति ॥ द्वंद्वल्लक्ष्य पुष्पितलतागृहात्मनाद्वंदीभूतावल्लक्ष्यस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनानामुपवनानाचगुणानुवर्णनेआवलितासुकथासुचारमतेतिसप्रमीनांस वच. ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुमारी स्त्रदिपूजयामासवद्बुमेनेसाकल्पिकभूषणैरलचक्रेवा ॥ मन्येइत्यवितर्के॥वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंकारार्थम् ॥३२॥ मन्त्रिणापदलक्षणम्॥

उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ कदाप्रणयिनींमुग्धांहेमाब्जमुकुलस्तनीम् ॥ २५ ॥ करिष्येकामिनीमंकेपर्यंकेकुंकुमांकिताम्॥ कदाकमलवल्लीनांदोलास्वलिरिवालिनीम् ॥ २६॥ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुजलतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदेंदुद्वंदवल्लक्ष्यभिलाषिणी॥ २७॥ मत्कृतेमदनातप्ताकदास्यादिंदुसुंदरी ॥इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः ॥ २८ ॥ विजहारवनांतेषुकुसुमोपवनेषुच॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच॥ २९ ॥ वल्लीवलयगेहेषुविविधोद्यानभूमिषु॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलितासुच॥ ३०॥शृंगाररसगर्भासुकथास्वरमतोन्मनाः॥ स्त्रहिहारलसत्कायविलोलालकवल्लरीः ॥ ३१ ॥ कुमारीःपूजयामाससुवर्णकलशस्तनीः॥एतन्मन्येविदुर्भव्यामंत्रिणोनृपनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ इंगिताकारवेदित्वमेवमंत्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमंत्रिवर्गोविचारयन्॥ ३३ ॥सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवतान्विताम्॥ नवयौवनसंपन्नांभार्यात्वेविधिनोत्तमाम्॥ ३४ ॥ उपयेमेसतामात्मसदृशींप्रतिमामिव॥ चूडालेतिभुविख्यातानाम्नानृपतिसुंदरी ॥ ३५॥ सातंभर्त्तारमासाद्यरेजेफुल्लेवपद्मिनी॥ नीलनीरजनेत्रांतांचूडालांसशिखिध्वजः॥ ३६ ॥ स्नेहाद्विकासयामाससूर्योदेवोयथाब्जिनीम्॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः॥३७॥ हावभावविलासाढ्यैरंगैर्नवलतेवसा॥सुमंत्र्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः॥ ३८ ॥ राजहंसइवाब्जिन्यारेमेदयितयातया॥ अंतःपुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ ३९॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु॥४०॥ मंदारदामलोलासुकदलीकंदलीषुच॥ पुरांतेषुवनांतेषुदिगंतेषुसरस्सुच॥ ४१॥

...रागुणशीलकुलादिसंपत्तिविचारयन् ॥ ३३ ॥ युवतीनांसमूहोयौवतम् ॥ भस्याढेतद्धितेपुवद्भावः ॥ तेनान्वितां नवेनयौवनेनवयसाचसंपन्नाम् ॥ ३४ ॥ प्रतिमांप्र... सदृशीमनुरूपाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विकासयामासप्रसादयामास ॥ ३७ ॥ हावभावादयःशृंगारचेष्टाभेदास्तदाढ्यैरंगैर्नवलतेवसाशुशुभेइतिशेषः ॥ शोभनैरा... र्पिताःसर्वेउपभोग्यार्थायस्मै ॥ अथवाशोभनैर्धार्मिकैर्मन्त्रिभिःसर्वेभ्योर्थिभ्यःअर्पिता.सर्वेअभिलषितार्थायस्य ॥ अतएवसुस्थितप्रजा... ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥चंदनागुरुसुगंधितासुवीथिषुचंदनागुरुवृक्षाणापंक्तिषुच ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ धुरेर्धैर्येर्वलीवर्दै इष्टेषु सर्वेषु सतरमणीयपर्यंवस्थितयोस्तथाविधयोर्मेधसस्पसपल्कांतयोपुभूम्योरिव ॥ ४३ ॥ मिथ अन्योन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाम्यार्थितया
धकोविदौप्राज्ञतरौ अतएव सर्वगुणसाम्याद्वनुरागेणतानुन्यरजमावर्जविस्यमिवसपन्नमित्याह ॥ स्वरूपमिति ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वादेहद्वयसंक्रांतमेकमेवजीवस्वरू
पम् ॥ विमादिशिल्पवैदग्ध्यमपितत्तच्छिल्पकुशलानामुखादागसमभ्यस्य ॥ ४५ ॥ यथाबालोपदुद्धावशावर्पविद्यममचर्यमितिशास्त्रनियतकालादेदपिपायप्रकाशितवम् ॥ सा
चूडाला ॥ असौशिखिध्वज ॥ ४६ ॥ अमावास्यामाप्येतिशेष ॥ इहकाविवमिथोहृदयसस्थौसंतौऐक्यमुपागतौ ॥ ४७ ॥ मिश्रितक्षीरोदकवदेकरसौ ॥ ४८ ॥ भूतल
जगलेपुजनांतेपुजंयूजयीरजातिपु ॥ वभूवाह्लादकसर्वतयोरन्योन्यचेष्टितम् ॥ ४२ ॥ सहृपयोधुरवरैर्घभूम्योरिवकांतयो ॥ नित्यमे
वावियुक्तत्वाग्नियत्वाच्चेष्टितस्यच ॥ ४३ ॥ मिथ कलाकलापस्यकोविदौतौबभूवतु ॥ स्वरूपमेकमेवतौदधतुर्मित्रतांगतौ ॥ ४४ ॥ अ
न्योन्यहृदयस्थत्वादिवसंक्रांतमक्षतम् ॥ मर्वशास्त्रार्थवैदग्ध्यंचित्रायपिमुखात्प्रभा ॥ ४५ ॥ बाल कालादिवागत्यसासीत्सर्वार्थप
ढिता ॥ नृत्यवाद्यादियावच्चचूडालावदनादसौ ॥ ४६ ॥ अशिक्षतबभूवाथकलानामतिकोविद ॥ अमावास्यामिवेंद्वर्कावन्योन्यवि
लमत्कलौ ॥ ४७ ॥ मिथोहृदयसस्थौतौद्वावप्यैक्यमुपागतौ ॥ तौसास्थितावेकरसावन्योन्यदयितावुभौ ॥ ४८ ॥ पुष्पामोदाविवाभि
न्नौभूतलस्थौशिवाविव ॥ वैदग्ध्यसुंदरमतीसर्वशास्त्रार्थपढितौ ॥ ४९ ॥ कार्यार्थंवभुवंप्राप्तौकमलाकमलाधवौ ॥ स्नेहाप्रसन्नमधु
रौसमविज्ञातवादिनौ ॥ ५० ॥ अनुवृत्तिपरावास्तांलोकवृत्तांतहृदौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलसद्रसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धा
गौशशांकौद्वाविवोदितौ ॥ ५१ ॥ रेजेलसच्चरतिभोगविलासकांतमंत पुरेपुमिथुनंतदनुत्तमश्रि ॥ वक्षांडखडकुहरेष्विवराजहंसयुग्म
विकासिमदमन्मथमदधारि ॥ ५२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानशिखिध्वजविलासकथनंनामसप्तसप्ततितम
सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवयहूनिवर्षाणिमिथुननिर्भरस्नेहम् ॥ रमेयौवनलीलाभिरमढाभिर्दिनेदिने
॥ १ ॥ अथयातेपुवहुपुवर्षेप्वावृत्तिशालिपु ॥ शनैर्गलिततारुण्यभिन्नकुंभादिवांभसि ॥ २ ॥
स्यौभूमावपतीर्णौशिवौगौरीशंकराविव ॥ ४९ ॥ सहमत्येकमापृष्टसदेहपवलोकशास्त्ररहस्यसमनुल्यकालनुल्यविपयपविज्ञातपकुशीलयपोस्तौ ॥ ५० ॥ परस्परगुरुहृदा
भिप्रायिनावनुवृत्ति प्रियहितविनयाचारतत्परौ ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यशास्त्रैकगम्यधर्मरहस्यस्यचविदौ ॥ लसतिश्रृंगारादिनवरसलक्षणाभिरसायनानियपयोस्तौ ॥ ५१ ॥
प्रमोदस्वरस्यप्रसादात्मस्यपस्यसत्यलोकस्यकुहरेपुगभीरसरस्सुराजहंसयोयुग्ममिथुनमिव ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० पू० सप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥
तयो क्रमेणवैराग्यसच्छास्त्राभ्यासमिथनात् चूडालायाविवेकोभवज्ञानलाभश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ निर्भरस्नेहदृढप्रेम ॥ मिथुनतरुणीपुरुषद्वयम ॥ १ ॥ अथशनैस्तारुण्येगलतिसतितयुग्म
इतिनिर्णीयअभ्यासमनतरामविचारयामासतिदशमेएकादशेचसबंध ॥ २ ॥

निर्णयहेतुप्रथमतत्कृतविचारप्रपंचयति ॥ तरगेत्यादिना ॥ तरगनिकराकारेणभगुरेणदेहेनव्यवहरणशीलेदेहिनि ॥ मरणदेहवियोग. ॥ ३ ॥ कुतोदुर्निवारणंतत्राह ॥ हिमाश निरिति ॥ ४ ॥ तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णाप्रावृषिकटुतुबीलतेवदीर्घतागतावर्ततइतियावत् ॥ रयोत्रवार्षिकपूर. ॥ ५ ॥ जीव्यतेअस्मिन्नितिर्जीवनदेहादि ॥ ६ ॥ दुःखान्या ध्यात्मिकादीनितृष्णाचचेतःपततिनिपत्यतुदतीतियावत् ॥ ७ ॥ अप्रियासपत्नीकामयतेयस्तस्यकाताप्रियतमेव ॥ ८ ॥ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यर सशोषः ॥ इहास्मिन्संसारे ॥ ९ ॥ दशासुजन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ तद्युग्ममिथुनंइतिविषार्यतत्रअध्यात्मशास्त्रमेवसमाख्याधिभेषजनिर्णीयतदेवविचारयामासेत्यन्वय·

तरंगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातःपक्वफलस्येवमरणंदुर्निवारणम् ॥ ३ ॥ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी ॥ आयुर्ग लत्यविरतंजलंकरतलादिव ॥ ४ ॥ प्रावृषीवलतातुंबीतृष्णैकादीर्घतांगता ॥ शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौवनम् ॥ ५ ॥ इंद्रजालमि वासत्यंजीवनंजीर्णसंस्थिति ॥ सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ॥ ६ ॥ पतंतिचेतोदुःखानितृष्णागृध्रइवामिषम् ॥ बुद्बुदःप्रावृषी वाप्सुशरीरंक्षणभंगुरम् ॥ ७ ॥ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविचारगः ॥ सत्वरंयुवतायातिकांतेवाप्रियकामिनः ॥ ८ ॥ बलादरतिराया तावैरस्यमिवपादपम् ॥ तदिहस्याच्छुभाकारंस्थिरंकिमतिशोभनम् ॥ ९ ॥ यदासाद्यपुनश्चेतोदशासुनविद्यूयते ॥ इतिनिर्णीययुग्मं तत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥ चिरंविचारयामासशास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ आत्मज्ञानैकमात्रेणसंसृत्याख्याविषूचिका ॥ ११ ॥ सं शाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ तच्चित्तौतद्गतप्राणौतन्निष्ठौतद्विदाश्रयौ ॥ १२ ॥ तदातदर्चनपरौतदीहौतौविरेजतुः ॥ तत्रै वातिघनाभ्यासौबोधयंतौपरस्परम् ॥ १३ ॥ तत्प्रीतौतत्समारंभावन्योन्यंतौबभूवतुः ॥ अथसाविरतंरामरमणीयपदक्रमान् ॥ १४ ॥ श्रुत्वाध्यात्मविदांवक्त्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् ॥ इत्थंविचारयामासस्वमात्मानमहर्निशम् ॥ १५ ॥ अव्यापृताव्यापृतावाधियाध वलयेद्धया ॥ प्रेक्षेतावत्स्वमात्मानंकिमहंस्यामितिस्वयम् ॥ १६ ॥ कस्यायमागतोमोहःकथमभ्युत्थितःक्ववा ॥ देहस्तावज्जडोमूढोना हमित्येवनिश्चयः ॥ १७ ॥ आबालमेतत्संसिद्धंमतौचैवानुभूयते ॥ कर्मेंद्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तद्विदाअध्यात्मशास्त्रविदएवाश्रयःशरणययोस्तौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन्नध्यात्मशास्त्रएवसम्यक्चिंतनतच्छ्रवणमन्योन्यतत्त्वबोधनमित्यादि.समारंभोय योस्तौ ॥ साचूडाला ॥ १४ ॥ इत्थवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १५ ॥ अव्यापृतात्यक्तशारीरव्यापारा ॥ प्रेक्षेविविच्यपश्येयम ॥ अस्मिन्कार्यकारणसघातेअहचेतनधातुःकिस्या म ॥ १६ ॥ अयसंसारलक्षणोमोहोभ्रम कस्यागतः यस्यहिभ्रातिरागतासतन्निवारणेस्वस्थ.स्यात्सएवकइत्यर्थः ॥ केथवेतिनिमित्तजिज्ञासाक्वेतितन्मूलजिज्ञासा ॥ मूलेहिपरि ज्ञातेतदुच्छेदेनोच्छेत्तुसशक्य· ॥ १७ ॥ मतौस्थूलोहगौरोहमित्यादिबुद्धिवृत्तौसत्यामेवानुभूयतेनस्वतइतितस्यजडत्वमित्यर्थः ॥ अस्माद्देहादभिन्नहस्तपादाद्यवयवात्मकः ॥ १८ ॥

१ एवव्याख्यानेपुवद्भावानुपपत्तिः ॥ अप्रियसपत्नीसमहणकामयतइतिव्याख्यानेतुनकाप्यनुपपत्तिः २ कथकैर्निमित्तैरित्यपिपाठः

बुद्धीन्द्रियगणोपिएवशरीरावयवात्मकएव ॥ यद्यप्यजवश्चेतिसूत्रेइन्द्रियप्राणादय सूक्ष्मालिंगदेहावयवाएवनस्थूलदेहावयवाइतिभावरायणेनसिद्धांतिततथापितेपदेहावयव
त्वेनैवापद्रितपामरमनुभवावयवपदेहसयकत्वात्तत्वयवजडत्वमेवेत्याशय ॥ १९ ॥ मनआदेरपिजडदेहादिभेदकत्वात्तत्संयोगयाग्यद्रव्यनयायस्यादिभ्रज्वडत्वसिद्धमि
त्याह ॥ प्रेर्यतइत्यादिना ॥ २० ॥ सहासत्ताआत्मस्वभावैवेतिनिश्चय ॥ क्षेपणैरजुयवै ॥ २१ ॥ खातेनयमद्वयानरालिकनिर्झरेशेन ॥ साबुद्धिर्भासनेप्रेर्यते ॥ २२ ॥ जी
वेनभावावच्छिन्नचिदाभासेमजन्यतेभ्यस्यते ॥ तथायक्षदेहमत्तस्याप्यसत्त्वादेवजडत्वमित्यर्थ ॥ वातात्माप्राणोपाधि ॥ २३ ॥ अंतरन्येनस्वान्तर्यामिबिंबचैतन्यनप
रिपूर्णोजीवति ॥ चत्याहुस्व साक्षिभावेनविषयप्रकाशनतेनकलंकिनादूषितप्रायेण ॥ २४ ॥ जीर्णेनचिरतनेन ॥ २५ ॥ चेत्योल्लेखकलंकिनेतिभ्रमोपपत्तिमाह ॥ असत्येति॥
अवयवावयविनोनभेदोजडएवच ॥ बुद्धीन्द्रियगणोप्यवजडएवेतिदृश्यते ॥ १९ ॥ प्रेर्यतेमनसायस्माद्यष्ट्येवभुविलोष्टक ॥ मनश्चै
वजडमन्येसकल्पात्मकशक्तियत् ॥ २० ॥ क्षेपणैरिवपाषाण प्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयै ॥ बुद्धिर्निश्चयरूपैवजडामत्तैवनिश्चय ॥ २१ ॥ खाते
नेवसरिन्नूनसाहङ्कारेणवास्यते ॥ अहंकारोपिनिःसारोजडएवशवात्मक ॥ २२ ॥ जीवेनजन्यतेयक्षोबालेनेवभ्रमात्मक ॥ जीवश्च
चेतनाकाशोवातात्माहृदयेस्थित ॥ २३ ॥ सुकुमारोतरन्येनकेनापिपरिजीवति ॥ अहोनुज्ञातमेतेनचेत्योल्लेखकलङ्किना ॥ २४ ॥ जी
वोजीवतिजीर्णेनचिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चेत्यभ्रमवताजीवश्चिद्रूपेणैवजीवति ॥ २५ ॥ आमोद पवनेनेवखातेनेवसरिद्वय ॥ असत्य
जडचेत्यांशचयनाच्चिद्पुजडम् ॥ २६ ॥ महाजलगतोत्यग्निरिवरूपस्वमुज्झति ॥ सदासद्वायदाभातिचित्समाधौसतिस्वत ॥ २७ ॥ स्व
रूपमलमुत्सृज्यतदेवभवतिक्षणात् ॥ एवंचिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतयास्वयम् ॥ २८ ॥ जडशून्यमसत्कस्यचैतन्येनप्रबोध्यते ॥ इतिस
चिंत्यचूडालाकेनेपाल्यिचेतनी ॥ २९ ॥ इतिसंचिंतयामासचिरायेत्यव्युत्थात ॥ अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनामयम् ॥ ३० ॥
चयनात्तादात्म्यससमाध्यासाच्चिद्पुश्चिरस्वभावमपितजडमिवसपन्नमित्यर्थ ॥ २६ ॥ महाजलतमजलसामुद्रवातद्गतोग्निरिवस्वभास्वररूपमुज्झतिमुचति॥ अतएवसत्तांशे
चिह्नलक्षण्यमिवलब्धापट सन्घट अस्तितिसत्ताघटपटाद्यचिदाकारसमरसानुभूयते ॥ घटाद्याकारस्यमज्जाद्दीलयेघटोनास्तिपटोनास्तीतिसत्ताकारमप्युज्झतीअभावताम
प्यापद्यतइतिभाव ॥ चित्समाधौचेश्चिकाप्यसद्रूपमसद्रूपवायदेवभासनोपनीतंस्वतआभातितदेवक्षणात्स्वपूर्णस्वरूपमसत्त्वत्पनरक्षणात्स्वयभवतीतिपरेणान्वय ॥ २७ ॥ एव
मुक्तरीत्यापरमात्मचिद्रूपमपिअविद्यावरणाद्ध्यासपरंपरयाजडशून्यमसत्कल्पसपन्नजगद्रूपमुद्बोधनात्तत्स्वभावेनचैतन्येनैवतत्त्वाकारवृत्त्याभ्यासामूलाविद्यावरणभग
द्वाराप्रबोध्यतइतिपरेणान्वय ॥ २८ ॥ तर्हिमूलाविद्यावरणभगमेनैपायजश्चित्केनोपायेनदृश्यस्वभविद्याप्रबोधयतीत्याशंक्यचिंतितवतीत्याह ॥ इतीति ॥ २९ ॥ दृश्यवर्ण्य
मानप्रकारेणाभ्युपगम्यत आत्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३० ॥

१ शक्तिमदित्यपिपाठ

कश्चिदपिपुरुषोनहीयतेपरमपुरुषार्थात्प्रच्युतोनभवतीत्यर्थः ॥ अथवाकश्चिदपिकाम्योर्थोनहीयतेनहानिप्राप्यते ॥ तत्राप्त्यैवसर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवाकिंचिद्वस्तुदु
खसाधनमितिबुद्ध्यानहीयतेनत्यज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसपत्तेरित्यर्थ. ॥ हानासभवोक्तिरुपादानस्याप्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्यअता.परिच्छेदहेतवः ॥ ३१ ॥ द्वि
तीयस्यतैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्येदोःपदेस्थानेस्थिताभातिकल्पिताइतियावत् ॥ ३२ ॥ शुद्धसंवेदनमेवआकार'स्वरूपंयस्या' ॥ शिवभूमानंदरूपत्वात्परममगलतादृशस्व
भावात्कदाप्यप्रच्युतमित्यच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृन्मूलाविद्यावरणभगेनविभातानपुनःकेनाप्यावियतइतिसकृद्विभाता अतएवनित्योदयवतीपरिगीयतेवेदांताद्यध्यात्मशास्त्रे
षुलक्षणया ॥ ३४ ॥ चेत्यादित्रिपुटीजालमस्या'सकाशाद्भिन्नवस्तुन यतएषात्रिपुटीतयासाक्षिभूतयाचेत्यतेनतुमानन'सिद्धासैषासाक्षिचित्त्रिपुटीप्रवृत्ते'प्रागेवस्वतःसिद्ध
त्वादाद्या ॥ ३५ ॥ विजृंभतेविवर्तते ॥ ३६ ॥ मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनिमातरिप्रमातृभावापन्नेसतितत्रतरंगादिकलनाप्रायाजगद्रूपभूतभौतिकपदार्थानांसत्ताअस्ति

यद्वैविज्ञेयतांकृत्वानकश्चिद्धीयतेपुनः ॥ एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयः ॥ ३१ ॥ असंतःसर्वएवाहोद्वितीयेंदुपदस्थिताः ॥ महा
चिदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते ॥ ३२ ॥ निष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकाराशिवंसन्मात्रमच्युतम् ॥ ३३ ॥
सकृद्विभाताविमलानित्योदयवतीसदा ॥ साब्रह्मपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते ॥ ३४ ॥ चेत्यचेतनचित्तादिनास्याभिन्नंनमानतः ॥
तयैपाचेत्यतेचिद्धीःसैषाद्याचिदितिस्मृता ॥ ३५ ॥ अचेत्यंयदिदंचित्त्वंतत्तस्यारूपमक्षतम् ॥ मनोबुद्धींद्रियाद्यर्थरूपैःसैवविजृंभते
॥ ३६ ॥ तरंगकणकल्लोलकलनेयंचिदात्मनि ॥ जगद्रूपपदार्थानांसत्तास्फुरतिमातरि ॥ ३७ ॥ यदिदंतत्परंरूपंतस्याःखलुमहाचितेः ॥ शु
द्धचिन्मणिवत्साहिसेयंसमसमोदिता ॥ ३८ ॥ अनन्ययैवयाशक्त्याजगज्जृंभिकयास्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेणनान्यासंभवतीहहि
॥ ३९ ॥ विचित्रतेवभांडानांननुहेमतयायथा ॥ सातथोदेतितद्रूपमात्मानंचेततिस्वयम् ॥ ४० ॥ स्वचित्तेनद्रवत्वेनतरंगादित्वमंबुषु ॥
महाचितौजगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४१ ॥

तास्फुरति ॥ ३७ ॥ यदिदजगत्सत्तारूपंप्रसिद्धतत्तस्याअधिष्ठानभूतायामहाचितेरेवपररूपंरू
पातरम ॥ खलुशब्दोद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्त्तंचेत्यादिश्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यत'साहिचित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिबिंबमसंगैवधत्ते सेयजगत्सत्ताचव्यावहारिकेषुप्रा
तिभासिकेषुचसमसमास्वस्वाधिष्ठानानुसारिणीउदिता ॥ ३८ ॥ अतएवजगत्सत्तायाअधिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणायोगान्मायामात्रत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ॥ ३९ ॥ अ
तएवनामरूपविशेषप्रलयेजगत्सत्तामायाशबलब्रह्मसत्तात्मनैवपरिशिष्यते ॥ मायाबाधेतुआनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मानस्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति ॥ भांडानाम
लकारजातानाविचित्रतायथाप्रविलयेहेमतयाहेमसत्तात्मनैवोदेतितथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ सत्तायांदर्शितन्यायेनैवजगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्भेदानामपिविषयाकारभेदेमिथ्यात्व
पर्यालोचनेअपरिच्छिन्नपरब्रह्मचिन्मात्रतापर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेतिद्वाभ्याम् ॥ यथास्वमेंद्रजालादौद्रवत्वेनपरिणतेनस्वचित्तेनसिद्धेषुसमुद्राद्यबुषुतरंगादिअनु
द्यदप्युदेतीवतथामहाचितौब्रह्मण्यपिसमष्टिचित्ताज्जगदनुद्यदप्युदेतीत्यर्थ ॥ अनुदेतीतिनञस्तिढंतेनसहेतियोगविभागात्समासश्छांदसोवा ॥ ४१ ॥

१ एवेहेतिक्वचित्पाठ.

एवंचि

अस्त्वेवाकिंततस्माह ॥ तदिति ॥ तत्तमस्त्रमेवचिद्रूपआत्मैवचित्तकल्पितजलरूपेणरूपवान्सत्तरंगादिव्यमेवान्यथायातस्तमात्मव्यतिरिक्तंनाणुमात्रमपिकिंचिदस्ति एवंचि
न्मात्रमेवाहजगद्भानविशेषभेदैःप्रपञ्चोनपरमार्थतःपूर्णचिदात्मनोमत्तोव्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यहंभावस्याप्यपरिशेषादनहंभावचिन्मात्रमेवाततंविस्तीर्णमित्यर्थः॥ ४२॥
मरणदेहवियोगोनाशोध्वंसइतिभेदः ॥ सदसद्गतीस्वर्गनरकौ ॥ ४३ ॥ तथमस्तुतविचारस्यावधौविश्रांतिंदर्शयति ॥ अच्छेद्यइति ॥ ४४ ॥ आसे भासरूपोस्मिसलोपः ॥ अ
समुद्रस्याभासोयस्मिन् ॥ ४५ ॥ चिरकालिकपरिच्छेदरहितम् ॥ अनंतदेशवस्तुकृतपरिच्छेदरहितम् ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिकर्मफलौघाश्चकारास्तत्साधनव्यापारा अफ
लादिकानिष्फलसाधनानियस्येदृशाध्यक्षमाकाशमेवनान्यत् ॥ ४६ ॥ पुस्तकलालादिपुरुषजातिस्तत्कममयीतन्निर्मिता ॥ अथवापुस्तप्रतिमायांकल्पितापुरुषजातिः ॥कर्म

तदात्मैवयथायातोरूपवान्जलधौद्रवात्॥ एवंचिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम्॥ ४२॥ नतस्यजन्ममरणेनतस्यसदसद्गती॥ नना
शःसत्तावत्यस्यचिन्मात्रनभसःक्वचित्॥ ४३ ॥ अच्छेद्योयमदाह्योयंचिदादित्योतिनिर्मल ॥ आहोनुचिरकालेनशांतास्मिपरिनिर्व
ता॥ ४४॥ निर्वामिभ्रमनिमुक्तमासेनिर्मंदराब्धिवत्॥ असदाभासमत्यच्छमनंतमजमच्युतम् ॥ ४५॥ आत्माकाशमनाद्यधमम
लपरमचिरम्॥ अनंतमिदमाकाशंफलौघाश्चाफलादिका ॥ ४६॥ सुरासुरयुतविश्वमेतन्मयमकृत्रिमम्॥ पुस्तकर्ममयीसेनासर्वंत
न्मात्रकयथा॥ ४७॥ द्रष्टृदृश्यमयीसत्ताचिन्मात्रैक्यमयीतथा॥ इदमैक्यमिदंद्वित्वमहनाहमितीतिच॥ ४८॥ कद्भवभ्रमसमोह क्वयक
स्यकुतःक्वचा॥ स्वमनंतमनायासमुपशांतास्मिसंस्थिता॥ ४९ ॥ निर्वाणपरिनिर्वाणागतमासेगतज्वरम्॥ अचेतनचेतनंवायोयमा
भातिचेतति ॥५० ॥ भासमानात्मतद्रूपंखमहाचितिसंस्थितम्॥ नेदनाहंनचान्यच्चनभावाभावसंभव ॥शांतसर्वंनिरालयकेवलंस
स्थितपरम्॥५१॥ इत्थंविचारणपरापरमप्रबोधाद्बुद्धायया स्थितमिदंपरमात्मतत्त्वम्॥ सशांतरागभयमोहतमोविलासाशांतायभूवश
रदम्बरलेखिकेव॥५२॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०चूडालाप्रबोधोनामअष्टसप्ततितम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥७॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥दिनानुदिनमित्येषास्वात्मारामतयातया॥ नित्यमंतर्मुखतयाबभूवप्रकृतिस्थिता॥ १॥

तदनुरूपचलनादि तन्मयीतथ्यपुरातालनिर्मितमृत्सेना ॥ ४७ ॥४८ ॥ किंवस्तुचतुष्टयप्रकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसंभावनाप्रतिषेधार्थम् ॥ स्वपारमार्थिकरूपमाप्येतिशेषः
॥ ४९ ॥ निर्वाणेमोक्षमुसेपरितोनिर्वाणानिर्वाणागतभवज्वरगतकठचामीकरवत्प्राप्तस्वरूपमेवाहमासे ॥ यदचेतनचेतनंवाआभाति योयतश्चोक्ताचेततितदुभयभासमानात्मा
भिन्नयद्ब्रह्मतद्रूपस्वचिदाकाशमेवेतिपरेणान्वयः ॥ ५० ॥ किंदृशताहंतान्यत्तादिजभावस्वभावमत्स्यकिंबहुनेत्याह ॥ नेदमिति ॥५१॥ उक्तमेवसंक्षिप्योपसंहरति ॥इत्यमिति॥
परमप्रबोधादात्यंतिकमोहनिवृत्तिपगमात्संशांतारागादयस्तमोविलासाअवस्थाभयस्तमायस्या ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टसप्तति
तमःसर्ग ॥ ७८ ॥ ॥७॥ ॥ अपूर्वमीमतीदृष्ट्वापृष्ट्याधरणीभर्तापूर्चूडालयास्वशोभायाहेतुर्बोधोघवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवंविचारेणोत्पन्नस्यतत्त्वज्ञानस्याभ्यासादिनक्रमेणा
त्तरोत्तरभूमिकाधतिश्रमाह ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनानुदिनदिनक्रमेण ॥ नित्यमंतर्मुखप्रकृति स्वाभाविकरूपतस्मिन्स्थितापतिष्ठिता ॥ १ ॥

तस्यास्तत्प्रतिष्ठालक्षणान्याह ॥ नीरागेत्यादिना ॥ २ ॥ परिपूर्णोदिहादांतरान्मनसोप्यांतरःप्रत्यगात्मायस्या ॥ ३ ॥ सुचिरंप्राक्संसारश्रांतातदानिरतिशयानंदघनेज्ञानलब्धे पदांतरेपरमपदेविश्रांता ॥ ४ ॥५॥ कथमल्पकालिकेनबोधेनानादेर्महत्तमस्यचभ्रमस्यनिवृत्तिस्तत्राह॥यथेति॥ कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपःस्पंदविभ्रमःअविद्वपिअकस्मादेवा गतस्तथातत्त्वज्ञानवतिसर्वंनि शेषमकस्मादेवविलीयतइत्यर्थ ॥ दीर्घपाठेयथाविलीयतेतथातत्त्वज्ञानवतीवभूवेतिकथंचिद्व्याख्येयम ॥ ६ ॥ नदृष्टमकलंद्वैतंयत्रतथाविधेपदे ॥ ७ ॥ यथाजरद्गवीवृद्धागौर्दुरारोहतमसंतृणोदकसमालोकनुल्यातपचद्रिकोपभोगंशैलाग्रेप्राप्यअनाकुलासस्थिताभवतितद्वत्साविसमालोकजापदादिसर्वावस्थास्वेक रूपप्रकाशप्रत्यगात्मानजामदायसवधात्मनास्वभावेनप्राप्यतस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलासस्थितेत्यर्थ. ॥ ८ ॥ आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेनपूर्णानंदस्वरूपाविर्भावेण ॥९॥ स्म

नीरागानिरुपासंगानिर्द्वंद्वानिःसमीहिता॥नजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी॥२॥ परितीर्णभवांभोधिःशांतसंदेहजालिका॥परमा त्ममहालाभपरिपूर्णांतरात्मना॥३॥ विश्रांतासुचिरंश्रांताघनलब्धपदांतरे॥ सर्वोपमातीतनतयाजगामाव्यपदंस्मृताम्॥४॥इतिसाभा मिनीतस्यचूडालावरवर्णिनी॥स्वल्पेनैवहिकालेनययौविदितवेद्यताम्॥५॥ यथायमागतःकश्चिज्जागतःस्पंदविभ्रमः॥तथाविलीयते सर्वंतत्त्वज्ञानवतिस्वयम्॥६॥ अदृष्टसकलेशांतेपदेविश्रांतिमेत्यसा॥ रराजशरदच्छाभ्रमालेवगतसंभ्रमा॥७॥ अनाकुलासमालोक मसंबंधात्मनात्मनि॥जरद्गवीवशैलाग्रेसतृणंप्राप्यसंस्थिता॥८॥स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेनसा॥शुशुभेशोभनापुष्पलतेवा भिनवोद्गता॥ ९ ॥ अथतामनवद्यांगींकदाचित्सशिखिध्वजः॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमानउवाचह॥१०॥ भूयोयौवनयुक्तेवमं डितेवपुनःपुनः॥ अधिकंराजसेतन्विजगद्राजवतीयथा॥११॥ प्रपीताम्रतसारेवलब्धालभ्यपदेवच॥ आनंदापूरपूर्णेवराजसेनितरां प्रिये॥ १२ ॥ उपशांतंचकांतंचदधानासुंदरंवपुः॥ अभिभूयेंदुमायासिश्रियंकामपिकामिनि॥ १३ ॥ अभोगकृपणंशांतमूर्जितंसम तांगतम्॥ गंभीरंचप्रशांतंचचेतःपश्यामितेप्रिये॥१४॥तृणीकृत्यत्रिभुवनंपीताखिलजगद्रसम्॥अनंतोड्डामरंसौम्यंमनःपश्यामितेप्रि ये॥१५॥नकेनचिन्महाभागेविभवानंदवस्तुना॥चेतस्तवतुलामेतिमरुर्क्षीराब्धिसुंदरम्॥१६॥ तैरेवबालकदलीमृणालांकुरकोमलैः॥ अंगैःस्थितिमनुप्राप्तैर्वर्द्धियातेवलक्ष्यसे॥ १७॥ तथातेनैवतेनैवसन्निवेशेनसंस्थिता॥ अन्यतामुपयातासिलतेवऋतुपर्यये॥१८॥

यमानोविस्मयस्मेरास्य ॥ १० ॥ जगत्जगती ॥ वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावातिदेशादुगितश्चेतिस्त्रियाङीपूच्छादसत्वान्नकृतः ॥ राजन्वतीराजन्वतीपूर्णचंद्रव तीवायथाराजतेतद्वद्राजसे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऊर्जितविवेकोर्जितम ॥ शांतशमादिगुणवत ॥ प्रशांतमुपरतचापलम ॥ १४ ॥ १५॥ मरुरिवनिर्जलजाड्यनयाक्षीराब्धि रिवपूर्णतयाचसुंदरम् ॥ ॥ १६ ॥ स्थितिमचापल्यमुपायातैस्तैःप्राक्तनैरेवांगैरवयवैस्तेजोतिशयेनवर्द्धियातेव ॥ १७ ॥ ऋतुपर्ययेशिशिरात्यये ॥ १८ ॥

---

१ मूलस्थतृणपदमुदकस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः

मयामोरसायनादिप्रयाग आयोमोमपाविसिद्धिर्युक्त योरामयोगहठयोगोपायास्ताभ्य इतिमम ॥ १९ ॥ २० ॥ एवराज्ञापृष्टाचूडालास्वशोभातिशयनिमित्तपरिच्छिन्नदेहा
स्मतास्याम पृष्णाहिनीपप्रज्ञात्मलाभश्चेमिगूढोक्त्याप्रथममुत्तरमाह ॥ नाकिंचिदिति ॥ अहमिदसर्वमूढजनप्रसिद्धमिदशरीरात्मत्वत्यक्त्वानविद्यतेआकिंचिमअशेषा किंचिन्मा
महत्पाकारापरिमितपाविधप्रज्ञात्मत्वंतत्त्वबाधेनआगतानतुमप्ररसायनादिसाधनमात्रेण किंचित्किंचिदस्त्वनुच्छतत्तत्सिद्ध्याकारतेनेत्यर्थ ॥ अथवा अहंकिंचित्किंचिदाका
रजापत्वमावस्थाद्यनागतानाप्यत्किंचित्किंचिदाकारसुषुमरूपकिंतुदवमवस्थाप्रयमपिस्पष्टामुरीयस्वभावममागतातेनहेतुनेत्यर्थः ॥ अथवा अहंकर्मोपासनाविनाकिंचित्कि
चिदाकारहृदयद्वादिहिरण्यगर्भान्तरभावनाकृततादस्म्यसिद्ध्यानागता नाप्यकिंचित्किंचिदाकारमव्यक्तरूपंकिंत्विदसर्वत्यक्त्वास्वस्वरूपएवावस्थितातेनहेतुनेत्यथ ॥ अथवा

कित्वयापीतमम्रतप्राप्तसाधान्यमेववा॥ अमृत्युमेवसप्राप्ताप्रयोगायोगयुक्तित ॥ १९ ॥ राज्यांचिंतामणेवापित्रैलोक्याद्वात्वयाधि
कम्॥ अप्राप्तंकिमनुप्राप्तनीलोत्पलविलोचने ॥ २० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ नाकिंचित्किंचिदाकारमिदत्यक्त्वाहमागता ॥ नकिंचि
त्किंचिदाकारंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २१ ॥ इदसर्वंपरित्यज्यसर्वमन्यन्मयाश्रितम् ॥ यत्तत्सत्यमसत्यचतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥
॥ २२ ॥ यत्किंचिन्नकिंचिच्चतज्जानामियथास्थितम् ॥ यथोदययथानाशंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामिभुक्तै
रिवसुदूरगैः॥नहृष्यामिनकुप्यामितेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २४ ॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमे॥नरमेराजलीलासुतेनास्मिश्री
मतीस्थिता ॥ २५ ॥ आत्मन्येवहितिष्ठामित्यासनोद्यानसद्मसु ॥ नभोगेपुनलज्जासुतेनाहश्रीमतीस्थिता ॥ २६ ॥ जगतांप्रभुरेवास्मि
नकिंचिन्मात्ररूपिणी॥ इत्यात्मन्येवतुष्यामितेनाहश्रीमतीस्थिता ॥ २७ ॥ इदचाहमिदनाहसत्याचाहनचाप्यहम्॥ सर्वमस्मिनकिंचि
च्चतेनाहश्रीमतीस्थिता ॥ २८ ॥ नसुखप्रायर्येनार्थनानर्थनेतरांस्थितिम्॥ यथाप्राप्तेनहृष्यामितेनाहश्रीमतीस्थिता ॥ २९ ॥

अहमिदलिंगदेहपरिच्छिन्नजीवाकारत्यक्त्वायन्नाकिंचित्किंचित्सर्वात्मकआकारोयस्यतथाविधपरमार्थतोनकिंचित्किंचिदाकारचप्रज्ञतयागताप्राप्तवतीतेनहेतुनेत्यथः॥२१॥
उक्तमेवार्थमन्यतरेणपुनराह ॥ इदमिति ॥ इदपरिच्छिन्नसर्वपरित्यज्यसर्वमपरिच्छिन्नमन्यन्मयाआश्रितम ॥ किंतम् ॥ यत्तत्सत्यमबाधितनविद्यतेसम्मूर्त्तस्यवमूर्त्तचप्रपच
रूपयप्रत्यसत्यच ॥ तनेतिप्राग्वत् ॥ २२ ॥ नकिंचित्किंचिदाकारमितिस्वोक्तिमन्यतरेणसमर्थयति ॥ यदिति ॥ यद्वस्तुउदय सगस्तमनतिक्रम्येतियथोदयस्वदृष्टिदशादस्य मा
नकिंचित्सपरिच्छिन्न यदेवचयथानाशमस्यदशादस्यमाननकिंचित्प्रशक्तितयथायेनकूटस्थभूमानदस्वभावेनस्थितजानामीत्यर्थ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हृदयपदेनहार्दब्रह्मल
क्ष्यते ॥ २५ ॥ आसनोद्यानादिपुरेहस्थितम्प्यहपूर्णात्मन्यवतिष्ठामिमतुभूषणसम्मानादिशारीरमानसभोगेपुतदलाभप्रयुक्तलज्जासुवा ॥ २६ ॥ २७ ॥ इददेहादिचाप्तद्रुपभो
ग्यवधिष्ठानदृष्टाआरोपितदृशातुनाहम् ॥ २८ ॥ मामर्थजिहासामीनिरोप ॥ २९ ॥

वयस्याभिःसखीभूताभि· तनु कुशीभूतो विद्वेषोरागश्चयाभिस्तथाविधाभि स्वप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिश्चसहरमे ॥ अथवाशास्त्रदृष्टिभि.करणैस्तनुरल्पीभूतोविद्वेषोरागश्चयासां तथाविधाभिर्वयस्याभि.सखीभि.सहरमे ॥ ३० ॥ अंगहेनाथइहजगतिअहनयनरश्मिभिरन्यैर्वाइंद्रियैश्चित्तेनचयत्पश्यामितन्नकिंचिदस्तमेव ॥ तेनेंद्रियमनोदृश्येनविरहितंतुनकिंचिन्निष्प्रपचवस्तुअत.पश्यामि ॥ यतोहेतोरितिवर्णितरीत्याअतर्बहिश्चसम्यगबाधितरूपंपश्यामि तेनहेतुनाचिरसततमुदितापरमाभ्युदयश्रीमतीअस्मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०एकोनाशीतितम·सर्गः ॥७९॥ ॥ ७ ॥ ॥ अज्ञेनराज्ञातद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ खेचरत्वादिसिद्धीनां बीजचात्रनिरूप्यते ॥ १ ॥ एवंवर्णितप्रकारेणस्वशोभातिशयेनिमित्तानिवदतीम् ॥ १ ॥ बालाअप्रौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवाक्योच्चारणेअकुशलेतियावत् ॥ २ ॥ अ

तनुविद्वेषरागाभिःप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमेसहवयस्याभिस्तेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ३० ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वाचित्तेनचेहहितदंगनकिंचिदेव ॥ पश्यामितद्विरहितंतुनकिंचिदंतःपश्यामिसम्यगितिनाथचिरोदयास्मि ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चूडालोपाख्यानेचूडालात्मलाभोनामैकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एवमात्मनिविश्रांतांवदंतींतांवराननाम् ॥ अबुद्ध्वातद्गिरामर्थंविहस्योवाचभूपतिः ॥१॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ असंबद्धप्रलापासिबालासिवरवर्णिनि ॥ रंमसेराजलीलाभीरमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥ किंचित्त्यक्त्वानकिंचिद्योगतोप्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपःसकथंकिलशोभते ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमितिभोगान्जहातियः ॥ रुषेवासनशय्यादीन्सकथंकिलशोभते ॥ ४ ॥ भोगाभोगेपरित्यज्यखेशून्येरमतेतुयः ॥ एकएवाखिलंत्यक्त्वासकथंकिलशोभते ॥ ५ ॥ वसनाशनशय्यादीन्सर्वान्संत्यज्यधीरधीः ॥ यस्तिष्ठत्यात्मनैवैकःसकथंकिलशोभते ॥ ६ ॥ नाहंदेहोन्यथाचाहंनकिंचित्सर्वमेवच ॥ एवंप्रलापोयस्यास्तिसकथंकिलशोभते ॥ ७ ॥ यत्पश्यामिनपश्यामितत्पश्याम्यन्यदेवयत् ॥ प्रलापइत्यसन्यस्यसकथंकिलशोभते ॥ ८ ॥

सबद्धप्रलापतामेवनाकिंचित्किंचिदित्याद्युक्तेर्दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ साकारस्यैवशोभाप्रसिद्धा यस्त्वाकारसामान्यंत्यक्त्वानिराकारतांगतःसशून्यप्रायःकथंशोभेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीतियत्त्वयोक्तंतदप्यसबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाक्रोधेनेव ॥४॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमेइतियत्त्वयोक्ततदप्यसंगतमित्याह ॥ भोगाभोगेइति ॥ स्वयसाक्षाद्भोगोमित्रभृत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोःसमाहारपरित्यज्यतत्साधनंवित्ताद्यखिलंचत्यक्त्वायएकएवशून्येखेपिशाचवद्रमतेसकिलशोभते इतिकथंसंगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ धीरधीःअतिक्रोधादिवधैर्यमात्रबलेनशीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ॥ ६ ॥ इदंचाहमिदंनाहमितियदुक्तंतदप्यसबद्धमित्याह ॥ नाहमिति ॥ ७ ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वेत्यंतेयदुक्तंतत्तुसुतरामसंगतमितिनैतेशोभाहेतवइत्युपसंहरति ॥ यदिति ॥८ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ कष्टमिति ॥ नवेदिद्दावेदीन्महतीविनष्टिरित्याविभूतेरितिभाव ॥ ११ ॥ अंगेतिरामसंबोधने ॥ १२ ॥ खेगमागमोदेवमत्स्वारस्तद्विषयेदृच्छाविभूम ॥ तादृशारम्भरावस्तारितिभाव ॥ १३ ॥ १४ ॥ एकेमति ॥ अर्थाद्राज्ञ शत्रुजयायद्विमिहायनप्रमासकालेइतिगम्यते ॥ अन्यथातत्पराधीनायास्तस्याएकांतनिरतत्वायोगात् ॥ ऊर्ध्वगस्यप्राणपवनस्यचिरस्वशरसिद्ध्यनुकूलभूमध्यादिदेशनिरोधाभ्यासम ॥ १५ ॥ खेचरसिद्धिप्रयोजककियामसंगेनराम क्रियासामान्येनिमित्तजिज्ञासुराक्षिपति ॥ यदिदमिति ॥ यदिदस्थावरजंगमचजगत्तत्सर्वस्पदच्युतक्रियया निष्पादितदृश्यते विनाकर्मादिकारकस्पदकस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात् ॥ तथैवसतिक्रियानाम स्पदस्यकथनिष्पत्ति निसर्गियाद्गुणकूटस्थात् आद्येआत्माश्रयोऽनवस्थावा द्वितीयेप्याघातःअविराम फलानवस्थाचेतिकथक्रियानामोवस्तुनउत्पत्तिरनुभूयतेअनुभवपथमारोहतितद

तस्माद्दालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि ॥ नानालापविलासेनक्रीडामिक्रीडसुंदरि ॥ ९ ॥ प्रविहस्याट्टहासेनशिखिध्वजइतिप्रियाम् ॥ मध्याह्नस्नातुमुत्थायनिर्जगामांगनागृहात् ॥ १० ॥ कष्टनात्मनिविश्रांतोमद्वचांसिनयुक्तवान् ॥ राजेतिखिन्नाचूडालास्वव्यापारपराभवत् ॥ ११ ॥ तदातथांगतत्रायतादृगाशययोस्तयो ॥ ताभि पार्थिवलीलाभि कालोयद्रुतियोययौ ॥ १२ ॥ एकदानित्यवत्सायानिरिच्छायाअपिस्वयम् ॥ चूडालायाप्रभूवेच्छालीलयाखगमागमे ॥ १३ ॥ खगमागमसिद्ध्यर्थमथसानृपकन्यका ॥ सर्वभोगाननादृत्यसमागम्यचनिजनम् ॥ १४ ॥ एकैवैकांतनिरतास्वासनावस्थितागिका ॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासचकारह ॥ १५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यदिददृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ स्पदच्युतंक्रियानाम कथमित्यनुभूयते ॥ १६ ॥ कस्यस्पदविलासस्यघनाभ्यासस्यमेवद ॥ ब्रह्मन्खगमनाद्येतत्फलयत्नैकशालिन ॥ १७ ॥ आत्मज्ञोवाप्यनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थलीलयाथवा ॥ कथससाधयत्येतद्यथातद्वदमेप्रभो ॥ १८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ त्रिविधंसंभवत्यगसाध्यंवस्त्विहसर्वत ॥ उपादेयचहेयचतथोपेक्ष्यचराघव ॥ १९ ॥

त्यथ ॥ १६ ॥ एवमाक्षिप्यप्रस्तुतपृच्छति ॥ कस्येति ॥ एतत्खगमनादिसिद्धिजातकस्यस्पदविलासस्यफलतद्वपिवदेत्यथ ॥ १७ ॥ अनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थआत्मज्ञोलीलयावाएतत्सिद्धिजातकथमनक्रमणससाधयतितद्वपिवदेत्यथ ॥ १८ ॥ भवेदयमात्माश्रयानवस्थाविकोदोषोयदिक्रियास्वरूपमात्रसिद्ध्येकारकापेक्षास्यात् नतुतथाकिंतुक्रियासाध्यस्यफलस्य फलनिष्पत्तयेहियत्तानिकारकाणिनांतरीयकतयाक्रियामपलभते ॥ तयाहिफलस्यसाध्यताकारकाणांसाधनताचव्यपदेष्टुशक्यते ॥ तथाचसाध्यसाधनोभयविलक्षणाक्रियानसाध्यापेक्षितसाधनेभ्य साधनांतरमपेक्षतइतितस्यांसक्रियकूटस्थताकारणमितिविभक्त्यानिरवकाशएवेत्याशयेनवसिष्ठउत्तरमश्नसमाधानानुकूलगौणमुख्यसाधारणंक्रियासाध्यविभज्यदर्शयति ॥ त्रिविधमिति ॥ उपादानबुद्धिविषयीभूतवस्तुउपादेयप्रवृत्तिविषय हानबुद्धिविषयहेयनिवृत्तिविषय उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपेक्ष्यतत्र्वाद्यांशाभ्यामपि कथोपचारादेनोपक्षयायमनर्थं कलइतिलोकव्यवहारदर्शनाद्धीनसाध्यम ॥ १९ ॥